

Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi Yayınları: 16

Bildiriler Dizisi: 5

III.ULUSLARARASI BALKAN TÜRKOLOJİSİ SEMPOZYUMU

(08-12 Eylül 2003)

**Hazırlayan
Prof. Dr. Nimetullah HAFIZ**

**BALTAM
Prizren - 2011**

ISBN 978-9951-436-02-1

Yayımlayan:

BALTAM-Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi adına
Prof. Dr. Tacida HAFIZ

Hazırlayan:

Prof. Dr. Nimetullah HAFIZ

Düzelten:

Mr. Ferhat AŞIKFERKİ, Mr. Taner GÜÇLÜTÜRK, Ümran AŞIKFERKİ

Kapak Tasarımı:

Erhan İvgin

Dizgi-İç Tasarımı:

BİRLİK Basımevi – ANKARA

Katalogimi ne bot.im – (CIP)

Bibliotheka Kombetare dhe Universitare e Kosoves

0089(=512.1: 497)(063)

III. (Üçüncü) Uluslararası Güneydoğu Avrupa Türkolojisi Sempozyumu
Bildirileri: 08.12 Eylül 2003. Kotor / Hazırlayan. Nimetullah Hafız.- Prizren : BAL-
TAM, Balkan Türkolji araştırmaları Merkezi, 2010. – 800 f. :ilustr. me ngyra ; 24 cm
Balkan Türkolji araştırmaları Merkezi.yayımları ; 16 : Bildiriler dizisi ; 5

1.Hafız, Nimetullah

ISBN 978-9951-436-02-1

İsteme Adresi:

KOSOVA: BALTAM, Emin Paşa – 17, Prizren

TÜRKİYE: BALTAM, Reşit Galip – 21/3, Ankara

Web: www.baltam.net, e-mail: baltam@baltam.net, trhafiz@yahoo.com

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ.....	7
SEMPUZYUMA GELEN KUTLAMA MESAJLARI	9
SEMPOZYUM AÇILIŞ KONUŞMALARİ.....	13
BALTAM Genel Başkanı Prof. Dr. Nimetullah HAFİZ 'in açılış konuşması.....	19
Karadağ Kültür Bakanı Vesna KİLİBARDA 'nın Konuşması	
Karadağ Bilim ve Eğitim Bakanı Yardımcısı Slobodanka KOPRIVICA 'nın Konuşması.....	20
Kotor Valisi'nin Nikola SAMARDZİC 'in Konuşması	21
Karadağ Devlet Tarih Enstitüsü Başkanı Prof. Dr. Corce BOROZAN 'ın Konuşması.....	22
RUTEV Başkanı Macit Şahinler 'in Konuşması	24

III.ULUSLARARASI BALKAN TÜRKOLJİSİ SEMPOZYUMUNDA SUNULAN TEBLİĞLER

TÜRKİYE CUMHURİYETİ VE BALKANLAR

İbrahim YALIMOV , Atatürk Ulusçuluk ve Bulgaristan Türklerinin Etnik Bilincinin Gelişmesi.....	27
İrfan Ünver Nasrattınoğlu , Atatürk'ün Balşkanlardan Kimi Esinlenmeleri.....	39
Sibel TURAN , Soğuk Savaş Döneminde Türkiye'nin Balkan Politikası (1923-1945)	45
Cengiz HAKOV , Yeni Yayınlanan Arşiv Belgeleri Işığında Bulgar-Türk İlişkileri (1913 – 1938).....	56
Kalina PEEVA , The Intermediary Role Of The Minister Rujd, Aaras In Improving Bulgarian-Greek Relations	65
Mustafa MEHMET , Türkiye Cumhuriyeti Kurulduktan Sonra Türk Romen İlişkilerine Genel Bir Bakış	70
Stoyan ANDREYEV , Bulgaristan'da Demokrasi'nin Başlangıcından Beri Bulgaristan-Türkiye Askeri Siyassı İlişkileri.....	78
Kopi KÜÇÜKU , Atatürk ve Arnavutlar	81
Gazmend ŞPUZA , 1931-1934 Yıllarında Arnavut-Türk İlişkileri	23
İbrahim KÂMİL , Türkiye'nin Soğuk Savaş Sonrası Balkanlar Politikasıq	88

TARİH

Rastislav TERZİOSKİ , Ruska diplomatija o migracionim procesima u Makedoniji (kraj XIX-og - početak XX-og veka).....	98
Hatice CAR , İz proslosti Herceg-Novog (16. styołjeca).....	197
Aladin HUSİÇ , Prvi tragovi islamske kulture u Travniku.....	112
Agop GARABEDİYAN – R. KOMSALOVA , Sistem Milleta u politici Osmanlijske İmperije	118
Yasmina DJORDJEVIĆ , Process of convert to Islam in Dracevica in first half of XVI centuru	124
Bedrettin KORO , II. Meşrutiyet'in İlân Edilmesine Ferizovik Toplantısı'nın Katkısı	129
Mete TUNCAY , Türkiye Açısından Balkan Savaşları (1912-1913)	134
Recep ŞKRİYEL , Muhadzirluk Nikšićkih Bošnjaka (Hercegovina-Makedonija-Turska)	146

Adnan PEPIĆ , Crna Gora u Osmanlijskoj literaturi s posebnim osvrtom na knjigu Mehmet Suphiya – Karadağ Ordusu	182
Fahri KAYA , Üsküb'ün Tarihini Yazan Salih Asım Rustem Bey.....	188

KÜLTÜR TARİHİ

Reşat GENÇ , Kaşgarlı'dan Anadolu'ya Türk Kültürü	200
Vitali I. ŞEREMET - Dimitrij VASİLYEV , Osmanlı Devrindeki Uygarlıklar Arası Temaslar Bölgesi Balkan Toprakları (XIV. Yy.- XX. Yy. Başlangıcı)	210
Yaşar KALAFAT , Balkanlarda Türk Kültürü Stratejisi	218
Cenana BUTUROVIĆ , From Oral History To Identity Recognition	221
Rahmi ALİ , Türk – Yunan Uygarlıklarının Karşılıklı Etkilenmeleri	234
Nazif DOKLE , Tragovi bogumila u Gori (Kosovo) i Kuksa (Albanija)	241
Vekoslav A. STANKOVIĆ , Kulturni zivot srba u Prizrenu u periodu Osmanske imperije (1455-1912 godine)	270
Yusuf SARINAY , Türk Arşivlerinin Balkan Ülkelerinin Tarihi Açısından Önemi	283
Fehim NAMETAK , Hronike i ljetopisi bosnjaka na turskom jeziku kao izvori za proucavanje historije Balkana	303
Ömer NAKIÇEVIĆ , Dalekosežnost uticaja obrazovanja osmanske Turske na intelektualnu sredinu Mostara	312
Orlin SABEV , Bir Hayrat ve Nostalji Eseri: Şumnu'daki Tombul Camii Külliyesi ve Banisi Şerif Halil Paşa'nın Vakıf Ettiği Kitapların Listesi	329
Dragana KUYOVIĆ , Pregled pisane grdje na orijentalnim jezicima u arhivskim i muzejskim fondovima Crne Gore	348
Süzan ÇAKIR , Bulgaristan Okullarında İnterkültürel ve Bilingval Eğitim ve Bulgarca ile Türkçe Öğretmenler	354
Senad MIÇIYEVIĆ , Halvetiye i Halvetizam.....	358
Bayram DURBİLMEZ , Eski Yugoslavya Ülkelerinin Türk Folklor Ürünleri Hakkında Türkiye'de Yapılan Çalışmalara Genel Bir Bakış.....	389
Alena RAMIĆ , Osmanski kalendari sa slavenskim nazivima mjesece iz rukopisne zbirke GHB biblioteke u Sarajevu	413

EDEBİYAT

Aliya COGOVIĆ , Tragovi nekih staroturskih mitova, predanjas i vjerovanja iz predosmanskog perioda u tradiciji Bosnjaka	413
Nail TAN , Bosnalı Vahdeti Baba	433
Hayrettin İVGİN , Âşık-Şair Sâdık Babalar ve Bunların Yazıya Geçen Şiirleri.....	436
Novak KİLİBARDA , Junacka slava Turaka u poeziji Crnogorskog Kralja Nikole.....	455
Yordanka BİBİNA , Bulgaristan'da Türk Edebiyatından Çeviriler ve Tanıtılması.....	479
İsmail ÇAVUŞEV , Bulgar Yazarı Dimitir Podirzaçov'un Şiirsel Hikâyelerinde Osmanlı Sonrası Türk Tipleri	483
Harid FEDAI , Hikmet Hafif Madolar'ın Piyeslerinde İzlekler ve Yanları	496
Tamilla ALİYEVA , Necati Zekeriya'nın Yaratıcılığında İnsan	504

DİL

Vojislav P. NIKČEVIĆ , Turcizmi u Crnogorskom jeziku kao civilizacijski izraz (na primjeru Njegoseva jezika).....	511
Adnan KADRIĆ , Crnogorski jezik u jednoj bosansko-osmanskoj gramatici s kraja 19. Vijeka	526
Miryana TEODOSIJEVIĆ , O Pojmovima Turski i Osmanski – Türkçe ve Osmanlıca Anlamları Hakkında	536
Müjdat KAYAYERLİ , Balkanlarda Türkçe.....	549
Miryana MARINKOVIĆ , Uticaj Osmanskog jezika na administrativni jezik Knjezevine Srbije (1815-1839)	553
Mücahit MÜMİN , Türkçe Meslek Adlarının Yunanlılarda Soyadı Olarak Kullanılması.....	561
Hasniya MURATAGIÇ-TUNA , Turcizmi u rijecniku pravopisa Bosanskog jezika	568
Kerima FİLAN , Dil ve Kültür İlişkisi-Bosna'da Türk Dilinin Öğretimdeki Yeri	576
Mahmut İSLAMOĞLU , Osmanlı Kıbrısı'nda Devrimler Öncesi Latin Harfleri.....	582
Neira ZAÇİNOVIĆ , Osmansko - Turski jezik u novinama stampanim u Bosni i Hercegovini (1866-1902)	587

SANAT

Yusuf ZACİNOVIĆ , Uticaj Osmanske umjetnosti na freskoslikarstvo u Juzno Slovenskim zemljama s posebnim osvrtom na Crnu Goru	590
Tatyana KOPRIVITSA , Ktitorski portret u Manastiru Piva	596
Gönül PAÇACI , Balkan Savaşları Yıllarında Türk Müsikisi.....	602
İgbala ŞABOVIĆ-KEROVIĆ , Podgorica (Stara Veroş) Osmanlı Mimarisi'nin Kent Dokusunun Oluşumuna Etkileri	607
Rasim ÖZYÜREK , Balkan Ülkelerinde Çıkan Resimli Çocuk Kitapları Önemi ve Özellikleri Üzerine	616

BASIN-YAYINDA III. ULUSLARARASI BALKAN TÜRKOLJİSİ İLE İLGİLİ YAZILAR	621
---	------------

SUNUŞ

03-06.09.2002 tarihlerinde Bosna'nın Mostar şehrinde düzenlenen II. Uluslararası Balkan Türkolojisi Sempozyumuna, Kosova dışında Türkiye, Romanya, Bulgaristan, KKTC ve Yunanistan devletleri arasında Karadağ'dan ilk defa bilim adamları da katıldı. Bu değerli katılımcılar arasında Karadağ halkbilimcisi Prof. Dr. Novak Kilibarda da vardı. Sempozyumun ciddiyetini ve bilimsel gerçeklerin belgelerle kantılandığını gören Prof. Kilibarda ile III. Uluslararası Balkan Türkolojisi Sempozyumunun Karadağ'da düzenlenmesini kendileri teklif etti. O zamana kadar Karadağ'da bu alanda benzeri araştırmalar gerçekleştirilmemiş, dolayısıyla düzenlenecek bu sempozyum Karadağ bilim tarihinde bir ilkinin oluşturacaktı. Biz de bu tekliften yola çıkarak 2003 yılında düzenlenecek Sempozyumun görüşmelerini başlattık. Sarayevoda Prof. Dr. Kilibarda ile gerçekleştirdiğimiz ilk görüşmenin ardından, kendileri yazılı olarak Karadağ Kültür Bakanı Prof. Dr. Vesna Kilibarda'ya yazılı bir şekilde başvurmamızı önerdi. Biz de Karadağ Kültür Bakanlığına yazılı olarak III. Sempozyumumuzun Karadağ'da düzenlenmesini kararlaştırdığımızı ve Kültür Bakanlığının himayelerini istedik. Kültür Bakanlığından aldığımız cevapta detayları görüşmek için Podgoriça'ya davet edildik. İlk toplantıda BAL-TAM heyeti olarak, Kültür Bakanı Prof. Dr. Vesna Kilibarda, Karadağ Yüksek Eğitim ve Bilim Bakanı Bojidar Şekularats ve Karadağ Tarih Enstitüsü Müdürü Prof. Dr. Corce Borozan ile bir araya geldik. Bu görüşmemizde III. Uluslararası Balkan Türkolojisi Sempozyumu'nun Karadağ Kültür Bakanlığı ve Yüksek Eğitim Bilim Bakanlığı himayelerinde ve Karadağ'ın Milli Tarih Enstitüsü işbirliğiyle, Adriyatik Denizi'nin Boka Kotor körfezinde Kotor şehrinde düzenlenmesi kararlaştırıldı.

Kotor Sempozyumuna Karadağ, Türkiye, Bulgaristan, Bosna Hersek, Kosova, KKTC, Makedonya, Romanya, Rusya Federasyonu, Sırbistan ve Arnavutluk'tan toplam 80 bilim adamı ve araştırmacı katıldı.

Görkemli bir şekilde gerçekleştirilen Sempozyum açılışında BAL-TAM Genel Başkanı Prof. Dr. Nimetullah Hafız, Karadağ Kültür Bakanı Vesna Kilibarda, Karadağ Bilim ve Eğitim Bakanı Yardımcısı Slobodanka Koprivica, Kotor Valisi Nikola Samardziç, Karadağ Devlet Tarih Enstitüsü Başkanı Prof. Dr. Corce Borozan ve RUTEV Başkanı Macit Şahinler konuşma yaptılar. Rusya Bilimler Akademisi Üyesi Prof. Dr. Dimitriy Vasilyev, sempozyum katılımcıları adına selamlama konuşmasında bulundu.

Ana konusu "*Tarih Boyunca (Osmanlı Öncesi, Osmanlı ve Osmanlı Sonrası Dönemi) Türk Uygarlığının Balkan Halklarının Uygarlıklarıyla Karşılıklı Etkileşimi*" olan Sempozyumda, Tarih, Kültür Tarihi, Felsefe, Dil, Edebiyat, Sanat Tarihi, Müzikoloji ve Halk Bilimi olmak üzere dört gün boyunca birbirinden çok sayıda ilginç tebliğler sunuldu. Sempozyum'un devamında Karadağ Kültür Bakanlığı'nın katkılarıyla Kotor Körfezi gezisi, beşinci gününde de Karadağ ve Tsetinye gezisi düzenlendi. Tsetinye'de düzenlenen yemekten sonra Karadağ'a Osmanlı hakimiyeti ardından ilk başkentindeki Karadağ T.C. Büyükelçiliği binası ve Karadağ Tarihi Müzesi ziyaret edildi. Sempozyum çerçevesinde "*Türkiye Cumhuriyeti ve Balkanlar*" konulu özel bir oturum düzenlendi.

Karadağ'ın gazete, radyo ve televizyonlarında geniş yankı uyandıran Sempozyum hakkında sürekli haberler yayınladı. Sempozyum ardından özellikle Bosna Hersek'in Sarayevoda Televizyonu özel bir yayınlara Bosna'daki BAL-TAM temsilcisi Prof. Dr. Cenana Buturoviç, Karadağ temsilcisi Prof. Dr. Novak Kilibarda, BAL-TAM Sempozyumları Düzenleme Kurulu Daimi Başkanı Prof. Dr. Tacida Zabçeviç Hafız ile Sempozyumun başarıları hakkında 45 dakikalık bir yayın düzenlendi.

Sempozyum'un kapanışında yapılan değerlendirmelerde, Balkan ülkeleri temsilcileri, ev sahibi ülke bilim adamları, BAL-TAM'ın ne kadar önemli bir misyona imza

attığını vurguladılar. Karadağ temsilcisi Prof. Dr. Novak Kilibarda, BALTAM sayesinde Türkiye ile Balkanlar arasındaki ilişkiler hakkında çok değerli bilgiler edinildiğini, Atatürk'ün ne kadar değerli ve büyük bir lider olduğunu, bu yüzden Atatürk'le ilgili özel bir sempozyumun Karadağ'da düzenlenmesi teklifinde bulundu.

Sempozyum sırasında unutulmaz anılara, güzel sohbetlere ve espirilere sahne oldu. Bunları zikretmeden geçemeyeceğiz. Örneğin, Karadağlı bilimadamları, "*Barbaros Hayrettin Paşa güçlü donanmalarıyla Kotor'a giremedi, Fatih Sultan Mehmet de kara gücüyle Kotor'a giremedi, fakat yıllar sonra BALTAM bilim adamlarıyla birlikte Kotor'a girip, Kotor'u fethetmeye muaffak oldu*" şeklinde yorumlar yaptılar. Bir diğer Karadağlı bilim adamı ise, "*Sırpların ve Karadağlıların Türklere büyük bir anıt dikmeleri lazım. Çünkü Osmanlı hakimiyeti onların 500 yıl boyunca hem dillerini, hem tarihi eserlerini, hem de devletlerini olduğu şekilde korumuştur*" şeklinde bir görüş paylaştı. Kapanış oturumunda bir sonraki sempozyumun Hırvatistan'da düzenlenmesine dair karar getirildi.

Bütün uğraşlarımıza rağmen sempozyumumuzun diğer masraflarının karşılanması için Karadağ devleti ve RUTEV Vakfı dışından bir kaynak bulamadık. Borca girmemize rağmen sempozyumumuzun başarılı bir şekilde gerçekleştirilmesinde amacımıza ulaştık. Kazakistan'da üstlendiğimiz görevle ve kazandığımız maaşlarla borçlarımızı ödedik. Ayrıca sempozyumun gerçekleştirilmesinde katkılarını esirgemeyen Karadağ Kültür Bakanlığına, Karadağ Eğitim ve Bilim Bakanlığına, Kotor Valisine, Karadağ Tarih Enstitüsüne ve RUTEV Vakfına teşekkür ederiz.

BAL-TAM-Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi, Karadağ Cumhuriyetinin gösterdiği engin anlayış ve misafirperverliklerini hiçbir zaman unutmayacaktır.

Mostar'da olduğu gibi **08-12 Eylül 2003** tarihlerinde Kotor'da düzenlenen bu sempozyum da Karadağ Cumhuriyeti tarihinde düzenlenen ilk Türkoloji sempozyumu özelliğini taşıdı. Bu tarihi buluşmayı ölümsüzleştirmek ve bilim adamlarımızın emekleriyle hazırlanan tebliğlerinden oluşan bu eseri, Türkoloji Bilimi'nin hizmetine sunmak üzere okuyucularımıza saygıyla takdim ediyoruz.

Bu eserin basılıp gün yüzüne çıkmasına desteklerini esirgemeyen *Kosova Türk Tabur Görev Kuvvet Komutanlığı*'na teşekkürlerimizi sunarız.

Verilen tüm bu emekler Türkoji Bilimine katkı sunduğu halde amacına ulaşmış, yorgunluğumuzu hafifletmiş ve bizi de son derece memnun etmiş olacaktır.

Saygılarımızla arz ederiz.

SEMPUZYUMA GELEN KUTLAMA MESAJLARI

T.C. Belgrat Büyükelçisi Hasan Servet Öktem'in Kutlama Mesajı

**T.C. BELGRAT
Büyükelçiliği
Belgrat**

Sayın Prof. Hafız

BAL-TAM'ın Balkan hakları kültürünün araştırılması için gösterdiği saygın çalışmalarını memnuniyetle izlemekteyiz.

8-12 Eylül 2003 tarihlerinde yapılacak III. Uluslararası Balkan Türkoloji Sempozyumuna nazik davetinizden ötürü teşekkürlerimi sunarım. Bu tür etkinlikler, Balkanlar coğrafyasındaki Türk kültürü mirasının araştırılması ve kamuoyuna tanıtılmasında önemli rol oynamaktadır.

Bu vesile ile BAL-TAM'ın faaliyetlerine katkıda bulunan bütün bilim adamlarına, çalışmalarlarıyla bölge barışına katkıları için şükran duyuyoruz.

Sempozyum'a yoğun programım nedeniyle ne yazık ki katılamayacağım ancak, sunulacak bildirilerden ve sempozyumun sonuçlarından Büyükelçiliğimize bilgi iletmenizden memnuniyet duyuyorum.

**Hasan Servet ÖKTEM
Büyükelçi**

**Ambasada
R.T. BEOGRAD
Beograd**

Poštovani prof. Hafiz

Sa zadovoljstvom pratimo aktivnosti Centra za balkanska turkološka istraživanja na polju izučavanja kultura Balkanskih naroda.

Najiskrenije se zahvaljujem na Vašem pozivu koje ste uputili povodom III.Međunarodnog simpozijuma balkanske turkologije koji će se održati u Kotoru od 8-12 septembra 2003 godine.

Ove vrsta aktivnosti imaju značajnu ulogu u istraživanju turskog kulturnog nasleđa i upoznavanje javnog mnjenja na balkanskim prostorima.

Ovim putem želim se zahvaliti svim naučnim radnicima koji učestvuju u aktivnostima Centra za balkanska turkološka istraživanja, kao i na njihovom zalaganju za uspostavljanje mira u regionu.

Zbog svojeg obimnog programa nažalost nisam u mogućnosti da prisustvujem simpozijumu. Biću počašćen ukoliko informišete našu Ambasadu o radovima koji se prezentuju i o razultatima simpozijuma.

Hasan Servet OKTEM

Kosova Türk Eşgüdüm Bürosu Müsteşarı Metin Kılıç'ın Kutlama Mesajı

KOSOVA TÜRK EŞGÜDÜM BÜROSU
Priştine

Sayın Hocam,

“Âlimler anlaşırsa âlemler aydınlanır” diye ünlü bir deyiş vardır. Balkan halklarının sorunlarına geçmişten günümüze ışık tutacak BAL-TAM'ın çalışmaları takdirle karşılanmaktadır. Bu vesile ile 8-12 Eylül 2003 tarihlerinde Karadağ'ın Kotor şehrinde yapılacak III. Balkan Türkoloji Sempozyumu'nun açılışı için yaptığımız nazik davete teşekkür ederim. Programımda daha evvel söz verilmiş görüşmeler nedeniyle Sempozyumunuzun açılışına maalesef katılamıyacağım. Sempozyum çalışmalarınızda başarılar dilerim.

Saygı ve selamlarımla

Metin Kılıç
Büyükelçi Müsteşarı
Priştine ve Prizren Eşgüdüm Bürosu

KANCELARIJA ZA VEZU R. T. na Kosovu
Priştina

Poštovani profesore,

Ima jedna čuvena izreka koja kaže: «Ako se učenjaci razumiju svijetu će prosvijetliti».

Sa uvažavanjem prate se aktivnosti BAL-TAM-a koji će biti svetionik od prošlosti do danas problemima balkanskim narodima.

Ovim putem se zahvaljujem na vašem ljubaznom pozivu koju ste uputili u povod otvaranja 3. po redu Simpozijuma koji će se održati u Crnoj Gori, u gradu Kotoru, od 8-12 Sept.2003 godine.

Nažalost, zbog ranije dogovorenih obaveza nisam u mogućnosti prisustvovati vašem Simpozijumu. Želim vam uspjeha u radu.

S poštovanjem,

Metin KILIČ
Savjetnik u Ambasadi

IRCICA Genel Müdürü Prof. Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu'nun Mesajı

Sayın Başkan, Değerli ilim adamları,

İslam kültür ve medeniyeti sahasında akademik incelemeler ve yayınlar yapan, kongreler düzenleyen İslam Konferansı, Teşkilatı Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi IRCICA bu çalışmalarında dünyanın çeşitli bölgelerindeki milletlerin ve kültürlerin tarihini, kültür mirasını ve özellikle bu milletler ve kültürler arasındaki karşılıklı tesirleri konu alan çalışmalar yapmaktadır. Bu çalışmalarda dünyanın değişik bölgeleri esas alınmaktadır. Bugüne kadar ele aldığımız bölgeler arasında Balkanlar bölgesine, Merkezimizin kuruluşundan beri önemli bir yer vermiş bulunmaktayız. Yayınlarımızda ve kongrelerimizde konu alınan diğer bölgeler arasında Kafkasya, Bosna Hersek, Batı ve Doğu Afrika, Gündeydoğu Asya bulunmaktadır. Merkezimiz Balkanlarla ilgili çalışmaları çerçevesinde Balkanlardaki araştırma merkezleri, kültür müesseseleri, üniversiteler ve kütüphanelerle işbirliği kurmuş, bugüne kadar Balkanlarla ilgili on araştırma kitabı yayınlamıştır. IRCICA bunun yanında 2000 yılında Sofya'da "Balkanlarda İslam Medeniyeti" konulu bir uluslararası sempozyumunu düzenlemiştir. Bu sempozyumun ikincisi 4-6 Aralık 2003 tarihlerinde Tirana'da "II. Milletlerarası Balkanlarda İslam Medeniyeti Sempozyumu" adı altında yapılacaktır. Merkezimiz Balkanlardaki kültür mirasının korunması için bir taraftan bu mirasın envanter çalışmalarına katkıda bulunmuş, diğer taraftan da önemli bazı tarihi eserlerin restorasyonunu gerçekleştirmiştir. Bu çerçevede yedi ayrı mimari eserin restorasyonunu gerçekleştirmiştir. Bu çerçevede yedi ayrı mimari eserin restorasyonunu gerçekleştirmiştir. Bosna Hersek'teki mimari mirasın korunmasına özel bir önem veren IRCICA, 1994'ten beri her yıl düzenlediği "Mostar 2004" Ululararası Mimari-Restorasyon Atölyeleri sekizincisini geçtiğimiz yaz yapmıştır.

Bu çalışmalarımızın başından beri, kıymetli ilim adamı Prof. Dr. Nimetullah hafız ile son derece faydalı bir işbirliği içinde bulunmaktayız. Kendilerinin bu çalışmalarımızda önemli katkıları bulunmaktadır. Bunlar arasında, Osmanlı Devleti ve Medeniyeti konusunda yayınladığımız ve üçüncü cildi edebiyatı ve kültürü üzerine yazdıkları bölüm bulunmaktadır. Kendileriyle ilmi işbirliğimizin bundan sonra da artarak devam edeceğine inanıyoruz. Bu arada Merkezimiz özellikle

Prof. Dr. Nimetullah Hafız'ın kendi gayretleriyle yakından izlemektedir. Bu Merkezin Türkoloji ve ona bağlı sahalardaki araştırmaların ve Balkanlarla ilgili tarih ve kültür araştırmalarının gelişmesine katkılarda bulunacağına inanıyorum. İlime ve culture destek veren kişi ve kuruluşların ilgisi ve akademik camianın işbirliğiyle bu müessesenin daha da gelişeceğini ümit ediyorum. Eminim ki böylece Prof. Hafız başkanlığındaki bu Merkez, Balkanlarda ve bütün dünyada bu araştırma sahalarına olan ilginin artmasında önemli bir rol oynayacaktır.

Milletlerin tarihi ve karşılıklı kültürel tesirleri konusundaki çalışmaların sadece tarih araştırmaları için değil, günümüzdeki uluslararası ilişkilerde ön plana çıkan kültürel yönlerle ilgili olarak da aydınlatıcı ve gerekli olduğu, milletler arasında yabancılik ve farklılık değil, ortaklık ve benzerlik özelliklerini vurgulayıcı hakikatler ortaya çıkardığı, bugün daha iyi anlaşılmiş bulunmaktadır. Bugün üçüncüsü gerçekleştirilen Balkan Türkolojisi Sempozyumunun teması dab u bakımdan önem taşımaktadır. Bu toplantının hem tarih araştırmaları için, hem de uluslar ve kurumlar arası kültürel ilişkiler için faydalı araştırma neticeleri vereceğine, yapıcı düşünceler ortaya koyacağına ve konuyla

ilgilenenler arasında daha fazla işbirliği doğuracağına inanıyorum. Hepinize başarılar diler, selam ve saygılarımı sunarım.

Türk Tarih Kurumu Başkanı Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu'nun Kutlama Mesajı

**T.C.
BAŞBAKANLIK
ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU
BAŞKANLIĞI**

Sayı: APK.Şb. 530-342-1250
Konu: Sempozyum hk.

Ankara, 26.082003

Sayın Prof. Dr. Nimetullah HAFIZ BAL-TAM Genel Başkanı

Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi (BAL-TAM) tarafından, 8-12 Eylül tarihleri arasında Karadağ Cumhuriyeti'nin Kotor kentinde düzenlenecek olan üçüncü Uluslararası Balkan Türkolojisi Sempozyumu'na nazik davetiniz için teşekkür ederim. Bilimsel açıdan verimli ve başarılı geçeceğine inandığım sempozyuma işlerimin yoğunluğu nedeniyle katılamayacağımı üzülererek bildirir, çalışmalarınızda başarılar dilerim.

Saygılarımla,

**Prof. Dr. Yusuf HALAÇOĞLU
Türk Tarih Kurumu Başkanı**

TOBB Başkanı Rifat Hisarcıklioğlu'nun Kutlama Mesajı

Sayın Prof. Dr. Nimetullah HAFIZ,

III. Uluslararası Balkan Türkoloji Sempozyumuna programımın yoğunluğu nedeniyle katılamıyorum. Böylesine önemli bir sempozyumun başarıyla sonuçlanması dileklerle beraber şahsınızda değerli katılımcıları ve bütün konukları en iyi dileklerle selamlıyorum.

**Rifat HİSARCIKLIOĞLU
TOBB Yön. Kur. Başkanı**

Türk Kùltürüne Hizmet Vakfı Başkanı Dr. Metin Eriş'in Kutlama Mesajı

18 Eylül 2003

Sayın Prof.Dr. Tacida ve Nimetullah Hafız

Karadağ Kotor'da tertiplenmiş olduğunuz III. Uluslararası Balkan Türkoloji Sempozyumu'nun düşündüğüm gibi başarılı geçmiş olduğunu katılımcılardan öğrenmiş bulunuyorum. Bu defa da rahatsızlığım dolayısıyla fiziken katılamadığımı, fakat gönül olarak sizinle bulunduğumu çalışmalarda beni unutmamış olmanıza candan teşekkür eder, yeni başarılarınızı dilerim.

Dr. Metin ERİŞ

SEMPOZYUM AÇILIŞ KONUŞMALARI

Prof. Dr. Nimetullah HAFIZ'ın Sempozyum Açılış Konuşmaları

Sayın davetliler, Sayın konuklar,

III. Uluslararası Balkan Türkolojisi Sempozyumu'na katılan ve Balkan Türkolojisine hizmetleri geçen bilim çevrelerinin değerli mensuplarına, Merkezimiz adına teşekkürlerimi sunuyorum. Bu Sempozyumdaki katkılarınızın daha yeni çalışma alanları açacağına, yeni veriler ve yeni yorumlar getireceğine inanıyoruz.

Bu vesile ile Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezimiz (BAL-TAM)'in çalışmalarına, Uluslararası Balkan Türkoloji Sempozyumların gerekçeleri ve amaçları hakkında kısaca bilgi vermek istiyorum.

Bilindiği gibi III. ve IV. yüzyılda Hun ve Avar kabilelerinin ve daha sonraları Pomak, Yörük, Türkmen ve Kıpçakların gelmeleriyle o zamana kadar Balkanlarda uygarlıkları kuran ulus ve halklar bu Türk kabileleriyle karşılıklı etkilenmelerde bulunmuşlardır.

1385 yılında Meriç Savaşı ve 1389 yılında Kosova Savaşından sonra, özellikle 1453 yılında İstanbul'un fethedilmesiyle Balkan yarımadası Viyana surlarına dek Osmanlı idaresi altına girmişti. Osmanlılar, ilk dünya Türkologları, özellikle tarihçiler tarafından ortaya konulan ve sonradan daha geniş bilimsel çevrelerde kabul edilen teze göre dünyada en hoşgörülü bir imparatorluk olarak bu topraklarda yerli halklarla kaynaşmış, onların dinlerine, dillerine karışmadan mahalli otoritelerin baskılarından korumuş, yerli asillere, askeri sınıfa karşı, tolerans göstermiştir. Bu konuda çok az bilinen somut bir kanıt olarak 28 Mayıs 1463 yılında Fatih Sultan Mehmet'in tüm Balkan ülkelerine gönderdiği Ferman'ından birkaç cümle okumayı uygun buluyorum:

"... Ben Fatih Sultan Han, Bütün dünyaya ilan ediyorum ki hiç kimse, ne bu adı geçen insanları ne de onların kiliselerini rahatsız etmesin, imparatorluğumda huzur içerisinde yaşasınlar ve bu göçmen durumuna düşen insanlar özgür ve güvenlik içerisinde yaşasınlar. İmparatorluğumdaki tüm memleketlere donup korkusuzca kendi manastırlarına yerleşsinler.

Ne padişahlık eşrafından, ne vezirlerden veya memurlardan, ne hizmetkarlarımdan, ne de imparatorluk vatandaşlarından hiç kimse bu insanların onurunu kırmayacak ve onlara zarar vermeyecektir.

Hiç kimse bu insanların hayatlarına, mallarına ve kiliselerine saldırmasın, hor görmesin veya tehlikeye atmasın. Hatta bu insanlar başka ülkelerden devletime birisini getirirse onlar da aynı haklara sahiptir...

... Yemin ediyorum ki; emrime uyarak bana sadık kaldıkları surece tebaamdan hiç kimse bu fermana yazılanların aksini yapmayacaktır..."

XV. yüzyıldan başlayarak İslam dini ile birlikte yüzyıllar boyunca Balkanlarda anayurtlarından çok sayıda zanaat, gelenek, görenekler taşınmış ve bunları büyük bir hızla yaymıştır. Osmanlıca, resmi dil olarak Balkan yarımadası ülkelerinde yaşayan tüm halkların dillerinde hala binlerce Türkçe kelimeler, tabirler yaşamakta devam ediyor. Bununla birlikte Balkan uluslardaki halk edebiyatı, klasik edebiyat, tarih alanlarında metinleri bir takım siyasi ve dini ayrılıklarına rağmen, araları(mız)ndaki bağlar günümüze dek çözülememiştir. Bu sorunu bugünkü Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Büyük Önder Atatürk, bundan 40 yıl önce Ankara'da toplanan "Balkan itilafı" konferansı delegelerine,

Büyük Millet Meclisi kürsüsünden Fransızca olarak yaptığı bir konuşmada su sözlerle açıklamıştır:

"... Balkan milletleri, içtimai ve siyasi ne cehre arz ederlerse etsinler, onların Orta Asya'dan gelmiş, aynı kandan yakın soylardan müşterek cedleri olduğunu unutmamak lazımdır. Karadeniz kuzey ve güney yollarıyla binlerce seneler deniz dalgaları gibi biri biri ardınca gelip Balkanlarda yerleşmiş olan insan kitleleri, başka başka adlar taşımış ölmelerine rağmen, hakikatte tek beşikten çıkan ve damarlarında aynı kan deveren eden kardeş kavimlerden başka bir şey değildirler..."

Bilindiği gibi, Mustafa Kemal Atatürk 'un temel felsefesi "Yurtta sulh, dünyada sulh"tur. Bu düşünce bugünkü Türkiye Cumhuriyeti'nin de dış politikadaki temel felsefesidir... Atatürk,, yaşadığı süre içerisinde bu felsefesinden taviz vermemiştir. O daha savaş biter bitmez Venizelos'la sıkışmış ve Yunanistan'la dostluk anlaşması yapmıştır. Hemen ardından da Balkan ülkeleri arasındaki ittifakın kurulmasını sağlamıştır.

Anadolu'nun bir kısmını işgal eden Yunan ordusu Komutanı Trikopis Türk askerleri tarafından esir alınıp Atatürk'ün huzuruna getirildiğinde, askerlere "General misafirimizdir, kılıcını kendisine veriniz ve rahatını sağlayınız" talimatını (emrini) vermiş; Yunan bayrağının önüne serildiğini görünce şiddetli tepki göstererek "Kaldırın o bayrağı yerden; bayrak, bir milletin sembolüdür" demiştir.

XVIII. yüzyıldan başlayarak Avrupa'daki büyük devletlerin etkileriyle Balkan hiçbir döneminde, hiçbir imparatorlukta, hiçbir ülkede, Osmanlı döneminde olduğu gibi İslam ve Hıristiyan ulus ve halkları arasında esi bulunmayan dostluklar zedelenmiş, huzur ve güven bozulmuştur. 1699 yılında Karlofça Anlaşması kararlarıyla Osmanlı Devleti bölge kayıplarına uğramıştır ve çekildiği bölgelerden Türkler yavaş yavaş Balkan yarımadasının güneyine, daha sonraları da anayurtları olan bugünkü Türkiye Cumhuriyeti'ne göç etmeye başlamıştır.

Balkan yarım adasında, Türklerin adlandırdıkları Rumeli'de, büyük bir uygarlığın izleri ve çok zengin somut belirtileri kalmıştır. Macaristan'dan başlayarak İstanbul'a dek Balkan tarihinin, kültür

uygarlığının incelenmesi Türkoloji araştırmalarıyla sıkı sıkıya bağlıdır. Bu büyük gereksinmeyi Avrupa ülkeleri Balkan ülkelerinden yüzyıllar öncesi sezmiştir.

Avrupa'da ciddi ve sistematik Türkoloji araştırmaları bilindiği gibi XVII. yüzyılın ikinci yarısında başlamıştır. O dönemde Avrupa aydınlarından büyük ilgi görmüştür. Türk ve Doğu dünya araştırmalarının büyük ilgisinden dolayı, o dönemde Gothe "West Ostlicher Divan"ı kaleme almıştır. Burada Viktor Igo'yu da anmamak mümkün değildir. Viktor Igo, o zamanki Avrupa'sında Türk Doğu dünyasına ilgisini şöyle yorumlamıştır: "XIV. yüzyılda bütün dünya Yunan kültürü ile, şimdi ise Doğu kültürü ile meşguldür". Türk diyalektolojisi ve eski Türk anıtlarıyla Rusya'da tanınmış Radlof, Macaristan'da Nemeth, eski Türk yazısını çözen Danimarkalı Tomson gibi değerli Türkologlar yetişmiştir. Ondan sonra 1924'te İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesine bağlı Türkiyat Enstitüsü'nün, 1930'da Atatürk'ün kurduğu Türk Tarih Kurumu ve 1932'de Türk Dil Kurumu Türk tarih ve Türk dili çalışmalarına büyük ağırlık kazandırmıştır.

Balkan Türkolojisine gelince her Balkan ülkesi kendi siyasi ve ulusal amaçlarına göre Türkoloji alanında araştırmalar yapmaya başlamıştır. Sahte evraklarla dayanarak Balkan halklarını birbirine karşı büyük düşman yetiştirmeye beslenmeye başlamış, zaman zaman komşular, kardeşler arasında kan dökümüne neden olmuştur. Balkan yarımadasındaki bu son yıllar içerisinde olagelen gerginlik ve çatışmalar bunu en iyi kanıtlamaktadır. İşte bu nedenle Balkan ülkelerinde Türkolojiye önem vermekle ve her çeşit tarihi eserlerine özen göstermekle, Balkan uygarlık tarihinin gerçeği ortaya atılacaktır. Bununla birlikte henüz gerektiği kadar, belki de hiç el dokunulmamış Balkan halklarının

tarih, edebiyat, dil, folklor, gelenek ve görenekleriyle ne kadar zengin olduklarını da gösterecektir, böylece son yularda kabaran düşmanlık duyguları yatışmış olacaktır, altı yüzyıllık bir dönem diliminde iç içe yaşadığımız, kaynaştığımız ve bugün o ülkelerin sahibi kardeş milletlerle acı tatlı anılarımızı tazelemek herhalde bizi birbirimize daha yaklaştıracaktır. Bu Balkan ülkelerindeki Türkologların başlıca görevidir. Balkan Türkologlarını bir araya getirip onları bu araştırmalara sevk etmek ve böylece bu dünyadan da iki ve güzel olmasına katkıda bulunmak amacıyla Prof. Dr. Tacida Hafız ile birlikte Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi'ni kurduk.

Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezimiz, her ülkeden katılan birer temsilcisi ile ilk toplantısını 2001 tarihinde Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde düzenledi. Burada, önce belli bir dönem içerisinde yılda bir, daha sonra iki yılda bir uluslararası Balkan Türkolojisiyle ilgili sempozyum düzenleme kararı alındı, iste genel "Genel Türkoloji" konularıyla ilgili 27-30 Eylül 2001 tarihlerinde I. Uluslararası Balkan Türkolojisi Sempozyumu'nu Prizren'de (Kosova), "Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Döneminin ilk yüzyılında Türk Uygarlıkları ile Balkan Uygarlıkları Arasında Birbirine Etkileşmelerde ilgili, II. Uluslararası Balkan Türkolojisi Sempozyumu'nu 03-06 Eylül 2002 tarihlerinde Mostar'da (Bosna-Hersek) şimdi ise "Osmanlı Öncesi Osmanlı Donemi ve Osmanlı Sonrası Döneminde Türk Uygarlığı ile Balkan Uygarlıkları Arasında Birbirine Etkileşmeler" konulu ve ayrıca Türkiye

Cumhuriyetinin Kuruluşunun 80. Yıldönümü nedeniyle ayrı bir özel seksiyonu da "Çağdaş Türkiye Cumhuriyeti ve Balkan Ülkeleri"08-12 Eylül 2003 tarihlerinde Karadağ Cumhuriyeti'nin tarihi kenti Kotor'da III. Uluslararası Balkan Türkolojisi Sempozyumunu düzenlemekle aldığı kararı gerçekleştirilmektedir. Bu Sempozyum'un amaçları bilim yoluyla birleştirici, olumlu, yapıcı bilimsel sonuçları ortaya atmakla Balkan insanına huzur ve güven getirmektedir. Balkanoloji'nin bünyevi bir bölümü olan Türkolojinin asıl amaçları budur.

Sayın meslektaşlarımıza böyle kabarık sayıda geldikleri için bir daha teşekkür ediyor ve sempozyumun hayırlı ve başarılı olmasını diliyoruz.

* * *

Cijenjeni gosti,

Učesnicima III Međunarodnog simpozijuma bal.turkologije i naučnim krugovima koji su imali zasluge za balkansku turkologiju želim izraziti zahvalnost u ime našeg Centra. Vjerujem da će učešće na ovom simpozijumu otvoriti i nova polja istraživanja i da će donijeti nova saznanja.

Ovim putem želim Vas ukratko upoznati sa ciljevima našeg BAL-TAM-a (Balkanskog centra za turkološka istraživanja) i sa ciljevima međunarodnih simpozijuma balkanske turkologije.

Kao što je poznato, hunska i avarska plemena a kasnije Pomaci, Jaruci, Turkmeni i Kipčaci nakon što su se naselili na Balkan još mnogo prije Osmanlija, imali su međusobnih uticaja sa narodima koji su imali svoje civilizacije na Balkanu.

1385.godine nakon bitke na Marici, 1389.nakon kosovske bitke a naročito nakon 1453.osvajanjem Istanbula balkansko poluostrvo je sve do pred zidinama Beča ušlo pod osmansku vlast.

Osmanlije su, prema tezi koju su postavili prvi svjetski turkolozi a naročito istoričari, a koju su kasnije prihvatili široki naučni krugovi kao najtolerantnije carstvo na svijetu prema vjerama domaćeg stanovništva, njihovim jezicima, prema domaćem plemstvu i vojnom staležu bili tolerantni i čuvali su se pritiska lokalnih autoriteta. Kao

konkretan dokaz za ovo navešću nekoliko rečenica iz malo poznatog fermana koji je Sultan Mehmed Fatih 28. maja 1463. god. uputio svim balkanskim zemljama:

“... Ja, Fatih Sultan Han cijelom svijetu objavljujem da niko ne smije ni ove ljude ni njihove crkve da uznemirava. Neka u mojoj državi žive u slozi i ljudi koji su pribjegli neka žive slobodno i bezbjedno. Neka se vrate u sve zemlje u mom carstvu i neka se bez straha smjeste u svoje manastire.

Ni poglavari koji su uz padišaha ni veziri ni službenici niti moji pomoćnici niti građani Carstva neće njihovoj časti nauditi.

Neka niko ne ugrozi njihove živote, imetak i neka ne napada njihove crkve. Čak i ako ovi ljudi iz drugih zemalja dovedu nekoga u moju državu i on nosi ista prava...

...zaklinjem se da dok mi budu odani poštujući moja naređenja niko od mojih podanika neće učiniti ništa suprotno od onoga što je napisano u mom fermanu.”

Turci, počev od XV vijeka skupa sa Islamom vijekovima su na Balkan prenosili mnogobrojne zanate, umjetnosti običaje i velikom brzinom su ih na ove prostore širili. U zemljama Balkanskog poluostrva jeziku svih naroda koji žive još uvijek postoje hiljade Turskih riječi i izraza. Skupa sa tim, narodna književnost kod balkanskih naroda, klasična književnost, istorijski tekstovi bez obzira na razne političke i vjerske razlike do dana današnjeg nisu istraženi kao zajedničko blago.

Ovo pitanje je iznio i osnivač današnje Republike Turske veliki lider Ataturk, prije 80 godina delegatima konferencije Balkanskog sporazuma obračavajući se sa govornice velikog narodnog parlamenta u govoru na francuskom jeziku:

“... Balkanski narodi što god da izražavaju u društvenom ili političkom smislu ne treba zaboraviti da su potekli od zajedničkih predaka bliskih korijena koji su došli iz Srednje Azije. Mase ljudi koji su sjevernim i južnim putevima od Crnog Mora hiljadama godina kao morski talasi jedni za drugima dolazili na Balkan nastanjivali su iako su nosili različita imena nisu ništa drugo do bratski narodi koji su potekli iz jedne kolijevke.”

Počev od XVIII vijeka pod uticajem velikih evropskih država prijateljstvo, mir i sigurnost kakvo nije viđeno ni u jednoj epohi Balkanskih zemalja i ni u jednom Carstvu, ni u jednoj zemlji kao u osmanskoj bilo je narušeno 1699 godine odlukama Karlovačkog sporazuma sa područja sa kojeg se Osmansko carstvo povuklo Turci su se polako počeli iseljavati sa Balkanskog poluostrva ka jugu a kasnije i ka prostoru današnje Republike Turske.

Na Balkanskom poluostrvu na prostoru kojem su Turci dali ime Rumelija kojoj su ostali su bogati i vidljivi tragovi velike civilizacije. Počev od Mađarske pa do Istanbula proučavanje balkanske istorije i civilizacije usko je vezano za turkološka istraživanja. Ovu veliku potrebu evropske zemlje su osjetile prije balkanskih zemalja.

Ozbiljna i sistematska istraživanja u Evropi, kao što je poznato, započela u XVII vijeku i u tom periodu evropski intelektualci su pokazali veliki interes za ovu oblast. Zbog velikog interesa za istraživanjem Turske i istočnih istraživača Gete je u tom periodu napisao djelo “West ostlicher Divan”. Ovdje je nemoguće ne spomenuti Viktora Igoa. Viktor Igo u tadašnjoj Evropi interes za turski istočni svijet je ovako protumačio: “ U XIV vijeku cijeli svijet se interesovao za grčku kulturu a sada pak, za istočnu kulturu.”

Osmansku istoriju i književnost je istraživao Austrijanac Hummer von Pruss i engleski naučnik Gibb, tursku dijalektologiju i stare turske natpise je izučavao u Rusiji poznat Radlof, u mađarskoj Nemeth i Danac Tomson koji je dešifrovao stare turske natpise. Nakon toga, institut za turkologiju osnovan pri Fakultetu za književnost na Istanbulskom Univerzitetu Tursko istorijsko društvo koje je osnovano Mustafa Kemal Ataturk 1930. i sa radovima na polju turkologije dali veliku pažnju.

Što se tiče balkanske turkkologije ona je prema vlastitim političkim i nacionalnim interesima počela da vrši istraživanja na polju Turkologije. Mišljenja su formirana prema lažnim dokumentima, balkanski narodi su jedni prema drugima počeli gajiti mržnju a to je čak prouzrokovalo i da komšije i braća počnu između sebe liti krv.

Sukobi na prostoru Balkana posljednjih godina tome su najbolji dokaz. Upravo zbog toga u balkanskim zemljama je potrebno pridati značaja turkološkim istraživanjima i svim vrstama istorijskih djela. Stoga u balkanskim zemljama dajući značaj turkološkim istraživanjima i svim vrstama istorijskih djela, u jednu ruku pokazaće koliko je i potrebno, svo bogatstvo istorije, književnosti jezika, folklora balkanskih naroda i u drugu ruku nestaće neprijateljstva koja su posljednjih godina rasle. Uspomene iz 500-godišnjeg života sa našim bratskim narodima će se oživjeti i više će nas približiti jedne drugima. To je glavna zadaća balkanskih turkologa, okupiti turkologe sa Balkana i privući ih na ovakva istraživanja i doprinjeti borbi da se život svijeta i čovječanstva učini ljepšim.

Prof. Dr. Tađžida Hafiz i ja smo osnovali Balkanski centar za turkološka istraživanja.

Naš Centar je svoj prvi skup organizovao 2001 godine u Turskoj Republici Sjeverni Kipar na kojem je učestvovao po jedan predstavnik iz svake zemlje. Ovdje je donesena odluka da se u izvjesnim intervalima, najprije jedanput godišnje, kasnije jednom u dvije godine održavaju simpozijumi balkanske turkologije.

Prema ovoj odluci od 27. do 30.septembra 2001. je u Prizrenu na Kosovu organizovan prvi, od 3.do 5.septembra 2002. u Mostaru u Bosni i Hercegovini organizovan je drugi meğunarodni simpozijum balkanske turkologije.

Glavna tema ovog naučnog simpozijuma koj će se održati pod pokroviteljstvom Ministarstva za kulturu, nauku i obrazovanje Crne Gore je tradicionalno. Uzajamni uticaju između turske civilizacije i drugih balkanskih civilizacija tokom istorije.

Cilj III međunarodnog simpozijum balkanske turkologije je kao i kod prethodna dva simpozijuma naučnim putem iznijeti naučne zaključke na jedan pozitivan način koji povezuje a ne koji ruši među balkanskim narodima prijateljstvo i bratsko osjećanja pojačati, te stoga čovječanstvu i svjetskom miru doprinijeti. Zar ovo nije osnovni cilj turkologije koja je organski dio balkanologije? Zahvaljujem se našim cijenjenim kolegama koji su došli u ovako velikom broju i želim uspješan rad našeg simpozijuma.

Konačno, ovaj treći simpozijum započinje u lijepom i istorijskom gradu Kotoru lijepe Republike Crne Gore.

Glavna tema ovon naučnog simpozijuma koji će se održati pod pokroviteljstvom Ministarstva Kulture i Ministarstva za obrazovanje i nauku Republike Crne Gore je tradicionalna: "Uzajamni uticaji između turske civilizacije i drugih turskih civilizacija na Balkanu tokom istorije." Naš ovogodišnji skup je posvećen 80.godišnjici osnivanja Republike Turske i među drugim sekcijama će biti rad na temu: "Odnosi Republike Turske sa balkanskim zemljama."

Karadağ Kültür Bakanı Vesna KİLİBARDA'nın Konuşması

“Balkanların Adriyatik denizine çıkış kapısı olan bugünkü Karadağ, geçmişinde yüzyıllarca batı ve doğunun karşılaştığı, bugünün ise Slav, Katolik ve İslâm uygarlığının kesiştiği önemli ve stratejik bir noktadır. Karadağ Vladikası ve yöneticisi II.Petar Petroviç Nyegoş’un da görüşlerinde İstanbul ve Venedik kültürlerinin izlerini görmek mümkündür.”

Kotor’da böyle bilimsel bir organizasyonun düzenlenmesinden dolayı Karadağ Cumhuriyeti olarak büyük memnuniyet duyduğumuzu ifade etmek istiyorum. Çatımız altında gerçekleşen bu sempozyumu Kültür Bakanlığı ve Karadağ devleti adına vekendi adıma selamlamak istiyorum.

Balkanların Adriyatik denizine çıkış kapısı olan bugünkü Karadağ, geçmişinde, yüzyıllarca batı ve doğunun karşılaştığı, bugün ise Slav, Katolik ve İslâm uygarlığının kesiştiği önemli ve stratejik bir noktadır. Karadağ da tarih boyunca, büyük güçlerin çatıştığı, aynı zamanda kültürel olarak etkileştiği birçok olayın ortasında kalmış, birçok olaya tanıklık etmiş, yani başındaki uluslarla da ölümle kucaklaşmalara ve aynı zamanda kardeşçe yaşama eşlik etmiştir. Karadağ Vladikası ve yöneticisi II.Petar Petroviç Nyegoş’un da görüşlerinde İstanbul ve Venedik kültürlerinin izlerini görmek mümkündür.

Değişik alanlardan sunulacak tebliğlerin tarih, edebiyat ve dil etnolojisine yeni bilgileri ortaya koyacağını, ileriye yönelik Balkan Türkolojisi’nin multi-disipliner gelişimine de önemli bilimsel katkılar sunmasını umuyorum. Sizlerin, toplumumuzun geçmişine dair sunacağı tebliğlerin daha inançlı ve hoşgörülü tartışmalarla bilime hizmet edeceğini ümit ederim. Ve bilimin, kötü anlamdaki her günlük siyasi ve bilim dışı olaylara bir baraj oluşturacağına inanıyorum.

Bu sempozyum bilim kurumlarımız arasında iyi bir işbirliği sağlamasına da aynı kültür, tarih miras bahçesini paylaşan tüm Balkan ulusları arasında daha iyi anlayışa vesile olmasını dilerim. Geleneksel halini alan bu tür toplantıların organizatörü olan Balkan Türkoloji Araştırmalar Merkezi’nin ileride de Balkanlarda çok kültürlü ve çok dinli bir işbirliği tanıtılması yönündeki bilimsel çalışmalarında başarılı olmasını dilerim.

Karadağ Bilim ve Eğitim Bakanı Yardımcısı Slobodanka KOPRIVICA'nın Konuşması

Bugün Karadağ toplumunda çok uluslu ve çok kültürlü değerlerin ortaya çıkmasında kritik enerji miktarı vardır. Hatta bu çeşitliliğin Karadağ için bir zenginlik olduğu göz önünde bulundurulmaktadır. Karadağ devletinin bu yönde olan politikası ve başlıca görevi gelecek nesillere tarihsel olarak her açıdan kaliteli bir yaşam ortamı yaratmak ve bırakmaktır.

Karadağ Eğitim, Bilim Bakanı Prof. Dr. Slobodan Baskoviç adına sizleri yürekten selamlıyorum. III. Uluslararası Balkan Türkolojisi Sempozyumunun yapılmasında Kotor şehrini seçtiğiniz için memnuniyetimizi dile getirmek istiyorum. Karadağ'da kaldığınız süre içerisinde sempozyumun verimli ve başarılı geçmesi açısından bu ortamın güzel bir hava yaratacağını umuyorum.

Bu fırsatla Karadağ toplumunun çok uluslu, çok kültürlü temeller üzerinde geliştiğini belirtmek istiyorum. Bugün Karadağ toplumunda çok uluslu ve çok kültürlü değerlerin ortaya çıkmasında kritik enerji miktarı vardır. Hatta bu çeşitliliğin Karadağ için bir zenginlik olduğu göz önünde bulundurulmaktadır. Karadağ devletinin bu yönde olan politikası ve başlıca görevi gelecek nesillere tarihsel olarak her açıdan kaliteli bir yaşam ortamı yaratmak ve bırakmaktır.

Sayın araştırmacılar, sizin bu sempozyumunuz da bu açıdan çok önemlidir. Karadağ'a bir daha hoş geldiniz. Araştırmalarınızda başarılar dilerim.

Kotor Valisi Nikola SAMARCİÇ'in Konuşması

Yüzyıllardır Avrupa'ya çeşitli şekillerde ulaşan İslâm dünyası, bilhassa 14.yüzyıldan itibaren Balkanların kültür ve siyasî kimliğinde derin izler bırakmıştır. Osmanlı'nın bu bölgelere genişlemesi, yerleşmesi ve en sonunda geri çekilmesi Batı Avrupa'nın doğuya yönelik dış siyasetinde bir sistem yaratmıştır.

Kotor halkı adına, III.Uluslararası Balkan Türkolojisi Sempozyumu gibi önemli bir toplantının katılımcılarını selamlamak, benim için ayrıca büyük bir memnuniyet ve ayrıcalıktır. Böyle anlamlı bir olaya ev sahipliği yapmak şehrimiz Kotor ve devletimiz Karadağ için büyük bir onurdur.

Yüzyıllardır Avrupa'ya çeşitli şekillerde ulaşan İslâm dünyası, bilhassa 14.yüzyıldan itibaren Balkanların kültür ve siyasî kimliğinde derin izler bırakmıştır. Osmanlı'nın bu bölgelere genişlemesi, yerleşmesi ve en sonunda geri çekilmesi Batı Avrupa'nın doğuya yönelik dış siyasetinde bir sistem yaratmıştır. Bir taraftan Avrupa ve Osmanlı arasındaki ilişkiler bu topraklarda dramatik ve trajik bir şekilde bütünleşmiş, diğer taraftan ister entelektüel, ister cahiller olsun Balkanlardaki tüm halklar üzerinde kültürel olarak bir efsane yaratmıştır. Bu bölge halkları, bu dönemi, Türk asilliğinden kalan tecrübelerin mirası olarak nitelendirdiler.

19.yüzyıla kadar Balkan halklarının bir bölümü için devlet ile olan ilişkiler, şehir dışından merkezle ilişki kurma çabaları gibi bir şeydi; kenar mahalleler ise sık aralıklarla devlete huzursuzluk yaratıyordu. Karadağ'daki bu huzursuzluk 15.yüzyıl Crnoyeviç döneminden bu yana devam etmektedir. Ardından gelen yüzyıllar içerisinde ise bugünkü Karadağ'ın bölgeleri Osmanlı İmparatorluğunun sınır bölgelerini oluşturuyordu. Fakirlik ve tehlike, bölgelere ve kabilelere bölünmüş bir devletin oluşması için zemin yaratmıştır. Tüm bunları göz önünde bulundurursak, Karadağ'ın modern bir toplum oluşturmak için şartlarının olmadığı ortaya çıkıyor. Bu konuda birçok şey söylendiyse de Osmanlı'nın dolaysız etkisi konusunda birçok şey söylenmemiş olarak kalmıştır. Bu yüzden Karadağ halkının kültür kimliğinin oluşması ve tamamlanması açısından tüm gerçeklerin ortaya çıkması önemlidir. Ve bu sempozyumun da bu konuda oldukça yardımcı olacağına inanıyorum.

Karadağ Devlet Tarih Enstitüsü Başkanı Prof. Dr. Corce Borozan

Maddî, manevî, siyasî, etnik, dinî, sosyal, kültürel, dil ve ekonomi alanında Balkanların çok düzenli Pagan ve Hristiyanlık uygarlığında derin izler bırakan Osmanlı-Türk mirası, kendine özgü olan senkronizmin bir parçasıdır. İşte bu bilim toplantısının bu doğrultuda katkıda bulunarak bu değerlerin aydınlatılmasında asıl anlamını görüyorum.

“Maddî, manevî, siyasî, etnik, dinî, sosyal, kültürel, dil ve ekonomi alanında Balkanların çok düzenli Pagan ve Hristiyanlık uygarlığında derin izler bırakan Osmanlı-Türk mirası, kendine özgü olan senkronizmin bir parçasıdır. İşte bu bilim toplantısının bu doğrultuda katkıda bulunarak bu değerlerin aydınlatılmasında asıl anlamını görüyorum.”

Balkan ülkelerinin, Roma, Bizans yanı sıra en önemli Osmanlı İmparatorluğundan benimsemiş ve özümsemiş değerleri vardır. Ve bugün demokratikleşme yolunda ilerleyen Balkan ülkeleri bu değerleri çok iyi değerlendirmeyi bilmelidir. Balkanlar mı Avrupa Birliğine girmeli yoksa Avrupa Birliği mi Balkanlara? Sorusuna bence, Avrupa Birliği Balkanlara gelmelidir. Çünkü Balkan kültürleri diğer Avrupa ülkelerinin kültürüne kıyasla çok daha eski ve çok daha zengindir.

* * *

Prof. Dr. Djordje Borozan

Dame i gospodo,

Poštovani učesnici III međunarodnog simpozijuma balkanske turkologije, pozdravljam Vas u ime Istorijskog instituta Crne Gore i želim vam uspješan rad.

Uzajamni uticaji kultura, istorija i tradicija turskog i svih balkanskih naroda idržava, u organizaciji centra za turkološka istraživanja u Prizrenu, koji je ovaj Simpozijum osmislio dajući mu radni naslov «Turska Republika i balkanske zemlje», inspirativna su i veoma značajna tema.

Osam decenija republikanske Turske sa viševjekovnom ukorijenjenom osmanskim tradicijom na prostorima Balkana dobar su povod da se naučno i stručno razmijene saznanja sakupljena u istraživačkim projektima i radovima ovdje prisutnih naučnih poslenika iz 16 zemalja.

Balkan je po svom geografskom položaju, kulturološkim, poličikim i konfesionalnim osobnostima tokom istorije najčešće bio «zona tranzicija» i prostor susreta civilizacija; etničkih i vjerskih sučeljavanja i dubokih prožimanja. Sav u slojevima kulturoloških supstrata, zgusnutih u neumitnom toku istorije, balkanski prostor i svi narodi na njemu očekuju da će mudrost nauke i pragmatičnost politike uskladiti odnos prema prošlosti, ma koliko tegobna bila, i ponuditi savremenosti načelo uzajamnog poštovanja, tolerisanja razlika i priznavanja nacionalnih identiteta i državnih suvereniteta.

Posmatrana u istorijskoj vertikali, od pojave Osmanlija na Balkanu u XIV vijeku, preko rasprostiranja ove imperije po čitavom Balkanu i prostorima jugoistočne Evrope, u pretovjekovnom vremenskom luku do Balkanskih ratova 1912-13, kada je ova moćna država dovedena do rubnog prostora poluostrva, osmanska, a potom i turska, vjersko-

politička tradicija utkala se u sva historijska zbivanja naroda Mediterana, Balkana i Podunavlja.

Sa dubokim tragovima u materijalnoj, duhovnoj, političkoj, etničkoj, konfesionalnoj, socijalnoj, kulturnoj, jezičkoj i svakako, ekonomskoj sferi, osmansko-turska baština u višeslojnoj civilizaciji paganskog i hrišćanskog Balkana, dio je svojevrstnog sinkretizma. Upravo u tome vidim smisao ovog naučnog nastojanja da putem ovakvih simpozijuma ukazujemo na aokolnosti u kojima je osmansko-tursko nasleđe bilo i ostalo dio istorije svih naroda i država na Balkanu.

Smatram da je od izuzetnog značaja stvarati uslove za razumijevanje historijskih zbivanja, naročito onih u kojima su formulisane osnovne duhovne, nacionalne i tradicijske osnove «balkanskih identiteta». Isto tako, uvjeren sam da saznanja o susretima i sukobima religijskih i političkih modela u vizijama religijskih i ideoloških sistema, hrišćanstva i islama, u uslovima evropske integracije, s potrebom očuvanja posebnosti (uprkos količini prožimanja) čine jugoistočnu Evropu u kojoj je Balkan njen suštinski dio, onim dijelom Evrope gdje se pripadnost etničkoj cjelini, narodu i naciji snažno vezuje i za konfesionalne identitete.

Sa uvjerenjem da sve historijske, kulturne, konfesionalne, etnološke i jezičke baštine balkanskih naroda treba proučavati i naučno valorizovati po poznatoj istoričarima svojstvenoj, «bez gnjeva i pristranosti», slijedeći korisna iskustva kolega iz BAL-TAM-a iz Turske, pozdravljam organizatore i učesnike ovog Simpozijuma i želim uspješan rad.

RUTEV Başkanı Macit Şahinler'in Konuşması

Kısa adı BAL-TAM olan, Prizren ve Ankara'da merkezi bulunan Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi tarafından düzenlenen "III.Balkan Türkolojisi Sempozyumu" Karadağ Kotor şehrinde yapıldı. Karadağ Tarih Enstitüsü, TC Başbakanlık Tanıtma Fonu ve Türk Kültürüne Hizmet Vakfı'nın gerçekleşmesi için katkıda bulunduğu sempozyuma Vakfımız düzenleyici kuruluş olarak katıldı.

Karadağ Hükümetinin Sayın KültürBakanı ve Sayın Eğitim ve Bilim Bakanı; Sayın Kotor Valisi; Sayın Karadağ Tarih Enstitüsü Başkanı, Sayın Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi Başkanı; Bu toplantının organizasyonuna katkı sağlayan kurum ve kuruluşların değerli temsilcileri; Toplantıya değişik ülkelerden gelen ve tebliğ sunacak olan saygıdeğer bilim adamları; Kıymetli misafirler ve sevgili basın mensupları.

Sözlerime, bu organiasyona katkı sağlayan bir kurumun başkanı olarak sizlere hitap etmekten ve aranızda bulunmaktan büyük memnuniyet duyduğumu ifade ederek başlamak istiyorum. Balkan ülkelerinde Türk kültürünü araştırmak, belgelemek, ve tanıtmak amacıyla kurulan Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezine, böyle bir organizasyonda bizleri buluşturduğu için teşekkür ediyorum.

Başkanı bulunduğum Rumeli Türkleri Kültür ve Dayanışma Vakfı, 1996 senesinde 12 Rumeli Derneği'nin destek ve himayelerinde kurulmuştur. Vakıf merkezimiz İstanbul'un Fatih ilçesindedir. Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi'nin olduğu gibi Vakfımızın da amacı Rumeli kültürünü, tarihini, edebiyatını ve coğrafyasını araştırmak, tanıtmak, yeni nesillere aktarmaktır. Bunun yanı sıra Vakfımızın başta Rumeli kökenliler olmak üzere bakıma muhtaç kimselere yardım etmek, öğrenci bursları vermek gibi hayrî ve sosyal fonksiyonları da vardır. Mesela halen Vakıf merkezimizin Huzur Evi'nde 40'a yakın bakıma muhtaç yaşlıya hizmet verilmekte; yaklaşık 80 üniversite öğrencisine yardım edilmekte ve belli dönemlerde muhtaç kimselere gıda ve giyecek yardımı yapılmaktadır. Bunların yanı sıra bu sene ayrıca şimdilik 30 öğrencinin kalabileceği bir Rumeli yüksek öğrenim öğrenci misafirhanesi de faaliyete başlayacaktır.

Bu güne kadar Vakfımızca iki uluslararası Balkan toplantısı organize edilmiş ve bu toplantılara gerek Balkanlardan, gerekse Türkiye'den çok sayıda ilim adamı katılmıştır. Bu toplantıların üçüncüsü önümüzdeki Bahar aylarında Üsküp'te yapılacaktır. Bir sene kadar önce 27 Eylül 2002 trihinde Vakfımız ve Türk Dışişleri Bakanlığı işbirliğinde Tiran'da "Tarih Boyunca Türk-Arnavut Beraberliği" konulu bir seminer düzenlenmiştir. Bütün bunların yanısıra Vakıf merkezi binamızın arka bahçesinde bulunan bir kompleksde devamlı ilmî toplantılar düzenlenmektedir. Ayrıca, yine Vakfımız tarafından üç ayda bir Rumeli Kültürü isimli bilimsel ve kültürel bir dergi çıkartılmakta; bu dergide Rumeliyle ilgili tarihi, kültürel, siyasi ve edebi yazılara yer verilmektedir.

Kıymetli misafirler, bu toplantının yapıldığı Karadağ'ın Türk toplumu için önemli bir yeri vardır. Türklerin Balkan topraklarına ilk geçişi daha Hun İmparatorluğu döneminde olmuş, ancak kalıcı ve uzun süreli geçiş Osmanlılar döneminde gerçekleşmiştir. Osmanlılar'ın Karadağ bölgesine ilgisi 1463 senesinde Fatih Sultan Mehmed'in Bosna Hersek'i fethiyle başlamış ve 1479'da İşkodra'nın alınması akabinde bölgede Türk hakimiyeti başlamıştır. Ancak Karadağ'ın tam manasıyla Osmanlı'nın hakimiyeti altında

bulunan bir bölge olduğunu söylemek oldukça zordur. Nitekim, 1669'a kadar Karadağ için Osmanlılar'la Venedik arasında, bu tarihten 1774 Küçük Kaynarca Antlaşmasına kadar Osmanlı Devleti ile Ruslar arasında, 1774'ten sonra da yine Osmanlılar'la Avusturya-Macaristan Devleti arasında bölge için devamlı bir çekişme kendini göstermiştir. Yüzölçümü itibariyle küçük bir bölge olmasına rağmen, bulunduğu konum stratejik açıdan Karadağ'ı önemli bir mevkiye getirmiştir.

Şunu açıkça söylemeliyim ki, maalesef Türkiye'de Karadağ'la ilgili pek fazla araştırma eseri yok. Oysa Vakfımızın kültür ve tarih danışmanından edindiğim bilgiye göre TC Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde araştırmaya açık fonlarda Esasen Osmanlı Arşivi bütün Balkan araştırmaları için çok önemli bir kaynaktır. TC Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nün de teşvik ve katkılarıyla, bu pek fazla ilgi gösterilmemiş konular da ön plana çıkacaktır.

Bu gibi toplantılar, Balkan tarihi, kültürü, edebiyatı, sanatı ve coğrafyasının daha iyi anlatılması ve tanıtılmasına; bölgenin komşu devlet ve bölgelerle ilişkilerinin ve etkileşiminin daha sağlıklı bir şekilde ortaya konulmasına vesile olacaktır. Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi'nin organize ettiği bu III. Balkan toplantısının devamının gelmesini ve orijinal araştırmalarla bütün bunların ilmi bir şekilde tartışılmasını temenni ediyorum. Çok yoğun bir oturum programı hazırlanmış ve Balkanların pek çok yerinden gelen ilim adamları var. Bütün ilim adamlarımıza şimdiden başarılar diliyorum. Bu güzel toplantı mekanlarını temin eden Fjord Hotel yetkililerine de huzurlarınızda teşekkür ediyorum.

Sevgili hemşehrilerim, ileriki tarihlerde yine böyle önemli organizasyonlarda buluşmayı temenni ederken, Vakfımızın önümüzdeki Bahar aylarında Üsküp'te düzenleyeceği "Edebiyatımızda Üsküp" konulu Balkan Toplantısına davet ediyor, hepinize saygılar sunuyorum.

***III. ULUSLARARASI BALKAN TÜRKÖLÖJİSİ
SEMPOZYUMUNDA SUNULAN TEBLİĞLER***

Atatürkçülük ve Bulgaristan Türklerinin Etnik Bilincinin Gelişmesi

Doç. Dr. İbrahim YALIMOV
Bulgaristan

Tüm azınlıkların öteden beri başlıca sorunu, etnik kimliklerini koruyup geliştirmektir. Sözüm ona soya dönüş kampanyası esnasında (1984-1989) Bulgaristan Türkleri yok olma tehlikesiyle yüz yüze geldiler. Dünyamızın küreselleşme sürecine girmeye başlamasıyla da etrafta bir kozmopolitizm havası esmeye başladı. Azınlıkların, yaşadıkları ülke ve Avrupa uluslarıyla bütünleşme gerekçelerini açıklama çabaları kimlik sorununu gölgeleyeceğe benzemekte.

Öyleki Bulgaristan Türklerinin kimliğini koruyup geliştirme sorunu güncelliğini korumaya devam etmektedir. Bu bağlamda onun etnik kimliği ve bilincinin tarihi gelişimini araştırmak yararlı olacak kanısındayız.

1. Etnik Bilincin Uyanışı

Bulgaristan Türklerinin etnik bilinci, azınlık durumuna düştüğü yıllar doğup gelişmeye başlamıştır. 1877/1878 Rus-Türk savaşından ve Üçüncü Bulgar devletinin kurulmasından sonra söz konusu Türk topluluğu Osmanlı devletinden ve Türk milliyetinden kopmuş ve ondan ayrı yaşamak zorunda kalmıştır. Dolayısıyla Osmanlı döneminde Bulgar topraklarına yerleşen Türk kitlesi temeli üzere bir azınlık topluluğu oluşmuştur. Bundan önce bu topluluk yüzyıllarca oluşup gelişen Türk milliyetinin bir kesimi idi. Öyle ki onun etnik bilinci Osmanlı devleti sınırları içinde yaşayan tüm Türk etnik topluluğunun milliyet bilinci ile birlikte oluşmaya başlamıştır.

Tarihî araştırmalar sonucu Türkçülük doğrultusundaki hareketin XIX. yy. Sultan II. Mahmut devrinden itibaren gelişmeye başladığı anlaşılmaktadır.¹ İşte bu dönemde “Türk” adı Türkler arasında yeniden önem ve değer kazanmaya başlıyor. Bununla birlikte Türkçeye de önem verilmeye başladığı görülüyor. İbrahim Şinasi, Ziya Paşa, Namık Kemal ve Ahmet Mithat Efendi Türkçenin sadeleşmesi davasını savundukları gibi, divan edebiyatı yanında, yeni bir Türk edebiyatının da temellerini atıyorlar. Artık İslâm ve Osmanlı tarihleriyle birlikte genel Türk tarihi alanında da araştırmalar yapılıyor.

Tüm bu çeşit çalışmaların öncüsü olan Ali Suavi yayınları ile Türklerin medeni varlığını ortaya koymaya çalışmıştır. “Lisân-ı Osmânî” deyiminin politik bir deyim olduğunu, bunun “Lisân-ı Türk” olması gerektiğini ileri sürmüş, zengin bir dil olan Türkçeden Arapça ve Farsça kaidelerin atılması gerektiğini, ezanın, namaz surelerinin, hutbenin bile Türkçeleştirilmesini savunmuştur.²

Böylece osmancılık akımı bünyesinde Türkçülük doğdu. N. Kemal bile “Osmanlı camiası içinde... birinci mevkii... Türkler işgal etmektedir”, diye yazdı. Başka bir deyişle, “Osmanlı ulusunun” toparlayıcı gücünün, odak noktasının Türkler olduğu kabullenildi. Türkün maddi ve tinsel değerleri meydana çıkarılmaya başladı.

Öyle ki Türk dil, edebiyatı ve tarihi alanında çalışmalar aydınlar arasında ulusal bilincin uyanmasına neden oldu.

¹ Karal, Y. Z. Osmanlı Tarihi, c. VII, Ankara 1988, s. 291

² Karal, S.Z. Osmanlı Tarihi..., s.293

XIX. yy. sonlarına doğru, hele de Türk-Yunan savaşından (1897-1900) sonra Türkçülük hareketi aktifleşti. O, Türk milliyetinin politik, kültürel ve ekonomik alanda bir ulus biçiminde toparlanması gereğinin fikrîsel yansıması idi.

XIX. yy. ikinci yarısında bu fikrîsel gelişmeler Bulgaristan Türk aydınlarını da etkilemişti. Zira Osmanlı döneminde Rumeli ile Anadolu arasında, coğrafi bakımından farklar olmasına rağmen, kültürel bağlar gelişmiştir. Bazı dialekt farkları olsa da aynı dil konuşuluyordu. Rumeli dialekti edebi dile kaynaklık eden ağızlardan biri idi. Eğitim sistemi de aynı idi. Tuna vilayetinde 1875 verilerine göre 2700 ilkokul, 150 medrese ve 40 ruştiye bulunmaktaydı.³ Bunlardaki öğretim ve eğitim Osmanlı devletinin öteki bölgelerindeki okullardan farklı değildi. Başlıca şehirlerde kıraathane ve yayınevleri bulunuyordu. 1878-1908 döneminde Bulgaristan'da Türkçe 44 gazete yayınlanmaktaydı. Bunların 25'i ideolojik platformlarında Türkçülüğe de yer veren İttihat ve Terakki partisinin görüşlerini savunuyordu.⁴ Bu akım taraftarları veya aydınlanma görüşlerini savunan bazı ünlü Osmanlı aydını eylemlerini bugünkü Bulgar bölgelerinde de sürdürüyordu. Türkçülüğün savunucularından Ali Suavi (1839-1878) Filibe'de öğretmenlik ve ticaret mahkemesi başkan görevinde bulundu. Ahmet Mithat Efendi (1844-1912) Niş Şehrinde öğrenim gördükten sonra Vidin'de yaşadı ve daha sonra Rusçukta Balkanlar'ın ilk Türkçe gazetesi olan "Tuna"yı yayınladı. Sade bir dil kullanan gazete Türkçülük ve Batıcılık görüşlerini yayıyordu. A. M. Efendi'nin damadı Muallim Naci de Varna ruştiyesinin müdürü idi. Bu ünlü şair Bulgaristan Türkleri arasında ileri görüşlerin yayılmasında önemli rol oynamıştır.

Benzeri aydınlar, basın ve okullar aracılığıyla Rumeli ve Anadolu arasında önemli kültürel bağlar kurulmuştu. Osmanlılar Bulgar topraklarından çekildikten sonra bu bağlar tamamen koparılmamıştır. Zaten 1908 y. kadar Bulgar devleti Osmanlı imparatorluğuna bağımlı kaldı. Hatta Kırcaali ve Makedonya bölgeleri Balkan savaşına kadar Osmanlı devleti sınırları içinde bulunmaktaydı.

Öyle ki basın ve edebiyat aracılığı ile Türkçülük düşüncesi, Bulgaristan Türk aydınlarına ulaşabilmişti. Dolayısıyla toplumsal bilinçte değişimler belirmişti. Bilindiği gibi, Osmanlı döneminde ümmetçilik toplumsal bilinçte milliyet bilincinin yerini almış, egemen duruma gelmişti. Giderek Türkler milliyet benliklerini unutturmasına kendilerini yalnız müslüman olarak tanımaya başlamışlardı. Bulgaristan devleti sınırları içinde kalan Türkler de "93 Savaşı"ndan sonra ilk yıllarda kendilerini hala yalnız müslüman hissediyorlardı. Ama XX. yy. başlarına doğru artık yalnız müslüman değil, aynı zamanda Türk oldukları bilincine varmaya başlıyorlar. Yani Türk soyuna dahil oldukları, artık bir dile, kültüre ve tarihi geçmişe sahip olduklarını anlamaya başlıyorlar. Milliyet bilincinin giderek ulusal bilince dönüşme eğilimi beliriyor.

Balkan ve Birinci Dünya Savaşı ulusal bilincin gelişme süreci üzerine çelişkili etkide bulunmuşlardır. Bulgar ve Yunan orduları Türkleri Balkanlardan Anadolu'ya sürme amacıyla bunlar üzerine büyük bir baskı yapmış, birçok bölgede katliamlara başvurmuşlardır. Bu Türklerin "başkalarından" farklı olduklarını anlayıp "benlik" bilincine varma sürecini hızlandırmıştır. Öte yandan Bulgar ve Yunan orduları diğer müslümanlara

³ Şimşir, B. Bulgaristan Türkleri, İstanbul, 1986, s. 23

⁴ Şimşir, B. Bulgaristan Türkleri, ..., s. 45

karşı da diskrimination politikası uygulamışlardır. İkinci Balkan Savaşından sonra 1913 Eylülünde imzalanan antlaşma ve özellikle Müftü Antlaşmasında genellikle müslümanlardan ve bunların haklarında söz edilmekte. Benzeri olaylar Türklük bilincinin ümmet bilincinden ayrılmasını belirli ölçüde firelemiştir.

Birinci Dünya Savaşı esnasında Türkler ilk olarak Bulgar ordusuna alınmış ve dolayısıyla vatanlarını savunmaya katılmışlardır. Böylece vatandaşlık bilinci de somut olarak belirginleşmeye başlamıştır. 1880 Aralığında yapılan genel sayımda Bulgaristan Türkleri “Yurttaşlık” sütununa “Osmanlı tebaası” yazmışlardı. Ama giderek Bulgaristan vatandaşı olduklarını kabullenme eğilimi belirmiştir. Birinci Dünya Savaşında bir çok Türkün silah elinde vatani savunmaları bunun en açık belirtisidir.

Görüldüğü gibi, Bulgaristan Türklerinin etnik ve yurttaşlık bilinçleri hemen hemen aynı zamanda oluşmaya başlamıştır. Bunların aralarında belirli bir bağ kuruluyor ve birbirlerini etkiliyorlar. Ama hiçbir zaman tam düşümdeş olamıyorlar. Aralarındaki fark korunuyor, hatta zaman zaman birbirleriyle çelişkiye düşüyorlar.

Kısaca, “93 Savaşı” ile Birinci Dünya Savaşı arasındaki dönemde Bulgaristan Türklerinin etnik-ulusal bilinci belirginleşmeye başlamıştır. Bunlar içinde yaşadıkları toplumdaki özel yerlerini, kendi etnik özelliklerini, yani ulusal kimliklerini sezmeye başlamışlardır. Ama bu bilinç yalın görüş, ide ve deneylerden ibaretti. Hala tam olarak geliştirilip sistemleştirilmemiş, yani teoretik bilinç düzeyine ulaşmamıştı. Daha fazla ulusal duygu niteliğini taşıyordu.

2. Atatürkçü Ulusçuluk

Atatürkçülük veya Kemalizm Ulusal Bağımsızlık savaşının ve geleneksel toplumdan modern topluma geçiş döneminin düşünsel temelini oluşturmuştur. O, her şeyden önce, çağdaş ve pozitif Türk ulusçuluğunu yansıtmaktadır. Temelini 1924 Anayasasında yer alan altı ilke oluşturmaktadır. Atatürk bunları iç ve dış politikanın izlediği yola ışık tutan altı ok olarak değerlendirmektedir.

Bu ilkelerin odak noktasını ulusçuluk ilkesi oluşturmaktadır. Zira o, ulusal çimsizlik ve ulusal egemenliğin düşünsel yönünü dile getirmekte ve dolayısıyla öteki ilkelerin genel doğrultusunu belirlemektedir. Yani tüm öteki ilkeler ulusçuluğa bağlı olup belirli ölçüde onun taşıdığı anlamı tamamlamakta ve genişletmektedir. Ulusçuluğa her şeyden önce halkçılık ilkesi bağlıdır. Atatürk’e göre, halkçılık Kemalistlerin görüşlerini yansıtan ilkedir. O, “kuvvetin, kudretin, hakimiyetin, idarenin doğrudan doğruya halka verilmesi” anlamına gelmektedir.⁵ Halkçılıkta devletin politik rejimi, halk tarafından ve halk çıkarı için kullanılır. Cumhuriyetçilik ilkesinin yansıttığı Cumhuriyet de aslında bir halk hükümeti olup milli hakimiyetin gerçekleştirilmesini sağlar. Bu hakimiyetin sağlanmasında laiklik ilkesi de önemli rol oynar. Ulusal kurtuluş Savaşından sonra ilahi iradeye dayanan Sultan-Halife hakimiyeti yerini ulusal iradeye bırakmıştır. Devrimcilik, Atatürkçülüğün ilkeleri ve özellikle temel ilke olan ulusçuluğa uymayı zorunlu kılmaktadır. Bu ilk ulusun ilerlemesini, en uygar halkların düzeyine ulaşmasını sağlamanın gerektiğini dile getirir. Öyle ki altı ilkeye yaslanan Atatürkçülüğün temel ilkesi ulusçulukur.

Atatürk, Türk ulusçuluğuna yeni, modern bir anlam kazandırdı. Ona göre, “Türk milliyetçiliği, bütün çağdaş uluslarla bir ahenkte yürümeyle beraber, Türk toplumun özel karakterini ve başlı başına bağımsız kimliğini korumayı esas sayar.”⁶

Görüldüğü gibi, Atatürk ulusçuluğu ulus realitesinden hareket etmekte ve ulusal çıkarları savunmayı amaçlamaktadır. Atatürk’e göre “millet, dil kültür ve mefkûre birliği

⁵ Bk. Altan,Ç. Atatürk’ün Sosyal Görüşleri. Dönem Yayınevi, İstanbul, s. 8.

⁶ Atatürk, Söylev ve Demeçler. c. I, s. 233.

ile birbirine bağılı vatandaşların teşkil ettiği bir siyasi ve ictimai heyettir.”⁷ Öyleki ulus ırkî bir topluluktan ziyade tarihi ve sosyal bir gerçektir. Özellikle Türk ulusu tarihi gelişme sonucu Anadolu’da oluşmuştur. Ulusun üyeleri birbirine dini bağlardan ziyade kültür ve yurttaşlık bağlarıyla bağılıdır. Atatürk ulusal varlığın temelini ulusal bilinçte, yani kendi ulusal benliğini anlayıp geliştirmekte görmektedir. Hiçbir ulus belirli bir bilince yaslanmadan oluşup yaşayamaz.

Bu bakımından ulus ümmetten ayrılmaktadır. Ümmet sadece dini bağlarla bağılı bir kitle, bir dini topluluktur. Oysa ulus ulusal bağlara yaslanmaktadır. Başlıca öğeleri kültür, dil, vatan ve ülkü birliğidir. Bir tarih bilincine dayanan vatan ve bu vatandaki maddi ve tinsel değerler başlıca kaynağıdır.

Kısaca, Atatürkçülüğün ulus anlayışının temelinde etnik ve kültür birliği idesi bulunmaktadır. Türk ulusu deyimi Türkiye Cumhuriyetinde yaşayan tüm yurttaşları kapsamakta ve bunlara eşit hakların sağlanmasını öngörmektedir. Böylece Türk ulusunun sınırları belirlenmektedir.

Bu görüş ışığında dış Türkler konusuna yeni bir yaklaşım getirilmektedir. “Türkiye dışındaki Türkler -diyor Atatürk- ilkin kültür sorunlarıyla ilgilenmelidirler. Nitekim biz Türklük davasını böyle olumlu bir ölçüde ele almış bulunuyoruz.”⁸ Atatürk döneminde siyasi iktidar dış Türklere bu açıdan yaklaştı. Tüm Türkleri kardeş gibi sevmek, onların refahını dilemekle beraber, dıştaki Türkleri kendi politik eylemleri dışında tuttu. İşte bu yaklaşım ulusçuluğu panturanizmden ayırmaktadır. Atatürk panturanizi ve panislamizmi bir fantazi olarak nitelemektedir.

Atatürk ulusçuluğu ile güdülen başlıca amaç, bağımsızlık, ulusal devlet ve çağdaşlaşmaktır. Atatürk’e göre, adı geçen ilkelerin özü, “bilinen ulusal sınırlarımız içinde ülkemizin bütünlüğünü ve ulusun tam bağımsızlığını sağlamaktır.”⁹ Ulusçuluk açısından bağımsızlık evrensel bir ilkedir. Tüm öteki uluslar gibi Türk ulusu da bağımsız yaşama, egemenlik hakkına sahiptir. Ulusun onurlu yaşayabilmesi için bağımsızlık zorunludur. Söz konusu ise, tam bağımsızlıktır. “Tam bağımsızlık demek, elbette siyasi, maliye, iktisat, adalet, askerlik, kültür... gibi her alanda bağımsızlık ve tam özgürlük demektir.”¹⁰ Aynı zamanda ulusçuluk başka ulusların varlığına saygı gösteren bir ulusçuluktur. Onda üstün-şağı ulus tezine yer yoktur. Öteki uluslara karşı kin, nefret duygusu telkin etmez. Atatürk bu konuda şöyle demektedir: “Vakıa bize milliyetçi derler. Fakat biz, öyle milliyetçiyiz ki, bizimle işbirliği eden bütün milliyetlere hürmet ve riayet ederiz. Onların bütün milliyetlerinin gereğini tanırız. Bizim milliyetçiliğimiz her halde bencil, ve mağrurane bir milliyetçilik değildir.”¹¹ Bu ulusçuluk anlayışı, tüm ulusların bağımsızlık kazanmasına yöneliktir. Bu bağlamda Atatürk müslüman halklarının bağımsız yaşamalarını gerekli bulmakta, bunların tek bir merkezden idare edilme önerilerini fantezi olarak değerlendirmektedir. Suriye, Irak, Bulgaristan, Makedonya ve Sırbistan gibi çeşitli coğrafi bölgelerde yaşayan, kendine özgü anane ve gelenekleri bulunan halkların tek bir imparatorluk sınırları içinde yaşayamayacaklarını özel olarak belirtmektedir.

Ulusçulukla güdülen diğer esas amaç ta, ulusal bir Türk devleti oluşturmaktır. Atatürk Osmanlı devleti gibi çeşitli ulusları içine alan imparatorlukların istikrarlı ve süregen olmadıklarını görmüş ve anlamıştır. Bu nedenle “Misak-ı Milli” sınırları içinde bir ulusal devlet kurmayı ve bu devlete halkı egemen kılmayı başlıca amaç olarak belirlemiştir. Ulusçuluk bir yandan bağımsızlığa, öte yandan da ulusal egemenliğe dayanmaktadır. 1921

⁷ Afetinan, A. Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk’ün Elyazıları. Ankara, 1969, s. 23.

⁸ Türk Kültürü Dergisi. Sayı 13, s. 115

⁹ Söyler ve Demeçler. c. I, s. 186

¹⁰ Atatürk. Söylev. TDK Yayınları, 8. baskı, c. II, s. 458

¹¹ Söylev ve Demeçler. c. I, s. 191

Anayasasının birinci maddesinde “eğemenlik sınırsız ve koşulsuz olarak ulusundur” denmektedir. Ulusal eğemenlik özgürlüğün, eşitliğin ve adaletin dayanak noktası sayılmaktadır. Atatürk’ün kanısınca, halkın iradesi Mecliste tecelli etmektedir. Devletin hükümet biçimi de Cumhuriyettir.¹²

Ulusçulukla, öte yandan, çağdaş uygarlık düzeyine ulaşma amaçlanıyordu. 1 Kasım 1937 tarihinde Mecliste yaptığı konuşmada Atatürk, Türk halkının başlıca idealinin en uygar ve en büyük refah düzeyine ulaşmak olduğunu belirtmektedir. O, çağdaş uygarlık düzeyine ancak bilim ve teknikle varılabileceğine inanıyordu. Bu nedenle bilim, eğitim ve kültürün gelişmesine son derece önem veriyordu. Türk toplumunun ve çağın gereklerine göre düşünmenin zorunlu olduğunu bilincinde idi. Ancak bilim ve eğitim aracılığı ile böyle bir düşünce sağlanabilirdi. Uygarlığa giden yol Batı dünyasında geçerli olan kültürel ve sosyal değerleri kucaklamaktı. Batı emperyalizmine karşı savaşın veren Atatürk, Batı uygarlığına ulaşma özlemiyle yaşıyordu. O, Türk toplumunu Batı uygarlık ailesinin bağımsız bir ulusu yapmak istiyordu. Bu amaçla köklü reformlar gerçekleştirdi ve yeni bir toplumsal düzenin kurulmasını sağladı.

Böylece Türk ulusçuluğu yeni bir anlam kazandı. Her şeyden önce ulaşılmayacak ütöpik ideallerden arındı. Ulusu kimliği ve kültürü geliştirerek uygarlık dünyasının eşit haklı bir üyesi durumuna gelebilmek için harcanan çabalara teoretik açıdan ışık tuttu.

3. Bulgaristan Türklerinin Etnik Bilincinin Gelişmesi

Bulgaristan’da Türkçe yayınlanan birçok gazete, Türk Öğretmenler Birliği, Kültür, Eğitim ve Spor Dernekleri Birliği - “Turan” gibi kurumlar Atatürkçülüğü yeni bir kalkınma yolu, yeni bir dünya görüşü olarak karşılamış ve Türk aydınları arasında onu yayma çabalarına girişmişlerdir. Bunlar, Türkiye Türklerinden ayrı bir yol izlenilmesinin çok olumsuz sonuçlar doğuracağını savunmuşlardır. 20’li ve 30’lu yıllarda bu dernekler ve basın aracılığı ile öğretmenlerin çoğu, Şumnu’daki Daru’l-Muallimin öğrencileri ve hatta birçok ruştiye öğrencisi, bazı okul encümenliği üyeleri Atatürkçülüğü bir yenilik felsefesi olarak kabullenmişlerdir. “Turan” gazetesi, eski kuşakların tepkisine rağmen, gençlerin reformları başarıyla benimsediklerini yazmaktadır.¹³

Genç aydınlar, Kemalist Devrimin Türk ülküsünü doğurduğunu ve Bulgaristan Türklerinin, başka bir devlette yaşamalarına rağmen, bu ülküden ayrılmamaları gerektiği kanaatine varmışlardır.¹⁴ Bu aydın çevrelerini her şeyden önce Atatürkçülüğün ulusçuluk ilkesi etkilemiştir. Öğretmenler Birliğinin yayın organı “Terbiye Ocağı” dergisi, “Karadeniz”, “Rehber” ve “Deliorman” gibi ilerici gazetelerin sayfalarında ulusal kimlik, ulusal bilinç ve kültür konuları işlenmeye başlanmıştır.

Türk aydınları, ulusal bilinci, soyunu, kimliğini, öteki uluslardan farkını, bu uluslar arasındaki yerini kavrama biçiminde anlamaktadırlar. “Rehber” gazetesine göre, “Milli şuurlar, bir millet efradının kendi milletini bilmesi, onu sevmesidir.”¹⁵

Atatürkçülüğün getirdiği Türklük ülküsünün, dünya ve ülkede gelişen olayların etkisi ile Bulgaristan Türklerinin daha uyanık kesimi, yani aydınlar ve şehir ahali, geçen yüzyılın 20’li ve 30’lu yıllarında aynı soy ve tarihi geçmişe, aynı dil ve kültüre sahip olduklarını kavramaya başlamışlardır. Daha açıkça, Türk etnik topluluğunun bir parçası oldukları inancı gelişerek kendilerini Türk olarak tanıma eğimli yaygınlaşmıştır. Besim H. Çakaloğlu’nun kaleme aldığı ve “Karadeniz” gazetesinde yayınlanan “Bulgaristan

¹² Atatürk. Söylev. TDK Yayınları, c. II s. 587

¹³ Turan, yıl 1, 1. VIII. 1932, No 8

¹⁴ Deliorman, 23. III. 1928. No 191

¹⁵ Rehber, 28. VI. 1930, N 128

Türklerine Milli And”ta “Türk milliyetindeniz.” diye açıkça yazılmaktadır.¹⁶ Böylesine kesin açıklamalara başka gazetelerin sayfalarında da rastlanmaktadır. “Turan” Birliği yayın organı “Turan” gazetesi bir çok defa “Biz Türküz” diye yazmaktadır.¹⁷

Benzeri açıklamalar yalnız Osmanlıcılığın aşıldığını göstermekle kalmamakta ümmetçiliğin de ikinci plana itilmeye başladığını yansıtmaktadır.

İlerici aydınlar yeni koşullarda etnik, onların deyimiyle ulusal bilincin daha önemli rol oynadığı kanaatine varmışlardır. Onlar sosyal ayrımların ve çıkar gruplarının belirlediği, İslâm dünyasının da uluslaşma sürecine girdiği bir dönemde dini bağların ulusal toplulukları birleştirmede yeterli olmadıklarını görüyorlardı. İşte bu yeni koşullarda ulusal bağların güçlendirilmesi gerekiyordu.

O dönemde ulus genellikle bir etnososyal veya etnokültür birlik olarak anlaşılıyordu. Ama yurttaşlık veya politik ulus görüşü de ileri sürülüyordu. Bulgaristan Türk aydınlarının yazı ve demeçlerinden ulusu bir etno-sosyal, etnokültür topluluk olarak algıladıkları anlaşılmaktadır. Bir grup öğretmenin “Deliorman” gazetesinde yayınlanan yazısında ulus şöyle tanımlanmaktadır: “millet demek, umumi manasıyla, dilleri, içtimai yaşayışları bir, sevinç ve kederleri müşterek fertlerden teşekkül etmiş bir insan gümesi, bir heyeti içtimaiyedir...”¹⁸ Bu tanımlamadan da anlaşıldığına göre, ulusun oluşmasında soy ve dil birliğine önem verilmektedir. Ulusun, ortak inanç temeli üzere kurulmuş ümmetten farklı olarak soy, yani bir kökenden gelme bilincine dayandığı belirtilmekte ve soydaşların aynı dilli kullandıkları vurgulanmaktadır. “Rehber” başyazarı Mehmet Celil gibi bazı aydınlar dinin de ulusun oluşmasında rol oynadığı tezini savunmuşlardır.¹⁹

Ulusa etnokültür açıdan yaklaşan aydınlar Bulgaristan Türk azınlığının Türk ulusunun bir parçası olduğu kanaatine varmışlardır. “Karadeniz” gazetesi, bu azınlık ile Türkiye Türkleri arasında soy, din ve dil birliği olduğunu, vurgulamaktadır.²⁰ “Deliorman” ise kan, tarih, lisan ve hars birliğinden söz etmektedir.²¹ Genel kaniye göre, Bulgaristan Türk azınlığı, Türk ulusuna manevi ve kültürel bağlarla bağlıdır. “Bulgaristan Türklerine And”ta “Türkler nerede yaşarsa yaşasın Türk milli harsına bağlıdırlar, denmektedir. Başka bir deyişle, Bulgaristan Türklerinin anavatanın dışında yaşamaları gerçeği onların ulusal kimliklerini değiştirmedeği görüşü benimsenmektedir. “Deliorman”, özel olarak “siyasi vatanımız başka da olsa” aynı ulustan olduğumuzu, belirtmektedir.²²

Böylece Bulgaristan Türk azınlığının ulusal kimliği kanıtlanarak Bulgar kamu oyuna açıklanmaktadır. “Turan” Birliği Genel Başkanı Ömer Nalbantov, 1935’te Çar III. Boris’e gönderdiği Dilekçe’de şöyle yazmaktadır: “Dünyanın çeşitli bölgelerinde yaşayan bütün Bulgarların Bulgar ulusunun bir parçasını oluşturduğu gibi, biz Bulgaristan Türkleri de Türk milleti denen o bütünün bir parçasıyız.”²³

Görüldüğü gibi, aydınlar Bulgaristan Türklerinin dini değil de, ulusal azınlık olduğu kanaatine varmışlardır. Özellikle vakıflar sermayesinin ulusal niteliği konusundaki tartışmalarla ilgili “Deliorman” “ulusal azınlık” tezini ardıcılıkla savunmuştur. O şöyle yazmakta: “... Bilhassa Akvam Cemiyetinde milli azınlıklar meselesi mevzubahis olunurken Bulgaristan Türk azınlığını, ..., müslüman azınlık diye tavsif etmek, 750 bin kişilik bir Türk kitlesinin milli haklarına bir nevi tecavüz teşkil eder.”²⁴ Bu tez, o zamanki

¹⁶ Karadeniz, 9. VI. 1933, No 55

¹⁷ Turan, 1. II. 1934, No 8

¹⁸ Deliorman, 23. III. 1928, No 191

¹⁹ Rehber, 28. VI. 1930, No 128

²⁰ Karadeniz, 10. IV. 1932, No 2

²¹ Deliorman, 14. XI. 1928, No 204

²² TsDA, F. 166, op. 1, a. e. 890

²³ İbid.

²⁴ Deliorman, S. III. 1930, No 19

Başmüftülük çevresinde kümeleşen taassupçu grubun ısrarla dayattığı “müslüman azınlık” tezine karşı savunulmuştur.

Benzeri görüşlerin, basın aracılığı ile işlenmeye başlanması, ulusal bilincin giderek bilimsel, teoretik aşamaya ulaşma eğitiminde olduğunu kanıtlamaktadır. Ne ki, bu bilinç, geçen yüzyılın 20’li yıllarında doğan yeni koşullarda Bulgaristan Türklerinin benliğini koruyacak kadar kuvvetlenmemiştir. Yeni koşullar, ulusal bağların daha yüksek düzeye çıkarılmasını gerektirmektedir,

Basın, çevredeki ulusların hızla gelişmesi ve kültürel rekabetin artmasıyla azınlıkların erime tehlikesi karşısında kaldıkları uyarısında bulunmaktadır. Karadeniz’in deyimiyle, bilim ve kültür alevlerinden erime tehlikesi doğmaktadır.²⁵ Başka bir deyişle, bu tehlike, her şeyden önce, beraber bulunulan Bulgar ulusunun ve Yahudi, Ermeni azınlıklarının gelişme hızına ayak uyduramamaktan doğmaktadır. Aydınlar kuvvetli Bulgar kültür karşısında üyelerinin çoğunun ilkokul mezunu olmayan bir azınlığın kimliğini koruyamayacakları kanaatindedirler.²⁶

Öte yandan geçen yüzyılın 20’li ve hele de 30’lu yıllarında Bulgar Ulusçuluğu hızla yayılmış, politikacılar arasında şövenizm eğilimleri belirmiştir. Otoriter iktidarlar Türk okullarını kapatmaya başlamışlardır. 1700 okulun sayısı İkinci Dünya Savaşı yıllarında 400’e düşmüştür. Tüm Bulgaristan’da bir tane olan öğretmen okulu “Darü’l- Muallimîn” 1928 de kapatılmıştır. “Hakikat Şahitleri” adındaki dergi Türkleri hristiyanlaştırma kampanyası başlatmıştır. Bazı gençler Bulgarlarla evlenip hristiyanlaşıyorlardı.²⁷ İslamcı softalar da Türklüğü ümmet halitası içinde boğmaya çalışıyorlardı. İşte bu durum karşısında bazı gazeteler, yarınımız sisli bir tabaka ile örtülüdür, diye yazıyorlardı.²⁸

Bu karamsarlık yalnız Bulgaristan’ın iç koşullarından değil, uluslararası durumdan da kaynaklandığında kuşku yoktur. “Rehber”in şu yakınması bu iddiayı doğrulamaktadır: “...Bütün dünyada hükümetlerin değişmeyen bir gayesi vardır: din, millet ve ülkü farklarını yok ederek memleket halkını tek bir millet yapmak... Azınlıkların gayesi ise, kendi ana dillerini, milli, dini, harsi terbiyelerini muhafazadır.”²⁹

Öyleki bir yandan nesnel süreçlerin gelişimi, öte yandan da iktidarların eritme politikası ulusal bilincin, kimliğin geliştirilmesini gerektirmektedir. Zira “Çiftçi Bilgisi” gazetesinin de belirttiği gibi, ulusların en büyük gücü, “milli vicdandır.”³⁰

İşte bu nedenle ulusal bilinci ve kimliği koruyup geliştirmek Türk aydınlıklarının başlıca görevi durumuna gelmiştir. Basında yayınlanan yazılardan nesnel olarak bu sorunun iki yönlü bir ödev olduğu izlenimi doğmaktadır. Birinci, Türklük bilincini geniş halk kitleleri arasında yaymaktır. “Karadeniz”in, “halka benliğini öğren” çağrısı, bu anlama gelmektedir.³¹ İkinci de, ulusal bilinci daha da geliştirilerek bilimsel düzeye ulaştırmaktadır. Böylesine bir amaca da, aydınların kanısınca, bir ulusal ülkü (ideal) oluşturup tüm Bulgaristan Türklerini onun etrafında birleştirmekle ulaşılabildi. “Bulgaristan Türklerine And” adındaki programsal yazıda “ Bulgaristan Türklerinin onları bir hedefe bağlayan milli mefkûreleri” olmadığı belirtmektedir.³² And da işte böyle ulusal ülkü oluşturma amacıyla kaleme alınmıştır.

Ulusal ülkü, ulusal kimliği koruyup geliştirmek, ulusu düşünmek ve onu kalkındırmak, olarak algılanmaktadır. Bu görüş ışığında aydınlar somut olarak Bulgaristan Türklerinin

²⁵ Karadeniz, 6. V. 1932, No 5

²⁶ Rehber, 2. III. 1928, No 7

²⁷ Karadeniz, 20. X. 1933, No 69

²⁸ Karadeniz, 29. IV. 1932, No 4

²⁹ Rehber, 14. VIII. 1928, No 26

³⁰ Çiftçi Bilgisi, 10. XII. 1920, No 70

³¹ Karadeniz, 22. IV. 1932, No 3

³² Karadeniz, 9. VI. 1933, No 55

ulusal ülküsünü oluşturma çabalarına girişmiş ve belirli düşünceler ortaya atmışlardır. Genel olarak o dönemde bu azınlığın ülküsü, ulusal bilinci tüm Türk ahalisine aşılama, Atatürk devriminden doğan yüce Türk ülküsünü herkese anlatıp benimsetmek biçiminde belirlenmiştir.³³ Adı geçen And'a göre, "Ben Türküm" demek yeterli değildir, "benim mefkûrem medeni bir millet olmak,... ve bu uğurda çalışmak gerek" denmelidir.

And'ta olduğu gibi, birçok diğer yazıda da uygar etnik topluluk olma yolları belirlenmektedir. Bunların başlıcası, etnik kültürü ve eğitim sistemini geliştirmektir. Atatürkçü aydınlar, ulusal benliğin, ulusal kültür (hars) üzerine kurulduğu, tezini çıkış noktası olarak kabullenmektedirler. Kültür, bir toplumun dil, bilimsel, dini, iktisadi ve hukuki görüşlerinin, gelenek ve göreneklerinin toplamı biçiminde tanımlanmaktadır.³⁴ "Rehber" ulusların birbirinden bu kültürle ayrıldıklarını, kendi kültürünü koruyamayanların, başka ulusların kültürü altına girenlerin yavaş yavaş öz ulusal varlığını, benliğini yitirdiklerini vurgulamaktadır.³⁵

İşte bu nedenle ulusal kültürü geliştirip ondan yararlanmak başlıca görev olmaktadır. And'ın birinci maddesinde "millî tarihimizi, halk bilimini, edebiyatımızı genellikle Türk dünyasının yarattığı bütün kültürü..., özellikle halka tanıtalım..." denmektedir.³⁶

Yeni kuşakların eğitime büyük önem verilmektedir. Başlıca amaç yarınki kuşakları ulusal ruhta yetiştirebilecek bir "ulusal eğitim sistemi" yaratmaktır. Bu sistem aracılığı ile, yani özel Türk okullarında çocuklara ulusal ve soy duygusu aşılama, "Karadeniz" in deyişiyle onlara ulusal giysi giydirmek zorunlu görülmektedir.³⁷ Öğretmenler Birliği 20'li ve 30'lu yıllarda öğretim ve eğitimi ulusal ülkü temeline oturtmak için özel çabalar harcamıştır. Daha 1924'te Omurtag'ta (Osmanpazarı'nda) toplanan XV. kongresinde özel olarak okullarda verilecek ülkü konusunu görüşmüştür.

Bununla birlikte öğretim düzeyini yükselterek o günkü pedagojik bilim gereksinimleri düzeyine ulaştırma doğrultusunda da çabalar harcanmıştır. Öğretmenler Birliği, bilimsel temele dayanan müfredat programları oluşturabilmek için hemen hemen her kongresinde çeşitli taslaklar üzerinde tartışmalar yapmıştır. Seçkin eğitimci ve gazetecimiz Ethem Ruhi 1920'de genel müfettiş görevine atanınca, bu taslaklardan birini Eğitim Bakanlığına onaylatarak yürürlüğe konmasını sağlamıştır. Bu müfredat programında fen derslerine daha geniş yer ayrılmış ve onun aracılığı ile eğitimde belirli ölçüde birlik sağlanmıştır.³⁸ Öğretimin uluslaştırılması ve kolaylaştırılması amacıyla 1928'de Latin alfabesinin kullanılması kararlaştırılmış ve belirli direnişlerden sonra 1930'da Bakanlık buna izin vermiştir. Bu dönemde öğretim alanında daha büyük erekler de belirlenmeye başlanmıştır. "Bulgaristan Türklerine And"ta ciddi pedagoji öğrenimi görmüş eğitim elemanları, Sofya ve dış ülke üniversitelerinde yüksek tahsilli gençler yetiştirme de amaçlanmaktadır.³⁹ Öğrenim alanında harcanan veya harcanması öngörülen tüm çabalarla bilim ve irfan alanında ileri ulusların ve öteki Bulgar vatandaşların düzeyine ulaşmak amaçlanmıştır.

Yalnız eğitime değil, tüm kültürün gelişmesine büyük önem verilmiştir. O dönemde yayınlanan gazetelerden ulusal değerleri ve gelenekleri çağdaş değerler potasında özlü olarak yoğurma çabalarında bulunma eğilimi doğduğu anlaşılmaktadır. Bazı gazeteler ulusal edebiyat ile müziğin ulusal bilinci beslediği gerçeğini anımsatmaktadırlar.⁴⁰ Bu bağlamda ulusal edebiyatı geliştirip ondan daha geniş biçimde yararlanma öngörülmüştür.

³³ Karadeniz, 9. VI. 1933, No 55; Deliorman, 23. III. 1928, No 191

³⁴ Karadeniz, No 55; Rehber, 3. XI. 1928, No 42

³⁵ Rehber, 3. XI. 1928, No 42

³⁶ Karadeniz, 9. VI. 1933, No 55

³⁷ Karadeniz, 29. IV. 1932, No 4

³⁸ Keskiöglü, O. Bulgaristan'da Türkler, Ankara, 1985, s. 67.

³⁹ Karadeniz, 9. VI. 1933, No 55

⁴⁰ Çiftçi Bilgisi, 10. XII. 1920.

Edebiyatı geliştirme araçlarından biri olarak, Türkçeyi yabancı söz ve kaidelerden arındırmak istenmiştir. Edebi dili konuşma diline yaklaştırarak, yeni kuşakların bilim ve tekniği benimsemelerini kolaylaştırmaya çalışılmıştır.

Kuşkusuz bu, yabancı kültür düşmanlığı anlamına gelmemektedir. Atatürkçü aydınlar yerli Türk kültürünü geliştirebilmek için, hem Türkiye, hem Bulgar, hem de Batı kültüründen yararlanılmasının zorunlu olduğu bilincindedirler. And'ta "milli edebiyatı öğrenip tanıyalım, ama aynı zamanda Bulgar ve Batı edebiyatlarından da yararlanalım" uyarısında bulunmaktadır. Bulgar kültürünün yarım yüzyıl içinde hızla ilerlediği ve onunla kültür alış-verişinde bulunulmanın yararlı olacağı ileri sürülmektedir. Dahası da var. Bu kültürün Avrupa uygarlık çevresine girmiş bulunması Batı kültürüyle ilişki kurmaya yardımcı olacaktır. And yazarına göre, bazı olumsuz yönleri bir tarafa bırakılarak Batı uygarlığını kabul etmek Bulgaristan Türkleri için hava ve su kadar gereklidir. Zira en güçlü olan bu uygarlık insanın yaşayışını değiştirip kolaylaştırmaktadır.

Görüldüğü gibi, yabancı kültürlerle öz kültürü ve genellikle ulusal kimliği geliştirme açısından yaklaşımda bulunmaktadır. Onlardan ancak ulusal kültürü kalkındırdığı ve kimliği güçlendirdiği ölçüde yararlanmak istenmektedir. Alınacak yabancı kültür değerleri ile etnik kültür arasında bir denge kurulmasına önem verilmektedir. "Biz memleketin genel kültürünü... ulusal benliğimizi yaralamayacak biçimde kucaklamalıyız." diye yazıyor "Karadeniz".⁴¹

Başka bir deyişle, azınlıkların ulusal bilincini geliştirme, benliklerini güçlendirme süreci oldukça bileşik bir süreçtir. Özellikle Bulgaristan Türk azınlığı öz kültürü ile yaşadığı ülkenin kültürü, ulusal bilinç ile vatandaşlık bilinci arasında köprü kurmak zorundadır. Bu soruna çözüm getirebilmek için Ulusal Andın şu üç ümde üzerine kurulması önerilmektedir:

1. Türk ulusundanım;
2. Bulgar tebaasındanım;
3. Batı uygarlığındanım.⁴²

Böylesine bir görüşe Ali Suavi'nin mi, yoksa Ziya Gökalp'ın mı etkisiyle varıldığını saptamak pek kolay görülüyor. Ama gerçekçi, çağımızın da koşullarına uygun olduğu kuşkusuzdur.

Bu üç öğeli tezle aslında ulusal bilinçle vatandaşlık bilinci arasında organik bir bağ kurulmuş oluyor. "Karadeniz" in bir yazısında "millî varlığımız bir vatan kadar kutsaldır" denmektedir.⁴³ Bunun gerekçesini çeşit yayın organlarının sayfalarında bulmak olasıdır. "Bulgaristan Türklerine And" ta bu gerekçe şöyle özetlenmektedir: "Biz Bulgaristan'da yaşamakta, yaşayışımızı burada, ferdi mutluluğumuzu bu topraklarda elde ettiğimizi göz önüne alarak, ..., bu vatana sağlam bağlarla bağlanmak zorundayız."

Benzeri açıklamalardan ilk anda Bulgaristan'ın politik bir vatan olarak tanımlandığı, yani Türk azınlığının ona yalnız vatandaşlık bağlarıyla bağlandığı izlenimi uyanmaktadır. Gerçekte And'ta Bulgaristan Türklerinin bu biçimde düşüncelerinin yanlış olacağı belirtilmektedir. Aslında ekonomik çıkarların kişiyi çağımızda bulunduğu topraklara sağlam biçimde bağladığı dile getirilmektedir. Vatana bağlılığı kültürel alanda da genişletmede daha fazla gecikilmesinin zararlı olacağı da belirtilerek uyarıda bulunmaktadır.

Bulgaristan artık bir vatan olarak tanımlandıktan sonra şu önemli sonuca varılmaktadır: Ulusal ülkümüz, bizim hakikî birer Bulgaristan vatandaşı olmamızı

⁴¹ Karadeniz, 13. V. 1932, No 6

⁴² Karadeniz, 9. VI. 1933, No 55

⁴³ Karadeniz, 13. V. 1932, No 6

gerektirmektedir.⁴⁴ Dolayısıyla gençlere ulusal duygu ile birlikte vatan duygusu da aşılmalıdır.⁴⁵

Gerçi bu, Bulgaristan Türklerinin o dönemde tamamen vatandaşlık duygusundan yoksun oldukları anlamına gelmemektedir. Nitekim “Turan” “Bulgaristan bizim de vatanımızdır” diye açıkça yazmaktadır.⁴⁶ Bazı aydınlar göre Birinci Dünya Savaşında vatan uğruna 10.000 Türk’ün canlarını feda etmesi, vatan sevgisinin kuşku götürmez bir kanıtıdır.⁴⁷ Ama 20’li ve 30’lu yıllarda yeni kuşaklarda “bilinçli bir sevgi uyandırılması” söz konusudur.⁴⁸ Yurttaşlık bilinci güçlendirilerek pek pahalıya mal olan bitmez tükenmez göçlere son koymak istenmektedir. Öte yandan, belirli şöven Bulgar çevrelerinin, Türklerin vatan hainliği eğiliminde oldukları, suçlamalarının tutarsız olduğu kanıtlanmak istenmektedir.

Bulgaristan’ın vatan olarak kabullenilmesi Türkiye Cumhuriyeti’ne yaklaşım sorununu gündeme getirmektedir. İlerici aydınlar mânen Türkiye’ye bağlı bulduklarını ve onun bir anavatan olduğu tezini savunmuşlardır. “Karadeniz”e ve diğer bazı yayın organlarına göre, Bulgaristan Türkleri anavatana görülmez bağlarla, yani kültür, dil vb. bağlarla bağlıdır.⁴⁹ Dolayısıyla genç kuşaklar Türkiye Cumhuriyeti’ne sevgi ve saygı ruhunda yetiştirilmelidirler.

Vatan ve anavatan konusunda ilerici aydınlar arasında tam bir görüş birliği bulunuyordu. İslâmcılara* gelince, bunlar Bulgaristan’a aynı yaklaşımda bulunuyorlar, ama Türkiye Cumhuriyeti’nin anavatan olamayacağını iddia ediyorlardı. Onlara göre, müslüman gerekirse dini uğruna ulusundan ve vatanından vazgeçebilirdi.⁵⁰

Öyleki İslâmcılarla asıl çatışma ulusal bilinç konusunda odaklaştı. İslâmcı ulemanın kanısınca, müslümanlar arasında ulusal bağların hiçbir önemi yoktur.⁵¹ Önemli olan din bağı ve sevgidir.⁵² “Daireyi İslama girenler bir millettir.”⁵³

Dolayısıyla Bulgaristan müslümanları ile Türkiye Cumhuriyeti Türkleri arasında her hangi bir bağ ve ilişki olmaz. Mehmed Celil’in “biz Türküz, Türk kültürüne sadık kalalım” çağrısına yanıt olarak İslâmcıların yayın organı “Medeniyet” gazetesi “Türk harsını kabul edelim demekle dinsizliği kabul edelim arasında hiçbir fark yoktur” diye yazıyor. Böylece Türklük ile müslümanlık arasında aşılamayacak bir uçurum bulunduğu kanısı yaratılmak istendiği apaçıktır. O dönemde Başmüftü görevine atanan Hüseyin Hüsnü Dışişleri ve Evkaf Bakanlığına gönderdiği bir raporda şöyle yazmakta: Eğer dini duygular değil de, ulusal duygular egemen olursa, Bulgaristan Türkleri Türkiye’ye bağlanır ve böylece bu azınlık Bulgaristan için bir tehlike durumuna gelir.⁵⁴

Atatürkçü aydınlar böylesine tutucu bir ümmetçiliğin Bulgaristan Türklerinin etnik kimliğini tehlikeye düşündüğünü kavramışlar ve onun aşılması doğrultusunda çaba harcamalardır. Tümü ulusal bilinç ve kimliğin daha yüksek bir düzeye ulaştırılması konusunda birleşmişlerdir. Ama bunu gerçekleştirme, özellikle ulusal ve ümmet bilinci arasında ilişki konusunda iki görüş savunulduğu anlaşılmaktadır.

⁴⁴ Karadeniz , 9. VI. 1933 № 55

⁴⁵ Karadeniz, 20. X. 1933, No 69

⁴⁶ Turan, 1. VI. 1932, No 6

⁴⁷ Halk Sesi, 14. XII. 1933, No 64

⁴⁸ Karadeniz, 2. XII. 1932, No 35

⁴⁹ İbid.

* İslâmcılar belirli ölçüde fundamentalist anlamına gelmektedir.

⁵⁰ Medeniyet, 22. IV. 1938, No 153

⁵¹ Medeniyet, 31. X. 1934, No 36; H. Hsünü’nün Raporu; TsDA, F. 166, op. 1, a. e. 890

⁵² Medeniyet, 22. IV. 1938, No 153

⁵³ Medeniyet, 25. IV. 1938, No 156

⁵⁴ TsDA, F. 166, op. 1, a. e. 890

Devrimciler ulusal ve dini kurumların bir birinden ayrılmasını yararlı buluyorlardı. “Deliorman” dini işlerin dünya işlerinden ayrılmasını istiyordu.⁵⁵ Ancak o zaman Türklerin Osmanlı zihniyetinden kurtulup yaşama tarzlarını değiştirebilecekleri zannediliyordu. Aslında bu yolla tutucu islamcılarının toplumsal ve kültürel yaşamdaki etkilerinin sınırlanıp ortadan kaldırılabileceği düşünüldüğü anlaşılmaktadır. Besim Hilmi Çakaloğlu, And’ta açıkça ilmi sınıfın dünya “işlerindeki vesayetine” son verilmesini, yalnız dini alanda yetkili olmalarını öneriyordu.

İlimli aydınlar ise, etnik değerlerle dini değerlerin bir arada yaşaması gerektiğini savunuyordu. Bu tezin başlıca gerekçesi, bir ulus dinsiz yaşamayız, varsayımı idi.⁵⁶ Bu konuda aşırılıkların Bolşevizme götüreceği endişesi vardı. Bununla birlikte dini kurumların azınlıklar için önemi ve rollerinin başka olduğu ileri sürülüyordu. Bunların Bulgaristan koşullarında dini görevlerle birlikte dünyevi görevler de yaptığı savunuluyordu. Bu görüşü en açık biçimde bir zamanlar Başmüftülüğe bağlı Vakıf Müdürlüğü görevinde bulunmuş olan “Rehber” gazetesi sahibi ve Başyazarı Mehmet Celil savunuyordu. Onun kanısınca cemaat-ı islamiyelerin görevi, “milletin bütün ihtiyaçlarını düşünerek milli ve vatani meselelerde zayıf noktayı görüp onu takviye etmektir.” Bu açıdan okul ile cami, imam ile öğretmen arasında fark olmazdı.⁵⁷ Dahası da var. Okullarda dini ve dünyevi eğitimin beraber yürütülmesi zorunludur. M. Celil medreselerin kapatılmasına ve Nüvvab mezunlarına öğretmenlik ehliyeti verilmemesi gibi aşırı önerilere kesinlikle karşı çıkmıştır. Bulgaristan’da Atatürkçülüğün en ateşli savunucusu olan Öğretmenler Birliğinin de benzeri görüşleri savunduğu izlenimi uyanmaktadır. Birlik kapatılmasından önce toplanan (1933) son kongresinde hazırlanması tasarlanan müfredat programında, dini, ulusal ve vatani derslere gerekli yer verilmelidir, kararını almıştır.⁵⁸ Basına yansıyan görüşlerden

⁵⁵ Deliorman, 23. III. 1928, No 191

⁵⁶ Rehber, 28. VI. 1930, No 128; 22. XI. 1930, No 149

⁵⁷ Rehber, 29. III. 1930, No 115

⁵⁸ Halk Sesi, 3. X. 1933, No 60.

Bulgaristan koşullarında 20'li ve 30'lu yıllarda yeni kuşaklara ulusal ölkü ile dini duyguların beraber aşılanması gerektiği tezinin eğemen olduğu anlaşılmaktadır.

Öyle ki 20'li ve 30'lu yıllarda benzeri dűřünsel etkinlikler, gelişen nesnel sűreçler ve özellikle Atatürkçölűęün etkisi sonucu Bulgaristan Türk azınlığının toplumsal bilincinde önemli değişikler olmuştur. Her şeyden önce osmancılık tamamen aşılmıştır. Ümmetçilik, belirli ölçüde etkisini sűrdürmesiyle birlikte ikinci plana itilmiş, tali bir rol oynamaya başlamıştır. Ulusal Türk bilinci ve dolayısıyla ulusal kimlik giderek güçlenmiştir. İnsanların ezici çoğunluğu kendini Türk olarak tanımaya ve bundan kıvanç duymaya başlamıştır.

Aynı zamanda yurttaşlık bilincinde de berraklaşma eğilimi belirmiştir. Türkiye Cumhuriyeti anavatan, Bulgaristan da vatan olarak kabullenilmeye başlamıştır. Ülkemizdeki Türkler, Türk etnik topluluğuna ve İslam dinine bağlı, Bulgaristan vatandaş niteliğine sahip biz azınlık oldukları bilincine varmaya başlamışlardır. Toplumsal bilinçte yer alan bu öğeler arasında belirli farklar ve zaman zaman bunların çatışmaya dönüşmesine karşın, genellikle aralarında göreceli bir uyum sağlanmıştır.

ATATÜRK'ÜN BALKANLAR'DAN KİMİ ESİNLENMELERİ

Dr. İrfan Ünver NASRATTINOĞLU
Türkiye

Atatürk, bütün dünyanın tanıdığı, büyük bir devlet adamıdır...

Atatürk, Çanakkale ve Dumlupınar savaşlarının, muzaffer kahramanı; dünyanın hayran olduğu büyük bir komutandır...

Atatürk, büyük bir diplomat, siyasetçi, ekonomist, tarihçi, dilci, şair ve kültür adamıdır...

Ve Atatürk, kurtarıcı, devlet kurucusu, büyük bir liderdir...

Tüm bu özelliklerinden dolayı Atatürk, ölümünün üzerinden 65 yıl geçmiş olmasına rağmen, Türk Milleti tarafından, eksilmeyen bir sevgiyle anılmakta ve gönüllerde yaşatılmaktadır.

Atatürk, dünyada, en çok tanınan Türk'tür...Hakkında en çok makale ve kitap yayımlanan insandır... O nasıl bir dehadır ki, inanılmaz işler başarmıştır?... Bu sorunun cevabı Fahri Kaya'nın, şu cümlelerinde verilmektedir:

“...Manastır ve Selanik'te geçirdiği günlerin izini, daha doğrusu etkisini, Mustafa Kemal'in yıllar sonra gerçekleştireceği uygar reformlarda da aramak yerinde olurdu. Öğretim Kurumlarını bir Bakanlığa bağlayıp bunların modern bir biçimde gelişmesine karar verirken, belki çocukluğunda ve gençliğinde Selanik ve Manastır'daki yabancı okulların Osmanlı mekteplerinden daha ileri, gelişmiş bir kertede olduğu gerçeğini hatırladı. 1925 yılında tarikatları yasaklar, tekkeleri kapatırken Manastır'daki tren istasyonunda cepheye giden askerleri uğurlayanlar arasında başlarında sivri külahlarla gördüğü dervişleri herhalde anımsamıştı. O zaman, Ömer Naci'ye utancından yüzünün kızardığını söylemiştir. İçinde, bu çeşit yobazlıklara karşı büyük bir tepki duyduğunu yazanlar da az değildir. 1928 yılında baş öğretmen olarak İstanbul'da, Sarayburnu'nda yeni Türk harflerinin benimsendiği günlerde de onun, Manastır ve Selanik yıllarını anımsamak gerek. Anımsamak gerek çünkü gençliği Yunan, Latin ve Kiril alfabelerinin yaşadığı bir bölgede geçmişti. Latin harfleri onun için bir gavur icadı değildi. Halkının daha çabuk okur yazar olmasını kolaylaştırmak için başarılı bir yoldu. Şapka ve giysi reformlarında da öncülük yapması doğaldı, çünkü o, Avrupa'da doğmuş bir delikanlıydı. Osmanlı Devleti'nin alafranga bir bölgesinde büyümüşü.”

Türkler'in ana yurdu, Avrasya'dır...Mustafa Kemal Atatürk, Avrasya coğrafyasında bulunan Balkanlar'da, Makedonya'da doğmuş, aile terbiyesini burada almış; Türk örf ve adetlerini burada öğrenmiş; ilk ve orta öğrenimini burada yapmıştır. Doğum yeri olan Selanik, Osmanlı Devleti'nin her alanda gelişmiş olan bir şehridir. Daha sonra Askeri İdadi öğrenimini gördüğü Manastır, Makedonya'nın kültürel bakımdan zengin bir kentidir. Atatürk, bu şehirlerde büyümüş ve buralardaki uygarlıklardan esinlenmiştir.Fahri Kaya'nın da vurguladığı gibi Yeni Türk Devletinin yönetiminde söz sahibi olduktan sonra gerçekleştirdiği bütün devrimlerin esin kaynağı, ilk gençlik yıllarında görüp, öğrendikleridir.

Bugünkü Türkiye Cumhuriyeti'ne yön veren, Atatürk ilke ve devrimleri, bilinen gerçeklerdir. Bu nedenle biz burada, bunlardan söz etmeyecek; yine esin kaynağı Balkanlar olan, bazı özelliklerine değineceğiz.

Atatürk'ün, hedefi “*muasır milletler seviyesine ulaşmak*” idi. Bunun yolu ise, okumak, öğrenmek, çok çalışmak, üretmek ve milleti de, devleti de geliştirmekti. Gelişmiş ülkelerdeki olumlu olan her şeyin, Türkiye'de de olmasını arzu ediyor ve bu konuda gereken çalışmaları yapıyordu. Günümüz Türkiye Cumhuriyeti'nin, Avrupa Birliği'ne girme hevesi de, bu hedeften kaynaklanmaktadır.

Atatürk'ün Bilinmeyen Eseri: Kooperatif Şirketler

Mustafa Kemal, 27 Ekim 1913 Tarihinde Askeri Ataşe olarak Bulgaristan'a gönderildi. Osmanlı Devleti'nin Sofya Sefaretinde 02 Şubat 1915 Tarihine kadar görev yapan Mustafa Kemal, başta Bulgaristan olmak üzere, Balkan ülkelerini adım adım dolaştı; inceleme ve araştırmalarda bulundu. Niş Valiliği sırasında, 1863 yılında, Şehirköyü (bugünkü Pirot) Kasabasında **Memleket Sandıkları**'nı kuran Mithat Paşa'nın bıraktığı olumlu izleri gördü. Daha sonra Türk Kooperatifçilik Hareketinin de temelini oluşturan Memleket Sandıkları kaynağının, Türk'e özgü bir gelenek olan Ahilik'ten kaynaklandığını tesbit etti.

Daha Cumhuriyet ilan edilmeden önce, Atatürk'ün direktifiyle, 17 Şubat- 04 Mart 1923 tarihleri arasında İzmir'de **I.İktisat Kongresi** toplandı. Yeni Türkiye Devletinin geleceğine yönelik çok önemli kararların alındığı bu Kongrede bir konuşma yapan Atatürk, şunları söyledi:

“Siyasi ve askeri muzafferiyetler ne kadar büyük olursa olsunlar, iktisadi muzafferiyetler ile tetviç edilemezlerse husule gelen zaferler payidar olamaz, az zamanda söner. Bu itibarla en kuvvetli ve parlak zaferimizin dahi temin edebildiği ve daha edebileceği semerati nafiayı tesbit için iktisadiyatımızın, hakimiyeti iktisadiyemizin temin ve tarsin ve tevsii lazımdır... Kılıçla fütihat yapanlar, sabanla fütihat yapanlara binnetice terk-i mevki etmeğe mahkumdur. Kılıç kullanan kol yorulur, fakat saban kullanan kol hergün daha çok kuvvetlenir ve her gün daha çok kudrete sahip olur...”

Kısa bir süre sonra, 16 Mart 1923 tarihinde Adana'da yaptığı konuşmada da *“Kılıç ve saban; bu iki fatihten birincisi, ikincisine daima mağlup oldu...”* demek suretiyle, özellikle kırsal kesimdeki insanları harekete geçmeye ve örgütlenmeye teşvik etti. Kırsal alandaki örgütlenmenin en güzel ve doğru yolu ise kooperatifçilikti.

Atatürk, yoğun bir tempo içerisinde, seyahatler yaparak, halkı aydınlatır ve yönlendirirken, 19 Mart 1923 tarihinde **Kooperatif Şirketler** adlı bir kitapçık yayımlandı. Matbuat ve İstihbarat Müdüriyeti Umumiyesi Neşriyatının 24.sü olarak yayımlanan kitabın kapağında, Kooperatif Şirketler ana başlığının hemen altında, daha küçük puntuyla şunlar yazılıdır: *Kooperatif Şirketlerin envai, fevaidi, sureti teşkil ve idareleri hakkında çiftçilerimizin, sanatkarlarımızın ve tacirlerimizin muhtaç oldukları malumatı muhtevi risaledir.*

Risalenin kapağındaki “Mukaddeme” nin hemen altındaki şu cümle dikkat çekicidir: *Memleketimizin kurtuluş çarelerinden biri de Kooperatif Şirketleri teşkil etmektir.*

Türk Kooperatifçilik Hareketine büyük katkılar sağlamış olan, Türk Kooperatifçilik Kurumu'nun eski başkanları Nusret Namık Uzgören ve Nurettin Hazar, bu risalenin bizzat Atatürk tarafından dikte ettirildiğini; risalenin içeriğindeki bilgilerin ve üslubun Atatürk'e

ait olduğunu, eserlerinde vurgulamışlardır. Fakat, Atatürk, birçok konuda olduğu gibi, bu kitapçıkta da kendi adını ön plana çıkarmayıp, verdiği bilgilerin ve mesajların milletimize ulaşmasını yeterli görmüştür.

Atatürk, Sofya'da Askeri Ataşe iken, gerek bu ülkede, gerekse Balkanlarda ve Avrupa'nın çeşitli ülkelerindeki tarımsal çalışmaları, özellikle de kooperatifçilik olgusunu esaslı bir biçimde incelemiştir. Cumhuriyete giden aylarda da peşpeşe, toplantılar düzenlemek ve söz konusu risaleyi dikte ettirip yayımlatmak suretiyle, Balkanlardan aldığı esini, Ülkeye taşımıştır.

Atatürk'ün direktifleriyle 20 Mayıs 1931 tarihinde kurulmuş olan Türk Kooperatifçilik Cemiyeti(Kurumu), Arap alfabesiyle basılmış olan **Kooperatif Şirketler** risalesini latin alfabesine çevirterek defalarca yayımlamıştır, Kitabın Mündericatu (İçindekiler) şöyledir:

- I- Kooperatif Şirketi ne demektir?
- II- Kooperatif şirketlerin fevaidi
- III- Kooperatif şirketlerinin enva'ı ve farkları?
- IV- Kooperatif şirketlerinin sureti teşkil ve idaresi
- V- Muhtelif memleketlerdeki kooperatif şirketleri hakkında malumat
- VI- Köy muallimlerini vazife başına davet

Risalenin tümünü burada verecek değiliz. Ancak, önemli gördüğümüz bazı hususları aynen sunmak isteriz. Önsöz niteliğindeki, giriş bölümü şöyledir:

Çiftçilerimizin, sanatkar ve esnafımızın işlerinde terakki edebilmeleri, az himmetle çok kar getirecek teşebbüsleri başarabilmeleri için, en kestirme çare olan Kooperatif Şirketlerinin memleketimizde de teşekkülleri ve çoğalmaları, milletimiz için başlı başına bir zaferi iktisadi teşkil edecektir. Filhakika yalnız başına sahiplerine faydalı olmayan ufak emlak ve araziye ve biriktirilmiş paraları bir araya getirip, büyük işler yapabilecek, büyük sermayeler vücuda getirmek demek olan bu Kooperatif Şirketleri Teşkilatı, bizim için bugünkü ihtiyaçlarımızı temin edecek ve hayatımızı yükseltecek en mühim bir teşkilattır. Biz bu teşkilata her milletten fazla muhtacız. Amele isek kalfa derecesinde yaşayabilmek için, ufak bir tarlaya sahip çiftçi isek bu tarlamızda büyük bir çiftliğe sahip çiftçi gibi fayda görmek ve para kazanmak için, bir el değirmenine malik isek bu değirmeni makine ile dönen bir değirmen haline getirmek için bize lazım gelen kuvvet ve sermayeyi ancak Kooperatif Şirketleri temin edebilecektir. Müterakki memleketlerde, hatta Bulgaristan, Romanya gibi küçük memleketlerde bile adetleri büyük birer yekun teşkil eden Kooperatif Şirketlerinin esnaf, çiftçi ve ahaliye temin ettiği büyük faydalar maatteessüf henüz memleketimizde takdir edilmemiş ve halkımız tarafından bu gibi Şirketler teşkili hususunda hiçbir teşebbüs yapılmamıştır. Diğer memleketler ahalişi harbi umumiden çok evvel daha rahat yaşayabilmek çarelerini düşünmüşler; esnaf, çiftçi, sanatkar ve amelenin mevkii içtimaisini yükseltecek ve bunları rahat yaşatabilecek yegane çarenin aralarında Kooperatif Şirketleri teşkil etmek olduğunu takdir etmişler ve bu sayede çok mühim netice ve muvaffakiyetler temin etmişlerdir. Buna mukabil memleketimizde bu sahada henüz ilk adım denebilecek teşebbüslerin bile icra edilmemiş olması vaziyeti iktisadiyemiz noktai nazarından çok elim bir mahrumiyettir. Halbuki rahat yaşamaya, yükselmeye, zengin olmaya halkımızın diğer milletlerden çok fazla ihtiyacı vardır. Binaenaleyh memleketimizde halka fayda verecek herhangi bir teşkilat gibi ilk sırada Kooperatif Şirketleri teşkiline çalışmak ve halkı bu hususta tenvir etmek, icabında önyak olmak hiç şüphesiz münevver iktisatçılarımızın en büyük borcu ve vazifesidir. Bilhassa bu teşebbüslerin faydalarını

ve ehemmiyetlerini halka öğretmek ve tanıtmak ve bu hususta fikirlerini hazırlayıp kendilerine bu ihtiyaçları duyurmak, bu sahada yapılacak faaliyetlerde en mühim bir muvaffakiyet amili olacaktır. Ve bu gibi teşebbüsün icrası zamanı çoktan gelmiş ve geçmiştir. Kooperatif Şirketleri Teşkilatı milletimiz için yabancı bir teşkilat dahi değildir. “İttihat kuvvet getirir” düsturunun kıymetini asırlarca evvel anlayan ecdadımız, vaktiyle teşkil ettikleri esnaf loncalarıyla bu teşkilatın ilk esaslarını koymuş bulunuyorlardı. Ne kadar yazık ki, dedelerimizin günlük ihtiyaçlarını tatmin için vaz ettikleri bu teşkilat fennin, sanatın, hayatın terakkiyatıyla mütenasiben islah edilmemiş ve son neslin elinde sönüp gitmiştir. Binaenaleyh memleketimizde yoksulluğu pek feci bir şekilde hissettiren Kooperatif Şirketleri Teşkilatından halkımızı müstefit etmek lüzumunu takdir eden Hükümetimizin ahiren bu hususta bir layihai kanuniye vücade getirmiş olmasını nazarı dikkate alan matbuat müdüriyeti umumiyesi, bu maksat etrafında halkımızı tenvir etmek üzere işbu risaleyi tertip ve tabetmeği çok faydalı addetmiştir. Muvaffakiyet Allah'tandır.

Risalede bundan sonra, kooperatifin ne olduğu, nasıl kurulacağı, nasıl yönetileceği, tarımsal çalışmalardan kooperatif ortaklığını nasıl hareket etmesi gerektiği, kredinin nasıl ve nereden temin edilebileceği vb.gibi hususlar anlatılmaktadır. Burada Almanya, İngiltere, Rusya, Macaristan, İtalya ve Romanya'daki kooperatifçilik çalışmalarından da söz edilmekte; daha sonra **Bulgaristan'daki tarımsal kooperatiflerin ortaklarına sağladığı faydalar sıralanmaktadır:**

1. Köylüleri simsarların elinden kurtararak lüzumu takdirde kendilerine ehven faizle para tedarik etmek,
2. Azaya lüzumu olan hayvanat, tohum, alat ve kimyevi gübre ve sair levazımı toptan dağıtmak,
3. Azanın mahsulatını toptan ve müştereken satmak,
4. Hayvan hastalıklarına ve doluya karşı sigorta yapmak,
5. Köylüleri tasarruf ve iktisada alıştırmak,
6. Köylünün menafii umumiyesi için sermaye vücade getirmek,
7. Zürraa konferanslar verdirmek, gazeteler getirtmek, gece dersleri ve kış mektepleri açmak suretile fikirlerini terakki ettirmek ve aralarında muhadenete ve adati milliyeti muhafazaya çalışmak.

Bulgaristan'da sadece tarımsal kooperatiflerin bulunmadığı, çeşitli türlerde ve çok sayıda kooperatifin mevcut olduğu, şu cümleden anlaşılmaktadır:

“Bütün bunlar bu nevi ziraat taavün şirketlerinin fevaidini hulaseten izah edebilir. Bundan başka sanatın her şubesine mahsus yüzlerce, mevkii içtimaiyeleri, ihtiyaçları bir olan insanların her kısmının ayrı ayrı her türlü ihtiyaçları için pek çok kooperatif şirketleri mevcuttur.”

Mustafa Kemal Atatürk'ün, kooperatif konusundaki esin kaynağının Bulgaristan olduğu muhakkaktır. Türkiye Cumhuriyeti'nin gelişmesinde de bu sektörün rol alması gerektiğini düşünen Atatürk, köy öğretmenlerini şöyle göreve çağırmaktadır:

“Bulgar köylerini Bulgar muallimlerinin kurtardığını unutmamalıyız.

Ziraat, sanayi ve ticaret erbabının kuvvei istihsaliyesini arttırmak ve istihlakatı tahtı nizama almak, dolayısıyla müşerikler arasında iştirak ve yardım

fikrini takviye eylemek suretiyle iktisadi ve içtimai pek çok fevaidi cami olduğundan dolayı asrı hazır siyaseti iktisadiye ve içtimaiyesinin büyük bir amili halinde bulunan kooperatif şirketler teşkilatının memleketimizde de taammümü hususunda en büyük hizmeti dokunacak olanlar, her an çiftçi ve ahali ile temasta bulunmak fırsatına malik bulunan kasaba ve köy muallimleridir.

Bulgaristan'da teşekkül eden ve şimdi köylüye pek büyük faydalar temin etmekte bulunan kooperatif şirketleri, hiçbir mecburiyeti kanuniyeleri olmadığı halde fedakar vatanperver Bulgar köy muallimlerinin gayretleri eseridir. Vatanını seven her Türk köy ve kasaba muallimi de köylerimizi iktisaden ve içtimaen yükseltecek bu müessesatın memleketimizde taammümü hususuna son derece gayret ekmeği bir vazifei vicdaniye olarak telakki etmelidir.

Her ne kadar Hükümetimiz tarafından sırf bu şirketler hakkında Meclisi Milli'ye teklif olunan kanunun Meclis tarafından şimdiye kadar müzakere ve kabul edilen maddeleri meyanında beşinci madde bu hususa sarfı gayret etmeği memurlar için bir vazife telakki ediyorsa da arzolunduğu veçhile yükselmeğe pek muhtaç fedakar köylümüzün refah ve saadetine çalışmak ve vazifei kanuniye olarak değil fakat bir vazifei vicdaniye ve vataniye olarak telakki edilmeli ve Türk gençliğinin meydanı harbe koşturduğu gibi memleketimizin iktisadi vaziyetini ıslah etmek üzere de bundan sonra yapmağa mecbur olduğumuz müthiş cidalin başına geçmelidirler. Meclisi Milliye'nin kabul ettiği ve henüz mevki icraya vazolunmayan beşinci maddede "Ziraat Müdür ve memurları ile ziraat ve ticaret ve sanayi odaları ve bilumum muallimler kooperatiflerin teşkili hususunda muavenet etmek malumatı lazıme ifa eylemekle mükelleftir. Bunu ifa etmeyen memurlar ve muallimler vazifelerini ifa etmemiş addolunurlar" denilmektedir.

Kooperatiflerin teşkil ve sureti idareleri hakkında köylüye telkinatta bulunmak ve aralarında kooperatif şirketi teşkil etmek isteyenler nizamnamelerini tanzim için daha fazla malumat ve tafsilat almak üzere İktisat Vekaleti İstatistik Kalemine müracaat edebilirler."

Sonuç olarak;

İzmir'de toplanan I.İktisat Kongresi, Atatürk'ün yurt içi gezileri, Kooperatif Şirketler kitabının yayımlanması ve ardından peşpeşe çıkarılan kanunlarla kurulan kooperatifler, savaş sonrası Türkiye'nin ekonomik alanda kalkınmasına yol açmıştır. Atatürk de bizzat kooperatifler kurdurarak, kooperatif ortağı olmuştur. Bunlardan ilki, 08 Nisan 1925 tarihinde kurulmuş olan *Ankara Memurlar İstihlak (Tüketim) Kooperatifi*'dir. Atatürk'ün 1 numaralı ortak olduğu bu kooperatif ortakları arasında, zamanın üst düzey devlet adamları da yer almışlardır...

Sonraki yıllarda Atatürk, Silifke'de Tekir Çiftliğini bizzat satın alarak, bu toprak üzerinde, Türkiye'nin ilk Tarım Kredi Kooperatifinin kuruluşunu sağlamıştır.30 Haziran 1936 tarihinde resmen kurulan *Silifke Tekir Çiftliği Tarım Kredi Kooperatifi*'nin de 1 numaralı ortağı Atatürk'tür. Bugün Türkiye genelinde örgütlenmiş olan Tarım Kredi Kooperatifleri, büyük bir Merkez Birliği'ne sahiptir ve Türk ekonomisinde söz sahibi bulunmaktadır.

Bugün, Türkiye'deki kooperatifçilik hareketi, gelişmiş batı ülkelerindeki benzerleri seviyesindedir. Türk halkı kooperatifçilik olgusunu özümsemiş ve benimsemiştir. Devlet ve Özel sektör arasında üçüncü bir sektör olarak önemini korumakta olan kooperatifçiliği Türkiye'ye kazandıran Atatürk'ün esin kaynağı, hiç kuşkusuz Balkanlar'da edindiği bilgi ve görgüdür.

KAYNAKÇA

- **Kooperatif Şirketler, 3.Baskı**, Ankara, 1975
- Nurettin Hazar, **Atatürk ve Kooperatifçilik**, Ankara, 1981
- İrfan Ünver Nasrattınoğlu, **Kooperatifçi Atatürk**, Ankara,1981
- N. Nusret Uzgören, **Atatürk Kooperatifçilik ve Türk Kooperatifçilik Kurumu**, Ankara, 1983
- Fahri Kaya “Atatürk’ün Manastır Yılları”, **Seçme Yazılar**, Üsküp,1994,s.123-141

SOĞUK SAVAŞ DÖNEMİNDE TÜRKİYE’NİN BALKAN POLİTİKASI

Prof. Dr. Sibel TURAN*

Türkiye

ÖZET

Asya Afrika ve Avrupa’nın kavşak noktasında bulunan, Balkan Yarımadası tarihsel süreçte hem fetih açısından hem de diğer bölgelere uzanan bir geçit yolu olarak değerli bir coğrafi öneme sahiptir. Uzun bir dönem Osmanlı yönetiminde kalan Balkanlardan arta kalan miras Türkiye Cumhuriyetine geçmiştir. Bu mirastan ötürü Türkiye Balkanlara özel bir önem atfetmiştir. İkinci Dünya savaşı sonrasında Türkiye ve Yunanistan dışında kalan diğer balkan devletleri Yugoslavya, Romanya, Arnavutluk ve Bulgaristan Sovyetler Birliği’nin etki alanına girmiştir. Bu bağlamda Türkiye’nin dış politikası da iki kutuplu dünya düzenin koşullarına göre değişecekti. Ancak Yunanistan Soğuk Savaşın altın yıllarında dahi izlediği dış politika stratejisi ile Türkiye’nin önüne geçmeyi başarmıştır. Türkiye ikili ilişkilerle yetinirken Yunanistan Balkanlarda bölgesel olarak inisiyatif ele almıştır. Bunda da Amerika Birleşik Devletleri’nin bağlamında hareket eden Türkiye’nin dış politikaya Ortadoğu merkezli bakmasının da büyük rolü vardır. Yunanistan ile 1930’lu yıllardaki dostluk ortamı 1950’li yıllarda Kıbrıs sorunu yüzünden bozulmuştur.

Bu dönemde Bulgaristan’la ilişkilerimizde, komşumuz Bulgaristan’da yaşayan Türk azınlıkla ilgili göç sorunları ilişkilere damgasını vurmuş ve sorun çözülmeye çalışılmıştır. Bu dönemde Sovyetler Birliğinin etki alanı altında kalan devletler Türkiye’nin NATO’ya girme çabalarını notalarla protesto etmişlerdir. Tito’nun Sosyalist blok ile arasının açılması Türkiye ile Yugoslavya’yı Balkan Paktında birleştirmiştir. Ancak bir Amerikan girişimi olan pakt uzun ömürlü olmamıştır. Ne var ki, Türkiye, Balkan politikasında, bu dönemde ikili ilişkilerle yetinmiş ancak uzun vadede Balkanlarda uzun ömürlü inisiyatif elde edememiştir.

Anahtar Sözcükler: Balkan, Soğuk Savaş, Türkiye’nin Balkan Politikası, Balkan Paktı.

Balkanlar jeostratejik açıdan çok eski zamanlardan beri kuzey ve doğudan gelen akınlara açık bir geçit yoluydu. Bu akınlardan bazıları Osmanlılar tarafından gerçekleştirilmiştir. Osmanlıların 18 ay süren bir akınla Balkanlar’a ayak basması 1321’de mümkün olmuş ve Süleyman Paşa’nın Rumeli’ye geçişi ile de Balkan fetihleri dönemi başlamıştır. Osmanlılar; Avrupa’ya ayak bastıktan sonra fethettikleri yerlere Rumeli adını vermişler ve zamanla bu ad bütün Balkan yarımadasını kapsamıştır. Balkanlar’da Osmanlı fethi döneminin başlaması Türk kültür ve uygarlığının yerleşip yaygınlaşmasına yol açmıştır. Bir başka deyişle Osmanlı fetihleri ile Balkanlarda hoşgörü ve istimalet politikası yerleştirilmiştir. Bunun temellerinde bu politikayı yönlendiren asıl unsurları aramak gerekir. Ancak Balkanlar’da Pax-Ottomana’yı geçerli kılan Osmanlılar bunu, hoşgörü ve koruma politikasının yanı sıra, yönetimin son derece gerçekçi bir dış politika izlemesiyle gerçekleştirmişlerdir. İmparatorluk, gerileme dönemine girdiğinde bile Balkanlar’da güçler arası dengeleri iyi kullanarak “Osmanlı Barışı” sürdürmeyi başarmıştır. Ancak Fransız Devriminin etkisiyle milliyetçi akımlar kendini göstermeye başlamış ve doğal olarak Balkanlar’da aydınlanma hareketinin etkisinde kalmışlar bu da Balkanlarda modern

* Trakya Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi

devletlerin kuruluşuna neden olmuştur. Bu dönemde Balkanlarda her millet kendi rüyasını güdüyordu. Sırp lar Naçertanja'yı, Yunanlılar Megale İdea'yı, Romenler Daçya Krallığı'nı, Bulgarlar Büyük Bulgaristan'ı, gerçekleştirmek istiyorlardı.⁵⁹ Osmanlı'nın Avrupa'daki toprakları yavaş yavaş elinden çıkmaya başladı. Sırbistan 1815 Viyana Kongresiyle imtiyazlı bölge statüsü kazandı ve 1830 yılında özerk bir prenslik oldu. 1891'de Krallık kurulmasını sağlayan gizli bir anlaşma ile Avusturya korumasına girdi. Yunanistan 1829'da bağımsızlığını kazandı. Romanya ve Karadağ Osmanlı'dan 1878'de tamamen ayrıldı. Romanya 1881'de, Karadağ ise 1910'da Krallık oldular. Bulgaristan ise 1877-1878 Osmanlı Rus savaşından sonra imzalanan Ayestefenos (Yeşilköy) ve Berlin Antlaşmaları ile özerk bir prenslik haline dönüştürülmüş 1908'de de Osmanlı'dan ayrılarak kendi Krallığını kurmuştur⁶⁰. Balkanlar genelde „stratejik alan olarak Yakın ve Ortadoğu'dan farklı bir stratejik bölge olarak Doğu Sorunu'nun karmaşık tarihi içinde tek başına alınmıştır.⁶¹ Doğu Sorunu'nun Balkan boyutu Osmanlı topraklarını kapsamaktaydı.

Birinci Balkan Savaşı sonunda Edirne'yi elden çıkan Osmanlılar ancak İkinci Balkan Savaşı sonunda kurtarabilecekleri, bir başka söyleyişle İkinci Balkan Savaşları sonucunda Osmanlı Devletinin elinde Edirne dışında hiçbir Balkan toprağı kalmıyordu. Ancak Balkanlar'dan Osmanlı'nın siyasal çekilişi burada yerleşmiş Türk kültür ve uygarlığının etkilerinin azalmasına neden olmuşsa da köklü bir uygarlığın izlerini silinmemiştir.

Birinci Dünya Savaşı ise sona erdiğinde Balkan Yarımadası'nın da siyasal haritası tamamen değişmiş imparatorluklar-Osmanlı ve Avusturya Macaristan - parçalanarak aynı toprak üzerine daha küçük ulus-devletler kurulmuştur. Bunlar Romanya, Yugoslavya, Arnavutluk, Yunanistan, Bulgaristan ve Türkiye idi. Ancak Balkan devletleri arasında yine de toprak sorunları bulunuyordu. Bu sorunlar ikili anlaşmalarla çözülmeye çalışılmışsa da başarıya ulaşamamıştır.⁶² Almanya'nın ve özellikle İtalya'nın yayılcı bir politika gütmesi Türkiye'nin önderliğinde Balkan Paketi'nin kurulmasına neden oldu. İlk olarak 1933'te Türkiye – Yunanistan Samimi Anlaşma Paketi imzalandı. Bu arada Türkiye 17 Ekim 1933'te Romanya, 27 Kasım 1933'te Belgrad'da Yugoslavya ile “Dostluk, Saldırmazlık, Hakem ve Uzlaştırma” antlaşmalarını imzalamıştı. Birbirine zincirleme bağlı olan bu antlaşmalar, Bulgaristan dışındaki devletler tarafından 9 Şubat 1934'te Atina'da Balkan Antantının imzalanmasıyla neticelendi. Ankara, Bulgaristan'ı da bu işbirliğine katmak için elinden geleni yapmış ancak başarılı olamamıştır. Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası'nın Balkanlar'daki temel amacı statükoyu korumak için geliştirdiği bölgesel politikalar olarak tanımlanabilir. Antant Balkan ülkelerinin kendi inisiyatifleriyle ortaya çıkan başarılı bir örgütlenmedir.⁶³ Ancak bu yapılmama İkinci Dünya savaşına giden yolda dağılmıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrası iki süper güç ortaya çıktı. Bu iki süper güç Soğuk Savaş olarak adlandırılan bir mücadele içinde karşı karşıya geldi⁶⁴. İkinci Dünya Savaşı Rusya'nın son iki yüzyıldır ulaşmaya çalıştığı bir hedefin gerçekleşmesine zemin hazırlamıştır.

⁵⁹ Orhan Koloğlu, „Osmanlı Döneminde Balkanlar“, İsmail Soysal (der), Balkanlar, İstanbul, Ortadoğu ve Balkan İncelemeleri Vakfı Yayınları, ss.80-83.

⁶⁰ Orhan Koloğlu, , a.g.m., s.s. 83-88

⁶¹ Maria Todorova, Balkanlar'ı Tahayyül Etmek, çev, Dilek Şendil, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003, s.50

⁶² Sina Akşin, Melek Fırat, “İki Savaş Arası Dönemde Balkanlar”, İsmail Soysal (der), Balkanlar, İstanbul, Ortadoğu ve Balkan İncelemeleri Vakfı Yayınları, , 1993, s.s.97-99

⁶³ Dilek Barlas, “Türkiye'nin 1930'lardaki Balkan Politikası, Çağdaş Türk Diplomasisi 200 Yıllık Süreç Sempozyumuna Sunulan Tebliğler 15-17 Ekim 1997, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1999, s. 364.

⁶⁴ Eric Hobsbawn, Kısa 20. Yüzyıl 1914-1991-Aşırılikler Çağı, çev. Yavuz Alogan, İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1996, s. 263.

Almanya'nın işgal ettiği topraklara kurtarıcı olarak giren Sovyetler Birliği kısa sürede kontrolü ele geçirerek Avusturya, Finlandiya, Yunanistan ve Yugoslavya dışında tüm Orta ve Doğu Avrupa ülkelerini, etki alanı haline getirmiştir. Ancak Balkanlar her dönemde olduğu gibi Soğuk Savaş'ın altın yıllarında da karşı gelim alanları içerisinde önemli bir farklılık arz etmektedir. Soğuk Savaş'ın altın yılları 1950-1960 arası dönemi kapsamaktadır. Bunda en büyük etken Balkanlar'ın büyük bir bölümünün Sovyetler Birliği etki alanı içinde kalmasından kaynaklanmaktaydı. Tüm bunlara ek olarak Yugoslavya'nın Balkanlar'da Sovyetler Birliği'nden izlediği politikayla farklılaşarak öne çıkması önemli bir parametre olarak değerlendirilmektedir. Türkiye açısından ise, müttefikimiz Yunanistan ve Doğu Bloğuna sadık komşumuz Bulgaristan ve Yugoslavya ile ilişkilerimiz özel bir önem arz etmekteydi.

Marshall Planının ortaya atılışından 3 ay sonra 5 Ekim 1947'de savaşta feshedilen Komintern'in yerine Avrupa'daki komünist partilerin katılımıyla Kominform kuruluyordu⁶⁵. Kominform kurulurken yaptığı konuşmada Jdanov, dünyanın iki bloğa bölündüğünü ifade ediyordu. Churchill de Truman'a gönderdiği 12 Mayıs 1945 tarihli mektupta "... Rusların cephesine demirperde inmiştir. Arkasında ne olduğunu bilmiyoruz." diyordu⁶⁶. Ancak zaten Ekim 1944'te Moskova'da Stalin, Churchill, Molotov ve Eden Balkanlar ve Orta Avrupa'yı paylaşmışlardı ve buna Yüzdeler Antlaşması adı verilmişti⁶⁷. Böylece savaş sonrası Doğu Avrupa ve Balkanlar'ın kaderi çizilecekti⁶⁸.

Yüzdeler Antlaşması Balkanları iki devlet arasında nüfuz alanlarına ayıracak ve büyük güçlerin bölgede rahatça oynamalarını sağlayacaktı^{69,70}. Bu gizli anlaşmaya göre Balkanlarda iki devletin nüfuzları şöyle belirlenmişti. Romanya'da Sovyetler Birliği %90 diğer devletler %10, Yunanistan'da İngiltere %90 diğer devletler %10, Yugoslavya'da İngiltere %50 Sovyetler Birliği %50, Bulgaristan'da Sovyetler Birliği %75 İngiltere %25. Bu antlaşma Churchill'in Yunanistan karşısında Bulgaristan ve Romanya'yı gözden çıkardığını göstermekteydi⁷¹. Churchill'in anılarında yer alan bu antlaşma kamuoyu tarafından öğrenildiğinde Tito büyük tepki gösterecekti⁷².

Avrupa'da bu gelişmeler olurken Yugoslavya ile Sovyetler Birliği arasındaki gerginlikler sonucu Yugoslavya Komünist partisi 1948 Haziranında Kominform'dan çıkarıldı⁷³. Bu arada Asya'da Çin Halk Cumhuriyeti Ekim 1949'da bağımsızlığını kazanmış, bu olay Doğu Bloğuna çok önemli bir kazanç sağlamıştı. İşte bu değişimlere sahne olan Balkanlar ve Doğu Avrupa'daki gelişmelerden Batı Bloğunun Güneydoğu

⁶⁵ Andre Ribard, İnsanlığın Tarihi, çev: E. Başar, S. Yalçın, H. Berktay, İstanbul, Say Yayınları, Haziran 1983. s. 618 ve Kamuran Gürün, Dış İlişkiler ve Türk Politikaları (1939'dan Günümüze Kadar), Ankara, A.Ü. S.B.F. Yayınları, 1983, s. 247.

⁶⁶ Kamuran Gürün, a.g.e., 210.

⁶⁷ Churchill'in anılarından aktaran Mustafa Aydın, "Kutu-Yüzdeler Antlaşması", Baskın Oran (der.), Türk Dış Politikası, Cilt I, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002, s. 471.

⁶⁸ Mustafa Aydın, a.g.k., s. 471.

⁶⁹ Oral Sander, Balkan Gelişmeleri ve Türkiye, Ankara, A.Ü S.B.F. Yayınları, 1969, s. 18.

⁷⁰ "Balkanlar'daki işlerimizi yoluna koyalım, diyorum. Sizin ordular Romanya ve Bulgaristan'da ... Küçük hesaplarla birbirimizin yoluna çıkmayalım. İngiltere ve Rusya açısından düşünersek siz, Romanya üzerinde yüzde doksan egemenlik kurarsınız, biz de Yunanistan'ın yüzde doksanını alırız, Yugoslavya'yı da yarı yarıya paylaşırız. ne dersiniz? ", Churchill'den Stalin'e" Moskova, Ekim 1944, Yüzdeler Antlaşması, Richard Cloog, Modern Yunanistan Tarihi, çev.Dilek Şendil, İstanbul, İletişim Yayınları, 1997, s.163

⁷¹ Oral Sander, a.g.e., s. 18.

⁷² Gizli anlaşmaların ortaya çıkması ile Paris Match muhabirinin sorularını yanıtlayan Tito Moskova ve Yalta Antlaşmaları ile Yugoslavya'nın %50 %50 bölündüğünü ancak kendisinin Stalin'in oyununu bozduğunu açıklamıştır (Cumhuriyet, 26 Kasım 1968).

⁷³ Funda Keskin, "Kutu- Komintern ve Kominform", Baskın Oran (der.), Türk Dış Politikası I, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001., s. 500.

Kanadında yer alan Türkiye'nin eşsiz jeostratejik konumu ile etkilenmesi kaçınılmazdı. Yunanistan ve Türkiye'nin Batı Bloğunda yer alması 1930'larda başlayan Türkiye-Yunanistan arası iyi ilişkilerin Balkan ülkeleri arasında da işbirliği girişiminin yaygınlaştırılabileceği kanısını yeniden uyandırmıştı. Ortadoğu'da olduğu gibi Türkiye bu girişimde de etkin bir rol oynamak istemiştir. Bu da Batı Bloğunun başat devleti olan ABD'nin uyguladığı çevreleme politikasının bir parçasını oluşturmaktaydı. Tito'nun 1948'de Kominform'den ayrılması bir başka deyişle Doğu Bloğundan ayrı bir politika izlemesiyle Ankara – Belgrad – Atina aksında bir paktın oluşturulması fikri ön plana çıkmaya başladı. Bu paktın oluşturulmasının iki ana nedeni vardı. Bunlardan biri güvenlik endişesi diğeri de ekonomik yardım gereksiniminin en üst düzeye çıkmasıydı⁷⁴. Bölgesel platformda da Türkiye, Türk Dış Politikasının geleneksel yöntemi olan uluslararası organizasyonlar seçeneğini yine gündeme getirmiş, ancak 1945'den başlayarak Türk Dış Politikasını belirleyen başat faktörlerden olan güvenlik endişesi nedeniyle Türkiye oyunu batıdan yana kullanmış ve Batı Bloğunun ileri karakolu haline bürünmüştür⁷⁵. Türkiye bu dönemde Ülman ve Sander'e göre kendi güvenliğini tek başına sağlamanın mümkün olmadığını ve bunun Batı Bloğu içinde sağlanabileceğine inanan bir dış politika yürütüyordu.⁷⁶ Balkan Paktı bu politikanın değişik bir versiyonunu oluşturmaktaydı. Yugoslavya'nın 1948'de Sovyet Bloğu'ndan çıkarılmasının temelleri ve alt yapısı daha önceki Stalin-Tito anlaşmazlığı bağlamında atılmıştı. Tito, daha 1930'ların sonunda partiyi Stalinistlerden temizlemiş ulusal kurtuluş mücadelesinin ve ulusal sorunun çözümünü, Stalin'in müdahalesi ve denetimi dışında tutmak istemiş ve bu da daha sonraki yıllarda iki ülke arası sürtüşmenin kökenlerini oluşturmuştur.⁷⁷ Bu nedenle Doğu Bloğu ülkelerinin 1948 Şubatında yapmış oldukları bir toplantıda Stalin, Yugoslavya'nın Arnavutluk'a göndermiş olduğu iki tümendenden duymuş olduğu rahatsızlığı bahane etti. Dış politika da karşılıklı çıkarları ilgilendiren konularda Sovyetler Birliği'ne danışılması gerektiğini vurguladı.

Bulgaristan, Arnavutluk ve Romanya; Sovyetler Birliği'nin etki alanında olan devletler olarak özgür bir iradeye sahip değildiler ve bunun sonucu olarak pakta karşıydılar⁷⁸.

Ayrıca Sovyetler Birliği Bulgaristan-Yugoslavya bağlamında oluşturulacak Balkan Federasyon Birliğine de karşıydı⁷⁹. Pravda bu fikre açık olarak 29 Ocak 1948'de cephe aldı ve tam bu sırada Dimitrov ile Tito'nun bir Balkan Federasyonu kuracakları söylentisi de ortalığı karıştırdı.⁸⁰ Bu noktada başlayan gerginlik Yugoslavya'nın Kominform'dan ihracıyla 1948 yılı yazında doruk noktasına ulaştı. Bu ayrılık Yugoslavya'yı Sovyet Bloğu içinde yalnızlığa itti ve bir çok askeri ve ekonomik tehlike ile yüzleşmesine neden oldu, tam bu sırada Yugoslavya'nın Doğu Bloğunun Marshall planı karşılığı olan COMECON'a

⁷⁴ Melek Fırat, "Yunanistan'la İlişkiler" , Baskın Oran (ed.), Türk Dış Politikası, Cilt I, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002, s. 576

⁷⁵ Esin Yurdusev, "1945-1989 Döneminde Türkiye ve Balkanlar", Çağdaş Türk Diplomasisi 200 Yıllık Süreç Sempozyumuna Sunulan Tebliğler 15-17 Ekim 1997, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1999, s. 376.

⁷⁶ Haluk Ülman ve Oral Sander, "Türk Dış Politikasına Yön Veren Etkenler (1923-1968) II", Ankara, A.Ü. SBF Dergisi, Cilt XXVII, No. 1, Mart 1972, s. 7.

⁷⁷ İlhan Uzgel, "Sosyalizmden Ulusçuluğa :Yugoslavya'da Ulusçuluğun Yeniden Canlanması ", Prof Dr. Gündüz Ökçün'e Armağan, Ankara, AÜ SBF Dergisi, C.47, Ocak –Haziran 1992, sayı:1-2, s. 221.

⁷⁸ Ercüment Yavuzalp, Liderlerimiz ve Dış Politika, Bilgi Yayınevi, Ankara, Eylül 1996, s. 81.

⁷⁹ Barbara Jelavich, Balkan Tarihi II, çev: Zehra Savan,-Hatice Uğur, İstanbul, Küre Yayınları, 2006,. a.g.e., s. 346.

⁸⁰ Türkkaya Ataöv, " Marshall Planından NATO'nun Kuruluşuna Kadar" "Soğuk Harp", Ankara, AÜ SBF Dergisi, C.XXIII, No.1 Eylül !968, s. 290.

katılma girişimleri geri çevrildi.⁸¹ İşte tüm bu gelişmeler Yugoslavya'yı Batı ve Batının ileri karakolu olan Türkiye'yi Balkan Paketi'nde buluşturdu. 28 Şubat 1953 tarihinde Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya arasında Ankara Dostluk ve İşbirliği Antlaşması özellikle Türkiye'nin gayretleriyle imzalandı. Hatta Başbakan Menderes, NATO Konseyi'nde Yugoslavya'nın NATO'ya alınmasını bile önerdi. Ancak bu girişim Yugoslavya tarafından İtalya ile aralarında bulunan Trieste sorunu nedeniyle geri çevrilmişti.⁸² Sonunda 29 Mayıs 1953'te yürürlüğe giren Antlaşmayla üçlü ittifakın ilk etabı oluşturulmuştur⁸³.

Antlaşmanın giriş bölümünde savunma konusunda danışma ve işbirliği yapılması gereğinin altı çizilmiş ve bu konu 1-3. maddelerde ayrıntısıyla düzenlenmişti, Dışişleri Bakanlarının yılda bir kez toplantı yapmaları ve Genelkurmaylar arasında işbirliği üzerinde de ayrıca durulmuştur. Sürenin belirtilmediği bu anlaşma ile ayrıca Ankara'da sürekli bir sekreterlik kurulması kararlaştırılmıştır⁸⁴.

Bunu izleyen Ağustos ayında bir Yugoslavya kenti olan Bled'de imzalanan ittifak, "Siyasal İşbirliği ve Yardımlaşma Antlaşması" bölgesel bir savunma ittifakı olarak nitelendirilebilir ve süresi 20 yıl olarak belirlenmiştir. Anılan antlaşmanın İkinci maddesi NATO'nun beşinci maddesine çok benzemektedir.⁸⁵ Bled Antlaşması, Ankara Antlaşması'nı ortadan kaldırmamıştı Üçlü İttifak hakkında basında çıkan yazılar, antlaşmanın en önemli noktasının Komünist bir devletin Batı güvenlik sistemine bağlanması ve diğer Sovyet Bloğu ülkelerinin de özgür uluslar topluluğuna katılmaya özendirilmeleri üzerinde durmaktaydılar.⁸⁶

Köprülü'ye göre ise Avrupa'nın güvenliği Balkan Paketinden yararlanacaktı.⁸⁷ Bu antlaşmalarda bölge ülkelerinin inisiyatiflerinden çok Yugoslavya'nın Doğu Bloğuna geri dönmelerini önlemek ve Sovyetler Birliği'ne karşı çevreleme (containment) politikasını izleyen ABD'nin itici gücünü görmek mümkündür⁸⁸. Zaten Türkiye, ABD Dışişleri Bakanı Dulles'in Sovyet Bloğunu, NATO modeline göre bölgesel ittifaklarla kuşatma girişimlerinde nazik kilit taşı konumundaydı.

Ancak Bled Antlaşmasını izleyen aylarda Khrucsev ve Bulganin'in çabalarıyla bir Yugoslavya Sovyet yakınlaşması başladı⁸⁹. Zaten Yugoslavya Balkanlar'daki diğer sosyalist devletlerden farklı bir duruş sergileyerek bağlantısız ve bağımsız bir dış politika izlemiştir⁹⁰. Özellikle Khrucsev'in 1955'te Tito ile barışması Yugoslavya'nın tüm Doğu Bloğu tarafından imrenilen bağımsız ve milliyetçi komünizminin adeta örtülü kabulü anlamına geliyordu⁹¹. Ancak Sosyalist Sistemin kendine özgü üyesi olan Yugoslavya, Stalinizme olan düşmanlığından ötürü,merkezi planlanmış bir ekonomi yerine özerk

⁸¹ Barbara Jelavich, a.g.e., s. 349

⁸² Hüseyin Bağcı, Türk Dış Politikasında 1950'li Yıllar, Ankara, ODTÜ Geliştirme Vakfı Yayıncılık ve İletişim A.Ş., 2001, s. 52 .

⁸³ İsmail Soysal, Türkiye'nin Uluslararası Bağlıtları (1945-1990), Cilt II, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1991 ,s. 471.

⁸⁴ İsmail Soysal, ,a..g.e , s. 472.

⁸⁵ Mehmet Gönlübol et.al, , Olaylarla Türk Dış Politikası ,Ankara, AÜ SBF Yayınları, 1987, s. 243.

⁸⁶ Feridun Cemal Erkin,Dışişlerinde 34 Yıl, Cilt,II, 2.Kısım, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1987, s. 510.

⁸⁷ Hüseyin Bağcı, a.g.e, s. 54

⁸⁸ Oral Sander, , a. g.e., ss.89-90 ve s. 101

⁸⁹ Esin Yurdusev, a.g.m., s. 378.

⁹⁰ Barbara Jelavich,a.g.e , s. 434.

⁹¹ Duygu Sezer, Khrushchev Devrinin Blok İç Meseleleri , Ankara , AÜ SBF Yayınları , 1967,s.s.25.

kooperatif girişimlerinden oluşan bir sistemi yaşama geçirdiğinde ,diğerlerinden fazla kayda değer bir başarı kazanamayacaktı.⁹²

Bu durum zaten Yugoslavya ile Türkiye'nin yollarının ayrılmasına neden olmuştur. O dönemde Türkiye de Batı Bloğuna tam bağlı politika izleyerek bağlantısızlık ya da tarafsızlık diye bir dış politika yöntemini asla kabul etmiyordu.

Yugoslavya, Türkiye ve Yunanistan ile yaptığı ittifaktan az çok yararlanmıştı, ittifaka tamamen son vermemiş ancak işlemez duruma getirmişti. Sonuçta 1955 yılının ortalarında pakt tarihe karışmıştı⁹³.Bu ittifakta yararlanan bir ülke de Yunanistan olmuştu. Dönemin Yunanistan Başbakanı Karamanlis Yugoslavya'yı ziyaretinde Üçlü Pakta ne olursa olsun Yunanistan ile Yugoslavya arasındaki işbirliğinin aynı sıklıkta süreceğini ifade etmiştir.⁹⁴ Zaten Yunanistan'la Bulgaristan arasında muallak sorunların haline ilişkin görüşmeler 1950 yılı başlarından itibaren sürüyordu.İki ülke arasında siyasi ilişkiler kurulmuş ancak Bulgaristan sözünü tutmamıştı. Sorunlar en sonunda çözümlenerek 1958 yılında Yunanistan ile Bulgaristan arasında sınır sorunlarına çözüm getiren protokol imzalanmıştır.

Türk-Yunan ilişkilerine baktığımızda ise 1950'lerin Türk Yunan ilişkilerinde yoğun bir gündemle yüklü olarak tarihe geçtiğini görmekteyiz. 1950'li yılların başlarından itibaren ABD⁹⁵ yardımıyla iç sorunlarını halleden Yunanistan, Kıbrıs'la ilgilenmeye başlamış ve Kıbrıs'ı adeta ulusal davası haline getirmişti⁹⁶. 1950'li yılların başında Türkiye ile Yunanistan NATO üyeliğinde bulunmuş bu bağlamda Yunanistan Başbakanı Sofokles Venizelos Türkiye'ye gelmişti. Ankara'daki bu görüşmelerde taraflar Daimi Türk Yunan Karma Komisyonu kurulmasına karar vermişlerdi⁹⁷.Komisyonun ayrıca bölge güvenliği bağlamında Yugoslavya ile de iyi ilişki içinde bulunması kararlaştırılmıştı. Tüm bunlara ek olarak Menderes Kıbrıs sorununun Türk-Yunan dostluğu çerçevesinde çözüme bağlanacağını söyleyerek Yunanistan'ı Kıbrıs konusunda adım atma yolunda cesaretlendirmişti⁹⁸.

Bu politikalar bir tarafa bırakılacak olursa ilişkiler gerçekten iyi bir düzeyde gelişmekteydi.⁹⁹ 26 Nisan 2 Mayıs tarihleri arası Başbakan Adnan Menderes ve Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü Atina'yı ziyaret etti. Ziyaretin son gününde Menderes Yunanlı meslektaşı Plastiras'ın önerdiği bir Türkiye-Yunanistan arası birliği fikrinin Batının çıkarlarına da uygun olduğunu dile getirdi.¹⁰⁰ 8 Haziran-15 Haziran 1952 tarihleri arasında Yunan Kralı Paulos Türkiye'ye geldi. Ziyaret sırasında Ege denizinde balık avlama sorunları masaya yatırılmış ve anlaşma ancak 21 Haziran 1952'de parafe edilmiştir.¹⁰¹ Aynı yılın sonbaharında Cumhurbaşkanı Celal Bayar Yunanistan'ı ziyaret etti. Zaten bu sırada Yunanistan basını Kıbrıs'ı bir sorun haline getirmeye çalışmaktaydı.Ayrıca Celal Bayar 1952'nin Kasım ayındaki iade-i ziyaretinde Atina ve Batı Trakya'da incelemelerde

⁹²Eric Hobsbawn, a.g.e, s.461.

⁹³ İsmail Soysal, a.g.e., s. 474.

⁹⁴ Oral Sander, a.g.e.,ss. 122-123

⁹⁵ Kore Savaşının patlak vermesinden sonra ABD politikasındaki değişiklik sonucu Yunanistan'ı ve tutucu hükümetleri daha fazla desteklemeye başladı. 1953 yılında Yunanistan ve ABD arasında askeri işbirliği alanında bir anlaşma imzalandı, ABD'ye mali yardımlar ve ABD'ye verilen ödünler doruk noktasına ulaştı. Barbara Jelavich,a.g.e.,s.s. 441-443

⁹⁶ Esin Yurdusev, ag.m., s. 379.

⁹⁷ Murat Hatipoğlu Yakın Tarihte Türkiye ve Yunanistan 1923-1954,Ankara, „Siyasal Kitabevi ,1997.

⁹⁸ Şükrü Gürel, Tarihsel Boyut İçinde Türk-Yunan İlişkileri (1821-1923) , Ankara, Ümit Yayıncılık, 1993,s.55-3

⁹⁹ Murat Hatipoğlu,a.g.e., s. 291

¹⁰⁰ Murat Hatipoğlu, a.g.e., s.292

¹⁰¹ Murat Hatipoğlu, a.g.e., s.289

bulunuyordu. Bayar'ın Batı Trakya ziyaretinde ,Celal Bayar Türk Lisesi hizmete açılmıştır.¹⁰²

İşte Türk-Yunan İlişkileri iyi ilişkiler çerçevesinde gelişirken her iki ülkenin de Kıbrıs sorunu üzerine odaklanması ilişkilerde yeni bir dönüm noktasını oluşturmuştur. Bir başka deyişle Kıbrıs Sorununun uluslararası düzleme taşınması ve bunun arkasında EOKA örgütünün ENOSİS'i gerçekleştirmek amacıyla Kıbrıs'taki Rumların büyük çoğunluğunun desteğiyle İngiliz işgaline karşı silahlı mücadelenin başlatması adanın geleceği sorununu gündeme getirmiş ve eski Türk-Yunan çekişmesini yeniden canlandırmıştır.¹⁰³

İşte bu noktada iki müttefik arasında Kıbrıs sorunu bağlamında ilk anlaşmazlık başladı. Bu dönemde Kıbrıslı Türklere saldırılırken 1955 yılı 6-7 Eylül'ünde Atatürk'ün Selanik'te doğduğu eve bomba konulduğu haberi¹⁰⁴ üzerine galeyana gelen halk İzmir ve İstanbul'daki Rumlara karşı saldırıda bulunmuşlardır¹⁰⁵. 6-7 Eylül olayları olduğunda Londra Konferansı sürüyordu, ancak bu olaylar toplantının sona ermesine¹⁰⁶ neden olmuştur¹⁰⁷.

Türkiye ile Yunanistan'ın Kıbrıs sorunu üzerine odaklanması 1955'i izleyen yıllarda da sürdü. Bu noktada sorunun 3. tarafı olan İngiltere uluslararası politikanın nabzını iyi tutuyordu. Bunun en önemli nedeni, bu dönemde İngiltere'nin Ortadoğu politikası ve adanın giderek artan stratejik öneminden kaynaklanıyordu¹⁰⁸. İngiltere'nin Yakın Doğu'dan çıkıp gitmesi ABD müdahalesine yol açabilirdi.¹⁰⁹ Yine bu dönemde Yunanlılar İngilizlerin adadan çıkarılması ve Yunanistan ile birleşmesi için bir çok ulusal örgüt kurmuşlardı¹¹⁰. Ancak İngiltere, Ortadoğu'daki başarısızlığı ve ABD'nin yükselen gücünden dolayı ağırlığını koyamadı ve adadan çekilme önerilerine daha yakın bir tutum sergilemeye başladı. Bu noktadan hareketle İngiltere Türkiye ile Yunanistan arası anlaşmazlıkta taksim önerisini gündeme getirdi. Öneri Türk kamuoyunda da benimsendi, İstanbul'da "ya taksim ya ölüm mitingleri" düzenlendi. "Taksim" önerisine yanaşmayan Yunanistan'ın temel amacı adayı Yunanistan'a ilhak etmektir.

Ancak 1957 yılından itibaren İngiltere Kıbrıs sorununun çözümüne ilişkin farklı bir takım öneriler gündeme getirdi. Bu dönemde Kıbrıslı Türkler ile Rumlar arası çatışmalar olayları daha vahim boyutlara taşıyabilirdi ki bu noktada ABD devreye girdi. Taraflar Zurich'de akt edilen ön anlaşmayı görüşmek üzere Londra'da bir araya geldiler.¹¹¹ 1959 Şubat'ında gerçekleştirilen Londra görüşmelerinden sonra 19 Şubatta Londra'da imza

¹⁰² Baskın Oran , Türk-Yunan İlişkileri Batı Trakya Sorunu, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1991 , s.120.

¹⁰³ Andreas D. Mavroyannis, "Kıbrıs Sorununun Türk Yunan İlişkilerine Etkisi", Türk Yunan Uyuşmazlığı , Semih Vaner (der), Metis Yayınları, İstanbul, 1989 s.129

¹⁰⁴ Haber İstanbul'da yayınlanan İstanbul Ekspres adındaki gazetede yer almıştı.

¹⁰⁵ Melek Fırat, "6-7 Eylül Olayları", Baskın Oran (der.), Türk Dış Politikası, Cilt I, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002, s. 602.

¹⁰⁶ Olaylar olduğu zaman Londra'da bulunan Fatin Rüştü Zorlu toplantıda gündem dışı söz isteyerek " Derin bir esef ve üzüntü ile ifade etmeliyim ki , biz Kıbrıs meselesine barışçı bir çözüm yolu ararken Yunanistan'da Atatürk'ün doğduğu ev bomba ile taarruza uğramıştır , bu ağır bir tahriktir ve bu koşullar altında Konferansın devamında yarar görülmemektedir ." biçiminde konuşmuştur. Mahmut Dikerdem ,Ortadoğu'da Devrim Yılları, İstanbul, Cem Yayınevi, 1990, s. 133.

¹⁰⁷ Erol Mütercimler ve Mim Kemal Öke, Düşler ve Entrikalar: Demokrat Parti Dönemi Türk Dış Politikası, İstanbul, Alfa Yayınları, 2004, s. 350 ve Faruk Sönmezoğlu, "Kıbrıs Sorununda Tarafların Tutumu ve Tezleri", Esat Çam (der.), Türk Dış Politikasında Sorunlar, İstanbul, Der Yayınevi, 1989, ss. 83-84.

¹⁰⁸ Faruk Sönmezoğlu, a.g.e., s. 83.

¹⁰⁹ Mahmut Dikerdem, a.g.e,s. 128 .

¹¹⁰ Barbara Jelavich, a.g.e., s. 446.

¹¹¹ Murat Sarıca, Erdoğan Teziç, Özer Eskiyurt, Kıbrıs Sorunu, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1975, s.12

edilen Antlaşmalar ve daha sonra gerçekleştirilen Lefkoşe Antlaşması–16 Ağustos 1960- ile Kıbrıs bağımsız bir devlet oluyordu. Ancak 1960’lı yıllarda Kıbrıs sorununda Adanın yeniden Yunanistan’a ilhak edilmesinin istenmesi olayların dozunu giderek arttıracak ve sorun 1960’larda Kıbrıs Cumhuriyeti kurulduktan sonra patlama noktasına ulaşacaktı.

Bulgaristan ile olan ilişkilerimiz ise Sovyetler Birliği ve Amerika ekseninde gelişmiştir. 1944-1945 yıllarında Türkiye ile Sovyetler Birliği’nin arası oldukça açıldı. Sovyetler Birliği 1945’de Türkiye ile yapmış olduğu Dostluk ve Saldırmazlık Paktı’nı fesih ettiğini açıklamış ve yeniden anlaşma için toprak ve üs istemlerinde bulunmuştu. İşte Türkiye bu uluslararası güvensizlik ortamında ABD’ni kendine müttefik olarak seçmiştir. Bu seçim Türkiye’nin NATO’ya girmesiyle sonuçlanmıştır. Bu uluslararası konjonktür çerçevesinde Sovyetler Birliği’nin tandeminde bir politika izleyen Bulgaristan’la Türkiye arası ilişkilerin gündemine bu yıllarda da Türk azınlık sorunları oturmuştur. Bu dönemde Bulgaristan, Yunanistan ve Yugoslavya ile sınır uyuşmazlıkları yaşıyor olmasından dolayı korku ve izolasyon içinde yaşamını sürdürüyordu¹¹². Ancak Balkanların neredeyse tamamının komünist yönetimlerin eline geçmesi doğal olarak Türkiye’yi de bir güvenlik endişesine sürükledi. Bu noktada Bulgaristan’ın 1950 Kore Savaşı sonrasında toprakları üzerinde yaşayan 250.000 kişiyi göçe zorlaması Türkiye’nin güvenlik endişesinin iyice artmasına neden oldu. Zaten Bulgaristan daha henüz 1949 yılında göç etmek isteyen Türkler daha kolay pasaport vermeye başlamıştı¹¹³. Yine aynı yılın sonlarına doğru başlayan casusluk olayları yüzünden Türkiye ile Bulgaristan arasında 1950’den sonra ilişkilerde bir kriz doğmuştu. Sonuçta Bulgaristan’ın Sofya Büyükelçiliği 14 Ağustos 1950 tarihinde vermiş olduğu Nota ile Türkiye’ye göç etmek isteyen 250.000 Türk’ün üç ay içinde kabulü için kendilerine izin verilmesini istemiştir. Notada göç etmek isteyen Türklere izin verilmesi ve bunların Türkiye tarafından kabul edilmesinin 18 Ekim 1925 tarihli Türk-Bulgar İkamet Sözleşmesi’nin bir gereği olduğunu öne sürmüştür¹¹⁴.

Türkiye, Nota’yı 28 Ağustos 1950’de yanıtlarken Türkiye ekonomisinin 250.000 Türk asıllı göçmeni kaldıramayacağını karşı tarafın bilmesine rağmen ısrar ettiğini ve ülke güvenliğini sağlamak amacıyla Türk asıllı Bulgaristan vatandaşlarına siyasi görüşlerinin sorulduğunu açıklıyordu. Bu arada, Türk basın ve kamuoyu Bulgaristan’ın politikalarını eleştirmekle birlikte temelde Sovyetler Birliği’ni hedef almıştı. Türkiye ile Bulgaristan arası temel sorunlar aslında Bulgaristan’ın iç sorunlarından kaynaklanmaktaysa da Soğuk Savaş’ın ideolojik ve yapısal atmosferiyle daha da sertleşmekteydi¹¹⁵. İşte bu sırada Bulgaristan 22 Eylül 1950’de bir Nota daha verdi. Nota’da Bulgaristan’ın Türk azınlığa iyi davrandığını gitmek isteyenlerin mal ve mülk tasfiyelerinin tam bir serbestlik içinde yürütüldüğünü belirtiyor ve asıl Türkiye’nin Hıristiyan azınlıklara iyi davranmadığını ve Rumların göç etmesinin bunu kanıtladığını öne sürmüştür. Türkiye, Bulgaristan’ın bu notasını yanıtlamış, 18 Ekim 1925 Antlaşması’nın Bulgaristan tarafından çarpıtılarak yorumlandığını ve Antlaşmanın 2. maddesinin kitle halinde göçlere değil, doğal göç hallerine uygulanması gerektiğini savunmuştur. Nota’ya ek gönderdiği muhtıradan ise Türk-Rum Ahali Mübadelesinin Lozan Antlaşması hükümleri çerçevesinde yapıldığını belirtmiştir. Bulgaristan’ın son notası Türk basınında büyük infialle karşılanmış ve Türkiye’de azınlıkların statüsüne ilişkin suçlamalar düşmanca bir hareket olarak görülmüştür. Bunun üzerine Cumhurbaşkanı Celal Bayar 6 Kasım 1950’de Türk-Bulgar

¹¹² Sibel Turan, ” Türkiye’nin Balkan Politikası Bağlamında Türkiye-Bulgaristan İlişkilerine Bir Bakış”, BAL-TAM Türklük Bilgisi, Balkan Toplulukları Araştırma Merkezi Yayını, Prizren, Mart 2006, ss. 77-78

¹¹³ Bilal Şimşir, Bulgaristan Türkleri (1878-1985), Bilgi Yayınevi, Ankara, 1986, s. 217

¹¹⁴ İsmail Soysal, Soğuk Savaş Dönemi ve Türkiye, İstanbul, İSİS, 1997, s. 103.

¹¹⁵ Sibel Turan, a.g.m, s. 79.

sınırını kapattı ve sorunu uluslararası düzleme taşımak niyetinde olduğunu açıkladı¹¹⁶. Bu girişimler Bulgaristan'ın sert tavrını yumuşatmasına neden oldu. Ancak Aralık 1950'de yapılan antlaşmadan sonra Türkiye sınırı yeniden açtı. Ancak Türkiye, Bulgar yönetenlerin çingeneleri sınırdan sokma girişimleri nedeniyle 8 Kasım 1951'de sınırı yeniden kapattı. Bulgaristan'da bu olayı yine bir notayla protesto etti. Bulgaristan Türklerinin 1950'de başlayan göç akımı ile yaklaşık 154.000 göçmen Türkiye'ye gelmiş ve özellikle İstanbul civarına yerleştirilmiştir.¹¹⁷ Türkiye ABD'den iskan edilen göçmenler için 30 Milyon Lira yardım almıştır.¹¹⁸

Bulgaristan'dan 1952 yılında bir nota daha geldi, bu nota Türkiye'nin NATO'ya üye oluşuna ilişkindi. 22 Şubatta verilen Nota Türkiye'nin NATO üyesi olmasının Bulgaristan için bir tehlike yarattığı , Trakya'da Stratejik yollar yapıldığı , Türkiye'de casuslar yetiştirdiği öne sürülmekte , bu olaylardan doğacak sorumluluğun Türk makamlarına ait olacağı da eklenmişti. Türkiye cevabi notasını 16 Nisanda vermiş ve öne sürülen iddiaları reddetmiştir.¹¹⁹ Bu arada zaten Sovyetler Birliği'nin 1951 yılında Türkiye'nin NATO'ya girişine ilişkin iki nota vermiş olduğunu gözden kaçırmamak gerekir.

1944'den sonra tüm Doğu Avrupa ülkeleri Sovyetler Birliği ile en yakın ilişki içinde olan devlet Bulgaristan'dı¹²⁰. Dolayısıyla Bulgaristan, Moskova'nın verdiği direktifleri harfiyen yerine getirdi. Ancak 1953 yılının 5 Mart'ında Stalin öldü. Aynı yıl Sovyetler Birliği Türkiye'ye yönelik isteklerini geri aldığını bildirdi. 1954 yılında Sovyetler Birliği komünist partisi XX. kongresinde barış içinde bir arada yaşama ilkesi benimsiyordu, bu olay uluslararası düzlemde yumuşama rüzgarları estiriyordu. Ancak uluslararası düzlemdeki bahar havasının Türkiye- Bulgaristan ilişkilerine yansımaları zaman alacak ve ekonomik ilişkilerde altın çağ 60'ların ortalarından itibaren başlayacaktı.¹²¹

Türkiye'nin yakın-sınır komşusu olmayan ancak derin tarihsel bir ilişkisi bulunan ve bir balkan devleti olan Arnavutlukla olan ilişkilerimize bakacak olursak; Arnavutluk 1940'lı yıllar boyunca sırasıyla İtalyan ve Alman işgalinde kaldı. Türkiye'nin Tiran Konsoloslugu Alman işgali sırasında açık kaldı ve çalışmalarını sürdürdü.¹²² Bu dönemde Arnavutluk'ta işgalci güçlere karşı gerilla mücadelesi başladı. Arnavutluk Komünist Partisi 1941 yılında Yugoslav Komünist Partisi tarafından kuruldu ve parti 1948 yılına kadar Yugoslavların kontrolünde kaldı.¹²³ Bu kontrol Enver Hoca'nın rakibi Koçi Dzedze Hoca tarafından sağlanıyordu. 1948'de Yugoslavya ile Sovyetler Birliği arasının açılması ve Kominform'dan uzaklaştırılması Arnavutluk'un önünü açan bir gelişme oldu. Yugoslav etkisinin tasfiyesi ile ulusal kurtuluş hareketinin lideri olan Enver Hoca Arnavutluk yönetimini ele geçirdi.¹²⁴ İşin tuhafı daha koyu bir komünist ve Sovyet Rusya taraftarı olan Koçi Hoca bu mücadeleyi kaybetmekle kalmadı taraftarı 13 kişi ile idam edildi.¹²⁵ Arnavutluk'un yeni yönetimi Tiran'daki Türkiye Başkonsoloslugu'nu kapattı. Bu nedenle Türkiye yeni Arnavutluk rejimini tanımadı. Ancak 10 yıl sonra Arnavutluk Türkiye ile ilişki arayışına başladı. Türkiye bu gelişmeye karşın Arnavutluk'un ilişki arayışlarına son

¹¹⁶ Aynı Tarihi, Kasım 1950, sayı 204, s.s.30-31

¹¹⁷ İsmail Soysal, Soğuk Savaş Dönemi ve Türkiye, s. 135

¹¹⁸ İsmail Soysal, a.g.e, s.136

¹¹⁹ İsmail Soysal , a.g.e., s. 143

¹²⁰ Barbara Jelavich, a.g.e., s. 391.

¹²¹ Sibel Turan , a.g.m, s.s. 79-80.

¹²² Bilal Şimşir, Türkiye-Arnavutluk İlişkileri ,Ankara, ASAM Yayınları,, 2001., s.32

¹²³ Duygu Sezer,a.g.e., s.40

¹²⁴ Bilal Şimşir,a.g.e., s.33

¹²⁵ Kamuran Gürün, a.g.e, s. 224.

derece ihtiyatlı ve temkinli yaklaştı. Buna rağmen yine de 1955'te Arnavutluk'un Birleşmiş Milletler'e üye olarak kabulünde Genel Kurulda olumlu oy kullandı. İlişki tesis etmek isteyen Arnavutluk önce çıkarlarının Bulgaristan Elçiliği tarafından korunması amacıyla bir anlaşma yaptı. Bu anlaşma Türkiye tarafından kabul edilmedi. Bunun üzerine Paris'teki Arnavutluk Büyükelçiliği ,Türkiye ile ilişki kurmayı yeniden sözlü ve yazılı olarak talep etti. Sonuçta 24 Haziran 1958'de elçilik düzeyinde ilişkilerin başlaması kabul ediliyor ve Türkiye-Arnavutluk ilişkilerinde yeni bir dönem başlıyordu.¹²⁶

1950'li yılların sonuna doğru Türkiye ile Arnavutluk arası ilişkiler başlıyordu. Bu ilişkiler belirttiğimiz üzere Arnavutluğun Yugoslavya ile ihtilafı ve daha sonra Sovyetler Birliği ile ihtilafı nedeniyle Arnavutluk tarafından bölgesel ve uluslararası konjonktür nedeniyle talep edilmişti. Krushev'in programı ve Sovyetler Birliği Komünist Partisinin XX. Kongresi kararları Enver Hoca tarafından hoşnutsuzlukla karşılanmıştı; zaten Arnavutluk Romanya gibi COMECON entegrasyon planını kabul etmeyecekti.¹²⁷

1950-60 yılları arasında bir başka Balkan devleti olan Romanya¹²⁸ ile ilişkilerimizde en önemli konu olarak Romanya Başbakanı Stoica'nın ortaya attığı Balkan devletleri arasında işbirliği sağlanması ve silahsızlanma önerilerini görmekteyiz. 1950-60 yılları arası Balkan gelişmeleri bölgesel işbirliği açısından önem taşımaktaydı. Bloklar arası işbirliği önerilerinin arka planında doğal olarak Sovyetler Birliği'nin Komünist Partisi XX. Kongresinde "Barış içinde birlikte yaşama ilkesi" nin benimsenmesi yatmaktadır.

Stoica Planı Romanya Başbakanı Stoica tarafından 17 Eylül 1957'de Arnavutluk, Bulgaristan, Yunanistan, Yugoslavya ve Türkiye Başbakanlarına bir işbirliği çağrısı gönderdi. İki önemli özelliği içinde barındıran Stoica planında Balkan bölgesinin altı ülkeyi içine alacak bir biçimde geniş tutulması gerekliliği üzerinde duruluyordu. Stoica planının diğer önemli bir özelliği de atomdan arındırılmış bölgeden söz edilmemesiydi.¹²⁹

Planın temel unsurları ise şunlardı ;¹³⁰

- Balkanlarda ekonomik ve kültürel gelişim çerçevesinde, ülkeler arası ilişkilerin gelişim olanağı çok büyüktür.
- Balkanların bazı devletleri arasında çözümlenmemiş sorun ve uyuşmazlıklar vardır, ancak bunlar işbirliği ile engellenmelidir.
- Ekonomik işbirliğini gelişmesi Balkan ülkelerinin yararınadır
- Balkan halkları arasında kültürel işbirliği sağlanmalıdır.

Yukarıdaki temel ilkelerden hareket eden Stoica altı Balkan devletinin bir konferansta biraraya gelmesini istemiştir. Romanya'nın ev sahipliğinde yapılan bu öneri Bulgaristan ve Yugoslavya tarafından prensipte kabul edilmiş ancak Yunanistan ve Türkiye tarafından ise geri çevrilmiştir.¹³¹ Yunanistan red gerekçesinde planı Balkan Devletlerini bölme çabalarının bir tezahürü olarak gördüğünü belirtmiştir, red gerekçesini Romanya'ya ulaştırmıştır. Türkiye bu öneriyi reddetmiş ve red gerekçesini de Sovyetler Birliğine vermiştir. Yunanistan'dan sonra plana Türkiye'nin de olumsuz yanıt vermesi artık konferansın toplanamaz hale geldiğinin bir göstergesini oluşturmuştur.¹³² Böylece bir Balkan birliği hayali de suya düşmüştür.

¹²⁶ Bilal Şimşir, a.g.e., s.s. 38-39

¹²⁷ Barbara Jelavich, a.g.e., s.409

¹²⁸ Romanya da Bulgaristan gibi Türkiye'nin NATO'ya girişini bir nota ile 3 Mart 1952'de protesto etti.. Bkz. İsmail Soysal, Soğuk Savaş Dönemi ve Türkiye, s. 143

¹²⁹ Oral Sander, a.g.e.,s.145

¹³⁰ Oral Sander, a.g.e.,s.145-150

¹³¹ Barbara Jelavich, a.g.e., s.401

¹³² Oral Sander, a.g.e.,s.151

Sonuç olarak 1950-60 arasında ki soğuk savaş iklimi Türkiye'nin ABD ile ilişkisini daha da sıkılaştırdı. Balkanlar'da Balkan Paktı, Ortadoğu'da Bağdat Paktı ile Ortadoğu'da Batı çıkarlarına hizmet eden Türkiye hem yakın komşularıyla (Yunanistan ve Bulgaristan) hem de uzak komşuları ile görece karşı karşıya geldi Bu yalnız soğuk savaşın altın yıllarından değil Türkiye'nin de körü körüne Batı izleyicisi olmasından da kaynaklanıyordu. Ancak bu durum Türkiye'nin gerek Ortadoğu'da gerek Balkanlar'da ve daha sonra Birleşmiş Milletler gibi bir uluslararası platformda yalnızlaşmasına neden olacaktı. Ancak ABD'nin diğer sadık(!) müttefiki olan Yunanistan, Türkiye'nin yanlıgısına düşmeyecekti.

Türkiye, Balkan politikasında Soğuk Savaşın altın yıllarında ikili ilişkilerle yetinmiş ayrıca uzun vadede Balkanlarda girişim önceliği elde edememiştir. Bu da ileriki yıllardaki dış politikasına olumsuz olarak yansımıştır.

KAYNAKÇA

- Akşin, Sina, Fırat, Melek, “İki Savaş Arası Dönemde Balkanlar”,İsmail Soysal(der), Balkanlar, Ortadoğu ve Balkan İncelemeleri Vakfı Yayınları, , İstanbul,1993.
- Ataöv,Türkkaya, “Marshall Planından NATO'nun Kuruluşuna Kadar Soğuk Harp”,AÜ SBF Dergisi, C.XXIII,No: 2, Ankara, Eylül 1968, ss.275-310.
- Aydın, Mustafa, “Yüzdeler Anlaşması”, Baskın Oran (der.), Türk Dış Politikası, Cilt I, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.
- Ayın Tarihi, sayı 204, Kasım 1950.
- Bağcı, Hüseyin, Türk Dış Politikasında 1950'li Yıllar, ODTÜ Geliştirme Vakfı Yayıncılık ve İletişim A.Ş., Ankara, 2001.
- Barlas, Dilek, “Türkiye'nin 1930'lardaki Balkan Politikası, Çağdaş Türk Diplomasisi 200 Yıllık Süreç Sempozyumuna Sunulan Tebliğler 15-17 Ekim 1997,Türk Tarih Kurumu, Ankara,. 1999.
- Cloog, Richard, Modern Yunanistan Tarihi, Çev.Dilek Şendil, İletişim Yayınları , İstanbul, 1997.
- Cumhuriyet 26 Kasım 1968.
- Dikerdem, Mahmut, Ortadoğu'da Devrim yılları , Cem Yayınevi,İstanbul, 1990.
- Erkin, Feridun Cemal, Dışişlerinde 34 Yıl, II.Cilt,1.Kısım, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1987.
- Fırat, Melek, “6-7 Eylül Olayları”, Baskın Oran (der.), Türk Dış Politikası, Cilt I, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.
- Fırat, Melek, “Yunanistan'la İlişkiler”, Baskın Oran (der.), Türk Dış Politikası, Cilt I, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.
- Gönlübol Mehmet et.al, , Olaylarla Türk Dış Politikası , Ankara, AÜ SBF Yayınları, 1987.
- Gürün, Kamuran, Dış İlişkiler ve Türk Politikaları (1939'dan Günümüze Kadar), A.Ü. S.B.F. Yayınları, Ankara, 1983.
- Hatipoğlu Murat, Yakın Tarihte Türkiye ve Yunanistan 1923-1954, Siyasal Kitabevi, Ankara, ,1997.

- Hobsbawn, Eric, Kısa 20. Yüzyıl 1914-1991 Aşırıliklar Çağı, çev. Yavuz Alogan, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1996.
- Jelavich, Barbara, Balkan Tarihi 2, çev. Zehra Savan, Hatice Uğur, Küre Yayınları, İstanbul, 2006.
- Keskin, Funda, “Komintern ve Kominform”, Baskın Oran (der.), Türk Dış Politikası I, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.
- Koloğlu, Orhan, “Osmanlı Döneminde Balkanlar”, İsmail Soysal (der), Balkanlar, Ortadoğu ve Balkan İncelemeleri Vakfı Yayınları, İstanbul,1993.
- Mütercimler, Erol ve Öke, Mim Kemal, Düşler ve Entrikalar: Demokrat Parti Dönemi Türk Dış Politikası, Alfa Yayınları, İstanbul, 2004..
- Oran, Baskın, Türk Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu, Bilgi Yayınevi, Ankara,1991.
- Ribard, Andre, İnsanlığın Tarihi, çev: Erdoğan Başar, Şiar Yalçın, Halil Berktaş, Say Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, Haziran 1983.
- Sander, Oral, Balkan Gelişmeleri ve Türkiye, A.Ü S.B.F. Yayınları, Ankara, 1969.
- Sarıca, Murat., Erdoğan Teziç, Özer Eskiuyurt, Kıbrıs Sorunu, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları 1975
- Sezer, Duygu, Khrushchev Devrinin Blok İçi Meseleleri , A.Ü. S.B.F. Yayınları, Ankara, 1967.
- Soysal, İsmail, Soğuk Savaş Dönemi ve Türkiye , İSİS, İstanbul, 1997.
- Soysal, İsmail, Türkiye'nin Uluslararası Bağlıları (1945-1990), Cilt II, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991.
- Sönmezoğlu, Faruk, “Kıbrıs Sorununda Tarafların Tutumu ve Tezleri”, Esat Çam (der.), Türk Dış Politikasında Sorunlar, Der Yayınevi, İstanbul, 1989.
- Şimşir, Bilal, Bulgaristan Türkleri (1878-1985), Bilgi Yayınevi, Ankara, 1986.
- Şimşir, Bilal, Türkiye-Arnavutluk İlişkileri,ASAM, Ankara, 2001.
- Turan, Sibel, “Türkiye'nin Balkan Politikası Bağlamında Türkiye-Bulgaristan İlişkilerine Bir Bakış”, BAL-TAM Türklük Bilgisi, Balkan Toplulukları Araştırma Merkezi Yayını , Prizren, Mart 2006.
- Todorova, Maria, Balkanlar'ı Tahayyül Etmek, Çev.Dilek Şendil, İletişim Yayınları ,İstanbul,2003.
- Uzgel, İlhan “Sosyalizmden Ulusçuluğa :Yugoslavya'da Ulusçuluğun Yeniden Canlanması “, Prof Dr. Gündüz Ökçün'e Armağan, AÜ SBF Dergisi, C 47, Sayı:1-2, Ankara, , Ocak –Haziran 1992, ss.217-244.
- Ülman, Haluk ve Sander, Oral, “Türk Dış Politikasına Yön Veren Etkenler (1923-1968) II ”, A.Ü. SBF Dergisi, Cilt XXVII, No. 1, Ankara, Mart 1972, ss. 1 – 24.
- Yavuzalp, Ercüment , Liderlerimiz ve Dış Politika, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1996.
- Yurdusev, Esin, “1945-1989 Döneminde Türkiye ve Balkanlar”, Çağdaş Türk Diplomasisi 200 Yıllık Süreç Sempozyumuna Sunulan Tebliğler 15-17 Ekim 1997, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999.

YENİ YAYINLANAN ARŞİV BELGELERİ İŞİĞİNDA BULGAR-TÜRK İLİŞKİLERİ

(1913 – 1938)

Prof. Dr. Cengiz HAKOV
Bulgaristan

İki dünya savaşı arasındaki Bugaristan – Türkiye ilişkileri her iki taraf için çok önemlidir. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra büyük toprak ve insan kaybına uğramış olan Bulgaristan üç taraftan dost olmayan komşu ülke ile çevrelenmiş olmasından dolayı Türkiye ile dostluk ilişkileri kurması zorunlu hale gelmiştir. Yeni Türkiye açısından da Balkanlarda Bulgaristan gibi bir devletle dostluk münasebetlerin geliştirmesinin önemi iç ve dış politikası bakımından çok önemlidir.

Bu araştırmada Bulgaristan ile Türkiye arasında iki dünya savaşı arasında oluşan ve gelişen politik – diplomatik ilişkiler üzerinde durulmaktadır.

Balkan devletleri Birinci Dünya Savaşı arifesindeki uluslararası konjonktürün elverişli koşullarından ve varlığının son on yılını yaşamakta olan Osmanlı İmparatorluğunun zayıflamasından yararlanarak, Antant ülkelerinin, özellikle Rusya'nın desteği ile 1912 yılında İmparatorluğun Balkanlardaki topraklarını paylaşabilmek amacıyla Balkan İttifakını oluşturdular.¹ Ekim 1912'de patlak veren Birinci Dünya Savaşı Balkan İttifakı devletlerin ve Türkiye'nin yenilgisi ile sona ermektedir. 30 Mayıs 1913 tarihinde imzalanan Londra Barış Antlaşması,² Türkiye'nin Enez – Midye'nin batısındaki toprakları, bağımsızlığını ilan etmiş olan Arnavutluk hariç Balkan İttifakı ülkelerin eline geçmektedir. Bulgaristan Doğu ve Batı Trakya, Rodoplar ve Makdonya'yı ele geçirerek geniş topraklar üzerine yayılmıştır. Fakat bunlarla yetinmeden daha büyük kazançlar sağlama hevesine kapılmıştır. Bu yüzden'de Londra Antlaşması'nın imzalanmasından bir ay sonra İkinci Balkan Savaşı patlak verir. Bu savaşta Bulgaristan o zamana kadar müttefiklerine karşı cephe alır. Savaş Bulgaristan'ın yenilgisiyle sona erir ve kendisi Birinci Balkan Savaşında kazandığı toprakların büyük kısmını kaybeder. 10 Ağustos 1913 tarihinde Bukreş'te imzalanan barış antlaşması,³ Vardar Makedonyası Sırbistan'a, Ege Makedonyası Yunanistan'a, Güney Dobruca toprakları Romanya'ya verilir. Bulgaristan'a ancak Pirin Makedonyası kalır.

Türkiye ise, İkinci Balkan Savaşı esnasında Bulgaristan tarafından ciddi bir mukavemetle karşılaşmadan Doğu Trakya toprakları ve Batı Trakya toprakların bir kısmını tekrar ele geçirmeye başarır. 29 Eylül 1913 tarihinde İstanbul'da imzalanan Bulgar – Türk Antlaşması,⁴ Londra Antlaşmasıyla oluşturulan Enez – Midye hududu ortadan kaldırılır, Dedeğaç kasabası dahil Meriç nehrin doğusunda kalan tüm topraklar ve batısında kalanların bir kısmı tekrar Türkiye'nin eline geçer. Bulgaristan'a Rodoplar ve Batı Trakya'nın bir kısmı ve Ege Denizine çıkışı kalır.

Türkiye İstanbul Barış Antlaşması görüşmeleri esnasında Bulgaristan'ın Ege Denizine çıkışı ve o topraklardan Türk askerinin çekilmesini gündeme getirirken bunun her şeyden önce iki ülke arasında yeni sınırların oluşmasına ve Bulgaristan'daki Türk ve Müslüman halkın tüm hakları tanınmasına bağlı olacağını gündeme getirmektedir.⁵

Bulgaristan her şeyden önce Ege'ye olan çıkışıyla ilgilendiği için Türk tarafın isteklerini kabullenmektedir. Zaten Bulgaristan'daki Türk ve Müslüman halkı diğer halklarla eşit haklara sahiptir. Bununla birlikte Türkiye de Bulgarlara diğer Hristiyanlara tanındığı hakları tanımaktadır.⁶

Binbaşı Mustafa Kemal (Atatürk) İstanbul Barış Antlaşmasının imzalanmasından bir ay sonra, 28 Akim 1913 tarihinde Türkiye'nin Sofya Büyükelçiliğine ataşemilter olarak vasil olur. Burada önceden büyükelçi olarak atanan onun yakın dostu ve dava arkadaşı Ali Fethi (Okyar) görevdedir. Genç Türkler Partisi İttihat ve Terakki yönetimi ile aralarındaki anlaşmazlık yüzünden her iki arkadaş da böylece İstanbul'dan uzaklaştırılmış olur. Mustafa Kemal (Atatürk) ordunun ülke politik hayatına karışmasına ve Genç Türkler Partisinin Türkiye'yi doğrudan doğruya Almanya'ya bağlamasına tamamen karşı gelmektedir. Mustafa Kemal (Atatürk'ün) Sofya'ya gönderilmesinin bir başka daha nedeni vardır. Bulgaristan coğrafi konumuyla büyük bir stratejik önem arz etmektedir, ki bu Birinci Dünya Savaşı arifesinde oluşturulan üçlü ittifaka katılmasıyla ilişkilidir. Şöyle ki, Bulgaristan ile yapılacak görüşmelerde Genç Türkler bu hususta Mustafa Kemal (Atatürk)'ün fevkalade askeri yeteneğine güven bağlamaktadırlar. Ortaklaşa hazırlanması gereken askeri planlar tamamen ona bağlıdır. Büyükelçi Ali Fethi (Okyar)'a üçlü ittifak çerçevesinde Bulgar – Türk işbirliğinin politik görüşmelerini gerçekleştirme görevi havale edilir. Mustafa Kemal (Atatürk) ve Ali Fethi (Okyar)'a havale edilen görev çok ağır bir görevdir. Bulgaristan'ın İkinci Balkan Savaşı'nda yenilgiye uğradığını ve bunun sonuçlarını göz önünde bulunduracak olursak çok ağır bir görevdir. Mustafa Kemal (Atatürk) 6 Mart 1914 Türkiye Genel Kurmayı'na gönderdiği raporda şöyle yazmıştır: “Makedonya topraklarına tam hakim olmanın (Bulgaristanın ulusal ülküsü budur) imkansızlığı Bulgar halkı, ordusu ve hükümetine onulmaz bir yara açmaktadır. Bulgarlar bu yarayı ancak Makedonya topraklarının diğer kısımlarını, yani Sırbistan ile Yunanistan'ın ellerine geçmiş olan kısımları da geri almakla ondurabileceklerini zannetmektedirler. Bu nedenle de onlar Makedonya'ya ilişkin amaçlarını ön plana çıkararak bu hususta Osmanlılarla anlaşmaya varma niyetindedirler...”⁷ Bulgaristan'ın Meriç nehri havuzundaki toprakları ve Edirne'yi ele geçirme iddiaları konusuna gelince, pratikte gerçekleştirilebilecek bir şey değildir. Fakat kendisi her şeye rağmen Türkiye hükümetine şu tavsiyelerde bulunmaktadır: “... Edirne'nin tahkimi, buranın gaileleri bir nokta oluşturduğundan dolayı etrafa belirli gücün yayılması (Trakya) ve daha başka askeri tedbirlerin alınması hiç de küçümsenecek mesele değildir, şöyle ki, bütün bunlar gelecekte Bulgaristan'ı lehimize bir politika izlemeye mecbur edecektir.”⁸

Mustafa Kemal (Atatürk)'ün Sofya'da kurmuş olduğu tüm ilişkiler ve dostluklar ateşemilter olarak görevini layıkıyla yerine getirmesine yardım etmektedir. Kendisi yaklaşmakta olan Birinci Dünya Savaşı'na ilişkin Türk – Bulgar askeri işbirliğine ilişkin Bulgar yetkilileriyle resmi görüşmeleri Türkiye hükümeti adından yürütmektedir, Büyükelçi Ali Fethi (Okyar) ise, yardımlaşmanın politik-diplomatik yönleriyle meşgul olmaktadır. Mustafa Kemal (Atatürk) Bulgaristan savunma bakanı General Nikolay Jekov ve Bulgaristan hükümetince yetkili kılınmış diğer kurmay subayları ile görüşmüştür. Kendisi eski savunma bakanı General Stilyan Stoyçev'le de yakın dostluk ilişkileri kurmuştur. Mustafa Kemal (Atatürk) bütün Bulgar askeri temsilcilerinde askeri alanda gayet yetenekli olduğuna dair sonderece derin izlenimler bırakmıştır. Onun hakkında General Kovaçev “Çok zeki askeri kalbe sahip bir kişidir, maalesef onu diplomatik işlerde harcamaktadırlar” demektedir.

Mustafa Kemal (Atatürk) Türkiye ile Bulgaristan'ın yaklaşmakta olan Birinci Dünya Savaşı'na üçlü ittifak devletlerinden yana katılmalarına karşıdır, çünkü söz konusu üçlünün galibiyetinden kuşku duymaktadır. Fakat ülkesinin disiplinli bir askeri temsilcisi

ataşemiliter olarak kendisine havale edilen görevi en iyi bir şekilde yerine getirmeye çalışmaktadır. Öte yandan Rusya ve İngiltere Bulgaristan'ı kendi saflarına çekmek için çok yoğun olarak çalışmaktadırlar ve Bulgaristan'a bütün Doğu Trakya topraklarını, mali krediler ve Bulgar ordusunun karşılıksız yeniden silahlandırılmayı vaat etmektedirler.

Almanya ve Avusturya – Macaristan'ın aktif faaliyetleri ve Mustafa Kemal'in çabaları neticesinde karşılıklı tavizler vererek iki devlet üçlü ittifaktan yana Birinci Dünya Savaşına katılmak üzere gizlice Bulgar – Türk antlaşmasını imzaladılar. Böylece üçlü ittifak devletleri arasındaki karadan bağlantılar kurunmuş oldu, bu ise, askeri hareketlerin başarılı olarak yürütülebilmesi için büyük önem taşımaktadır. Bu katkılarından dolayı Mustafa Kemal (Atatürk) Türkiye tarafından yarbaylığa yükseltilmektedir.

Mustafa Kemal (Atatürk)'ün ataşemiliter olarak aynı zamanda Bulgar – Türk askeri işbirliğinin pekişmesi konusundaki katkıları General Goleman Boyaciev tarafından çok yüksek olarak değerlendirilmektedir. Kendisine özel olarak gönderdiği bir mektupta savunma bakanı sıfatıyla yürüttüğü Sofya'daki ikili askeri görüşmeler esnasında ortaya çıkan bazı sorunların çözümünde defalarca kendisinin tarafını tuttuğunu dile getirmektedir, çünkü askeri alanında sahip olduğu fevkalade bilgileri sayesinde Türk ve Bulgar askeri birliklerinin ortaklaşa hareket etmelerine ilişkin prensipleri o zaman en iyi bir biçimde hayat bulmuştur.⁹ Mustafa Kemal (Atatürk) Sofya'da ataşemiliter olarak yaptığı başarılı çalışmalarından dolayı Bulgar Çarı Ferdinand tarafından 3. dereceli "Sveti Aleksandır" medalyasıyla taltif edilmiştir.¹⁰

Mustafa Kemal (Atatürk) Sofya'da ataşemiliter olarak Karadağ ve Romanya'dan sorumludur. Sofya'da kısa süre kalması Çetince ile Bukreş'i ziyaret etmesine olanak sağlayamamıştır. Fakat Balkan devletlerin bir bütün olarak Birinci Cihan Savaşı arifesindeki politikası ve bölgenin askeri – politik durumu hakkında Sofya'dan gönderdiği raporlarda Karadağ ve Romanya hakkında da çok isabetli değerlendirmelerde bulunmuştur.¹¹

Mustafa Kemal (Atatürk) Bulgaristan'da kaldığı sürece yalnız askeri temsilcilerle değil, Bulgar meclisindeki Bulgar ve tüm Türk milletvekilleri, toplumun önde gelenleri, Makedon Devrimci Hareketi üyeleri v.b. kişilerle yakın ve dost münasebetlerde bulunmuştur. Sofya dışında bir çok şehir ve köyleri ziyaret etmiştir. Bulgaristan'ın Osmanlı İmparatorluğundan bağımsızlığını kazanmasını takip eden dönemde ülkenin kısa bir süre içerisinde büyük bir gelişme kaydettiğini kendi gözleriyle görmüştür. Mustafa Kemal (Atatürk) için aski Osmanlı devletinin ıslahatına ilişkin ülkelerin olgunlaştığı en yakın Avrupa ülkesi Bulgaristan'dır. Bulgaristan'dan ayrılırken Bulgar halkına karşı kalbinde beslediği en sıcak dostluk duyguları beraberinde götürmüştür. Daha sonra Türkiye Cumhuriyeti cumhurbaşkanlığı yaptığı dönemde bu duygular iki ülke arasındaki dostluk ilişkilerin gelişmesine olumlu etki yapmıştır.

Bulgaristan ile Türkiye'nin Birinci Cihan Savaşına üçlü ittifak tarafına katılımı tam bir yıkımla sonuçlanmıştır. 1919 yılı Nöy Antlaşmasının¹² koşullarını kabul etmeye mecbur edilen Bulgaristan'dan farklı olarak Mustafa Kemal (Atatürk)'ün başında bulunduğu Yeni Türkiye galip gelen Antant devletlerine karşı ve Türk halkının yürüttüğü muzafferane Kurtuluş Savaşı neticesinde 1920 yılında imzalanan Sevr Antlaşmasını red etti.¹³ Bunun neticesi olarak Osmanlı İmparatorluğunun harabeleri üzerinde 1923 yılı Lozan Antlaşmasıyla tanınan günümüzün Yeni Türkiye Cumhuriyeti'ni kurdu.¹⁴

Türk halkının kurtuluş savaşı Bulgar halkı tarafından da belli bir umutla izlenmektedir çünkü bu savaşın başarılı sonuçlanması Birinci Cihan Savaşı galiplerinin dikte ettikleri, adaletten çok uzak olan Versay Barış Antlaşmaları Sistemin yıkılmasına neden olacaktır. Bulgaristan başbakanı Aleksandır Stambolıyski böyle bir umudu şöyle dile getirmiştir: "... Sevr Antlaşmasının yeniden gözden geçirilmesi diğer antlaşmaların ağır maddelerini de

gözden geçirilmesine yol açacaktır".¹⁵ Antant devletlerin yasaklamalarına rağmen, Aleksandır Stamboliyski Ankara hükümetine askeri ve ekonomik yardım göndermek için gereken desteği vermiştir. Kemalist albay Cafer Tayyar'ın ordusu Trakya'da hazimete uğratıldığı zaman 385 subay, 3239 er, 22 000 de sivil halk Bulgaristan topraklarına sığınmışlardır. Aleksandır Stamboliyski onlara 2 milyon leva tutarında bir yardım yapmıştır. Bundan başka, Türk asker ve subayların Türkiye'ye dönmelerine de yardımcı olmuştur. Oraya döner dönmez de derhal Türk halkının kurtuluş savaşına katılmışlardır.¹⁶

1920 yılın Nisan ayında Aleksandır Stamboliyski hükümetine Mustafa Kemal Atatürk tarafından imzalanmış bir genelge gelir. Bu Ankara hükümetin bağımsız bir ulusal Türk devleti kurmayı amaçladığı ve Antant ile adaletli bir anlaşma imzalama niyetinde olduğu ve Türk halkın bu haklı isteğinin Bulgaristan tarafından destek bulacağı umuduna ilişkin açıklamalarda bulunmaktadır.¹⁷ Söz konusu mektup Aleksandır Stamboliyski tarafından Türkiye'nin Ankara ile Sofya arasında ilişkiler kurma arzusu olarak değerlendirilmiştir. O yüzden de Aleksandır Stamboliyski daha 1921 Mart ayında Angel Grozkov'un başkanlığında Ankara'ya gizli bir diplomatik misyon göndermektedir, 1922 Aralık ayında ise, Boris Açkov'un yönetiminde ikinci bir heyet gönderilir. Amaç tabii olarak Ankara hükümetiyle ilişkiler kurmaktır.

Mustafa Kemal (Atatürk) ve İsmet İnönü tarafından her iki misyon son derece sıcaklıkla kabul edilir. Onlar Türk halkı Kurtuluş Savaşını mutlak bir zaferle sonuçlandıracağına ikna olmuşlardır.¹⁸

Aleksandır Stamboliyski hükümeti Yeni Türkiye'nin Balkanlarda artan önemini gerçek sürette değerlendirir ve Lozan Antlaşmasının imzalanmasından önce Bulgaristan'ın Edirne Başkonsolosu olan Todor Markov'u özel misyonla Mustafa Kemal (Atatürk)'e gönder. Mustafa Kemal (Atatürk) o esnada İzmir'de bulunmaktadır. Todor Markov ile Bulgaristan ve Türkiye arasında ilişkiler kurulması ve Balkanlarda barışın korunması konularında son derece samimi bir konuşma gerçekleşir. Todor Markov Bulgarlar ve Türklerin aynı menşei olmaları ekonomik ve politik çıkarların aynı oluşuna zemin oluşturduğu, her iki ülkenin coğrafi açıdan uygun özelliklere sahip olmaları da Bulgaristan'ın batıdan İstanbul'un en iyi koruyucusu olduğuna değinmiştir. Bunların yanında Todor Markov Bulgar hükümetini ilgilendiren ve acil çözüm bulması gereken bazı sorunları da ortaya koymadan geri duramamıştır. Sorunların birincisi, Bulgaristan'ın Batı Trakya üzerinden Ege Denizine çıkışı için Türkiye'nin diplomatik desteği aranmaktadır, her iki ülkenin yararına serbest ticari ilişkiler kurmak Bulgar göçmenlerin bir kısmının Doğu Trakya'daki topraklarına geri dönmeleri v.b.¹⁹

Mustafa Kemal (Atatürk) Todor Markov'un ileri sürdüğü sorunların Bulgaristan'nın saldırgan niyetleri olmadıkça kolay çözülebileceğini belirtmiştir. Bundan ötesi, Türkiye'de Bulgar halkına karşı büyük bir sempati beslemektedir. Türkiye Balkanlarda dost bir halka ihtiyaç duymaktadır, coğrafi, politik ve ekonomik bakımdan ise, buna en iyi yanıt veren Bulgar halkıdır. Aralarında sağlanacak olan bir dostluk Türkiye ile Bulgaristan'ı daha güçlü, daha bağımsız bir duruma getirecektir. Batı Trakya meselesine gelince Türkiye Bulgaristan'ı desteklemeye hazırdır.²⁰ Mustafa Kemal (Atatürk) daha bu görüşmeler esnasında Türkiye heyetinin Lozan Konferansı başkanı İsmet İnönü'ye mutlaka Bulgaristan'ın Ege'ye çıkışını desteklemelisini istediği bir telegraf gönderir. İsmet İnönü Lozan Konferansı oturumlarından birinde bu konudaki delillere dayanarak Bulgaristan'ın Batı Trakya Üzerinden Ege Denizi'ne çıkışı üstüne destekleyici bir demeç yapar.²¹

Mustafa Kemal (Atatürk) ile Todor Markov arasında İzmir'de gerçekleştirilen görüşmelerde Bulgaristan ile Türkiye arasında karşılıklı çıkarlara dayalı iyikomşuluk ve dostluk ilişkileri ön plana çıkmıştır. Türk hükümeti 1923 Mayıs ayında iki ülke arasında

dostluk olağan diplomatik ilişkiler kurulması konusunda görüşmelere gidilmesi için resmi bir teklifte bulunmuştur.²²

Fakat Antant'ın baskısı ve 9 Haziran 1923 darbesinde Bulgaristan'da başbakan Aleksandır Stamboliyski'nin öldürülmesi yüzünden başlamış olan Bulgar-Türk görüşmeleri iki yıl süre ile sürüncede kaldı. Todor Markov bu görüşmelerin hızlandırılmasına ilişkin İstanbul'da Bulgar diplomatik misyonun yönetmeni olarak şunları yazmıştır: "Lozan Barış antlaşması Türkler için büyük bir politik zaferdir... Savaşın yarattığı diğer komşulara karşı ilişkiler ve onları bizleri içine aldıkları düşman çemberin, ancak Doğu'ya doğru bir pencere bırakmaktadır ve bu nefes alabileceğimiz pencere Türkiye'dir, bizlere defalarca iyi niyetini göstermiş olan Türkiye ..."²³

Bulgar-Türk ilişkilerin canlandırılmasında Todor Markov'un olduğu gibi, İstanbul'daki Bulgar misyonun başına atanan Simeon Radev'in de büyük katkıları vardır. Simeon Radev İstanbul Galatasaray lisesi mezunudur. Mükemmel Türkçesi olduğu gibi Türkiye'yi de iyi tanımaktadır. Kendisi İsmet İnönü ile yaptığı görüşmelerde şöyle der: "Biz bütün komşularımızla dostluk ilişkileri arzu ediyoruz, fakat her şeyden önce geçmişimiz, anılar ve çıkarlar bizleri Türkiye ile birbirimizi bağlamaktadır..."²⁴

Nihayet yenilenen Bulgar-Türk görüşmeleri 18 Ekim 1925 tarihinde Ankara'da başarıyla sonuçlanıyor. Çarlık Bulgaristan ile Türkiye Cumhuriyeti arasında dostluk anlaşması imzalanıyor.²⁵ Bu anlaşma beş madde, bir tutanak ve bir mukaveleden oluşmaktadır. Anlaşmada istikrarlı bir barışın sağlanması, iki ülke arasında sonsuz dostluk, uluslararası hukuk temellerine dayalı diplomatik ilişkilerin kurulmasından söz edilmektedir. Ticaret anlaşması imzalanması, mukavele ve tutanağın söz konusu anlaşmanın birer ayrılmaz parçası oldukları ve Arbitraj Antlaşması imzalanması ihtiyacından bahsedilmektedir.

Ek tutanak Bulgaristan ve Türkiye'deki azınlıklarla ilgilidir. Bu belgeler azınlıklara ilişkin uluslararası antlaşmaların otantik meddelerine dayandırılarak **karşılıklı koşullarça muamele edilmektedir**. Bulgaristan Türkleri için böyle bir anlaşma 1919 yılında imzalanan Nöy Antlaşmasıdır. Bu antlaşmalarca her ülkenin uyrukları yasalar karşısında ırk, din ve dil ayrımı yapılmadan eşittirler ve aynı sivil ve politik haklardan yararlanmaktadırlar, serbestçe kendi dillerini kullanabilirler ve dini ibadetlerini yerine getirebilirler. Ek Tutanağın "C" bölümünde Bulgaristan'a göç etmiş Doğu Trakya Bulgarların gayri menkulleri, İstanbul'daki gayrimenkulleri hariç Balkan Savaşı'ndan sonra Bulgaristan'a kalan ve Türkiye'ye göç eden Müslümanların mülkleri devlet mülkiyetine geçmektedir. Bu Ek Tutanak ile 1913 yılı İstanbul Bulgar – Türk Antlaşması yürürlükten kalkmaktadır.²⁶

Yerleşme mukavelesi Bulgar uyrukluların Türkiye'de, Türk uyrukluların Bulgaristan'da yaşama ve çalışma haklarıyla ilgilidir. Her birileri buldukları yerde aynı haklara sahiptirler, menkul ve gayri menkul edinme hakkına sahiptirler, sadece köylerde edinilecek menkuller istisnadır, bir ülkeden diğerine göç edebilirler, ticaret, zanaatlar v.b. işlerle meşgul olabilirler.²⁷

Ankara'da imzalanan Bulgar-Türk Antlaşması her iki ülkenin meclisleri tarafından onaylandıktan sonra 17 Ağustos 1926 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Bu antlaşmanın hazırlanması ve imzalanmasında Türkiye tarafından Mustafa Kemal (Atatürk)'ün, İsmet İnönü, Tevfik R. Aras, Tevfik Kemal'in ve Bulgaristan tarafından ise, Aleksandır Stamboliyski, Andrey Lyapçev, Atanas Burov, Simeon Radev, Hristo Kalfov ve Todor Markov'un katkıları son derece büyüktür. Bu anlaşma Bulgar – Türk komşuluk ve dostluk ilişkilerinin politik – diplomatik ve uluslararası hukukun temellerine dayandırılmıştır.

Ankara Bulgar – Türk Antlaşmasının imzalanmasından sonra 1928 ve 1930 yıllarında Ticaret ve Denizcilik anlaşmaları da imzalanmıştır. 1929 yılında Traftsızlık, uzlaşma, adliye ve Arbitraj anlaşması imzalanmıştır. 1929-da keza suçluları karşılıklı olarak iade etme

mukavelesi imzalanmıştır. 1933 Ticaret ve Veterinerlik mukavelesi imzalanmıştır.²⁸ Ankara Dostluk Antlaşması ve onu takip eden diğer anlaşmalarla Bulgar – Türk ilişkileri uluslararası ilişkiler arasında en arzu edilen şeklini almıştır.

Çar III Boris ile cumhurbaşkan Atatürk arasındaki yoğun mektuplaşma ve haberleşme sıcak ve samimi ilişkilerin göstergesi olup Bulgaristan ile Türkiye arasında olan ilişkilerin iyi komşuluk ve dostluk ilişkilerin kanıtıdır.²⁹ Çar II Boris 1930 yılında Atatürk'ün CHP kongresinde irat ettiği “Büyük Nutku”n Almanca baskısını Türkiye'nin Sofya Büyükelçisinden aldıktan sonra şükranlarını şöyle dile getirmektedir: “Bu değerli armağandan dolayı yüce Gazi'ye benim en samimi şükranlarımı iletiniz. Benim şefkatli cumhurbaşkanı şahsiyetine olan sevgi ve samimiyetim nezaket sınırlarını aşmaktadır. Doğu'nun hayatına Batı'nın sanat ve kültürünü aktararak yeni kültürlü ve güçlü bir devlet kurmuş olan büyük dehanın huzurunda saygıyla başeğirim...”³⁰

Ankara Antlaşmasının imzalanmasından sonra bakanları, milletvekillerinin, gazeteci, bilim ve kültür adamlarının karşılıklı ziyaretleri yoğunlaşmıştır. Fakat Aralık 1931'de Bulgaristan başbakanı Nikola Muşanov'un resmi bir heyetle Türkiye'yi ziyaret etmesi Bulgar – Türk dostluğun samimi bir göstergesidir.³¹

Heyet İstanbul ve Ankara'da olduğu gibi her yerde resmi kişiler ve vatandaşlar tarafından son derece sıcak karşılanmıştır. Nikola Muşanov, başbakan İsmet İnönü, dış işleri bakanı Tevfik R. Aras, Türkiye meclis başkanı Kazım Özalp ile görüşmelerde bulunmuştur. Nikola Muşanov ziyaret sonunda Ankara Çankaya köşkünde cumhurbaşkanı Atatürk tarafından da kabul edilmiş ve onunla da Bulgar – Türk dostluk ilişkilerin o günkü durumu ve geleceğini uzun uzun ve son derece samimi bir şekilde görüşmüştür.³²

İki başbakan arasındaki resmi görüşmelerin konusu her iki ülkenin ortak çıkarları olduğu geniş alanlar kapsamaktadır. Üzerinde durulan başlıca konular iktisadi sorunlar, ortaklaşa dış pazarlara çıkma, Milletler Cemiyetine sıralı üyelik, Balkan devletleri hudutlarının korunması ve Balkan Paktın oluşturulmasına ilişkin Balkan Konferansların yapılması v.b. olmuştur. Traflar müzakere konuları ile ilgili ileri sürdükleri görüşler arsında asla fark olmadığını büyük bir memnuniyetle dile getirmişlerdir. Her iki ülkenin ihtiyaç duyduğu iktisadi ilişkilerin geliştirilmesi gerektiği konusunu altını çizerek söylemişlerdir. Aynı zamanda Bulgaristan ile Türkiye arasındaki dostluk ilişkilerin Güney – Doğu Avrupa'da barış ve uzlaşma havası yaratma hususunda da büyük bir yarar sağlayacağı gündeme getirilmiştir.³³

İki ülke temsilcileri arasında yapılan bütün görüşmelerde Bulgar ve Türk halkı arasındaki tarihi ve manevi yakınlıktan, aradaki dostluğun parlak geleceğinden söz edilmiştir.

İsmet İnönü resmi ziyaretler esnasında şöyle demiştir: “Müsaade edin de, şuna inancımı dile getireyim ki, Türkiye ile Bulgaristan başbakanları ve Bulgaristan ile Türkiye halkları arasındaki dostluk ilişkileri, hatta uluslararası kabul edilmiş protokol ve hukuki biçimleri bir yana bırakmış olsak dahi, tarihsel yakınlığımızdan ve manevi benzerliğimizden kaynaklanmaktadır... Geçmişte acı tecrübe ve derslerle karşı karşıya gelirken, bugün onlar kendi yüksek ve gerçek çıkarlarını anlayabilmekte ve bu hususta hangi yoldan yürüyeceklerini pek iyi bilmektedirler...”³⁴

Nikola Muşanov da kendi tarafından bu sözlere şöyle karşılık verir: “Bu sıcak ve samimi misafirperverlik beni çok derinden duygulandırdı... Bulgarlar asırlar boyu onların milliyet ve kültürünü nazarı itibara alan bir iktidar altında yaşamışlardır. O yüzden de, halklarımız arasında var olan ilişkiler ve benzerlik aralarındaki akrabalığın önemini tastik etmektedir... Karşılıklı dostluğa dayanan genel çıkarlar iyi bir geleceğin teminatıdır...”³⁵

Nikola Muşanov'un resmi ziyareti Bulgar ve Türk basınında geniş yankılar uyandırmıştır. “Utro” gazetesi sayfalarında şunları okuyoruz: “Türk hükümetin

başbakanımıza gösterdiği sultani karşılama ve ağırlama bütün Bulgar halkın kalplarında unutulmaz anılar bırakacaktır. Bizler, Türkiye'nin büyük reformcusu Gazi Mustafa Kemal'in Bulgar halkını sevdiğini çokta biliyoruz, fakat onun temsilcisi onuruna düzenlenen bu muhteşem karşılama aradaki dostluğu ebedi sağlamlaştıracaktır.”³⁶ Bulgar heyetinde yer alan Çiftçi Partisi (BZNS) temsilcisi Vergil Dimov “Cumhuriyet” gazetesine şu demeci vermiştir: “Türklerle Bulgarlar arasında kökleri geçmişe uzanan ve asırlardan asırlara geçen çok iyi ilişkiler ve saygı duyguları var. İki halk arasında artık hiç bir çelişki yoktur. O yüzden de, ilişkilerimizde barışın korunması ve dostluğun pekiştirilmesini hedefleyen yeni bir çağ başlamıştır. Bu yolculuğumuz mutluluk çağımızın temellerini atmaktadır.”³⁷ Bulgar heyetin bir başka üyesi, Bulgar – Türk Derneğinin başkanı Prof. Petko Staynov “Cumhuriyet” gazetesine keza şu beyanatta bulunmuştur: “Bizlere gösterilen böyle bir muhteşem misafirperverlikten son derece duygulandık. İki halk arasındaki ilişkilerin başlangıcını tarih sayfalarından biliyoruz. İki kardeş halkımız tarihsel ve geleneksel bağlarla birbirine bağlıdır. Her iki halk arasında ekonomik, sosyal ve kültürel yakınlığın pekişmesi konusunda atılan adımlar çok iyi meyveler vermektedir.”³⁸

Nikola Muşanov “Cumhuriyet” gatesi muhabirin bir sorusuna cevaben şöyle demektedir: “Bu ziyaretle iki ülke arasındaki ilişkiler daha da sağlamlaştı. İktisadi ilişkilerin gelişmesi konusunda anlaşmalara verildi. İki ülkenin refahı ve mutluluğun artması ve barışın teminat altına alınması için yeni ufuklar açıldı.”³⁹

Türkiye'nin Lozan Konferansından sonra Balkanlar politikası günün faktolojik ve hukuki durumunun korunmasına dayanmakta ve Balkan ülkeleriyle ikili ve çok yönlü anlaşmalar imzalanması süretiyle yürütülmektedir. Bulgaristan, Arnavutluk, Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya ile imzalanan anlaşmalar bu türden anlaşmalardır. Fakat Yunanistan ile 1933 yılında imzalanan Türk – Yunan hududunun dokunulmazlığına ilişkin uzlaşma paktı,⁴⁰ Bulgar basınının bir kısmı tarafından gizlenmeye bir memnuniyetsizlikle karşılanmıştır. Çünkü onlar bu antlaşmayı Batı Trakya üzerinden Ege Denizi'ne çıkış arayan Bulgaristan'a karşı olan bir antlaşma olarak bunu kabul etmekteydiler.⁴¹

Bu durumun karşısında bir kısım Bulgar toplumun rahatsızlığını düşürebilmek ve Türkiye'nin Balkanlarda izlediği dış politikasının barışçıl amaçlarına açıklık getirebilmek için Türkiye başbakanı İsmet İnönü, Dış İşleri Bakanı Tefik R. Aras ve CHP Genel Sekreteri Recep Peker 20-23 Eylül 1933 tarihlerinde Bulgaristan'a resmi ziyarette bulunmuşlardır. Bulgaristan'a doğru hareket etmeden önce İsmet İnönü Anadolu Haber Ajansına şu beyanatta bulunmuştur: “Komşu ve dost ülke Bulgaristan hükümetin davetlisi olarak Sofya'ya gidiyorum... Ziyaretimiz her şeyden önce, niteliklerine büyük önem verdiğimiz Bulgar halkına karşı yerinde Türk halkının beslediği samimi dostluk duygularımızı ifade etmek için bir bahanedir... Eminiz ki, Balkanlarda barıştan ve iyi komşuluktan, samimiyet ve güvenden yana olduğumuz herkese ayan olacaktır.”⁴²

Sofya'daki üç gün süren görüşmeler her iki ülkeyi ilgilendiren geniş çapta iktisadi ve politik sorunlar içermektedir. Fakat ana konu, Bulgar hükümetin Eylül 1933'te imzalanmış olan Türk – Yunan Paktı'ndan duyduğu rahatsızlıktır. İsmet İnönü tekrar bu konuya değinerek, bu paktın Türkiye'nin Balkanlardaki barışçıl politikasının bir ifadesi olduğunu önemle vurgulamış ve bunun hiç bir zaman Bulgaristan'a karşı bir pakt olmadığını belirtmiştir. “Söz konusu pakt Bulgaristan için de açık bir pakttir. Eğer Bulgaristan da katılırsa ikili değil üçlü bir pakt halini alacaktır” şeklinde konuşur. Fakat Nikola Muşanov bu teklifi kabul etmemiş, Bulgaristan'ın böyle bir pakta katılması gönüllü olarak Ege Denizi'ne çıkış iddialarından vazgeçmesi demek olduğu ifadesinde bulunmuştur. Türkiye'nin Türk – Yunan görüşmelerine ilişkin gelişmelerden Bulgaristan'ı haberdar etmesi Türkiye'nin Bulgaristana karşı samimiyetinin bir kanıtıdır. O yüzden de Türk-Yunan Antlaşması Bulgar hükümeti tarafından onaylanmamıştır. Bulgar basını İsmet

İnönü'nün Sofya ziyareti sayesinde 1929 yılında Bulgaristan ile Türkiye arasında imzalanmış olan Tarfsızlık, uzlaşma, adli ve arbitraj anlaşmasının Bulgaristan aleyhine olmadığını ve gelecekte de Türk-Bulgar ilişkilerin gelişmesine her hangi bir engel oluşturmayacağını yazmışlardır.⁴³

Türkiye'nin yoğun çalışmaları neticesinde 1934 yılında Türkiye, Romanya, Yunanistan ve Yugoslavya arasında Balkan Paktı antlaşması imzalanmıştır.⁴⁴ Bulgaristan'ın Yunanistan ve Romanya'ya karşı olan bazı toprak talepleri yüzünden bu pakta katılmamıştır. Buna rağmen Bulgar-Türk ilişkileri korunmuştur ve Türkiye Başbakanı İsmet İnönü ve Dış İşleri bakanı Tefik R. Arasınan 1937'de Brıgrad dönüşleri sırasında Sofya'da kenndilerine gösterilen sıcaklık ve samimiyet bunun bir ifadesi olmuştur.⁴⁵ 17 Şubat 1941 tarihinde imzalan yeni bir Bulgar – Türk deklarasyonun önemi her iki taraf için çok büyüktür.⁴⁶ Zira bu deklarasyon İkinci Dünya Savaşın başlangıcından sonra imzalanmış ve iki komşu devlet arasında var olan dostluk ilişkilerin yeniden teyit edilmesi ve daha da ileri götürülmesi için rol oynamıştır.

Bulgaristan – Türkiye ilişkilerin genel bir değerlendirilmesi yapılırken altını çizerek belirtmek gerekir ki, bütün Balkan ülkelerini ele aldığımız zaman bu ilişkiler Atatürk döneminde en iyi düzeyde gelişmişlerdir.

Notlar:

1. Tışev, A. Balakan Savaşları. C III. Plovdiv – Sofya, 1931.
2. A. g. e., s.482.
3. Uluslararası vesika ve anlaşmalar 1964 – 1918. Sofya, 1985, s.330-332.
4. Mustafa Kemal Atatürk ve ... I. Bölüm, Belge I, s.3-35.
5. Tsentralen Dırjaven Arhiv na Republika Bılgaria /TsDA/ - Bulgaristan Cumhuriyeti'nin Devlet Merkez Arşivi. F.176 k, op.2, a.e. 1391, 1.117
6. TsDA, f.176 k, op.2, a.e. 1388, 1.376
7. Mustafa Kemal Atatürk ve ... II. Bölüm, Belge II, s.151-152.
8. A. g. e., belge 13, s.163.
9. Mustafa Kemal Atatürk ve ... III. Bölüm, Belge 27, s.222-223.
10. A. g. e., Belge 21, s.189.
11. A. g. e., Belge II, s.15,18.
12. Kesyakov, G.D. Prinos kım diplomatiçeskata istoriya na Bulgaria. (Bulgaristan diplomatik tarihine katkı). C.II. Nöy Anlaşması, Sofya 1926, s. 86-102.
13. Erım, N. Devletler arası hukuk ve siyasi tarih metinleri. TTK Ankara, 1953, c. I, s.525-691.
14. Soysal, İ. Türkiye'nin Siyasal Anlaşmaları. Cilt I (1920-1945). TTK Ankara, 1983, s.85-244.
15. TsDA, f.176 k, op.4, a.e. 2401, 1.144.
16. TsDA, f.176 k, op.4, a.e. 1298, 1.81.
17. Mustafa Kemal Atatürk ve ... III. Bölüm, Belge 24, s.195.
18. Velikov, St. Kemaliskata revolütsia i bılgarskata obştestvenost (Kemalist Devrim ve Bulgar Kamuoyu) 1918-1922. Sofya, 1968, s.65-72.
19. Mustafa Kemal Atatürk ve ... III. Bölüm, Belge 29, s.227-237.
20. A. g. e., s.237-241.
21. A. g. e., Belge 41-42, s.284-286.
22. TsDA, f.176 k, op.4, a.e. 1376, 1.26.
23. TsDA, f.176 k, op.4, a.e. 2304, 1.219.
24. TsDA, f.176 k, op.4, a.e. 2977, 1.61.
25. Mustafa Kemal Atatürk ve ... I. Bölüm, Belge 4, s.51-67.
26. A. g. e., s.53-59.
27. A. g. e., s.59-67.
28. A. g. e., Belge 5, 6, 7, 8, 9, 10, s.68-148.
29. A. g. e., III. Bölüm, Belge 33 ve 34, s.265-269.
30. A. g. e., Belge 36, s.265-269.
31. A. g. e., V. Bölüm, Belge 75-76, s.544-561.

32. A. g. e., Belge 78, s.567-575.
33. A. g. e., Belge 77 ve 79, s.562-566, 567-581.
34. A. g. e., III. Bölüm, Belge 39, s.279-282.
35. A. g. e., V. Bölüm, Belge 78, s.570-574.
36. A. g. e., Belge 83, s.596.
37. A. g. e., Belge 81, s.586-587.
38. A. g. e., Belge 75, s.556.
39. A. g. e., Belge 80, s.585.
40. Olaylarla Türk Dış Politikası, c.2, Ankara,1989, s.101.
41. Mañev, Kr. Bistriski, V. Bılgaria i neynite sıvedi (Bulgaristan ve komşuları), Sofya, 1978.
42. Mustafa Kemal Atatürk ve ... V. Bölüm, Belge 87, s.610-611.
43. A. g. e., Belge 78, 88, 89, 90, 91 s.608-6044.
44. Soysal, İ. Türkiye'nin Siyasal Anlaşmaları..., s.454-462.
45. Mustafa Kemal Atatürk ve ... V. Bölüm, Belge 93, s.647-651.
46. Soysal, İ. Türkiye'nin Siyasal Anlaşmaları. Cilt I (1920-1945), Ankara, 1983, s.633.

THE INTERMEDIARY ROLE OF THE MINISTER RUJDIARAS IN IMPROVING BULGARIAN-GREEK RELATIONS

Kalina PEEVA
Bulgaristan

After the Turkish Republic was proclaimed, the basic priority in the foreign policy of the government in Ankara consisted in providing guarantees of the inviolability and preservation of the territorial integrity of the country. As early as the year 1926 Atanas Yaranov, Bulgarian Consul in Istanbul, informs the Bulgarian government that one of the most important characteristic features of the new Turkish administration is the intensive preparation for the protection of the country against foreign enemies¹.

From the beginning of the 30s, on the background of increasing revisionism in the whole of Europe, the Turkish government develops a strategy for setting up a bloc of mutually bound Balkan states, which is to ensure the long-term peace in the Balkan region. In this respect Turkey gives priority to the idea of setting up a triple bloc in the Southeast. The Turkish Foreign Minister suggests that the nucleus of this union be formed through an agreement between Turkey, Greece and Bulgaria, which are to take steps to general negotiations for drawing in Yugoslavia and Romania, and, why not, the states of the Little Entente as a whole².

Since the unsettled problems between Bulgaria and Greece are numerous, and the possibility of realising the idea is too problematic, Rujdi Aras does not disregard the other opportunity that has arisen within the framework of the Balkan conferences. At the end of October 1931, in the course of the Second Balkan Conference, the Turkish delegation supports the idea of working out a project for the formation of a wide Balkan agreement with the participation of all Balkan states³. Thus, in the case it does not persuade the Balkan neighbours in the benefits of the proposed

triple bloc, the Turkish government provides itself with the opportunity of working within the framework of a common Balkan bloc of anti-revisionist orientation.

In order to persuade the Bulgarian government into preferring the triple bloc in Southeast to bilateral Bulgarian-Yugoslavian rapprochement, in November 1930 Rujdi Aras holds talks with Bogdan Morfov, Bulgarian Minister plenipotentiary in Paris. At their meeting during the session of the Commission on Disarmament in Geneva Aras shares that Ankara would like that Bulgaria should remain independent from the Serbian influence and establish friendly relations with Greece, which will not have any claims whatsoever on Turkish or Bulgarian lands in the future.⁴

Regarding this issue, R. Aras is also very insistent during his meeting with the Bulgarian Minister plenipotentiary held in Ankara on January 20, 1931. The Turkish Foreign Minister tries to persuade Pavlov that, in view of the numerous unsettled problems between Yugoslavia and Bulgaria, Sofia cannot rely upon the friendship of Yugoslavia. Marinkovich, the Foreign Minister of Yugoslavia, even has done his best to spur on the anti-Bulgarian attitude of Venizelus while the latter was on a visit to Belgrade⁵. Even more, considering the Bulgarian-Yugoslavian contradictions regarding the territorial and minority issues, Aras declares his readiness to oppose any territorial encroachment upon Bulgaria⁶. The

Turkish Foreign Minister emphasises that it is the Danube river that the Turkish government regards as the border of security in the region, and owing thereto, an independent and strong Bulgaria is one of the principal dogmas of republican Turkey⁷.

Very soon the Turkish proposal is very specific - in return for waiver of territorial revision on the part of Greece, the Turkish diplomacy undertakes to lobby effectively in Athens, so that the Bulgarians in the region of Lerina

acquire certain rights as a minority. Rujdi Aras offers collaboration in the Greek-Bulgarian disputes on the well-grounded argument that otherwise these disputes would have to be resolved by the Court in the Hague and would be subject to a long procedure of uncertain outcome . It is the task of active collaboration in the Greek-Bulgarian understanding that the Turkish Minister plenipotentiary in Athens has already been charged with .

In spite of the efforts of Aras, the provision of territorial outlet to the Aegean Sea coast through the territory of Greece is one of the major priorities of Bulgarian government¹⁰. And it is also the basic reason for which, in spite of the efforts on the Turkish part and the personal intercession of Rujdi Aras, the Bulgarian government does not find any advantages in a political combination with the participation of Greece . Besides, the possibilities for the realisation of the idea are greatly limited by the conduct of the government in Athens. Greece is not willing to enter into contractual relations with Bulgaria, if in result thereof Greece would have to face the necessity to make certain concessions, and if they would also cause a negative reaction on the part of Yugoslavia¹².

In October 1931 Rujdi Aras invites the Bulgarian Prime Minister to an official visit¹³. The Turkish Foreign Minister expresses an opinion according to which such a visit would have a positive effect not only upon Bulgarian-Turkish relations, but also upon the relations between Bulgaria and the other neighbours of its. T. Rujdi shares similar thoughts with the Bulgarian Minister plenipotentiary in Budapest as well: "This is the moment, T. Rujdi says, for Bulgaria and Greece to show courage and to wipe out at once all their mutual claims of pecuniary nature and to renew their commercial relations"¹⁴.

Minister Mushanov accepts the invitation and at the beginning of December he sets off on an official visit to Istanbul and Ankara. In the course of their political talks, Ismet Pasha and Rujdi Aras insist again to the Bulgarian Prime Minister that there be co-ordination in the actions of the governments of Bulgaria, Turkey and Greece. Mushanov avoids giving an explicit reply to this proposal on the grounds of the motive that it is necessary to consult the Council of Ministers¹⁵. In order to give an impetus to this initiative, the Turkish Foreign Minister offers again his services as a friendly mediator between Bulgaria and Greece for settling the disputes between them, and during his visit he even has such a talk with Polychroniadis, the Greek Minister plenipotentiary in Ankara, hi result of the insistence on the part of Turkey, two days later Athens proposes an agreement according to which the Bulgarian government and the Greek one shall continue the negotiations through their Ministers plenipotentiary in Istanbul¹⁶.

Actually, the foreign policy strategy of Turkey, as well as the specifically proposed system of security in the Balkans are in discrepancy with the principle of noncommittal of the Bulgarian government. Actually, in the course of the talks in Ankara, Mushanov rejects all the proposed common actions in the field of international

relations and shows hesitancy regarding problems whole settlement in accordance with the ideas put forward by the Turks would not injure Bulgarian interests¹⁷.

In April 1933, in the course of his talks with the Bulgarian Ambassador in Ankara, Rujdi Aras tries again to persuade the Bulgarian part into the benefits of setting up a triple union, which is to achieve rapprochement with Romania and Yugoslavia in the future. Grasping the priorities in Bulgarian foreign policy, Aras emphasises that in the case of realising this idea Bulgaria will receive economic concessions from Greece, political ones from Romania and Yugoslavia and even territorial ones from Yugoslavia.

Hi July 1933, maybe for the last time, R. Aras speaks about the necessity of understanding between Bulgaria and Greece and suggests that it be reinforced by the provision of an economic outlet to the port of Thessaloniki. General Valkov, Bulgarian diplomat in Rome, does not deny that Bulgaria could draw certain economic benefits from this proposal, however, he suggests that the government should decline the proposal, because if the latter is accepted there will be grounds for assuming that the engagement of providing an outlet to the Aegean Sea to Bulgaria has been fulfilled¹⁹.

The Bulgarian- government's policy of awaiting contravenes the Turkish foreign policy strategy. The absence of a treaty which binds Bulgaria and Turkey is regarded as the weakest point in the Balkan policy of Ankara. According to the reports of the Russian Military Attache in Turkey, following Bulgaria's refusal to take part in a triple bloc in the Southeast, Ankara gets more and more closer to the idea of drawing Yugoslavia, instead of Bulgaria, to the regional security structures .

And actually, from the end of the year 1933, Turkey changes its foreign policy course and orients its policy to the integration of the Balkan states on the grounds of Anti-revisionism. The foreign policy strategy of the Bulgarian government oriented to the peaceful revision of the Treaty of Neuilly and ensuring the rights of the Bulgarian minority in the neighbouring states is the reason for abstention from common Balkan political combinations. Turkey, on its part, having managed to settle within a short time its relations with all its neighbours, and whose foreign policy does not face unsettled territorial problems, at the beginning of the 30s was free to choose where to have its political weightings set. The differences in the priorities of the two countries brings about Ankara's lack of interest in drawing Bulgaria to the part of the Turkish foreign policy initiatives. While Sofia continues to follow steadfastly the policy of noncommittal and awaits the suitable moment, Ankara firmly backs the idea of setting up a Balkan pact.

¹ CSA (Central State Archives), f. 176K, op. 5, a.e. 450, s. 13-15. Yaranov from Istanbul, year 1926.

² CSA, f. 176 K, op. 6, a.e. 2258, s. 88-89. Ankara on 15 June 1933.

³ Petrov, L., Bulgaria and Turkey, p. 56-57.

⁴ CSA, f. 176K, op. 6, a.e. 1970, s. 12.

⁵ CSA, f. 176K, op. 6, a.e. 1945, s. 9-11

⁶ CSA, f. 176K, op. 6, a.e. 1945, s. 51.

⁷ CSA f. 176 K, op. 6, a.e. 1944, s. 148. On 20 May 1933 Antonov from Ankara.

⁸ CSA, f. 176K, op. 6, a.e. 1945, s. 14-15.

⁹ CSA, f. 176K, op. 6, a.e. 1945, s. 9-11.

^D Manchev, K. Yugoslavia and the international relations in the Balkans 1933-1939, p. 43.

["] CSA, f. 176K, op. 6 a.e 2258, s. 86.

² Manchev, K. Yugoslavia and the international relations in the Balkans 1933-1939, p. 43-34.

^B CSA, f. 176K, op. 6, a.e. 1944, s. 2. On 2 October 1931 T. Pavlov from Ankara.

^H According to the Turkish Foreign Minister, the visit of Laval to Washington would result in reducing the reparations to 1/3 of their amount. In this situation the liabilities of Bulgaria to Greece will be one third of the present debt, or, in other words, 100 mln Iv. annually. 75 mln out of them will be paid to Greece annually, while the liabilities of Greece to Bulgaria under the Mollov-Kafandaris agreement will be 108 mln Iv. annually. Aras is of the opinion that in this situation it is in the interests of Bulgaria to propose to Greece that all claims and arrears be struck off, including the reparations and that the commercial relations be renewed forthwith. Venizelos was ready to yield to such a combination in order to prove his sincere desire for an agreement between Greece and Bulgaria. Aras points out that regarding the Turkish economic interests at the moment, the absence of a treaty between Bulgaria and Greece favours Turkish trade, however, Turkey was ready to make this sacrifice provided that it would bring about the rapprochement of the three states. See CSA, f. 186 K, op. 6, a.c 1944, p. S-Sa. Report of the Bulgarian legation in Budapest dated 17 Oct 1931, Stoyan Petrov.

⁵ CSA, f. 176 K, op. 6, a.e. 1944, s. 38.

⁶ CSA, f. 176 K, op. 6, a.e. 1944, s. 35.

⁷ Petrov, L., Turkey and Bulgaria 1931-1941, p. 60.

⁸ CSA, f. 176 K, op. 6, a.e. 2317, s. 28.

⁹ CSA, f. 176 K, op. 6, a.e 2317 L. 27 on 14 July 1933 from Rome.

²⁰ CSA, f. 176 K, op. 6, a.e.1944, s. 125-128.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ DÖNEMİNDE: TÜRK – ROMEN İLİŞKİLERİNE GENEL BİR BAKIŞ (1923 -2003)

Mustafa A.MEHMET
Romanya

Bilindiği üzere, I.Dünya Savaşından sonra, Paris’de varılan Barış Anlaşmasıyla, Avrupa’da yeni bir düzen kurulmuş oluyordu. Ancak, bu düzenin, uzun süre, güvenliği sağlamaya yeterli olmadığı da, giderek daha da belirgin bir hâle gelmeye başlamıştır. Özellikle Balkan Devletlerinin bazıları bu barıştan memnun kalmamışlardı.

I.Dünya Savaşından mağlup çıkan Osmanlı Devletinin durumu ise, Mustafa Kemal Atatürk’ün önderliğinde, 1919-1923 yılları arasında, Türk ulusunu bir ölüm-kalım savaşına zorlamıştır. İşte, bu savaşın sonunda, Lozan Barışıyla (24 Temmuz 1923) varılan hedef, Osmanlı Devletinin tarihe karışma zamanı gelmiş olduğunu göstermiştir. Gerçekten, 29 Ekim 1923 tarihinde, onun yerine, Türkiye Cumhuriyeti adı altında yepyeni bir Devlet ortaya çıkmıştır.

Romanya’ya gelince, bu ülke, I.Dünya Savaşından galip çıkmış olmakla, yüzyıllar boyunca hasretini çektiği birliğe kavuşarak, “Büyük Romanya”yı kurmuştur.

Gerçi I.Dünya Savaşı sırasında, Osmanlı Devletiyle Romanya karşı saflarda yer almış bulunuyorlardı. Fakat, daha Lozan Barışı döneminde, bir yakınlaşmaya doğru gidilerek, Türkiye Cumhuriyeti’nin ilânından sonra, zamanla, bu yakınlaşma, işbirliğine dönmüştür. Hatta, gerek Balkanlarda, gerekse Avrupa’da barışın sağlanması amacıyla, ikili ve daha çoklu ittifaklara kadar ilerlemiştir., diyebiliriz. Bu da, diğer Balkan ülkelerine kıyasla, her iki ulusun Barış Antlaşmalarıyla elde etmiş oldukları sonuçlardan memnun kalmış olmalarından kaynaklanıyordu. Bunun bariz bir işareti olarak, Türkiye ile Romanya arasında, daha 20 Temmuz 1922 tarihinde yeniden diplomatik ilişkilerin kurulmuş olması da gösterilebilir.

Diğer taraftan, her iki Devletin de, savaşlardan almış oldukları yaraları, en kısa zamanda, sarabilmeleri için, gerek ülkelerinde ve gerekse Balkanlarda, hatta Avrupa çapında, barışın devamına ihtiyaçları olduğu da ayrı bir gerçek sayılabilir. Özellikle, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti’nin, birçok alanda yapılması tasarlanan reformların gerçekleştirilmesi bakımında, böyle bir barışa daha çok ihtiyacı olduğu söylenebilir. Bu gerçek, daha sonraki yıllarda, Atatürk’ün: “Yurtta Sulh, Cihanda Sulh!” vecizesiyle en bariz ifadesini bulmuştur ki, bugün dahi önemini muhafaza etmektedir.

Aslında, I.Dünya Savaşının sonra, Avrupa’da kurulan düzen, özellikle, Büyük Devletlerin menfaatlerine uygun bir şekilde gerçekleştirilmiş bulunuyordu. Böyle bir durum karşısında, daha ilk yıllardan itibaren, Balkan Devletleri, egemenliklerini ve toprak bütünlüklerini koruyabilmek amacıyla, ikili veya bölgesel örgütlenmelere yönelik faaliyetlerini geliştirmek zorunda kalmış oluyorlardı. Zira, ancak bu şekilde, kendilerini, Büyük Devletlere karşı, daha iyi tanıtabilirlerdi. Bu hususta, özellikle, Türkiye ile Romanya’nın önderlik yaptıkları, İki Dünya Savaşı Arasında cereyan eden olaylardan da anlaşılmaktadır diyebiliriz.

Gerçekten, diğer Balkan ülkelerinin birbirlerine karşı kuşkulu siyasetlerine kıyasla, Romanya ile Türkiye arasında, Lozan Konferansı döneminden itibaren başlayan yakınlaşma ve, daha sonraları, yakın işbirliği, bazı engellere rağmen, İkinci Dünya Savaşına kadar, son derece verimli olarak, devam etmiştir.

Bilindiği gibi, I.Dünya Savaşından sonra, Barışı korumak ve karşılıklı güveni sağlamak amacıyla, daha 1920 yılı başlarında, Milletler Cemiyeti Ligi adı altında

uluslararası bir kuruluş faaliyete geçmiş bulunuyordu. Bunun ardında, Romanya-Çekoslovakya-Yugoslavya arasında varılan bir anlaşma gereğince, “Küçük İtilâf” adıyla, ilk bölgesel bir teşkilatın da ortaya çıktığı görülüyordu. Daha sonraki yıllarda Avrupa’da, Büyük Devletlerin arasında, siyasi dengeler bozulmaya doğru gittikçe “Lokarno Anlaşması” (1925) veya “Briant-Kellogg Paktı” (1928) gibi anlaşmalar da gerçekleştiriliyordu. Bunlar, kollektif güvenliğin sağlanması yolunda yeni yeni adımlar sayılıyordu. Lâkin, bu kuruluşlar, özellikle Balkan ülkelerinin b arış ihtiyaçlarını karşılamaktan ve onların aralarındaki sorunları çözümlenmekten uzak kalıyorlardı, diyebiliriz.

İşte, bu gibi nedenlerden dolayıdır ki, Balkanlarda da, bir nevi “Balkan Lokarnosu”ndan bahsedilmeye başlanmış olduğunu ve, daha sonraları, bir Balkan Paktı fikrinin ortaya atıldığını görüyoruz. Ancak, böyle bir Paktın başlıca özelliği, hiç bir Devletin hegemonyası altına girmemek ve eşitlik prensibine dayanmaktır. İşte, 1923 yılından itibaren, Balkan Paktı’nın kuruluşuna kadar (9 Şubat 1934 Atina) geçen süre zarfında, Türk – Romen ilişkileri, çeşitli alanlarda, ikili görüşmelerin yanı sıra, diğer Balkan Devletleriyle olan münasebetlerinde de, barışın korunması ve Statu-quo’nun devamı gibi hayati konularda kendini göstermiştir.

Bu arada, Avrupa’da cereyan eden olaylar da, giderek, barışı tehlikeye sokacak yönde ilerlemeye devam ediyordu. Nitekim Almanya ve Japonya, merkezi Cenevre’de bulunan Silahsızlanma Konferansından çekilmiş olup, böyle bir durum karşısında özellikle, Balkanlarda Statu-Quo’nun bozulabileceği hakkındaki endişeler de artıyordu. Aynı zamanda, Silahsızlanma ile ilgili olarak yürütülen müzakereler de belirli sonuçlar vermiyordu.

İşte, böyle bir tehlikeyi önlemek amacıyla, özellikle Balkan Devletleri, toplu güvenliği sağlamak zorunda kalıyorlardı.

Nitekim, bu hususta, Romanya ile Türkiye, büyük gayretler sarf ederek, birçok ikili ve çoklu görüşmelerden sonra, bir taraftan Yunanistan’ı ve diğer taraftan, Yugoslavya’yı da, yanlarına alarak, uluslararası bir kuruluşun altında birleşmeyi başarmışlar ve bu dört devletin temsilcileri, 9 Şubat 1934 tarihinde, Atina’da, Balkan Paktı’nı imzalamışlardır.

Aslında, Balkan Paktı’nın yürürlüğe girmesine kadar geçen sürenin hayli tartışmalı olduğu ve sürekli arayışları gerektirdiği, o döneme ait belgelerden ve bu konu ile olarak yayınlanan eserlerden anlaşılmaktadır. Hattâ, bazı Devletlerin (İngiltere vs), gerek Türkiye’nin ve gerekse Romanya’nın, Balkan ülkeleri olmadıkları ve, bu nedenle, Balkan işlerine karışmamaları gerektiğini savundukları da görülmektedir ki, bu gibi faaliyetler de, Türk Romen işbirliğini engellemeye yönelik hareketlerden sayılabilir.

Bizler, burada, bunların üzerinde ayrıntılı olarak durmadan, ancak, Türk-Romen ilişkilerinde, özellikle, o zamanın belli-başlı diplomatlarından sayılan, Türk Dışişleri Bakanı Tefik Rüşti Aras ile, Romanya Dışişleri Bakanı Nicolae Titulescu (Titulesku) arasında devam eden yakın işbirliğini belirtmekle yetineceğiz.

Nitekim, bu iki diplomatın gayretleri sayesinde, bir taraftan, “Balkan Lokarnosu” veya “Balkanlar Balkanlılarıdır” gibi görüşler gündemde tutulurken, diğer taraftan da, Türk-Yunan ve Romen-Sovyet yakınlaşmalarına da önem veriliyordu. Sonuç olarak, 30 Ekim 1930 tarihinde, bir Türk-Yunan Dostluk Anlaşması imzalanmıştır. Bu konu, o dönemin Romen kaynaklarında: “İki halk arasında, yüzyıllardan beri sürüp giden düşmanlık dönemini kesinlikle kapatmış olup, filen, bir işbirliği siyaseti döneminin başlamış olduğunu belirtmiştir” şeklinde yorumlanmıştır. (E.Capmus,s.62-63)

Türkiye resmî makamları da, Romanya ile Sovyetler Birliği arasındaki sorunların çözümlenmesine yardımcı olmak amacıyla, iyi niyet siyasetini yürütmeye hazır olduklarını açıkça beyan ediyorlardı. Bu iyi niyet siyaseti ise, Romanya’nın menfaatine uygun olup,

Romen Devleti tarafından ilgiyle karşılanıyordu. Bu da, Türk-Romen işbirliğini daha da gerekli hale getiriyordu, diyebiliriz.

Nitekim bir taraftan, Mustafa Kemal Atatürk, Bulgaristan'ı da "Kardeş Balkan toplumları arasında görmek istediğini" belirtirken, Romanya Dışişleri Bakanı, Nikolaye Titulesku da, Bulgaristan'ı da içine alacak bir "Beşli" Balkan Paketi'nin gayret sarf ediyordu. Hatta, Bulgaristan'ı ziyaretinden sonra, 14 Ekim 1933 tarihinde, Türkiye'ye geçen, Romen Dışişleri Bakanı, burada büyük bir ilgiyle karşılanmıştır. Aynı zamanda, bu vesile ile, 17 Ekim 1933 tarihinde, bir de Türk-Romen Dostluk ve Saldırmazlık Anlaşması imzalanmış olup, bu hususta, memnuniyetini ifade eden Nikolaye Titulesku, "Türk ve Romen dostluğunun bası tabii nedenlere dayandığını" belirterek, devamlı, "bu dostluğun, yakın zamanlarda, Avrupa'nın tehditlere maruz kaldığı bir bölgede, yani Balkanlarda, barışın sağlanması konusunda doğal bir esas teşkil edecektir" diyebiliyordu ki böyle bir beyan, aslında, birkaç ay sonra imzalanacak olan Balkan Paketi'nin bariz bir işareti sayılıyordu, diyebiliriz.

Türkiye Cumhuriyeti'nin, Tevfik Rüştü Aras gibi değerli bir diplomatın vasıtasıyla yürütmekte olduğu Balkan siyaseti, Romen Devleti tarafından takdir edildiği kadar, Nikolaye Titulesku'nun sayesinde, Romanya'nın da, Balkan Devletleri arasında birliğin gerçekleşmesi ve kolektif güvenliğin sağlanması çabaları, Türk yetkili makamları tarafından o derecede takdire mazhar oluyordu. Zira, Titulesku'nun görüşleri, özellikle Mustafa Kemal Atatürk'ün, Balkanlarda barış ve birlik ilkelerini destekler bir mahiyet arz ediyordu. Nitekim, Romen diplomatı, konuşmalarının birinde: "Balkanların, çok zamandır, deli bir dünyanın kanlı ovaları haline gelmiş" olmasından bahsederken, böyle, vahşi bir tarihin tekerrür etmemesi için ne yapılması gerektiği sorusuna, tek sözle: "Ortaklık" cevabını veriyor ve, böyle bir işbirliği gerçekleştiği takdirde, "Savaşa başvurmak isteyen olursa, bilmelidir ki, diğerlerinin toplu mukavemetleriyle karşılanacaktır" sonucuna varıyordu.

İşte, bu gibi görüşlerinden dolayı, Titulesku, Türk makamları tarafından takdirle karşılanıyordu. Hatta, o zamanın "Milliyet" Gazetesi, Titulesku'dan bahsederken, Türkiye onu, "sadece Romanya'nın çok değerli bir Dışişleri Bakanı olarak değil, aynı zamanda, çağdaş Avrupa'nın en büyük diplomatlarından birisi olarak da selamlamaktadır" (17 Ekim 1933), diyordu.

Bu gibi iltifatlara, Titulesku dahi, şu sözlerle cevap vermiştir: "Bana göre, -diyordu Romen diplomatı – Türk milleti, birçok sıfatlarının yanısıra, üç değerli niteliği de haizdir: "Güçlü bir millî duygu, derin bir samimiyet ve doğal bir cömertlik". Ancak, bunları belirtirken, Titulesku: "Bu özellikleri, kolaylıkla, Romen ulusunda da bulacağımıza inanıyorum" diyerek, her iki ulusun benzer özelliklere sahip olduklarını da vurgulamış oluyordu (N.T. Documente..., s. 543).

Aslında, uluslararası alanlarda, Türk-Romen menfaatlerinin yakınlığından dolayıdır ki, özellikle, Avrupa'da gelişmekte olan faşist cereyanlara karşı, Balkan ülkelerinin ortak bir kolektif güvenliğin sağlanması hususunda, iki Devlet temsilcileri, daima, mutabakat zemini bularak, birlikte hareket edebiliyorlardı.

Balkan Paketi, başlıca, "Statüko"nun korunması ve Balkan Devletlerinin hudutlarının muhafaza edilmesi gibi önemli prensipler üzerine kurulmuş olmakla, Büyük Devletler tarafından çeşitli yorumlara yol açmıştır. Esas itibarıyla, Balkan Paketi, Rövanş amacı güden veya başka emeller peşinde koşan Devletlerin çıkarlarına büyük bir engel teşkil ediyordu.

Gerçi, Balkan Paketi'nin, ilgili Devletler tarafından onaylanması bazı sorunları da beraberinde getirmiş ise de, bunlar aşılarak, Paktın yürürlüğe girmesiyle, Balkan ülkeleri arasında olduğu gibi, Türk-Romen ilişkilerinde de yeni bir dönem başlamış oluyordu,

diyebiliriz. Tabii, bu yeni dönemi, Avrupa’da cereyan eden olaylara da bağlamak yerinde olur.

Nitekim, İtalya’nın Habeşistan’a saldırması (1935) ve Almanya’nın da, silahlardan arındırılmış bölgelere uzanması (1936) gibi olaylar, Balkan Paktı’nı oluşturan Devletlerin arasında, özellikle, askeri alanlarda da bazı anlaşmaları çabuklaştırıyordu. Bu hususta da, Türkiye ile Romanya öncülük ediyorlardı, desek, yeridir.

Diğer taraftan, 10 Nisan 1936 tarihinde, Türk Hükümetinin, Boğazlar konusuyla ilgili olarak, Lozan Antlaşmasını imzalayan Devletlere göndermiş olduğu bir Notayı, Romen Hükümeti olumlu cevap vermiş ve, Montreux (Montrö) Konferansı sırasında, Romanya, Türkiye Cumhuriyeti’nin önerilerini destekleme yoluna gitmiştir.

Nitekim, ortaya çıkan bazı sorunlar çözümlenerek, Romanya, Boğazlar konusunda, Türk tarafının önerilerini kabul etmek suretiyle, Türkiye Cumhuriyeti, gerek “Balkan Paktı” ve gerekse “Küçük İtilaf” Devletleri tarafından destek görmüştür. Hatta, Montrö Konferansı sırasında, Nikolaye Titulesku, Romanya’nın, deniz yoluyla dünyaya tek açılış penceresinin Boğazlar olduğunu belirterek, “Türkiye’nin güvenliğine dokunan her şey, Romanya’nın da güvenliğine dokunur” demekten dahi çekinmemiştir. (E.D., s. 195)

Montrö Anlaşmasının sonuçlarından memnun kalan Türkiye, 31 Temmuz 1936 tarihinde, yetkili makamları aracılığıyla, Romanya’ya karşı minnettarlığını bildirirken, “bu destek, dostluğumuzu etkileyecek” ve “bizler Romanya’ya ne kadar güveniyorsak, onun da bizlere güvenebileceğine dair teminat veriyoruz”, şeklinde beyanlarda bulunmuştur.

Romanya’da Nikolaye Titulesku’nun Dışişleri Bakanlığından uzaklaştırılmış olması, her ne kadar, bazı endişelere sebep olmuş ise de, az bir zaman sonra, yeni Dışişleri Bakanı olan Viktor Antonesku’nun beyanları, bu endişeleri ortadan kaldırmış ve, yeni bakanla, Tevfik Rüştü ARas, çeşitli vesilelerle, işbirliği yapmaya devam etmiştir. Taraflar, özellikle, Avrupa siyasetinde etkin bir rol oynayabilmek amacıyla, adeta, bir blok halinde hareket etmeleri gerektiği görüşünü dahi benimsemişlerdir.

Hatta 1937 yılının ilkbahar aylarında, Romen Dışişleri Bakanı Viktor Antonesku’nun Türkiye ziyareti, Türk Basınında derin yankılar uyandırmış olup, bu vesile ile, Atatürk dahi, Romanya hakkında şunları beyan eder: “Her gün kudreti daha artan bir Romanya’yı bütün kalbimizle isteriz. Dostluğumuz o kadar sıkı ve emindir ki, Romanya daha kuvvetli oldukça biz de kendimizi daha kuvvetli addederiz... Milletleri, muahedelerden ziyade, hisler bağlar. Romanya, kalbimizde kardeşçe yer tutmuştur.” Bu gibi beyanlar, Türk basını kadar, Romen gazetelerinde geniş yer almıştır. Ancak iki ay sonra, 19 Mayıs 1937 tarihinde, T.C.Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü ARas dahi, Cenevre’ye giderken, Bükreş’e uğramış olup, bu vesile ile, askıda kalan bazı ticari sorunlara çözüm bulmak üzere, görüşmelere hız verilmeğe başlanmıştır.

Karşılıklı ziyaretlerin arasında, özellikle, Romanya Başbakanı Gheorghe Tataresko’nun, 27 Ekim 1937 tarihinde, Türkiye’ye yapmış olduğu ziyaret dahi büyük yankılara vesile olmuştur. Çankaya Köşküne de kabul edilen Tataresko, Atatürk ile yaptığı görüşme sırasında: “Ankara’ya ziyaretim, bende silinmez bir hatıra bırakacaktır. Türkiye topraklarına ayak bastığımdan beri, her adımda büyük eserlerinizle karşı karşıya buldum” gibi iltifatlı sözlerden sonra, özellikle, “Balkan İtilafı ve Küçük İtilaf gibi uluslararası kuruluşların üzerinde durulduğu anlaşılmaktadır. Daha Türk topraklarına ayak bastığı andan itibaren, son derece dostluk duygularıyla karşılanan Romen Başbakanı da, Çankaya’ya çıktıktan sonra, gazeteciler: “Ankara’yı ziyaretim bana, muazzam eseriyle, bütün dünyanın bihakkin hayranlığını celbeden Reiscumhur Atatürk’e tazimatta bulunmak... fırsatını vermiştir.” şeklinde beyanda bulunmuştur. (B.Ş. – s. 165)

Aynı zamanda, yayınlanan Ortak Bildiride de: “İki memleketin Devlet adamları, beynelmilel vaziyetin muhtelif veçhelerini tetkik etmişler ve, Balkan Antantı

memleketlerini birbirine bağlayan sıkı rabitalar sayesinde, Balkan Antantının azimle bağlı bulunduğu sulh ve milletlerin teşrik-i mesai davası uğrunda semereli gayretler sarf edilmiş olduğunu müşahade eylemişlerdir” gibi önemli konuların müzakere edildiği belirtildikten sonra, Bildiriye: “Ekselans Bay Tataresko’nun ziyareti, iki müttefik memleket arasındaki dostluk bağlarının sağladığını bir kerre daha müşahedeye imkan vermiştir” cümlesiyle son verilmiştir. (B.S. – s. 165-166)

Ancak, Uluslararası siyaset bozulmaya yüz tuttukça, Balkan Devletlerinin, bir taraftan, kendi güvenliklerini sağlamanın yollarını aradıklarını ve, diğer taraftan, özellikle Balkan Paktını daha etkin bir hale getirmeye çalıştıklarını da görmek mümkündür. Nitekim, 28 Ekim – 4 Kasım 1937 tarihleri arasında, Ankara’da toplanan dört ülkenin Genel Kurmay Başkanları, Avrup siyasetini gözden geçirme fırsatını bulmuşlardır. Bu vesile ile, T.C.Genel Kurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak, Romen Genel Kurmay Başkanına, Bulgaristan’ın Romanya’ya taarruz ettiği takdirde, Türkiye’nin, Balkan Paktı’na uygun bir şekilde hareket edeceğine dair bir teminat mektubu vermiştir. Diğer taraftan, özellikle Almanya’nın Balkanlara doğru uzanma politikası da, büyük endişelere sebep oluyordu.

İşte, bu gibi şartlar altında, Romanya Kralı, II. Karol, bir seyahat bahanesiyle, kendi yatına binerek, İstanbul’a gitmiş ve “Savarona” Yahtında, Atatürk ile görüşmüştür. Bu görüşmede, her ne kadar, ele alınan konular gizli tutulmuş ise de, bir taraftan, Bulgaristan ile ilgili olduğu, ve, diğer taraftan da, Balkanlarda bir yumuşama havasının yaratılmasında alınması gereken tedbirlerin yer aldığı anlaşılmıştır. Nitekim, 31 Temmuz 1938 tarihinde, Selanik’te, Bulgaristan’ın da, Balkan Paktı adına imzasını koyarak, Balkan ülkeleri arasında ilişkilerin iyiye doğru gitmekte olduğunu göstermiştir, diyebiliriz.

Fakat, 1938 yılının ikinci yarısında, Avrupa’da cereyan eden ave, özellikle, Almanya-İtalya İttifakından kaynaklanan yeni yeni olaylar, Balkanları da yakından etkilemekte olup, bu arada, Balkan Paktı da, bütün çabalara rağmen, giderek, etkisini kaybetmeye başlamak zorunda kalıyordu. Aslında, zaman geçtikçe, Balkan Antantına en çok sarılan Devletlerin arasında Romanya ile Türkiye Cumhuriyeti’ni görüyoruz. Zira, her ikisi de, aynı tehditlerle karşı karşıya bulunuyorlardı. Bu nedenlerden dolayıdır ki, yetkili Türk makamları, çeşitli vesilelerle, Romanya’ya yapılacak bir saldırı karşısında, Balkan Paktını harekete geçireceklerini beyan ediyorlar ve, bu suretle, Atatürk’ün Balkanları güçlendirme politikasını gerçekleştirme hususunda gayret sarf ediyorlardı.

Nitekim, Romanya Başbakanı, Armand Kalinesku, Cumhuriyet Gazetesinin Fransızca varyantına (La Republique) vermiş olduğu bir mülakatta, memnuniyetini şu sözlerle ifade etmiştir:

“Romanya’da var olan bir geleneğe göre, Türkler, daima sözlerine riayet ederler. Kararlı davranışlarıyla, Türkler, şimdi de, bu gerçeği ispat etmişlerdir. Türklerin bu asil karakterlerinin, bizim için, büyük değeri ve faydası vardır. Bu davranışlarından dolayı, Türklere minnettarız” gibi cümleler sarfettikten sonra, Başbakan, devamla: “Türkiye’nin jesti, onun Balkan Paktı içindeki durumunu ortaya koyarak, bizleri son derece duygulandırmıştır” demekten de çekinmemiştir. (24 Mart 1939)

Daha sonra, 8-9 Nisan 1939 tarihleri arasında, Romen Dışişleri Bakanı sıfatıyla, İstanbul’a varan Grigore Gafenku da, Türk Dışişleri Bakanı, Şükrü Saraçoğlu ile, Pera Palace otelinde, görüşmelerde bulunarak, edinmiş olduğu intibaları sergilerken, Türk Hükümetinin, “başka herhangi bir hükümetten ziyade, bağımsızlığını korumakta, müttefiklerine destek olmakta ve ortak bir mukavemet hareketine yardım etmekte azimli olduğu” kanaatine vardığını açıkça beyan ediyor ve, devamla: “Türkiye ile olan ittifakımıza önem veriyoruz...” diyordu devamla. Hatta, birkaç ay sonra yani: 11-14 Haziran 1939 tarihleri arasında, Grigore Gafenku’nun tekrar Türkiye’ye gitmek zorunda kalmış olması,

gerçekten, Romanya için, Türkiye'nin dostluğunun ve ittifak bağlarının devamının son derece önemli olduğunu göstermektedir. Zira, herhangi bir saldırı karşısında, Romanya'ya, Batıdan gelecek askeri yardım ancak Boğazlardan sağlanabilirdi.

Bu bakımdan, 11 Ağustos 1939 tarihinde, Romanya kralı, II. Karol'un dahi, tekrar Türkiye'yi ziyareti ayrı bir önem taşımaktadır. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ile yapılan bu görüşme sırasında, Alman ordularının Romanya hududuna dayanmış oldukları ve, petrol kaynaklarına el koymak amacıyla, Romanya'ya karşı saldırıya geçebilecekleri, daha sonra da, Boğazlara doğru hareket edebilecekleri gibi önemli konuların ele alındığı, anlaşılmaktadır. Bu vesile ile, İsmet İnönü, vermiş olduğu bir beyanda, "Türkiye, Romanya ve diğer iki müttefik ülkelerin hayati menfaatleri o derecede birbirine bağlıdır ki, Almanya'nın ve İtalya'nın, egemenlik amacıyla, Balkanlara girmeleri, onların milli istiklallerine hayati bir tehlike arz etmektedir" diyerek, Berlin – Roma İttifakına karşı, adeta, bir bariyer oluşturulması gereğini bir kez daha vurgulamıştır. Lakin hızla gelişen siyasi ve askeri olayların karşısında, bu tür beyanlar etkisiz ve sonuçsuz kalıyordu.

Özellikle, İkinci Dünya Savaşının başlamış olmasıyla (1 Eylül 1939), Türk-Sovyet ilişkileri de soğumuş olup, Türkiye'de, İngiltere ve Fransa ile Anlaşma yoluna gitmek zorunda kalmıştır (Ekim 1939) . Bu arada, Romanya tarafından, Balkanlarda bir "Tarafsızlar Bloku"nun kurulmasıyla ilgili olarak, ileri sürülen önerilerin de, bazı itirazların karşısında, sonuç vermediği görülmüştür.

Daha da önemlisi, 1940 yılında, Romanya, bir taraftan, Basarabya'yı, Sovyetlere, Kuzey Transilvanya'yı da Macaristan'a teslim ederken, diğer taraftan da, Güney Dobruca'yı Bulgaristan'a terk etmek zorunda kalarak, hayli küçülmüş ve en sonunda, Almanya tarafından işgal edilmiştir.

İkinci Dünya Savaşı süresince, Türk-Romen ilişkileri, diplomatik temsilcilikler de dahil olmak üzere, oldukça düşük bir seviyeye indirilmiştir. Fakat, hiç bir zaman kesilmemiştir. Özellikle, Türkiye'nin savaşa girmemekte kararlı olmasıyla, lüzum görüldüğü anlarda, savaşa tarafların arasında cereyan eden gizli görüşmelerin bazıları Türkiye kanalıyla gerçekleştiriliyordu. Bu hususta, 1944 yılının ilkbahar aylarına kadar, T.C.Bükrüş Elçisi görevini yapan Hamdullah Suphi Tanrıöver'in önemli rol oynadığını belirtmek yerinde olur kanısındayım. Hatta, 23 Ağustos 1944 tarihinde, Romanya'nın, Almanya'ya karşı, Müttefiklerle yapmış olduğu Mütareke dahi, ertesi gün, bir Romen uçağının Ankara'ya gitmesiyle gerçekleştirilmiştir.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ise, Avrupa haritası bambaşka bir manzara arz etmeye başlamıştır. 1 Mart 1946 tarihinde, Türkiye ile Romanya arasında, diplomatik temsilcilikler yeniden Büyükelçilik seviyesine çıkarılmış ise de, özellikle, Komünist rejimin yarattığı "Soğuk Savaş" döneminde, Türk-Romen ilişkileri de, böyle bir soğuk havadan etkilenmeden kalamazdı. Bu ilişkiler, büsbütün kopmasa da, adeta, bir durgunluk dönemine girmiştir, diyebiliriz.

Ancak, 1964 yılından itibaren, Romanya'nın, Sovyetlere karşı belli bir tavır almaya başlamasıyla, Türk-Romen ilişkileri de yeniden canlanmaya doğru giderek, yıllar geçtikçe, yeni yeni alanlara da yayılmaya özen gösterilmiştir, diyebiliriz.

Nitekim, o tarihten itibaren, Cumhurbaşkanları da dahil olmak üzere, çeşitli düzeylerde Devlet Adamları, karşılıklı ziyaretlerde bulunmayı, bir nevi, gelenek haline getirmişlerdir. Bu gibi vesilelerle, muhtelif Bakanlıkların temsilciler de, şu veya bu şekilde varılan anlaşmalara imzalarını koyuyorlardı. Bu tür karşılıklı ziyaretler sırasında, bazı ticari veya ekonomik konuların yanısıra, özellikle, Çauşesku tarafından ileri sürülen ve Balkanların bir barış ve dostluk bölgesi haline getirilmesiyle ilgili görüşler de son derece önem verildiği söylenebilir.

İşte, böyle bir gelenek sayesinde, T.C.Cumhurbaşkanlarının ve Başbakanların birçoğu Romanya'yı ziyarete gelme fırsatını bulmuşlar ve hep o kadar da Romen Heyeti, Türkiye'yi ziyarete gitmişlerdir. Bu gelenek, Çauşesku döneminin son günlerine kadar devam etmiş olup, 1989 İhtilalinden sonra da kesilmemiş, bilakis, daha da belirgin bir hale gelmiştir, diyebiliriz.

Şunu da belirtmek gerekir ki, özellikle dikta rejimi döneminde yapılan karşılıklı ziyaretleri, yüzyıllardan beri Romanya'da yaşamakta olan Türk toplumu, ancak gazetelerde görebiliyor veya televizyonlardan takip edebiliyordu.

Ancak, 1989 İhtilalinden sonra, Romanya'yı ziyaret eden Cumhurbaşkanlarında, özellikle, merhum Turgut Özal ve Sayın Süleyman Demirel, Romanya Türk –İslam toplumu ile bizzat temas kurmaya özen göstermişlerdir. Böyle bir geleneğin devamını içtenlikle arzu ederiz. Zira, her ne de olsa, Romanya Türk-İslam toplumu, tarih boyunca, Romen Devletine ve Romen ulusuna karşı sadakatını ispat etmiş bir toplum olup, Romanya ile Türkiye Cumhuriyeti arasında bir dostluk köprüsü görevini yapmaktadır.

Aslında, böyle bir görev, sadece Romanya Türk-İslam toplumuna mahsus olmayıp, belki de, tüm Balkan ülkelerinde varlığını sürdürmekte olan Türk-İslam toplumları için de aynı derecede geçerli sayılabilir. Zira unutmamak gerektir ki, Türkiye Cumhuriyeti'nin Avrupa'ya giden yolu, milyonlarca Türk toplumun da yaşamakta olduğu, Balkanlardan geçmektedir. Bunlar ise, büyük Türk milletinin bölünmez birer parçasını teşkil etmektedirler.

SEÇME BİBLİYOGRAFYA

1. Mahmut Belik, Türk Boğazlarının Hukuki Statüsü, İstanbul, 1962
2. Ioan Calafeteanu, Romania și Blocul Neutrilor (Oct.-dec.1939) Romanya ve Tarafsızlar Bloku (Ekim-Aralık 1939), "Revista Romana de studii Internationale, No. 2-3 (16-17), București, 1972
3. Eliza Campus, Intelegrea Balcanica (Balkan Antantı), București, 1972 (394 s.)
4. Eliza Campus, Romania in Sud-Estul Europei (1912-1945) Güney Doğu Avrupa'da Romanya (1912-1945), București, 1979.
5. Mehmet Gönlübol ve Cem Sar, 1919-1938 Yılları Arasında Türk Dış Politikası; Bak: Olaylarla Türk Dış Politikası, Ankara, 1969
6. Cengiz Hakov, Istoria na Turtsia prez XX Vek (XX.Yüzyılında Türkiye Tarihi), Sofya, 2000 (415 s.)
7. Mihaıl E.Ionescu, Preliminariile incheierii Conventiilor militare balcanice (1934-1936), Balkan Askeri Anlaşmaların Başlangıcı (1939-1936); Bak: "File de Istorie militara a poporului roman", vol.I.București, 1973;
8. Constantin Iordan, La Turquie Kemaliste et l'idee du Pacte balkanique dans les annees: 1925 - 1926: Bak: "Revue des Etudes Sud –Est Europeennes", No.2 (1981), București.
9. Sadi Irmak, Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri, "Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi", Ankara, No. 9 (1987)
10. Mehmet Ali Ekrem, Relati ile romano-turce intre cele doueboaie Mondiale (İki Dünya Savaşı Arasında Romen-Türk İlişkileri) : 1918 -1944, București, 1993 (152 s.)
11. Mircea Popa ve M.Floarea, Contributii privind relatiile romano-turce in lumina unor documente de arhiva (1925-1935) =Bazı Arşiv Belgelerine göre: Türk-Romen İlişkilerine Katkıları; Bak: "Analele Universitatii București-Istorie", No.2 (1978).
12. Viorica Moisuc, Dilomatia Romaniei...in perioada martie 1938-mai 1940 (Mart 1938 – Mayıs 1940 tarihleri arasında ... Romanya Diplomasisi) București, 1971
13. Olaylarla Türk Dış Politikası: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1969
14. Ion M.Oprea, Nicolae Titulescu, București, 1966.
15. Politică Externa a Romaniei. Dictionar cronologic (Romanya Dış Politikası – Kronolojik), București, 1986 (415)
16. I.Seftiuc ve İ.Cargana, Romania și Problema Stramtorilor (Romanmya ve Boğazlar Meselesi), București, 1974.
17. Bilal N.Şimşir, Atatürk'ün Yabancı Devlet Adamlarıyla Görüşmeleri: Yedi Belge (1930-1937), "Belleten", Sayı: 177 (1981)

18. N colae Titulescu, Documente Diplomatice, Bucureşti, 1967
19. N colae Titulescu, Dişscursuri (S ylevler), Bucureşti,- 1967
20. D.Tutu, Intelegerea Balcanica ş  raolul sau in apararea pacii ş  ş  securitatii in Sud-Estul Europei (Balkan Paktı ve G ney Doğu Avrupa'da Barışın ve G venliğin Korunmasında Rol ); Bak: "Studii ş  ARTicole de Istorie", Bucureşti, No.12 (1968)

BULGARİSTAN’DA DEMOKRASİ’NİN BAŞLANGICINDAN BERİ BULGARİSTAN- TÜRKİYE ASKERİ SİYASİ İLİŞKİLERİ

Prof. Dr. Stoyan ANDREYEV
Bulgaristan

Bulgaristan’da demokratik değişimlerin başlangıcı 1989 yılı Kasım ayına tesadüf etmektedir. Bu dönemde Bulgaristan – Türkiye ilişkileri çok kötü durumdaydı. Sözüm ona “bulgarlaştırma süreci”nden sonra, son düzeyi 1985 – 1989 dönemine rastlayan, yüzbinlerce Bulgaristan Türkü Müslüman Arap Adlarını Slav-Hristiyan adlarıyla değiştirmeliydiler. Bulgaristan Türkü’nün büyük bir kısmı bunu kabul etmektense Bulgaristan’ı terk etmeyi yeğlediler.

Göç süreci büyük bir hicret seline dönüştü. Bu durum, zaten kötü olan Bulgar-Türk devlet ilişkilerini bir kat daha kötüleştirdi. Ek durum nelerden oluşmaktaydı?

Bulgaristan’ın Varşova Paktı, Türkiye’nin ise NATO üyesi oldukları Soğuk Savaş döneminde Bulgaristan devlet yönetimi bilinçli surette Türkiye ile olan ilişkilerin habire kötüleşmesi uğrunda gayretler sarfediyordu. Varşova Paktı ile NATO devletleri arasındaki cepheleşme sonucu özel bir durum hasıl oldu ki, Türkiye Bulgaristan sınırlarına birkaç yüz bin, aynı bölgeye Bulgaristan’da 60-70 bin asker yığıldı. Avrupa’da bu kadar askerin bir noktaya yığıldığı başka bir yer yoktu.

1989 Kasım ayında Bulgaristan’da sosyal – politik sistem değişikliğine gidildi.

Sosyalist totaliter sistem neoliberal tipten demokratik bir sistemle değiştirildi. Bulgaristan tarihinde ilk defa olarak demokratik usulce cumhurbaşkanı seçildi. Cumhurbaşkanlığına felsefe bilimleri doktoru, ünlü insan hakları savaşçısı Jelü Jelev getirildi. Ben de ulusal güvenlik danışmanı sıfatıyla onun ekibinde yer aldım. Böylece Bulgaristan’ın demokratikleşmesi uğrunda hep birlikte çalışmaya başladık. Bizim geçmişten aldığımız politik miras son derece ağırdı. Ulusal güvenliğimizin en ağır sorunu Bulgaristan ile Türkiye arasındaki karşılıklı ilişkilerdi. Bu zaman esnasında ben Brüksel’i ziyaret ettim. NATO’nun o zamanki Genel Sekreteri Manfred Vvoner’le görüştim. Niyetim, onunla Bulgaristan –Türkiye ilişkileri üstüne bir danışmada bulunmaktı. Fakat son derece hikmet sahibi Vvoner bana: “Bu sorunun çözümü Brüksel’de değil, ancak Ankarada’dır” diyerek muhakkak Türkiye’nin o dönem Cumhurbaşkanı Turgut Özal’a başvurmamızı, doğrudan doğruya onunla diyalog kurmamızı tavsiye etti. Bu, zamanı için kolay bir iş değildi, ama behemehal gerçekleştirilmeliydi. Başka çıkış yolu yoktu. Ben, Balkanlar’da güvenlik konusuna ilişkin Yunanistan’ın Rodos Adası’nda 1991 yılında gerçekleştirilmiş olan bir konferansta Cumhurbaşkanı Turgut Özal’ın üç danışmanı ile ilişkiler kurdum, görüşmelerde bulundum. Üç gün, üç gece onları iyi komşulum ilişkileri kurmaya iknaya gayret gösterdim. Yeni Bulgar yönetiminin iki ülke arasında ve dış politikalarda ikili ilişkilere cidden bel bağladığını anlatmaya çalıştım. Ve bunda başarılı olduğumu zannediyorum, çünkü Turgut Özal ekibine dahil kişilerden büyük bir kısmına düşüncelerimi anlatabildim. Bulgaristan ile Türkiye’nin uzun süreli ortak stratejik çalışmaları olduğuna onları ikna etmeyi başarabildim. Ve bu çıkarla temelleri üzerinde yeni Bulgaristan – Türkiye ilişkilerinin kurmamızı kabul ettirebildim.

Bu sözkonusu ortak çıkarlardan bazıları şunlardır:

- Türkiye, daha büyük Atatürk zamanından bu yana Avrupa yönelme veya katılma hevesi içerisinde. Fakat Avrupa’ya giden yollardan, daha doğrusu hatlardan büyük bir kısmı Bulgaristan’dan geçmektedir. Öyle ki, Bulgaristan ile Türkiye arasındaki ilişkilerin iyileşmesi bizim için ne kadar

önem taşıyorsa, Türkiye için de o kadar önem taşımaktadır. Velhasıl, ilişkiler iyileşmelidir.

- Dünya politikası merkezi yavaş yavaş Balkanlar'dan Avrasya'ya değişmektedir. Özellikle dünya gaz ve petrolünün yüzde yetmişinin bulunduğu Yakın-Doğuya değişmektedir. Oraya giden doğal Avrupa yolu Bulgaristan ile Türkiye topraklarından geçmektedir.
- Bulgaristan'da bir milyon dolayında Türk yaşamaktadır. Bulgaristanlı her Türk ailesinin Türkiye'de akrabası veya yakını bulunmaktadır. Bir başka sözle belirtmek istersek, demek gerekir ki, Türkiye dışında yaşayan en büyük Türk topluluğu Bulgaristan Türkleri oluşturmaktadır. Bulgaristan Türklerinin Türkiye'deki akrabaları ve yakınları ile ilişkileri hem Bulgaristan, hem de Türkiye için son derece önemlidir, hayati önemi haizdir.
- Osmanlı İmparatorluğu döneminde Bulgaristan trajik anlar yaşamış olmasına rağmen, soğuk savaş döneminde her iki ülkenin cepheleşmesine rağmen Bulgaristan ile Türkiye arasındaki askeri ilişkiler gizlice iyiniyetlilik içersindedirler. Askeri tahlilcilerin her zaman belirttikleri gibi, Balkanlardaki sabitlik, nasıl nice ülkelerimiz arasındaki yönetimlerin arasındaki sabitliğe bağlıdır.
- İslamiyet ve Hristiyanlık dinlerindeki bazı akımların aralarında cepheleşmelerine rağmen Türkiye'deki İslam kültürü Bulgaristan'daki Hristiyanlık kültürüne en fazla tahammül gösteren bir din kültürüdür.
- Avrupa İslamiyeti diye adlandırabileceğimiz Türkiye İslamiyeti Devlet-Kilise, İslamiyet ve Diğer dinler, İslam ve Globalleşme, İslam-Savaş ve Barış sorunlarının çözümlerine klasik modeller getiren bir ülkedir.
- Uluslararası terörizmle savaş Bulgaristan ile Türkiye arasındaki devlet ilişkilerinde sabitlik, açıklık, prensiplilik olmayınca mümkün değildir. Örneğin, dünya narkotrafik kanallarının yüzde yetmişi Türkiye – Bulgaristan üzerinden geçmektedir. Bu görüş açısından Bulgaristan ile Türkiye arasındaki ilişkilerin iyileşmesi her iki ülkenin de sorunu halindedir, konu bir yere kadar dünya politikasının da sorunu haline gelmiştir.

Bu sorunların çözümüne Bulgaristan ile Türkiye arasındaki askeri – politik ilişkilerin normalleştirilmesiyle başlanması tamamen doğaldır. Bu da şu iki etkenden kaynaklanmaktadır:

- Birincisi, Türk silahlı güçlerinin devlet yönetimindeki etkisinin gayet güçlü oluşudur.
- İki devlet arasındaki askeri – politik cepheleşme Soğuk Savaş döneminde en güçlü hale gelmiştir.

O yüzden de ilk görüşmeler Bulgaristan ile Türkiye askeri yönetmenleri arasında gerçekleştirildi. Pek tabii bu görüşmeler doğal olarak her iki devletin cumhurbaşkanları nezaretinde oluyordu. Türkiye'nin o zamanki cumhurbaşkanı Turgut Özal 1991'de Sofya'yı ziyareti esnasında: "Esefle bildirmek gerekir ki, gayet önemli olan gelecekteki ilişkilerimiz alanda yönlendirici rol diplomat ve politiklerimize değil, ordu mensuplarına düşmektedir." dedi.

Birleşik Amerika Devletleri'nin o dönem dışişleri bakanı sayın İgalbargar keza 1991 yılında Bulgaristan Cumhurbaşkanı Jelü Jeleve'le görüşerek şunları dile getirmiştir: "Sizler, askeri alanda, Türkiye ile ilişkilerinizde bizim AB ile NATO'nun 20 yılda yapamadığımızı yaptınız."

Biz işe işte böyle başladık. Fakat nerelere kadar erişebildik. Her iki ülke arasındaki askeri ilişkilerin güvencenin sağlanmasına ilişkin Edirne Anlaşması'nı hazırladık ve imzaladık. Bu anlaşma neticesi, Bulgaristan – Türkiye sınırları yakınlarından onbinlerce askeri geri aldı, Türkiye de pek tabii aynısını yaptı.

Eşine nadir rastlanan bu anlaşmadan sonra Sofya Anlaşmasına sıra geldi. Bu her iki ülkenin genel kurmay başkanlarının karşılıklı ziyaretleri izledi. Ben, 1993 yılında Türkiye'nin Ulusal Güvenlik Konseyi davetlisi olarak Türkiye'yi ziyaret ettim. Bu ziyaret esnasında yalnız askeri alanda değil, savunma sanayii, askeri bilimsel araştırmalar, askeri eğitim alanında da yardımlaşma çerçevelerini belirledik. Sözün kısası, biz bu uğraşlarla halklarımızın ve devletlerimizin yardımlaşmaları hususunda prensipal bir geleceğin bilimsel temellerini atmış olduk. Ben bugün rahatla belirtebilirim ki, artık Bulgaristan Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti arasındaki ilişkiler sabittir ve yarına yöneliktir. Bu ilişkiler artık her iki ülkenin yönetiminde büyük güçlerin çıkarlarından neşet etmemekte, dış politika çevrelerin yönetmediği etkenlerden kaynaklanmamaktadır.

Umut ederiz ki, bu ilişkiler daha da iyileşecek, Balkanlarda ve Avrupa'da durumun sabitleşmesi hususunda yönlendirici etkenler haline dönüşecektir.

Dikkatinize teşekkür ederim.

ATATÜRK ve ARNAVUTLAR

**Prof. Dr. Kopî Kyçyku (Küçük)
Romanya**

Muşafa Kemal Paşa, Türk milletiyle Arnavut milleti arastada dostluk ilişkilerinin gelişmesine büyük önem vermiştir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin lideri: “Biz, Arnavut millerini seviyoruz. Biz Arnavutları, kendi kardeşlerimiz gibi görüyoruz. Onlar bizlere uzak değillerdir. Biz, Arnavutların, Devlet ve millet olarak, gelişmelerini, güçlenmelerini ve ileri gitmelerini arzu ediyoruz, Bizler, Arnavutluğun, her şeyden önce, müstakil bir Devlet olarak, Balkanlarda layık olduğu yeri almasını isteriz. Arnavutluk, bizim samimiyetimizden emin olmalıdır. Arnavutluk, hiç bir zaman Türk milletinin, ona karşı olan kardeşlik duygularından şüphelenmemelidir. Bu duygular, ancak bir tabirden ibaret değildir, kalbin derinliklerinden gelen duygulardır" demiştir (Bilâl N, Şimşir, Atatürk'ün Büyükelçi Ruşen Eşref Ünaydın'a vermiş olduğu Talimat: "Türk-Arnavut İlişkilerine Dair, Ankara, 1981, s.2).

Daha 1907 yılında, Mustafa Kemal, Fuat Paşa ile yapmış olduğu bir konuşma sırasında şöyle diyordu: “Büyük Devletler Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkmak için çoktan karar almışlardır. Onlar, planlarını gerçekleştirmek amacıyla, uygun bir fırsat kollamaktadırlar. Her ne de olsa, Arnavutluk, özgür kalmalı ve kalacaktır-". (Ali Fuat Cebesoy, Sınıf Arkadaşım Atatürk, İstanbul, 1980).

1908 yılında, Mihal Grameno, Bajo Topulli ve daha başka Arnavut vatanseverleri, Mustafa Kemal ile, Selanik'te buluştukları bir sırada, Arnavut sorununu uzun uzadıya konuşmuşlardır. Onlar, daha sonraları, Atatürk'ün: “Bahtiyarlık uğruna verilen savaşta, Hürriyetin halkları birleştireceği" hakkında söylediği sözleri, saygıyla hatırlatmışlardır. (Mihal Grameno, Arnavut Askeri Ayaklanması, Avlunya, 1926, s. 114).

1920 yılında, Luşna'da tutulan Kongreden sonra, kurulan Arnavut Hükümetiyle Türk Hükümeti arasında dostluk ilişkileri Mustafa Kemal'in telkiniyle kurulmuş olup, Albay Salahattin Sabih'in yönetiminde bir askerî delege Arnavutluğu ziyaret etmiştir. Bu ziyaretin sonuçlarına değinen Mustafa Kemal, Türkiye Büyük Millet Meclisinde, şunları beyan etmiştir: “Arnavut milletiyle yüzyıllardan beri dostuz. Hayatın iyi ve kötü kaderini hep beraber paylaştık" (Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanaklarından; Necip Alpan, Bugünkü Arnavutluk Tarihin Işığında, Ankara, 1975).

Türkiye Cumhuriyetinin ilanından hemen sonra, iki ülke arasında dostluk ilişkilerinin kurulması amacıyla yapılan görüşmelere tesadüfen başlanmamıştır. Hatta, 15 Aralık 1923 tarihinde, Ankara'da, Türkiye-Arnavutluk Dostluk Anlaşması imzalanmıştır. Aynı gün, iki Konsolosluk anlaşması da imzalanmıştır. Bu üç belge, 1925 yılında yürürlüğe girmiş olup, halklarımızın arzularına uygun olarak Arnavut-Türk dostluğunun gelişmesinde önemli adımlar teşkil etmişlerdir.

1925 yılında, Dostluk Anlaşmasının yürürlüğe girmesi vesilesiyle, Arnavutluk Başkanı Ahmet Zogu, samimiyetle: “Türk milletine bahtiyarlık ve refah" temenni etmek üzere, Gazi Mustafa Kemal Paşaya bir mektup göndermiştir. Bu vesile ile Ahmet Zogu, ortak tarihten Bahsederek en yakın zamanda uluslarımızın arasındaki tarih, bir barış ve güvenlik faktörü olacağını ümit etmekteyim” diyordu (Türkiye Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, 1923, Ahmet Zogu'ya çekilen telegraf).

1926 yılında, iki yeni Cumhuriyet diplomatik ilişkiler kurmuşlardır, İlk defa olarak, Büyükelçilikler açılmıştır. Tiran'a Büyükelçi olarak: Tahir Lütfi (Tokay) tayin edilmiş olup, tayin mektupları yanı sıra, Arnavut Başkanı Ahmet Zogu'ya, Atatürk tarafından, “Arnavutlara karşı dostluk ve kardeşlik duyguları" belirtilen özel bir mektup dahi

sunmuştur. 1926 yılından, Ankara'ya, Büyükelçi sıfatıyla, Rauf Fico gelmiştir. Nazik bir diplomat olan Rauf Fico, daha sonra, Arnavutluk Dışişleri Bakanı olmuştur. Tayin mektuplarını takdim ettiği zaman, Mustafa Kemal, Rauf Fico'ya şunları beyan etmiştir: “Uluslarımız arasında sıkı bir işbirliği dönemi açmak üzere, tarihin çok erken dönemlerinden itibaren, muhtelif alanlarda- aynı kaderi paylaşan uluslarımız arasındaki dostluğun artmasında ve her iki ülkenin menfaati uğrunda yürüteceğiniz faaliyette, sizlere, benim ve Cumhuriyet Hükümetimin yardım edeceğinden emin olabilirsiniz”.

1 Eylül 1928 tarihine kadar her şey yolunda gitmiştir. O tarihte, Arnavutluğa “Monarşi” yerleşmiş olup, Ahmet Zogu, kendisini “Arnavutların Kralı” olarak ilan etmiştir. Bu hareketi, Atatürk sert bir dille tenkit ederek, olayı "Bir siyasi anakronizm" şeklinde vasıflandırmıştır. Arnavut-Türk ilişkilerinde bir nevi soğukluk meydana gelmiştir.

20 Ekim 1931 tarihinde, İstanbul'da, İkinci Balkan Konferansı tutulmuştur. Bu vesile ile Delegeler, Ankara'ya da giderek, Atatürk tarafından kabul edilmişlerdir. Aynı gün, Türkiye Cumhurbaşkanı sıfatıyla, Gazi, Konferansa katılan Balkan Devletlerinin şeflerine birer telegraf çekmiştir. Zogu'va çekmiş olduğu telegrafta, Atatürk şunları belirtiyordu: “Bu gün, ikinci Balkan Konferansına katılan delegeleri Ankara'da, kabul etmekle, gerçekten, bir memnuniyet hissettim. Arnavut millî makamları tarafından, gerek benim hakkımda ve gerekse Türk milleti hakkında beyan edilen temennilerden çok duygulandım. Bu vesileden yararlanarak, gerek Ekselanslarınızın ve gerekse Arnavut ulusunun bahtiyarlığı ve refahı için en iyi temennilerimi iletiyorum. Bu suretle, ancak benim değil, Türk ulusunun da duygularını belirtmiş oluyorum” (Anadolu Ajansı, Siyasi Bülten, 29.10.1931). Zogu'nun cevabı: “Arnavut ulusuna ve şahsıma dostane temennilerimizden son derece mütehasşis oldum. Gerek kendi adıma ve gerekse Arnavut ulusu adına, Sizlere mutluluk diler ve asil Türk ulusuna da refahiyet temennilerimi iletirim” (Aynı kaynak). Atatürk'ün bu telegrafı, Arnavutluk'ta büyük heyecan uyandırmış ve “Soguk Savaş” dönemine son vermiştir. Yeni durumla ilgili olarak, Tiran'da bulunan Türkiye Maslahatgüzarı şu şekilde bir Rapor gönderiyordu: “Büyük Cumhurbaşkanımızın telgrafı, Arnavutluk'ta, büyük bir sevinç ve samimi bir minnettarlık havası yaratmıştır. Nazik Davranışlarından dolayı, herkes hayran kalmıştır”. (Türkiye Dışişleri Bakanlığı)

Arnavutluk Devleti, uygun şartlara kavuşunca en kısa zamanda böyle bir arzunun gerçekleşmesini ümitle beklemekteyiz. Arnavutluk, her ne kadar bu paktta olmasa da, işler öyle bir yola konulmuştur ki, Arnavut Hükümeti Balkan hudutlarını garantileyebilmiş sayılmaktadır. (Aynı yer).

Geleneksel Arnavut Türk ilişkileri iyi bir istikamette devam etmiş ise, hatta fevkalade bir seviyeye yükselmiş ise, bu, herkesten önce büyük Atatürk'e borçlu bir durumdur. O'nun realizmi ve ileri görüşü sayesinde ki, bugün dahi Arnavutluk ile Türkiye iyi ve kötü günlerde yan yana olmaya devam etmektedirler.

1931-1934 YILLARINDA ARNAVUT – TÜRK İLİŞKİLERİ

Gazmend SHPUZA Arnavutluk

XX. Yüzyılda 20’li yıllar ortasında Arnavutluk Türkiye arasında diplomatik ilişkilerin kurulması hem Arnavutluk’ta hem de Türkiye’de gerekli ve uygun koşulların yaratılması sayesinde mümkün oldu.¹³³

Ülkemizin arasında diplomatik ilişkilerin kurma yolunda Arnavutluk-Türkiye görüşmeleri Türkiye Cumhuriyetinin ilan edilmesi öncesinde Ankara’da başladı. Bu görüşmeler Aralık başında İstanbul’da diplomatik ilişkilerin kurulmasıyla sona erdi. 15 Aralık 1923’te Ankara’da ile Türkiye arasında Dostluk Antlaşması imzalandı.¹³⁴

Türkiye ile diplomatik kurulması nedeniyle “Amerika Arnavutu” başlıklı gazetede yayınlanan yazıda şunlar vurgulanıyordu: “Türkiye, Balkan devleti olarak, karmaşıklar Balkanlarda dengeyi korumak için bir gerçek kuvvettir. Bu türdeki bir konuda, diplomatik anlaşma, küçük devletimiz ve askeri açısından kuvvetli olan komşulardan çevrelenen devletimiz için faydalı olabilir”,¹³⁵ diye yazıyordu.

Birkaç Balkan gazetelerinin yazdıkları tersine,¹³⁶ Arnavut-Türk ilişkilerin kurulması ve güçlenmesi dinsel temeller üzerinde yada Osmanlı İmparatorluğunun yıkıntıları temelinde yapılmadı, bu vesileyle imzalanmış anlaşmalar saldırgan nitelikli değildir, diğer komşu ülkelere karşı değildir. Tarih, bunun en iyi kanıtı idi.

1928 eylülünde Arnavutlukta krallığın ilan edilmesi ve Zogu’nun kendini kral ataması, bu durum dostluk ilişkilerinin daha da genişleyip derinleşmesine yardımcı olmadı. Başında Mussolini hükümeti bulunan pek çok hükümet, yeni Krallığı ve kralını tanıdılar. Yalnız Mustafa Kemal Cumhuriyetçi Türkiye’si ise tanımadı.

Ankara’da 1931 yılın Ekim ayında yapılan ve bir Arnavut heyetinde katıldığı Balkan Konferansı da yeni yakınlaşmaya hizmet etti.¹³⁷ Türk yetkililerince kabul edilen Arnavut heyetinin başkanının bildirdiği gibi, bu kabul sırasında Arnavut Krallığı Türkiye tarafından tanındı.

Mustafa Kemal Balkan Konferansı nedeniyle Kral Zogu’ya bir telgraf çekti. Arnavut heyeti başkanı Mehmet Konica, Zogu’ya, “resmi bağların başlayabilmesi için” bu telgrafa en kısa sürede ve sıcakça cevap vermesini rica etti.¹³⁸

Aynı zamanda Türkiye’nin Tiran Temsilcisi Zeki Hakkı Arnavut Dışişleri bakanlığına gitti, kralcı hükümetle resmi ilişkilerde bulunmak için hükümetinden talimatlar aldığını açıkladı.¹³⁹

¹³³ G. Shpuza, Ataturku dhe shqiptaret, Shtepia Botues ” Nentori ” , Tirane, 1987, ff 19-47; G. Shuza, Ataturku dhe shqiptaret, Shtepia Botues

” Dituria ” Tirane, 1964, ff. 24-55; G. Shuza, Ataturku dhe shqiptaret, ” FLAKA” e vellazerimit ” gazetesinde, Üsskü, Auğstos 1996.

¹³⁴ “Gazeta e Korces”, 12.1.1924,makale: Traktatet Turko-Shqiptare; Gazeta ” Dielli ” ,Boston (USA), 9.2.1924, makale: Traktatet midis Shqiperise deh Turqise; N.P.Alpan, Tarihin ışığından bugünkü Arnavutluk, Ankara, 196 , s.96

¹³⁵ “Shqiptarş i Amerikes” gazetesini, Nentor 1923

¹³⁶ Amalthia ” gazetesini, 20.10.1923; 5.12.1923 tarihli ” Hora” gazetesinde ” Yunanistan’a karşı Arnavut – Türk antlaşması ” başlıklı bir makale vardı.

¹³⁷ PRO – FO , 640 nr. 362 (129/5/31), G. Clerk – Reading Ankara, 1.11.1931.

¹³⁸ AQSH, F. Nr. 151, D. Nr. 90, 1931 yılı, s. 22, Ankara, 26.10.1931.

¹³⁹ A.y. , D Nr .52, s 25, Tiran, 29.10.1931: PRO – Fo, 637, nr. 103/1181/24, R.M. Hodgson * Reading, Durrrws, 3.11.1931.

Ahmet Zogu'nun kral olarak "tanınmasını" dışişleri bakanlığı basınının "Arnavut krallığı ile Türkiye Cumhuriyeti arasındaki bağlarda yeni bir dönem açan" bu olgunun önemi konusunda yazılar yayımladığını belirtti.¹⁴⁰

Ahmet Zogu Ankara Elçiliğini yeniden kurulmasını ilan eden kararnameyi 28 Ocak 1932 tarihinde imzaladı.

20 şubat 1932 de Arnavutluk temsilcisi, 1923 yılında ilişkilerin kurulması görüşmelerinde Türk heyetine başkanlık etmiş dışişleri bakan yardımcısı Şükrü Kaya'ya akreditif mektubu sundu.¹⁴¹

Zogu ve hükümeti Mustafa Kemal'in telgrafını ve Türk maslahatgüzarının açıklamasını Arnavutluk'ta kralcı rejimin tanınması olarak nitelediler.

Her halde, kendisinin yalnız kral diye nitelendirilmesiyle yetinen Ahmet Zogu sorunun ayrıntılarının aldırmadı. Bu nedenle, Zogu hükümeti Türkiye ile yakınlaşma ve bağları güçlendirme çabalarını arttırdı. İsmet İnönü ve Tevfik Rüştü'yü Arnavutluk'a davet etti. Ama Türkiye başbakan ve dışişleri bakanı bu ziyaret için uygun zaman olmadığını kestirmede, bu sorunu Mustafa Kemal ile görüşeceklerini söylediler.¹⁴² Bu ziyaret yapılmadı.

Bu sonuca yol açan durumlardan bağımsız olarak, Mustafa Kemal, İsmet İnönü, Tevfik Rüştü, Şükrü Kaya Arnavutlukla çok yakın dostça bağların var olmasını istediklerini belirtiyorlardı.¹⁴³

Mustafa Kemal 14 Mayıs 1933'te Çankaya'da Arnavutluk Elçisini kabul ederek, yiğit Arnavut milletinin yüksek saygı duygularını, kendisi ve Türk hükümetinin iki halk arasında dostluğun güçlenmesini katkıda bulunmaya hazırlıklarını yeniden ifade etti.¹⁴⁴

Bu arada Tiran'da Türk elçisinin yeri boş olmaya devam ediyordu. Balkan antlaşmasının imzalanmasından biraz sonra, Atatürk genel sekreteri Ruşan Eşref Ünaydın Türkiye'nin Tiran elçiliğine atandı.

Türk araştırmacısı Bilal N. Şimşir belirttiği gibi, Atatürk kendi yakın çalışma arkadaşını Arnavutluk'a göndererek, Balkan Antantının kurduğu dönemde Arnavutluk'a da önem verdiğini göstermek istedi. Atatürk Tiran Türk elçisinin uzun bir süredir gönderilmemesini de o zamana kadar uygun bir kişinin bulunmamasıyla haklı çıkardı. Bu konuda, Ruşan Eşref'e verdiği yazılı talimatlarda bir "formül" de belirledi: Arnavutluk'a gidecek elçinin yakından tanıdığı, ahlakına güvendiğim ve benim düşüncelerimi yakından tanıyan bir kişi olmasını istiyorum. Böyle bir kişi bulunmadıkça teklif edilmiş elçileri onaylamayacağım."¹⁴⁵

Türk elçilerine görevlerinin başında her zaman yazılı talimatlar verilmiyordu. Ruşan Eşref Ünaydın'ın fırsatı bir istisna idi.,

Mustafa Kemal,talimatlarına şu sözlerle başlıyordu::

"Biz Arnavut milletini severiz, kardeş sayıyoruz, bize uzak bir millet olarak görmeyiz. Onun devlet ve ulus olarak güçlenip ilerlemesini, Balkanlar'da hak ettiği konumu şiddetle, özellikle bağımsız ve güvenilir biçimde almasını ciddi ve kesin biçimde isteriz. Arnavutlar bu isteğimize güvenebilir.

¹⁴⁰ AQSH, F. Nr. 250, D. Nr. 237, 1932 yılı.

¹⁴¹ A. Y. , F . Nr. 251, D. Nr. 132, 1932 yılı, s. Ankara, 21.2.1932

¹⁴² AQSH, F. Nr. 251, D. Nr. 135, 1932 yılı, s. 8.

¹⁴³ A. Y. , D. Nr. 243, 1933 yılı, s. 24, 3.6.1933.

¹⁴⁴ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, s 64 – 65, sipas N.P. Alpan, Tarihin..., s. 114.

¹⁴⁵ Bilal N. Şimşir (Türk Kurum Üyesi) Atatürk'ten elçi Ruşan Eşref Ünaydın'a yönerge (Türk – Arnavut ilişkileri üzerine), in : Prof.Dr. Ahmet Şükrü Esmer'e armağan, Ankara, 1981, s. 115.

Bu, Türkiye ile Arnavutluk arasında siyasi ilişkilerin temelidir. Bu konuda bana (Atatürk'e), cumhuriyetçi hükümete ve insanlarımıza güvenebilirler... Türk milletinin de Arnavut halkını duygu ve kalple kardeş saymasına kuşkulanamamalıdır...".¹⁴⁶

Haklı olarak şu soru sorulabilir: Atatürk, genel sekreterini niçin Tiran elçiliğine gönderdi? Onun aracılığıyla, Arnavutluk kralına niçin yakın dostluk sağlıyordu?

Mustafa Kemal yani atanmış elçiye verdiği talimatlarda iki kilit konu üzerinde durdu: 1) Balkan Antlaşması ve 2) İtalya ile ilgili tutum.

İlk konuya gelince Türkiye Cumhurbaşkanı şunları açıklıyordu:

"Arnavutluk'un Balkan Antlaşmasına girmesi doğrultusunda açık ve keskin girişimler henüz alınmamışsa da, Arnavutluk menfaatleri gözünün de bulundurulmuştur. Arnavutluk'u bu Antlaşmanın doğal ve daimi üyesi olarak görmek istiyorum. Uygun anı bekliyoruz: bu isteğimin, Arnavut devletinin kendisini uygun koşullarda göreceği yakın bir zamanda gerçekleşeceği ümidini koruyoruz. Arnavutluk'un Antlaşmaya üye olmamasına karşın, antlaşma öyle bir biçimde düzenlenmiştir ki, Arnavutluk hükümeti Balkan sınırlarını sağlıyordu."¹⁴⁷

Mustafa Kemal Atatürk, Balkan devletleri başkanlarına, Balkan Antlaşmasını sağlamasıyla, Arnavutluk'un sınırlarının dokunmayacağını ve Balkanlar'da konumunun ihtimal edilmeyeceğini açıklamıştı. Bu, Atatürk'ün 26 Eylül 1933'te Venizelos ile yaptığı görüşmeden anlaşılıyor.¹⁴⁸

Atatürk'ün İtalya konusunda tutumuna ilişkin düşünceleri de oldukça ilginçtir. Mustafa Kemal Türk-İtalyan ilişkilerini normalleştirmek ve Doğu Akdeniz'de gerginliği indirmek için büyük çabalar harcadı.¹⁴⁹ Buna karşın, Atatürk'ün faşizm ve Mussolini konusunda çok ihtiyatlı tutumu hiç değişmemiştir. Atatürk'ün Tiran temsilcisine verdiği talimatlar da bunu açıkça gösteriyor:

"İtalyanlar karşı sözler söylenmeyecek, ama onların lehine de konuşulmayacaktır... Politique langage'de bile, İtalya ve Mussolini için övme ya da onur sözlerini ağzına almayacaksınız. Sana benzeri sözler söylediklerinde, bu sözleri onaylamamalısın, olağan, önemsiz şeyler dinlediğin gibi bir tutum takılmalısın..."¹⁵⁰

Atatürk'ün talimatları ve tavsiyelerini alan Ruşan Eşref 3 Nisan 1934 tarihinde Arnavutluk'a geldi ve iki hafta geçmeden güven mektubunu sundu.

Yeni Türkiye elçisi kral Zogu ile yaptığı görüşmeler konusunda merkeze ayrıntılı raporlar gönderiyordu. Güven mektubunun verilmiş töreninde "kral İtalyan üniforma giymişti". Güven mektubunu verilmişinden sonra, kral elçiye "İtalyan malı gümüş" kutudan bir sigara verdi.¹⁵¹

Zogu'nun Ruşan Eşref ile yaptığı görüşmede görüşleri çok anlamlıdır. Zogu krallığı ilan etmesi Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusunun temsilcisi önünde ülkenin koşulları ve gerekleriyle haklı çıkartmaya çalıştı. O, şunu açıklıyordu:

"Özde eksilans Gazi kadar ben de cumhuriyete taraftarım. Gazi buna güvenmelidir, ama koşullar iç birliği sağlamamızı zorladı, bunun için bu biçimde faaliyet gösterdik."¹⁵²

¹⁴⁶ A. Y. , s. 2 .

¹⁴⁷ A. Y.

¹⁴⁸ Bilal N. Şimşir, Atatürk'ün Yabancı Devlet Adamlarıyla Görüşmeleri, Yedi belge, 9 1930 – 1937), in: " Belleten ", c. XLV/1, Sa. 177, Ocak 1981, s. 176.

¹⁴⁹ Romain Rainero, Le Relazioni tra l'Italia e la Turchia, in: I 1 Veltro, 2 – 4, anno XXIII, marzo – agosto 1979, 4, p. 539: Ş Turan, Faşizm Döneminde İtalyan – Türk ilişkileri, in : Belleten, C.XLIV, Sa. 176 , Ekim 1980, s. 391 - 396

¹⁵⁰ B.N. Şimşir, Atatürk'ten...,

¹⁵¹ A . Y . , s . 19 – 20.

¹⁵² A . Y . , s 22.

Böylece kral Zogu, istemeden kralcı olduğunu söylüyordu. Daha sonra, Zogu'nun kalemşorları Mustafa Kemali özünde kralcı ve pratikte cumhuriyetçi gibi göstermek için çabala harcıyordu. Her halde, onlar böyle bir tutum takınarak, aynı dönemde Balkanlarda yaşanan bu iki kişi arasındaki büyük hendeği iç ve dış kamuoyunun gözleri önünde azaltacaklarını zannediyorlardı.

Ahmet Zogu'nun bu dönemde Türkiye ile yakınlaşma girişimlerini 1932-1934 yıllarında görülen İtalyan – Arnavut ilişkilerinin gerginleşmesi de etkiledi. Zogu, Arnavutluk'un İtalya ile gümrük birleşmesini isteyen Mussolini baskısından Fransa ile bağlar ve balkan devletlerine yakınlaşma aracılığıyla kurtulmak istedi.¹⁵³ Türk basını Zogu'nun bağımsız bir siyaset için eğilimini balkanlarda barışı sağlayacak etken olarak selamladı.¹⁵⁴

Ahmet Zogu'nun İtalya'dan ayrılması ve Fransa'ya yönlendirilmesi yağmurdan kaçarken doluya tutulmak idi. 22 İtalyan savaş gemisini Durres (Draç) limanına demir attığı 22 Haziran 1934 tarihinde, Arnavut – İtalyan ilişkilerinde bunalım zirvesine ulaştı.

İngiltere Arnavutluk kralını Mussolini ile anlaşmasını tavsiye etti.¹⁵⁵

Direnmeye eğimli olmayan ve Roma'nın bazı ufak tavizlerinden memnun kalan Zogu, gerçekte faşist İtalya'ya teslim oldu. Yılların geçmesiyle, ülkenin boyun eğmesi yolunu sürdürdü. Son tahlilde bu faşist işgali hazırlayan yol, Arnavutluğu 7 Nisan 1939 tarihi işgale götüren yol idi. Mussolini köleleştirici borçlarından Zogu'nun elleri bağlı idi.

Mussolininin Ahmet Zogu'ya dayattığı ilk koşullardan biri Arnavutluğun diğer ülkelerle mevcut ticari anlaşmalarının iptal edilmesi ve diğer anlaşmaları yalnız İtalyan onayıyla yapılması idi. Dahası Roma, Ahmet Zogu'dan, Arnavutluğun Balkan birliğiyle birleşmeyeceğine söz vermesiydi.

Bu durumda, Mussolinin uysal kralı bağımsız bir siyaset izleyemedi, Arnavutluğun Balkan birliğine girmesi şöyle dursun Balkan ülkeleri ile dostluk siyasetini izleyemedi. Ahmet Zogu'nun faşist İtalya'ya tam ve koşulsuz boyun eğmesi Türk basının eleştirilerinin hedefi oldu. 23 Mayıs tarihi “Cumhuriyet” gazetesi Arnavutluk İtalyan egemenliğine niçin ve nasıl girdi? yazısını yayınladı.¹⁵⁶

İstanbul Arnavutluk konsolosluğuna göre bu makale Tiran – Türkiye Elçiyi Dragomani (Tercümeni) Şemseddin Sami Fraşırinin Oğlu İskender Fraşeri yazmış.¹⁵⁷ Zogu'cu otoriteler “ Cumhuriyet” gazetesinin bu sayısını Arnavutluğa girmesini yasak ettiler.¹⁵⁸

Zogu yönetiminin bütün kademelerindeki İtalyan yetkilileri, müdürleri ve eğitimcileri Arnavutluğun Türkiye ilişkilerini bozmaya çalışıyordu.¹⁵⁹

Kral olarak yeni konum Ahmet Zogu'yu dönemin kralcı güçleriyle yakınlaştırıyordu. Bu yönde kullanılan aile ve evlilik ilişkileri belirli iç ve dış siyasal hedefler ve çıkarlardan yoksun değildi. Bu yolu izleyen kralcı Zogu ailesi Kemalist devrimi alt üst ettiği Osmanlı imparatorluğunu kalıntılarıyla bağlar kurdu. Bu bağları Arnavut – Türk ilişkilerini kötü yönde etkilememesi imkansız idi. Bundan dolayı Arnavut – Türk yakınlaşmasını yeni dönemi uzun sürmedi.

¹⁵³ Historia e Shqiperise (Arnavutluk Tarihi) , vell. II, Tirane, 1984, vell. III, s. 364 – 368.

¹⁵⁴ Muharrem Fevzi, İtalya ve Arnavutluk, in: Cumhuriyet, 19.8.1934.

¹⁵⁵ G. Shpuza, Shqiperia ndermjet Ballkaneve dhe Apenineve – 1934, Sh. B. EXTRA, Tirane, 1999. s. 84 – 120 ..

¹⁵⁶ Arnavutluk, İtalyan hükmü altına niçin ve nasıl girdi” , in ” Cumhuriyet, 23.5.1936

¹⁵⁷ AQSH, F. Nr 251, D. Nr. 148, 1936 yılı s. 5

¹⁵⁸ A. Y. s. 10 ,Tirana, 30.5.1936

¹⁵⁹ “Zeri i popullit (Halk Sesi), I nr. 8, 28.11.1935

Ama, iki devletin arasında bu yumuşak iklimi çok devam edemedi. Zogu'nun kız kardeşi Prenses Saniye, İkinci Abdülhamit'in oğlu Prens Abid ile evlendi. İç ve dış kamuoyunu hiç beklenmediği bu akrabalık bağlarının Arnavutluk – Türkiye ilişkilerini olumsuz yönde etkilenmeme olanaksızdı.

Dostluğumuz konjetörlerinin yada anın siyasetleşmesi ve ideolojikleşmesinin ürünü değildir. Tam tersine, bunlara göğüs germiş ve 2'nci Dünya savaşından önce ve soğuk savaşın ilk döneminde pek uygun olmamış aşamaları başarıyla aşmıştır.

Arnavutluk – Türkiye İlişkilerinde görülen yalpalamalara rağmen bu ilişkilerin kötüleştiği durumlarda da Arnavutluk ilerici kamuoyu Atatürk'ün siyasal ve toplumsal reformlarını dikkatle izleyip yansyordu. Bu yankı, ülkemizdeki durumu, Arnavutluk halkını önünde duran ve çözülmesi gereken görev ve sorunlara yakından bağlı olarak yapıyordu. Bu yönde ilerici gazeteciler hükümetten sansürün saptığı sınırları aştılar.¹⁶⁰

76 yılın sonunda kurulan devlet ve diplomatik dostluğun temelleri, Arnavut ve Türk halkları arasında eski dostluğun kurumlaştırılmasını temsil ediyorlar.

1992 yılının haziran ayında Tiran'da imzalanan “Dostluk, İyi komşuluk ve İş birlik paktı” ise yeni şartlarda, bu dostluğun derinleştirilmesini işaret ediyor. Bu şey, çeşitli alanlarda bir dizi anlaşma ile eşlik edildi.

Ülkemizle Türkiye Cumhuriyeti arasındaki ilişkiler, dostluk ve iş birliği ruhu içinde geliştirmiştir ve gittikçe daha fazla bu yolda geliyor. Halklarımız ve ülkelerimiz arasındaki sevgi ve saygı gelecekte bu ilişkileri daha da genişletilip pekiştirilmesine iyi bir zemin yaratıyor.

¹⁶⁰ G. Shpuza Türk İnkilabının Arnavutluk'ta yankısı, Boğaiçi University, International Conference on Atatürk, İstanbul, November 9 – 13, 1981: G.Shpuza, Jehona e Revolucionit Kombetar Turk dhe e reformave qemaliste ne Shqiperi, in : ” Studime Historike ” , nr. 1, 1987,ff. 39 – 60 : G.Shpuza , La revulation turque et les reformes kemalistes. Leur echo en albanie., in: ” Studia Albanica ” ,1987. nr 2 pp. 105 – 124 : G.Shpuza, Türk İnkilabının ve Kemalist Reformların Arnavutluk'ta Yankıları. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu, IX. Türk Tarih Kongresi, Ankara. 5 – 9 Eylül 1990: G Shpuza, Dr. İbrahim Temo'nun Atatürk hakkındaki imajı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu, XII. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 12 – 16 Eylül 1994, N.Kara, 1999, ss. 1377 – 1383 : G.Shpuza, Atatürk ve Arnavutluk – Türkiye İlişkileri in: ” Atatürk yolu ” . Mayıs 1993, yıl 6. cilt 3, sayı 11, ss. 311 – 322

TÜRKİYE’NİN SOĞUK SAVAŞ SONRASI BALKANLAR POLİTİKASI

Doç.Dr. İbrahim KAMİL
Türkiye

GİRİŞ

1990’larda soğuk savaşın sona ermesi ve Sovyetler Birliği’nin çöküşü ile dünyanın birçok bölgesinde yeni yapılanmalar için yeni oluşumlara gidilmiştir.

Bunlardan bazıları da Doğu Bloğu ile özgür iradelerini kullanabilecek duruma gelen balkan devletleri idi.Bu tanımlamaya parçalanmış Yugoslavya sonrası oluşan devletleri de koymak gerekir.

Türkiye Cumhuriyeti 1990’lı yılların başında kendini istikrarsız bir jeopolitik ortamda bulmuş, değişen dengeler onu yükselen bölgesel bir güç konumuna getirmiştir.

Bu amaçla Türkiye Devleti, eskiden beri Türk Dış Politikasında önemli bir yeri bulunan Balkanlara yönelik ilgisini arttırmış , daha çok barışçı amaçlarla sorunların çözümüne katkıda bulunmaya çalışmıştır.

BALKANLARDA YENİ DENGELER ve TÜRK DIŞ POLİTİKASI

Değişim rüzgarları Türk Dış Politikasını da etkisi altına almıştır. Dış politika yapımcıları yeni açılımlara , stratejik konum arayışlarını ve bu çerçevede hedef büyütme yönelmişlerdir.

Dış politikanın oluşumu psikolojisine bakıldığında yeni stratejik yönelişi kavrayabilmek mümkündür. Yeni yüzyıla birlikte teorik-stratejik hazırlığın yapılabilmesi değişen uluslararası konjoktürü iyi okuyabilmekle, bu paralelde rasyonel bir diplomasiyi ve pratik uygulamaları gündeme almak ile sağlanabilecektir. Dolayısıyla Türkiye’nin soğuk savaş dönemindeki dış politika araçlarını ve bunların yeni döneme uyarlanabilirliğini yeniden değerlendirmesi gerekmektedir.(1)

Esasında Soğuk Savaş dönemi ve sonrasında Türkiye’nin geliştirdiği işbirliği ilişkileri yakından takip edildiğinde kendi içinde bir bütünlük ve çeşitlilik olduğu görülmektedir.Ancak unutulmamalıdır ki Balkanlarda karşılıklı işbirliği girişimleri bölgesel devletler kadar büyük güçlerin de kısa vadeli askeri çıkarlarına dayanıldığı için başarısız olmuştur.

Balkanlarda bilinçli,başarılı ve çok taraflı işbirliğinin sağlanabilmesi için öncelikle,işbirliği anlayışı bazı devletler arasındaki ilişkilerin durumuna bakılmaksızın tüm balkan ülkelerini kapsamalıdır.İkinci olarak ise oluşturulacak Balkan işbirliği herhangi bir bölgesel veya bölge dışı güce karşı yönlendirilmemelidir.(2)

Yakın kıta havzası politikaları olarak değerlendirildiği zaman Soğuk Savaş döneminin üç temel aracının üç farklı gerekçeye dayalı üç temel bağlantıyı sağladığını söylemek mümkündür.Temel stratejik araçlar;Türkiye’nin Amerika Birleşik Devletleri ile olan ilişkisini sürekli ve önemli hale getiren NATO,tarihi diyalektiği bünyesinde taşıyan ve Avrupa bağlantısını sağlayan AB ve Orta Doğu,Asya ve Afrika derinliğinde doğu ve güney eksenli ilişkileri çizen İKÖ. Ancak her üç örgüt de ,yani Atlantik İttifakı, Avrupa Birliği ve İslam Konferansı Örgütü Soğuk Savaş sonrası dönemde ciddi değişimler geçirmiştir.Geçirmektedir.

Türk Dış politikası uygulayıcılarının bu değişimleri yakından takip etmesi kaçınılmazdır.

ECO'nun Orta Asya ülkelerini içine alacak şekilde genişlemesi,Sovyetlerin dağılmasıyla bağımsızlığını kazanan bu devletlerin devlet başkanlarının bir araya geldiği zirvelerin geleneksel hale gelmesi, KEİ'nin kurulması ve D-8 projesi Türkiye'nin yakın kara,kıta ve deniz havzaları politikaları arasında önemli bağlantılar kurması bakımından dikkate değer olarak görülmelidir.

Soğuk Savaşın durağan şartlarından dinamik şartlara geçiş süreci birçok bölgesel,ulusal veya uluslararası aktörü çok alternatifli dış politika arayışlarına yöneltmiş,Türkiye de son on yılda bölgesel sorunları da aşan bir çok ekonomik ve siyasi işbirliği açılımlarına bu sebeple girmiştir.

Bulunulan coğrafya bloklaşma çabaları için adeta çekim alanı gibidir.Türk Dış politikası yapımçıları ve uygulayıcılarının bu gerçeği ve avantajı göz ardı etmeden stratejik araçları iyi ve zamanında,gerektiği etkinlikte kullanmak durumunda olmalıdırlar.NATO,AB,İKÖ,AGİT ve ECO gibi 1990'lar öncesi oluşturulmuş uluslararası örgütlerin içinde ve yanında olmaya devam etmekle birlikte,KEİ,D-8 ve G-20 gibi şimdilerde kurulmuş ve geliştirilmeye çalışılan yeni projelerden de uzak durmamak gerekmektedir.(3)

Uluslararası ortamdaki hızlı değişimler Türk siyasal hayatında da gözlenmiştir.Bu yıllarda ,önce Türk ekonomisinden sorumlu bakan, daha sonra başbakan ve cumhurbaşkanı olarak görev yapan Turgut Özal sadece ekonomide değil Türk Dış Politikasında da köklü değişikliklere imza atmıştır.(4)

Özal döneminde siyasal ve ekonomik gelişmeyi sağlayıcı kararlar alınmış,reformlar yapılmıştır.Türkiye gelişen Ortadoğu ekonomilerine ilgisini arttırması yanında aynı zamanda Balkanların yeni bağımsızlığını kazanan ekonomilerine,Sovyetler sonrası özgür kalan diğer devletlere yönelik ilgisini de arttırmıştır. Bu yeni ekonomik ilgi Ankara'nın Avrupa Birliğine üyeliğini bir dış politika hedefi haline getirmiş olmasından da kaynaklanmaktadır.

Bugün,ekonomik yöneliminin yanında tarihinde olmadığı ölçüde uluslararası perspektif kazanan Türkiye'nin,Rusya'dan başlayarak ABD'ye kadar hemen hemen her ülkede ulusal çıkarların yeniden değerlendirildiği Soğuk Savaş sonrası dünyasında yerini almaması düşünülemez bir olgudur.Ulusal ve bölgesel çıkarların değerlendirildiği bu dönemde Balkanları göz ardı etmemek ,eskiden beri genel stratejisinin önemli bir noktası olması bakımından,Türk Dış Politikasının özelliğini oluşturmaktadır. Zaten uluslararası güçler Balkan gelişmelerinde,çıkarları gereği, Türkiye'yi bölgeyle ilgilenme zorunluluğunda bırakmışlardır.(5)

Doğu Avrupa'daki rejimlerin 1989'larda yıkılmaya başlaması,Türkiye ve Yunanistan dışında,bu rejimlerle yönetilmekte olan Balkan ülkelerini de etkisi altına almaya başladı.

Bulgaristan'da Todor Jivkov iktidarı bırakmak zorunda kaldı.Yerine Dışişleri Bakanı Petır Mladenov getirildi.Bulgaristan böylece daha ılımlı ve demokratik bir sisteme yumuşak geçiş yaptı.

Romanya ise Bulgaristan kadar yumuşak geçişi sağlayamadı.İktidardaki Nicolae Ceauşescu bu sürece direnince Romen milliyetçileri tarafından eşi ile birlikte iktidardan indirilerek kurşuna dizildi.Değişim yanlıları iktidarı ele geçirdi.

Arnavutlukta da Enver Hoca'nın ölümünden sonra iktidara gelen Ramiz Alia yönetimi 1990'ların başından itibaren bir dizi ekonomik ve siyasal reformlar yaparak değişime taraftar olduğunu gösterdi.Ancak yeterli olmayınca başlayan gösteriler ve ayaklanmalar dış politikada yeni açılımların sağlanması ile birlikte ülkenin çok partili siyasal hayata geçmesine yol açtı.

Yugoslavya'daki değişim diğer Balkan ülkelerine göre daha farklı sonuçlar doğurdu.Bu biraz da ülkenin kendisine özgü yapısından kaynaklanıyordu.Ekonomik yapılanma dışında,etnik durumu,federatif siyasal sistemi ve dış politikası dolayısıyla hassas dengeler daha fazla korunamadı.Rejim değişikliği ile birlikte parçalanmaya da tanık olundu.

Balkan ülkelerinin birbirlerinin aynısı olmasa da benzeyen yapılanmaları,çözülüşte de benzerlikler ortaya çıkardı.

Çözülüşün asıl ve önemli sebeplerinden biri,bütün diğer Balkan ülkelerinin de iç ve dış politikalarını etkileyen Milliyetçilik olgusu idi.Bu duygu 19.yüzyıldaki alışılmış kötü imajını tekrarlıyordu.Bu yüzden Balkanlardaki çatışma ve etnik anlaşmazlıkları biraz olsun unutturmak amacıyla bölgeye artık"Güneydoğu Avrupa" denmeye başlanmıştı. Bu aynı zamanda Batılı devletlerin Balkanları kendilerinden bir parça olarak yorumlamaya başladıkları stratejinin bir parçasını oluşturuyordu.

Komünist partilerin yerine milliyetçi temalar işleyen sosyalist partiler kuruldu.Dağılmanın da etkisi ile Liberalizmi savunan,demokrasi,serbest piyasa ekonomisi ve özelleştirme programlarını uygulamak isteyen partiler iktidara geldiler.Ancak Balkanlarda uzun yıllardır örgütlü siyasal muhalefetin bulunmaması,tecrübesizlik ve geçiş döneminin zorlukları dolayısıyla bu partiler kısa sürede iktidardan düşerek yerlerini tekrar sosyalist partilere bıraktılar. Özellikle de Bulgaristan,Romanya ve Arnavutlukta.

Yugoslavya'da ise Sırbistan Komünist Partisi lideri Slobodan Miloseviç her iki dönemde de,kullandığı milliyetçilik söylemleri sayesinde,iktidarda kalabildi.(6)

Eski yüzyıllarda olduğu gibi 1990'lardan itibaren Balkanlar üzerinde uluslararası güçlerin etki ve çıkar mücadelesi kızıştı. Sovyetler Birliği'nin etkisi azalırken Rusya federasyonu olarak yeniden toparlanmaya çalışan imparatorluk yeni Yugoslavya ve Yunanistan ile işbirliği yapmaya çalıştı.ABD,Almanya,Türkiye ve biraz da İtalya bölgede etkinliklerini arttıran devletler oldular.

Yeni devletler kuruldu. Slovenya,Hırvatistan,Sırbistan-Karadağ,Bosna-Hersek ve Makedonya Balkanlar ve dünya sahnesine çıktılar.

Yeni balkan devletlerinde siyasal ve ideolojik çeşitlenme yerine batı kurumlarında yer almaya yönelik Liberalleşme,özelleştirme,serbest piyasa ekonomisine geçiş gibi reformlar yapılmaya başlandı.

Hepsi ortak sorunlarla karşılaştılar.Devlet yapılanmasının yeterli ve güçlü olmaması,girişimci sınıfın bulunmaması,siyasal sürecin rant paylaşımı ve etnik temeller üzerinde gelişmesi,rüşvet,kayıрма,organize suç oluşumu için ortamın uygun olması ve uluslararası yardımların adil bir şekilde dağıtılmaması yaşanan problemlerin bazılarıdır.

Soğuk Savaş sonrası dönemde bağımsızlığını kazanan Balkan ülkelerinin ABD-Avrupa merkezli örgütlere katılma yaklaşımı,yeni dünya şartlarına uyma eğiliminin göstergesidir. NATO ve AB içinde yer almak, söz konusu devletlerin siyasal yapılanmalarında ülkesindeki etnik azınlıklara bakışını yumuşatırken demokratik rejimi geliştirmek, ekonomik dönüşümü sağlamak ve toprak bütünlüğünü korumaya yönelik önlemlerin alınmasını getiriyordu.(7)

Balkanlardaki bölgesel düzeyde işbirliği çabaları da devam etmektedir.Ekonomik ilişkilerin geliştirilmesiyle başlayan süreç Avrupa merkezli örgütlerle renklilik kazanmaktadır.1995'lerde imzalanan Dayton Anlaşması,1996'daki Cenevre toplantısında Güneydoğu Avrupa Ekonomik İşbirliği İnisyatifi gibi yapılanmalar AB ve NATO üyeliği yolunda Balkan ülkeleri için sıçrama tahtası olarak kullanılabilir konulardır.(8)

TÜRKİYE'NİN BALKANLAR'A DÖNÜK YÜZÜ

Aynı zamanda bir Balkan ülkesi olan Türkiye bölgedeki gelişmeleri yakından izlemekte,uzun bir süreden beri bölge ülkeleri ile ilişkilerini iyi komşuluk ve dostluk temelinde sürdürmektedir. Balkan ülkelerinin toprak bütünlüğüne, bağımsızlığına ve egemenliğine saygı, Türkiye'nin bölgeye yönelik resmi politikası olarak belirlemekte ve Balkan ülkeleri ile ilişkiler bu temel üzerine oturmaktadır.

Türkiye'nin Balkan ülkelerinden Yunanistan ile bir düzineye yakın sorunu olduğu ,bunların kıta sahanlığından FIR hattına,adaların statüsünden Batı Trakya sorununa ve Fener Rum Patriğine kadar uzandığı, Kıbrıs'ın her zaman önemini ve önceliğini koruduğu bilinmektedir.(9)

Bulgaristan Türkiye ilişkilerinde ise 1989 yılında Todor Jivkov rejiminin yıkılmasının ardından daha önceden öngörülmeleyen boyutta gelişme kaydedilmiş,"Dostluk ve iyi Komşuluk"tan", "Güvenlik anlaşması"na kadar uzanan bir dizi anlaşma imzalanmıştır.

Arnavutluk,Romanya ve Makedonya;Balkanlarda Türkiye'nin "Dostluk,İyi komşuluk ve İşbirliği Antlaşması" imzaladığı diğer ülkelerdir.Türkiye,1989 sonrasında anılan ülkelerin reform sürecine imkanları ölçüsünde destek vermiştir.

Türkiye,Yugoslavya'daki krizi başından beri yakından izlemiştir. 6 şubat 1992'de bir ayırım yapmadan eski Yugoslavya Cumhuriyetlerinin bağımsızlığını tanımış ve anılan ülkelerle diplomatik ilişkiler kurmuştur.

Türkiye'nin 1992 başından 1995 sonuna kadar süren Bosna iç savaşındaki resmi tutumu ise ,Sırp saldırılarını durdurmak için uluslararası toplumu harekete geçirme yönünde çaba göstermek olarak özetlenebilir. Bu sebeple Türkiye,önde gelen batılı ülkelerle ikili düzeydeki temasların yanında hazırladığı eylem planını Birleşmiş Milletlere sunmuş,İslam Konferansı Örgütünü,Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatını ve Avrupa Konseyini harekete geçirerek (10) Sırp saldırılarının uluslar arası toplumun kolektif hareketi ile önlenmesi için çaba göstermiştir.Dolayısıyla Kasım 1995'te imzalanan Dayton anlaşması hükümleri gereğince Barış Gücü'ne askeri katılım sağlamıştır.

Türkiye,Balkan devletlerinin Avrupa-Amerika kökenli uluslar arası örgütlerle işbirliği çabalarını yakından takip etmekte ve desteklemektedir.Balkan devletlerinin AB ve NATO'ya katılımını olumlu bir gelişme olarak nitelendiren Türkiye , ayrıca bölgesel işbirliğinin hayati önemde olduğu görüşündedir. Türkiye'nin resmi görüşüne göre birbirleri ile çelişkili görünen iki zıt yöndeki eğilim aslında birbirini bütünlemektedir.Balkanlardaki etnik sorunlar ve azınlık sorunları ancak diyalog yolu ile çözüme kavuşabilir.Ayrıca bölgesel işbirliği güvenliğe katkı sağlamanın yanına ekonomik kalkınmaya da ivme kazandıracaktır.(11)

Türkiye'nin son yıllarda daha aktif olduğu Balkan politikası sadece bölgedeki krizlere tepki gösteren iç güçlerce belirlenmemektedir.Balkanların Türkiye ile Batı Avrupa arasında stratejik bağlantı kurması ve özellikle Batı Avrupa'da iki buçuk milyon Türk vatandaşının yaşaması,Türk dış ticaretinin yarısından fazlasının bu bölgeden yürütülmesi gibi etkenler Türkiye'nin Balkan gelişmelerine olan ilgisini arttırmaktadır. Daha da ötesi Türkiye'nin dış siyaset hiyerarşisi,Avrupa'da ortaya çıkan yeni düzenin politik,ekonomik ve güvenlik yapısına ülkenin kalıcı ve değişmez bir şekilde entegrasyonu ile belirlendiği müddetçe, Balkanlardaki gelişmeler Ankara'daki siyasi ve askeri çevreleri etkilemeye devam edecektir.

Balkanlarda ortaya çıkacak herhangi bir huzursuzluk Türkiye'ye ciddi bir şekilde yansıtacağı için bölgede istikrar sağlanmasının Türk Dış Politikasında önemli bir yeri vardır.Bu yüzden Ankara geçiş sürecini yakından takip etmektedir. Türkiye, gerek karşılıklı ilişkileri,gerek bölgesel işbirliğini geliştirmek için çok uluslu gayretleri

destekleyerek, gerekse bölgedeki tartışmaların çözülmesi ve barış sağlanması için uluslar arası çabalara katılarak yeni rejimlerde istikrar sağlanmasına yönelik Balkan politikası izlemektedir.

Türkiye ile kurulacak ilişkiler bu bağlamda değerlendirilmeli ve bunları geliştirmenin yolları aranmalıdır.

Öncelikle Balkanlarda Yunanistan ve Sırbistan-Karadağ Cumhuriyeti olmadan güvenlik sağlanamayacağı gibi, Türkiye olmadan kalıcı bir istikrar sağlanması mümkün değildir.

İkili yada çok taraflı bölgesel çabalar, AB'ne daha yoğun bir entegrasyon sağlanması ya da eğer entegrasyon tahmin edilenden daha fazla zaman alacaksa bir geçiş süreci şeklinde fayda sağlayabilir. Askeri işbirliği, mevcut kaygıların azaltılmasına ve ortak huzurun sağlanmasına yardımcı olabilir.

Bölgedeki ekonomik ilişkilerin ve işbirliğinin geliştirilmesi, Türkiye'nin hızlı gelişen sanayisine ve iş hacmine yeni piyasalar açabilir ve hassas Balkan ekonomilerinin bölgedeki gelişmelerden faydalanmasına imkan sağlar.

Soğuk Savaş sona erdiğinde Türkiye, Yugoslavya'nın bütünlüğünün korunmasını isteyen ülkeler arasındaydı. Ancak burada meydana gelen gelişmelerin ve AB'ye üye ülkelerin Hırvatistan, Slovenya ve Bosna-Hersek'i bir biri ardına tanınmasının etkisi ile Ankara, şubat 1992'de eski Yugoslavya'dan ayrılan tüm ülkeleri tanımaya karar verdi. Bu karar, Türkiye'yi, Slobodan Miloseviç'in yönettiği Sırbistan ile karşı karşıya getirdi. Atina'nın, Yunanistan'ın statüsü ve toprakları üstünde Makedonya'nın muhtemel iddialarına destek verilmesi şeklinde yorumladığı Makedonya Cumhuriyetinin tanınması, Yunanistan'la yaşanan gerginlikleri de arttırdı. Türk hükümeti Bosna-Hersek'teki savaşın bitmesi için uluslar arası askeri güç kullanılmasının ortaya çıkaracağı zorlukların farkındaydı. Yine de Ankara, savaşın bir an önce bitmesini sağlamak için batılı dostlarını sürekli kararlı bir tavır almaları konusunda zorladı. Aralık 1992'de TBMM hükümeti, Türk birliklerini sadece Somali'de BM tarafından yönetilen barış operasyonuna değil, eğer BM Güvenlik Konseyi uluslararası kuvvetlere onay verecek olursa Bosna'ya göndermesi için de yetki verdi.

Fakat Türk hava filosunun Bosna üzerindeki uçuşa yasaklı bölgeyi kuvvetlendirmek için düzenlenen NATO operasyonlarına destek vermek üzere İtalyan hava üssü Vicenza'ya varması Nisan 1993'ü buldu.(12)

BM Türkiye'yi Bosna'daki BM Barış gücü operasyonuna kabul edene kadar bir yıl daha geçti. Ancak Saraybosna'daki Pazar yerinin bombalanması ve Srebrenica katliamı sonrası BM Barış Gücü'ne bin kişilik asker gönderilmesi izni verdi. Böylece Türk Birliği Saraybosna ve Zenica'da konuşlandırıldı.(13) BM faaliyetlerinde Türk ordusunun yer almasına Sırbistan karşı çıkarken, Yunanistan da ağır eleştirilerde bulundu.(14)

Ankara, BM ve büyük güçlerin bazı hareket ve planlarına katılmadığını veya bu teklifler karşısında hayal kırıklığına uğradığını dile getirmiş olsa bile, Bosna'da alışlagelen uluslararası politikadan ayrılmadı.

Türkiye'nin savaş politikasına, sadece Sırp ve Bosnalılar arasında kurulacak askeri bir dengenin Bosna'lı Müslümanların siyasi ve fiziksel varlığını koruyarak savaşın bitmesini sağlayacak koşullar yaratacağı düşüncesi hakimdi. Bu yüzden Türkiye'nin önerisi, BM'nin, Bosnalılar lehine olacak şekilde ambargoyu kaldırması ve Sırp tarafına karşı kararlı uluslararası askeri hareketler yapması idi.

Dayton anlaşmasından sonra Balkanlarda durumun normale dönmesiyle Türk hükümeti de Belgrat ile yeniden bağlantı kurmaya çalıştı. Çünkü Ankara, Sırpların hakim olduğu Federal Yugoslavya Cumhuriyetini, politik açıdan böylesine hassas bir bölgede kargaşa yaratmaması için normal uluslararası ilişkilere yeniden entegre edilmesi gerektiğine inanıyordu.

Birçok kurban alan ve bölgedeki sivil Arnavut nüfus arasında mülteci akımlarına sebep olan, -bazen ordu tarafından desteklenen-özel Sırp polisi ile Arnavut Kosova Bağımsızlık Ordusu (UÇK) gerillaları arasındaki sert çarpışmalar, Türkiye için hassas sorunlar doğurdu.

Ankara,Sırp yöneticilerin Arnavutlara yönelik tacizini şiddetle kınadı.Cumhurbaşkanı Miloseviç'i Kosova'daki vahşi uygulamaları durdurmaya ve Arnavut nüfusun siyasi temsilcileri ile konuşarak çatışmalara son verecek bir çözüm üretmeye ikna etmek için Avrupalı ve Amerikalı dostlarının üstün gayretlerine katıldı.Şiddet devam dip,Miloseviç barış çağrılarını dikkate almayınca,Ankara, uluslararası barış gücünü Sırlara müdahale etmeye çağırdı.Böyle bir harekatta yer almaya hazır olduğunu açıkladı.Holbrooke misyonu sırasında Ekim 1998'deNATO Sırbistan'a hava saldırılarına hazırlandığında Türkiye 18 savaş uçağı ile böyle bir operasyona katılmaya hazır olduğunu açıkladı.Bununla birlikte,Türk siyasi liderleri böyle bir müdahalenin Kosova'nın Federal Yugoslavya cumhuriyetinden ayrılmasına değil,cumhuriyet içinde yeniden eski gücüne kavuşmasına yönelik olduğunu açıkça belirttiler.

Şubat 1999 Rambouilet görüşmelerinde Kosova krizini uluslararası çabalarla barışçıl bir çözüm bulunamadığı taktirde , Türkiye'nin Sırlara karşı yürütülen NATO askeri hareketinde tüm yönleri ile yer alacağı şüphe götürmezdi. Türk hükümeti uçaklarının sadece savunma operasyonlarında kullanıldığını söylemesine rağmen,en başından beri İtalya'da bulunan 11 Türk F-16 savaş uçağı hava saldırılarına katıldı.Esasında 1999 yılının Mart ayı sonu itibarıyla NATO askeri müdahalede bulunduğunda Türk birlikleri yanında Amerikan,İngiliz,Alman Fransız ve İtalyan askerleri de bulunuyordu.(15)

Türkiye aynı zamanda birçoğu uzun zamandır İzmir ve İstanbul'da yaşayan akrabalarına katılan 26.000 Kosova'lı mülteciyi kabul etti.Türk yetkilileri Arnavutluk,Makedonya ve Bulgaristan sınırına yakın Türkiye'nin kuzeybatısında bulunan Kırklareli'nde mülteci kampları kurdular.Bu dönemde 10.000 ile 15.000 arasında Kosova'lının,Türkiye'ye iltica ettiği tahmin edilmektedir.

Türkiye,gelecekte istikrarsızlığa sebep olabilecek Balkanlarla ilgili tüm meselelerde pazarlık yolu ile çözüme ulaşılması taraftarıdır.Türk hükümeti,böyle bir ihtimali önlemek için tüm Balkan ülkeleri ile ortaklaşa ilişkiler geliştirme ve istikrar sağlayacak çok uluslu bölgesel projeler üretmenin yollarını aramaktadır.

Soğuk Savaşın sona ermesinden bu yana Ankara,Karadeniz etrafındaki tüm ülkelerle,özellikle Bulgaristan ve Romanya ile ilişkilerini geliştirmeye çalıştı.Türkiye'ye bölgedeki destek gözüyle bakan Arnavutluk ve Makedonya ile geniş kapsamlı ve sıcak ilişkiler kuruldu.

Türkiye'nin ve Slovenya'nın bölgede önemli bir faktör kabul ettiği Hırvatistan'la olan ilişkiler de geliştirildi.Bu durum,1993'ten beri iki ülkenin Cumhurbaşkanılarının altı kez bir araya gelmesiyle pekiştirilmiştir.Balkanlar son sekiz yıl içinde Türk siyasi temsilcilerinin en çok seyahat ettiği, politik ve ekonomik alanlarda çok taraflı işbirliği sağlanmasına yönelik sürekli çabalarla desteklenen çift taraflı yakın ilişkiler geliştirdiği bir bölge olmuştur.

Türkiye'nin Arnavutlukla olan ilişkileri,Şubat 1993'te Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın Tiran'a ekonominin ve altyapının geliştirilmesi konularında yardım teklifinde bulunduğu bir ziyaretinde iyice pekişen 1992 Dostluk ve İşbirliği Anlaşmasına dayanıyor. Türkiye'nin eğitimle desteklenen ekonomik ve insani yardımları ulaşmaya başlamıştır.Önemli sayıda Arnavut öğrenci Türkiye'de Türk tarafının bursuyla okumaktadır.1993'te Tiran'a Türk Eğitim Vakfı tarafından finanse edilen bir lise açılmıştır.Ekim 1995'te New York'ta İstanbul ile Arnavutluk liman şehri Draç'ı birbirine bağlayacak bir otoyol inşaatı kararının Türk,Bulgar,Makedon ve Arnavut Cumhurbaşkanılarınca imzalanması Balkan ötesi ticaret için gerekli olan altyapıların sağlanmasının ilk adımı idi.

Türk uzmanlarınca Arnavut ordusunun eğitilmesi ile sonuçlanan Türk-Arnavut askeri işbirliğinin giderek büyümesi,askeri üretim ve işbirliğinde atılan ilk adımlardır.

Fakat bütün bu çabalar,Arnavutlukta Türkiye'nin 850 kişilik kontenjanla katıldığı toplam 6.000 askerden oluşan uluslararası koruma kuvvetinin geçici bir süre bölgeye yerleştirilmesi ile önlenebilecek siyasi içerikli şiddet hareketlerinin patlak vermesiyle zedelenmiştir.O zamandan beri Arnavutluk iç istikrarı sağlamakta zorlanmaktadır.Türkiye'nin geliştirilmiş işbirliği beklentileri bu duruma ayak uydurmak ve yeniden yapılanma yardımlarına indirgenmek zorunda kalmıştır.

Türkiye'nin Makedonya ile olan ilişkileri hala, Ankara'nın onu yeni seçtiği isimle tanıyan ve orada Büyükelçilik açan ilk ülke oluşu bakımından önem arz ediyor.Gerçekleştirilen çift taraflı anlaşmaların sayısından ve başkentler arasındaki üst düzey ziyaretlerden anlaşıldığı gibi Ankara, Üsküp ile olan ilişkilerine büyük önem vermektedir.Arnavut azınlığın miktarına ,Sırbistan'la devam eden gerginliklere,Milliyetçi siyasi muhalefetin sesine,Yunanistan'la ve bir dereceye kadar Bulgaristan'la güçlkle sağlanabilen ilişkilere bağlı olarak,Makedonya'nın istikrarı Türkiye açısından Balkanlardaki istikrar için zorunlu bir faktördür.

Türkiye, Romanya ve Bulgaristan'ın NATO'ya üyeliklerini desteklediği gibi Makedonya'yı da desteklemektedir.Böyle bir gelişme,bölgede istikrar sağlanması ve NATO üyesi Türkiye ile Avrupalı müttefik ülkeler arasındaki coğrafi boşluğu kapatacak bir olgu olarak algılanıyor.Bu bağlamda Türkiye,diğer Balkan ülkelerinin NATO üyesi olmalarını dolaylı olarak,doğmakta olan Avrupa Güvenlik politikası yapısında Avrupa'nın geri kalan kısmıyla kendi bağını korumak ve kuvvetlendirmek için istemektedir.

Bu aynı zamanda Türk-Bulgar ilişkilerinin ardındaki ana fikirdir.Bulgaristan,ilk sırada olmasa bile Türkiye'nin en önemli Balkan komşularından biridir.Eğer 1984-1985'lerde Sofya'nın çoğunluğu Türk kökenli Müslümanları "Bulgarlaştırmaya" zorlamasıyla ilişkilerin ne derece gerildiği hatırlanacak olursa ,bu büyük bir gelişmedir.

Aralık 1991'de her iki ülkenin askeri yönetimi bilgi alışverişi,askeri eğitimde işbirliği ve on beş kilometre dahilinde askeri tatbikat yapılmayacağına dair taahhüt verdikleri karşılıklı güven artırıcı bir anlaşmayı imzaladılar.Bu anlaşma o zamandan beri gittikçe kuvvetlendirilmektedir.Bugün Türk ve Bulgar Kurmay Başkanları düzenli toplantılar yaparlar ve her iki ordu da sınır bölgesinden askeri birlikleri ile ağır silahlarını çekmiştir. Her ikisi de prensipte anlaşmaya varılan ortak bir balkan ordusu,"barışı koruma" gücü kurulmasına çalışmaktadır.Kuvvet karargahlarının yerleştirilmesi konusundaki rekabet bile Türkiye ile Bulgaristan arasındaki iyi askeri ilişkileri bozmamıştır.

Siyasi ilişkiler de aynı şekilde yürümüştür.Balkanlardaki gelişimin bütün kritik unsurları hakkında geniş fikir alışverişi yapılan üst düzey siyasi toplantılar düzenli olarak devam etmektedir.Çeşitli zamanlarda Türkiye ve Bulgaristan,Bosna savaşının veya Kosova vahşetinin sona erdirilmesi için uluslar arası topluluğa birlikte çağrıda bulunmuşlardı.Aynı zamanda Ankara ve Sofya,yasa dışı uyuşturucunun geçit yeri ve kara para aklayan ülke imajlarını düzeltmeye çalışıyorlar.Buna yönelik olarak Nisan 1998'de Romanya ile birlikte Cumhurbaşkanlığı seviyesinde para aklama,uyuşturucu trafiği,terörle mücadele,organize suç,gümrükten insan ve silah kaçırmak konularını kapsayan üç taraflı bir anlaşma imzaladılar.

Türklerin siyasi temsilcisi olarak kabul edilen Hak ve Özgürlük Hareketi,Bulgaristan'ın yeni siyasi görünüşünde yasal bir güç haline gelince,bölgede yaşayan Türk nüfusun kaderi hakkındaki endişeler yatışmıştır.(16) 1980'lerde 60-70 milyon dolar olan ikili ticaret 1996'da 511 milyon dolara yükselmiştir.(17)

Türkiye,Bulgaristan,Romanya arasında 2000-2005 yıllarında gerçekleştirilecek üçlü serbest ticaret bölgesinin bir bölümü olarak tasarlanan Türk-Bulgar serbest ticaret bölgesi

bu miktarı çoğaltacaktır.1.000'den fazla küçük Türk işletmesi şu an Bulgaristan'da faaliyet göstermektedir.Bunların yatırım rakamı ise 35 milyon dolardır.Türkiye'nin bazı büyük sanayi ve ticaret girişimcileri ,Bulgaristan'daki özelleştirme faaliyetleri ve alt yapı projeleri ile ilgilenmektedir.

Romanya'nın Varşova Paktı sistemi dahilinde Moskova ile arasında mesafe bırakması sebebiyle Soğuk Savaş sırasında bu ülke ile olan ilişkiler nispeten rahatlamıştır. Çavuşescu rejiminin yıkılmasından sonra,her iki ülkenin Cumhurbaşkanılarının yılda en az bir kere düzenledikleri toplantılarla ilişkiler gelişmiştir.Romanya'nın NATO'ya üye olması ve her iki ülkenin AB'ye üye olma girişimleri bu ülkelerin çıkarlarını birleştirmektedir.Avrupa Konseyi'nin Aralık 1997'deki Lüksemburg kararıyla Romanya'nın AB'ye aday ülkeler kuşağında ikinci gruba alınması Ankara'yı da sevindirmiştir. 750 milyon dolarlık ticaret hacmi,Türkiye'yi Romanya'nın beşinci ticaret ortağı yapmaktadır.Bugün çoğunluğu küçük işletmeler olmak üzere 4.000 Türk işletmesi,Türkiye'yi Romanya'ya en fazla yatırım yapan yedinci ülke konumuna getirmiştir.Türkiye;Köstence limanının Karadeniz'in büyük limanlarından biri haline getirilmesi,nakliye alt yapısının geliştirilmesi,Türkiye ve Romanya limanları arasında çalışacak yükleme-boşaltma feribotları ile yakından ilgilenmektedir.(18)

SONUÇ:

Balkan ülkeleri arasındaki sorunlar incelendiğinde ilk sırada azınlıklar gelmektedir. Etnik,dinsel,kültürel ve tarihsel birçok boyutu bulunan azınlık sorunları yeni dünya şartlarında bir yandan milliyetçiliğin alevlenmesine ve yeni çatışmalara neden olmakta, öte yandan bölge ülkelerinin dış politikasına doğrudan veya dolaylı olarak yön vermekte,bölgesel işbirliği ve bölge ticaretini etkilemektedir.

Asıl sorun çok eskilere giden millet ve devlet sınırları arasındaki farklılıktır.Balkan coğrafyasındaki sınırlar genelde üzerinde yaşadıkları milletlerin coğrafi ve kültürel sınırları ile tam olarak örtüşmemektedir.Çok uluslu imparatorluklar döneminde sorun yaratmayan bu durum,mikro milliyetçiliğin yaygınlaştığı yeni koşullarda su yüzüne çıkmıştır.

Bölgedeki diğer anlaşmazlık ve ihtilafların,gerçekte bu temel sorunun bir yansıması olduğunu söylemek mümkündür.

Yeni dönemde Balkan devletlerinin azınlıklar politikasında yer yer çelişkiler yaşanmış,bir yandan duyulan kuşku nedeniyle baskılar arttırılırken,öte yandan tam tersine azınlık hakları sözleşmesi,başka alanlarda kazanımlar elde edebilmek niyetiyle,imzalanabilmiştir.Azınlıklar,Balkan ülkelerinin dış politikasına doğrudan yön veren faktörlerin başında gelmektedir.Avrupa içinde yer alma beklentisi nedeniyle son dönemde olumlu gelişmeler kaydedilmiştir.Nitekim Balkan ülkelerinden Slovenya,Romanya ve Bulgaristan'ın AB'ye tam üye olarak katılacakları kesinleşmiştir. Arnavutluk ve Makedonya,ABD ile ilişkilerini sıkılaştırmak ve günün birinde NATO'ya katılmak istemektedirler.Bosna-Hersek'in Batılı devletlerce tanınması,Hırvatistan ve Sırbistan'ın temel insan hakları ihlallerinden uzaklaşma eğilimi içine girmeleri bu arada dikkat çeken gelişmelerdir.

Bir Balkan ülkesi olarak bölgedeki gelişmeleri yakından izleyen Türkiye'nin Lozan'ın çizdiği çerçeve dışına çıkarak bir kazanım elde etmek amacıyla bölgeye doğrudan müdahale etmesi ihtimal dahilinde değildir.Türkiye'nin kısa ve orta dönem dış politikalarının önemli hedeflerinden biri yeni ortaya çıkan Balkan devletleri öncelikli olmak üzere bütün yarımada devletlerinin istikrarlı bir siyasal ve ekonomik yapı içinde güçlendirilmelerini sağlamak ve bu ülkelerde bulunan hangi ırk,din ve dilden olurlarsa

olsunlar etnik azınlıkların güvenliklerini uluslar arası hukuk şemsiyesi altına almaktır.Bu genel sınırlama içinde bölge ile tarih,kültür ve din bağı olan Türkiye,uluslar arası toplum ile birlikte bir yandan ihtilafların hakkaniyet sınırlar içerisinde çözümlenmesini desteklemekte,öte yandan bölgesel işbirliğini geliştirici bir politika izlemektedir. Arnavutluk,Bosna-Hersek ve Makedonya,yeni şartlarda Türkiye'nin Balkanlarda destek verdiği ülkelerdir.Bunun yanında Türkiye bir zamanlar büyük sorunlar yaşadığı Bulgaristan gibi ülkelerle ilişkilerini yeni bir zemine oturtma çabasıdır.Türkiye,bölge ülkelerinin Avrupa-Amerika merkezli örgütlerle işbirliği çabasını desteklemektedir.(19)

Bilindiği gibi Balkanlar,Türkiye için sadece coğrafi,siyasi,ekonomik ve güvenlik açılarından değil tarihsel ve kültürel mirasımız açısından da önemlidir. Türk tarihinin bir kısmı da bu coğrafyada yazılmıştır.Türkiye'de,Balkan kökenli çok sayıda Türk vatandaşı olduğu gibi Balkanlarda da çok sayıda soydaşımız ile din,dil,kültür ve gönül bağımız olan ciddi bir nüfus vardır.Buna rağmen Türkiye'nin Balkanlar politikası sadece tutarlı ve ikili ilişkilerden oluşmayan bir bölgesel politika olmak durumundadır.(20)

Balkanlar,bir köprü ve geçiş yoludur.Türkiye'nin ve bölgenin güvenliği ve refahı,bu yolun açık tutulmasını gerektirmektedir.Balkanların barış ve istikrar içinde olması Türkiye için büyük önem taşımaktadır.

Türkiye,1990 sonrasında Balkanlarda aktif ve dinamik bir dış politika anlayış ve uygulaması sergilemiştir. Hatta,Balkanlara ilişkin bu dönem Türk Dış Politikasının,Atatürk dönemi Türk Dış Politikasını hatırlattığı bile ifade edilebilir.(21)

DİPNOTLAR

1. Davutoğlu, Ahmet, Stratejik Derinlik, Türkiye'nin Uluslararası Konumu, Küre yay., İst.2001, s.221-222
2. Sander,Oral;Türkiye'nin Dış Politikası,İmge Kitabevi,Ank.,1998,s.200
3. Davutoğlu,Ahmet ;A.g.e.,s.223-224
4. Lesser, Ian O. Graham E. Fuller, Balkanlardan Batı Çin'e Türkiye'nin yeni Jeopolitik Konumu,Alfa yay.,İst.2000,s.48-49
5. A.g.e., s.50-52
6. Özcan,Gencer;"Yugoslavya'nın Dağılması ve Türkiye'nin Balkan Politikasına İlişkin Düşünceler",Mustafa Bereketli(der.);Berlin Antlaşmasından Günümüze Balkanlar,Rumeli Vakfı Kültür Yayını,İst.,1999,s.162
7. Uzgel, İlhan, "Balkanlarla İlişkiler", Derleyen Baskın Oran; Türk Dış Politikası,Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular,Belgeler,Yorumlar 1980-2001, cilt 2,İletişim yay., İst.2002,s.481
8. A.g.e., s.482-483
9. Bilge, A.Suat, Büyük Düş,Türk-Yunan Siyasi İlişkileri, 21.yüzyıl yay., Ank.2000, s.209-262
10. Kut,Şule;"Türkiye'nin Bosna-Hersek ve Makedonya Politikaları",Faruk Sönmezoğlu(der.),Türk Dış Politikasının Analizi,Der yay.,İst.,1994,s.168-169
11. Ülger, İrfan Kaya, "Balkan Gelişmeleri ve Türkiye;1990'lı Yıllar", Derleyen İdris Bal; 21.yüzyıl Eşiğinde Türk Dış Politikası, Alfa yay., İst.2001, s.195-198
12. Hale,William;Türk Dış Politikası(1774-2000),Çev.Petek Demir,Mozaik yay.,İst.,2003,s.278
13. Uzgel,İlhan;"Türkiye ve Balkanlar;İstikrarın sağlanmasında Türkiye'nin rolü",Barry Rubin-Kemal Kirişçi(der.);Günümüzde Türkiye'nin Dış Politikası,Boğaziçi Üniv.yay.,İst.,2002,s.94
14. Aklan, Necmettin, Dağılan Yugoslavya Mozaikinde Bosna, Beyan yay., İst.1995, s.159-160
15. Demir, Erdoğan, Merkezi Devletlerin Yugoslavya'nın Parçalanmasındaki Rolü:Kosova Örneği, Basılmamış Yüksek Lisans tezi,Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adapazarı 2003, s.27
16. Kut,Şule;"Türkiye'nin Balkanlar Politikası", Alan Makovsky, Sabri Sayarı, Türkiye'nin Yeni Dünyası, Türk Dış Politikasının Değişen Dinamikleri, Alfa yay., İst.2002, s.105-108
17. Coşkun, Birgül Demirtaş, Bulgaristan'la Yeni Dönem,Soğuk Savaş Sonrası Ankara Sofya İlişkileri, ASAM yay., Ank.2001, s.71

18. Kramer, Heinz, Avrupa ve Amerika Karşısında Değişen Türkiye, Çeviren Ali Çimen, Timaş yay., İst.2001, s.220-235
19. Ülger, İrfan Kaya, A.g.e., s.199-200
20. Kut,Şule;A.g.m.,s.121
21. Lütem, Ömer E., Coşkun, Birgül Demirtaş;Balkan Diplomasisi, ASAM yay., Ankara 2001, s.29-30

TARIH

RUSKA DIPLOMATIJA O MIGRACIONIM PROCESIMA U MAKEDONIJI (KRAJ XIX-og - POČETAK XX-og VEKA)

**D-r Rastislav TERZIOSKI
Makedonya**

Migracione pojave na makedonskim prostorima sa kraja XIX-og i početka XX-og veka ostavile su značajne tragove u ruskoj diplomatskoj dokumentaciji. U ovom našem prilogu pisan na osnovu najnovijih istraživanja o toj građi, i navodimo samo neka istraživanja sadržana u godišnjim izveštajima Ministarstva vanjskih poslova Rusije upućeni do Imperatora Rusije neposredno posle Berlinskog kongresa 1878 godine, da bi se šire zadržali na ruskim konzularnim izveštajima iz više balkanskih centara a posebno iz Bitolja, Soluna i Skoplja sa kraja XIX-og veka do početka Balkanskih ratova 1912-1913 godine.

Navedena dokumenta uveliko potvrđuju izrečene tvrdnje u nauci da je Balkan a posebno Makedonija kao njegovo centralno područje, jedno od najfrekventnijih migracionih područja u Evropi, područje koje dobri poznavalac ove problematike profesor Jovan Cvijić sa razlogom označava kao jedno od najaktivnijih metanastičkih područja na Balkanu.

Prvi podaci o migraciji Makedonaca vode nas u daleku prošlost. Širi su i sigurniji dokazi o novijem vremenu. Tačnija saznanja o masovnim migracionim pokretima makedonskog stanovništva imamo u glavnom sa kraja XV-og veka naovamo.

Posebno značajne seobe datiraju sa kraja XVII-og veka kada zajedno sa masom Srba sa Kosova, Makedonci naseljavaju Južnu Mađarsku to jest današnju Vojvodinu. Naseljavanje Makedonaca u tim krajevima ima i u XVIII-om i XIX-om veku. Međutim, ono što se dešava na ovom planu sa Makedoncima na prelazu XIX-og na XX vek i nadalje, pa sve do današnjeg doba, svakako nadilazi sve dosadašnje.

U ovom naslovljenom periodu najveći migracioni talasi vezivaju se za, prvo, godine Istočne krize 1877-1880; drugo, za period posle Ilindenskog ustanka u Makedoniji 1903 godine; treće, za Mladoturski period vezan za aneksiju Bosne i Hercegovine, pa sve do Balkanskih ratova. Sve je ovo doprinelo da se ogromna iseljenička masa iz Makedonije nađe u susednim balkanskim zemljama, najviše u Bugarskoj, u nekim Zapadnoevropskim i prekookeanskim zemljama najviše u Sjedinjenim Američkim Državama. Istovremeno teče i masovna imigracija muslimanskog stanovništva u Makedoniji, pa sve će to zajedno u mnogome izmeniti opštu sliku etničkog sastava Makedonije i to na štetu Slovena.

Sledeći brojevi daju širu makar i nepotpunu sliku o tome šta se dešavalo na prelazu stoleća u Makedoniji. Tokom Istočne krize beže i to najviše u Bugarsku i Srbiju oko 30 000 ljudi. Prema jednom izveštaju iz 1900-te godine, za poslednjih 20 godina preko 200 000 Slovena iz Makedonije su otišli da traže posao u Bugarsku. Za period od 1903 godine do Balkanskih ratova navodi se cifra od 100 000 Makedonaca što napuštaju Makedoniju, od toga oko 30 000 samo u SAD. Za ovaj period više od desetina hiljada muslimana naseljavaju se u Makedoniju. Na osnovu Lozanskog ugovora iz 30.01.1923 godine dogovoreno je između Grčke i Turske razmena oko 1 800 000 ljudi. Prema grčkim statistikama na bazi ovog ugovora u Južnu Makedoniju doseljeno je 538 595, ili zajedno sa onima koji su doseljeni posle Balkanskih ratova 638 253 ljudi. Posle Prvog svedskog rata na osnovu konvencije između Bugarske i Grčke iz egejskog dela Makedonije u Bugarsku se iselilo oko 150 000 Makedonaca. U ovo isto vreme 28 000 vlaškog stanovništva iz

Egejskog dela Makedonije odlazi za Rumuniju. Između dva svetska rata na teritoriji Vardarske Makedonije doseljeni su više desetina hiljada kolonista i drugog stanovništva, najviše Srba i Crnogoraca; u toku Bugarske okupacije 1941-44 godine velik broj ovih ljudi je proteran iz Makedonije od kojih se posle rata u Makedoniju vratio manji broj. Centarlnе ruske novine "Pravda" iz 21.03.1943 godine prenose vest da je sa teritorije Makedonije i Trakije pod pritiskom okupatorske vlasti proterano oko 100 000 mesnog stanovništva i da je na njihovom mestu naseljeno bugarsko stanovništvo. Posle građanskog rata u Grčkoj 1946 - 1949 samo iz južnog dela Makedonije iseljeno je oko 25 000 ljudi; u posleratnim godinama iz Vardarskog dela Makedonije oko 10 000 Makedonaca se seli u Vojvodinu. U periodu 1953 - 1954 godine više desetina hiljada muslimana iz Makedonije se seli u Tursku, a u toku nekoliko poslednjih decenija pa sve do danas traje velika seoba makedonskog stanovništva u preokenskim zemljama najviše u Australiju, Kanadu, SAD i na Novom Zelandu.ⁱ

Vratimo se međutim na naslovljeni period. Neposredno posle ustaničkih dešavanja iz 1878 godine u Makedoniji, ruski ministar inostranih poslova u godišnjem izveštaju do Ruskog cara između ostalog piše: "U toku meseca decembra 1878 godine ustanak u Makedoniji tako reći je sasvim ugušen, deo hrišćanskog stanovništva napustio je zemlju i preselio se u Bugarsku . . . Većina mesnog stanovništva bila je prinuđena da se spašava u slobodnoj Bugarskoj. Prisustvo muslimana koji su pobešli iz Severne Bugarske i koji su se naselili u Makedoniji pored hrišćanskog stanovništva, koje je sa svoje strane bilo prinuđeno da im obezbeđuje krov i hranu, dovela je do strašnih gubitaka u svakoj hrišćanskoj poredici, pretvarajući se na taj način u žrtvu fanatične rulje razjarene sopstvenom katastrofom i mržnjom prema hrišćanima . . . " .

Mnogo muslimanskih izbeglica, kaže se u izveštaju, koji se nalaze u Solunskom vilajetu u bezizlaznom položaju oddaju se krađama i nasilničkom ponašanju što zajedno sa prepadima raznih razbojničkih bandi koje se kriju po šumama dovode mirno stanovništvo do užasa. . . ".ⁱⁱ Zbog ovih opasnosti, predoči jedan kasni izveštaj Ruskog ministra inostranih poslova do ruskog cara: "Izbeglice iz Makedonije su preseljavani u Bugarsku u najužasnijim uslovima, spasavajući se od pokolja i pljačke, plaše se da se vrata da se ne bi u rodnim mestima sreli sa svim užasima turskog pritiska...".ⁱⁱⁱ Ove okolnosti, zaključuju izveštači mogu da objasne fakat zbog koga: "Stanovništvo u trima makedonskim vilajetima u periodu posle Rusko-turskog rata nije poraslo a gustina istog stanovništva iznosi samo 8 ljudi na kvadratnom kilometru".^{iv}

U literaturi se spominje cifra od 30 000 izbeglica koji su u 1878-79 god. napustili Makedoniju i naselili su se u bugarskom Kneževstvu. U izveštaju ruskog kneza Dondukov - Korsakova od 13.12.1878 g. spominje se cifra od 25 000 izbeglica iz Makedonije koji su se naselili na teritoriju Sofiske gubernije.^v U drugom Ruskom dokumentu precizirana je cifra od 28 957 hrišćana iz Makedonije koji su se nalazili u izbegličkim zbegovima na teritoriji bugarskog kneževstva i tri do četiri hiljade u Srbiji. Postoji i ruski podatak da je u Sofiskoj gubrniji bilo oko 20 000 izbeglica iz Makedonije. Cifra od oko 20 - 30 000 izbeglica spominje se i u nekim drugim ruskim, francuskim i bugarskim dokumentima.^{vi}

Poznati su podaci o pojačanoj emigraciji makedonskog stanovništva u periodu posle Ilindenskog ustanka 1903 godine, u balkanskim kako i u preokookeanskim zemljama, kao i o planiranom masovnom doseljavanju muslimana u Makedoniji. Ova pojava iz razumljivih razloga je prisutnija u izveštajima ruskog konzula iz Bitolja, pošto posle Ilindana 1903 godine iz ovog najugoženijeg regiona odlazi najviše stanovnika. Prema izveštaju ruskog konzula iz Bitolja samo u toku 1904 - 1907 godine iz ovog regiona odlaze za Ameriku 30 000 Makedonaca: u 1904 - 3 000, 1905 - 7 000, 1906 - 15 000.^{vii}

Ruski ministar rata Kuropatkin u oktobru 1903 g. izveštava ruskog cara da prema podacima dobivenim od ruskoga vojnog agenta u Sofiji Protopova sada u Bugarskoj ima više od 250 000 emigranata iz Makedonije.^{viii} U jednom izveštaju navodi se da "polovina stanovništva Sofije, a isto i neki drugi bugarski pogranični gradovi, naseljeni su makedonskim izbeglicama, da u gradu Čustendilu od ukupno 35 000 stanovnika 30 000 su Makedonci.^{ix} Ruski konzul u Bitolju u martu 1907 godine piše da je ove godine emigracioni pokret u Bitoljskom vilajetu ponovo dobio velike razmere bez razlike na neka ograničenja. Započeto u Lerinskoj i Kosturskoj kazi iseljavanje se sada proširilo takoreći na celi Bitoljski vilajet postepeno prodirajući u graničnim okruzima Skopskog i Solunskog vilajeta. On smatra da vilajet svakodnevno napušta 200 - 300 ljudi. Ima sela u Lerinskoj kazi iz kojih je iseljeno skoro svo muško stanovništvo. . .".^x

Ruski istoričar V.Teplov je utvrdio da se ogromni deo emigracije iz Makedonije i iz Odrinskog kraja uputio u Bugarskom Kneževstvu. Prema Teplovu "od 70 000 stanovnika u prestonici Kneževstva, 28 000 su iz Makedonije, broj iseljenika u Plovdivu je 8 000 i.t.d. Velik deo intelegencije u Kneževstvu po poreklu je iz Makedonije i Odrinskog kraja. Od 5 000 učitelja 2 300 su iz tih oblasti; od 38 000 činovnika 15 000 su isto tako iz tih rejona. Slična je situacija i sa oficirima, čija jedna trećina je njihova, sa sveštenicima itd."^{xi}

Razmatrajući i ocenjujući ove zastrašujuće cifre, ruski konzuli primećuju i podvlače da je opasnost još veća i zbog toga što iz Makedonije zbog poznatih razloga odlazi cvet naroda: radno najsposobniji i najenergičniji pojedinci. Obazirujući se na ovu temu ruski konzuli ukazuju i na fakat da turske vlasti kako i drugi zainteresovani spoljašni faktori, ispred svih balkanske zemlje, polazeći od svojih interesa u Makedoniji, na emigraciju gledaju blagonaklono. Prema njihovoj oceni Turske vlasti emigraciju shvataju kako faktor koji slabi revolucionarni elemenat u Makedoniji. Ruski konzul u Skoplju Orlov u martu 1907 godine je izvestio da "zahvaljujući blagonaklonom gledanju turskih vlasti na ovu pojavu, poslednje 3-4 godine emigracija je u Makedoniji dosegla osobito krupne razmere. On ovu pojavu ocenjuje kao "tužnu posledicu opšte tragične situacije u Makedoniji, kao dosta ozbiljnu opasnost koja slabi hrišćanski elemenat u zemlji, još veća od arnautskih zuluma ili od borbe neprijateljskih propagandi..."^{xii}

Ugledne Ruske novine "Rossija " 28.09.1907god. u ovom smislu piše "... turske vlasti sa zadovoljstvom dopuštaju emigraciju sa ciljem da se smanji broj nezadovoljnika ...". Ruski konzul Kalj beleži da turske vlasti nastoje i žele sačuvati blagonaklonu neutralnost prema emigrantskim pokretima čime makar i privremeno slabe za njih najači elemenat - Bugarski.

Ruski izvori ocenjuju da srpska i grčka propaganda gledaju na emigraciju kao faktor što slabi nadmoć bugarske propagande, što je razlog prema njemu da se odnose blagonaklono a da je Bugarska zainteresovana za makedonske izbeglice zbog toga što u njima gleda potencijalnu snagu za spremanje budućih kadrova preko kojih će moći uticati u Makedoniji.

Ruski konzul Kalj smatra da nasuprot nekim krugovima u Kneževstvu rukovodioci bugarske propagande i bugarske duhovnosti u Makedoniji na emigraciju gledaju kao veliku opasnost za bugarske ciljeve u Makedoniji. "Bugarska duhovnost gubi selo po selo, propagandni glavari ne nalaze više elemenata za popunjavanje četa čime se po mišljenju Kalja objašnjava njihovo očigledno slabljenje, Ohridski mitopolit već je pripretilo iseljenicima odstranivanjem iz crkve".^{xiii}

Pada u oči da ruski konzuli barem prividno zauzimaju protivrečna stajališta po pitanju emigracije. Sa jedne strane držeći se zvanične linije ruske politike za održavanje status quo situacije u Makedoniji, zadovoljno trljaju ruke zbog ostranjanje revolucionarnog elementa iz Makedonije, a sa druge strane prave napore da zaustave

emigraciju videći u njoj faktor što slabi slovenski elemenat. Međutim, ovo protivrečje je samo prividno sasvim logično i objasnjivo, zbog toga što i u jednom i u drugom slučaju brani samo osnovnu stratešku opredeljenost Rusije prema događanjima u Makedoniji.

Navodimo samo nekoliko primera. Ruski konzul Kalj, na primer, izveštava da su "... u poslednje vreme iseljeni su nekoliko hiljada ljudi u Ameriku koji pretstavljaju najnemirni i najopasni elemenat u Makedoniji i da zbog toga može da se pretpostavi da komite neće uspeti dići opšti ustanak"^{xiv}. Ruski generalni civilni agent za Makedoniju Demerik objašnjava "da pokretanje iz mesta rešavanja pitanja o amnestiranju izbeglica i njihov slobodan povratak daje novi potsticaj za smirivanje u zemlji."^{xv} Ruski konzul u Skoplju u martu 1907 god. tajno saopštava da je nejednom obratio pažnju na ozbiljnost i opasnost da ta emigracija zastrašuje slovenski elemenat na Balkanu i da je davao uputstva i savete da se protiv iste deluje putem duhovnosti i školstva kako i putem širenja literature koja crnim bojama crta položaj makedonske emigracije u Americi.^{xvi} Ruski generalni konzul u Makedoniji u Solunu Girs, zabrinut zbog pojačanok pritiska Turske, što kako kaže dovodi do iseljavanja vidnih i drugih Makedonaca pod raznim izgovorima u Malu Aziju obraća ozbiljnu pažnju i ocenjuje da će se sve to u krajnoj liniji završiti loše po opšti interes Rusije na ovim Balkanskim prostorima; zalaže se za pojačanu aktivnost Ruske diplomatije, za otklanjanje te opasnosti dok "još postoje mogućnosti za to". Ukazuje da "pri takvom preokretu događaja mi možemo izgubite deo tla neophodnog za naše prihvatljivog rešenja, za sudbinu kraja, za budućnost, za koju će požuriti da pobrinu drugi."^{xvii} Ruski emisar u Carigradu doverljivim pismom 5/18 juna 1903 god. između ostalog izveštava svog ministra inostranih poslova Lamsdorfa da je gotov da preuzme na sebe odgovornost da razgovara sa turskom vladom o vraćanju makedonskih izbeglica i o osiguranju njihove bezbednosti stim što bi se rasteretio njihov pritisak na Bugarsku vladu. Zinovljević dalje saopštava da je u vezi s tim razgovarao sa visokim predstavnikom Bugarske Načevim, koji smatra da bi to pomoglo bugarskoj vladi da se jače opredeli za reformsko rešavanje makedonskog problema, onako kako što se zalaže Rusija, suprotno revolucionarnim zamislima makedonskog komiteta čija potencijalna rezerva mogu da budu izbeglice.^{xviii}

Osudjujući komite kao osnovne krivce za sudbinu izbeglica, vladino glasilo "Pravitel'stvenij vestnik" 9 novembra 1904 godine između ostalog objašnjava da je "...zalaganjem Rusije došlo do vraćanja više hiljada izbeglica koji su kako kaže bežali od revolucionara..." U vezi s tim preporučuje, kao i dosad da se produži sa pažljivim praćenjem ovih osnovnih krivaca za sudbinu emigranata.^{xix} Izveštavajući o samom procesu emigracije, ruski izveštači u Makedoniji zadržavaju se nešto više na položaj ekonomske emigracije u Americi. Izveštavaju o organizaciji i delovanju nekih društava i kompanija koje su angažovane na planu prihvatanja emigranata. Govore o vrbovanju radne snage, o delovanju prihvatnih punktova za radnike, o selekciji radne snage, o uslovima pod kojim putuju i zapošljavaju se, o visokim dažbinama koje treba da plate za osiguranje, putne troškove, garancije itd. Ukazuje se na pojavu i procvat lihvarstva i ostalih vidova zarade koje se vrše u dosluhu sa turskim vlastima, a na račun onih koji odlaze u emigraciju. Izveštava se isto i o teškim uslovima pod kojima emigranti rade, o životu i zaradi u teškim uslovima u tuđini. Hvali se marljivost i prisposobljivost makedonskog čoveka. Priča se o pečalbarskom lišavanju, o njihovom skromnom življenju, o marljivosti što Makedoncima obezbeđuje težak međutim siguran rad, zapošljavanje i relativno dobru zaradu. Piše se isto o njihovom nostalgичnom nemiru, o njihovoj tuzi za rodnim krajem, koji nijednog momenta nije zaboravljen, kao i nadi da će da mu se vrate.

Daju se pregledi o relativno dobroj zaradi i zaključuje se da će priliv emigranskog kapitala dovesti do još veće ekonomske, pa i političke promene u Makedoniji. Očekuje da će im to pomoći u ostvarivanju političke samostalnosti bez suvišnog krvoprolića.

"Vraćajući se u otaxbinu - piše ruski konzul u Bitolju - emigrant se ponaša sasvim drugačije prema plemenskim neprijateljstvima kao i prema revolucionarnom propagandom. Ranije, zbog toga što je bio bedan i preplašen on se u svojoj nevolji pokoravao na ovoj ili onoj propagandi, menjao je svoju religiju pa je čak pristupao i revolucionarnoj propagandi. Sada kada se vratio sa zarađenim sredstvima on više ne krije ravnodušnost pa nekad i prezir prema nacionalnim razdorima. U vezi s tim konzul Kalj smatra da je emigrantski pokret jedna od najvažnijih pojava u savremenom životu Makedonaca što će imati ozbiljne posledice ne samo ekonomskog nego i političkog karaktera"^{xx}

Ova po mom mišljenju dosta ozbiljna, smela i originalna razmišljanja o makedonskoj emigraciji koja dozvoljavaju ruskom analitičaru da izvuče još smeliji zaključak o jednom od najsuštinskijem pitanju za makedonsku istoriju-o postojanju njene posebnosti, o posebnosti makedonskog jezika, o pravu njene nezavisnosti itd. Tako govoreći šire o makedonskoj emigraciji, ruski konzul u Bitolju daje sebi za pravo, očigledno u suprotnosti sa svojim zvaničnim obavezama, kao dobar poznavalac mesnih prilika, da utvrdi "da ovi ljudi Makedonci (reč Makedonci je u originalu dokumenta napisan, a posle očigledno neslučajno precrtan, pa je zamenjen sa rečju mesni žitelji-b.m.), nisu ni Bugari, ni Srbi, ni Grci a prosto Sloveni Makedonci, da se svi ostali nazivi nasilno nameću od strane propagandi, od strane škola, crkve; međutim meni se čini da silom ne bi trebalo da se nameće nacionalnost. Zbilja jezik Makedonaca je dosta sličan sa bugarskim i srpskim jezikom kako i sa mnogim slovenskim dijalektima...sa grčkim nema ništa zajedničko...međutim, zbog toga ne znači da je lokalni jezik bugarski ili srpski, a još manje je grčki, pa zbog toga da se dokazuje ili osporava nacionalnost, sa crkvene tačke gledanja nemože izdržati nikakvu kritiku."^{xxi}

Nešto konkretnije o muslimanskoj imigraciji u Makediniji

Poznato je da u periodu 1878 - 1912 god. za razliku od drugih balkanskih država koje su bile u pobjedničkoj poziciji prema Turskoj, Makedonija na svojoj teritoriji je morala ponovo da prihvati povećanje muslimanskog elementa. Ona je postala objekat infiltracije ogromnih masa muslimanskih doseljenika iz Bosne, Sanxaka, Crne Gore, Srbije, Kosova, Bugarske i Male Azije. Tu je bilo ^erkeza, Turaka, Bošnjaka, Pomaka, Albanaca, koji pod zbirnom imenicom - muhaxiri u nekoliko masovnih talasa preplavljuju Makedoniju preteći da ubrzo ostanu dominantna demografska masa na makedonskom prostoru, a služeći verno i fanatično apsolutističkoj vlasti sultana, stave kraj svim nadama slovenskog življa za oslobođenje i osamostaljenje. Oni su imali za cilj da popune stvoreni vakum i da na taj način najdrastičnije promene etničku ravnotežu u korist muslimanskog stanovništva. Ovakve okolnosti kako što smo citirali na početku našeg priloga objašnjavaju već spominjani fakat zašto stanovništvo triju makedonskih vilajeta u periodu posle Rusko-turskog rata nije poraslo a gustina je iznosila samo oko 8 ljudi na kvadratnom kilometru.

Prema određenim podacima muhaxirska lavina koja je zahvatila Makedoniju u toku 1877 - 1878 godine, brojala je oko 100 000 ljudi. Cilj njihovog doseljivanja je bio pojačavanje turskih graničnih područja prema slovenskim državama Bugarskoj i Srbiji, i da se muslimaniziraju što veći broj regiona. Njihov raspored u Makedoniji je bio takav da je osnovno breme koje je sa sobom doneo iselenički pritisak, trebalo da padne na domaći makedonsko-hrišćanski živalj. "U tim godinama nezaštićeno makedonsko stanovništvo najjače je na svojim plečama osetilo posledice vojnih poraza Turske i užase muhaxirske kolonizacije".^{xxii}

20 Oktobra 1898 godine Upravnik ruskog konzulata u Skoplju beleži da pod terorom slovenski živalj sve se više proređuje, "... da polako ali nezadržljivo sa zapada prema istoku nadvisuje muslimanski arnautski klin što preti da otseče Makedoniju od ostalih hrišćanskih zemalja..." (isto se odnosi i na Crnu Goru, Bosnu, Srbiju i Bugarsku - b.m.)^{xxiii}

Ruski diplomatski izaslanik u Cetinju (Crna Gora), Vlasov u jednom opširnom telegramu 15 marta 1902 opominje kneza Nikolu "da ne ide na ruku makedonskim ustanicama jer bi jedan takav ustanak išao na ruku turskoj Imperiji, koja nesumljivo ima snagu da ga uguši u krvi i koja bi posle tražila umesto poginulih hrišćana da preseli iz Male Azije svoj muslimanski elemenat . . . ".^{xxiv}

U jednom telegramu 2/15 marta prenosi se i članak ruskog glasila "Novoe vremja", u kome njegov Sarajevski dopisnik opisujući događaj agrarnog pitanja u Makedoniji između ostalog, kaže da je "njegova osnovna crta postepeno oduzimanje zemlje hrišćanima . . . i pritisak na slovenski življu od strane muslimanskih doseljenika . . . i da od seljaka koje su gazde pašnjaka i šuma oduzme sve bezakonskim putem . . . i da se sa javnom podrškom vlade oduzme pravo na zemlju."^{xxv}

Ruski konzul u Bitolju Beljajev u svom izveštaju od marta 1911 god. navodi "da je jedan od glanih planova sadašnjeg mladoturskog rukovodstva Centralnog mladoturskog komiteta Nazim Beja, projekat za postepeno naseljavanje Makedonije muslimanskim stanovništvom koje se preseljuje iz susednih zemalja a najviše iz Bosne . . . ".

Nazim Bej je pretio da ". . . ako revolucionarni komiteti produže svoju delatnost, mi se nećemo zaustaviti ispred bilo kakvih gubitaka da pojačamo pritisak na muslimane koji se sele u Makedoniju, ne sprečavajući u isto vreme iseljavanje hrišćana. Sad u Bosni ima 600 000 muslimana koji će postepeno preći kod nas, a isto će toliko selilaca doći iz Bugarske i Rumunije . . . ".

U dokumentu se dalje govori i o velikim ulaganjima turskih vlasti za novo doseljivanje muslimana - muhaxira kao i na neispunjena obećanja vlasti prema njima, što je izazvalo komplikacije i nemire kod muslimana a zbog toga i vraćanje nekih od njih na svoja ranija mesta.^{xxvi}

Prema opštoj oceni ruskih konzula u Makedoniji iseljavanje hrišćana i doseljavanje muslimana u Makedoniju "bez svake sumnje, bez svakog komentara je imalo za cilj umirivanje Makedonije na način značajnog povećanje muslimanskog elementa na račun hrišćanskog. Izveštači utvrđuju da je doseljivanja muslimana bilo dobro osmišljeno, da se doseljuju dobro spremljeni ljudi najčešće fanatizirani muslimani i ne malo od njih ološ iz evropskih vilajeta, pa i iz Arabije. Naoružani i privilegovani ubacivani su najčešće između kompaktnih hrišćanskih naselja i oni imaju za cilj da razbiju i oslabe i konačno da odvrte za svagda hrišćanski elemenat od pomisli za oslobođenje i samoopstanak."^{xxvii}

Nekoliko reči o položaju izbeglica emigranata i pomoći Rusije nastradalima

Spomenuta dokumentacije daje dosta prostora opisu tragične situacije izbeglica pa i onih koji su tržili spas u zbegovima i šumama, u zabačenim mestima, na one koji su izbegavali bilo kakve susrete sa Turcima. Govori se o užasu koji ih je prisilio na to: teror, nesigurnost, ubistva, bezvlašće, silovanja, pljački, užase pri seobama, teškoće oko prihvata izbeglica, glad, bolesti, epidemije, adaptacije na nove uslove.^{xxviii}

Suočen sa teškoćama višehiljadne izbegličke mase u Bugarskoj posle Rusko-turskoga rata visoki predstavnik ruske okupacione vlasti u Bugarskoj Kneževini, Dondukov-Korsakov u razgovoru sa francuskim konzulom beleži "...beda izbeglica je užasna i oni sa

strahom razmišljaju o onom što ih očekuje u toku surove zime...gde da se nađu toliko skloništa? Gde da se nađe odeća, i gde da se skupi hrana da bi se prehranile ova masa izbeglica".^{xxix}

U jednom izveštaju od 26-og Oktobra 1878 godina se kaže: "Stanovništvo iz dvadesetak sela iz okoline Melnika pobeglo je u šumu, gladni, bos i goli. Isti izvestilac 4-og Novembra 1878 informiše kako je redovna turska vojska zajedno sa ^erkezima i bašibozukom napala selo ^eršina, Demirhisarsko i da je u tom napadu malo ko preživeo i da je malo onih koji su uspeli da pobegnu, dok je mnoštvo stradalo od turskoga noža..."^{xxx}

U nekim dokumentima iz Ilindanskog perioda je zapisano da zbog pojačanih nemira i pripreme za ustanak "...zbog zloupotreba od strane službenih lica kao i od strane muslimanskih begova koji su imali njihovo pokroviteljstvo, počinju da opterećuju hrišansko stanovništvo iznad svake mere, zbog čega cela sela beže u planine posle svakog slučajnog sukoba između četa i žandarmerije."^{xxxi}

U više sličnih dokumenata čitamo: "...turska vojska i bašibozuk su napali nevino stanovništvo, žrtve su oba pola i svi odrasli... kosa mi se ježi kade slušam beskrajne priče o njihovim stradanjima ... Turci pale cele rejone, oni koji su uspeli da izbegnu plamen streljani su ili su ubijani hladnim oružjem. LJudi se jedva kreću od umora i straha ... niko se nije rešio da ostane u naseljenim mestima jer su ih terali muka i strah."^{xxxii}

U danima takozvanog Gorno Xumajskog ustanka, 13 Novembra 1902 godine Ruski vojni ministar Kuropatkin na osnovu dobijenih saznanja od Bugarskoga generala Sarafova obaveštava Ruskog Cara da su se dešavali krvavi obračuni sa mirnim stanovništvom ne samo u rejonima gde je podignut ustanak nego i u drugim okruzima, i da su se ponavljali užasi iz 1876 godine...Izbeglice u bezizlaznom stanju produžavaju da pristižu na Bugarsku granicu...^{xxxiii} U jeku Ilindenskog Ustanka, 28 Avgusta 1903 g. Ruski generalni konzul u Solunu Girs, ceneći na osnovu saznanja o događajima u Bitoljskom kraju, zaključuje da Turske vlasti žure ne samo da uguše gužvu u ovoj oblasti, nego da rasčiste jednom za svagda sa stanovništvom što je naseljuje, ukoliko, piše Girs, Turcima se dozvoli da završe delo punog istrebljavanja u Bitoljskom kraju (sledi nejasna reč u originalnom tekstu- b.m.), a potom i u drugim rejonima onda poboljšanje sudbine hrišćanskog stanovništva u ovim vilajetima više neće morati da ulažu brige, pošto će poslednje izgubiti ne samo etničko nego prema broju i svakojako značenje..."^{xxxiv}

U jesen 1903 god. konzul u Skoplju A. Mandelštejn saopštava da se vrši organizovano istrebljenje lokalnog stanovništva "...Konzuli u Bitolju šalju široke izveštaje o nastradalim stanovništvom, paljevinama i pljačkama".^{xxxv}

Ruski konzul u Bitolju Kalj u svom izveštaju 2 marta 1904 god. navodi da ne postoji mogućnost da se prebroje sve molbe i žalbe o bezbrojnim zločinima i da je samo u avgustu 1903 godine dobio više od 900 molbi i žalbi i da se taj broj ne smanjuje u prvim mesecima 1904 god.^{xxxvi}

Opisujući ovo beznađe makedonske emigracije ruski izveštači beleže svoju aktivnost kako da im se u tome pomogne. Beleži isto tako veru i nadu ovih stradalnika da će im u ovom času jedino pomoći bratska slovenska Rusija.^{xxxvii} U vezi stim naročito posle Ilindenskog ustanka u Makedoniji daje se značaj organiziranoj kampanji u Rusiji za pomoć nastradalima, koja se odvijala preko ruskog Crvenog krsta. U tome su pomagali brojna slovenska humanitarna društva, organizacija i pojedinci kao i istaknute ličnosti ruskoga društva: A.Basmakov, general Epančin, baron Tizen Hauzen, akademik Lamanski, profesor Bucilovič i mnogo drugih.^{xxxviii}

Prema jednom ruskom izvoru u toku dve godine (1903 -1905) preko ruskog Crvenog krsta sakupljena je opšta suma od 57 898 rubalja koja je bila usmerna na sledeći način: do ministarstva za inostranih poslove 6 225 rubalja, preku diplomatskog agenta u

Sofiji 5 647, preko poslanika u Carigradu 4 454, i preko slovensko društva 230 rubalja. Osim toga napominje se u izveštaju, iz datih na raspolaganju 51 000 rubalja civilnom agentu u Solunu N. Demeriku do 1 januara 1907 godine za različitih potreba potrošeno je 17 000 rubalja.^{xxxix} U svom pismu 31 decembra 1908 godine rusko civilno agenstvo u Makedoniji izveštava Ruskog emisara u Carigradu o potrošenim sumama iz fonda Glavne uprave Ruskoga Crvenog krsta izraženo u pozicijama za 1904 - 1908 godine za svaku godinu posebno.^{xl} Isti izveštač označuje opštu prispelu sumu i način kako je i preko koga potrošena.^{xli} Ruski diplomatski predstavnik u Solunu Pretrjaev 9.02.1909 god. izveštava da je od početka 1904 god do 1 januara 1909 god. imperatorsko posolstvo iz specijalnog fonda Crvenog krsta Rusije poslao građanskom agenstvu 6 192 turskih lira i 43 pijastra.^{xlii} Ruski izveštaji govore i o pomoći koja je pristizala za nastradale u Makedoniji i Odrinskog kraja iz drugih evropskih država. Navodi se na primer da je Austro-ugarski imperator Franc Jozef poslao 10 000 kruna, Italijanski kralj 10 000 kruna, Nemački imperator 2 000 franaka, privatna lica iz Engleske 4 000 franaka^{xliii}.

REZIME

Ova statija je pisana na osnovu ruskih dokumenata i govori o makedonskoj emigraciji na prelazu sa XIX-og u XX-og veka. Konstatuje se da se njen masovni karakter pre svega vezuje za: 1) za godine Istočne krize (1878-1881); 2) za period posle Ilindenskog ustankau Makedoniji 1903 godine; i 3) za godinu 1908 vezano za aneksiju Bosne i Hercegovine. Ukazuje se na zastrašujući vakum koji je napravljen odlaskom slovenskog stanovništva, bremen opasnošću da se isti ispuni doseljavanjem muslimanskoga stanovništva. Na kraju se daju detaljni podaci o teškim uslovima pod kojima se emigracija odvijala, kako i o pomoći Rusije, najviše ruskoga Crvenoga krsta da bi se pomoglo izbeglicama.

BELEŠKE

¹ O ovom vidi šire u : Basil Connaris Emigration from Macedonia in the Early Twentieth Century Journal of Modern Greek Studies, V.8.1989 /-133; Prof. Stefan Gaber : Nekoi karakteristiki na novovekovnite migracioni dviženja vo Makedonija (referat je podnesen na Međunarodnom naučnom skupu koji je održan u Skopju 1995 godine na temu "Migracioni procesi . . .)", rukopis u INI, Skoplje; dr. Rastislav Terzioski: "Diskriminatorski odnos bugarskog okupatora prema narodnostima u Makedoniju 1941 - 1945 god". Drugi svetski rat - 50 godina kasnije, Podgorica 1997, izdanje CANU, s. 487-499; Mr. Marija Pandeska "Prisilni emigraciji vo Makedonija vo godinite na golemata Istočna kriza (1875 - 1881)" INI Skoplje 1997; Stojan Germanov "Ruskata obštvenost i revolucionoto dviženie v Makedonija i Odrinsko 1893 - 1908", Sofija, 1992; Prof. Aleksandar Apostolov "Kolonizacijata na Makedonija vo stara Jugoslavija", "Kultura", Skopje, 1966 (posobno prilog II - IV, posle s.208); Dr. Gligor Todorovski "Kon prašanjeto za migracionite dviženje vo vremeto od 1878 do 1912 god" Istorija, Skopje 1968, III, s. 93 - 97; Prof. Trajče Grujovski "Ekonomskite migraciji vo stranstvo na naselenieto od Bitola i Bitolskite sela", GZFF, Skopje, 1970, s. 241 - 254; Todor Simovski "Balkanskite vojni i nivnite reperkusii vrz etničkata položba na Egejska Makedonija", Glasnik na INI, Skopje, 1972 br.3, s. 61-75; vesnik "Pravda", Moskva, 21 mart 1943g.

¹ Arhiv vnešnej politiki rossiskoï Imperii (natamu AVPRI), fond Otčetny MID - a - za 1879 godina.

¹ Isto - za godinu 1880.

¹AVPRI, font posol'svo v Konstantinopole, opis 517/2, delo 3807 (izveštaj ruskog konzula u Solunu A.Beljajev do N.V. Arnikova iz 24. 03.1911god.

- ¹ Osvoboğenje Bolgarii od tureckoga iga, tom III, Moskva, 1967g. s.341 - 343
- ¹ Isto, vidi i M-r. Marija Pandevska "Prisilnite migraciji ..."s. 63 - 64 i 141.
- ¹ AVPRI, fond Politarhiv, delo 568 Vpiska iz predstavljenom Rossijskim konsulom v Bitoli zapiski po voprosu ob emigraciji Makedoncev v Ameriku; vidi i v. "Novoe vremja", br.11256, 26 iulja 1907 godina; Stojan Germanov, ruskata opštestvenost . . . s.182
- ¹ GVIA br. 400, op.4, Ed. hr. 300
- ¹ AVPRI, fond posolstvo v Konstantinople, op. 517/2, delo 3807 (izveštaj Ruskog konzula iz Soluna do N.V. Arikova, Solun 24.03.1911 godine)
- ¹ AVPRI, Politarhiv, 1907god. delo 568, s.27 - 28 vipiska iz donesenija sov.kal, Bitoli, 6.03.1907 br.58.
- ¹ Teplov B. Solunskaja trgedija i novij kurs Bolgarii-roski vostanik, 1903 god. N-6, s. 750 (citirano kod S. Germanova, Ruskoto opštestvo..., s. 117).
- ¹ AVPRI, fond Posolstvo v Konstantinopole, op. 517/2, delo 2645 (izveštaj ruskog konzula do I.A. Zinovljevu od 21.03 1907)
- ¹ AVPRI, fond Politarhiv, 1907 delo 568, s. 27-28, vidi i v fond Posolstvo v Konstantinopole, op. 517, delo 387 (izveštaj ruskog konzula u Solunu 24.03.1911).
- ¹ Konsul v Bitoli direktoru prvogo departmenta... Bitoli 17.021904g."reformi v Makedoniji 1903 -1905" (diplomatičeskaja perepiska) Sanktpetersburg 1906g. s. 70-71
- ¹ Iz izveštaja ruskog generalnog agenta u Solunu Demerika direktoru prvog departmenta, Solun 23.02.1904g., "Reformi v Makedoniji..." s. 82
- ¹ AVPRI, fond Posolstvo v Konstantinopole, op. 517/2, delo 2645 (izveštaj ruskog konzula do I.A. Zinovljevu od 21.03 1907)
- ¹ Koopija izveštaja generalnog ruskog konzula do ruskog ambasadora u Konstintanopolju, AVPRI, fond Posolstvo v Konstantinopole d. 5669, s. 61-66
- ¹ AVPRI, fond kancelarija 1903, delo 25, s. 234 - 236 Ego sijateljstvu Grafu V.A. Lamsdorfu, doveitelno, Buok Dere 5/18 iunja 1903
- ¹ Pravitelstvenij vestnik, 9 Nojabrja 1904 g. br.253; reformi v Makedonii... s. 145-146
- ¹ AVPRI, fond Politarhiv, (1907) delo 568, s. 27, Vpiski iz donesenija nadv. sov. Kal Bitoli 6 marta 1907 g. No 58; Vidi i AVPRI, fond Konsulstvo v Bitoli 1906 g. delo 28, s. 27-28.
- ¹ AVPRI, fond Konsulstvo v Bitoli 1906 g. delo 28, s. 27-28.
- ¹ M-r. Marija Pandevska, "Prisilni Migraciji..." s.34 i s.115-117
- ¹ Ispiska iz izveštaja upravnika konzulata u Skoplju Nadv.sav. Maškov 20. 10. 1898 g. Simon Drakul, "Avtonomijata... Zbornik na dokumenti", Skopje 1995, tom I s.250-251
- ¹ AVPRI, fond Politarhiv 1902, delo 2626, s. 157-159
- ¹ AVPRI, fond Politarhiv 1911,op.482 delo 2697, s. 39
- ¹ AVPRI, fond Posolstvo v Konstantinopole, op. 517/2, delo 3807 (Izveštaj ruskog konzula u Solunu Beljajeva do N.V. Arikovu 24.03.1911).
- ¹ Isto
- ¹ M-r. Marija Pandevska, "Prisilni Migraciji..." s.34 i s. 63-64
- ¹ Isto s.64. Vidi i "Francuska dokumenta o istoriji makedonskog naroda"... s. 92-93
- ¹ M-r. Marija Pandevska, "Prisilni Migraciji..."s. 57-58
- ¹ AVPRI, fond Politarhiv, delo 1145, s. 157-159 (kopije izveštaja ruskog generalnog konzula u Solunu St. Sov. Girsu ruskom poslanstvu u carigradu od 12.02 1903.
- ¹ Sankt Peterburdskie vedomosti, No 265, 28 okt. 1903 g. citirano kod S. Germanova "Ruskoto obštestvo..." s.151-152
- ¹ CGVIA fond 400, op.4, a.e. 299, l. 9.
- ¹ Dokumentat je bez bibliografskog podatka. Prepis je sačuvan kod autora ovog teksta-R.T.
- ¹ Stojan Germanov "Ruskoto obštestvo..."s.129
- ¹ AVPRI, fond Politarhiv, delo 565, s. 29-30

IZ PROŠLOSTI HERCEG-NOVOG - 16. STOLJEĆE

Hatidza CAR DRNDA Bosna Hersek

U vrijeme egzistencije srednjovjekovne Bosanske države Herceg-Novi je bio sastavni dio njenog teritorija. Sagrađio ga je Tvrtko I 1382. g.¹⁶¹ U sastav Osmanske države ušao je u januaru 1482. godine, i u njenim granicama, sa izvjesnim prekidima, opstojao sve do 1687.g.¹⁶²

Ova je tvrđava imala za Osmansku državu izuzetan strateški značaj, pa je administracija odmah preduzela njenu organizaciju: vojnu i civilnu.¹⁶³ U naselje su upućeni subaša Skender i kadija da izvrše popis oblasti. Civilna uprava u naselju povjerena je knezu Radoji Bogdanoviću, dok je vojna posada smještena u tvrđavi¹⁶⁴, a popisana teritorija podijeljena u tri nahije- manje teritorij alno-upravne jedinice. Početkom 1485. osnovan je Novski kadiluk¹⁶⁵, jer su razuđene poslovne djelatnosti iziskivale potrebu za kadijom koji bi rezidirao u samom naselju.

Kada je zauzet Novi u njemu je smještena posada i neposredno nakon toga pristupilo se izgradnji utvrđenja. Građa je dovožena brodovima iz Neretve, dok je u radu učestvovalo oko 4. 000 graditelja¹⁶⁶. Sagrađena je nova tvrđava koja se u izvorima docnije naziva Nova tvrđava Novi¹⁶⁷, neke kule su obnovljene, a neke su iznova sagrađene. Kanli kula je sagrađena 1509. godine, a pored nje i cisterna Naselje Novi bilo je podijeljeno na Tvrđavu Novi i Novu tvrđavu Novi¹⁶⁸, Čije su opise dali Evlija Čelebi¹⁶⁹, zatim Petar Sager^o i Hivzija Hasandedić", pa ga ovaj put nije nužno ponavljati.

Nakon zauzimanja tvrđave sagrađena je džamija koja je nosila ime po sultanu Bajezidu (1481-1512), a bila je locirana u Donjem gradu. Džamija je stradala u zemljotresu u drugoj polovini 16. st., pa je hercegovački sandžakbeg uputio predstavku sultanu Sulejmanu u kome je javio da su od zemljotresa stradali zidovi džamije, minaret i daje sve oštećeno, Sultan Sulejmanje izdao naredbu 15.2.1566. g. (5. šaban 973.) da se izvrši kompletna popravka, a troškovi podmire iz prihoda državnih mukata. Za tu svrhu odobreno je 15. hiljada akči.¹⁷⁰ U toku radova ispostavilo se da ta suma neće moći podmiriti sve predviđene radove i da je prema predračunu troškova potrebno još devet hiljada.¹⁷¹ Sultan je izdao naređenje da se dodatni troškovi podmire iz prihoda novske mukate.¹⁷² Kako su ovu tvrđavu neprestano uhodili Mleci i Španjolci posada je morala biti stalno spremna za

¹⁶¹ Imamović Mustafa, Historija Bošnjaka, "El-Kalem", Sarajevo, 1997, s. 63

¹⁶² Uasandedić H., Muslimanska baština Bošnjaka II, "Islamski kulturni centar Mostar, Mosiar, 1999, s. 13.

¹⁶³ Šabanović H., Bosanski pašaluk, "Svjetlost Sarajevo", Sarajevo, 1982, s. 166

¹⁶⁴ Posada novske tvrđave nije imala timare, već su dobijale plate. Zbog toga u osmanskim popisnim defterima

nema podataka o broju posadnika i njihovim timarima.

¹⁶⁵ Isto

¹⁶⁶ Hasandedić, s. 14

¹⁶⁷ Istanbul, Basbakanlik Osmanli Arşivleri (u daljem tekstu BOA), defter 22997,f.437

¹⁶⁸ Hasandedić, s. 14

¹⁶⁹ Čelebi E., Putopis, Odlomci o jugoslavenskim zemljama, prevodi komentar napisao ŠabanovićH, IRO "Vesclin Maslača", Šaraj evo, 1979, s.436-438.

¹⁷⁰ Sager P, "Komentar i dopuna opisa Herceg-Novog i Boke po Evliji Čelebiji", Boka br. 4, Herceg_Novi, 1972. " Navedeno djelo, s.14,15.

¹⁷¹ Polimac A., Muhimme defter iz 16 v. Inventarski broj 139 u Orijentalnom institutu u Sarajevu, rad u rukopisu, s. 243,244.

¹⁷² isto, s. 111,116,119.

odbranu. Sultanu je javljeno da su mletačke pomorske snage napale Novi sa mora od Kotora 30.9.1562. g. i da su ga zauzele.¹⁷³ U vezi sa tim upućene su naredbe sandžakbegovima Smedereva, Bosne, Valone, Alaca Hisara, Klisa, Skadra i Dukadina, zatim komandantu mornarice Alžira Aliji da krenu u pomoć tvrđavi Novi.¹⁷⁴ Osmanlije su ponovo zauzele Novi, koji je pretrpio jaka oštećenja. Hercegovački sandžakbeg i kadija Novog uputili su sultanu predstavku u kojoj su izložili da je za popravak tvrđava prema predračunu troškova, koji su sačinile arhitekta iz Istanbula, potrebno oko petsto hiljada akči. Sultan je izdao naredbu 9.8.1564. g. da se napravi nova tvrđava, a troškovi podmire iz džizije za 1561. godinu (969. hidžretska godina). U vezi sa tim kethodi sandžaka Hajdaru isplaćen je iz državne kase iznos od 120.789 akči, kao i plate za graditelje Niki i Matiji u iznosu od 2400 akči.¹⁷⁵ Pripreme za napad na Novi Mlečani su vršili i 1571 (978). Mlečani su sakupljali hranu u Kotoru i Budvi, dok su seljaci Grbalja Mlečanima na ime pomoći dali 40 veslara, pšenicu, ovce, jagnjad i ostale vrste hrane, a po svakoj je kući na ime pomoći Mlečanima skupljen po jedan groš.¹⁷⁶ U vezi sa ovim naređeno je begovima Smedereva i Srema da u Novi, koji ima teškoća sa hranom, dopreme potrebne namirnice, dok je begovima Ćustendila, Alaca Hisara i Skadra naređeno da čuvaju tvrđavu Novi zajedno sa vojskom hercegovačkog sandžaka. Begu Temišvara naređeno je da u Novi pošalje potreban barut.¹⁷⁷ U ovom sukobu osmanska je vojska odbranila Novi, pa sultan izdaje naredbu da mu se dostave detaljni podaci koliko je u galijama koje je od neprijatelja osvojila osmanska vojska bilo daske, dvopeka, pšenice, topova, baruta, novca koji je bio predviđen za plate ratnika na tim galijama i ostale robe. Također, izdaje naredbu da se od petine zadobijenog plijena, koji pripada državi, podmire plate vojnicima u ovoj tvrđavi koji su učestvovali u ratu.¹⁷⁸

U sedmoj deceniji 16. st. tvrđava Novi je zbog zemljotresa bila porušena. Bili su srušeni zidovi i kula u kojoj je bio smješten barut. Sultan izdaje naredbu da se tvrđava odmah popravi, jer Španjolci, Englezi i uskoci namjeravaju sa stotinu lađa daje napadnu.¹⁷⁹

Muvekit bilježi daje tvrđava Novi bila porušena zbog jakog zemljotresa. Prihodi sa njenih mukata, koji su godišnje iznosili 44 tovara akči, utrošeni su za njenu obnovu.¹⁸⁰ Tada je 8.3.-5.4. 1609. došla španska mornarica sa 30 brodova da ga zauzme. U to vrijeme hercegovački sandžakbeg se nalazio na bojnopolju, poslan u pomoć Erdelju. Kada je čuo za tu vijest odmah se vratio i uspio je da onemogući špansku flotu u njenoj namjeri.¹⁸¹

Ne zna se koliko je bilo naseljenog civilnog stanovništva u samoj tvrđavi. Prema jednom nedatiranom dokumentu iz druge polovine 16. st. navodi se daje sultanu podnesen izvještaj u kojem se navodi da u tvrđavi ima kuća i bašća, što pricinjava štetu tvrđavi. Naređeno je da se to sve poruši i da se u buduću ne smije dozvoliti gradnja bilo kakvih objekata koji bi štetili tvrđavi.¹⁸² Nemuslimansko stanovništvo Novog, na osnovu predstavke Ajas-paše sultanu Bajezidu II, dobilo je muafijet odmah po zauzimanju ovog naselja i njegovog uključenja u osmanski društveno-politički sistem. Nakon što bi dali desetinu od poljoprivrednih proizvoda sa svojih baština, bili su oslobođeni harača, ispence,

¹⁷³ isto, B. 92,93,96,102,108.

¹⁷⁴ isto, B. 92,93,96,102,108.

¹⁷⁵ isto, s. 69,70,210.

¹⁷⁶ isto, s. 34

¹⁷⁷ isto, s. 34,48,81,97.

¹⁷⁸ isto, s. 48.

¹⁷⁹ Polimac A, Muhimme defteri, tekst u rukopisu br. 139/111, s. 153.

¹⁸⁰ Salih Sidki Hadžihusejnović Muvekkit I dio (preveli Polimac A, Hadžiosmanović L, Nametak F, Trako S) Povijest Bosne 1 dio, "El-Kalem", Sarajevo, 1999, s. 251

¹⁸¹ Isto

¹⁸² Polimac, Muhimme defieri 139/11, s. 87.

državnih poreza i vanrednih državnih nameta kojima je bila zadužena proizvodna klasa.¹⁸³ Takav status oni su zadržali sve do kraja osmanske vlasti u ovom naselju. Za uzvrat vršili u određene usluge u korist države. Najvjerovatnije su korišćeni za izgradnju i popravak pojedinih tvrđavskih ansambala i za rad u solanama. Prema podacima osmanskih izvora iz 1519. godine u Novom je bilo naseljeno 16 nemuslimanskih domaćinstava, koji su hasu hercegovačkog sandžakbega, Kasim-begu, nasljedniku Mustafe-bega davali prihod u iznosu 9501. akču¹⁸⁴. To su bili pripadnici Bosanske crkve, jer je iz historije poznato da su u predjelima u kojima je gospodarila porodica Kosaca Bosanska crkva i njeni sljedbenici bila dominantna u religijskom smislu i da je ona bila aktivan branilac i svog religijskog usmjerenja i Bosanske države kao samostalne političke tvorevine. Iako je Štipan Kosaca u zadnjim godinama svoje vladavine bio prisiljen da se prilagođava političkim prilikama svog vremena, do kraja života ostao je vjeran Bosanskoj crkvi i svom primarnom religijskom opredjeljenju. Takav stav, i pored agresivne politike papstva koje je željelo primarnu dominaciju nad materijalnim svijetom, i agresivne politike pravoslavne crkve, u oblastima u kojima je Štipan Kosaca gospodario pristalice Bosanske crkve su imale slobodu vjerske ispovijesti, kao i svaku drugu. On je čak primao u ovaj dio Bosne pristalice Bosanske crkve koje su, pod presijom pape i katoličanstva, proganjali posljednji bosanski kraljevi¹⁸⁵. Međutim Štipan Kosaca je imao tolerantan odnos i prema pripadnicima drugih religijskih pravaca, što je ostala historijska prepoznatnica Bošnjaka i njihovog odnosa prema pripadnicima drugih naroda i njihovih vjerskih opredjeljenja, čak i onda kada su se oni neprijateljski odnosili prema njima. Taj odnos je prepoznatljiv, veoma prepoznatljiv i u današnje vrijeme. O takvom odnosu u vrijeme vladavine Bošnjaka govori činjenica sa se u Novom nalazila i crkva po imenu Savina¹⁸⁶ u kojoj su vjeroispovjest i bogoslužjenje obavljali pravoslavni bogoslužitelji koji su uživali prilične zemljišne posjede¹⁸⁷. Prema podacima osmanskog izvora iz prve polovine vladavine sultana Sulejmana znatno se uvećao broj nemuslimanskog stanovništva. Kako Osmanska država u svom upravno-političkom sistemu nije imala namjeru vršiti asimilaciju stanovnika pokorenih oblasti, niti, pak, ograničavati njihovo poslovno umjeće, a pogotovo njihovo prevjeravanje, oni su imali povoljne mogućnosti svog života i djelovanja. Već u četvrtoj deceniji 16. st. u Novom je bilo evidentirano 76 nemuslimanskih domaćinstava i 64 neoženjena punoljetna člana.¹⁸⁸ Svi su uživali, već ranije navedene povlastice i tretirani su od strane osmanske administracije kao "olobođeni". Svi oženjeni članovi ove zajednice uživali su baštine, dok su među njima navedena četiri kovača i dva majstora građevne struke. Oni su za svoje službe dobijali berate, a obavljali su raznovrsne dužnosti u skladu sa svojim poslovnim profilom u korist tvrđavskog ansambla u Novom. Među oženjenim članovima kao uživaoci baština javljaju se i jedan Vlah i 4 osobe islamske vjeroispovijesti: Ahmed, Mahmud terdžuman, Ismail i njegov sin Hasan.¹⁸⁹

Pored već dva navedena sakralna objekta koja su sagrađena u vrijeme srednjovjekovne Bosanske države evidentirana je i crkva sv. Petko. Bogoslužjenje u njoj, kao i u crkvi "Sv. Gospoje" obavljali su sveštenici koji su dolazili sa strane. Oni su

¹⁸³ Istanbul, Basbakanlik Osmanli Arşivi, defter br. 22997. f- 437

¹⁸⁴ Istanbul, BOA, br. 76, s. S, OIS br. 95, s. 5

¹⁸⁵ Solovjev A., "Nestanak bogumilstva i islamizacija Bosne.", Godišnjak društva istoričara BiH, g. 1, Sarajevo, 1949, s. 43, Ćorović V., Historija Bosne, Beograd, 1940, s. 452-453.

¹⁸⁶ Sijerković Moškov D., "Manastir Savina - velika crkva", Boka br. 6-7, Herceg_Novi, 1975, s. 125-126, 126

¹⁸⁷ Istanbul, BOA, nav. defter.

¹⁸⁸ Istanbul, BOA. No. 22997, s. 437, 438

¹⁸⁹ isto

uživali 3 vinograda i dva dućana, za šta su hercegovačko sandžak-begu plaćali prihod od 200 akči¹⁹⁰.

U crkvi Savina bogoslužjenje su obavljali popovi Nikola i Damjan, koji su uživali dva vinograda u blizini same crkve, zatim tri njive i livadu, zatim voćnjak sa smokvama na mjestu zvanom Gornja Glavica.¹⁹¹ Za taj posjed, koji je pripadao hasu hercegovačkog sandžakbega, plaćali su godišnje sumu od 150 akči.¹⁹²

Pored njih u Novom je bilo nastanjeno još 16 domaćinstava nemuslimana koji su došli sa strane. Oni nisu uživali status povlaštenog stanovništva, već su, kao proizvodna klasa, u skladu sa zakonom plaćali: harač, ispendžu i druge uobičajene poreze. Svi su uživali baštine.¹⁹³ Nosili su slavenska imena i vjerovatno su došli iz obližnjih krajeva, u želji da u gradskoj sredini, koja je u Osmanskoj državi pružala široke mogućnost djelovanja, afirmišu svoje poslovne sposobnosti.

Vjerovatno je fluktuacija stanovništva u tvrđavama Novog bila veoma aktuelna zbog neprekidnih ratnih sukoba između osmanske države i kršćanskih zemalja koje su željele za sebe prisojiti ovu, veoma važnu strategijsku poziciju. Prema podacima izvora osmanske provincijencije u devetom desetljeću 16. st. u dvije tvrđave Novog bila su stalno nastanjena 74 nemuslimanska domaćinstva u statusu povlaštene kategorije. U tvrđavi Novi bila su nastanjena 42 domaćinstva, dok su u Novoj tvrđavi boravila 32 domaćinstva. Sa svojih baština davali su zaimu Mustafa-agi predviđene poreze.¹⁹⁴ Desetinu sa svih vinograda, koji se nalazio u tom dijelu Novog, plaćao je i dizdar Ahmed-aga¹⁹⁵. Zbog stalne opasnosti za goli život u Novom nije bio u 16. st. razvijen bazar, trgovački i zanatski centar, obrazovne institucije, kao ni drugi elementi karakteristični za islamski grad. Trgovački i zanatski sloj islamskog stanovništva sa svojim porodicama ovdje i nije bio stalno nastanjen. Ranije smo vidjeli da bi tvrđavskim kompleksima štetilo postojanje kuća i bašća u njihovoj blizini, pa zbog toga one tu nisu ni podizane, a na drugim mjestima nije bilo sigurnosti.

Muslimansko stanovništvo Novog čini li su posadnici tvrđava, vojska raznog profila, od janičara do azapa i oklopnika, zatim razni upravni i sudski službenici sa svojim porodicama. Dinamičan poslovni život odvijao se na novskoj skeli. U samom Novom vršila se proizvodnja i prodaja soli, a solane je u ovom naselju već ranije izgradio Štipan Kosaca u težnji da bosansku privredu učini neovisnom od stranih posrednika. U skladu sa sultanovom odredbom u na novskoj skeli se prodavala najprije so proizvedena u novskim solanama, a tek onda su Dubrovčani i drugi trgovci mogli prodavati svoju so. Time je osmanska administracija obezbjeđivala kontrolu nad proizvodnjom i prodajom soli, koja joj je donosila pristojne prihode.¹⁹⁶ Prema Muvekkitu solana u blizini Novog na obali mora, koja je usljed zemljotresa potonula, donosila je državi 4-5 tovara akči prihoda¹⁹⁷. Proizvodnja soli, koja je imala prioritet prodaje na novskoj skeli¹⁹⁸ proizvedena je u solanama u Novom, Crnoj, Risnu i Sutorini. Solane u Crnoj i Sutorini bile su 1566. g. u ruševnom stanju, tako da se u njih nije mogla staviti proizvedena so, te se naređuje da se izgrade nova skladišta, a da se novac za tu svrhu uzme sa tamošnjih mukata. Sve troškove

¹⁹⁰ isto

¹⁹¹ isto

¹⁹² isto

¹⁹³ isto

¹⁹⁴ isto, s. 438

¹⁹⁵ Ankara, Tapu defter br. 484(7), s. 100, a, b

¹⁹⁶ Isto, s. 100b.

¹⁹⁷ Više o prodaji soli u Novom vidjeti: Hrabak B., Proizvodnja i prodaja soli u Herceg-Novom i odnosi sa Dubrovnikom uvezi sa tim (1482-1538), Boka, br.8, HrccegNovi, 1976, s. 63-107.

¹⁹⁸ Muvekkit, s. 251.

koji su vezani za ove grağevne poduhvate trebalo je uvesti sa svim stavkama i te specifikacije poslati sultanu na uvid.¹⁹⁹

Da bi podigao značaj novske skele i da bi na taj način uvećao državne prihode sultan je zabranio da se u Dubrovnik vozi sljedeća roba: olovo, svila, vosak i krmez²⁰⁰, zatim ljetina, meso, sahtijan, barut, konji i oružje.²⁰¹ Ova je roba trebala da se dovodi na novsku skelu, a zatim, nakon što se naplati carina, mogla je da se odvozi bilo kuda. Na skelu Novog moreplovci su donosili so, čohu, sapun, ulje, a odnosili su sir, vunu i druge poljeprivredne proizvod, od čega je ostvarivan veliki prihod kroz tržne takse.²⁰² U jednom dokumentu je zabilježeno da na skele: Neretve, Dubrovnika i Novog dolazi oko 40 lađa sa približno sto hiljada novčane vrijednosti. Zabranjuje se da se na tim skelama prodaju: ljetina, meso, olovo, sahtijan, vosak, barut, konji i oružje, a dozvoljeno je da se prodaju: vuna, konac, biber, ćebad, sir, katran, neobrađene ovčije kože, juneće kože, s tim da se za državu uzme na svaku kožu po jedan groš.²⁰³

Mukata skele Novi 30.8.1576. g. data je pod zakup trgovcu Baliju za petstotina i sedamdeset hiljada akči.²⁰⁴ Zakupnici državnih mukata mogli su biti poslovni ljudi koji su posjedovali imanje, a pored toga su morali imati jake garante. Trgujući sa Osmanskom državom strani trgovci su odvozili u svoje zemlje zanatske proizvode, koji su se proizvodili, kako u Bosni, tako i u dalekim zemljama Istoka, koje su činile sastavni dio Osmanske države. Na prvom mjestu tu se nalazila svila različitog kvaliteta i proizvodnje, koja je u visokim krugovima zapadnih zemalja bila veoma poželjna i tražena, zatim ćilimi, začini, neki muzički instrumenti i slično. Neki su predmeti, koji su bili rašireni u odjevanju i raznoj upotrebi postali veoma atraktivni u sredinama zapadnih zemalja i u našem komšiluku. Sablje, košulje, bogato ukrašene vezom i zlatom postali su moda u Dubrovniku i u zapadnim krugovima.²⁰⁵

¹⁹⁹ Polimac A., Ahkam defteri 16. v., br. 75/1 a, s. 60,61

²⁰⁰ Božić I., Dubrovnik i Turska, Beograd, 1952, s. 256

²⁰¹ Polimac A., Muhimme defteri br. 139/11, s. 6,20 iz 1564. g.

²⁰² isto, s. 61

²⁰³ isto, s. 6,20, god. 1564.

²⁰⁴ Polimac A., Ahkam defteri, br. 75/1 a, s. 27

²⁰⁵ Božić I, Dubrovnik i Turska, s. 308.

PRVI TRAGOVI ISLAMSKKE KULTURE I CIVILIZACIJE U TRAVNIKU

Husić ALADIN

Karadağ

U svom osvajaćkom pohodu na Bosnu 1463. godine, Osmanlije su zauzeli i Travnik koji u to vrijeme nije predstavljao značajnije naselje, ali je zbog svog položaja i tvrđave predstavljao vrlo važno strategijsko mjesto. Bez obzira na različite i u potpunosti nepotvrđene pretpostavke o privremenom gubljenju Travnika i povremene okupacije od Ugara,²⁰⁶ on se od 1463. godine, čvrsto nalazio u posjedu Osmanlija. Njihov dolazak i zaposjedanje pojedinih pazara i varoši bitno određuje dalju sudbinu mnogih naselja pa i Travnika. Kako ranije nije predstavljao značajnije urbano niti privredno naselje, može se reći da njegov razvoj počinje uspostavom i potpunom stabilizacijom nove vlasti koja sa sobom donosi mnoge promjene, u načinu života, kulturi, pogotovo u oblasti arhitekture, urbanizaciji zatčenih varoši i izgradnje potpuno novih centara koji će za kratko vrijeme prerasti u kasabe sa dominantno orijentalno islamskim obilježjima. Sve te promjene odvijale su se postepeno, različitom dinamikom, u zavisnosti od povijesnih gibanja na pojedinim prostorima.

Razvoj gradova općenito imao je svoj hod koji N. Filipović dijeli u tri faze: 1. uspostava i stabilizacija vlasti u neizmjenjenim privrednim i društvenim okolnostima naših varoši, sa preteno nemuslimanskim stanovništvom, 2. nakon stabilizacije pretvaranje tih centara u administrativna i kulturna uporišta svoga carstva te postepeno prihvatanje islama od zatčenog stanovništva 3. potpuna dominacija orijentalno islamske fizionomije.²⁰⁷ Ovi procesi u pojedinim fazama su imali znatnog uticaja na izgradnju i broj vjerskih objekata nastalih u jednome mjestu. Stoga se opravdano postavlja pitanje kada i kako su nastajale prve džamije, ko ih je podizao u ranom periodu osmanske vladavine.

U izgradnji pojedinih džamija, mesdžida i drugih objekata društvenog značaja učestvovali su najčešće nosioci raznih državnih ili vojnih funkcija, od sultana, sandakbegova, pa i onih nižeg ranga, dizdara, ali i obični dobročinitelji. U ranoj fazi razvoja pojedinih gradova, u podizanju džamija u Bosni prednjačili su ljudi višeg društvenog položaja, posebno sultani. Kako su raspolagali cjelokupnom državnim imovinom, iz državnih prihoda su finansirali brojne državne služebe i druge potrebe, pa u znatnoj mjeri i graditeljsku djelatnost. Po naredbi sultana iz tih sredstava nastale su brojne džamije u Bosni, najčešće nazivane po imenu inicijatora gradnje ili naprosto zvane samo carske, bez obzira što ih nisu podizali iz svojih zaklada. Pouzdano se zna da su u vrijeme Mehmeda II Fatiha (1451-1481) nastale su džamije u Sarajevu, Zvorniku, Vranduku, Bajazida II (1481-1512) Foči, Rogatici, Višegradu, Srebrenici, Pruscu, Prozoru, Selima I (1512-1520) Knežini, Tešnju i Doboju. Najveći broj ipak je nastao u vrijeme sultana Sulejmana (1520-1566), tako da je do kraja njegove vladavine bilo

²⁰⁶ –oko Mazalić. Travnik i ToriĖan. GZM N.S. III, Sarajevo 1948, 145-163., Hamdija Krepevljaković-D.M. Korkut, Travnik u prošlosti 1464-1878., Travnik 1961., 10., Martin UdoviĖić, Travnik u vrijeme vezira, Travnik 1973., 14-15.

²⁰⁷ Nedim Filipović, Neki novi podaci iz ranije istorije Sarajeva pod Turcima, Pregled, 7-8., Sarajevo 1953. 67.

izgrađeno ukupno 25. carskih džamija.²⁰⁸ Jedna takva džamija podignuta je i u Travniku ali još uvijek nije preciznije ustanovljeno vrijeme njene gradnje o čemu postoje različita stajališta.

Do sada su se u historijskoj nauci iskristalisala dva mišljenja o tome kada je nastala najstarija džamija u Travniku i to prema prvom u vrijeme Bajazida II (1481-1512), a prema drugom u vrijeme Mehmeda II (1451-1481). Od opredjeljenja o vremenu gradnje, zavisio je i njen naziv. Ono o čemu postoji suglasnost u ovom slučaju jeste pitanje lokaliteta koji niko ne dovodi u sumnju bez obzira na definiranje vremena nastanka. Jednoglasno mišljenje je da je nastala u samoj tvrđavi.

Prvo, daleko raširenije mišljenje o nastanku tvrđavske džamije u vrijeme sultana Bajazida II (1481-1512), ustanovio Hamdija Kreševljaković,²⁰⁹ a kasnije preuzimali i ostali autori, D. M. Korkut, potom M. Udovičić, K. Papić, I. Bojanovski i Enver Sujoldžić.²¹⁰ Oni su jednoglasni u tome da je, najstarija džamija u Travniku sagrađena u vrijeme sultana Bajazida, znači između 1481-1512. godine i da je nosila njegovo ime, „džamija sultana Bajazid hana“.

H. Šabanović,²¹¹ M. Mujezinović²¹² i A. Handžić,²¹³ međutim, nastanak prve džamije, datirali su nešto ranije, u vrijeme sultana Mehmeda II Fatih (1451-1481), i prema uobičajenoj praksi da se naziva po svome osnivaču, prema istima ona se zvala „džamija sultana Mehmed hana.“²¹⁴

Ovdje moramo ukazati na nemogućnost potpunijeg uvida u izvore na kojima su se bazirala pojedina mišljenja, budući da oni nisu sasvim precizirani. U svom najranijem nagovještaju o prvoj travničkoj džamiji, H. Kreševljaković, uopće ne navodi izvor iz kojeg crpi podatak, nego daje samo sumarni pregled izvora i literature iz čega nije potpuno jasno na čemu se temeljio takav sud.²¹⁵ U drugom radu, zajedno sa D.M. Korkutom, poziva se na „jedan defter nastao između 1579. i 1600.“ godine iz kojeg se vidi da je džamija imala svoj vakuf.²¹⁶ Slijedeći ih, M. Udovičić je apodiktički ustvrdio: „Gradska ili Bajazidova džamija podignuta je, to se sasvim pouzdano zna, iz sredstava vakufa sultana Bajazida II (1481-1512)“²¹⁷ ne uzimajući u obzir, stav H. Šabanovića, čijim se naučnim rezultatima, obilato koristio. Na sličan način, pod uticajem H. Kreševljakovića i D.M. Korkuta, opredijelio se i K. Papić

²⁰⁸ Adem Handžić, O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću, Studije o Bosni, Istanbul 1994., 113-115., Isti: Vakuf kao nosilac određenih državnih i društvenih funkcija u Osmanskom carstvu, Studije o Bosni, Istanbul, 1994. 145-146.

²⁰⁹ Hamdija Kreševljaković, „Stari bosanski gradovi“ *Naše starine* I, Sarajevo 1953., 19., Isti; Izabrana djela II, Sarajevo 1991., 403-404.

²¹⁰ H. Kreševljaković-D.M. Korkut, Travnik u prošlosti..., 10., Martin Udovičić, Travnik u vrijeme vezira, 108., Krešimir Papić, Travnik, grad i regija, Travnik 1975., 108., Ivo Bojanovski, Stari grad Travnik-idejni projekat" Zavod za zaštitu spomenika kulture, Sarajevo 1977., 15., Enver Sujoldžić, Džamije Travnika, Travnik 1998., 13-14.,

²¹¹ Hazim Šabanović, Bosanski pašaluk, postanak i upravna podjela, Sarajevo 1982., 149.

²¹² Mehmed Mujezinović, Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, II, Sarajevo 1977., 327.

²¹³ Adem Handžić, A survey of islamic cultural monuments until the end of the 19th century in Bosnia, Istanbul 1996., 56.

²¹⁴ I H. Šabanović i A. Handžić, prvobitno su pretpostavljali da je ova džamija nastala u vrijeme sultana Bajazida II ali su svoja ranija mišljenja korigirali. U tim radovima se međutim ne ukazuje na izvore na osnovu kojih su došli do tih rezultata. Uporedi: Evlija Čelebija, Putopis, odlomci o jugoslovenskim zemljama, (preveo, uvod i komentar napisao H. Šabanović) Sarajevo 1996., 128., III izdanje, nap. br. 12 zatim; Adem Handžić, Vakuf kao nosilac određenih državnih i društvenih funkcija, 113, Isti, O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni, 145.

²¹⁵ Hamdija Kreševljaković, Stari bosanski gradovi, 19.

²¹⁶ Kreševljaković-Korkut, Travnik u prošlosti, 14.,

²¹⁷ Martin Udovičić, Travnik u vrijeme vezira, 108.

istiČuĆi da se „kao prva turska građevina moæe smatrati dæamija u tom gradu, izgrađena između 1481-1512. na ime sultana Bajazida za potrebe gradske posade".²¹⁸ Od ovog ne odudaraju ni najnoviji pokušaji E. SujoldæiĆa, prema kojemu „se s velikom sigurnošĆu moæe prihvatiti tvrdnja da je najstarija travniĆka dæamija ona u tvrđavi, izgrađena u doba sultana Bajazida II".²¹⁹ Prije detaljnije analize o tom pitanju, æelimo ukazati na neprihvatljivost tvrdnje da je prva dæamija nastala iz sredstava vakufa sultana. Naprijed je istaknuto da je finansiranje građevina od strane sultana vršeno prevashodno iz regalija koje su pripadale dræavnom fisku a ne iz vakufa koje su oni osnivali. Iz dræavnih sredstava je dakle podignuta i tvrđavska dæamija u Travniku. S druge strane ni kod H. ŠabanoviĆa nije sasvim poznat izvor na osnovu kojeg je ustanovljeno vrijeme nastanka prve dæamije.²²⁰

Iz do sada poznatih i dostupnih osmanskih arhivskih izvora prvi trag o postojanju jedne dæamije u Travniku, potiĆe iz 1516. godine, kada se u okviru posade spominje hatib u tvrđavi,²²¹ što veĆ tada bez sumnje podrazumjeva njeno postojanje. Najraniji direktan spomen, datira iz nešto kasnijeg perioda, preciznije 1530. godine, i to „Vakuf dæamije sultana Mehmed hana, neka mu se Bog smiluje i oprostí grijehe, u samom Travniku".²²² Vakuf ove dæamije, prema istom izvoru, trebalo je da Čine Čifluci Čiji zakup iznosi 400 akČi godišnje a uvakufili su ih Jusuf sin Ajasov, Hubijar sin Ishakov i Sulejman sin Hasanov, za potrebe pokrivanja troškova osvjetljenja i prostirke za koje odmah nisu predviđena sredstva. Sa šeriatsko pravnog aspekta ovo uvakufljenje je osporeno zbog neispunjenog osnovnog uvjeta, da predmet vakufljenja ima status mulka, tako da je spomenuti Čifluk, po naredbi sultana, dodjeljen u timar. Troškovi za navedene stavke u istom iznosu koji je bio uvakufljen, također prema carskoj naredbi, namirivani su iz prihoda rudnika Fojnica. Bez obzira na pravnu ništavnost spomenutog uvakufljenja u kasnijim izvorima ga i dalje sreĆemo kao „Vakuf dæamije sultana Mehmed hana" do kraja 16. stoljeĆa.²²³

Lokalitet dæamije nije izriČito naglašen ali je ona bez sumnje mogla biti sagrađena samo u tvrđavi, iz više razloga. Prve dæamije gdje su zateĆene srednjovjekovne utvrde po pravilu su nastajale u tvrđavama, npr. u Zvorniku rijeđe uz samu utvrdu kao u Vranduku, ali su obadvije nosile ime sultana Mehmeda II. Konfiguracija terena oko tvrđave u Travniku pak ne ostavlja mogućnost njenog podizanja uz samu utvrdu. Takve dæamije su podizane prije svega za potrebe posada i drugih lica koja su mogla biti smještena u tvrđave, kao nosioci određenih funkcija lokalnih organa vlasti. Potpuna nenaseljenost Travnika, najmanje deceniju po njegovom osvajanju i dvije decenije bez muslimana među domicilnim stanovništvom, također umanjuju mogućnost pretpostavkama da bi ona mogla biti izvan bedema tvrđave. Na osnovu naprijed spomenutih izvora jasno je međutim da je dæamija podignuta prije 1480. godine, i to vjerovatno neposredno poslije pada Travnika pod osmansku vlast 1463. godine, kada je morala biti smještena i posada, za koju se također isticalo da u tom mjestu potiĆe iz vremena Bajazida II. Naravno da se postavlja pitanje kada i kako se onda javlja Bajazidova dæamija? Prema raspoloæivim izvorima, dæamiju pod tim

²¹⁸ Krešimir PapiĆ, Travnik, grad i regija, 108.

²¹⁹ Enver SujoldæiĆ, Dæamije, 13.

²²⁰ Hazim ŠabanoviĆ, Bosanski pačaluk, 149.

²²¹ Istanbul, BBA, T. D. No 56., str. 223.

²²² Istanbul, BBA, T.D. No. 164., str. 378

²²³ Istanbul, BBA, T.D. No. 211. (prijevod vakufa ovog deftera objavila je Behija Zlatar „Popis vakufa u Bosni iz prve polovine XVI v." POF, XX-XXI, 1970/1971, Sarajevo 1975., 121-126., T.D. No. 462. (iz 1567. fo. 34), Općirni popis Bosanskog sandæaka iz 1604. godine, I/2, (Obradio: Adem HandæiĆ) Sarajevo 2000., 502.

imenom prvi puta srećemo od 1567. godine,²²⁴ dakle, u prilično podmaklom dobu u odnosu na vrijeme vladavine sultana Bajazida. U istom je definisan i njen lokalitet „Časna džamija u unutrašnjosti tvrđave Travnik“. Čto se tiče njenog vakufa on se sastojao od: timara za imama i hatiba, godišnje 2000 akči, zatim nadoknade za mujezina 2 akče, osvjetljenje i prostirku 1 akča dnevno, što je namirivano iz džezije kadiluka Brod.

Do početka 17. stoljeća, negdje u drugoj polovini 16. prvobitna namjena da služi prije svega za potrebe posade a nešto kasnije i malobrojnom džematu muslimana izvan tvrđave, do izgradnje nove džamije djelimično je izmjenjena. Krajem 16. stoljeća vojni efektivni u tvrđavi znatno su umanjeni, svedeni na trećinu snaga u odnosu na 1516. godinu a uz džamiju u samoj tvrđavi, vjerovatno od nekadašnjih posadnika formirana je „mahala Časne džamije sultana Bajazid hana“ od 37 domaćinstava sa 7 neoženjenih.²²⁵ Ova mahala je dakle, formirana negdje krajem 16. stoljeća jer se 1565. godine ne spominje džamija kao ni mahala pod tim imenom.²²⁶ Nekoliko decenija kasnije putopisci i prolaznici kroz Travnik bilježili su postojanje ove mahale na gotovo identičan način. Opisujući Travnik, 1624. godine Memibegović je zabilježio 50 kuća u tvrđavi,²²⁷ a dvije godine kasnije Georgiceo 50 ognjišta u tvrđavi.²²⁸ To nije ostalo nezapaženo ni od Evlije Đelebije, samo što je umjesto broja, opisao kao „nekoliko vojničkih kuća“.²²⁹ H. Kreševljaković je ovo smatrao pretjeranim, držeći da se to moglo odnositi samo na broj vojnika, ne i na domove podignute unutar bedema.²³⁰ Kako defter potvrđuje postojanje mahale u samoj tvrđavi, navodi putopisaca se mogu smatrati ako ne u potpunosti bar približno prihvatljivim, jer je za 20 godina porast sa 37 moguć na 50 domaćinstava. Ova pretpostavka se čini osnovanijom u toliko što su podaci iz 1624. i 1626. u brojčanom smislu identični.

Budući da se vakufi obadvije džamije spominju paralelno postavlja pitanje nisu li postojale dvije džamije? Takva mogućnost otpada stoga što u vrijeme vladavine spomenutih sultana nije bilo potrebe za postojanjem dvije džamije, zbog još uvijek niskog stepena urbanog razvoja Travnika. Kao značajnije urbano gradsko naselje on se počeo razvijati tek polovinom 16. stoljeća jer je 1530. godine u njemu bilo svega 84 domaćinstva i to 36 muslimanskih i 48 nemuslimanskih.²³¹ Stoga, najizvjesnijim se čini da je prvobitna džamija podignuta od sultana Mehmeda II u vrijeme njegova nasljednika doživjela izvjesnu nadogradnju, najvjerovatnije u vrijeme gradozidarskih zahvata na travničkoj tvrđavi u tokom drugog namjesnikovanja Ajasbega (1484-1485).²³² Da li se radilo o potpuno novom objektu na mjestu ranijeg ili samo djelimičnoj popravci i podizanju munare teško je pretpostaviti, obzirom da za sada nema bilo kakvih nagovještaja. Iz tih razloga, najvjerovatnije je i nazvana Bajazidova, ali je to ime u službenu upotrebu ušlo mnogo kasnije, u drugoj polovini 16. stoljeća. U popisima vakufa, pod tim nazivom je ne srećemo ni 1530. niti 1540. godine. Da se radilo o dvije džamije, promjenilo bi se nešto i u visini timara koja je za imama u tvrđavi Travnik konstantno ista, od uspostave službe u vrijeme Mehmeda II do kraja

²²⁴ Istanbul, BBA, T.D. 462 (34)

²²⁵ Оптirnи popis Bosanskog sandžaka, 213.

²²⁶ Uporedi: T.D. No. 435. str. 196-203.

²²⁷ H. Крешевљакović-D.M. Korkut, Travnik u prošlosti, 14., Izabrana djela II, Sarajevo 1991., 403-404.

²²⁸ H. Крешевљакović, Stari bosanski gradovi, 19.

²²⁹ Evlija Đelebija, Putopis, 128.

²³⁰ Vidi napomena 22 i 23.

²³¹ Istanbul, MMV, 540. fo. 30.

²³² H. Крешевљакović-D.M. Korkut, Travnik u prošlosti, 9.

16. stoljeća. Po ne baš pravilnoj usmjerenosti prema kibli, jasno je da je nastala na temeljima nekog srednjovjekovnog objekta u tvrđavi, što dodatno umanjuje mogućnost, da se radilo o dvije džamije ili dvije lokacije unutar same tvrđave.

Imami kao dio vojničke klase i posade, u tvrđavskim džamijama spadali su u red državnih službenika i nadoknada za službu podmirivana je iz državnih sredstava, dnevnim plaćama isplaćivanim tromjesečno iz državne blagajne ili u vidu timara, kako je najčešće praktikovano u mjestima gdje su smještene timarske posade.²³³ Shodno takvoj praksi imam i hatib travničke džamije, još za života sultana Mehmeda, dobio je timar ali spomenuti izvor ne precizira gdje je dodijeljen. Vjerovatno se samo radilo o ustanovljenju pravila za način izdržavanja službe, a ostavljena mogućnost dodjele na različitim mjestima, u zavisnosti od okolnosti i kvantuma raspoložive zemlje za dodjelu timara što iz praktičnih razloga nije moglo biti fiksno.

U džamiji je pored imameta obavljan i hitabet što znači da je uz pet dnevnih namaza obavljana džuma, bajrami kao i povremeni vazovi. Obje službe u ovoj džamiji sjedinjene su u jednoj ličnosti što uvijek nije slučaj. Inače da bi jedan sakralni objekat dobio status džamije, uslov je bio da se u njoj obavljaju sve navedene aktivnosti kao i sultanska naredba o proglašenju takvog statusa.

Budući da su imami takvih džamija predstavljali članove posade, službovanje nije moglo biti neograničeno, te se ponekad u kratkom vremenskom razdoblju izmjeni više imama. Nekada su na to mogle uticati prilike u samim posadama, potreba da se popunjava neko drugo mjesto, ali često i sam njihov odnos prema svojim obavezama kao i uobičajena rotacija u vojnoj službi. Iz života vojnih posada u Travniku tokom 15. stoljeća nije poznato ništa, pa ni o imamskoj službi u ovoj džamiji. Prvi pouzdani podaci o vršiocima službe potiču iz 1516. godine. Imam posade i džamije mevlana Uveys, ušao je tada timar u selu Mošćanica u susjednoj nahiji Brod u iznosu od 2000 akči.²³⁴ U stvari, to je samo dio iz kolektivnog timara koji je dijelilo 10 posadnika u navedenom selu budući da je njegova renta iznosila 15.113 akči. Do kada je pripadalo travničkoj posadi nije poznato ali se zna da je do 1530. godine timar imama u tvrđavi Travnik dodjeljen znatno bliže mjestu službovanja u nahiji Lašva, a pripadala su im sela Gladnik i Putičevo.²³⁵ Ovo se dogodilo vjerovatno odmah nakon pada Jajačke banovine 1527. ali je popis završen nešto kasnije, tokom 1528-1530. godine. Iz razdoblja što je uslijedilo narednih deset godina, moguće je u potpunosti pratiti, kada su vršene smjene u ovoj džamiji. Kroz taj period, smjenjivali su se; mevlana Hasan (muharrem 937/septembar1530.-3. ramazan 940./18.03.1534), Alija fakih (do 8.muharrema 943/27.06.1536) Hasan, (do10.muharrema 944. 18.06.1537) potom nakon jedne godine ponovo Alija od 1537. do iza 1540. godine

Vijesti iz života travničke utvrde, do kraja 16. stoljeća su rijeđe, ali je povremeno praćenje ipak moguće. S početaka druge polovine 16. stoljeća, poznato je ime Hasana imama i hatiba ove džamije,²³⁶ dok je na prijelazu dva stoljeća, za vladavine Mehmeda III (1595-1603.)²³⁷ u posadi imam i hatib bio Husejn,²³⁸ potom

²³³ Aladin Husić, Tvrđave Bosanskog sandžaka i njihove posade 1530. godine, POF 49/1999, Sarajevo 2000., 203-204., Isti, O imamskoj službi u tvrđavama Bosanskog sandžaka u 15. i prvoj polovini 16. stoljeća, Novi Muallim, god. I, br. 4, Sarajevo 2000., 84-99.

²³⁴ Istanbul, BBA., T.D. No. 56. str. 223.

²³⁵ Istanbul, BBA., MMV. 540. fo. 36.

²³⁶ Istanbul, BBA., T.D. 1072. str. 449.

²³⁷ Nije poznato iz koje godine potiče ovaj defter. Međutim, kako su između ostalog popisi vršeni nakon smjene na prijestolju, pretpostaviti je da je i ovaj nastao neposredno po dolasku Mehmeda III na vlast.

²³⁸ Ankara, TKGM, T. D. No. 362.

1604. godine Hasan.²³⁹ Iz prava na uaeivanje kasnije je izuzeto selo Putičevo, ali to nije uticalo na ukupan novčani iznos na koji su polagali pravo imami ove utvrde. Ustanovljena suma od 2000 akči nije dakle mjenjana do početka 17. stoljeća, na što nije uticalo ni izuzeće Putičeva budući da su prihodi Gladnika i nekoliko Čifluka dostizali potrebni iznos od 2000 akči. Imami i hatibi travničke dæamije, kada je u pitanju ova sluæba, uaeivali su najveće timare u tvrđavama Bosanskog sandæaka u 16. stoljeću. One su se u to vrijeme preteæno kretale između 1400-1600 akči, dok je osim Travnika, u odnosu na druge imam Akhisara dobijao nešto veći iznos od 1689. akči.²⁴⁰

Pored uobičajenih sluæbi i finansiranja troškova prisutnih od njenog osnivanja, imam-hatib, prostirka i osvjetljenje potkraj 16. stoljeća javljaju se nove, finansirane također iz dræavnih sredstava i to: mujezin Muslihudin 2 akçe dnevno, učač salle (sallah) timar, sluæitelj-nabavljač (kajjim) Mustafa Ejnehanov primao nadoknadu iz dæizje nahije Brod. Visina nadoknada učača salle i nabavljača nisu poznate ali su rashodi za prostirku i osvjetljenje porasli na 800 akči.²⁴¹ Narasle troškove dæamije nije mogla podmirivati prvobitna suma koja se u popisu vakufa javlja i 1604. godine te na naćin kako je prvobitno određeno.²⁴² Tako da suma od 400 akči navedena u popisu vakufa te godine, predstavlja samo prijepis prvobitnog vakufskog iznosa, namjenjenog za izdraavanje dijela rashoda za potrebe dæamije. Raniji nazivi za dæamiju potpuno su išćezli iz upotrebe i zaboravljeni a danas je poznata kao Gradska dæamija, premda su od nje preostali samo temelji i kamena munara, ugrađena u vanjski zid tvrđave.

Rezime

Prve dzamije u Bosni podizali su najćešće krupni dostojanstvenici Osmanskog carstva među kojima se tokom prvog stoljeća njihove vladavine posebno istiću sultani, Mehmed II, Bajazid II i Sulejman Zakonodavac. Do kraja njegove vladavine bilo je podignuto 25 dæamija koje su nosile epitet „carske“. Najstarija dæamija u Travniku je također pripadala toj grupi ali je postojala dilema o vremenu njene gradnje. Većina autora, koja se bavila tim pitanjem zastupala je mišljenje da je nastala u vrijeme Bajazida II, kada je, prema istima i Travnik konaćno i trajno prešao u ruke Osmanlija. Drugi su pak, bili skloniji tvrdnji da je nastala nešto ranije, još za vladavine Mehmeda II, znaći prije 1480. godine. Izvori korišteni u ovom prilogu spominju dæamije pod oba navedena imena, ali prema rezultatu do kojega smo došli rijeć je o istoj dæamiji, koja je vremenom dobila drugo ime, vjerovatno usljed obnove ili znaćajnije dogradnje već postojeće dæamije. Prema tome najstarija dæamija u Travniku podignuta je u vrijeme sultana Mehmeda II, znaći prije 1480. godine u samoj tvrđavi i nosila je njegovo ime koje je vremenom zamjenjeno imenom sultana Bajazid hana.

²³⁹ Općirni popis, 213.

²⁴⁰ Aladin Husić, Tvrđave Bosanskog sandæaka, 203-204.

²⁴¹ Općirni popis, 213.

²⁴² Isto, str. 213. i 502.

OSMANLI İMPARATORLUĞUNUN İÇ SİYASETİNDE MİLLET SİSTEMİ

Agop GARABEDYAN-Rumyana KOMSALOVA
Bulgaristan

Balkanlarda gözlemlenen karışık etnik tablosu, bu bölgedeki spesifik gelişmelerin ve siyasi, kültürel ve dini ilişkilerin bir sonucudur. Bu süreçte Balkan yarımadasının büyük bir kısmı en görkemli döneminde üç kıtada yaşayan muhtelif etnik ve dini menşeli 22 milyon civarında kişiyi idare eden Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırlarına dahil edilmesinin büyük katkısı olmuştur. Zaten Osmanlı devleti, dinin siyasi hedefler ve çıkarlara nasıl bağlı olduğunun klasik bir örneğini teşkil etmektedir.

Zimma paktına dayanan İslam doktrini, Müslüman bir devletin sınırlarında muhtelif monoteist dinlerin varolmasına imkan tanımaktadır.¹ Ehlü'z-zimma statüsü Müslümanlar ve bu gayri Müslim ancak monoteist dinlere mensup olanlar arasında bir anlaşmaya dayanarak, bir yandan gayri Müslimlere aman verilip onların hayatlarına güven tanınır, öte yandan ise buna karşılık gayri Müslimlerin de belli başlı vazifeleri yerine getirmek zorunda idiler.² Cizye ödemesinin ve bazı haklarının kısıtlanmasının dışında dini hayatlarında da bazı sınırlamalar da söz konusu idi. Ancak gayri Müslimler, haraç vergisi karşılığında kendi topraklarını işleyebilir, Osmanlı idaresi karşısında onları temsil edecek dini liderleri olabilir, dini hayatlarını bildikleri gibi sürdürebilir, kendilerine has dini kanunlara göre kendi mensuplarını yargılayabilirlerdi.³

Osmanlı İmparatorluğu'nda zimma statüsü Osmanlı kanunlarında yer almayıp Şeriat hukukuna dayanmakta idi. Bu statüsün değişik boyutları hakkında kilise ile ilgili fermanlar, piskoposlara verilen beratlar, kadı hüccetleri, fetvalar ve kaleme alınan bazı hukuk ve akait konulu eserler gibi kaynaklarda cüzi olarak bilgi verilmiştir.⁴ Bu statünün hayattaki doğru dürüst yada eksiklerle uygulanması değişik faktörlere bağlı idi. Bu faktörlerden biri de bir bilgenin Müslüman ve gayri Müslimlerinin nispi oranı idi. Balkanlarda bu faktör önemli rol oynamıştır çünkü burada yaşayan halkı üçte ikisinden biraz fazla gayri Müslim idi. Bunun dışında bu statü değişik gayri Müslim halklarda farklı olarak ta uygulanmakta idi.⁵ Çünkü her birine has dini inançlar ve örf ve adetleri söz konusu idi.⁶

Buna paralel olarak zimma statüsü bu toplumların hayatını az çok etkilemekte idi.⁷ Örneğin **Çingeneler** Osmanlı belgelerinde gerek Müslüman gerekse gayri Müslim halkından farklı bir topluluk olarak kayıtlıdır. "Serbestlik" adı altında bilinen spesifik vergi statüleri dinlerine değil tamamen etnik menşelerine bağlı olup bu şekilde bu topluluğun öteki topluluklardan ayırılması etnik bir prensibe dayanmakta idi. Osmanlı belgelerinde *cemaat* olarak kaydedildikleri halde Çingeneler etnik menşelerinden hareketle sosyal anlamda ayrı bir topluluk oluşturmaktaydılar. Bundan dolayı da bazı araştırmacılar 15-18. yüzyıla ait Osmanlı belgelerinde kullanılan *cemaat* ve *taife* tabirlerinin daha geç dönemde *millet* tabirinin anlamını taşıdıklarını düşünmektedirler.⁸

Yahudiler Osmanlı İmparatorluğu sınırlarında başka spesifik bir etnik topluluk teşkil etmektedirler. Bunların arasında değişik dil konuşan ve farklı dini törenleri ve örf ve adetleri olan gruplar mevcuttu. Avrupa ülkelerinden kovalanan Yahudiler Osmanlı sınırlarında iltica bulduktan sonra tapu tahrir defterlerinde *cemaat-i Yahudiyan* yada *taife-i*

Yahudiyân olarak kayıtlanmıştır. Yahudi cemaatleri havra ve hahamların etrafında kurulmakta olup kendilerine has iç kuralları vardı.⁹ Yahudiler de Osmanlı devleti ile yerli cemaatler olarak ilişkide bulunmakta olup, merkezi bir dini örgütü ve temsilcileri yoktu. Bu Osmanlı devletinde gözlemlenen özel bir durum değil, Yahudilerde genelde merkezi bir dini örgütün olmamasından kaynaklanan bir durumdu.

Yahudiler gibi **Ermeniler** de ayrı yerli cemaatler halinde Osmanlı kasabalarında oturmakta idiler. Bir kasabada oturan Ermeniler o kasabaya has ayrı bir Ermeni cemaati teşkil etmekte idiler. Bunların dışında bu cemaatlere bağlı olmayan *perakende* Ermeniler de vardı. Bunlar genelde Osmanlı devleti tarafından verilen imtiyazlar kullanarak ticaret amacı ile kasabadan kasabaya dolaşan ve belgelerde *Acem tüccarı* olarak kayıtlı olan İranlı tüccarlardı. Bunlar Rumeli kasabalarının çarşılarında sakin olup, Osmanlı idarecilerinin karşısında ayrı temsilcileri olan farklı bir topluluk teşkil etmiştir. Ancak bunların - özellikle Ermeni kiliselerinde düzenlenen ayinlerde- kasabalarda oturan Ermeni cemaati mensupları ile de bağları vardı.

Osmanlı topraklarında oturmuş olan **Katolikler** de sadece bir topluluğa değil, iki ana topluluğa dahildiler. Bir yandan imtiyazlı olan yabancı uyruklu Katolik tüccar ve misyonerler vardı ki, bunların arasında konsolos, tüccar ve yabancı uyruk almış genelde Yahudi, Rum ve Ermeni olan yerliler *müstemin* diye bilinen küçük bir grup oluşturmakta idi. Ötekiler ise Osmanlı tebaasında olan Katolikler idi.

Ancak özellikle Balkanlarda Osmanlı sınırları içinde yaşamış olan gayri Müslimlerin büyük bir kısmı **Ortodoks Hıristiyanlar** idi. Bu topluluk ilk Osmanlı yüzyıllarında daha çok Rumlarla anımsanmakta olup, Bulgar, Sırp, Arnavut ve Ulahları da dahil etmekte idi. Bunların da ortak bir kilise örgütü yoktu. İlk başta İstanbul Patrikhanesi ve Ohri Başpiskoposluğu varken, 1557 yılında üçüncü bir kilise örgütü olarak İpek patrikhanesi kurulmuştur.

Gayri Müslimlerin Osmanlı merkezi idaresinde yer alması ve bu bağlamda Osmanlı devletinin özellikleri Osmanlı araştırmalarında daima tartışılan esas konularından biridir. Bu konunun önemli bir boyutu Osmanlı İmparatorluğu'nun iç siyasetinde *gazavat* kuralları mı yoksa -bazı araştırmalarda "İslam-Hıristiyan sembiyozu" olarak vasıflandırıldığı gibi-¹⁰ entegrasyon esasları takip edip etmediğidir. Ancak gazavat kuralları sadece istila esnasında uygulanmıştır. Hıristiyanların yoğun olarak yaşadıkları bölgeleri fethedip Osmanlı sınırlarına dahil ettikten sonra Osmanlılar, Hıristiyanlara karşı düşman değil Osmanlı tebaasına geçmiş halk olarak bir tavır sergilemek zorunda kalmıştır. Böyle bir tavır zaten ilk İslam devletlerinde de uygulanan bir prensipti. Ancak Osmanlılar bu tavrı devletin takip ettiği bir siyasi yaklaşıma dönüştürüp **millet sistemi** gibi bir sistem kurmuşlardır.

Millet sistemi bilimsel literatürde değişik açılardan oldukça tartışılan bir konu teşkil etmektedir. Tartışma konusu olan problemlerden biri "millet" tabirinin tam olarak anlamı ve tarih boyunca tam ne anlamda kullanıldığıdır. "Millet" 19. yüzyılın başlarına kadar Osmanlı belgelerinde çok nadir rastlanılan bir tabirdir. Bu tabir daha sık Hıristiyan hükümdarların idare ettikleri halkların kastedilmesi için kullanılmıştır. Ancak bazı araştırmacılar "millet" henüz 19. yüzyıldan önce de Osmanlı devletinin sınırları içinde yaşayan gayri Müslimler için de kullanılmış bir tabir olduğunu düşünmektedirler.¹¹

Araştırmacıların çoğu "millet" 19. yüzyılın başlarına kadar çok nadir kullanılan bir tabir olduğunu ve buna karşılık Osmanlı idaresinde olan gayri Müslimler için "cemaat" yada "taife", yabancı uyruklu olan gayri Müslimler içinse "harbi" yada "müstemin" tabiri kullanılmıştır. Bu araştırmacılara göre "millet" tabiri Tanzimat döneminde kullanıma girmiştir. Örneğin 1856 tarihli Hatt-i Hümayun'da Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan değişik etnik ve dini topluluklar "millet" olarak adlandırılmıştır.

Tartışılan ikinci konu **millet sisteminin tam ne zaman kurulduğu ve bunun esas içeriğidir**. Araştırmacıların çoğu millet sisteminin Fatih II. Mehmet'in İstanbul'u 1453 yılında fethettikten sonra Ortodoks kilisesine dini faaliyetlerinde bir nevi otonomi ve **Rum milletini** temsil edebileceği hakkını tanınmasıyla kurulduğunu düşünmektedirler. Daha sonraları buna benzer haklar Ermeni ve Yahudi dini örgütlerine de tanınmıştır. Bu şekilde 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı devletinin bünyesinde yerel-idari ve sosyal esasların dışında dini esaslar da yer almıştır. Millet sistemi belli başlı topraklarla sınırlı olmayıp belli başlı dine mensup olan gayri Müslimlerinin Osmanlı devletinin bünyesi içinde örgütlenmesini amaçlıyordu.¹²

Osmanlılar Patrikhaneye dini özgürlüğü dışında bazı yargılama hakları da tanımıştır. Bazı araştırmacılar bu haklar daha fazla din adamları ile, sıradan gelenler içinse evlilik, veraset ve miras sorunları gibi özel ve adet üzere uygulanan hukuki meselelerle sınırlı kaldığını düşünmektedirler.¹³

Diğer araştırmacılar 19. yüzyılın başlarına kadar Patrikhaneye tanılan hakların arasında sadece dini işler yer almış olduğu ve Ortodoks topluluğunu gerçek anlamda idare etmediğini düşünmektedirler. Zaten 1766-67 yılına kadar İstanbul Patrikhanesinin yanı sıra Ohri Başpiskoposluğu ve İpek Sırp Patrikhanesi gibi ayrı Ortodoks kilise örgütleri mevcuttu. Aynı araştırmacılara göre Patriğin sadece dini anlamda değil aynı zamanda etnik anlamda da gerçek bir "**millet başı**" olması Osmanlı devletinin daha geçlerde kaydettiği gelişmelerine paralel bir süreçti.¹⁴

Bu sorulara açıklık getirebilecek mahiyette olan belgelerse kilise adamlarına verilen Osmanlı belgeleridir.¹⁸ Yunanlı araştırmacı P. Konortas'a göre ilk başlarda İstanbul Patriği sadece birkaç "**taife-i kafir**"ın başı olarak vasıflandırılırken, 16. yüzyılın son çeyreğine doğru "**taife**" tabiri çoğul değil artık tekil şeklinde, 18. yüzyılın başlarından itibaren bunun yerine "**Rum taifesi**" tabiri kullanılmıştır.¹⁵ J. Kabrda'nın tespitlerine göre de 17. yüzyılın sonlarına kadar "**kafir Patriği**", 18. yüzyılın başlarından itibaren "**Rumiyan Patriği**", "**Rum şahitleri**" ve ekseriyetle "**zimmi**" tabirleri kullanılmıştır.¹⁶ Artık 1640'lı yıllarda İpek patriğine verilen bir beratta "**Kafir Patriği**" tabiri,¹⁷ daha erken tarihlerde verilen beratlarda ise "**Sırp Patriği**" tabiri kullanılmıştır.¹⁸

Belli ki bu bağlamda "**Rum**" tabirinin etnik bir anlamı değil, "**Ortodoks Hıristiyan**" tabirine eşit olarak dini bir anlamı olmuştur. "**Rum**" tabirinin 18. yüzyılın sonlarından itibaren genel kullanıma başlanması bir yandan Ohri Başpiskoposluğu ve İpek Patrikhanesinin kapatılması, öte yandan din adamları olmayan Rumların İstanbul Patrikhanesinde ve Osmanlı idaresindeki artan tesirine bağlı idi. Bunun dışında başka önemli bir neden de Rum dilinin Ortodoks camiasında ortak bir dil olarak kullanılmış olduğu da kayda değerdir.

Bu şekilde Ortodoks kilisesi Osmanlı öncesi dönemine ait örgütünü az çok muhafaza etmiş ve Osmanlı devlet sistemi çerçevesinde en düzenli gayri Müslim örgütlerden biri idi. Bu örgüt bir yandan Ortodokslara dini ve özel hukuki konularda bağımsızlık kazandırırken, öte yandan bunların Osmanlı idare sisteminde entegrasyonu da sağlamıştır.¹⁹

Fatih II. Mehmet'in döneminde **Ermeni milleti** de kurulmuştur. Bunun da Ortodoks kilisesi gibi düzenli bir dini örgütü olup aslında tüm Ermenileri kapsamamıştır. Çünkü bazıları **Ermeni milleti** diye bilinen Gregoryan Ermeni kilisesi, bazıları ise yine merkezi İstanbul'da olan Katolik Ermeni kilisesine mensupken, üçüncü bir kısım da merkezi Eçmiadzin'de olan Ermeni kilise örgütüne bağlı idi. Bazı araştırmacılar, Ermenilerde çok açık bir şekilde etnik şuuru olmuşken, dini açıdan değişik kilise örgütlerine mensup olduklarından dolayı farklı milletlere dahil olduklarını belirtmektedirler.²⁰

“**Yahudi milleti**” 15. yüzyılın sonlarında üçüncü bir millet olarak kurulmuştur. Bazı araştırmacılar, İstanbul’da oturan hahambaşının İstanbul’un dışında oturan Yahudilerin üzerinde fazla etkisi olmadığını ve bu bağlamda Yahudi milletine gelince henüz Tanzimat öncesi dönemde bile bunda dini kimlikten daha çok etnik kimlik ön plana çıktığını düşünmektedirler.²¹ Diğer araştırmacılar, hahambaşının tüm Yahudi cemaatlerinden “**rav akçesi**” diye bilinen bir vergi topladığı için bu millette az çok merkezi dini örgüt de olduğu doğrultusundaki görüşü savunmaktadırlar.²²

Araştırmacıların bazıları millet sisteminin tam anlamında 19. yüzyılın ortalarında kurulduğunu düşünmektedirler. Bu araştırmacılara göre millet sistemi din ağırlıklı örgütten ziyade dini ve etnik bir örgüttü. Bu şekilde “**millet**” tabiri daha modern bir anlam kazanmaktadır ki, sadece idari ve dini değil, aynı zaman bir nevi siyasi vasıfları da olan bir sosyal bünye olarak düşünülmektedir.²³ Ancak dini vasfı millet sisteminin temelinde esas ehemmiyetini korumuştur.²⁴ Tanzimat döneminde düzenlenen millet sisteminin asıl amacı Osmanlı devletinin bütünlüğünü zedelemeyecek bir düzenin kurulmasıdır. Milletlerin içinde de bunların ne gibi siyaset takip edecekleri konusunda din adamları ile dini örgüte mensup olmayan bazı aydınlar arasında tartışma ve çatışmalar ortaya çıkmıştır.²⁵

Yukarıda üzerinde kısaca durduğumuz millet sistemi hakkındaki bilgilerden hareketle bazı sonuçlar belirtilebilir. **Bir, zimma** statüsü Müslüman olan Osmanlı devleti sınırlarında gayri Müslimlerin gerek birey gerekse topluluk olarak hukuki statüsü belirlemiştir. Buna dayanarak da temsili merkezi makamları ve belli başlı dini hiyerarşileri olan ayrı **cemaatler** yada **milletler** halinde Osmanlı devletine entegrasyon edilmişlerdir.²⁶ Burada 15. yüzyılda kurulan Rum, Ermeni ve Yahudi milletlerini kastetmekteyiz ki, bunlar bazı araştırmacılar tarafından Tanzimat döneminde yeniden düzenlenen millet sisteminden farklı olduğu düşünülmektedir.

İki, milletlerin Osmanlı devlet bünyesindeki yeri hakkında çok farklı bazense tamamen birbirine çelişkili görüşler mevcuttur. Bazı araştırmacılara göre millet sistemi gayri Müslim topluluklarının gelişmelerini sınırlamış ve modernleşmeleri için fazla imkan sağlamamıştır. Diğer araştırmacılar, millet sistemini gayri Müslimlerin Osmanlı sosyal bünyesine entegre imkanları ve sonuçta bunların Osmanlılaşmaları sağladığını belirtmektedirler. Üçüncü bir görüşe göre ise, millet sistemi gayri Müslim toplulukların özellikleri korumuş ve bu şekilde modern anlamda millete dönüşmelerini garanti etmiştir.²⁷

Üç, Bulgar araştırmacılarından birçoğu Ortodoks Bulgarların 15. yüzyılın ortalarında kurulan Rum milletine dahil etmeleri Osmanlı idaresinin en olumsuz sonuçlarından biri olarak kabul etmektedir.²⁸ Modern anlamda **Bulgar milleti** ilk defa **Bulgar Ekzarhlığının** kurulmasına izin veren 1870 tarihli Osmanlı fermanında bahsedilmektedir.²⁹ Ancak bu fermanla bahsedilen **Bulgar miletine** Katolik Bulgarlar ve genelde Ortodoks olmayan Bulgarlar dahil olmayınca bu tabir de etnik mefhumundan ziyade dini vasıf taşımaktadır.

NOTLAR:

1. **Bosworth, C.** The Concept of Dhimma in Early Islam. – In: Christians and Jews in the Ottoman Empire. Ed. V. Braude and B. Lewis. Vol. 1. London-New York, 1982, p. 41; **Петрушевский, И.** Ислам в Иране в VII-XV вв. Ленинград, 1966, 184-185;
2. **Большаков, О.** История халифат. Ислам в Аравии 570-663 гг. Т.1, Москва, 1989, с. 37; **Петрушевский, И.** Ислам в Иране..., с. 182; **Inalcik, H.** Dar al-ahd. – In: EI (2 nd ed.), Vol. 2.
3. **Петрушевский, И.** Ислам в Иране..., с. 183; **Генов, Г.** Положението на християните в Турция според мюсюлманското право. – В: ГСУ-ЮФ, т. 18, 1923, 35-37; **Гиргас, В.** Права християн на Востоке по мусульманским законам. СПб., 1865.
4. **Braude, V.** Foundation Myths of the Millet System. – In: Christians and Jews..., p. 77.
5. **Мутафова, Кр.** Старопрестолният Търнов в османската книжнина. В. Търново, 2002, 205-242.

6. **Иванова, Св.** Градските териториални общности и организацията на култа на мюсюлмани и християни. В: Турските завоевания и съдбата на балканските народи, отразени в исторически и литературни паметници от XIV-XVIII в. В. Търново, 1992; **Gradeva, R.** Ottoman Policy Towards Christian Church Buildings. – In: Etudes Balkaniques, 1994, № 4; **Кил, М.** Изкуство и общество в България през турския период. С., 2002, 128-140.
7. **Иванова, Св.** Малките етноконфесионални групи в българските градове през XVI-XVII в. – В: Българският шестнадесети век. С., 1996.
8. **Иванова, Св.** Преди да се роди българският милет. – В: Държава & Църква – Църква & Държава в българската история. С., 2006, с. 150.
9. **Cohen, A.** Communal Legal Entities. – In: A Muslim Setting. Theory and Practice: the Jewish Community in 16th c. Jerusalem. – In: Islamic Law and Society, 1996,) 3, p. 1.
10. **Георгиева, Цв.** Газаватът и системата на милетите – две алтернативи в османската политическа система. – В: Минало, 1995, № 2; **Мутафова, Кр.** Правова регламентация на конфесионалните отношения между християни и мюсюлмани в българските земи през XV-XVII в. – В: Религия и църква в България. С., 1999; **Lowry, H.** The Nature of the Early Ottoman State. New York, 2003.
11. **Ursinus, M.** Millet. – In: EI, Vol. 7, 61-64; **Ursinus, M.** Zur Diskussion um “Milet” im Osmanischen Reich. – In: Idem. Quellen zur Geschichte des Osmanischen Reiches und ihre Interpretation. Istanbul, 1994, 191-194; **Люис, Б.** Възникване на съвременна Турция. С., 2003, 388-389.
12. **Новичев, А.** История Турции. Т. I. Ленинград, 1963, с. 76; Османская империя и страны Центральной и Юго-восточной Европы в XV-XVI вв. Москва, 1984, 33-34; **Иванов, Н.** Система миллетов в арабских странах XVI-XVII в. – В: Восток, 1992, № 6; **Бенбаса, Е., Родриг, А.** История на сефардските евреи от Толедо до Солун. С., 2003, с. 226.
13. **История на Османската империя.** Ред. **Р. Мантран.** С., 1999, 520-521.
14. **История на Османската...**, 415-417.
15. **Кабрда, Й.** Турецкие источники о истории православной церкви в Османской империи. – В: ВИИИЮВЦЕ, 1969, т. 2, 172-173.
16. **Konortas, P.** From Ta'ife to Millet: Ottoman Terms for the Ottoman Greek Orthodox Community. – In: Ottoman Greeks in the Age of Nationalism: Politics, Economy, and Society in the 19th c. Ed. D. Gondicas and C. Issawi. Princeton-New Jersey, 1999, 173-175.
17. **Кабрда, Й.** Два брата на софийския и видинския митрополит от първата половина на XVIII в. – В: ИИБИ, т. 7, 1958, с. 382, 384, 388-392.
18. **Тричкович, Р.** Српска црква средином XVII века. – В: Глас САНУ СССРХХ. Одељенье историјских наука. Књ. 2, Београд, 1980, с. 141.
19. **Наумов, Е.** Османское государство и сербская православная церковь. – В: Османская империя, система государственного управления, социальные и этнорелигиозные проблемы. Москва, 1986, с. 121.
20. **Kabrda, J.** Les documents turcs relatifs aux droits fiscaux des metropolites orthodoxes en Bulgarie du XVIIIe siecle. – In: AO, 26, 1958; Pantazopoulos, N. Church and Law in the Balkan Peninsula During the Ottoman Rule. Thessaloniki, 1967, p. 13; **Papadopoulos, T.** Studies and Documents relating to the History of the Greek Church and People under Turkish Domination. Brussels, 1952, 4-13; **Снегаров, И.** История на Охридската архиепископия. Т. 1-2, С., 1995.
21. **История на Османската империя...**, с. 511; **Bardakjian, R.** The Rise of the Armenian Patriarchate of Constantinople. – In: Christians and Jews..., 93-99; **Barsoumian, H.** The Dial Role of the Armenian Amira Class within the Ottoman Government and the Armenian Millet (1750-1850). – In: Christians and Jews..., 171-172.
22. **Иванова, С.** Преди да се роди..., 147.
23. **Epstein, M.** The Leadership of the Ottoman Jews in the 15th and 16th Centuries. – In: Christians and Jews in the Ottoman Empire. Ed. V. Braude and B. Lewis. Vol. 1. London-New York, 1982.
24. **Goffman, D.** Ottoman Milleti in the Early 17th c. – In: New Perspectives on Turkey, fasc. 11, 1994; Goffman, D. Ottoman Empire and Early Modern Europe. Cambridge, 2002, p. 135.
25. **История на Османската империя...**, с. 510.
26. **Ломидзе, Е.** К вопросу о раннеосманской религиозной политике в отношении христиан на завоеванных землях. – В: Османская империя и народы Центральной, Восточной и Юговосточной Европы и Кавказа в 15-18 в. Славяне и их соседы, вып. 4, 1992; **Същият.**

- Становление политики Мехмеда II в отношении христианов (православных и католиков) после падения Константинополя. – В: Османская империя и народы Центральной...; **Inalcik, H.** The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy. London, 1979.
27. **Karpat, K.** An inquiry into the Social Foundations of Nationalism in the Ottoman State: from Social Estates to Classes, from Millets to Nations. Princeton, 1973, p. 22; **История** на Османската..., с. 510; **Иванова, Св.** Преди да се роди българският... с. 136.
28. **Тодорова, О.** Православната църква и българите през XV-XVIII в. С., 1996; **Георгиева, Ц., Н. Генчев.** История на България XV-XIX в. С., 1999, 192-226.
29. **Ников, П.** Възраждане на българския народ. Църковно-национални борби и постижения. С., 1971; **Маркова, З.** Българското църковно-национално движение до Кримската война. С., 1976; **Същата.** Българската екзархия 1870-1879 г. С., 1989; **Anagnostopoulou, S.** The Terms Milletq Genos ("Christian Orthodox race"), Ethnos (Mation), Oikoumenikotita (Ecumenicity), Alytrotismos (Irredentism) in Greek Historiography. – In: Idem. The Passag from...p. 42.

PROCES ISLAMIZACIJE U DRAČEVICI U PRVOJ POLOVINI 16. VIJEKA

Mr. Jasmina DJORDJEVIĆ
Karadağ

Srednjovjekovna župa Dračevica nalazila se na prostoru od Igala do Risna. Prvi pomen Dračevice je iz 1149. godine, u *Ljetopisu popa Dukljanina*.¹ Od 1382. centar župe bio je Novi. Dračevicom su upravljali vojvoda i župski knez, koji je, istovremeno, bio i knez Novog.² U 15. vijeku u Dračevicu su spadali Novi, Risan i sela na prostoru od Sutorine do Risna: Morinj, Mokrine, Kruševica, Sv. Nikola, Sušćepan, Prijesek, Crljeno Brdo, Kute, Žvinje, Vijeković, Sutorina, Podostro, Poljice i Mojdež.³

Nakon potpadanja Novog pod osmansku vlast 1482, Dračevica je organizovana kao nahija fočanskog kadiluka u sandžaku Hercegovina. Od 1485, kada je osnovan kadiluk Novi, pripala je ovom kadiluku.⁴ Novije bio povremeno sjedište sandžak-bega i stalno sjedište kadije. Tu su se, kao u važnom vojnom, administrativnom i privrednom centru još nalazili vojvoda, subaša, emin i nazir sultanskih dobara, posada, svjčštena lica, trgovci i zanatlije. I drugo važno mjesto nahije, Risan, bio je značajan i kao vojno-pomorsko uporište i kao trg.⁶

Tokom prve polovine 16. vijeka Dračevica je, poput većeg dijela jadranskog obale, bila, nekad manjim, nekad većim, dijelom poprište mletačko-osmanskog rata 1499-1502. i rata hrišćanske lige i Osmanskog carstva 1537-1539. Osobito je za Dračevicu bio značajan rat 1537-39.

¹ G. A. Škrivanić, *Imenik geografskih naziva srednjovjekovne Zete*, Titograd 1959. 58.

² S. Čhković, *Herceg Stefan Vukčić Kosaca i njegovo doba*, Beograd 1964, 121.

³ M. Dinić, *Srpske zemlje u srednjem veku*, Beograd 1978. 204-205.

⁴ Ha/im Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1950, 161.

⁵ Istorija Crne Gore, knj. 3, t. 1, 541-546.

⁶ Isto, 569.

kada su i Novi i Risan prešli u ruke hrišćanskih saveznika. Godine 1539. vraćeni su pod osmansku vlast.⁷

Prvih decenija 16. vijeka i kuga je imala velikog uticaja na demografsku i opštu sliku Dračevice. Kuga je harala Hercegovinom 1507, 1524, 1529. i 1533, a u samom Novom 1531-32.⁸

Prvi, do sada poznati, popis nanije Dračevice je u jednom nedatiranom popisu vlaha u Hercegovačkom sandžaku, (Tapu Tahrir Defterleri No 995, str. 133-144) za koji je utvrđeno da potiče s kraja 15. ili samog početka 16. vijeka.⁹ U ovom defteru vlasi Dračevice popisani su u ukupno 3 džemata: kneza Nikole, sina Ivana, kneza Dabiživa, sina Stepka i kneza Stepana. Ukupno je upisano 378 domaćinstava i 297 neoženjenih. U čitavoj nahiji upisana su 33 muslimana koji drže 35 baštine.

Godine 1540/41. Dračevica ima ukupno 792 domaćinstva u 9 džemata: džemat solara, zatim Radosava, sina Nikole, Radonje, sina Mirka, Nikole, sina Radonje, kneza Ivana, sina Đura, Pavla, sina Marka, Radosava, sina Dabiživa, kneza Stepana, sina kneza Ivana, i kneza Nikole, sina kneza Ivana Dakle, u starješinskom sloju nema muslimana. U ovaj defter je pisan 91 musliman, u čijim je rukama 111 baština.

U popisu (Maliveden Mudevver Defterleri 560, str.) koji je uslijedio deset godina kasnije, 1551, Dračevica ima 872 domaćinstva u 9 džemata, kojima rukovode iste starješine kao 1540/41. Vžnači, i dalje nema muslimana u redovima sitnog seoskog plemstva. Žemat solara ima isti broj kao 1540/41, ukupno 8 solara.

G. Stanojević, *Jugoslavenske zemlje u*, 23. ⁸ B. Hrabak, *Čuma u Herceg-NOvam*, 117-118.

M. Pešikan, D. Bojanić, *Popis zaorjenskogplemena Riđani s kraja XV vijeka, Zbornik za orijentalne studije* /, Beograd 1992, 65.

Početakom 16. vijeka muslimani u Dračevici čine 4,8 ukupnog broja domaćinstava; 1540. 11,4 % i 1551. 17,5 %. Početkom 16. vijeka muslimanska domaćinstva¹ su, relativno, ravnomjerno raspoređena u sva tri džemata. Godine 1540. procentualno ih je/najviše u VII i VI džematu, a najmanje u III i IV. 1551. i dalje je najviše muslimanskih domaćinstava u VI i VII džematu, a/najmanje u IV i IX. U džematu solara nema ni jednog muslimana 1540. ni 1551.

Ukupno 21,5/% baština je u rukama muslimana početkom 16. vijeka, 1540. 20,%, a 1551. 25,3 %. Prosječno je najviše takvih baština 1540. u Trebesinu, Šćepoševićima, Žlijebima, Glaviću, Orahovcu, Presjeci, Podimn i Sušćepanu, a 1551. u Brajkovini, Trebesinu, Žlijebima i Presjeci. U Vitoglavu, Dolaju, Draževiću, Donoviću, Zdocima, Krivošijama, Morinju, Pehlici, Podostru, Sasoviću i Ublima, znači 11 sela, nema nijedne baštine u rukama muslimana 1540,¹⁰ a 1551. takvih je 7 sela.

Pripadnika lokalnih vlasti i njihovih sinova u Dračevici početkom 16. vijeka ima 4 i oni predstavljaju 12 % ukupnog broja muslimana u nahiji, 1540. ima ih 20 i oni predstavljaju 20,9 % ukupnog broja muslimana u nahiji, a 1551. ima ih 21, odnosno 13,7 % ukupnog broj muslimana u nahiji. Početkom 16. vijeka musliman koji drži najviše zemlje, ukupno 5,5 baština je ćehaja Hasan. 1540. to je dizdar Novoga Mustafa, koji drži 6 baština, i sinovi mu Mehmed i Ishak po jednu. Dizdar Mustafajisino iHdrže najviše zemlje i 1551: dizdar 4 baštine, sin mu Piri 3, a sinovi Musn. Husejn i Ishak po jednu.

¹J.Dorđević, 28-30.

Tokovi islamizacije u Dračevici pokazuju sljedeći smjer: gradski muslimani (funkcioneri i ostali), polako ulaze u sela, preuzimajući baštine, zemine, vinograde, pašnjake od seljaka. Dračevica je imala dva utvrđena grada s trgovima i lukama, dakle s brojnim vojnim, administrativnim i privrednim aparatom. Broj državnih službenika bio je u Dračevici veći i zbog solana, za koje je centralna vlast bila osobito zainteresovana. I pored tog značajnog prisustva predstavnika vlasti u Novom, stepen islamizacije u Dračevici tokom prve poljvine 16. stoljeća **nije naročito** velik. Mah stepen **islamizacije** osobito je interesantan u slučaju varoši Risan, dakle samog pndrađe gdje bi, zbog neposrednog uticaja grada, islamizovano stanovništva trebalo da bude dosta. Za početak 16. vijeka ne **raspoložemo** podacima, varoš Risan nije popisana u okviru nahije Dračevica 1540 nalazimo svega dva muslimana ili 3,5 % ukupnog broja -ili 11,6 % ukupnog broja stanovnika. Upada u oči ovaj procenat niži od nahijskog prosjeka. Razlog bi mogao biti jače djelovanje i katoličke i pravoslavne crkve u gradu nego no selima.

Među prvim konvertitima u Bosni i Hercegovini tokom XV i XVI vijeka bili su vlaške starješine i njihovi srodnici. Proces islamizacije u Dračevici tokom prve polovine XVI vijeka, međutim, ne odlikuje se takvim primjerima: u popisu sve nahijske starješine i njihovi sinovi hrišćani. Ni obični vlasni nisu imali ekonomski razlog za prelazak na islam: obaveze vlaha, novčane i druge, bile su iste i za pripadnike muslimanske i hrišćanske vjeroispovijesti.

Ovakav tok islamizacije u Dračevici je s jedne strane povlasteni status stanovništva, koji im je omogućavao mnogo dovoljnije prilike od onih u kojima je živjela Raja. Dračevica nemaju ekonomski razlog za prelazak na Islam. Njihove obaveze, novčane i radove, bile su iste i za pripadnike muslimanske i hrišćanske vjeroispovijesti. S druge strane, znatnije prisustvo

razlicitih organa centralne vlasti je novi dio, rekli smo, Tvrđava, Luka, sjediste Kadije i mao sloane koje su bile sultanski Has, obezbjeğivalo je postovanje tih povlasti

FERİZOVİK TOPLANTISININ II.MEŞRUTİYETİN İLAN EDİLMESİNE KATKISI

Mr. Bedrettin KORO
Kosova

XIX.yüzyılın sonlarında ve XX.yüzyılın başlangıcında Osmanlı İmparatorluğu'

Nda anayasalı rejim kurulması için II. Meşrutiyet hareketinin büyük önemi vardır. II.

Meşrutiyet ilan edilmesine 1908 yılının temmuz ayında gelişen Ferizovik toplantısının da büyük katkısı vardır. Ferizovik toplantısının Meşrutiyetin ilan edilmesi için ne kadar katkıda bulunduğunu İsmail hakkı Uzunçarşılı "İkinci Meşrutiyetin İlan Edilmesine Dair Vesiklar" adlı makalesinde şu sözlerle belirtir:" Ferizovik toplantısı meşrutiyet tarihinde

Meşhur bir hadisinin vuku bulduğu bir mahaldir "1). Tarihçi Sina Akşin ise "100Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki" adlı eserinde Meşrutiyetin ilan edilmesi için Ferizovik toplantısının önemini şu sözlerle belirtir:"Niyazi'nin daha çıkıp,bu hareketin bastırılmamasından sonraki önemli olay Ferizovik toplantısıdır" 2). Tarihçi Feroz Ahmad ise "İttihat ve Terakki 1908-1914" adlı eserinde Ferizovik toplantısının önemini şu sözlerle vurgular: "Meşrutiyet hareketinin önemli nirengi noktalarından sayılan Ferizovik olayının hikayesi hayli gariptir" 3)

Kosova vilayeti ahalisinin (Arnavutların) Ferizovik'te toplanmasının nedenlerini birçok tarihçilere göre Sultan II. Abdülhamid'in Sancak demiryolu yapımını Avusturya'ya

(Uvats-Mitroviça) vermesi, İngiltere kralı ile Rusya çarı arasında 09.06.1908. tarihinde

Reval'da görüşüp Makedonya için reform yapma gerekli olduğunu bildirmeleri 4),Arnavut komitelerinin 1908 yılının ilkbaharında silahlı ayaklanmaya kalkmaya karar almaları 5),Arnavut redif askerlerin uzak yerlerde asker görevini yapmalarından memnun olmamaları 6) ve devlet yönetiminde korupsiyon despotluk rejiminde 7)memnun olmamalarında aramak gerekir.

Ferizovik toplantısının toplanma bahanesi ise Arnavutların Üsküp'te ki Avusturya-Alman okulu öğrencilerinin Ferizovik yakınlığında Sarayışte köyünde piknik yapmak istemine karşı gelmek amacıyla başlamıştır.Olayın görgü tanığı olan Süleyman Külçe'ye göre Kosova vilayetinin merkezi olan Üsküp'te yabancıların yüksek tabakasına mensup olanlarının çocuklarını okutan bir okul vardı. Mitroviça-Üsküp şimendüfer hattı mühendisi (finanser)bu okul müdürü ile dosttu.Bu iki arakadaş arasında çocukları ve velileri Ferizovik civarına götürerek bir gezinti yapmalarına karar verdiler. Eğlence yeri olarak ta Ferizovik'e yakın Sarayışte köyü uygun görüldü.Ama gezinti için hazırlıklar yapılmaya başladığı sırada Arnavutlar

arasında Avusturyalıların Kosova'yı işgal etmeye hazırlık yaptıkları haberi yayılmaya başladı 8).

Kosova vilayeti ahalisi ne zaman Ferizovik'te toplanmaya başladı? 1908 yılının temmuz ayının başlangıcında Avusturya-Macaristan Kosova'yı işgal etme amacı olduğu haberi yayılınca, Ferizovik'te, önce Ferizovik ve Kaçanik dolaylarından silahlı halk toplanmaya başladı. Onsekizinci Nizamiye Fırkası Komutanı olan Şemsi Paşa Prizren'e Gitmek üzere 3 temmuzda Ferizovik'ten geçerken Belediye Başkanı (20 Haziran 324)

Feriz zadelerden Şehsuvar Beyi çağırdı. Ferizovik'e gelen ve gelmekte olan ahalinin ne istediklerini kendisine sordu. Şehsuvar yolculardan Avusturya askerinin Ferizoviğe gelmekte olduğu hakkında sözler işittiğini söyledi. Şemsi Paşa bir gün sonra Prizren'de yapılacak olan toplantıya yetişmek için Ferizovikte uzun bir zaman kalamadı. Bu olay Ferizovik'te Kosova ahalisi 3 temmuzdan önce toplanmaya başladığını kanıtlar 9).

Bugüne kadar tarihçiler Avusturya-Macaristan'ın Kosova'yı işgal etmeye hazırlandığı haberi kimler yaydığını tespit edememiştir. Avusturya-Macaristan'ın Mitroviça'daki konzulu Zambaur'a göre vilayeti Avusturya-Macaristan işgal edecekleri haberi Sırp ajanları yayıp, Arnavutları ayaklandırmaya başardılar. Avusturya-Macaristan'ın Prizren Konzulu olan Prohaska'ya göre : Prizren'de ilk önce Priştineli bir jandarma gavurlar Kosova'ya girdikleri ve her müslüman oraya (Ferizovik'e) gitmek gerekli olduğu haberi yaymıştı 10).

Temmuz ayının ilk günlerinde Ferizovik'te toplanmaya başlayan 3.000 kadar Ferizovik ve Kaçanik Arnavutlarına, önce 4.000 Suva Reka, Ostrozub, Ratkovats ve Jupa Arnavutları katıldılar. Prizren'den ise 150 kadar kişi ve birkaç baryaktar gittiler 11). Ferizovik'e Budrige köyünden Hasan Tahir ve Morava'dan Cemal Efendinin önderliğinde Unovca'dan Aşağı ve Yukarı Morava'dan kişilerde geldiler 12).

Kosova vilayeti ahalisi devamlı Ferizovik'e geldiklerinden dolayı Ferizovik'te toplananların sayısı devamlı da çoğalıyordu. Avusturya-Macaristan'ın Mitroviça, Üsküp ve Prizren konzullarının raporlarına göre Ferizovik'te toplanan Arnavutların sayısı şöyle idi : 5 temmuz raporlarına göre 3.000 ; 6 temmuz 4.000, 15 temmuzda ise 30.000 Arnavut toplanmıştı. İngiltere'nin diplomatı olan Sataov'a göre 11 temmuzda Ferizovik'te 10.000 Arnavut toplanmıştı. Türk kaynakları ise 7 temmuzda 6.000, sonunda ise 30.000 Arnavut Ferizovikte toplanmıştı 13).

Görgü tanığı Süleyman Külçe'ye göre daha ilk günlerden beri toplanan ahalinin arasında üsteğmen Hilmi ile Sureya, Riza, Süleyman, Hidayet, ve Mustafa adında redif askerlerin subayları bulunuyordu. 7 temmuzda Ferizovik'e Şemsi Paşa öldürüldüğü haberi yayılınca Jöntürk yanlısı üsteğmen Hilmi, Şemsi paşanın bir yurtsever kişi tarafından ödürüldüğünü, çünkü o toplantıyı dağıtmaya ve orduyu

Kosova'dan götürüp düşman saldırılarından güçsüz bıraktığını söylentisini yaymaya başladı 14).

Şemsi Paşanın ölümü Vilayet merkezinin Ferizovik'te ki toplantıdan endişe etmeye başladı.Kosova valise Mahmut Şevket paşa 8 temmuzda , Galip Bey adındaki Kosova Jandarma Kumandanını bilgi almak üzere olay yerine gönderdi15). Üsküp'ten Ferizovike gelen Galip Bey Jöntürklerin Üsküp Komitesi üyesi idi 16). İttihat ve Terakki üyesi olan Galip Bey ise durumu Cemiyet Merkezine bildirerek bu olaydan, meşrutiyet lehine yararlanmanın yollarını aramalarını istedi 17). Selanik'teki örgüt merkezi Galip Bey'e bu toplantıyı Meşrutiyetin lehine kullanılması emrini verdi 18).Galib Bey Kalkandelenli Emin Beye Üsküp,kaçanik ve Ferizovik dolaylarından halkı toplayıp Ferizovik'e gitmelerini görevlendirirken, aynı günde o tabur katibi Recep efendi ile Ferizovik'e hareket etti 19).

8 temmuzda Jandarma kumandanı Galip Bey'den başka Üsküp müftüsü Ferizovik e geldi. Müftünün vali adına halkı düzensizlikten vazgeçirme ödevi vardı. 14 temmuzda Ferizovik'e Gilan,Preşova,Kaçanik,Kalkandelen,Gostivar ve Yakova önderleri geldiler 20).Ferizovik Toplantısının çalışmalarına Kalkandelenden Recep effendi,Prizrenden Şerif effendi, Üsküp önderleri, Cemal ağa, Priştine müftüsü, Vıçitırn'dan Zeynel Bey, Mitroviça'dan İsa Bey (Boletin), İpekten Kerim ve Mahmut Bey, Yakova'dan Bayram Tsur gibi ad yapmış kişiler katıldılar 21)Daha Üsküp önderleri Ferizovik'e gelmezden önce Galip Bey Kalkandelenli Emin Beyle birlikte Kosova'nın ünlü kişileriyle temas kurarak ,bunları devrim amaçları için, Meşrutiyet için savaşmaları gerekli oldukları düşüncesini benimsetmişlerdir 22)18 temmuzda Ferizovik'e 24 Üsküp ünlüleri geldiler. Bunlar Ferizovik'e hareket etmezden önce Üsküp İttihat ve Terakki komitesinde Meşrutiyet için ant içtiler 23)

Temmuz ayının başlangıcından toplanmaya başlayan Ferizovik Toplatısının daha ilk günlerinden beri, önce üsteğmen Hilmi kendi arkadaşlarıyla, 8 temmudan sonra Jandarma kumandanı Galip Bey ve diğer Arnavut önderleri ve cemiyet üyelerinin çalışmalarıyla bu toplantı meşrutiyet lehinde bir gösteri havası vermeye başardı.

19 temmuzda 'Hamidiye'camiinde Gırliçeli Hacı Şaban adında biri camideki cemaata meşru ola, meşrutiyet usulünün tesise lüzum olduğunu ve Meşrutiyeti istemek bu Allah kitabını dilemek demek olacağını cesaretle ve açık lisanla anlattı.Ve 93 kanunu esasını padişahıtan istemek lazım geldiğini söyledi.Bu ifadeyi Prizren eşrafından ve Nafiz şahıslarından Şerif effendi teyit ederek Hacı Şabanın taklifindeki büyük isabeti izah etti.

Üsküpten gelen seçkinler de ahalinin bu dileklerinin çok hayırlı sonuçlara varacağını söyleyerek gösterilen umumu tezahhürü sağladılar.Camide kabul edilen bu istem 20 temmuz 1908 tarihinde Padişaha sunulmak üzere Sadriazam ve Şeyhülislama Kosova halkı adına 180 imza ile çekilen telde, devletin güçlenmesi için "sünnet-I nebevîyeden've Padişahın onaylayıp ilan etmiş olduğu Kanun-I Esasi gereği bulunan meşveret usulunun iade

edilmesi, yani “Bir millet meclisinin” toplanması isteniyordu” 24) Arnavutların bu istemleri için Avusturya-Macaristan, İngiltere ve Sırbistan hükümetleri kendi diplomatları aracılığıyla bildirilmiştir 25). Saraydan cevap çıkmayınca , Ferizovik’ten daha bir tel çekilerek ,”Teskini heyecan kabil olmuyor. Halk müsellehan, aşağı doğru akın ediyor. Muvafık cevabın istihsal ve tebşirini rica ederiz. Muvafık cevap gelmezse , mutlak reddolunursa vehamete muhakaktır”26).

Ferizovik toplantısından Arnavutlar üç yöne ayrıldılar: Birinci gurup Kalkandelen, ikinci gurup Kaçanik ve üçüncü gurup Gilan-Preşevo-Üsküp yönünde hareket ettiler. Tüm bu gurupların Üskübe varma amaçları vardı 27)İngiltere diplomati olan Setova göre 23 temmuzda 60 Arnavut ve 24 Üsküp seçkinleri 18 temmuzda Ferizovik’e gidenlerÜskübe vardılar.Bu aydın Arnavut zümresini ister halk ister de yerel yöneticiler sıcakça karşılandılar 28).

23 temmuzda önce Manastırda, birkaç saat arayle Preşova,Köprülü,Üsküp, Serez gibi diğer Rumeli kasabalarında Meşrutiyet ilan edilir ve durum bir telgraf yağmuru halinde Yıldız’a duyurulur ve hükümetin de buna uyması istenir.Zaten Abdülhamit bunun böyle olacağını anlamış anayasalı rejim hayırlı olacağını düşünen Avlonyalı Ferit paşayı 21/22 temmuz gecesi azledip yerine Sait paşayı getirmiştir. Kamil Paşa da Meclis-I Vukelaya memur edilir.Abülhamid’in niyeti , Meşrutiyetçi akıma uymak yönünde olmakla beraber ve gelen telgraf yığını Sarayda toplanmış olan bu işin kaçınılmazlığını belli etmekle birlikte , kapıkulu zihniyetinden başka Abdülhamit’in kuruntuları ile şartlandırılmış vezirler , bir türlü beklenen kararı veremeyince , Abdülhamit bu işin sorumluluğunu kendisinde göğüslemek zorunda kalır ve Meşrutiyeti ilan eder.(23/24 temmuz gecesi). İlan bir resmi ilan gibi 24 temmuz sabahı İstanbul gazetelerinde çıkar29).

Böylelikle 23 temmuzda önce Rumeli’de halk, bir gün sonra ise 24.temmuzda Padişah Abdülhamit II. Meşrutiyeti ialan eder.Meşrutiyetin ilan edilmesiyle Ferizovik toplantısında toplanan Kosova ahalisi de amacına ulaşmıştır. Çünkü bu toplantı önce Avusturya-Macaristan’ın işgal hazırlıklarına ve demiryolunun bu topraklardan geçmesine karşı gelmek maksadıyla toplanmışsada ,sonunda bu toplantı Jöntürk ve ileri görüşlü Arnavut aydınları gayretleriyle Meşrutiyetin ilan edilmesine destek sunulmasına dönüştürülmüştür.Bu sebepten dolayı Ferizovik toplantısının Jöntürk devriminin başarıya ulaşmasına,Meşrutüyetün ülan edilmesine büyük katkıda bulunmuştur. Türk tarihçisi Sina Akşin belirttiği gibi II. Meşrutiyet için Kolağası Niyazi Bey’in dağa çıkmasından sonra ikinci önemli olay Ferizovik toplanmasıdır.

DİPNOTLAR:

1.İsmail Hakki Uzunçarşili,İkinci Meşrutiyet ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar,Beleten,Cilt XX,sayı 10,sayfa125.

- 2.Sina Akşin, 100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, Gerçek Yayınevi,İstanbul,1980.sayfa73.
- 3.Ahmad Feroz, İttihat ve Terakki 1908-1914, (Çev.Nuran Ülken)Sander Yayınları,İstanbul,1971,sayfa28.
- 4.Shukri Rahimi Vilajeti e Kosoves me 1878-1912, Entı i Teksteve dhe Mjeteve Mesimore ı KSAK,Prishtine,1969,112;Zekeria Cana,Levizja Kombetare Shqiptareve ne Kosove 1908-1912, Rilindja, Prishtine,1979,33;Skender Rızaj, Rolı ı Shqiptareve ne Revolucionın Xhonturk te Vıttı 1908, Entı I Historise se Kosoves, Kosova,I, Prishtine,1974.170; Historia e Popullit Shqiptar, II, Botım I trete, Entı I teksteve dhe Mjeteve Mesimore I KSAKi Prishtine,1979,278;Historia e Popullit Shqiptar, II Cılt. Tirane,2002,375.
- 5.Daha geniş bakınız: Shukri Rahimi,a.g.e.sayfa112.
6. SHUKRI Rahimi, a.g.e.sayfa 122;Shukri Rahimi,Lufta Shqiptareve per Autonomı (1897-1912),ETMM I KSAK, Prishtine,1980,140.
- 7.Süleyman Külçe, Ferizovşk Toplantısı, İzmir 1944,11;Bogumil Hrabak,Kosovo Prema Mladoturskoj Revoluciji 1908 Godine,Obelelje,God.IV br.5.Priştina,1974,121.
- 8.Ahmad Feroz,a.g.e.28;İsmail Hami Danişmed,İzahalı Osmanlı Tarihi Kronolojisi,IV,Türkiye Yayınevi,İstanbul,362;Sina Akşin,a.g.e.73;Yuriy Aşatoviç Petrosyan, Sovyet Gözüyle Jöntürkler (Çev:Mazlum Beyhan,Ayşe Hacıhasanoğlu)Bilgi Yayınevi,İstanbul,1974,310;Skender Rızaj, a.g.e.170-185;Bogumil Hrabak,a.g.e.109;Jivko Avramovski, Izveštaji Austrougarski Konzula u Kosovskoj Mitrovici , Prizrenu I Skoplju o Odborskoj Skupštini u Ferizovicu, Godišnjak Arhiva Kosova,II-III, Priştina,1970,304 I 308.
- 9.Süleyman Külçe, a.g.e.11;Skender Rızaj,a.g.e.170.
- 10.Jivko Avramovski, a.g.e.304-305 ve 306-312.
- 11.Aynı,sayfa306.
- 12.Bogumil Hrabak, a.g.e.110.
- 13.Skender Rızaj,a.g.e.171.
- 14.Süleyman Külçe,a.g.e.51 ;Skender Rızaj,a.g.e.172.
- 15.Sina Akşin,a.g.e.73.
- 16.Juriy Aşatoviç Petrosyan,a.g.e.311.
- 17.Ahmad Feroz,a.g.e.29.
- 18.Süleyman Külçe,a.g.e.53.
- 19.Aynı,53.
- 20.Bogumil Hrabak,a.g.e.114.
- 21.Skender Rızaj,a.g.e.172.
- 22.Süleyman Külçe, a.g.e.59.
- 23.Aynı.56.
- 24.Aynı,59.
- 25.Jivko Avramovski,ag.e.314;Skender Rızaj,a.g.e.186;Bogumil Hrabak,a.g.e.122.
- 26.Süleyman Külçe,a.g.e.60.
- 27.Shukri Rahimi, Lufta Shqiptareve per Autonomi,141
- 28.Skender Rızaj,a.g.e.189.
- 29.Sina Akşin,a.g.e.75.

TÜRKİYE AÇISINDAN BALKAN SAVAŞLARI (1912-1913)

Prof. Dr. Mete TUNÇAY
Türkiye

1922’de tarihe karışan Osmanlı İmparatorluğu’nun, ondokuzuncu yüzyılın son çeyreğine girildiğinde, hâlâ, İstanbul ve Çanakkale Boğazları ekseninin her iki yanında aşağı yukarı eşit büyüklükte Asya, Afrika ve Avrupa toprakları vardı.

Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Devleti Ortadoğu’daki memalikini kaybettikten sonra, Türkler ancak uzun bir Kurtuluş Mücadelesiyle Anadolu’yu kurtardılar. Rumeli’nden onlara yalnızca küçük bir Doğu Trakya kaldı. Şimdiki Batı sınırlarımız, Balkan Savaşları sonucunda belirlenmiştir.

Türk tarihi bakımından büyük önem taşıyan Balkan Savaşları hakkında, dilimizde yerli ve yabancı birçok kitap vardır. Telif eserlerin başında, şu iki çalışmayı anmak gerekir: Yusuf Hikmet Bayur’un on ciltlik ***Türk İnkılâbı Tarihi***’nin cilt II / Kısım 2’-sini oluşturan bölümü (Ankara: Türk Tarih Kurum Yayınları, 1943 – sonraki yıllarda yeniden basılmıştır) ve Genel Kurmay Harb Tarihi Başkanlığı’nca yayımlanan yedi ciltlik ***Balkan Harbi 1912-1913*** (Ankara: 1970-79). Bu savaşta komutanlık eden Abdurrahman Nafiz, Zeki, Mahmut Muhtar, Ahmet İzzet, Şerif, Fevzi şÇakmak], Hafız Hakkı, Kerametdin Paşalar ve Yarbay Mehmet Nihat Bey gibi birçok Osmanlı askerinin anı ve analizleri arasında, Alman askerî danışmanların görüşlerini yansıtan şu kaynak da ilginçtir: Âdil Nâmi, ***Osmanlılar Muharebelerini Nasıl Kaybettiler? Şimdi Nasıl Telâfi ve Terakki Edebilirler? Von der Goltz ve Imhoff Paşaların Mütalâatı*** (İstanbul, 1331/1915 – doğal olarak eski harflerle basılmıştır).

İngilizce literatürde özellikle iki çalışma önemli sayılmaktadır: G.Young’ın 1915 yılında yayımladığı ***Nationalism and War in the Near East*** (yeni basımı 1970) ve E.C.Helmreich’in 1938’de basılan kitabı, ***Diplomacy of the Balkan Wars 1912-13*** (yeni basımı 1969). Bu savaşları izleyen birçok gazetecinin yazıları da kitaplaştırılmıştır. Örneğin, *The London Times* muhabiri Cyrill Campbell’in ***The Balkan War Drama***’sı (New York, 1913). Fransız *L’Illustration* dergisinin muhabiri George Rémond’un ***Avec les vaincus. La campagne de Thrace: octobre 1912 - mai 1913*** kitabı (Paris, 1913). Bu yapıt H.Cevdet tarafından ***Mağlûplarla birlikte Edirne Sahralarında*** başlığıyla tercüme edilerek Kanaat Kitabevinde bastırılmıştır (İstanbul, 1916 – eski harfli). Şimdi de, dilce sadeleştirilmiş ve resimler eklenmiş yeni bir basımı, Dr.Sacit Kutlu tarafından yayına hazırlanıyor.]

Lev Troçki de, *Kievskaya Misl* gazetesi adına Balkan Savaşlarını izlemiş ve makaleler yazmıştır. Onun bu yazılarından oluşan bir derleme, 1979'da yayımlanan İngilizce çevirisinden Türkçeye de aktarılmıştır: ***Balkan Savaşları*** (İstanbul: Arba Yay., 1995). Aram Andonyan adlı bir yazarın 1913'te İstanbul'da Ermenice olarak yayımladığı kapsamlı bir eser de, 1975'te Türkçeye çevrilerek ***Balkan Savaşı Tarihi*** başlığıyla basılmıştır (İstanbul: Sander K.- ikinci basımı: Arba, 1999).

Bu konuyla ilgili olarak dilimize çevrilen son yapıt, bir Amerikalı tarihçinin yeni çalışmasıdır: Richard C.Hall, ***Balkan Savaşları 1912-1913 Birinci Dünya Savaşının Provası*** (İstanbul: Homer K., 2003). İngilizceden başka Fransızca, Almanca, Bulgarca ve Sırpça-Hırvatça arşiv kaynaklarından ve yayımlarından yararlanan bu yazar, ne yazık ki Türkçe bilmemektedir. Ama dengeli bir anlatı oluşturmayı ve çözümleme yapmayı başarmıştır. Asıl vurgulamak istediğim nokta, kitabının altbaşlığında yazıldığı üzere, Balkan Savaşlarını Birinci Dünya Savaşının bir çeşit başlangıcı olarak yorumlaması ve birçok Balkan ülkesi açısından savaşın 1912'den 1918'e kadar aralıksız sürdüğünü belirtmesidir. Bu hiç kuşkusuz, önemli bir tesbittir. Nitekim, yayıncıları arasında bulunduğum Tarih Vakfı'nın aylık ***Toplumsal Tarih*** dergisi de, sona erişlerinin 90'ıncı yıldönümünde Balkan Savaşları'nı "Birinci Dünya Savaşı'nın Provası" diye nitelendiren bir dosya yayımlamıştır (Sayı 104 – Ağustos 2002).

Benim bu bildiride altını çizmek istediğim nokta ise, Balkan Savaşları'nın, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın neredeyse kaçınılmaz bir sonucu olduğudur. 1876 yılının 30 Mayıs'ında bir askerî darbeyle tahttan indirilen Sultan Abdülaziz'in hükümdarlığının son zamanlarında, malî sıkıntıların artmasına paralel olarak, Balkan ülkelerinde bir takım başkaldırıları vuku bulmaktaydı. 1875 Nisanında Bosna-Hersek'te vergilerin azaltılması ve jandarma baskılarının kaldırılması istekleriyle bir ayaklanma çıktı. Bu gibi olayların gerisinde bir takım dış etkiler vardı. Bir yandan Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Bosna-Hersek'i ele geçirmek için bölge halkını kışkırtıyor, bir yandan da Rus Çarlığı Panslavist politikalar izleyerek Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ'ı destekliyordu. Osmanlı devleti bu ayaklanmayı bastıramadı. 1876 Nisanında da Bulgar komitecileri metbuları olan Osmanlı'ya karşı bağımsızlık isteğiyle ayaklandılar. Fakat, Devlet-i Aliyye bölgeye çok sayıda asker sevk ederek bu hareketi bastırdı. Yine de, karışık iç sorunlar nedeniyle padişah değiştirilerek, Meşrutiyeti (yani anayasalı yönetimi) kurmak amacıyla Sultan V.Murat tahta çıkarıldı. Fakat üç ay içinde, akıl sağlığının yerinde olmaması yüzünden, bu kere onun yerine II.Abdülhamit saltanat mevkiine getirildi. Ama Temmuz ayı başında Sırbistan ve Karadağ Osmanlı devletine savaş ilân etmişlerdi. Onları Çarlık Rusyası destekliyordu.

İşin askerî açıdan Sırbistan aleyhine geliştiğini görünce, Rusya doğrudan harekete geçti ve Ekim sonunda iki aylık bir mütareke yapılmasını sağlayarak İstanbul'da bütün büyük Avrupa devletlerinin katılacağı bir konferans toplattı. Bu konferans Kasımpaşa Tersanesi'nde oturumlarını sürdürürken, 23 Aralık 1876 günü Kanun-u Esasî ilân edildi ve ilk Meşrutî idare başladı. Yeni anayasa ile verilen reform sözleri, toplantıya katılan delegeleri tatmin etmemişti. Onların Balkan Sorunu'nun çözümü için Londra Protokolü ile saptadıkları öneriler ise, bu olağanüstü durum için biraraya getirilen Genel Meclis tarafından kabul edilmedi. Rusya ile savaş kaçınılmaz olmuştu. 24 Nisan 1877'de karşılıklı harp ilân edildi. Kafkas ve Balkan cephelerinde bazı yerel direniş başarılarına karşın, Osmanlı kuvvetleri yenildiler. Rus birlikleri İstanbul'un banliyösündeki Ayastefanos'a (Yeşilköy'e) kadar geldi ve burada 3 Mart 1878'de bir barış ön-anlaşması ("muahede" değil, "mukavelename") imzalandı. (II. Abdülhamid de bundan sonra, anayasayı askıya aldı!)

29 maddeden oluşan bu anlaşma, göstermelik olarak İstanbul'a bağlı (vergi vermekle yükümlü), ama uygulamada özerk bir Büyük Bulgaristan'ın kurulmasını öngörmekteydi. Bu prenslik, Tuna ve Karadeniz kıyılarından Ege'ye ve Kırklareli dahil Trakya'dan Makedonya'yı da içine alarak Arnavutluk sınırına kadar olan arazileri kapsayacaktı. Balkanlarda Osmanlıların elinde kalar yerler üç parça halinde birbirlerinden ayrılacaklardı. Karadağ, Sırbistan ve Romanya prenslikleri de büyüyordu. Bosna-Hersek'te Avusturya ve Rusya gözetiminde reformlar yapılacaktı. Rusya savaş tazminatı olarak bir milyar dörtyüz on milyon altın ruble istiyordu; ancak kuzey Dobruca ile Tuna deltasındaki adalar ve doğu Anadolu'daki Batum, Kars, Ardahan, Beyazıt sancaklarını kendisine bırakılırsa, bu miktarı üçyüz on milyona indirmeye razı olacaktı. Bunun üzerine, Osmanlılar, Rusya'ya karşı İngiltere'nin desteğini sağlamak umuduyla, Kıbrıs'ı şartlı olarak İngilizlere terketmeyi kabul ettiler.

Ayastefanos ön-anlaşması, İngiltere ve Avusturya-Macaristan başta olmak üzere zamanın büyük devletlerinin çıkarlarına aykırı düştüğü için, 1878 Haziran ayı ortalarında Berlin'de bir kongre toplandı. Burada hatırlamak gerekir ki, Napoleon savaşları sonunda, 1815'te Viyana'da yapılan kongrede, bundan böyle hiç savaş çıkmaması, varolan devletlerin düzenlerinin bozulmaması için bir **Avrupa Konseri** (Birliği) kurulmuştu. Kırım Savaşı'nın ardından 1856'da Paris'te yapılan bir antlaşmayla da, Osmanlı İmparatorluğu bu örgüte alınmış, bağımsızlığı ve toprak bütünlüğü büyük devletler tarafından garanti edilmişti. Çarlık Rusyası tarafından sabote edilmeye çalışılan bu antlaşma hukuken hâlâ yürürlükteydi.

1878 Berlin Kongresine Prusya, Avusturya-Macaristan, İngiltere, Fransa, İtalya, Rusya ve Osmanlı temsilcileri katıldılar. Toplantıya

başkanlık eden Şansölye Prens Bismarck, Osmanlı delegelerine kongrenin büyük devletlerin çıkarlarını bağdaştırmayı amaçladığını, kendileri Ayastefanos koşullarını kabul etmiş buldukları için fazla bir şey ummamalarını söylemişti. Yapılan pazarlıklar sonucunda, Büyük Bulgaristan küçültüldü. Balkanların kuzeyinde Osmanlı'ya vergi ödeyecek özerk bir prenslik haline getirildi. Balkan dağlarının güneyinde, merkezi Filibe olmak üzere özerk bir Doğu Rumeli Eyaleti kuruldu. Bunun başında, Osmanlı devletinin bir Hıristiyan valisi bulunacaktı. Trakya ve Makedonya, reformlar yapılması koşuluyla Osmanlı'ya geri veriliyor, böylelikle Avrupa-ı Osmanînin üçe parçalanmışlığı kaldırılıyordu. Sırbistan ve Karadağ'ın bağımsızlığı tanınmıştı. Bosna-Hersek'in yönetimini üstlenen Avusturya-Macaristan Yeni Pazar Sancağı'nda asker bulundurma hakkını elde ederek, Sırbistan'la Karadağ'ın arasına girmeyi başarmıştı. Romanya Besarabya'yı Rusya'ya veriyor, ona karşılık kuzey Dobruca'yı alıyordu. Rusya hem Kars, Ardahan, Batum sancaklarını ele geçirmiş, hem de (daha sonra 802 milyon Frank olarak saptanan) bir savaş tazminatına kavuşmuştu. Kongreye katılmamakla birlikte, Epir, Tesalya ve Girit'in kendisine verilmesini talep eden Yunanistan'ın istekleri kabul edilmemişti. (1897 yılında Girit yüzünden çıkan Osmanlı-Yunan savaşı, Türklerin zaferiyle sonuçlanacak, ama büyük devletlerin kendilerini kayırmaları sonucu, Yunanlıların bir kaybı olmayacaktır.)

Berlin Kongresi'nden sonra, Avrupa-ı Osmanî altı vilâyetten oluşmaktaydı: Edirne, Selânik, Yanya, Manastır, İşkodra, Kosova. Dinsel açıdan gruplaşma anlamında "millet" sistemine göre, buralarda yaşayan 6 milyonu aşkın nüfusun yarısından çoğu Müslümandı, halkın dörtte biri Rumyanı Ortodoks Hıristiyandı, beşte biriye Bulgar Eksarhlığına bağlıydı. [Bakınız: Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün* (İnkılâp K., 1998), s. 144-45. Yazarın, *Death and Exile – The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1812-1922* başlıklı kitabının Türkçe çevirisi.] Fakat dinsel "millet" bölünmesi artık geçersiz olmuş, Elenlik, (Bulgar, Sırp ve Karadağlıları içeren) Slavlık, Arnavutluk, Türklük gibi etnik kimlikler öne çıkmıştı. Makedonya denilen bölge, Osmanlı idarî taksimatı içinde, Selânik ili, Manastır'ın merkez ve Serfice sancakları ile Kosova ilinin Üsküp sancağından oluşmaktaydı. Balkan ülkeleri arasında en çok Bulgarların Makedonya'da gözü vardı. Nitekim 1890'da onlar Sofya'da bir Edirne-Makedonya Komitesi, 1893'te de Selânik'te bir Makedonya Dahilî İhtilâl Teşkilâtı (IMRO) kurdular. Bu örgütlerin yönettiği çeteler, etnik bakımdan türdeşleştirme (homojenizasyon) faaliyetlerine giriştiler. 1903'te İlinden (İlyas Peygamber yortusu günü) çıkan ve üç ay süren ayaklanma, özellikle kanlı oldu.

İşte, Bulgarların 1878'de Ayastefanos anlaşmasıyla elde etmeyi umduğu Büyük Bulgaristan sınırlarına erişme hayali ve öteki Balkan

lkelerinin de komşu Osmanlı arazilerini alarak sınırlarını genişletme tasarıları 1912-1913 Balkan Savaşlarının temel nedenleridir. Bütün bunların gerisinde, Panslavist Rusya ile Balkanları büsbütün ona kaptırmamak için alışan Avusturya-Macaristan'ın rekabet ve tahrikatı bulunuyordu.

1908'de İkinci Meşrutiyet'in ilânından bir iki ay sonra, Avusturya-Macaristan Bosna-Hersek'i ilhak, zerk Bulgaristan prensliği de bağımsızlığını ilân etmişti. Girit de bir gün sonra Yunanistan'a katıldığını açıklamıştı.

Bizim "Hürriyetin İlânı" diye andığımız, 10 (23) Temmuz 1324 (1908) günü anayasanın yeniden yürürlüğe konularak İkinci Meşrutiyet'in başlatılması, geniş ölçüde İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katılmış olan Osmanlı subayları sayesinde gerçekleşmişti. Bundan dokuz ay sonra, 31 Mart'ta (13 Nisan 1909) ıkan karşı-devrim girişimini, Mahmut Şevket Paşa komutasındaki Hareket Ordusu'nun bastırması, askerlerin ülke siyasetindeki yerinin daha da güçlenmesine yol açtı. Ama bu durum, asker-sivil birçok kişi tarafından eleştirildi: ordunun siyasete karışmaması yönünde görüşler savunuldu. Osmanlı yönetimindeki istikrarsızlıktan yararlanmak isteyen İtalya krallığı, 1911 Eylülünde kuzey Afrika'daki Trablusgarb'a (Libya) saldırdı. Ordu, oradaki Arap kabileleri örgütleyerek bir direnme savaşı yürütmeye başladı. Zaten, Osmanlı askerlerinin bir bölümü, Arnavutluk ayaklanmasını, bir bölümü de Arabistan yarımadasının en güneyindeki Yemen'de sürüp giden yerel ayaklanmayı bastırmakla uğraşıyordu.

Fırsattan istifade etmek isteyen Balkan devletleri, arlık Rusyasının teşvikiyle, Avrupa-i Osmanîyi kendi aralarında paylaşmak için anlaştılar. Osmanlı hkmeti ihtilâflı olan kilise ve mekteplerin kimlere ait olacaklarının nüfus oranlarına göre Balkan halkları arasında saptanmasına izin vermekle, onların arasındaki en önemli bir sorunu zmşt. Bu, bir bakıma dinsel "millet" sisteminin büsbütün ortadan kalkması demekti. 1912 Martında Bulgaristan Sırbistan'la ittifak ettikten sonra, Ağustosta da Karadağ'la, Eylülde Yunanistan'la anlaştı; Ekimde de Karadağ-Sırbistan ittifakı yapıldı.

Bu arada, Osmanlı ordusunun içindeki İttihatçı karşıtları "Halâskâr Zabitan" (kurtarıcı subaylar) diye bir grup örgütleyerek İstanbul'daki hkmeti devirdiler. 1912 Temmuzunda Gazi Ahmet Muhtar Paşa başkanlığında, İttihatçı karşıtı bir "Büyük Kabine" kuruldu. İttihatçılar, bu hükümetin bir askerî yenilgi sonucunda değiştirilmesi için savaş kışkırtıcılığına başladılar. Bazı Arnavut âsilerin Karadağ'a sığınması zerine, Osmanlı devleti buraya asker gönderdi. Bunun zerine, dört Balkan müttefiki (Bulgaristan, Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan) Ekim ayı başında Bâbiâli'ye bir nota vererek,  gün içinde Makedonya, Arnavutluk ve

Girit'e özerklik (muhtariyet) verilmesini dayattılar. 8 Ekimde Karadağ Osmanlı'ya savaş ilân etti. Beş gün içinde, öteki müttefiklerin de katılmasıyla Birinci Balkan Savaşı çıkmış oldu. Alelacele Ouchy'de İtalyanlarla Libya ve Ege adaları için teslimiyetçi bir barış imzalandı.

Balkan savaşı, doğuda Trakya'da Bulgarlarla ve batıda Makedonya ve Arnavutluk'ta bütün bağlaşıklarla olmak üzere iki cephede yapıldı. Adriyatik ve Ege denizlerine Yunan donanması hâkimdi. Osmanlı Şark Ordusu, 23 Ekim 1912'de, sayıca üstün Bulgar ordusuna yenilerek Çatalca'ya kadar çekildi. Garp ordusu da 23-24 Ekimde Komanova'da Sırp'lara yenildi. Tahsin Paşa komutasındaki otuzbeş bin kişilik bir Osmanlı ordusu Selânik'te Yunanlılara teslim oldu. Sadece İşkodra, Yanya ve Edirne kaleleri kuşatılmış olmakla birlikte direnmekteydiler. 29 Ekimde Büyük Kabine istifa etti ve yerine, yine İttihatçı karşıtı Kâmil Paşa hükûmeti kuruldu.

Bu mağlûbiyetlerde, subayların arasındaki siyasal görüş ayrılıklarının önemli rol oynadığı iddia edilir. Gazi Ahmet Muhtar Paşa hükûmeti işbaşına geçer geçmez, bütün subaylardan teker teker imzalı ve mühürlü şöyle birer senet almıştı:

Hafî ve celf hiçbir cemiyet-i siyasiyyeye dahil olmayacağımı ve devletin umur-u dahiliyye ve hariciyyesine hiçbir sebep ve suretle kat'iyen müdahale etmeyeceğimi Cenab-ı Allaha kasem ve namusumla temin ederim.

Anlaşılan, bu yemin işe yaramamış, İttihatçı ve Halâskârân subaylar birbirlerinin ayağını kaydırmaya devam etmişlerdi.

İngiliz yanlısı Kâmil Paşa kabinesi, arabuluculuk etmeleri için büyük devletlere başvurmuşken, 23 Ocak 1913 günü başlarında Enver Beyin olduğu bir İttihatçı grubu Bâbîâli'deki (şimdi İstanbul Valiliği olan) sadaret binasını bastı, Harbiye Nâzırı Nâzım Paşayı ve daha birkaç kişiyi öldürdü, hükûmeti istifa ettirdi ve yeni kabinenin teşkiline Mahmut Şevket Paşanın memur edilmesini sağladı. Ama Edirne'yi kurtarmak iddiasıyla iktidarı eline geçiren İttihatçılar, Kâmil Paşanın kabul etmediği koşullara razı olmak zorunda kaldılar. 3 Şubatta savaş yeniden başladı; 6 Martta Yunanlılar Yanya'ya, 26 Martta da Bulgarlar Edirne'ye girdiler. Karadağlılar da 23

Nisanda İşkodra'yı işgal etti.

30 Mayıs 1913'te imzalanan Londra anlaşmasıyla, Karadeniz kıyısındaki Midye ile Ege kıyısındaki Enez arasında çizilen düz bir hat, Osmanlı-Bulgar sınırı olarak kabul edildi. Edirne, Kırkkilise (Kırklareli) dahil Trakya ve Dedeağaç Bulgaristan'a; Selânik, güney Makedonya ve Girit Yunanistan'a; kuzey ve orta Makedonya Sırbistan'a; Silistre de Romanya'ya bırakıldı. Osmanlı mirasının böyle bölünmesi, tarafların hiçbirini tatmin etmemişti.

Birinci Savaşa katılmayan Romanya da, Bulgaristan'ın büyümesinden rahatsızdı.

11 Haziran 1913 günü sadrazam Mahmut Şevket Paşa bir suikasta kurban gitti ve Mısırlı Prens Sait Halim Paşa başkanlığında, ilk kez tamamını İttihatçıların oluşturduğu yeni bir hükûmet kuruldu. İki hafta sonra, Bulgaristan Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan'a saldırdı. 10 Temmuzda da Romanya kuzeyden Bulgaristan'a savaş açtı. Böylelikle, İkinci Balkan Savaşı başlamış oldu. Sırbistan'a hücum ettikten sonra dört devletle birden döğüşmek zorunda kalan Bulgarlar yenildiler. Fırsattan istifade eden Osmanlılar da, 21 Temmuzda savunmasız kalan Edirne'yi geri aldılar. Meriç sınırını aşmayacaklarına dair büyük devletlere önceden söz vermişlerdi.

10 Ağustos 1913'te Balkan devletleri Bükreş'te kendi aralarında bir barış antlaşması yaptılar. Romanya, Tuna'nın güneyindeki Silistre, Tutrakan ve Dobruca'yı aldı. Makedonya'nın küçük bir bölümü Bulgarlara kaldı. Yunanistan Kavala'yı aldı; yine de Bulgaristan Mesta ve Meriç ırmakları arasında bir miktar Ege kıyısının sahibi olarak kaldı, oysa Selânik'in peşindeydi. Bu savaştan en kârlı çıkan, Sırbistan krallığı olmuştu. Osmanlılar Bulgarlarla 29 Eylülde İstanbul'da, Yunanlılarla da 14 Kasımda Atina'da barış antlaşmaları yaptılar. Sırbistan'la ortak bir sınırları kalmadığı halde, onunla da 14 Mart 1914'te bir anlaşma imzaladılar.

Balkan Savaşlarında büyük mezalim (zulümler) olmuştur. Savaşların sonunda, bu konuyu incelemek üzere, Avusturya-Macaristan, Almanya, İngiltere, Rusya ve Birleşik Amerika'dan birer, Fransa'dan da iki kişinin oluşturduğu yedi üyeli bir komite kuruldu. 1913 güzünde savaş alanlarını gezdi ve Paris'e gidip, "Uluslararası Barış için Carnegie Vakfı" adına bir rapor hazırlayarak yayımladı: Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of Balkan Wars (Washington DC, 1914). Milliyetçi ihtiraslar, bütün Balkan ulusları arasında dehşet verici zalimliklerin ortaya çıkmasına yol açmıştı. Yunan tarafı, bu raporun kendilerine haksızlık ettiğini düşünerek, Bulgar mezalimine dair birkaç ciltlik Fransızca kitaplar yayımladı; Bulgarlar da, Makedonya'da Sırlardan ve Yunanlılardan gördükleri eziyetleri yine Fransızca olarak yayımladılar. [Karş. J.McCarthy, op.cit., s. 152/ dn.20.]

Amerikalı tarihçi Richard C.Hall, yukarıda değindiğim kitabında (s. 184) bu bilgileri aktarırken, Osmanlı başkentindeki "Balkan Mezalimi Neşr-i Vesaik Cemiyeti"nin 1913'te bastırıldığı beşi Fransızca ve biri İngilizce kitapçığı anmamaktadır. Justin McCarthy'nin kitabındaki bir nota göre (s. 151/dn. 18), Bunlardan üçü, Les atrocités des coalisés Balkaniques başlığını taşımaktadır; biri Les atrocités des Bulgares en Thrace, biri de Les atrocités

des Grecs en Macédoine'dır. İngilizce yayımlanan kitapçıkta, *Come over into Macedonia and Help Us* adıyla hazırlanmıştır. Ayrıca, Neşr-i Vesaik Cemiyeti, daha Edirne'nin kurtuluşundan önce, Ahmet Cevat'a (Emre) yazdırdığı, aynı nitelikte, Batı basınından alınmış fotoğrafları da içeren, 160 sayfalık (eski harfli) Türkçe bir kitap da yayımlamıştır: **Kırmızı Siyâh Kitâb** [Bakınız Yavuz Selim Karakışla'nın, *Toplumsal Tarih* dergisinin 104'üncü sayısındaki (Ağustos 2002) dosyada çıkan yazısı, s. 60-63. Makalede, bu kitabın Arapça, Fransızca ve İngilizce olarak da basıldığı belirtilmektedir.]

Osmanlı devleti, Balkan Savaşları sonucunda Avrupa topraklarının yüzde 83'ünü yitirmiştir (169.845 kilometrekareden geriye 28.282 kilometre karesi kalmıştır). Bulgaristan arazisi yüzde 29'luk bir kazanç sağlamıştır (87.449 km²'si 112.563 km²'ye çıkmıştır). Yunanistan'ın genişleme oranı yüzde 68'dir (65.011 km²'den 108.984 km²'ye). Karadağ'ın yüzölçümü de yüzde 62 artmıştır (9.029 km² yerine 14.562 km²). Romanya yüzde 5 genişlemiştir (131.821 km²'den 139.018 km²'ye). Sırbistan yüzde 82 artışla en kârlı olandır (43.273 km² yerine 88.028 km²). Bağımsızlığı tanınan Arnavutluk da, Osmanlı memalikinden 29.413 km² koparmıştır. [Prof.Dr. Zafer Toprak'ın *Toplumsal Tarih* dergisinin aynı sayısındaki yazısına bakınız, s. 51.]

Elbette, asıl önemli olan insan kayıplarıdır. Kesin sayılar bilinmemekle birlikte, bütün halklardan hiç kuşkusuz çok sayıda asker-sivil insan öldürülmüştür. Bir tahmin, sadece Bulgarların Makedonya ve Trakya'da 300.000'i aşkın Müslümanı boğazladıklarını belirtmektedir [J.McCarthy, *op.cit.*, s. 153/dn. 21]. Bazı dinî cemaat/etnik grup üyeleri, işgal edilen yörelerde kalmayı seçmişler, ama birçoğu da adadillerinin konuşulduğu ülkeye sığınmacı (mülteci) olarak gitmişlerdir. Savaş öncesinde, Arnavutluk hariç, Balkan topraklarında yaşayan 2.315.293 Müslümanın yüzde 62'si (1.445.179 kişi) eksilmiştir. Bunlardan 413.922'si Balkan Savaşları sırasında ve sonrasında (Birinci Dünya Savaşı ertesine kadar) Türkiye'ye göç etmiştir.

[J.McCarthy'nin verdiği bu sayılar, Âyan Meclisinin 24 Mart 1918 günlü toplantısında, İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti tarafından sunulan bilgilerle de yaklaşık olarak doğrulanmaktadır. Bakınız Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası 1913-1918* (İletişim Yay., 2001), s. 57 ve dn. 77.]

1921-26 döneminde de Türk-Yunan Nüfus Değişimi (Mübadele) uyarınca, 398.849 Müslüman Türkiye'ye gelmiştir. Mültecilerin taşınması ve yerleştirilmesi, Osmanlı devletinin son yıllarında en büyük toplumsal sorunu olmuştur. Örneğin, onların iskân edilmesi için Batı Anadolu'da yer bulmak amacıyla, burada yerleşik olan Rumlar 1914 yılında Yunanistan'a göçertilmişler; bu da Harb-i Umumî sonunda, Yunanlıların İzmir yöresini işgallerinin gerekçelerinden birini oluşturmuştur. Hatta Rumeli

muhacirlerine yer açmak, 1915'teki Ermeni Tehciri'nin de nedenlerinden biridir. Ayrıca, bu olay sırasında Osmanlı Teşkilât-ı Mahsusası Ermenilere karşı yürüttüğü kıyımlarda, (Kürt aşiretlerinin yanısıra) evlerini barklarını ve yakınlarını feci koşullar altında kaybetmiş olan Rumeli göçmenlerinden yararlanmıştı.

Yapılan hesaplara göre, sadece Birinci Balkan Savaşı Sırbistan'a 590 milyon, Karadağ'a 100 milyon, Yunanistan'a 467 milyon, Bulgaristan'aysa 1.300 milyon franka mal olmuştur. Osmanlı'ya düşen maliyet bilinmemektedir. Bu büyük paralar, Balkanlar'ın ekonomice geri kalmasına yol açmıştır. Bütün bu ülkeler, savaşlarının finansmanı için Büyük Devletlerden borç almış, ama borçlarının çoğunu hiç ödemişlerdir. [R.C.Hall, *op.cit.* s. 184.]

Benim buraya kadar özetle anlattıklarım, hep bilinen şeylerdir. Ama bu konuyu çalışırken karşıma çıkan bir sorun var ki, şimdi de onu sizinle paylaşmak istiyorum.

GOLTZ PAŞA OSMANLI DEVLETİNE İHANET ETTİ Mİ?

1913 güzünde Balkan Savaşları sona erdikten sonra, İttihat ve Terakki Partisinin Genel Sekreterliğinden uzaklaştırılıp Sofya'ya sefir olarak atanan Fethi (Okyar) Beyle birlikte, Erkân-ı Harb (Kurmaya) Binbaşısı rütbesinde olan Mustafa Kemal (Atatürk) Bey de, askerî ataşe sıfatıyla (görev alanı Romanya, Karadağ ve Sırbistan'ı da kapsamak üzere – yani oralara akredite olarak) Bulgaristan başkentine bir çeşit sürgün edilmişti. 1999 yılında *Atatürk* üstüne son derece iyi bir kitap yazan Andrew Mango (Türkçe çevirisi: Sabah Kitapları, 2000) Mustafa Kemal'in Sofya'dan Savaş Bakanlığına gönderdiği yazıların bazan iyi karşılanmadığını belirtiyor (s. 129). Örneğin, “Sofya'ya varışından kısa bir süre sonra, Bulgar Genelkurmay Başkanı General Fiçev'in kendisine, Balkan Savaşında Alman subayların ve özellikle Goltz Paşanın Osmanlı birliklerinin hareketleri konusunda Bulgarları bilgilendirdiğini anlattığını aktarmıştı.”

Mango bu bilgiye düştüğü notta, Kaynak Yayınları tarafından hazırlanan *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt I (1903-1915), s. 151'i gösteriyor (İstanbul, 1998). Ancak haklı bir itirazı var. Burada rapor tarihi, M.Kemal'in Sofya'ya varışından (20 Kasım) önce, 5 Kasım 1913 olarak verilmiştir. “Raporun numarası 3 olduğuna göre, 5 Aralık tarihi daha doğru olacaktır” diyor. Kaynak yayınındaki bu belge, 10 Kasım 1982'de ATASE tarafından basılan *Atatürk Armağanı*'ndan aktarılmıştır. Dilce sadeleştirilmiştir ve asıl belgenin tamamı değildir. Oysa şimdi, belgenin

tümünün fotokopisiyle dilce sadeleştirilmiş çevrim yazısını şu kaynakta görebiliyoruz: Bulgaristan arşivlerinin işbirliğiyle çift dilli olarak hazırlanan Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğünün bir yayını, **Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk ve Türk-Bulgar İlişkileri 1913-1938** (Ankara, 2002). Burada tarih, 23 Teşrinisâni 1329'dur, ama (herhalde 1330 diye okunduğu ve 13 günlük fark yanlış hesaplandığı için) 6 Aralık 1914 diye çevrilmiştir. Doğru karşılığı, 5 Aralık 1913'tür.

Mango devamla, yine **Atatürk'ün Bütün Eserleri** – cilt I'e alınmış bir belgeye dayanarak bir yorum yapıyor: “1914 Ocağında Osmanlı Genelkurmayının 2.İstihbarat Dairesine atanmış olan Kâzım Karabekir, M.Kemal'i gönderdiği raporların daire başkanı olan Alman subayı öfkелendirdiği konusunda uyardı. M.Kemal kendisinin de bu habere çok şaşırıldığını, ama İstanbul'dan aldığı mektupta herşeyin açıklandığı ve yanlış anlamının aydınlatıldığı yanıtını verdi.” Oysa, 5 Aralık 1913 tarihli raporun, ATASE, dolayısıyla Kaynak yayınlarına alınmamış, yani Mango'nun görmediği bir “hâmiş” notu var: M.Kemal, “Verdiğim bilgilerin General Fiçev tarafından Alman kaynaklarından alındığının duyulması, adı geçen ile kurmaya çalıştığım dostluk ilişkilerini imkânsızlaştıracağından bu konuda ilgililerin dikkatlerinin çekilmesini rica ederim” diyor. Böyle bir uyarıya rağmen, onun yazısının Savaş Bakanlığındaki Alman subaylara gösterilmiş olması bana pek olası gelmemektedir. Dolayısıyla, Karabekir'le mektuplaşmasında kastettikleri, yine Alman-karşıtı imâlar içeren, “emredici ve eleştirici” başka raporları olmalıdır. Yani, bence Mango'nun bu tahmini havada kalmaktadır.

Prusya Binbaşısı Baron Colmar von der Goltz, 1883 Ağustosunda Osmanlı Ordusuna danışmanlık etmek üzere gelmiş, Mirlivalıktan Ferikliğe, Müşirliğe kadar yükselmiş ve 1895 Ekiminde yurduna dönmüştü. (Alman subayları, Osmanlı ordusuna bir ya da birkaç rütbe yukarıdan atanmaktaydılar.) “Golç Paşa” birçok genç Osmanlı subayına hocalık etmiş, “Millet-i Müselleha” gibi kitaplar yayımlamıştı. 1908 Devriminden hemen sonra İstanbul'a kısa bir ziyaret yaptı, 1909 Ekim ortalarından 1910 Ocak ortalarına kadar üç ay daha kaldı. Ondan sonra, ancak 1914 Aralık ayında (72 yaşında olduğu halde) Osmanlı Ordusunda yeniden görev aldı: 1915 Nisanında 1.Orduda az bir süre komutanlık ettikten sonra, Irak'taki 6.Ordu komutanlığına atandı, 1916 Nisanında da lekeli hummadan öldü. Mezarı, İstanbul - Büyükdere'deki Alman Başkonsolosluğu bahçesindedir. Von der Goltz, elbette öncelikle Kayserine sadıktı. (Ayrıca, Alman silâh sanayiinin çıkarlarına da hizmet etmiş, Osmanlı'ya birçok torpidobotlar, cephaneleriyle birlikte Krupp topları, Mauser tüfekleri vb. satılmasını sağlamıştı.) Onun, 1912 yılında Bulgarlara Osmanlı harekât planlarını vermiş olma olasılığı, ancak Alman İmparatorluğu'nun çıkarlarının bunu gerektirmesine bağlıdır.

Öyleyse, M.Kemal'in Bulgar Generali Fiçev'den aktardığı rivayetin aslı olabilir mi?

M.Kemal'in kendisi daha Yarbaylığa yükseltilmeden, "Hürriyet Kahramanı" ve "Edirne Fâtihî" İttihatçılığında ve saraya damat olmasından yararlanarak çok yakında Tuğgeneral rütbesiyle Savaş Bakanlığına getirilecek olan Enver Paşaya ve onun gibi Alman yandaşı subaylara kızgınlık duyduğu kesindir. Ama, bu çizgide bir açıklama yapmadan önce, Goltz Paşanın kişiliğine ve Prusya'nın Balkan politikasına bakmalıyız.

Arkadaşım ve eski öğrencim Profesör İlber Ortaylı, yayımlanan yirmi yıl olan *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu* (Kaynak Yay., 1983) kitabında, von der Goltz'un "faal, çalışkan ve zeki bir askerî uzman ve siyasî istihbaratçı" olduğunu vurgulayarak, "Osmanlı ordusunun durumu hakkında Alman askerî makamlarına günü gününe bilgi verdiği"ni söylüyor ve o 1895'te ayrılır ayrılmaz, İstanbul'daki Alman büyükelçiliğinin harbiye ve bahriye ataşelikleri kurmak zorunda kaldıklarını belirtiyor. Ortaylı'nın onun bir mektubuna göndermeyle aktardığına göre, "Goltz'un Türk savunma sistemine vermek istediği biçim, Almanya'nın Balkan politikası ile de uyum halindedir. Balkanlardaki savunma sisteminin Avusturya-Macaristan'a karşı değil, diğer Balkan devletlerine karşı düzenlenmesi fikrini kabul ettirmeye çalışmıştır" diyor (s. 78-80).

Balkan savaşlarının planları, Osmanlı genelkurmayında 1909'dan itibaren Mahmut Şevket, Nâzım ve Ahmet İzzet Paşaların gözetiminde hazırlanmıştı. Bunlardan Osmanlı hizmetindeki Alman subaylarının haberdar olmaları doğaldı. Ama onların herhalde Berlin'e bildirmiş oldukları planlar, Bulgarlara sızdırılmış olabilir miydi?

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun çıkarları Sırbistan'la çatışıyordu. O bakımdan, Sırp-Bulgar anlaşmazlığında Bulgaristan'ı desteklemek isteyeceği düşünülebilir. Ama bu durum, ancak İkinci Balkan Savaşı'nda ortaya çıkmıştı. İlk savaşta Bulgaristan'ın başarı kazanması, Sırbistan'ın da yararınaydı. Dolayısıyla, Avusturya-Macaristan üstünden Prusya/Almanya'nın istemiş olamayacağı bir şeydi. Kaldı ki, adı özellikle anılan Goltz Paşa 1910 ilkbaharından 1914 yıl sonuna kadar Berlin'deydi. Savaşı uzaktan izliyordu. 1913'te orada yayımladığı Almanca bir kitapta (Genç Türkiye'nin Çöküşü ve Yeniden Kalkınma Olanakları), yenilginin nedenlerini subaylar arasındaki mektepli-alaylı çekişmeleri, eğitim eksiklikleri, II.Abdülhamit dönemindeki baskılar yüzünden kurmayların fazla teorik kalmaları, uygulama koşullarını düşünememeleri, manevralar ve harp-oyunlarıyla deneyim kazanamamış olmaları diye sıralamıştı. ŞBakınız J.L.Wallach, çev. Fahri Çeliker, *Bir Askerî Yardımın Anatomisi – Türkiye'de Prusya-Alman Askerî Heyetleri 1835-1919* (Genkur.Bşk. Stratejik Etüdler Yay., 1977), s. 110-11. Von der Goltz'un bu yazısı,

yukarıda genel kaynaklar arasında andığım Âdil Nâmi'nin 1915'te çıkan kitabında da özetlenmiştir.]

O zaman, M.Kemal'in Sofya'dan gönderdiği 5 Aralık 1913 tarihli raporda Almanları suçlaması, ancak onun Enver Paşa başta olmak üzere Alman yanlısı Osmanlı subaylarını eleştirmek isteğiyle açıklanabilir. Bu anlayış, Cumhuriyetin ilk yıllarında da devam etmiştir. Örneğin, Türk Tarih Kurumu'nun atası olan Türk Tarihini Tetkik Cemiyeti'nin 1930lu yılların başında lise öğrencileri için hazırlayıp yayımladığı **Tarih** ders kitaplarının üçüncü cildinde (Ankara, 1933: *Yeni ve Yakın Zamanlar*, s. 302) şöyle bir dipnotu vardır:

“Balkan Harbinde Osmanlı Devletinin seferber ordusu 598.000 ve müttefik Balkanlıkların seferber orduları mecmuu 568.000 idi. Osmanlı ordusu *fena idare edilmek yüzünden* adetçe ve kuvve-i maneviyece tefevvukuna şüstünlüğüne] rağmen mağlup olmuştur.” (İtalikler orijinalinde!)

Oysa, Harb Tarihi Başkanlığının resmî yayınları dahil, yerli ve yabancı kaynaklara göre, bu sayılar doğru değildir. Üstelik, Balkanlardaki Osmanlı orduları sefer kadrolarına eriştirilememiş, yeterli top, tüfek, cephane, araç-gereç ve ordonat hizmetleri sağlanamamıştır.

“Fena idare edilme” konusuna gelince, R.C.Hall'un kitabında ayrıntılarıyla gösterildiği üzere, bütün Balkan ordularında büyük siyasî ve askerî hatalar yapılmıştır. Ne var ki, sonuç Türklerin “Balkan Faciası”nın ardından, “Elveda Rumeli” demeleri olmuştur.

MUHADZIRLUK NIKŠIĆKIH BOŠNJAKA
(*Hercegovina-Makedonija-Turska*)

Dr. Redžep ŠKRIJELJ
Srbistan

“Teoretisanje bez podataka osnovna je greška, U tom slučaju, čovjek ne osjetno počinje da iskrivljuje činjenice da bi ih prilagodio teorijama, umjesto da teorije prilagodi činjenicama.”

*Ser Arthur Connan Doyl*²⁴³

UVOD

I Hercegovina od XV do XIX vijeka

Hercegovina je, kažu, kraj koji izranja iz zadivljujuće žarke svjetlosti. U njoj je život kroz vijekove proticao vrlo sporo, zbog čega je čitav predio preskočio renesansu i vlastitom ljepotom i zvjedanim nebom prkosio nevidljivim gromovima i planinskim, prilično tmurnim vijencima.

U njoj su se stoljećima sukobljavale tri religije, koje su povremeno uspostavljale vrlo čvrste međe iz kojih su nicali netrpeljivosti. Zahvaljujući specifičnim prirodnim i antropogeo-gafskim osobinama, Hercegovina predstavlja vrlo interesantnu re-giju. Locirana u jadranskom zaleđu, zahvata južni, manji dio današnje republike BIH, dijelove sjevero-zapadne i dijela Primorske Crne Gore.

Svojevremeno je zahvatala površinu od oko 15 000km², da bi danas bila reducirana i svedena na prostor koji obuhvata površinu od 9 835km². Pripada dinarskoj etničkoj oblasti, pa je time opredeljen i položaj njenog stanovništva. Još od srednjeg vijeka u njoj su stvarana tri entiteta (Bošnjaci, Srbi i Hrvati).

Prenaseljenost, oskudica u plodnoj zemlji, suše, poplave, ratni sukobi i ustanci, kao i druge nepogodnosti uzrokovali su vjekovna raseljavanja njenog stanovništva. U srednjem vijeku migracije su vodile prema Bosni, Srbiji, Dalmaciji, Italiji, a u zadnjih 200 godina, naročito na kraju XIX i početkom XX vijeka, čitav kraj je obuhvatio val iseljavanja prema drugim kontinentima (Mala Azija, Amerika i Australija), da bi krajem XX vijeka stanovništvo Hercegovine odlazilo u zemlje evropskog Zapada.

Vrlo oskudna prirodna bogatstva, nedostatak obradivog zemljišta, agrarna prenaseljenost, manjkavost ili izobilje voda, goleti kamena i krečnjaka, jake suše, brojne elementarne nepogode, skromna rudna

²⁴³ Колин Имбер, *Османската Империя (1300-1481)*, Цлво, Скопје, 2002,4.

bogatstva, sačinjavale su osnovna obilježja ove siromašne regije. Ideja o riješavanju životnih tegoba iseljavanjem kružila je i širila se neprestano.

Osim Mostara, poznati su i drugi hercegovački centri naročito, Bileća (raskrsnica puteva), Stolac, Gacko (u čuvenom Gatačkom Polju). U vrijeme osmanske vladavine bili su to trgovački centri kojima su proticali ili se odmarali karavani, a većinom su značajni kao vojni, ali i administrativni centri i tu će moć održati i do doba austro-ugarske vladavine.

Ovdje treba istaći i Nevesinje (u Neveskom Polju), sa lijepim šumovitim predjelima, kraj čuven po svojoj buntovnosti. Ogromno iseljavanje Bošnjaka iz Nevesinja, historičari obrazlažu prenaseljenošću siromaštvom što je svakako besmislica.

Mnogi od ovih centara su bili sjedišta kapetanija, a grad Stolac i sjedište begovske porodice Rizvanbegovića.

Trebinje, sa kraškim poljima (Trebinjsko, Popovo, Dživarsko, Ljubomirsko), takođe je poznato kao značajna saobraćajna arterija. U XVII vijeku je središte kapetanije i važan vojni centar .

Broj stanovnika Hercegovine u periodu osmanske vladavine je vrlo teško utvrditi, ali se zna da je na početku XIX vijeka iznosio blizu 200 000, da bi 1885. godine ovaj broj bio sveden na 187.574 žitelja.²⁴⁴ Takođe postoji i podatak prema kome se u periodu od 1885-1910 iz Hercegovine trajno odselilo 14.503 stanovnika²⁴⁵.

Prema nekim podacima, osmanske vlasti su najprije zauzele Nikšić (1465.)²⁴⁶ da bi 1483. godine pod osmansku upravu potpala celokupna Hercegovina.

Kao sastavni dio bosanskog kraljevstva, već je krajem XIV i početkom XV vijeka ušla u sferu interesa Osmanskog Carstva i njegove ekspanzije na Balkanu, odnosno Evropi. Osvajanjem pojedinih dijelova osmanska je vlast počela širiti svoj uticaj radi učvršćivanja osvojenih prostora i prešla na sistem uprave i razvoja svih značajnijih centara.

Osvajanjem Bosne (1463.), pod osmansku upravnu vlast prelazi i veći dio Hercegovine, da bi do njenog potpunog osvajanja 1482/3. kada je formiran zaseban sandzak u sastavu Rumeliskog Ejaleta. Ovaj će sandzak egzistirati sve do 1878.godine.

Hercegovina će formiranjem *Bosanskog elajeta (1580.)* biti u njegovom sastavu, sve do 1878. godine, sa izuzetkom perioda od 1833. do 1851. godine kada će biti samostalna kao mutesarifluk u vlasti Ali-paše Rizvanbegovića.²⁴⁷

²⁴⁴ Mr Vlado Smoljan, *Privredni razvitak Hercegovine*, Hercegovina, Zagreb, 1981,43.

²⁴⁵ Ibidem, 44.

²⁴⁶ Aleksandre Popovic, *Balkanlarda Islam*, Istanbul, Ocak 1995.

²⁴⁷ Ahmed S. Aličić, *Hercegovina pod osmansku vlast*, Hercegovina, Zagreb 1981, 208-221.

U sastav Hercegovačkog sandzaka bile su sljedeće oblasti: *Prepol (Prijepolje), Taslidža (Pljevlja), Kolašin, Berane, Akova (Bijelo Polje), Čajniče, Foča, Goražde, Nevesinje, Gacko, Trebinje, Nikšić, Herceg Novi, Grahovo, Kalinovik, Konjic, Mostar, Stolac, Ljubuški, Gabela (Čapljina), Imotski, Vrgorac, Makarska, Duvno, Posušje, Lištica.*²⁴⁸

Podjela je izvršena na kaze (kadiluke), a kaze su dijeljene na nahije, kao manje administrativne jedinice. Uspostavljen je vojno-administrativni sistem koji je težio privrednom razvoju koji će se odvijati vrlo uspješno.

Prvi muslimanski stanovnici u Hercegovini bili su vojnici u posadama, spahije i brojni činovnici. Širenje islama, koje dokazano nije bilo nasilno i nije vršeno administrativnim mjerama, a bilo je razdoblje kada je širenje islama bilo vrlo intenzivno, ali nije u to vrijeme, nije bilo rezultat neke posebno organizirane kampanje.

Položaj Bošnjaka je bio svakako povoljniji od statusa Kršćana, a to se ogleda u poreskim privilegijama i olakšicama koje su rezultat samog karaktera države kakva je bila Osmanska, jer je bila zasnovana na Šerijatu. Ne plaćanje džizije i ispendže imalo je utjecaja za prelazak na Islam, što nije mogla spriječiti nikakva druga vjerska organizacija, jer Osmanlije nisu zatekli neku jaču crkvenu organizaciju koja bi ovaj proces usporila, a Hercegovina je bila povoljno tle za širenje Islama.

Period do XVI vijeka je razdoblje velike stabilnosti i moći Osmanskog Carstva u cjelini da bi se kasnije počele ispoljavati slabosti koje su bile višeznačajne, naročito slabljenjem vojne premoći zbog poraza na bojnopolju, slabosti timarskog sistema i loših agrarnih odnosa.

Teritorija Hercegovine će se kasnije smanjivati i biće finalizirana Berlinskim Kongresom (1878.). Osvajanjem Hercegovine, osmanske vlasti su uz društveno-ekonomski aparat nastojale da uvedu i prošire svoju kulturu koja je bila islamskog karaktera. Sjedište Hercegovačkog sandzaka je od 1470.-1572. bila najprije Foča, zatim Pljevlja (1572.-1833.), a od 1833. Mostar.²⁴⁹

Nikšić je zbog izuzetnog položaja predstavljao vrlo važan vojni i strateški centar.²⁵⁰ Zbog borbenosti njegovog stanovništva, već je u XVI i XVII vijeku naznačen kao buntovan i teško prohodan kraj u kome se permanentno nije mirovalo. U značajan vojni i strateški centar prerasta na samom početku XVIII vijeka, kada je sazidana gradska tvrđava i druge vojne građevine. Kada je grad podignut, počeli su pristizati stanovnici iz raznih krajeva i tu je niklo jako gradsko jezgro.

Za nepunih 200 godina u njemu je bilo mnoštvo bratstava i porodičnih zajednica. Mnoge su porodice pristizale iz primorskih gradova (Risan i Herceg Novi), a jedan dio stanovništva su sačinjavali i silamizirani

²⁴⁸ Ibidem.

²⁴⁹ M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo 1988, 110-111.

²⁵⁰ Петар Шобајић, *Никшић-Оногшт*, Београд 1938, 51.

stanovnici Hercegovine. Narasla vojna i ekonomska moć Nikšića i njegove okoline dugo će biti na meti brojnih neprijateljskih snaga, koje će preduzimati neprestane ofanzivne akcije koje će septembra, 1877. godine rezultirati potpunim zauzećem grada i protjerivanjem bošnjačkog stanovništva.

O ovom događaju vrlo indikativno svjedoči pisanje Engleza, *Artura Evansa*, koji je u svojim "*Ilirskim pismima*" zapisao:

"Poslednjih nekoliko dana bio sam svjedok vrlo žučnog prizora: posmatrao sam odlazak čitavog muslimanskog stanovništva Nikšića... Zaista je bilo uzbudljivo gledati dugu povorku turskih izbjeglica koja se iz grada razlijevala.

*U grupi je ponekad bilo i po šezdesetak osoba. Dosta tužan utisak su ostavljali poneki dječaci. Ženama umotanim u bijelim dugim čaršafima nijeste mogli ništa vidjeti sem nosa. Zbog prevelikog ljudskog ponosa, mnogi su, ne želeći da odaju nikakve znake žalosti odijevali praznična najsvjetlija odijela."**

II RASELJAVANJE NIKŠIĆKIH BOŠNJAKA

Egzodus Bošnjaka Nikšića¹ predstavlja jednu od najtežih i najdramatičnijih epizoda u stradalničkom i neizvjesnom muhadžirskom pokretu, koji je zahvatio cjelokupnu islamsku populaciju na Balkanu. Realizacija planske i prisilne akcije protjerivanja domorodačkog stanovništva, zauzimanjem njihovih staništa od strane novih i ratobornijih osvajača i progonitelja uzrokovala je temeljnu razasutost i panično bjekstvo sa nemjerljivim posljedicama i jedinstvenim ciljem da se povlačenjem ka unutrašnjosti Osmanske države pronadje novo i bezbjednije utočište. Ova-

* A.Evans, *Illirian letters*, London 1878, 193.

¹ Prema pisanju J.Cvijića, grad Nikšić je bio "najsilnija muhamedanska varoš na Balkanu". Ovaj veoma bogati grad je u drugoj polovini XIX. vijeka (naročito od 1875. godine), bio pod premanentnom crnogorskom opsadom. Izbijanjem crnogorsko-turskog rata (02.juli 1876. godine), Nikšić dolazi u vrlo nesnošljiv položaj, da bi septembra 1877. godine, zbog vojne nadmoći, nedostatka namirnica i oružja lokalnog stanovništva pao u ruke Crnogoraca. (J.Ивовић, *Расељавање никшићких муслимана*, Историјски записи, 5-6, Цетиње 1948, 364-365.) U njemu je 1877. godine bilo 410 imućnih muslimanskih i 40-tak hrišćanskih domova. Žestoko topovsko granatiranje spriječilo je građane u pružanju otpora, zbog porušenih kuća iz kojih su morali spašavati starije, djecu i imanje. (prema: X.Хаџибегић, *Опсада Никшића 1877. г. према извјештају никшићког наиба*, Историјски записи, 1-3, Цетиње 1949., 49-66 ; takođe: П.Шобајић, *Никшић (Оногит)*, Београд 1938., 72.)

kvim akcijama čišćenja postepeno su ostvarivani planovi crnogorskih vojnih i civilnih vlasti za osvajanje brojnih gradova i utvrđenja sa većinskom islamskom populacionom strukturom. Ostvarivani su polako snovi, čežnja i želje da se sa crnogorskih brda i gudura prizemlje na " ...ravnu Zetu, Podgoricu, Nikšić, Kolašin, na Spuž i Žabljak ".²

U izvještaju nikšićkog naiba, Husein Ruhi Efendije, od 11/23 septembra 1877. godine, koje je bilo upućeno hercegovačkom mutesarifu, koji je preko svoje vilajetske bosanske uprave proslijeđen vladi u Istanbulu ostalo je ubilježeno da: " *Posle zauzimanja Nikšića, Brđani nisu rušili stara utvrđenja, a nisu podizali ni nova. Muslimanskom stanovništvu dali su rok od jedan mjesec dana, da se odluče, da li da idu ili da ostanu.*"³

" Tarih-i Bosna " (Historija Bosne) napisana rukom velikog bošnjačkog historičara i hroničara, Salih Sidki Hadžihuseinovića, poznatijeg kao Muvekkit, vrlo indikativno svjedoči, kako stanovništvo Nikšića " ... nije ima-lo povjerenja u date riječi knjaza Nikole. " ⁴

" Sa uvođenjem crnogorske vlasti u oslobođenim gradovima Hercegovine, kao što je bio Nikšić, Bileća, Gacko i druga mjesta odmah je i otpočela osvjeta nad hercegovačkim muslimanima od strane pojedinih rukovodećih ljudi iz vlasti. Po toj osvjeti prema muslimanima pripisivala se velika zasluga knjazu Nikoli, koji je tobož pridonio da se poturčenjaci vrate u svoju vjeru hrišćansku⁵ u kojoj su bili njihovi pradjedovi, a silom bili poturčeni od strane turskih vlasti ", kako je zapisano u Memoarima, Džemala A. Mehmedovića⁶ (1919-1974), čiji su pradjed Selim i djed Mehmed, muhadžiri, rodom iz Nikšića, naseljeni 80-tih godina XIX. vijeka u selu Hasanbegovu (Hasan beg), danas Sinđelić, istočno od Skoplja, u kome

² Гавро Вуковић , *Мемоари Цетиње* – Титоград 1985,19. Такође,сличну опаску налазимо и у књизи :

"*Albanija u Osmanskoj historiji*" ,poznatog turskog učenjaka i biografa Sulejmana Kulče-a,u kojima autor uočava vjekovne pretenzije Crne Gore na "Nikšić,Gacko,Spuž,Podgoricu,Žabljak,Bar,Ulcinj". (pre-ema: Süleyman Külçe,*Osmanlı tarihinde Arnavutluk* , Izmir 1944.,243.)

³ Хамид Хаџибегвић, *Опсада Никшића 1877.године према извјештају никшићког наиба*, Историјски записи књ.IV,св.1-3,Цетиње (јули-август) 1949,63.

⁴ Salih Sidki Hadžihuseinović – Muvekkit, *Povijest Bosne II*, Sarajevo 1999,1297.

⁵ Pradjedovska vjera nije bilo kršćanstvo ,već politeizam i paganstvo,pa je nerealno i nelogično jednu proglašavati domaćom,a drugu uvezenom,premda se pouzdano zna porijeklo vodećih-najmasovnijih konfesi-ja ili vjera. I kršćanstvo i judaizam i islam su nastali na Bliskom Istoku pa apsolutno ne može biti govora i favoriziranja jedne ili minimiziranja druge ili treće pomenute religije.(R.Š.)

⁶ Džemal A. Mehmedović, *Memoarske bilješke o Hasanbegovu*, Skoplje,septembar 1972,7-8.(U posjedu autora)

je godine 1885, rođen i njegov otac Avdulah. " Zbog ovakvog stanja," – navodi se dalje u izvještaju, " došlo je do iseljavanja muslimana iz Hercegovine, da napuste svoje imanje, jer nijesu htjeli da prime hrišćansku vjeru ... Ideja pokrštavanja će se ponoviti u periodu 1912 – 1918 ... U ovome su i postigli neke prividne rezultate - prisilnim pokrštavanjem muslimana iz ovih oblasti, i na svaku familiju određivali kuma hrišćanina, koji je redovno odlazio u te familije i popovao im, predajući vjeronauku i u vrijeme vjerskih praznika sa njima odlazio u crkvu ... Sa uvođenjem crnogorske vlasti u ovim krajevima, odmah je otpočela i osvjeta nad muslimanima i njima se pripisi- valo, da su oni bili osnovni krivci što je Turska uspjela da vlada toliko vjekova u Hercegovini. Često su govorili, da se nijesu naši pradjedovi po-turčili ne bi Turci mogli okupirati Hercegovinu i dijelove Crne Gore. Na-ročita osvjeta nad muslimanima, najprije, bio je zahtjev da se povrate u hrišćansku vjeru, ako misle da žive u Crnoj Gori, a ako li neće, da odmah napuste zemlju i odsele se u roku od 24 sahata. Bilo je dosta ubjeđivanja između crnogorskih starješina i muslimana, da se povrate u svoju vjeru i navođeni su primjeri istih plemena u kojima ima i muslimana i hrišćana, kao što su: Piperi, Kuči, Vasojevići i ostali ... navodili rodbinska prezimena mu-slimana i hrišćana ...Prekići, Bulići, Martinovići, Krvavci, Bijedići, Prelići, Musići, Zubovići, Vukotići, Babovići, Šajgovići i drugi. I pored svega, mu-slimani se nijesu složili da se povrate u hrišćansku vjeru, nego su svi za-jedno riješili na sam Ramazanski bajram, iste 1878.godine⁷ da napuste svoja ognjišta i svu svoju imovinu i da se presele u Tursku Carevinu da žive. Pre-ma sjećanju Čelebije Dudine⁸ ... dogovor je bio utvrđen, da svi zajedno kre-nu kad klanjaju ićindiju, a dotle, da se svaki pripremi za polazak na put. Na put su povelj djecu, a što nije moglo hodati potovarili su na magarad, konje i mazge, ko je imao, a ko nije, nosili su djecu očevi i majke i odrasla čeljad. Kad se krenulo na put, po običaju, svaka je familija ponijela po malo zemlje sa sobom, i svi redom poljubili kućni prag, u nadi, da će se jednoga dana dragi Allah smilovati i vratiti ih na njihova ognjišta." ²⁵¹

Prema raspoloživoj historijskoj građi, najmanje je postojalo tri pravca kojima su se kretale kolone izbeumljenih i prognanih bošnjačkih

⁷ Ovaj datum može biti prilično diskutabilan i unijeti zabunu, obzirom da je autor podatke iznosio na osnovu raspoloživih argumenata kazivača - suvremenika događaja, pa su hronološka odstupanja vrlo moguća. (R.Š.)

⁸ Čelebija Arnautović, u Hasanbegovu poznata kao Čelebija Dudina, po imenu svoje majke Dude i oca Ta-hira, rođena je u Nikšiću 1869.godine, a umrla 10.aprila 1935.godine u Hasanbegovu u svojoj 66-toj godi-

ni. Bila je udata za Adema Prekića, koji je rođen 1868.godine u Nikšiću, a umro 1894.godine u Hasanbegovu kraj Skoplja. Ademov djed Zulfija imao je tri sina: Ferhata (koji se sa sinovima Ademom i Bajramom nastanio u Hasanbegovu u Makedoniji) Tahira i Sadika. Ova dvojica su ostala u Mazgitu Bošnjačkom na Kosovu, selu u blizini Prištine. (Prema: Dž. A. Mehmedović, *Memoarske bilješke...24.*)

²⁵¹ *Ibidem*, 10.

muhadžira. Najprije, " ... raselili su se po Hercegovini i Bosni, uzeli učešće u otporu 1878. godine protiv Austrije, u Mostaru i u Sarajevu. Otišli su za Sandžak i Kosovo."²⁵²

Veliki je broj Nikšićana otišao preko Podgorice u Albaniju²⁵³, a jedan dio poslije okupacije BiH, Austrija je ponovo prognala " ...te se oni u jesen 1878. opet vraćaju u Nikšić. Ali kako su u Nikšiću zatekli novo stanje, razdvojene njihove kuće i zemlje, oni se raspu po Turskoj, u Pljevlja, Bijelo Polje, Novi Pazar, Kosovo i Makedoniju."²⁵⁴

Vrlo je teško ustvrditi i odrediti tačan smjer kretanja hercegovačkih muhadžira, ali se pouzdano zna da se odvijao na relaciji: Gacko - Bileća - Nikšić, preko Skadra ili teritorije Novopazarskog sandžaka (Bijelo Polje, Sjenica, Novi Pazar i Mitrovica) u pravcu kretanja novoizgrađene željezničke pruge prema Kosovu Polju, Skoplju i Solunu, odakle je jedan dio ko-ristio brodski prijevoz za udaljenije destinacije prema Anadoliji i zemljama Bliskog Istoka.

" *Prijedeni put od Nikšića do turske granice (Novopazarski sandžak) je bio vrlo naporan i težak, jer je toliku udaljenost trebalo prevaliti do zore preko planina i bespuća i nedovoljno tovarnog hajvana* ", - kazuje u nastavku svojih memoarskih bilježaka Mehmedović, i dodaje: "...Čelebijina majka Duda, pošto nije mogla nositi svu djecu na sebi i na tovarni hajvan, ostavila je najmanju djevojčicu Zejnu pokraj puta kod jednog izvora u plani-

ni. Tako su radile i druge majke koje nijesu mogle povesti svoju djecu sa sobom. Na ovo su bili primorani, jer je za njima bila organizirana potjera od strane pojedinih crnogorskih komita i pljačkaša, jer su dobro znali da muslimani moraju granicu napustiti do zore sljedećeg dana. Mnogu djecu, ostavljena pored puta, prepoznavala je bliža rodbina i komšije dok su išli za njima i uzimali sa sobom koliko je ko mogao ponijeti.

Na putu, kad bi se sustizali, čuli bi se mlogi prijekori majkama i očevima koji su ostavljali svoju rođenu djecu i njima su isprijedali prijekorne pjesme, kao što je jedna od njih:

*Jazuk bilo Dudi i Taletu
i njenome amidži Aganu,
ostaviše iznemoglu Zejnu,*

²⁵² J. Ивовић, *Расељавање никшићких муслимана* ...363-364.

²⁵³ Naročito Centralna Albanija, varošica Šijak i mjesta Godžaz i Borak, zatim Fier na jugu Albanije, kao i

obala Skadarskog jezera u rejonu Vrake gdje se nastanio najveći dio crnogorskih muhadžira. (Prema:

Алем, god. II br. 36, Priština 18.05.2002, 8-11. – Intervju sa F. Bači-jem, bošnjačkim književnikom iz Alba-

nije, čiji su predci najvjerojatnije iz Nikšića.)

²⁵⁴ П. Шобажин, *НИКШИЋ – Оногонт*, Београд 1938, 120-121.

*da je jedu vuci i bauci
u planini visoka Durmitora.*

Vakih prijekora bilo je i više, kao što je pjesma za hodžu Avdulaha, što je ostavio sina Mumina, koga nije mogla majka više nositi, nego ga donijela ostala rodbina koja je išla za njima ... međusobno muhadžiri su pomagali kad su napuštali svoju djedovinu i onima koji su bili prestari ili boni i sakati. Ova pomoć iznemoglina smatrala se kao svetinja, jer tako su se bili svi zajedno dogovorili kad su krenuli da pobjegnu od dinđušmanina. Onaj ko nije stio pomagati drugima na putu, a mogo je pomoći, prijekorijevali su ga uz muhabet i pjevali mu:

*Bog ubio zdrava namjernika,
ko mogao, a ne pomogao,
iznemoglom gladnom muhadžeru.*

Ovo je sve više jačalo vjeru u pobjedu, da sena vrijeme iziđe van granice kako ne bi bili primorani da prime drugu vjeru.

Prijelaz puta od Gacka, Bileće, Nikšića i okolnih sela preko crnogorskih krajeva i sebeodricanja da bi se postigao cilj i da se zadrži vjeroispovijest hercegovačkih muslimana. Napustiti svoj rodni kraj u kome su živjeli vjekovima djedovi i paradjedovi ipak govori o jednom zulumu koji je bio namjetnut hercegovačkim muslimanima aneksijom Bosne i Hercegovine i tadašnjih crnogorskih vlasti.

Kada su muhadžeri stigli na Kosovo u Prištini, nekoliko familija nije šćelo ići za Skoplje, nego riješili tu da žive. U Prištini su ostali dva brata: Tahir i Sadik Prekić, a treći brat Ferhat sa sinovima Ademom i Bajramom krenuli su za Skoplje. Ostali su Ademaga Bećović, adžo Alija, adžo Bahto, Muharem i Derviša (Rifatovi - otac i majka), Hadžo Mešić (amidža Mehmedov i Hamidov), Zejne (Tahira Prekića), otac i majka i još drugih muhadžera.

Ovim muhadžerima u Prištini, Carska uprava je ponudila da ih ozemlji u blizini, što su pristali i naselili se u selu Mazgitu, blizu Muratovog tulbeta.²⁵⁵

Samo nekoliko navoda iz ovog i mnoštva drugih svjedočanstava, može biti dovoljno za pobijanje, posve tendenciozne, površne i neanalitičke teze Ejupa Mušovića: " ... kolašinski, nikšićki i drugi crnogorski muslimani bili su verski fanatici, i sve su veri podvrgavali."²⁵⁶

²⁵⁵ Dž. A. Mehmedović, *Memoarske bilješke ... 9-12.*

²⁵⁶ Ovakve su ocjene u, većoj mjeri, proizvod odsustva neovisne pozicije, odnosno, pribjegavanje poziciji

nekolicine srbijanskih i crnogorskih autora, posebno: J. Cvijića, J. Dedijera, M. Lutovca, A. Jovićevića,

Navodi iz ove bilješke demantuju pravdanje da su Bošnjaci napuštali Nikšić, jer su izgubili privilegije, što svakako nema opipljive osnove, naročito, podatak iz *Memoara* knjaza Nikole I²⁵⁷, da ih je oslovljavao braćom po krvi i obećavao slobodu i ravnopravnost, pa je i čitava farsa u pomenutim okolnostima vukla preveliku dozu sumnje i nepovjerenja.²⁵⁸

Punu afirmaciju ovih teza nalazimo i u prilično objektivnoj ocjeni crnogorskog znanstvenika, Đoka Pejovića: " *Sigurno je da nema eklatantnijeg primjera da se stanovništvo jedne konfesije tako masovno i brzo iselilo kao što je primjer sa nikšićkim Muslimanima. Tako je za svega nekoliko godina, od 1877., do 1882. godine, Nikšić napustila 391 muslimanska porodica.* "

U ovim i ovakvim okolnostima otpočelo je veliko rasulo hercegovačkih Bošnjaka, etapno, u intervalima, promjenljivog intenziteta, koji svjedoče o egzodusu, neizvjesnoj sudbini i opstanku jednog njihovog dijela na makedonskim prostorima. Nasilna promjena životnog areala, predstavlja još jednu vrlo dramatičnu prekretnicu u njihovoj daljnoj egzistenciji. Taj radikalni i sudbonosni zaokret svom silinom presjeca društveno - historijske tokove, određivanjem drugačijih smjernica, koje će svakojako promijeniti ekonomske, političke, vjerske i ukupne opšte prilike, u uslovima kada su mnogi bili dovedeni u situaciju da se odluče za selidbu.

Makedonija u muhadžirskoj i Istočnoj krizi (1875 – 1881)

M.Barjaktarevića, P. Vlahovića, Ž. Šćepanovića i dr. (E. Мушовић, *Црногорски мухацири и њихова кретања*, Историјски записи XXXIX, 1986/1-2,146.)

²⁵⁷ *Цјелокупна дјела Николе I Петровића*, књ.V, Цетиње 1969, 466.

²⁵⁸ Svo islamsko, ujedno i bošnjačko stanovništvo nazivani su Turcima, pa se ovakva praksa zadržala i do

današnjih dana. U istoriografiji nema razrađenog stava po ovom pitanju, jer se i u savremenoj nauci te-

rmin potpuno odomaćio. Uprkos prisutnoj osmanskoj vojnoj i civilnoj administracionoj upravi, Bošnjaci

i ostali islamski podanici u Imperiji sačinjavaju pomenute " *mrske i zloglasne Turke* ", bez obzira na svo-

je etničko porijeklo. Turcima se nazivaju svi funkcioneri i činovnici, kao i svi drugi pripadnici muslima-

nske (isla-mske) vjere – slovenskog ili ilirskog etničkog porijekla. Često se u historijskim izvo-

rima pominju : " ... *plavo – gusinjski Turci, kolašinski Turci, Domaći Turci, Bijeli Turci, bihorski Tu-*

rci, Turci iz Rugove, Pljančori i slično. Nazivi su bili prema kraju iz koga su pripadali ..." (Prema: M.

Дашић, *Васојевићи у устанцима 1860 – 1878. године*, Подгорица 1992,37.)

Dramatična historijska zbivanja na Balkanu u zadnjoj četvrtini XIX vijeka, nastala kao rezultat nacionalno-oslobodilačkih procesa, značajan su uzrok da makedonske prostore zapljusne široki muhadžirski talas, koji je narizloj, ratovima iscrpljenoj i finansijski oslabljenoj Osmanskoj državi dodano usložnjavao problem njihovog odgovarajućeg prihvatanja i zbrinjavanja.

Muhadžir - i (ar.), su lica, koja pod prinudom i prijetnjom smrću napuštaju svoj vatan (domovinu). Pojam *gečmen* (tur. *Göçmen*), je sinonim koji se koristi u novijoj terminologiji.²⁵⁹ U muhadžirskoj Zbirci dokumenata " *Iseljavanje Turaka iz Rumelije* ", poznatog turskog istraživača i historičara, Bilala N. Šimšira, nalazimo objašnjenje, da su to lica koja su izgubila svoju domovinu, lica koja su ostala bez svog posjeda i imovine, potpuno osi-romašena i umakla neprijateljskoj sablji (" *ljudi viška sablje* "). *Umakavši neprijatelju ovi su se prognanici na hladnoći, bolesti i izgladnelosti slamali kao " muhe "*. Samo u periodu od januara do aprila 1878.godine u Jedrenu je u prosjeku, dnevno umiralo 160, a u Istanbulu 800 – 900 osoba. Zbirka sadrži i druge termine " *émigré, emigrant, refugie, refugee i fugitif* ", sa istomenim značenjem.²⁶⁰

Analitičari i brojna historijska i diplomatska građa registruju pojavu postepenog i intenzivnog priliva, pretežno islamskog stanovništva tokom cijele druge polovine XIX. stoljeća, pa broj pristiglih prognanika, koji su svoje utočište našli u Makedoniji prelazi iznos od jednog miliona. Muhadžirski proces je bio najizrazitiji i sa najjačim intenzitetom u periodu od 1864 – 1879.godine, o čemu svjedoče razni zapisnici, izvještaji, uvjerenja, molbe, žalbe, odluke i široki spiskovi sa detaljnim podacima porodica, koji sa više aspekata razmatraju i rješavaju probleme muhadžira koji se u Makedoniju doseljavaju iz Bosne i Hercegovine, Srbije, Rumunije, Bugarske i drugih okolnih mjesta. Bili su dovjeravani komisijama koje su se angažirale oko njihovog prihvatanja, smještaja i dodjele materijalne pomoći.

Muhadžirske komisije su postojale u svakom gradu Rumelije (osmanske vladavine na Balkanu), naročito u Makedoniji, a u skopskoj opštini takva komisija je postojala od 1877 – 1883.godine.²⁶¹

²⁵⁹ Vidjeti: Kemal Damıray, *Temel Türkçe sözlük*, İstanbul 1980, 871.

²⁶⁰ Bilal N. Şimşir, *Rumeli'den Türk göçleri*, cilt II, seri: III – sayı, A -10 Ankara 1970, XVIII – XIX.

²⁶¹ Fond: *Opštinska uprava Skopje (Üsküp belediye yönetimi)*, predstavlja arhivsku dokumentacionu građu

od 45 kutija i obuhvata period izmeğu 1263-1327.H.(1847-1911), sa 13773 arhivske jedinice, ili ukupan

iznos od 18261 listova dokumenata (Vodič, str. 10-11.).

Fond: *Muhadžirska komisija – Skopje (Üsküp muhacır komisyonu)*, ima 10 kutija i odnosi se na period

od 1280 – 1313.H.(1864-1869.), sa 1791 arhivskom jedinicom od 2393 lista (Isto, str. 15-16.).

Muhadžirska komisija se zalagala oko obezbjeđenja građevinskog zemljišta za one muhadžire koji su dobijali stalno mjesto boravka u Skoplju ili njegovom širem okruženju, kao i nadoknadu za izgradnju kuća, dućana, školskog prostora i inventara. Djelovale su van opština, ali su tijesno surađivale. Svakoj muhadžirskoj porodici je pripadalo po četiri *der dunuma* (tur. *der dönüm*)²⁶² zemljišta ili okućnice. Muhadžirska komisija je u svojoj nadležnosti imala i probleme onih muhadžira koji nisu dobijali stalno mjesto boravka u Skoplju, već su bili privremeni stanovnici sve dok im se ne obezbijede uslovi za stalni smještaj u nekim drugim gradovima ili mjestima u Makedoniji.

Prihvat muhadžira u Osmanskoj državi i među njenim podanicima je zbog njihove islamske pripadnosti smatran osnovnom vjerskom obavezom, što u osnovi nosi tradicionalni karakter, jer je Imperija insistirala na obezbjeđenju njihovog utočišta i adekvatnog smještaja. Ta zaštita ima i odgovarajuću ideološku komponentu, jer je na insistiranje Šejh-ul Islama (Şeyh-ül Islam), kao vrhovnog poglavara za vjerska pitanja, zbog nesnošljivog života muslimana u zemljama pod neosmanskom upravom, pristizala najsnažnija podrška i insistiranje kod Sultana Abdul Hamida II (1876-1909.) za njihov prihvat.

Sve ove aktivnosti su bile u nadležstvu *Opšte komisije za useljeničke poslove (Idare-i Umumiyy-i Muhacirun Komisyonu)*, osnovane 1860. godine, da bi 80-tih godina njom lično rukovodio Padišah, odnosno Sultan.²⁶³ Tu nalazimo i uzroke za zauzimanje prevashodno islamskog kursa i fokusiranje cjelokupne pozornosti vjerske uleme i državnog vrha na zaštitu muslimana i cjelosne osmanističke koncepcije.

Nakon 1878.godine sa područja Bugarske i Rumunije protjeran je milion pripadnika islama, a regularne vojne jedinice i pljačkaške horde ubijaju više od 30.000 muslimana. Ovi problemi su razmatrani i na nekoliko skupova u Meki, koji su se tradicionalno organizirali još od 1860.godine, sa jedinstvenom tematikom o aktualnoj zaštiti islamskog stanovništva, tako da su prema mišljenju mnogih analitičara, ove mjere i poduzeti potezi među muhadžirima probudili svijest o vlastitom nacionalnom i vjerskom identitetu.²⁶⁴

Ovo pitanje ima veliku važnost za proučavanje istoriografije Makedonije, o čemu svjedoči mnoštvo značajnih dokumenata na osmanskom jezi-

²⁶² Odnosi se na staru mjeru za površinu. Iznos *der dunuma*, mjereno aršinskim arom (0.68 m) bio je 2720 m².

²⁶³ Kemal H. Karpat, *The status of the Muslims under European rule: the eviction and settlement of the*

Cerkes: Journal of Muslim minority affairs, 2, no. 1, 7-27.

²⁶⁴ Kemal H. Karpat, *Hidžret iz Rusije i sa Balkana (Proces samodefiniranja u kasnoj osmanlijskoj državi)*,

Muslimani Balkana – Istočno pitanje u XX. vijeku, Tuzla 2001, 75-76.

ku, kao i prepiske i diplomatska akta konzularnih službi srpske kraljevske vlasti u Prištini, Skoplju, Bitolju, Solunu i Istanbulu, koje su bile zainteresirane za ishod mnogih aktuelnih pitanja, pa i pažljivo slijedenje položaja bošnjačkih muhadžira i razočarenje prijemom i odnosom vlasti u pojedinim mjestima od kojih su očekivali dodjelu zemljišta i oruđa za rad. Neki od tih dokumenata svjedoče o njihovoj želji da se vrate u svoja rodna mjesta, što svakako nije bilo moguće obzirom na realno stanje i okolnosti.²⁶⁵

Odnos novih balkanskih državica prema islamskom stanovništvu, Kemal H. Karpat naziva " *huliganstvom i barbarstvom* " ²⁶⁶, dok za Semjuela Hantingtona " *čak i više od etniciteta, religija unosi razlike među ljudima oštrije i ekskluzivnije* ".²⁶⁷ Neki autori, međutim, mišljenja su da se uz muhadžirsko riješavaju i ključni problemi Istočnog pitanja, pri čemu se " *Ve-like evropske sile nose sa posljedicama dezintegracije Osmanske Imperije, sa pratećim ambicijama i suparništvom koje je taj proces zaokupljao.* " ²⁶⁸

Baveći se ovim pitanjem, Vladimir Ortakovski u knjizi: *Manjine na Balkanu*, naglašava, da je: " *Osmanska Imperija do kraja zadnje četvrtine 19-tog i prvog dijela 20-tog vijeka bila teokratska imperija čije je stanovništvo bilo podijeljeno, ne prema linijama različitih jezika, već prema religioznoj pripadnosti. U njoj je religija tradicionalno bila jedan od glavnih faktora razlikovanja između različitih grupa. Dijelovi stanovništva su prihvatili Islam kao religiju novih vladara, sa čime su Pomaci u Rodopskim Planinama i neki slojevi u Bosni i Makedoniji sačuvali svoje posjede i prestiž. Ali u suštini Otomanska Imperija, je za razliku od Zapadne Evrope, bila neasimilatorska i multinacionalna, bez tehnoloških i institucionalnih mogućnosti za integraciju i ujedinjenje potčinjenih naroda.* " ²⁶⁹

Riješenost muslimanskog - islamskog stanovništva da izabere muhadžirluk, kao način svog daljnjeg opstanka, povlači adekvatnu vjersku osnovanost, a ujedno i potpunu opravdanost. Kao narod knjige, vjerske čvrstine i nepokolebljivog duha, vođeni Kur'anskom maksimom: " *I siromašnim muhadžirima koji su iz rodnog kraja svoga protjerani i imovine svoje*

²⁶⁵ Vidjeti: Глигор Тодоровски, *Српско – македонски односи у прошлости*, Скопје 1987, 378.

²⁶⁶ Kemal H. Karpat, *The civil rights of the Muslims of the Balkans*, (Asian and African Studies 27.), Haifa 1993, 31.

²⁶⁷ Samuel Huntington, *The Clash of Civilization ?* Foreign Affairs, Vol. 72, No 3, Summer 1993, 27.

²⁶⁸ M. S. Anderson, *The Eastern Question 1774 – 1923*, (A Study of International Relations) London 1991, 388.

²⁶⁹ Владимир Ортаковски, *Малцинствата на Балканот*, Скопје 1998. 51.

lišeni, koji žele da Allahovu milost i naklonost steknu, i Allaha i poslanika Njegova pomognu, - to su zaista, pravi vjernici - ,"²⁷⁰

Vjernike obavezuje i niz poruka slične sadržine, zbog čega navedena tumačenja imaju materijalnu i duhovnu opravdanost: " *Onaj ko se iseli Allaha radi naći će na zemlji mnogo mjesta, uprkos svojih neprijatelja, i slobodu. A onome ko napusti svoj rodni kraj radi Allaha i Poslanika Njegova, pa ga stigne smrt, nagrada od Allaha njemu je sigurna. – A Allah mnogo prašta i milostiv je.*"²⁷¹

Osmanske teritorije na Balkanu (Rumelija) u svakom pogledu evociraju slatke i bolne nostalgичне uspomene sa velikom dozom osjećaja turskog u njenoj suštini. Sve ovo nalazi smisla u samo jednoj misli Mustafe Kemala Atatürka, oca moderne Turske: "*Muhadžiri su naša nacionalna uspomena na zemlje koje smo izgubili.*"²⁷²

Ogroman priliv, pretežno muslimanskih masa, u već vidno naglašenoj muhadžirskoj krizi, dodatno usložnjava gomilu naraslih socijalno-ekono-mskih problema i sve vidljivijih nacionalnih antagonizama na prilično uzavreloj pozornici Makedonije. Njen geopolitički položaj nije je mogao svesti na marginama ovakvih migracionih kretanja.²⁷³

Uporedo sa izbijanjem Istočne krize (1875-1878) koja je znatno pogodila i uzdrmala makedonsku teritoriju, te niza ratnih sukoba Rusije i njenih slavenskih saveznika protivu Osmanske Imperije uslovlili su održavanje Berlinskog kongresa (13 jun-13 jul 1878.), čije su odluke sadržale niz katastrofalnih posljedica za veći dio malih naroda. Sticanje statusa neovisnih i slobodnih država, naročito Srbije i Crne Gore, i vrlo užurbano uvođenje metoda prisile nad njihovim muslimanskim sugrađanima uzrokuje pomenuti

val rasipanja Bošnjaka duž makedonskih prostranstava. Svi ovi događaji u znatnoj mjeri aktueliziraju tzv. *makedonsko pitanje*, koje je postalo predmet polemike visokih evropskih diplomatskih krugova, pri čemu dolaze do izražaja njegovi diplomatski aspekti. Kongres donosi krupne političke promjene, koje Makedoniju svode na perifernu oblast Evropske Turske, uprkos tome što se nalazila na strateški i geopolitički važnom raskršću sa ogromnim i nedovoljno iskorišćenim prirodnim resursima, dovoljno valjanih za osjetnije ukrštanje interesa evropskih sila.²⁷⁴ Ugledni makedonski historičar, Manol Pandevski, ocjenjuje, da je: " *Berlinskim kongresom, završena jedna*

²⁷⁰ Kur'an, *Progonstvo – Al-Hašr*, LIX / 8,546 (prijevod: B. Korkut)

²⁷¹ Isto, *Žene – An-Nisā'*, IV / 100, 94.

²⁷² Vidjeti: Bilal N. Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, cilt II, seri: III-sayı: A-10, Ankara 1970, XVIII-XIX.

²⁷³ Opširnije: Манол Пандевски, *Македонија во меѓународните спогодби и договори во времето на*

Источната криза, Зборник: Македонија во Источната криза (1875-1878), Скопје 1978, 71.

²⁷⁴ *Историја на македонскиот народ*, књ. II, Скопје 1969, 93.

vrlo važna etapa, koja će Makedoniju 34 godine ostaviti u nepromijenjenoj poziciji."²⁷⁵

Međutim, Berlinski ugovor (1878.), je Visoku Portu obavezivao da u Makedoniji sprovede reforme, koje bi " *bile u interesu potčinjenog stanovništva, ali se to nije izvodilo prema očekivanju, jer i Velike sile - potpisnice Ugovora nisu pokazivale interes za sudbinu ovog člana*"²⁷⁶ i nisu pokušale da nagovore Visoku Portu, da obavezu koju je preduzela realizuje.²⁷⁷"

Osmanska Imperija je na pragu izbijanja Istočne krize , već bila podijeljena, 1876. godine na 27 vilajeta.²⁷⁸ Teritorija Makedonije je u to vrijeme ulazila u sastav tri vilajeta: Solunski, Bitoljski (Manastir) i Kosovski (Skopski).²⁷⁹ Obzirom na porijeklo stanovništva, " *Makedonija je bila nalik na etnografski muzej: Turci, Grci, Bugari (Bugari i Makedonci, R.Š.),Srbi, Vlasi, Albanci, Jevreji, živjeli su jedni pored drugih. Dovođenjem narodnih zajednica iz Anadolije u Makedoniju, promijenjena je bila etnografska slika, ne samo u šeherima i kasabama, već i istovremenim naseljavanjem po selima, gdje su radeći kao čipčije njenu oblast prihvatili kao drugu domovinu, jer su u mnogim mjestima bili u većini.*"²⁸⁰

Berlinskim je ugovorom Makedonija vraćena pod direktnu upravu Porte, čime je bio otvoren put za revolucionarnu aktivnost protivu Osmanskog Carstva, kao i za istovremenu organizovanu gerilsku akciju među zaraćenim zemljama u susjedstvu, pa će, nešto docnije rađanjem "ma-

²⁷⁵ М. Пандевски, *Македонија во меѓународни спогодби ...*71.

²⁷⁶ Čl. 23, Berlinskog ugovora : " *Visoka Porta se obavezuje da uvede na Kritu organski ustav iz 1868.godi-*

ne sa nužnim izmjenama ... biće uvedene i u drugim dijelovima Evropske Turske za koje nije bilo pre-

dviđeno naročito ustrojstvo u ovom ugovoru. Visoka Porta će naložiti posebnim komisijama, u kojima

će mjesno stanovništvo imati široko predstavništvo za izradu dopuna tih novih ustava za svaku provincij-

ju."(Према: Слава Стефанова, *Международни актове и договори (1648 – 1918.)*, Софија 1958,

161.)

²⁷⁷ Крсте Битоски, *Околу прашањето за воведување реформи во Македонија (1902-1903)*, Историја

бр. 1-2, год. XII, Скопје 1976, 142-143.

²⁷⁸ Od toga 10 rumelijskih vilajeta sa 44 sandžaka, 15 azijskih sa 74 sandžaka i 2 afrička sa pet sandžaka.

(Vidjeti: E. Z. Karal, *Osmanlı tarihi , VII, Islahat fermani devri (1861-1876)*, Ankara 1956, 156-157.)

²⁷⁹ Ibidem

²⁸⁰ Enver Ziya Karal, *Osmanlı tarihi VIII(Birinci meşrutjet ve istibdat devirleri (1876-1907))* Ankara

1988, 146.

kedonskog pitanja ", Balkansko Poluostrvo još jače biti na glasu kao nemirno područje, a Makedonija ucrtana kao "*zemlja terora, ognja i ma-ča*".²⁸¹

Svakako, da veliki priliv muhadžira nije bio jedini uzrok koji je gušio Imperiju. Muharemskim dekretom (20. decembar 1881.), o osmanskom drža-vnom dugu, ona stiče status polukolonije, u vrijeme kada njene finansije potpadaju pod kontrolu francuskih, engleskih, nemačkih, austro-ugarskih i talijanskih investitora i kreditora.²⁸²

Svoje aspiracije prema Makedoniji pokazuje i Austro-Ugarska, naročito za Vardarsku dolinu i Solunsku rivijeru, upravo zbog činjenice, što je Moravsko-Vardarska dolina, kao glavna saobraćajna arterija na Balkanu, za nju bila od prvorazrednog značaja.²⁸³

Uprkos brojnim teškoćama, Makedonija je ostala pod osmanskom upravom sve do 1912. godine, na prostranstvu direktnog sučeljavanja različitih religije, i to ne samo Islama i Hrišćanstva, nego i interesa bugarske egzarhije i grčke patrijaršije, kamo su težile četiri države (Srbija, Bugarska, Grčka i Osmansko Carstvo), čak i Rumunija, interesujući se za vlašku manjinu, ne isključujući istovremeno "*... ni pojavu makedonskog nacionalizma, koji je odbacivao pretenzije svih susjednih država.*"²⁸⁴

Prava rašomonijada konfrontiranih interesa, nije, čini se u potpunosti dovoljna za objašnjenje mnoštva razloga i događaja migracionih tijekova vrlo ustalasalog i zastrašenog muhadžirskog stanovništva, posebno onog dijela što je zapljusnuo makedonske prostore. Vrlo indikativno o tome svjedoči i izvještaj francuskog konzula u Sofiji, Ž. Šefera, upućen ministru inostranih poslova Francuske, V.Vadingtonu u Parizu, 03.januara 1879.godine:

" *Samo, kolika i da je bijeda izbjeglica, uopšte se ne može porediti sa bijedom stanovništva u Makedoniji. U njoj je priliv izbjeglica toliki, da su, uslijed velike bijede i mnoštva različitih i neprijateljskih elemenata sukobi u njoj neizbježni. Makedonija je postala pribežište, kako jednog dijela odpadnika otomanske armije, tako i muslimana koji su prebjegli iz Bugarske, Bosne i Hercegovine, pa čak i nekih oblasti koje se nalaze južno od Stare Planine. Masa ovih izbjeglica može iznositi od 50.000 do 60.000 porodica rasijanih po gradovima i selima, u kojima su zabijeni u domove hrišćana. Muslimanske izbjeglice, gajući nadu da će se naoružani vratiti u krajeve koji su im oduzeti, odbijaju da se pokore pozivu vlade i Sultana, koji nude da ih presele u Malu Aziju i da ih tamo koloniziraju. Izbjeglice upravo*

²⁸¹ Марија Тодорова, *Замислувајки го Балканот*, Скопје 2001,172.

²⁸² Слава Стефанова, *Международни актове и договори ...*169.

²⁸³ Vidjeti: Данчо Зографски, *Големите сили и Балканот во почетокот на XX век (1900-1914)*,

Гласник ИНИ, 2-3, Скопје 1970, 56.

²⁸⁴ Fransoa Žoržon, *Poslednji trzaji, Историја Османског Царства*, Београд 2002, 674-675.

nastoje da borave u Makedoniji, u kojoj im nemoć otomanskih vlasti dozvoljava da čine svakojake ekscese. Ne dobijaju izbjeglice ništa drugo osim 150 drama (450 grama) hleba lošeg kvaliteta, nemaju odjeću, ogrijev... u Makedoniji vlada anarhija, siromaštvo, glad koji dovodi do povećanja broja izbjeglica, napuštanja polja, koja Bugari nisu mogli da posjete, neredi, masakri i krvavi sukobi su prijetnja."²⁸⁵

Slivanjem muhadžirskog stanovništva iz tzv. novoosobodenih krajeva,

otpočela je nova historijska etapa u kojoj će sve do kraja osmanske vladavine, nizom vrlo značajnih događaja i uplitanjem raznolikih sukoba interesa na vreloj makedonskoj zemlji iznići revolucionarni oslobodilački pokret koji će otvoriti smjernice i stvoriti realne uslove za nacionalnu nezavisnost Makedonije. U takvim će se okolnostima odvijati i život pridošlih bošnjačkih muhadžira koji su se u najmanje tri etape u periodu od 1875 do 1912.godine naselili u gotovo svim mjestima etničke Makedonije.²⁸⁶

O značajnijim enklavama Bošnjaka iz Nikšića ²⁸⁷

U širem izvještaju muhadžirske komisije, bez datuma nastanka, sačinjenom, sudeći po njegovoj strukturi, najvjerovatnije u Skoplju, iznose se podaci o broju pridošlih stanovnika, kojima je određen smještaj, pomoć u hrani i namirnicama i dodjela zemljišta: " U kazi Skoplje i njegovoj okolini 8.000, Štipskoj kazi 5.000, kazi Kumanovo 2.930, kazi Kratovo 405, kazi Radoviš 2.948, kazi Palanka 934, kazi Kočani 2.900 i nahiji Kačanik 500 stanovnika. "²⁸⁸

Može se sa sigurnošću tvrditi, da je u svim pomenutim kazama izvršen i razmještaj velikog broja pristiglog bošnjačkog stanovništva, o čemu svjedoče i drugi izvori u kojima je sadržano obilje validne historijske građe i značajnih podataka korisnih za istraživanje muhadžirskog pokreta Bošnjaka u Makedoniji. Pažljivom analizom može se ustvrditi postojanje enklava u gotovo svim poznatijim gradovima, kasabama i seoskim

²⁸⁵ Архив на Македонија, *Француски документи за историјата на македонскиот народ (1878 – 1879.)*, VI, том I, Скопје 1969, 98-99.

²⁸⁶ Termin se odnosi na cjelokupni geografski prostor Makedonije (*Vardarska, Pirinska i Egejska ili Bije-*

lomorska), danas uglavnom u granicama triju država (*Makedonije, Bugarske i Grčke*).

²⁸⁷ Prema neobjavljenim izvorima na osmanskom jeziku iz *Fonda 875 (Ф 875)*, Zbirke dokumenata o mu

hadžirima pohranjenih u Arhivu Republike Makedonije u Skoplju, u prijevodu i redakciji autora.

²⁸⁸ Ф 875 / 4 / 6 / 6.

sredinama, ali je sasvim izvjesno da je raspored izvođen na lokacijama koje su bile nena-seljene ili se smještajem željela uspostaviti izvjesna nacionalna ravnoteža, pa

u krajnjem slučaju, na ovaj je način, zasigurno, iz ovih islamskih nacionalnih struktura, za duže vrijeme obezbijeden bezbjedonosni i redovni vojnički ka-dar.

Smještaj nikšićkih i drugih hercegovačkih muhadžira u Skoplju traja-

ao je nekoliko godina i odvijao se veoma planski:

" *Ostali muhadžeri što su krenuli za Skoplje, prvo su bili smješteni pored Vardara, sa desne strane i tu mahalalu nazivali Muhadžer mahala.*²⁸⁹ *Neki muhadžeri su bili smješteni blizu Čaira, na brdu prema kasarnama...*²⁹⁰ *međutim, oni se nijesu bili navikli gradskim životom pošto su većinom došli sa sela. Potražili su od turske uprave da im dodijeli zemlju i da žive na selu. U 1881. godini, avgusta mjeseca od strane carske uprave počelo je ozemljavanje muhadžira u selu Hasanbegovu (Sindelić),*²⁹¹ *blizu Skoplja, na sedam kilometara na staroj džadi Skoplje-Kumanovo. Za ovo ozemljavanje mlogo je pomogo jedan rođak od Murata Kubata, jer je bio kod Sultana*²⁹² *i on je pomogo da se našim muhadžerima da zemlja u Hasanbegovu, a ne u Berovu*²⁹³ *i Carevom selu*²⁹⁴ *gde su im najprije nudili.*

²⁸⁹ Mahala, poznatu pod imenom *Muhadžir* ili *Madžir mahala* (tur. *Muhacir mahalesi*), osmanska uprava

izgrađuje 1876. godine, po projektu građevinskog inženjera Isa - beja, na potezu u blizini tadašnje želje-

zničke stanice. Cjelokupni prostor sa desne strane rijeke Vardara se u dokumentima pominje kao *Karši-*

jaka (tur. *Karşıyaka*). (Opširnije: R. Škrijelj, *Sakralna kultura Bošnjaka u Republici Makedoniji* –

Neimarstvo na Bošnjački način, XIII, Glas islama br. 65, Novi Pazar, april, 2002.3.)

²⁹⁰ Hercegovački muhadžiri su svojim dolaskom osnovali i dali biljeg nadaleko čuvanoj *Bošnjačkoj mahali*, poznatoj kao najljepšoj oazi mira, i tradicionalno dobro njegovanog međunacionalnog prijateljstva, koja još uvijek postoji na Čairu, između stadiona i uzvišenja poznatog kao Ciganski grobišta.

²⁹¹ *Hasanbegovo* (*Hasanbeg*), selo u Skopskoj Kotlini, sjeveroistočno od Skoplja, na udaljenosti od 7 km.

U vrijeme osmanske vladavine najveća enklava Bošnjaka, pretežno hercegovačkih muhadžira (*Nevesinje, Gacko, Nikšić, Kolašin i druga mjesta*), koja se uprkos velikom odlivu djelimično održala do današnjih dana.

²⁹² Razloge za dobar tretman Bošnjaka treba tražiti u njihovim dobrim vojničkim i ekonomskim sposobnostima i niza činjenica: "*Nikšićani su u Istanbulu uzeti za pripadnike obezbjeđenja Sultana Abdul Hamida II*" (Uporedi: A. Mehmedović, *O Nikšiću nekad i sad*, Glasnik IVZ, br. 4, Sarajevo 1983, 561.)

Ne treba zaboraviti, da je Mulaga Tanović iz Gacka, kao ugledna ličnost, bio poslanik u Carigradskom parlamentu. (Vidjeti: Hivzija Hasandedić, *Muslimanska baština u Istočnoj Hercegovini*, Sarajevo 1990, 189.)

²⁹³ *Berovo*, nekada selo, koje se u dokumentima pominje još 1519. godine. Danas grad u podnožju Maleševskih planina u Istočnoj Makedoniji. (A. Стојановски, Д. Ѓорѓиев,

Prvo su im dali po 1 dulum zemlje za pravljenje kuća i mjesto za guvno, gdje će da vrše žito i malo bašče ... a posle su im davali zemlju po 4 duluma (0,5 ha) prema nufuzima (članovima u familiji). Zemlja je dodjeljivana po rodbinskoj vezi, jednom do drugog ... Zemlja je bila na mjestima: Selišta, Kruške, Horman, Džiran, Karabačin, Šamak, Jurija, Pašina Loza, Terezina i drugo.

Parcele za građenje kuća bile su planski podijeljene uz glavni put što je prolazio kroz selo, s lijeve i desne strane u pravcu Skoplja, sela Stajkovci i

Preševa. Na sred sela je bila ostavljena parcela za izgradnju džamije. Kroz selo su odredili i parcele za izgradnju kanala, koji je služio za oticanje vode ... Između ovih puteva stvorene su mahale po rodbinskoj vezi: **Nikšićka**, **Gatačka**, **Rudinjanska**, **Arnautska**, **Begovska** i slično. Čim su dobili placeve za izgradnju kuća i zemlju za obrađivanje, počeli su da grade prizemne i kuće na sprat. U prizemlju su čuvali hajvan u tzv. ahare, a na spratu su imali po jednu sobu, mutfak, hajat i viseće čenife.

Kuće su gradili od drveta i pleli prućem koje su obleplijevali blatom. Drva su dogonili iz planine Matejačke Bare i Preševske oblasti. Podovi u sobama su bili ispleteni sa prućem i lijepljeni blatom. Kuće su pokrivali trskom i kukuruzinom. Poslije nekog vremena, kada su se navikli ži-

votu u selu, počeli su sa gradnjom kuća od ćerpića i pokrivali ih starom ćeramidom. Sa izgradnjom kuća pripremali su materijal za izgradnju džamije i izgradili je na parceli koja je bila ostavljena na sred sela gdje su se odvajale mahale. Uz džamiju je bio izgrađen mejtef, gdje su hodže učile djecu ... Izgradnji džamije najviše je doprinio hodža, Avdulah Bijedić, i njega su kad je umro ukopali pred džamijom, a mezar mu i danas stoji ... na ulazu u selo, na glavnoj džadi s lijeve strane bilo je određeno mjesto za mezarje, baš pored puta ... Koliko se zna, od muhadžera su prvo došli Šehovići i Rudinjani.²⁹⁵

Osim ovih naselja, bošnjačkih muhadžira iz svih mjesta bilo je i u skopskom **s.Madžari**,²⁹⁶ užem području grada i mahali Tophana i pomenutom uzvišenju naselja Čair u kućicama koje su vlasti još 1864/65. godine izgradile za smještaj oko 400 muhadžira-Ćerkeza,²⁹⁷ od kojih je kasnije i nastala čuvena **Bošnjačka mahala**.

Населби и население во Македонија XV и XVI век, Скопје 2001, 18.) Cijela je maleševska oblast poznata kao bošnjačka muhadžirska enklava.

²⁹⁴ Danas grad *Delčevo* u oblasti Pijanec u Istočnoj Makedoniji. Pominje se iste, 1519. godine u istoimenoj nahiji. (*Ibidem*, 21.) Mnogi bošnjački muhadžiri su bili nastanjivani od strane osmanske uprave i u ovim oblastima, naročito u selima regije Pijanec.

²⁹⁵ Džemail A. Mehmedović, *Метоарске билеške* ... 12 – 13.

²⁹⁶ Миленко С. Филиповић, " *Бошњаци* " у *околини Скопља*, Преглед, књ.VII, Сарајево, јули-децембар 1931, 264.

²⁹⁷ Јован Хаџивасилевић, *Скопље и његова околина*, Београд 1930, 60-61.

Pridjev *bošnjački* bio je u široj upotrebi: ***Bošnjački sokak, Bošnjački ili Bosanski put, Bošnjak han, Bošnjački plug, Bošnjačka kosa***. Sasvim je jasno zaključiti, sposobnost bošnjačkih muhadžira da se u takvim okolnostima uslovima izbore za ovakav tretman i javni ugled, obzirom da je riječ o malom broju muhadžira iz gradskih sredina.

Nikšićana je bilo i u drugim dijelovima Kosovskog vilajeta, naročito u Novom Pazaru, Bijelom Polju (Akovo) i Sjenici, u kojima su formirali ***Nikšić mahale*** i većina uzeli novo prezime ***Nikšić***. O tome svjedoče tri značajna dokumenta, od kojih se, u prvom, od 25 decembra 1887.godine (25.Kânun-u Evvel 1305.H.) u bijelopoljskoj kazi pominju naseljeni: " *bo-sansko-hercegovački muhadžiri iz Nikšića i Gornjeg Kolašina u nahiji Komarane, ukupno njih 295 u 58 kuća...*"²⁹⁸, zatim, muhadžiri koji traže smještaj i namirnice u Sjenici²⁹⁹ i dokumenat od 20. maja 1878.godine (20. Mayıs 1296.H.), sa spiskom naseljenih muhadžira, u kome se pominju raseljene porodice iz " *Gackog i Nikšića u kazi Novi Pazar u nahijama Trnava, 32 porodice, sa 196 lica i Rogozna, 79 porodica sa ukupno 446 članova.*"³⁰⁰ Takođe, jedan dokumenat od januara 1880.godine (Kânun-u Sâni 1298.H.), svjedoči o " *porodici od pet članova, Iskendera ili Ibrahima Alemdara iz Nikšića, naseljenoj u Prizrenu u Jeni mahali.*"³⁰¹

Pažljivim istraživanjem ponuđene arhivske građe, došli smo do potpu-no novih podataka nemjerljivog značaja i koristi široj naučnoj javnosti, jer je riječ o dokumentima koji pomjeraju naša saznanja o muhadžirima u Makedoniji, naročito bošnjačkim, među kojima i nekoliko spisa ili molbi sa zahtjevima porodica iz Nikšića, koji su imali privremeni smještaj u s. Čegrane,³⁰² što je bilo nepoznato u naučnim krugovima, posebno kada je riječ o ovom mjestu koje se u velikom broju spisa i

²⁹⁸ ***Ф 875 / 5 / 62 / 136.***

²⁹⁹ ***Ф 875 / 5 / 62 / 135-139.***

³⁰⁰ ***Ф 875 / 5 / 140 / 452.***

³⁰¹ ***Ф 875 / 5 / 63 / 141.***

³⁰² ***Čegrane***, je selo u oblasti Gornjeg Pologa, u sjeverozapadnom dijelu Makedonije na ataru sa obije

strane rijeke Vardara u njenom gornjem slivnom području, na nadmorskoj visini od 498 metara, na 11

kilometara udaljenosti od Gostivara. Pominje se još 1453. / 3. godine kao hrišćansko selo, južno od

Tetova u nahiji Kalkandelen. Prostor sela je na dodirnoj liniji sa opštinama Gostivar, Vrapčište, Negotino,

Čelopek i Samokov. Krajnjom perifernom stranom sela vodi put Gostivar - Tetovo - Skoplje (Opširnije:

А. Стојановски, Д. Георѓиев, ***Населби и население...243*** ; takoğe: ***Општините во Република***

Македонија, Скопје 1998, 364.)

dokumenata ove zanimljive i dragocjene Zbirke pominje kao prihvatni centar raseljenih lica iz svih mjesta i gradova.³⁰³

Postojanje ovog prihvatnog centra ili kolonije ima historijski značaj, posebno, ako se ima u vidu da nam ovakvi podaci nisu bili uopšte poznati, i što je najznačajnije, ovo naselje nosi obilježje jedne od najvećih enklava Bošnjaka iz pomenutih mjesta, koji su prvobitno sa svojim porodicama bili smješteni u Čegranu i Debru³⁰⁴, odakle se veći dio prebacuje u Skoplju i oko-lnim mjestima. Od brojnih dokumenata u kojima se pominju bošnjački doseljenici, izdvajamo dva, sa podacima o smještaju i daljnoj egzistenciji Nikšićana u ovim mjestima, njihovim problemima, patnjama, bolesti, životnim stradanjima i umiranju, i prijelazu u najpoznatiju destinaciju Bošnjaka u Makedoniji, selu Hasanbegovu, i njihovoj borbi za preživljavanje na okolnim čiflicima. Među zemljoposjednicima, odnosno čiflik sahibijama u dokumentima se pominju: Tahmaz - beg, Hafiz, Ali - beg, Halil - beg, Hivzi - beg, Salih - beg, Hajdar - aga, Age - Paspalji i još drugih.³⁰⁵

³⁰³ Osim muhadžira – Bošnjaka iz Nevesinja, Gackog, Trebinja, Nikšića i Kolašina, kao privremeni ili

stalno nastanjeni stanovnici Čegrana, pominju se i brojne porodice iz Niša, Pirota (Niš, Šarköy - **Φ 875**

/ 3 / 84 / 85.), Leskovca (Leskofça – **Φ 875/3/20/21.**), Vranja (Ivranje – **Φ 875/3/13/14.**), Prokuplja

(Ürküb – **Φ 875 /3/111/113.**), Bele Palanke (Ak Palanka – **Φ 875/4/70/70.**), Radomira(**Φ 875/3/80/81.**),

Plevna (**Φ 875/3/105/106.**), Lofče (**Φ 875/4/130/137.**), Čustendila(**Φ 875/4/101/102.**), Filibe (**Φ 875**

/ 3 / 62 / 63.), Gojnika (**Φ 875 / 3 / 19-20.**) i drugih mjesta.

³⁰⁴ Debar-grad u zapadnom dijelu Makedonije u Debarskom Polju, na padinama planine Krčin, Debarskog

jezera i doline rijeke Crni Drim. Prostor koji zauzima, je široka reljefna terasa koja se spušta prema po-

menutoj rijeci, uz bogatstvo termalnih izvora i banjskih liječilišta. Do druge polovine XVI. vijeka bio je

hrišćansko selo u defterima iz 1467. godine poznato pod nazivom *Rahovnik*, koje prerasta u kasabu, ce-

ntar nahije *Gornji Debar*, koja je sa zaseocima: Pijanec, Krivci i Hame, pripadao oblasti Debarskog sa-

ndžaka, koji je u drugoj polovini XIX.vijeku, najčešće bio u sastavu Bitoljskog vilajeta (Manastir Vila-

yeti), sa središtem u istoimenoj varoši Gornji Debar (Debre-i Bâlâ). (Prema: Mehmed Tevfik, *Mana-*

stir Vilayeti tarihçesi, Manastir 1327./1909,105. - (osmansko pismo))

³⁰⁵ *Čiflici* – (tur.Çiftlik - imanje,gazdinstvo) vrsta feudalnog posjeda koji obradjuje vlasnik uz pomoć či-

čija(tur.Çiftçi-zemljoradnik). U dokumentu se pominje rad muhadžira na imanju u s. Stajkovce.

(**Φ 875 /4/ 91/91.**)

Dokumenat - molba, koja je posredstvom Muhadžirske komisije pro-slijeden sreskoj upravi, 1. avgusta 1881.(1299.H.) godine, sadrži veoma za-nimljive podatke o smještaju, prvobitnom položaju i načinu življenja Nikšićana u prvim godinama njihovog nastanjanja na makedonske pro-store:

**" Stalno Uvaženi, Velikodostoni i unapređeni Upravniče(Mutesarif-u) !
Dobrotvorna vodeća Gospodo !**

Naš pravi zavičaj je Nikšić. Zbog njegovog uništenja, prije godinu da-na, nas četvoro smo, zajedno sa ostalim muhadžirima pristigli u Skoplje u očekivanju, da nam se, kao i ostalim muhadžirima dodijeli tapija za smještaj u selu Hasanbegovu, što je u skladu sa godišnjim pripremama i uputama. Nakon iseljavanja iz Čegrana, otišao sam u Debar, gdje je kod mojih siromašnih rođaka stanovala moja familija, nakon što su se, prethodno, u Čegranu svi razboleli, tako da sam, radi pokrića troškova, bio prinuđen da u Debru provedem dva mjeseca. Za to vrijeme su, zahvaljujući Allahu, ozdravili. Moja familija je ostala na okupu u Čegranu. U Debru mi je, na posjedu na kom sam ranije stanovao, dodijeljena pomoć koja sljeduje muhadžire,dok je prethodno pomenutim udomljenicima u Čegranu (njih 45) dodijeljen i zajam. Radi regulisanja pomenutog zajma, vratio sam se u Čegrane, gdje je prema proračunu, svim centrima Debra, bio određen zajam za dva mjeseca ... molimo milostivog Mutesarifa ... i dobročiniteljsku upravu ... da za naše potrebe odredi adakvatan smještaj i pomoć ... Ostvarivanje zahtjeva za pomoć naše djece i ostalih Čegranaca je naša davna želja, i glavna naša briga...

***U potpisu - Muhadžiri Nikšića u selu
Hasanbegovu..."⁶⁴***

Na istom mjestu, u nastavku dokumenta nalazimo i odgovor na podnijeti zahtjev, proslijeğen 4. avgusta 1881. godine:

" Gore spomenutom podnosiocu molbe, sa smještajem u Debru, za vrijeme dok se tamo nalazi dodjeljuje troškovi izdržavanja koje treba utvrditi prema procjeni za dva mjeseca, u skladu sa gore pomenutim i njegovoj četvoročlanoj porodici - starcima dodjeljuje se i njeno izvršenje. Osim dvomje-sečnog izdržavanja, dodjeljuju se namirnice za sto i dvadeset bosansko - hercegovačkih muhadžira, da se pošalje izdržavanje koje je određeno, i do-govorenom broju osoba izdržavanje u namirnicama i potrebna količina ma-terijalne imovine.

Savjet za izdržavanje muhadžira - Oblast Skoplje

⁶⁴ **Φ 875 /4 / 56 / 56.**

Ured za državne rezerve namirnica ⁶⁵

U nastavku dokumenta, na njegovoj drugoj stranici naveden je podatak o aktu proslijeđenom od Sultana u kome se zahtijeva striktno poštovanje zahtjeva bošnjačkih muhadžira i njihovo adekvatno i pravovrijemeno rješa-vanje.⁶⁶

U molbi jednog od nikšićkih muhadžira upućenoj sreskom načelniku (mutesarifu), od 21 marta 1884.(1301.).godine, istaknut je njihov položaj nakon dolaska u ove krajeve:

" *Gore prisutni i visoko uvaženi Guverneru (Mutesarif-u) sandžaka !
Vodeći Naši državni Oci !*

*Kolonija sastavljena od muhadžira iz Nikšića, koji se nalazi u unutrašnjosti Bosanskog vilajeta, obavještava: da je proteklo 7 - 8 mjeseci nakon početka smještaja ovog muhadžirskog stanovništva iz Čegrana u selu Hasanbegovu u okolini Skoplja, kojima je, razumije se, uz zemljišnu tapiju dodijeljena i kuća sa okućnicom. Obzirom da sam u Čegranu živio u priličnom siromašluku, bijedi i oskudici, trenutno obavljam poslove na čifliku Salih-bega u selu Stajkovcu.⁶⁷ Djecu i ženu sam ostavio u kući jednog rođaka u Čegranu, gdje se još uvijek nalaze. Kako vrijeme protiče, Mi, gore pomenuti muhadžiri, Bošnjaci, svi muslimani smješteni u kućama naših rođaka, nalazimo se u položaju i uslovima koji nisu zadovoljavajući. Zbog toga molimo Uvaženog i Velikodušnog Mutesarifa, da nam se odobri i odrijeti smještaj, u kući, u južnom dijelu sela, radi dovođenja žene, djece i rodbine. Molimo da nam se ponuđena parcela dodijeli i registruje aktom o državnom zemljištu, radi čega se obraćamo putem ovog zahtjeva . . . "*⁶⁸

Rukopis nešto ranije nastalog dokumenta od 7.marta 1881.(1298.H.) godine potvrđuje vrijeme i razloge masovnijeg dolaska i raspoređivanja Bošnjaka. Sastoji se u zahtjevu muhadžira za " *izgradnju kuća za siromašne bošnjačke muhadžire koji su iz Čegrana došli u Hasanbegovo.* "⁶⁹

Slične sadržine je i molba od 11. septembra 1881.(1298.H) godine u kojoj je zabilježena pojava pokušaja njihovog povratka u mjesta odakle su pristizali ili njihovo premještanje u dalje destinacije ka makedonskom jugu:

" *Veličanstvena i blažena gospodo !*

⁶⁵ Ibidem

⁶⁶ Ibidem

⁶⁷ *Stajkovci* - selo koje se nalazi u Skopskoj Kotlini, sjeveroistočno od grada Skoplja na udaljenosti od 9

kilometara. Pripadalo je Skopskoj nahiji i pominje se u defterima iz 1452 / 53. godine kao naselje sa

hrišćanskim stanovništvom. (Vidjeti: A. Стојановски, Д. Георгиев, *Населби и население во Маке-*

донија ... 210.) Pred kraj osmanske vladavine atar sela bio je čiflik Salih – bega (*Ф 875 / 4 /91/ 91.*)

⁶⁸ *Ф 875 /4 /91 /91.*

⁶⁹ *Ф 875 /3/ 74/75.*

I pored toga što su bošnjački muhadžiri u roku od 15 dana smješteni u svojim kućama, već nakon protekla tri mjeseca, kuće su nam u lošem stanju, a ostali smo, takođe i bez sredstava za izdržavanje. Ima isto tako i muhadžira koji su smješteni u kućama vojnika ili onih koji su se vratili nazad. Gore je pomenutim muhadžirima odrijeđen rok za smještaj, tako da je Naša molba upućena posebnoj komisiji za premještaj Visoko poštovanima Janinske kaze.⁷⁰ "

Detaljnije pojedinosti o Nikšićanima (8 porodica) nalazimo u evidencijom "*defteru sa popisom izgrađenih kuća u selu Hasanbegovu (Hasan beg)*"⁷¹, bez datuma, sa imenima starješina, brojem kuća, članova domaćinstva i površinom zemljišta: "*Adem Mehmed, 1 kuća, 8 članova, 8 dunuma; Muradin beg, 1 kuća, 7 članova, 7 dunuma; Ali Mehmed, 1 kuća, 7 članova, 8 dunuma; Muhsin Mehmedin, 1 kuća, 8 članova, 8 dunuma; Mehmed Jahja, 1 kuća, 7 članova, 7 dunuma; Derviš Mehmed, 1 kuća, 7 članova, 7 dunuma; Fehim Sinan, 1 kuća, 5 članova, 7 dunuma; Lutfulah Mumin, 1 kuća, 5 članova, 7 dunuma.*"⁷²

Vrlo težak, nadničarski život nikšićkih doseljenika svjedoči izvještaj, takođe bez datuma, ali sa naznakom mjesta u kome zarađuju kao iznajmljena - čifčijska radna snaga, odnosno, na čifliku u selu Bunardžiku ukupno njih 17-toro: "*Ali Abid, Hasan Abid, Topali Hasan, Salih Mumin, Ismail Salih, Ismail Abdulah, Muradin Hasan, Bekir Ali i drugi.*"⁷³

Privikavanje muhadžira opštim geografskim, geološkim, hidrološkim i klimatskim uslovima na makedonskim prostranstvima odvijalo se vrlo otežano, naročito zbog niza nepovoljnih faktora koji su bili od presudnog značaja za njihovu potpuniju adaptaciju i opstanak. Nagle temperaturne promjene, velika sparina i rasprostranjenost močvarnog zemljišta (Skopska, Veleška, Tikveška, Štipska, Kumanovska, Kočanska, Zletovska, Maleševska, Strumička, Solunska i ostale oblasti) ostavile su nesagledive posljedice, naročito na bošnjačku populaciju, zbog činjenice, da su se novostvoreni uslovi bitno razlikovali od životne sredine iz koje su bili protjerani.

Uvjeti sredozemne klime i temperatura koja se kreće između 20 i 25 stepeni Celzijusa u toku proljeća i jeseni, i letnje temperature, kada se živa termometra uspinje i iznad 40-tog podeoka, istovremeno dok su se prilagođavali potpuno novim oblicima obrade zemljišta i privređivanja, uzgojem novih poljoprivrednih i industrijskih kultura (kukuruz, paradajz, paprika,

⁷⁰ *Janina* – grad u sjevero-zapadnom dijelu današnje Grčke, u oblasti Epir, u blizini granice sa Albanijom.

(*Φ 875 3 / 38 / 39.*)

⁷¹ *Φ 875 / 5 / 116 / 320.*

⁷² *Ibidem*

⁷³ *Bunardžik* – selo u Skopskoj Kotlini u istočnom dijelu, na lijevoj strani puta Skoplje-Kumanovo, u

središnjem dijelu opštine Ilinden. Selo je ravničarsko, pogodno za poljoprivredu (*Φ 875 / 5 / 130 / 114.*)

duhan, pirinač, pamuk, mak, suncokret, repa i ostalo), kontinuirano su uzrokovali i pojavu niza zaraznih i hroničnih oboljenja. Primitivan irigacioni sistem (kopanjem kanala za navodnjavanje u kojima se voda na poljima dugo zadržavala) i loša snabdijevnost vodom za piće, bez adekvatnih higijenskih standarda, povećavali su opasnost širenja mnogih zaraznih bolesti, naročito malarije.⁷⁴

Snagom svoje uvjerljivosti to svjedoči zahtjev obolelog muhadžirskog osoblja od 2. avgusta 1881.(1299. H.) godine u kome je zabilježeno:

" *Bošnjački muhadžiri u selu Hasanbegovu koji su oboleli od bolesti groznice (malarije – R.Š.)⁷⁵, za potrebe svoga liječenja, zahtijevaju tri flaše lijeka Sulfato⁷⁶, i da se pošalje državni ljekar, efendija Grk, i da se isti toga dana zadrži radi rukovođenja zdravstvenim osobljem ... U selu je odprilike 300 obolelih od groznice i svima je potreban lijek Sulfato, koji se daje obolelima po pola kašike, radi ublažavanja boli. Zbog velikog potraživanja lijeka Sulfato, potrebno je odrijediti srednji iznos od dvije hiljade groša ...*"⁷⁷

Ogromna smrtnost djece, koja je u pojedinim sredinama, prema mnogim istraživanjima prelazila 50 procenata⁷⁸, nije mogla zaobići ni Hasanbegovo, o čemu svjedoče brojni podaci i tvrdnje da je bilo porodica kojima je umiralo i po 10-toro djece.⁷⁹

⁷⁴ Vidjeti: С. Иванић, *Маларија у Југославији*, Београд 1938, 350.

⁷⁵ Oboljenje koje nastaje u pomenutim okolnostima. *Malarija* je karakteristična u sredini povećane konce-

tracije komaraca. Javlja se između proljeća i jeseni, rijetko u zimskom periodu, samo u hroničnim slu-

čajevima infekcije. Prenosi je komarac *Anopheles*. Bolest karakterišu ritmičke pojave malaričkog napada

sa stadijumima drhtavice, visoke temperature i preznojavaња, uz izraženu anemiju (malokrvnost) i otok

slezine. Smrtnost kod oboljenja, zbog propratnih komplikacija je 20 – 25 %. (Prema: *Medicana / Genel*

saĝlık ansiklopedisi /, Cilt IV, Miliyet, Istanbul, 1993, 125 – 126.)

Smrtnost je u ranijem periodu bila znatno izraženija. Ponuđeni dokazi svjedoče o permanentnoj pojavi

visokog postotka smrtnosti djece. (*R. Š.*)

⁷⁶ U dokumentu naziv lijeka možemo, zbog sličnosti, razumjeti ili čitati i kao **Solkano** (*R.Š.*)

⁷⁷ **Ф 875 / 4 / 9 / 9.**

⁷⁸ Vidjeti: Љуба Димић, *Културна политика Краљевине Југославије / 1918 – 1941 /*, II, Београд

1996,73.

⁷⁹ Navodimo slučaj Ibrahim Pašo Grošović-a, oženjenog izvjesnom Nazifom iz Bosne, kojima su osim

kćeri Đurije sva djeca poumirala. (Prema: Džemail A. Mehmedović, *Memoarske bilješke* ... 37.)

List La Turquie, od 27. septembra 1881.godine donosi obavijest da vlast " turskim podanicma koji žele da se nasele u Makedoniji nudi zemlju i novac za smještaj."⁸⁰

Svoj danak muhadžirima uzima i epidemija dječjih boginja (*Çiçek ha-stalığı*) koja je 1882.godine zahvatila grad Solun i proširila na druga područja u Imperiji.⁸¹ Štampa u Istanbulu iste godine, 5 maja, izvještava da su " *Bosanski Turci (Saraybosna Türkler – R.Š.) prodavali sve što što su imali i bježali. Široke seobe bile su u pravcu Soluna*", da bi krajem godine, kako stoji u Solunskom pismu, objavljenom 14 oktobra, bile " *nastavljene povorke prognanih iz gradova Srbije, koji zahtijevaju da se nasele u Makedoniji. Iste godine, dolazi do niza nemira koji potresaju Solunski i Bitoljski vilajet.*"⁸²

Brodovima iz Trsta i drugih pristaništa izlazile su pristigle bosanske izbjeglice, a krajem 1884.godine iz Tesalije, Istočne Rumelije, Bugarske i Bosne su bile nastavljene seobe prema Anadoliji, naročito Kastamoni i poljima oko Burse.⁸³

Teškoće u razmiještanju i iznalašenju adekvatnog obradivog prostora, prinudile su osmanske vlasti da muhadžire naseljavaju i po rubnim-graničnim dijelovima, čime bi ujedno bio postepeno obezbijeđivan i odgovarajući bezbjednosni pojas koji je za poljuljane pozicije Imperije bio od velikog značaja, prvenstveno zbog činjenice da je bilo riječi o vrlo osjetljivim tačkama.

Ponuđene činjenice svjedoče, da je u ovim oblastima bio znatan broj bošnjačkih porodica, a u nekima i onih iz Nikšića. Koristeći izvještaj upravnika javorske carinarnice Đ. Radulovića, srpskom ministarstvu inostranih djela, dana 24. aprila 1890. godine u kome je zapisano: "*Navala Turaka iz Bosne i Hercegovine i Kolašina je tako velika da se nemaju đe smještati, usled toga i turska vlada naredila je da su o državnom trošku preseljene 80 familija turskih iz Sjenice čak u Maleš, đe će im država dati i zemlje, seme, pa volove i ostale potrebe. Ovih 80 familija su doseljenici iz Hercegovine*"⁸⁴, izvlačimo zaključak da je među njima bilo i Nikšićana, što potvrđuju i druge činjenice.

⁸⁰ *La Turquie (Journal Politique,commercial, industriel & financier)*, Constantinopol, 27. 09.1881,2-3.

⁸¹ *Atatürk ansiklopedisi*, Cilt I, (Hazırlayan: Ömer Sami Coşar) Istanbul 1973,42.

⁸² *Ibidem*

⁸³ *Idem*, 55-63.

⁸⁴ Авдија Авдић, *Општи преглед на миграциона кретања муслиманског становништва на Балкану од краја XIX. века до закључења југословенско-турске конвенције (11. јуна 1938.)*, Ново-

пазарски зборник, бр.9, Нови Пазар 1985, 148.

Ovaj podatak A. Avdića nailazi na zloupotrebe. Neki autori ga neobjektivno pripisuju sebi.

Slične je sadržine i drugi izvještaj, od 25 maja 1890. godine upućen na istu destinaciju: " *Čim su ovih 80 familija tamo u Maleš stigle, izrodila se neka raspra između poglavara ti' familija, barjaktara Zvizdića - ovaj barjaktar Zvizdić bio je neko vreme kod knjaza Nikole, i tamošnjih nekih Bugara. U samom početku bilo je pogibije i sa jedne i sa druge strane. No, u početku ovoga meseca, na sami dan Bajrama, kad su ovi Turci bili u džamiju i nemajući kod sebe oružja, jer im je oružje vlada oduzela, napadnu ih tamo Bugari u samoj džamiji, te ih za pola časa pasdne 40 mrtvije, a zatim Bugari napadnu na njihove žene i decu te većinom sve iseku. Od novopazarskog ga-rnizona otišlo je tamo dva bataljona pešadije odmah.*"⁸⁵

Muhadžire u Petriču (Strumički kraj), oko 500 kuća, Skoplju 560 i Kumanovu sa okolinom pominje i Vaso Čubrilović⁸⁶, što daje osnovu za pretpostavku, da se može odnositi i na Bošnjake.

Doseljavanje bošnjačkih porodica u periodu od 1890 - 1912 u Štipskoj, Strumičkoj, Kočanskoj, Radoviškoj, Pehčevskoj, Veleškoj i Kratovskoj kazi, kao i mudirlucima Ovčepoljskom i Carevoselskom pominje i Dimitar Galev.⁸⁷

Nakon okupacije Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske, Turci su "... doveli otuda muhadžire i naselili ih u Berovo i u Bezgašće⁸⁸... Na prazna ognjišta u Berovu Turci su posle sedam godina (1885. R.Š.) naselili muhadžire iz Bosne."⁸⁹

Knjiga pomenutog autora donosi niz značajnih podataka o šivotu i aktivnosti muhadžira, koji su, kako dalje ističe: " ... odavde 1912. godine emigrirali u M. Aziju. Njihovo plodno zemljište sada obrađuju Rusinci.⁹⁰ Dolaskom muhadžira iz Bosne pojačano je gajenje boljih vrsta krompira⁹¹... Muhadžiri - Bošnjaci doneli su u Maleševo bolje kose (šire, jače i krive)... Još su Bosanci doneli i grabulje."⁹² "

⁸⁵ Pojačanje je iz Novog Pazara poslato, jer su pomenute oblasti ulazile u sastav Kosovskog ili Skopskog

vilajeta, a jedna od upravno-administrativnih jedinica i Novopazarski sandžak.

Ibidem, 148.

⁸⁶ Васа Чубриловић, *Одабрани историјски радови*, Београд 1983, 539.

⁸⁷ Димитар Галев, *Белиот терор во југоисточна Македонија (1910-1941)*, књ.1, Штип 1991, 19.

⁸⁸ Bezgašt, Bezgaštevo, Bezgaštje (Bezgašće) – danas je isčezlo selo kod istoimenog potoka Bezgaštevo,

sjeveroistočno od sela Nivičino u Strumičkoj nahiji. U osmanskim popisnim knjigama se pominje 1519.

godine. (Јеремија М. Павловић, *Малешево и Малешевици*, Београд 1929, 36; Такође: А. Стојано-

вски, Д. Георгиев, *Населби и население ...* 18.)

⁸⁹ *Ibidem*, 434.

⁹⁰ *Idem*, 32.

⁹¹ *Idem*, 73.

⁹² *Idem*, 106.

Među bogatijim čiflik - sahibijama se u Maleševskoj i Carevoselskoj oblasti pominje Hazir efendija, muhadžir za koga se vjeruje da je bio Bošnjak.⁹³

Sve pomenute činjenice vrlo jasno ukazuju i o egzistiranju muhadžira iz Nikšića, o čemu na više mjesta svjedoči i Džemail A. Mehmedović, pominjući česte udaje i ženidbene veze stanovnika Hasanbegova sa muhadžirskim porodicama u Carevom Selu i njegovoj okolini.⁹⁴ " *Srpske muhamedance* " u Malešu, porijeklom iz Hercegovine pominje i Jovan Cvijić.⁹⁵ U istoj knjizi, pominje se i porodica Bošnjaci, doseljena iz Arnautluka (Albanije, R.Š.) u selu Nikuljane.⁹⁶

Faktografsko blago o Bošnjacima, koje nalazimo u bogatom istraživačkom opusu Jovana F. Trifunskog od ogromnog je značaja za proučavanje njihove historijske prošlosti. U brojnim naučnim priložima, ovaj neumorni učenjak ostavlja neizbrisive tragove o bošnjačkom iseljeničkom procesu, tako da se može uvrstiti u skupinu najznačajnijih hroničara, koji u svojim empirijskim istraživanjima registruje višedecenijski proces dolaska i egzistiranja Bošnjaka na prostorima Makedonije. U njegovom znansvenom prilogu " *Raseljena sela u Strumičkoj Kotlini* ", nalazimo vrijedne podatke o još jednoj bošnjačkoj muhadžirskoj enklavi. Naime, **Bošnjačko selo**, koje autor evidentira u skupinu raseljenih sela, nekada je bilo naseljeno Bošnjacima koji su: "... silom prilika posle 1878.godine došli iz Bosne. Za njih je vlada osnovala ovo naselje kao krajnju bošnjačku oazu na jugoistoku Makedonije."⁹⁷ Mjesto se prostiralo padinama planine Ogražden, iznad današnjih sela Štuke i Plovice. Autor navodi da su brzo savladali turski jezik, ali su se teško prilagođavali. Bilo je, po njegovom tumačenju, nezadovoljstva u pogledu raspodjele šuma, pašnjaka i oranica. Poslije 1912.godine oni se povlače i njihova sudbina nije dalje poznata.⁹⁸

Bošnjake u strumičkom kraju pominje i Milenko S. Filipović u svojim antropogeografskim i etnološkim proučavanjima, sa tezom da je posle okupacije Bosne i Hercegovine, deo muslimana - muhadžira naseljen i u

⁹³ Димитар Галев, *Белиот терор* ...30.

⁹⁴ Džemail A. Mehmedović, *Метоарске билешке* ... 39.

⁹⁵ Јован Цвијић, *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*, књ. I, Београд 1906, 198.

⁹⁶ *Nikuljane* - selo u oblasti Kozjačije, na zapadnoj strani teritorije Staro Nagoričane, u gornjem slivnom području rijeke Pčinje. Selo je brdsko na visini od 500-590 metara. (Митко Панов, *Енциклопедија на селата во Република Македонија*, Скопје 1998, 209.); Јован Цвијић, *Основе за географију*...182.

⁹⁷ Јован Ф. Трифуноски, *Раселјена села у Струмичкој Котлини*, Гласник српског географског

друштва, св. VI- бр. 2, Београд 1976, 72.

⁹⁸ *Ibidem*

strumičkom kraju i da ih više nema: " *Ukoliko sami nisu otišli dalje, poklali su ih i razjurili Bugari.*"⁹⁹

Grad Bitolj (Manastir) je jedna od značajnijih muhadžirskih destinacija. U poznatoj *Muhadžir mahali* živjeli su i hrišćani i muslimani : "*Od okupacije Bosne i Hercegovine, naselilo se oko 80 srpskih porodica muhamedanske vere.*"¹⁰⁰

Jedna od značajnijih muhadžirskih oaza stvarala se i u Štipu (İştib), koncentracijom stanovništva, koje je u Makedoniju nadiralo iz oblasti sjevera i sjevero-zapada, nakon teritorijalnog proširenja dijela novonastalih država, prvenstveno anektirane teritorije Bosne i Hercegovine, i Crne Gore i Srbije koje poslije 1878.godine stiču nezavisnost. Već, iste godine, u gradu su se doselili muhadžiri, za čiji je smještaj bila podignuta nova mahala, koja se nalazila na mjestu današnjeg oficirskog doma, poznatija kao Bošnjačka.¹⁰¹

Bošnjaci iz Hercegovine, takođe su dio naseljenog stanovništva, koje je uslijed balkanskih nemira, nakon 1912. godine napustilo Štip, povlačenjem prema unutrašnjosti Imperije.

Zanimljiv je i detalj iz kulturnog i duhovnog života, a odnosi se na jednu posve značajnu intelektualnu i historijsku ličnost, čija je uloga u cjelokupnoj prošlosti Bošnjaka, Nikšića i Kolašina od posebne važnosti. Čuveni alim i kajmekam Nikšića, hafiz Salih Gašević (1268-1316.H/1852-1898), koji je na zahtjev prvaka Kolašina, kao učenjak posebne naobrazbe stečene na školovanju u Istanbulu, napisao popularni *Mevlud*.¹⁰² Odštampan je u vilajetskoj štampariji u Skoplju, i doživio dva izdanja (1296.H./1879. i 1311.H./1893.) na bošnjačkom jeziku (*Mevlud alâni âli lisan-ı Bosnevi* ¹⁰³)

Među brojnim porodicama u Hasanbegovu i okolnim mjestima iz Nikšića su bili: *Prekići, Bećovići, Kozići, Bulići, Ismailovići, Mehmedovići - Pušovići, Aganovići, Prelići* (dospeljeni iz Sjenice), *Hajrići* i ostali. Većina prezimena (*lagab*) nastaju kasnije, uglavnom po imenu glavara pojedinih porodica.

Život ovih muhadžira će vremenom biti normaliziran i oni će postepeno utanjati u svakodnevne radne obaveze, za razliku od mladog naraštaja, kojeg roditelji, nezadovoljni prihodima i rezultatima u gajenju poljopri-

⁹⁹ Миленко С. Филиповић, *Извештај о антропогеографским и етнолошким проучавањима у струмичком срезу 1931.године*, Гласник скопског научног друштва, књ.ХІ, Скопље 1932, 200.

¹⁰⁰ Јован Хаџи Васиљевић, *Град Битољ*, Браство, књ.23, Београд 1911, 233.

¹⁰¹ В. Недков, *Штип*, Географски видик,кн.2-3, Скопје 1972, 90.

¹⁰² *Hafiz* - lice koje zna Kur'an na ezber tj. na pamet, a *Mevlud* je pobožni spjev, koji je napisan u povodu

roğenja poslanika Muhammeda a.s.

¹⁰³ "*Jasni i uzvišeni Mevlud na bosanskom jeziku* ", sačuvan je i u manuskriptu, kao alhamijado pri-jepis, čiju naslovnu stranicu donosimo u prilogu ovog rada.

vrednih kultura, odводе na izučavanje zanata po okolnim esnafskim centrima i zanatsko-trgovačkim radionicama. Zahvaljujući ovakvoj angažiranosti, Bošnjaci će u mnogim granama preuzeti dio poslova i postići zadovoljavajući uspjeh, što će uveliko pomoći da ostvare vidljivi pomak i rezultate, uspijevajući da se djelimično izvuku iz namjetnute krivnje koja ih je dovela u stanje povijesne neizvjesnosti koju im muhadžirska lutanja ostavljaju u naslijeđe.

Iseljavanje nikšićkih i ostalih Bošnjaka u Tursku

Cijela druga polovina XIX. i prva decenija XX. vijeka bile su ispunjene revolucionarnim talasanjima, koja ponovno, u znatnoj mjeri jačaju intenzitet migracionih kretanja. Ovakva događanja ni izbliza nisu obećavala vidljiviji rasplet situacije i skretanje pomenutih revolucionarnih tokova u smjeru poduzimanja napora za sprovođenje adekvatne mirovne inicijative, kako bi u ovim dijelovima uzavrelog i nestabilnog Balkana, spriječila nadolazeću krvavu dramu sa epilogom dvogodišnjih Balkanskih ratova iz 1912 i 1913. godine, čime je označen definitivni kraj osmanske dominacije na ovim prostorima. Žestoke posljedice u društveno-političkom, nacionalnom i ekonomskom pogledu pogađaju i Makedoniju, jer će uslijediti " *otimanje i dioba njene etničke teritorije i usloviti i usložiti dalju borbu makedonskog naroda za nacionalno oslobođenje*.¹⁰⁴"

Bukureškim mirom (avgust 1913.) došlo je do komadanja Makedonije, istovremenim zaposjedanjem Vardarske Makedonije od strane Srbije, čime su ostvareni višedecenijski napori srpske buržoazije za ulazak u vrlo značajnu moravsko - vardarsku dolinu, a njen međunarodni ugled, zbog poraza u prethodnim ratnim okršajima porastao, da bi istovremeno, njena nezavisnost, zbog pretenzija Austro - Ugarske, bila kontinuirano izložena opasnosti.¹⁰⁵

Čitav redoslijed događaja koji su uslijedili nastaje kao rezultat niza neuspjelih pokušaja za rekonstruiranje Osmanske države. Propali su i pokušaji za sprovođenje planova tzv. " *turciziranja Makedonije putem sistematske kolonizacije muhadžira - emigranata, muslimana iz Bosne i Hercegovine. Ova je mjera izazvala nezadovoljstvo prema novom režimu koje je dopiralo čak do zemljoradničkih slojeva*.¹⁰⁶"

¹⁰⁴ Глигор Тодоровски, *Македонија по распарчувањето 1912/13-15*, Скопје 1995, 8.

¹⁰⁵ Vidjeti: Драгослав Јанковић, *Србија и југословенско питање 1914-1915*, Београд 1973, 73.

¹⁰⁶ Širom Makedonije osmanske, naročito vlasti mladoturaka u periodu od 1908 – 1912. godine vrše razmje-

Povlačenjem osmanske uprave i vojnih jedinica počelo je i raseljavanje većeg broja bošnjačkih muhadžira prema unutrašnjosti Male Azije, odnosno Anadolije. "Otkad je izgubljen tursko-srpski rat na Kumanovu ... u selu Hasanbegovu nastalo je iseljavanje muhadžera ... Za ono vrijeme kada su Srbi postavili vlast u Makedoniji od naših muhadžera iselilo se u granicama Turske i to: Suljo i Mustafa Bačić, Bajro Prekić sa sinovima Ademom i Ibrahimom, Pašo, Sešo i Arif Grošović, Pašo sa Vasvijom i Ibrahimom, Arif sa Nailom, Derviš i Hadžo Šajgović, Bećir Prpo, Murat Kubat, Murat Džubur, Abidaga, Šaban Prpo, Murat Kubat, Murat Džubur, Abidaga, Šaban Prpo, Hasan Okičin, Nasuf Injo, Mehmed efendija, Sejdo Hadžić, Avdo Barak, Sefer Kahro, Ibro i Arslan Šehović, Mustafa i Ejup, Čamil Musić, Ahmed Varsak, Hasan, Šaćir i Derviš Vukotić, Alija Matrić, Mušan Hrgonja, Salih Čajničanin, Huso Žganjo, Ajdin i Adem Sarić, Bećir Jakupović i drugi ... Ovi muhadžeri napuštali su zemlju, kuću i sve svoje imanje, bez da prodaju kome, jer niko nije htio kupovati, zato što su mislili svi odseliti u Tursku. Zemlja je napušтана i stvaranjem države Srba, Hrvata i Slovenaca 1918 godine. Otpočelo je naseljavanje Srba i Crnogoraca u okolini Skoplja, Kumanova ... Zaslužnim / Soluncima / doseljenicima dodjeljivana je zemlja koju su muhadžeri odlaskom ostavljali, kao i zemljište onih vlasnika koji nisu imali uredne tapije o svojini. Ovi doseljenici su dobijali prema zasluži zemlju od 100 do 1000 dekara i kredite za izgradnju kuća, stoku i oruđe za obrađivanje zemlje ... Sa sprovođenjem agrarne reforme Makedonci i muhadžeri, mnogo je rijetko ko dobio neki dio zemlje i to u onom momentu kada za tu parcelu nije bio zainteresovan doseljenik.

Makedonci su dobijali po malo begovske zemlje i to oni koji su bili čifčije na begovskom imanju, a muhadžeri, samo 3-4 familije dobile su po 20-50 dekara u mjesto zvano Kršikola i Horman, gdje su se zmiye i kornjače kotile ... Oni muhadžiri što nijesu otišli ... stalno su živjeli u nekoj neizvjesnosti i stalno mislili kada će se odseliti. Neki doseljenici u selu vršili su politički pritisak na muslimane, da bi ih kao tobož zemljake, u vrijeme vladinih i opštinskih izbora, pridobili kao glasačku mašinu ... na račun muslimana, uvijek se manje plaćala cijena duhanu, da bi bila povećana dose-ljeniku ...

Godina 1934, može se uzeti kao druga faza iseljavanja muhadžera u Tursku iz sela Hasanbegova /Sinđelić/ ... Doseljenici su tako vješto zavadili muhadžere za vreme vladinih i opštinskih izbora 1934/5. godine ... odmah su počeli da prodaju svoja imanja, pošto-poto i tako dobro učinili doseljenicima da za male pare kupe dobru zemlju i hajvan ... Za nepune

štaj i naseljavanje tzv. trećeg bošnjačkog muhadžirskog talasa. Bilo ih je u kočanskoj, strumičkoj, ovče-

poljskoj, tikveškoj, veleškoj, bitoljskoj, skopskoj i drugim oblastima.

Vidjeti: **Поранешните Балкански војни 1912 – 1913, (Извештај на Карнегиевата балканска**

комисија), Скопје 2000, 67.

dvije godine iz sela su se odselili: Cano Rakuljica sda braćom Džemailom i Mašom i njihovom familijom u Izmir, braća Sefo, Ćazo, Jazo sa familijom u Izmir, Halim Beganov, Mustafa Džindžo, Emin Pala, Suhbija sa braćom, sestrom i majkom Hafizom, Hajrovica sa sinovima, Avdija Nocin sa Jusufom i Ejupom i šćerkom Muradijom u Bursu, Rapuš i Šida sa djecom, Fetah, Latif, Kadrija, Fata, Hasib i drugi u Izmiru, Šuko, Adem Jahov, Zekir Sadikov-Mešić sa sinovima, Muradif, Rasim, Džemila i Mithad, Nazif Ljaljov, Hamdija, Hadžo sa Hakom i još ostalih muhadžera.

Treća faza iseljavanja muhadžera iz sela Hasanbegova bila je 1954/55. godine¹⁰⁷ kada su u Tursku otišli: braća Huzeir i Rizvan Bećiragin sa familijom u Istanbul, Nazmija-Alije Avdovića sa Maberom i kćerkom u Istanbul, Bećir Mumin Mašrić sa sinom Samijom i šćerkama /Ferida, Magbula, Kevsera i Šadija u Istanbul, Faik sa familijom /sin Kadrije Pazarca/ ... i ostali koji su živjeli u Skoplju."

Nastali problem sve intenzivnijeg iseljavanja muslimanskog stanovništva iz Makedonije za Tursku, koji je dobio šire razmjere, često je razmatrala i uspostavljena Komisija za međunacionalne odnose koja je radila u sklopu Centralnog komiteta Komunističke partije Makedonije vodeći na sastancima rasprave u vezi sa političkim implikacijama koje bi nastale u vezi sa ovim problemom.¹⁰⁸ Komisija je na jednom od brojnih sastanaka 1957.godine zahtijevala da se nastali proces detaljnije prouči i donesu adekvatni zaključci i stavovi.¹⁰⁹ Nakon sprovedenih analiza bilo je utvrđeno da se počev od 1951.godine " pod nacionalnom oznakom Turci iz Makedonije, do 15 marta 1959. godine iselilo 143.800 osoba ... "¹¹⁰

U pomenutoj etapi sa sigurnošću možemo evidentirati i odlazak prilično velikog broja bošnjačkih muhadžira decenijama koncentriranih na teritoriji Makedonije. Njihov tihi odlazak obilježava dodatnu stranu u kompliciranoj i neizvjesnoj historiji Bošnjaka. Hercegovačko stanovništvo iz Hasa-

¹⁰⁷ Iseljavanju u velikoj mjeri doprinosi potpisivanje tzv. *džentlenskog dogovora* koji je ostvaren 16. ma-

rtu 1955.godine izmeğu vlade FNRJ i Republike Turske. Postignut je sporazum o iseljavanju neograni-

čenog broja muslimanskog stanovništva. Formirana je specijalna komisija koju su sačinjavali: Aleksa-

ndar Ranković, Svetislav Stefanović-Ćeća, Milan Bartoš, Krste Crvenkovski, Leo Geršković, Vojkan

Lukić, Marko Vučković i Pavle Ivićević. U nastalim okolnostima se prema Makedoniji sredinom 50-tih

godina počinju slivati ogromne mase Bošnjaka iz Istočne Bosne i Sandžaka.

¹⁰⁸ Vidjeti: Глигор Тодоровски, *Демографските процеси и промени во Македонија од почетокот*

на Првата балканска војна до осамостојувањето на Македонија, Скопје 2001, 313.

¹⁰⁹ *Ibidem*, 314.

¹¹⁰ *Idem*, 317-318.

nbegova svoj životni put nastavlja u nekoliko turskih sela i gradova: *Istanbul* (*Yedikule, Küçük Çekmece / Kuçukçekmedže/, Sağmalcılar / Samaldžilar, Fındıkzade, Zeytinburnu, Sultan Eyub, Küçükklanga-Aksaray, Kumsal /*), Izmir (*Tepedžik /Tepecik/-/Alemići, Rakuljice/,Buca/Budža/-/Babovići/, Ješildere/Yešildere/, Bornova*), Edremit (*Karas, Burhaniye - /Prekići-Yavuz, Grošovići, Kozići-Atakaya*), Bal'kesir (Balikesir) Manisa, Urganlija (*Urganli)-/Šehovići, Grošovići-Lalići/, Turgutlu, Ankara* i drugo, iza sebe ostavljajući samo neznatan dio svojih sunarodnika, rodbine i ostalih, umjesto živog svjedočanstva kojim se potvrđuje postojanje ove nadaleko čuvene i velike bošnjačke muhadžirske kolonije u okolini Skoplja na prostranstvu sunčane i lijepe Makedonije.

Hasanbegovo na izmaku XX i početku XXI vijeka

Prema svjedočenju mnogih današnjih stanovnika Hasanbegova, osobito onih koji potiču iz starih porodica bošnjačkih muhadžira, stariji Hercegovci nisu nikada pominjali svoj zavičaj i rijetko se moglo išta zanimljivo saznati o problemima i muhadžirskoj neizvjesnosti koju su u to doba preživjeli, već su se odnosili kao da ni jednoga dana u pomenitim oblastima nisu živjeli.

Sedamdesetih godina XX vijeka je bilo veoma malo porodica starih hercegovačkih muhadžira u Skoplju, Hasanbegovu, Berovu i ponekim drugim mjestima. U Hasanbegovu su ostale porodice: Mehmedović, Pušović, Bulić (svi porijeklom iz Nikšića), Krvavac, Avdovića, Sulejmanović, Jusufović, Tahirović-Mešić, Sadiković-Mešić, Jumerović, Grošović, Ismailović, Maksutović i drugi. Nekoliko porodica (Abazović, Avdović, Čatović, Maksutović i drugi) živjelo je u Skoplju. Postoji uvjerenje da je ovaj broj znatno umanjen dodatnim parcijalnim iseljavanjem za Bosnu i Hercegovinu, Tursku i tzv. treće zemlje, tj. zemlje razvijenog Zapada.

Porijeklom iz Nikšića i Kolašina danas u Makedoniji srećemo porodice: *Abazović, Alibašić, Aličić, Alić* (svi u Skoplju i okolini), *Alomerović / Skopje, Kondovo /, Babačić / Ljubin, Skoplje /, Bajrović / Skoplje /, Beganović / Skoplje, Ljubin /, Bošnjak / Skopje /, Čatović / Skopje, Ljuboš /, Čustović / Berovo, Skopje /, Čengić / Skopje /, Karalić / Borino/, Kočan / Skopje, Ljubin, Tetovo /, Kofrc / Skoplje, Glumovo /, Kolić / Skoplje, Ljubin /, Kriještorac / Skoplje /, Kučević / Lisiče, Skopje/, Kurtović / Skopje /, Lukač / Sredno Konjari /, Ljuca / Skopje /, Martinović / Nikuštak /, Mecinović / Skoplje /, Mekić / Skoplje, Ljuboš, Orlanci /, Drndar / Skoplje, Čiflik /, Drpljanin / Skoplje, Donje Konjari /, Džogović / Skoplje, Ljubin, Fakić / Zelenikovo, Skopje / Fazlagić / Skopje, Gorno Orizari /, Ferizović /*

Skoplje /, *Gašanin* / Lažani /, *Hadžibulić* / Skoplje, Ljubin /, *Hasanagić* / Berovo, Skoplje /, *Hasić* / Skoplje, Ljubin, Ljuboš, Donje i Sredno Konjari *Hadžajlić* / Skoplje /, *Hamzić* / Skoplje /, *Hasanbegović* / Skoplje /, *Hodžić* / Skoplje /, *Husković* / Gorno Orizari, Skopje /, *Kahrović* / Ljuboš, Skoplje /, *Kajević* / Skoplje, Ljubin / *Kalić* / Skoplje /, *Kapetanović* / Skoplje /, *Karadan* / Zelenikovo /, *Karalić* / Borino /, *Melić* / Skoplje /, *Mešić* / Skoplje, Lažani /, *Mujović* / Žitoše, Skoplje /, *Mulić* / Skoplje /, *Mustafić* / Ljuboš, Skoplje / *Mušović* / Skoplje /, *Mujanović* / Skoplje /, *Nikšić* / Skoplje /, *Nišić* / Skoplje /, *Pašović* / Skoplje /, *Pepić* / Skoplje, Ljuboš /, *Porović* / Skoplje /, *Rujević* / Skoplje /, *Rustemović* / Skoplje /, *Saračević* / Skoplje /, *Serhatlić* / Skoplje /, *Smailagić* / Skoplje /, *Trnčić* / Gorno Orizari /, *Tirić* / Gorno Orizari /, *Šator* / Gorno Orizari /, *Šehović* / Skoplje /, *Zukić* / Skoplje /, *Župić* / Skoplje / i mnogi drugi.

Zahvaljujući svojevrsnom obliku vitalne recepcije Bošnjaka i njihovog nacionalnog bića na mješovitom makedonskom multikonfesionalnom prostoru stiže se opravdan utisak, da je Makedonija za muhadžirski bošnjački narod uvijek bila toplo utočište.

Muhadžirluk Nikšićkih Bošnjaka

(Hercegovina – Makedonija – Turska)

(r e z i m e)

U ovom radu autor iznosi problematiku egzodusa Bošnjaka Hercegovine, naročito mještana i građana Nikšića i njegove okoline, odnosno njihovog puta od rodnog kraja preko Makedonije za Tursku.

Autor u radu obuhvata vrijeme dolaska osmanske uprave u Hercegovini od 1482/3 pa sve do kraja osmanske vladavine, 1912. godine,

Protjerivanje nikšićkih Bošnjaka označava najdramatičniju životnu epizodu u historiji muhadžirskog pokreta nekada brojnog islamskog stanovništva Hercegovine. Prisilna i planska uspostava etnički čistog prostora rezultuje ostavljenim pustošem i očajom: spaljena kućna ognjišta, zbjegovi, usputno umiranje, glad i bolesti, destrukcija i tragička katarza.

Panična razasutost ovog napaćenog bošnjačkog stanovništva koja se odvijala poslije zauzimanja Nikšića (septembar 1877.) i njegovog strategijski značajnog okruženja, uprkos pruženom otporu i vojnom preimućstvu Crnogoraca, odvijala se u svim smjericama što su vodile bezbijednom utočištu prema unutrašnjosti osmanske teritorije.

Sve važnije putne komunikacije, uključujući i željeznicu, bile su preplavljene kolonama muhadžira koji su za sobom vukli nejač, žene i starce. Potresna kazivanja mnogih očevidaca upućuju na sav teret, patnje i

umiranja ovih stradalnika. Mnogo se ljudi riješilo za bijeg prema bespuću i zastrašujućim planinskim gudurama, a to je trajalo očajno dugo, čak i po nekoliko mjeseci.

O svemu uvjerljivo, snagom neobjavljenih osmanskih i bošnjačkih memoarskih dokumenata, svjedoči i ovaj naučni prilog. U njemu su sadržane brojne pojedinosti o prisilnom proterivanju stanovništva Nikšića i njegove okoline u etapnom nastanjanju po preostalim dijelovima Berlinskim kongresom (1878.) prekrojene Osmanske Države.

Najizraženija je bila koncentracija u pojedinim enklavama u Albaniji, Grčkoj, Bugarskoj i dijelovima novoformiranog (1877.) Kosovskog Vilajeta (Novopazarski Sandžak, Kosovo i Makedonija).

Vrijeme velike Istočne krize (1875-1881) u historiografiji označava postepeno potiskivanje Osmanske Države sa Balkana i borbu malih i obespravljenih naroda za uspostavljanje svoje državnosti. Brojni značajni dokumenti iz druge polovine XIX vijeka svjedoče da Makedoniju zapljuskuje veliki muhadžirski talas, gotovo iz svih pravaca. U tom vrlo intenzivnom procesu naseljavanja bošnjačkih muhadžira na makedonskom tlu, pomjeraju se i naša saznanja koja idu u prilog tezi da se odvijao i prije 1878. godine.

Od osobite koristi za našu historijsku nauku je otkrivanje bošnjačkih enklava i u Zapadnoj Makedoniji (Debar, Čegrane), a produbljujuju se saznanja o prvoj, i osim Skoplja (Üsküb) najvećoj enklavi Hasanbegovu (Singelić). To nisu jedine bošnjačke kolonije, obzirom da ih je bilo i u drugim mjestima (Berovska i Carevoselska oblast), međutim, nama je najznačajnije da je u njima egzistirao i veliki broj porodica nikšićkih muhadžira.

Akcent u svom radu dajemo izvjesnom broju izvanrednih - neobjavljenih dokumenata na osmanskom jeziku iz Zbirke o muhadžirima, pohranjenih u Arhivu Republike Makedonije, koji u redakciji autora svjedoče o egzodusu muhadžira-Bošnjaka iz Nikšića prema Makedoniji, njihovim najznačajnijim enklavama i daljnoj vrlo teškoj i promjenljivoj sudbini.

Ključne riječi: Bošnjaci, muhadžiri, Nikšić, Makedonija, Crnogorci, Hercegovina, raseljavanje, Osmanska država, Hasanbegovo, Skoplje ...

Migration of the Bosniacs muhadzirs* of Nikšić's
(Herzegovina – Macedonia – Turkey)

* *Muhadžir*-Arab word for refugee

(r e s u m e)

In This work the author expounds a problematic of the exodus of Herzegovina Bosniacs, especially the Nikšić population, more exactly their route from their homeland through Macedonia to Turkey.

The author encircles a period from the beginning of the Ottoman administration in Herzegovina (in the year 1482/3.) until the end of Ottoman reign (in 1912.).

Deportation of *Nikšić's Bosniacs* signifies the most dramatic life episode in the history of muhadzir's movement once multitudinous Islamic population in Hercegovina. Forced and methodical performance of ethnically clear area results in abandoned havoc and disaster: burned homes, shelters, on the way dying, hunger and diseases, destruction and tragic catharsis.

Panic floating of the suffered Bosniac people, which was running after the conquest of *Nikšić* (September, 1877.) and its strategically important environment, despite the given resistance and military advantages of Montenegrins, it was running toward every single line of march that led to the safe asylum - toward the midland of the Osmanlic territory.

Every important road network, including the railway as well, was overwhelmed with columns of muhadzirs that were carrying weak ones, women and old ones. Shocking denotations by many eyewitnesses refers to all weight, suffer and dying of these victims. Many people decided to run away toward the wildness and frightening mountainous forests, and it lasted desperately long, even several months.

This scientific contribution testifies cogently about everything, with the strength of unpublished osmanlic and bosniac memoirs documents. It is consisted of many details about forced deportation of the population from *Nikšić* and its environment settling, by stages, at remained parts of Osmanlic State, which was altered by the Berlin Congress (1878.).

The most expressive concentration was in several enclaves in Albania, Greece, Bulgaria, and in parts of newly formed (1877.) Vilayet** of Kosovo (Novi Pazar's Sandzak, Kosovo and Macedonia).

The time of big eastern crisis (1875-1881), in historiography, represents stage-by-stage removing of Osmanlic State from Balkan, and the struggle of little and disabled population for establishing theirs government. Many important documents from the second part of XIX century testify that Macedonia was plashed by large wave of refugees, almost from all directions. During that lively process of refugee's populating the Macedonian lands, some cognition were being improved moving toward the thesis that mentioned process was held before the year 1878.

** *Vilayet*-Turkish word for large administrative unit that consisted of Sandzaks – small autonomous territories

The significant benefit for our historic science gave discovering the bosniac's enclaves in western Macedonia (*Debar, Čegrane*), and knowledge about first and, beside Skopje (Üsküb), the biggest enclave - *Hasanbegovo* (Singelić) was developed. These weren't the singular bosniac's colonies, according the fact that they were formed also in other places (area of *Berovo* and *Carevo selo*). Nevertheless, for us, the most important thing is knowledge that huge number of refugee families from Nikšić existed in these colonies.

Emphasis in our research we give to some outstanding and unpublished documents written in osmanlic language from " *Collection about muhadzirs* ", housed at the Archive of Republic Macedonia. These documents testify about the exodus of bosniac muhadzirs from *Nikšić* toward Macedonia, their most important enclaves and further very hard and variable destiny. ***

Key words: *Bosniacs, muhadzirs, Macedonia, Montenegro, Hercegovina, floating, Osmanlic State, Hasanbegovo, Skopje ...*

*** Translated by prof. Edita Klimenta

CRNA GORA U LITERATURI OSMANLIJA S POSEBNIM OSVRTOM NA KNJIGU MEHMED SUBHIJA "KARADAĞ VE ORDUSU"

Dr. Adnan PEPIĆ
Karadağ

Uvod

Kada su Osmanlije osvajanjem male tvrđave Čimpi na Galipolju 1353. godine započeli svoja osvajanja na Balkanu, male i unutrašnjim borbama razjedinjene balkanske zemlje bile su primorane da se bore protiv njih, ali, ujedno, počinju sve više saradivati s njima u borbi protiv svojih političkih neprijatelja kako unutar svoje zemlje, tako i protiv onih iz vana.³⁰⁶ Prvi koju počinju saradivati sa Osmanlijama su Bizantijci,³⁰⁷ koji su u svojim međusobnim nesuglasticama tražili saveznike u susjedstvu.³⁰⁸ Uskoro i ostale balkanske zemlje su započele praksu pozivanja Osmanlija kao svoje saveznike u borbama za ostvarivanje svojih ličnih ciljeva, ili u borbi za svoju politički opstanak.³⁰⁹ Ova vrstu usluga Osmanlije su vješto koristile da za sebe što čvršće vežu balkanske vladare. Nakon bitke na Marici, 1371. godine.³¹⁰ njihova osvajanja na Balkanu su krenula duboko ka unutrašnjosti, ubrzo pod njihovu vlast dolaze značajni gradovi, koji svojim strateškim položajem predstavljaju vrata za daljnja napredovanja. Kolika je brzina prodora Osmanlija kao pokazatelj može nam poslužiti podatak daje

³⁰⁶ Možemo reći da sve do bitke na Marici 1371. godine Osmanlije na Balkanu se bore samo protivu Bizanta, s konačnim ciljem osvajanje Konstantinopola. Na takav zaključak nas navodi smjer njihovih osvajanja. Bitka na Marici je uticala da oni agresivnije krenu prema zapadu, ali da ujedno spriječe bilo koju pomoć sa zapada Bizantu i Istanbulu, koji su sve više opkoljavali.

³⁰⁷ Prije Osmanlija Bizant je koristio usluge Umur bega, vladara oblasti Aydin. vidi: G. Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, Ankara, 1986.,-492.

³⁰⁸ Nakon jedne ovakve pomoći Osmanlijama je bila obećana tvrđava Čimpi koju je zaposjeo šehzade Sulejman, sin sultana Orhana. Vidi: Ismail Hakki Uzuncarsili, Osmanli Tarihi, c. I, Ankara 1947.. 136. (dalje: I.H. Uzuncarsili, Osmanli Tarihi)

³⁰⁹ Srpski car Dušan je u svojim nakanama da osviji Istanbul tražio od sultana Orhana savezništvo. Za uzvrat mu je obećao dati ćerku za jednog od njegovih sinova. Gavro Škrivanić, Kosovska bitka (15 juna 1389), Istorijski institut NR Crne Gore, Titograd 1956., II.

³¹⁰ U turskoj literaturi se govori o dvije bitke na Marici. Pod uticajem Gibbonsa prvi koji u turkoj literaturi govori o dvije bitke je Uzuncarsili. Prema njemu prva bitka se odigrala 1364. godine (Gibbons je kao datum naveo 1363. godinu), a druga bitka 1371. Prema istom historičaru u prvoj bitci su protivu Osmanlija učestvovala udružene snage Mađara, Bugara, Srba, Vlaha i Bosanaca uz podršku Pape. Vidi: I.H. Uzuncarsili, Osmanli Tarihi, 167.

nakon osvajanja Niša (1386) jedna njihova akindžijska četa došla do rijeke Neretve.³¹¹

Ova, za balkanske zemlje i narode, zastrašujuća i brza osvajanja proširila su se i do teritorija Crne Gore. I crnogorski vladari će u međusobnim sukobima i borbama sa neprijateljima u susjedstvu nekada tražiti pomoć Osmanlija, koji će i njen teritorij polahko osvojiti. Prvi put Osmanlije osvajaju Crnu Goru 1479. godine.³¹² Ova prva vladavina Osmanlija crnogorskim teritorijem trajala je oko dvije godine. Godine 1481. crnogorskom vladaru Ivanu Cmojeviću bio je dozvoljen povratak u zemlju i dopušteno da ponovno preuzme vlast. Konačno je Crna Gora osvojena 1496. godine koja je po osvajanju pripojena skadarskom sandžaku, ali će jedan kratak period, u vremenu Skenderbega Crnojevića, biti izdvojena u jedan poseban sandžak.³¹³ Do kraja vladavine Osmanlija Crnom Gorom ona je bila sastavni dio osmanlijske države i sistema, koji su oni u potpunosti uspostavili i na njenom teritoriju. Naravno, pritom se moraju imati u vidu određene specifičnosti, koje su rezultat geografskog položaja, sama blizina moru i mletačkim posjedima, kao i konfiguracija terena. S toga su vrlo brzo nametnuti porezi stanovništvu ove regije ukinuti i uspostavljeno je plaćanje filurije, prema starom vlaškom običaju.³¹⁴

Crna Gora u osmanlijskoj literaturi

Kao i svaka druga oblast, koja je bila sastavni dio osmanlijske države, i Crna Gora se spominje u dokumentima osmanlijskog porijekla. Ona je popisivana u defterima kao i druge oblasti, spominje se u raznim kanunnamama, mnogi dokumenti se odnose, ili govore o njoj. Mi ovdje, pak, ne mislimo govoriti o spominjanju Crne Gore u obimnoj osmanlijskoj

³¹¹ Konstantin Jireček, *Istorija Srba* /, Beograd 1952., 324.

³¹² -Te godine Mlečani su sklopili mir sa Osmanlijama i predali im Skadar, zbog čega je Ivan Crnojević, zbog pomoći koju je pružao Veneciji, bio prinuđen da napusti svoju zemlju, vidi: *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1972., 107.

³¹³ Branislav Đurđev, *Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII veku*, Sarajevo. 1953., 15 (dalje: B. Đurđev, *Turska vlast*); isti. *Dva deftera Crne Gore iz vremena Skender-bega Crnojevića* (prva sveska), Sarajevo 1968.

³¹⁴ O tome kakva je bila osmanlijska vlast u Crnoj Gori najviše se bavio Branislav Đurđev. Vidi: Branislav Đurđev, *Turska vlast. Pored Đurđeva o Crnoj Gori iz osmanlijskog perioda* značajne radove objavio je i Jovan Tomić. Vidi: Jovan Tomić, *Crna Gora u početku XVII veka* bila je, zaista, potčinjena Turcima, *Delo XVII* (1898); isti, *Crnojevići i Crna Gora*, *Glas LVIII* (Beograd 1900) 143-201; *LX* (1901), 65-152, *LXII* (1901) 47-111. isti. *Politički odnos Crne Gore prema Turskoj 1528-1684 godine*, *Glas LXVIII* (Beograd 1904), 1-107. Pored ove dvojice pisali su i drugi ali smatramo da su ova dva istraživača najozbiljnije dali osjecene, s obzirom da su svoje zaključke navodili na osnovu arhivske građe, Đurđev osmanlijske, Tomić mletačke provincije.

dokumenaciji, već o tome kako se i koliko je spominjana u pisanoj osmanlijskoj literaturi, u kojoj se spominje u određenim periodima manjeg, odnosno većeg intezileta, u zavisnosti od značaja i uloge koju je igrala u nekim događajima. Ako bismo određivali koji je to period kada se o Crnoj Gori najviše govori, zasigurno, to bi bila druga polovica XIX i početak XX vijeka, u kojem se i broj napisanih djela kod Osmanlija značajno uvećao. U tom periodu nastaje nemali broj knjiga koje govore o određenim regijama, pa i o Crnoj Gori.

Nastale u vremenu kada se osmanlijska država suočila s velikim brojem nacionalnih pokreta na cjelokupnom njenom balkanskom prostoru, kao i šire, mnoge od tih knjiga imaju za cilj da upoznaju svog turskog čitatelja o datom prostoru s historijskog, geografskog ili vojnog aspekta. Jedan dio knjiga, je pisan za mlade oficire koji su se školovali u osmanlijskoj vojsci. Značajan broj napisanih djela su potkrijepljeni osmanlijskom vojnom dokumentacijom i odnose se na pokrete, pobune ili ustanke koji su vođeni protiv osmanlijske države u pojedinim pokrajinama na Balkanu i u nekim drugim oblastima u drugoj polovini XIX, ili početkom XX vijeka.

Upravo, knjige iz tog perioda o Crnoj Gori su nastale na istim osnovama. Na to je, dakako, uticala i borba Crne Gore za svoju nezavisnost i njene stalne pobune protiv osmanlijske države, kao i njena težnja za osvajanjem onog teritorija koji su u tom periodu još uvijek držali Osmanlije. Stoga nas ne čudi da pojedina djela govore samo o nekoj pobuni koja je nastala na prostoru tadašnje Crne Gore, ili o pokretu Osmanlija protivu gušenja nastalih pobuna. Među napisanim knjigama ima onih koje su pisali oficiri. Prilikom pisanja takvih knjiga služilo se isključivo vojnom dokumentacijom osmanlijskog porijekla, čime je data samo jedna slika. Uprkos toj činjenici ove knjige nas upućuju na nedovoljno istraženu osmanlijsku arhivsku građu, čime one dobijaju na svom značaju. Jedan dio knjiga je produkt samostalnog rada istraživača, a jedan dio su prevodi s nekog od evropskog jezika. U bilo kojem slučaju da je neko od djela nastalo u vezi s Crnom Gorom ono je višestruko značajno. U tim djelima može se vidjeti uloga Crne Gore koju je igrala na Balkanu, kao i sam njen značaj za određeni problem s kojim se suočila osmanlijska država. Izgleda da su događaji kao što su pobuna Hercegovaca iz 1875. kao i Crnogoraca godinu dana kasnije, 1876-77, imala najvećeg značaja. Svakako, pored ovih pobuna tu su još balkanski ratovi, s početka XX stoljeća, odigrali značajnu ulogu u spominjanju Crne Gore od strane Osmanlija. Na kraju treba istaći da su ove knjige pisane na osmanlijskom jeziku.

Spisak knjiga koje se odnose na Crnu Goru

Naslovi koji se ovdje navode nisu konačan broj literature osmanlijske provincije o Crnoj Gori. Ovdje su date samo one knjige koje se nalaze u katalogu Nacionalne biblioteke Republike Turske u Ankari i u

çijem naslovu ima imena Crne Gore. Znači, uzete su samo one knjige koje direktno govore o Crnoj Gori.

-Ahmed Sedad; *Karadağlılarda Sevkü'l-ceys ve Ta'biye*, Istanbul 1327 (rumi)1911 (miladi), Mekteb-i Harbive Matbaası, 57, 1 kroki.

-Ali Fitri, 1291-1292 *Hersek Seferi*, 1292-1293 *Osmanlı-Karadağ Seferi ve Hâl-i Hâzır Darü'l-harekâti*, Istanbul 1327 (rumi) 1911 (miladi), Mektebe-i Harbiye Matbaası, 3+103+1, 5 harita.

-Ali Fitri, *Cografya-yi Askerî ve Tarih-i Harb Derslerinden. İkinci kitab 91-92 Hersek Seferi 92-93 Osmanli Karadağa Seferi ve Hâl-i hazır darülharekâti*, Istanbul 1327 (rumi) 1911 (miladi), Mekteb-i Harbiye Matbaası, 3+130+2, 6 levha.

-Ismail Fazıl Paşa, *1292-1293 Osmanlı-Karadağa Seferi*, Istanbul 1329 (rumi) 1913 (miladi), Necm-i İstikbâl Matbaası, 59+1.

-Kamil Kapudan, *Karadağ Hakkında Bazi Malûmât*, Istanbul 1284 (hicri) 1877 (miladi), Mihran Matbaası, 49.

-Mehmed Subhi, *Karadağ ve Ordusu*, Istanbul 1317 (rumi) 1900 (miladi), Feridive Matbaası, 92+3, 2 Levha, 5 Planş.

-Mehmed Subhi, *Karadağ Ordusu*, Istanbul 1317 (rumi) 1901 (miladi). Feridiye Matbaası, 92.

-Topkaneli Kamil Kaptan. *Karadağ*, Istanbul 1294 (rumi) 1877 (miladi), Mihran Matbaası, 49.

-*Balkan Kısmı Karadağ Ordusu Ahvâl ve Tenkiset-ı Askeriyesi. Yalnız Zâbitâna Mahsûs Olmak Üzere*, Istanbul 1325 (rumi) 1909 (miladi), Matbaa-i Askeriye; Umûm Erkân-ı Harbiye Dairesi 2. Şubesi, 26.

-*Harbi Umûmî Panoraması. Album de la Guerre Generale. 1914 Almanya, Fransa, Rusya, İngillere, Avusturya ve Macaristan, Sirbistan, Belçika, Karadağ hükümetleri arasında vukubulmakta olan muhaberata dair tasavır ve haritalar*, Istanbul 1330 (rumi) 1914 (miladi), Kitabhane-i Islâm ve Askerî, (8 cüz).

-*Karadağ Coğrafyası*, (çeviren: Ahmed Tefik Paşa), Istanbul 1329 (rumi) 1913 (miladi), Mahmud Bey Matbaası, 60.

-*Karadağa Meselesi Hakkında Muhtıra*, Istanbul 1269 (hicri) 1853 (miladi), 7.

-*Karadağ Ordusu Hakkında Muhtasar Risale*, (çeviren: Karargâh-i Umûmi İstihbarat Şubesi), İstanbul 1331 (rumi) 1915 (miladi), Karargâh-i Umûmi Neşriyatı, 13, 2 levh, 2 planş.

-*Memâlik-i Osmaniye ve Karadağ Hududu*, İstanbul 1307 (hicri) 1890 (miladi), Askeri Matbaa, 15.

-*Yunanistan ve Romanya ve Sirbiya ve Bulgaristan ve Karadağ'da Bulan Cemat-i İslamiyenin Husûsat-i Mezhebiyeleri Hakkında Cânib-i Şeyhülislâmîden Kaleme Ahnan Talimâtîr*, İstanbul 1302 (hicri) 1885 (miladi), Matbaa-i Amire, 23.

Mehmed Subhi i njegovo djelo "Karadağ ve Ordu"

Djelo Mehmed Subhija, napisano na osmanlijskom jeziku³¹⁵, objavljeno je na samom početku XX stoljeća u Istanbulu. 1900. godine, odnosno 1317. godine po hidžri. Mehmed Subhi je bio oficir u osmanlijskoj vojsci i predavač na vojnoj akademiji, te poznavalac vojnih prilika kod Osmanlija i na Zapadu. Napisao je nekoliko knjiga koje se odnose na vojske i vojno stanje nekih od evropskih zemalja. Knjiga Crna Gora i njena vojska je značajna za Crnu Goru jer se u njoj govori o Crnoj Gori s početka dvadesetog stoljeća, kao i o strukturi njene vojske.

U knjizi su, pored iscrpnih podataka o vojsci, date i neke fotografije kao što su fotografije činova koje je koristila tadašnja crnogorska vojska, zatim tu su još fotografije zastava, uniformi, ordenja, medalja, sve s ciljem što slikovitijeg i detaljnijeg upoznavanja njenog čitatelja sa crnogorskom vojskom i njenom strukturom. Na kraju knjige nalazi se i karta Crne Gore iz tog perioda, koja daje uvid na crnogorski državni teritorij.

Mehmed Subhi je svoje djelo podijelio u tri poglavlja. U prvom poglavlju se ukratko govori o događajima koji su se dogodili prije osmanlijske vladavine a povezani su s osmanlijskom državom, kao i o događajima koji su se desili za vrijeme osmanlijske vladavine Crnom Gorom. Tako se spominje osmanlijska vojska koja je brojala 40 000 vojnika i koju je poslao Sultan Murat I (najvjerojatnije se radi o 1388. godini) na čijem su čelu bila dvojica znamenitih osmanlijskih vojskovođa, Hajrudin Paša i Timurtaš Paša. Ova vojska je prvi put pohodila Crnu Goru i porazila je vojsku Balše i Đorđija i došla do Drača, Skadra i Podgorice. Autor dalje navodi daje za vrijeme Sultana Bajezida bila osvojena Zeta, koju, zbog sultanove zauzetosti u Anadoliji, kasnije zauzima Venecija. U doba Ahmed Paše Hercegovića. 1476. godine, osvojeni su ponovo neki dijelovi Crne

³¹⁵ Nominacija osmanlijski jezik koristi se za turski jezik koji je pisan arapskim pismom i koji ima određene specifičnosti preuzetih iz arapske i persijske sintagme. Kod nas se češće upotrebljava pogrešan naziv, staroturski jezik.

Gore, a Sultan Mehmed Fatih je, zbog pomoći Veneciji prilikom opsade Skadra, za kaznu, napao Ivana Crnojevića, oduzeo mu glavni grad Žabljak i primorao ga da pobjegne u planinske predjele.

U ovom poglavlju pisac nas upoznaje još i sa nekim događajima unutar vladajuće crnogorske porodice (Crnojevića), kao i o tome na koji je način Crna Gora pripojena Skadarskom sandžaku, u kojem je, prema navodima autora, ostala jedan vijek. Dalje se govori o događajima koji počinju s pokoljem nad muslimanima u vrijeme Danila I (1702), te o crnogorskim osvajanjima i o borbama Osmanlija za ponovno vraćanje izgubljenog teritorija. Na kraju poglavlja se govori o dolasku knjaza Nikole za "Knjaza I gospodara od Crnegore i Berda".

U drugom poglavlju, koje čine pet delova, govori se o geografiji Crne Gore. U prvom dijelu je kratko dat prikazi o ogranicama, položaju i površini. U drugom dijelu (Reljef, planine i rijeke) daje se pregled rijeka i planina, zatim njihov položaj i značaj. Tu se spominje da rijeka Zeta dijeli Crnu Goru na dva dijela, na dio koji se zove Crna Gora i na dio pod imenom Brda. Prvi dio, navodi se, je prava Crna Gora i nalazi se na zapadu i jugu, a Brda se nalaze na sjeveru i istoku rijeke Zete. U trećem dijelu ovog poglavlja (Zemljoradnja, stočarstvo i prirodna bogatstva) daje se pregled o zanimanju stanovništva i navodi se, da zbog neplodnosti zemljišta, samo u Zeti, nekim predjelima Brda i u blizini Skadarskog jezera može uzgajati kukuruz, potom da se u Zeti, u neznatnim količinama, proizvodi vino, a u Bjelopavlicima se uzgaja duhan. U četvrtom dijelu (Sistem uprave, upravna podjela, stanovništvo) govori se o državnom sistemu koji vlada u Crnoj Gori, o tome na koji način se izabira vladar (princ), ko ga izabira, zatim se govori o podjeli zemlje na oblasti i na kraju ovog dijela se daje broj stanovnika. U petom dijelu (Nacionalnost, vjera, jezik i obrazovanje) govori se o porijeklu Crnogoraca, o vjerskim zajednicama koje egzistiraju na teritoriju Crne gore (hrišćani, muslimani, katolici), njihovom broju i strukturi, te o obrazovanju stanovništva i školama, s posebnim osvrtom na mektebe muslimana. Ujedno se spominju novine koje izlaze iz štamparije u Crnoj Gori. U posljednjem, šestom, dijelu ovog poglavlja govori se o putevima, saobraćaju i sredstvima komunikacije.

Kao što se vidi iz gore navedenog autor knjige se trudio da iznese najpotrebnije činjenice koje se trebaju znati o nekoj regiji, odnosno državi. U ovom poglavlju dati su vjerodostojni podaci, bez primjesa bilo koje namjere.

U posljednjem poglavlju, koji je ujedno najveći i glavni dio knjige, govori se o vojsci Crne Gore. Ovdje pisac opisuje sve pojedinosti u vezi sa crnogorskom vojskom, od njenog broja, trajanja vojnog roka, gdje se navodi da su svi sposobni muškarci od 17 ili 18 godina pa do 55, odnosno 60 godina vojnici, zatim se govori o broju vojnika, kojem rodu pripadaju, s datim tabelama, zatim o vojnom budžetu, snage kojima je tadašnja Crna Gora raspolagala, oružje koje je koristila, o njenom vojnom kadru,

zapovjednicima, uniformama, orednjima, medaljama i sve u vezi sa crnogorskom vojskom. Podaci su detaljni i upućuju vjerodostojno čitatelja, vjerovatno budućeg oficira u osmanlijskoj vojsci, na Crnu Goru, njen geografski položaj i vojsku kojom raspolaže.

Na kraju treba dodati da ova knjiga nije najznačajnija, ali jeste itekako značajna za istraživanje historije Crne Gore i njene vojske, uopće.

ÜSKÜB'ÜN TARİHİNİ YAZAN SALİH ASİM RUSTEM BEY

Fahri KAYA
Makedonya

1911 yılında, milliyetçi esaslara dayanan ve İşkodra, Kosova, Manastır ile Yanya vilayetlerinin bir vilayet olarak ve bunun da ayrı bir parlamento tarafından yönetilip bağımsız bir orduya sahip olmasını isteyen Arnavutlar'ın isyanını sakinleştirmek üzere, V.Mehmet Reşat'ın (1844-1918) Rumeli ziyaretine, Osmanlı devletinin Avrupa bölgesinde yaşayan ve gün geçtikçe yurtlarını kaybedeceklerine dair büyük bir endişe içinde yaşayan Türkler, dertlerine derman bir umut ışığı olarak bakıyordu. Bu yüzden yerli halk, altmış yedi yaşında böyle uzun bir yola çıkmaya karar veren padişahı ne daha iyi karşılamak için büyük hazırlıklar yapıyordu. Padişahın ziyaret edeceği yerler, özel olarak Selanik, Manastır, Üsküp ve Kosova'daki Gazimestan'a çekidüzen veriliyor, okullardaki öğretmen ve çocuklar padişah onuruna zengin programlar hazırlıyor, din görevliler ile yerel yöneticiler iki yüz küsur yıl sonra yeniden buralara gelen bir hükümdarın Rumeli'de kendini ne daha rahat, huzurlu ve güvenli hissedebilmesi için gereken tedbirleri alıyordu.

Haziran ayının ilk günlerinde İstanbul'dan büyük törenle uğurlanan V. Mehmet Reşat, birkaç gün sonra Selanik limanında, gene büyük bir görkemle karşılandı. Manastır, Üsküp ve Priştine'de halk sokaklara dökülerek hükümetten çok padişaha karşı olan bağlılık duygularını ve umutlarını ifade etti. Gazimestan meşhedinde onbin küsur kişiyle birlikte cuma namazını kıldıktan sonra V. Mehmet Reşat ağırlandığı gibi Rumeli'den gene tören ve saygıyla uğurlandı. Bir yıl sonra da Arnavutluk bağımsızlığını ilan etti, ama Kosova Arnavutlar'ı Sırbistan egemenliği altına duşturdu.

Bu aslında bir Osmanlı padişahının Rumeliye olan son gezisiydi. Önemli ve tarihi olan bu ziyaret ve Osmanlı Devletinin Balkanlardaki ömrünü uzatabilmek yönünde ciddi bir girişimdi. Fakat Arnavut milliyetçilerine kimi ödünler vermesi ve bir genel af fermanını imzalamasına rağmen Sultan Reşat Kosova'daki durumu yatıştıramamıştı. Hükümet Arnavut isyancılarına özerk bir yönetim önerisinde bulunmasına karşın, Arnavut sorununu çözememişti. V.Mehmed Reşat İstanbul'a eli boş dönmüştü. Bir yıl sonra da Osmanlı tarihinin en trajik olaylarından biri başgösterdi. Osmanlı ordusu, Birinci Balkan Savaşı sonucu, beşyüz küsur yıl hakim olduğu topraklardan çekilmek zorunda kaldı. Devlet-i Osmaniye, Avrupa'daki toprağın aşağı yukarı yüzde 85'ini kaybetmiş ve nüfusunun büyük bir kısmını Balkanlarda bırakmıştı.

V. Mehmet Reşat'ın Rumeli'ye ziyareti vak'anüvisier tarafından yazıldı ve tarihte son padişahlardan birinin Rumeli'yi kurtarmak için yapılan önemli bir caba olarak kaydedildi. Bu geziyle ilgili kayıt ve

değerlenmelerden başka, Makedonya Türkleri için, bugün bile değerini yitirmeyen, iki önemli tarihi eser kaldı. Biri Mehmet Tevfik'in (1865-1945) “**Manastır Vilayetinin Tarihçesi**”, ikincisi de Salih Asım Rustem Bey'in “**Üsküp Tarihi ve Civan**” kitaplarıdır. İkisi de V.Mehmet Reşat'ın Rumeli ziyareti dolayısıyla özel olarak yazılmış ve hükümdarın Manastır, daha doğrusu Üsküp'ü ziyaret ettiği günlerde kendisine sunulmuştur.

Bazı kayıtlara göre, Salih Asım Rustem Beyin³¹⁶ Üsküple ilgili yazdığı kısaca “**Tarih**”ini, Sultan Reşad'a, 11-15 Haziran günleri, Murat Paşa Camii'nde, cuma namazını kılmaya geldiğinde verilmiştir. Salih Asım Rustem Bey'in “**Üsküp Tarihi**” ile ilgili araştırma yapan Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Öğretim Üyesi Prof. Dr. Nesimi Yazıcı,³¹⁷ Üsküp ziyareti sırasında Sultan Reşat'a sunulan ve bugün Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesinde bulunan bu elyazma, 11 cm. boyunda, 15 satırlık sahifelerden, 6 sayfalık bir risaledir³¹⁸. Metnin sonunda verilen bilgiye göre **Üsküp Tarihi**, padişahın Üsküp'e gelmesinden iki gün önce, yani 1911 yılının 8-9 Haziran günleri tamamlanmıştır. Bu elyazması, daha doğrusu Sultan Reşat'a sunulan metin daha sonra genişletilerek aynı yılın Temmuz ayında, 1888 yılında Priştine'den Üsküb'e nakledilen Kosova matbaasında basılıp vilayetin merkezi olan şehir hakkında değerli bilgiler içeren önemli bir eser olarak tarih meraklılarının eline geçiyor.

Üsküp Tarihi'nin Sultan Reşat'a sunulan ve yazarın Arap harflerinin en çok kullanılan rik'a elyazısıyla güzel yazılmış metinle, 1911 yılının Temmuz ayında yayınlanan ilk baskı arasında kıyaslama yapanlar bu iki metin arasında büyük bir farkın bulunmadığını tespit etmektedir. Elyazmadaki **Mukaddime**'de, yazar, çoktan böyle bir eser yaratmak niyetinde olduğunu bildirirken bunu ancak Sultan Reşat'ın Rumeli ziyareti dolayısıyla yapabildiğini bildirmektedir. İlk yazma metinde, yazar padişaha, Üsküp hakkında kimi genel bilgiler sunmakta, şehirdeki durumun tablosu çizip yerel yöneticiler ile halkın padişahdan neler beklediğine ağırlık vermektedir.

Üsküp Tarihi'nin Kosova matbaasında basılan ilk baskısı el yazmasına göre biraz daha geniş. Küçük boy ve on sahifelik olan bu kitapçıkta şehrin geçmişi hakkında da daha geniş bilgiler yer almaktadır. Şehirdeki asarı atika ve özet olarak Osmanlı eserleri ile ünlü kişiler hakkında aktardığı ve sunduğu bilgilerin sağlam kaynaklara dayandığını da

³¹⁶ Adı, Salih Asım, Salih Asım Rustem Bey ve Simitçilerden Salih Hacı Rustem Bey olarak da geçer.

³¹⁷Nesimi Yazıcı, Salih Asım'ın eserlerinde Üsküp, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Araştırma Merkezi, Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara, Türk Dünyası Semineri, Bildiriler, sayfa 49 -61- 1995, İstanbul.

³¹⁸Fehmi Ethem Karatay, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar katalogu, İstanbul, 1961.

anlamak zor değil. Anlatılanlardan da yazarın kişisel bilgi ve görgüsüne dayanan bilgilerin ayrı bir değeri var. Yazar kimi olay ile olguları yorumlamaktan da kaçınmıyor, değişen durumların nedenini ve tarih boyunca olup bitenleri açıklamaya çalışıyor.

Salih Asım'ın, 1911 yılının temmuz ayında basılan **Üsküp Tarihi**, 1920 yılında, ünlü Sırp Türkologu ve Üsküp hakkında birçok değerli, kalıcı çalışması olan Gliša Elezoviç tarafından Sırpça'ya çevrilmiştir.³¹⁹ Bu çeviri, yayınlandığı yıldan bu yana, bugünkü Makedonya'nın başkenti üzerinde incelemelerde bulunanlar tarafından temel kaynak olarak anılmaktadır.

Gliša Elezoviç, Üsküp Tarihi çevirisini yayınlarken esere, önsöze benzer bir metin yazmış. Bu satırlarda da, Salih Asım'ın, Üsküp'ün tarihini yazarken şöven görüş ile bağnaz duygularından kurtulamadığını vurguluyor. Osmanlı dönemi ve Türklerle ilgili yazılarının çoğunu Üsküp Rufayi tekkesi postnişini Saadettin Sırrı'nın sayesinde kaleme alabildiğini söyleyen Gliša Elezoviç bu sözlerle aslında Türk Osmanlı düşmanlığını yansıtmaktadır. Böyle bir yargıyla o, Üsküp'teki gayri Müslümler tarafından da hoşgörülü ve hemşerilerinin herbirine karşı aynı davranan bir kişi olarak bilinen Salih Asım'a hakaret etmektedir. Gliša Elezoviç, Mehmet Tefvik'in Manastır Tarihi eserinin çevirisi dolayısıyla yazdığı açıklamada da benzer sözler söylemiş, bu zat için de, onun **Makedonya ve Dünya Tarihten** gibi daha beş değişiklikleri de kaydedip bazı kıyaslamalar yapıyor. Bu karşılaştırmalardan, Osmanlı yönetimi yerine kurulan yeni devlet ve idarecilerinin, Türk varlığına karşı nasıl davranışlarını ve nasıl bir siyaset yürüttüklerini de çok belirgin bir biçimde görmek mümkün.

Yazar, Üsküp ile ilgili her konuyu büyük bir sorumluluk, titizlik ve özenle ele almakta, yazarken de son derece inandırıcı olmaya çalıştığı aşikar. Yazdıklarının uzun yıllık süren bir incelemeye, araştırmaya ve güvenilir kaynaklara dayandığına dair hiç bir kuşku bırakmamaktadır. Bu yüzden bilimsel bir çalışmaya uygun olarak sunduğu bilgiler ile kimi iddelerinin doğruluğunu yararlandığı kaynaklarla kanıtlamaktadır. Dipnotlardan Salih Asım Bey'in, Şemsettin Sami'nin altı ciltlik **Kamusul-Alam**'ından, **Evliya Çelebi'nin Seyyahatnamesi**, **Haritalı Osmanlı Tarihi**, **Resimli Osmanlı Tarihi**, **Tarihi Cedit** ile **Muvassai Tarih** gibi eserlerden yararlandığı anlaşılmaktadır. Sözün kısası o dönemin sağlam kaynaklarına ve yazarın kişisel bilgilerine dayanarak yazılan eserde önemli bir ikilem yaratacak, ya da ters yönde yorum yapmaya fırsat vermeyen oldukça kesin, doğru ve yararlı bilgiler var. Yazarın ansiklopedik bir üslubu, sade denebilecek bir anlatış biçimi var. Oldukça rasyonel az sözcükle çok şey söylüyor. Ele aldığı konunun ayrıntılarına girmiyor.

Üsküp Tarihi ve Civarı kitabının kapağında; **Muhabiri, Üsküp'lü simitçilerden Hacı Rustem Bey** diye yazıyor. Salih Asım, Üsküp tarihinde,

³¹⁹Çeviri Üsküp'te çıkan "Privredni Glasnik" gazetesinde tefrika olarak yayınlanmıştır. Sayı 21, 22, 23, yıl. 1920.

özel olarak bu şehrin son Osmanlı devrinin yıllarında, önemli ve saygın bir kişidir. 1869 yılında Üsküp'te dünyaya gelmiş ve 1935 yılında doğup büyüdüğü şehirde ölmüştür. Mezarı, şehrin en eski ve en büyük bir mezarlığı olarak bilinen Gazibaba'da bulunuyordu. 1954 – 1955 yıllarında mezarlık oradan kaldırılınca Salih Asım'ın mezarından iz kalmadı. Günümüze kadar hakkında derli toplu bir bilgi ya da yazı yok denebilir. Yazar hakkında gerek bilgilerin yoksulluğundan Nesimi Yazıcı da şikayet etmektedir. İki Dünya savaşı arasında Sırbistan ve Krallık Yugoslavya'nın güney bölgesinde yayınlanan gazete, dergi ve diğer yıllıklarda siyasetçi ve araştırmacı Salih Asım hakkında kimi küçük haberler var ama bunlar bu değerli kişi hakkında daha kapsamlı bir bilgiye sahip olmamız için yeterli değil. Gliša Elezoviç, 1931 yılında tarihi eserin yazarı olduğunu gözardı ederek, ya da bilmiyerek, amatör tarihçi diyor. Bunları yazıyor ama gene de hem Salih Asım ve hem de Mehmet Tevfik'in Üsküp ve Manastır ile ilgili tarihi kitaplarını yararlı bulduğundan bunları Sırpça'ya çeviriyor. Bu arada iki-üç dipnotla kimi düzeltmede bulunmaktan başka bu eserlerle nerede uzlaşmadığını söylemiyor, kayd etmiyor. Salih Asım'ın, Üsküp Tarihi çevirisine yazdığı önsözde, Gliša Elezoviç Türkler'de, edebiyat dışında bilim çalışmalarının yapılmadığını da söylemeyi iltiyaç duyuyor.

Üsküp Tarihi bundan sonra bir kere daha basılıyor. 17 Haziran 1932 yılında, Osmanlıların Makedonya'yı terketmelerinden yirmi yıl sonra yayınlanan bu son baskı, ilk el yazma ve ilk baskıya göre çok daha kapsamlı. Salih Asım bu defa eserine Üsküp Tarihi ve Civan³²⁰ başlığını veriyor. Kitap, “Kosova” matbaası, tarihe karıştığından, iki Dünya Savaşı arası yıllarda **Rehber, Hak, Hak Yolu, Seday'ı Millet, Işık ve Sosyalist Fecri** gibi Türkçe ve Türkçe-Sırpça olmak üzere iki dilde basılan „Uhuvet” (Bratstvo) ya da Üsküplüler'in Matbaacı Kazım olarak bildikleri Halil Kazım'in matbaasında basılıyor Bu defa kitapta, sadece Üsküp değil civarı ile de ilgili bilgiler verilmekte. Yazar, ilk baskısına nispeten, bu son metninde şehrin geçmişini daha tevsilatlı anlatmakta, şehirde yaşayan Türkler'den, bunların dini ve eğitim kuruluşlarından, Osmanlı döneminden kalma tarihi yapı ve anıtlarından genişçe söz etmekte ve bunların ne durumda olduklarına dair geniş bilgiler vermektedir. Örneğin, Osmanlı döneminde çalışan on sekiz medreseden, kitabı yazdığı yıllarda şehirde sadece dördünün etkin olduğunu, yerli Türk halkının, diğer milletlere nispeten eğitim imkanlarından mahrum olduğunu, ve bu yüzden çok geride kaldıklarını da üzümlere yazmaktadır. Yaşayan ve çalışan medreselerden yazar özel olarak Meddah Medresesinin önemini vurgulamakta. Bilindiği gibi o dönemde, bu medresenin başında meclisi mebusanlarından Ataullah Hoca (18?????) bulunuyordu. Meddah Medresesi 1924 yılında devlet tarafından kurulan “Kral Aleksandar” medresesine karşı koymak amacıyla

³²⁰ Üsküp Tarihi ve Civan, yazarı Üsküplü Simitçilerden Hacı Rustem Beyoğlu Salih Asım, 1932 yıl. Üsküp. Halil Kazım matbaası.

kurulup Üsküp uleması tarafından tutulan ve desteklenen bir medreseydi. Bu medreseler şehirdeki Müslüman aydınları ve ileri gelenleri radikal ile tutucu olarak ikiye bölen ve ders programlarıyla bir birinden farklı iki eğitim kuruluydu.³²¹

Şehirdeki eğitim kuruluşlarından başka Salih Asım, camiler, tekkeler, hanlar, hamamlar, köprüler ile kamu hizmetlerine dair yapılar için de geniş bilgiler vermekte ve bunlardan ayakta kalabilenler hakkında genişçe bahsetmektedir. Evliya Çelebi'nin, Üsküp'ü ziyaret ettiğinde şehirde yüzyirmi ibadetgâhın bulunduğunu tespit etmişken, Salih Asım, **Üsküp Tarihi ve Civarı** eserinde, 1932 yılında bunlardan ancak onbeşinin faal olduğunu yazmaktadır. Osmanlı döneminde, Üsküb'te tarikatların da çok gelişmiş olduğunu ve faal olan tekkeler arasında Rufai Tekkesi'nin başta geldiğini söylerken o, kitabı yazdığı yıllarda bunlardan Mustafa Paşa Camii dışındaki cami, tekke ve diğer ibadet yerlerinin bakımsız olduğunu da kaydetmeyi ihmal etmiyor.

Salih Asım, kimi tarihi hataları ve gerçek olmayan bilgileri de düzeltmeyi borç biliyor, örneğin, birçok kaynaklara göre şehirdeki taşköprünün Fatih Sultan Mehmet tarafından inşa edildiğinin iddia edilildiğini ve Evliya Çelebi'nin de **Seyahattanamesi**'nde böyle bir bilgi verdiğini bildiği için, o bunun doğru olmadığını yazıyor ve köprünün İkinci Murat tarafından inşa edilip Üçüncü Murat tarafından da onarıldığını yazıyor. Onarılan köprüyü gören halkın, bunun eskisinden daha güzel olduğunu söylediğini de kaydediyor.³²²

Taşköprüyle ilgili verdiği başka bir bilgide Salih Asım, Avusturya-Macaristan'ın Üsküp'ü istila ettiği yıllarda (1659- 1690) köprünün çok yıkıldığını ve mihrap üzerindeki kitabenin harap olduğunu kaydediyor. Mihrabın metni yeniden yazılmış, ama bu metin de, 1963 yılındaki Üsküp depremi günlerinde kaybolmuştu. Demek tarih tekrarlanıyor. Son zamanlarda, köprünün onarımıyla uğraşanların mihraba, üçüncü defa olarak aynı metni yeniden yazdıracaklarına inanmak gerek.

Osmanlı yaşam biçiminin hala çok canlı bir biçimde görüldüğü ve Türklüğün buram buram hissedildiği bir dönemde yazdığı **Üsküp Tarihi ve Civarı** adlı eserinde Salih Asım, daha birçok önemli konuda da ilginç bilgiler vermektedir. Bu arada kitabın ilk baskısı ile ikinci baskısı arasındaki zaman içinde şehirde olagelen yayınladığı **“Üsküpte Eski Müslüman Ailelerin Adları ve Geçmişleri Hakkında”**³²³ başlıklı yazısında Salih

³²¹Bu konuda Mustafa Memiç'in **“Velika Medresa i njeni učenici...”** adlı kitabında geniş bilgiler var. Kitap 1984 yılında, Üsküp'te, “Fonografika” tarafından yayınlanmıştır.

³²²Dr. Yov. Hadzi Vasiljeviç, Skoplye i okolina, Beograd, 1930 y.sayfa 76

³²³Gliša Elezoviç, O imenima i Starih Muslimanski Porodica u Skoplju, Zbornik za Etnografiju i folklor Juzne Srbije, Knjiga I.

Asım'ın, Kumbaracı, Huma Şahin ve Yahya Paşa aileleri gibi ünlü olan Simitçiler ailesinden olduğunu ileri sürmektedir. Şehirde üç kûsur yüz yıldan çok bir geçmişi olan bu eski, oldukça ünlü, zengin ve aynı zamanda asil ailelerin fertleri, eşraf ve ulema arasında her zaman ön saflarda bulunmuş. Biraz daha yaşlı olan Üsküplüler, Mahmut Bey'i, Şahin Bey'i ve İdrizova çiftliğinin sahibi İdriz Bey'i hatırlar. Bunlar da, Salih Asım gibi, Simitçiler ailesinden ünlü kişilerdi. Bugün Üsküp'te Simitçilere mensup olanların bulunup bulunmadığına dair kesin bir bilgim yok. Hatta, göçün yoğun bir şekilde başlamasından önce Üsküp'te yaşayan ve "Kontinental" adlı bir dükkanda satıcı olarak çalışan Salih Asım Bey'in oğlu Kemal Rustem Bey ile ailesinin de izini bulmak zor. Ama İstanbul'da, buradan göç etmiş Simitçi ailesine mensup olanları bulmak bence mümkün tabii. Bunun için çaba ve zaman gerek.

Var olan bilgilerden, **Üsküp Tarihi ve Civarı** kitabını yazan, artı doğum yerindeki önemli ve ciddi etkinlikleriyle şehirdeki tarihin bir parçası olan Salih Asım'ın, iyi öğrenim görmüş, çok zeki, kuvvetli bir enerjiye sahip, atılgan, cesur ve başarılı bir kişi olduğu anlaşılmaktadır. 1893 yılında, yirmi dört yaşındayken ilk defa olarak Üsküp'ün Belediye Başkanı oluyor³²⁴. Aralıklı olarak iki defa daha bu görevde bulunuyor. Belediye Başkanı iken de, Hafız Paşa'nın Kosova Vilayeti valisi olduğu dönemde, vilayetin imar işleri komisyonunun üyeliğine atanıyor. 1902 yılında da, birkaç yıl başında bulunduğu Belediye adliyesinden ayrılıyor.

Belediye Başkanı, Vilayetin yöneticilerinden biri ve Adliye Başkanı olarak Salih Asım, Üsküp için birçok hayırlı işler yapmış, adının kolay kolay unutulmaması için derin izler bırakmıştır. Yazılı bilgilere göre, Belediye Başkanı olduğu yıllarda, Üsküp halkı için çeşitli hastalıkların kaynağı olan Serava nehrinin önemli bir kısmını tekneye almış ve üzerini kapatmıştır. Ahaliyi artık sulardan, çöpten ve insan sağlığı için çok tehlikeli olan birçok pislikten kurtarmış. Belediye başkanlık görevine ayak bastığı ilk yıl şehrin merkezinde, Vardar nehrinin sağ ve sol tarafına suların taşmaması için set yaptırmış. Ama, o dönemde belediyenin maddi durumu iyi olmadığından dolayı şehri ikiye bölen nehrin yanlarına tamamen duvar ördürmeye başaramamış. Üsküp kronikçilerin yazdıklarına göre, Salih Asım niyetini gerçekleştirmiş olabilseydi, şehir 1916 ve 1935 yıllarında su baskısı altında kalmayacaktı.

Salih Asım Bey, belediye başkanı olduğu yıllarda Üsküp Taşköprüsü acınacak bir durumda bulunuyor. Halk, şehrin bir yanından öteki yanına gedebilmek için önce köprünün taş, sonra da keresteden yapılmış bölümünü geçmek zorundaymış. Salih Asım Bey, şehirdeki insanların utanç duydukları bu durumu ortadan kaldırır ve çabaları sayesinde Taşköprü eski, güzel halini alır.

³²⁴1896 Kosova Vilayeti, Rumeli Türkleri Kültür ve Dayanışma ve Derneği yayınları, yıl 2000, sayfa 67.

Bugünkü Üsküp parkının yapımında da Salih Asım'ın payı var. Parkın ilk kısmını o yaptırmaya başlamış. Hatta birkaç yıl öncesine kadar burada göklere tırmanan kavakların da onun zamanında dikildiğine dair kayıtlar var. Üsküp halkı için yaptığı yararlı ve hayırlı işlerin listesi oldukça büyüktür. Bir işe girişirken de o herşeyden önce şehirdeki yoksun kişileri düşünür ve hep bunlar için bir şeyler yapmaya çalışmış. Özel olarak yoksunların geçim ve sağlık durumlarıyla ilgilendiği de bilinir. Birkaç hayırseverle birlikte Üsküp'te ünlü olan "Şevkat" cemiyetini kuruyor ve bir ara bunun başkanlığını yapıyor. Maddi durumları iyi olmayanlara daha ucuz ilaç alabilmeleri için Salih Asım şehirde ilk belediye, bugünkü anlamda devlet, eczanesini açıyor. Ayrıca yoksullara vakıf yoluyla yiyecek sağlamak için de elinden geleni yapıyor.

Salih Asım'ın şehirde eğitimin gelişmesi için de büyük çabalar harcadığı bilinen bir gerçektir. Bu alandaki çalışmalarının tacı, Üsküp'teki zanaat okulunun (Mektebi sanayinin) kurulmasıdır Osmanlı devletinin eğitim alanındaki yasalarına göre daha büyük olan her şehrin, o zamanın deyimiyle Mekteb-i zanaat okuluna sahip olması gerekiyormuş. Üsküp Belediye Başkanı olduğunda Salih Asım Bey, şehirde ve hatta Kosova vilayetinde bile böyle bir okulun olmadığını tespit ediyor. Bunun için kollarını sıvayıp Mithat Paşa'nın gayretleriyle Niş, Sofya, İstanbul, Halep ve Selanik'te açılan zanaat okullarına benzer bir okulun Üsküp'te de açılması için girişimde bulunuyor. Önce, Vali Hafız Paşa'nın izniyle, vilayetteki öteki belediye başkanlarıyla bir toplantı yapıyor ve burada, vilayette böyle bir okulun Üsküp'te açılması için ortaklaşa karara varılıyor. Toplantıda, belediye başkanları okulu inşaata için yörelerinde yardım toplayacaklarına dair vaatte bulunuyor. Çok kısa bir zaman içinde gereken maddi imkanlar sağlanıyor ve okulun yapımına başlanıyor. Okul için, **İslahane** parkı yanındaki arsayı, Üsküp eşrafından saygın bir kişi olan Hacı Galib Bey hediye ediyor. Böylece, bugün Makedonya Ordusu Genel Kurmayı binasının bulunduğu yerde, 1895 yılında zanaat okulunun temelleri atılıyor. Üç katlı, birkaç dersane ve içinde camisi olan bu modern okul, 1 Eylül 1877 yılında hizmete veriliyor. Okulun çalışmaya başlaması dolayısıyla, şehirde büyük bir tören düzenleniyor. II Abdulhamit anısına okula Hamidiye adı veriliyor. Meşrutiyetten sonra da, yapımında katkısı olan ve genel olarak şehrin kalkınmasında büyük hizmeti geçen eski Kosova valisi Hafız Mehmet Paşa adını alıyor.³²⁵

Binanın temelleri atıldığında, okulun yönetimi ve buna kimlerin yazılabileceğinde dair kararların alınması ile ders programlarını onaylayacak bir heyet seçiliyor. Salih Asım'ın başında bulunduğu bu heyette, vilayetteki Türklerden ünlü kişiler yanısıra gayrimüslim olanlar da yer alıyor. Okula on iki ile on dört yaş arası genelde fakir ve yetim olan

³²⁵ Usküplüler okulun Hafız Mehmet Paşa tarafından yapıldığına inanır, ya da böyle bilir.

çocukların kabul edilmesi kararlaştırılıyor. Fakir ve yetim çocuklardan ücret alınmıyor. Durumları daha iyi olan ailelerin çocuklarına gelince bunlar belirli bir ödenek vermek zorunda kalıyor. Ama ödenekli öğrenim gören çocukların sayısı yüzde onu geçmiyor. Gayrimüslim çocuklara da okula yazılmakta hak tanınıyor. Okula, komisyonun kararı olmadan başka vilayetlerden öğrenci yazılamıyor. Öğrenimin beş yıl sürüyor.

Okul, doğramacılık, terzicilik, kunduracılık ve mürettipçilik olarak beş bölümden oluşuyor. Derslere gelince, öğrencilere yazı okumadan başka din dersleri, hesap, tarih, özel olarak İslam tarihi, coğrafya, resim ve güzel yazı dersleri okutuluyor. Bu dersler günde sadece iki saat dinleniyor. Öğrenciler kalan zamanın büyük bir kısmını özel çalışma atölyelerde, usta ve bunların yardımcılarında, seçtikleri meslek için hazırlanmak üzere, pratik derslerde geçiriyor. 1900/1901 öğrenim yılında okulun 94 öğrencisi olduğuna dair bilgiler yanısıra, okulda 45 öğrenciden oluşan bir müzik takımının varlığını öğreniyoruz. Müzik takımı için çalgılar, Şaban Paşa'nın verdiği parayla, Viyana'dan alınmış. Okuldan ilk nesil 1902 yılında çıkıyor.

Okulun giderleri çeşitli yollarla sağlanıyor. Başta, Üsküp Belediyesi ile okula öğrenci gönderen belediyelerden maddi yardım geliyor. Vilayetin kararıyla Katlanova kaplıcalarını işleten şirket okula her yıl 120 lira ile kazancından yüzde beşini vermek zorunda kalıyor. Okul, Katlanova bataklığındaki sazlıktan da bir gelir sağlıyor. Artı, okul, tren istasyonu yanındaki gashanenin gelirine de sahip oluyor. Okul binasında çalışan ve Türkçe'den başka Bulgarca ve hatta Yunanca gazete, salname ve kitaplar basan "Kosova" basımevinin gelirinden de bir bölüm zanaat okuluna aktarılıyor. 1905 yılında kurulan Üsküp tiyatrosu da, okula maddî yardımda bulunmak için özel temsiller veriyor. Üsküp orta okulunda Türkçe dersi öğretmeni olan Sekip Tunç (1886-1958) Zanaat okulunun marşını yazıyor. Marşın ilk dördlüğünde şöyle deniyor:

Biz mektepli sanatkarız, çalışırız, yaşarız;
Hiç kimseden pervamız yok, müstakiliz paşayız.
Ter dökeriz, iş yaparız, işte bizim şanımız.
Sanat için hor görülsek hiç değişmez kanımız.
Seherlerde uyanırız, destigâhlara koşarız;
Başka yerde gözümüz yok, biz burada coşarız.³²⁶

Hiç bir maddi sorunu olmayan ve vilayette büyük bir saygıya sahip okul, 1912 yılında, Osmanlı askerlerinin Üsküb'ü terketmesiyle kapanıyor. Sanayi mektebini bitirenlerin, Üsküp'te olduğu gibi vilayetin diğer şehirlerinde de zanaatların gelişmesi bakımından çok büyük katkısı oluyor. Okuldan çıkan öğrenciler aranan ustalar oluyor. Bina Sırp yöneticilerinin eline geçiyor. Bir ara içine Sırp askeri yerleşiyor. Daha sonraki yıllarda

³²⁶ İsmail Eren, Üsküp Kosova Vilayeti Sanayi Mektebi Sesler, yıl IV, sayı 29, Ekim, 1968, sayfa 41-47.

burada, erkek lisesi çalışıyor. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Üsküp'te Türk öğretmenleri için açılan kurslara taşradan gelen öğretmenlerimizin bir kısmı bu zanaat okulunda kalıyordu.

İki Dünya Savaşı arasında Salih Asım Bey'in başkanlığında Türklerden önde gelen birkaç kişi, binaya el koyan Sırp belediyesinden bunu Türklere iade etmesini istiyor ve hatta bununla ilgili dava açıyorlar. Bütün cabalar boşuna gidiyor. Bina bunu istimlak eden belediyeden geri alınmıyor. Zanaat okulu, 1963 yılında yanında bulunan öğretmen okuluyla birlikte, depremden büyük hasar gördü. Tamir edilebilirdi, ama o dönemin idarecileri, Osmanlı ve Krallık Yugoslavya döneminden kalan kimi anıtsal yapıların tamirini doğru bulmuyordu. Bu yüzden şehrin tiyatrosu, subaylar evi ve öğretmen okulu gibi zanaat okulu da, tarihe karıştı.

Şehrin tarihini yazan ama gördüğü işlerle bunun tarihinde iz bırakan Salih Asım'ın, Üsküp'te daha birçok önemli etkinliği var. Büyük bir hayırsever olan bu zat belediye ve adliyeden ayrıldıktan sonra ve hatta Üsküp Sırp'ların eline geçtiğinde bile, doğup büyüdüğü şehrine birşeyler yapmak, halkına hizmet etmek gayretlerine ara vermiyor. Türkler arasında saygın bir kişi olarak, 1918 yılında, Güney Sırbistan Müslümanları Cemiyeti'nin kurulması etkinliğinde bulunuyor ve 1922 yılında, Kamil ve Kemal Bey Kumbaracı, Münür Bey, Şeyh Saadettin ve Reşat Beylerle birlikte, Türkler'in elinden alınmış toprakların iade edilmesi için Cemiyetin, devlet tarafından çıkarılması istenen kanunla ilgili raporun hazırlanmasında büyük emek harcıyor.

Salih Asım, Üsküp Belediye başkanlığında bulunduğu yıllardan yaşamının son günlerine kadar milliyet ve din farkı yapmadan şehirdeki hemşerilerine yardım etmeye devam ediyor. Bu gerçeği, Salih Asım'ın ölümü dolayısıyla Üsküp'ün Resmi yayını olan **Skopski Glasnik** gazetesinde Dr. Hran. M. Yoksimoviç'in uzun yazısından da anlamak zor değil³²⁷. Kendini, Salih Asım'ın yakın dostu olarak tanıtan bu Sırp'lı aydın, gazetenin baş sayfasında yayınladığı ve **“Salih Asım Bey'in Sırp'lar için özel hizmetleri var”** başlığını verdiği yazıda, Osmanlı hoşgörünün bir simgesi olan Salih Asım'ın hizmetlerini bir bir saymakta. Örneğin, Üsküp'te Aya Dimitriye klisesinin onarımı için şehirdeki hıristiyanların devletten izin aradıklarında çıkarılan bütün güçlükler Salih Asım'ın sayesinde aşılmış ve kilisenin onarımı için izin çıkarılmış. Yirminci yüzyılın ilk yıllarında, Sultan Abdülhamid'in ziyaretine giden, Sırp kralı Aleksandar Obrenoviç'i, Salih Asım, Vali ve Üsküp Askeri komutanıyla birlikte o zaman Osmanlı ile Sırp devleti arasında bir sınır şehri olan Ristovaç istasyonunda karşılıyor ve kıralla birlikte Üsküp'e kadar geliyorlar. Üsküp'e vardıklarında şehir istasyonunda, ilk defa Sırp milli marşı çalınıyor ve yerli Sırp halkı gene ilk defa olarak “Yaşasın Sırp kralı” diye yüksek misafiri tezahüratla karşılıyor.

³²⁷Skopski Glasnik, yıl VII, sayı 368, 23. VI, 1935 y.

Salih Asım, önemli hizmetleri için padişah tarafından olduğu gibi Sırp ve Yugoslav devletlerince de yüksek nişanlara layık görülüyor. Boynuna Sırp kiralının, Takovski Kırsı nişanı asılıyor. Ölümünden bir yıl önce de, Osmanlı döneminde olduğu gibi bundan sonraki yıllarda da Sırp'lar'a karşı adil davranıp çeşitli yardımlarda bulunduğu ve genelde Üsküp halkı için yaptığı hizmetlerden dolayı Yugoslav Tacı nişanı ile ödülleniyor.

Salih Asım'ın, Üsküp'te yayınlanan ve "Şuban-i Vatan" teşkilatının organı olan "Yıldız" dergisi ile "Hak" gazetesinde Üsküp ve Rumeli'nin Makedonya bölgesinde yaşayan Türklerin tarihi ile güncel sorunları hakkında yayınladığı birçok yazıları almaktadır. Örneğin Hak Gazetesinde İshak Bey hakkında yazdığı değerli bir yazı var.³²⁸ Ama onun **Üsküp Tarihi ve Civarı** kitabı Üsküp hakkında bir Türk tarafından yazılan biricik eserdir. Kapsamlı ve şehrin geçmişi hakkında olduğu gibi, yazıldığı yıllardaki durumun, tablosunu çizen bol bol bilgiler veren değerli bir eserdir. Bu Üsküp tarihi ile ilgili araştırmalarda bulunanlar ve bu konuda yazı yazan birçok bilgin ve araştırmacı tarafından güvenilir bir kaynak olarak kullanılan bir metindir. Kitap yazılıp yayınlandığı yıllarda daha, değerli bir eser olarak kabul edilmiş ve son baskısından yetmiş yıl geçmesine rağmen değerini zerre kadar kaybetmemiştir. Tam aksine, gün geçtikçe esere karşı ilgi artmakta, önemi vurgulanmaktadır. Bize, bu değerli eseri bırakan, aydın, büyük bir araştırmacı ve hayırsever Üsküplü Salih Asım'ı saygıyla anarken yazıyı büyük şair Yahya Kemal Beyatlı'nın ilk şiirini düzelten Üsküp Rufayı tekkesinin postnişini Şeyh Saadettin Sırrı'nın, Salih Asım'ın Üsküp Tarihi ve Civan eseri için yazdığı ve kitabın son sayfasında yer alan dizeleriyle bitirmek bence en doğru olurdu. Şair, Şeyh Saadettin Sırrı şöyle diyor.

Üsküp tarihini yazmak için
Herkesin gönlünde vardı bir emel
Yazdı Salih Beyefendi muntazam
Cümle tafsilat ile pek bi-bedel
Gel oku dikkatle "Üsküb Tarihini"
Pek mükemmel, pek mübeccel, pek güzel.

Evet, Salih Asım'ın, Üsküp Tarihi ve Civarı araştırmacı, tarihçi ve bilim adamları için olduğu gibi Makedonya Türkleri için de çok değerli, çok önemli bir eser. Ama bugün bunu sadece birkaç kişi okuyabilir. Eserin daha geniş bir okuyucuya yakın olabilmesi için, kitabı yeniden, Atatürk alfabesiyle yayınlamak gerek. Salih Asım'ın bu önemli eseri, böyle bir yayıncıyı bekliyor. Böyle yararlı ve hayırlı bir işe sarılacak yayıncı bulunur elbette.

³²⁸ Hak gazetesi, 7 Aralık, 1921

KÜLTÜR TARİHİ

KAŞGARLI'DAN ANADOLU'YA TÜRK KÜLTÜRÜ

Prof. Dr. Reşat GENÇ
Türkiye

Sayın Başkan, kıymetli dinleyenler; Tertip Komitesindeki arkadaşlarımız bana bir zor görev vermişler; "Kaşgarlı'dan Anadolu'ya Türk Kültürü". Kaşgarlı'dan Anadolu'ya Türk Kültürünü nakletmek için herhalde günler gerekli. Onun için ben müsamahanıza sığınarak izninizle bazı satır başları halinde konuyu takdim etmeye çalışacağım.

Önce, değerli hocam, yetişmemde çok büyük emeği bulunan Faruk Sümer'in Kaşgarlı'nın eseriyle ilgili sözünü nakletmek istiyorum. Faruk Sümer hoca her zaman derdi ki, "Dîvanü Lügati't-Türk'te ne varsa her birini birer birer elinizle koymuş gibi Anadolu'da bulursunuz." Bu, Kaşgarlı Mahmud'un bize yansıttığı Türk kültürünün Anadolu'ya ne derecede akmış, gelmiş olduğunu gösterir bir tipik konuşma olmak bakımından kayda değer. Baştan onu ifade etmek istedim.

İkincisi, hemen öncelikle ifade etmek istediğim bir başka konu var. Tarihimizi, özellikle kültür tarihimizi iyi bilmeden yetiştirdiğimiz pek çok insan, Türk tarihinden, Anadolu öncesi kısmından söz ederken hep Türklerin bir göçebe yaşayışında olduğu, dolayısıyla göçebe kültüre sahip olduğu, yerleşik hayatla hemen hemen hiç ilgilerinin olmadığını falan ifade ederler. Hemen tamamiyle Anadolu'ya gelmiş olduğunu ifade ettiğim Kaşgarlı Mahmud'un eserindeki değerlerin yüzde 95'inin yerleşik hayatla, yerleşik kültür ve medeniyetle ilgili olduğunu da peşin peşin söylemek istiyorum. Kaşgarlı Mahmud'un Türk diliyle ilgili olarak vermiş olduğu 7500 kelime ve bu kelimeler dolayısıyla verdiği örnek cümlelerden anladığımız, Türk kültürünün yüzde 95'i yerleşik hayatla, yerleşik kültürle, devlet hayatı, devlet yönetimi ve medeni hayatla ilgilidir.

Göçebelik yok muydu? Elbette vardı. Yarı göçebe bizim insanımız. Yazın yaylada, kışın da köyünde; çünkü, sürekli göçebe yaşayış, o insanların tüketmek mecburiyetinde oldukları birtakım eşyayı veya gıdayı elde etmelerine imkan vermezdi, onu yerleşik hayat yaşayanlardan temin etmek mecburiyetinde idiler.

Kaşgarlı Mahmud'un önemle üzerinde durduğu, bize çok geniş bilgiler verdiği konulardan biri, Türk ailesi konusudur.

Türk evlenme gelenekleriyle ilgili Kaşgarlı Mahmud ne yazmışsa, bugün Anadolu'da, özellikle kırsal kesimde o yaşanmaktadır, hiç farkı yok, hatta eksigi var belki. Dolayısıyla, aile hayatının başlangıcı ve o başlangıca esas olan nişan, düğün, dünür olayları tamamiyle Kaşgarlı'nın kaydettiği gibi Anadolu'ya gelmiştir. Kaşgarlı'nın burada bir cümleyle işaret etmek

istediğim bir yanı da, bu konuda verdiği bilgilere baktığımızda, aile ve akrabalık bildiren kelimelerin, tabirlerin çokluğudur. Her bir kimsenin aile içinde, akrabalık içerisindeki konumuna göre ayrı adı, sanı vardır. Bu da aile bağlılığının, akrabalık bağlılığının her bir ferdine verilmiş olan ayrı değerlerin ayrı adla adlandırılmış olmasının bir tipik örneği olmak bakımından kayda değer. O itibarla, Türk ailesi hakkında yapılmakta olan araştırmaların kendisinden vazgeçilmez kaynaklarından biri de, Kaşgarlı Mahmud olduğunu bu vesileyle ifade etmek istiyorum.

Bu konuda bir cümle daha söyleyeyim.

Kaşgarlı Mahmud'a göre evlenmek isteyen gençler birbirini beğenirler, delikanlı talip olduğu genç kızın başına bir başörtüsü örter, kız da bu başörtüsünü kabul ederse alır başına bağlar; yani bu, gencin talebine razı olduğunu, evlenmeye gönlü olduğunu ifade etmek içindir ve ondan sonra başı bağlı hale gelirdi ki, baş bağlamak, başını bağlamak deyimimiz Kaşgarlı Mahmud'dan çok önceden başlayıp günümüze kadar kültürümüzün uzanmış gelmiş bir unsurudur.

Aile, Türklere devletin de, toplumun da en küçük birimi, çekirdek ünitesi olarak kabul edilmiştir. Dolayısıyla, Türklere devlete bir büyük aile ve millete de bir büyük aile olarak bakagelmüşlerdir. Bu, aile-devlet, aile-millet birliğinin beraberliğinin, aynılığının tipik bir göstergesi. Bizde, ailenin başında bulunan baba, bey; devletin başında bulunan baba, o da beydir. Türkçe'de ilk defa kullanılan hükümdar unvanı "Bey"dir. Dolayısıyla, devlet baba geleneğimiz oradan gelir.

Babalığın vazifesi sadece tembel tembel oturan kimseleri beslemek demek değildir. Bizde hep o taraf algılanarak karşı çıkılır. Devlet baba, mensupları arasında hiçbir şekilde ayırım gözetmeden hepsini himaye eder, bağına basar, problemleriyle dertlenir, terbiye eder, eğitir, geleceklerini hazırlar, kanalize eder, yol verir, yol gösterir. Bütün bu taraftarıyla da birtakım insanlarımızın pek işin farkında olmadan, sorumsuzca, "Efendim, bu "devlet baba" anlayışını değiştirmeliyiz" dedikleri söz fevkalâde yanlıştır. Bizim devlet baba anlayışını değiştirmeye değil, pekiştirmeye ihtiyacımız vardır.

Renklerden de birkaç cümle bahsetmek istiyorum.

Kaşgarlı Mahmud, "Al" kelimesinden bahsederken, bunun kırmızının bir tonu olduğunu belirttikten sonra, aynı kelimeyi bir defa daha yazar ve "işte bu renkte olan kumaşa da Türklere al derler, hükümdarlarına bayrak, hükümdarlarının çadırının örtüsünü, eğerinin örtüsünü bu renkten yaparlar; çünkü bu rengi kutlu ve uğurlu sayarlar" demek suretiyle bizim al bayrağımızın kaynağının Türk tarihinin derinliklerinden süzülüp geldiğini ifade ederken, aynı çağda, aynı yıllarda yazmış olan Yusuf Has Hâcib de, "Siyah kul rengidir, bey beyaz olur; dolayısıyla nasıl siyahla beyaz birbirinden hemen bakar bakmaz ayrılır ise, hükümdar da bütün tavır ve hareketleriyle halktan öyle ayrılmak lazım gelir, onlara örnek, öncü, önder olmak lazım gelir" derken, beyaz rengin de bizim en eski hükümdarlık

renklerimizden, hâkimiyet sembollerimizden olduğunu ifade eder ki; işte, beyaz ay-yüzdüzlü al bayrağımızın bu şekilde kültürümüzden süzülüp geldiğinin bir tipik örneğini verir.

Kaşgarh Mahmud, gelinlik ve damatlık kıyafeti olarak hep "al kaftan"dan söz etmiştir ki, nişanlı genç kızlar, birer al kaftan işlerler, nişanlılarına. Delikanlı da düğünde o al kaftanı giyer ve bu kaftanla gerdeğe girer. Bu al ve beyaz renkleri evlenme törenlerinde uzun zaman muhafaza etmişlerdir.

Devlet ile aileyi aynı sayan Türk mantığı, Türk düşüncesi, o aile devletçığının içinde yaşayacağı, yer alacağı evi de devlet gibi görmek istediği için dışı beyaz badanalı, ama aşağısı, aş toprağıyla al renge kırmızı boyaya boyanmak suretiyle; kırmızı-beyaz renk, al-beyaz renk evlerde dahi o şekilde muhafaza edilmiş, yaşatılmış ve Anadolu'ya da aynıyla getirilmiştir.

Ben şimdilerde bilmem şuurlu, bilmem tesadüfi, bu Batılı tarz siyah-beyaz evlenme kıyafetleri, gelinlik ve damatlık kıyafetlerinde; son zamanlarda damat da, gelin de mesela gelinler işte o bekaretin de sembolü olan kırmızı kuşak kuşanmaya başladılar. Damat kıyafetlerinde de kırıvat, papyon veyahut da damat kuşağı şeklinde al kuşak biçiminde yayılmaya başladı diye seviniyorum. Bizim kültür geleneğimize bağlı bir gelişme olarak yayılmaya başladı diye.

Ailede çocukların müstesna yeri vardır. Baba - ana arası ilişkilerde olduğu gibi çocuklar arası ilişkilerde de fevkalâde sevgi, saygı, anlayış, dayanışma, yardımlaşma esastır. Türklerde aile ve akrabalar arasında olduğu gibi, konu komşu, dost ahbap arasında da öteden beri önem verilen konulardan biri; karşılıklı hatır saymanın bir ifadesi olarak hediye almak vermektir.

Kaşgarh Mahmud'un eserinde 5 ayrı tip hediye adı kaydedilmiş olması buna ne kadar önem verildiğini, dolayısıyla birbirlerini saymanın ifadesine ne kadar yer verdiklerini göstermek bakımından dikkate değer.

Dini inanışlar konusuyla ilgili olarak Kaşgarh Mahmud'un vermiş olduğu bilgilerin tipikliği şu bakımdan ilgimizi çekiyor: ilk Müslüman Türklerin dillerindeki iman, inanç ve ibadet terimlerinin büyük çoğunluğu Türkçe'dir. Yani, İslâmiyetle ilgili birtakım düşüncelerini, isteklerini veya değerlerini, Türkçe kelimelerle ifade etmekte hiçbir beis görmemişlerdir. Farsça'dan aldığımız "Abdest" yerine "Yunmak" demeyi, Farsça'dan aldığımız "Namaz" yerine "Yükünç, yükünç yükünmek, yükünç etmek" demeyi Farsça'dan aldığımız Peygamber yerine "Savcı" ya da "Yalavaç" demeyi hiçbir şekilde üzerinde düşünülür bir mesele olarak görmediklerinden, dillerinde ne varsa onu kullanmışlardır.

Biliyorsunuz, Göktürk Kitabelerinden beri bildiğimiz bir kelime "yükünç yükünmek." Göktürk Devleti kurulurken isyan edenlerin itaat altına alındığı ifade edilirken; "başlıya baş eğdirmiş, dizliye diz çöktürmüş" manasında "başlıyı yükündürmüş, dizliyi sökürmüş" der.

Baş eğmek aynı zamanda giderek devlet büyüklerinin, toplum büyüklerinin önünde saygıyla eğilmek manasında da gene yükünmek sözü. Ama, ilk Müslümanlar bu defa Cenab-ı Allah'm huzurunda, dîvanında huşu ile namaza durmak ve onun rükuuna varmayı da yükünmek olarak ifade etmekte bir beis görmemişlerdir. Çıkıp da birisi bir yobazlık yapıp, yakalarından yapışp "Bire zındık, bire kâfir, insan huzurunda eğilmekle Cenab-ı Allah'ın huzurunda eğilmeyi sen aynı kelimeyle nasıl ifade edersin" demek saçmalığını göstermemiştir. Bu, Türklerin bütün tarih boyunca var olan, kendilerinin sahip bulunduğu tolerans, hoşgörü ve bunun dini hayata da yansımaları göstermesi bakımından, bir tek örnek kelimedenden bu örneği sadece arz etmiş oluyorum.

Türklerin bazı askeri tabirlerinin Araplar ve İranlılar başta olmak üzere komşu ülkelere de geçmiş olduğunu biliyoruz. Sayın Kafalı Irak'ta bulunduğu zaman, o Türkçe askerî tâbirlerin Araplara, Arapça'ya nasıl girdiğini görmüş, tespit etmişlerdi. Fevkalâde sistemli, XX. yüzyıl değerlerine uygun birtakım askerî tabiiye tekniklerinin var olduğunu, yine bu vesileyle ifade etmiş oluyorum.

Tahsil hayatıyla ilgili Kaşgarlı Mahmud oldukça kıymetli bilgiler verir bize. Kendisinin olsun, Yusuf Has Hâcib'in olsun, hangi medreselerde öğrenim gördüklerini filan bilmiyoruz ama, çok gelişmiş bir öğrenim hayatı var.

Bir başka şeyden, 1054 tarihli Kaşgarlı'dan daha önce görüyorsunuz, Tabgaç Buğra Han'ın Semerkand'a yaptırmış olduğu medresenin vakfiyesi tesadüfen bize kadar gelmiş. Vakfiyeden öğrendiğimize göre, öğrenim hayatında öğrencilere burs verilmektedir ve burs herkese standart yani eşit değil, maddî durumuna göre öğrenim kurumunun belirlediği miktarda; kimine biraz daha az, kimine biraz daha çok. Burslu öğrenci sistemi bakımdan tipik bu dönemin eğitimi. İkincisi mütevellî tayini hususunda hükümdara herhangi bir imkan, fırsat tanımamakla bir manada bir idari özerklik anlayışına benzer bir anlayışın varlığını görüyoruz. "Mütevellî tayinime hükümdar kesinlikle karışamaz" demek suretiyle, siyasî otoritenin eğitim kurumunun yönetimine karışmasına imkan vermemiştir.

Parasını zaten vakıftan veriyor, yönetimine karıştırmıyor, idari özerklik, mali özerklik var. İkisi bir arada bulunduğu zaman, ilmi özerkliğin, bilimsel özerkliğin olmaması için hiçbir engel de kalmıyor doğrusu. O itibarla eğitim anlayışı bakımından Kaşgarlı'nın ve Yusuf Has Hâcib'in vermiş olduğu bilgilerin doğrusu büyük değeri var.

Tıp konusunda gayet ileri uygulamaların olduğunu biliyoruz. Ezcümle, el-Birunfin de dikkatini çekmiş olan Türklerin Mumya adlı ilacı, özellikle tedavide çok geniş uygulama alanı bulunan bir ilaç olarak karşımıza çıkıyor. Türkler bu ilacı o kadar çok kullanmışlardır ki, ceset tahnit etmede de bunu kullanmışlardır ve giderek kültürümüzde bunun bir ilaç adı olduğu unutulmuş gitmiş, yerine bu ilaçla dayanıklılık kazandırılmış

olan cesedin adı mumya olmuş, günümüze kadar öyle gelmiştir; ileri bir tıp kültürünün varlığını görüyoruz.

Türkler bunu Anadolu'ya da getirdiler ve enteresandır, İslâm dininin, İslâmiyetin "İnsan topraktan gelmiştir, toprağa gidecektir" yaklaşımına, anlayışına aykırı olarak da uzun zaman Müslüman Türkler bu mumya geleneğini Anadolu'da beylikler devri sonuna kadar devam ettirmişlerdir. Hâlâ birtakım örneklerini muhtelif müzelerde görüyoruz, biliyoruz.

Oyunlar, eğlenceler ve müzik -işte müzik burada da az sonra gündeme gelecek- konusunda fevkalâde zengin bir kültürün varlığını görüyoruz. Bu zenginlik Türkiye'ye getirilmiştir olduğu gibi.

Bunlardan birini ifade edeyim; "Tuğ" kelimesi Türkçe'de hem hâkimiyet sembolü bir işaret, hem de askerî bando manasına gelen bir kelime idi. Türklerde en eski bandoların ana çalgısı olan büyük davulun yani "Kös"ün adından dolayı bu askerî bandonun "Kövrük" veya "Köbrüğe" olarak adlandırıldığını görüyoruz. Sonra "Tuğ" denmiştir buna. Tuğ'a dünyanın en eski askerî bandosudur demek yerinde olur zannediyorum.

Sonra işte, biraz değişik kültür boyutlarına geçince, buna "Nevbet" dedik, sonra "Mehter" dedik, sonra "Mızıkayı Hümayun" yaptık, şimdi de "Bando" yaptık. Değişik ad görüyorsunuz askerî bando konusunda. Bu biraz da bu kültür meselesinde Türklerin girdikleri ortama/ muhite uymaları, kendi değerlerini aynen muhafaza etmekle beraber, zaman zaman o değerlere birtakım değişik kültür muhitlerinin adlarını vermelerine bir tipik örnek olmak bakımından arz etmek istiyorum burada.

Oyunlar konusunda, gerçekten enteresan. Bildiğimiz Türkiye'de oynanan pek çok çocuk oyunlarının, üç taşından dokuz taşına kadar, çelik çomağından saklambacına, uçtu uçtu-sundan suya basmasına kadar, güreşten yarışa kadar, kayağa kadar çocuk oyunlarının tamamının Kaşgarlı Mahmud'da yazıldığı şekliyle, -aşık oyununa kadar da tabiatıyla- Anadolu'ya getirilmiş olduğunu görüyoruz.

Bu arada enteresani, Kaşgarlı Mahmud bize Türk çocuklarının ayakla teperek top oynadıklarını, "Tepük" diye bir top oynadıklarını ifade eder ki, bu bugünkü futbolun ilk şeklidir. Ayrıca top asmaktan, top aşışmakta yarışmadan söz eder ki, zannediyorum basketbol admı verdiğimiz sporun en eski şekli, ilkel, iptidai şeklidir. Zaten bilebildiğimiz kadarıyla bu sporların Batı'da belli kurallar konulmuş olarak yaygınlaşması, İngilizlerin Hindistan ile temaslarından sonra olmuştur. Dolayısıyla, sporlar tarihi bakımından da Kaşgarlı Mahmud'un bir hazine olduğunu bu vesileyle ifade etmek istiyorum. Aynı zamanda polo ve beyzbolun başlangıcı demek olan "çevgân" veyahut da bu çevgânın yerde ya da atla oynananlarını da aynı manzumedede görmek mümkün.

Müsamere dediğimiz tür toplantıların da Türklerde varlığının başlangıcının Kaşgarlı'dan önceye uzandığını Kaşgarlı'nın kayıtlarından anlıyoruz.

Giyim kuşam konusuyla ilgili olarak; Kaşgarlı Mahmud'un kaydettiği bir "Ütüğ" var. Sonra "g" sini düşürmüşüz "ütü" kalmış. Türkler elbiselerinin dikiş yerlerini bastırmak ve kırışıklıklarını gidermek için kullanırlar; mala biçiminde bir demir parçasıdır, ateşte ısıtırlar ve bastırırlar demek suretiyle, bize Türklerin o dönemde ütü kullandıklarını ifade eder ki, ben öğrencilerime çok kitap vaadettim, dedim araştırın şu ansiklopedileri filan, Türklerden önce ütü kullanan bir başka toplum bulursanız kitaplar vereceğim size. Şimdiye kadar benim kitaplarımı alan olmadı, yerinde duruyor.

Aynı şekilde, giyim kuşamla ilgili olarak Türk hanımlarının; ayaklarında renkli çizmeleri, tuvaletli, makyajlı bazılarının da başlarında peruk olmak üzere çok alımlı bir görünümde olduklarını Kaşgarlı'nın verdiği bilgilerden anlıyoruz. Dolayısıyla bu takma saç olayı bizim kültürümüzde var görünüyor. Sonradan 20'nci yüzyılda Avrupa'dan mavrupadan aldık diye zannediyoruz ama, bizde olan bir şeymiş bu yani. Batıya gitmiş, sonra oradan tekrar bize gelmiş görünüyor.

Bu konuyla ilgili olarak önemle üzerinde durmak istediğim bir başka şey var.

Kültür Bakanlığımız güzel bir kitap bastırmış. Kapağına baksanız, uzanıp elinizle o oyayı tutup alacağınız geliyor, o kadar canlı bir baskı, kaliteli. O kitap hoca hanımda olduğu için ben getiremedim, ilgili pasajı size okuyamadım şimdi. Orada bir paragraf var; 'Türkler 1071'de Anadolu'ya geldikleri zaman burada kendilerinden önceki uygarlıklar tarafından geliştirilmiş ileri bir dokuma tekniği buldular" diyor. Bu demektir ki, Türkler Anadolu'ya gelinceye kadar, dokumayla mokumayla hiç ilgileri alakaları yoktu, burada buldular. Bu tamamiyle yalandır ve yanıltır.

Türklerde Kaşgarlı Mahmud'un bize bilgi verdiği göre; pamuklu dokuma; hemen söyleyeyim, pamuğun tarımını Anadolu'ya getiren Türklerdir ve sadece bugünkü Türkiye'de olduğu gibi sahillerde değil, bütün iç kesimlerde de pamuğun tarımını yapmışlardır. Mesela; Cacaoğlu Nureddin'in vakfiyesinde Cacabey Medresesine geliri harcansın diye vakfedilen köyler arasında 12 tane Kepez adlı köy vardır ki, pamuğun Türkçe'deki adı da Kepez'dir veyahut da Oğuzların bir kısmının söylediği gibi "pambuk"tur veya Osmanlı döneminde olduğu gibi çiçeğinin hafif uçuk pembe renginden dolayı "Pembe"dir. Kepez hâlâ Anadolu'da var.

Bugün yer adları olarak; tamamiyle pamuk tarımına bağlıdır, biz getirdik Anadolu'ya pamuğu, dokumasıyla birlikte.

Pamuklu, yünlü dokuma karışımıyla birlikte, yani yarısı yün, yarısı pamuk veya şu kadarı yün, şu kadarı pamuk dokuma, yünlü dokuma ve en az bunlar kadar önemli ipekli dokuma, ipekli dokumanın her çeşidiyle.

Bunlar Kaşgarlı'da var. Buna bakınız, 'Türkler Anadolu'ya geldikleri zaman ileri bir dokuma tekniği buldular" diye, Kültür Bakanlığımız eliyle bastırduğumuz kitabın verdiği bilgiye bakınız, dikkatinizi çekiyorum.

Yerleşik hayatın çok önemli noktalarından biri olarak Kaşgarlı bize ev inşaatıyla ilgili yüzlerce teknik terimden bahseder. Üzerinde fazlaca durmak istemiyorum. Sanat tarihçisi arkadaşlarımızın belki dikkatini çeker. Zaten değerli sanat tarihçisi hocalarımızın çoğu da onları biliyorlar ve oradaki terimleri kullanıyorlar; sıvasıyla, badanasıyla, temizliğiyle, muhtelif ev eşyasıyla, muhtelif mutfak eşyasıyla yerleşik kültürün, yerleşik medenî hayatın her türlü tezahürü Kaşgarlı'nın Türk evi, Türk mutfağı, yapılışından, yemek pişirilmesine kadarki yemeklerinden bir nebze daha bahsedeceğim, ayrıntılı bir şekilde var.

Evden bahsetmek istediğim asıl, yıkanmaya mahsus, "çumuşluk" adını verdikleri mekanlardır, yani ev hamamlarıdır. Evlerde banyo yapmaya mahsus yerlerdir ve bunun paralelinde umumun yıkanmasına tahsis edilmiş olan hamamlardır. Demin sözünü ettiğim vakfiyede medreseye gelir getirsin diye, gelir olsun diye bağışlanan taşınmazlar arasında iki tane hamam vardır, bir de hastanesinde. Semerkand'ın bir mahallesinde sadece bir medreseyle hastaneye üç tane hamam bağışlandığını bilmek, o dönemde hamam olayının Türk hayatında ne kadar yaygın olduğunu tasavvur etmek bakımından zannediyorum yeterlidir.

XVI. yüzyılda Avusturya'da yapılmış imparatorluk sarayında yıkanmaya mahsus herhangi bir mekan yok iken, onun yanı başında Türk idaresindeki Macaristan'da Türk döneminde yapılmış olan eserler arasında 90'dan fazla normal veya kaplıca hamamının varlığını bilmek, işte iki medeniyeti, iki kültürü yan yana koymak ve mukayese etmek bakımından bir tipik örnek olarak arz ediyorum.

Beslenme konusuyla ilgili olarak, Türkiye'ye fevkalâde zengin bir Orta Asya mutfağı getirilmiştir. Etlileriyle de, hamur işleriyle de, ekşilileriyle de, bilhassa sirkeli ve yoğurtlu ekşili yiyecekler hazım kolaylığı da sağladığı için, başta bol yoğurtlu tutmaç yemeği ve benzeri mantı türü yiyecekler olmak üzere, meyvelerden, sebzelerden fevkalâde bol istifade edildiğini, ileri bir bağ bahçe tarımının olduğunu, üzümçülüğün çok gelişmiş olduğunu, bugün İpek Yolu dizisinde Japonların görüntülediği tarzda üzüm kurutma adetinin Kaşgarlı'nın yaşadığı zamanda da var olduğunu, üzümünden umumiyetle "bekmes", biz "pekmez" diyoruz "p" ve "z" yapmışız; sirke, şarap ve benzeri içkiler ve şurup, meyve suyu vesaire yapımında istifade ettiklerini bu vesileyle ifade edeyim.

Takvim ile ilgili olarak bir tek şey söyleyeceğim. Kaşgarlı Mahmud, Türklerin kullanmış olduğu takvimde yübaşının 21 Mart, yani Nevruz günü olduğunu ifade eder ki, Nevruz üzerinde yapılmaya çalışılan spekülasyonlara bir ciddi cevap olmak bakımından bu kaydı dikkate değer.

Posta, ulaşım ve haberleşme işlerinin fevkalâde gelişmiş olduğunu görüyoruz. Osmanlı'daki eşkinici yapısına esas olacak olan yapı o şekilde getirilmiştir.

Paralar, kıymetli maddeler meselesiyle ilgili olarak da; Türklerin görüş itibarıyla de her ne kadar, böyle büyük firmalar, şirketler bilmem ne

olayına gidememekle birlikte belki sonraki gelişmelerden gidemediler. Orta Asya'da bugünkü anlayışlara uygun bir liberal ekonomik anlayışı benimsediklerini biliyoruz. Bunu birkaç defa daha ifade etmiştim, şimdi burada "et-tekraru ahsen, velev kâne yüzseksen" kavlince bir defa daha söylüyorum. Yusuf Has Hâcib, hükümdara hitap ederken, "kendinin ve devletin zenginliğini düşünme, halkın zengin olmasını düşün; çünkü senin zenginliğin de, devletin zenginliği de halkın zenginliğinden kaynaklanır" demek suretiyle, Marks'ların, onların bunların görüşlerinin tam tersine, milleti zengin yapmadan, o milletin vücut verdiği devleti zengin yapmanın imkânı olmadığını çok net bir şekilde ifade etmiş bulunmaktadır.

Ticaretleri, iç ticaret ve dış ticaret olmak üzere oldukça zengin. Dışarıdan, kendi üretimlerine rağmen, bilhassa hanımlarımızın, renkli cicili bicili kumaşlara düşkünlüğü yüzünden, -ki Anadolu bugün hâlâ öyledir-, çok değişik renkli Çin ipeklisi giyiyorlar. 14 çeşit değişik Çin ipekli kumaşının adını veriyor Türk piyasalarından Kaşgarlı bize. Ve bu renkler arasında kaydettiği renklerin, sarı, kırmızı ve yeşil üzerine yoğunlaştığını görüyoruz.

Şimdi, burada bir parantez açarak, rahmetli Abdülkadir İnan Hocanın Altay Dağlarında bulunan "Eski Türk Mezarları" adlı makalesinden, "Makaleleler ve İncelemeler" adlı kitabından bir kısa paragraf aldım, okuyorum: "Toyahtu denilen yerde açılan kurgandaki mezar oldukça sağlam bulunmuştur. Soyguncular ancak atların bulunduğu kısma dokunmuşlardır. Mezarda başı kuzey doğuya yönelmiş bir ceset bulunmuş. Üzerindeki elbiselerin üç kat olduğu anlaşılmıştır. Üst kat koyu kırmızı ipekten, ortada yeşilimsi ipekten, iç elbisesi de altın sarısı renginde ipek kumaştan yapılmış olduğu kalıntılardan açıkça görülmüştür."

Bu üç rengi mahsusen söylüyorum, biliyorsunuz ne maksatla söylediğimi ve şimdi otomobilinde 1909'da saldırıya uğrayarak hayatını kaybeden merhum Sadrazam Mahmud Şevket Paşa'nın yazmış olduğu bir kitap bu elimdeki, "Osmanlı Kıyafet ve Teşkilat-ı Askeriyesi". Burada Osmanlıların kullandıkları sancaklardan, bayraklardan söz eder.

"Zât-ı Hazret-i Padişâh'ıye Mahsus Sancak;" yani Osmanlı Devletinde Devlet Başkanlığı forsu, padişah forsu olan sancak; kırmızı, ortasında bir yeşil elips daire, onun ortasında üç tane sârı hilal. Paşalara mahsus sancak, aynı üç renk. Tımarlı sipahiye, topraklı süvarisine mahsus Sancak'ta da aynı üç renk, Yeniçeri sancağı/aynı üç renk.

Eğer, Apo ve yandaşları bu renkleri bile bile bayrak rengi yapmışlarsa, ayrı bir etnik yapıdır diye bizden bölmeye, koparmaya çalıştıkları, Kürt olarak adlandırdığımız insanların Türklüğünün tipik ispatıdır bu.

Eğer bu renkleri, Paris'teki, Erivan'daki enstitüler "sizin renkleriniz budur" diye vermişlerse ellerine, biz o kardeşlerimize, "Kardeşim, bunlar hepimizin renkleridir, bizi ayırması lazım gelen değil, birleştirmesi lazım

gelen renklerdir bunlar" diye kendilerine bildirmemizde fayda gördüğüm için burada renkle ilgili ayrıca bir parantez açtım.

Efendim, tarım konusunda Türk dilinin en eski kelimeleri "darı, tarı, tarım, tarla, tarıĝla, arık, ark, sulama" vesaire ile ilgilidir, yemişle ilgilidir, üzümle ilgilidir. Dolayısıyla "Türkler yerleşik hayat bilmezlerdi, koyunlar, atlar, sığırlar peşinde koşarlardı" gibi birtakımlan tamamiyle bilgisizlikten bazıları da bile bile herhalde Türk olmayı çok içlerine sindiremediklerinden, âdeta Türk'ten hınç alırcasına, "biz göçebeydik, çobandık başka bir şey bilmezdik" gibi geçiştirmek isterler. Onlara Kaşgarlı Mahmud bu konuda fevkalâde geniş bilgilerle çok güzel cevaplar veriyor olmak bakımından dikkate değer.

Hayvancılık da yaptık gayet tabii. Yarı göçebeliğin tabii-î bir icabı olarak. Onunla ilgili tâbirlerimizi de, Anadolu'ya, Orta Asya'dan getirdik. Koyundan, keçisine, sığırina, devesine ve atına kadar. Kaşgarlı Mahmud'un "At, Türk'ün kanadadır" şeklinde bir atasözü yazmış olması, bu hayvanın Türk hayatında, kültüründe oynamış olduğu rolü gösterdiği gibi, kıtalar geçen büyük fetihlerin ve göçlerin de sırrını bize anlatmaktadır. Kaşgarlı Mahmud'a göre 110'un üzerinde atla ilgili Türkçe kelime vardır. Arap'ın deveyle ilgili kelimesinden daha fazla bizim dilimizde atla ilgili kelime vardır. O bakımdan dikkate değer.

İkinci sırada tabii koyun, keçi geliyor. Üçüncü şuada sığır, O, iki cinstir biliyorsunuz. Birisi kara sığırdır, birisi de su sığırdır. Biz su sığırını Anadolu'da bazı başka sözlere bıraktık. Yerine camuz gibi, manda gibi veya onların değişik türlerinin, yaşlarının, cinslerinin adı olan comba gibi, donbay gibi birtakım kelimeler kullanır olduk. Ama şimdi Bursa, Bilecik civarı hâlâ su sığırını kullanır. Cumhuriyet dönemine kadar zaten bu hayvanın çokça yetiştiği iki yer vardır. Biri Bursa göller ve ırmaklar bölgesi, biri Fırat boylarıydı. Oradaki ırmaklardan biri de tahsisen "Susığırlık" idi, biz onu Susurluk yaptık. O da bizim bu hayvancılık kültürüyle bağlı olarak Orta Asya'dan Anadolu'ya getirdiğimiz bir şey.

El işleri ve zanaatlar konusunda Türk ustalarının dokumacılık, keçe imali, hasır imâli, çanak çömlek imâli ve çinicilik, demircilik, dericilik, ayakkabıcılık, terzilik, marangozluk, kap kaçak tamirciliği, berberlik, kasaplık, fırıncılık ve benzeri gibi yerleşik hayatla ilgili bütün terminolojisi Kaşgarlı Mahmud'ta mevcuttur ve o terminoloji, eyleme gönünden sıırımına kadar veya yufka ekmeğinden püşteline kadar değişik adlarla ekmek cinsleriyle, et cinsleriyle Anadolu'ya taşınmış getirilmiştir.

Ve şimdi Büyük Atatürk, Türkiye Cumhuriyeti Devletini kuran insan olarak, biliyorsunuz, bu devletin temelini bir millî harç olarak Yüksek Türk Kültürünü koyduğunu, 10'uncu Yıl Nutku'nda çok güzel ifade eder. "Bu işlerin en büyüğü, temeli Türk kahramanlığı ve Yüksek Türk Kültürü olan Türkiye Cumhuriyetidir" der. Ve yine milleti tanımlarken, "Aynı kültürden olan insanların teşkil ettiği topluma millet denir" der. "Türkiye Cumhuriyeti Devletini kuran Türkiye halkı, Türk Milletidir" der.

Gerçekten de mutfak âdetlerinden yemek adetine kadar, inancından imanından ibadetine kadar, doğum düğün, ölüm âdetinden tarımına, hayvancılığına kadar; oyununa, eğlencesine kadar bu sınırlar içerisinde, Misâk-ı Millî sınırları içerisinde yaşayan insanlar aynı kültürle kültürleşmiş insanlar olmak bakımından aynı milletin de mensupları olmak gerekir. Zaten devletimiz de "Türkiye Cumhuriyeti Devletine vatandaşlık bağıyla bağlı olan herkes Türk'tür" demek suretiyle, asıl olan etnik menşeden ziyade, kültür birliği, beraberliği olduğunu vurgulamıştır.

Bu çerçeve içerisinde bütün insanlarımızın aynı noktada bir ve beraber olmaları ve bu birliğin ve beraberliğin esas unsurunun Yüksek Türk Kültürü olduğunun idrakine varmaları istediğimiz, dileğimizdir, çabamız bu doğrultudadır.

**OSMANLI DÖNEMİNDE BALKANLARDA UYGARLIKLAR
ARASINDA TEMAS VE MÜBADELE BÖLGESİNİN OLUŞMASI
(14.YÜZYILI – 20.YÜZYILIN BAŞLANGICI)**

**Prof.Dr. Vitali I.ŞEREMET
Prof.Dr.Dimitri D.VASİLYEV
Rusya**

Yüzyıllarca hemen hemen aynı topraklarda hakimiyetini sürdüren Osmanlı İmparatorluğu gibi tarihi süjelerin uygarlık açısından araştırılması, kaçınılmaz bir şekilde bir sıra metodolojik problem ortaya çıkarmaktadır. Bu problemlerin en önemlilerinden biri, direk olarak “uygarlık” kavramına bağlı, Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupa kısmının kültürel ve tarihi kaderinin belirlenmesidir.

“Uygarlık” kavramının Avrupa’dan kaynaklanması apaçıktır. Bunun bir örneği, son iki yüzyılda ve hatta daha uzun bir dönem içinde Balkan Yarımadasının (her şeyden önce Yunanistan’ın ve Adriyatik ve İonik denizlerindeki adaların) Avrupalı tarihçiler tarafından Atlantik uygarlığı için önem taşıyan tek bir bölge olarak ısrarla değerlendirilmesidir.

Böyle bir anlamı aşabilen ilk tarihçi A. J. Toynbee idi. Aynı zamanda Doğu Akdeniz tarihçesi ve türkoloji alanında yapılan araştırmalara dayanan Toynbee, ilk olarak Batı dışındaki bölgeleri ve o bölgelerde oluşan uygarlık tiplerini kaleme almıştır. Öte yandan Toynbee ve tanınmış tarihçi Harrington dahil olmak üzere, bazı başka araştırmacılar, zaman ve uzay bakımından yeteri kadar istikrarlı ve önemli uygarlık tiplerini ararken, anlaşmazlık idelerine, yani bir yerli uygarlığın başkasıyla mücadelesine en büyük dikkat vermişlerdir.

Uygarlıkların tahliliyle ün salan iki büyük bilim adamı A. J. Toynbee ve Daysaku İkedu’nun belli tartışmalarında, küreselleşmenin geleceğini beyan eden fikirler arasında yeni dünya düzeninin bir varyantı olarak, tam bir uygarlık sistemine ayrı ayrı öyelerinin etkisini kavramak için gereken yavaşmalar bulunmaktadır.

Son yıllarda Rusya ve tüm dünyada nispeten sert şekilde yapılan bir sıra tartışma, imparatorluk tipi devletlerde bölgeleri ile iktidar merkezi arasındaki etkinleşme probleminin incelenmesini teşvik etmiştir. Araştırmacılar Kafkas, Orta Asya, Orta Amerika, Malaya etnik ve dil kavuşağı gibi uygarlıklar arası temas bölgelerine dikkat vermiş, ancak ilginç bir husus şu ki, Osmanlı Devleti’nin Avrupa kısmında bulunan Balkan uygarlık bölgesi suskunlıkla geçirilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupa kısmını uygarlıklar arası temas bölgesi olarak araştırırken, genel olarak iki sosyo-kültürel tipin, yani Doğu Kristiyanlığın ve İslamın Osmanlı Türk varyantının etkinleşmesini görüyoruz. Beşyüz yıldan fazla süren bu temaslar, İmparatorluğun merkezi ile Balkan vilayetleri arasındaki etkinleşmeyi araştırılanlar için çok

önemlidir. O zamanki temasların bölgedeki durumu etkisi, dolaylı ve çok daha küçük olursa da bir gerçek olarak, 21. yüzyılın başlarında da azalmaz, tersine, önemli bir derecede artmaktadır.

Çok tarihçinin kullandığı “formasyon” kategorisi, değişen kavramlarla, yani mülkiyet şekillerinin değişmesi, devletlerin yıkılıp yeniden kurulması, devrimler ve diğer etnik, politik ve sosyal facialarla bağlıdır. Biz ise “sosyal kültür” kavramını tercih ederiz, çünkü, fikrimizce, asıl bu kavram, tüm insanlığın kronoloji bakımından uzun süren faaliyet süreci sonucunda insan topluluklarında ve ayrı ayrı kişilerde oluşan manevi, sosyal ve maddi değerler bütünlüğü anlamını taşır.

Bir mecaz kullanırsak, uygarlığın gelişme aşamaları, bir sosyo-kültürel mihveri sarar. Kavradığımız gibi, “uygarlık” tarihsel gelişme sonucunda toplumun ruhi ilkeleri ile maddi külütürünün oluşturduğu bir bütünlük, dünyanın bir bölgesinde yerleşen sosyo-kültürel ve etnik topluluğun nispeten uzun ve istikrarlı gelişmesinin meyvesidir. Böyle bir insan topluluğu, genel olarak bir veya birkaç etnik grubu kapsar. (Örneğin, Doğu Ortodoks topluluğunun çoğunluğunu İslav ve Yunanlılar, bir de Siro-Araplar, Ermeniler ve Orta Doğu’da yaşayan başka Kristiyanlar teşkil ederler). Yerleşme bölgesinin sınırları değişebilir, ancak uygarlığın çekirdeği devamlı kalır. Çekirdek kavramını belli sınırlar içerisinde kendi kendini yeniden üreten demografik ve etno-sosyal sistem olarak kabul ederiz. Araştırdığımız Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupa bölgeleri bu tarife tamamen uygun gelmektedir.

Genel olarak tanındığı gibi, uygarlıklar, formasyonlardan daha önce oluşmuştur. Bir uygarlık istikrarlı olursa, iki üç formasyon boyunca devam eder. Balkan temas bölgesi, Osmanlılar geldiği zamana kadar, kabile, köleci ve feodal toplum sistemlerinin öğelerini ve bu formasyonlara uygun sosyo-kültürel gelenekleri (esasları) içerisine almıştır.

Osmanlılar ise, Avrupa’ya gelmeden önce, kabile sisteminin güçlü etkisinin korunduğu askeri feodal tip demokrasi devrini yaşamışlardır.

Osmanlılar Balkanlar’a neler getirmiş ve orada neler bulmuşlardır?

Balkan toprakları, 4. yüzyıldan başlayarak, durumları bakımından uygarlıkların birbirinden ayrıldıkları, yani antik dünyanın Batı ve Doğu Roma İmparatorluklarına bölündükleri bölgede bulunmuştur. Balkanların büyük kısmı, Doğu Roma İmparatorluğu’na ve Doğu Kristiyan, Ortodoks uzayına girmiştir. Osmanlılar gelmeden önce, 15. yüzyıla kadar, bölgenin gelişmesinde, feodalizasyon ve etnik birleşme olmak üzere, devleti oluşturan iki öge görülmüştür. Bu iki öge Doğu Kristiyan uygarlık tipinin temelini oluşturmuştur. Bu uygarlık tipi, Suriye ve Filistin bölgesinde doğmuş olmasına rağmen, Kristiyan dininin 395 ve 1054 yıllındaki bölünmesinden sonra asıl Balkanlar’da pekişip sağlamlaşmıştır.

İslav yazılışı de bu bölgede oluşmuş ve Yunanca yazılan dini kitaplara halkça anlaşılabilir bir anlam vermiştir. Sonraki yüzyıllarda burada çetin bir mücadele seyrinde din ile devlet arasındaki eylem birliği

prensipleri ateşle ve kanla saptanmış ve denenmiş, nefretle silahlanan Kristiyan mezhepleri Katoliklik ve Ortodoksluk, tüm Kristiyanlık ve İslam karşı karşıya gelmiştir.

Kristiyan dünyasının Güney Doğu kanadında, Jahudilik ile Kristiyanlık arasındaki temasların yer aldığı bölgede ortaya çıkan İslam cemiyeti, başka tip uygarlık idi.

İslam uygarlığı, ilk defa 8. yüzyılda, Hilafet askerleri Bizans'ın başkentini kuşattıkları zaman Balkan temas bölgesinin kenarlarına değmiştir. Sonraki temaslar, tek Kristiyan dininin bölünmesi ve Arap Hilafeti'nin dağılması müteakip, 9.-13. yüzyıllarda yapılan haclı seferler döneminde karşılıklı katliam şeklini almıştır.

Dikkate değer husus şu ki, uygarlık bakımından, haclı seferlerin bitmesinden (daha doğrusu, haclı seferlerin Doğu İslav topraklarına yöneltilmesinden) **hemen** sonra, yani 14. yüzyılın ortalarında, Osmanlılar Balkanlar'a taaruzla başlamışlardır.

Balkanlar'ın yerleşik ve çoğu halde tarımsal toplumu, askeri göç aşamasında bulunan veya bu aşamayı az önce aşan Osmanlı toplumu için Asya'nın merkezinden Batı'ya doğru yapılan ve bir zaman için durdurulan büyük göçün devamında doğal bir hedef idi.

Osmalılar da, Doğu'dan, Türk ve Moğollardan oluşan İlhanlar, sonra Cengizliler ve en son olarak Tümurlular tarafından etkilenmişti. Göçebeler Selçukluları, sonra Osmanlıları Balkan temas bölgesine doğru itmiştir.

Bu uygarlık bölgesindeki çeşitli etnik gruplar ve devletler, birbiriyle mücele ettiler se de, genel olarak aynı yönde gelişmişlerdir. Osmanlılar'ın 14. yüzyılda Balkanlar'a saldırısı, bölgesel gelişme sürecini kesmiştir.

Osmanlılar Balkan uygarlık bölgesini, bölgesel düzeyden daha yukarı çıkarmamışlardır. Oysa ki, tarih boyunca bu amaçla bazı girişimlerde bulunulmuştur. Örneğin, İmparatorluğun merkezi ile kenar bölgeleri arasındaki birlik, en iyi şekilde Osmanlılık fikrinde ifade edilmiştir.

Osmanlılar daha düşük yapısal uygarlık tipine sahiptiler. Avrupa'da bölgesel düzeyde bile, yerli geleneklere dayanmayan bir topluluğun Osmanlılar tarafından kurulması gerçek dışı bir şeydi. Bu nedenle Osmanlılar, 14.-15. yüzyıllardan 18.yüzyılın sonuna ve 19.yüzyılın başlarına kadar süren nispeten uzun bir zaman içinde, merkez ile taşra bölgeleri arasındaki ilişkilerin yıkıcı aşamasında kalmıştır. Bundan sonra, 1790-1870 döneminde Üçüncü Selim'in ve İkinci Mahmut'un uyguladığı reformlarla ve Tanzimat ile yapıcı aşamaya kesin dönemeç yapmışlardır. Balkan uygarlık bölgesinin yaşamasını sağlayan dış koşullar, Osmanlı iktidarının tepki gösterme imkanlarından çok daha dinamikti.

Osmanlılar, Avrupa'nın yaşadığı tüm Rönessans devrini savaşlarda geçirmiş, Avrupa ve Yakın Doğu'da güç dengesini prensip olarak değiştiren Reformasyon'a ve sonraki gericilik dönemine de tepki göstermemişlerdi. Yeni Tarih devri başladığında Osmanlıların Balkan

temas bölgesindeki durumu, yatağanlarla bir kar çığı durdrumak çabaları ile kıyaslanabilir.

Yeni Tarih devrinde uygarlıkların yapısı ve bu uygarlıkları oluşturan ayrı ayrı ögelerin hiyerarşisi değişmiştir. Entegrasyon, yenileme, özbilinç ve kendi kendini öğrenme baş rol, oynamaya başlamış, Eski ve Yeni Dünyalar birleşme sürecine girmiştir. Osmanlılar ise durgunluk içinde bulunarak değişen dünyadan ve ilerlemenin sosyo-kültürel ögelerinin dinamik şekilde kavranmasından uzaklaşmıştır.

Buna aykırı olarak, Balkan temas bölgesi, Balkanlar'daki toplumların sosyo-kültürel esası sayesinde, Batı uygarlığına özgü değer sistemiyle nispeten kısa bir zaman içinde uyma gelebilmiştir. Balkanlar'daki sosyumların gelişmesi, Osmanlı döneminde de devam etmiştir. Sadece o zamanki gelişmenin latent tür yaşama programı, olumsuz dış etkenlere bağlı olmayarak, hayatta kalmayı amaçlamıştır. Derin sosyo-kültürel esas ise, belirttiğimiz gibi, çok dayanıklı olduğundan, yokedilememiştir.

Söz konusu süreçler araştırılırken, kaşınılmaz bir şekilde şu hükme varılır: Balkan Temas bölgesi Ortaçağ'dan yakın geçmişe kadar hayatta kalarak dünyanın en büyük devletlerinden biri olan Osmanlı İmparatorluğu'nun oluşmasında bir süje rolünü oynamıştır.

Bizans ile Araplar arasında yüzyıllarca süren, yıpratıcı mücadelenin, Balkanlar'ı Müslüman Araplardan kurtardığını, öte yandan da İslam uygarlığının (İspanya, Sicilya ve Levant yoluyla) etkisine belli derecede "alışkanlığa" yol açmıştır. Bu husus Osmanlıların Avrupa'ya saldırısı ve Balkan temas bölgesinin oluşması için olumlu idi.

1364 yılında Osmanlılar, Gelibolu'yu zaptedip Balkanlar için bir tehlike yaratmışlardır. Balkanlar'daki haçlıların imparatorluğu'nun kalıntıları, küçük Sırp devletleri ve Bizans'ın kırıntıları Osmanlılara ciddi direniş göstermediler. Elli yıl sonra, Bayezit Yıldırım döneminde (1389-1402) göçebe Türkler ve savaşçı Orta Asya hükümdarlarından uzaklarda bulunan nispeten tehlikesiz bir bölgede Osmanlı İmparatorluğun orta direği oluşmuştur. Balkan temas bölgesindeki halklar, devletin sağlamaşmasına ve dengeli şekilde gelişmesine maddi ve insani kaynaklarıyla katkıda bulunmuştur. Küçük Asya beylikleri, pratik olarak çoğu halde Kristiyan olan Balkan halklarının sağladıkları kaynaklar sayesinde fethedilebilmiştir. Bayezit Yıldırım'ın oğlu Sultan Mehmet Çelebi (1402, 1413-1421), Timur'un orduları tarafından tamamen yokedilmesinden yine de Balkanlar'dan gelen asker, diplomat ve gelirlerce kurtarılmıştır. Böylece Osmanlı İmparatorluğu, Balkanlar'a dayanarak, sapmadan, başarılı şekilde Anadolu'yu ve Orta Doğu'nun bazı bölgelerini fethetmiştir.

Balkanlar'da "Kristiyanlara karşı gazavat" İkinci Murat döneminde (1421-1451) geniş boyutlar kazanmıştır. Janos Hunyagy başkanlığında 1443-1444 yıllarında yapılan haçlı sefer başarısızlığa uğramıştır.

Osmanlılar o kadar güçlenmişti ki, aynı zamanda Avrupa bölgelerinde direnişi bastırarak, Doğu 'da yeni bölgeleri zaptedebilmiştir.

1448 yılında yapılan İkinci Kosova meydan muharebesi sonucunda İstanbul yolu açılmıştı. 1463-1484 döneminde Sırbistan ve Bosna'yi tam olarak fethettikten sonra Osmanlılar, kah güç, kah şefkat kullanılarak İslam'a döndüren Bosnalı gazilerin yardımıyla Anadolu'daki durumunu pekiştirip, nihayet Trabzon İmparatorluğu'ndan üstün gelebilmişlerdir. 1517 yılında Mısır'da Balkan kökenli Müslüman askerlerden oluşan ana ve yardımcı birlikler aktif hareketlerde bulunmuştur. Tarihi paradoks niteliğindeki husus şu ki, Ortodoksluk savunucularının torunları ve torun oğulları, Mısır'ın fethine katılarak Selim Yavuz'un (1512-1520) tüm Müslümanların Halifi olmasına yardımcı olmuşlardır.

Balkanlar Osmanlıların Güney Doğu Avrupa ve Rusya'ya saldırıları için itki vermiştir. Hersek'in, Dniyepr ve Tuna ağızlarındaki toprakların fethi, İkinci Beyazıt'e (1481-1512) Kırım'daki güçlü Cengizlilerle temasların kurulması için koşul yaratmış ve Adriyatik denizindeki beş limanı Venedik'in elinden almak imkanını vermiştir.

Süleyman Kanuni, 1521 yılında Belgrat'ı fethettikten ve Kırım, Tuna beylikleri ve Macaristan'dan oluşan güçlü bir cephe gerisini kurduktan sonra Doğu'daki bitişik topraklara ve İran'a ordularını göndermişti, çünkü Avrupa'da tehlike artık kalmamış, Balkanlar'ın tüm kaynakları da devletin hizmetinde bulunmuştur. Osmanlıların birçok askeri ve bürokratik mekanizması ve siyasi ve diplomatik yöntemi ilk olarak Balkanlar'da denenmiştir. Süleyman Kanuni Balkanlar'a dayanarak, 1535 yılında Fransa ile ilk antlaşmayı imzalamış ve Balkanlar'daki kenar bölgelerinden dolayı endişe duymayarak, aynı zamanda Orta Doğu'daki savaşları sürdürmüş, çünkü Fransa ile antlaşma sayesinde bu bölgelerin muhafazası garanti edilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa kısmının bir temas bölgesi olarak oynadığı rolü daha iyi şekilde anlaşılabilmesi için Balkan uygarlık bölgesindeki Ortodoks kilisesinin fonksiyonlarını ve önemini değerlendirmek gerekir.

Ortodoks kilisesi, Doğu Roma İmparatorluğu'nda her zaman merkezi iktidara sıkı sıkıya bağlıydı. Osmanlılar öncesi devirde Ortodoksluğu kabul eden Balkan devletlerinde kilisenin bu durumu devam etmiştir. Türkler Balkanlar'da devletçiliğin biçimsel belirtilerini yoketmişlerse de, devletçilik gelenekleri kalmıştır. Çünkü bu gelenekleri de ortadan kaldırmak için Ortodoks halkının tamamını veya çoğunu, yani İmparatorluğun Güney Avrupa'daki dayanağını yoketmek gerekmişti. Balkan uygarlık bölgesinin yüksek yaşama direnci, doğrudan doğruya ruhi yönelimine bağlıydı.

Bu etkenin önemi Rusya'da her zaman çok iyi anlaşılıyordu. Rusya'da Balkanlara karşı duyulan devamlı ilgi, zaman geçtikçe, daha bilimsel temellere oturtuluyordu. Ayrıca 19.-20. yüzyılların sınırında

Rusya'nın geniş siyasal ve toplumsal çevreleri, Ruslar ile Güney İslavları arasındaki milli yakınlık hakkında daha detaylı, n,bilime dayanan bir fikir edinmek istemiştir. Özel ilgi Makedonya'ya gösterilmiştir, çünkü o zaman Makedonylılar, Osmanlı İmparatorluğu'na tamamen giren tek İslac milleti idi.

Bu amaçla Konstantinopolis Rus Arkeoloji Enstitüsü ve Rus Makedonya Araştırma Ekibi, 1900 yılında Rusya Bilimler Akademisi'ne başkanlık eden Büyük Prens Konstantin Konstantinoviç'in girişimiyle kurulup Balkanlar'da çalışmıştır. Çeşitli bilim dallarına uzmanlaşan bilginler Ekibin çalışmalarına katılmıştır. Bu bilginlerin bazıları, aynı zamanda gözde toplum ve siyaset adamlarıydı. Ekip Bulgaristan, Sırbistan, Makedonya ve Türkiye'nin Trakya kısmında araştırmalarda bulunuyordu. Araştırmalar seyrinde toplanan etraflı malzemeler Rusya Bilimler Akademisi Arşivi'nde korunmaktadır. Bu malzemelere göre, İstanbul Patrikliği'nin ve bölgedeki toplumsal Ortodoks kuruluşlarının faaliyetlerine büyük dikkat verilmiş ve Patrikliğin Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan arasındaki rakipliğin çözüme bağlanması konusunda arabulucu olabildiği belirtilmiştir.

Bu bilgiler Güney Balkanlar'daki durumun gerginleşebildiğinden endişe duyan Rus hükümeti tarafından dikkate alınmıştır. Ancak bundan önce bu bölgede bulunan Ortodoks manastırlarına kitapların, ibadet için gerekli eşyaların, ayrıca Arhangelsk şehrinde özel olarak dökülen çanların sağlanması hususunda bir karar alınmıştı. Manastırlar için eşya Rus savaş gemileriyle Adriyatik denizine gönderilmişti. Bunlardan biri, "Oslyaba" adlı firkateyn, çanlar ve başka eşyalar Deçan manastırına ulaştırmak üzere, bugün bulunduğumuz Kotor körfezine girmişti. Fakat Kotor kalesi komutanı limana girmek için izin vermemiş, bu nedenle yükler Antivari limanında boşaltılmıştı. İlgi çeken husus şu ki, firkateyn kaptanı N. Nazimov'un raporuna göre, Ortodoks manastırlarına mal taşıyan gemiler, Avusturya yönetimi tarafından izin almamış. Antivari paşası ise Rusya'nın Üsküt (Skutari) Konsolosuna bu malların Ortodoks manastırlarına ulaşımında yardımcı olmuştur.

Türkler, Orta Asya'dan Küçük Asya'ya, Osmanlı devrinde de Balkan yarımadasına yüzyıllarca süren, çetin ve tehlikeli göçten sonra askeri göçfikrini tipi sosyo-kültürel yaşayış tarzının değişmeyerek muhafazası fikrini mutlaklaştırmışlardır. Osmanlıların iktidarı altında bulunan, ancak hiç bir zaman tam olarak fethedilmeyen Balkanlar'da bu fikir bir dogm haline gelmiş ve durgunluğa yol açmıştır.

Osmanlı iktidar merkezi, adaptasyon yetkisini yitirmiş ve Yeni Tarih devrinde Avrupa'da hızla değişen savaş, politika ve ekonomi tiplerinin Avrupalı uyruklularınca benimsenmesini fiilen engellemiştir. Şu yıkıcı sosyo-kültürel çelişki ortaya çıkmıştır: belli toplumu oluşturan insanların nesillerince denenip biriktirilen bilgilerin istikrarlı yeniden

üretimi ve bu toplum dışından manevi ve maddi ilerleme seyrinde elde edilen başlıca sonuçların benimsenmesi arasındaki ilişki, Osmanlı'ların Balkan'larda uyguladıkları politikada gerçekleşmemiştir. Osmanlılar, İmparatorluğunun Batı ve Doğu sınırlarında nispeten sağlam mevkiiler aldıktan sonra, Avrupa saldırısının en yoğun dönemine kıyasla, maddi kaynaklar teslimcisi ve askeri ve siyasi koridor rolünü artık oynayamayan Balkan temas bölgesine dikkat vermez olmuştur.

Balkan uygarlık bölgesi, sistemi dayanağı olan bir bölge rolünü kaybetmiş ve kısa bir zaman içinde Osmanlıları yabancı "Frenk dünyası"ndan ayrılan kenara dönüşerek gerilemiştir. Osmanlılar, Balkanlar'ı diğer Avrupa ülkelerinden ayrılmak için kullanmış, böylece temas bölgesi bir karantina bölgesine dönüşmüştü.

Metropol ile temas bölgesi arasındaki dikey hareket kabiliyetinin ve ters ilişkilerin zayıflaması, sonra da kaybı süreci başlayıp ilerlemişti. Bu sürecin sonuçları 17.yüzyılda ve 18. yüzyılın başlarında açıkça görülmüştü. Osmanlıların Balkan uygarlık bölgesindeki varlığını korumak amacıyla dikey hareket kabiliyeti, Nizam-ı ceddî reformlarıyla, 18. yüzyılın sonlarında ve 19. yüzyılın ortalarına Tanzimat reformlarıyla kısmen yeniden kurulmuştu. Balkanlar iktidar merkezini çok büyük derecede etkilemişti. Bu husus, Balkan toplumunun sosyo-kültürel temelini Osmanlı Türk sosyo-kültürel temelinden çok daha sağlam oldupunu göstermiştir. Açıktır ki, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa kısmı, yüksek adaptasyon yeteneği sayesinde Dünya uygarlığının gelişmesinde en önemli rol oynayan bölgeler arasında yer alabilmiştir.

¹ Шеремет В.И. Становление Османской империи. XIII XVI вв. // *Новая и новейшая история*, 2001, № 1. С. 60 – 69.

² Тойнби А.Дж. Цивилизация перед судом истории. М.: Прогресс, Культура; СПб.: Ювента, 1996. С. 182-188

³ Wittfogel A.K. Oriental Despotism: Comparative Study of Total Power. New Haven. 1957. P. 120-123; Рожковский Е.Б. Цивилизации мира в современной науке // *Мировая экономика и международные отношения*. 2001, № 11. С.6

⁴ Тойнби А.Дж., Дайсаку Икеда. Диалог Тойнби – Икеда: Человек должен выбрать сам. М.: Леан, 1998. С. 312, 383

⁵ Назаретян А. П. Цивилизационные кризисы в контексте Универсальной истории. М.: Персэ, 2001. С. 106-115; *Encounter or Conflict of Civilizations on the Balkans. International Scientific Conference*. December 10-12, 1997, Belgrade, Historical Institute. Belgrade: Pravoslavna Reč – Novi Sad, 1998. P. 23-68.

⁶ Öztüna Y. Osmanlı Devlet Tarihi – 2: Medeniyet Tarihi. Ankara, 1998. S. 240-370.

⁷ Öztüna Y. Osmanlı Devlet Tarihi – 1: Siyasi Tarihi. Ankara, 1998. S.108-183.

⁸ См. *Кинросс, лорд*. Расцвет и упадок Османской империи / Перев. с англ. М.: Крон-Пресс, 1997. С. 343 – 386; *Сотниченко А.А.* Традиционная геополитика Османской империи. СПб.: Изд. СПб. ГУ, 2002. С. 30-39.

⁹ История южных и западных славян, Т. 1., Издательство Московского Государственного Университета, 1998, С. 425-452, 519-526; Македония. Путь к самостоятельности. Документы, Москва, 1997, С. 12-19; 29-43.

¹¹ Dimitri Vasilyev, Yuri Averyanov. Konstantinopolis Rus Arkeoloji Enstitüsü (1894 -1914). – “Dialog - Avrasya”(Uluslararası düşünce ve kültür dergisi), 9. sayı, İstanbul. Türkiye, s. 60 – 65.

¹² Российский государственный архив военно-морского флота. Фонд 283, опись 3, досье 1768, лист 162.

BALKANLARDA TÜRK KÜLTÜR STRATEJİLERİ

Dr.Yaşar KALAFAT

Türkiye

Kültür üretilen gelen yaşayan bir faktör ise ki, bize göre öyledir. Balkanlarda Türk Kültürü, doğal olarak Balkan Türklüğü ile yaşattır. Buna göre bu süreç, Balkan Türklüğünün Proto- Türk dönemden başlıyor denilebilir. Bu dönem Pagon dönemi, Tengricilik, nispetince Musevilik, birçok mezhebi ile İsevilik ve nihayet çeşitli versiyonları ile İslam inançlı Türkleri kapsar. Şüphesiz Türklerden başlayan bu süreç bir veya birkaç Türk kesimini değil birçok Türk kavminin rengini taşıyordu. Bu renk; bölgeye Türklerle birlikte gelen ve Türklerin geldiklerinde Balkanlarda tanıştıkları halkları da kapsıyordu. Buna göre Balkan Türk Kültürü muhakkak ve bütünüyle Türk Kültür genleri taşıyordu. Balkanlarda Türk Kültür genleri yalnız olmadıkları gibi her zaman dominant da değildiler. Bu kültürel gen dağılımı bölgelere göre değişiyordu. Biz Balkan Türk Kültüründen söz ederken, bu anlamda bir kültürden bahsediyoruz. İfademizdeki Türk kelimesi yalın anlamda ırk karşılığında kullanılmamıştır. Yoğunluğunu Türklerin yaşadıkları bölgeler ve Türklerin yönetiminde uzun süre kalmış olan bölgelerdeki halkın geliştirdiği kültürden bahsediyoruz. Bu kültürün ağırlıklı karakterini halk kültürü tayin ediyordu.

Balkan Türklüğü tanımından; Yunanistan, Bulgaristan, Dodruca, Kosova, Arnavutluk, Romanya, Makedonya Türklerini, Pomakları, Törbeşleri, Türk Çingenelerini, Gagauzları kastediyoruz. Gagauzları sadece Gagauz yerinde değil yakın çevresi ile Gagauz yerini de kapsayacak şekilde düşünüyoruz. Bulgaristan'daki büyük kısmı Slav Bulgarlar içerisinde varlığını sürdüren hıristiyan Bulgar Türklerini de kastediyoruz. Yunanistan Türkleri sadece batı Trakya'da olmayıp adalara da dağılmışlardır. Keza Yunanistan'da Ortodoks Türklerin varlığı bir gerektir. Romanya Türkleri sadece evladı fatihan olmayıp, bir ülkede Tatar Türkleri de yaşamaktadırlar. Ancak bildirimize başlarken de belirttiğimiz gibi biz Türk Kültürünü bir soyun kültürü olarak okumuyoruz. Türklerin bir kısım akraba topluluklarla birlikte ürettikleri ettikleri bölgesel anonim bir kültür olarak algılıyoruz.

Bizim milli kültür algılayışımızın esaslarını Atatürk'ün kültür anlayışı belirlemektedir. Atatürk Türk milletini tanımlarken Cumhuriyeti kuran halk olarak tanımlıyordu. Cumhuriyeti kuranlar sadece Türk soylu olanlar değildirler. Bu tanıma göre, Türk dairesi içerisine girebilmek için muhakkak Türk soylu olmak gerekmiyordu. Türk kültürü ise Türk milletinin kültürü idi. Türk milletini kuran halkın kültürünü de Türk kültürü idi. Türkiye Cumhuriyeti eser olarak bir kültür ürünü idi. Buna göre Türkiye Cumhuriyetini kurmamış olan bir takım Kırgız, Kazak, Özbek, Türkmen,

Azerbaycanlı gibi halklar Türklüğün dışında mı mütaala edebilmeli idiler. Hayır, Atatürk başka bir izahında Sovyetler Birliğinin dağılabileceğine işaret ederek, bu halklarla kurulabilecek kültür köprülerinin önemini belirtiyordu. Nitekim bu Türkler birlikte yaşadıkları halklarla eserleri olan kendi cumhuriyetlerini kurmuşlardır. Böylece onlar Kırgız ve hem de Türktüler veya hem Kazak ve hem de Türktürler. Ayrılıkları ile birlikte aynılık içeriyorlardı.

Balkanların kültürel kimliklerine gelince; Türklüğe yakınlık itibariyle Kafkasya ve Yakın Ortadoğu ile Türk kültürünün ortaklığı farklı nispetlerde de olsa Balkanlarda da vardı. Her üç coğrafyada da tayin edici kültürel kimliği nüfusun yapıcılığı belirleyecekti. Anadolu Türk kültüründe de durum aynıdır. Mevcut kültürlerin hiç birisini inkar etmemek esastır. Ancak dominant kültür doğal olarak ortak kültüre, kültürel katkısı fazla olan kültür olacaktır.

Balkanlarda ulus devletler kurulmuş ve bu devletler ulusal kültürlerini de belirlemişlerdir. Bizim üzerinde durduğumuz husus ulus altı Balkan topluluklarının kültürel varlıklarını koruyabilmek için ortak bir paydada ittifak etmelerindedir. Bu halklar tarihi Türk kültürünün yapıcı unsurlarıdır. Doğal olarak Balkanlardaki tarihi Türk kültürünün de varisidirler. Öncelikle bölgenin ulus devletlerinin kültür politikaları ve daha önemlisi küresel kültürün emperyal politikaları karşısında varlıklarını korumak için bu halklar kültürel dayanışmaya girmek zorundadırlar. Bu dayanışma için Türkçe mevcut şartlar itibariyle bölgede ihtiyacı şimdilik karşılayamayabilir. Ancak halk kültürü; musiki, el sanatları, beslenme kültürü, halk tebabeti, halk inançları ve benzerleri bilhassa bakırcılık gibi alanlarında etnografik malzeme, tarikat hayatından doğan kültür, bu ortamı sağlayabilir.

Rahmetli dostum İ.Gündağ Kayaoğlu, “Balkan Dillerine Türkçe’den Geçen Bakırcılık Terimleri ve Bakır Kap –Kaçak Adları” isimli çok kıymetli çalışmasında 250 civarında kelime tesbit etmiştir. Bazı örnekler vermek gerekir ise; Alem, Alet, Arşın, Ateşlik, Bakır, Bakırcı, Bakraç, Bardak, Baltacı, Buhurdan, Berber Leğeni, Cezve, Camlı Fener, Çardaklı Maşrapa, Çark İşi Sahan, Çekiç, Çember, Çırak, Çivi, Çul, Dayak, Demirci, Dip Divit, Eğe, Emzik, Güğüm, Gülabdan, Halka, Hamam Kazanı, Hamam Taşı, Narana, Havan, Huni, Hurda, Ismarlama Sahan, İbrik, İmbik, Kadayıf Tepsisi, Kahve Takımı, Kalaycı, Kandil, Kazan, Cehim, Lenger, mandal, Makas, Maşa, Maşraba, Matkap, Ocak, Oturak, Perçin, Pekmez Tavası, Peşkun, Rakı Kazanı, Sahan, Saksı, Savat, Sefertası, Sini, Sofra.

Biz Bulgaristan’da Bulgar halk bilimcilerle birlikte iki ayrı sempozyuma katıldık. Gerek Bulgar halk bilimcileri ve gerekse Türk halk

bilimcileri her iki ülkenin, muziki, halk dansları, halk inançları, halk tebabeti, beslenme kültürü itibariyle inanılmaz benzerlikler yaşadığını belirttiler.

Bütün bunlardan sonra denilebilir ki Küresel Kültür politikasının ulus devlet kültür politikasına dayanılmaz bir güçle karşı olduğu biliniyor. Bu güç ulusal kültür politikalarına karşı etnik kültür politikalarını destekliyor. Balkanlar Türkiye'yi de içine alabilecek bir bölgesel kültüre sahip, en azından halk kültürü itibariyle bize böyle bir miras bırakılmış, bu imkanı bu potansiyelden yararlanılması, bölge siyasetine de ışık tutabilecektir.

Yararlanılan Kaynaklar

1. Dr. M. Naci Önal, Dobruca Türkleri, Trabzon 1988
2. Dr. Yaşar Kalafat, "Makedonya Türkleri (...) Halk İnançları, İstanbul 1984
3. Prof. Dr. Hüseyin Memişoğlu Balkanlarda Pomak Türkleri, İstanbul 1999
4. Prof. Dr. Mustafa Kahramanyol, Türk Halkları, Ankara 1995
5. Nazif Mandacı, Birsen Erdoğan, Balkanlarda Azınlık Sorunu: Yunanistan, Arnavutluk, Makedonya ve Bulgaristandaki Azınlıklara Bir Bakış, Ankara 2001
6. Erhan Türbedar (Derleyen) Balkanlar'da Türk Varlığı, Ankara 2003
7. Belgin Mungan, Avrupa'nın Etnik Paselar Yanı, İstanbul 1998
8. İ.Gündağ Kayaoğlu, Balkan Dillerinin Türkçeden Geçen Bakırcılık terimleri ve Bakır Kap-Kaçak Adları, Ankara 1987

FROM ORAL HISTORY TO IDENTITY RECOGNITION*

Prof. dr. Denana BUTUROVIĆ
Bosna Hersek

Oral literature is part of oral tradition, and both of them are closely linked to oral history, being very often identified with it. By a complex constellation of oral memory, expressed in the art of words oral literature, in remembering its total life and manifestations, has come to express identities of oral history as a powerful recognition of identity. This memory, with lives both in the individual and in society forms certain images, legends, events, motives in the form of small narratives. All of them follow a particular schema and model coming from tradition, and are recognizable for memories. Acts of remembering follow particular life periods such as birth, initiation, death – on cosmological level, and weave them in the text of tales. Oral literature has its own particular poetics where a word is a picture, a metaphor which has the meaning in human mind of those who transmit it from tale to tale, from individual to individual, from space to space and from one time to another. Therefore, it is neither simple nor pure narration. It is symbolic as written literature is, only in different ways and in different means.

The whole symbolism of oral literature which is dominant partly in motives embraced in Aarne - Thompson's Index motives and in the whole series of national index motives has as its aim search and recognition of its own identity in constant life revalorization. Because of this, one can say that nothing enters collective memory and becomes part of oral history unless it has some deep meaning for its identity. In this trail the most famous collection of oral Bosniak songs appeared, i.e. Kosta Hoermann's collection-from the collector's extraordinary approach the collection definitely reevaluates Bosniak epic in primary meaning of this word, and does so, most powerfully and with the most documentary taste, its strata and trails.

History has also been doing this since its origins as research and social product of its creators. Kosta Hoermann who held an important post in high administration of the Monarchy in Bosnia and Herzegovina, played a role of extraordinary and continual cultural importance. After one social incident that had put in jeopardy his political implications, Hoermann retired, undoubtedly only apparently, from political life. After this he aimed his great potential at culture development in Bosnia and Herzegovina, which gave him the special possibility of opening the National museum and coming to its head. He had his influence on pedagogical life in Bosnia and Herzegovina, started edition activity of the Museum, organized its scholarly research and terrain work and started the magazine Nada, founded the Balkans institute and especially turned to the Museum library, worked on

the creation of a great national library of Bosnia and Herzegovina. He had special protection and help from the man with whom he shared greatly points of view about Bosnia, its populations and culture. It was Benjamin Kallay, the common finance minister in the Monarchy, scientist, historian, politician and diplomat. The result of this cooperation was the collection of oral popular Muslim songs from Bosnia and Herzegovina. The collection was, as understood, Hoermann's work, and its origins reflected the character of Hoermann and Kallay's cooperation, Kallay's role and importance, in the course of its coming into existence, of great cultural and scholarly value. From Hermann's total material came out two volumes of Muslim popular songs, the first in 1888 and the second in 1889, entitled *Popular songs of Mohammedans in Bosnia and Herzegovina*. There remained an important number of unpublished songs. Although, at the time of the work on the collection, Hoermann was not especially educated for this job, and he had begun the work on collecting songs as far as 1880, but he was indisputably talented, and as a remarkable organizer he succeeded in benefiting help from the most qualified people at that time in Bosnia and Herzegovina as well as in ending the whole work. The collection, according to information from Kuba, got him membership of scholarly society in Moscow and some other societies.

Bearing in mind preserved documents from official and semi-official Austro-Hungarian administration in Bosnia and Herzegovina, we came to know a lot of essential things for oral history of the Bosniaks as we come to know which were important moments in the course of historical approach to history. Let us show in brief part of the content of these documents relevant to these problems because of enlightened conditions and partly the course of work on the collection, we come to the discovery that they give a lot of elements which help the definitions of the particular cultural contribution of total approach as the author of the collection as well as his helpers especially Kallay.

These documents enlighten the link between Hoermann and Kallay, throwing light on considerable working enthusiasm of two born and talented scholars who were such at the time of the politics which they accepted. And Hoermann remained such indisputable anthology maker and even at the time when these policies passed (Kallay died in 1903). In this case witnesses are two volumes and manuscript Collection, a remarkable rich one which specifies essentially the culture of Bosnian ethnos, its own history, language, origins and other relations taking root in space and time.

The documents which we are concerned about are the correspondence of the National government and the Common Ministry of Finance and are concerned with just publishing Hermann's collection, especially his first volume. The first document is the one of the National government of Bosnia and Herzegovina, written on 2nd January 1881, signed probably by the leader of the National Government Appel who directed it to

the high ministry. Appel informed the Government that Kosta Hoermann had collected a rich fund of several thousand verses up to now unpublished of Bosnian and Herzegovinian popular songs. As the songs came from almost entirely Muslim circles he was quite circumspect about this. Hoermann devoted his attention to these circles from quite different reasons. This correspondence of Appel's was written on the basis of the first version of Hoermann's preface – Approach to – the first volume of the collection. Hoermann was to compile it later on, expressly under Kallay's instructions. Since Appel, in his correspondence, emphasized good aspects of the collection, among other things he had use of the orthography that the National government published in reading books for primary schools, recommended that the book should be published in the national publishing house for the state's money. He laid emphasis that the book should be published in Latin alphabet and that allegedly Muslims are closer to this alphabet. Behind Appel's pointing to the effect that would be accomplished if the collection came out in the state publishing house, stood in fact Hoermann, in this way.

Submitting this proposal to high ministry, he wanted to show the national Government the products of national spirit and national literature. With this Hoermann placed his idea in new trends of the politics of the country for which he acted as a deputy. To what extent it was his idea, it was evident from the last passage act in which he humbly remarked that the bulk of the collection was substantial, and that it was growing daily and that the Muslim circle was its undertaker, was very important. In the act two titles were mentioned under which the book was to be published (*Destan – popular songs from Bosnia and Herzegovina*, or popular songs of *Mohammedans from Bosnia*), which meant that Hermann collaborated closely with Bosnian cultural and historical idea which he got to know from the circles who were the most important link for the realization of the whole undertaking, and it was the Bosnian intelligentsia who knew how to remain faithful to the religion and at the same time came to know the urgency of turning to new political and cultural trends. Hoermann did not know well enough his predecessors' work on the collection of Muslim songs, especially Christian ones.

The second important document was Kallay's answer in the name of the common national Ministry of finance to the national Government, dated on 16th January in Vienna. From the act we came to know that Appel was the first to inform Kallay about Hoermann's undertaking and probably informally Kallay welcomed the appearance of the collection. The proposed manner of financing was acceptable for him. According to him the collection had a cultural historical and ethnographic importance and in that sense gave certain suggestions as a reminder that Hoermann should think about song order in the collection.

Not coming into details whether Hoermann had already written the preface, Kallay instructed him, and the fact was Kallay's most significant intervention of this collection. According to Kallay's instructions the preface should certainly precede the songs. This meant that the book should have the preface which could important the characteristic of the collection. He also emphasized the importance to stress the reason what only Muslim songs were being published in fact it was necessary to state that “most” songs of Bosnian and Herzegovinian Christians had already been published. Kallay thought that Muslim songs reflected a mixture of old Bosnian and Mohammedan customs.

According to Kallay's expressed demand the written preface should be handed for inspection to himself before it was published. Thus, this document confirmed Hoermann's initiative about the creation of the collection, thereupon it could be grasped that Kallay had a role of arbiter, so in this case he changed his well – known policy of compromise and giving in over the questions about edition activities, and he always applied it when there was a question of balance, i.e., at the moment, when he was certain that his performance of the main line of policy would not come into question.

Therefore, Kallay insisted that in the preface that most songs of Bosnian orthodox and Catholics had already been published and he recommended another title – which he showed rightly he treated Muslims in the same way as Hoermann in a separate group among the population of Bosnia and Herzegovina. There, by these documents showed the fact that it was wrong to turn the creation of this collection into a well - thought action of Austro – Hungarian cultural politics and link it to the idea of being Bosnian as one of its manifestations.

On the other hand, they blamed Hoermann for creating Mohammedan people in editing this collection, which he denied in the *Notice* of the second volume. Kallay's policy of balance over the edition activities in Bosnia and Herzegovina in the case of Hoermann's collection was particularly evident from the concept that was enclosed to the act of the national Government so-called Kallay's suggestions about the preface. These suggestions were written by Kallay after the national Government had directed to him the first volume with Hoermann's preface.

Thus he asked for remaking the whole paragraph in which it would be emphasized that earlier attention had not been paid for Muslim popular songs.

In the suggestions there were repetitions of the demand which Kallay had already made to Hoermann in the above mentioned act 2. This was interesting because it meant Hoermann had in fact tried not to adopt some of Kallay's suggestions.

In the first version of Hoermann's preface – approach whose content can be presupposed from the document 1 Hoermann did not especially

emphasize the link between Muslim feudal circles and medieval Bosnian or the reflection of these links in spiritual culture and for that matter in the poetry. Changes in this direction followed after Kallay's suggestions. Among the suggestions which were needed to be accepted Kallay offered on the page 4 along the first paragraph of the first version of the Approach as remarkably important so as to conclude that the present – day Mohammedans were the descendants of old Bosnian nobility who, after the conquest of Bosnia and Herzegovina by the Turks, had adopted Islam, guarding, nevertheless, the old soul, that their songs had preserved their past feelings and customs i.e. old traditions had melted with Islamic terms into one complex view of the world and reached on that level into the expression of the spirit of the people. Kallay undoubtedly directed to the link of Bosnian nobility to Muslim feudal circles and to the need of the study of that link. We now say that Mohammedans were the descendants of old Bosnian nobility who, after the conquest of Bosnia and Herzegovina by the Turks adopted Islam, guarding, nevertheless, the old soul that their songs had preserved their past feelings and customs i.e. old traditions had melted with Islamic terms into one complex view of the world and reached on that level into the expression “of the spirit of the people”.. Now we know that it is true, but we also know that for decades it has been unpopular to research into this (for over half a century). Still, one has to say that in the first preface of the part of the peasant party the small artisan had been neglected, and in preserving and conserving Bosnian tradition.

At the same time Kallay gave Hoermann pieces of useful advice on methodological approach to the choice of characteristic examples. Just in conforming to this piece of advice, Hoermann was going to “mend” his whole outlook on Bosnian Muslim social base as a source of oral tradition on 11th February 1888 the National Government directed the act to Vienna to the Common Ministry of finance in fact to Kallay. (Behind this act stood undoubtedly Hoermann.) The act brought a very wise solution for quicker coming out of the collection and not offering the possibility for all those who were in this or that way against the discovery of the identity of culture of Muslim Bosnian people – to go on manipulating their spiritual Tradition. This in fact brought to mind the idea of agreement between Hermann and Kallay. The idea would consist roughly of this: the public was interested, especially Bosnian ones, in this collection. This work guaranteed the greatness of the achievement and immutability of all values, at the same time, this work guaranteed the Bosnians a positive approach of the Monarchy in the relation to Muslim being, and nevertheless did not endanger Christian confessions. Therefore Hoermann brought before Kallay those reasons for haste that the collection should come out as soon as possible: the reasons that could result in just one reaction: not allowing the publication of the songs (“...I allow ... especially from that reason which is given...”). The reason that Hoermann gave was the following: Matica hrvatska was

preparing the songs from a Muslim singer entitled Croatian songs. Behind this was Luka Marjanović .

Treating in more studies problems of the beginning of Hoermann's collection and its sporadic contests I confirmed the conditions of its origins, its high value and importance. When it is a question of the revaluation of the contribution of these songs in the culture of Bosnia and Herzegovina with new insights into the identity of Muslim Bosnians through culture which these songs witness, then it is necessary to stress inevitable facts with which the values of the songs themselves and the whole undertaking as a result are emphasized. So unavoidable are Hoermann's merits in collecting Bosnian Muslim songs in the period from 1880 to 1914. The fact is also significant that the support and the help to Hoermann were given by many collectors among others the most competent were these who, along with Hoermann's remarkable organizing and organisational capabilities and his enthusiasm in all research, were essential preconditions in making this capital Bosnian epic collection. It is important that preserved material bear witness to the fact that Hoermann besides taking down songs as collectors had done before him, also practiced rewriting from the extant manuscript collections of famous connoisseurs of Bosnian Muslim oral epic (bear witness to this his cooperating relations with authors, father and son Mehmed-bey and Riza-bey Kapetanović and then the writer Ibrahim-bey Bašagić and with the president Lutfi-bey Bašagić. Many manuscripts originated from rewriting from the borrowed collections, and they are recognizable because of Hoermann's writing and they belong just to these circles. Refer to these rewritings especially cases of double manuscripts – the manuscripts in Latin alphabet, in fact Hoermann's rewritings and manuscripts of Bosnian originals for the culture of the Bosnia and Herzegovina of this period it is very important to confirm the existence of these collections and their proprietors in pre-Hoermann's time the existence of these manuscripts speaks to us about the fact that probably Mehmed Kalabić, Sarajlija was the possessor of one manuscript collections as well as the a man from Sarajevo Halilbašić Suljaga (unless he was not himself their transmitter), there belongs the whole collection whose publication was forwarded by Novi Sad, Zastava in 1866 and Sarajevski cvjetnik in 1871 – which ought to have come out in the Bosnian language and Turkish characters. The collection was most probably Muvekit's (Salih Sidki Hadžihuseinović Muvekit).

Hoermann, together with his collaborators, evaluated very largely the significance of his two volume collection, and its pre-renaissance culture role, not only among the Bosnians of Bosnia and Herzegovina among south Slav Muslims in general. Therefore he decided on the title of *Narodne pjesne Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini* . /In political sense, in the sense of science and culture, in the sense of objectivity – this is the first injection for Bosnian *pro domo* on the way of recognition of Bosnian Muslim ethnicity. Just because it comes through oral song and its

valorization – through the form which does not provoke so much attention of politicians – because it is the time that representatives of popular science have not still the same affinity towards the cultures of people or does not understand orality and the cultures of people especially those without writing. In other words cultural anthropological research was then in its infancy /. Therefore behind a confessional sign stands, an essentially, ethnic, group in fact a national mark. And this is confirmed by violent reactions of criticism addressed to Kosta Hoermann just because he separated Bosnian Muslim songs from the collections of Serbian and Croat or he did not call them by Serbian or Croat name in the manner that it was then, common from ideological political reasons. Therefore, the mark of Bosnian Muslim mind products bearing the name having their particularity is the sign of historical importance in the history of Bosnian Muslims.

The appearance of Hoermann's collection is in reality the discovery of Bosnian epic. The importance of Hoermann's collections as a whole collection of songs which were collected with his merit from the aspects of the history of oral traditional epic – is in the fact that the examples of the songs of this collection are in reality the only known view through fixed Bosnian epic in the period of several decades in 19th century.

Through the identification of the collections of Christian epic which preceded Hoerman's collections of Bosnian epic material in these collections, then the collections in manuscript which were wholly dedicated to Bosnia epic. (Vuk Vrčević and Luka Marjanović), or, partly (Luburić) on the one hand and with great discovery through modern research on the terrain by American scholars, headed by Milman Parry during 1932 and 1934, in parts of Bosnia and Herzegovina, Sandžak and Monte Negro, and later by Albert B. Lord and his students (in 1935, 1937, 1950 and 1951, then 1960 and 1965 when David E. Bynum was going to help him) – definitely were rubbed out romantic south Slav frontiers of ethnic geographic and temporal dissemination of oral epic until then set up. It was then that one source definitely sprang up from oral material in which were dominated writings from Hoermann's collections, and the writings of Parry–Lord recordings. In that way oral theory would have its proof material mostly in Bosnian epic. From Hoermann and his collaborators, that is to say his predecessors had taken down songs whose songs he included in his published collections, to the collection that Parry, Lord and his collaborators were going to publish Bosnian epic, achieved the level of inevitable material in the study of epic because it has confirmed its proper way of development, so it has evolved poetic heritage of the past and possesses its developed poetic structure „which truly merits its epic name“. The first four originals of Vuk's collection so – called Serbian popular songs are missing – that with their remarkable changes of epic songs they round off relations of Vuk's singers and Vuk in their published versions.

The contribution of Hoermann's collections is especially present in those elements that determine the characteristics and particularities of Bosnian epic and these characteristics in fact define Bosnian epic as a degree in the development of epic genre with south Slav Balkans peoples. Their characteristics are in their expression in several types and forms which conditioned its divisions (songs about Krajina heroes, about frontier men, Hungarian songs, songs of Montenegrin - Herzegovinian type) : Bosnian epic confirmed at last the length as a qualifying category of the epic song in the whole Slavic south. Just because Bosnian epic songs divide themselves in separate groups along characteristic features, and, in that way, become categories of distinct song types, and moreover, they have in some cases remarkably stressed formal specifications – they, for all that, deserve special attention in the study of south Slavic epic. Variations of one particular type of Bosnian epic song which Hoermann's books belonging to publisher's goodwill, in fact, illustrate so brilliantly and are linked to well defined geographic territory, under the influence of diverse social groups in the creation of fostering and transmission of songs, represent in essence the most widespread epic songs. Some forms of this type are a result of the influence of town strata i.e. influential groups of the town (*The Hero Husrev-bey takes the wedding procession to Stambol, The commander Džanan and Rakocija*). Just those, along a substantial number of songs about frontier men's incursions, have a detailed plot and sometimes certain details vividly described in a picaresque way. With all these features they contribute to the characterization and filling of the specification of mid – Bosnian variant of Bosniak epic poetry. This type of epic songs belongs to central Bosnia both for its plot and Tradition. Just the two cited ones bring real information about the life in Bosnia during Ottoman period. This data contains such messages which bear witness to vital processes of Bosnian society and its coming to maturity of which speak very little historical sources of first importance. In the group of these songs there are songs characterized by a picaresque romantic content. From all cited songs they differ for distinct individual participation of individual informant i.e. transmitters of epic songs. In the tone of the narration are formed some expected actions, the singer attains a high tensioned plot, all this in fact demanding more of the informant's creativity because these songs are in general about Bosnian heroes and frontier men from the 16th and the 17th centuries, which, with a series of their features represent the variant of Bosnian epic song in general. Studying for a long period of years, songs of this type through Hoermann's collections, originals from the so-called Marjanović's collection selected samples from Vrčević's and Luburić's collection and finally Parry – Lord and Bynum's collection as well as songs that I personally collected for many years, especially Omer Zagorac's songs years (the subject on which I am working) - I have noticed that songs which are strongly linked to historical events and which stress a role of

certain historical personalities in historical events – that these songs are a stronger form, a more uniform style, which has just showed this direction of studying through variants. It is interesting that Hoermann's collection is the most numerous in these songs. It should also be stressed as characteristic that these songs which are linked to historical personalities and events do not have corresponding parallels in the epic of other south Slavic peoples, not even Balkan ones. On the other hand the type of the developed epic song about frontier men's incursions and their adventures has certain similarities with epic songs of Croats and Serbs about outlaws. During all my studies about these problems and my papers of this in oral or written form there has always remained a conclusion: the basic tendency in the development of the so-called more widespread type of Bosnian epic song is laid on with enriching of its content which are linked to the development of ethnic being of Bosnians through their history as far as from the end of the 15th century to the end of the 19th century.

In the frame of the whole Bosnian epic poetry one can speak about a circle of songs from west and south-west Bosnia i.e. about western Bosnian variant. According to their content, these are songs about incursions in borderland and mostly connected to 17th and 18th centuries. Their feature is that in them is given an equal importance to two or three themes. Individual epic singers from these regions like Mehmed Kolaković, Bećir Islamović and Salko Vojniković, in some performances of epic songs, fulfilled two-faced leadings of parallel plots. Nonetheless, in most songs, in my opinion, a technique which pervades and which A. Schmaus called “report” (informant's detailed narration of events) and which in their narration gives the illusion of one more action. Luka Marjanović's collection also consists of two volumes in the edition of Croatian popular songs: Heroic songs (Muslim), book three. Edited by dr Luka Marjanović, Zagreb, Matica Hrvatska edition 1898; book two of Collection (and book four of the edition, 1899). Luka Marjanović's political convictions defined his interests in Muslim epic of those regions that he called “old Croatian territories”. In this way, Luka Marjanović's studies of Bosnian epic are geographically defined and for that matter done in part. However, that does not minimize the effects of his studies. Marjanović was considerably attached to the collection and studies of this epic in the period of 1886 to the end of the century. Today, we can say that Marjanović is the founder of fundamental studies on the terrain of Muslim epic. Nevertheless, his total work can be approached to very analytically and critically. It is necessary to distinguish particular segments and phases of his work, and naturally, the results. My studies lead to the following particular segments in Marjanović's work : archive material, published collections, results of the studies of the singer is a pillar of epic tradition, his thesis about regional specifications of Muslim epic, derived from his acceptance of Kosta Hoermann's collecting work. Essential features of these songs are to show real life at the frontiers of Bosnia and the

neighbouring Christian countries. In most of them there were shown certain families at the height of their power, founded on courage and military merits. Exceptionally real were displayed struggle for spoliation, division of spoils, social differentiation among warriors in the periods when the discipline is lax. These songs show how in constant confrontation of Christian and Muslim worlds of the same blood flows restive and insecure frontier man's life. Frontier man developed an ethics, overcoming the reality by the virtue of heroism and showing that empires had not totally separated fellow countrymen of the same language, different confessions and different political convictions. In this way, Bosnian identity developed about which these songs tell as distinct oral history which abounds in numerous details we only come to know about by reading them. And these are at the same time the messages of these songs. Thus we come to recognize tradition as driving force in developing not only the content but the form of the songs.

In a different geographical environment, in eastern Bosnia we come by examples of songs which often point out the link to older Balkan epic. So the result of the research into these examples contribute to the better knowledge of not only the total collection of Bosnian epic and the epic of the people of the common language from Slavic south but in particular Balkan epic. In addition to the fact that Bosnian epic in historical development of oral epic of south Slav peoples represents a degree in the development of south Slav epic as a whole it has all the features of autonomous epic of one people. Kallay and Kosta Hoermann understood this remarkably well, and this was not suitable to all scholars who, at any cost, wanted Bosnians, in fact Bosnian Muslims, to identify as one of formerly recognized south Slav peoples, especially Serbs and Croats. Features and characteristics of Bosniak epic are conditioned by those essential moments which influenced the development of south Slav national poetry as a whole. On the other hand, with the advent of Islam, at the very end of the Middle Ages by a considerable number of Slav population, there came to light a qualitatively new process of ethnic linking with which were effectuated the conditions for special growth of Bosnian epic in the Balkans. A substantial number of these four peoples of the common language sing about the consequences of the conflicts and warring in such a way that it relieves them with frequent friendships and blood brothers between Bosniaks and Christian heroes but always appreciating heroism, above all. As most of Bosniak epic oral songs were taken down in the second half of the 19th century at that historical moment when the Bosniaks found themselves in desolation and surely knew that the common life with the Ottomans had been cut off from them, and Europe offered them, in the same way as their fellow – countrymen, the occupation – that moment influenced longevity of the Bosnian epic song and especially its further development. Exposed representatives of Bosnian society in that period, from the

representatives of town strata up to high nobility who had begun to lose their position and become equal in rank in many respects to town and country population, found a moral resort and springboard to their own vision of the world and life in the epic song of that period.

Thus, oral history and Bosnian identity have been irrevocably interlinked.

Bibliography

Albouy Pierre, *Mythes et mythologies dans la littérature française*. Armand Collin, Paris 1998.

Bellemin-Noël, Jean, *Les contes et leurs fantasmes*, Paris , Écritures, PUF

Bouvier, Jean-Claude, *Tradition orale et identité culturelle*. Paris 1980., CNRS.

Du Berger, Jean. *Introduction à la littérature orale: documentation*, 1971 Québec, Archives de folklore université Laval

Brunel, Pierre, *Mythopoeétique des genres*. Écriture PUF (2003)

Eliade, Mircea, *Le Mythe de l' Éternel Retour. Archétypes et répétitions*. Gallimard, 1963.

Eliade Mircea, *Aspects du mythe*. Gallimard. Paris 1963

Jackson, John E., *Mémoire et création poétique*, Paris, Mercure de France 1992

Le Goff J., *Pour un autre Moyen Age*, Paris 1977., Gallimard.

Madelénat, Daniel, *L' épopée*, Littératures modernes, PUF (1986)

Plaisir de l' épopée. Sous la direction de Gisèle Mathieu - Castellani. Presses Universitaires de Vincennes (PUV), Saint-Denis, 2000.

Williams Ralph, *The Merveilleux in the Epic*, Champion, 1925.

Zink, Michel, *Le Moyen Age et ses chansons ou un Passé en trompe-l' oeil*. Edition de Fallois, Paris (1995)

Zumthor, Paul, *Introduction à la poésie orale*. Editions du Seuil (1994).

Rezime

Usmena tradicija i usmena književnost kao njen umjetnički izraz, usko su vezane za usmenu historiju, i vrlo često se identifikuju sa njom. Usmena sjećanja, iskazana riječima tj. u usmenoj formi, odnosno oblicima usmene književnosti, potvrđuju usmenu historiju kao moćnu spoznaju identiteta. To usmeno sjećanje koje živi u individui i društvu čine određene slike, predanja, događaji, motivi, u obliku *malih povijesti*. Svi oni slijede određenu shemu i model svojstven tradiciji i prepoznatljivi su za sjećanja. Sjećanja prate životna razdoblja poput rođenja, ulaženja u život, smrt - na kosmološkom nivou, pojave iz javnog i kolektivnog života, društva, porodice, ličnosti - i po vlastitim zakonitostima, utkivaju ih u priče. Usmena

književnost ima poetiku njoj svojstvenu gdje je riječ slika, metafora koja nosi značenje u ljudskoj psihi, psihi prenosilaca, koji je prenose iz priče u priču, od individue do individue, iz jednog prostora u drugi, iz jednog vremena u drugo. Stoga ona nije jednostavna, niti je puklo pripovijedanje. Ona je simbolična kao i umjetnička književnost, samo na drugi način, i praćena ili iskazana drugim sredstvima. Čitav simbolizam usmene književnosti koji se pokazuje dijelom kroz motive obuhvaćene Aarne-Thompsonovim indeksom motiva, kao i čitavim nizom nacionalnih indeksa motiva - ima za cilj traženje i saznavanje vlastitog identiteta u stalnoj revalorizaciji života. Zbog toga može se reći da ništa ne ulazi u kolektivno sjećanje i ne postaje dijelom usmene historije ako ne posjeduje neki značaj za identitet. Na tom fonu, izvanrednim postupkom antologičara, nastaje i najpoznatiji zbornik usmenih pjesama Bošnjaka, zbornik Koste Hoermanna . Zbornik definitivno valorizuje bošnjačku epopeju u primarnom značenju ove riječi, naj snažnije, i s najviše dokumentarnosti revalorizuje njene slojeve i tragove. To čini i historija njegovog nastanka, kao istraživački i društveni produkt njegovog realizatora. Sve što je urađeno na sakupljanju i izučavanju usmene tradicije Bošnjaka prije druge polovine 19. vijeka, sa, ne tako velikim izuzetkom, osporavano je, nominacijom, kao pripadajuće onom, što objektivno jeste bošnjačko. I tim načinom, zapravo, je potvrđen identitet koga je trebalo osporavati. Doprinos Hoermannovog zbornika posebno je, u onim elementima, koji određuju karakteristike i osobenosti bošnjačke epike, a te karakteristike zapravo definiraju bošnjačku epiku kao stupanj u razvoju epskog žanra kod južnoslavenskih i balkanskih naroda. Te karakteristike su u njenom višestoljetnom kontinuitetu, u njenoj autohtonosti i autonomnosti kao i u njenoj utemeljenosti na historijskim zbivanjima. Njene su karakteristike i u njenom izražavanju u više tipova i oblika, što je i uvjetovalo njene podjele (pjesme o junacima Krajine, o krajišnicima, undurske pjesme, pjesme crnogorskohercegovačkog tipa). Dužinu kao kvalifikativnu kategoriju epske pjesme potvrdila je konačno bošnjačka epika na čitavom slavenskom jugu. Upravo stoga što se bošnjačke epske pjesme po broju karakterističnih osobina izdvajaju u određene grupe i na taj način postaju kategorije određenih tipova pjesama, a uz to, u izvjesnim slučajevima, imaju izuzetno naglašeno oblikovne specifičnosti - to one zaslužuju posebnu pažnju u studiju južnoslavenske epike. Varijacije određenog tipa i oblika bošnjačke epske pjesme koje tako sjajno ilustruje upravo Hoermannov fond, vezane za omeđeni geografski prostor, pod uticajem različitih socijalnih sredina, u stvaranju njegovanju i prenošenju pjesama predstavljaju u suštini najrasprostranjenije epske pjesme. Neki oblici ovoga tipa rezultat su uticaja gradskih slojeva odnosno uticajnih sredina grada (*Gazi Husrev-beg vodi svatove u Stambol, Džanan buljugbaša i Rakocija*). Upravo ove pjesme, uz znatan broj pjesama o četovanjima krajišnika, koje uz razrađenu radnju, imaju ponekad neke detalje obojene na pikareskni način - svim tim osobinama doprinose karakterizaciji i upotpunjavanju specifičnosti srednjobosanske varijante bošnjačke epske poezije. Dvije citirane pjesme, koje se citiraju samo kao primjer, donose obilje vjerodostojnih podataka o životu u Bosni osmanskog perioda. U tim podacima su sadržane takve poruke koje svjedoče o vitalnim procesima bošnjačkog društva i njegovom sazrijevanju, o čemu škroto kazuju historijski izvori prvoga reda Ove pjesme, u ne malom broju oslikavaju razvijeno bošnjačko društvo.

Posebnosti i karakteristike bošnjačke epike uvjetovani su onim bitnim momentima koji su uticali i na razvoj južnoslavenske narodne poezije u cjelini. S druge strane, prihvaćanjem islama, na samom kraju srednjeg vijeka, od strane znatnog broja slavenskog stanovništva, nastupio je kvalitativno nov proces etničkog povezivanja, čime su ostvareni i novi uvjeti za izrastanje posebnosti bošnjačke epike na Balkanu. Ogroman broj ovih pjesama sva četiri naroda istog jezika pjeva o posljedicama sukoba i ratovanja na način da ih ublažuje čestim prijateljstvima i kumstvima između bošnjačkih i hrišćanskih junaka, ali uvijek cijeneći iznad svega junaštvo. Na poseban način je to istaknuto u pjesmama o junacima sa Krajine, koje obiluju romantičnom sadržinom. Tako Stojan Janković prima za posestrimu Zlatu Pločanin Alage, odnosi se prema njoj kao sestri, sprema joj ruho i udaje je po običajima njene vjere.

Kako je većina bošnjačkih usmenih pjesama zabilježena u drugoj polovini 19. vijeka, u onom historijskom trenutku kada su se Bošnjaci našli u bespuću i neki odmah, a ogromna većina njih veoma ubrzo, saznali da je presječen njihov zajednički put sa Osmanlijama, a Evropa im, kao i njihovim sunarodnjacima ponudila okupaciju - taj je momenat uticao na dulji vijek bošnjačke epske pjesme, pa i na njen dalji razvitak, nalazeći u epskoj pjesmi moralno utočište i podstrek za vlastitu viziju svijeta i života. Talentirani prenosioci su još jedanput sumirali prošlost i saopćili je u novoj sadašnjosti ponovo pronalazeći mostove koji spajaju i bogateći vlastitost. Tako su usmena historija i bošnjački identitet neizbrisivo povezani.

TÜRK VE YUNAN UYGARLIKLARININ BİRBİRLERİNİ KARŞILIKLI OLARAK ETKİLEMELERİ

Rahmi ALİ
Yunanistan

Giriş:

Türk ve Yunan ulusları, gerek dinlerinin ayrı oluşu, gerek değişik kültür ortamlarından gelişleri ve ayrı yaşam felsefeleri üzerine oturmuş yaşam kuralları nedenleriyle aslında bir benzerlik göstermezler. Acelecilik, çabuk kızma, kurallara uymayı alışkanlık haline getirememesi gibi ortak bir Akdeniz ulusu özelliği göstermiş olsalar da, bu iki ulusun yaşam tarzları birbirinden oldukça farklıdır. Yunan ulusunun şehir hayatını sevdiği, deniz ve deniz kültürüyle tarih boyunca iç içe olduğu hemen herkesçe bilinen gerçeklerdir. Sosyal yaşamda-en azından yakın tarihte- kadın- erkek ilişkilerinde "haremlik-selamlık" gibi bir sorunu olmadığını için toplum yapısı içinde kadınlar da önemli rol oynamışlardır. Bu durum eğitim ve kültür alanına da yansımış, Türk ulusu uzun yıllar kadını kafes ardına kaparken Yunan ulusunun kadınları, erkeklerle beraber eğitim ve öğretim görme şansını yakalamış, gayri Müslimler Osmanlı İmparatorluğu içinde birer azınlık olmalarına karşın Türk kadını karşısında kültür bakımından büyük bir üstünlük sağlamışlardır. Türk tiyatro tarihine bakıldığında bu gerçeği açık olarak görmek mümkündür. Batı tarzındaki Türk tiyatrosunun ilk kadın oyuncularını gayri Müslim kadınlar olmuşlardır. Osmanlı İmparatorluğu içinde azınlık olarak yaşamalarına karşın eğitime oldukça önem veren bu unsurlar, daha önce yerleşik düzenden gelişleri, eski Yunan kültürüyle beslenmeleri, batı ile eğitim ve kültür alanlarında daha içli-dışlı oldukları için çağa ayak uydurmuşlar, hemen her alanda, siyasi bakımdan kendilerine hakim unsur Türkler karşısında bir üstünlük sağlamışlardır. Osmanlı İmparatorluğunda din ağırlıklı medrese eğitimi verilirken Yunanlılar ve diğer gayri Müslimler Batıdaki aydınlanma hareketini kendi bünyeleri, kültürleri içinde yaşamışlar, yaşatmışlardır. Özellikle o yıllar içinde Türklerle Yunanlıların yaşam tarzları oldukça farklıdır. İmparatorluğun büyük ve küçük sanayi işletmelerinin çoğunu ellerinde bulunduran bu unsurların ekonomik üstünlüğü de onların yaşam tarzlarını özellikle İstanbul dışındaki Türkler karşısında üstün bir duruma getirmiştir. Bilinen bu gerçeklere karşın yine de, Türk ve Yunan uygarlıklarının -bu iki ulusun tarih süreci içinde yan yana, çoğu kez de iç içe yaşamış olmalarından dolayı- birbirlerini karşılıklı olarak etkiledikleri görülmüştür. Bu etkilenme bazı alanlarda büyük boyutlara ulaşırken bazı alanlarda küçük çaplarda olmuştur. Kılık kıyafet, kadın-erkek ilişkileri, inanış vb. farklılıklar korunurken, diller arasında, müzikte, mutfak kültüründe, halk kahramanlarının benimsenmesinde, kukla ve gölge oyunlarında, soyadlarında, sözcük ve atasözleri alışverişinde karşılıklı etkilenmeler olmuştur.

Türk ve Yunan uygarlıklarının birbirlerini etkiledikleri alanları şöyle sıralamak mümkündür:

1-Mutfak kültürü:

Türk mutfağının zengin yemek çeşitleri Yunan mutfağına da geçince, bu yemek adları doğal olarak özgün Türkçe adlarıyla Yunan diline de geçmiştir. Aynı adlar Yunan mutfağında bugün de kullanılmaktadır. Tatlı çeşitlerinden baklava-baklavas, revani, sucuk lokumu-sucuk lukum, kadayıf, zerde, kazandibi, reçel-reçeli, pekmez-petimezi; yemek adlarından da, yalancı dolma-yalancı dolmas, sarma-sarmas, kapama-kapamas, güveç-güveçi, çevirme-çevirmes, kavurma-kavurmas, pilav-pilafi,, tarhana-trahanas, börek-bureki; imambayıldı... Yunan mutfağında Türkçe adlarıyla kullanılan yiyeceklerdendir. Öte yandan yoğurt, kaymak, ayran, pastırma gibi yiyecekler de bazı ses değişiklikleriyle yine Türkçe olarak kullanılırlar: yagurti, kaymaki, aryani, pastırmās.... Bunun yanında bitki bilim (Botanik) de yer alan bazı kültür bitkilerinin adlarının da Yunanca'dan Türkçe'ye geçtiği görülmektedir: tirfil otu- (trifili) lahana, prasa, maydanoz Yine, deniz ürünlerinin birçok adı da Yunanca'dan Türkçe'ye bazı ses değişiklikleriyle geçmiştir: lüfer, iskorpit balığı, istavrit, levrek, ahtapot (oktopodi), zargana(zoka) vb.

Bu arada, "somun", "pide" gibi yiyecek adları da Yunanca'dan Türkçe'ye geçmiş sözcüklerdir.

2-Türkçe Yunan Soyadları:

İki kültürün birbirini etkilemedeki en belirgin örneklerinden biri de, Yunan soyadlarından birçoğunun Türkçe oluşudur. Bu soyadlarında, özellikle Osmanlı dönemindeki meslek adlarına, bunun yanı sıra "kara, sarı, deli, güzel, karagözlü, çakır, samurkaşlı vb. Türkçe sıfatlara sıkça rastlanmaktadır.

3-Müzik alanında karşılıklı etkilenmeler:

İç içe yaşamış olan kültürler ve uygarlıkların birbirlerini karşılıklı olarak etkilemeleri kadar doğal olan bir şey yoktur. Aynı siyasi şemsiye altında yaşamak, aynı ekonomik ve siyasi olaylardan etkilenmek, aynı doğa olaylarıyla karşı karşıya kalmak, bazen aynı ortak acı ve sevinçleri paylaşmak, ulusların müzik alanlarına da çoğu kez yansımıştır. Türk ve Yunan müziğinde belirgin bir ayrılık varsa da bazı melodilerde büyük benzerliklerle karşılaşıldığı da olur. Melodi benzerliklerinin yanı sıra çoğu kez aynı melodinin hem Türkçe hem de Yunanca söylendiğine tanık olursunuz. Bildiriyi hazırladığım günlerde,TRT programlarından birinde bir Türk tiyatrocusu Yunanca bir şarkı söylemeğe başladı. Önce bu şarkının Yunanca olduğunu sandım. Sonra, bir baktım ki, bu şarkı "Darıldın mı Gülüm Bana" adlı şarkının kendisi... Melodi benzerlikleri yüzünden, çoğu kez, acaba dinlediğim, Türk müziği mi, yoksa Yunan müziği mi, diye

şaşırdığımız oluyor. Türk halk türkülerinden bazıları aynı makamla Yunanca'da da söylenmektedir. "Konyalım", "Yeşilim", "Karabiberim" vb. türküler Yunanca olarak sık sık söylenmektedir. Bu arada, ünlü halk türkücülerini de Türk müziğinden bazı parçalar ve bölümleri kendi şarkıları içinde Türkçe olarak kullanmışlar, bu türden müzik parçaları halk arasında büyük beğeni toplamıştır. Ünlü halk türkücüsü Kazancidis'in türkülerinde bu türden parçaları görmek mümkündür. Şarkı ve türkülerde melodi benzerliklerinin yanı sıra bazı müzik kavramları da karşı dile özgün adıyla geçmiştir. Örneğin, Türkçe "karşılama" sözcüğü Yunanca'ya karşılama, "çiftetelli" sözcüğü çiftetelli, "zeybek oyunu" sözcüğü "zeybekiko" adlarıyla geçerken Yunanca "hora" sözcüğü de Türkçe'ye "horon" olarak geçmiştir....Yunanca bir müzik terimi olan "sirtos" sözcüğü Türk müziğinde bir oyun havası makamının adıdır. Karadeniz bölgesinin müzik ve oyunlarındaki benzerlikler ise Yunanistan'a göç etmiş olan Yunanlılarınkilerle büyük bir benzerlik göstermektedir. Bazı türkülerin makamları hemen hemen aynıdır. Oyunlarda da büyük benzerlikler görmek mümkündür. Türk müziği Yunan halkı arasında uzun yıllar rağbet görmüş, evlerde ve toplu yerlerde özellikle "Türk Sanat Müziği" dinlenmiştir. Bu durum Türk ve Yunan toplumlarının ortak yaşamlarını konu edinen edebi eserlere de yansımıştır. Söz konusu eserlerde, Yunanlılar "Çanakkale İçinde Aynalı Çarşı", "İzmir'in Kavakları" vb. türkülerini Türkçe olarak söylemişlerdir. Kazancakis'in Zorba'sı "İki keklük bir dereye ötüyor" türküsünü Türkçe olarak söylemektedir. Çakıcı Mehmet'in hayatını konu alan "İzmir'in Kavakları" türküsü uzun yıllar Yunanistan'ın kahve ve tavernalarında duyulmuştur. Günümüzde de bu durum Türk ve Yunan şarkıcılarının ortak müzik yapımlarına kadar varmaktadır.

4- Kukla ve gölge oyunlarında karşılıklı etkilenmeler:

Karagöz ve Hacivat gölge oyunu Türklerden Yunanlılara aşağı yukarı aynı figür ve kahramanlarla, aynı özelliklerle aynı adlarla geçmiştir. "Karagöz" ve "Hacivat" adlarının sonlarına sadece birer "is" eki getirilmiş, oyun bu özgün adla oynanmıştır, oynanmaktadır. Karagöz gölge oyunu Yunan kültürü içinde önemli bir yer tutmuş, hatta iş o kadar ileriye götürülmüştür ki, bu oyunun bir Yunan gölge oyunu olduğu defalarca iddia edilmiştir. Gerçekten Karagöz gölge oyunu Yunan seyirlik oyunları içinde önemli bir yer tutmuş, bu oyun, büyük halk kitlelerine ulaşmıştır. Yunanistan'da Mimaros, Antonis Molas, Markos Ksanthos, K. Panos, D. Manolopoulos ve K. Manos... gibi ünlü Karagöz ustaları yetişmiş, Yunan halkının bir çok sorunları bu oyunlarla dile getirilerek halkın dikkati çekilmiştir. Öte yandan Karagöz gölge oyunu Yunan TV. kanallarındaki çocuk programlarında yer almakta, bazı Karagöz oyuncularını okullarda gezici olarak bu oyunu oynatmaktadırlar. Yunanistan'da aynı üslupla "ta karagozika" adı altında başka eserler de yazılıp Yunan tiyatro oyunlarına ayrı bir zenginlik kazandırılmıştır... Öte yandan klâsik Yunan tiyatrosunun

batı ülkelerini etkilediği gibi Türk klasik tiyatrosunu da etkilediği bilinen bir gerçektir.

5- Bazı halk kahramanları ve filozoflarının Türk ve Yunan kültürü içinde yer almaları:

Bir halk kahramanı olarak "Çakıcı Mehmet Efe", bir halk filozofu ve güldürü ustası olarak Nasrettin Hoca Yunan halkının günlük yaşamına girmiş kişilerdir. Nasrettin Hoca'nın fıkraları halk arasında bilinmekte, yeri geldiğinde anlatılmaktadır. Hatta Nasrettin Hoca ile ilgili birçok kitap yayımlanmış, Nasrettin Hoca'nın felsefesi ve fıkraları hakkında uzun boylu araştırmalar yapılmıştır. Osmanlı idaresine başkaldırmış olan halk kahramanı Çakıcı Mehmet Efe de Yunanistan'da uzun yıllar gündemden düşmemiş, onun hayatını konu alan tefrikalar yayımlanmış, filmleri çevrilmiştir. Bu konuda basında bazı tanıtıcı yazılar da yazılmış, onun hayatının tefrika edildiği bazı yayın organlarının tirajlarında büyük artışlar olmuştur. Yunan gazetelerinde, onun Türkiye'de basılmış birçok kitabı da kapak resimleriyle verilmiştir. Öte yandan ünlü fabl yazarı Esop da Türkçe okuma kitaplarında her zaman yerini almakta, hemen herkes tarafından bilinmektedir. Cumhuriyet döneminde başlayan dünya klasiklerinin tercüme dizisinde Yunan klasiklerinin önemli bir yer tuttuğu, Türk aydınlarının eski Yunan felsefesi ve düşüncesinden etkilendikleri bilinmektedir. Mevlana'nın Rumca şiirler yazması, Türk yazarlarının eserlerinde Yunan mitolojisinden bazı motiflerden yararlanmaları bu karşılıklı etkilenmenin bir sonucudur... Hatta bu etkilenme olayında bazı aşırılıklara da kaçılmış, Nurullah Ataç, "doğu uygarlığından batı uygarlığına geçişi eskiyi toptan yıkmakta bulmuş, hele eski Yunanca ve Lâtinçe'yi öğrenmeyi, bütün Türk gençlerine öğretmeyi Türklüğün kurtuluşunun alfabesi olarak görmüştür." Sabahattin Eyyüboğlu gibi bazı düşünürler ise, Yunanca ile Lâtinçe'nin bir dil olarak Türk uygarlığına bir şey kazandırmayacağını, ama bu dillerde yazılmış eserlerin taşıdığı özün niteliğinde Türk ulusunu aydınlatacak yollar bulunduğunu savunurdu. Ceyhun Atuf Kansu'nun "Eflâtonun Bahçesi" adlı şiiri böyle bir düşünceden kaynaklanmaktadır:

Katılmalı gündelik işlerine Atina'nın
Hem önder gibi hem yurttaş gibi
Bir zeytin ağacı altına bağdaş kurup
Bilge Eflâton'dan ders almalıyız."

6- Türkçeden Yunancaya, Yunancadan Türkçeye geçmiş olan sözcükler:

Türk ve Yunan ulusları tarih süreci içinde uzun yıllar iç içe ve yan yana yaşamış iki ulus. Bunun sonucu olarak Yunan kültürünün ağır bastığı bazı yerlerdeki Türkler Yunanca, Türklerin ağırlıkta olduğu bölgedeki Yunanlılar da Türkçe konuşmuşlardır. Bugün için de Yunanistan'ın bazı bölgelerinde kendi aralarında, özellikle evlerde Türkçe konuşan insanların var olduğu öteden beri bilinmektedir. Yakın zamanda Dr. İbrahim Onsunuğlu

."Bafralı Kız" adlı bir yazısında bu konuda şunları yazmaktadır: "... Bafralı Rum göçmenler, Bafralılara kızan kişiler tarafından kavgacı, kolay silaha davranan ve hoyrat bir soy olarak anlatılır. Bende böyle bir izlenim yok. Bafralıların dilleri Türkçe'dir. Çok tutucu ve kralcı olarak bilinirler. Drama ve Serez bölgelerinde iç savaş döneminde komünist andartlara karşı savaşmış ünlü Anton Çavuş Bafralıdır ve çetesi de "turkofon" Bafralılarından oluşuyordu. Karadeniz'in Bafra bölgesinden gelen Bafralılar, öbür Pontuslu Rumlardan ayrılırlar, yalnız anadillerinin Türkçe oluşuyla değil, kültür ve gelenek olarak da değişikler ve Karadenizliden çok Anadolu insanının özelliklerini taşırlar. Onların Bafra'ya Kapadokya'dan göç etmiş oldukları söylenir. Yunanistan'da üçüncü kuşak Bafralıların bile hala temiz bir "Anadolu Türkçesi" ile konuşmaya devam ettiklerine şahit oluyorum..."

Aynı duruma Türkiye'de bazı bölgelerde de rastlanmaktadır. Girit göçmenlerinden bazılarının hala Rumca konuştukları bilinmektedir. Bu kültür karmaşası sonucu iki dil de birbirlerinden ödünç kelimeler almışlardır. Bu sözcük alış verişinde dikkat çekici bir özellik de şudur. Türkçe'den Yunan diline geçmiş olan sözcükler halkın günlük konuşmalarında geçen sözcükler çoğunluğu tutarken Yunanca'dan Türkçe'ye geçen sözcükler genellikle bilimsel terim ve sözcüklerden oluşmaktadır. (Bu bilimsel terim ve sözcüklerin tüm dünyada bilim dili olarak kullanıldığını belirtmek gerekir) Bu terim ve sözcükler daha çok o bilim dallarında çalışanlar tarafından kullanılan sözcüklerdir. Yapılan araştırmalarda Türkçe'den Yunanca'ya geçmiş ve hala kullanılmakta olan sözcük sayısı 1500 dolayındadır. Bu sözcüklerden büyük bir bölümü bir ya da iki ses değişikliğiyle söylenirken bazı sözcükler Türkçe'dekinin aynı olarak kullanılmaktadır. Türkçe'den Yunanca'ya geçmiş olan sözcükler genellikle günlük konuşmalarda geçen sözcükler olup halkın dilinde yaşamaktadırlar: Ambari-ambar, aslani-aslan, ati-at, pervazi-pervaz,tavas-tava, kalaycis,kalaycı, kepçes-kepçe, zorbas, zorba, katufes-kadife, bamya, palaska,,yemeni, boy, yavas-yavaş, yavuklu, yavrum, yapı-yapı, yahni, gel, kalay, karga, karsi-karşı, maya, maydanoz, adeti-adet, astari-astar, atlazi-atlas, afyoni-afyon, gemi-gem, eriki-erik, zamani-zaman, kaziki-kazık, katrani-katran, kaftani-kaftan, kesati-kesat, kilimi-kilim, milleti-millet, fiseki-fişek, çakali-çakal, çalimi-çalım, hamuri-hamur, huzuri-huzur, hatiri-hatır, alacas-alaca, arabas-araba, yakas-yaka, yarmas-yarma, zorbas-zorba, zurnas-zurna, kavgas-kavga, keçes-keçe, zevzeki-zevzek, kamburis-kambur, murdaris, murdar, zembili-zembil, insafi-insaf...

Buna karşın Yunanca'dan Türkçe'ye geçen sözcükler bilindiği gibi daha çok bilimsel terim ve sözcüklerden oluşmaktadır. Türk diline geçmiş olan bilimsel sözcük, terim ve diğer sözcük sayısı 450 dolaylarında olup bu sayıya, Yunanca'dan türetilip Fransızca'ya mal edilmiş; örneğin, "anemometre, anatomi,antropolog,arkeoloji, higrometre, hidrografi..." gibi sözcükler dahil değildir. Halkın günlük konuşmalarında kullanılan Yunanca kökenli sözcük sayısı daha azdır. "akademi, aforoz, afyon, fire, fiske,

hoyrat, ihlamur, ırgat, fasulye, fener, fesleğen, reyhan, fiçı, fırça, fidan, alerji, angarya, anonim, demokrasi, asfalt, atlet, balestik, barut, bodrum daktilo, defne, defter, diploma, ekonomi, eroin, elektrik, fotoğraf, forokopi, glikoz, huni, ırgat, iklim, liman, iyot, karton, kestane, koma, kiremit, lodos, melankoli, menenjit, mikrofon, orkestra, poyraz, romatizma, sınır, sünger, takoz, tiyatro..." gibi sözcükler günlük konuşmalarda geçen Yunanca kökenli sözcüklerdir...

7-Yunan halkının Türkçe filmlere ilgisi:

Türk filmleriyle Yunan filmleri arasında konu bakımından ortak bir özellik görmek mümkündür. Özellikle eski Türk filmlerindeki, bir zengin kızının fakir bir gence sevdalanması; ya da bunun tam tersi, zengin bir delikanlının fakir bir kıza aşık olması ve olayların bu açmaz üzerine gelişmesini Yunan filmlerinde de görmek olasıdır. Ancak Türk filmlerindeki o katı namus ve ahlak anlayışı Yunan filmlerinde yok denecek kadar azdır.

Türk filmlerinin, özellikle bazı dönemlerde Yunan halkı tarafından büyük bir ilgiyle izlenmesi elbette başka nedenlere dayanmaktadır. Yan yana yaşamış bu insanların eski komşularının yaşamlarını burada görmeleri, yıllarca konuştukları Türkçe'yle yeniden buluşmaları, bir de Türkçe filmlerdeki Türk müziğinin doya doya gönüllere sindirilmesidir. Büyük bir ilgi ve beğeniyle izlenen "Ayşecik" filmlerinin yanı sıra özellikle şarkılı-türkülü Türk filmlerinin oynadığı sinema gişelerinin önu haftalar boyunca dolmuş, taşmıştır. Yunan halkının Türk filmlerine karşı bu ilgisi, konularından çok Türkçe konuşmalara duydukları özlemden kaynaklanmaktadır. Yine bir zamanlar Türkiye'de büyük bir alışkanlık haline gelmiş olan Türkçe sözlü Hint müzikli Hint filmleri de salt Türkçe konuşmaları yüzünden Yunan sinemalarında uzun süre oynamıştır.

8- Edebi eserlerde karşılıklı kültürel etkilenmeler:

Yunan edebiyatında konusu Türklerle birlikte yaşanan olaylarla kurulu birçok eser vardır. Bunlar, daha çok Yunanlıların Osmanlı idaresi altında çektikleri sıkıntıları dile getiren eserlerdir. Durum böyle de olsa bu eserlerde iki unsurun iç içe ve aynı idare altında yaşamalarından doğan yaşam koşullarındaki ortak sıkıntılar, sevinçler bu eserlerde dile getirilmektedir.

9- Bazı atasözlerinin dil, anlam ve söylem olarak büyük benzerlik göstermesi:

Türk ve Yunan atasözleri karşılıklı olarak incelendiğinde bazı atasözlerinin sanki birbirinden tercüme edildiği izlenimi uyandıracak kadar birbirlerine benzediği görülmektedir. Hem dil, hem anlam, hem de söylem bakımından. Arif Hikmet Par'ın "Türk Atasözleri" kitabıyla Yunanca "İ parimies" adlı kitapta yapılan karşılaştırmada bu türden atasözlerinin çokluğu dikkat çekicidir. Örneğin "Tencere yuvarlandı, kapağını buldu.-

Kilise o tenceres ke vrike to kapaki tu...", apo to kefali vroma to psari-balık baştan kokar", "trepse koraka ya na su vgali mati- besle kargayı, oysun gözünü", "i fotya eki pu pefti kei-ateş düştüğü yeri yakar", "büyük lokma ye, büyük söz söyleme-megali bukya fage, megala logya min legis", "pes mu me piyon sinanastrefese, na su po, piyos ise-arkadaşını söyle, sana kim olduğunu söyleyeyim", "opyos ehi ipomoni, vlepi osa epitimi-sabreden derviş, muradına ermiş", "anthropos antropu likos- insan insanın kurdudur", "ktpa to sidero oso ine zestos-demir tavındayken dövülür", "spiti pu den to vlepi o ilyos, to vlepi o yatros-güneş girmeyen eve doktor girer", "i omorfia ine musafirliki- güzellik gelip geçicidir", "o pateras edoke sto pedi ambeli, ke to pedi den edoke ston patera stafili- babası oğluna bağ bağışlamış, oğlu babasına bir sepet üzüm vermemiş", opu iparhi omonia, iparhi dinami- birlik olan yerde dirlik vardır", "ta adya varelya perissotero vrondun- boş fışından çok ses çıkar", "aspra mu grosya stis mavres mu meres- ak akçe kara gün içindir", "opu lalun polli kokori argi na ksimerosi-horozu çok olan yerde sabah geç olur..." aynı dil, aynı anlam ve aynı söylem özelliği taşıyan atasözleridir.

Sonuç:

Bu bildirinin amacı, Türk ve Yunan Uygarlıklarının birbirlerini etkiledikleri alanları ortaya koymaktır. Daha doğrusu, bu konularda daha kapsamlı araştırma ve inceleme yapacak olanlara bir yol göstermektir. Başlıklarını verdiğim ve kısa örneklemelerde bulunduğum konular hakkında uzun boylu araştırmalar yapılabilir. Örneğin, Türk atasözleriyle Yunan atasözlerini bazıları arasındaki benzerlikler, bunların hangi uygarlıktan alınıp alınmadıkları, bazı değer yargılarında benzeşme ve ayrılıklar araştırılmaya değer konular olsa gerekir.

Yine, Yunan soyadlarında Türkçe meslek soyadlarının çok oluşu olayı da bu konunun derinlemesine araştırılması için bir soru işareti olabilir. Siyasi hakimiyeti elinde bulunduran Osmanlı İmparatorluğunda bu imparatorluğun küçük işletme ve sanayi kuruluşlarını ellerinde bulundurma nedenlerinin sosyal ve siyasi boyutları üzerinde geniş çaplı araştırmalar yapılabilir ve bunların somut neden ve sonuçları yeni nesillere çeşitli boyutlarıyla aktarılabilir.

Türk ve Yunan müziğindeki benzerliklerin neden ve nereden kaynaklandığı, ileri geldiği üzerinde durulabilir, kukla ve gölge oyunları arasındaki benzerlikler, klasik tiyatrodaki karşılıklı etkilenmeler geniş çaplı olarak ele alınabilir...

TRAGOVİ BOGUMILA U GORI (KOSOVO) İ KUKSA (ALBANIJA)

Nazif DOKLJE

Arnavutluk

1. Ime.

Kada govorimo o tragovima bogumila u Gori, svakako trebamo početi sa nazivom "torbeši" kojim se od drugih stanovnika ovog područja¹, imenuje ova grupa ljudi, etimologijom, prilikama u kojima je ovo ime nadenuto, te kada su i kako torbeši došli na prostore gdje sada obitavaju.

...

Milivoj Pavlovi} za "torbeše" kaže da se radi o jednoj staroj slovenskoj populaciji na Balkanu,² Obeleiski i Dimitar Angelov zaključuju da su to posljednji preci makedonskih bogumila,³ dok Cilev identifikuje torbeše sa pomacima, koji su živjeli u regionu Vardarske Makedonije i misli da naziv "torbeš" dolazi od turske riječi "torba" koji veže sa turskom formom "dortbeš" - "četiri-pet".⁴ Jovan Hadživasiljevi}, podržavaju}i narodno tumačenje za torbeše kaže da su oni "napustili vjeru i primili islam za jednu torbu varenike ili brašna", pa su na osnovu toga dobili to ime.

Turski istraživači naziv "torbeš" vezuju sa persijskom riječju "torbekeš" (torbar - onaj koji hoda sa torbom na ramenu), "torbarenje" (radnja sa torbom)⁵. Turski istraživač I. H. Uzunçarsili, obavještava da je unutar glavnih sultanovih vojnih korpusa bilo kandidata za janičare poput "Torba Oglanlari" ili "Torba Acemileri", čija su registrirana imena članova čuvana u specijalnim torbama.⁶

Makedonski istraživač Stojanovski misli da se radi o islamiziranoj hriš}anskoj djeci i mladi}ima iz sjeverozapadne Makedonije koji su sakupljeni i spremljena za janičare,⁷ dok Palikruševa pretpostavlja da je

¹ Sebe Gorani zovu Našinci, Gorani. Ljumjani, Hasjani i drugi osim "Gorani" ih zovu i imenom "Torbeši", odnosno "Torbešijom" oblast "Gore"

² K. Jariček, Istorija Srba I, n.d, str. 53.

³ Angelov, Dimitar, "Bogomilstvoto v' B'lgarija", Sofija 1962, str. 150.

⁴ Dr Maliq Osi, "Prizren, drevni grad, utvđenja i njegova najneposrednija sela Jablanica i Pousko" Prizren 1996, str. 151.

⁵ Stojanovski, Aleksandar, Po prašanjetu za protekloto na imeto torbeši i za negovoto prvično spomenuvanje vo pišuvanite izvori, "Istorija, folklor i etnologija na islamiziranite Makedonci", Skopje 1987, str. 35.

⁶ Stojanovski, Aleksandar, takoğer, str. 32.

⁷ Stojanovski, Aleksandar, također. Shodno gore navedenim, prema njemu, ostaju da se objasne načini i putevi konkretizacije ovog naziva, pozadina „eš“; sažimanje ovog naziva u jednoj relativno maloj zoni dosta udaljenoj od centara, gdje su bili sakupljeni i nošeni po knjigama kandidati za janičare i činjenice što ime "torba" je bilo prisutno kao znak razlike za jednu određenu grupu islamiziranih u Osmanskom carstvu. U vrijeme kada je formirana islamizirana grupa torbeša među makedonskom populacijom.

naziv "torbeš", u nekoj ranijoj fazi bilježio etničku grupu ili populaciju, koji je sa islamizacijom dobio sekundaran smisao.⁸

Omer Turhan ističe da riječ "torbeš" na turskom podrazumjeva lojalnost, jednog društvenog sloja koji nije stvarao probleme i koji je u vrijeme osmanske administracije odigrao ulogu odanog pomagača u najrazličitijim okolnostima.⁹

U Ljumi (Kuks) danas vjeruju u dvije varijante koje se vezuju za tumačenje forme "dort-beš". Nerijetko, oni misle da je ovo ime goranskoj populaciji dato kao posljedica pečalbarstva koje ih je tjeralo da putuju širom svijeta sa torbom na ramenu.¹⁰

....

Međutim, dužim kritičkim posmatranjem, u svjetlu nekih historijskih, jezičkih, usmenih podataka ali i materijalnih tragova, većina pomenutih verzija teško da se mogu održati na čvrstim nogama.

Albanski istraživač Dhimitër Shuteriqi, govoreći o bogumilizmu koji se pojavio u prvoj polovini X stoljeća,¹¹ ističe da je u periodu od 1080. do 1118, ovaj pokret bio praćen nezabilježenim progonima i egzodusom.¹²

Aleks Komnen I (1081 - 1118) poznati je progonitelj i iseljivač bogumila i pavlikanaca.¹³ Edit Durham tvrdi da je Komnen I, kako bi uništio ovu jeres upotrebljavao divljačke hajke.¹⁴ Isto se pominje i u Historiji makedonskog naroda¹⁵ te Biljane Đurđević-Stojković.¹⁶

Pokušavajući da uspostavi vezu između riječi "torbeš" i toponima "Trbač", (Vlora, Albanija) Shuteriqi se poziva na vizantijskog hroničara

⁸ Stojanovski, Aleksandar, takoğer, str. 31.

⁹ Omer Turhan, Pomaci, njihova prošlost i sadašnjost", "Selam". Prizren septembar-oktobar 1996 str. 27.

¹⁰ Nazif Dokle, "Për Gorën dhe goranët" Prizren 2002, str. 60.

¹¹ Majkëll Hart. Manesi "100 njerëz më me ndikim në histori" Tetovë 1997. str. 346. Bogomilizmi, "Fjalori enciklopedik shqiptar" Tiranë, 1985. str. 107.

"Nova enciklopedija u boji" Beograd 1977. str. 222.

"Mala enciklopedija" Beograd 1978. str. 216.

"Historia e popullit maqedonas" Shkup 1983, str. 22.

"B'lgarska Enciklopedija" Sofija 1999, str. 117.

Biljana Đurđević-Stojković, "Vjerske Sekte leksikon", Narodna knjiga, Alfa 2002. str. 12.

¹² Shuteriqi, Dhimitër, Shënime mbi herezinë në Shqipëri,

"Studime historike" 2, Tiranë 1980, str. 206.

¹³ Aleks I Komnin, "B'lgarska Enciklopedija" Sofija 1999, str. 34.

¹⁴ Edit Durham. "20 vjet ngatërresa Ballkanike", Tiranë 1944. str. 126

¹⁵ "Historia e popullit maqedonas" Shkup 1983, str. 23, 46

¹⁶ Biljana Đurđević-Stojković, "Vjerske Sekte leksikon", Narodna knjiga Alfa 2002. str. 55.

Halkokondila, koji napominje da su ovi heretici na Balkanu nazivani: babunima, torbešima, patarenima, kuduđerima...¹⁷

Ovaj proglas koji pritiš}e upotrebu naziva "torbeš,, prije XIV stolje}a, odbacuje sva tumačenja koja ovaj termin vezuju sa turskim osvajanjima i islamizacijom.

Pošto opcija Milivoja Pavlovi}a i drugih je bez historijskog osnova,¹⁸ ostaje teza kojom se torbeši tretiraju posljednjim sljedbenicima bogumila.

Pošto je riječ "torbeš" jedan od naziva sa kojim se imenuju bogumili, potrudimo se da objasnimo porijeklo, okolnosti njene primjene i dalja historijska maršuta sve do prostora Gore.

Riječ "torba", nezavisno od porijekla i vremena prosuđivanja, i njeni derivati poput "torbar", "torbarim", "torbarenje", "torben", "torbiče", "torbičence", "torbište" i frazeološki izrazi "So torba na ramo", "Da ne ti se trne torba ot ramo", "So glava vo torba", "Sipalje torbe", "Staj mu torba" su aktivno bogatstvo makedonskog literarnog jezika i njegovih dijalekata, obuhvataju}i i govor u Gori.

U ovoj grupi je i riječ "torbeš" koja je formirana od osnove "torb" i sufiksa "eš", koji je specijaliziran samo za formiranje uvrijedljivih riječi, makar samo u govoru u Gori, kao: *smrdeš, grdeš, prdeš, tikveš, gladeš, gloteš, smoleš, gnideš, daveš, bluteš, sitneš, koleš, k'rleš, v'rteš, k'rteš, k'teš* i dr.

Upotreba naziva "torbeš", u svakom slučaju je pežorativna. Gorani sebe nazivaju "našinci", manje "gorani", a nikada "torbeši", jer nelogično bi bilo da sami sebi daju jedno takvo prezrivo ime...

...

Ovaj podrugljiv nadimak,¹⁹ dakle, nadenut im je od drugih da bi ih ismijavali, potcjenjivali...

Isto tvrdi i Shuteriqi koji, oslanjaju}i se na D. Angelova kaže: "Ime Trbač (selo, okrug Vlore Albanija, N.D) može se uporediti sa nadimkom "torbeč" (čitaj torbeš, N.D), imenom kojim su podrugivani jeretici, nekad, kao prosjaci. Nešto što je potvora, jer su oni bili protiv prosjakluka."²⁰

¹⁷ Shuteriqi, Dhimitër, takoğer.

¹⁸ K. Jariček, također.

¹⁹ "Fjalor i gjuhës sotme shqipe" Tiranë 1980, str. 1299.

Jedno od tumačenja riječi nadimak; ime koje se daje nekome da bi se rugao prema nekom nedostaku, fizičkom, umnom ili moralnom.

²⁰ Shuteriqi, Dhimitër, takoğer.

U mnogo slučajeva ime torbeš je upotrijebljavano na nivo jednog etnonima, dakle da bi se imenovala jedna etnička grupa različita od albanske ili grupa jedne zajednice koja je dobila jednu posebnu osobenost u poređivanju sa pripadnicima druge zajednice. Torbeš Mahmut aga se pominje 1621. godine (Aleksandar Stojanovski citirani članak, str. 32.)

Tokom prve polovine XVIII vijeka, ime torbeš pominje se da bi se imenovali stanovnici Gore koji su učestvovali u Esnaf oružara u Prizrenu. (Zija Shkodra, "Qyteti shqiptar gjatë rilindjes kombëtare" Tiranë 1984, str. 429.)

Jedan goranska pjesma ima sljedeće stihove:

"Rušit Torbeši i Nezir ^olaki,
golema borba prajeha

Kod izjednačavanja torbeš - prošnjak ove tvrdnje otkrivaju leksička i pežorativna tumačenja riječi "torbeš".

Vežano za vrijeme pojave ovog naziva interesatno je izvještavanje da je u X vijeku, u Maloj Aziji, paralelno sa nazivom bogumil, da bi se odvojili jeretici, počela primjena i naziva "fundagiagiti" što doslovno znači "torbonošci"²¹ "torbari" ili "torbeši".²² Ovo ime nije izmišljeno od jeretika, nego od njihovih protivnika i u sva tri pomenuta slučaja, značenje "prošnjak" se ne može odbaciti. Iz tih razloga možemo reći da je naziv "torbeš" slavenski ekvivalent naziva "fundagiagiti", te da je počeo cirkulirati i propagirati najranije krajem X stoljeća i to od strane pravoslavne crkve.

Omer Turhan, međutim, torbeše identifikuje sa pomacima i kumanima.²³ Na istoj liniji je i Cilev.²⁴ Palikruševa vidi mogućnost da naziv "torbeš", u jednoj ranijoj fazi je imenovao etničku grupu ili određenu populaciju.²⁵ Predstavljena je i hipoteza prema kojoj je torbeška populacija autohtona, te pripada jednom etničkom arumunskom supstratu koji je od strane različitih osvajača asimiliran.²⁶

Ova teza nema osnova imajući u središtu pažnje Aleksandra Stojanovskog²⁷. Ostali podaci sa kojima raspolažemo govore u korist predhodnog zaključka. Tako u narodnoj tradiciji Kuksa, ^ajane²⁸ nazivaju "pomacima" dok Gorane "poturima",²⁹ prve islamiziranim Albancima, druge islamiziranim Torbešima.

Gora i ^aja su pogranični regioni, njihovi stanovnici, kada bi bili i isti, ne vidimo razloga zašto bi se nazivali različitim imenima.

I dalje, kada bi torbeši i pomaci bili ista populacija, kako misle Cilev i O. Turhan, gorani (torbeši) bi se nazivali pomacima. U međuvremenu ne može se zaobići i naziv "poturi". Najprije treba reći da ova forma - množina riječi "potur" (srp/bos/hrv), ušla je i ostala „skamenjena“ u albanskom jeziku ne pokleknuvši zakonima toga jezika zbog njene pretjerane izoliranosti.

vo Kamen Kolovožečki”.

U Kuksu početkom '90 godina živjela je porodica Tasima Torbešija porijeklom iz Ćakovice. Danas žive u Tirani.

U Borju, do kasno, Raif Mehmeti (koji je nedavno umro) više je bio poznat kao Raif Torbeši.

²¹ Dimitar Angelov, takoğer.

²² Dr Maliq Osi, takoğer str. 150.

²³ Omer Turhan, takoğer, str. 27-28.

²⁴ Dr Maliq Osi, takoğer, str. 151.

²⁵ Stojanovski, Aleksandar, takoğer, str. 31.

²⁶ Alija Ćogović, Je li boškački žargon tajni govor bogumila, "Selam". Prizren januar-april 2000. str. 25.

²⁷ Stojanovski, Aleksandar, takoğer, str. 35, 36.

²⁸ Stanovnici ^ajske doline, etnografska okolina Ljume.

²⁹ U Ljumi ovu osobenost možete sresti i danas: "Tejdrinja - qeni, Bicaj - myzeviri, Tërthorja - asqeri, Gora - poturi, Çaja - pomaki, Topojan - azdraki"

"Potur", "poturica" (srp/bos/hrv) znači otpadnik ili onaj koji je napustio hriš}ansku vjeru, *turkošak*.³⁰

Prema Ejupu Mušovi}u, riječi "poturice", "poturi", "poturčenjaci" podrazumijevaju sve islamizirane sa južnih slavenskih prostora bez obzira na njihovu etničku ili religioznu pripadnost, računaju}i i Gorane, naročito Torbeše.³¹

Enver Imamovi} sa riječju poturi podrazumijeva - niti muslimane, ni hriš}ane.³²

Iz pomenutog mogu}e poreğenje "poturi - patarin" je neosnovano.³³

Uporedo sa torbešima u Gori, prisustvo vlaha,³⁴ juruka³⁵ ali i Albanaca, (sada ve} asimiliranim, je ve} potvrđno).

Ipak, teza o asimiliranom autohtonom arumunskom supstratu teško da je održiva.

Prvo, uticaj osvajanja u ovim toliko udaljenim zonama, ako nije nevažan, onda je bio i suviše slab.

Drugo, kada bi prihvatili i suprotno, refleksije na jezik, kulturu i sl. bile bi srpske, zbog duge vladavine i uticaja njihove pravoslavne crkve, koji je bio još duži u ovoj zoni.

Pošto se to nije desilo i refleksi su više makedonski, ostaje nam da vjerujemo da se radi o jednoj populaciji pridošlica, gdje slovenski torbeški element, makar ranije makedoniziran, dominirao je u uslovima jedne prilično duge simbioze.

Ostavljaju}i otvorenim pitanje šta je to što su torbeši prisvojili od kulture vlaha, juruka i Albanaca, obnavljamo put kojim su torbeši prošli, kako bi stigli do današnjih prostora, kako bismo osvijetlili njihovu etnogenezu i identitet.

Nazivi "bogumili", "torbeši" govore o religioznoj i socijalnoj kategoriji, nikako o etničkoj.

"Izvori o nekadašnjem premještanju naroda i plemena, odvođe do pogrešnih zaključaka ako ove narode smatramo kao jednu i jedinu cjelinu, u etno-historijskoj igri tokom njihovog preseljavanja iz jednog u drugo mjesto, ne

³⁰ "Fjalor sërbo-kroatisht shqip" Prishtinë 1974, str. 596.

³¹ Ejup Mušović, Crnogorski muslimani, "Identitet Bošnjaka - Muslimana", Beograd 1995, str. 64.

³² Enver Imamović, Bogomilstvo - vjera naših predaka, "Alem" 25. maj 2002,

³³ Nazif Doklje, takoğer, str. 61.

³⁴ Nazif Doklje, takoğer, str. 58.

Alija Džogović, Neki problemi šarplaninske onomastike. "Selam", Prizren, januar-april 2000. str. 20.

³⁵ Alija Džogović, također.

U stihovima jedne folklorne pjesme u Gori stoji:

*"- Han 'me mlade kad 'ne,
Ne me zimajte naduša,
Juruci će me utepaje
- Juruci ni se v' planina,
Da strižet vovna jarina."*

*doživljavaju}i promjene u identitetu. U mnogim slučajevima, premještanje jednog naroda u novoj teritoriji ili jednom novom društvu, daje tom narodu jedan identitet kakav ranije nije imao."*³⁷

Početke možemo potražiti još u V stolje}u, kada su se neki mesalijani, prethodnici bogumila iz Male Azije preselili u Trakiju, a odatle prema Makedoniji.³⁸

Edit Durham donosi nam sljede}e: "U Samisati u Maloj Aziji podignuta je jedna sekta čiji su predstavnici poznati kao pavličani. Oni su objedinili maniheizam sa jednom posebnom preporukom za propovjedi Svetog Pavla."³⁹

Progonjeni od strane hriš}ana, oni su se objedinili sa muslimanima i ustankom porušili jedan veliki dio Male Azije. Imperator Konstandin Koprnimus (741. poslije Hrista), kako bi ih oslabio, šalje ve}i dio u Trakiju kako bi služili kao čuvari granice. Džon Zimičes I (969), premješta jedan drugi dio njih po balkanskim dolinama. Od tada su se njihova učenja počela širiti nezaustavljivom brzinom".⁴⁰

Dok se njihov pogled na svijet širio i hvatao korijenje, sa njihovom kulturom i jezikom se desilo nešto slično kao sa Bugarima.⁴¹ Oni, praktično, progutani od strane slavenskog (makedonskog) elementa koji je bio smješten prije njih, dobijaju novi identitet kao makedonski bogumili.

U vrijeme vladavine vizantijskog cara Aleksa Komnena I (1081 - 1118), zbog progona do istrijebljenja sekta je izbjegla prema zapadu uzimaju}i sa sobom i imena sa kojima ih je pravoslavna crkva anatemisala.

Jedan dio, prelaze}i preko albanskih zemalja prešao je Ortranska vrata pobudivši jeretički katarski pokret u Italiji i pokret patarena (albižana) u južnoj Francuskoj,⁴³ dok su se drugi dijelovi raširili i po srpskim zemljama.⁴⁴

Nemanja je objavio nemilosrdan rat "prokletim jereticima", kako je nazivao babune.⁴⁵ Izmeğu 1172. i 1180. godine, on pokre}e pohod do njihovog

³⁷ Noel Malcolm, "Kosova - një histori e shkurtër", Prishtinë-Tiranë 2000, str. 22.

³⁸ Maliq Osi, takoğer, str. 142.

³⁹ - Taciani - Apologjet apo heretik.

"Kulla e Rojës", 15 maj 2003. str. 27

Apostol Pavle pred vijećem staraca u Efesu: "Znam da nakon mog bjekstva uči će među vama vuci koji će pritiskati i neće vladati nad stadom mekim srcem, i od vas će se uzdići ljudi koji će reći iskrivljene stvari da bi privukle za sobom svoje pristalice."

- Edit Durham, također. - Maniheizam (vjera III stoljeća), njene pristalice su nazivani jereticima. Ovo je bila religija prirode pomješana sa hrišćanskim i persijskim elementima (Zaratustra) koja se ukorijenila na Balkanskom poluotoku još u vrijeme vladavine Justiniana I. Maniheizam se tada pokrio hrišćanskom formom.

⁴⁰ Edit Durham, takoğer.

⁴¹ Noel Malcolm, takoğer, str. 23.

⁴³ Dhimitër Shuteriqi, takoğer.

⁴⁴ Biljana đurđević-Stojković, također, str. 53.

⁴⁵ Takoğer.

istrijebljenja.⁴⁶ Zapalio je njihove knjige, sjekao im jezike... Nemanja progona i svoju k}er koja je bila ubjeğeni bogumil.⁴⁷

U tim okolnostima, jedan dio tih bogumila nalazi sklonište u Bosni, kod Kulin bana,⁴⁸ i ta zemlja postaje njihovo posljednje odredište. Preostali dio njih biva primoran da se skloni u dubinama planina, daleko od nastanjenih centara i progona od strane rigoroznog pravoslavnog klera.⁴⁹

Tokom povlačenja sa sigurnoš}u je uticala i anatema nad njim, koju je donio Prvi Sinod pravoslavne crkve (1221).⁵⁰

Sela u Gori bila su ve} formirana 1348. godine.⁵¹

Računaju}i tri pokoljenja koja su ve} živjela, sa 33 godine po kolenu, proizilazi da je njihovo naseljavanje počelo, tačnije u periodu o kojem smo govorili - početkom XIII stolje}a.

Postavlja se pitanje u kom obliku su se torbeši pojavili u Gori, kao askete ili u grupama?

Maliq Osi, oslanjaju}i se na usmena predanja i naglašenom asketizmu mesalijanaca (jedno od imena bogumila), misli da su se torbeši u današnjim nastambama pojavili kao askete.⁵²

Poštujuj}i ovakvo shvatanje i ne odbacujuj}i ga, ne možemo a da ne iznesemo neke njegove slabe tačke.

Ako bi bogumilizam bio jedna obična asketska pojava, ne bi predstavljala neku veliku opasnost po hriš}anstvo, odnosno tadašnje feudalne države. Po tom shvatanju, u borbi protiv njih, također, ne bi bilo potrebno direktno angažiranje imperatora,⁵³ careva⁵⁴ papa⁵⁵, križara⁵⁶ i dr. Ne bi se ni rodio dominikanski pokret niti bi se stvorio univerzalni sud inkvizicije.⁵⁷

⁴⁶ Bogomili, Enciklopedia sërbe, str. 216.

⁴⁷ Alija Džogović, Je li boškački žargon tajni govor bogumila "Selam". Prizren, januar-april 2000. str. 25.

⁴⁸ Bogomilët, "Enciklopedia jugosllave", takoğer.

⁴⁹ Alija Džogović, također.

⁵⁰ Biljana đurđević, također. "Prokleti neka su loši jeretici, prokleti babuni, koji sebe nazivaju hrišćanima lažno, i koji se poigravaju sa našom pravom vjerom, ostavljajući svete knjige, riječi koje mijenjaju u lošu vjeru, i koji se otcjepljuju od svete pravoslavne crkve, i koji se poigravaju sa časnim svetim krstom, i koji se rugaju svetim ikonama i njima se ne klanjaju. - Neka su prokleti."

⁵¹ Burime e dokumente për historinë e Shqipërisë vl III, Tiranë 1962, str. 19.

⁵² Maliq Osi, takoğer, str. 141.

⁵³ Edit Durham, također (Kostandin Koprnimus, 714. Džon Zimičes I, 969). Edit Durham, također.

"Historia e popullit maqedonas", str. 22. Aleks I Komnin, "B'lgarska Enciklopedija" Sofija 1999, str. 34.

Biljana đurđević-Stojković, također, (Aleks Komnen I)

⁵⁴ "Historia e popullit maqedonas", također, str. 37. (Asen II) Bogomili, "Enciklopedia sërbe", str. 216. (Stefan Nemanja) Alija đogović, također. (Nemanja) Safet Beg Bašagić-Redžepašić. "Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine" (od g. 1463-1850). Sarajevo 1900. str. 10 (Stepan Toma Ostojić, Huniadi)

Biljana đurđević - Stojković, također. (Stefan Dušan)

⁵⁵ Majkëll Hart. Manesi "100 njerëz më me ndikim në histori", Tetovë 1997. str. 346.

Ne bi, kao posljedica toga, bilo ni razloga da njihove pristalice prolaze kroz viševjekovne patnje koje su počivale na anatemama,⁵⁸ nastavljaju}i se hapšenjima, iseljavanjima,⁵⁹ paljenju na drvenim kamarama⁶⁰ pa sve do masovnim masakrima.⁶¹

Kada bi bili askete ne bi bili strana koja je branila Bosnu od Ugara.⁶² Ne bi stigli do nivoa zvanične vjere i ne bi imali specifični tretman od strane Velike Porte.⁶³

U njihovim redovima ne bi bilo pristalica iz redova porodica cara Samoila⁶⁴ i Nemanje⁶⁵, zatim ne bi uživali ni podršku vlastelina Kulin bana,⁶⁶ velikog turskog vezira Mahmut Paše Hrvata,⁶⁷ Zvorničkog kneza⁶⁸, Hrvata i Dalmatinaca.⁶⁹

Kada bi bili takvi, ne bi bili utvrđeni u kompaktnim enklavama, u zbijenim naseljima, sa urbanom strukturom. Ne bi ni obezbjedili prednost nad ostalim etničkim grupama. Bez jedne zajedničke egzistencije, ne bi mogli sačuvati jezik, niti stvoriti kulturna blaga. Niti bi osigurali potrebnu koherenciju u očuvanju njihove duhovne konstitucije.

Prihvataju}i da su asektizam, vegetarijanstvo, fetišizacija siromaštva, kao dio njihovog pogleda na svijet, igrali važnu ulogu u njihovom preživljavanju, treba ista}i da su bogumili bili brojni ali i stabilni u njihovim vjerskim specifičnostima.⁷⁰

Imali su učenje, književnost,⁷¹ duhovne vođe,⁷² crkvu,⁷³ hijerarhiju, simbole, svece i jednu filozofiju za društvo, vlasništvo i ravnopravnost.⁷⁴

Safet Beg Bašagić, također.

⁵⁶ Majkëll Hart, takoğer.

⁵⁷ Biljana Đurđević, također, str. 127.

⁵⁸ Dhimitër Shuteriqi, također. Biljana Đurđević, također.

⁵⁹ "Historia e popullit maqedonas" str. 22, 23.

Edit Durham, takoğer.

Dhimitër Shuteriqi, takoğer.

⁶⁰ Edit Durham, također. "Historia e popullit maqedonas" str. 46. Safet Beg Bašagić-Redžepašić, također, str. 8

⁶¹ Biljana Đurđević, također str. 127.

⁶² Safet Beg Bašagić-Redžepašić. str. 8

⁶³ Safet Beg Bašagić-Redžepašić, također str. 19

⁶⁴ Maliq Osi, takoğer, str. 142

⁶⁵ Alija Džogović, "Je li boškački žargon..." str. 25.

⁶⁶ Liljana Đurđević-Stojković, također str. 55.

⁶⁷ Safet Beg Bašagić-Redžepašić, također, str. 12.

⁶⁸ Biljana Đurđević-Stojković, također.

⁶⁹ Takoğer.

⁷⁰ Alija Džogović, "Je li boškački žargon..." str. 25.

⁷¹ Bogomilska knjižnina, "B'lgarska Enciklopedija" Sofija 1999, str. 117. Apokrifi, "B'lgarska Enciklopedija" Sofija 1999, str. 57.

"Historia e popullit maqedonas", takoğer str. 22.

⁷² Edit Durham, takoğer. Bogomilstvo, "B'lgarska Enciklopedija" Sofija 1999, str. 117. Bogomilizmi, "Fjalori enciklopedik shqiptar" Tiranë 1985. str. 107. i dr.

Dakle, bili su nosioci jedne kulture.

2. Pogled na svijet.

Nakon svega pomenutog postavlja se pitanje, da li je osim imena, kod današnjih torbeša ostalo što još od njihovog pogleda na svijet i od stare vjere njihovih pradjedova bogumila. Isto kao istraživači Enver Imamović za slučaj Bosne,⁷⁵ Alija Džogović za torbeše Gore, prizrenskog Podgora⁷⁶ i Biljana Đurđević-Stojković u jednom širem prikazu i ja to potvrđujem.⁷⁷

Historijski podaci svjedoče da bogumilizam, bez obzira na neviđene i neljudske progone, nije iskorijenjen. I nakon više od jednog stoljeća od progona do istrijebljenja Stefana Nemanje i prokletstva srpske pravoslavne crkve nad njima, bogumili, iako pred nestajanjem, poniženi i diskriminirani, još uvijek su smatrani kao opasnost za pravoslavnu crkvu i njenu vlast. Nije ni slučajno što je Car Dušan uveo sankcije za one koji propagiraju bogumilizam, odnosno "babunsku riječ".⁷⁸

Pojava bogumilizma, u Bosni, traje sve do kraja XIX vijeka.⁷⁹ Istu stvar spominje i Maliq Osi.⁸⁰ Na istoj razini B. Đurđević-Stojković tvrdi da: "Još uvijek ima bogumila u BiH, Makedoniji i Srbiji...", malo dalje kaže: "...postoji duhovno kretanje koje gasi žeđ sa gnostičkog bogumilskog izvora."⁸¹

U Gori, makar za onaj dio u Albaniji⁸² može se praktično dokazati nasljedstvo bogumilskog učenja i prakticiranja.

U ovoj zoni sa visokim planinama, uskim kanjonima, dubokim i strmim dolinama,⁸³ bogatim šumama, pašnjacima, tekućim vodama, torbeši su

⁷³ Aleksandar Matovski, *Otporot protiv islamizacijata, "Istorija, folkor i etnologija na islamiziranite Makedonci"* Skopje 1987, str. 37. "Historia e popullit maqedonas" također str. 46. Biljana Đurđević-Stojković, također, str. 53, 55.

⁷⁴ Bogomili. "Mala enciklopedija Jugoslavije" 1978, str. 222.

"Historia e popullit maqedonas" takoğer str. 22.

⁷⁵ Enver Imamović, također.

⁷⁶ Alija Džogović, "Je li bošnjački žargon...", također.

⁷⁷ Biljana Đurđević-Stojković, također.

⁷⁸ Također. – Godine 1349., Car Dušan odlučio je da kazni one koji propagiraju bogumilizam: Ako je bio vlastela platio bi 100 perpera, ako je bio slobodan seljak 20 perpera i bio bi bičevan.

⁷⁹ Enver Imamović, također.

⁸⁰ Maliq Osi, takoğer, str. 149.

"Sa dolaskom turskih Osmanlija, bogumili su se ugasili kao sekta, ali ne kao doktrina, jer su imali duboke korjene u najsiromašnijim slojevima naroda, posebno po selima koje se nije moglo iskorijeniti ni lako ni brzo. Njihovo učenje živjelo je i dalje, zatim bilo je prisutno ne samo kod individualaca, nego se manifestiralo i u grupama koji su živjeli sve do XIX vijeka."

⁸¹ Biljana Đurđević-Stojković, također, str. 55.

⁸² Sela [ištejec, Orešek, Crnoljevo, Borje, u šištevačkoj opštini kao i Zapot, Orgošta, Košarišta, Pakiša, Očikle u zapodskoj opštini Okruška Kuks.

⁸³ Region Gore prostire se istočno od Kuksa, između vrhova Zrz (1347 m), Kačina Glava (2407 m), Gemitaš (2204 m), Kalabak (2174 m), Galaič (2486 m) i Koritnik (2397 m). Na

dislocirani u prvoj polovini XIII stoljeća. Van očiju i ušiju crkve, u formalnim okolnostima zakašnjale islamizacije,⁸⁴ oni čuvaju mnoge kultne rituale, praksu, vjerovanja i fosile, učenja njihovih bogumilskih pradjedova. Njih nije mogao da otkorjeni ni nemilosrdni rat komunističkog režima koji je zabranio zakonom pravo na vjerovanje, praksu, institucije i vjersko propagiranje.⁸⁵

U ovim običajima, čuvanim kod torbeških žena, nema ničega od krišćanstva, a niti od islama.

I kada potvrđujemo da je to osnova koja vodi jedan dobar dio duhovnog života torbeša Gore, može se lahko zaključiti koliko je tragova ostavila pravoslavna crkva i koliko je kod njih površno i formalno prihvaćen i raširen islam.

Dok tragovi hrišćanstva su ostali samo na nekoliko fosiliziranim toponimima, (K'rs, Potk'rs, Zac'rkov, Cerkov, Kaurse grobišta, Iljina reka, Nikelo brdo, đurđev lak, Ivanoska niva i dr.) patronimima (Markočovci, Tučevci, Kirevci, Puravinci, @ivkovci i sl.) imena godišnjih praznika (đurđevden, Boži}, Mitrovden, Krstovden). I ništa više. Dok od islama je prihvaćeno sasvim malo. Poštuje se Veliki i Mali bajram i muslimanske odabrane noći.

Ne govoreći o islamskoj kulturi, malo ko od muškaraca zna i ispunjava muslimanske obaveze. Kod žena, osim masovnog posta, nekim deformisanim molitvama, pričama i ukopavanjem kao muslimanke, vrlo malo je prisutan islam.

Dok verbalno prihvataju Allaha (boga), u praksi svu žeđ gase u gnostičkim izvorštima koja imaju početak u paradualističko doba gdje magija ih religiozno predvodi, dok se teorija mijenja sa magijskim ritualom, i kulturnom praksom.⁸⁶

Glavni praznik u Gori je đurđevdan.

Sve što se može reći za ovo područje počinje i završava se ovim praznikom. Nezavisno od mjesečevog kalendara (alaturka) i onog sunčevog (alafranga)

jugozapadu, zapadu i sjeverozapadu graniči se sa Ljumom, na sjeveroistoku i istoku sa Opoljem i jugoistoku sa Tetovom. Gorska sela u Albaniji su smještena u trouglu vrhova Koritnik-Galaič-Kalabak.

⁸⁴ Nazif Doklje, također, str. 56. Najstarije džamije u ovom dijelu Gore (Borje, [ištejec) su sagrađene početkom XIX vijeka.

⁸⁵ 1967-1990, komunistički režim u Albaniji zabranio je zakonom pravo na vjerovanje i propagiranje vjere. Zatvorene su ili uništene sve vjerske institucije (džamije, crkve, tekije, medrese, turbeta...) zajedno sa njihovom infrastrukturom. Prognan je, zatvaran i ubijan najbolji dio albanskog klera. Zabranjeno je proslavljanje tradicionalnih praznika, običaja, rituala, kulta..., prenošeni vjekovima. Od strane tadašnjeg režima etiketirani su kao zaostali vjerski ostaci koji ometaju stvaranje jednog novog čovjeka na temeljima materijalizma, marksizma-lenjinizma i izgradnju socijalističkog društva. Proglasili su da Boga nema i jedini njihov bog na zemlji je bio Enver Hoxha, dok jedino vjerovanje marksističko-lenjinistička ideologija.

⁸⁶ Biljana đurđević-Stojković, također, str. 12.

kao i drugim političkim i ideološkim pritiscima naročito nakon 1967,⁸⁷ za Gorane, vodič za djelovanje i dalje je ostao narodni tradicionalni kalendar koji se veže sa ovim danom.

Ispred đurena (đurđevdana), u Gori, svaki praznik blijedi. Osim naziva, ovdje nismo mogli evidentirati ništa od hriš}anskog učenja i prakticiranja, kao što se dešava sa ovim praznikom u nekoliko regiona u Bugarskoj, gdje je cvjetao bogumilizam.⁸⁸

Osim toga, kada znamo da ovaj praznik nikada nije odbačen od islamskog klera iako tu nema ničega od islama, pamet nam odlazi, kod objašnjenja naziva "poturi" sa "ni musliman ni hriš}anin".⁸⁹ Sve ovo nas upu}uje na misao da bogumilska ideologija, koja propovjeda uspostavljanje direktne veze čovjeka sa Bogom, bez posredništva satana i ikona, podigao je đurđevdan na nivo glavnog praznika.⁹⁰

I kod drugih obilježavanja praznika u godini (Sretleto, Krstovden, Mitrovden, Boži}, Stretzima, Vodice, Letnici, Antanas, Sultan Nevruz, Blagojec) je veoma teško na}i tragove hriš}anstva ili uticaja islama.

Još uvijek, osobito među ženama, postoji vjerovanje o snazi magije. Zabilježili smo veliki broj slučajeva čvrstog ubjeđenja da magija može uzrokovati impotenciju, nedostatak želje za formiranjem porodice, da podstiče bračne konflikte, zaustavlja sudbine vjeridbe i ženidbe, mijenja moralno ponašanje..., i obratno, da magija se razriješava ako se pronađe njen predmet.⁹¹ I danas se doživljavaju kao istinita predanja o mužnji mjesečine.⁹²

⁸⁷ Godina kada je zabranjena primjena vjere i proslava vjerskih i tradicionalnih praznika, meğu kojima i đurđevdan u Gori.

⁸⁸ Marta Forsajt, "Slušaj, šterko i dobre zapomni", Sofija 1996, str. 284.

⁸⁹ Enver Imamović, citirani artikal.

⁹⁰ Nazif Dokle, Veliki praznik Borjana, "Kosovski Avaz", br. 11, 12. Prizren, 27 mart, 5. april 2000.

⁹¹ "Osmana Dupeškogogo go *vrzale*. On so Ramizica bile prvi. Maza, žena negova i kažala vake-vake. Ot ka ga zef, šo će ljegne so nah ne može da i napraj ništo. Ramizica mi kaža. Pa ja i reko, trebe da go vrzalje. Ne ka poljaje postela ot tron, vo kovček eli kroz haljišta da ga najdet vrzanica. Neka ga raspljetet, ne da ga okinet, so češelj neka ga izčešljaje hubavo i tuje tije. Ramizica i rekla Mazi. Ona i muž nejzin Osman izgledale, ga našlje vrzanica i take naprajlje. I ot toga se otvrzaf i počnaf da ljegina so žena tamam ka muž i žena." („Osmana Dupeševskog su *vezali*. On je sa Ramizovicom bio prvi rođak. Maza, njegova žena kazala joj ovako-ovako. Od kada ju je uzeo, taman da s njom legne, ne može joj ništa učiniti. Ramizica mi je rekla. Pa sam joj kazao da su ga vezali. Neka pogledaju postelju od trona, u kovčeg ili kroz odjeću da našu vezani čvor. Neka ga raspletu, ne da ga otkinu, češljom neka ga dobro iščešljaju i to tije. Ramizica je kazala Mazi. Ona i muž njen, Osman dobro su pretražili, našli vezani čvor i tako uradili. I od tada se *odvezao* i počeo da spava sa ženom, taman kao muž i žena.”)

Prema Ramizu Hođži, rođenog u Borju 1935. godine; Kuks, 03. 08. 2002.

- ^uli smo da kažu: "Da možem da ti naprajm madžije bi te naprajla da igraš vo rešeto. (Da mogu da ti napravim magiju, učinila bih te da igraš u rešeto)

"Jake madžije turaje mesec na zemna. Ka što mi kažualje, dve tri žene će se soblječet ogoljgole, se moljalje i ga turilje mesečina na gumno. I tija što će ga turet će ga m'vzet i

Do 50-tih godina prošloga vijeka praktikovali su se rituali za odbranu od epidemijskih bolesti i vatre, poput "odmetujene",⁹⁴ prijelaz vatre kroz gvozdeni vodenički obruč, pijenje magare}eg mlijeka,⁹⁵ mahanje sitima⁹⁶ i dr.⁹⁷ Vjerovali su da se kuga može vidjeti. U jednom takvom slučaju, zamesio bi se svježi hljeb, inače bi kuga pomiješana sa tijestom napravila veliku štetu.⁹⁸

poslje ga dignalje jope. (Jaka magija obara mjesec na zemlji. Kao što su mi kazivali, dvije tri žene bi se skinule skroz gole, molile bi, i skinule mjesečinu na *gumno*. I one koje je budu oborile)

Prema Mujesire Hodža, rođene u Borju 1940, Kuks, 2. 05. 1985.

⁹² Nazif Doklje, "Jehona homerike në Kukës" Tiranë 1999, str. 34.: "Vještice, gatare, u noćima sa mjesečinom, izlaze na gumna gole okrenute leđima jedna drugoj. Među magijskim ritualima; stignu da spuste mjesec, izmuzu ga, i nakon toga vrate ga natrag na nebo."

⁹⁴ - "Ka će pane nekua boljka. Da ne vlejze vo selo, sve selo će stane da otmetuje selo (da go metet svenaokolo). Kake selo će frljaje pčenicica, kake nadvor pepef i će vikaje: "Vasfijo (boljezu), hajde, te vikaje da te jahnet na crno magare da ideš preko Crno More." Da spaset ot boljez će gi prohođaje po nat ogin kroz obruč ot kamen vodenički. Da ne gi fati boljez.

(Kada padne neka bolest. Da ne bi u selo ušla, svi seljani stanu i pometu (sve okolo sela). Okrenuti ka selu bacili bi pšenicu, a suprotno selu pepeo i počeli bi bi sa: "Vasfijo (bolesti), hajde, zovu te da te popnu na crnom magarcu da jašeš preko Crnog Mora."

Kako bi se od bolesti spasili, prolazili bi joj iznad vatre kroz obruč od vodeničkog kamena. Da ih ne uhvati bolest.

Prema Adilji Doklje, analfabet, roğena u Borju 1914. godine Kuks, 11. 04. 1977.

⁹⁵ Nazif Doklje "Jehona..." takoğer, str. 40.

- "Imaše jan boljez vo Borje. ^itavo selo ne sobralje na Kamen Dišoski. Ne sobrala Ademica Godžoska. I svi, da ne ne fati boljez, će ne preteraje kroz obruč i poslje će preripame jen ogin, i poslje će ni dade mljeko ot magarica. Ovja bilo okolo trijesta godina. Toga Ljulja ne mi bila još rođena. A navečer će otmetujeme selo da ne vlejze boljez. Ka će go fatet 5-6 žene starešine ot B'rce sve naokolo jope dur B'rce ot ke go zamelje. Je metet za nadvor i će vikaje: - Vasfijo, hajde natuari, otidohme. Hajde Vasfijo, će te jahneme na crno magare.

Prema Arzi Koza, 12. decembar 1984. godine, analfabet. Rođena u [ištavecu, 1902.

⁹⁶ Ka će se zapalji nekua kuća elji ka će pane ogin negde, da se branet, za ke nego će metet i će mahaje sito.

(Kada se zapali neka kuća ili kada se negdje desi vatra, da se brane, prema njemu će mesti i mahaće sitom.)

Prema Adilje Doklje. Roğena u Borju 1914. Kuks, 12. 05. 1980

⁹⁷ Godina 1953, pamti se kao godina nezapamćene suše. Početkom ljeta, u Borskoj džamiji, i mi kao učenici učesvovali smo zajedničkoj dovi kako bi smo se spasili ove nepogode. Dova je završena i dodao se ritual "hojlje", za koji se vjerovalo da donosi kišu. Pridruženi grupi mladih sa dodolom u rukama prošli bi pored svih seoskih izvora i kupajući se u njima ponavljali bi: "Hojlji dadajli..."

⁹⁸ - Na nekoj den, ot denoj godišne, ka će videt čuma (veljet napre ga viđuale) će zameset presne ljeboj, da ne se zamesi čuma vo testo.

(- Nekog dana, od dana godišnjih, kada vide kugu (kažu najprije da su je viđali) zamesili bi presan hljeb, kako se ne bi kuga zamesila u testo.)

- Ka će udri čuma ne razmesualje ljeboj, toko prailje presni ljeboj, bak'rdan, demek da ne se zamesi čuma.

Najaktivniji dio narodnog torbeškog mišljenja, nudi nam mnoge primjere dualizma bogumilskog učenja. Prema bogumilima, svijet je istom mjerom stvoren od dobra i zla kojima su uzrok anđeli i đavoli.⁹⁹ Konkretnije: uporedo sa dobrim Bogom, koji je stvorio duhovni svijet, postoji i Bog zla koji je stvorio materijalni svijet.¹⁰⁰

Ovo učenje, adaptirano od strane bogumila poslije islamizacije komentira se kao: "Allah je dobar Bog koji je stvorio duhovni svijet, dok na zemlji vlada Bog zla zbog kojeg ljudi su u stalnim ratovima."

U suštini radi se o protivrječnosti između islamskog pogleda na svijet da je Allah jedan, sa jedne strane, i prihvatanja postojanja svijeta zla, nezavisno od Boga, sa druge strane. ^ovjek je izazov satane i tame, koji pokušavaju da u čovjeka unište dva elementa: sposobnost oplodnje i duhovno savršenstvo, atributi koji približavaju Boga.

Tako, vjeruju}i, da smrtnost beba, iz imunoloških razloga,¹⁰¹ "ogrejsanica",¹⁰² "uborok" ("naoči"),¹⁰³ vija ("padavica"), li neplodnost su djela satane koji vlada zemljom, zapostavili su Boga. Energiju troše za pronalazak metoda i sredstava kako bi pobjegli od zla ili mu protivuriječili.¹⁰⁴ Druge pojave bogumilskog mišljenja su predubjeđenja,¹⁰⁵

(- Kada udari kuga nisu mesili hljeb, nego su pravili presan hljeb, kačamak, da se ne zamesi kuga.)

- So bljizni voloj crni zaorujet ka će udri čuma negde. Za tija crni voloj gi čuvaje so kimet. (Sa crnim volovima blizancima zaorali bi kada udari kuga. Zato su te volove čuvali kao kimetlijama.)

Prema Adilje Doklje, 30. 05. 1988.

- Za personifikovanu formu kuge govori i golobrdski balada:

"Kinisal Mitre da oit'...", koju smo zabilježili u Kuksu 1988. godine od golobrdskog zidara Ahmeta Kurtija, rođenog 1934. godine u Radoeši (Golobrd).

⁹⁹ Biljana đurđević, također.

¹⁰⁰ Bogomili, "Nova enciklopedija", Beograd 1977. str. 222

¹⁰¹ Riječ je o uzastopnoj smrti djece kod jednog bračnog para.

¹⁰² Opasna i neočekivana bolest, potpuna paraliza ili parcijalna. Kako se vjerovalo, uzrok je nebriga, gaženje, nasilje na tabu mjestima... (poput kućnog praga, iverja, mrvica, hljeba, groblja i dr.)

¹⁰³ Riječ je o uroku, vjerovanju, da loše oko može uzrokovati smrt, bolest ili prestanak razvoja. Vjeruje se da ova svojstva imaju najviše zelene, plave ili garave oči. Takve oči su subjekti i objekti ljepote, posebni, koje privlače pažnju...

¹⁰⁴ "Ka će stramuje mlanesta, više glava, vo šinde, besime, naprajene ka kitka, jajce prazno šareno so dve boje, fišek, jen kromit, jen luk i cvečice niz nih.

("Kada *sramuje* mlada, više glave, na tavanu, obesimo, kao kitku, prazno šareno jaje sa dvije boje, fišek, jedan crni luk i cvijeće kroz kitku.")

Prema Lenče Baša, rođena 1964, u [ištavec. Kuks, 14. 12. 1984.

- "Ke stramuje mlanesta, više nah, vo šinde, se besi jena kitka naprajena so jajce šareno, jeno parče ot crepnarka, luk, kromit. Ovja gi stavaje da ne uboročet mlanesta."

("Kada *sramuje* mlada, više nje, na tavanu, obesi se kitka, napravljena sa šarenim jajetom, jedan komad od *crepnarke*, bijeli i crni luk. Ovo joj stave da je ne ureknu.")

Prema Arze Koza. Rođena u [ištavecu 1898. Kuks, 1. 12. 1984.

- "...Na Faikova svadba som videla da stavaje vo mlanestina odaja, ke stramuje, pot poprač, koža presna ot stoka šo bila zaklana za svadba."

("...Na Faikovoj svadbi vidjela sam kako stavljaju u sobi mlade, gdje *stramuje*, ispod paprata, svježu kožu od stoke koja je bila zaklana za svadbu")

Prema Tunzire Buma, Borje, 3. 09. 1989.

- Ka će ostane trudna žena će staj malo luk, rok ot jeljen, ložica ot veštica, vukojna, koža ot jazmec, rok ot škrapja, nišader, konske munistre plajetne, nekuje furkiče, da ne ga udret na oči elji da ga čuvaje ot sotona. Ovja se stavaje i na ludo.

(- Kada žena zatrudni stavi malo bijelog luka, rog od jelena, kašiku od vještice, parče vučje kože, kožu od jazavca, rog od škorprije, nišader, konjsku plavu manistru, neku malu furku, da je ne ureknu ili da je čuvaju od sotone. Sve ovo se stavljalo i na novorođenčetu.)

Prema Isme Koza, rođena u Crnojelju 1943. Osmogodišnja škola.

- Razboj go darujet sestre, drugače, prijatelji, mati, braća i drugi. Daruanice go branet razboj i dejka što tkaje ot lošo oko.

(Razboj daruju sestre, drugarice, prijatelji, majka, braća i drugi. Darovi brane razboj i tkalju od zlih očiju.)

- Za da ne te zemet naoči, ka će se odalječi čujek što može da te zeme naoči, po nego će pljukneš i će frliš dve-tri kamenčića.

(Da te ne ureknu, kada se udalji čovjek koji te može ureknuti, pljunučesh i bacićesh dva-tri kamenčića iz njega.)

- D'rgoj so ljuspe ot jajca se stavaje na t'rmke da ne gi oboročet i vo bahča na plašilo. Take i na krava stevna elji oteljena. Na butin stavaje lučec, pariče, munistra zelena. Take i na razboj.

(- Džerdan od ljuske jaja stavlja se na košnicu da se ne ureknu i u bašći na strašilu. Također i na steonu ili oteljenu kravu. Na bučki stavljaju malo bijelog luka, metalni novac, zelenu manistru. Tako i na razboju.)

Prema Lule Memiši. Osnovna škola. Rođena u Borju 1932. Udata u selu Orešek. Kuks, 7. 01. 1990.

- [arene oči i zeljene pojče zimaje naoči. Vo hajmaljija stavaje soljca, luk, munistre zeljene.

(- [arene i zelene oči više ureknu. U hajmaliji stavljaju malo soli, bijelog luka i zelene manistre.)

- Za naoči je hubavo ka će iljezet crešne nove, da okineš crešne i da gi projdeš na oči dva-tri puti.

(- Protiv uroka je lijepo kada iziđu prve trešnje, da ih otkineš i da ih preko očiju prodeš tri puta.)

Prema Adile Dokle, 30. 05. 1988.

- Da gi čuvaje deca ot loši oči, jena starka, majka deteva će brčne ruke po pot sise, pop pot miške, će ga staj ruka ot muđu noge. Ka će ga izvadi ruka ot muđu noge će mu ga staj detetu na ljice i će reče vo sebe tri puti, da ne ga čuje nikoj: "Koljko što zima ona na oči, toljko da te zemet na oči."

(- Kako bi sačuvali dijete od uroka, jedna starica, majka dijeteta ubaciće ruke ispod dojki, ispod pazuha, zatim rukom među nogama. Kada izvadi ruku između nogu, staviće je dijetetu na licu i u sebi će tri puta kazati: "Koliko ona uzima na oči, toliko da i tebe uzmu na oči.")

- Rodiljka promeneta sedi senata nad jorgan naguben nat tron, dete elji dejče pokrijeno so čuparka pri nah. Nad ruljče jena hajmaljija goljema so pare, luk, vukojna i nošće.

(- Rodilja svečano odjevena sjedi iznad jorgana na krevetu, dijete ili djevojčica, pokriveno sa *čuparkom* pored nje. Iznad ruleka jedna velika hajmalija sa metalnim novcem, bijeli luk, vučja koža i nožić.)

- Mlanesti, ka će zamete će i gi crapnet malo kosme ot soluh i će igi naprajat od nih kitka i će ga staj na kolsuz da ne ga uboročet. Kosme trebe da i gi crapne muž nejzin, novožena. I na dejčića se stava kitka ot kosme, ka će ge presečet kosme.

(- Mladoj, kada bude počela da mete, makazama će joj od zulufa odrezati kosu, napraviti kiku i staviti je na jelek kako je ne bi urekli. Kose joj odreže njen muž, mladoženja.)

Prema Arze Koze, 12. 3. 1984.

- @ena što ne rađa trebe da se provira kroz grmoj. Ka će se provre ako iljeze nekua životina će rodi. Ako ne, ne rađa.

- Jenozji što ne i trpet deca, da i trpet trebe da go rodi vo tepsija.

- @eni što ne i trpet deca trebe da zakolje jagne. Da izede meso, koske ne panato na zemna da gi zakope negde.

- @eni šo ne i trpet malove, ka će rodi trebe ne k'pano da iljeze nadvor i da go nazuje dete prf što še go strete i da mu predupnet uho na kamen ne mrdnat, zakopan.

- Ka ne i trpet malove jenozi ženi će go k'pet vo korito. Na četiri čušina će stajet i će upaljet četirihnice - četiri sveće. Svaka će go nazuje. Kua sveća će izgore najz'đno tija ime će mu ostane da mu se staj detetu elji dečetu.

- Tijam što ne im trpile deca će mamet. Za dete eli dečče elj se rodilo će kažet, a ime ne mu go kažujet. Na jen kamen šo ne mrda, još ne k'pano, će mu dupnet uho. Kamenov šo ne mrda se vika "živec". Ka će zanosi košulja će mu ga šijet na kamenov šo go vikaje "živec".

(- @ena koja ne rađa treba da se provlači kroz grmlja. Kada se provučče ako izide neka životinja rodi će. Ako ne, neće.)

- Nekož kojoj umiru djeca, da joj ne umiru treba da ga rađa u tepsiji.

- @eni kojoj umiru djeca treba da zakolje jagnje. Da pojede meso, dok kosti još nebaćene, da ih negdje ukopa.

- @eni kojoj umiru djeca, kada rodi treba sa dijetetom neokupana da izede van i da mu ime da prvi koji je susretne; da mu probuše uho na čvrstom kamenu, zakopanom.

- @eni kojoj umiru djeca, okupaće ga u koritu. Na četiri čoška četiri žene upaliće i staviti isto toliko svijeća. Svaka će mu dati neko ime. Onoj ženi čija svijeća najbrže sagori, pripada da da ime dijetetu ili djevojčici.

- @ene kojima umiru djeca lagaće, za dijete ili djevojčicu. Kazaće da se rodilo ali ime neće kazati. Na jednom čvrstom kamenu što ne mrda, još neokupano, probušićće mu uho. Kamen koji se ne pomjera je "živec". Kada počne da nosi košulju staviće je na "živec".)

Prema Adilje Doklje i Aljime Hodža, Kuks, 25. 01. 1985

- Da utepaš ješ so stapče i stapčeto da go stajš vo koljepka ot deca što ne trpet, će zemet da trpet.

(- Da ubiješ ježa štapom i da štap staviš u koljevci gdje umiru djeca, ta djeca više neće umirati.)

Prema Demir Koza, roğen u Borju, 1939. Kuks, 22. 03. 1984.

- Ka se muči žena na rađane, da i se oljediči rađane, vo Orešek, i davaje voda na benebreg elji trebe da ga preskoči muž svoj.

(- Kada se porodilja muči, kako bi joj se olakšalo, u Orešeku daju joj vode na čakšire ili treba da je muž preskoči.)

Prema Ljulje Memiši. Rođena u Orešeku 1935, sa osnovnom školom. Orešek 12. 06. 2002.

- Noća žena trudna će go turi puas i će go staj naokolo krevet da se čuva ot sotona. Se stava metla zad vrata zanagore. Pot tron se stavaje grebene, a pot glava nošće. Ot nih se plaši sotona.

(- Noću trudnica skinuće pojas i staviće ga oko kreveta, kako bi se zaštitila od sotone. Stavljja se metla naopačke. Ispod kreveta stavljaju se grebeni, a ispod glava nožić. Od njih se boji sotona.)

Prema Adilje Doklje, Kuks, 5. 02. 1983.

- So stapče da utepaš zmija jadejeći žaba, da ga otmeniš žabata. Stapčeto poslje praj hubavo za tija šo se bojni ot vija.

(- Da ubiješ zmiju štapom dok jede žabu, dakle da je spasiš, štap je dobar za one koji boluju od padavice.)

Prema Demir Koza, roğen 1939. Kuks 22. 07. 1984.

- Ka će s rodi dete elji dečče se vari bakrdan. Varejeći ka će počet da go mešaje so streljica će pujet elji će rečet: "Vari, vari bakrdan, daj bože još jeno". Na ovja čas će go nazujet dete

elji dejče. Na bakrdan se vikaje žene i deca. Deca jadet odvojeno ot žene, nase. Ka će dovršet, deca mešaje kape vo tepsija da im se rodi jope dete ako se prajf bakrdan za dete, elji dete ako se prajf bakrdan za dejče.

(- Kada se rodi dječak ili djevojčica sprema se kačamak. Kada ga počnu mješati, spremajući ga, kutlačom, pjevaće ili će reći: “Vari, vari bakrdan, daj bože još jeno”. Toga trenutka nadenuće ime. Na kačamak se pozivaju žene i djeca. Djeca jedu odvojeno od žena. Kada završe sa ručkom, djeca mješaju kape u masnoj tepsiji, kako bi im se rodilo ponovo muško dijete.)

- Ka će jadet bakrdan, deca, ka će izedet, tepsija ga omažujet so kapa nekujemu detetu i tri puti čega zavrtet tepsija da se vrtet deca vo taja kuća.

(- Kada jedu kačamak, djece, kada se najedu, tepsiju namažu kapom nekog dječaka i tepsiju će okrenuti tri puta, da se u porodici okreću sva muška djeca.)

- Kroz jen den se praj bakrdan. Na bakrdan se vikalje komšije i svuje. Bakrdan se varif za nafaka deteva. Na bakrdan zuje (vika) po kuće jetrva elji zova mlanestina što rodila. Na bakrdan se vikaje i deca.

- Bakrdan go varet stare. Dete će go nazuet na bakrdan. Nekoć će mu staj jena čučka cveće i će mu go kaže ime što mu go rešile stari mešajeci bakrdan. Na prvo ludo dar se nosif na prgljen a na drugete na bakrdan.

Prema Adile Dokle, Kuks 24. 06. 1988.

¹⁰⁵ - Ka će rodi jena žena dejče će i stajet pot glava i će istajet benebreg da rodi drug puti dete.

- Duri šes nedelje se gljedala louza da počine. Svaki den louza će se k’pe da i se mlačet koske. [es nedelje ot ka će rodi žena svaki den trebe da se k’pe.

- Da ne i se preseče louzi mljeko ne trebe da dava ništo nikomu šo je nadvoršen. I da ne gleda svatoj.

- @ena što nemala mljeko trebe da jade kromit i ksavci kvaseni što prenočevalje na jene češme hubave.

(- Nakon jednog dana se sprema kačamak. Na kačamak se pozivaju komšije i rodbina. Kačamak se sprema za nafaku rođenog. Na kačamak poziva jetrva ili zaova mlade koja je rodila. Na kačamak se pozivaju i djeca.

- Kačamak spremaju stare. Dijete dobija ime toga dana. Neko će mu staviti tufu cvijeće i kazaće mu glasno njegovo ime. Prvom rođenom dijjetetu dar se nosio na *prgljen* a drugu djecu na *bakrdan*.)

Prema Adile Dokle, Kuks 24. 06. 1988.

¹⁰⁵ - Ka će rodi jena žena dejče će i stajet pot glava benebreg da rodi drug put dete.

- Duri šes nedelje se gledala louza da počine. Svaki den louza će se k’pe da i se mlačet koske. [es nedelje ot ka će rodi žena svaki den trebe da se k’pe.

- Da ne i se preseče louzi mljeko ne trebe da dava ništo nikomu šo je nadvoršen i da ne gleda svatoj.

- @ena što nemala mljeko trebe da jade kromit i ksavci kvaseni što prenočevalje na jene češme hubave.

(- Kada žena rodi žensko, staviće joj ispod glave čakšire, da idućeg puta rodi muško.

- ^eka se šest nedelja da roditelja odmori. Svakog dana tokom ovog razdoblja roditelja se kupa da joj se opuste kosti.

- Da roditelji ne presahne mljeko ne treba ništa nikome darivati osim ukućanima i da ne gleda svatove.

- @ena što nije imala mljeka treba da jede crni luk i zalogaje nakvašenog hljeba koji su prenoćili na nekoj *dobroj* česmi.)

Prema Ćuljzade Doklje. 25. 11. 1984.

- @ena trudna ne trebe da jade piperika, će i bide ljuto ludo.

- @ena trudna ne trebe da gljeda ogin, da ne mu iljizaje malovomu šo će se rodi bruke.

-
- Ako se kara trudna žena će i bide dečće, ako traje će i bide dete, ako i se spije i je dete, a ako ga tera da rabota i je dečće.
 - Ka će jadeš pret žena trudna elji ka ti posaka jadene žena trudna trebe da i dadeš i ostanuje merak i može da go frlji. Za tija ostanaf laf; “Je go frli goliće“ za ljuđi što se prokudni.
 - Tomua šo ne i daf (ako je tuđ čujek) a nejzi (ženi trudni) i ostanalo merak, veljet će mu pušti glušci i dete će i ostane ljepkavo (so ljepeke).
 - @ena trudna ne fela da ga preskočet, dete će i se udavi so popuk šo mu se opkoljuje ka juže na grlo.
 - @ena šo se mlogo muči, šo ne može da rodi, da je prekoči muž svoj će rodi.
 - (- Trudnica ne treba da jade papriku, biće joj dijete ljuto.
 - Trudnica ne treba da gleda vatru, jer novorođenče će imati male boginje.
 - Ako se trudna žena svađa rodiće djevojčicu, ako je mirna dječaka, ako joj se spava dječak, a ako ima volju za posao rodiće djevojčicu.
 - Kada jedeš pred trudnicom ili ako ti nešto potraži treba da joj daš, jer joj ostaje merak i može da pobaci porod. Zato je za strvne ljude ostala riječ: “Je go frli goliće“.
 - Onaj koji joj nije dao (ako je tuđinac) a njoj je ostao merak kažu, pustiće mu miševe i dijete će joj biti sa malim boginjama.
 - Trudnicu ne treba preskočiti, dijete će joj se udaviti pupkom.
 - @ena koja se mnogo muči, koja ne može da rodi, da je prekoči njen muž, rodiće.
- Prema Vajde Hajredini, Borje, 05. 08. 1991.*
- Ka će se rodi dete gljedaje koj elji kua će go digne, takvo će bide.
 - Ka će se rodi dečće će go poljaje, ako je so dva tifa po nego će se rodi dete.
 - @ena ka će rodi, duri šes nedelje, ne trebe da prača luđi se će i izbega mljeko.
 - Vo [ištejec, vo sbota, na k’na, ka će iziljizaje luđi, jena dejka, šo ima oca i matere će i gi polazi dejki šo će se muži haljišta mlanestečke, će ga stramujeme i će ga popujeme.
 - (- Kada se rodi dječak gledaju ko će ga podiči. Ko ga podigne takvo će i biti.
 - Kada se rodi djevojčica pogledaće da li ima dva temena. Ako ih ima poslije nje će se roditi muško.
 - @ena kada rodi, nakon šest nedjelja, ne trebe da isprača ljude kako ne bi izgubila mljeko.
- Prema Verde Uka, Borje, 12. 04. 1992.*
- Vo [ištejec, vo s'bota, na k’na, ka će iziljizaje luđi, jena dejka, šo ima oca i matere će i gi polazi dejki šo će se muži haljišta mlanestečke, će ga stramujeme i će ga popujeme.
 - (- U [ištevacu, u subotu, na kni, kada budu otišle zvanice, jedna djevojka koja ima oca i majku, odjenuće mladino ruho i imitiraće mladu.
- Lena Baša. Rođena u [ištavec 1965, osnovna škola. Kuks, 14. 12. 1984.*
- Turenica ga pračaje so kovčezi natuarene naopako, so noge nagore. Ka će iljeze ot ke muža će ga otvori i će ga zatvori vrata tri puti. Ako ne može da ga zatvori vrata će frli tri kamenčića, će frli jeno krpiće na put.
 - (- Raspuštenicu šalju sa kovčezima natovarenim naopačke. Kada napusti muža, tri puta će otvoriti i zatvoriti vrata. Ako to ne može da učini baciće tri kamićka, baciće maramicu putem.)
- Prema Dževi Miftarlari, Borje, 12. 06. 2003*
- Vo gluha doba se stavaje daroj vo kovček. Trebe da i gi stava muško dete (malovo elji goljemo). P'rf dar šo se redi, šo se tura vo kovček trebe da bide bef. Kroz daroj se tura šećer i oriz.
 - Ka će se isprati dejka šo se muži, trebe da i se operet haljišta.
 - Ka će dojde laf za dejka šo ga davaje, ona će t'rne prepljet. Dolu pljtenice ne gi pljete du kraj. Je pušti čučka kosme na obedve pljtenice.
 - Ka će i dojde k'rupa dejki, ne se pljete, će se načేశla i take će gi ostaj kosme pot k'rpče. Je polazi bef burmulak.
 - (- U gluho doba stavljaju se darovi u kovčegu. Treba da ih stavi muško dijete. Prv dar koji se stavi u kovčeg treba da bude bijeli. Između darova sipa se šećer i riža.

-
- Kada se šalje djevojka za udaju, treba joj oprati stvari.
 - Kada stigne riječ da su djevojku vjerili, ona će rasplesti *prepljet*. Dolje pletenice ne plete do kraja. Pustiće tufna kose na obadvije pletenice.
 - Kada joj dođe nišan, ne plete kose, samo će se načešljati, i tako će ostaviti kosu pokrivenu mahramom i po prvi put će obući bijeli burumlak.)

Prema Tunzire Buma, 8-9. 09. 1984.

- Da ne te vrzet ka će vlježeš novožena trebe da otključiš jen luč sefte, šo si go kupif zaključen vo dućan, nov ključ.
- Da se otvrzeš, ka će te vrzet, trebe da ideš na nekoj mos i da dupniš so svrdlje nazačruke. (- Da te *ne vežu* kao novoženja treba da otključiš jedan nov katanac zaključan u radnji, nov ključ.
- Da se odvežeš, kada te vežu, treba da ideš na nekom mostu i da bušiš svrdljetom naopačke.)

Prema Bajram Memiši, oktobar, 1984.

- Mlanesti ka će ga sljezet ot kona, će i fuknet pot duak jeno dete, dete trebe da bide pokrijeno so nešto svetno da ne go pozne i da ne go vidi mlanesta. Mlanesta će mu dade detetomu nešto, čorape elj nešto drugo.
- Pret šo da zajde snce, mlanesti, ke stramuje, će i oneset jeno dete (mlanesta prf den) i će i reče: "Mlanesto otvori oči". Ona će gi otvori i će mu dade nešto detetomu.
- Mlanesti, prf noć, trebe da i ga postelje postelja jeno dete. - Ka će dojdet svatoj gi frcaje so voda i so stratorec.
- Mlanesti ka će ga sljezet ot kona, će i fuknet pot duhak jeno dete, dete trebe da bide pokrijeno so nešto svetno da ne go pozne i da ne go vidi mlanesta. Mlanesta će mu dade detetomu nešto, čorape elj nešto drugo.
- Pret šo da zajde s'nce, mlanesti, ke stramuje, će i oneset jeno dete (mlanesta p'rf den) i će i reče: "Mlanesto otvori oči". Ona će gi otvori i će mu dade nešto detetomu.
- Mlanesti, p'rf noć, trebe da i ga postelje postelja jeno dete.
- Ka će dojdet svatoj gi f'rcaje so voda i so stratorec.

(- Kada spuste mladu s konja, ispod *duaka* joj ubace jedno dijete, koje treba da bude pokriveno s nečim crvenim da ga ne pozna i ne vidi mlada. Mlada će darovati dijete, čarapama ili nečim drugim.)

- Prije zalaska sunca, mladoj, gdje *stramuje*, odnijeće joj jedno dijete (prvog dana) koje će joj reći: "Mlanesto, otvori oči". Ona će ih otvoriti i darivati mu nešto.
- Mladoj, prve noći, postelju sprema jedno dijete.
- Kada doğu svatovi prskaju ih vodom i *stratorcem*.)

Prema Adilje Doklje, roğena 1913. Kuks, 20, 01. 19985. Analfabet.

- Mlanesta trebe da sk'rši put, demek ne trebe da projde na tija putoj, ke prošlje svatoj. Ka će vljeze vo sinor mužof, na prva voda trebe da frlji jeno pare.
- (- Mlada treba da *slomi* put, dakle ne treba da prolazi tim putem, gdje su prolazili svatovi. Kada ulazi u *sinor* muževljev, prvoj vodi treba da baci jedan novčić.)

Prema Ismailj Koza, roğen u Borju 1943. Kuks, 10, 08. 1987.

- Ka će svrši navivane, dejka (što će tkaje, dadenica) će go zeme vratilo na ramo i će zeme da t'rča za doma, a žene šo se tuje će ga gađaje so lopke, so b'sje eli so drugo da hita pojče, da ide da izotka pob'rgo.
- Ka će se sv'rši tkajene, ka će go presečet tija šo se tkalo, tuje dejka šo tkala ne trebe da sedi da gleda, da ne i se sečet svatoj, ka će se muži.
- (- Kada se završi sa navijanjem, djevojka (koja će tkati, vjerenica) uzeće vratilo na ramo i potrčaće kući, a žene koje se tu zateknu gađaće je loptama, sa busenjem ili nečim drugim da požuri, da ode i otka brže ruho.
- Kada završi tkanje, presjeći će otkano, djevojka tkalja ne treba da sjedi i da gleda, kako joj se ne bi *sjekli* svatovi, kada se udaje.)

Prema Hazbije Aljedini, Kuks, 04. 10. 1988.

-
- Ka se raduje ogin, će ti dojde nekoj. Se velji: "Za hair, nekoj će ni doje."
 - Ludo ka će mete na akšam, nekoj će dojde.
 - Ka će zabrajš ložica na sofru, ka će digneš sofru, nekoj će ti dojde.
 - Ka će pečeš so v'rnik, koljko žara će se podubet, toljko musafiri će ti dojdet. - Ka se slušaje kokoške, će dojde nekoj.
 - Ako preskoči konopec trudna žena, juže elji vrfka, ludo šo će rodi će i se udavi se popuk na šiha mu se vrti.
 - Ka će siješ da ostajš ne dosijano, ima da te najde nešto lošo.
 - Decam na zaranke, na akšam, ne davaj ljep, će ti umre mati.
 - Z'rno šo kurtuljisuje ot sito, je hubavo da mu go dadeš tomua što mu se fača močaljka.
 - Ka će umre starešina, za jena godina pilića ne trebe da piliš. Seme da ne davaš, da ne vapcuješ.
 - Ne biduje da brojš zvezde se će ti iljezet bradajce.
 - @ar ka će se izdubi nanoge, nekoj žar dl'g, ka će kladeš ogin, nekoj će ti dojde.
 - Kuče ka uviva sproti nekua kuća, vo taja kuća nekoj će umre.
 - Ka će zabrajš ložica pot tavljina, će ti dojde nekoj.
 - Ako se prozevaš sproti sofru, šejtan ti go jade jadene.
 - Kon i kuče da te prokvnet je mlogo lošo i ne mož da vidiš hair.
 - Ne biduje da se šišaš vočke ka se razvivaje, će obelješ b'rgo.
 - Ne biduje da čuvaš čift petlji vo kuća.
 - Ka će ti pane ljep ot usta, dušman ti go zef. Zemigo ot zemna, ne obrišen, odma da go stajš vo usta.
 - (- Kada se raduje vatra, neko će ti doći. Kaže se: "Za hair, nekoj će ni doje.")
 - Kada malo dijete mete na akšam, neko će doći.
 - Kada zaboraviš kašiku na sofri, kada podigneš sofru, neko će ti doći.
 - Kada pečeš sačom, koliko se žara *usprave*, toljko musafira će ti doći.
 - Kada se čuju kokoške, doći će neko.
 - Ako preskoči konopac trudnica, uže ili *vrfka*, dijete koje se rodi udaviće se pupkom.
 - Kada siješ i ostaviš ne dosijano, nešto će ti se loše desiti.
 - Djeci, prije zalaska, na akšam, ne daj hljeb, umreće ti majka.
 - Zrno što kurtuljiše od sita, dobro ga je dati onome ko ima problema sa mokrenjem.
 - Kada umre starješina, za jednu godinu piliće ne treba da piliš. Sjeme da ne daješ, da ne farbaš.
 - Nije dobro da brojiš zvijezde, izičići ti bradavice.
 - Kada se žar ispravi na noge, neki dugačak žar, kada zavaljuješ vatru, neko će ti doći.
 - Kada pas zavija prema nekoj kući, u toj će kući neko umrijeti.
 - Kada zaboraviš kašiku na sofri, neko će ti doći.
 - Ako prozevaš prema sofri, šejtan ti jede obrok.
 - Konj i pas da te prokunu je mlogo loše i ne možeš hair da vidiš.
 - Nije dobro da šišaš vočke kada se razvijaju, obeljećeš brzo.
 - Nije dobro da čuvaš par pjetlova kući.
 - Kada ti padne hljeb od ustiju, dušman ga je uzeo. Podigni ga sa zemlje, neobrisanog, odmah ga stavi u usta.)
 - Prema Arzi Koza, stara 86. godina. Kuks, 4. 12. 1984.*
 - Ako vidiš vo son so d'rva, će ima mreška. Ako ti ge ostaj vo kuća će bide mreška vo kuća, ako gi zeme nadvor, mreška će bide vo komšije.
 - Kvas ne se dava sve: ne se m'ti mljeko. Stoka će sekne mljeko. Mljeko se praj čambur (ka urda) i udara duša.
 - Ako projdeš po pot željka, će se naprajš dejče.
 - Ka ne mu se palji ogin mužu, ne volji žena.
 - Ka ne i se palji ogin ženi, ne i se radualje ka se rodila, zašto bilo dejče.
 - Ka će jadeš ako ti pane reza ot tepsija pret tebe, imaš da mužiš.

tabui¹⁰⁶, kultevi¹⁰⁷, nekoliko rituala koji su povezani sa smrću¹⁰⁸ i bebama,¹⁰⁹ vjerovanje u kumire¹¹⁰, sposobnost, lječenja mjesta, objekta¹¹¹ ili odbrane od hamajlija.¹¹²

-
- Ka će ti iljeze m'rtva k'na (ka pocnuje p'rs malo pot koža) nekoj će umre. Ako ga setiš vo kuća svua, nekoj će umre ot kuća.
 - Ka će se okine zvezda velet "Se omuži jena zvezda."
 - Dejka ne biduje da zeme kokoška i metla ot rodnina, će i se rađaje dejčića.
 - Krava ka ne voduje jeno dve-tri godine će i turaje vo uši kovčedića. Starke ka će pljetvime nive će gi tražime i će gi bereme.
 - Ka će ti iljeze m'rtva koska, da ti ozdrave trebe da ti ga ljižne posm'rtniče.
 - Ne biduje da pijet dvajca odjenoš se jeden pije voda, jeden k'rf.
 - Ako sediš so jen čorap obujen, so jen sobujen, će ti umre žena.
 - (- Ako u snu vidiš drva, desi će se smrt. Ako su kući, biće smrt nekog ukućana, ako su vani, smrt će se desiti u komšiliku.
 - Kvasac se ne daje, jer neće da ti se muti mlijeko. Stoci će prekinuti mlijeko. Mlijeko će se biti kao džiza i smrdeće.
 - Ako prođeš ispod duge, bićeš djevojčica.
 - Kada muž ne može da naloži vatru, ne voli svoju ženu.
 - Ka žena ne može da naloži vatru, nisu joj se radovali kada se rodila, zato što se rodila žensko.
 - Kada jadeš ako ti padne reza od tepsije ispred, imaš da udaješ.
 - Kada se pojavi *mrtva kna* (kada pocrni prst malo ispod kože) neko će umrijeti.
 - Kada padne zvijezda kažu: "Udala se jedna zvijezda."
 - Djevojka ne treba da uzima kokošku i metlu od rodbine, iam da joj se rađaju djevojčice.
 - Kravi kada ne oteli dvije-tri godine sipaće joj u ušima kovčediće. Mi starije kada smo plevimo njive potražićemo ih i ubrati.
 - Kada ti se pojavi mrtva kost, da bi ozdravio treba da ti je poliže posmrtniče.
 - Ne biba da dvojica poiju odjednom, jedan pije vodu drugi krv.
 - Ako sjediš s jednim obuvenim čarapom, umreće ti žena.)
- Prema Adile Dokle, roğena u Borju, 1914. Kuks, 07. 09.1990*
- ¹⁰⁶ *Nefela je:*
- Da menaš ložica se će menaš žena.
 - Da peskočiš žice. Ako gi preskoči dete, će mu seće močalka, ako je dejče, ne mu je hubavo za zdravje.
 - Da se gledaš vo oglialo, će m'rdneš ot um.
 - Da ga izpoštiš polojna glava i polojna da ga ostajš, će ga k'saje kućica taja što se pošti.
 - Da utepaš srna. Ona go gleda sence pravo i žela.
 - Da šukaš vo kuća. Stoka seknjuje mleko.
 - Da oblićaš nešto izgoreno halište se se beret tujbejarebi.
 - Da se gledaš vo oglialo.
 - Da frliš smetište po ikindija.
 - Da rabotaš vo petok.
 - Da gaziš trohe.
 - Da frliš troha.
 - Da udriš žena so strelica, so mahalka eli so vreteno, ka će rađa će se mući i će rađa sve dejčića.
 - Da sediš na prak na akšam.
 - Da sediš pot streha na akšam.
 - Da obesiš hališta so glava nadolu.
 - Da cepiš drva na akšam.
 - Da gaziš debunke.

-
- Da pleteš eli šiješ na akšam.
 - Da pereš vo tornik i vo petok.
 - Da ne menuješ ložica ka jadeš, se će menáš žena.
 - (- Da mijenjaš kašike, promijenićeš ženu.
 - Da peskočiš žice. Ako ih dijete preskoči, siknuće mu mokraća, ako je djevojčica, nije dobro za zdravlje.
 - Da se gledaš u ogledalu, poludjećeš.
 - Da očisti pola glave od vaši, pola ne, onu koja čisti glavu uješće pas.
 - Da ubiješ srnu. Ona gleda seno pravo i plače.
 - Da zviždiš kući. Stoka će izgubiti mlijeko.
 - Da oblačiš izgorjelu odjeću, sakupljaće ti se đavoli.
 - Da se gledaš u ogledalu.
 - Da bacaš smeće nakon ikindije.
 - Da radiš u petak.
 - Da gaziš mrvice.
 - Da bacaš mrvice.
 - Da udariš ženu oklagijom, ili sa vretenom, kada se bude porađala imaće velikih muka i rodi će djevojčicu.
 - Da sjediš na kućni prag u akšam.
 - Da sjediš pod strehom u akšam.
 - Da okačiš odjeću naopačke.
 - Da cjepaš drva u akšam.
 - Da gaziš iverje.
 - Da pleteš ili šiješ u akšam.
 - Da pereš u utorak i u petak.
 - Da ne mijenjaš kašiku kada jadeš, jer ćeš promijeniti ženu.)

Prema đulje Doklje, Isme Koze, Ljulje Memiši, Kuks, 27. 04. 2003.

¹⁰⁷ **Kult zmije:**

- Ima zmija što leta so krila. Svaka kuća ima zmija kućna. Ona je hubava ne ksa. Ne trebe da ga brcneš. Ako utepaš kućnoga smoka, će ti ileze kućen čujek.
- Ot trave što se berete na "travke" se i "zmijin luk" i "zmijin kromit".
- Da utepaš zmija so stapče jadejeći žaba, da ga otmeniš žabata, stapčeto, posle praj hubavo za tija se bovni ot vija.
- (- Ima zmija koje lete krilima. Svaka kuća ima svoju zmiju. Ona je dobra i ne ujeta. Ne treba da je diraš. Ako ubiješ kućnog smoka, izaći će ti kućni čovjek.
- Od trava što se beru na "travke" su i "zmijin bijeli luk" i "zmijin crni luk".
- Da ubiješ zmiju štapom dok jede žabu, da zamjeniš žabu, štap, nakon toga može da isceli bolesne od padavice.)

Prema Demir Koza, roğen 1939. godine 22. 07. 1984. i Arze Koza, Borje, 02. 08. 1981.

Kult vode:

- Jena dejka so voloj i so sve naredo ot orane se udavila ot bura golema vo Veli Dof. Tuje ke se utepale ima jen kamen. Go vikaje "Krvav kamen". Ka vrne doš, ke se utepala dejkata velet pišti. Veli Dof je kanlija. Kanlia = demek mesto go tera da bide nešto lošo tuje. Na tija mesto i Sinan se utepaf.
- Vo Veli Dof, vo čopur se k'pale žene i dejke bovne, šo ne rađaje. A deca šo nemožet će ima nasipet voda ot Veli Dof će gi k'pet. Duri docna idalje da se k'pet dejke šišteječke žene i će ostajet jajca varene, da gi zeme koj će projde.
- @ene što nemale mleko, ot večer će stajet jeno parče lep na češmiće, na Krs, da se nakvasi i utre da go izedet.
- Putnicam, košula, šo turale toja den što će trnet za na put će im ga operet so studena voda.
- (- Jedna djevojka sa volovima sa svom opremom za oranje utopila se zbog velike bure u Veli Dof. Tu gdje su stradali ima jedan kamen. Zovu ga "Krvav kamen". Kada pada kiša,

kažu da pišti. Veli Dof je kanlija. Kanlija = znači da mjesto samo vuče da se neko zlo desi. Na tom mjestu i Sinan je stradao.

- U Veli Dof, grupno su se kupale žene i bolesne djevojke, dakle one koje ne rađaju. A djeca što ne mogu, napuniće vodu od Veli Dof i njom će ih kupati. Do kasno su išle na kupanje djevojke i žene šištevačke koje bi ostavile kuhana jaja, da ih uzme neki prolaznik.

- @ene koje nisu imale mlijeka, od večere bi stavili komad hljeba na česmu, na Krs, da se nakvasi i sutra bi ga pojele.

- Putnicima, košulju, koji su skidali sa sebe toga dana svoju odjeću, oprali bi je toga dana hladnom vodom.)

Prema Adilje Doklje, 5. 05. 1983

Kult sjekire:

- Ka sme trnale za na asker, nana Ramojca, preperečila pret prak jena sekira. Posle ga nakvasi so džugum i posle ne ostaj da preskočime prak i sekira nakvasena.

(- Kad bi krenuli na asker, nana Ramovica, preperečila bi ispred praga sjekiru. Poslije bi je nakvasila sa vodom iz džuguma i poslije bi nam dopustila da preskočimo prag i nakvašenu sjekiru.)

Prema Sabahudin Doklje, rođen 1942. Inženjer. Kuks, 11. 12. 1984.

- Ka pračaje askeri eli putnici, će preskočet sekira nakvasena so sečilo za nagore. *Prema Adilje Doklje, 5. 05. 1983*

Kult koprive:

- Prve koprive, ka će se varet, se davaje decam so nošće tri puti i sve tri puti se veli: "Bismilahi Rahmani rahim, na popa ognica i groznica, na tebe zdravje i veselje.

- Na star mesec se zajadujet koprive. Ako grije mesečina na večer, trebe da gi zajadeš na večer. Ako grije mesečina na sabah, se zajadujet na ruček.

- *Deca i se izpravaje vake koprivi:*

"Koprivice, sestrice.

Nemoj mene, da me pariš.

Mati mi je trudna,

Za tebe je tužna."

(- Prve koprive, kada se kuhaju, daju se djeci nožićem tri puti i tri puta se kaže: "Bismilahi Rahmani rahim, na popa ognica i groznica, na tebe zdravje i veselje.

- Kada je mjesec star počinju da se jedu koprive. Ako ugrije mjesečina uvečer, treba da koprive jedeš uvečer. Ako grije mjesečina u sabah, počinje da se jede na ručak.

- Djeca se koprivi ovako obraćaju:

"Koprivice, sestrice.

Nemoj mene, da me pariš.

Mati mi je trudna,

Za tebe je tužna.")

Kult mjeseca:

- Vo pesna "Melo, melo, Zeburanče" se puje: „Zvezda denica, vo skut mi panala, apa mesečina skut mi nasipala".

- Vo druga: „Blaze s'ncu i mesecu, što se često potmladujet.

- Ka što som čula, tri žene, vo gluha doba, se slekle , ilezle na gumno (na gumno Vejselovo), se molale i ga turile na zemna mesečina. Ka kuknalo petle sama se dignala nagore.

(- U pjesmi: "Melo, melo, Zeburanče" pjeva se: „Zvezda denica, vo skut mi panala, apa mesečina skut mi nasipala".

- U drugoj: „Blaze s'ncu i mesecu, što se često potmladujet".

- Kao što sam čula, tri žene, u gluho doba, svukle bi se i izišle na guvno (na guvno Vejselovo), molile bi se i skinule bi na zemlji mjesečinu. Kada bi pjetlovi zakukurikalí ona bi se sama dignula.)

Prema Simbe Kare, 80 godina. Borje, 29. 03. 1985.

- Na star mesec se zajadujet koprive. Ako grije mesečina na večer, trebe da gi zajadeš na večer. Ako grije mesečina na sabah, se zajadujet na ruček. Ka će se nasipe mesec, je hubavo da snuješ, da počneš druge rabote.

- Je hubavo dete da zanosi na krnetica.

- Ka će se učini golem mesec, ka će mu vlezet mesecu svetila, tijam što gi boli nešto im iliza hastalak namegdan.

- Mesec vo Gora go vikaje i Dedo (personifikacija) i kako bi go umitile bi rekle prema nego: (Dedo-oo, a si videf babeta?).

(- Kada je mjesec star počinju da se jedu koprive. Ako mjesečina grije uvečer, treba da ih počneš jesti uvečer. Ako mjesečina grije u sabah, u podne. Kada se mjesec napuni, lijepo je da snuješ, da počneš neke druge poslove.

- Dobro je da dijete *zanosi na krnetica*.

- Kada mjesec postane velik, kada u njega uđu svijetla, oni koji od nečega boluju bolest će izići na mejdan.

- Mjesec u Gori nazivaju i Dedo (personifikacija) i kako bi ga umitili obratili bi se sa: "Dedo-oo, a si videf babeta?")

Kult kose:

- Pile da ti napraj gnezdo so kosme će te boli glava i ne mož da najdeš ilač.

- Da čujet duša ot kosme melajke, 40 dena ne vlijze vo kuća, melajke vlijaze svaki den na akšam vo kuća. - Da ti čuje trudna žena duša ot kosme ke ti gi goret, sve kosme će ti popanet. - Kosme gi zakopujet vo zid eli vo đubre. Vo kasaba gi goret pošto nemaje kede da gi zakopet. - Na krnetica mu se zimaje detetu kosme.

Prema Simbe Kare, 80 godine. Borje, 29. 03. 1985.

Kult metle:

- Lupanu mu naprajla mađije Lupanica i došof na metla jahnat, ka na kona ot Bosno, ke bif na gurbet.

(- Ljupana je osihirila Ljupanica i on je došao jašuci na metli, kao na konja iz Bosne, gdje je bio na gurbet.)

Prema Simbe Kare, 80 godina. Borje, 29. 03. 1985.

- Kult jajeta, vrbe, hljeba i dr.

¹⁰⁸ - Vo [ištejec go redet dženaze. Tuđi ljudi go redet, z'njet pojće se ne im se meša k'rf. Sefta će go prašaje a go ozdravelo tija što go boljalo, poslje će mu kažujet za živi i za mrtvi.

- Ka će i umre prvo ludo ženi (mlanesti), ot ka će se zakope, će se napromeni i će polazi nešto. Toja noć će ide ke roda i će noćeva. Utreto će se vrati doma još ne ogrijano snce.

(- U [ištevacu dotjeruju dženaze. Tuđi luđi da dotjeruju, znaju više, i ne mješa im se krv. Prvo bi ga upitali da li je ozdravio od onoga od čega je bolovao, kasnije bi mun pričali o živima i mrtvima.

Hajrizica, 59 godina od [ištevcu. 14. 02. 1982.

- Ka će i umre prvo ludo ženi (mlanesti), ot ka će se zakope, će se napromeni i će polazi nešto. Toja noć će ide ke roda i će noćeva. Utreto će se vrati doma još ne ogrijano snce.)

(- Kada mladoj umre prvo dijete, nakon ukopa, dotjeraće se obući nešto novo. Te noći ide u rod prenoći. Sutradan bi se vratila kući još prije sabaha.)

Prema Aljime Hodža, 67 godina, Borje. Kuks, 30. 04. 1984.

- Krpče šo vrzujet usta đenazetu, je hubavo da go čuvaš i da go dadeš nekujemu šo ima đuč. Da im se vrze usta tijam što te sudet.

(- Maramicu kojom se veže usta mejitu, lijepo da čuvati i dati nekome koji se bavi sudskim stvarima. Da im se začepi usta onima koji te sude.)

Haljime Hodža. Rođena 1918. Analfabet. Kuks, 2.02. 1984.

¹⁰⁹ - Ka će ide vo rodnina louza, ako i žela ludo će go fuknet vo noćfi tri puti će go zatvoret i će go otvoret i će trnet za kuća mužova. I svaka vrata će ga zatvoret brgo da ostane huj vo rodnina.

- Još ne rođeno ludo, dete eli dečje bilo, 6 nedele vo latica sme go zavivale. Još ne rođeno i mu se gotvile: vrfka, ložniče, pekrivač, 2 pelene i jeno krpče. Mati čerkina posle ot rođene tkala pekrivač, pelene, ložniče i će i dade čerki čorape i košula eli svekru i svekrvi i drugim.

- Ludo trebe da se zarani na metla i na lopata. Na lopata će mu stajš jadene, će mu go približeš ke ustiče so metla će mu go doņeš. Vake se zaranuje da ne pribira, da jade svešto.

- Ludo ka ne zbori, trebe da mu zemeš vo vodenica brašence šo iliza ot kamen vodenički i da mu go turiš vo jadene. Eli da zemeš jen ksaj lep ot torba cigankina, da go udriš tri puti na stap nejzin i da mu go dadeš vo jadene.

(- Kada rođilja ide u rod, ako joj beba plače staviće ga u *noćve*, tri puta bi ga zatvorili i otvorili i krenuli bi prema muževljevoj kući. I svaku bi kapiju zatvorili brzo da ostane loša narav u rođbini.

- Još uvijek nerođenu bebu šest nedjela bi vezivali u laticama. Još nerođenom bi spremali: *vrška*, *ložniče*, prekrivač, dvije pelene i jednu maramu. Kćerina majka nakon rađanja bi tkala prekrivač, pelene, *ložniče* i dala bi svojoj kćeri čarape i košulja, svekru i svekrvi ili drugim.

- Bebu treba početi hraniti na metli i na lopati. Na lopati bi postavili jelo, približili bi jelo djetetu u usta metlom. Ovako se radi kako ne bi beba probirala hranu.

- Bebi koja ne govori, treba uzeti iz vodenice brašna koje izlazi od vodeničkog kamena i staviti ga u jelo. Ili da iz torbe neke ciganke uzmeš komad hljeba, da ga njenim štapom tri puta udariš i staviti ga u jelo.)

Prema Verde Uka, 55. godina, Borje, 13.06. 1981.

- Prgljen se prajf duri treća nedela. Louza će stane će ide na voda so jeno dete ot kuća i so svekrva. Je opere čorape mužke, će frne voda vo grđi, na noge za mleko da ima. Ka će se vratet će zastavaje ludo vo kolepka. Dete šo bilo so nah na voda će go zakoleba so g's da ne žela. Mati rulekova će mu dade pare detetomu. Jope ludo će go stajet vo tron i louza će legne pri nego promeneta. Ludo se pokrivalo so čuparka.

- Ka ne hodi ludo će sobereš treske ot tri buništa i će go navežet ludo. I će go hodet dvehnice za ruke duri prak. Na prak će gi crapnet treskete so sekira, će projde dete preko nih i će gi izgoret, da mu projde strah, da mu se seće bastret. - [to ne zbori ludo, će stajet lep na klopotalanke (trepetarke) i će mu go dadet da go izede da zazbori.

- Ka će im trneš z'p decam malovem, da go stajš vo lep i da go frliš kučetu i će rećeš: "Na kuće kosken, na mene zlaten." Da ne go bolet zbi.

- Detetu, da mu trnet huj, go šišaje.

(- Prgljen (babine) pravio bi se tek treće nedjelje. Rodilja bi ustala i otišla na vodu sa jednim djetetom iz kuće ili sa svekrvom. Oprala bi muške čarape, pokvasila bi vodom grudi, noge, da bi imala mlijeka. Kada se vrate počeli bi bebu stavljati u koljevku. Dijete koje je sa njom bilo na vodu zanjšalo bi koljevku zadnjicom kako beba ne bi plakala. Tom bi djetetu rođilja dala u dar neki novac. Ponovo bi beba i trudnica dotjerana, legli u krevet. Beba bi se pokrivala *čuparkom*.

- Kada dijete ne hoda sakupičeš tresku od tri *buništa*. Dvije njih dijete bi pripomogli u hodanju do praga. Na pragu posjekli bi sjekirom trske, prošlo bi dijete preko njih i tu bi trsku kasnije zapalili, da mu strah prođe, da mu preseku *bastret*.

- Ako beba ne govori, stavili bi hljeb na trepetarkama i dali bi da ga pojede kako bi počelo da govori.

- Izvadićeš jedan zub od nekog mališana, stavićeš ga hljeb i bacićeš ga psu s rječima: "Na kuće kosken, na mene zlaten." Da ga zubi ne bole.

- Djetetu, ne bi li makli zlu narav, šišali bi ga.)

Prema Adilje Doklje 29. 01. 1982.

¹¹⁰ I danas je prošireno vjerovanje gatara.

¹¹¹ Običan grob nazvan dobrim, turbe, šejhovi, crkve i sl., koji su posjećivani od hiljade onih koji su na hal.

Enver Imamović među ostacima bogumila kod današnjeg čovjeka u Bosni i Hercegovini, ističe nekoliko osobina karaktera i ponašanja koji se ne susreću na bilo kom prostoru: ponašanje prema starijima, djeci, ženi, osjećaj za pravdom, strpljivost, razpoloženje za posao, gostoprimstvo i pažnja prema roditeljima.¹¹³ Ove osobine bile su isticane ili ističe čovjek koji je imao ili je imati mogućnost da upozna makar samo jednog torbeša.

Bogumili odbacuju simbol krsta, obožavanje ikona i hrišćanske hijerarhije. Iako za pomenuto možemo malo kazati, tragovi ne nedostaju.

Da bi okarakterisali jedan bezvrijedan posao, još uvijek se upotrijebljavaju frazologije: "Pop ka nemaŕ rabota, krstif kobile". (Pop kada nije imao šta, krstio je kobile) ili njegov ekvivalent u Podgoru kod Prizrena: "Pop, ka nemaŕ rabota krstif jarića". (Pop kada nije imao šta, krstio je jariće).

Značajne su i čestitke: "Na popa ognica i groznica, na tebe zdravje i veselje",¹¹⁴ "Bilo ka bilo, na popa se svilo." Kao i obične frazologije: "Si se učinif ka pop", psovka "Je ti gonim popa i kaluđera" ili uvrijedljiva riječ: "Popište".

U cjelini historiografija Balkana bogumilski pokret uglavnom poistovjećuje kao socijalni pokret, koji se borio protiv privatnog vlasništva i eksploatacije, kao pokušaj povratka u primitivni komunizam, na osnovama sela,¹¹⁵ ali ne i kao religiozni pokret koji ima svoje pokriće od određene filozofije svijeta koja je imala snažni socijalni uticaj više od šest stoljeća.

Asketizam i fetišizacija života u siromaštvu vide se kao najsavršeniji put za duhovno uzdignuće. Takav jedan život nije nosio sa sobom nikakvu društvenu ni privatnu opasnost, niti je predstavljao opasnost zbog visokog nivoa organiziranja bogumila.¹¹⁶

Sav posao je postavljen na bogumilskom učenju. Odbacujuji kult Svetice, (Bogorodice) predstavljajuji Hrista kao smrtnog, krst i krštenje kao đavolji posao, pogađaju osnove hrišćanstva. Ovo je bio uzrok, a ne socijalna priroda ovog pokreta, zbog čega je bogumilski pokret navukao sav bijes Rima i Carigrada.¹¹⁷

Kada govorimo o socijalnoj prirodi bogumilskog pokreta interesantna su izvješća koje nam donosi Ferid Muhić, On ističe da su vlastele sjeverne Grčke, u predjelima Kastorije i Florine, bili u rodbinskim vezama sa nekim

¹¹² Pisanje hajmalija za uznemiravanje je veoma prošireno.

¹¹³ Enver Imamović, također.

¹¹⁴ - Prve koprive, ka će se varet, se davaje decam so nošće tri puti i sve tri puti se veli: "Bismilahe Rahman i rahim, na popa ognica i groznica, na tebe zdravje i veselje."

(- Prve koprive, kada se kuhaju, daju se djeci nožićem tri puta i tri puta se kaže: "Bismilahe Rahman i rahim, na popa ognica i groznica, na tebe zdravje i veselje.")

Prema đulja Doklje, rođena u Borju 1949, sedam godina škole. Kuks, 23. 04. 1987.

¹¹⁵ "Historia e popullit maqedonas", takoğer str. 22. 32. "Fjalori Enciklopedik Shqiptar" takoğer. Maliq Osi, takoğer.

¹¹⁶ Sakib Đulabić, "Ot Spahe do Alije", Sarajevo 1994, str. 11.

¹¹⁷ Tako se zvao Istanbul kod slovenskih naroda.

bosanskim vlastelama još u XIV vijeku i da su imali svoje zemljane posjede.¹¹⁸

Dok za Goru, shodno gore pomenutom ne možemo reći ništa, svejedno me proganja molitva:

"Sajbijence, božence, svakomu dadi, nam pridadi." (O bože, svakome dadni, nama pridodaj") koju je moj babo učio uvijek kada je podizana sofru u našoj kući u Borju. Ovo, kao i svjedočenje Ferida Muhića, ne isključuje imetak i bogatstvo.

I toponimi "Suljovo legalo", "Apčevo selo" i drugi mogu se uzeti kao dokaz asketizma.

Važno je spomenuti još jednu činjenicu, doduše rijetku. U Gori uporedo sa imenima Bog, Sajbija, On, Allah, Bože, upotrebljavaju se i forme umanjena: "Božence" i "Sajbijence" te i druga imena neodređenog roda, poput detence, noščence, igličence i dr. Ova forma kao da smanjuje razdaljinu između čovjeka i Boga, možda se rodila u aktu molitve koju su bogumili mnogo cijenili.¹¹⁹

Ne bi bila potpuna tvrdnja bogumilskog učenja torbeša ako ne bismo uzeli u obzir i narodne mitološke ličnosti.

Među njima¹²⁰ Sotona (Satana)¹²¹, Grobnik (Duh)¹²², Vampir¹²³, šejtan¹²⁴, Džebailj¹²⁵, Melaika (Melek, anđeo)¹²⁶, Perija (đini)¹²⁷, bili su sastavni dio života torbeša.

¹¹⁸ Ferid Muhić, Balkan je još uvijek najjači momenat Evrope, "Alem" 28 juni 2003, str. 12.

¹¹⁹ Biljana Đurđević-Stojković, također, str. 58.

¹²⁰ đavol, (šejtan, takvujet, tujbejarebi,) Samovila, Grobnik, Vampir, Pečmuž-lakočbrada, Eđuđ, Međuđ, Veštica, Vešter, Sotona, Ažderhana, Ažder, Div, Haludija, Meljajka, Džin, Perija, Senka, đebail, K'rkler i dr.

¹²¹ Prema narodnom mišljenju Satana se razlikuje od đavola. Pokazuje se i čovjeka muči u snu. Odabire trudnice. Javlja se u različitim formama (pas, boa, soko, zmija i dr.). Plaši se noža i sličnih predmeta kao što su makaze, grebena... Iz tih razloga na svakom bračnom krevetu, na jastuku, tokom noći, stavljaju se makaze. I okruži se krevet sa nekim pojasom.

¹²² Prema narodnom vjerovanju: "Grobnik je mrtav čovjek koji noću ustaje iz groba i šeće se po mjestima gdje je živio. Prikazuje se ljudima sa kojima je imao veze dok je vbio živ. Može imati seksualni odnos sa svojom živom ženom. Od ovoga odnosa rađa se vampir. Uzrokuje epidemije kod stoke, napada sljezinu. Boji se katrana i od jedne biljke po imenu bršljan. Da bi ste se odbranili od njega, nad kućnom ili kapiji na štali stavlja se krst od katrana, okači se jedna kita bršljena ili se to okači zajedno.

Grobnika može da primjeti samo njegov sin vampir. Kada se desi pucanje sljezine kod stoke, nađe se koje je dijete vampir. Pozovu ga i stave ga u kotar sa puškom. Kada bi došao Grobnik, vampir bi ga ubio. Na mjestu ubistva ljudi nađu krv, trag koji im ukazuje da je Grobnik ubijen. Tako bi se eliminisao razlog pucanja sljezine kod stoke.

- Naišli smo i na vjerovanje prema kojem tikve, sredinom zime, bivaju grobnicima i tikve ne treba nakon toga jesti.

¹²³ Dijete rođeno seksualnim odnosom grobnika sa njegovom živom ženom.

¹²⁴ Vjeruje se da se od čovjeka nikada ne odvaja. Podstiče ga, stimulira ga i vrebira neprekidno do grijeha. Vjeruje se da se čovjeku javlja u obliku jareta. I dan danas ima ljudi koji se zaklinju da su takve stvari vidjeli, naročito kada pri mjesečini. đavo biva obezmoćen kada zakukuriću prvi pjetlovi.

Istraživanja ukazuju da vjerovanje ovih mitoloških ličnosti je blijedo ili potpuno odbačeno, osim Satane. Još uvijek se vjeruje u postojanje i njegovu uništavajuću moć. Evo još jednog odjeka bogumilskog dualizma.

U životu torbeša Gore pjesma zauzima posebno mjesto. Sa njom se prati čitav život: rođenje, svadba, smrt, posao, rat. Razdraganost i veselje uzimaju maha, prigušuje se plač, amortizuje se bol i olakšava napor, uzdiže duša, hvata magija, reguliše se ritam i dinamika činjenica, otklanjaju prepreke, postaje veći životni prostor, prati se iskustvo, linčuje se odstranjivanje i osvećuje sjedinjenje. Oživljava se i obnavlja pleme, teče i ne zaustavlja vrijeme,¹²⁸ ruši se zlo, satana... Izgleda da su sve ovo imali u vidu stariji, koji su nas savjetovali da pjevamo, u trenucima straha od đavola, džina i sl. U prilog tvrdnji neka nam posluže višezvučne pjesme *Zejnepe i Kurto Budale* koje pjevaju djevojke i žene, u prirodi. Također, i u životu katara, jednog od ogranaka bogumila u Evropi, posebno mjesto je zauzimala muzika i pjesma.¹²⁹

3. Likovni tragovi.

Nekoliko likovnih tragova koje smo sreli u Gori, iako u malom broju, su dokaz više tezi da etnogeneza torbeša Gore je vezana sa bogumilskim pokretom. Ovdje nas dovodi jedno pažljivo poređenje sa sadržinom koju istraživači zovu - bošnjačkim kulturnim krugom, gdje se uključuje i bogumilska umjetnost.¹³⁰

1.

Po Bosni i Hercegovini nalazimo veliki broj bogumilskih spomenika, često isklesanim do divljenja.¹³¹

Ova umjetnička pojava doživjela je procvat u XII i XIII stoljeću, i najčešće figure koje se koriste u motivima su: sunce, polumjesec, zvijezde, rozete i dr.¹³² Te figure susrećemo i u Gori.

Motive zmija, polumjeseca, zvijezde i sunca smo pronašli urezane na posebnom kamenu, ugrađenog po zidovima kuća, dok rozete na uzglavnicima, uglavnom po selima Borje i šištavec.

¹²⁵ Anđeo koji uzima duše ljudima.

¹²⁶ Meleki ili anđeli usmjeravaju čovjeka da čini dobra djela. Vjeruje se da su zaštitnici kuće, djece, ljubavi i cijele porodice.

¹²⁷ Vjeruje se da perija ili đin imaju apsolutnu vlast nad čovjekom. U Gori pominju se mnogi slučajevi, naročito za mlade koje su dignute od strane perija ili đina i odnijeti su na nepoznata mjesta. Kasnije bi ih našli na tom mjestu. Perije, kao i đavo boje se prve pjesme pjetla koja ih obezmoći.

¹²⁸ Nazif Dokle, "Iz goranske narodne proze" Prizren 2003, str. 7.

¹²⁹ Biljana Đurđević - Stojković, također, str. 127.

¹³⁰ Mehmed Slezović, Likovni umjetnosti u okvirima Bošnjačkog kulturnog kruga, "Identitet Bošnjaka -Muslimana" Beograd 1995, str. 155.

¹³¹ Edit Durham, takoğer.

¹³² Mehmed Slezović, također, str. 150.

Vezano za pomenute motive Edit Durham veli: "Sunce i mjesecina koji su obožavani najviše u ovoj vjeri, diraju, po svemu sudeći, stari predhrišćanski paganizam Slavena". Muhamed Hadžijahić misli da se njime "vežu najstariji tipovi nišana muslimana, rađeni po tradiciji stećaka".¹³⁵

Bojenje kose, obrva i uljepšavanje lica, ruku, nogu od strane žena i djevojaka torbeša smatran je bogougodnim činom. Unutar ove tradicije treba vidjeti ritual k'ne, njen ornamentski i duhovni sadržaj.¹³³ Ne treba zaobići ni dekorisanje zidova soba mlade i ornamentiku tekstila i narodne nošnje. Govoreći o isklesanim figurama na spomenicima Edit Durham bilježi nošnju sa fustanelima boraca. U Gori, tačnije u Borju, do početka 60-tih godina prošlog vijeka je upotrebljavana ovakva nošnja samo za sunetlije, i nosila se prigodno prije nego se djeca osunete. (*Vidi figuru 3*)

Bivajući toliko izolirana ova nošnja samo u trenucima suneta, zatim bivaju i isto smatrana i u likovnom poređenju, sa pravom možemo postaviti hipotezu, da ova dva slučaja imaju jedan zajednički predbošnjački i predgoranski element, u vrijeme kada bogumili nisu bili otjerani sa makedonskih prostora.

3.

Godine 1996., u gorskom selu šištavec kod Kuksa, tokom otvaranja temelja jedne stare kuće pronađen je prvi konkretni trag iz predislamskog perioda. Riječ je o limenoj bronzanoj pločici trouglastog oblika sa osnovom 9, visinom 12 centimetara i izlomljenom i ukrašenom hipotenuzom. Limena ploča na donjoj osnovi ima dvije, dok u visini tri rupe. Ova ploča objašnjava da je bila dio drugog objekta u kojem je bila fiksirana, sa ekserima, odnosno klinovima. Paralelno sa stranicama trougla oko tri milimetra u dubinu u

¹³⁵ Dr. Muhamed Hadžijahić, "Od tradicije do identiteta" Zagreb 1900. str. 90-91.

¹³³ - Vo Gora mlaneste gi šaret so točilo. Je upaljet t'rndafilj elji metla brezova. Nat plaven će stajet sekira. ^adot šo iljiza ot nih se toči i se praj točilo.

Je i stajet k'na mlanesti (će ga našaret), poslje će izšaret ruke sve k'narice.

Mlaneste gi šaret na obrazi: kola, na brada: zvezdica, na na čelo hajmalija. Vo [ištejec šarile ruke i noge. Sevap bilo da se mažeš so boja. Vo Zapod i vo Pakiša boja za k'na ga prajet ka vo Borje. Ka i stavaje k'na dejki šo ga prajet za mlanesta i pujet:

(- U Gori mlade šaraju točilom. Zapale ružu ili brezovu metlu. Nad plamenom stavljaju sjekiru. ^ad koji se nahvata na sjekiru, toči se i pravi se točilo. Stavlja se mladoj kna, pa sve djevojke - knarice to isto učine. Mlade šaraju po obrazima: kolo, na bradi: zvjezdica, načelu: hajmalija. U [ištevcu šarali su i ruke i noge. Sevap je bilo da se našaraš bojom. U Zapodu i Pakiši knu prave kao u Borju. Kada knošu mladu i kada je gotve, pjevali bi:)

"Šivni topoj na more pucaje

Lepi Ajši k'na postavame.

Kn devojko, kna ti stavame.

Ovoj k'na ot babeta te dvoji.

Tel devojko, teloj ti puštame,

Ovoj teloj, ot matere te dvojet.

Boj devojko, boja ti stavame,

Ovoj boja, ot braća te dvoji.

Prema Vajde Hajredini, Kuks 29. 04. 2003

reljefu, u formi usukane veze od 1,5 mm unutar je upisan jedan elegantan okvir.

Unutar njega, u tehnici duboreza, u reljefu, izražene su dvije figure: Jedan sveštenik sa oreolom na glavi, koji u lijevoj ruci drži knjigu, dok u desnoj pero, naslonjeno na njoj. Ispod njega, malo udesno, jarac sa rogovima, također sa oreolom i krilom. Na obje strane glave sveštenika u visinu glave ispisana su po dva urezana slova koja nisam uspio da protumačim.

Pretpostavljaju}i da ova limena ploča je bila fiksirana na koricama neke knjige, možemo re}i da smo došli do traga crkvene književnosti u Gori, možda i do najve}e knjige bogumila "Solomonov ključ".¹³⁷

U međuvremnu, sadržaj ploče daje nam mogu}nost za jednu veoma hrabru hipotezu.

Prema narodnom mišljenju đavo, najviše se čovjeku pojavljuje u obliku jarca. Prisustvo čovjeka i jarca na ploči u izjednačenoj vrijednosti i oreolima dovodi nas do toga da smo na tragu ikonografskog predstavljanja bogumilskog dualizma na ovim područjima. Najzad, pokušali smo da predočimo dokaze koji govore u prilog tezi da su torbeši, ustvari, posljednji sljedbenici bogumila na Balkanu.¹³⁸

Kuks, 26. augusta 2003. godine

¹³⁷ Biljana Djurdjević - Stojković, također, str 17.

¹³⁸ Edit Durham, takoğer.

KULTURNI ŽIVOT SRBA U PRIZRENU U PERIODU OSMANSKE IMPERIJE (1455-1912)

Doč. Dr. Vekoslav A. STANKOVIĆ
Srbistan

Ni jedan grad na Kosmetu nije tako ponosan na svoju istoriju, kulturno nasleđe, kulturni život Srba u njemu – kao Prizren.

Nalazi se u pitomoj i bogatoj Metohijskoj kotlini, u južnom delu prizrenskog polja koje se pruža između Belog Drima i srednjeg toka reke Bistrice. Zahvaljujući svom izvanrednom geografskom položaju, on je od davnina bio naseljen. U njemu se život nije gasio, jer je nikao na važnom trgovačkom putu kojim su prolazili karavani od Skadarskog primorja u unutrašnjost Balkana i igrao značajnu ulogu.

U Vizantijsko doba, to je Prizdrijan, sedište episkopata među eparhijama Ohridske arhiepiskopije još 1019 godine. To je i prvi pisani pomen o njemu.

Od XVIII veka to je «Srpski Carigrad», kada ga Stevan Prvovenani prisajedinjuje svojoj državi. Od tada počinje naglo ekonomski da napreduje. Taj momenat, kao i činjenica da on već od XVIII veka postojao kao grad sa višim stupnjem kulture, nasledjenom iz perioda Vizantije, on je postao i vrlo značajan politički, ekonomski i kulturni centar.

O prosperitetu tog perioda svedoče i tada izgrađeni brojni manastiri, danas zanimljivi spomenici kulture i vremena u kome su nastali. Među njima se izdvaja Bogorodica Ljeviška čiji je ktitor kralj Milutin, sagrađena početkom XIV veka, plemićka crkva Sv.Spasa, zatim crkva Sv.Nikole u dvorištu OŠ «Mladen Ugarević», crkva Sv.Nikole u centru grada, crkva Sv.Djordja u kojoj se nalazi bogata zbirka ikona iz razdoblja XIV do XIX veka. Uzvodno od Prizrena nalaze se ostaci Dušanovog manastira Sv.Arhangela sagrađenog oko 1352 godine. Za taj period kažemo da predstavlja razdoblje burnog razvoja srpske monumentalne dekorativne umetnosti. To je XIV vek, period Dušanove vladavine (1331-1355), kada Prizren povremeno zadobija funkcije carske prestonice. Dostiže najvišu stepenicu u svom razvoju. Stranci u njemu razvijaju svoje trgovačke kolonije, otvaraju konzulate i podižu crkve i naselja.

Dubrovčani spretni trgovci, igraju glavnu ulogu. Vremenom i domaće stanovništvo počinje da se bavi trgovinom, upoznavajući se na taj način sa ekonomskim, političkim i kulturnim dostignućima drugih država.

Do koje mere su zanati bili razvijeni, dokazuju izvori iz kojih saznajemo da su prizrenske zanatlije već u to rano doba feudalne privrede bile organizovane u esnafe. «Koliko je bila znamenita i napredna varoš-kaže Jefto Dedijer – vidi se po tome što je Prizren kovao svoj novac», a

stanovništvo je bilo jako izmešano. Većinu su činili Srbi, zatim je bilo: Kotorana, Dubrovčana, Korčulana, Splitskana, Zadranana, Mlečana, Florentinaca, Sasa, Arbanasa i Vlaha. Oni su obično živeli u kolonijama, od kojih je najveća bila kolonija Dubrovčana.

Svakako, ovaj konglomerat raznih vera, običaja i kultura, imao je uticaja i na Srbe Prizrena, na njihovu tradiciju, običaje i kulturu. I ceo taj zlatni vek Prizrena, trajao je jedva sedam decenija, jer posel raspada Carstva, Prizren gubi nekadašnji značaj i naglo opada.

Nadiranje Turaka i meteži u zemlji, poremetili su trgovačke odnose Prizrena u kome se još od XIV veka osećalo njegovo opadanje, a XV vek je vreme kada se njegova blistava snaga definitivno gasi i pominje se kao beznačajno naselje u koje Dubrovčani ne zalaze. Rezultati takvog stanja jesu, što su nakon dve godine 21. juna 1455 godine Prizren zauzeli Turci.

I prvih sto godina po dolasku Turaka, Prizren se skoro i ne pominje. Međutim, nakon osmanlijskih osvajanja drugih delova Balkana, naročito onih na Jadranskom primorju, Skadarsko kosovski put ponovo postaje jedan od glavnih arterija između Kosova i Jadranskog primorja. Preko Prizrena se odvija živ karavanski saobraćaj, koji prati razvoj trgovine i zanatstva.

Prvi podatak o obnovi Prizrena potiče iz sredine XVI veka kada se on već nalazio u punom usponu. Tako početkom XVII veka Prizren se ubraja u red najvećih varoši Balkanskog poluostrva i kao značajan trgovni centar. Tada su sa ekonomskim razvojem nikle i mnoge građevine. No Prizren se odlikovao ne samo po građevinama koje su nikle već i po tome što je on imao utvrdjeni grad iznad varoši poznat kao «Kaljaja», još iz rimskog perioda. Nadaleko od njega i drugi grad «Višegrad». A svi su ovi objekti deo običaja, tradicije i kulture kod Srba u Prizrenu koji su zadržali u narodu kroz vekove kao nezaboravna kulturna mesta. Jer srpska Prizrenska porodica je uvek kroz Istoriju negovala i čuvala svoje običaje i tradiciju ne samo za ova kulturna mesta već i mnoga druga. Kod Srba u Prizrenu je oduvek osnovna društvena jedinica bila kuća, odnosno porodica koja je ulazila u okvir roda, bratstva i plemena, koje negovalo i ljubomorno čuvala sve te tradicije Srba u Prizrenu jer je struktura porodice bila klasno hijerarhijska.

Središte kuće i celokupnog života u njoj bilo je ognjište. Za zagrevanje drugih prostorija koristili su se sudovi od bakra u kojima se držao i prenosi žar (to je tzv. tagar). Ispred ognjišta su visile verige i na njima kotao.

U kućama se nalazilo posudje od metala, zemlje, kamena i drveta. Uz zidove su se mogle videti ormani. Postojale su trpeze, sofere na kojima se obedovalo. Sedelo se na tronožnim stolicama. Kuće imućnih staleža su bile zastrte šarenim prostirkama. U njima su za osvetljenje korišćene sveće, ali se upotrebljavao i luč, kao i u kućama siromašnih slojeva. Obuća i odeća bile su domaće izrade.

Kult pokojnika je zauzimaao značajno mesto u srednjevekovnom životu Srba u Prizrenu. Pominje se i bela i crna boja kao oznake žalosti. Pokojnici su sahranjivani izvan naselja. Grobovi su obeleženi krstovima od drveta.

Srbi Prizrena su poznavali i razne vrste zabavnog života- svadbe, slave, radjanje i krštenje deteta, crkveni praznici – Djurdjeverdjan, Spasovdan i dr.

Evidentno je da su Srbi Prizrena u srednjem veku i kasnije uvek bili otvoreni za sve dobronamernike. Oni su imali i odredjenih lokalnih karakteristika. Jednom rečju narodni život Srba u Prizrenu nametao je i svoje uticaje koji su imali odraza i na kulturni život ljudi po okolnim selima. A porodica, tradicije verskog narodnog života, stalno se dogradjivale novim finesama u zavisnosti od društvenih uslova, jer kultura kao skup svih materijalnih i duhovnih vrednosti koje su nastale kao posledica materijalnog i duhovnog rada čoveka, imale su smisao da olakšaju održavanje i napredovanje ljudskog društva. Ona je kao izraz čovekovog stvaralaštva bila u odredjenim istorijskim okolnostima uslovljena. Zato je kulturni život Srba u Prizrenu u uslovima vladavine Osmanske imperije u odredjenim vremenskim periodima nazamišljiv u javnim manifestacijama. Ali on je dominirao u tradiciji življenja i tradiciji verskih običaja. Bez slobode, bez prava na svoje nacionalno biće, sputavan zulumima, srpski živalj Prizrena u mnogim kritičnim trenucima bio je na putu gubljenja svog identiteta.

Velike nevolje za stanovnike Prizrena i Stare Srbije nastale su u Austro-turskom ratu, već 1686 godine, Austrijski general Pikolomini je zauzeo Beogra, Niš, Skoplje, Prizren, da bi najzad i Austrijska vojska pretrpela poraz kod Kačanika.

Oslobodjenje Prizrena 6. novembra 1690 godine odjeknulo je medju hrišćanskim stanovništvom. Ali su ipak Turci prisilili Austrijsku vojsku koja je većinom bila sastavljena od Srba, a nalazila se pod zapovedništvom potpukovnika Antonija Zorića, da napusti Prizren. U Prizrenu se Pikolomini sastao sa patrijarhom Arsenijem Čarnojevićem, obavio razgovor, ali je oboleo od kuge, primio sveto pričešće i umro. Kaže se da je sahranjen u crkvi Bogorodice Ljeviške.

Turska osveta je bila teška. Srbi su svirepo kažnjeni. Posledice toga jesu velike seobe, čije se brojke kreću od 40.000 – do 70.000 duša. I Srbi Prizrena se iselili. Po jednoj belešci « U Prizrenu, u toku te opšte katastrofe ostalo bilo samo 49.srpskih porodica i to: U Sinan pašinoj mahali 14 kuća, u Terzi mahali 10 kuća, u Čurt mahali 15, u Kurilo 10...» Ali misao da se vrate ponovo na stara ognjišta ih nije napuštala. Sa preostalim stanovništvom ostaje je Prizren da još nekoliko decenija životari kao zanatsko središte, izložen u više navrata pustošenju, ponovnim austrijskim ratom prve polovine XVIII veka.

Velika je sreća za Srpski narod, za srpsku kulturu, što su Turci koji su do temelja razorili srpsku državu, ostavili duhovnu vlast nepovredivu za

više stotina godina koju su naši patrijarsi, mitropoliti i episkopi i posle propasti države držali, i time ne samo što su očuvali veru naših predaka, nego je posredstvom vere očuvana i narodnost.

S druge strane i međunarodne okolnosti i njihov uticaj na stav Osmanske imperije prema neturskim narodima Balkana, uslovili su donošenje Gilhanskog hatišerifa 1839 godine kojim počinje postepeno ekonomski sa njim i kulturni prosperitet Srba. Zato se od toga perioda može govoriti o intenzivnijem kulturnom životu Srba u Prizrenu u okviru Osmanske imperije. Sa 1839 godine u Osmanskoj imperiji je zaista počelo jedno novo razdoblje njene istorije. Trgovcima i zanatlijama reforme su donele oživljavanje poslova, ali za kratko vreme one su zahvatile Prizren i okolinu. A uskoro 1855 godine izbija i Krimski rat koji je intenzivirao ponovo iseljavanje srpskog stanovništva u Srbiju. Posle rata koji je završen Pariskim mirovnim ugovorom 1856 godine, nastaju opet povoljnij prilike za Srbe, jer je Turska u međuvremenu 18 februara 1856 godine objavila hatihumajum kojim su proglašena puna građanska prava za hrišćane, podanike Osmanskog carstva. A velikim silama je dato pravo da nadgledaju sprovođenje tih reformi.

Odmah nakon ovog mira austrijska diplomatije je te 1856 godine otvorila u Prizrenu svoj konzulat, za njom 1866 godine Rusija, 1878 godine Engleska i 1907 godine Italija. Svaka je od njih imala svoj zadatak i cilj. I Turska je 1868 godine kao rezultat svojih reformi formirala Prizrenski vilajet jer je želela da svvoje podanike Arbanase uključi u nizamsku vojsku. Međutim, ubrzo se pokazalo da su želje Porte neostvarljive.

U ovim i ovakvim uslovima srpsko gradjanstvo, uglavnom trgovci i zanatlije koje živelo po gradovima, živeli su u relativnoj bezbednosti i njegovo jačanje išlo je uporedo sa njegovim kulturnim uzdizanjem. Mada se zna, da je ono bilo čvrsto povezano nacionalnom svešću, srpskom pravoslavnom crkvenom i pravoslavnom kulturom. S druge strane u ovo doba stvara se i tz prvi veliki kulturni pokret koji je zahvatio ceo narod. Prizren kao kulturni centar imao je svoje specifičnosti. Ruski konzul Ivan Stepanović Jastrebov ovako je opisuje: « Nije veselo ni unutar gradova. Ko je boravio u Turskoj, taj zna način turskog života. Uostalom teško da postoji još neki grad sličan Prizrenu koji se odlikuje odsustvom i najmanje rasonode... ovde nema ni šetnje. O društvenom životu nema ni govora. Haremski život ovde još vlada u potpunom smislu. Evropljana nema, osim ruskog i austrijskog konzula. Turski činovnici su ovde od reda ljudi bez imalo obrazovanja u evropskom smislu. Čak ni medju oficirima nema nijednog koji bi se vaspitavao u Evropi. Ima samo pet učitelja kji su dobili obrazovanje u Beogradskoj Bogosloviji. Grad uostalom nije mali. On ima oko 4.000 kuća.» Medjutim, o stanovništvu kosovskog vilajeta taško je dati tačnu brojku. Turski dokumenti nažalost ne daju broj stanovnika prema nacionalnosti već samo po verskoj pripadnosti. Tako, podaci o broju stanovnika Prizrena za period od druge polovine XV i prve polovine XVI

veka ne postoje. Prvi zvanični podaci koje beleže turski popisi, prema mišljenju nekih istraživača, ne mogu se smatrati tačnim jer su bili neprecizni, budući da navode broj kuća u naselju i veroispovest njihovih vlasnika. S obzirom na tu činjenicu, broj stanovnika u gradu mogao bi se dobiti na bazi prosečnog broja članova domaćinstava. Analitičari demografske strukture smatraju da je jedno porodično domaćinstvo imalo od šest do sedam članova.

Turski popisi iz 1591. godine navode da je u Prizrenu bilo 537 domaćinstava i isto toliko kuća, 320 muslimanskih i 237 hrišćanskih. Na osnovu ovih podataka grad je krajem XVI veka mogao imati između 4-5000 stanovnika.

Izveštaji papinog izaslanika Marina Bicaja iz 1610. godine govore da je Prizren tada imao 6-8000 stanovnika. Međutim, po istom izveštaju pominje se i broj od 8.600 stanovnika, od toga 30 katoličkih. Po Kostu Kostiću, koji je koristio beleške arhiepiskopa Petra Sofijskog, Prizren je 1655. godine imao 12.000 kuća, a prema A. Bogdaniju (1670) u Prizrenu je bilo 10.000 kuća.

Nakon Austro-turskog rata 1683-1690. godine nastale su velike promene u demografskoj strukturi stanovništva. Posle početnih uspeha Austrija je 1690. godine pretrpela poraz, čije su posledice seoba Srba sa Kosova i Metohije pod Arsenijem Černojevićem. Nakon seobe u hrišćanskom delu grada ostalo je izrazito malo srpskih kuća. I putopisac baron Feliks Božur navodi podatke o broju stanovnika u Prizrenu nakon pomenutog rata i kaže: da je u gradu bilo od 7-8.000 stanovnika i znatno manji broj kuća od stanovnika. Na osnovu izloženog, Prizren je pre 1690. godine mogao imati ne manje od 50.000 stanovnika, a u periodu od 1600-1650. godine između 10-40.000 stanovnika.

Tokom XVIII veka u Prizrenu su živeli Turci, Srbi, islamizirano stanovništvo različitog etničkog porekla, male etničke grupice Grka i Vlaha i malobrojno katoličko stanovništvo različitog etničkog porekla. Na povećanje broja stanovnika i promene etničkog sastava u drugoj polovini XVIII i početkom XIX veka znatno je uticala jača migracija stanovništva iz istočnih i primorskih delova današnje Albanije na tlo prizrenskog sandžaka. Oni su naselili ove oblasti intenzivnije nakon seobe Srba, njihovog napuštanja plodnih metohijskih predela i polja. Ovo stanovništvo je pritom iskazalo u dubokoj meri lojalnost turskoj vlasti, primalo islam, stupalo u vojsku, ali je zadržalo i neka svoja autohtona pravila i način života. Nepoznato je međutim, koliko je njihovo naseljavanje u Prizrenu bilo moguće, s obzirom da su tada kao i u srednjem veku, gradsko stanovništvo činili zanatlije, trgovci i privilegovani, ono što je bilo strano pomenutim migrantima jer su se uglavnom bavili stočarstvom ili zemljoradnjom i zanatstvom. O broju stanovnika u XIX veku postoje pisani izvori i putopisne zabeleške. Po njima broj stanovnika u gradu kretao se između 20-46.000 što znači da je u odnosu na XVII vek bio manji.

Prve podatke o broju stanovnika u gradu za XIX vek dali su Ami Bue i Gisenbah. Po navodima Ami Buea iz 1836 godine grad je imao 26.000 stanovnika. Zanimljivo je da je istu cifru pominjao i Gisenbah 1839 godine, navodeći pri tom i podatke po etničkoj pripadnosti, pa kaže da je bilo 3.500 albanskih i 500 grčkih kuća. Svrstavanje ukupnog broja kuća i dve etničke grupacije od strane Gisenbaha ne smatra se tačnim.

Aleksandar Giljferding navodi da je u Prizrenu 1857 godine živelo oko 3.500 muslimanskih, 900 pravoslavnih i 100 katoličkih porodica. O broju stanovnika ili kuća pisali su putopisci M.Makenzijeva i A.P.Ibrijeva koje navode 4.000 kuća u Prizrenu, zatim i tri konzula. Austrijski konzul u Grčkoj J.G.Han iznosi procenu da je 1836 godine u Prizrenu živelo oko 46.000 stanovnika, a sam grad imao je 11 500 kuća. Emil Vit, fansuski konzul u Skadru pominje približne cifre, odnosno da je Prizren imao 11.340 kuća i 46.000 stanovnika. Prema podacima I.S.Jastrebova grad je 1894 godine imao 4.000 kuća.

Turski godinji kalendar – salnama za 1874 godinu, navodi da je te godine Prizren imao 3685 kuća i 43.922 stanovnika odnosno 35.622 muslimanskih i 8.300 nemuslimanskih gradjana. Poslednje procene o broju stanovnika odnose se na prve godine XX veka, koje su dali Jovan Cvijić i turski zvanični popis iz 1910 godine. Po Jovanu Cvijiću Prizren je 1904 godine imao 30.000 stanovnika. Turski popis iz 1910 godine daje široke podatke. Na osnovu ovog popisa Prizren je imao 30.825 stanovnika, od toga 23.800 muhamedanske vere, 4350 pravoslavne, 950 katolika, 725 vlaha (Cincara) i 460 cigana... Kao što se vidi, u periodu relativne stabilnosti i bržeg razvoja (1834-1874), grad je imao između 40-46000 stanovnika i spadao među veće gradove na Balkanu kojima su gospodarili Turci. Pa ipak primetno je, da je na opadanje stanovnika Prizrena pri kraju turskog perioda bilo više činilaca – slabe trgovačke veze Prizrena sa Jadranskim primorjem, anarhične prilike i sve češći pokreti albanskih masar protivu turske vlasti i iseljavanje jednog dela Srba u Centralnu Srbiju.

Ovakvim društveno-ekonomskim, političkim i kulturnim uslovima priključili bi i pojačani uticaj strane propagande i to Grčke, Bugarske egzarhije i Austrije. Bez obzira na sve te okolnosti, kod Srba na Kosovu i samom Prizrenu od početka XIX veka pa do srpsko turskih ratova, kulturni život je bio u stalnom usponu. Srpska knjiga uoči ovih ratova više nije bila retkost ni na selu, a mogli su se videti i primerci raznih listova i časopisa.

Tada se osećala potreba za pokretanjem jednog lista koji bi pisao o problemima u ovim krajevima i obavestavao narod o svim promenama i važnim događajima u zemlji i u svetu. Uslovi za izdavanje lista su bili sazreli. Turska je htela da populariše svoje reforme i da putem propagande povрати carskoj vlasti autoritet i pridobije naklonost svih naroda u državi. Na tom agitaciono propagandnom planu trebalo je da štampa u Turskoj odigra značajnu ulogu. Iz tih razloga i u Prizrenu kao sedištu vilajeta dolaskom Safet Paše za prizrenskog valiju 1871 godine a uz pomoć ruskog konzula

I.S.Jastrebova i angažovanosti Ilije Stavrića, profesora Srpske pravoslavne bogoslovije, pokrenuto je i izdavanje lista «PRIZREN» na turskom i srpskom jeziku. Redakciju srpskog dela lista sačinjavali su profesor Stavrić Ilija (kao urednik Todor P.Stanković i Maksim Davidović. Prvi broj lista izašao je 2. avgusta 1871 godine. List je izlazio sve do pred kraj 1874 godine kada je sedište vilajeta premešteno iz Prizrena u Prištinu. Inače list «Prizren» je u više članaka tretirao pitanje školstva , stalno je isticao da uzroke mnogih negativnih pojava treba tražiti u neznanju i neprosvećenosti naroda. Zbog toga carska vlast poklanja veliku pažnju otvaranju škola i narodnom prosvjećivanju.

Izlaženje lista «Prizren» bilo je od posebnog značaja za srpski i turski narod Prizrena i Kosova. List je objavljivao tekstove na srpskom i turskom jeziku u periodu kada Srbima na Kosmetu nije bila priznata srpska narodnost. To je defakto bilo nezvanično priznanje da pored Turaka i Albanaca na Kosmetu žive i Srbi, a ne Bugari i Grci kako se to tretiralo.

List je upoznao narode Osmanske imperije sa događajima u njoj, kritikovao nasilje pojedinih aga i begova, a djacima je u nedostatku lektire poslužio kao literatura. Zato se može zaključiti da je on uticao na širenje pismenosti kod Srba u ovim krajevima, na podizanje narodne svesti i kulture. Uostalom njegovo izlaženje predstavlja i začetak naše žurnalistike, što je značajan faktor za obrazovanja i vaspitanje.

Da bi se pokazala tolerantnom Turska je dozvolila rad mnogih manastirskih i privatnih škola kao i otvaranje prvih svetovnih škola kod Srba kako bi dobila naklonost i započela jaču decentralizaciju, a u evropskoj diplomatiji pokazala se kao zemlja koja poštuje međunarodne ugovore.

Prva svetovna škola u Prizrenu otvorena je 1856.godine. Otvorio ju je Nikola Musulin, učitelj, rodom iz Gomijske parohije u Hrvatskoj. Bio je učitelj u Skadru do 1856.godine i otuda dolazi u Prizren na poziv Dimitrija Mišetovića, poznatog prizrenskog trgovca i dobrotvora. To doba od 1856 do 1876 godine bilo je relativno mirno i povoljno za razvoj srpskih škola u svim krajevima i u Prizrenu. Eventualne smetnje dolazile su od turskih lokalnih vlasti i begova, a manje od turske centralne vlasti. Srpskom školstvu dolazile su smetnje i od grčkog mitropolita Meletija (1854-1895) koji nije pokazivao nikakvo interesovanje za otvaranje škola. Ali bez obzira na njegovo ponašanja kulturno prosvetna aktivnost u Prizrenu bila je u razvoju.

Nastale društveno ekonomske i kulturno prosvetne promene na početku XIX veka, uticale su i na potpunu izmenu odnosa prema ženi u društvu. U prizrenu je postojala tradicija prema školi i pismenosti, prema ženi i odnosu prema njoj. Zato je još 1836 godine u njemu osnovana prva PRIVATNA ŽENSKA ŠKOLA. Njen osnivač bila je Anastasija Ajnadžijina (Anastasija Dimitrijević) »daskal devojka».

Drugu žensku školu u Prizrenu otvorila je 1850 godine Aleksandra Micić, ćerka Jovana Filotijevića sveštenika iz Prizrena.

U Prizrenu je 1870 godine otvorena prva ženska svetovna škola. Radila je po planu i programu po kome je radila muška osnovna škola. Prva učiteljica ove škole bila je Marija Nedić, rodom iz Budimpešte, koja je pre dolaska u Prizren službovala kao učiteljica u Velesu.

Pored privatnih i svetovnih osnovnih i ženskih škola u Prizrenu je postojala i Produžna škola ili dvorazredna gimnazija. I ako je radila nekoliko godina bila je značajna za kulturno podizanje srpskog stanovništva. Ovu školu je završilo i nekoliko poznatih prosvetnih radnika iz Prizrena, medju kojima Peter K.Kostić i Djordje Kamperelić i dr.

Kada je u Beogradu doneta odluka da se u Prizrenu otvori Bogoslovija, ova škola je zatvorena.

Prosvetnom razvitku srpskog naroda u Prizrenu mnogo je doprineo i utemeljivač prizrenske Bogoslovije Sima Andrejević Igumanov (1804-1882). O tome list «Prizren» piše: NJEGOVO VISOKO PREVASHODITELJSTVO – Safet Paša – DOZNAVŠI ZA OVU VELIKU I KORISNU ZA NAROD ŽRTVU (GRADNJU BOGOSLOVIJE) OD STRANE SIME A.IGUMANOVA, ODMAH JE ODOBRI TI IZVOLEO DA SE ŠKOLA GRADI, A SAMO G.SIMU POFALIO JE ZA NJEGOVU LJUBAV K SVOME OTEČESTVU I NARODU. TAKO SE TA ŠKOLA JOŠ U PROLEĆE GRADITI POČELA...»

Inače, škola je posle Berlinskog kongresa postepeno preuzimala ulogu prosvetnog centra na Kosmetu, što je bilo od velikog značaja za dalji razvitak srpskih škola u ovim krajevima. Njeni nastavnici su još 1880.godine obilazili škole u Prizrenu i prisustvovali ispitima na kraju školske godine. To su početni oblici revizije koja će od školske 1894, 95 godine prerasti u pravu stručnu reviziju.

Bogoslovija je počela da se brine i o snabdevanju osnovnih škola udžbenicima i priborom, a posle 1876-1878 godine bila je jedina veza izmedju škola na Kosmetu i Ministarstva Proвете i crkvenih dela Srbije. Ona je postala centar za srpske škole i posle otvaranja srpskog konzulata u Prištini.

Opšti je zaključak da je Bogoslovsko – učiteljska škola odigrala veliku ulogu u nacionalnoj misiji, kulturno prosvetnom radu i obrazovanju srpskog življa u Prizrenu i šire.

Dolaskom za mitropolita Dionisija, u Prizrenu je 1898.godine otvorena dvogodišnja ŽENSKA ZANATSKA ŠKOLA koja je radila sve do oslobođenja 1912 godine. Rad je otpočela u kući Hadži Spase Lazića Čemerikića. Školu je otvorila i izdržavala Crkveno školska opština na zahtev djačkih roditelja, uz prethodnu saglasnost Raško-Prizrenskog mitropolita Dionisija. Nastavni plan i program ove škole bio je usmeren na usko stručno osposobljavanje učenica za domaću radinost- krojenje šivenje, vez, pletenje i tkanje i na praktične pouke iz vodjenja domaćinstva. A 12 novembra 1907 godine u Prizrenu je otvoren i Niža trgovačka škola koja je radila u zgradi OŠ «Mladen Ugaravić».

Sv i ovi uspjesi vezani za otvaranje škola i osposobljavanje kadrova imali su značaj za razvijanja svesti kod naroda, što je za XIX vek od posebne važnosti, jer će ova inteligencija biti nosilac šireg stvaralaštva na planu narodnog prosvjećivanja i razvijanja kulturnog i nacionalnog života.

U periodu Osmanske imperije po svim tim školama bile su organizovane svake godine proslave i svečanosti. Prva i centralna proslava bila je svetosavska 27. Januara. Toga dana pored rezanja kolača učitelji su mnogo ranije spremali program, svetosavsku himnu, recitacije, horske pesme i pozorišne komade. Program je bio vrlo bogat i sastojao se iz tri dela: horske pesme, muzike, pozorišnog komada, a nakon toga igranka, koje su bile vrlo posećene.

Druga ondašnja proslava koja je bila specifična za školu vezana je za dan «Vrbice» (dan dece). Znatno pre toga školu su obilazile predstavnice dobrotvornih društava pa su sa učiteljima vršile izbor dece koja su bila najsiromašnija. Njima se kupovala odela. U tome su učestvovali i bogati građani.

Treće slavlja bilo je krajem školske godine na Vidovdan. Ove kulturne manifestacije dece i učitelja davale su poseban tom Prizrenu i njegovom stanovništvu. To su bile kao dani kulture za ceo Prizren, jer su deca i ostale narodnosti imale svoje praznike u javnim manifestacijama.

Bogati sloj srpskog društva po raznim izgovorima pred tadašnjim vlastima, a sa jednim zajedničkim ciljem, razviti kulturno prosvetnu aktivnost i nacionalno osećanje kod srpskog življa u Prizrenu i okolini u određenim vremenskim razmacima osnivali su i pevačke družine, Društva i mnoge druge oblike zabave. Na tom planu posebno su bili aktivni profesori Bogoslovsko-učiteljske škole kao što su bili: vladika Sava Dečanac, Ilija Stavrić, Petar Kostić, Steva Dimitrijević, konzul Ivan Stepanović Jastrebov i drugi.

Vladika Sava Dečanac zadatak mu je bio da organizuje rad Srpske Pravoslavne bogoslovije. Veliku pomoć u tome imao je od nastavnika škole Ilije Stavrića. Ostalo je zabeleženo u analima škole da je vladika Sava Dečanac bio prvi i jedini rektor koji je napisao kratku monografiju Prizrena i naslovije je «Prizren» i ona ima etnološki i istorijski značaj. Monografija je objavljena 1888 godine.

I ime drugog rektora Prizrenske bogoslovije Ilije Stavrića ostalo je zlatnim slovima zabeleženo u kulturnom životu prizrenskih Srba. On je bio prvi urednik prizrenskih novina koje su od 2.VIII-1871.godine počele da izlaze na srpskom i turskom jeziku pod imenom «Prizren». Bio je to svojevrsni događaj priznanja Srbima da su Srbi a ne Bugari. Ne samo to, Ilija Stavrić je bio jedan od aktivnih pobornika u organizovanju i kulturnih društava, bio je pesnik i pisac. Umro je u Prizrenu i sahranjen u aleji velikana u crkvenom dvorištu iza stare crkve Sv.Djordja.

Petar Kostić, poreklom Prizrenac je četvrti rektor prizrenske Bogoslovije. Obrazovan i mudar, aktivan u školi, političkom životu i

književnom stvaralaštvu. Zato sva njegova priznanja su u statusu: književnik, senator, a nada sve prvi priznati nacionalni radnik u Južnoj Srbiji. Ponos Prizrena, ponos srpstva, ponos kosovskoj historiografiji. Iako zatvaran i proganjan, on se pod pseudonimom «Veličko Trpić» nalazio u službi interesa škole, kolega sa kojim je radio, saradjivao. Da nije bilo njega zar bi se treć rektor Bogoslovije Djordje Kamperelić mogao izbaviti «apsa» koga je strpao preki vojni sud u Prištini». To je čovek koji je zahvaljujući prijateljima koje imao među samim Turcima mogao održati. Kao pisac napisao je tri knjige i na stotinak rada. Saradjivao je u svim ondašnjim časopisima i dao značajan doprinos etnologiji, kulturi i kulturnom životu prizrenskih Srba.

A ruski konzul u Prizrenu Ivan Stepanović Jastrebov bio mu je zaledjina na koga se oslanjao kao prijatelj. Upravo njih dvojica su radili na čuvanju škole i školske biblioteke, na nabavci knjiga i prenošenju tog duhovnog blaga iz slobodne Srbije u ovu provincijsku oblast Kosova i Metohije. Oni su bili ti koji su to duhovno blago kao hleb davali srskoj deci koja su više i bolje trebala da znaju koja su? Kome pripadaju? Šta treba da rade?

Nastavnici Bogoslovije bili su verni sledbenici njihovih ideja i aktivnosti.

Proza Steva Dimitrijević, peti rektor bio je veiki reformator školstva. Pokrenuo je djačku družinu «Rastko» na izdavanje lita «Pastir», formirao orkestar djake, vodio djake u posetu manastirima Visoki Dečani, Pečke Patrijaršije, Devič, Sv.Marko, što je u ovom teškom vremenu zaista bila hrabrost. Učio je djake poljoprivrednim aktivnostima, upoznao je djake sa novim poljoprivrednim kulturama (ribizla), obradjivao je i održavao bogoslovski vrt, bogoslovski vinograd sa posebnom pažnjom, a lepoti bašte – letnjikovca u njemu možda «nije bilo ravne nigde na Balkanu!»

Njegova aktivnost je bila poznata i turskim vlastima koje su ga uvažavale i sa njim saradivale. Nije slučajno da je u Prištini iznenadio i samog Sultana kada su njegovi djaci iznenada počeli da pevaju tursku himnu koju ni sami Turci nisu znali. Takvo ophodjenje ovih rektora otvorili su put većoj aktivnosti na polju kulturnog života i organizovanja Srba u Prizrenu u pripremi kulturnih institucija – (društava, pevačkih družina i drugih kulturnih manifestacija).

Kada smo kod pevačkih družina, naveli bi da su one postojale skoro kod svih crkava kod kojih se održavalo bogoslužjenje. Od tih družina, postepeno su osnivana i Društva. Tako je 1880 godine osnovano Društvo «Sv.Sava» na svečanosti u Bogosloviji, u prisustvu velikog broja srpskog građanstva i ruskog konzula Ivana Stepanović Jastrebov-a i prizrenskog muftije. Tom prilikom je Petar K.Kostić održao prigodan govor o značaju osnivanja ovog društva. Cilje je bio sakupiti pomoć za dovršavanje crkve «Sv.Djordje» u Prizrenu preko članarine, redovnih članova, utemeljivača i dobrotvora, kao i iz prihoda sa održanih priredbi, kako su to usvojena

pravila Društva na istom skupu predvijala. Društvo je punih pet godina intenzivno radilo sa pevačkom i dramskom sekcijom. Prikupljalo priloge i davalo crkvenom odboru za gradnju – dovršenje crkve.

Godine 1885 od pevačke družine «Sveti Uroš» koja je nedeljom i praznikom pevala pri crkvi «Sv.Djordje», izraslo najmasovnije Društvo koje osnovao Petar Kostić. Ono je 1912.godine u slobodi promenilo svoj naziv u Društvo «Car Uroš». Društvo je imalo horsku, recitatorsku, dramsku sekciju koje u kulturnom životu Srba u Prizrenu sve do 1912.godine pa do danas odigralo najznačajniju ulogu u razvoju kulture i negovanju kulturne tradicije. U sklopu njegovog programa pored horske i muzičke sekcije, postojala je i recitatorska i dramska sekcija. A celokupan rad Društva obuhvatao je sve kulturne vrednosti ondašnje kneževine Srbije i u organizacionom pogledu bilo je nejedinstvenija kulturnainstitucija sa najvećim brojem javnih nastupa.

U drugoj polovini XIX i prvoj polovini XX veka kulturni život Srba u Prizrenu svakim danom je postojao sve bogatiji. I žene Prizrena počinju da tom životu daju veliki doprinos. I one osnivaju 1906 godine svoje Društvo, koje su nazvale Društvo «Srpkinja». Osnivači tog Društva bili su žena Petra Kostića Marica Kostić, Mara T.Dimitrijević, Magdalena M.Lazarević i druge. Cilj društva je bio da radi na svom usavršavanju, da sprema sirote devojke za udaju, da imaju humanitarne osećaje i da pomažu siromašne, da šalju priloge u ručnom radu, vojsci koju su očekivali da ih oslobodi, da daju priredbe i prate sve kulturne manifestacije. Da okupljaju žene muslimanke i družu se. U svemu su ispunile svoje programe, a materijalna sredstva su imali od uloga svojih članova i pomoći drugih društava.

I omladina Prizrena je tom kulturnom životu u periodu osmanske imperije dala značajan doprinos. I ona je 1906 godine osnovala svoje društvo zvano Društvo «Svetga Nedelja», koje imalo specijalni tamburaški orkestar, program, i vrlo često davalo svoje koncerte koji su bili vrlo posećivani. Posebno je saradjivalo sa Sokolskim društvom koje je formirano 1909 godine, radi jačanja kod omladine nacionalne svesti i patriotskog duha. Prvi njegovi nastupi i pripreme bile su u Bogosloviji.

Pored ovih društava postojala su i društva «Srpska majka», Društvo «Knjeginje Ljubice», a osnovano je i «Velosipedsko društvo» koje pratilo tehnički razvoj «biciklizma». Njega je predvodio jedan Slovenac.

Sva ova Društva, kulturnom životu Prizrenu kao gradu, kulturnom životu Srba u njemu, dala su značajan doprinos, pa se s razlogom za Prizren u Osmanskom periodu, kaže, da je bio najveći kulturni centar na Kosmetu i Južnoj Srbiji.

Svemu ovome dodali bi da je pored Društava u okviru škola, posebno Bogoslovije, formirana djačka družina još 1889 godine «Brastvo» koje je 1901 godine promenilo naziv u «Rastko». U Spomenici Bogoslovije o njemu se iz pera Petra Kostića kaže: «U mučnim i teškim danima srpskog pravoslavnog stanovništva grada Prizrena, družina «Rastko» vršilo je

prosvetnu i nacionalnu misiju. Ona je imala pozorište i posebnu dekoraciju u zgradi Bogoslovije. Družinske pozorišne predstave posećivali su ne samo pravoslavni, nego i muslimani, pa i viši činovnici turske vlasti i tadašnji konzul. Članovi družine «Rasko», 26 decembra 1905 godine dali su zabavu u korist postradalih Skadarana ... od zemljotresa.

Družina «Rasko» je pokretala svoj list «Pastir» koji je objavljivao učeničke radove, a štampan je u prizrenskoj štampariji. Tako je i ono objavljivalo svoju kulturnu misiju što je omladini Prizrena i samom Prizrenu davalo podstrek za rad, afirmaciju mladim talentima na literalnom i kulturnom planu».

Jednom rečju, bez obzira na istorijske tokove koji su potresali Osmansku Imperiju, kulturni život Srba u Prizrenu je išao svojim tokom.

Izvori i literatura:

Izvori:

- 1.- Arhiv Kosova i Metohije – Priština – fondovi_
a/ Fond Dušana Nekića,
b/ Fond Steve Dimitrijevića,
v/ Fond Društvo «Srpkinja»,
g/ Fond Društvo «Car Uroš»,
d/ Fond ženske zanatske škole,
dj/ Fond fotokopije dokumenata Arhiva Srbije

- 2.-Regionalni medjuopštinski arhiv – Prizren:
a/ Fond dnevnici rada OŠ «Mladen Ugarević»,
b/ Fond Muzičke škole «Josip Slavenski»

- 3.-Arhiv crkveno školske opštine Prizren.

Literatura:

- 1.- Petar Kostić, Prosvetno kulturni život pravoslavnih Srba u Prizrenu i njegovoj okolini u XIX i početkom XX veka (sa uspomemama pisca), Skoplje 1933,
- 2.- Petar Kostić, Crkveni život pravoslavnih Srba u Prizrenu i njegovoj okolini u XIX veku (sa uspomemama pisca), Beograd 1921 .
- 3.- Spomenica 50-godišnjice prizrenske Bogoslovsko – učiteljske škole 1871-1921. Beograd 1921.
- 4.- Zbornik radova «Prizrenski simpozijum», Prizren 1997.
- 5.- Vladimir Bovan, Petar Kostić, Priština 1997.
- 6.- Prizren grad muzej, Beograd.
- 7.- Vladimir Stojančević, Jugoslovenski narodi u Osmanskom carstvu od Jedrenskog mira 1829 do Pariskog kongresa 1856, godine, Beograd 1971.
- 8.- Nikola S.Janičević, Tako je živeo Prizren, Aleksinac 1969
- 9.- Vekoslav A.Stanković, KUD «Budućnost» Prizren 1885-1986, Prizren 1986.
- 10.- Mr. Vekoslav A.Stanković, KUD «Car Uroš» Prizren 1885-1995. Prizren 1995.
- 11.- Dr. Vekoslav A.Stanković, Srpske škole u Prizrenu 1810-1950, Prizren, Priština Lepasović 2001.
- 12.- Protosindjel Hadži Nikodim Djurakov, Prizrenski spomenar, Manastir Svetog Romana – Djunis 2000 g.
- 13.- Miodrag Nikolić, Prizren s Titom ka pobedi 1941-1945, Prizren 1984.

- 14.- Vladimir Bovan, Srpski posci sa Kosova s kraja XIX i s početkom 20.veka., Jedinstvo, Priština 1980.
- 15.- Vladimir Bovan, Jastrebov u Prizrenu, Prizren 1996.
- 16.- Vekoslav A.Stanković, Pikolomini u Prizrenu, Jedinstvo, 22 April 1990
- 17.- Vekoslav A.Stanković, Vladika Sava Dečanac, Lider 25.Januar 1992,
- 18.- Vekoslav A.Stanković, 50 godina od smrti Petra Kostića začetnika naučna misli, Lider 5.mart 1992
- 19.- Vekoslav A.Stanković, Prota Steva Dimitrijević, Lider 15.april 1992.
- 20.- Vekoslav A.Stanković, Začeci žurnalistike kod Srba pod Turcima, Lider 25.decembra 1991.
- 21.- Vekoslav A.Stanković, Svetosavske proslave u Prizrenu, Lider 25.januar 1992.godine.
- 22.- Kolektiv autora, Kosovo i Metohija u srpskoj istoriji, Beograd 1989.
- 23.- Zadužbina Kosova, Prizren 1987
- 24.- Mikić Djordje, Društveno ekonomske prilike Kosovskih Srba u XIX i početkom XX veka, Beograd 1988.
- 25.- Petar Kostić, Evropski konzuli u Prizrenu , Južni pregled, list za nauku i književnost, Skoplje 1928-
- 26.- Perparimi 2, Priština 1971.
- 27.- Kosta N.Kostić, Naši novi gradovi na jugu, Beograd 1922.
- 28.- Jefto Dedijar, Nova Srbija, SKZ, Beograd 1913.
- 29.- Jovan Cvijić, Osnove za geografiju i Geologiju Makedonije i Stare Srbije knj.III, Beograd 1911.
- 30.- Dr.Branko Peruničić, Zulumi aga i begova u Kosovskom vilajetu, Beograd 1989.
- 31.- Dr. Zoran Djordjević, Političko prosvetna delatnost Srbije na Kosovu i Metojiji u XIX i početkom XX veka, Prizren 1993.
- 32.- Mr. Vekoslav A.Stanković, Osnovna Škola «Mladen Ugarević», Prizren 1907-1987, Prizren 1987.
- 33.- Dr. Bogomil Hrabak, Kosovo prema Mladoturskoj revoluciji 1908, Obeležja, god. IV br.5
- 34.- Jovan Hadži Vasiljević, Arbanaška liga – Arnautska kongra i srpski narod u turskom carstvu 1878-1882, Beograd 1909-
- 35.- Savremenici o Kosovu i Metohiji 1852-1912., Beograd

Vekoslav A.Stanković
Prizren

TÜRK ARŞİVLERİNİN BALKAN ÜLKELERİNİN TARİHİ AÇISINDAN ÖNEMİ

***Doç. Dr. Yusuf SARINAY**
Türkiye

Malûm olduğu üzere, her millet bir tarihî mirasın sahibidir. Bu tarihî mirasın çok önemli bir bölümünü; arşivler, kütüphaneler, eski eserler gibi maddî ve manevî kültür varlıkları teşkil ederler. Millet olabilme ve kalabilmede bu kültür varlıklarının büyük yeri ve rolü vardır.

Sahip olunan bu kültür varlıklarının nesillerden nesillere intikali ise; bunların muhafazası, değerlendirilmesi ve araştırmacıların istifadesine sunulması ile mümkündür.

Arşivler; bir ülkenin tapu senedi, bir milletin hüviyet varakası, bir nevi hatıratı, onun bütün varlığı; hakları ve hususiyetleri ile onu geçmişinden bugüne, bugününden yarınlaraya bağlayan dayanağıdır.

Bilindiği gibi, Türkiye arşiv malzemesi bakımından çok büyük zenginliğe sahiptir. Osmanlı Devleti'nden devraldığı büyük ve şerefli mirasla, Türkiye bugün dünyanın en zengin arşiv potansiyeline sahip sayılı ülkelerinden birisi durumundadır.

Orta, Yakın Doğu, Balkan ve Akdeniz ülkeleri içerisinde kudretli ve kuvvetli devlet olabilme vasfını çok uzun süre devam ettiren Osmanlı Devleti'nde arşiv fikri çok eskilere kadar uzanmaktadır. Arşivin, bir milletin tarih ve kültür hazinesi olduğunu idrâk eden Osmanlı devleti, bunun içindir ki, kurduğu arşiv teşkilâtına "Hazine-i Evrak" adını vermiştir.

Osmanlı Devleti'nde arşiv fikrinin hemen ilk çağlardan beri mevcut olduğu, yok edilmeyerek bugüne kadar muhafaza edilmiş milyonlarca arşiv belgesinin mevcudiyeti ile sabittir. Osmanlı arşivleri, idarî kayıtların devlet eliyle tespit edilip düzenlendiği ve günümüze kadar muhafaza edildiği örnek kuruluşlardır. Türkiye, Osmanlı Devleti'nden devraldığı bu zengin tarihî arşiv mirası ile kemiyet bakımından olduğu kadar, keyfiyet bakımından da, bugün dünyanın en zengin arşivlerine sahip sayılı ülkelerinden birisi durumundadır.

Türk milleti ve devleti olarak sahip olduğumuz arşivlerimiz, yalnızca ülkemiz için değil, bütün Orta ve Yakın Doğu, Balkan ve bâzı Akdeniz ülkelerinin tarihleri için de vazgeçilmez bir önemi hâizdir. Bu itibarla, sahip

* Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürü

olduğumuz arşiv varlığımız, millî olduğu kadar, şüphesiz milletlerarası bir önem ve değer de taşımaktadır.

Osmanlı Devleti'nin resmî yazışmaları, merkez teşkilâtı dairelerinin arşiv malzemesi, bugün İstanbul'da Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi'nde muhafaza edilmektedir. Bâzı müze, kütüphane, müftülük ve diğer devlet dairelerinde de, bu devrin tarihi ile ilgili zengin arşiv malzemesi bulunmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin merkez teşkilâtı kuruluşlarından olan Dîvân-ı Hümayûn, Bâb-1 Defterî ve Bâb-1 Âsafî (Bâb-1 Âlî)'ye ve bunların çeşitli daire ile kalemlerine ait sicil, defter ve vesikalardan teşekkül etmiş olan yaklaşık yüz elli milyon civarındaki belgenin yer aldığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Türk tarihi ve kültürünün olduğu kadar, dünya arşivciliğinin de temel kaynaklarından birisi durumundadır.

Tapu Tahrir Defterleri, Mühimme Defterleri, Ruûs Defterleri, Nâme-i Hümayûn Defterleri ve Vakfiyeler ile muhtelif nezâretlere, dairelere, müdürlüklere, ve müfettişliklere ait seri halindeki belgelerden meydana gelen Hazine-i Evrak; kemiyet bakımından olduğu gibi, muhteva bakımından da fevkalâde önemi hâizdir.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin en büyük hususiyeti, Türkiye'nin olduğu kadar bugün müstakil devlet kurmuş Orta ve Yakın Doğu, Balkan, Akdeniz, Kuzey Afrika ve Arap ülkelerinin kültür, iktisat ve siyasî tarihlerinin gün ışığına çıkarılmasında, milletlerarası hakların ispatı ve korunmasında, ayrıca vatandaş haklarının gerektiğinde hukukî mesnedi olması bakımından sahip olduğu müstesna değeridir.

Günümüzde, bu ülkelere mensup araştırmacılar, kendi millî arşivlerini kurmak, toplum ilimleri açısından var oluşları ile ilgili meseleleri incelemek, tespit ve değerlendirmek için Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde araştırmalar yapmak mecburiyetini duymaktadırlar.

BALKAN ÜLKELERİNİN TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ

Balkanların ilk sakinleri hakkında genel olarak İliryalılar kabul edilmektedir. Milattan önce II. ve III. Yüzyıllarda Balkanlar Romalıların hakimiyetine geçmiştir. IV. ve V. yüzyıllarda Balkanlar Hun göçlerine sahne olmuştur. Bu göçlerin neticesinde önemli ölçüde Hun Türk'ü Macaristan ve Bulgaristan'a yerleşmişlerdir. Balkanlara uzanan diğer önemli Türk göçü XI ve XII.yüzyıllardaki Peçenek, Kuman ve Uz'ların hareketleridir. Bu tarihlerden sonra Balkan Yarımadası XIII.yüzyılın ortalarında Horasanlı Müslüman Türklerle karşılaşmıştır.

XIV.Yüzyılın ortalarında Balkanlarda derin izlerin bırakılmasının başlangıcı olan Türk hareketi Gelibolu üzerinden yarımada üzerine olmuştur. Müteakiben 1361 senesinde Edirne Osmanlı Türkleri tarafından feth edilmiş ve başkent yapılmıştır. 1389 yılında yapılan Kosova savaşı Sırbistanı Türk hakimiyetine dahil etmiştir. 1396 yılında haçlı ordusu ile Yıldırım Bayezid arasında Niğbolu'da yapılan savaşta Haçlı ordusunun yenilmesi ile bölgedeki Türk üstünlüğü kendisini daha belirgin hale getirmiştir. Fatih döneminde Bosna ve Arnavutluk'un tamamıyla Osmanlı hakimiyetine girmesi Türkleri Dalmaçya sahillerine taşımış ve buralarda sağlam bir mevkiye oturtmuştur.

Türklerin çok kısa bir süre içinde Balkan yarımadasında hakim olması ve bu durumu yüzlerce yıl devam ettirmesinin arkasında birçok sebepler bulunmaktadır. Osmanlılar öncelikle bu bölgede yüzlerce yıldan beri devam eden ve halkın çok şikayetçi olduğu toprak düzenini değiştirmiş bölgeye adil bir toprak düzeni getirmiştir. Bu düzen köylünün yükünü hafifletmiş ve devletin gelirlerini artırmıştır. Bölgeye yapılan Türk göçleri yeni idari birimlerin kurulmasına sebep olmuş bu da ticari hareketliliği artırmıştır. Osmanlı yönetimi farklı din ve etnik kökene sahip olan Balkan toplumlarını barış içinde bir arada yaşatma gayreti içinde olmuştur. Bu müreffeh durum XIX. Yüzyıla kadar devam etmiş bu yüzyılın getirdiği çeşitli fikir akımları ve Osmanlı devletinin zayıflaması ile 1829 da Yunanistan 1878 Berlin Anlaşması'ndan sonra Sırbistan, Romanya ve Karadağ devletleri müstakil bir şekilde ortaya çıkmışlardır. Avusturya'nın Bosna-Hersek'i işgali ile Osmanlı devleti Balkanlarda iyice küçülmüştür. Arnavutluk 1912 de bağımsızlığını ilan etmiş Balkan savaşları sonunda da aşağı yukarı bu günkü Türkiye sınırları meydana gelmiştir.

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİNDE BALKAN ÜLKELERİ İLE İLGİLİ MEVCUT BELGELERİN MUHTEVASI

Balkanlar'da Osmanlı idari sistemi zamanın ihtiyaçlarına ve coğrafyanın gereklerine göre gelişmiştir. Bunun sonucu olarak meydana gelen önemli miktardaki evrak da günümüze kadar ulaşmıştır. Bugün başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı'nda Balkan ülkeleri ile ilgili ve onların tarihini, kültürünü, medeniyetini, siyasi-iktisadi ve demografik yapısını ortaya çıkaracak çok önemli belgeler bulunmaktadır. Bu evrakın yer aldığı belli başlı fonlar ile muhtevaları şu şekildedir.

TAHRİR DEFTERLERİ

Osmanlılar bir yeri feth ettiklerinde o bölgeye yetkili bir emin gönderilip nüfus ve gelir kaynaklarını ayrıntıları ile araştırıp defterlere geçirirler, böylece bütün idari birimlerin nüfus ve gelirlerini gösteren defterler meydana gelirdi. Bu defterlerde Balkan ülkelerinin tarihi ve sosyal yapısı hakkında çok değerli bilgiler mevcuttur. Örnek verilmesi gerekirse ülkelere göre şu defterleri gösterebiliriz.

1-YUNANİSTAN

Osmanlı Arşivi'nde 1300-1882 yıllarına ait 1100 adet Tahrir Defteri yer almakta olup bu tasnif içerisinde Yunanistan'a ait çok sayıda defter bulunmaktadır. Örnek olarak 3 numaralı ve 1464 tarihli Timurhisar, Nevrekop, Siroz, Ostrama, Drama nahiyeleri, 10 numaralı Fatih dönemine ait Mora'ya dair ayrıntılı, 35 numaralı 1506 tarihli Eğriboz, 105 numaralı 1520 tarihli Tırhala'ya ait nüfus ve vergi kaynaklarını ayrıntılı bir şekilde anlamamızı sağlayacak defterleri gösterebiliriz.

2-BULGARİSTAN

Yine bu seride Bulgaristanla ilgili pek çok defter bulunmaktadır. Bunlardan 126 numaralı ve 1524 tarihli olan defter Şumnu, Karınova, Yanbolu, Zagra-i Eskihsar nahiyelerinin ayrıntılı kayıtlarını ihtiva etmektedir.

130 numaralı ve 1525 tarihli defterde ise Sofya, Şehirköyü, Berkofça, Direnofça, Samako ve İzenbolu kazalarının ayrıntılı bilgileri yer almaktadır. 145 numaralı ve 1527 tarihli defterde ise Sofya'nın tımar ve vakıf kayıtları ayrıntılı bir şekilde yer almaktadır.

3-MAKEDONYA

Aynı seride Makedonya ile alakalı pek çok defter yer almakla beraber şunları örnek verebiliriz.

4 numaralı ve 1476 tarihli defterde Pirlepe, Köprülü, Karaçova, Kalkandelen, Üsküp ve Manastır kazalarının nüfus ve mali kaynaklarının anlaşılmasını sağlayacak ayrıntılı bilgiler vardır.

9 numaralı ve Fatih devrine ait defterde ise Priştine, Vulçitrın, Morava ve Prizrin'e ait detaylı bilgilere ulaşmamızı sağlayacak kayıtlar mevcuttur.

495 numaralı ve 1499 tarihli defterde ise Prizrin Livasının Hoca, Jejne, Trigoştiva ve Bihar nahiyeleri köylerinin nüfusu, gelirleri tımarları ile Prizrin'in içine ait vakıfları gösterir ayrıntılı kayıtlar bulunmaktadır.

4-SIRBİSTAN

Bu ülke hakkında da bir çok defterler bulunmaktadır. Bunlardan: 16 Numaralı ve Fatih devrine ait olan defterde Semendere'nin Rudnik kazası köyleri, Brevnik, Semendire kazalarındaki tımar, zeamet, nüfus ve mali gelirleri; 316 numaralı ve 1559 tarihli defterde ise Semendere'nin kanunnamesi, Lomniç, Belgrad, Valpova, Osad vesair nahiyelerin nüfusu, gelirleri, kaleleri; 657 numaralı ve III. Murad (1574-1595) devrine ait olan defterde de İstolni Belgrad livasının kanunnamesiyle nüfus ve mali durumu hakkında ayrıntılı bilgilerin incelenmesi mümkündür.

5-KARADAĞ

Bu ülke ile ilgili olarak da 106 numaralı ve 1520 tarihli nüfus ve baştine³²⁹ kayıtlarını gösteren defter ile 122 numaralı ve 1522 tarihli nüfus, mali durum, tuzlalar ile kanunnamesini ihtiva eden defterleri örnek olarak gösterebiliriz.

6-BOSNA

Tahrir Defterleri fonu'nda Bosna'ya ait çok sayıda defter yer almaktadır. Bunlar arasından örnek vermemiz gerekirse şunları gösterebiliriz:

5 numaralı ve 1477 tarihli defterde Hersek livasına ait nüfus, tımar ve kalelere ait ayrıntılı bilgileri; 18 Numaralı ve 1485 tarihli defterde Bosna'nın tımar ve kalelerine ait ayrıntılı malumatı; 24 numaralı ve 1489 tarihli defterde ise Bosna'nın nüfusu, mali durumu ile İzvornik sancağı haslarına ait bilgileri ihtiva eden ayrıntılı defterler yer almaktadır.

7-ROMANYA

Bu ülke ile ilgili olarak da 290 numarada kayıtlı ve 1554 tarihli defterde Tımişvar şehrinin kanunnamesi ile nüfusuna ve mali durumuna ait ayrıntılı bilgiler ile 298 numaralı ve 1555 tarihli defterde de aynı şehrin kaleleri, hasları, zeametlerine ait detaylı bilgilere ulaşmak mümkündür.

8-ARNAVUTLUK

³²⁹ Saraya ve orduya türlü vergiler ödeyen Hristiyan tebanın, buna karşılık ziraat yaparak hiçbir vergi ve resim ödemedikleri çiftliklerine verilen isim.

Tahrir Defterleri fonunda Arnavutluk ile ilgili çok sayıda defter yer almakta olup bununla ilgili olarak Şu defterleri örnek gösterebiliriz. 500 numarada kayıtlı ve 1570 tarihli defterde İŞkodra livasının kanunnamesi ile tımar, vakıflar ve nüfusu ile ilgili ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Yine 1078 numarada kayıtlı defterde Avlonya sancağı'nın icmal defteri yer almaktadır.

Ayrıca Türkiye'de tahrir defterleri ile ilgili olarak yapılan yayınların ilki Prof Dr.Halil İnalıcık tarafından yapılan 1M numara ile kayıtlı Arvanid Defteri'dir.

TEMETTUAT DEFTERLERİ

Temettuat defterlerinde kaza köy gibi iskan merkezleri hane hane ele alınarak herkese ait Őahsi mal varlığı, emlak, arazi, hayvanat vb. ile yaptığı iş tesbit edilmiştir.

Temettuat defterlerinin tasnifi ve kataloglanmasında, o tarihlerdeki idari taksimat esas alınmış olup tarih olarak 1844-1845 yılları aralığına sahiptir. Bu seri içinde balkan ülkelerinden Yunanistan, Bulgaristan, Sırbistan ve Makedonya ile alakalı yüzlerce defter yer almakta olup ülkelere göre Şu örnekleri verebiliriz.

1-YUNANİSTAN

Selanik, Vodina, Tırhala vs'ye ait defterler yer almaktadır. 11461 numaralı defter ile 11785 numaralı defterler arası toplam 324 adet defterde Selanik Şehrinin mahalle ve köylerine ait ayrıntılı kayıtlar mevcuttur.

2-BULGARİSTAN

Filibe, Hasköy, Çırpan, Vidin vs.ye ait defterler yer almakta olup bunlardan 5948 numarada kayıtlı Filibe'nin bütün mahallelerine ait 624 sayfalık defteri örnek gösterebiliriz.

3-MAKEDONYA

Manastır, TikveŐ, Üsküp vs. ye ait defterler yer almakta olup bunlardan Üsküp'e ait bütün köylerini ihtiva eden 15474 numarada kayıtlı 700 sayfalık defteri örnek olarak gösterebiliriz.

4-SIRBİSTAN

Bu seriden Sırbistan'ın Niş Şehrinin mahalle ve köylerine ait 169 defter yer almaktadır.

DİVAN-I HÜMÂYÛN DEFTERLERİ

Tanzimat devrine gelinceye kadar Divan-ı Hümayun'da, ordu Divanları'nda, padişah, sadrazam, serdar-ı ekrem, kaymakam veya defterdar başkanlığında toplanan divanlarda alınan kararlar, Divan-ı Hümayun ve Bâb-ı Defteri'ye bağlı kalemlerde tutulan defterlere kaydedilerek yürürlüğe konulmuştur. Bu defterlerden aşağıdaki sayacağımız başlıklar altındaki defterlerde Balkan Ülkeleri ile alakalı hüküm suretleri yer almaktadır.

MÜHİMME DEFTERLERİ

Divân-ı Hümâyûn toplantılarında müzakere edilen dahili ve harici meselelere ait siyasi, askeri, ictimai ve iktisadi önemli kararların kaydedildiği bu defterlere "mühimme Defterleri" adı verilmiştir. Bu defterler 1553-1915 tarihleri arasında ihtiva etmektedir.

Mühimme defterlerinde 1649 yılına kadar, her konuda sadır olan hükümler yer alırken, bu tarihten sonra sadece devlet işleriyle ilgili ahkam yer almıştır. Şahıslarla alakalı olarak verilen hükümler, 1649 yılından itibaren "Şikayet Defterleri" ne; 1749 dan sonra ise bu defterlerin eyaletlere göre tanzim edilmesiyle oluşan "Ahkam Defterleri"ne yazılmaya başlanmıştır.

Mühimme Defterleri'ndeki malumat sayesinde, Osmanlı Devleti'nin merkez ve taşra teşkilatının yapısını, idaresi altında bulunan her toplumun ictimai, siyasi, iktisadi ve kültürel durumu ile Osmanlı Devleti'nin diğer ülke ve devletlerle olan münasebetlerini öğrenmek mümkündür. Örnek verilmesi gerekirse ülkelere göre şu kayıtları gösterebiliriz.

1-YUNANİSTAN

5 Numaralı Mühimme defterinin 78. sırasında ve 1565 tarihli hükümde Mora'nın bazı ileri gelenlerinin çiftçilere yüksek faizle para vererek haksızlık yaptığı ve bunun da üretime ve sosyal düzene kötü etkiler yaptığı ile bu durumun önüne geçilmesinden bahs edilmekte, 3 numaralı mühimme defterinin 606. sırasında ve 1559 tarihli hükümde ise Eğriboz limanına gemilerin safra dökmeleri hakkında gerekenin yapılması hakkında emir verilmektedir.

2-BULGARİSTAN

6 numaralı mühimme defterinin 36.sirasında ve 1564 tarihli hükümde Silistre sancağı vakıflar ve hazine emini İvaz ile kendisinden şikayetçi olanların teftiş olunması ile yine 83 numaralı mühimme defterinin 86. sırasında ve 1627 tarihli hükümde Niğbolu, Silistre, Vidin Sancaklarındaki kazalar ile Tuna mukatalarından maaş alan emekli ve din görevlilerinin beratlarını tasdik ettirerek belgelerini almaları gerektiği emredilmektedir

3-SIRBİSTAN

3 Numaralı mühimme defterinin 1224. sırasında ve 1560 tarihli hükümde Semendire Sancağı'nda kanunsuz vergi alınmaması ve halka adil davranılması ile yine aynı defterin 1445. sırasında ve aynı tarihli hükümde de Semendire'de halkın refahı için gerekenlerin yapılması emr edilmektedir.

4-BOSNA

5 Numaralı mühimme 1701. sırasında ve 1566 tarihli Pojega beyine gönderilen hükümde Drava Nehri üzerine köprü yapmak için gereken hazırlıkların tamamlanması ile 6 numaralı defterin 377.sirasında ve 1564 tarihli hükümde Pojega sancağının yeni yapılan tahririne ait defterin merkeze gönderilmesi emr edilmektedir.

5-ROMANYA

83 numaralı mühimme defterinin 46.sirasında ve 1627 tarihli hükümde Bükreş'te ticaret yapan tacirlerden öteden beri alınagelen vergi usulünün dışına çıkılmaması ile aynı defterin 59 sırasında ve aynı tarihli hükümde de Eflak köylülerinden Bender toprağına hayvanlarını otlatmak için geçenlerden vergi alımında adaletsizlik yapılmaması emr edilmektedir.

6-ARNAVUTLUK

3 Numaralı mühimme defterinin 434. sırasında ve 1559 tarihli hükümde Sirem Beyi Bayram Bey'e yazımını tamamladığı Sirem sancağının ayrıntılı defterinin gönderilmesi emr edilmektedir.

AHKÂM DEFTERLERİ

Ahkam defteri, Divan-ı Hümayun'dan çıkan hükümlerin kaydına mahsus olan defterlere genel olarak verilen addır. Bu hükümler, padişah adına hazırlanmasından dolayı ferman adını da alırlardı. Balkan ülkelerinin siyasi, sosyal, ekonomik yapıları ile ilgili olarak Vilayet Ahkam Defterleri serisi içinde Bosna, Mora, Özi ve Silistre ile Rumeli Ahkâm Defterleri önemli bir yer tutmaktadır. Bu defterler içerikleri açısından aşağıda anlatılacağı gibidir.

Bosna Ahkam Defterleri: 1742-1867 tarihleri arasındaki hükümleri ihtiva eden 9 defterden oluşmaktadır. Bu defterlerde Bosna'ya bağlı Banaluka, Bihke, Hersek, İzvornik ve Travnik sancaklarıyla Derbend, Gradişka, Kostaniça, Pridor, Prinyavor vs kazalarına ait hükümler yer almaktadır.

Mora Ahkâm Defterleri: 1716-1840 tarihleri arasındaki hükümleri ihtiva eden 21 adet defterden oluşmaktadır. Bu defterler Eğriboz, İnebahtı, İstefe, Mora vs.yerlerin kadı, muhassıl, naib, muhafız, gibi mülkî ve adli memurlarına hitaben yazılan hükümleri ihtiva etmektedir.

Özi ve Silistre Ahkâm Defterleri: 1742-1877 tarihleri arasındaki hükümleri ihtiva eden 49 adet defterden oluşmaktadır.

Özi ve Silistre eyaleti, Kefe Beylerbeyliği, Eflak ve Boğdan voyvodalıkları, Silistre, Niğbolu, Çirmen sancakları ile bunlara bağlı kazalara ait hükümler bu defterlerde yer almaktadır.

Rumeli Ahkâm Defterleri: 1742-1908 tarihleri arasındaki hükümleri ihtiva eden 85 adet defterden oluşmaktadır.

Bu defterlerde Rumeli eyaletine bağlı Sofya, Köstendil, Vize, Silistre, Niğbolu, Vidin, Yanya, Elbasan, Üsküp'e ait hükümler bulunmaktadır.

NAME-İ HÜMAYUN DEFTERLERİ

Padişahlar tarafından İslâm ve Hristiyan hükümdarlar ile Osmanlı Devleti'ne tabi imtiyazlı olan Mekke Şerifine, Kırım hânına, Erdel kralına, Eflak ve Moldovya Voyvodalarına, Gürcü ve Dağıstan hanlarına gönderilen mektuplar suretleri ile gelen cevaplar "Name-i Hümâyûn" adlı defterlere

kayd olunurdu. Osmanlı Hükümdarlarının tahta cüluslarında yeni padişahın hükümdarlığını bildirmek için dost ve civar memleketlere birer elçi ile name göndermek adet olduğu gibi sefir gitmeyen devletlerin sefirlerine de yeni hükümdarın tuğrasıyla Name-i Hümayun verilir ve bunlar da nameyi kendi hükümdarlarına yollarlardı.

Name Defterleri'nde de Balkan ülkelerinin idari mali, askeri konularında tarihi gelişmesini takib etmemizi sağlayacak pek çok kayıtlar vardır. Ülkelere göre örnek vermemiz gerekirse şu hükümleri örnek olarak gösterebiliriz.

1-YUNANİSTAN

12 numaralı defterin 171. sayfasında 1857 tarihli kayıta Prut'tan Selanik'e kadar bir demiryolu hattı inşa edilmesine dair Emr-i Ali vardır. Ayrıca 6 numaralı defterin 352. sayfasında 1716 tarihli kayıta da Mora'nın Venediklilerden alındığına dair Acem şahına gönderilen namenin sureti yer almaktadır

2-BULGARİSTAN

14 numaralı defterin 116.sirasında ve 1888 tarihli hükümde Pragova merasından dolayı Bulgaristan ile Sırbistan arasında ortaya çıkan anlaşmazlığın çözümüne dair müzekkire ile aynı defterin 31. sırasında ve 1883 tarihli hükümde ise Bükreş'te Düvel-i Muazzama (Büyük Avrupa Devletleri) elçilerinin Romanya ve Bulgaristan sınırını tayin eden komisyon için verdikleri tahririn tercümesi yer almaktadır.

3-SIRBİSTAN

14 numaralı defterin 63. sırasında ve 1886 tarihli hükümde Osmanlı Devleti ile Sırbistan arasında karşılıklı konsoloshâne tesisine dair mazbata ve irade yer almaktadır.

4-ROMANYA

10 numaralı defterin 304. sırasında ve 1906 tarihli hükümde Eflak(Romanya) ve Boğdan (Moldovya) Voyvodalığına tayin olunacakların tabi olacakları şartlar ile 12 numaralı defterin 289.sirasında ve 1858 tarihli hükümde Eflak ve Boğdan anayasası yer almaktadır.

5-KARADAĞ

14 numaralı defterin 55.sirasında ve 1885 tarihli hükümde Karadağ hududuna dair bir layiha ile 15 numaralı defterin 30.sirasında yer alan hükümde Karadağ Hükümeti ile akd edilen ticaret mukavelesi yer almaktadır.

MUAHEDELER TASNİFİ

Bu tasnifte 1783-1921 yılları arasında Osmanlı Devleti ile çeşitli yabancı devletler arasında akd olunan muahedelerin orjinal belgeleri yer almaktadır. Adı geçen tasnifte 430 adet muahede, tasdikname ve protokol yer almaktadır. Ükelere göre örnek vermemiz gerekirse şu anlaşmaları örnek olarak gösterebiliriz.

1-YUNANİSTAN

Muahedeler Tasnifi 106 numarada kayıtlı İstanbul'da 22 Kasım 1897 tarihinde Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasında akd edilen sulh anlaşmasının Yunan kralı tarafından imzalanan nüshası yer almaktadır.

2-BULGARİSTAN

Muahedeler Tasnifi 320 numarada kayıtlı Bulgaristan'daki müftülöklere ve evkafa dair Türkiye ile Bulgaristan arasında İstanbul'da imzalanan anlaşmanın Bulgaristan Ticaret Bakanı Liyahçef tarafından 19 Mayıs 1909 tarihli tasdiknamesi yer almaktadır.

3-BOSNA

Muahedeler Tasnifi 45 numarada kayıtlı Bosna-Hersek meselesinin halledilmesi hakkında Osmanlı Devleti ile Avusturya-Macaristan arasında İstanbul'da Şubat 1909 da imza edilen protokol yer almaktadır.

4-SİRBİSTAN

Muahedeler Tasnifi 52 numarada kayıtlı Türkiye, Avusturya-Macaristan, Sırbistan demiryollarının birleştirilmesi hakkında akd edilen anlaşmanın Sırbistan Kralı tarafından 28 Eylül 1883 tarihli tasdiknamesi yer almaktadır.

5-ROMANYA

Muahedeler Tasnifi 19 numarada kayıtlı Basarabya'da kâin olup Romanya'ya verilen şehir, köy vs.nin cetveli ile yine 179 numara da kayıtlı Türkiye ve Romanya arasında 25 Ekim 1887 tarihinde münakid ticaret ve seyr-i sefain muahedesinin Romanya tarafından 1887 tarihli tasdiknamesi yer almaktadır.

6-KARADAĞ

Muahedeler Tasnifi 427 numarada kayıtlı ve 1909 tarihli Türkiye adına Çetine elçisi Baki Bey'in Karadağ adına Başbakan Lazar Tomanoviç'in imzaladığı ticaret anlaşması yer almaktadır.

HATT-I HÜMAYUN TASNİFİ

Hatt-ı Hümayûn; umumiyetle padişahların el yazılarına verilen isim olup, padişahların yazılı emirleri anlamında kullanılmaktadır. Hatt-ı Hümayunlar sadrazamların tahriri olarak ve kısaca arz ettikleri meseleler dolayısıyla telhis denilen kâğıdın üzerine yazıldığı gibi, doğrudan doğruya da sadır olurdu.III.Murad devrine kadar padişahlar nadiren ve pek mahdud meseleler dolayısıyla yazılı emirler verirlerken, bu padişahla beraber hatt-ı hümayunlar çoğalmıştır.

Bu tasnif; I.Mahmud'dan II.Mahmud devri sonuna kadar olan 112 senelik dönemi ihtiva etmekle beraber, vesikaların çoğu, III.Selim ve II.Mahmud devirlerine aittir.

Hatt-ı Hümayun tasnifinde Balkan ülkelerinin tarihini aydınlatacak pek çok belge vardır. Ükelere göre örnek vermemiz gerekirse şu belgeleri örnek olarak gösterebiliriz.

1-YUNANİSTAN

Birincisi 47772 numaralı ve 1823 tarihli Yunan Millet Cemiyeti teşkilatı tarafından bütün Rum milletine hitaben hazırlanan Yunan teşkilatına dair 109 maddelik beynamedir. Diğeri ise 47724 numarada kayıtlı ve 1834 tarihli olup Dersaadet'e gönderilen Yunan memurunun sefir olarak kabul edildiğine dair olanıdır.

2-BULGARİSTAN

Hatt-ı Hümayun Tasnifi'nde 17311 numaralı ve 1834 tarihli belgede Sofya mütesellimliğine halkın hizmetlerini en iyi şekilde yürütecek bir kişinin seçilmesi ile 48358-G numaralı ve 1838 tarihli belgede ise Sofyada inşa olunan kışlanın inşaat masrafını gösterir defter yer almaktadır.

3-SIRBİSTAN

Hatt-ı Hümayun Tasnifi'nde 44928-Ç numaralı ve 1837 tarihli belgede Miloş Bey'in zatına ve hanedanına Sırbistan Beyliği'nin tevcih edilmesi ile 44886-C ve 1838 tarihli belgede ise Sırbistan için yazılan kanun ve yönetmelikler hakkında Miloş bey tarafından yazılan mektup ve tercümesi yer almaktadır.

4-MAKEDONYA

Hatt-ı Hümayun Tasnifi'nde 36884-B numaralı ve 1822 tarihli belgede Priştine kazasının eskiden olduğu üzere Üsküp'e bağlanması ile 51916 numaralı ve 1835 tarihli belgede ise Üsküp'te bulunan madenlerin işletilmesi hususunun halledilmesi gerektiği ifade edilmektedir.

5-ARNAVUTLUK

Hatt-ı Hümayun Tasnifi'nde 39988 numaralı ve 1824 tarihli belgede Arnavutluk'ta istihdam edilecek vali, muhafız vs. görevliler ve çeşitli hususlara dair 20 maddelik layiha yer almaktadır.

6-ROMANYA

Hatt-ı Hümayun Tasnifi'nde 45650 numaralı ve 1822 tarihli belgede Eflak (Romanya) Voyvodalığının uhdesine tevcihi sebebiyle teşekkür ve memnuniyeti havi İskerlet'in yazısı ile 44385-A numaralı ve 1826 tarihli evrakta Eflak ülkesinde uygulanacak ayrıcalıkların uygulanmasından bahs edilmektedir.

İRÂDE TASNİFLERİ

İrade padişahın emri manasına gelir. 1832 senesinden evvel herhangi bir mesele hakkında padişahın mütalaasına lüzum görüldüğünde meselenin hulasası padişaha sunulurdu. Buna arz tezkiresi veya telhis denilirdi.

Bu tarihten sonra arz tezkirelerinin Serkatib-i şehriyari denilen, padişahın hususi başkatibine hitaben yazılması usul ittihaz olunmuş idi. Başkatip bunu padişaha okur, o da şifahi olarak mütalaasını bildirir ve bu mütalaa, arz tezkiresinin altına ve eğik olarak başkatip tarafından sadrazama hitaben yazılırdı. İşte bu şekilde irade denmiştir. Bu fon özellikleri de itibarı ile Hatt-ı Hümayun tasnifini tamamlar mahiyettedir

İrade fonlarındaki vesikaların tarih aralığı ise 1839 dan Osmanlı devletinin yıkılışına kadar olan dönemi kapsamaktadır.

Osmanlı Arşivi'nde bulunan irade tasniflerinde Balkan ülkeleri tarihi, sosyal ve iktisadi yapısı ile ilgili hayli miktarda evrak yer almaktadır. Ükelere göre şu örneklemeleri yapabiliriz.

1-YUNANİSTAN

İrade Tasnifi Hariciye Kısmında 5968 numaralı ve 1854 tarihli belgede Yunan Devleti ile münasebetlerin yenilenmesi vesilesi ile Yunanistan'a şehbenderler tayin edilmesi emr edilmektedir. Aynı tasnifte 12052 numaralı ve 1864 tarihli belgede de Yunan Hariciye Bakanını nişan verilmesi emr edilmektedir.

2-BULGARİSTAN

İrade Tasnifi Hariciye Kısımında 11050 numaralı ve 1862 tarihli belgede Bulgarca bir gazetenin basılmasına izin verilmesi ile aynı tasnifte 8515 numaralı ve 1858 tarihli belgede ise İstanbul Fener’de Bulgarlara mahsus papazhanenin genişletilerek kilise haline getirilmesine izin verilmektedir.

3-SIRBİSTAN

İrade Tasnifi Dahiliye Kısımında 1897 numaralı ve 1847 tarihli belgede Mekteb-i Tıbbiye (Tıp Fakültesi)’ye Sırbistan’dan gelen çocukların tıp tahsiline izin verilmektedir.

4-MAKEDONYA

İrade Tasnifi Meclis-i Vela Kısımında 25774 numaralı ve 1867 tarihli belgede Üsküp Sancağının İpek ve Yakova kazalarında sıbyan(ilk) ve rüşdiye(orta) okulların açılması, Dahiliye kısmı 4955 numara ve 1848 tarihli belgede ise Koçana kazasının Üsküp’e bağlanması emr edilmektedir.

5-ARNAVUTLUK

İrade Tasnifi Meclis-i Mahsus Kısımında 22227 numaralı ve 1863 tarihli belgede İşkodra’da Buyane nehri üzerinde yolcu ve yük taşımak için kayık inşa edilmesi ile Dahiliye kısmı 39258 numara ve 1867 tarihli belgede İşkodra’da bir hastahane inşası emr edilmektedir.

6-ROMANYA

İrade Tasnifi Dahiliye Kısımında 1878 numaralı ve 1846 tarihli belgede Bükreş yangınzedeleri ile Hariciye kısmı 11964 numara ve 1864 tarihli belgede nehirlerin taşması sonucu Romanya’da mağdur olanlara gereken yardımların yapılması emr edilmektedir.

7-KARADAĞ

İrade Tasnifi Dahiliye Kısmında 42684 numaralı ve 1870 tarihli belgede Karadağ sınırında inşaatı devam eden telgraf hattının bitmesi ile aynı tasnifte Mabeyn kısmında 1328.B/21 numaralı ve 1910 tarihli belgede Karadağ prensinin eşine büyük ebatta ipekli bir Hereke halısı hediye edilme için gerekenin yapılması emr edilmektedir

8-BOSNA

İrade Tasnifi Meclis-i Vala Kısmında 6684 numaralı ve 1850 tarihli belgede Bosna eyaletinde posta usulünün uygulanması ile aynı tasnifte 6760 numaralı belgede Bosna eyaletinde her bir kaymakamlık merkezine bir ortaokul açılması emr edilmektedir.

YILDIZ SARAYI ARŞİVİ BELGELERİ

II.Abdülhamid devrinde (1876-1909) Yıldız Sarayı'nda biriken defter, belge ve gazetelerden oluşan fondur. Bu fonda II.Abdülhamid'in özel olarak ilgilendiği konular, devletlerarası ilişkiler, Şarki Rumeli, Girit hadisesi vb.konular yer almakta olup Balkan ülkelerinin sosyal yapısını, tarihini ve diğer özelliklerini anlamamızı sağlayacak binlerce belge yer almakta olup ülkelere göre şu şekilde örnekleyebiliriz.

1-YUNANİSTAN

Yıldız Esas Evrakı 74/1 numarada kayıtlı ve 1898 tarihli Osmanlı-Yunan konsolosluk mukavelenamesinin Türkçe ve Fransızca suretleri yer almakta olup bir diğeri de Yıldız Arşivi Hususi Kısmı 505/36 numarada kayıtlı ve 1906 tarihli Pire şehrinde müslüman mezarlığının açılışı ve buraya ait fotoğrafları içeren belgelerdir.

2-BULGARİSTAN

Yıldız Esas Evrakı 3-A/1 numarada kayıtlı ve 1878 tarihli Bulgaristan Emareti beyliğine verilecek ferman ve sadaret tezkiresi yer almaktadır.

3-SİRBİSTAN

Yıldız Esas Evrakı 32-6 numarada kayıtlı ve 1829 tarihli olup 1812 yılında Bükreş, 1826 yılında Akkırman ve 1829 yılı ahidnamesi ile Paris Antlaşması'nda Sırbistan'a ait maddelerin sureti yer almaktadır. Yine Yıldız Esas Evrakı 32-7 numarada kayıtlı ve 1833 tarihli Sırbistan'ın imtiyazlarına dair Osmanlı padişahı II.Mahmut'un emir sureti yer almaktadır.

4-MAKEDONYA

Yıldız Esas Evrakı 150-28 numarada kayıtlı ve 1899 tarihli belgede Köprülü kazasının Kosova vilayetine bağlanması için gerekenin yapılması hakkındaki yazı yer almaktadır

5-KARADAĞ

Yıldız Esas Evrakı 13-12 numarada kayıtlı ve 1898 tarihli belgede Karadağ Prensiği hakkında İşkodra kumandanı Kâzım Paşa'nın layihası ile aynı tasnifin 56-2/10 numarasında kayıtlı ve 1884 tarihli belgede Karadağ prensine İstanbul Emirgân'da bir yalı hediye edilmesine dair yazı yer almaktadır.

6-ROMANYA

Yıldız Esas Evrakı 41-25 numarada kayıtlı ve 1882 tarihli belgede Romanya'nın tarihi, insani yapısı, çeşitli devletlerle ilişkileri, ekonomik ve askeri durumu hakkında genel bir tavrile, aynı tasnifin 62-29

numaralı ve 1886 tarihli vesikada Romanya kralının kendisine iki tane at hediye edilmesinden dolayı duyduğu memnuniyeti içeren bir mektubu yer almaktadır.

7-ARNAVUTLUK

Yıldız Esas Evrakı 12-17 numarada kayıtlı ve 1880 tarihli belgede İşkodra'da bulunan Derviş Paşa'nın Arnavutluk'un içinde bulunduğu şartlar ve buraların ıslahına dair layihası yer almaktadır.

HARİCİYE NEZARETİ EVRAKI

Hariciye Nezareti Arşivi, Tanzimat'la birlikte teşkilatlanan Hariciye Nezareti'ne paralel olarak oluşan "merkez arşivi" ile sefaret ve konsolosluklarda teşekkül eden "taşra arşivi" olmak üzere iki grupta toplanmaktadır.

1885 tarihli "Sefaret-i Seniyyelerdeki Evrakın Hıfzı ve Kaydı" hakkındaki talimatname ile, Osmanlı döneminden belli bir tasnif düzeni içerisinde günümüze intikal eden dosya ve fihristlerin incelenmesi sonucu, ayrı seriler halinde dosyalanmış olan Mektubi Kalemi, Hukuk Müşavirliği İstişare Odası, Umur-ı Hukukiye-i Muhtalita Müdüriyeti ve Tercüme Odası gibi birimlerin dışındaki Hariciye Nezareti evrakının düzenli bölümünün, Osmanlı döneminde, Siyasi, İdari, Hukuk ve Mütenevvia adları altında kısımlara ayrılarak dosyalandığı anlaşılmaktadır. Bu fonda da Balkan ülkelerinin tarihi ile ilgili muhtelif belgeler yer almaktadır. Ükelere göre şu şekilde örnekleyebiliriz.

1-YUNANİSTAN

Siyasi kısım 1690/5 numarada kayıtlı ve 1881 tarihli Osmanlı-Yunan demiryollarının birleştirilmesi ile, 1691/4 numaralı ve 1871 tarihli Patrik Gregorie'nin cesedinin Kapadokya'dan Yunanistan'a nakli vb. belgeler bulunmaktadır.

2-BULGARİSTAN

Siyasi kısım 290/1 numarada kayıtlı ve 1870 tarihli evrak grubu İstanbul'da Bulgar eksarhlığının tesisine dairdir. Yine aynı tasnifin 290-2 numaralı ve 1872 tarihli belge grubunda ise Bulgar Kilisesinin Ortodoks Patrikliğinden ayrılmasına dair olan evrak grubu yer almaktadır.

3-SIRBİSTAN

Siyasi kısmın 1416-1424 numaralar arası 8 dosyada Berlin Anlaşmasından sonra Sıbistanda siyasi durumla ilgili belgeler yer almaktadır. Yine bu tasnifte 1478-2 numaralı ve 1881-82 tarihli belgede Sırbistan'da krallığın ilan edilmesi hakkında belgeler bulunmaktadır.

4-MAKEDONYA

Siyasi Kısımda 1082-1096 numaralar ve 1879-1914 tarihleri arası 14 dosyada Makedonya'nın siyasi durumu ve devletlerin bu bölgeye karşı olan tutumları ile ilgili binlerce belge bulunmaktadır.

5-KARADAĞ

Siyasi kısım 836-7 numaralı ve 1910 tarihli belge grubunda Karadağ prensliğinin krallığa dönüşmesi hakkında önemli malumat bulunmaktadır

6-ROMANYA

Siyasi Kısım 1031-2 ve 1857 tarihli belge grubunda Paris Anlaşması mucibince özel meclislerin kurulması, bu konuyla ilgili ferman ve iki prensliğin birleşmeleri(Eflak-Boğdan) ihtimali mevzularında Bab-ı Ali'nin görüşleri yer almaktadır.

7-ARNAVUTLUK

Siyasi kısım 2068-3 numaralı belge grubunda Avlonya'nın İtalyanlar tarafından işgali ile 2068-4 numaralı grupta ise İsmail Kemal Bey tarafından Arnavutluk'ta teşkil olunan geçici hükûmete dair belgeler yer almaktadır.

8-BOSNA

Siyasi kısım 232-241 numaralar ve 1832 ile 1895 tarihleri arası 9 adet dosyada Bosna-Hersek'in siyasi durumuna ait belgeler yer almaktadır.

SONUÇ

Yukarıda verdiğimiz örneklerle hem kısaca Başbakanlık Osmanlı Arşivi hem de Balkan ülkelerine ait belge ve defter serilerini tanıtmaya çalıştık, burada gözden uzak tutulmaması gereken nokta örneklerimizin temel fonlardan seçilmiş oluşudur Bunlardan başka Osmanlı Arşivi'nde sayısı yüzleri bulan fon ve bunların alt kodları yer almakta. ve bu fonlarda da önemli miktarda Balkan ülkelerini ilgilendiren belge yer almaktadır.

Ayrıca Osmanlı Arşivi daire başkanlığı otomasyon projesi çerçevesinde 800 bin civarında belgenin katalog bilgileri internet ortamına aktarılmış ve ücretsiz olarak www.devletarsivleri.gov.tr adresinden araştırmacıların hizmetine sunulmuştur. Bu sitede her geçen gün katalog bilgileri artmakta olup, gelecekte belge metinleri de yayınlanacaktır. Bu web sitesinden Yunanistan'ın Atina, Eğriboz, Girit, Kandiye, Teselya, Epir, Gümilcine, Serez, Drama, Kavala, Selanik, Yanya, Mora, Modon, Navarin, ve Yunan isim ve bölgeleri anahtar kelime olarak kullanılarak tarama yapıldığında 59217; Bulgaristan'ın Plevne, Rusçuk, Şumnu, Tırnova, Lom, Varna, Burgaz, Zagra, Filibe, Sofya, Razgrad, Silistre, Lofça, Niğbolu, Bulgar isim ve bölgeleri anahtar kelime olarak kullanılarak yapılan tarama sonucu 34691; Sırbistan'ın Niş ve Belgrad şehirleri anahtar kelimeleri kullanılarak tarama yapılırca 16832; Makedonya'nın Üsküp, Kosova, Priştine, Prizren, Ohri şehirleri anahtar kelime olarak kullanılarak yapılan tarama sonucu 13275; Romanya'nın Eflak, Bükreş ve Köstence şehirleri anahtar kelime olarak kullanılan tarama sonucu 7242; Arnavutluk'un Tiran, İşkodra, Draç, Şengin, İlbasan, Avlonya şehirleri anahtar kelimeleri kullanılarak yapılan tarama sonucu 13008; Karadağ'ın Çetine ve Karadağ kelimeleri anahtar kelime olarak yapılan tarama sonucu 5836; Bosna'nın Mostar, Banaluka, Saraybosna, Bosna ve Travnik şehirleri anahtar kelimeleri kullanılarak yapılan tarama sonucu 8340 katalog maddesine erişilebilmektedir. Bu maddelerin toplamı 166 bin civarında olup toplam içinde yaklaşık % 20 lik bir rakama ulaşmaktadır. Burada dikkatten kaçmaması gereken önemli bir husus anahtar kelimeler zenginleştikçe ulaşılan madde sayılarının doğal olarak artacağıdır.

**HRONİKE, LJETOPİSİ I PUTOPİSİ BOŠNJAKA KAO IZVOR ZA
PROUČAVANJE KULTURNE HISTORIJE BIH**

Prof. Dr. Fehim NAMETAK
Bosna Hersek

Bogata i osebujna kultura Bošnjaka u periodu osmanske vlasti u Bosni dala je svoje plodove u građevinarstvu, arhitekturi, kulturi stanovanja i življenja, u bogatstvu zanata od kojih su mnogi porijeklom sa islamskog Istoka i napose u sferi duhovne kulture. Sama duhovna kultura koja ima ishodište iz izvora islama Kur'ana i hadisa, granala se u više oblasti, a jedna od najbogatijih je književnost stvarana na arapskom, turskom i perzijskom jeziku. Mislim da ne bi trebalo praviti opširan uvod o književnosti Bošnjaka na orijentalnim jezicima, jer pretpostavljam da su općenito poznata djela Bašagića, Handžića, Balića, Šabanovića, Nametka, Grozdanića, Čehajića, L. Hadžiosmanović, S. Trake, A. Ljubovića i drugih koji su u nizu knjiga i naučnih studija pisali o ovoj književnosti i pojedinim našim književnicima. Ja bih želio skrenuti pažnju na jednu veoma zanimljivu temu, a to je prozno stvaralaštvo Bošnjaka na turskom jeziku, odnosno na jedan segment tog stvaralaštva, a to je kronika, ljetopis i putopis kod bošnjaka osmanskog perioda.

Mora se odmah reći da ovi književni radovi nisu do kraja razlučeni: elementi kroničarskog i ljetopisnog se u djelima naših autora vrlo često miješaju, a nije rijedak slučaj da se u kroniku ubacuju elementi putopisa pa i folklor jer, tu i tamo, bilježe se i običaji, narodne pjesme i druge umotvorine. Nisu sva djela ni istog umjetničkog ni faktografskog značaja, ali su sva vrlo dragocjena u prvom redu stoga što potječu iz pera naših ljudi, a u drugom redu što su često jedini izvori saznanja o nekim minulim događajima i vremenima. Ovdje ćemo se ograničiti na desetak imena onih najvrednijih kroničara, ljetopisaca i putopisaca. Prvi značajan kroničar je Husein Bošnjak, poznat kao Kodža Muerrih. Ne zna se tačno kad je rođen, ali pošto se zna da je umro 1649. godine u poodmaklo starosti sigurno je rođen u drugoj polovini XVI stoljeća. Rođen je u Sarajevu, gdje je završio medresu, ali se ne zna koju, a potom je na dalje školovanje otišao u Carigrad. Po završetku studija služio je kao glavni pisar, načelnik divanske kancelarije i prevodilac sa arapskog jezika. Kad je pisao svoje djelo, napisao je da ima između sedamdeset i osamdeset godina.

Djelo mu se sastoji iz dva dijela. Prvi dio, koji je ranije otkriven i nalazi se u Beču, opisao je austrijski turkolog Joseph von Hammer kao opću historiju u kojoj se nalaze napomene o događajima u vrijeme Kodža Muerraha. Drugi dio, koji je pronađen polovicom ovog stoljeća u Petrogradu, opisala je i izdala faksimilirani tekst njegove kronike ruski turksolog Ana Tveritinova. U djelu su sadržani i biografski podaci o samom autoru. Ovaj drugi dio prikazuje povijest Osmanske Carevine od njenog osnivanja do kraja vladavine Selima I, tj. 1520. godine. Djelo je podijeljeno po periodima vladavine sultana u okviru kojih, kronološkim redom

opisujući iz dana u dan, slijedi događaje u provinciji i prijestonici i to bilo da se radi o vojnom, političkim, kulturnim i ekonomskim zbivanjima. Za ranije događaje oslanja se na djelo Hešt bihišt historičara Idrisa Bitlisija, pisano na perzijskom jeziku.

«Mi smo također spomenuli – ističe Husein – vladare iz vremena svakog sultana, koji su vladali u Iranu, arapskom Iraku, Egiptu, Siriji, Dijarbekru, Karamanu i drugim državama jer su se u spomenutim državama postepeno učvrstili sultani iz dinastije Osmana. U vezi s tim, pridržavali smo se djela Hešt behešt Mevlana Idrisa Bitlisija, prateći opisivanje u knjigama koje su napisali raniji historičari i zatim podrobno opisivali slijedeći sultane, osmanska osvajanja i druge zemlje i carstva.»

Svako poglavlje je popraćeno podacima o najznačajnijim osobama toga vremena. Djelo sadrži opservacije socijalno-ekonomskog karaktera, pa kad govori o nedostojnim postupcima i koristoljublju pojedinih velikodostojnika, on staje na stranu «bijedne raje» koja je, kako on kaže «oslonac napretka sultanove blagajne». Po svemu sudeći, Husein je, kao dobro obaviješten čovjek, znao mnoge pojedinosti koje drugi nisu znali, ali je imao i znatno objektivniji pristup materiji od nekih suvremenih ljetopisaca. U historiografiji je malo korišten po svoj prilici stoga što mu je djelo dosta kasno pronađeno.

Suvremenik Kodža Muerra, Ibrahim Alajbegović Pečevija potječe iz jedne srednjovjekovne bosanske porodice iz Kaknja, a rođen je u Pečuhu u Mađarskoj 1572. godine. Odrastao je kod dajdže Ferhat-paše Sokolovića u Banjaluci koji ga je sa sobom poveo u Budim, a po dajdžinoj pogibiji Ibrahim se nastanjuje na očevom posjedu u Pečuhu. Govoreći o svojoj prolosti, Pečevija kaže da se nije školovao. Volio je čitati, pa je čitav život proveo čitajući razna povjesna djela. Pored turskog i bosanskog je znao mađarski, a njegovi prijatelji Mađari su mu prevodili fragmente nekih djela sa latinskog jezika. Nije dosljedan u navođenju materinskog jezika jer ga nekad naziva bosanski, a nekad hrvatski. Srpski jezik naziva vlaškim jezikom. Tako će u svojoj povijesti na jednom mjestu reći:

«Kraljica u bosanskom i hrvatskom jeziku znači kraljeva žena; u nazivu Stolni Biograd riječ stolni znači u hrvatskom jeziku stolica. Dok će na jednom drugom mjestu reći, govoreći o pjesmama pohvalnicama koje se pjevaju u slavu Đerzeleza, da se ove pjesme «na bosanskom i vlaškom jeziku zovu davorije».

Evo kako Pečevija piše o tome kako se koristio literaturom kad je odlučio da napiše svoju Povijest:

«Nakon što sam pregledao brojna turska povijesna djela dostupna našem naraštaju, iskrslu je preda me pitanje šta li zapravo o sultanovim

vojnama pišu u svojim povjesnim opisima nevjernici. Budući da u našem rodnom kraju ima impozantan broj obrazovanih Mađara, to meni nije bilo teško doći do njihovih knjiga i u njima čitati izvode o vojnama rahmetli sultana. Veći dio te građe ja sam poslije preveo na turski. Ovdje će biti govora o jednom takvom prevedenom spisu mohačke bitke. Budući je ovaj mjestimično preopširan, ispuštene su nepotrebne pojedinosti. Ovi nevjernici ističu da u svojim djelima neće pretjerivati i da će se klonuti iznošenja stvari koje se zbilja nisu dogodile. Usprkos toga uvjeravanja ja sam u njihovim spisima naišao na izvjesna pretjerivanja. Ja to sebi objašnjavam ili zaokupljenošću pisca izvjesnom tendencijom ili nepoznavanjem stvari. Oni naglašavaju da pišu samo iz ljubavi prema nauci.»

Pečevija otpočinje svoju povijest sa 1520. godinom, upravo onom godinom do koje seže Historija Kodže Muerriha. Opisujući vojne sultana i zbivanja oko dvora, posebno obraća pažnju na vezire Bošnjake. No najbolji pasusi njegova djela su oni gdje on kao očevidac opsiuje događaje koje je sam proživio. Tako piše o lošem životu raje, o nesigurnosti življenja blizu granice pa kaže:

«I ovaj nemoćni siromašak je u svojoj kući u Pečuhu, čim padne noć, već od sumraka opasavao mač i prtio pušku i tako lijegao.»

Opisujući život tridesetak Bošnjak, posebno dragocjene podatke daje o Derviš-paši Bajezidagiću, kojeg je osobno poznao i čije stihove donosi u svom djelu. Cijeni i našeg šejha i pisca na arapskom jeziku Ali-Dede Bošnjaka, koga smatra evlijom. Djelo je pisano, za to vrijeme, lahkim i razumljivim jezikom i čita se sa velikim zanimanjem. Nažalost, još nije prevedeno na bosanski.

Mehmed Halifa je bio dvorjanin (gulam – mn. gilman) i u skladu s tim je naslovio i svoje djelo *Tevarih-i Gilmani* (Ljetopis jednog dvorjanina). Školovao se na dvoru u Istanbulu i ostao tu služiti dulji niz godina. Jedno je vrijeme bio *içoglan* Kodža Kenan-paše. Prošao je mnoge službe (*pesgir-agasi*, *camasirci basi*) i na kraju ga vidimo kao pripadnika seferli odaje – dvorskog odjeljenja u kome su se brinuli za spremanje sultana pri polasku na vojni pohod. Pisao je i stihove i koristio pseudonim Ulfeti. Na dvoru je služio u vrijeme trojice sultana: Murada IV, Ibrahima i Mehmeda IV. Bio je na mnogim vojnim pohodima, posebno dok je bio uz Kodža Kenan-pašu. Tako je sudjelovao u pohodu na Rakocija koji je predvodio Kenan-paša 1046 (1636) godine. Mehmed Halifa je obišao Rumeliju. Išao je do Budima i do Beča kada se nalazio u blizini sultana Murada IV.

U vrijeme Mehmeda IV više je boravio unutar dvora. Tu ga vidimo na raznim službama. Jednom je tako za potrebe Yusuf-age prepisao djelo *Mesarik* i tada je nagrađen sa 300 kuruša. Izbliza je pratio previranja u

vrijeme kad je veliki vezir Sulejman-paša kovao bezvrijedni novac što je izazvalo revolt janjičara. Kad je za velikog vezira doveden Koprulu Mehmed-paša, Mehmed Halifa je bio već u seferli odaji. U vrijeme pohoda Mehmed-paše bio je među 92 dvorjanina s imenom Mehmed koji su bili zaduženi da uče Kur'an za sretan ishod vojnog pohoda.

Mehmed Halifa je događaje na dvoru i u prijestolnici izbliza pratio i zapisivao sva važnija zbivanja. Svoj *Ljetopis* je počeo pisati 10. ševvala 1060. (7.10.1650) godine. Povod mu je bio, kako kaže, da zapiše ono što drugi nisu zapisali i da ga se dobri ljudi sjete Fatihom. Pisao je tako sve iole važnije događaje kojima je sam prisustvovao da bi posljednje riječi ispisao u četvrtak, u podne 24. šabana 1075. ili 1. marta 1665. godine. Bilo je to vrijeme kad je veliki vezir bio Koprulu-zade Fazil Mustafa-paša.

Neke događaje koje je opisao Mehmed Halifa nije zabilježio niti jedan njemu suvremeni historičar tako da je on poslužio kao izvor nekim kasnijim historičarima za opis toga vremena. Prije svih treba spomenuti čuvenog historičara Naimu (Mustafa Naima, 1655-1716 koji izričito napominje da se koristio i Tarihom Hasodali Mehmeda Halife). U Mehmeda Halife postoje opisi događaja koji ne postoje u drugim suvremenim povijestima. Naprimjer, finansijski izvještaj koji je podnio Tarhundžu Ahmed-paša s ciljem sačinjavanja realnijeg državnog proračuna, pohod Seydi Ahmed-paše na Erdelj, događaji vezani za pohod Fazil Ahmed-paše na Ujvar, opis istanbulskih saraja 1659, požar u Istanbulu 1659. godine, organizacija dvora, rad osoba koje su školovane na dvoru i osposobljene za razne službe. Naime nije uvijek vjerno prenosio podatke koje daje Mehmed-Halife, i to su upravo slabosti njegova djela.

Suvremenik Pečevijin je Jusuf Livnjak, koji se između desetak pisaca koji su opisali svoja putovanja ističe svojim Putopisom na hadž napisanim 1615. godine. On je od desetak naših putopisaca koji su nam sada poznati najstariji i njegov putopis je najinteresantniji. Livnjak upoređuje ono što vidi na putu sa onim što mu je poznato u Bosni pa su ta podređenja često vrlo zanimljiva. Tako kaže da je kula na Rodosdžiku poput Lončarice u Travniku, a Crveno more nije slično ni jednom drugom jer ga okružuju visoke stijene od kojih su neke slične munarama, neke kupolama. Međutim, Livnjak nije neobrazovan čovjek. On je prije putovanja, vjerojatno još u mladosti, mnogo čitao, pa je o mnogim stvarima, koje je imao prilike vidjeti još od ranije dosta toga znao. Tako on kaže:

Čitao sam u pojedinim historijama da je Aleksandrija prvotno bila mnogo više nastanjena i velika i da je nekada imala dvanaest hiljada džamija i mesdžida, mnogo hamama, pekara i mlinova, a njezinim građevinama da nije u svijetu bilo primjera. I danas se vide ostaci zidova debljine po dvadeset aršina. Okolo aleksandrije se nalazi sedam opkopa i tri stotine i šezdeset kula...»

Livnjak u Putopisu posebno ističe mjesta gdje su zakopani čuveni alimi, evlije, veziri i vojni komandanti.

Putopisac je i Osman Kadić Šehdija Bjelopoljak, koji je svoj putopis pisao stoljeće poslije Hadži Jusufa Livnjaka. Međutim, na njegovu Sefaretnamu – putopis o Rusiji, gdje odlazi 1740. godine u jednoj delegaciji nije se niko osvrtao kod nas, vjerojatno zato što je Šehdija poznatiji kao divanski pjesnik, a djelo mu je inače izdato u Istambulu 1942. godine. Također je putopisac i Mustafa Bošnjak Muhlisija iz Gornjeg Vakufa koji je svoj put naq hadž 1747. godine opisao u 888 bejtova – distiha. Ovo je jedini naš putopis u stihovima. Osamnaesto stoljeće je, inače, bilo vrijeme naglog opadanja moći Osmanskog Carstva. Dobrano oslabljeno još u sedamnaestom stoljeću, pogotovo nakon bezuspješne opsade Beča, kada su se kršćanske evropske zemlje, među kojima u prvom redu one najmoćnije, Austrija i Rusija, ustremile ka njegovom rušenju, Carstvo je imalo toliko i vanjsih i unutrašnjih neprijatelja da se još jedva održavalo na još uvijek imponantnom prostoru. Velika prepreka širenju Austrije na Balkanu bila je Bosna i njen ponosni narod Bošnjaci koji su gotovo neprekidno ratovali na krajini sa većim ili manjim austrijskim jeidinicama i sa austrijskim plaćenicima hajducima i uskocima. Rješnost Bošnjaka da brane svoju zemlju bila je razumljiva iz više razloga. Oni su bili svjesni da Austrija kani ne samo pobijediti Osmanlije nego i istrijebiti islam i muslimane na Balkanu pa je to bilo u stvari pitanje opstanka na pradjedovskoj zemlji. Osim toga, gubitkom Slavonije i Like, svo muslimansko stanovništvo je izbjeglo u Bosnu da traži spas i mogućnost opstanka. Pored teških prilika u samoj Bosni izazvanih ratovima, epidemijama, nerodnim godinama i sl. Bošnjaci su u velikom broju regrutirani i za borbe na dalekim prostorima ruskih zemalja u kojima su nerijetko ostavljali kosti ili padali u sužanstvo. Sve ovo nije moglo ostati nezapaženo domaćim ljudima od pera koji su bilo u prozi ili stihu oslikavali zbivanja u kojima su učestvovali za spomen budućim generacijama.

Osamnaesto stoljeće je inače bilo period u historiji književnosti Bošnjaka koji su pisali na turskom jeziku, vrijeme kad se sve više autora opredjeljuje za epiku, za oslikavanje aktuelnih zbivanja, napušta se ili se barem ne njeguje u onoj mjeri kako je to bilo dotad, lirska poezija. Čak i najsuptilniji lirik XVII stoljeća u Bosni, Mehmed Mejlija Guranija, gotovo pola ukupnog pjesničkog opusa posvećuje književnoj vrsti tariha u stihu, u kojima opisuje događaje, odlaske u ratne pohode, smjene bosanskih valija i sitna lokalna zbivanja.

Dvojica naših kroničara koji su opisali ratovanja na krajini, posebno boj pod Banjalukom i borbe u Rusiji su Omer Novlijanin i Ahmed

Hadžinesimović iz Prusca. O njima dvojici se zna vrlo malo, naime onoliko koliko su ostavili spomena u svojim djelima.

Omer-efendija Novljanin je bio kadija u Bosanskom Novom. Učestvovao je u ratu koji je vodila Austrija i Osmansko Carstvo od 1736-1739. i opisao tok borbe, posebno borbe oko Banjaluke, koje su Bošnjaci vodili pod komandom Hekim-oglu Ali-paše. Njegovo djelo nije sačuvano niti u originalu niti u nekom vjerodostojnom prijepisu. Ono je na neki način dospjelo do Ibrahima Muteferike, osnivača prve štamparije u Turskoj i uopće u islamskom svijetu, koji ga je dopunio podacima iz drugih kronika i tako objavio 1741. godine. Svi prijepisi djela koji se sada nalaze po rukopisnim zbirkama kod nas i u svijetu, nastali su sa štmapanog predloška tako da u stvari i ne sadrže nikakvih razlika. Prvo izdanje, kako smo rekli izašlo je u štampariji Ibrahima Muteferike 1741. godine, a peto pod naslovom Omer Bosevi, Tarih-i Bosna, u Ankari 1979. godine, latinicom i modernim turskim jezikom.

Novljaninova ratna kronika prevedena je na njemački i objavljena u Beču 1789, na engleskom je objavljena u Londonu 1830. a franuski prijevod, još iz XVII stoljeća, rađen je za potrebe dvora pa je ostao u rukopisu i sada se nalazi u Nacionalnoj biblioteci u Parizu. Kod nas Novljaninova kronika dosad nije prevedena, mada je obilato korištena u historijskoj nauci. Među ostalima su je koristili Aleksej Olesnici, zagrebački orijentalista ruskog porijekla, zatim Hamdija Kreševljaković, koji je glavninu podataka za svoj rad Bitka pod Banjalukom 4. VIII 1737. upravo crpio iz ove knjige, kao i Adem Handžić koji je građu za rad o Hekim-oglu Ali-paši, prije svega, koristio iz ovog značajnog izvora.

Značaj Novljaninove kronike je u tome što ona obuhvata događanja od presudnog značaja za povijest Bosne i Hercegovine, kada se bosanska vojska pod vodstvom Hekim-oglu Ali-paše suprostavila nadmoćnijoj austrijskoj vojsci, porazila je i za 150 godina odgodila pad Bosne i Hercegovine pod Austriju što je bilo od presudnog značaja za očuvanje islama i muslimana u Bosni i Hercegovini, obzirom na odbojnost i netoleranciju koju je Evropa gajila prema islamu sve do polovice XIX stoljeća. Mislim da nije potrebno napominjati da je upravo iz tih razloga ova kronika i prevođena na evropske jezike.

Hadžinesimovićeva putopisna kronika, za razliku od Novljaninove ostala je u rukopisu gotovo dva stoljeća, sve dok se na nju nije osvrnuo Tajib Okić u radu *Jedan zaboravljeni istoričar XVIII veka*, objavljenog u kalendaru Gajreta za 1939. godinu. Djelo sadrži detaljno pisane događaje iz vojni između Austrije i Osmanskog Carstva iz četvrte decenije XVIII stoljeća. Za razliku od Novljanina, koji opisuje borbe samo u Bosni, Hadžinesimović više govori o borbama na Krimu, u kojima je sam

učestvovao, i svojim danima provedenim u sužanstvu u Rusiji nakon što je zarobljen od ruske vojske.

Hadžinesimovićev rukopis, koji se nalazi u Nacionalnoj biblioteci u Parizu, je autograf, dakle djelo pisano rukom samog autora, pa tako predstavljala autentičan iskaz našeg pisca tj. učesnika u ratu i postratnim zbivanjima.

Hadžinesimovićev autograf, jedini je kompletan primjerak ovog djela. Pored ovog autografa postoji jedan prijepis ovog djela koji se nalazi u knjižnici. Provincijalata hercegovačkih franjevaca u Mostaru. On je dosta skraćen, moglo bi se reći da predstavlja sažetak Hadžinesimovićevog djela.

Kronološki na Hadžinesimovića i Novljanina se nadovezuje Mula Mustafa Bašeskija. Rođen je u Sarajevu 1731. ili 32. godine gdje je pohađao mekteb, a poslije mekteba kazaski zanat. Po svoj prilici je pohađao i neku od sarajevskih medresa jer se kazaskim zanatom nije bavio. Prvo svoje zanimanje koje spominje je muallim u sibljan-mektebu kod Ferhadije džamije u Sarajevu. Kasnije je prihvatio dužnost imama i hatiba Buzadži Hadži Hasanove džamije u Sarajevu. No osjetio je da ima vremena i mogućnosti da se posveti i drugim poslovima pa je iznajmio jedan dućan u blizini Gazi Husrev-begove džamije i tu radio kao narodni pisar (katib-i am). to mu je mjesto omogućavalo da prati sva zbivanja u sarajevskoj čaršiji, da poznaje veliki broj ljudi u gradu i da bilježi događaje kako on kaže u Sarajevu i Bosanskom ejaletu. Počinjući voditi svoj dnevnik zbivanja, svoj Ljetopis, on kaže:

«Ovdje ću bilježiti datume nekih događaja koji se zbiše u gradu Sarajevu i Bosanskom ejaletu, jer sve što se zabilježi ostaje, a sve što se pamti nestaje.»

Bašeskija je u bilježenju događaja krajnje lapidaran, jednostavan i objektivan. Vjerno nam odslikava mnogo zbivanja u sarajevskoj čaršiji i oko nje tokom druge polovice XVIII stoljeća, opisujući ljude koji oko njega žive, rade i umiru, a ponekad prati i sudbinu svojih zemljaka koji su otišli da se bore i ginu za Carevinu na dalekim frontovima u Bugarskoj, Vlačkoj, Moldaviji i Rusiji. Bašeskija je počeo bilježiti važnije događaje u Sarajevu i Bosni 1756. ali je opisao i neke ranije kojih se sjećao, ili o kojima je slušao. Uz to, on je bilježio i predaje, pa tako Bašeskijina Medžmua spada u kronološki najstariju grupu tekstova u kojima su zabilježene ili spomenute predaje vezane za Sarajevo, nastale mnogo prije njegovog vremena. Tako bilježi predaju o nastanku stare pravoslavne crkve u Sarajevu, i sl. i time otkriva vlastita vjerovanja, kao i vjerovanja svojih suvremenika.

Mnoge događaje koje bilježi Bašeskija označava narodnim nazivima mjeseci (siječanj, veljača, ožujak itd.) ili ih precizira vremenski kršćanskim praznicima kao petrovdan, Spasovdan, Vidovdan, Gospojina itd.

Bašeskija je svoje posljednje zabilješke napisao drhtavom rukom početkom XIX stoljeća, a umro je, kako bilježi njegov sin, Mula Mustafa Firakija, također sarajevski ljetopisac, 1809. godine.

Devetnaesto stoljeće je inače dalo jednog velikog kroničara, također Sarajliju, Saliha Sidkiju Hadžihusejnovića Muvekita. Rođen je 1825. godine u Sarajevu, nakon što su mu se roditelji doselili iz Čajniča. U Sarajevu se školovao i proveo čitav život, radeći najprije kao imam, a poslije kao muvekit – čovjek koji utvrđuje tačno vrijeme namaza i koji piše kalendare. Baveći se tim poslom, napisao je jedno astronomsko djelo i izradio dva prekrasna globusa koji se sada nalaze u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu. Muvekit je čuven po svojoj Povijesti Bosne koja obuhvata period od srednjovjekovne bosanske države – od Kulina bana – do 1878. godine. Ako bismo ga poredili sa njegovim prethodnicima, na tom polju, možemo zaključiti da je izvjesne sličnosti imao sa Ibrahimom Alajbegovićem, Pečevijom, jer je, slično njemu, koristio sve dostupne turske izvore, ali i literaturu na bosanskom jeziku štampanu u njegovo vrijeme u Sarajevu, zagrebu i Beogradu. Djelo je neujednačenog kvaliteta. Za dva prva stoljeća osmanske vlasti u Bosni i Hercegovini ono nije uvijek pouzdano, jer ni literatura kojom se koristio nije prvorazredna. Za posljednja dva stoljeća daje pouzdan izvor i do sada najdetaljniji prikaz povijesti Bosne pod osmanskom vlašću. Muvekitova povijest je jedino sintetičko djelo te vrste kod nas napisano od naših ljudi na turskom jeziku.

Muvekit se, pored sidžila i drugih prvorazrednih izvora, ponekad koristi i Bašeskijinim podacima, a, slično Bašeskiji, ponegdje bilježi i legende vezane za pojedine događaje tako da njegovo djelo služi i kao značajan izvor za proučavanje folklora Bošnjaka. Poglavlja ove kronike su period obavljanja dužnosti valija bosanskog ejaleta tako da je svaki valija, bez obzira na dužinu obavljanja ove funkcije i na značaj koji je imao, predstavljen u jednom poglavlju. Za ovu Muvekitovu historiju treba napomenuti još i to da je njen autograf, koji se nalazio u Orijentalnom institutu izgorio u požaru koji je zadesio ovaj Institut 17.5.1992. godine. Također je izgorio i prijepis Muvekitove Historije koji je sačinio Šejh Sejfudin Fehmi-efendija Kemura, a stradao je i drugi prijepis od Muhameda Enverije Kadića, u jednom stanu u onom dijelu Sarajeva koji su zaposjeli srpski fašisti. Prijevod na bosanski je srećom urađen na vrijeme pa se uskoro očekuje njegovo pojavljivanje.

Dvojica hercegovačkih autora, Mustafa Sidki Karabeg i Husejin Bračković, su ostavili kronike lokalnih zbivanja. Tako je Karabeg, kao

posljednji mostarski muftija pred dolazak austrougarske vlasti u Bosnu (umro je 1878), napisao djelo- *Tarih-i Neretva* (Historija Neretve), a Husejin Bračković (umro 1905) napisao je *Tarihče-i vukat-i Hersek* (Kratka povijest događaja u Hercegovini).

Na prijelazu iz XIX u XX stoljeće pisao je svoje djelo i Muhamed Enverija Kadić, rođen 1855. a umro 1931. godine. Njegovo djelo je ogroman zbornik građe u 28 svezaka velikog formata sa po 400 stranica rukom pisanog teksta na turskom jeziku. Pored toga što je u svoje djelo nazvano *Tarih-i Enveri* (Enverijeva Historija) uvrstio gotovo čitavo Muvekitovo djelo, zatim druge manje poznate kronike i ljetopisne zapise Kadić, je donio ogroman broj pjesama, priča, anegdota koje se odnose na pojedine događaje, a napisali su ih naši ljudi. Izuzetan je značaj ovog Kadićevog djela koje zbog svoga obima teško da može biti uskoro prevedeno, ali će svakako, kao i do sada, pružati istraživačima dragocjen materijal za izučavanje.

DALEKOSEŽNOST UTICAJA OBRAZOVANJA OSMANSKE TURSKE NA INTELEKTUALNU SREDINU MOSTARA

Prof. Dr. Ömer NAKIČEVIĆ

Značaj koji je imao Mostari njegova okolina u ranom i srednjem periodu osmansko-turske vlasti u našim krajevima, nimalo nije opao ni kasnije. Naprotiv, on se u neku ruku povećava, naročito u predvečerje okupacije bosne i Hercegovine od strane Austro – ugarske.

Čitajući radove na ovu temu nikada nismo mogli dobiti kompletnu sliku ovih događaja. To su bili fragmenti, isjecci ili pojedini dijelovi, a nerijetko i prepričavanje događaja. To su bili istorijsko – politički pristupi ovom problemu. Malo se ko upuštao u intelektualna dostignuća mostarske sredine toga perioda sa izuzetkom Hivzije Hasandedića, neumornog istraživača hercegovačke zbilje tokom osmansko-turskog perioda, a to je, po našem mišljenju, ono što zaslužuje našu pažnju i na što treba ukazati kada govorimo o stepenu intelektualne sredine Mostara.

Za izučavanje ovog pitanja najznačajniji je izvor monografija mostarskog muftije i vjernog učenika i pratioca muftije Karabega³³⁰, premda se ni drugi izvori ne mogu zanemariti.

Pa i pored tih izvora mi ćemo ponajviše koristiti osnovni izvor u monografiji o Karabegu koju brižljivo ispisuje njegov odani učenik i pratilac, takodjer mostarski muftija, Abdullah Riđanović.

Značaj ove monografije je višestruk. Mi za sada ovdje želimo istaći samo tri momenta, od kojih su dva već spomenuta, ali ne i razrađena, a to su:

³³⁰ Djelo „Mustafa-Sidki efendija Karabeg“ napisao je Abdullah Riđanović, također muftija u Mostaru, lijepim ta alik pismom na arapskom jeziku. Rukopis se čuva u Arhivu grada Mostara, broj: R 29, sada novi Inv.br.375.L.37 sa po 25-26 redaka na strani. Tekst je preveden i objavljen 2001 godine u Sarajevu. FIN pod naslovom „Karabeg“ na 197 strana. Predgovor sačinio i djelo preveo prof.Dr. Omer Nakičević.

O dogağajima tih godina su pisali izmeğu ostalih:

- Husejin Bračković pod naslovom *Mala istorija događaja u Hercegovini*, objavljeno 1312/1895 godine.

- Omer A.Balić, *Život i rad Muftija Karabega*, Novi Behar, godine 1932, broj 15

- Martin Đurđević, *Memoari sa Balkana*, str.166

- Dr. Safvet-beg Bačagić, *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti, Prilog kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine, Sarajevo, Zemaljska Štamparija 1912. str.157*

Mehmet Handžić, „*Književni rad bosansko hercegovačkih muslimana*“ str.24-26

Hivzija Hasandedić, „*Mustafa Sidki Karabeg, mostarski muftija od 1957-1878.godine i okupacija Mostara* u izdanju Glavnog Odbora El-Hidaje u Sarajevu 1944-godine. Tisak „Nove Tiskare Vrčak“ isti članak je objavljen i u „Glasniku VIS-a“ br.0-10septembar 1975 godine. Str.443-451

Hivzija Hasandedić, *Karabezi*, Anali GH biblioteke, njiga XVII-XVIII, str. 313-322

Hazim Šabanović, *Književnost muslimana BIH po orijentalnim jezicima. Sarajevo 1973. godine str.596-588*

- A. brojnost mostarske uleme,
- B. djela i titeratura po kojima su profesori predavali određene predmete u mostarskim školama učenicima Karađoz – begove medrese i drugim sličnim školama, i djela koja su izučavana za vrijeme specijalizacija ili dopunskog obrazovanja u Istanbulu i
- C. stilistika kao krajnji domet.

A. Brojnost mostarske uleme toga vremena

Bit će interesantno da se zadržimo na naučnoj atmosferi u Mostaru u predvečerje nemilosrdnih događaja u Hercegovini, (a zatim i pogibiji mostarskog muftije Karabega), posmatrajući tu atmosferu kroz prizmu nekolicine istaknutih alima i izučavanih predmeta u tadašnjim mostarskim školama, posebno u Karađoz begovoj medresi. To će nam pomoći da shvatimo kako se domaće stanovništvo obrazovano u ovoj školi i njoj sličnim, moglo služiti orijentalnim islamskim jezicima pa i stvarati ozbiljne radove, u ovom slučaju na arapskom. Pri tome ćemo se služiti nama dostupnim izvorima, ali zadržavajući se samo na ličnostima koje spominje ili daje neke podatke o njima autor monografije Karabeg, Abdullah efendija Riđanović, učenik tog muftije i njegov vjerni pratilac. Spominjanjem ovih imena ne iscrpljuje se lista učenjaka Mostara, jer je ovo vezano samo za ličnost ove dvojice mostarskih muftija. Mustafu Karabega i Abdullaha Riđanovića. U tretiranoj monografiji spominje se, slijedeće ličnosti:

Mustafa hadži Halil

Salih sin Hasana

Hadži Mustafa sin Muhameda, zvani Muki Zade, i

Mula Salih sin Hasana, Mostarac, zvani Bekersuva-zade. Ovo su domaći profesori muftije Karabega dok je na usavršavanju studija u Istanbulu slušao predavanja nekolicine profesora od kojih spominje:

Mula Halila i

Sejjid Hafiza ³³¹

U ovoj monografiji spominju se učenici muftije Karabega:

Ahmed sin hadži Muhameda, Dizdar-zade,

Muhamed i njegov bat Sulejman sinovi hadži Ahmeda Šakira, Džabi-zadea,

Ahmed sin Saliha, Hadži Ali-zade,

Hadži Mustafa sin hadži Muhameda Behlil-zade,

Salih i njegov brat Omer sinovi hadži Muhameda, Muslimbeg-zade,

Salih sin Ibrahim-bega, Alajbeg-zade,

Fadil i njegov brat Muhamed sinovi Hadži Ahmeda Kurta i dr.

Prvo spomenuti:

³³¹ O njima Abdullah-Sidki –Riđanović govori u rukopisu Karabeg, list 3a-4ab

-Mostarac Sarajlić Mustafa – Sidki Hilmi efendija, profesor muftije Karabega po završetku univerzitetskog obrazovanja u Istanbulu vraća u domovinu i nešto kasnije biva postavljen za mostarskog muftiju. Svu svoju pažnju i intelektualne sposobnosti posvetio je nauci i podučavanju, naročito po dolasku iz Stoca u Mostar kada je postavljen za muftiju. Njegovi učenici su bili iz Mostara i drugih mjesta Hercegovine. „Slušajući njega i njegova predavanja, bilježi Husejn Bračković, izašlo je mnogo sposobnih učenika. Kada je umro (1263/1848) na njegovo mjesto postavljen je Mukić Mustafa – beg efendija.³³²

Hivzija Hasandedić, svakako najbolji poznavalac ove tematike, oslanjajući se na druge izvore kaže za Hadži Mustafu-Sidki efendiku, Sarajlića da je bio murid Abdurahmana Sirrije, šejha oglavačke tekije.³³³

Hivzija Hasandedić navodi još jedan veoma važan podatak, a to je da je Hadži Mustafa –Sidki napisao jedno kratko djelo na arapskom jeziku bez naslova koje nam je sačuvano u prepisu jednog njegovog učenika po imenu Hasan, sin Mehmedov. Djelo je podijeljeno na šest glava (bab) i to:

- o nauci,
- o upravljanju državom i pokornost podanika vladaru,
- o borbi za vjeru (džihad)
- o dužnosti upotrebe oružja,
- o postupku s odmetnicima i nasilnicima i
- rekveriranje hrane i drugih potrebitina od naroda za vojsku.³³⁴

Hadži Mustafa efendija (Muki Zade) Mukić

Mustafa efendija Muki-zade (Mukić) rođen je u Mostaru u drugoj polovini osamnaestog stoljeća. Završio je Karađoz-begovu medresu u Mostaru. Profesor mu je bio, pored ostalih, i prethodni muftija Mostara, hadži Mustafa –Sidki efendija Sarajlić (Sarajli-zade). Bio je njegov najvredniji učenik. Kasnije je nastavio studije u Istanbulu gdje je ostao nekoliko godina, skladno vladajućem programu obrazovanja na visokim i renomiranim školama. Po povratku sa studija postavljen je za profesora (muderisa) Karađoz-begove medrese u Mostaru, verifikovane škole u rangu od dvadeset akči dnevno.³³⁵

Prema zabilješci hadži Abdullaha Riđanovića, autora istorijskog traktata o muftiji Karabegu, pred hadži Mustafom Muki-yadeom učili su, pored ostalih

³³² Vidi Husejin Bračković, *Mala istorija događaja u Hercegovini*, Uvod i prijevod s turskog Zejnîl Faić. Prilozi za orijentalnu filologiju, sv.34/1985, Sarajevo 1985, str.193

³³³ Koristi podatak Dr.Šaćira Sikirića, *Tekija na Oglavka*, Kalendar Gajret za 1941.godinu str.48,

³³⁴ OZAH, rukopis broj 32, in.br.268

³³⁵ V.Dr.Omer Nakičević, *Arapsko-islamske znanosti i glavne škole od XV do XVII vijeka*, Sarajevo, Mostar Prusac, Sarajevo 1988. str.100

Muftija Karabeg, arapski jezik po djelu Šerh'l-Kafije od mula Abdurrahmana ef-Džami, izučavajuć sintaksu i gramatiku do poglavlja „El-fi'l“

Hadži Abdullah ibni hadži Ahmed – Derviš Riđani (Riđanović) Mostarac,

Hadži Mustafa ibni hadži Ahmed ibni Ibrahim, Mostarac, zvani Karabeg-zade³³⁶

Jedno vrijeme je Mustafa efendija Muki-zade bio imam, hatib i mutevelija sultan Selimove džamije u Mostaru. Dužnost imama i mutevelije je napustio 1849/1265 godine jer je preuzeo položaj muftije Mostara. Na dužnost muftije ostaje do svoje smrti. Umro je u mjestu Janbou (Janbu'u'l-bahru) odlazeći na hadž kako navodi hadži Abdullah Sidki Riđanović, dok Hifzija Hasandedić zna da je hadži Msutafa umro po povratku sa hadždža u navedenom mjestu.³³⁷ Hifzija Hasandedić ističe da je ovaj muftija bio poznat i po imenu Beg-efendija, a da mu je puno ime hadži Mustafa Arif efendija Mukić, Arif je vjerovatno nadimak u značenju znalac.

Autor istorijskog traktata vezanog za muftiju Karabega, Abdullah Riđanović ističe da je hadži Msutafa sin Ahmeda, muftija, zvani Muki-zade, bio uzorit, plemenit i zahid krajnje skrušen, tako da mu nije bilo ravna u njegovo vrijeme. Nakon smrti muftije Sarajli-zadea 1847. godine neki ljudi su Mustafi-Sidki Muki-zadeu predlagali da se prihvati zvanja muftije Mostara, ali je to on odbijao. Napokon su se ovi obratili njegovu ocu da djeluje na sina da se prihvati toga zvanja. Insistiranje oca hadži Mustafa Muki-zade nije mogao odbiti, pa je postavljen za muftiju. Tu dužnost vršio je do smrti (1853/1265)

-Mostarac Alajbeg-zade (Alajbegović) mula Jusuf držao je javna predavanja u Istanbulu. Bio je veoma poznat među alimima Istanbula. Mostaraci su mu ponudili položaj muftije nakon smrti muftije Muki-zadea. Odbio je ponudu uz izvinjenje da drži predavanja u Istanbulu, pa je preporučio Mostarcima da se obrate Karabegu. Alajbeg-zade ističe da je Karabeg nadmašio svoje savremenike u znanju i intelegenciji, tako nije prostudirao sve tekstove predviđene programom pred svojim profesorima, ai je to svojim neumornim radom i danonoćnim isčitavanjem savladao. Na osnovu toga Mostarci su se i obratili Karabegu sa zamolnicom da se prihvati položaja Mostarskog muftije.³³⁸

-Hadži Mustafa-Sidki ef-

Najmarkantnija ličnost među mostarskim kadijama i među Karabezima svakako je Hadži Mustafa – Sidki ef-sin hadži Ahmetov, a unuk Ibrahimov. On je rođen u Mostaru 1249-počinje 21.V. 1833

³³⁶ Rukopis Arhiv hercegovine, Mostar Inventarski broj 375-R 29, list 3a

³³⁷ Hivzija Hasandedić, Mostarske muftije, Prilog kulturnoj povijesti Mostara, Glasnika VIS, broj 9-10, septembar- oktobar, 1975, str.443.

³³⁸ Arhiv grada Mostara, rukopis br.29, list 5a

godine.³³⁹ Detaljni podaci o muftiji Karabegu iznijeti su u integralnom prijevodu djela Karabeg.

I Mehmed Handžić osvrnuo se na Mustafu Sidki-efendiju Karabega zasnivajući svoje kazivanje na Maloj historiji Hercegovine od Husejn-efendije Bračkovića i navodi jedan citat iz tog djela koji se odnosi na održani govor muftije Mustafe Sidki Karabega upućenog buntovnoj masi koja traži da se pruži otpor austro-ugarskoj armadi i da u tom smislu izda fetvu. Mehmet Handžić navodi još jedan podatak vezan za hašiju na Mula Husrevov Mirar koju je nazvao Hidadu'n-nusus i kada je stigao do poglavlje Hakika i medžaz, a prema sastavu uvoda (dibadže) ovom djelu napisanom od strane njegova učenika Ahmed-efendije Dizdara stoji: „... odazvao se džennetskom pozivu u nesreći koja ga je nenadano zadesila. Šehid je bio od razbojničke proste mase za vrijeme ulaska austrijske vojske u Bosnu i Hercegovinu“³⁴⁰... Prema tome Mehmed Handžić nije imao uvida u biografsko djelo od od hadži Abdullah ef. Riđanovića, što će na drugom mjestu i izričito potvrditi, “--- jer kako o njemu tako i o njegovu djelu nemamo nikakvih podataka.”³⁴¹

Hadži Ahmed efendija

Hadži Ahmed ef. sin muftije hadži Mustafe-Sidki Karabega, rođen je u Mostaru 1808. godine. Po završetku osnovnog obrazovanja učio je u Koski Mehmed – pašinoj i Karađoz – begovoj medresi. Diplomom (idžazu) dobio je od čuvenog mostarskog alima hadži-Salih ef. Alajbegovića.

Imajući u vidu da je bio dobro materijalno obezbijeđen, nije se predavao službovanju, nego je predano izučavao i svjetovno i vjersko štivo, što mu je omogućilo da drži javna predavanja i učenicima i ulemi u zimskim danima u Karađoz-begovoj medresi. Predavanja su bila veoma dobro posjećivana. Posebno su zapažena njegova prigodna predavanja. Kada je formiran pokret u Mostaru za vjersko-prosvjetnu autonomiju odnosno borbu protiv austro-ugarske okupacije Bosne i Hercegovine, na čijem je čelu stajao Ali Fehmi ef. Džabić, hadži Ahmet ef. je, pored drugih, bio izabran za člana egzekutivnog odbora. Isticao se svojom živom riječi u agitovanju među muslimanima, putujući po Bosni sa svojim profesorom Salih ef. Alajbegovićem, a za vjersko-prosvjetnu autonomiju. Umro je u Mostaru 4. novembra 1942. godine.³⁴²

Hadži Ali Riza ef.

Hadži Ali Riza ef. je takodjer sin hadži Mustafe Karabega, mostarskog muftije. Rođen je 1872. godine. Poslije osnovnog obrazovanja nastavlja predano učiti u Koski Mehmed-Pašinoj i Karađoz – begovoj

³³⁹ Hivzija Hasandedić, Karabezi, učeni ljudi (ulema) njihov rad i djela. Alani Gazi Husrev-begove biblioteke, Knjiga XVII-XVIII, str.314

³⁴⁰ Mehmed Handžić, Teme iz književne historije, Sarajevo, str.334-336

³⁴¹

³⁴² Hivzija Hasandedić, ibid str.319-320. prema napomeni br.12, Hivzija Hasandedić je crpio za ove podatke više izvora koristio koje i navodi.

medresi. I on je dobio diplomu (ižazu) od Salih ef. Alajbegovića, kao i brat mu Ahmed, samo što on ne zatvara vrata obrazovanja nego nastavlja studije u Istanbulu. Za cijelo vrijeme života po povratku iz Istanbula nije prestao sa držanjem javnih predavanja i vazova po džamijama, a jedno vrijeme je predavao i vjeronauku u mostarskoj gimnaziji. Pored toga on se javlja nizom članaka u tadašnjim muslimanskim glasilima Beharu i El-Hidaji. On se javlja i samostalnim značajnijim radovima, mada mu neki prigovaraju zbog nesistematičnosti, slabog stila i značajnijeg logičkog lijeda. To su radovi:

-Rasprava o hidžabu (pokrivanju) muslimanki. To je u stvari odgovor Ajni ef. Bušatliću i reisu'l ulemi Čauševiću koji su u to vrijeme pisali na istu temu. Rad je objavljen u Mostaru a iznosi 30 stranica.

-Kratak životopis Muhammeda alejhi's-selama. U prvom dijelu oslobođa Isa alejhi's-selama, svakog božanstva a u drugom obrađuje ukratko životopis Muhammeda alejhi's-selama.

-Kapitalno djelo Ali-Riza ef. Karabega je prijevod Kur'ana, bez svog komentara. Prijevod je objavljen u Mostaru 1937 godine. Premda je pisac imao dobru namjeru, na prijevod su upućene oštre kritike kao i svakom drugom prijevodu, ne samo na našem jeziku nego i na drugim jezicima.

Ovaj Ali-Riza, brat mu Ahmed ef. i otac im Mustafa Sidki Karabeg imali su dobre porodične biblioteke iz kojih su mnoga djela odnijeta u Skoplje za tamošnju medresu, a jedan dio tih biblioteka i danas se nalazi kod nasljednika porodice Karabeg.³⁴³

-Ali Fehmi efendija Džabić

Ali Fehmi efendija Džabić sin hadži Ahmeda Šakir efendije, također mostarskog muftije, rođen je u Mostaru 1853 godine. U Mostaru je završio svoje obrazovanje iz islamistike, arapsko i turskog jezika. Po završetku obrazovanja besplatno je predavao na Roznamedži Ibrahim efendijinoj medresi. Kada mu je otac umro 1884 godine postavljen za muftiju, a imao je svega 31 godinu. Zbog stavljanje na čelo pokretu bosansko-hercegovačkih muslimana u borbi za vjersko-prosvjetnu autonomiju, okupacione vlasti su ga smijenile s položaja. Po odlasku u Istanbul na čelu jedne muslimanske bosansko – hercegovačke delegacije, austro-ugarske vlasti su mu zabranile povratak u zemlju, pa je ostao u Istanbulu do svoje smrti. Umro je 1918 godine.

Boraveći u Istanbulu bio je veoma dobro primljen zbog svog veoma dobrog obrazovanja, pa je i predavao na univerzitetu Daru'l-funun (od 1902 do 1908 godine).

Ovaj mostarski alim ostavio je iza sebe tri značajna djela iz gramatike i književnosti arapskog jezika koja su štampana u Istanbulu 1906 godine. Naučna i književna kritika ubraja Ali Fehmi-efendiju među vrhunske naučnike koji su svoja djela pisali na arapskom jeziku i proučavali

³⁴³ Hivzija Hasandedić, ibid str.320-321.

gramatiku, stilistiku i književnost arapskog jezika. Posebno se istakao u komentarisanju pjesama klasika arapske književnosti. Njegov doprinos je veoma velik u borbi za vjerske i političke slobode bosansko-hercegovačkih muslimana, što mu priznaju svi koji su pisali na tu temu, a oni su veoma brojni.³⁴⁴

I Mehmet Handžić veoma pozitivno govori o Ali Fehmi-efendiji Džabiću pa kaže da se služio arapskim jezikom kao rođeni Arap, da je svojim jezikom, poznavanjem literature i stilom, ne bi privlačio samo domaće znalce arapskog jezika nego i sve ljude koji se bave arapskom literaturom.

Među njegovim djelima koje je napisao na arapskom jeziku ističe se:

-komentar Ebu Talibove pjesme koju je Ebu Talib spjevao kada su mušrici bojkotovali Muhammeda alejhi's-selam, njegove sledbenike i sve oni koji su se za Poslanika zauzimali. Djelo je štampano u Carigradu 1327/1909 godine na 78 strana pod naslovom *Talebetu't-talib fi šerhi Lamijeti Ebi Talib*.

Drugo njegovo djelo koje zaslužuje veću pažnju od prvoga nosi naslov *Husnu's-sahabe ti šerhi eč'ari's-sahab*. U njemu je sabrao pjesme Poslanikovih ashaba, pretresavši preko dvadeset i pet starijih i novijih najvažnijih izvora, zatim ih je i prokomentarisao. Mislio je da taj svoj komentar razvrsta u tri toma, ali je uspio da objavi samo prvi tom (1324-26/1906-08) godine na 326 stranica u kojem je protumačio 770 stihova.

Ali Fehmi-efendija Džabić napisao je i neke bilješke na Muberridova *Kamila* u vremenu držanja predavanja u Daru'l-fununu u Carigradu. Istovremeno on je objavio u više radova u Istanbulu toga vremena među kojima i brošuru protiv aneksije Bosne od strane Austro-Ugarske. Ovu brošuru je objavio na turskom jeziku.³⁴⁵

-Hadži Abdullah-Sidki efendija Riđanović

Hadži Abdullah-Sidki efendija Riđanović, sin hadži Ahmeda Derviš-efendije, rođen je u Mostaru 1844 godine. Po završetku mektebskog obrazovanja produžuje sa učenjem u Karađoz-begovoj medresi. Profesor mu je bio muftija Karabeg. Primijetivši muftija Karabeg da je Abdullah Riđanović veoma talentovan on ga uzima kasnije sebi za asistenta, a potom i najintimnijeg prijatelja i saradnika. Prateći muftiju Karabega kroz život dugi niz godina, Abdullah-Sidki Riđanović je i mogao da sačini ovakvu malu istoriju niza zbivanja, ali uz dobru memoriju on je raspolagao i dobrim znanjem ne samo arapskog jezika, nego skoro svih naučnih disciplina islamske znanosti.

Prateći svoga profesora muftiju Karabega kao njegov mulazim, Abdullah-Sidki Riđanović je bio očevidac svih događaja o kojima govori

³⁴⁴ Vidi više, Hivzija Hasandedić, *Ali Fehmi Efendija Džabić Glasnik Vrhovnog Islamskog Starješinstva, broj*.

³⁴⁵ Mehmet Handžić, *Izabrana Djela*, knjiga I, Teme iz književne historije, Sarajevo, str. 400-402

njegova studija, neka vrsta monografije o muftiji Karabegu, ali i vjerni izvor svega onoga što je zadesilo i Mostar i nekolicinu istaknutih ličnosti toga vremena.

Ovim kraćim zadržavanjem na nekoliko savremenika glavne ličnosti djela *Karabeg* nismo iscrpili listu znanstvenika toga doba. Cilj nam je bio samo da skrenemo pažnju čitaocu da dobije kakav takav predsjek intelektualne zrelosti mostarske uleme.

B- Djela i literatura

Djela po kojima su profesori predavali određene predmete u mostarskim školama i djela iz kojih su izučavali određene predmete u vrijeme specijalizacije u Istanbulu.

Sve ovo što želimo ovdje reći zasniva se samo na podacima koje nam pruža monografija o Karabegu iz pera njegova učenika i pratioca Abdullah Riđanovića. Ovo ne iscrpljuje listu izučavanih predmeta i udžbenika obaveznih studija, jer, pretpostavljamo, da i sam autor ove monografije nije mislio navesti sve udžbenike, nego samo neke da bi predočio čitaocu do koje gornje granice su, svojevremeno, dosegali učenici predani izvorima znanja. Osim toga kako bi se učenici mogli snalaziti u tako složenim studijama, a da prethodno nisu savladali gradivo koje bi ih dovelo do pojmanja i razumijevanja najkomplikovanijih detalja npr. iz oblasti predmeta usul gdje se navodi da su izučavali predmet usula po djelu *Miratu'l-usul*, kasnije nazvano *Mirkatu'l-vusul*, a koje raščlanjuje i detaljiše četrnaest djela iz usula i isto toliko djela iz furua.

Jedno od zapaženih izučavanih djelavezano za arapski jezik bilo je djelo tzv. Kafija (*El-Kafijetu fi'n-nahv*), jer bez arapskog jezika nema izučavanja glavnih izvora islamskog učenja, bez gramatike i sintakse nedokučiva je spoznaja tradicionalnih nauka pa ni racionalnih.

Djelo Kafija (*El-Kafijetu fi'n-nahv*) bilo je prioritetno djelo za izučavanje pravila gramatike arapskog jezika. Djelo je napisao Dželaludin zvani Ibn Hadžib, Malikija Nahvij (gramatičar umro 644/1264). Ovo djelo je sažetak arapske gramatike. Ono je veoma cijenjeno i korišteno širom islamskog svijeta. Komentarisano je na desetine puta i na svim orijentalno-islamskim jezicima.

Među poznatim komentarima je i komentar Nuruddina Abdurrahmana ibni Ahmet, zvanog Al-Džami (umro 898/1492) u kome je sažeto i na najbolji način izloženi korisni podaci do tada svih napisanih komentara. U njem je autor unio nova objašnjenja do kojih je došao i nazvao ga *El-Fevaidu'd-dijaijje* (Svijetle Koristi). To djelo je danas doživjelo najširu upotrebu (vrijem Hadži Halife koji i bilježi ove podatke) zbog velikog filološkog značaja. Na brojna pitanja u ovom djeludao je odgovor i objašnjenje Isamuddin Ibrahim Esferaini (umro 943/1536), mada Hajruddin ez-Zirikli navodi da je umro (945/1538) u svojoj *Hašiji* (glosi). Ovo Isamuddinovo djelo navelo je Allameka Muhameda ibni Musa, Bosnevlja

(Bošnjaka) (umro 1035/1625) da napiše svoju Hašiju (glosu) i u vidu pitanja i odgovora daje svoja objašnjenja.³⁴⁶

Šerhu'š-Šemsijeti je komentar djela *Eš-Šemsijetuš*, djela iz oblasti logike. Osnovno djelo je napisao Kazvini (Nedžmuddin Omer ibni Ali El-Kazvini) zvani Katib, učenik Nasruddina Tusija (umro 693/1293). Djelo je sačinio za svoga profesora Šemsuddina Muhammeda i po njemu dao ime ovome svome djelu. Djelo je komentarisao Teftezani Saduddin, a kasnije doživjelo desetak komentara i *hašija* (glosa). Njega je komentarisao, između ostalih, i Muhammed ibni Musa, Bosnevi, Allamek (umro 1045/1653)³⁴⁷ *Šerhu Šemsijeti'l-Katib* iz oblasti logike od Razija (Kutbuddina Mahmuda ibni Muhammed ef-Razija) koje je on nazvao *El-Kavaidu'l-mantikijetu fi šerhi'š-Šemsijeti* El- (Logička pravila – Komentar Šemsijete).

Hašijetu's-Sejjidi'š-Šerif je glosa na gore spomenuto djelo iz oblasti logike od Razija koje je napisao Đurđani (Es-Sejjidu'š-Šerif Ali ibni Muhammed el-Đurđani (umro 816/1413) kada je i završio ovo djelo. Ovo djelo ponekad se zove i *Hašijetu kučuk* (Mala glosa).³⁴⁸

Hašija Sijalikutija na *Tarafu't-teavvurat ti'l-mantik*

Hašija Isamuddina na *Tarefu't-tesavvurat ti'l-mantik*. Zirikli napominje da je Isamuddin pisao, između ostalog i komentare (šuruh) i glose (havaši) iz oblasti, gramatike, logike i tevhida (monoteizma).³⁴⁹

Šerh Akaidi'n-Nesefi. Osnovno djelo je napisao Nesefi (Nedžmuddin ebu Hafiz Umer ibni Muhammed (umro 537/1142) veoma sažet tekst koga su komentarisali brojni učenjaci, među kojima i Teftezani (Se'auddin Mes'ud et-Teftezani, umro 793/1389) a ovaj komentar završio 768/1366 godine. U svom uvodu ističe da Akaid od Nesefija sadrži svjetle korisne podatke u okviru nekoliko poglavlja koji su temelji i principa vjere.

Havaši'l-hijali. Jedna od značajnijih glosa (hašija) na ovaj Teftezanin komentar Akaida od Nesefije bila je glosa Hijalija (Ahmeda ibni Musa, zvanog Hijali, umro 860 ili 862/1455 ili 1457). Glosa je bila veoma prihvaćena, pisana metodom sažetka pomoću koje se provjeravala oštroumnostu učenika. Neki kažu da je taj metod preuzeo Ibni ebi'š-Čerifi'l-Kudri (umro 903) u svojoj glosi. Postoji kazivanje da je Hijali ovu glosu na Komentar Akaida od Nesefija napisao u vrijeme kada je držao predavanja u Plovdivu (Filipe, Bugarska) i kada je otišao na planinu da izmijeni zrak u toku jednog ljeta i poklonio je veziru Mahmud- paši, što nije bilo pravo Sultanu Mehmetu Fatihu.

Hašije Šerhi Akaidi'n-Nesefi od Sijalikutija (Abdulhakim ibni Šesuddini'l-Hindi es-Sijalikuti, umro 1067-1656). Ovu glosu učenjaci su ocijenili kao najbolju među desetinama drugih glosa.³⁵⁰

³⁴⁶ Hadži Halifa, *Kešfu'z-zunnun'an esmai'l-kutub ve'l-funun*, 2/1320-1322

³⁴⁷ Hadži Halifa, *Kešfu'z-zunun*, 2/1063-1064

³⁴⁸ Hadži Halifa, *Kešfu'z-zunun*, 2/10639

³⁴⁹ Hajruddin ez-Zirikli, *El-l'lam* 1/66

³⁵⁰ Hadži Halifa, *Kešfu'z-zunun*, 2/1148

Hašijetu'l-Hijaliju, autor nije dovršio nego ostavio u konceptu, pa je njegov učenik Abdurahman Ajnetabi, a na njegov zahtjev, sredio.³⁵¹

Hašiju na komentar ne Naeilinan Akaida je upisao Isamuddin (Hajruddin ez-Zirikli, El-l'lam, 1/66).

Šerh Telhisu'l-Miftah fi'l-me'ani ve'l bejan. Osnovno delo je napisao Kazvini Dželaluddin Muhammed Ibni 'Abdurrahman el-Kazvini (umro 739/1338). To je veoma poznato delo koje obrađuje treći deo djela *Mitahu'l-'alum* i najkorisnije što je do tada napisano iz oblasti *'ilmu'l-belage*, ali sa dosta nepotrebnog i razvučenog govora, pa je Kazvini napisao *Telhis* na to djelo koje sadrži potrebna pravila, i unio novi i prikladniji raspored nego što je to bilo u osnovnom djelu. Djelo je podijelio na predgovor) tri naučne discipline:

Prvo, *Ilmu'l-meani*. Ovaj dio je podijelio na osam manjih poglavlja,

drugo, *'ilmu'l-bejan*, u kome su djelovi o tešbihi, istiari i kinaji i

treći, *ilm'l-bedi'*, a onda je napisao i drugo djelo kao komentar na

Telhisu'l-Miftah i dao mu ime *El-Idah*. I *Telhisu'l-Miftah* od Kazvinija a komentarisano je bezbroj puta, među kojima ga je komentarisao i Teftazani (Se'aduddin Mes'ud ibni Umer et-Teftazani, umro 792/1389). To je dobar komentar koga je autor završio 748/1347, a zatim ga je sazeo u drugom napisanom komentaru i završio 756/1355. Prvi komentar mu je poznat po imenu *El-Mutavvel*, a drugi sa *El-Muhtesar*. To su najpoznatiji komentari *Telhisu'l-Miftaha* i najviše korišteni, s obzirom na lijep raspored i dobar izraz vrhunskog stručnjaka.³⁵² I komentari *Telhisa*, *El-Mutavvel* i *El-Muhtesar* imali su više komentara. Ovo se davnih dana odrazilo i na naše područje tako da ta djela izučavaju i Mostarci. Naš poznati mislilac i plodni pisac Hasan Kafi usudio se da i on sašme djelo *Temhis* od Kjazvinija i dao mu ime *Temhisu't-Telhis*, a zatim i prokomentarisao ovo svoje djelo i dao mu ime *Šerhu Temhisi-t-Telhis*.

Eškalu't-te'sis fi'l-hendese je napisao Semerkandi (Šemsuddin Muhammed ibni Ešref, umro oko 600/1203). Djelo sadrži oko 35 geometrijskih crteža, preuzetih iz knjige Iklidisa koje je komentarisao Kadiyade Rumi 815/1412 godine u Semerkandu. To je izraženo na kraju djela i ebdžet hesabom. I ovo djelo je imalo više komentara.³⁵³

Šerhu'l-Kafijeti od Redije (Redijuddin Muhammed ibni'l-Hasan, el Isterabadi, Najvij). Brojni su komentari na Kafiju, ali ovaj je najzamašniji. Djelo je napisano 686/1287. godine. Sujeti kaže da tako nešto nije napisano u Kafiji pa ni uopće o gramatici. Đurđani (Es-Sejjidu's-Šerif Ali ibni Muhammed el-Đurđani) je prokomentarisao ovo djelo.

Šerhu Metalii'l-envar. Osnovno djelo je napisao Siradžuddin Mahmud ibni ebi Bekir el-Ermevi, umro 682/1283. godine za koje su učenjaci pokazali posebnu pažnju, istraživali njegov sadržaj i pročavali.

³⁵¹ Hadži Halifa, *Kešfu'z-zunun*, 2/1145-1149

³⁵² Hadži Halifa, *Kešfu'z-zunun*, 1/473-474

³⁵³ Hadži Halifa, *Kešfu'z-zunun*, 1/105

Autor je djelo podijelio u dva djela, prvi govori o logici a drugi je raščlanio na:

-opća pitanja (*el-umuru'l-'amme*).

-o substanci (*el-dževahir*).

-o emanaciji (*el-e'arad*) i

-o teologiji (*'ilmu'l-ilahi*). Djelo je komentarisao Razi (Kutbuddin Muhammed ibni Muhammed (Mahmud ibni Muhamed) er-Razi, umro 842/1438 godine. Djelo je mnogo cjenjeno i mnogo korisno. Razi ga je nazvao *Levamiu'u'l-esrar*. I na ovo djelo su napisani brojni komentari i glosa (*eš-šuruh* i *el-havaš*) među njima i Đurđani.

Šerhu'l-Mutavvel ale't-Telhis od Teftezanija. Osnovno djelo je napisao Kazvini.

Havaši Es-Sejjidi's-Šerif, Đurđani, na *Šerhu'l-Mutavvel*.

Šerhu'l-Mevakif razrađuje ilmu'l-kelam. Osnovno djelo je napisao Idži (Abdurrahman ibni Ahmed, el-Idži, umro 75/1355). To je veoma cjenjeno djelo za koga su se zainteresovali brojni alimi, među kojima i Es-Sejjidu's-Šerif, Đurđani.

Šuruhu Tedžridi'l-kelam. Osnovno djelo je napisao Tusi (Nasruddin Ebi Dža'fer Muhammed ibni Muhammed, et-Tusi, umro 672/1273). Ovo djelo nazvano je i *Tedžridu'l-'akaid*. Raspređeno je u šest cjelina (*mekasid*).

- o općim pitanjima (*fi'l-umuri'l-'ammeti*)

- o substanci i emanaciji (*fi'l-dževarihi ve'l-e'radi*)

- o dokazima Stvoritelja i Njegovim atributima (*ti isbati's-Sani'i ve sifatihi*),

- o poslanstvu (*fi'n-nubuvveti*).

- o rukovoğenju (*fi'l-imametai*) i

- o budućem svijetu (*fi'l-Mi'ad*). To je veoma poznato djelo za koga su se zainteresovali genijalci iz ove oblasti, neki prihvatili stavove autora neki prigovarali, ako da su napisani brojni komentari i glose (*eš-šuruh ve'l-havaši*). Posebno je značajan komentar ovog djela od Isfehanija (Šemsuddin Mahmud ibni 'Abdurrahman ibni Ahmed el-Isfehani, umro 746/1345godine) kojeg je nazvao *Tečjidu'l-kavaidi fi Šerhi 'l-'akaid*. Na ovo djelo je napisao Es-Sejjidu's-Šerif, Đurđani, glovu veoma cijenjenu, posebno među ulemom Rumelije (Evropske Turske) po imenu *Hašijetu't-Tedžrid*. Ona je bila obavezna po naredbi Osmanski sultana da se izučava kao izvorno djelo za *ilmu'l-kelam*. Zbog toga su i na ovu glosu napisani brojni komentari glose.³⁵⁴

Et-Telvih od Teftezanija (Mes'ud ibni Omer ibni Abdullah et-Teftezani, umro 792/1389). Puno ime ovo djela je *El-Telvih ila kešfi gavamidi't-tenkih*.

Et-Tevdih od Sadri Šeri'a (Ubejdullah ibni Mes'ud el-Buhari el-Hanefi, umro 747/1346). Prvo ime ovo djelo je imalo *Tenkihu'l-usul* a kasnije nakon izvjesne dopune i rasporeda u djelu, gdje je autor definisao

³⁵⁴ Hadži Halifa, *Kešfu'z-zunun*, 1/346-347

prvo šta je tikh (islamsko pravo), a onda ovorio o šerijatskim dokazima koji se baziraju na četiri izvora: Kur'anu, sunnetu Poslanika alejhi'sl-selam, idžma'u i kijasu (koncenzusu i analogiji) i tako do kraja, a potom kod prepisivanja unosi definicije raznih pojmova i daje bolji rapored, piše lijep komentar i daje ime djelu *Et-Tevdih fi halli gavamidi't-tenkih*. Pošto je ovaj komentar postao kao osnovni tekst uslijedili su brojni komentari i glose. Najprvi komentar toga djela i ujedno najbolji napisao je Teftezani (Se'aududdin Mes'ud ibni Omer et-Teftezani, eš-Šafi'l, umro 792/1389 godine). Ovaj komentar se često zove, kao što je rečeno, *Et-Telvih fi kešfi hakaiki't-Tenkih*. Pošto je ovaj komentar bio veoma tražen od strane studenata ove naučne discipline a i profesori su pokaivali posebnu pažnju, te otuda je došlo do brojnih komentara i glosa.

Šuruhu'l-Hidaje. Komentari *Hidaje* su brojni. Osnovno djelo je napisao Merginani (Šejhu'l-islam Burhanuddin Alai ibni Ebi Bekr el-Merginani, umro 593/1196 godine). Jedan od alima, Ekmeluddin kaže da se prenosi da je autor El-Hidaje zadržao se na pisanju ovog djela punih trinaest godine, da je postio cijelo to vrijeme, nastojeći da niko ne primijeti da posti. Zahvaljujući takvom trudu i radu ovo je djelo prihvaćeno od islamskih učenjaka. O tome je rečeno u stihu:

Djelo *el-Hidaja* je poput Kur'ana, sanmo što je ono napisano-

Tako nešto o šeriatu učenjaci ranije nisu saždali

Pridržavaj se pravila El-Hidaje i smjernica ponašanja

Tvoja riječ biće zastićena od laži i skretanja

Možda nijedno pravno djelo nema toliko komentara i glosa kao djelo *El-Hidaja* Hadži Halifa navodi oko petdesetak takvih djela u *Kešfu'z-zununa* pod raznim imenima, među kojima se navodi i komentar Zejle'ija (Džemaluddin 'Abdullah ibni Jusuf ez-Zejle'i, umro 762/1360 godine). Prema ovom izvoru Zejlei je izvukao sve hadise koji se na neki način navode u djelu El-Hidaje i nazvao to svoje djelo *Nasbu-r-rale li ehadisi'l-Hidaje*, I Ibni Hadžer Askalani (Ahmed ibni 'Ali ibni Hadžer el Askalani, umro 852/1448 godine)u svom djelu koga je nazvao *Ed-Diraje fi muntehabitahridži ehadisi'l Hidaje* kaže da je Zejle'i u ovom svom djelu detaljno iscrpio i prostudirao sve hadise i esere (hadisi vezani za ashabe), a aonda je istražio i sve dokaze protumižljenika za svako poglavlje u djelu Zejle-ija³⁵⁵. Zadržavajući se na ovim podacima cilj nam je bio d ukažemo sadašnjem čitaocu, posebno studentu i profesoru naših obrazovnih institucija što se izučavalo i kako su ova djela našla mjesto kao izvor izučavanja arapskog jezika, logika, akaida, hadisa, terfsira i tikha (islamskog prava) i drugih nauka u našim krajevima, pa čak i tehnike i geometrije.

Ovo su, uglavnom, djela koja su izučavana za vrijeme specijalizacija u Istanbulu. Međutim, metoda, odnosno, predmeti i djela iz kojih su izučavani ti predmeti skoro nisu ni u čemu izostajali kod učenja u našim

krajevima iza metode koja je primjenjivana u Istanbulu i onoga što je izučavana u vrijeme specijalizacije.

Mi ćemo i ovaj puta govoriti globalno o predmetima koji su izučavani, ali ćemo se zadržati i na samim izvorima koje nam navodi Abdullah Riđanović, kad govori o učenicima koji su sticali obrazovanje pred muftijom Karabegom. To je čitava lista programiranog gradiva, po nekoliko djela za jedan predmet. Prema navodima Abdullaha Riđanovića, zastupljeni predmeti u Karađozbegovoj medresi bili su:

arapski jezik,
logika,
geometrija,
etika – ahlak,
hadis,
akaid (apologetika)
tefsir (etgzegeza Kur'ana) i

fikh (islamsko pravo) u najširem smislu. Ti predmeti izučavani su na bazi slijedećih izvora. Mi smo o nekim od njih već ranije govorili i sada ćemo ih samo taksativno nabrajati, a ona o kojima nismo govorili zadržat ćemo se na najosnovnijim podacima.

-Šerhu'l-Kafijeti od Mala Džamija,

-Hašijetu Abdulgafur el-Lari, učenika Mula Džamije (umro 912/1506 godine) na djelu Šerhu-l Kafije³⁵⁶

-*Šerh Muhtesar Isagudžu*. Isagudži je riječ grčkog porijekla, a znači pet sjelina. Djelo je iz oblasti logike o čemu su pisali brojni raniji i kasniji mislioci. *Muhtesar Isagudži* je napisao Serahsi (Ebu'l-Abbas Ahmed ibni Muhammed ibni Mervan Es-Serahsi, ubijen 286/899). Poznato djelo *Muhtesar Isadudži*, mnogo korišteno „u naše vrijeme“ vrijeme Hadži Halife, je *Muhtesar* koji se pripisuje Ebheriju (Esiruddin Mufeddal ibni Omer el-Ehberi, umro u granicama 700/1300godine). Taj *Muhtesar* sadrži sve što je potrebno navesti iz oblasti logike. Ovo djelo ima brojne komentare i glose među kojima je i komentar Fenarija (Šemsuddin Muhammed ibni Hamza el-Fenari, umro 834/1430 godine). I ovo djelo je izučavano u mostarskim medresanskim klupama, koje je predavao muftija Karabeg. To je veoma razrađeni i lijepo napisani komentar. I o njemu je napisano više glosa.³⁵⁷

Multeka'l-ehbur fi'l-furu'i'l-hanefćije od Halebija (Ibrahim ibni Muhammed el-Halebi, umro 956/1549 godine). Ovo djelo sadrži pitanja tretirana u djelima: *El-Kuduri*, *El-Muhtar*, *El-Keny* i *Vikaje*, interpretirana veoma lahkim stilom. To je autor uključio i neka pitanja iz djela *El-Hidaje*, ističući pri tome stavove koji su pretežniji, ali uz navodjenje kasnije i druga mišljenja. Redovno je nastojao da ukažena ono što je vjerodostojnije i jače,

³⁵⁶ Hadži Halifa, n.d. 2/1372

³⁵⁷ Hadži Halifa, n.d. strana 1/206-207

ne zanemarujući ni jedno pitanje tretirana u gore spomenuta četiri djela. Zbog toga je ovo djelo postalo veoma popularno i prihvaćeno, posebno od strane hanefijske pravne škole. Djelo je završeno 923/1517 godine, a prokomentarisao ga njegov učenik Hadži Ali Halebi, umro 967/1559 godine.³⁵⁸

Es-Siradžije fi'l-feraid sa komentarom Es-sejjidu's-Šerif, Đurđanija.

El-veledijje fi'l-adab. Vjerovatno da se radi o djelu *Veled name* poezija na perzijskom poput *Mesnevije od Sultan Veleda, Ahmed ibni Muhammed el-Konjevi, umro 712/1312*. Ovo znači da su se služili i perzijskim jezikom, što je vjerovatno jer je perzijski jezik bio veoma prisutan u to vrijeme u skoro svim našim medresama, čak i onim koje nisu bile verifikovane.

Šerhu's-Šemsije, Kutbuddin Razija.

Havaši na to djelo od Es-Sejjidu's-Šerifa, Đurđanija

Hašija Sejlekutija na ta obadva djela *fi Tarafu't-tesvvurat*

Hašija Isamuddina na ta obadva djela *fi Etrafi't-tasdikat*,

Mešariku'l-evnari'n-nebevijjeti min sahabi'l-ahbari'l-mustafefijjeti od Saganija (Radijuddin Hasan ibni Muhammed es-Sagani, umro 650/1252 godine). Djelo sadrži 2-246 autentičnih (sahih)hadisa. Autor ga je napisao za riznicu (biblioteku) Mustansira ibni Zahir ivni Nasir Mustedi. Djelo ima više komentara i glosa (hašija). Prema zabilješci Evlije Čelebije taj broj iznosi 23 što komentare što glose. Među njima je komentar koje ga je predavao mostarski muftija Karabeg svojim učenicima tzv. *Mebariku'l-ezhar fi šerhi mešariku'l-envar*. Izbor ovog komentara da se izučava u mostarskoj medresi nije slučajnost, nego svjesno opredjeljenje. Predavač mostarski muftija, Karabe, svakako je znao zašto se opredjelio. Hadži Halifa nam nudi neke podatke o ovom djelu koji bi zasigurno, mogli biti presudni kod izbora ovog komentara među tolikim brojem komentara i glosa, a njih je prema istom izvoru, dvadesettri, što ne isključuje da ih ima i više. Mi ćemo se zadovoljiti ovim podatkom, zašto je pao izbor na ovaj komentar i najzad kakvog je bila naučnog profila mostarska Karađoz-begova medresa u kojoj je predavao, pored ostalih i muftija Riđanović, a obrazovao se, samo tu, nigdje na drugom mjestu i autor monografije, također mostarski muftija, Abdullah – Sidki.

Eškalu't-te'sis (geometrija i neki problemi građenja) koje je predavao mula Salihov sin, Hasan, zvani Bekersuva-zade).

Kitabu'l-alakati fi'l-medžaz

Šerhul-Akaidi'n-nesevijjeti od Teftezanija.

Glosa (*hašije*)na to djelo od Mula Hijalija.,

Šerhu'l-Muhtesar ali *Telhisi'l-Millah* od Teftezanija,

Šerhu'l-Hidaje od Kadi Mira,

Hašija (glosa) na to djelo od Muslihuddina Larija

³⁵⁸ Hadži Halifa, n.d. 2/1814

Hašija (glosa) od obadva djela od Kefevija do poglavlja *El-Hujuli*,
Miratu'l-usul od Husroa.
Šerh (komentar) na to djelo od Tartusija.
Tarikatu'l-muhammedijje od Muhammeda Pir ali, zvani Birgili
(umro 981/1573)

Traktat (*risala*) *Ejjuba'l-veked od Gazalija*
Tefsiru'l-Kadi el Bajdavi (Sure; el-Hudžurat, El-Vakia'tu i el'-
Ankebul – 29, 49 i 56)

Kasidetu Ebi'l-Feth- Besti, (puno mu je ime Ebu'l-Feth Ali ibni Muhammed, pisac i pjesnik, umro 401/1010). Pjesma broji od 60 distiha o spoznaji (*me'arif*) i uslovno rečeno o asketizmu (*zuhdu Halif*).³⁵⁹

B. Stilistika kao krajnji cilj

Stilistika je treći momenat, što čini visok stepen vjerovatnoće da je mostarska škola mogla producirati znanstvenika koji se pozabavio ozbiljnim radom iz oblasti stilistike. Djelo iz te oblasti nedavno je objavljeno pod naslovom *Kuranski belagat i njegov I'džaz – Nadnaravnost Kur'ana*, čiji je autor za sada ostao nepoznat. Djelo *Kur'anski belagat* prisilio nas je da između ostalih razloga da se detaljnije pozabavimo djelom *Karabeg* napisanim lijepim stilom na arapskom jeziku, perom mostarskog alima i muftije, Abdullaha Riđanovića. Kod razrade stilistike Kur'ana u spomenutom djelu, naveli smo kao potencijalnu ličnost i ovog alima, ali smo i dalje ostali u nedoumici. Na to nas je navelo to što je rukopis, kako smo u uvodnom djelu djela *Kuranski belagat* rekli, da je pronađen u ostavštini jednog od Riđanovića. Međutim, sada kad imamo pri ruci i ovo djelo u originalu iz pera Abdulaha Riđanovića, historisko-didaktičkog i književnog sadržaja, protkan političkim zbivanjima izrelim pogledima i autora djela Abdulaha Riđanovića i glavne ličnosti djela po kome je djelo i dobilo naslov *Karabeg*, jedrinu arapskog jezika u tom djelu, posebno u završnici, gdje dolazi do izražaja i smisao za arapsku poeziju pa i sedž', o čemu će biti kasnije više riječi, pa i ilustrativnog prikaza prevedenih stihova u slobodnom metru, zatim i dobro poznavanje istorije islama, što nas sve više navodi na pomisao, da bi to mogao biti niko drugi nego neko ko je obrazovan po povjetarcu mostarske škole.

Ovdje se moramo zadržati na kraćem prikazu djela *Kur'anski belagat i njegov idžaz* u kome se stilski jedro i detaljno govori i sadržaju naslovne teme, ne gragmentalno kao što su to pisali do sada nama poznati, naši istraživači i islamisti, nego piše studiozno, na stotinjak strana, praveći prigovore i nekim istaknutim misliocima na parnasu arapsko-islamskog rada i doprinosa razvoja misli o stilu Kur'ana i njega i'džaza. To je, u stvari jedan ozbiljniji rad koji dokida ranije izrečene tvrdnje domaćih istraživača. Jezik je nešto mlađi, vrijeme korištenja arapskog reformisanog pisma prilagođenog bošnjačkom izgovoru ali uz zadržavanje stručnih termina

³⁵⁹ Hadži Halifa, Kešfu'z-zanun 2/1336

nadajući nikakvo objašnjenje. Vješto se služi arapskom poezijom predislamskog i ranog islamskog perioda uz kritički osvrt. U ovom radu on se zadržava i na mislima brojnih komentatora Kur'aana. Tu su zastupljeni između ostalih Tibrizi, Razi, Bakilani, Dževzi, Šatibi, Mustafa Sadik Rafi, Zemahšeri, Nurullah Šusteri, Muhammed Rešid Rida, Šejh Muhammed Abduhu i drugi.

Autor djela *Kur'anski belagat* dobro je vladao orijentalnim-islamskim jezicima. Njemu su poznata izvorna djela koja tretiraju ovu tematiku. On koristi ne samo literaturu teološkog sadržaja, nego i literaturu iz drugih oblasti. Njegov rad nije kompilacija, pabirčenje drugih izvoda slične sadržine, nego rezultat studioznog razmišljanja. Bio je izraziti poznavalac arapskog jezika. To je došlo do izražaja kod brojnih gramatičkih analiza pojedinih ajeta, ali i tada u sklopu dokazivanja nadnaravnosti stila Kur'ana, da bi ostao vjeran naslovu djela. Otuda teološka strana u njegovu djelu nije zastupljena kao i kod većine ranijih učenjaka koji su izučavali ovu naučnu disciplinu. Prema tome ovaj njegov rad predstavlja izražajnost stila Kur'ana, pa se kreće u okviru stilistike Kur'ana ili kako autor kaže, *belegatske mudžize*, jer je to bilo vrijeme kada je belagat bio prirodno svojstvo svakog Arapa, seljaka i građanina. Otuda autor stavlja jezične vrednote na prvo mjesto i kroz to vrši izazov. Da navedemo jedno njegovo razmišljanje o tome:

„... Obični Arap u to doba imao je toliko dara, da osjeća u njemu (Kur'anu) neku dušu koju samo ona Sila koja prirodom vlada, može udahnuti, poput što mi, npr. Osjećamo u prirodnoj ruži kada je usporedimo sa umjetnom, koju je ljudska ruča načinila. Razlika između priznatog *beliga* i običnog Arapa je samo ta, što je taj *belig* poznavao još i žilice i sudova kroz koje struku sokovi života u njegovim ajetima i zakone po kojima se to događa.

Mogao bi, možda, koji nas posumnjati u taj *i'džaz*, stoga što se neki ajeti mimo ostale ističu sa nekim još višim belagatom, i staviti ovaj prigovor. Ako je *Kur'an* Božija volja bila da njegov belagat Arapima služi kao *mudžiza* i dokaz Muhammeda alejhi's-selamova poslanstva, i ako su Arapi bili u stanju shvatiti te njegove *mu'džize*, onda zašto da bude razlika među njegovim ajetima, i zašto nisu svi ajeti na istom stepenu *belagata*, pa da tek onda možemo vjerovati da je on izravno djelo onog istog Allaha džellešanuhu koji je i čovjeka stvorio.

Ovaj prigovor bi bio na mjestu, kada bi npr. svaki cvijet u prirodi svakoga nas jednako osvajao. Ruža u svijetu cvjetova zaprema prvo mjesto, ali ima dosta živih bića kojima, možda, bolje godi oblik, boja i miris kojeg drugog cvijeta iz carstva Božije prirode. Pa i oni koji najviše uživaju u ružinu mirisu, žele da kraj nje i drugog cvijeća zasade. Kada bi taj prigovor, dakle, smisla imao, onda bi imalo smisla i Bogu prigovoriti zašto nije zemaljsku površinu samim ružama okitio. Da je *Kur'an* postigao *hadd-i-idžaz* u svakom *ajetu* vidi se iz činjenice da su ti njegovi *ajeti* na arapske

belige različito djelovali i da samo jedan ajet nije sve *belige* jednako osvajao. Među najljepše zimsko umjetno svijeće metni pravi cvijet ili koju hoćeš biljku koju je proljetna kiša zaljevala i žarko sunce grijalo pa ćeš osjetiti kolika je razlika između onih što ljudska ruka pravi i onih što Halik izravno u prirodi stvara. Tako isto jednom pravom Arapu uzmi s reda koji hoćeš ajet, pa ga stavi između redaka ili na čelo jedne najljepše kaside, on će tu istu razliku osjetiti“ (*Kur'anski belagat i njegov i'džaz – Nadnaranost Kur'ana*, Sarajevo, 2000.str.49-50)

Eto ovaj obrazovni sistem rada znalce kakav je bio mnogo Mostarac, za nas sada interesantan muftija Karabeg za koga njegov pratilac Abdullah Riđanović, sentimentalno uzvikuje neposredno iza Karabegove pogibije.

Nema izgleda da će vrijeme poroditi njemu slične

Jer je vrije, doista, škrtu za njemu približne.

Za nas koji tragamo za intelektualnom prošlošću Mostara veoma interesantna je ličnost, ne samo muftija Karabeg, nego i njegov učenik, koji stiče svoje obrazovanje i osnovno i vrhunsko zaokruženo baš u rodnom Mostaru. Nema sumnje da je to posljedica posebnog interesovanja, ali i posljedica studioznog rada, zatim programa obrazovanja i naučne atmosfere koja je vladala mostarskom kotlinom. Zar intenzivni rad riječ *čelebi* (učen) uz imena brojnih alima, ranije, i termin *sidki* (iskren) ili *arif* (znalac) kasnije uz imena više Alima Mostara, ne govori nam mnogo. Taj termin nalazimo uz imena:

-Hadži Mustafa –sidki efendija Sarajlić,

-Hadži Mustafa Arif efendija Mukić,

-Hadži Mustafa –Sidki efendija Karabeg,

-Hadži Abdullah-Sidki efendija Riđanović i dr.

Ovo nas navodi na zaključak:

-da je intelektualna sredina u Mostaru toga vremena morala udariti snažan temelj našoj baštini koja se temeljila sve do našeg vremena, na tri orijentalno islamska jezika.

-da se takva sredina razvila na bogatoj obrazovnoj tradiciji, čiju podlogu ne čine skripte skripata, nego izučavanje svega onoga što je napisano o temi jednog predmeta: osnovno djelo, komentar toga djela i njegove glose, veoma često i po nekoliko komentara i glosa na istoimeno djelo.

-da nas to vodi na razmišljanje o nivou tadašnjeg obrazovanja u oblasti raznih naučnih disciplina i današnjeg nivoa obrazovanja stečenog na našim vrhunsko-obrazovnim institucijama slične tendencije, i najzad,

-da su izučavani predmeti ili izučavani udžbenici i djela napisana na tu temu bila jedna te ista koja su izučavana i u mostarskim medresama, odnosno Karađoz-begovoj medresi i na visokim školama u Istanbulu gdje se odlazilo na specijalizaciju.

**BİR HAYRAT VE NOSTALJİ ESERİ:
ŞUMNU'DAKİ TOMBUL CAMİ KÜLLİYESİ VE BANİSİ ŞERİF
HALİL PAŞA'NIN VAKFETTİĞİ KİTAPLARIN LİSTESİ**

**Dr. Orlin SABEV
Bulgaristan**

Osmanlı dönemi özellikle XVIII. ve XIX. yüzyıllarda önemli Müslüman ve Türk merkezi olan Şumnu³⁶⁰ (bugün Şumen, Kuzey-Doğu Bulgaristan) kasabasının en güzel mimarî eseri kuşkusuz bugün de ayakta kalan Tombul Camii külliyesidir. Şumnu doğumlu Şerif Halil Paşa tarafından tamir ve inşa ettirilen bu külliye Balkanlar'daki Osmanlı/Türk kültürüne büyük hizmette bulunmuştur. Ünlü İngiliz sanat tarihçisi Kenneth Clark'a göre bir halkın medenî seviyesi, yaptığı mimarî eserlerden belli olur.³⁶¹ Bu görüş Tombul Camii külliyesine de tamamıyla geçerlidir. Külliyenin bugüne kadar Bulgaristan'da tek ayakta kalmış ve devlet tarafından kültür eseri olarak koruma altına alınmış olduğu bu kültür eserinin Balkanlar'da Osmanlı/Türk kültürünün gelişmesi açısından önemini ispat etmektedir (Resim 1'e bk.).

H. 21 Rebiü'l-evvel 1157/M. 4 Mayıs 1744 tarihli vakfiyesinde izah edildiği gibi Şerif Halil Paşa Şumnuludur.³⁶² Bazı rivayetlere göre ise Şumnu yakınında bulunan Madara köyü doğumludur.³⁶³ Dedesi Şaban Bey ve babası Ali Ağa, hayatlarını büyük bir ihtimalle Şumnu ve dolaylarında geçirmiş olabilirler. Söz konusu vakfiye Şumnu'da Şaban Bey'in bir camiiden ve Yenipazar kazasına tabi Madara köyünde Şerif Halil Paşa tarafından babası Ali Ağa adına yaptırılan bir mescitten bahseder.³⁶⁴

Ancak Şerif Halil Yusuf Paşa'nın kariyeri nispeten daha parlak olduğunu İzzî Süleyman Efendi'nin tarihinden ve bu tarih eserine dayanan Mehmet Süreyya'dan anlıyoruz. Şerif Halil Paşa, 1711'de Defter-i Hakani kâtibi, 1730'da ikinci tezkireci, 1732'de birinci tezkireci, 1735-36'da cizye muhasebecisi, 1736-37'de Abdullah Paşa'nın sadareti zamanında sadrazam kethüdası, 1737-38'de Ruslara karşı savaşan Rumeli askerlerinin sağ kol sürücüsü, 1739'da İstanbul'a dönüp sıraca baş muhasebeci, defter emini,

³⁶⁰ Şumnu için bk. **Svetlana Ivanova**, "Shumnu", *Encyclopaedia of Islam*, Leiden, cilt 9, 1997, s. 502-504.

³⁶¹ **Kenneth Clark**, *Civilisation. A Personal View*. London: BBC & John Murray, 1969, s. 1.

³⁶² Şumen Tarih Müzesi, No. 397, v. 8b; **Osman Keskiöglü**, "Şumnulu Şerif Halil Paşa Vakfiyesi", *Vakıflar Dergisi*, XIX, 1985, s. 27 (*Ve Maskat-ı re's ve menşe-i vücudum olan Şumnu kasabasında...*).

³⁶³ **Борис Недков**, *България и съседните ѝ земи през XII век според "Географията" на Идриси*, София, 1960, s. 23.

³⁶⁴ Şumen Tarih Müzesi, No. 397, v. 8b, 11a-11b; **Osman Keskiöglü**, "Şumnulu Şerif Halil Paşa Vakfiyesi", s. 27, 28.

defterhane nazırı olmuştur. Nisan 1743'te tekrar sadrazam kethüdası olup bu görevini Hekimoğlu Ali (1742-1743) ve Seyit Hasan (1743-1746) paşaların sadaretlerinin esnasında yerine getirmiştir. İzzî'ye göre 1745'te vezirlik rütbesi ve paşa unvanıyla Karaman valisi, aynı yıl Aydın muhassılı, Mehmet Süreyya'ya göre ise Aydın valisi tayin olunmuştur. 1746 senesinde Trabzon valisi ve ardından İnebahtı sancağı muhafızı, 1748'de Belgrat muhafızı, 1749'da Karlı İli sancağı ile Eğriboz muhafızı, ve nihayet Ocak 1751'de kendi arzusu üzerine Bosna valisi vazifesiyle görevlendirilmiştir. Şerif Halil Paşa, son tayinin dolayısıyla Şubat 1752'de Eğriboz'dan Bosna'ya giderken yolda ansızın vefat etmiştir.

Şerif Halil Paşa sadece bir Osmanlı ümerası mensubu değil, Lâle devrinde yaşamış ve mahir kişiliğini ispatlamış bir aydındır. İzzî'ye göre Şerif Halil Paşa edip, aklî ve naklî ilimlerini öğrenmiş, hattat, şair idi. Damat İbrahim Paşa sadreti zamanında (1718-1730) bir çok kasideler ve ebcet hesabıyla tarih yazmıştır. Bilgi ve marifetlerinden dolayı Damat İbrahim Paşa'nın Arapça ve Farsça'dan seçme tarih eserlerini Türkçe'ye çevirmek için teşkil ettiği tercüme komisyonuna o da dahil idi.³⁶⁵ Müstekimzade Süleyman Sadeddin'in *Tuhfe-i Hattâtîn* adlı eserinde ise Şerif Halil Paşa'nın sülüs, nesih, divanî, rıka, siyakat ve diğer yazı tarzlarında mahir bir hattat olduğu dile getirilmiştir.³⁶⁶

1744 tarihli vakfiyesinden anlaşıldığı üzere o sırada sadrazam kethüdası görevinde bulunan Şerif Halil Paşa, memleketi Şumnu'da dedesi Şaban Bey tarafından yaptırılan camii tamamıyla tamir ettirmiştir.³⁶⁷ Onarım sonucunda, Lâle devrinde Osmanlı mimarisinde kullanılmaya başlanmış olan barok tarzını yansıtan güzel bir cami inşa edilmiştir. Giriş kapısı üzerindeki H. 1157/M. 1744 tarihli kitabesine³⁶⁸ göre camiin temel

³⁶⁵ **İzzi Tarihi**, cilt I, 1199 (1783-84), s. 31-32; **Mehmed Süreyyâ**, Sicill-i Osmanî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniye, cilt III, haz. A. Aktan, A. Yuvalı, M. Hülâgü. İstanbul: Sebil, 1996, s. 158.

³⁶⁶ **Osman Keskiöğlü**, "Bulgaristandaki Bazı Türk Vakıfları ve Âbideleri", *Vakıflar Dergisi*, VII, 1968, s. 134.

³⁶⁷ Şumen Tarih Müzesi, No. 397, v. 8b; **Osman Keskiöğlü**, "Şumnulu Şerif Halil Paşa Vakfiyesi", s. 27.

³⁶⁸ Camiinin kitabesi için bk. **Herbert W. Duda**, "Moschee und Medrese des Şerif Halil Pascha in Schumen", H. W. Duda, *Balkantürkische Studien*, Wien, 1949, s. 72-73; **Милен Пенков**, "Турски каменни надписи от Коларовград", *Известия на Народния музей – Коларовград*, II, 1963, s. 75-90; **Ekrem Hakkı Ayverdi**, *Avrupa'da Osmanlı Mimarî Eserleri*, cilt IV, İstanbul, 1982, s. 112; **Osman Keskiöğlü**, "Bulgaristandaki Bazı Türk Vakıfları ve Âbideleri", *Vakıflar Dergisi*, VII, 1968, s. 136-137; **Орлин Събев**, "Джамията на Шериф Халил Паша (Томбул джамия) в Шумен: следи от диалога между Запада и Ориента" (Şumnu'daki Şerif Halil Paşa (Tombul) Camisi: Batı-Doğu Diyalogunun İzleri), *Balkanlar'da Kültürel Etkileşim ve Türk Mimarisi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri (17-19 Mayıs 2000, Şumnu-Bulgaristan)/Культурните взаимодействия на Балканите и турската архитектура. Международен симпозиум. Сборник от доклади (17-19 май 2000, Шумен-България)*, haz. A. A. Yasa, Z. Zafer, cilt 2, Ankara: Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Bakanlığı, 2001, s. 615-616.

onarımı aynı yıl içinde sona ermiştir. Dış görünümü daha fazla klasik Osmanlı mimarî üslubuna uygun olsa da camiin iç dekorasyonu tamamen o devirde artık İstanbul'da çok yayınlanan yeni barok tarzında yapılmıştır.³⁶⁹

Şerif Halil Paşa, camie on odadan oluşan bir medrese ile kütüphane, bir de mektep eklemiştir. Vakfiyesine göre medrese'de haftada üç gün ders vermek şartıyla ve günde 20 akçe ücretle ulemadan bir öğretmen (*dersam*) tayin edilecektir.³⁷⁰ Dersamın günlük ücretine göre bu medrese Osmanlı medrese sisteminin en alt seviyesinden idi.³⁷¹ Bunun dışında kıraat ilminde mahir birinin 10 akçe günlük ücretiyle şeyhülkurra olarak haftada iki gün camide öğrencilere Kurân okunuşunda ders vermesini şart konulmuştur.³⁷²

Kütüphane ise medrese avlusunun girişinde hemen sağ tarafında ikinci katta bulunmaktadır (Figür 1'e bk.). Burada ise haftada iki gün hat dersleri vermek şartıyla ve 10 akçe günlük ücretiyle hattat olan üçüncü bir öğretmen tayin edilmesi koşullandırılmıştır.³⁷³ İki kişi kütüphaneci'nin (*hafız-ı kütüb*) tayin edilmesiyle kütüphane haftada dört gün sabahtan kararınca kadar açık olacaktır. Kütüphaneciler, burasını ziyaret eden öğrencilere okunmak ve istinsah edilmek için talep ettikleri kitapları vermek, kitapları hazırlanmış kataloga göre saklamak ve hiçbir şekilde kitapların dışarıya çıkarılması için izin vermemek şartıyla görevlendirilmiştir. Bunlardan biri 10 akçe günlük ücretiyle birinci kütüphaneci vazifesi ile beraber astronomi bilgilerine sahip ve usturlapla çalışacak camiin muvakkiti göreviyle üstlenmiştir. Diğer kişinin ikinci kütüphaneci olup günde 6 akçe değerinde ücret almasına şart konulmuştur.³⁷⁴

Vakfiyede sözü geçen kütüphane katalogu (*defter*) müstakil bir şekilde şu ana kadar bulunamamıştır. Ancak bunun bir sureti Ankara

³⁶⁹ Tombul Camiinin mimarî özellikleri hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. **Ekrem Hakkı Ayverdi**, *Avrupa'da Osmanlı Mimarî Eserleri*, cilt IV, s. 111-112; **Mihaila Stainova**, "La Mosquée Tombul à Choumen – influence du style "Liale", *Seventh International Congress of Turkish Art – 1983*, Warsaw: Polish Scientific Publishers, 1990; **Михаила Стайнова**, "Томбул джамия" в Шумен – влияние на стила "Ляле", М. Стайнова, *Османски изкуства на Балканите XV-XVIII век*, София, 1995, s. 128-132; **Орлин Събев**, "Джамията на Шериф Халил Паша (Томбул джамия) в Шумен: следи от диалога между Запада и Ориента" (*Şumnu'daki Şerif Halil Paşa (Tombul) Camisi: Batı-Doğu Diyalogunun İzleri*), s. 611-625.

³⁷⁰ Şumen Tarih Müzesi, No. 397, v. 9a; **Osman Keskiöglü**, "Şumnulu Şerif Halil Paşa Vakfiyesi", s. 27.

³⁷¹ Bk. **Orlin Sabev**, "Bulgaristan'da Osmanlı Medreseleri", *Türkler*, cilt 11, ed. H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 463-471.

³⁷² Şumen Tarih Müzesi, No. 397, v. 9a; **Osman Keskiöglü**, "Şumnulu Şerif Halil Paşa Vakfiyesi", s. 27.

³⁷³ Şumen Tarih Müzesi, No. 397, v. 9a-b; **Osman Keskiöglü**, "Şumnulu Şerif Halil Paşa Vakfiyesi", s. 27.

³⁷⁴ Şumen Tarih Müzesi, No. 397, v. 9b-10a; **Osman Keskiöglü**, "Şumnulu Şerif Halil Paşa Vakfiyesi", s. 27-28.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde³⁷⁵ saklanan aynı vakfiyenin suretine eklenmiştir. Şumnu Tarih Müzesinde saklanan vakfiyenin aslın³⁷⁶ sonunda böyle bir kitap listesi mevcut olmadığına göre bu katalog ayrı ciltlenmiş bir defter halinde kütüphanede bulundurulmuş olmalıdır, ancak bugün elimizde mevcut değildir. Katalog sureti Şerif Halil Paşa tarafından bu kütüphaneye vakfedilen kitapların listesini içermektedir. Dolayısıyla bu defter kütüphanenin ilk katalogudur ve Şerif Halil Paşa'nın ikinci kez sadrazam kethüdası olduğu zaman yani 1744 veya 1745 yılında hazırlanmıştır. Şu ana kadar bu katalogun sadece konu başlıkları bilinmekte idi.³⁷⁷ Şimdi ise burada bu kitap listesini tamamıyla yayınlayıp konu, dil, orijinal ve yorum eseri açısından ve banisi Şerif Halil Paşa şahsiyeti ışığında analize etmeye çalışacağız.

Kataloga göre ilk başta kütüphaneye 222 ciltlik olan 198 eser vakfedilmiştir. Katalog diğer vakıf kütüphanelerinde olduğu gibi konu itibarıyla hazırlanmıştır.³⁷⁸ Kataloglamada yer alan ilim dalları İslâm dünyasında geleneksel ilimlerin tasnifine³⁷⁹ ve Osmanlı medrese sisteminin müfredat ders programına³⁸⁰ göre sıralanmıştır. İlimler böyle bir tasnife tabi tutulunca ilk önce naklî ilimler ardından ise aklî ilimler yer alır ve ilimler en üst seviyeden en alt seviyeye kadar sıralanır. Bu geleneksel tasnif sistemine ilâveten son olarak Türkçe yazılmış olan kitaplar yer almaktadır ki, burada

³⁷⁵ Eylül 2002'de Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki çalışmam Andrew Mellon Foundation ile American Research Institute in Turkey (ARIT) tarafından sağlanan burs sayesinde gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla Osmanlı kitap koleksiyonlarıyla ilgili projemi destekleyen bu kuruluşlara ve ayrıca gösterdikleri yakın ilgi ve ettikleri yardım için arşivdeki çalışanlara teşekkür etmeyi borç bilirim.

³⁷⁶ Şumnu'da saklanan asıl vakfiyenin faksimilesi Avusturyalı tarihçi Herbert Won Duda tarafından yayınlanmıştır. Bk. "Die Stiftungsurkunde des Şerif Halil Pascha", **Herbert W. Duda**, *Balkantürkische Studien*, Wien, 1949, s. 115-126.

³⁷⁷ **Osman Keskiöglü**, "Bulgaristandaki Bazı Türk Vakıfları ve Âbideleri", s. 136.

³⁷⁸ Vakıf kütüphanelerinde yapılan katalogların özellikleri için bk. **İsmail E. Erünsal**, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, Ankara, 1991, s. 213-235; **İsmail E. Erünsal**, "Osmanlı Vakıf Kütüphanelerinde Yapılan Kataloglama Çalışmaları ve Kataloglar", *Türkler*, cilt 11, ed. H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 238-250.

³⁷⁹ **Müjgân Cunbur**, "Kütüphane Vakfiyelerinde İlimlerin Sınıflandırılması ve Bibliyografik Künyeler", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni/Bulletin of the Turkish Librarians Association*, XIX/4, 1970, s. 309-316; **Stoyanka Kenderova**, "Traditions et innovations dans le catalogage des livres des bibliothèques de waqf en Bulgarie", *Studia in Honorem Professoris Verae Mutaşçieva*, Sofia: Amicitia, 2001, s. 147-174; **Fahri Unan**, "Osmanlı Medrese Ulemâsı: İlim Anlayışı ve İlmî Verim", *Türkler*, cilt 11, ed. H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 436-445.

³⁸⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. **Hüseyin Atay**, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi. Medrese Programları – İcazetnâmeler – İslahat Hareketleri*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1983; **Cevat İzgi**, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, cilt 1, İstanbul, İz, 1997; **Ömer Özyılmaz**, *Manzume-i Tertib-i Ulûm, Tertibu'l Ulûm, Kaside Fi'l-Kütübi'l Meşhure Fi'l Ulûm, Kevakib-i Seb'a ve Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Tertib-i Ulûm İsimli Eserine Göre*, XVII ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları, Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı, 2002.

artık konu başlıklarına göre tasnif, dil itibariyle yapılan tasnifle karıştırılmıştır.³⁸¹ Bu açıdan Tablo 1’de gösterildiği gibi söz konusu kitap listesinde ilimler konu başlıkları olarak şöyle sıralanmıştır:

Tablo 1.

	Konu (İlim dalı)	Kitapların adedi
<i>Nakli İlimler</i>	Kurân	1
	Tefsir	7
	Tefsir Haşiyeleri	10
	Hadis	17
	Fıkıh	22
	Fıkıh Usulü	4
	Fetvalar	10
	Kıraat	2
	Nasihah	3
	Akâit	15
<i>Aklı İlimler</i>	Retorik (Meani)	11
	Nahiv	27
	Sarf	6
	Tartışma (Adab)	4
	Mantık	6
	Felsefe (Hikmet)	4
	Astronomi (Hey’et)	2
	Matematik (Hendese/Hesap)	1
	Arapça Sözlük	7
	Kaside ve Yorum (Arapça)	7
	Kaside (Farsça)	13
	Farsça Sözlük	6
	Tıp	2
	Coğrafya	2
<i>Türkçe Kitap</i>		9

Şerif Halil Paşa kütüphanesi bir medrese kütüphanesi olduğu için vakfedilen kitapların çoğu naklî ilimler olan fıkıh, tefsir, hadis, akait ve aklî ilimlerden Arapça grameri (nahiv ve sarf), retorik (meanî), mantık ve felsefe alanlarındandır. Bu arada da Arapça ve Farsça sözlükler bir öğretim ve ilmî kuruluş için vazgeçilmez bir eserdir. Ancak bu listede, genelde medrese müfredat programının dışında kalan gerek Arapça, gerekse Farsça kasidelerden en meşhur örneklerinin nispi oranı oldukça yüksek (20 eser) olduğu kayda değer. Belli ki Şerif Halil Paşanın şairliğe yatkınlığı vakfettiği kitaplara da yansımaktadır (Figür 2’ye bk.).

³⁸¹ Osman Keskiöğlü konu başlıkları sıralarken Türkçe kitap bölümünden bahsetmemektedir. Bk. **Osman Keskiöğlü**, “Bulgaristandaki Bazı Türk Vakıfları ve Âbideleri”, s. 136.

Osmanlı medrese sisteminde Arapça, esas öğrenim dili olduğu için sadece Arapça grameri ile ilgili kitaplar ağırlık kazanmıyor, diğer esas eserler de Arapça olarak yazılmış halinde kullanılmaktadır. Dolayısıyla dil itibarıyla Şerif Halil Paşa'nın vakfettiği kitapların yüzde 85 Arapça dilinde, kaside ve sözlük olan Farsça eserler yüzde 10, Türkçe yazılan kitaplar ise sadece yüzde 5 oranındadır (Figür 3'e bk.).

Osmanlı medrese sistemine has diğer bir unsur, değişik ilim dallarında genelde Osmanlı öncesi döneminde yazılmış orijinal, esas eserlerin yanı sıra yorum mahiyetinde olan sarf ve haşiye gibi eserlerden de istifade edilmektir. Kurân, fetva mecmuaları ve sözlükler dışında kalan Şerif Halil Paşa'nın vakfettiği kitapların aşağı yukarı yarısı orijinal eser, diğer yarısı yorum eserleridir (Figür 4'e bk.).

Şerif Halil Paşa, kendi tesis ettiği kütüphaneye Osmanlı medrese sisteminde en önemli ve popüler eserleri vakfetmiştir. Zemahşeri (ö. 1144) ve Kadı Beyzavi (ö. 1292) gibi Müslüman alimler tarafından yazılan ünlü klasik tefsir eserlerinin yanı sıra Kemalpaşazade (ö. 1534) ve Ebussuud Efendi (ö. 1574) gibi anılmış Osmanlı alimlerin tefsirleri de yer almaktadır. Hadis alanında vakfedilen kitaplar arasında Buhari (ö. 870), Kadı İyaz (ö. 1149), Suyuti (ö. 1505), Ali el-Kari (ö. 1605), Munavi (ö. 1622) gibi önemli hadis mecmuaları müelliflerini görüyoruz. Fıkıh eserlerinin arasında Merğınani (ö. 1197)'in *Hidâyesi*, Osmanlı medreselerinde ve Osmanlı fıkıh alimlerinden en çok popüler olan Halebi (ö. 1594)'nin *Multeka'l-Ebhur* adlı eseri³⁸² ve yine Osmanlı'da büyük rağbet görmüş olan Osmanlı alimi Molla Hüsrev (ö. 1480)'in kendi yazdığı *Gurerü'l-Ahkâm* fıkıh kitabının şerhi olan *Dürerü'l-Gurer* yer almaktadır.³⁸³ Aynı şekilde Şerif Halil Paşa'nın vakfettiği kitaplar, kıraat³⁸⁴, akait, meani, nahiv, sarf, adab³⁸⁵, mantık³⁸⁶, hikmet, hey'et³⁸⁷, hendese ve hesap³⁸⁸, tıp³⁸⁹ ve coğrafya³⁹⁰ gibi diğer ilim dallarında İslâm dünyası ve Osmanlı'da popüler eserlerdir.

³⁸² Bk. **Şükrü Selim Has**, "The Use of *Multaqa'l-Abhur* in the Ottoman Madrasas and in Legal Scholarship", *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, VII-VIII, 1988, s. 393-418.

³⁸³ Bk. **Recep Cici**, "Klasik Dönem Osmanlı Hukuk Düşüncesi: Belli Başlı Hukukçular ve Çalışmaları", *Türkler*, cilt 11, ed. H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 370-384.

³⁸⁴ **Necati Tetik**, "Osmanlı'da Kıraat İlmi ve Tedrisi", *Türkler*, cilt 11, ed. H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 385-392.

³⁸⁵ **A. Hadi Adanalı**, "Osmanlı Medreselerinde Tartışma Metodolojisi", *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim. Milletlerarası Kongresi Tebliğleri. İstanbul 12-15 Nisan 1999*, derleyen H. Y. Nuhoglu, İstanbul, IRCICA, 2001, s. 35-44.

³⁸⁶ **Christopher Ferrard**, "The Development of an Ottoman Rhetoric up to 1882. Part I. The Medrese Tradition", *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, III, 1982, 165-188; **Abdulkuddûs Bingöl**, "Osmanlı Dünyasında Mantık Bilimi ve Eğitimi", *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim. Milletlerarası Kongresi Tebliğleri, İstanbul 12-15 Nisan 1999*, derleyen H. Y. Nuhoglu, İstanbul, IRCICA, 2001, 63-74.

³⁸⁷ *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi/History of Astronomy Literature during the Ottoman Period*, ed. E. İhsanoğlu, cilt I-II, İstanbul: IRCICA, 1997.

Bu kütüphane bir medrese kütüphanesi olduğundan kurulduğu dönemde Osmanlı medreselerinde okutulan eserleri medrese öğrencilerine temin etmektedir. Tombul Cami külliyesinin 1744 yılı olan kuruluş tarihine en yakın Osmanlı medrese müfredat programını açıklayan kaynak ise Fransa'nın İstanbul büyükelçisi Marquis de Villeneuve'un ricası üzerine 1741'de bir komisyon tarafından *Kevâkib-i Seb'a* başlığı altında hazırlanan bir risaledir. Bu yazıda, değişik ilim dallarında okutulan derslere ait aşağıdan yukarıya doğru başlangıç (*iktisar*), orta (*iktisad*) ve en ileri (*istiksa*) olmak üzere üçer kademen bahsedilmektedir. *İktisar* kademesinde fennin en meşhur meselelerini delil kullanmadan aktaran veya en kısa metinler, *iktisad* kademesinde meseleleri oldukça bazı delillerle ispatlayan orta uzunlukta metinler, *istiksa* kademesinde ise nadir ve algılamaya çok zor olan meselelerin bütün yönleriyle ele alıp muhtelif delillerle ispat eden uzun metinleri okutuluyordu. Ayrıca her kademenin içinde aşağı, orta ve yukarı olmak üzere üçer rütbe de söz konusu idi. Medrese öğrencileri her bir kademe ve rütbede metin ve bunların şerh ve haşiyeleri olmak üzere belli başlı eserleri okumak zorundaydılar.³⁹¹ İşte bu müfredat programının şartlarına Şerif Halil Paşa'nın Şumnu'daki medrese kütüphanesine vakfedilen kitaplar hangi derecede uyum sağlıyordu? Aşağıdaki Tablo 2'de gösterildiği gibi bu kütüphanede, Osmanlı medreselerine has müfredat programının icap ettiği eserlerin en önemleri hazır bulunduruluyordu.

Tablo 2.

Eğitim Safhaları	İlim dalı/Ders	Kevâkib-i Seb'a (1741)			Şerif Halil Paşa Kütüphanesi (1744) Müellif/Eser
		Kademe	Rütbe	Müellif/Eser	
Hazırlık	Arap alfabesini öğrenmek				

³⁸⁸ *Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi (History of Mathematical Literature During the Ottoman Period)*, cilt I-II, ed. E. İhsanoğlu, R. Şeşen, C. İzgi, İstanbul, IRCICA, 1999; **Melek Dosay Gökdoğan**, "Osmanlılarda Matematik", *Türkler*, cilt 11, ed. H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 267-276.

³⁸⁹ *Türkiye Kütüphaneleri Tıp Yazmaları (Arapça, Türkçe ve Farsça) Kataloğu*, ed. E. İhsanoğlu, haz. R. Şeşen, C. Akpınar, C. İzgi, İstanbul, IRCICA, 1984.

³⁹⁰ *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, haz. R. Şeşen, İstanbul, İSAR, 1998; *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi/History of Geographical Literature during the Ottoman Period*, cilt I-II, ed. E. İhsanoğlu, İstanbul, IRCICA, 2000.

³⁹¹ Bk. **Cevat İzgi**, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, cilt 1, s. 69-77; **Ömer Özyılmaz**, *Manzume-i Tertib-i Ulûm, Tertibu'l Ulûm, Kaside Fi'l-Kütübi'l Meşhure Fi'l Ulûm, Kevakib-i Seb'a ve Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Tertib-i Ulûm İsimli Eserine Göre, XVII ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*, s. 37-42.

	Arapça ve Farsça kelimeleri öğrenmek Kurânı okumak	İktisar		<i>İbn-i Firişte Şahidi</i> <i>Tecvid kitabı</i>	<i>İbn-i Firişte Lügat-i Farsi</i>
	Kurânı ezberlemek Kurânı kıraat etmek Akait	İktisad İstiksa		<i>Birgili Mehmed Efendi'nin 'Akâid Risâlesi</i>	<i>Müfredât-ı Nâfi ' Kitâbü'l-Kenz Tarikat-ı Muhammediyye</i>
<i>Alet İlimleri (Faydalı, Akli İlimler)</i>	Sarf	İktisar	Aşağı	<i>Emsile-i Muhtelife Muttarida</i> <i>Binâu'l- Ef'âl</i>	
			Orta	<i>Maksûd</i>	<i>Şerh-i Lâmiyetü'l-Ef'âl Rûhü's-Şurûh 'ale'l-Maksûd</i>
		İktisad	Yukarı	<i>'İzzî Merâh Şâfiye</i>	<i>Hâşiye-i Merâh Şâfiye</i>
		İstiksa	Yukarı	<i>Şâfiye şerhleri</i>	<i>Râzî 'ale's-Şâfiye Seyyid 'Abdullah 'ale's-Şâfiye</i>
				<i>Mufasssal</i>	
	Nahiv	İktisar	Aşağı Yukarı	<i>'Avamil Misbâh</i>	<i>Evezâh 'ale'l-Misbâh</i>
		İktisad	Orta	<i>Kâfiye Elfiyye-i İbn Mâlik</i>	<i>Kâfiye Şumunnî 'ala Elfiyye-i İbn Mâlik</i>
			Yukarı	<i>Kâfiye'nin Şerhi Molla Câmî</i>	<i>Câmî</i>
		İstiksa		<i>Mugnî'l-Lebîb</i>	<i>Şumunnî 'ale'l-Mugnî Tuhfetü'l-Garîb Şerh-i Mugnî'l-Lebîb</i>
	Mantık	İktisar	Aşağı	<i>İsâgôcî</i>	<i>İsâgôcî</i>
			Yukarı	<i>Hüssâm Kâfî Muhyiddîn Risalesi Fenârî ve Hâşiyesi</i>	<i>Hüssâm Kâfî Muhyiddîn</i>
		İktisad	Orta	<i>Şemsiye</i>	<i>Fenârî</i>

			Yukarı	<i>Tezhûb Talik ve Şerhleriyle Kutbuddîn-i Şirazî</i>	<i>Hâşiye-i 'Imâd ve Sultânşâh 'ala Kutbuddîn</i>
	Âdâb	İstiksa İktisar İktisad		<i>Seyyid Kara Dâvûd Sa'deddin Şerh-i Matâli' Taşkôprî Şerhi Mes'ûd-ı Rûmî Hüseyin Efendî kitabı</i>	<i>Hüseyin Efendî Risâlesî Hâşiye-i Hüseyin Efendî</i>
	Me'ani	İktisar İktisad		<i>Kâdî Adud Şerh-i Hanefiyye Mîr Telhîs Şerh-i Muhtasar</i>	<i>Telhîs Hâşiye-i Muhtasar Mutavvel</i>
	Nazari Hikmet	İstiksa İktisar İktisad		<i>Mutavvel İzah-ı Me'âni Elfiyye-i Halebi Hidâye Kâdîmîr Lârî</i>	<i>Kâdîmîr Lârî</i>
	Hendese	İstiksa İktisar İstiksa	Yukarı	<i>Hikmetü'l-Ayn Kütüb-i Şeyhayn Eşkâl-i Te'sîs Öklides</i>	<i>Eşkâl-i Te'sîs</i>
	Hesap	İktisar İktisad	Yukarı'ya yakın	<i>Bahâyîyye Ramazan Efendi Çullî</i>	<i>Bahâyî</i>
	Hey'et	İktisad	Orta	<i>Şerh-i Çağmûnî</i>	<i>Kâdîzâde 'ala Çağmûnî</i>
		İstiksa		<i>Bircendi</i>	
<i>Naklî İlimler</i>	Kelâm (Akait)	İktisad	Aşağı	<i>Ömer-i Neseî Şerh-i -'Akâid Hayâlî</i>	<i>Şerhü'l-'Akâid Hâşiye-i Hayâlî 'ale'l-'Akâid</i>
			Yukarı	<i>İsbât-ı Vâcib 'Akâid -i Celâl Mevâkıf Şerh-i Makâsîd Şerh-i Mevâkıf</i>	<i>Şerh-i Mevâkıf li-Seyyid Şerîf</i>
	Fıkıh Usulü	İktisad		<i>Tenkîh Tavzîh Muhtasar-ı Münteha</i>	<i>Tavzîh 'ale't-Tenkîh</i>

				<i>Şerh-i Adud Seyyid Telvîh</i>	<i>Telvîh 'ale't-Tavzîh</i>
Fıkıh	İstiksa'ya Yakın İstiksa İktisar	Aşağı		<i>Fusûl-i Bedâyi' Halebî</i>	<i>Multeka'l-Ebhur Halebî 'ale'l-Multeka</i>
Hadis Usulü	İktisad İstiksa İktisar İktisad	Yukarı		<i>Kudûrî Hidâye Kâdîhân Bezzâziyye Elfiyye Nuhbetü'l-Fiker 'Alî el-Kârî</i>	<i>Hidâye Kâdîhân</i>
Hadis İlmi	İktisar			<i>Buhârî Müslim</i>	<i>Sahîhü'l-Buhârî</i>
Tefsir	İktisad İstiksa İktisar			<i>Bazı müsnedler Daha fazla müsnedler Vâhidî'nin Vecîz'i gibi Kuran'dan iki misli daha büyük tefsir Vâhidî'nin Vasû'ti gibi Kuran'dan üç misli daha büyük tefsir Daha büyük tefsir Kâdî Beyzâvî</i>	<i>Tefsîrü'l-Kâdî Beyzâvî</i>
<i>Müretteb Olmayan Çalışmalar</i>	Şiir				<i>Kasîde-i Bürde Şerh-i Kasîde-i Bürde Şerh-i ... S'adî Şerhü'l-Gazeliyyât-i S'adî Tercüme-i Kelâm-ı Cihâr Yâd Mesnevî-i Şerîf İntihâb-i Mesnevî Şerh-i Mesnevî 'Ukudü'l-...</i>

	<i>Gülistân</i>
	<i>Lâmî, Şerh-i Gülistân Bôstân</i>
	<i>Pend-i 'Attâr ve Tercüme Dustûrû'l- 'Amel li-Riyâzî ve ... Mantikü 't-Tayr</i>
'Aruz	<i>Manzume fi'l- 'Aruz ve'l- 'Avâmmî</i>
Divan	<i>Şerh-i Dîvân-i 'Ömer al-Karzî (?) ... 'ala Dîvân-i Hazret-i 'Alî Keremullah Vechiyye (?) Dîvân-i Sâib (?)</i>
	<i>Dîvân-i Hâfiz</i>
	<i>Sudî, Şerh-i Hâfiz Târîh-i Hoca Cihân</i>
Tarih	

Şerif Halil Paşa mahir bir hattat olduğu için vakfettiği kitapların arasında hat sanatı örneği teşkil eden muhtemelen bir çok eser bulunmaktaydı. Katalogun başında yer alan Kurân sıradan bir el yazısı olmayıp, “hüsn-i hatt”, yani güzel yazı ile istinsah edilmiştir. Diğer taraftan sadrazam kethüdası bu koleksiyonuna çok değerli ve bugün çok az sayıda suretlerini olan ünlü Müslüman coğrafyacısı el-İdrisi (ö. 1165)‘nin *Nüzhetü'l-Muşţâk fi İhtirâki'l-Âfâk* adlı eserin bir suretini de vakfetmiştir. Bugün Sofya Ulusal Kütüphanesi Şarkiyat Bölümünde saklanan bu nüsha (Or 3198) 1556 yılında Kahire dolaylarındaki Achur kasabasından ve Şafii mezhebine mensup olan Muhammet ibn-i Ali tarafından istinsah edilmiştir. 603 sayfadan ibaret olan bu değerli nüshada 70 renkli harita da bulunmaktadır. Bu nüshanın ilk sayfasında Şerif Halil Paşa'nın H. 1157/M. 1744-45 tarihli vakıf kaydı ve mührü de vardır (Resim 2'ye bk.).³⁹²

³⁹² **Osman Keskiöğlü**, “Bulgaristandaki Bazı Türk Vakıfları ve Âbideleri”, s. 136; **Борис Недков**, *България и съседните ѝ земи през XII век според “Географията” на Идриси*, София, 1960, s. 22-23; **Стоянка Кендерова**, **Боян Бешевлиев**, *Балканският*

Katalogda coğrafya başlığı altında bu eserin adı tam bilindiği şekilde kaydedilmemiştir. Büyük bir ihtimalle listede *Nüzhetü'l-Meşârik* adı altında yazılan kitap aynı eseri kastetmektedir.

Şerif Halil Paşa'nın hat sanatına yatkınlığını en mükemmel şekilde ifade eden unsur tesis ettiği kütüphaneye bir hat öğretmeni tayin edilmesidir. Bundan sonra XIX. yüzyılın ilk yarısında burada Osmanlı idaresindeki Balkanlarda önemli bir Kurân istinsah merkezi gelişmiş ve Şumnu eğitilmiş hattatlar tarafından istinsah edilen Kurânlar sadece taşrada değil İstanbul'da da büyük rağbet görmüştür.³⁹³ Aslında belki kendisi hattat ve hat sanatı ile el yazmalarına yatkın olduğu için Şerif Halil Paşa, aynı devirde faaliyette bulunan ilk Osmanlı matbaası (1727-1742) tarafından basılan 17 kitabından muhtemelen sadece *Sihâh-i Cevheri* veya *Vankulu* ile *Ferheng-i Şu'uri* lügatlerin dışında hiç birini bu kütüphaneye vakfetmemiştir.

Daha sonra Tombul Cami kitap koleksiyonu başka kitapların vakfedilmesiyle zenginleşmiştir. 1993 yılından itibaren Sofya Ulusal Kütüphanesi Şarkiyat Bölümü'nde saklanan bu koleksiyona ait günümüze ulaşmış el yazmalarının adedi 800 civarında, matbu eserlerin sayısı ise 1600 civarındadır. Ancak bu kitapların arasında yine Şumnu'da 1671'de inşa edilen Solak Sinan Camii ittisalindeki medreseye vakfedilen el yazmaları yer almaktadır.³⁹⁴

Kendisi Şumnu doğumlu olan Şerif Halil Paşa'nın bu hayrat girişimi -mecaz anlamıyla memleket sevgisi ve nostaljisi olarak ta nitelendirilmesiyle beraber- Balkanlarda Osmanlı kültürünün tarihî gelişmesinin görkemli bir simgesi olup yerel Müslüman/Türk toplumunun gündelik hayatındaki kitabın rolüne dair iyi bir örnek teşkil etmektedir.

EK:

Şerif Halil Paşa'nın Şumnu kütüphanesine vakfettiği kitapların listesi

полуостров, изобразен в картите на ал-Идриси. Палеографско и историко-географско изследване, част I, София, НБКМ, 1990.

³⁹³ **Süheyl Ünver**, “Şumnu'da Türk Hattatları ve Eserleri”, *Belleten*, XLVII/185, 1983, s. 31-36; **Tim Stanley**, “Shumen as a Centre of Qur'an Production in the 19th Century”, *M. Uğur Derman 65 Yaş Armağanı*, derleyen İ. C. Schick, İstanbul: Sabancı Üniversitesi, 2000, 483-512; **Тим Стенли**, “Шумен като център за изработка на корани през XIX век”, *История на мюсюлманската култура в българските земи*, ред. Р. Градева, София, МЦПМКВ, 2001, 100-135.

³⁹⁴ **Вк. Из сбирките на османските библиотеки в България XVIII - XIX век. Каталог на изложба от ръкописи и старопечатни книги София, май 1998/From the Collections of Ottoman Libraries in Bulgaria During the 18th-19th Centuries. Catalogue of the Exhibition of Manuscripts and Old Printed Books Sofia, May 1998**, съст. Ст. Кендерова и З. Иванова, София: НБКМ, 1999, s. 14-19; **Стоянка Кендерова**, “Големите обществени (вакъфски) библиотеки по българските земи в светлината на новоиздирени извори”, *Историята на книгата – начин на живот. Сборник в чест на проф. д.ф.н. Ани Гергова*, съст. и ред. Кр. Даскалова, София: ЛИК, 2002, s. 122, 124, 142-143. Günümüze kadar ulaşmış olan kitapların katalogu Şarkiyat Bölümünün başkanı Stoyanka Kenderova tarafından уауına hazırlanmaktadır.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi – Ankara
Defter No 737

s. 135

Tahsîl-i ‘ulûm-i dîniye ve tekmîl-i fûnûn-i edebiyeye tâlib ve sâ’î olân erbâb-ı isti’dâd-i kütüb-i tehiyye-i esbâb ifâde ve istifâdesi içün mukarenet-i ‘inâyet ve tevfiğ-i cenâb-ı mâlikü’l-mülk ve’r-rikâb ile cem’i ve i’dâd kılınûb medine-i Şumnî’de binâsına muvaffak olduğım kitâbhâneye hisbeten lillah ve taleben li-merdâtihî bi-tarîkü’l-vakıf vaz’ olunân kütübün defterîdir.

Minü't-Tefâsîr

Kelânullahi'l-kadîm, hüsn-i hatt, cild 1
Tefsîr-i Kebîr li'l-Îmâm Fahreddin er-Râzî, cild 3
Tefsîrû'l-Kâdî Beyzâvî, cild 1
Tefsîrû'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî, cild 3
Tefsîrû'l-Kevâşî, cild 1
Tefsîr li-İbn Kemâl Pâşâzâde, cild 1
Tefsîr li-Ebu's-su'ûd, cild 3
Tefsîr-i Medârik, cild 1

Min Havâşü't-Tefâsîr

Şeyhzâde 'ale'l-Beyzâvî, cild 3
Hâşiye-i ... 'ale'l-Kâdî, cild 1
Hâşiye-i 'ale'l-Kâdî el-müsemma bi-Envârü't-Tenzîl, cild 1
Hâşiye-i Kevâkibî 'ale's-S'adî, Hâşiye-i Beyzâvî, cild 1
Keşf 'ale'l-Keşşâf, cild 1
S'adeddîn 'ale'l-Keşşâf, cild 1
'İsamüddîn 'ale'l-Kâdî, cild 1
Durrü'n-Nazîm fi Kavâidü'l-Kur'âni'l-'azîm, cild 1
Tezhîb-i Ziyâ, cild 1
Havâs-ı Kur'ân, cild 1

Minü'l-Ehâdîsi's-Şerîf

Sahîhü'l-Buhârî, cild 2
Kastallânî, Şerhü'l-Buhârî, cild 4
Mesâbihü's-Şerîfiyye, cild 1
Mişkâtü'l-Mesâbih li-'Alî el-Kârî, cild 3 (?)
Zeynül-'arab, Şerhü'l-Mesâbih, cild 1
Câmi'ü's-Sagîr, cild 1
Munâvî-i Kebîr 'ala Câmi'ü's-Sagîr, cild 4

s. 136

Munâvî-i Sagîr 'ala Câmi'ü's-Sagîr, cild 2
'Azîzî 'ala Câmi'ü's-Sagîr, cild 2
Mevâhibü'l-Ledduniyye li'l-Îmâm Kastallânî, cild 1
Şifâ-yı Şerîf li'l-Kâdî 'İyâz, cild 1
Şihâb 'ala Şifâ, cild 1
Hasâisü'l-Kebrî li'l-Îmâmi's-Suyûtî, cild 1
Ezkâr-i Nevevî, cild 1
Delâilü'l-Hayrât, cild 1,
Fasî 'ala Delâilü'l-Hayrât, cild 1
Şerh-i Hadîs-i Erba'in li-'Alî (?)

Minü'l-Fıkhi's-Şerif

Hidâye, cild 1
Hâşiye-i S'adî 'ale'l-Hidâye, cild 1
Bâlîzâde 'ale'l-Hidâye, cild 1
Hâşiye-i Ekmeleddin, Hâşiye-i Hidâye
Dürer-i Gurer, cild 1
Şurunbulâlî 'ale'd-Dürer, cild 1
Hâşiye-i Vâni 'ale'd-Dürer, cild 1
Hâşiye-i diğeri 'ale'd-Dürer, cild 1
Multeka'l-Ebhur, cild 1
Halebî 'ale'l-Mülteka, cild 1
Bahrü'r-Râik 'ala Kenzu'd-Dekâik, cild 2
Remzü'-Hakâik 'ala Kenzu'd-Dekâik, cild 2
Şerhü'l-Mecma' li'l-'Aynî Tahta (?), cild 1
Sadrü's-Şeri'a, cild 1
Hafız 'Acem (?) 'ala Sadrü's-Şeri'a, cild 1
Kuhistânî, cild 1
Islâh-ı İzâh, cild 1
Vakı'atü'l-Müftîn, cild 1
Tahkîkü'l-Ferâiz, cild 1
Seyyid Şerif 'ale's-Sirâciyye, cild 1
... ü'l-Ahkâm, cild 1
Zeyliyye ve Risâle-i sâire, cild 1

Minü'l-Usulî'l-Fıkıh

Menâr-ı İbn-i Melek, cild 1
Tavzîh 'ale't-Tenkîh, cild 1
Telvîh 'ale't-Tavzîh, cild 1
Mişkâtü'l-Envâr 'ale'l-Menâr, cild 1

Minü'l-Fetavai's-Şerife

Kâdîhân, cild 1
Tâtârhâniyye, cild 2
Surettü'l-Fetâva, cild 1
Eşbâh-ı Nezâir, cild 1
Nechü'l-Necât (?), cild 1
Tenvîrü'l-Ebsâr, cild 1
Halebî-i Kebir, cild 1
.... (?), cild 1
Fetâva-yı 'Alî Efendî, cild 1
Cöng-i Mü'eyyedzâde, cild 1

Minü'l-Kıra'at

Müfredât-ı Nâfi', cild 1

Kitâbü'l-Kenz, cild 1

Minü'n-Nesaih

T'alimü'l-Müte'allim, cild 1

Şerh-i T'alimü'l-Müte'allim, cild 1

Fusûs, cild 1

Minü'l-'Akâid

Şerh-i Fıkhü'l-Ekber li-'Alî el-Kârî, cild 1

Şerh-i Mevâkıf li-Seyyid Şerîf, cild 1

Matâli', cild 1

Seyyid 'ale'l-Matâli', cild 1

Kara Dâvud 'ale'l-Seyyid 'ale'l-Matâli', cild 1

Tavâli', cild 1

İsfahânî 'ale't-Tavâli', cild 1

Tarikat-ı Muhammediyye, cild 1

Şerhü'l-'Akâid, cild 1

Hâşiye-i Hayâlî 'ale'l-'Akâid, cild 1

Kara Dâvud 'ala Şerhü'l-'Akâid, cild 1

Şerh-i 'Adudiyye, cild 1

Telhîsü'l-Lâli (?) Şerhü'l-Emâlî, cild 1

İhyâü'l-'Ulûm li'l-Gazâlî, cild 1

Külliyât-ı Ebu'l-Bekâ, cild 1

Minü'l-Me'ani

Telhîs, cild 1

Mutavvel, cild 1

Hasan Çelebî 'ale'l-Mutavvel, cild 1

Hâşiye-i Seyyid 'ale'l-Mutavvel, cild 1

Ayverdî 'ale'l-Mutavvel, cild 1

Ta'lîkat 'ale'l-Mutavvel, cild 1

Muhtasar, cild 1

Hâşiye-i Muhtasar, cild 1

S'adeddîn 'ale'l-Miftâh, cild 1

Şerhü'l-Miftâh li-Seyyid Şerîf, cild 1

Şerh-i Lâmiyetü'l-'Acem li'l-İmâmü's-Sâfedî (?), cild 1

Minü'n-Nahiv

Kâfiye, cild 1

Câmî, cild 1

Kavâid-i Ziyâiyye 'ale'l-Câmî, cild 1

Hâşiye 'ale'l-Câmî, cild 1

'İsâm 'ale'l-Câmî, cild 1

Şeyh Râzî 'ale'l-Kâfiye, cild 1

Mükemmel Şerh-i Mufasssal, cild 1
Şumunnî 'ale'l-Mugnî, cild 1
Tuhfetü'l-Garîb Şerh-i Mugnî'l-Lebîb, cild 1
Menhelü's-Safî fi Şerhi'l-Vâfî, cild 1
Şerh-i Lübbü'l-İmâmi'l-Uhdî, cild 1
Şumunnî 'ala Elfiyye-i İbn Mâlik, cild 1
Nahiv Cümlesi, cild 1
Kavâid ma' Şeri'a, cild 1
Kâfiyeci 'ala Kavâidü'l-'Îrâb, cild 1
İzhâr, cild 1
Zav', cild 1
Şerh-i Dibâce, cild 1
Evzâh 'ale'l-Misbâh, cild 1
Şerh-i İzhâr li-Adâlî, cild 1
Dinkôz, cild 1
Hâşiye 'ale'l-İmtihânü'l-Ezkiyâ, cild 1
Neveviyye, cild 1
Şerh-i Lâmiyetü'l-Ef'âl, cild 1
Edebü'l-Kâtib, cild 1
Manzume fi'l-'Aruz ve'l-'Avâmmî, cild 1
Muhsin-i Kaysarî, cild 1

Minü's-Sarf

Sarf Cümlesi, cild 1
Şâfiye, cild 1
Râzî 'ale'ş-Şâfiye, cild 1
Seyyid 'Abdullah 'ale'ş-Şâfiye, cild 1
Hâşiye-i Merâh, cild 1
Rûhü'ş-Şurûh 'ale'l-Maksûd

Minü'l-Âdâb

Hüseyin Efendî Risâlesî, cild 1
Hâşiye-i Hüseyin Efendî, cild 1
... (?) 'ale'l-Vaz'iyeye, cild 1
Ve Havâş-i ahir fi'l-Âdâb, cild 1

Minü'l-Mantık

İsâgôcî ve Hüssâm Kâtî ve Muhyiddîn, cild 1
Fenârî, cild 1
Kûl Ahmed, cild 1
Burhân, Hâşiye-i Kûl Ahmed, cild 1
Hâşiye-i 'İmâd ve Sultânşâh 'ala Kutbuddîn, cild 1
Tasvîrât ve Tasdîkât, cild 1

Minü'l-Hikmet

s. 137

Şerh-i İşârât li-Abî Sinâ, cild 1
Kâdîmîr ve Lârî, cild 1
Fahreddîn ‘ala Kâdîmîr, cild 1
Kemâleddîn ‘ala Kâdîmîr, cild 1

Minü’l-He’yet

Kâdîzâde ‘ala Çağmûnî, cild 1
Risâle-i Mukantarât, cild 1

Minü’l-Hendese ve’l-Hisâb

Eşkâl-i Te’sîs ve Bahâyî, cild 1

Minü’l-Lügati’l-‘Arabiyye

Kâmusü’l-Muhît, cild 1
Sihâh-i Cevherî, cild 1
Ahteri-i Kebîr, cild 1
Muntahât, cild 1
Vânkûlî, cild 1
... ü’l-Lügat, cild 1
İbn-i Firişte, cild 1

Minü’l-Kasâid ve Şurûh

Kasîde-i Bürde, cild 1
Şerh-i Kasîde-i Bürde, cild 1
Şerh-i ... S‘adî, cild 1
Şerhü’l-Gazeliyyât-i S‘adî, cild 1
Tercüme-i Kelâm-ı Cihâr Yâd, cild 1
Şerh-i Dîvân-i ‘Ömer al-Karzî (?), cild 1
... ‘ala Dîvân-i Hazret-i ‘Alî Keremullah Vechiyye (?), cild 1

Minü’l-Farsiyye

Dîvân-i Sâib (?), cild 1
Mesnevî-i Şerîf, cild 1
İntihâb-i Mesnevî, cild 1
Şerh-i Mesnevî, cild 1
Dîvân-i Hâfız, cild 1
Sudî, Şerh-i Hâfız, cild 2
‘Ukudü’l-...., cild 1
Gülistân, cild 1
Lâmî, Şerh-i Gülistân, cild 1

Bôstân, cild 1
Pend-i 'Attâr ve Tercüme, cild 1
Dustûrû'l-'Amel li-Riyâzî ve ..., cild 1
Mantikü't-Tayr, cild 1

Min Lügatü'l-Fârsî

Lisânü'l-'Acem eş-şehîr be-Ferheng-i Şu'ûrî, cild 2
Deşîşe, cild 1
N'îmetullah, cild 1
....-i Kebîr, cild 1
Câmi'ü'l-Furs, cild 1
Hulâsat, cild 1

Minü't-Tıbb

Kâfî, cild 1
Gâyetü'l-Beyân, cild 1

Min Coğrafya

Nüzhetü'l-Meşârik, cild 1
Tuhfetü'l-Garâib min 'Acâibü'l-Kâinât, cild 1

Minü'l-Türkiyye

Menâsık-i Manzûme, cild 1
Sîrôzî, cild 1
Şakâik-i Nu'mâniyye, cild 1
Tercüme-i Hattat, cild 1
Tercüme-i Fıkh-ı Keydânî, cild 1
Târîh-i Hoca Cihân, cild 1
Bahrü'l-Ma'ârif, cild 1
Dîvân-i Câmi, cild 1
Tercüme-i Tufetü's-Salât, cild 1

Ahvecü'l-verâ ila'l-Meliki'l-lâtîf Halîl Şerîf kethudâü's-sadri'l-'alî-i hâliyyâ

PREGLED PISANE GRAĞE NA ORIJENTALNIM JEZICIMA U ARHIVSKIM I MUZEJSKIM FONDOVIMA CRNE GORE

Dr. Dragana KUJOVIĆ
Karadağ

U Crnoj Gori postoji određeni broj kataloški neobrađenih rukopisa i štampane građe na orijentalnim jezicima u privatnim rukama, pri džamijama, u arhivskim i muzejskim fondovima. Zbirke obuhvaćene ovim pregledom još uvijek čekaju da budu podvrgnute istraživanju i katalogizaciji.

A SURVEY OF WRITTEN MATERIALS IN ARCHIVES AND MUSEUMS OF MONTENEGRO

In Montenegro there is a number of uncatalogued manuscript collections and printed materials in Oriental languages in private hands, in public archives and museums. The collections included in this survey have been awaiting study and cataloguing].

BERANE

Polimski muzej - Berane šMuseum Polimski- Berane]

Miloša Mališica
84300 Berane
tel. 087-34-276

Status: Muzejska zbirka - kataloški neobrađena šMuseum collection- uncatalogued]

Mogućnosti posjet šConditions of access]: Zakazivanje nije neophodno šAppointment not essential]

Ukupan broj rukopisa šTotal number of manuscripts] : 3 (arapski) šArabic]

Arhivsko odjeljenje- Berane šArchives Department- Berane]

Status: Državni arhivski fond - kataloški neobrađen. Pregled izvršen, građa uglavnom razvrstana šPublic archives. Materials uncatalogued, but reviewed and almost sorted].

Mogućnost posjete šConditions of access]: Neophodno prethodno zakazivanje šAppointment required]

Ukupan broj rukopisa šTotal number of manuscripts] : 3 (arapski) šArabic]

Ostala građa šOther materials]: 109 različitih dokumenata (tapije, korespondencija, potvrde, svjedočanstva, ugovori- turski); štampane knjige (arapski, turski, perzijski) š109 different documents- certificates, correspondence, contracts in Turkish; printed books in Arabic, Turkish, Persian]

BIJELO POLJE

Zavičajni muzej Bijelo Polje šHomeland Museum of Bijelo Polje]

Radomira Medojevića

84000 Bijelo Polje

tel. 084-21-944

Ukupan broj rukopisa [Total number of manuscripts]: Muzej ne posjeduje gradua na orijentalnim jezicima. [There are no materials in Oriental languages]

Porodica pok. Uzeira Dizdarevica š The Late Uzeir Dizdarevic Family]

(Zarifa Muzurovic- rod. Dizdarevic) šZarifa Muzurovic/ previous name: Dizdarevic]

Toromanova 13

71000 Sarajevo

tel. 033-447-912)

Primjedba [Note]: Kur'an manjeg formata iz 13st. (smatrao se najstarijim islamskim rukopisom na Balkanu) koji je bio vlasništvo pok. Uzeira Dizdarevica pripao je njegovoj kcerki Zarifi Muzurovic, nastanjennoj u Sarajevu i zatim prodat aukcijskoj kuci *Christie's* (2001.g.) šSmall size Qur'an from the 13th century (considered as the oldest existing Islamic manuscript in Balkan), which had been in the possession of late Uzeir Dizdarevic, became the property of his daughter Zarifa Muzurovic, who lives in Sarajevo, and sold to *Christie's* in 2001].

CETINJE

Narodni muzej - Cetinje šNational Museum- Cetinje]

Dvorski trg 7

81250 Cetinje

tel. 086-231-313

Status: Državni arhivski fond. Pregled izvršen, grada razvrstana i inventarisana. [Public archives. Materials surveyed, sorted and entered in the inventory].

Mogućnost posjete [Conditions of access]: Prethodno zakazivanje neophodno [Appointment required]

Ukupan broj rukopisa [Total number of manuscripts]: 6 (arapski) [Arabic]

Ostala grada [Other materials]: 304 različitih dokumenata (tapije, prepiska - turski) i štampana grada (arapski, turski) [304 different documents - certificates of landownership and correspondence in Turkish; some printed materials in Arabic and Turkish]

Državni arhiv- Cetinje šPublic Archives- Cetinje]

Novice Cerovica 2

81250 Cetinje

tel. 086-231-045, 233-404

E-mail: darcg@cg.yu

Web Site: www.arhiv.cg.yu

Status: Državni arhivski fond [Public archives]

Mogućnost posjete [Conditions of access]: Prethodno zakazivanje neophodno [Appointment necessary]

Opis grade [Description of materials]: Grada nije posebno izdvojena i razvrstana i uglavnom je dio fonda Ministarstva inostranih dijela (Poslanstvo Carigrad i Skadar) (prepiska, administrativna dokumenta- turski, arapski) [Materials are not selected and mainly can be found in two funds of the Ministry of Foreign Affairs- Embassies in Istanbul and Skadar; correspondence and administrative documents- Turkish, Arabic]

PLJEVLJA

Zavičajni muzej- Pljevlja [Homeland Museum- Pljevlja]

Kralja Petra
84210 Pljevlja
tel. 089-22-247

Status: Muzejska zbirka [Museum collection]

Mogućnost posjete: Prethodno zakazivanje neophodno [Appointment necessary]

Ukupan broj rukopisa [Total number of manuscripts]: 18 (arapski, turski) [Arabic, Turkish]

Ostala grada [Other materials]: 268 jedinica štampane grade, uglavnom udžbeničkog i vjerskog karaktera (arapski, turski) [268 printed units, mostly textbooks and religious books in Arabic and Turkish]

Biblioteka Husein- pašine džamije [Library of the Husein-pasha's Mosque]

V. Kneževica 4
84210 Pljevlja
tel. 089-83-509

Status: Arhivski fond Odbora Islamske zajednice Crne Gore u Pljevljima [Archives of the Islamic Community of Montenegro in Pljevlja]

Mogućnost posjete [Conditions of access]: Prethodno zakazivanje neophodno [Appointment necessary]

Opis grade [Description of materials]: Arhivski fond nesreden. Grada je vecinom vjerskog, odnosno obrednog karaktera (arapski, turski, prezijjski) [Archives not sorted. Materials have religious or ceremonial character- Arabic, Turkish, Persian].

Primjedba [Note]: Dva iluminirana Kur'ana, jedan djelimično sačuvan manjeg formata (28x18cm) i drugi veceg formata (39x 28,5 cm) koji pripada Husein- pašinoj džamiji izuzetne iluminacije iz 16. v. [Two illuminated Qur'ans- one of them small size (28x18cm), partly preserved, and the other bigger size (39x28,5cm), which belongs to the Husein- pasha's Mosque with outstanding illuminations from the 16th century]

PODGORICA

Muzej grada- Podgorica [City Museum of Podgorica]

081-634-711

Status: Muzejska zbirka š[Museum collection]

Mogućnost posjete š[Conditions of access]: Prethodno zakazivanje neophodno
š[Appointment necessary]

Ukupan broj rukopisaš[Total number of manuscripts]: 11 (arapski, turski) š[Arabic, Turkish]

Ostala gradaš[Other materials]: štampani fragmenti različitih knjiga, jezički komentari, vjerska literatura (arapski, turski) š[sprinted fragments of different books, language comments, religious books- Arabic, Turkish]

OBJAVLJENI PREGLEDI I KATALOZI RUKOPISNE GRADe š[Published Surveys and Catalogues of Manuscripts]:

1932. Orijentalni rukopisi u Biblioteci Cetinjskog muzeja š[Oriental Manuscripts in the Museum Library of Cetinje- autor š[By]: DERVIŠ M. KORKUT. *Istorijski zapisi*, 6/1932, knj. XI, 2, str. 93-96.

1955. Turski dokumenti u Državnom muzeju na Cetinju š[Turkish Documents in the Public Museum of Cetinje] - autor š[By]: HAMID HAD@IBEGI]. *Istorijski zapisi*, br. 1-2/1955, 116, 11-18.

1992. Pisani tragovi Osmanskog Carstva na tlu Jugoslavije š[Written Traces of the Ottoman Rule in Yugoslavia]- autor š[By]: OLGA ZIROJEVI]. *Zbornik za orijentalne studije* 1, SANU, Beograd, str. 39-55.

2002. Arhivska grada u posjedu Islamske zajednice u Crnoj Gori š[Archives Materials in the possession of the Islamic Community in Montenegro]- autor š[By]: BAJRO AGOVI]. *Almanah* (Podgorica), 19- 20, 133- 138.

Apstrakt - Abstract

Pregled pisane grade na orijentalnim jezicima u arhivskim i muzejskim fondovima Berana, Bijelog Polja, Cetinja, Pljevalja, Podgorice, zapravo se odnosi na ona područja i gradove Crne u kojima je autor u okviru projekta "Uticaji orijentalno-islamske civilizacije u Crnoj Gori" do sada ostvario odgovarajuće uvide i obavio arhivska istraživanja, kao dio obuhvatnog pregleda koji bi se odnosio na podatke o ovoj građi na području cjelokupne Crne Gore.

š[A survey of written materials in Oriental languages found in museums and archives of Berane, Bijelo Polje Cetinje, Pljevlja, Podgorica relates to those regions of Montenegro where the author working on project "Influences of Oriental- Islamic Civilisation in Montenegro" had access to documents and completed her archives researches as a part of a comprehensive survey that should give the information about these materials in Montenegro on the whole].

Goranski Intelektualci (muftije, književnici i kompozitori) u dokumentima XVII vijeka u državnom Osmanskom arhivu u Istanbulu

Yahya MAZNIKAR

Ovaj izbor iz književnosti naših muslimana ponikao je u prostoj želji da nanijeti nisku želju rasutu u prašini vremena, izgublenu u okrajcima nemara i zaborava i daje izloži lepoti ljudskog poimanja, voljena, da ona bude razg-ovor-da bude sjećanje, da bude damar duha i slijedi'Činjenica u nizu drugih srodnih.

Turski historičari objeručke su prihvatili radove naših ljudi na književnosti, dali im ocjenu koja im pripada i postavili ih na mjesta koja su zaslužili. Istovremeno mi nismo umotvorinama svojih ljudi davali gotovo nikakve važnosti.

Dok je goranin Said ibn Rašid govorio o sudbini veoma značajnijih i brojnijih muslimanskih pisaca na islamskim istočnim jezicima.

Vratimo se malo međuratnom vremenu prateći tri generacije književnikalgore iz pera književnog historičara Hamza ibn Saida iz Dibrodapripadnika leve, izrazite orijentacije takođe „Goranin“.

Osnivali su književni časopis (Gorska oblast) uređivali su ih za svoje vreme i svoju publiku dobro. Imali su ambiciju goransku, tvrdoglavu i nedostupnu da suprotnim vjerskim taborima pokažu da oni, kao nekad na bojnom polju i u novim odnosima umiju baratati novim oružijem-perom i u tome su pokazivali uspeh. Hamza ibn Said razvija svoju sličnu misao o tome u svojoj dizertaciji

GORANCI U ISLAMSKOJ KNJIZEVNOSTI

Jedan narod može izgubiti moć i gosposrvo, slava njegovog oružija može ispraviti bajrak pod kojim je vojevao, može postati plijenom neprijatelj a, njegova prava i pravice mogu se pretvoriti u mrtva slova kratko rečeno: Jedan narod može doživeti pravi politički, ekonomski i socijalni fiasko u svojoj postojbini. Sve je to privremeno. Sve može biti od danas do sutra ali ipak ima nešto što nije prolazno. Sto ne može ni puki slučaj ni najluđi neprijatelj uništiti a to su umotvorine koje mi zovemo literaturom. Taj trijumf ostaje vijekovima jer je on amanet naraštaju i vremenima. Mi nismo ničiji, uvijek smo na nekoj međi, uvijek nečiji miraz, najnesrećniji ljudi na svijetu.

Gubimo svoje lice a tuđe ne možemo da primimo, otkinuti a ne prihvaćeni, strani svakome i onima Čiji smo rod i onoma koji nas u rod ne primaju. Sila nam je dosadila i od nevolje smo stvorili vrlinu, postali smo plemeniti iz prkosa.

Ponekim ljudima je izgleda još uvijek potrebno da se naviknu na postojanje naših nacionalnih i duhovnih složenosti jer je u njima naše nacionalno određenje muslimanski duhovni elemenat. bitan je u tom našem nacionabom mozaiku, koji bi se kad bi se književno, filozofski dobro shvatio predstavljao kao zajedničko bogatstvo.

Sada ću da navedem neke Goranske književnike koje sam uzeo iz Turske arhive iz XVII koji su završili u Turskoj.

Derviš ibn Aga gorski književnik rođen u Restelici u XVII veku a umro 1680 godine. Derviš pripovjeda u predgovoru MURAD NAME: Kao dijete došao sam u Carigrad i stupio u Atmejdansaraje a to se dogodilo u vreme Selima II.

To je bilo kada je Zejnel Abidin stajao na vrhuncu moći i slave, i koji je nastojao svim silama da podigne svoje zemljake Gorane na kormilo Turske države, koje mu je donekle pošlo za rukom u Atmejdansarajima. Mlad je proživio nekoliko godina marljivo učeći isključivo Arapsku i Persijsku književnost. Prilika mu je bila pružena jer je njegov učitelj bio sudija Sadik ibn Omer koji nije imao premca u Persijskim klasikama te saznajemo daje ubrzo postao lični carski saveznik i da se ni časa nije udaljavao od sultana i da u carskoj prisutnosti kao Dogan-đi Basa bio je vrstan pjesnik a po duševnim vrlinama i učenosti ravan velikim učenjacima, da mu je sultan dozvoljavao da prisustvuje carskom vijeću, premda to nije bilo u običaju.

Nekoliko mjeseci iza Muratove smrti u Ševvalu (1003-1592) kao carskog ličnog savjetnika preselio se* ahiret i sahranjen je u Istambul.

Abdurahman Mehmed Emin je 1785 u Mlika (Siri-Tajanstven) dosada je bio manje poznat kao pesnik na turskom jeziku. Bila je dugo popularna njegova poezija na našem jeziku. Otac mu je bio Mehmet a djed Fadlulah. Obojca su bili Gorske sudije. Abdurahman u svojoj mladosti je završio medrese u Tetovu a fakultet u Istambulu kod Huseinoglu koji je bio književnik u Istambulu.

Arif Hersekli-Dibrod rođen u selu Dibrod 1790 godine a umro u Istambulu. Arif beg koji je poznat na turskom parnasu pod imenom Hersekli Arif i koji smatraju mnogi poslednjom turskom klasikom-sin je Zulfikara Nazif paše, unuk glasovitog vezira.

Zdušno se posvetio nauci, rijetki talenat kako ga zove Mehmet Džemal upoznao se sa tri literature Arapsko-Tursko-persijske. Po završetku nauka namjestili ga u predsedništvo ministarstva ali videći da mu ne daju napred imenovan je za predsednika suda u Brusi.

Kad mu je umrla majka vraća se u Carigrad-ali posle kap predsednik suda bude imenovan u (Bitolje)(Jani)(Adam) i premešten je u Carigradu kao savjetnik Prizivnog sudista-3 godina kasnije imenovanje savjetnikom u vrhovnom sudu. Arif je bio među učenim učen, među pjesnicima pjesnik, među bekrijama bekrija, među mladež mladić, među sudcima sudac i drugim naprednim idejama propovjednicima u Turskoj. Dve trećine proveo u Turskoj. Ostao je dobar rodoljub i prvi sin.

Muzička Škola

Ahmed Ibn Nazif Krusevo-rođen 1786 otac iz Kruševa a majka iz Šištevac-dan-as pripada u Albaniji. Ostao je rano bez roditelja, potucao se po svijetu i otišao do Istambul. Bio je prvi Muzički profesor koji je završio sa naše teritorije u Gori i na orjentalnim jezici-ma. Prvi je po stihovima i po muzici na Turskom (Makbul- Arif) ili (Potur Šahi-dija) u nekoliko pesama od kojih većina su na Turskom jeziku.

Prva njegova pjesma jeste Poziv u vjeru, Što će ti nevjerstvo nevjernice Dođi u vjeru, dođi u vjeru Zašto zatajuješ boga Što će nam neprijateljstvo Zar nismo svi jedna braća Treba poslušati pamet Dođi u vjeru, dođi u vjeru. Radio je u Istambul osam godina, zatim se vraća u Gora Kazasi gde formira svoju muzičku znanost koji peva goranske pesme pomaške i torbeške.

Prva pjesma koju je napisao je Goranska muka Evo pišem-da vam kažem i svoj hal Vi propana naša roba, sirotino-gospođo Bre pomagaj do boga-nema nikoj nikoga Ne steraa vo Gora, ka koni vo gumno Neka znaet zaginahme gospodo Teška je ova krajina i krvava haljina Mnogo sme malo-neka znae Sajibija.

Kosovo vilajet 4640 Gora kazasi muftusu

Ahmet Al-aga rođen u selu Dibrod I sahranjen je u Dibrodu 1705god. Potiče od učene vjerske porodice, zatim nastavlja svoje školovanje u Manastir-Bitola gde završava Teološki fakultet.

Imućna bogata familija šalje ga na izučavanje Arapskog jezika u Konji gde Ahmet Aga boravi dve godine zatim zadužen od Istambulskog muftija da bi služio svom Narodu i postavljen je za prvog muftija u Gorskoj oblasti. Pošto je poznavao Arapsku i Tursku literaturu otvara u Gori u svim selima meftteb za vjeru i vjerske pouke. U Brodu je sagradio dve džamije gde obe džamije nose njegovo ime Ahmet aga Džamisi.

Kosovo vilajetin 946 dosije Gorska oblast-muftija 5154

Ali ef. Gorali-rođen u Resnelici i umro u Resnelici vrlo mlad zbog bolesti 1735god. Posle Ahmet aga Muftije zamenjuje ga Ali ef. Gorali. Talentovan mlad završava medrese u Prizren i Kalkandelende. Pošto kao mlad bio je u veoma teškom položaju i f(nije mogao da se dalje školuje i bio je postavljen za Gorsku Muftiju. Kao muftija(J6. R.*dio i izučavao je djecu na Kuran-kurs po svim selima.

Gorska oblast
Muftija 882

Kosova vilajetin 654 dosije
Mehmet efendija

Rođen u Šištevec u XVII veku. Teološku školu je završio u Kalkandelende zatim je Nastavio dalje školovanje u Manastir gde završava fakultet. Vraća se u svoj rodni Kraj i biva postavljen za muftija Gora od strane Kosovskog muftija-Omer ibn Ra-Šid. Bio je veoma bistar i imao je veliki kadar u mefitebima po svim selima.

Bio je odličan poznavalac Turskog i Arapskog jezika. Vrlo je vjerovatno daje naš muftija pripadao Derviškim redovima ne samo iz razloga Što je u ono vrijeme skoro svaki učeni čovek bio pripadnik nekog mističnog praga, nego nas na ovu predpo-stavku upućuje činjenica, što se među njegovim ilihijama i kasidama javljaju bejtovi kao „moje srce je svetiljka u slavu Halifa Alije a.s. uživa naročiti ugled“.

Gora muderisi 642 dosije 5174 Kosova vilajetin

Said ibn Omer rođen je 1690-pibrod a sahranjen u Bugarskoj 1764-Istočnoj Rume-
liji. Završio je školu u Plovdivu gde je i tamo radio. Kao muderis seli se u Sivas da bi tamo radio, međutim vraćaju ga u svoj rodni kraj gde biva nastanjen u Prizren i Gora i jedan je od naših priznatih muderisa.

Drugi priznati muderisi: ef. Šukrija iz Kukaljane dosije 259 Mudervis nazip iz Vraništa dosije 260 Najbolji muderis Kara said dosije 274

Sa ovim zaključujem da naša Gora je bila veoma mala a bogata našim naučnicima: Književnika, Muzičara, Muderisa, Muftija

Ovim se dokazuje daje u to vreme u Gori delovao značajan broj visoko obrazovanih ljudi koji su izvršili značajni doprinos na razvoj društva u smislu civilizacijskog i kulturološkog življenja i izvršili veliki uticaj na formiranje društvene svesti i kulture življenja. Mi Gorani danas zahvaljujući njihovom uticaju kojim se izvršilo na generacije iza njih, ističemo našu psiho-fizicku karakteristiku prilagodljivosti svim raznovrsnostima Balkanskog šarenila u nacionalnom, verskom, ekonomskom i kulturološkom smislu.

Zauzimali su visoke položaje Uticaj na obrazovanje, tako daje obrazovanje u Gori bilo na višem stupnju u odnosu na ostale sredine u okruženju. Ovi dokumenti su uzeti iz Osmanske arhive, Istambul-Tapu Tahir Dafteri, Istambulske muftije dosije, I skuder arhive, Ankara arhive.

BULGARİSTAN ORTA OKULUNDA ENTERKÜLTÜREL VE BİLİNGVAL ÖĞRETİM VE EĞİTİMDE BULGAR DİLİ VE TÜRK DİLİ ÖĞRETMENLERİNİN ROLÜ

Süzan ÇAKIR
Bulgaristan

Sizlere sunmak istediğimiz tebliğimiz Bulgaristan'ın orta okullarında Türk çocuklarının çoğunluk oluşturdukları okullarda enterkültürel, multikültürel ve bilingval öğretim ve eğitime ilişkin model ve pratik çalışmalar içermektedir. Burada gözetleme "Bulgaristan okullarında Türk çocuklarının sosyalleştirilmesi" konusunda araştırmamızın bir bölümünü oluşturmaktadır.

Çalışmalarımızda ders, okul ve okul dışı şekiller vasıtasıyla gerçekleştirilen bilingval ve multikültürel eğitimde Bulgar dili öğretmenleri olduğu gibi, Türk dili öğretmenlerinin de oynamış oldukları role değinmektedir. Çalışmalarımızın biricik amacı demokratik eğitime uygun pedagojik örnekler araştırılıp bulmaktır.

1. OKUL VE ÖĞRETMEN

Okul-öğretim müessesesi ülkemizdeki politik ve sosyal-örgüsel değişikliklerden neşet ederek içerdeki sosyal, etnik-kültürel v.b. çatışmaların önüne set çekebilmek için türlü ilerici yöntemlere ve yaklaşımlara başvurmaktadır. Örneğin, yeni kullanmaya başladığımız bilingval ve multikültürel yaklaşımlar, sivil eğitim programları sayesinde geçmişten bugüne kadar yığılmış olan olumsuz birikimler, etno-sosyal ve etno-kültürel çatışma ve çelişmelerin giderilmesi, en azından azaltılması yolu olarak kabul edilmektedir.

Öğretmen eğitimin iki yönlü sürecinde baş rol oynayan bir kişidir. Çocuklara bilgi vermek, verilen bilginin benimsemesi tamamen onun yönetimi altında bulunmaktadır. O yüzde öğretmen okulda çocukların derslerine çalışmasında büyük rol oynar. Çocukların bilgi edinmelerinde nitelik ve nicelik bakımından da halledici rol oynar, kullandığı yöntemlerine ve yaklaşımlarına bağlıdır. Öyle ki, bilingval ortamda bilginin çocuklara nasıl sunulacağı çok önemlidir. Buradaki öğretmenler diğerlerden çok daha ısrarlı ve gayretli olmaya mecburdurlar.

2. BULGAR DİLİ VE TÜRK DİLİ ÖĞRETMENLERİ

Araştırmamızı yaptığımız bölgelerde Bulgar dili ve Türk dili öğretmenlerinin çalışmalarına üstünlük tanıdık. Anadilinin önemine öncelik tanımak gerekir. Bu dersler öğretmenlerin yöntemleri diğerlerin çalışmalarının belkemiğini oluşturur. Meslekdaşça iletişim ve yerel pratik modeller uygulamak son derece önemlidir. Örneğin, bazı bölgelerde ilk okul bir'de (I sınıfta) anadile öncelik tanınabilir. Bulgarcadan önce aynı dersler (metin-masallar) türkçe okunmaktadır. Böylece çocuklar bir dilden diğer dile daha kolay geçebilirler, ve bilgi edinme kapasitelerinin de artmasına bu yöntem yardımcı olur. Bulgar dili öğretmenlerin kilit rolü yabancı dil ortamında çalıştıklarından doğar. Yeni yöntemler keşfeden öğretmen eğitim sorunlarına açıktır, o her zaman çocukların önünde en uygun yöntem ve yaklaşımlardan yararlanmak peşindedir ve derslerinde en önemli olan bilgileri ve alıştırmaları vurguluyor. Örneğin, Bulgar dili eğitimi esnasında öğretmen stereotip kalıplaşmış fonetik - gramer hatalarına, leksikal ve stilistik, üslup hatalarına daha çok ders zamanı ayırmaktadır ve çocuklarla daha fazla alıştırmaya yapar. Bu dersler için nereden zaman arttırıyor? Mesela bulgar diyalektleri derslerinden, çünkü türk çocukları bulgar dilini edebi öğrenmektedir, bulgarca'yı kullanmakta diyalekt sorunları yoktur.

3. MULTİKÜLTÜREL VE ENTERKÜLTÜREL ÖĞRETİM VE EĞİTİM

Enterkültürel eğitim neden lüzumludur?

Ülkemizde etnik sosyalleşme özellikleri ve uluslararası insan hakları ve özgürlükleri anlaşmaları gereğince yavaş yavaş geçmişteki etnosentrik eğitime aykırı olarak “enterkültürel eğitim”in temelleri atılmaktadır.

Etnik gruplar arasındaki hoşgörü ve anlaşma örnekleri açıktan görüldüğü kadar görülmeyen bir şekilde de bazı anomallikler gizlemektedir. Enterkültürel eğitim amacı ise, etnik grupların birbirinden farklı olan kültürlerini, multi- etnik okullardaki eğitim vasıtasıyla yakından tanımak ve tanıtmaktır.

Demokratik eğitim felsefesi açısından ise enterkültürel öğretim ve eğitim insan haklarının öğrenilmesini de içermektedir.”Hoşgörü”, “anlaşma”, ”karsılıklı saygı”v.b. türünden ahlaki-politik kavramları da benimsemelidirler.

4. BULGAR DİLİ VE TÜRK DİLİ ÖĞRETMENLERİ VE BİLİNGVAL ÖĞRETİM VE EĞİTİM

Araştırmalarımızı kapsamına giren okullarda bilingval eğitim modeli enterkültürel eğitimin bir elemanı olarak ön planda yer almaktadır. Bilingval eğitim modeli enterkültürel eğitimden bir parça oluşturduğundan dolayı yalnız resmi dilin okunmasından kaynaklanan asimile sürecine tamamen aykırıdır. Böylece uluslararası belgelerce kabul edilmiş olan azınlıklara mensup bilingval eğitim çocukların özel eğitim ihtiyaçlarına yöneliktir.

Bu özel eğitim ihtiyaçlardan birincisi resmi dilin iyi benimsenmiş olmaması olanca ciddiyetiyle lingüistik bir sorun olarak ortaya çıkar.

4.1. BULGAR DİLİ VE TÜRK DİLİ ÖĞRETMENLERİNDE İLETİŞİM ÇALIŞMA PRATİKLERİ (USULLERİ)

Bulgar dili ve Türk dili öğretmenlerinin, özellikle ilkokullarda yardımlaşmaları gayet önemlidir. Bu öğretmenler çocukların başarılı olması için büyük çaba gösterir, linguistik problemini çözmekte karşılıklı sorumluluk taşıyan “korporatif ruh” yaratıyor ve yaşatıyorlar. Pek tabi bu hususta Türk öğretmenlerinin bir üstünlüğü mevcuttur.

Bu ruha ayak uydurmanın en iyi örneği ise söz konusu her iki dersin içeriğinin arasında bir bütün oluşturmaktadır. Fakat Türk dili eğitimi bir adım önde gitmektedir. Her dersin içeriği önce anadil Türkçe öğrenilir ve tahlili yapılır, sonra resmi dil Bulgarca aynı masal veya öykü okunur, üzerine fikir yürütülür. Böylece çocukların yeni bir dil öğrenme olanakları maksimal derecede artmaktadır. Öğretmenler başka ders sıralarını değiştirmesini veya bir adım öne çıkarılmasını ya da geri kalmasını da yöntem olarak uygulamaktadırlar. Böylece bu bilingval eğitim yöntemi olarak destskleyici ve tamlayıcı rol oynamaktadır. Öğretmenlere göre Türk çocukları belli bir süre içersinde Bulgar çocukların erişir ve başarılı olmaları da artık kuşkusuzdur.

Başka bir örnek olarak Bulgar dili öğretmenler kendi değendirmelerine göre, serbest olarak Bulgar dili derslerde Türk şiirinden, folklorundan, şarkı örneklerinden, örflerinden, masallarından yararlanmaktadırlar. Öylelerin gerçekleştirmekte olduğu eğitimde dünya dinleri ve ayrı ayrı mezhepler, akımlar da yer almaktadır. Böyle bir yaklaşım çocuklarda eski hurafelerin ve diskriminasyonu biçimlenmesinin önünü almaktadır. Çocuklara insan haklarına,”

demokratik değerler ve kültür ğretim ve eğitim” adı verebileceğimiz sivil eğitim üstüne bilgi vermek de enterkültürel eğitimin bir öğesi sayılır.

4.2. SINIFDIŐI EğİTİM BIğİMLERİ

Bulgar dili ve Türk dili eğitiminde yenilikçi olan öğretmenler okul hayatında ders saatleri dışında da özel sorumluluk alırlar üzerlerine, türlü girişimlerde bulunurlar.Onların bu tür çalışmaları çocukları birbirine yakınlaŐtırır, ayrı ayrı etnik gruplara mensup çocuklar aralarında daha yakından tanışırılar.Bu hal birbirlerinin kültürlerini de daha yakından öğrenme ve benimseme imkanları verir.Okul törenleri vasıtasıyla, rneğin,”Anadili günü” ,törenlerde sunulan programın bir kısmının Türkçe olması bölgedeki çocukların özelliklerine ayak uydurmak demektir.çünkü bölgenin konumu bunu icabettirmektedir.

4.3.TARTIŞMALI EğİTİM

Tartışmalı eğitim de bir nevi ders saatlerinden sonra gerçekleştirilen bir çalıŐmadır.Bulgar dili ve Türk dili öğretmenleri tarafından ortaklaşa düzenlemektedir.Tartışma her iki dilde olur.Konular pek tabi toplumu ilgilendiren konulardır.Böylece ocuklara diskusyon, tartışma ve dialog yürütme yetenekleri aŐılanmaktadır. Örneğin, “Diğer etnik gruba mensup kişi başka değildir” konusu çocuklarda hoşgörü, yabancı kültür değer ve geleneklerine saygı, kendinden farklı olan diğerine hürmet biğimlenmesine yardım eder.

SONUÇ:

Bilingval eğitiminin gerçekleŐtirildięi okuldaki öğretmenlerin arasındaki bütünlük ve birliğin yüksek seviyede oluşu, öğretmenlerin kişisel mesleki niteliklerinin keza yüksek düzeyde bulunması eğitimde çeşitli pratikler araştırma hususunda önemli bir etkendir.aędaŐ okuldaki enterkültürel ve bilingval eğitim bunu icabettirmektedir.

Umut ederiz ki, bütün bu pratik çalışmalar ders programlarında ve içeriğinde gerekli yerini alacak, böylece demokratik eğitimin istemlerine yanıt bularak bilingval, enterkültürel ve multikültürel eğitim onun ğeleri olarak hayata geirilmiş olacaktır.

HALVETIJE I HALVETIZAM

Senad MIČIJEVIĆ
Bosna Hersek

Tema "Halvetije I halvetizam", sigurno da nije toliko zanimljiva za one koji dolaze sa turskog govornog područja, jer su derviški redovi, ipak domen interesovanja naučnih krugova, što je vidljivo I kroz pisanu riječ. Međutim, kad je u pitanju neki od jezika sa prostora bivše Jugoslavije, tu se nemožemo pohvaliti nekim interesovanjem I naučnim prilazom. Redovi se više prezentiraju kao stavr prošlosti, bez imalo uvažavanja da su još uvijek aktivni I da još uvijek nude I mogu da ponude odgovore na mnoga pitanja I potrebe savremenog čovijeka. Tesavvuf kao nauka koja se izučava unutar derviških redova, prezentira se kao islamska mistika, sa čim se nekih složio iz prostog razloga, zato što sve nepoznajemo, a istovremeno nas zadivljuje je mistika. Onog trenutka kad riješimo tajnu nepoznatog, to više za nas nije mistika, nego realnost, da ne kažem spoznaja. Saznanja o tesavvufu, često formiramo na osnovu spoznaje Zapadne mistike, ne nudeći odgovor da li Zapad ima istu mistiku kao i Istok? Tesavvuf se bavi spoznajom (irfanom, ezoterijom tj. mudrošću ili dubinskim znanjem), a to znanje nije privilegija, jer je ono oduvijek baština cijelog čovijećanstva koja se odražavala u pojedincima i društvima svih jezika I rasa. Površno prilaženje i uspoređivanje stvari ne vodi nas istini nego kaleidoskopu u kojem svak vidi ono što hoće. Tesavvuf kao ezoterizam je univerzalan. Derviši su često od ortodoksije ili kako se to voli reći "pravovjernih" prezentiraju kao šizmatici, nevjernici i sl. Nosioći takvog shavatanja o postojanju ortodoksije i šizme, toliko se gube u svom sljepilu, da zapadaju u duhovni rasizam koji je opasniji od materijalnog. Oni ne prihvataju drugog I drugačijeg, sve što je mimo njihovih informativnih domena je krivovjerstvo. Ovakvi načini razmišljanja su doveli da se politička ili historijska razmimoilaženja i neslaganja, zloupotrebom humane misije vjere, sve više interpretiraju kao "borba protiv nevjernika". Svaka druga vjera ili kultura je dekadentna i izvor "naše" propasti, pa je moramo uništiti kako bi mi "pravovjerni" opstali. Zašto ovakvo sljepilo vlada ondje gdje mladi ljudi gledaju I traže taj tračak nade za izlazak iz krize savremenog čovijeka? Zato što ne postoji duhovna nadgradnja zasnovana na učenju Objave koja je došla nekom Vjerovijesniku. Duhovnost i pravovjernost se danas mjeri količinom mržnje prema drugom I drugačijem. Političke sporove treba riješavati političkim metodama, historijske historijskim metodama, a ne vjerom I vjerskim učenjem. Otvorenost za drugog I drugačijeg vidljiva je u učenju dervipkih redova, gdje se je iz matičnog reda razvilo na desetine kolova i šubi (grana i ogranaka), ali se to ne smatra udaljavanjem od Istine. Savremeni čovijek ma kojeg vjerskog učenja bio, baš to treba, približavanje Istini.

Kroz proteklih nekoliko vijekova. Na Balkanu je djelovalo više derviških redova: bektašije, mevlevije, halvetije, kadirije, nakšibendije, rifaije, sa'adije, sinanije, bajramije-džilvetije, šazilije I tidžanije (u Albaniji). Svaki red, kao matični dijeli se na kolove i šube, koji nastaju kao lokalno obilježje jednog reda, nazvani po nekom šejhu sa tog prostora. Kad se govori o jednom redu, rijetko se naglasi kol ili šube. Ove lokalne razlike unutar samih pripadnika reda, ne smatraju se bitnim. Duhovni velikan, po kojem se prepoznaje kol (učenje) znao je u nekoj finesi prilagoditi potrebama mentaliteta ljudi unutar kojih djeluje. Razlika se zna javiti u detalju nošnje, kojom se protežira osjećaj nacionalne pripadnosti, tj. utječe na razvoj nacionalne i patriotske svijesti.

Derviški redovi utemeljenje svog učenja vežu za vrijeme oprosno hadža tj. Gaderi humski događaj. U poznavanju historije derviških redova, potrebno je razlikovati dva perioda i to

1. osnove učenja i obreda od Gaderi Humma do pojave hz. Abdul Kadir Gejlanije k. s., tzv. period ne institucionalnog tarikata

2. period od hz. Abdul Kadir Gejlanije k. s. tj. vrijeme institucionalnog tarikata, koji je sazeo učenja prijašnjih velikana duhovnosti i tako sažeto, u načela (savjete, preporuke) prenio, onima koji se deklarišu kao njegovi učenici.

Pravna (mezhebska) pripadnost utemeljitelja reda, nikada nije bila smetnja, niti protežiranje utjecaja dotične pravne škole (mezheba), da se jedan red normalno širi unutar prostora druge pravne škole. U sredinama gdje je postojala izmješanost sa šiitskom interpretacijom javili su se i utjecaji koji se ne sukobljavaju sa učenjem sunnitske tradicionalnosti. Tim utjecajima data je interpretacija koja premošćuje razlike koje su poznate između šiizma i sunnizma.

Političko-ideološki izraz "paralelni islam", koji tako definiše derviške redove, misleći na na učenje, obrede, organizaciju, infrastrukturu i utjecaj derviških redova, je neprihvatljiv I među samim dervišima nepriznat. Ovakvo viđenje uspjelo je u jednom vremenu prodrijeti i nametnuti se i na našim prostorima. Usljedile su razne optužbe koje se nikad i ničim nisu mogle dokazati. U tom "obračunu sa reakcijom" nisu se birala sredstva i načini, normalno uz svesrdnu podršku političko-policijskog aparata. U toj hajci uništeno je silno kulturno-historijsko bogastvo koje se nalazilo i čuvalo u tekijama.

U melevijskoj tekiji u Sarajevu, čuvao se štap bosanskog djeda, koji je dat Mehmed Fatihu kao znak predaje, duhovne i političke vlasti bosanske države. Derviški redovi su najstarija organizirana skupina građana, sa neprekinutim kontinuitetom od šest vjekova prisustva i rada u Bosni i Hercegovini. Nikad se nije dogodilo destruktivno djelovanje prema bilo kojem elementu što tvori Bosnu i Hercegovinu. Nakon II s. r. dogodio se najsravniji čin, zabrana rada derviških redova i zatvaranje tekija. Ova zabrana rada, odnosila se samo na prostor Bosne i Hercegovine. Nakon II s.r.ovdje je bilo 16 tekija, sedamdesetih godina ostalo ih je svega sedam. Intenzivno su zatirani ostatci materijalne kulture koja se javila kao plod učenja derviških redova. Devedesetih godina, zabrana je formalno opozvana, mada ista u praksi i dalje postoji. Derviški redovi su po svojoj unutarnjoj razgranatosti, avangarda u onom što humanisti I misleći ljudi nazivaju tolerancija i jedinstvo u različitosti.

METODE I DOKTRINA TARIKATSKOG ODGOJA

Tarikat je metod odgoja I obrazovanja među muslimanima.. dugo zanemarivan I potiskivan od klera I klerikalnih institucija uz podršku politike. Takav odnos prirodno da je doveo do gotovo do gubljenja u izvornom obliku, kako je ostavljen od utemeljitelja te metode odgoja I obrazovanja (Pirova). Prisutna je tendencija interesovanja za tarikat, ali ne u cjelini tj. u svim aspektima koje obuhvata I kroz koje se manifestuje. To interesovanje za dijelove, zagovaratelji nazivaju tarikatom. Često su to putevi koji vode u radikalizam ili individualizam. Ono što se danas zagovara je dominacija nad jedinkom I manipulacija pod plaštom "tarikata". Ovakva nazadna interpretacija tarikat predstavlja kao bitno izgovaranje određenih vjerskih tekstova ili riječi , od nekoliko stotina do nekoliko hiljada puta. Viridovi se uče po nekoliko sati. Nije tarikat ni ljubljenje šejha u ruku I slušanje bajki pod dojmom "evlijanskih kerameta" (tarikat nije ni metoda kojom se povraćaju zdravlje, ljepota I ne znam šta sve ne). Nisu utemeljitelji reda (Pirovi) uspostavili PUT (TARIK) na kojem će starci biti poput djece, niti djeca poput staraca. Ljudski rod je lijepo podijeljen:"Djeca šerijata, momci tarikata i muževi hakikata". Upravo to su Pirovi učinili, djeca da izgledaju, ponašaju se I poimaju kao djeca, a momci kao momci, te muževi (starci) kao starci, tj. kulminacija znanja (ILM) I spoznaje (IRFAN).

Nuđenje tarikata kao metode suzbijanja strahova, tjeskoba, metoda uspjeha u društvenoj sredini, nutarnje nesigurnosti- sve je to traženje neke vrste čuda kako bismo postali suprotno od onog što jesmo. Ni ovo nije tarikat. Ima samozvanih šejhova koji tarikat prezentiraju kao niz moći koje pomažu utjecati na druge, potčiniti ih sebi, razbiti njihove ideje I usaditi im svoje. Takva prezentacija od tarikata pravi oblik crne magije, gdje jedinka kasnije osijeća psihičke probleme od takvog "duhovnog vođenja" samozvanog šejha. Također, mišljenje da je tarikat stroga poslušnost šejhu bez većeg učenja I studiranja, kroz nekakve fizičke pokrete I neartikulirane krikove, - je sigurno najveća zabluda koja je danas raširena među bosanskohercegovačkim dervišima I šejhovima.

Prvo je dio inicijalnog puta tj. pripreme za uvođenje u tarikat. U ovom periodu onaj koji želi (muhib) uči se da ovlada svojim tijelom, disanjem, pokretima I tjelesnom napetošću općenito. Vladanje tijelom želi se postići (ne vladanje samo po sebi) spoznaja da umireno tijelo omogućava lakše korištenje I bolje razumijevanje mentalne I duhovne strane, kako bi vremenom malo po malo, svoje tjelesne želje stavio

pod kontrolu. Tijelo ima egoistički element I želi sebi priuštiti I prigrabiti sve, tako da stvara smetnju iskazivanju drugih interesa I vrijednosti, potiskuje I zanemaruje prisutnost uma I duha.

Zar za ovaj primjer ne znaju svi studenti iz ličnog iskustva ?! Kad hoće učiti ili čitati, tijelo počinje pružati otpor, ono nas ometa, osijeća žeđ hoće vode, počinju nekakvi bolovi u leđima, drijema se I sl. I onda sve to prolongiramo za kasnije ili za sutra. Zašto tijelo uvijek pruža otpor kad ga želimo umiriti da bi smo mogli pažnju posvetiti nečem drugom? Tijelo ne podnosi mirovanje. Muhib pod kvalitetnim vođenjem pravog šejha kroz terbijet ovladat će metodom da mu je tijelo na usluzi, a ne obratno. Organizovano, smireno tijelo je harmonično, zdravo I lijepo. Ovo je u prvoj godini metoda vođenja muhiba – služiti drugima, potom ide druga metoda ; to je služiti sebi. Ovdje se govori o akciji, kretanju, ali i upoznavanje suprotnosti reakcije. U ovoj fazi problem stvara sistem shvatanja kroz dualnost svijeta. Sve se poima dvostruko: svijetlo postoji jer ima tama, toplina-hladnoća, dobro-loše, muško -žensko, lijepo- ružno, tišina- zvuk...

Tarikat kad naučava o kretanju- akciji, on ujedno naučava o akciji I reakciji: djelovanju I reakciji koja iz njega proizilazi. Nema akcije bez reakcije bez obzira jeli riječ o fizičkom, duhovnom ili duševnom svijetu. Tarikat uči isto, svaki događaj u našem fizičkom svijetu, odražava se u duhovnom svijetu (manevijet) , naša akcija daće prouzročene reakcije. U ovom stadiju murid u treba biti otkriveno poebno pravilo : dopustiš li vezanost za dvojnost, ti se poput okovanog čovijeka nikad nećeš osloboditi svojih ograničenja. Kako se riješiti onda ovog, pa kroz metodu odgoja (terbijet) da dođemo do spoznaje (irfan) : ne želiti čak ni oslobađanje od toga kao rezultat ne očekivati nagradu za svoja djela, jer akcija ima svoju reakciju. Ovo traži potpunu koncentrisanost, odgovornost, kriterij po kojem sve što činimo, činimo zato što treba činiti, a ne radi nagrade koju ćemo zaslužiti.

Pasivnost također nije korisna I pohvalna, jer je to nedjelovanje. Zato po učenju tarikata mirovanje ne postoji, možemo mirovati na jednom mjestu, ali to je svjesna laž ili mašta. Mi u tom momentu psihički I mentalno djelujemo, ne-djelovat za živo biće je nemoguće.

Kad muhib ovo prođe, ulazi u novu fazu – služenja Bogu. Sve se dešava po metodi tarikata, u srcu. Bog se ne služi proz pripadanje nekoj vjeri (religiji), kroz izvršavanje rituala (na što kler stavlja akcenat). Služiti Bogu je u onom dubokom osiječaju kojeg čovjek mora imati u svojoj nutrini odakle čuje glas, da postoji besmrtna duša koja mora da se vrati svome Izvoru, čija je priroda profinjena I duboka. Stvarno služenje Bogu mora da dovede do niza promijena kod vjernika. Ta unutarnja komponenta vjere I znanje zasnovano na njoj (Irfan) , dovešće do mudrosti (hikmet), da su u svom korijenu sve vjere iste. Forma je različita, ali važniji je osiječaj u vjeri. To je startni motiv za nestajanje tenzija među raznim narodima I vjerskim skupinama. Ovaj nutarnji osiječaj, u tarikatu vodi ka unutarnjoj čistoći pod vodstvom šejha. Na ovom stadiju muhib uz pomoć šejha sahrani dvije negativne emocije – strah I bijes. Čovjek koji se boji teško će krenuti putem tarikata. Ljut čovjek se osijeća napadnutim od svake nedaće koja mu se nađe na putu, a u životu nema puta na kojem nema nevolja. Život je pun toga od fizičkih za koje je odgovorno naše tijelo, do psihičkih I mentalnih koje nam nameću relacije sa drugim ljudima. Čovjek koji ne može prevazići svoje nedostatke I nevolje, koji se predaju bijesu I očaju, nikad neće ostvariti ovaj korak.

Treći stepen je spoznaja I moć rasuđivanja (irfan I hikmet). Osnovno je pravilo znati raspoznati, razlučiti I odabrati. On ovdje uzima šejha za autoritet I vodića Taj čin inicijacije je odvajanje lažnog od istinitog. Na tome počiva istinsko znanje. Istinsko znanje nije sakupljanje podataka (informacija) , već na razlučivanju bitnih od nebitnih, korisnih od štetnih.

Četvrti stepen je postignuće savršene vlasti nad tijelom, emocijom, umom. Na ovom stepenu sad već derviš počinje da vlada najjačim oružjem s voljom. Na ovom stepenu tijelo je obučeno, psiha očišćena I um miran, kako bi se ono superiorno u čovjeku moglo jasno odražavati kroz samog čovijeka. Da bi se besmrtna duša božanskog porijekla mogla održavati unižim sferama, potrebno je zato da sve gore rečeno bude smireno poput vode u mirnom moru. Zato se kaže :”O smirena dušo, vrati se...”

Iz ova četiri stepena tarikata, vidimo da je on jedna nauka koja omogućava spoznaju : jasnu, vjerodostojnu I nadasve neprekidnu. To je stalna, trajna spoznaja, a ne naklapanje ili iskrica koja se lahko ugasi I nestane.

Tarikat omogućuje čovjeku stalno sticanje spoznaje, uz jaku vjeru u svoja postignuća. Da bi spoznali sami sebe, osnovno je htijeti I imati transcendentna I duboka duhovna stanja (halove) koja dovode do spoznaje. Spoznaja sebe je odgovor na pitanje : Tko sam ja? Odakle dolazim? Kuda idem? Što sam ovdje? Koji dio mene je živ, opstaje I premošćuje vrijeme? Kad se dođe do odgovora, ovdje je vezanje za šejha još čvršće, takvo da neuki to osuđuju I vide pogrešno. Veza murid-šejh je pod direktnim odredbom (emrom).

Za tarikatsku praksu osim istinske želje I spoznaje, te istinskog šejha, potrebno je nešto znati o “filozofskim, vjerskim I naučnim doktrinama” koje imaju utjecaj na kvalitetan tarikatski život I put. Teško je praktikovati ono što se ne pozna.

Osnovno je da derviša prožima plemenitost (futuvva), biti u hizmetu uvijek svemu što je stvoreno. Ničije pravo ne ugroziti I ne oštetiti, makar to nekad bilo I na vlastitu štetu. Futuvva je potpuno zaboravljena, a naši “veleučeni šejhovi” potpuno je ignorišu. Šteta koju osjetimo u futuvvi je privremen. Kreće se opet naprijed. Moram reći da ovi padovi nekad bole, ali tarikatsko pravilo kaže :”Bol je sredstvo za postizanje spoznaje. Gdje nema boli teško će se I rijetko nešto naučiti ! ” Treba znati da ovi padovi I udarci na futuvvi, ne služe da bi bili kažnjeni, ni da bi imali bol, oni nas usmjeravaju da idemo sredinom pravog puta. Čovjek je biće u evoluciji, koje putujući ovim putem često zaluta I zastane, ali se uz pomoć svoje volje, istrajnosti I šejhova vođenja, nesumnjivo razvija.

Vođeni I učeni na metodi tarikata, znaju da život nikad ne napuštamo, živimo uvijek samo mijenjamo način, vegetativnosti I bio-hemijski sastav. Mi smo po duši, a ne po tijelu živi.

Pogrešno je misliti da nas ovim metodama može uputiti I podučiti svaki sveštenik koji se školovao u arapskom svijetu, ili netko ko zna 114 molitvi napamet. To je isto kao kad bi vjerovali da svaki Englez zna 10 citata Šekspira. Za sve treba stručna I osposobljena osoba, pa I za tarikatsku metodu odgoja I obrazovanja. Kod nas je u Bosni I Hercegovini, došlo do nekvalitetne popularizacije tarikata, čime se taikat uništava I iskrivljuje. Obični svijet se bavi materijalističkim pitanjima, što je opet uz porast samozvanih šejhova u Bosni I Hercegovini, pretvorlio tarikat u jedan tržišni proizvod. Za propale hodže I penzionere, tarikat je razbibriga, gdje su oni šejhovi. Tarikat je približavanje I utapanje, nije bijeg niti način izbijegavanja problema. Muhibu se na početku puta treba reći zlatno pravilo : “Šejh te može podučiti putu, ali ne može proći put umjesto tebe “. Svaki murid mora ići svojim hodom I trudom.

Na tarikatskom putu bitno je ovladati hizmetom I futuvvetom. Ovo dvojje će dati svijetu ono za čim čezne, čega nema, a nužno je da se popravi situacija jednog naroda na jednom prostoru. Velikodušno srce, otvorenost prema ljudima, spoznaja da svi ljudi imaju dušu koja treperi, koja pati, koja ima iste ili veće potrebe od naših. Futuvvetom sebe izgrađujemo, a hizmetom dijelimo ono što smo kod sebe izgradili. Previše praktikujemo stvari kao savršen čin. Što nas interesuje ima u knjigama ili na internetu. Kad se tiče budućnosti, opet očekujemo da drugi neko učini nešto, dok mi nijemo posmatramo kako vrijeme prolazi, u vremenu naš život, a naš život to smo mi. U čemu nam onda život prolazi?

Terbijet kao metoda odgoja, postaje akcija za : ostvariti, učiniti, odlučiti se, biti odgovoran, doći do spoznaje da po zakonu uzroka I posljedica svijet u kojem živimo I koji nas okružuje nije ni dobar ni loš, on je onakav kakav zaslužujemo, a to je: “Bog neće izmijeniti stanje jednog naroda...”. Čovjek stvara svijet u kojem živi svojim odnosom prema sebi, prema drugom čovjeku I prema Bogu. Sve tri ove reakcije finiraju se kroz terbijet. Ove tri reakcije ne smiju biti produkt misli vodilje “Tako se mora”, ili “Tako treba”, ne, nego “Ja to hoću” , “Ja to želim” , “To je moje ubijeđenje”.

Tarikatsko odgajanje je otvoreno za svakog, bez obzira na dob, pol, obrazovanje. Važno je da jedinka u startu sebi kaže: ”Želim se promijeniti I približiti Nestvorenom.. Okrećem Mu se za 180 stepeni. Ja ću svojim rukama, srcem I jezikom, u granicama svojih mogućnosti, svojom snagom I trudom, na ovom putu, mijenjati se na bolje. To što mogu učiniti je malo, ali nije beznačajno, I to je nešto. Kad se puno malog nađe na jednom mjestu, dobije se nešto veliko”. Tada smo zreli da nas rehber povede pred šejha. Tako ćemo spojiti ruku sa srcem I đigericom, prići da uvežemo I srce sa srcem. Ovom vezom ćemo uvezati svijetove.

Šejh Omer Halveti

Šejh Omer Halveti rođen u Ehdžanu, a umro 1397 g. u Heratu. Puno ime mu je Ebu Abdullah Siradžuddin Omer bin šejh Ekmeluddin el Hadži k.s. Kao dijete otišao je kod amidže, šejh Ali Muhammed bin Nurul Halveti, u Harezm. U tarikatskoj školi odgoja, amidža je stavljao naglasak na halvet (osamu) i zikir, veći dio života proveo je na ovaj način. Siradžuddin Omer k. s i napredovao u duhovnom odgajanju (sejri suluku). Još za života amidže, uzdigao se na duhovnom polju iznad njegovih halifa (nasljednika u redu), koji su to postali prije njega. Nakon smrti amidže, Omer zauzima njegovo mjesto kao postnišen (šejh iz pročelja). Sa znanjem (Imom), spoznajom (irfanom) i sposobnošću (kabilijetom), razradio je i razvio amidžin sistem odgoja (terbijeta). Postigao je stepen (mekam) pira, kojim je utemeljio osnove učenja za ovaj red. Nazvali su se halvetije, po karakterističnom nadimku njegovog amidže Halveti. Nakon provedenog vremena na stepenu odgajanja I upučivanja (iršadi mekamu) odlazi u Hoy, potom u Egipat i na hadž. Na poziv sultan Uvejsa nastanio se u Heratu. Po navodu u djelu "El Lemezat" obavio je hadž sedam puta. Jedne prilike našao se sa većom grupom derviša u ne naseljenom mjestu. Primjetio je veliko šuplje drvo i donio odluku da se u njemu zatvori na halvet i sakrio od "svjetskih očiju". Tako je proveo četiri I pol godine .

HALVETIJE

Halvetije su jedan od dvanaest matičnih redova. Osnove učenja začete su u 13.vijeku. Raširen je bio širom osmanskog sultanata, tako da pripadnike reda susrećemo preko raznih kolova i šubi (grana i ogranaka) u više od trideset zemalja. Savremena ekonomska migracija, iz druge polovine 20. vijeka, raširila je red sa kompletnom infrastrukturom u zemljama Zapadnog kulturnog miljea. Na prostoru Balkana red se veoma rano raširio. Značajni centri halvetizma bili su Filibav (Plovdiv) Bugarska, Užice i Lesakovac (Srbija), Prizren i Đakovica (Kosovo), Skopje, Ohrid i Veles (Makedonija), Serez (Grčka), Valona i Skadar (Albanija), Sarajevo, Travnik i Blagaj (Bosna i Hercegovina). Ogroman broj pisaca i pjesnika iznjedrio je ovaj red. Broj njihovih radova je nekoliko hiljada raznih pjesničkih ostvarenja. Halvetije ne pripadaju grupi vojnih redova, poput bektasija, rifajija i sažadija, nego se svrstavaju u intelektualne redove. Red je prisutan i unutar seoske populacije, tako da je sociološki profil pripadnosti istom veoma šarolik. Uz nakšibendije i mevlevije, omiljen je i među vjerskim učenjacima (ulemom). Mnogi sultani pripadali su halvetijama, što je povećavalo njihov ugled i utjecaj. Ljudi raznih zanata kao derviši, dali su svojim zanatskim umjećem doprinos stvaranju ogromnog kulturno historijskog blaga koje se čuva(lo) po tekijama. Kada je donešena sramna "Zabrana rada tekija" 1952 g. u Bosni i Hercegovini samo u blagajskoj tekiji našla se neprocjenljiva vrijednost u rukopisima, oružju, posuđu, nošnjama, ručnim radovima, rezbariji, dokumentima I potpuno uništena zidna dekoracijai (arabeske) . Tokom "gazdovanja" države ovom tekijom sve se je pomalo otuđivalo tako da su 1974 g. ostali samo goli zidovi. Za ovu sramotu nikad se nije našao krivac niti se pokušalo povratiti otuđene predmete izuzetne vrijednosti. Danas je ova tekija samo ukusno urbanističko-arhitektonsko rješenje, bez ikakve svrhe i namjene.

HALVET-OSAMLJIVANJE

Halvet je posebna disciplina odgajanja unutar derviških redova. Njegova primjena veže se za Vjerovjesnika Muhammed a.s. prije početka Objave, dok je on praktikovao tehannus (ar. pobožnost). Tehannus je običaj ustaljen kod Arabljana u predislamsko doba, da se čovijek povuče u samoću gdje se odaje molitvama i meditaciji. Vjerovjesnik je svoje osamljivanje činio u pećini Hira, posebno je ramazan provodio u oskudnom konzumiranju hrane i vode. Vjerovjesnik je redovno praktikovao, osamljivati se zadnjih deset dana ramazana u jednom kutku džamije.

Osamljivanje (halvet) nije nikakva izolacija, bijeg od stvarnosti, nepotrebno uskraćivanje lagodnosti, to je filter čovijeka, njegove fizičke i psihičke komponente. Halvet je izražen kod svih tarikata, posebno halvetija. Halvet je obaveza svakom dervišu, koji se vrši u tekiji pod nadzorom šejha. Bilo je i onih koji su pribjegavali halvetu u pećinama (kod nas u BiH šejh hfz. Muharem Lemeš). Uslovi

za halvet su : da je osoba punoljetna i musliman, pametna, čista, a ako je još u dječastvu da je razborita i odluka za ulazak u halvet (nijet). Nečista osoba (džunup) ne može se zatvoriti u halvet dok se ne okupa, a ukoliko se to stanje pojavi tokom halveta mora se odmah okupati. Ko je na halvetu ne može se sastajati sa ženom, ići na bilo kakve manifestacije (mevlude, dženez i sl). Ukoliko bi se zanesvijestio ili dobio padavicu, smatra se prekinutim halvetom i ne može dalje nastaviti sa istim. Žena koja je u tarikatu, halvet obavlja u svojoj kući uz predhodno dobijenu saglasnost muža, koju on saopštava njezinom šejhu. Derviški redovi ne dozvoljavaju osamljivanje duže od 40 dana, koje je vezano za vjerovjesnika Musa a.s. (Bekare 51), halvet od 3 dana vezan je za vjerovjesnika Zekerijah a.s. (Imran 41). Učenje derviških redova ne priznaje zvanje šejha, osobi koja nije prošla halvet. Nema šejha bez halveta.

Halvet je znači povlačenje derviša sa šejhovom dozvolom i odlukom na neko (određeno i prikladno mjesto), tamno i skućeno mjesto. Za onog tko je vezan za halvet kaže se halveti. Izraz halveti u tesavvufu ima široko značenje, pa se za njag kaže da je i "gizli (tajni prikriiveni, sakriiveni) razgovor sa Hakkom". U vezi sa arapskom rječi halvet, nalazimo sljedeće objašnjenje halvet osamljivanje i povlačenje u ne naseljenom mjestu, kao i odlazak u samoću i osamljenost. Postoji još nekoliko izraza koji su vezani za halvet :

1. Ihtijari halvet odabrati samoću
2. Kuše-i halvet povući se u samoću u neki čošak, kutak
3. Talebi halvet želiti samoću i ne naseljeno mjesto, kao mala i prazna odaja il hamam.

Mjesto gdje se derviši povlače ili odlaze u halvet zove se

1. HALVET HANE mjesto za odmor (razmišljanje) koje je bez ičega
2. HALVET SARAJ namješteno mjesto koje je određeno za halvet (više halvet odaja na jednom mjestu)
3. HALVET GUUN mjesto (mahala) za povlačenje u osamu (halvet)
4. HALVET GUZUN u stanju (hal) osame, koji živi usamljeno, osamljeno
5. HALVET GUZIDE onaj koji je odabrao samoću
6. HALVETNIŠIN onaj koji boravi ili koji će boraviti u osami.

Ovo bi bilo uglavnom značenje pojma halvet

Čile ima slično značenje kao i halvet, tj. "povlačenje u erbein", kod derviša znači: provesti četrdeset dana u osami. Kako je ovo pravilo (usul) kod halvetija, on postoji i kod drugih redova. Pojavom raznih usula i kolova, pojavili su se i različiti metodi za odgoj salika (derviša, murida).

U nakšibendijskom tarikatu se kaže:"Halvet je kapija medžlisa (sastajanja), u zahiru sa narodom (halkom), a u batinu sa Hakkom". Nakšibendije nastoje srcem se prključiti Bogu, ostranjujući sve drugo. To je prijatnije i svjetlije od zanimljivog mnoštva (kesret) koje je (u zahiru) vidljivo. Nakšibendije za sazrijevanje derviša veoma važnim drže sohbet : "Sohbet je temelj tarikata".

H.z.Mevlana Dželaluddin Rumi k.s., halvet je primjenjivao tokom suluka, dok je h.z. Šems Tebrizi k. s. preporučivao i naređivao da se suluk i halvet može provoditui i u narodu (tj. kad je čovjek u zajednici).

Ismail Ankarevi u djelu "Minhadžul Fukara" (str.151) kaže: "Halvet je "...od srca daleko držati sve osim Allaha dž.š., a kad se ide u halvet ide se na neko osamljeno mjesto i tada se ne treba (i ne smije) ni sa kim sastajati, jer, ako se u srcu nađe nešto, pa čak i slučajno, tada to nije halvet. Takav kad se nađe u zajednici (džemažtu) radi molitve u srcu mu je samo Allah dž.š., kao onda kad je bio u halvetu. Medžutim, nije lahko svakom napuniti srce aškom prema Allahu dž.š.. Njega (Hu) srcem treba veličati i srce napuniti zikrom i fikrom o Njemu. Dok su ljudi međusobno povezani u čovječanstvo, u takvom stanju (hal) razvit će se iz mnoštva (kesret) jednost (vahdet), a to je za putnike (salike) stepen gdje će zaraditi i postići jedan veliki stepen (mekam) kemalijeta."

Način boravka u halvetu

Prije nego se zatvori na halvet, derviš se privikava određeno vrijeme na zatvaranje u zato prikladno mjesto, u kraćim vremenskim intervalima. Potom mu se dodjeljuju teži izvjesni poslovi. Nakon nekog vremena šejh mu preporučuje putovanje (sejahat) i da jedan dio vremena provodi sa narodom kako bi se

oslobodio velikog nemira i tjeskobe koja dolazi od ljudi. Ove radnje se preporučuju radi prepoznavanja ličnih unutarnjih promjena.

Svaka tekija ima prilagođenu prostoriju za ispravno boravljenje u halvetu. Na dan zatvaranja u halvet, šejh dovodi derviša pred halvet odaju gdje se derviš odlučuje (nijet) da će činiti halvet. Zatim ga šejh sa dovom (koju uči jako povišnim glasom) : "....." uvodi u hudžet (čeliju) gdje će to obaviti i ostavlja samog. Tokom boravka na halvetu derviš dobija hljeb i vodu od drugih derviša, koje šejh zaduži za to. Ovo jelo mora da bude u najmanjoj mogućoj mjeri koja je neophodna da se ne poremeti bio-hemijski sistem u organizmu. Za to vrijeme derviš ne izlazi na sunčevu svjetlost, niti sa kim razgovara. Stalno treba da je zauzet zikrom i fikrom.

U drugim redovima postoje veće ili manje razlike, ovisno o pravilima odgoja šejha. Razlike su u načinu uvodjenja, dužini trajanja, jelu i piću, izlaženju vani, zadovoljavanju fizioloških potreba, načinu ne konzumiranja svjetlosti i sl. Kod nekih redova neparan se broj dana ostaje u halvetu. Kad derviš navrší odredženi broj dana, šejh dolazi i s njim u toj prostoriji razgovara i objašnjava mu snove i stanja (ruje i halove). Nakon razgovora šejh ga izvodi učeći : "....." podignutim glasom. Ostali derviši se skupe, prihvate ga i odvođe u tekijsko kupatilo (hamam) na kupanje.

Tokom njegovog boravka sa šejhom u prostoriji, zakolje se kurban. Jelo koje jede prvi put nakon halveta je supa skuhana od ovčije glave (pače). Taj i naredni dan jede se kurkansko meso, priredi se zajednička sofrá za bližnje i tako se svetkovinom završava. Ukoliko derviš boravi četrdeset dana na halvetu znači da izlazi za šejha. Nema šejha bez halveta. U svemu pa i u halvetu pojaviće se odgovarajućí rezultati koji zavise od čovjekove odluke i truda (nijeta i hizmeta).

Sari Abdullah ef.u svom "Semeratžul Fuad" objašnjava slova i naziv halveti na sljedeći način :
"...u halvetija

H harf znači : da iz srca osim Allaha ništa drugo ne izlazi
LAM : lezzet, ukus zikira
VAV : čuvati se Zahira i batinluka i sa ahdom preseliti
TE : temkin, težina
YA : jusre bedel usra, poslje muke dolazi olakšanje
HE : mušaheda, osvjeđočenje u Allahove svjetove i znakove."

Način obavljanja zikira kod halvetija

Snažno i odvažno, sa iskrenom i čistom odlukom, derviši sjedaju na koljena okrenuti prema kibli. U mislima polaze glavom od desnog ramena, izgovarajućí "La illahe" prema sredini (uspravnom položaju), te spuštajućí se prema lijevoj strani i opet nazad prema sredini, izvlačeći iz srca "illallah". Ovo se ponavlja odredženi broj puta, koji je različít za svaki tarikát. U prvo vrijeme taj broj je bio 33 puta. Čini se sve dok riječi (lisani) ne sađu sa jezika i uđu u srce, kad pređu u srce, ono će se probuditi (daće odredžene herekete).

Kod halvetija osnove zikira čini šest esmi, koje se uče po određenom redu :

1. Ismi šerif Allah
2. Hu
3. Hakk
4. Hajj
5. Kajjum
6. Kahhar
7. La illahe illallah

Ovdje sedma esma, u zikiru uvijek dolazi kao prva esma.

Utemeljitelj reda, šejh Omer Halveti uzeo je za osnovu zikira ovih sedam esmaul husna (lijepih imena). U 15. vijeku razvijajućí sebi svojstven sistem (terbije) pojavio se šejh Omer Rušeni k.s. koji za osnov svog usula uzeo je 12 esmi :

1. La ilahe illallah (kelimei tevhid)
7. Kahhar

2.Allah	(lafzi dželal)	8.Vehab
3.Hu		9.Fettah
4.Hakk		10.Vahid
5.Hajj		11.Ehad
6.Kajjum		12.Samed

Kasnije iz ove grane (kol) halvetija, javit će se ogranak (šube) demirtašije i gjušeniye u 16. vijeku, koji su nastavili dogradživati u sejri suluku ove osnove. U 17. vijeku u halvetizmu se javlja šejh Muhamed Nuredin Džerrahi (1673-1721) iz Istambula. Šejh Džerrah razvijajući dalje učenje o tevidu, proširuje usul, ogranke (furu) i broj esmi. On je za osnovu zikira uzeo 28 esmi :

Osnovna	:1.La ilahe illallah	5.Ja Hajj
	2.Allah	6.Ja Kajjum
	3.Hu	7.Ja Kahhar
	4.Ja Hakk	

Pomoćna (furu ism):	1.Ja Vehhab	5.Ja Samed
	2.Ja Fettah	6.Ja Allim
	3.Ja Vahid	7.Ja Azim
	4.Ja Ehad	

Posebna imena :	1.Ja Kadir	5.Ja Hadi
	2.Ja Kavi	6.Ja Halik
	3.Ja Dželil	7.Ja Vedud
	4.Ja Džemal	

Kombinovana imena :

1.Ja Kerim, Ja Allah	5.Ja Muiz, Ja Allah
2. Ja Aziz, Ja Allah	6.Ja Mugni, Ja Allah
3. Ja Gani, Ja Allah	7.Ja Latif, Ja Allah
4. Ja Basid, Ja Allah	

Za izgrađenije halvetiske derviše postoji podjela učenja po danima. Oni sa dozvolom (izunom) šejha, uče četiri esme određeni broj puta.

PODJELA UČENJA PO DANIMA

NEDJELJA

La ilahe illallah	Ja Allah Ja Allah
Ja Vehab Ja Allah	Ja Fetah Ja Allah
Ja Kadir Ja Allah	Ja Kavi Ja Allah
Ja Kerim Ja Allah	Ja Basid Ja Allah

UTORAK

Ja Hu Ja Allah	Ja Hakk Ja Allah
Ja Vahid Ja Allah	Ja Ehad Ja Allah
Ja Dželal Ja Allah	Ja Džemal Ja Allah
Ja Aziz Ja Allah	Ja Muiz Ja Allah

ČETVRTAK

Ja Hajj Ja Allah	Ja Kajjum Ja Allah
Ja Samed Ja Allah	Ja Malik Ja Allah
Ja Hadi Ja Allah	Ja Alim Ja Allah
Ja Gani Ja Allah	Ja Mugni Ja Allah

SUBOTOM

Ja Kahhar Ja Allah
Ja Azim Ja Allah
Ja Vedud Ja Allah

PONEDJELJAK

SRIJEDA

PETAK

Dalga zikir

Halvetijski dalga zikir obavlja se stojeći, prsima okrenuto Kibli. Derviši stanu u redove (saffove), jedna skupina uči natove (vjerska poezija kojom se spominju vrline i značaj Vjerovjesnika), dok ostali prihvataju ali ne nadglasavaju skupinu učaća. U tom periodu blago se njišu s desna na lijevo u struku. Za to vrijeme šejh u mihrabu nastoji murakebom (mentalno) da se poveže sa Bejtullahom. Kad to postigne, on lagano obilazi prvi red (saff) razumljivim glasom izgovara esmu. Kako je izgovara, derviši lagano počinju da se gibaju naprijed nazad. Derviši tako u valovima nadiru prema Bejtullahu i vraćaju se nazad.

Najpoznatiji šejh halvetija u 20. vijeku bio je šejh h.Muzafer Ozak halveti-džerrahi i njegov nasljednik (halifa) šejh h. Sefer baba iz istambula. Danas u Bosni i Hercegovini nema organizovanog halvetiskog života, osim par pojedinaca koji su tarikati primili u Istanbulu od šejh Muzafera ili Sefer-babe. Vrijedni su pomena jer održavaju šestovjekovno prisustvo halvetija u našoj zemlji. Na Kosovu i Makedoniji aktivno djeluje nekoliko ogranaka halvetija :karabašije, sinanije, džemalije i hajjatije. Halvetije imaju I svoj specifičan devran,. Devran- leksički znači vrijeme, doba, epoha, točak sreće. Kod derviša kružno kretanje u zikiru. Postoji više načina ovakvog praktikovanja zikira. Redovno je uz pratnju muzičkih instrumenata.

Silsila halvetija

Kao i svi drugi redovi, tako i halvetije imaju silsilu (redosljed prenosilaca) učenja. Svaki šejh kao predhodnik (selef) izdaje pismeno ovlaštenje jednom dervišu kad ga promovise u nasljednika (halifu) tj. u šejha. Ovaj redosljed sadrži vezu od novoimenovanog šejha do Vjerovjesnika. Dokument se naziva hilafetnama sa silsilom. U tom dokumentu stoji šta su prava i obaveze novog šejha. Svaki šejh nema pravo (izun) da prima bejžat (prisegu vjernosti). Nije uobičajeno imenovati šejha prije 40 g. niti poslje 63 g. starosti. Nakon 63 g. starosti može se imenovati počasno (teberuken) šejhom. Ovlaštenja ovakvog šejha su minimalna. Silsila halvetiskog reda ide ovako :

Prvi i posljednji Vjerovjesnik, veličanstveni Hz.Resuli Ekrem a.s.

Hz.Alija, za kojeg je vjerovjesnik rekao : "Ja sam grad znanja, a Alija njegova kapija." i "Ko njega mrzi i mene mrzi. Njegova krv je od moje krvi."

Tabiin, najveći alim i arif, najveći izvor vrline svoga vremena ebu Said bin Jesar el Basri r.a.

Habib Adžemi

Davud Tai

Maruf Kerhi

Sirri Sakati

Džunejd Bagdadi

Mumšedul Dejnuri

Muhammed Bekri

Vedžiheddin ul Kadi

Omer Bekri

Ebu Nedžib Suhraverdi

Kutbuddin Ebheri

Ruknuddin Ahmed Nedždžar

Šihabuddin Muhammed Tebrizi

Šejh el Sejjid Džemaluddin Tebrizi

Šejh Ibrahim Zahid Gejlani

¹ Rahmi Serin, Irfan ehlinin el kitabi, str.65-67

Šejh Kerimuddin ebu Muhammed ibn Nur el Halveti Ahi
PIR HALVETISKOG TARIKATA, Hz. Ebu Abdullah Siradžuddin
Omer bin šejh Ekmeluddin el Gejlani el Ahdži el Halveti k.s.
Šejh Izzuddin Halveti
Šejh Sadruddin Hijavi
Piri sani šejh sejjid Dželaluddin Jahja bin es Sejjid Behauddin es Širvani
el Bakuvi k.s.².

Šejh Jahja je piri sani (drugi pir) pod kojim je halvetizam doživio svoju renesansu. On je učvrstio halvetijski zikir kao sistem čile i rijazata. Šejh Jahja rođen je u centru Širvana (mjesto Semahi), kao potomak imama Muse Kjazima a.s. Preci su mu u mjestu rođenja bili nakibul ešrafi, šejhovsko zvanje primio je od šejh Sadruddin el Hilevija. Dugo je djelovao u svom rodnom mjestu Semahu. Kasnije se preselio u Baku, gdje djeluje do momenta smrti 1457 g. (862 po H.). Šejh Jahja sastavio je "Viridi settar" koji se učio i na tlu Bosne i Hercegovine, kao "Viridi Jahja". Poslje šejh Jahje počinje veliko razgranjavanje halvetiskog reda, što ćemo moći vidjeti iz nekoliko silsila raznih kolova i šuba.

Kolovi i šube halvetijskog reda

AHMEDIJE

Osnovao je šejh Ahmed Šemsuddin, rođen u Manisi, gdje je umro 1505. godine. Iz ovog kola razvili su se : Ramazanije, Sinanija i Ušakije, a daljim razgranjavanjem razvili su se : Džihangirije, Buhurije, Rukilije, Muslihije, Zuhrevije, te još Džemalije, Selahije, Džahidije i Misrije.

Silsila Ahmedija:

1. Sejjid šejh Jahja Širvani
2. Pir Mehmed Erzindžani
3. šejh Ibrahim Tadžeddin Kajseri
4. šejh Kabakli Aleaddin Uššaki
5. šejh Ahmed Šemseddin Marmaravi

ASALIJE

Osnivač je šejh Ahmed Asali, koji se obrazovao u Halepu pred šejh Uvejsom. Iz ovog kola razvo se je podkol (šube) Džemalija.

BAHŠLIJE

Utemeljeni su u 17. vijeku od šejh sejjid Mehmed bin Ahmeda, rođenog 1629. koji je umro u Mekki 1687. godine. Bahšlije su znatan utjecaj imali u Halepu i okolini.

BEKRIJE

Osnivač je šejh Šemsuddin Mustafa Bekri, rođen 1688. u Kuddusu (Jerusalim), a umro 1749. godine u Kairu. Javili su se kao ogranak karabašija, čije učenje je bilo rašireno u S. Africi, Jemenu i Arabiji.

BUHURIJE

Utemeljitelj je Mehmed Buhari Rumi, umro 1630. god. u Istambulu, jedan dio života proveo je u Edirnu. Razvili su se iz ramazanijskog ogranka poznato je da je djelovala jedna zavija Buharija u Istambulu.

DŽAHIDIJE

Osnivač je šejh Džahid Ahmed, umro u Kildirbahiru 1660. godine, bavio se tesavvufskom poezijom, iza njega ostao je kompletan "Divan".

DŽEMALIJE

Ovaj kol osnovao je Mehmed Džemaluddin Halveti, rođen u Konjanskom Aksaraju, a umro 1496. na Tebuku. Historija ga poznaje više pod imenom Čelebi Halifa. Osnovno vjersko obrazovanje dobio je u mjestu rođenja, gdje stiče i zvanje muderisa. U ranoj mladosti dolazi u kontakt sa šejh Abdullah Karamanijem koji ga uvodi u halvetiski red. U Istanbul dolazi 1486. i za njag se zainteresovao Kodža Mustafa-paša. Postavljen je za imama jedne džamije u čijoj blizini je napravljena i tekija. Imao je veliki

² Ismet Kasumović, Ali-dede Bošnjak I njegova filozofsko-sufijska misao, Sarajevo, 1994, str. 55.

pjesnički talenat, što se vidi iz sačuvanog "Divana", pisanim tipičnim derviškim stilom i inspiracijama. Halvetije koje su u Bosni Hercegovini djelovale u periodu od 16-19.vijeku, pripadale su upravo ovom kolu džemali. Posljednji halvetijski šejh u Bosni i Hercegovini bio je, šejh Sejfuđdin Hrnjić iz Severina kod Rudog. Sin je šejh Saliha (živio 124 g.) koji je podigao tekiju u Severinu. Šejh Sejfića je umro u 106.godini, 1. 7. 1986. god. Sahranjen je pored turbeta u Severinu.

DŽEMALIJE II

Osnivač je šejh sejjid Nizam Džemaluddin, rođen u Edirnu nepoznate godine, a umro 1751. u Istambulu. Sačuvan je njegov "Divan". Ovaj kol je pod jakim utjecajem Uššakija i Sezaića, tako da možemo reći da je to zbir učenja ova dva kola.

DŽERRAHIJE

Osnivač je šejh Mehmed Nureddin Džerrahi, rođen 1673. u Istambulu, gdje je umro 1721. god. Džerrahi se nazvao po istambulskom kvartu Džerrah-paši, obrazovao se po učiteljima Istambula, kao i jedno vrijeme u Egiptu. Veliki utjecaj na njegovu opredjeljenost ka tesavvufu i tarikatu imao je istambulski šejh Aleaddin ef. iz tekije "Selami dergjah", halvetija ramazanija. Džerrahije su imale veliki utjecaj na Karagumruku i okolinu sa svojih 14 tekija. Zikir se odlikuje sa specifičnom glasnošću (džehri) na esmama Hu, Hajj, Hakk. Sultan Ahmed III (1703-1730) podigao je šejh Džerrahiji prvu tekiju.

Silsila Džerrahija:

1. šejh Ahmed Šemsuddin Marmaravi
2. šejh Karaman Ali Imadi
3. šejh Kasim Inegoli
4. šejh Muhjuddin Karahisar
5. šejh Ramazaneddin Mahfi
6. šejh Mestdži Ali Rumi
7. šejh Mestdžizade Ibrahim
8. šejh Dabag Ali Rumi
9. šejh Lofdžali Fadil Ali Rumi
10. šejh Ali Kostendil Rumi
11. šejh Nureddin Džerrahi

U Makedoniji džerrahijske tekije nalaze se u : Skopju, Kočanima i Strumici. Tekije džerrahijskog ogranka, danas nisu aktivne, jer intenzivno iseljavanje turskog stanovništva smanjilo je interesovanje za nesmetan rad ovih tekija. Tekija u Skopju na Čairu (Zindžirli tekke), vremenom je pod šejh Ibrahim Hajdarom pretvorena u rifajisku, mada na ulasku u tekiju stoji natpis da je halvetijsko-rifajiska tekija.

DŽIHANGIRLIJE

Utemeljitelj je šejh Hasan Burhanuddin, rođen 1563. u Heratu, a umro Istambulu. Nazvan je Džihangirli, po mjestu odakle potijee njegova porodica. Razvili su se iz Ramazanija. Silsila Džihangirlija:

1. šejh Ramazaneddin Mahfi
2. šejh Šerbetdži Mehmed
3. šejh Jakub Fani
4. šejh Hasan Burhanuddin Džihangiri
5. šejh Fethullah
6. šejh Mehmed Derviš ibn Fahrudin
7. šejh Ali
8. šejh Mahmud
9. šejh Ibrahim Hakki
10. šejh Mehmed Zahid
11. šejh Mehmed Riza
12. šejh Ibrahim Edhem
13. šejh Hafiz Ahmed ef.
14. šejh Sejjid Ahmed Riza
15. šejh Mehmed Resmi

ČERKESIJE

Osnivač je šejh Mustafa Čerkezi, sa velikim utjecajem među čerkezima. Šejh Musrafa obrazovao se i odgajao po metodi Nasuhija, kojim je pripadao. Njegove pristaše čerkezi, sami su se nazvali čerkesijama. Šejh Mustafa umro je 1814. godine.

DEMIRTAŠIJE

Utemeljitelj je šejh Abdurrahman Demirtaš, rođen u kutahijskom selu Demirtaš nepoznate godine, a umro 1529. godine u Kutahiji. Mnogo je putovao, tako da jedan dio života provodi u Egiptu. Povlači se u Kutahiju i otvara tekiju, odakle širi svoje učenje.

DERDIRLIJE

Osnovao je šejh Šihabuddin Ahmed, rođen u Egiptu 1715. u mjestu Derdiri, a umro 1787. u Kairu. Razvili su se iz Hafiliskog ogranka, koji je egipatska verzija halvetizma. Iz Derdirlija poslje se javio ogranak Savilija

FEJZIJE

Rodio se u Egiptu 1821 g. šejh Fejzuddin Hasan, gdje je i umro nepoznate godine. Puno ime mu je šejh Fejzuddin Hasan Samani. Bavio se je tesavvufskom poezijom, ostatci njegovog pjesništva ne mogu se svrstati u "Divan". Učenje Fejzija, oslanja se na Bekrije.

GJULŠENIJE

Osnivač je šejh Ibrahim Gjulšeni, rođen u Dijarbekiru sredinom 15. vijeka, umro 1534. u Kairu. Jedno vrijeme proveo je u Tebrizu gdje se susreo sa Dede Omer Rušenijem koji ga uvodi u tarikat. Gjulšenije uspostavljaju svoju praksu na Rušenijskom učenju. Osjetan je utjecaj mevlevizma na ovaj red. Šejh Ibrahim Gjulšeni kao šejh na glasu, bio je pozvan od sultan Sulejmana u Istanbul. Nadahnut Mevlaninom "Mesnevijom" napisao je 81 stih u mesnevi formi. Visoko pjesničko nadahnuće izazvalo je, ne zadovoljstvo mevlevija koji su mu bili bliski, tako, da je došlo do njihovog udaljavanja od njaga. Šejh Ibrahim Gjulšeni, je veliki pjesnik iza kojeg je ostao "Divan" sa 48.000 stihova. Silsila Gjulšenija nastavlja se od:

1. Sejjid šejh Jahja Širvani
2. Dede Omer Rušeni
3. šejh Ibrahim Gjulšeni

HAFIJE

Osnovao je šejh Šemsuddin Hafi, rođen 1690. u Egiptu, a umro u Kairu 1768. godine. Hafije su imale utjecaj u S.Africi, iz njihove prakse kasnije su se razvile Tidžanije i Derdirije.

HALETIJE

Ovaj ogranak veliki je utjecaj imao u Edirnu i okolici, preko osnivača šejh Hasan Haletija i jednog od kasnijih šejhova reda šejh Mehmed Mahvija. Vidan je utjecaj Gjulšenija na Haletije.

HALILIJJE

Tako su se nazvali po Kušadili h. Halil ef., sa lokalnim utjecajem u Istanbulu preko niza manjih derviških sastajališta (zavija), što je izvršilo veliki utjecaj na stanovništvo.

HAJATIJE

Nazvali su se po šejh Mehmed Hajjatiji, čije je porijeklo iz Sereza (Grčka). Obrazovao se na vjerskim učilištima Sereza i postao derviš kod šejh Husejin Rumije, koji ga izvodi u zvanje šejha. Skupa sa šejh Osman babom dobiva od šejha obavezu da se nastani i djeluje na desnoj obali Vardara. Šejh Osman baba dolazi u Prizrenu i nastavlja sa karabašiskim usulom, a šejh Mehmed stiže u Kićevo i gradi tekiju. Nakon izvjesnog perioda prelazi u Ohrid i tamo osniva tekiju. Za nasljednika u Kićevu ostavio je šejh Ahmeda. Umro je u Ohridu i pokopan naspram tekije u velikom turbetu. Red djeluje u Kićevu imaju 3 tekije, Debar, Bitol, selo Zajas kod Kićeve, Štip i Struga. Štupska tekija ne radi jer je šejh odselijo u Tursku. Dugo vremena šejhovi ohridske tekije obnašali su i zvanje ohridskog muftije. Red se razvio iz karabašiskog kola.

Tekija pir Muhammed Hajati u Ohridu

Tekiju se nalazi u samom centru grada. Intereantno je predanje koje se može čuti u ovoj tekiji kao I aktivan halvetijski život koji se odvija u svim hajatijskim tekijama. Prvi zikir Muhammed Hajati-baba je počeo da obavlja sa nadničarima koji su se okupljali u centru čaršije i radili kod onih koji su ih pozvali. Jednog dana Hajati-baba zovne nadničare da rade kod njega. Kad su ga upitali šta će kod njega raditi jer su znali da je došljak, odgovorio im je: "Da učimo La ilahe illallah!". Radnici su pošli s njim i kad su proučili sve što je uobičajeno Muhammed Hajati ih lijepo isplati i pozva da opet sutra dođu da rade kod njega isti "posao". Tako su jedno vrijeme radnici dolazili i učili, a on ih za to plaćao. Poslje nekoliko nedjelja jedan radnik odbi da primi "platu", reče:"Danas ću da radim džaba". Nakon izvjesnog vremena još se neki javiše da će zikir činiti "bez nagrade", pa tako tekija otpoče redovni rad. Hajati-baba je zasadio jedno drvo u centru Ohrida koje i danas još postoji i tretira se kao kulturno zdanje. Stablo je toliko široko da ga 5 ljudi ne može opasati.

Poslje preseljenja Hajati-babe na drugi svijet redosljed šejhova ohridske tekije je sljedeći:

- 1.Pir Muhammed Hajati-baba (imao 2 kćeri)
- 2.šejh Osman ef. zet njegov,
- 3.šejh Abdulkerim ef. sin šejh Osman ef.
- 4.šejh Murteza sin šejh Abdulkerima
- 5.šejh Abdulhadi brat šejh Murteze
- 6.šejh Selami drugi brat šejh Murteze
- 7.šejh Mustafa treći brat šejh Murteze (preselio na hadžu)
- 8.šejh Mehmed sin šejh Abdulhadi ef.
- 9.šejh Ismail sin šejh Mehmeda,
- 10.šejh Zekerijah iz njihove familije,
- 11.šejh hfz. Tahir došao hizmetom za šejha
- 12.šejh Mustafa zet šejh Zekerijaha
- 13.šejh Jahja sin šejh hfz. Tahira

Od prostorija tekija ima: semahanu (zikir odaja), selamluk (gostinska odaja), kahve-odžak zimski, kao i ljetni, prvi je na spratu, a drugi u prizemlju, zatim sofe i 3 halvet odaje. U tekiji se pored dnevnih vaktova klanjaju džuma-namaz, bajram i teraviih.Klanjaju se I dobrovoljni namazi (nafile).

Prije imsaka klanja se 12 rekjata tehedžud-namaza, u imsak se uči 250 puta La ilahe illallah i 250 puta Hu Hu (On, allah Veliki) i dova. Posje se pije kafa malo gorča, uče se ilahije sve do sabaha. Kad se klanja sabah-namaz uči se 2 puta esmaul-husna, 250 puta La ilahe illallah i 250 puta Hu, Hu..Poslje se opet pije kahva i razilazi. Na 45 min. poslje izlaska sunca čine išrak, tj. klanjaju namaz od 4 rekjata, a 1 sat prije podne namaza klanjaju duha-namaz.

Iza akšam-namaza klanjaju Evabin-namaz od 2 rekjata, osim petka, na sedždi prouče salavat i Ja Vehab, 7 puta La ilahe illallah i 12 puta Hu, Hu..Ko je šeh on klanja još i Vuddu namaz od 2 rekjata. Na jaciji uz farze se prouči 12 puta La ilahe illallah i 27 puta Hu, Hu...Za vrijeme ramazana klanjaju samo Tehedžud- namaz, a iza imsaka 20 min. uče 250 puta La ilahe illallah i 250 puta Hu, Hu...Uoči 27. večeri ramazana u ovoj tekiji se obavlja i zijaret sakali-šerifa, iza ikindije sa salavatima. U toku godine klanjaju još i 5 puta Tesbih-namaz, koji se sastoji od 4 rekjata i 2 selama, kao i teravija. Na 2 rekjata prouči se 150 puta Subhanallahi....Na prvom rekjatu uči se subhaneke i subhanallahi..15 puta iza fatihe i šehidallahu 10 puta, ide se na rukju, i na rukju-u 10 puta,na kijamu 10 puta, na sedždi 10 puta, između dvije sedđe 10 puta, kao i na drugoj sedđi 10 puta. Na drugom rekjatu uče još i Innedine..., isto toliko i subhanallahi.

Ove nafile tj. Tesbih-namaz klanjaju u sljedećim večerima:

- Lejlei Regaib- iza jacije prije vitra,
- Berat- iza jacije prije vitra,
- Kadar- iza teravije prije vitra,
- Uoči bajrama- prije vitra,
- Uoči Kurban-bajrama- iza jacije prije vitra.

Ovi derviši imaju svoj kijafet- tarikatsku nošnju, koja se sastoji od dugih džubbeta-hrki i veoma visokih ćullaha (sličnim mevlevijskim). Prije primanja ovog tarikata šejh pita 3 puta kandidata jeli

primio neki drugi tarikat. Ako jest, ne može onda ovaj primiti. Šejhovi nose također crna džubbeta-hrke i crne tadžove, na kojima je uočljiva bijela traka kao slovo DAL. Ovo je simbol da je Allah dž. š. jedan. Veoma mnogo njeguju Ajnali dergjah (gledati samo sebe i svoje postupke). Zikir im je veoma lijep i milozvučan. Za vrijeme zikira nekad koriste i tumbelke (instrumente). U tekiji se musafiri, pa i turisti časte rahat lokumom. Semahana tekije je komplet prestrta kurbanskim kožicama, a na zidovima su veoma lijepe levhe koje su rad derviša i šejhova ove tekije i predstavljaju kako porukom tako i umjetničkim dometom veliku vrijednost. Hadži šejh Jahja i Hadži šejh Alija iz Kićeva imali su od reis ul-uleme dekrete da mogu biti hatibi u ovim tekijama. Tekija i turbe su prilično posjećeni kako od domaćih ljudi tako i od ljudi sa strane.³

Tekije u Kićevu

Šejh Muhamed Hajati je imama Ishak-pašine džamije Ahmeda uveo u ovaj red I proglasio šejhom. Hajatijski usul se prvo održavao u džamiji, da bi kasnije u dvorištu bila podignuta I tekija. Redosljed šejhova je sljedeći:

Šejh Ahmed

Šejh omer

Šejh Ali

Šejh Mahmut

Šejh Bajram

Šejh Mustafa

Šejh Mehmed

Šejh Halim

Šejh Jusuf (koji odlazi za Bitolj I tamo djeluje kao šejh)

Šejh Mustafa

Šejh Alija

Šejh Mustafa Selimovski (otac zadnjeg reis ul uleme SFRJ, Jakub ef. Selimovskog)

Druga tekija je u narodu poznatija kao "Ćull-baba tekke". Ćull-baba je bio jedan od najbogatijih ljudi Kićeva, a ovlaštenja je dobio od Muhamed Hajatije I svojim sredstvima je podigao ovu tekiju. Redosljed šejhova je :Mustafa, Muedin I Mustafa.

Treću tekiju utemeljio je šejh Abdulkerim koji je imao olaštenja od šejh Osmana, nasljednika Muhammed Hajatije u Ohridu. Nakon šejh Abdulkerima, ova tekija nekoliko decenija bila je bez šejha, jer nije bilo pogodno osobe da joj se povjeri ta dužnost. Poznato je da su funkciju šejha tekije obavljali :šejh Mehmed, Šejh Mehmed, Šejh Selim, šejh Ibrahim, šejh Nedžad.

Tekija u selu Zajas kod Kićeva utemeljio je šejh Selim koji se tu doselio iz Kićeva, njega je naslijedio šejh Mustafa, a ovog šejh Alija koji umro 1912. A tekija pretvorena u džamiju.

U Štipu su djelovale dvije tekije hajatija, ovadruha je srušena 1912. godine I o njoj nema dovoljno podataka, osim da je posljednji šejh bio šekj Osman. Prvu tekiju utemeljio je šejh Abdi-baba, koji je ovlaštenja dobio od šejh Osmana iz Ohrida. Tekija je u narodu poznatija pod imenom "Yokari tekke" (Gornja tekija) u kojoj je redosljed šejhova poslje Abdi-babe bio sljedeći: šejh Husejin, šejh Mehmed i šejh Ibrahim. Šejhovi ove tekije raširili su učenje među stanovništvom Ovčepoljskih sela gdje je djelovalo više zavija (manjih tekija).⁴ Opširniji pregled o stanju 15 tekija I turbeta u Ovčepoljskim selima obradio je Jovan F. Trifunovski.⁵

IBRAHIMIJE

Ibrahimije su kol koji je također utemeljio jedan Čerkez, šejh Ibrahim ef., koji je djelovao tokom 19. vijeka. Red nije išao sa utjecajem van čerkeske sredine.

KARABAŠIJE

Utemeljitelj je šejh Ali Aleaddin Karabaš Veli, (umro 1686.) razvio se iz šabaniskog ogranka. Šejh je obrazovanje stekao na "Sahni semanu". U Kastamonu je pristupio šejh Ismailu i postao njegov

³ Senad Mičijević, Tekija Pir Muhammed Hajati babe u Ohridu, Preporod br. 2, 15. 1. 1985. Sarajevo, str. 12.

⁴ vlastite zabilješke tokom boravka u Makedoniji u periodu 1985-1988.

⁵ Jovan F. Trifunovski, O tekijama u donjem slivu Bregalnice, POF XII-XIII/ 1962-63, Sarajevo, 1965, str. 255-258.

nasljednik (halifa). Svoju metodu odgoja počeo je širiti u Uskuduru oko 1670., kao vaiz Mehmed-pašine džamije. Na halvetu je proveo pet godina i postavljen za šejha u zaviji Mihrimah sultan. Iz ogromne mase svojih derviša izveo je 658 šejhova, nasljednika. Radi ogromnog utjecaja vlasti su ga internirale na otok Limnu. Utjecajni ljudi zauzeli su se na dvoru i bio je oslobođen. Kasnije kreće na hadž i prilikom povratka, razboli se i umre u selu Gejlan blizu Kaira oko 1685., ukopan je pored šejh Ahmed Gazalije. Poznata šejh Karabaš Velijina pisana djela su :

- 1.Kasifi esrar i fusus škomentar na Fususul Hikam}
- 2.Šerh i akaid Nesefijja bi lisani t tahkik
- 3.Tarikat name
- 4.Šarh i hadis i hubbibe ilejje min dunajkum
- 5.Risale i sure i Fatiha
- 6.Tabir name ⁶

Silsila karabašija ide preko šabanija ovako:

- 1.šejh Šaban Veli
- 2.šejh Ali Aleaddin Karabaš Veli
- 3.šejh Ibrahim Karabaši
- 4.šejh Ali Rumi
- 5.šejh Ali Rumizade
- 6.šejh Husein Rumi iz Sereza

Karabašije su raširene na Kosovu, Makedoniji i Albaniji. Danas aktivne tekije karabašija nalaze se u: Prizrenu, Đakovici, Peći, Mitrovici, Juniku, Orahovcu, Skopju, Velesu kao i selima koji gravitiraju ovim gradovima. Prilikom nedavnih birbenih dejstava na Kosovu, u Orahovcu je ubijen halvetijski šejh Muhjudin Šehu, starac u poznim godinama. Od Karabašija razvili su se Bekrije (arapski svjet), Nanuhije (sjeverna Afrika), Hajjatije u Makedoniji.

KEMALIJE

Nazvali su se po šejh Mehmed Kemaluddin Bekrijju, koji se rodio 1726. u Kuddusu, a umro 1785.godine u Gazzi. Red je lokalnog utjecaja i tako je ostalo.

MISRIJE

Osnivač je Nijaz Misri rođen 1617-18 u okolini Malatije, a umro u internaciji na Limni 1693. godine. Pisani izvori navode da mu je ime Muhammed Nijazi, čiji je otac Ali Čelebi bio pristalica i šejh nakšibendija. Misrija se za tarikat i tesavvuf počeo interesovati još kao djeteta. Obrazovanje je sticao po medresama izučavajući tradicionalne nauke tefsir, fikh, hadis i sl. Još kao polaznik vjerskih škola pristupio je halvetiskom redu. Tokom jednog dužeg putovanja boravi u Kairu, poslje odlazi na Kerbelu i u Hz.Husejnovu turbetu sluša učenjake tih prostora.

U rodni kraj vraća se oko 1647. ali nakon nekoliko godina odlazi da se nastani u Istanbul. Tu razvija specifično učenje i stječe mnogo pristaša. Njegove pristaše prozvaše se Misrije. Na jednoj Edrenskoj džamiji dobiva mjesto predavača, i drži predavanja jednoj skupini (halki) po tadašnjem sistemu obrazovanja. Bavio se duboko umnim radom, odnosa "šeriat-država". Predavanja su mu bila u sukobu sa političkim potrebama, tako da je interniran 1673. godine na Rodos. Nakon povratka sa Rodosa u Edirne radi ispoljenog nezadovoljstva sa političkom opcijom, ponovo je bio izložen represivnim mjeram. U njegovim rječima nije bilo ništa što bi ga moglo dovesti pod 'sablju šerijata', tako ga ponovo interniraju 1677. na otok Limni. Nijaz Misrijin tesavvuf vezan je za tajne (batin) poruke Kur'ana. Zagovarao je da svaki pojedinac zikir čini, kako bi se njegova unutrašnjost osnažila i zato Boga treba puno voliti. Bog je Prvi i Posljednji, Jedan je, a sve stvoreno ništa nije. Duša je besmrtna, a tijelo prolazno. U trenutku smrti duša se odvaja od tijela i vraća se svom Izvoru. Svaki čovjek će odgovarati pred Bogom, a najviše za ono što radi tajno. Zavist nije realna osobina čovjeka. Nijazi spada u vrsne pjesnike tekijске poezije. Njegove ilahije izašle su iz okrilja halvetija, tako da se mogu čuti i po tekijama drugih redova. Poznat je njegov "Divan".

⁶ Džemal Čehajić, Derviški redovi u jugoslavenskim zemljama, Sarajevo, 1985, str. 109 ; Enver Šapoloyo, Mezhepler ve tarikatler tarihi, Istanbul, 1964, str. 188-89.

Silsila Misrija:

1. šejh Ahmed Šemsuddin Marmaravi
2. šejh Abdulvehab elMali
3. šejh Jusuf Sinan Umri elMali
4. šejh Misri Nijazi
5. šejh Mahdumi šejh Čelebi Ali
6. šejh Mehmed Sahfi
7. šejh Ali ibn Ali
8. šejh Zejneuddin ibn Ahmed
9. šejh Ahmed Šemsuddin ibn Zejneuddin
10. šejh Mehmed Emin Zaik ibn Zejneuddin
11. šejh Behad ibn Zaik
12. šejh Ismail Nazif Ahmed Šemseddin
13. šejh Šemseddin ef. ibn Ismail Nazif

MUSLIHIJE

Utemeljio je Tekirdaglija Muslihuddin šejh Ali Čelebi, (umro 1688.) red ima lokalnu karakteristiku i nije se širio van okoline Tekirdagija.

NASUHIJE

Pripadaju karabašiskom ogranku, koji je utemeljio šejh Mehmed Nasuh Halveti. Rodio se 1648. u Uskuduru gdje i umro 1718. godine. Rašireni su u predjelima sjeverne Afrike, Tunisa, Alžira i Trablusgarba.

RAMAZANIJE

Razvili su se iz Ahmedi kola, od strane šejh Ramazaneddin Mahfija koji je rođen u Afjon Karahisaru 1543., a umro u Istambulu 1616. godine. Učenje ovog kola započeo je širiti šejh Kasim Čelebi iz Kodža Mustafa-pašine tekije. Ovaj kol je originalan i nema utjecaja drugih učenja u njegovom sistemu obrazovanja i odgoja. Pisane zaostavštine Ramazaneddin Mahfija bave se unutarnjim spoznajama. Svoje učenje izrazio je i putem pjesničkih formi.

Silsila Ramazanija:

1. šejh Ahmed Šemseddin Marmaravi
2. šejh Izzeddin Karamani
3. šejh Muhjuddin Karahisari
4. šejh Ramazanuddin Mahfi
5. šejh Sejjid Abdulhalim
6. šejh Pir Abdullah
7. šejh Pir Džemaluddin
8. šejh Hamdi Mehmed
9. šejh Musa Sekuri
10. šejh Osman Mani
11. šejh Mehmed Emin
12. šejh Mehmed Kasim
13. šejh Ahmed Nureddin
14. šejh Abdulaziz
15. šejh Jahja
16. šejh Jahja ibn Aziz
17. šejh Husejin
18. šejh Mustafa Fevzi
19. šejh Šukri

RAUFIJE

Osnivač ovog kola je šejh sejjid Ahmed Raufi, rođen 1652. u Istambulu, gdje je i umro 1757. godine. Iza sebe je ostavio veliki "Divan" vjerske poezije raznih formi. Raufije su zadržali karakteristiku lokalizma bez prisustva na širem prostoru van Istambula.

Silsila Raufija:

- 1.Pir Ramazaneddin Raufi
- 2.šejh Mestdži Ali Rumi
- 3.šejh Mestdžizade Ibrahim
- 4.šejh Ali Rumi
- 5.šejh Lofdžali Fadil Rumi
- 6.šejh Ali Kostendil Rumi
- 7.šejh Ahmed Raufi Uskuduri

RUŠENIJE

Osnovao je Dede Omer Rušeni, prema pisanoj građi rođen u Ajdinu, ali nepoznate godine. Umro je 1484. u Tebrizu. Obrazovanje je sticao u medresama Burse gdje obilazi tekije i kontaktira sa mnogim šejhovima. Prišao je halvetijama, gdje se bavio i tekijskom književnošću. U tesavvufu je brzo napredovao. Imao je običaj svoja razmišljanja kazivati tokom dugih šetnji svojim dervišima. Kasnije je napustio Bursu i otišao živjeti u Tebriz. Rušeni je u Halvetiskom redu uspostavio jedno novo mišljenje i gledište kad je u pitanju tarikatsko-tesavvufski život. Njegovo učenje i metod postali su veoma interesantni ljudima tog vremena. Još za života uživao je ugled i poštovanje, tako da je njegova metoda odgoja bila dugo vremena domen interesovanja, što je doprinjelo širenju halvetizma sve do prve polovine 18. vijeka. Rušeni je govorio da je čovjek znanje "dobio" i da prema njemu ni kosmos nije ništa. Zato, pošto je sve prolazno čovjekove ambicija treba da je nadahnutost približavanju Gospodaru unutarjom čistotom. Da bi se to postiglo čovjek se treba na tekstove Božije objave, oglasiti dobrim djelima. Rušeni je u svom gledištu, afirmisao sve propise vjere : tevhid, namaz, post, zekjat i hadž. Rušeni kao pjesnik, ustanovio je žanrove tekijske poezije, sastavio je kompletan "Divan" i zbirku "Asar i Ašk" tj. Tragovi ljubavi.

Silsila Rušenija:

- 1.šejh Omer Halveti
- 2.šejh Fani Ahi Mehmed Halveti
- 3.šejh h. Izzeddin Hijavi
- 4.šejh Sadruddin Hijavi
- 5.Sejjid Jahja Širvani
- 6.Dede Omer Rušen

SALIHUJE

Vežu se za Abdullah Salahuddina, rođenog 1718. u Balikesiru, a umro u Istambulu 1783. godine. Obrazovanje je stekao na istambulskim medresama, da bi kasnije otišao u Kairo. Tarikat je primio od šejh sejjid Nizam Džemaluddina koji mu je obukao i šejhovsku hrku. Njegovi učenici su se prozvali Salahije. Osim izgleda nošnje nema drugih razlika sa ostalim Halvetijama.

SAVIJE

Utemeljitelj ovog kola je šejh Ahmed Rešad Savi, sa kraja 18. i početka 19. vijeka. Rodio se u Egiptu, a umro u Medini. Savije su zadržali lokalnu karakteristiku, tako da njihovog prisustva nije bilo na prostorima hanefijskog mezheba.

SEMANIJE

Osnivač je šejh Abdulkerim Mehmed bin Abdulkerim Semani, rođen u Medini 1720., gdje je i umro 1776. godine. Semanije su kol lokalnog tipa prisutan u Medini i okolici. Vođe vehabijske sekte zabranile su mu rad, kao i drugim redovima sredinom 20.vijeku.

SEZAIJE

Nazvani po šejh Sezai Gulšeniji, koji se rodio 1669. u Moreji, a umro 1738. godine u Edirnu. Kao mlad momak bio je u Mletcima zarobljenik, odakle se spašava bježeći. Tragovi zarobljeništva dugo godina su mu se raspoznavali na rukama. Boravio je u Istambula, ali kasnije se nastanjuje u Edirnu. Pravo ime mu je Hasan bin Ali Gulšeni. U Edirnu je upoznao šejh Mehmed Sirri ef. koji ga uvodi u tarikat. Podigao se u visoke sfere tesavvufa, dokle se jedan čovjek može dići. Intelektualno mnogo radi nastojeći oživjeti staru školu pjesnika, što mu uspjeva da među mlađom generacijom oživi tradiciske vrijednosti tekijske poezije. Od njegovog literarnog rada, sabran je "Divan" i zbirka pisama "Mektubat".

Sezai se vezao za Halvetije Gjulšenije, ali su se njegovi derviši nazvali po njemu. Njegova metoda odgoja zauzima važno mjesto unutar Halvetiskog reda.

SINANIJE

Pod ovim imenom istupaju oni koji njeguju sistem odgoja koji je uspostavio šejh Ibrahim Umami Sinan. Rodio se u Bursi, druga polovina 15.vijek, a umro u Istanbulu 1551.god. Svoja razmišljanja ostavio je zapisana. Ovaj kol nema nekih posebnih karakteristika. U Istanbulu se održavao preko tri tekije i više desetina zavija. Nekih stotinu godina poslije njega umro je šejh Sinan Umami 1664, kojeg mnogi smatraju utemeljiteljem ovog kola. On je samo jedan od sinaniskih šejhova. Na Balkanu njihove tekije nalazile su se u Bugarskoj, istočnoj Srbiji i Makedoniji, te Vardarskoj Grčkoj. Sinanija danas ima u Prizrenu dvije tekije, Đakovici i Kosov. Mitrovici. Šejh iz Mitrovice, šejh Aziz sin šejh Čerima, iako paralizovan zapaljen je u svojoj tekiji, tokom nedavnih sukoba na Kosovu. U Makedoniji Sinanije su imale dvije tekije u Skopju i jednu u Gostivaru, koja je srušena 1951. godine.

Silsila Sinanija:

1. Sejjid Jahja Širvanija
2. šejh Mehmed Erzindžani
3. šejh Ibrahim Tadžeddin Kajseri
4. šejh Kabakli Aleaddin Uššaki
5. šejh Ahmed Semseddin Marmaravi
6. šejh Izzeddin Karamani
7. šejh Ibrahim Umami Sinan

Ukoliko gledamo leksem “Umami”, što znači nepismeni, stječemo dojam da ovi ljudi nisu imali ni elementarno obrazovanje, a zauzimali su tako visoko mjesto u duhovnosti i imali svoje učenike. Hz. Pejgamber je bio oslovljavan također sa “Umami”, a znamo da nije bio bez obrazovanja u duhu običaja njegovog vremena. Bez ovih “nepismenih” pjesnika, tekijaska književnost bi bila jako osiromašena. Usostalom, to predstavlja svojevrstan fenomen, da su unutar jedne civilizacije “nepismeni” stvorili značajan opus kulturoloških vrijednosti. “Nepismenih” pisaca susrećemo kod svih redova, tako da to nije neka privilegija samo halvetija ili njihovog kol-a sinanija. Ukoliko posmatramo socijalni status ovih pjesnika, uočićemo da su mahom zanatlije i ljudi koji nisu bili toliko povezani sa vlašću ili ljudima na vlasti. Nacionalna struktura “nepismenih” je takva da ih najviše nalazimo među Turcima ili Kurdima, dok nemožemo navesti ni jedan primjer među Bošnjacima ili Albancima. Bilo bi interesantno istražiti pjesnički opus šejh Rame rifaije iz Skopja, koji je romske nacionalnosti i nedavno je umro. Mislim da je on baš taj originalni “nepismeni pjesnik” tekijске poezije. Kod pjesnika uz čije ime stoji “Umami”, to treba razumijeti kao mahlas (pjesničko ime), a koristili su ga pjesnici koji nisu svoju poeziju ispoljavali u pisanoj formi, nego je recitovali ili pjevali, a njihovi učenici (derviši) su je bilježili ili prepisivali i širili dalje. Evidentiranje šejhovitih pjesničkih izražaja, po unutarnjem ustrojstvu tekija, bila je obaveza pisara (tekijških hroničara-kjatiba). Znači, kad susrećemo “Umami”, podrazumijeva se da pjesnik nije vlastoručno zabilježio svoja pjesnička nadahnuća, a ne da se radi o osobi koja ne zna čitati i pisati.

Najstarija sinanijska tekija na Kosovu je u Prizrenu (Tabhane mahala), a utemeljio ju je šejh Musa oko 1590. godine. Redosljed šejhova ove tekije je sljedeći:

Šejh Musa
Šejh Hasan,
šejh Mahmut,
šejh Muhamed,
šejh Akib Omer,
šejh Ismail,
šejh Mustafa,
šejh Abdulfetah,
šejh Ismail,
šejh Omer,
šejh Vehbija,
šejh Abdurahman,

šejh Mahmut.

Tekija je bila privatni posjed (evladijet vakuf) , ali je prizrenski muftija Idriz ef. silom je preveo u vakuf pod upravom Islamske zajednice.

Druga sinanijska tekija u Prizrenu nalazi s u Terzi mahali, utemeljio juje šejh Ali sin Redžep-age Kore 1707. godine. Redosljed šejhova ove tekije je:

šejh Alija sin Redžep-age,

šejh Mehmed sin šejh Alije,

Šejh Alija sin šejh Mehmeda,

šejh Abdulgani sin šejh Alije,

šejh Abdurahman brat šejh Abdulganija.

SIVASIJE

Šejh ovog kola, Evhadeddin Sivasi, rodio se 1605. u Sivasu, a umro 1651.u Istambulu. Puno ime mu glasi Evhadeddin Abdulahad Nuri Sivasi. Jedno vrijeme bio je vaiz na Fatihovoj, Bajazidovoj i Aja Sofiji džamiji. Kol je ostao lokalnog značaja za Istanbul i okolicu.

Silsila Sivasija:

1.Sejjid Jahja Širvani

2.šejh Mehmed Erzendžani

3.šejh Kubad Sah Širvani

4.šejh Abdumedžid Širvani

5.šejh Semseddin Sivasi

6.šejh Abdulehad Nuri Sivasi

SUNBULIJE

Pisana građa veže ih za Sunbul Sinan ef. kao utemeljitelja kola, mada su biografski podatci o njemu oskudni. Za sigurno se zna da je umro 1529. u Istambulu u vrijeme sultan Sulejmana. Svoje obrazovanje kao i tarikatski odgoj stekao je pred poznatim učenjakom Efdalzadeom. Kasnije se susreće sa šejh Čelebi Halifom (Mehmed Džemaluddin Aksaraji) koji ga oblači i daje mu pismeno šejhovsko ovlaštenje za dalji rad. Sunbul ef. mišljenja ostala su zapisana i nešto pjesničkih ostvarenja. Smatrao je, da je zikir čvrst zalog dat u ezelu (praiskonu), zato se pomoću srčanog zikira čovjek mora i može približavati Gospodaru. Gdje se nađu tvrda srca, pa i tu čovjek treba da se trudi da svoje srce omekša, oslobodi i raširi za ljubav (ašk) Tvorca. Sunbul ef. pripisuju se sljedeća djela:

1.Risalu 1 etvar

2.Tahkikije

3.Divan

Najpoznatiji Sunbuliski šejh je Merkez ef., rođen u Denizlu, a umro 1551.godine u Istambulu. Puno ime mu je Musa Muslihuddin. U red ga ja uveo lično Sunbul ef. i učinio ga svojim nasljednikom u tekiji. Njegova predavanja, dersove i devrane, stotine ljudi je dolazilo da čuje i oproba, kao najpriznatiji šejh tog vremena u Istambulu. Bavio se pisanom riječju i pisanjem melodija za ilahije, koje je lično izvodio pred širokim auditorijem svojih učenika. Merkez ef. raširio je tarikatsko učenje kao jedno jasno i zanimljivo gledište, što je izazivalo interesovanje i nakon njegove smrti.

Silsila Sunbulija:

1.Sejjid Jahja Širvani

2.šejh Mehmed Pir Erzindžani

3.šejh Mehmed Džemaluddin Aksaraji

4.šejh Jusuf Sunbul Sinan Merzifoni

5.šejh Merkez Musa Muslihuddin

6.šejh Jakub

7.šejh Sinan

8.šejh Hasan Jumni

9.šejh sejjid Mehmed Ejub

10.šejh sejjid Kemimuddin

11.šejh sejjid Alaeddin

- 12.šejh sejjid Nureddin
- 13.šejh sejjid Kutbuddin
- 14.šejh Mehmed Vahjuddin
- 15.šejh Hašim I
- 16.šejh Hašim II
- 17.šejh Hašim III
- 18.šejh Jildiz dede
- 19.šejh Razi
- 20.šejh Rizauddin
- 21.šejh Mehmed Kutbi

ŠABANIJE

Utemeljitelj je šejh Šaban Veli, godina rođenja je nepoznata, rođen je u kastamonskom području Taškupri, gdje je i umro 1568/69. godine. Nakon obrazovanja u rodnom mjestu, odlazi u Istanbul na više nauke. Nakon Istambula vraća se u Kastamon, gdje u tekiji Sejjid Jahja Širvanije nasljeđuje šejh Sunnetija. Jedan od kasnijih šejhova ove tekije, Omer Fuad, napisao je 1876. godine u "Menakibnami", da je šejh Šaban Veliju u red uveo šejh Hajreddin Tokatija. Medžutim, ima izvora u kojima stoji da je obrnuto. Šejh Šaban Veli raširio je ovaj kol u Kastamonu i Istanbulu.

Silsila Šabanija:

- 1.Sejjid Jahja Širvanija
- 2.šejh Pir Mehmed Erzindžani
- 3.šejh Mehmed Džemaluddin Aksaraji (Čelebi Halifa)
- 4.šejh Hajreddin Tokatija
- 5.šejh Šaban Veli Kastamoni

ŠEMSIJE

Osnivačem se smatra šejh Šemseddin Ahmed Zilevi Sivasi, rođen 1520 u Zili. Porodica mu preseljava u Sivas i tu je 1598. umro. Jedan period živio je u Amasiji gdje se i oženio. Obilazio je znamenite šejhove svog vremena i sa sakupljenim znanjem i praksom vraća se u Sivas. Tu otvara tekiju i širi interes za tesavvuf kod okolnog stanovništva. Ovaj kol imao je tekije u Sivasu, Istanbulu, Zili, sa čitavom mrežom manjih tekija (zavija).

TIDŽANIJE

Utemeljio ih je šejh Ahmed Tidžani, rođen 1738. u Fasu oblasti Tidžan, gdje je 1814. umro. Puno ime mu je Ebul Abbas Ahmed bin Muhammed Tidžani. Obrazovao se u rodnom mjestu, gdje se mnogo družio sa nakšibendiskim i kadiriskim šejhovima Tidžana. Na tim iskustvima postavio je vlastitu metodu odgoja i obrazovanja, koja se po njemu nazvala tidžani. Osnova njegovog naučavanja predstavljena je kao : šerijat je temelj države, žene netreba da se mješaju u javni život, zagovarao je pokrivanje žena više od propisanog, zabranjivao je djevojkama da koriste bilo kakvu literaturu osim kur'ana i višeženstvo. Učenje je zahvatilo Fas, Trablus, Egipat, Senegal i Arabiju. U prvoj polovini 20.vijekatidžanije su se pojavile u Albaniji, ali sa slabim utjecajem. Abdulkadir Medineli je 1930. tajno počeo da širi tidžanisko učenje u Turskoj, da bi 1949. na čelo ovog reda došao Kemal Pilavoglu. U veoma kratkom vremenu pojavilo se naglo simpatisanje ovog učenja. Šejh Pilavoglu se upušta u javnu kritiku tekovina turskog društva I revolucije, što ga dovodi u sukob sa istim. Pod njegovim uticajem pristaše i simpatizeri tidžanija upuštaju se u otvorene sukobe sa vojskom i policijom, što se smatralo pokušajem državnog udara pedesetih godina u Turskoj.

Šejh Ahmed Tidžani zagovarao je potpunu negaciju svakog umjetničkog izražavanja, zabranjivali su laičke manifestacije vjere, tražili su da se petkom neradi, da se kamata izbacila iz poslovanja, uvođenje hidžretskog kalendara kao obaveznog za sve muslimane. Usul Tidžanija sadržan je u "Hizb ut tazarru" i "Hizbu l Mugni". Značajno su utjecajni u sjevernoj Africi, Egiptu, Tunisu, Libiji i Alžiru. Tidžanije se za halvetije vežu preko hafijskog kola. Njihovi šejhovi svojim dervišima u obavezu (vird) stavljaju : sa pticama sabah klanjati, ikindiju i jaciju u džemžatu, izučiti po sto salavata, sto istigfara i sto puta la ilahe illallah. Učenje im je identično i prilikom zajedničkog zikira. Preporučuju da se hadž obavi kopnenim putem, kako bi derviši upoznali više ljudi, mjesta, običaja i razlika tj. da upoznaju druge kulture,

civilizacije i prošlost. Ima mišljenja da su tidžanije osnovale engleske obavještajne službe, kao i Vehabije, a njihovo vezanje za halvetije je čisto formalne prirode.

UŠŠAKIJE

Osnivač kola je šejh Hasan Husamuddin Uššaki. Rodio se u Buhari, a umro 1593. u Konji. Šejh Hasan iz Buhare seli se u Uššak i tu se nastanio. Vođen tekijским inspiracijama odlazi u Istanbul, na Fatihu otvara tekiju Uššakije. Najpoznatiji i najplodonosniji pisac koji se javio među Uššakijama je šejh Abdullah Uššaki Salahi. Rodio se u Balikesiru nepoznate godine, umro 1781. u Istanbulu. Pokopan je pored tekije na Fatihu. U rodnom mjestu stekao je osnovno obrazovanje, a dalje se školovao u Istambulskim medresama. Vremenom je postao i šejh asitane (glavne) tekije Uššakija. Njegova učenost bila je primamljiva slušateljima, koji potvrdu svojih tesavvufskih spoznaja obrazlaže kuržanom i hadisom. Njegova predavanja su zapisivana. Mnogo je prevodio perzijske i arapske tesavvufske pisce, te u prevodima pravi komentare tih djela. Mnogi njegovi radovi su zagubljeni, uništeni ili još ne pronađeni po raznim bibliotekama. Do sada su evidentirana sljedeća djela:

1.Usulži hadis šerhi	4.Divan
2.Divanži Dženabži Ali šerhi	5.Sad berk
3.Ulumuzl Maznun	6.Tuftetužl ašikin
- Silsila Uššakija:
- 1.Pir Ummi Sinan
 - 2.šejh Sejjid Ahmed Semerkendi
 - 3.šejh Hasan Husameddin Uššaki

ZUHREVIJE

Osnivač je Sejjid Ahmed Zuhdi, rođen u Kajseriji, a umro 1744. u Selaniku (Grčka). Zikir im karakteristiše učenje, sve po 33 puta. Nemaju nekih većih razlika u odnosu na matični red, osim što im šejhovi nose tadž od čohe podjeljen na 12 djelova (diluma). Zuhrevije se u silsili povezuju sa ahmedijama šejh Ahmed Šemseddina.⁷

Poznati Bošnjaci među halvetijama

Rano prisustvo halvetija među Bošnjacima, bilo je veoma plodonosno, a tokom nekoliko vijekova iz ovog reda izašlo je nekoliko znamenitih i učenih šejhova koji su dali svojom pisanom riječju doprinos razvoju bošnjačke intelektualnosti i duhovnosti. Sva ta djela odišu visokom svijesti o odnosu prema sebi i prema drugom, ne pitajućitko je on i što je on. Bošnjaci nadahnjujući se i odgajajući se uz ovakva djela razvili su onaj pozitivni duh Bosne i Hercegovine koji danas naziva tolerancija, multikulturalnost, ekološka svijest i ljudska prava. Među takvima najpoznatiji su

Ali-dede Bošnjak, sin Mustafe, rođen oko 1540. u Mostaru (Bosna i Hercegovina). Spominje se pod više mahlasa kao Sigetvar, Halveti, Nuri, Rumi, u jednom rukopisu iz Kaira kao Kanli. Najpoznatiji je pod imenom "Turbe šejhi", pošto je dugo bio turbedar turbeta sultan Sulejmana nedaleko od Sigeta. Počasni nazivi mu je bio Šejhul-imam (učitelj i vođa)

Nakon osnovnog obrazovanja u Bosni, otišao je u Istanbul, gdje se povezao sa jednim od najvećih halvetijskih autoriteta i najobrazovanijih ljudi svog vremena šejh Muslihuddinom bin Nuruddin-zade Filibavi (u.1573., h.981.) . Filibavi je učenik šejh Bali Sofijalija. Filibavi je bio sultanov šejh po preporuci šejhul-islama Ebu Suuda, koji je tad na dvor uveo i Ali-dedu Bošnjaka. Ali-dede prati svog šejha i u poznatoj bitci pod Sigetom, koji je bio uz sultana. (str.41) 1559. boravi u Pečuhu, a 1566. bio je danišmend (asistnt) svom šejhu na učilištu Aja Sofija. Nakon smrti sultan Sulejmana 1566, kreće na sejahat, pa 1569. boravi u Mekki, gdje u blizini kjabbe izučava Ibni Arebija. Tu boravi negdje do 1575. (h.983.) 1573. umro je šejh Nuruddin-zade Filibavi, a 1575. Mehmed-paša Sokolović, podiže sultan Sulejmanu turbe pod Sigetom, uz turbe i tekiju za čijeg pročelnika postavlja Ali-dedu Bošnjaka koji tu ostaje do kraja života. Radi vremena provedenog u časnom hramu u Mekki, pjesnički mahlas mu je bio Harimi (čuvar Harema) koji koristi pišući poeziju na turskom i arapskom jeziku.

⁷ Ismet Zeki Eyuboglu, Tesavvuf, tarikatarlar mezhepler tarihi, Istanbul, 1987, str 202-221.

1592. postavljen je za nadzornika I organizatora popravka Mekamni Ibrahima, jednog važnog elementa unutar časnog hrama., a za te radove sultan mu je dao 300 dukata. Ova misija mu je povjerena na zauzimanje njegovog zemljaka I sugrađanina, Derviš-paše Bajezidagiča. Nakon završenih radova , vratio se u Siget,. Umro je u oktobru 1598 (h.1007.) na pusti Đula (Gyula) nedaleko od Solnoka u Mađarskoj, a sahranjen je pod Sigetom, blizu kabura šejh Kasima koji je poginuo prilikom osvojenja Sigeta.

Mehmed Tahir Brusali prenosi da je umro po povratku iz vojne za osvojenje (Velikog) Varadina pod vodstvom Mehmed Saturđija.

Na arapskom jeziku napisao je :

1. Muhazaratul avvail ve musamaratul avvahir-Predavanja o prvim stvarima kazivanja o posljednjim događajima. Djelo se veoma mnogo prepisivalo I evidentirano je oko 70 prepisa (rukopisi), a doživjelo je I 3 izdanja I to : Prvi put štapano u Državnoj štampariji u Kairu 1882., drugi put u štampariji "Ešrefijja" 1893. Isto u Kairu, a treće izdanje je reprint prvog, štampano u izdavačkoj kući "Arul kitabil arabijji" u Bejrutu 1978. godine.⁸

2. Havvatimul hikem – Pečati mudrosti, ili Hallu rumuz ve kešful kunuz- Rješenje simbola I raskrivanje riznica. Rukopis se može naći u Topkapy kjutubhanesi , EH 1267, kat.br. 5200 (Karatay), fol. 1a. Zna se za 40 raznih prepisa u rukopisu, djelo je štampano u Kairu u izdanju štamparije "Eš-Šarkijja" 1896. uz djelo Mahmuda Alusija-el-Adžvibatul Irakijja alel as'ilatil iranijja (Irački odgovori na iranska pitanja, koje je štampano na marginama izdanja.⁹

3. Risaletul intisar li kidvatil ahyar-Poslanica o podršci uzoru dobrih. Rukopis se može naći u Bajazit kjutubhanesi br. 5584/ 2, fol. 128 b.

4. Temkinul mekam fi Mesdžidil haram -Postavljanje mekama u Časnom hramu, ili Fadlul Mekam fi Mesdžidil haram-vrijednost Mekama u Časnom hramu. Jedan prepis se nalazi u Sulejmanije kjutubhanesi u Istambulu, Esad ef. br. 3814/1.¹⁰

5. Mevakiful ahira ve lataiful fahira -Prizori Drugog svijeta I ponosne ljepote Jedan primjerak prijepisa ovog djela čuva se u Buharskoj kolekciji arapskih rukopisa Orijentalnog instituta pri Azijskom muzeju u rusiji, najvjerovatnije u San Petersburgu.¹¹

6. Risaletu fi bejani ridžali gajb- Traktat o nevidljivim ljudima Traktat je objavljen u prevodu na bosanski jezik.¹²

7. Usulu sabijjat – Osnovi sedmica

8. Envarul mešarik – Svijetla istoka

9. Esrarul hadž ve hakaikul ajatil Mekkijje – Tajna značenja hodočašća I smisao mekanskih staaka

10. Risala sejfijja – Traktat o maču Rukopis je zagubljen I još nije pronađen.(str. 60)

Djela na osmansko-turskom jeziku

1. Kitabi mešahidi mevlidi Ahmedi s.a.v.s. – Knjiga prizora rođenja Ahmeda s.a.v.s.

2. Ehadisi erbein – Izbor 40 hadisa

3. Kelimati Ali r.a. (Izbor iz govora hz.Alije

4. Kelimati hikmet – Izbor 40 mudrih izreka

5. Genčinei levaih – Riznica mudrosti

6. Šuruti semanije der tesfijei kalb ve kalib der nezd ehlitehakk – Osam uslova za očišćenje srca I način postizanja uvjerenja

7. Ehadisi erbein – Izbor 40 izreka iz hadisa o Kur 'anu

⁸ I. Kasumović, navedeno djelo, str. 67.

⁹ isto, str. 72.

¹⁰ isto, str. 77.

¹¹ V. J. Beljajev, Arapskie rukopisi Buharskoj koleksii Aziatskovo Muzeja, Inst. Vost. SSSR (trudi. Inst. Vost. II), Leningrad, 1932

¹² I. Kasumović, Traktat o "transcendentalnom" ljudstvu Ali-dede Bošnjaka, POF XXXI/1981, Sarajevo, str. 99-110.

8. Kur'an hakimin ve-furkani kerimin fazilet ve sevab bejanindedir ve ulumi Kur'ande Kitabi Itkande mezkur olan ededi ajat bejanindedir Imami sujuti rahimallahu ehli tefsirden nakl etmiştir - Objašnjenje vrlina I dobra u Mudrom

Kur'anu, plemenitom furkanu I objašnjenje broja ajeta navedenih u znanostima Kur'ana I Kitabi Itkanu, to prenosi imami Sujuti od tumača Kur'ana

9. Kasidei Levaihil nesaih – Pjesma mudrih savjeta

10. Kasidei unsuri až zam – Pjesma o najvišem elementu

11. Mersijej mivei dil oglum Mustafa rahimahullah – tužbalica iz srca za mojim sinom Mustafom, Bog nek mu se smiluje (302 stiha)

12. Mersijej sururi dil oglum Mustafa rahimahullah – Tužbalica za mojim sinom Mustafom, Bog mu se smilovao, radosti srca moga (304 stiha)

Ova djela na tursko-osmanskom nalazila su se u Orijentalnom institutu u Sarajevu. Kako je institut stradao tokom ratnih razaranja grada 1992. vjerojatno da su i ova djela izgorila.

Prepjev-prijevod

Terdzemei kasidei ruhanije – Prijevod pjesme o duši, ova pjesma je poznata kao Ibn Sinaova ajnija. Rukopis se nalazi u Gazi Husref-begovoj biblioteci u Sarajevu, r-299, fol. 826.5

Prepjev poeme sa perzijskog jezika ¹³

Prepise njegovih dijela možemo naći u orijentalnim zbirkama u Sarajevu, Mostaru, Beču, Parizu, Berlinu, Istambul, Kairu, Bagdadu, Moskvi, Zagrebu.

Njegovu biografiju napisao je njegov učenik Munir Beligardi u "Silsiletul-mukarrebini" - Genealogija dobrih (rukopis djela može se naći u Sulejmanije kjutubhanesi Šehid Ali-paša, br. 2819, Istanbul, pod naslovom Silsiletul-mukarrebini ve menakibul-muttekin). U Sulejmaniji se inače nalazi oko 30 rukpisa ili prepisa njegovih djela.

Šejh Abdulmumin Bošnjak, obrazovao se u Istambul, gdje je u Jusuf-begovoj tekiji primio halvetijski tarikatu, da bi u istoj postao I postnišen (šejh te tekije).. Umro je u dubokoj starosti 1595-96 . godine. Naslijedio ga je naš zemljak šejh Hasan koji je uživao ugled među rumskim šejhovima . ¹⁴

Muslihudin Užičanin, halvetijski šejh iz Užica, napisao "Risala fi tahkik az-zikr el—džehri ve sima' es-sufija" (Traktat o ispitivanju glasnog zikra I sema'a sufija) u kojoj autor govori o glasnom zikiru I semau, te pjevanju nabožnih pjesama kao derviške prepoznatljivosti. Umro 1642. u Užicu.

Fevzi Mehmed ef. rođen u Sarajevu odakle veoma mlad odlazi u Istanbul gdje živi na Uskuduru. Kod nekih vezira službuje kao divan efendi (sekretar), u halvetijski red pristupio je kod šejh Selammi Ali ef. Živio je veoma povučeno I skromno. Umro je 1673. godine. Napisao je nekoliko rubajja. ¹⁵

ZARI je pjesničko ime mustafe, koji se rodio u užicu, gdje se obrazovao pre šejh Muslihudinom I u Istambul, gdje je jedno vrijeme službovao kao kadija. Do svoje smrti 1687. Godine obnašao je dužnost kadije u više gradova na Balkanu. Tarih njegove smrti spjevao je pjesnik Sabit. Mustafa Zari napisao je divan pod naslovom "Knjiga o vojni", te tarihe o vojni Sulejman-paše Bošnjaka na Poljsku 1685. , o vojni Ibrahim-paše na Ugarsku 1684. , o vojni Sijavuš-paše na Budim 1684. I o osvojenju Kandije. ¹⁶

Također još jedan mostarac, kao plodan pisac I intelektualac, izrastao je među halvetijama, to je **Šejh Zijauddin Ahmet ibn Mustafa Mujezinović** iz prve polovine 17. vijeka. Potječe iz stare porodice Milavića, koji su po nekom predku mujezinu bili poznati i kao Mujezinovići. Osnovno obrazovanje stekao je u Blagaju ili Mostaru, a više upotpunio u najeminntnijim istambulskim učilištima tog vremena. Tokom boravka u Istambul posjećuje tekije i prima halvetijski red. Po savjetu tamošnjih šejhova počeo je kontaktirati sa jednim od najvećih duhovnih autoriteta, šejh Muslihuddinom iz Užica. Ahmed se potpuno predao metodi odgoja ovog šejha. Nakon njegove smrti, nastavlja obrazovanje pred njegovim

¹³ Više o Ali –dedi Bošnjaku vidjeti: I.Kasumović, Ali-dede Bošnjak I njegova filoz. sufij. aisa, Sarajevo, 1984. ; Mehmed Tahir Bursali, Osmanli muellifleri I , Istanbul, 1972, str. 115.

¹⁴ Safet Bašagić. Znameniti Bošnjaci I Hercegovci u islamskoj književnosti, Sarajevo, 19 , str.123-124.

¹⁵ Isto, str. 129-130.

¹⁶ Isto, str. 143-144

sinom šejh Hasanom. Šejh Hasan mu daje i pismeno ovlaštenje za dalji samostalni rad po metodi halvetijskog reda, tj. proglasio ga šejhom. Nakon dvadesetak godina provedenih po raznim učilištima, šejh Ahmed se vraća u Mostar, gdje djeluje kao muderisa i muftije u Blagaju. Našavši staru tekiju u ruševnom stanju, pristupa obnovi, dajući joj novu dimenziju i dinamiku u funkcionalnosti. Izvršio je prezidživanje zida od rijeke Bune, izgradio pekaru i javnu kuhinju, semahanu na litici koja se dizala iznad rijeke, mejdan odaju, higijenski čvor, londžu (košk), musafirhanu, kaldrmisao avliju i prilaz tekiji. Tekija tako postade pravi jedan kompleks za nesmetano i kompletno duhovno usavršavanja. Gostoprimstvo je ukazivano sejahinskim (putujućim) dervišima, učenicima, putniku namjerniku . Održavana je i komunikacija sa matičnom (asitane) tekijom u Užicu. Poznata su sljedeća njegova sačuvana djela

1. Fetave-i Ahmed (Zbirka fetvi decizija)

2. Durretul fetave (Biseri fetava)

3. Komentar na Kudurin "Muhtaser" o hanefiskom fikhu pod naslovom "Enfeu delall" (Najkorisniji dokazi)

4. Tenvirul kulub (Prosvjetljenje srdaca) zbirka vazova

5. Muharrikul kulub ila ibadeti Allemul gajb (Pokretač srdaca da služe Bogu koji zna sve tajne) zbirka vazova od 75 poglavlja, djelo je napisano u duhu halvetiskog poimanja vjere, u Užicu za vrijeme šejh Ise 1097. po H. tj. 1686. godine.

6. Anisul Vaizin (Priatelj propovijednika), djelo odiše halvetijskim spoznajama. Završeno je u Užicu 1678. godine. Ova zbirka vazova podijeljena je u 155 poglavlja i ima 315 panagiranih listova.¹⁷ Šejh Ahmet umro je u kratkom periodu nakon posljednjeg boravka u Užicu, u vrijeme šejh Ise brata šejh Hasana 1686. godine.

Na Kosovu djelovalo je više poznatih halvetija kao: derviš Hasani, rođen u Maloj Kruši na Drimu blizu Orahovca. Oskudni su njegovi biografski podatci. Savremenik je i derviš, šejh Sulejmana sina šejh Ejupa, utemeljitelja halvetijske tekije u Orahovcu, krajem 17. vijeka. Obrazovao se pred šejh Sulejmanom i u prizrenskoj medresi. Pred ovim šejhom, stekao je zvanje šejha, ali je zadržao u imenu, derviš Hasani. U svom selu Maloj Kruši utemeljio je tekiju, gdje je edukativno djelovao među mnogobrojnim dervišima i simpatizerima. Nakon smrti, podignuto mu je turbe koje i danas postoji. Sačuvana je jedna njegova ilahija : Ah, un i mjeri kesh tu fjet - Ah, teško meni bio sam na spavanju. Ovdje navodimo prvi i zadnji stih (bejt) :

Ah,un i mjeri kesh tu fjet,
e mždul gjumi per Ahiret,
Meni Murshid jom perpjek,
Cka m,kallzojti ah medet !

Shejh Sulejman bon himmet,
Mos na le neve nždalalet,
Ty te un un tžkom gjek,
Mu pi meje ti mžke hjek!

Šejh Osman Šehu , rodio u zadnjoj četvrtini 19. vijeka, u pograničnom selu Junik, na granici sa Albanijom. Pred ocem stjeće osnovno obrazovanje, a više u prizrenskoj medresi. Kao učenik, mnogo kontaktira sa halvetijskim šejhom Husejinom, koji ga uvodi u ovaj red, kol karabaši. Iz medrese vraća se u Junik, za imama džamije. Tu je podigao tekiju u kojoj razvija halvetijsko učenje. Šejhova ovlaštenja dao mu je šejh Hasan sin šejh Husejina iz Prizrena. Dugo vremena bio je neprikosnoveni autoritet u cjeloj nahiji, što mu je donosilo konstantne probleme od vlasti. Umro je krajem pedesetih godina i pokopan u turbetu uz tekiju. Nasljedio ga je sin šejh Džafer, koji je generalno preuredio tekiju i doveo jednog imama da stalno služi u tekiji. Od poezije šejh Osmana, imaju dva pjevanja u medžmui njegova sina :

1.Mžu qel perdja per me pa

Otvorila mi se perda, da te vidim,

2.Eni vllazen eni

Dođite braćo, dođite

Ovo su prvi i zadnji stih iz drugog pjevanja :

¹⁷ Džemal Čehajić, Derviški redovi u jugoslavenskim zemljama, Sarajevo, 1986, str. 101.

Ej alim i mir, a din gemžki vlla,
Pse jam hi nžtarikati ti pse meme sha.
Ai gi asht mahluk shane pej gibrit vet,
Ai asht vet iblizi gi ti ba lanet.

Sheh Osmani Halveti vet e foli ket lahi,
Gjihtmone nur paste shpirti i tij.
Per besimtaret i fola kto fjale,
Fola hakikatin tregova sevdane. ¹⁸

Halvetijski hanikasi u Bosni i Hercegovini

Najpoznatiji vakif Bosne i Hercegovine je nesumnjivo Gazi Husrevf-beg, koji je Sarajevu podario vrijednosti koje ovaj grad i danas ukrašavaju, daju mu prepoznatljivost i tolerantnost. *Gazi Husrevf-begov hanikah*, je najstarija obrazovna institucija bosanskohercegovačkih muslimana. Sagrađen je krajem 1531., preko puta njegove džamije, a medresu je sagradio 1537. godine.¹⁹ Hanikah je uvakufljen vakufnamom od 1. džumada I, 938 / 11. decembra 1531. godine. Objekat je bio zatvorenog tipa, sa 15 prostorija, gdje su u 12 bili smješteni deviši, jedna je bila semahana za obavljanje derviške prakse svojstvene halvetijama. U divljanjima klera tokom 1931. godine, zgrada je porušena, tako da je ostao jedan manji neinteresantni dio.²⁰ Namjenu, svrhu i obavezu ovom objektu odredio je vakif, a vakufnamu je preveo Fehim Spaho.²¹ Hanikah je više puta stradao u požarima, tako da je tad nepovratno nestajalo i mnogo rukopisa koji su bili u istom. Nakon požara 1831. godine u skladu sa buđetom od 22. 7. 1832. i fermanom od 8.8. 1833. u gradnju novog zdanja hanikaha, utrošeno je 10. 860 groša.²² Rad hanikaha davao je kvalitet nastave i medresi, gdje se obrazovalo sveštenstvo. Gašenjem hanikaha (1936.), i objedinjavanje nastave po medresanskom programu, počinje stagniranje, koje će sveštenstvo odvesti u bigotizam. Na pitanje tko može mijenjati volju vakifa, od struktura IZ nikad nemožete dobiti službeni odgovor. Danas u Bosni i Hercegovini, djeluje nekoliko derviških redova, nepostojanje kvalitetnih šejhova, nameće potrebu otvaranja hanikaha, kao jedne univerzalne obrazovne institucije za sve tarikate. Nastava ne mora biti klasični školski obrazovni sistem, ali hanikah može služiti svojoj svrsi putem održavanja seminara, simpozija, ljetnih škola i sl. Koje bi držali kompetentni učenjaci i tarikatski šejhovi iz Turske, Sirije, Egipta, Kosova i Makedonije. Vakufnamom je obezbijedeno finansiranje hanikaha, pa je nejasno gdje i u koje svrhe se koriste danas sredstva namjenjena ovoj instituciji. Finansiranje ovakvog načina rada bilo bi podmirivano na ovaj način, a ostalo bi se moglo pokriti donacijama i sufinansiranjem polaznika skupova. Iz hanikaha ne moraju izlaziti šejhovi, ali bi sigurno dobili obrazovanje derviške, a i sveštenstvo (hodže).

Hanikah šejh Ibrahim Bistrigije

Ibrahim Bistrigija rodio se i obazovao u Sarajevu i Istanbulu. Halvetijski tarikat prima od šejh Muslihudin Užičanin kao i diplomu na iršad (hilafetnamu). Dužnost sarajevskog muftije obnašao je do smrti u redžepu 1075 /između 18. 1. i 16. 2. 1665. godine. (pogledati Mujezinovića epigrafiku.) sahranjen je kod Careve džamije u posebnom turbetu (danas porušeno).²³ Hanikah radi sve do pred II s. r., što se vidi iz popisa tekija iz 1933. godine.²⁴ Na osnovu carskog berata od 20. džumada II 1180/1766, nakon smrti šejh Jakuba imenovan je njegov brat Ibrahim, šejhom hanikaha. Tad je određeno da za

¹⁸ Zabilježeno prilikom boravka na Kosovu u periodu 1985-88. godine od tamošnjih derviša

¹⁹ Alija Nametak, Islamski kulturni spomenici-turska perioda u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1939, str. 18-19

²⁰ Dr. Ismet Kasumović, Školstvo i obrazovanje u bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave, Mostar, 1999, str. 164.

²¹ Fehim Spaho, Prijevod Gazi Husrev-begove vakufname iz 1531. Godine, Spomenica, str. XVIII i XIX.

²² vidjeti, Sidžil br. 33 u GHB; Dž. Čehajić, nav. dj. Str. 86, i Dr. I Kasumović, Školstvo..., str. 165.

²³ Dž. Čehajić, nav. dj. str. 89.

²⁴ Glasnik IVZ, br. 3, godina I, Sarajevo, 1933, str. 51.

izdržavanje hanikaha kupi se desetina (gedek timar) od sela u visočkoj nahiji u bosanskom sandžaku. Ova sela se u stvari nalaze na teritoriju visočke i kreševske opštine.

U hanikahu se nasljednim putem dolazilo do zvanja šejha, tako da redosljed šejhva ide ovim redom:

Šejh Ibrahim Bistrigija

Šejh Muhamed, sin njegov

Šejh Salih strariji sin šejh Muhameda (u. 1679 7 80.)

Šejh Muhamed strariji sin šejh saliha

Šejh Jakub-halifa, strariji sinšejh Muhameda (postavljen beratom od 24. šabana 1177 /1763/64)

Ibrahim-halifa, brat šejh jakuba (postavljen beratom od 22. džumada II 1180 /1766)

Šejh Muhamed-halifa, sin šejh Jakuba (u. 1856/57.) ukopan u turbetu pored Ibrahim Bistrigije

Šejh hadži Salih, koji je primio 5000 groša, 6. novembra 1884. na ime desetine od gedik timara u Kreševu za protekle godine (pogledat epigrafiku str. 41)

Šejh Jakub Jakubović, koji je Zemaljskoj vladi podnio zahtjev za položaj šejha hanikaha, bio je maloljetan, pa je za zamjenika šejha odlukom Zemaljske vlade 1866. godine postavljen šejh Husein Uskudarli.²⁵ Hanikah je zatvoren 1945. godine

Koski Mehmed-pašin hanikah u Mostaru

U Mostaru je još od kraja 15. vijeka bio razvijen halvetijski život. Halvetiski život bio je intenzivan posebno u Donjoj Mahali gdje je sredinom 17. vijeka djelovala I halvetijska tekija. Halvetijama su pripadali članovi porodica Milavić, Efića, Čorda, Kajimović. Mostarski vakif Koski Mehmed-paša, da bi zadovoljio potrebe za kavalitetnim tesavvufskim obrazovanjem, nasparam svoje džamije u Mostaru, podigao je i hanikah, prije 1618. godine. Hanikah je imao 10 soba I semahanu. Vakif je I za izdržavanje ovog hanikaha odredio znatna materijalna I finansijska dobra. Hanikah je djelovao do sredine 19. vijeka, kad je došlo do zanemarivanja želje vakifa, tako da je isti pretvoren u klasičnu medresu za sveštenstvo. Da bi zadržali pravo ubiranja vakufskih dobara, pristupilo se je jednoj smicalici, profesori su nastavili održavati vakufnamom propisani kelime-i-tevhid uoči petka, gdje se nastojao zadovoljiti broj predviđenog učenja, bez ikakve druge halvetijske prakse. Hanikah, sad već kao medresa djeluje do 1924. godine, da bi 1951. Bio porušen, a prostor pretvoren u cvijetnjak. Tokom osamdesetih godina 20. vijeka hanikah je obnovljen kao ambijentalni objekat, ali ne u onoj ljepotu koju je imao. Redosljed šejhova hanikaha je nepoznat, osim prvog šejh Mahmut-babe, brata Koski Mehmed-paše, koji je ukopan u turbetu nekih 50 m. od hanikaha. Zna se da su tokom 19. vijeka vršili dužnost šejha članovi porodice Arpadžić. U jednoj od prostorija današnjeg Koski Mehmed-pašinog hanikaha, trebalo bi postaviti zikir-halku, bilo kojeg tarikata čiji bi zadatak bio i poštovanje volje vakifa i nastaviti sa učenjem koje je određeno vakufnamom.

Elči Ibrahim-pašin hanikah u Travniku

Jedan halvetijski hanikah u Travniku sagradio je elči Ibrahim-paša, bosanski vezir 1703-1705. godine. Kad je premješten u rodno mjesto Agriboz, tamo je 28. 3. 1706. napisao vakufnamu za ovaj hanikah. Prepis vakufname nalazi se u GHB biblioteci u Sarajevu. Hanikah je imao 6 soba I dershanu, au svom sastavu nalazila se tekija. Vakif strogo insistira da se ovdašnji derviši ne miješaju sa ostalim svijetom I da se odgajaju strogo u derviškom duhu. Šejhu, profesorima i dervišima odredio je obaveze i visinu naknade za njiohov trud. Vremenom je vršeno više značajnih opravki, a radi potreba izgradnje željezničke pruge, hanikah je izmješten nekih 50 metara i sagrađen novi objekat istog naziva. U prvoj polovini 20. vijeka hanikahu je promijenjena namjena I on je pretvoren u klasičnu svešteničku školu.²⁶ Redosljed šejhova ovog hanikaha
Šejh Ahmed,

²⁵ Dž. Čehajić, nav. dj. str. 90-91.

²⁶ više o ovom hanikahu vidjeti; Dr. I. Kasumović, Školstvo..., str.209-211.

šejh hadži Mehmed,
šejh hadži salih,
šejh Ahmet Rešid,
šejh Ahmet Horasani,
šejh Derviš Muhamed Korkut (u.1877.),
šejh Hazim Korkut (u. 1919/20.),
šejh Asim Korkut (u. 1939.)

Danas je u ovom objektu u Travniku, smještena srednja škola (medresa) za spremanje sveštenika, istog naziva, čiji učenici nemaju ni elementarno znanje o halvetijam, a ne treba ni govoriti o poštovanju volje vakifa. Ova medresa u Bosni i Hercegovini slovi kao rasadnik vehabizma.

Hanikah Mehmed Čauša u Konjicu

Ovaj hanikah halvetijskog tarikata podigao je brat Junuz Čauša, Mehmed Čauš uz svoju džamiju u Gornjoj Mahali u Konjicu, što se vidi iz vakufname sastavljene 7. oktobra 1622. godine. Za potrebe ovog svog vakufa, ostavio je pola svog imetka u visini od 35. 000 akči. Istom vakufnamom, vakif je odredio I da se podigne jedna halvetijska tekija sa imaretom. Ovaj hanikah održavao je prisne veze sa matičnom tekijom u Užicu, pa je traženo da užički šejh Mustafa, bar jednom godišnje dođe I u hanikahu održi nekoliko predavanja. Kao naknada ovom šejhu imalo se dati 5 akči dnevno. Precizniji redosljed šejhova, možemo pratiti preko porodice Džumhur koja se sredinom 17. vijeka doselila iz Užica u Konjic, a redosljed je sljedeći:

Šejh Muhamed Džumhur (u. 1679.) halifa šejh Hasana iz Užica, doselio u Konjic,
Šejh Abdulkerim (u. 1722.),
Šejh Muhamed (u.1784.),
Šejh Ali (u. 1818.),
Šejh Salih (u.1833.),
Šejh Abdullah (u.1881.) I
Šejh Arif (u. 1941.)

Veliki rasponi vremena među pojedinim šejhovima, govore nam da je u pojedinim periodima, na čelu tekije i hanikaha bilo zastupnika (vekila) dok nasljednik nije stasao i bio osposobljen da preuzme amanet.²⁷

Mevlud , amanet halvetija

Ono što su halvetije ostavile kao najupečatljiviji dio svoga viševjekovnog djelovanja, nesumnjivo je tradicija i popularnost učenja mevluda među Bošnjacima. Vijekovima se povodom svih vjerskih svečanosti učio mevlud šejh Sulejmana Čelebije²⁸ na turskom jeziku. Tradicija turskog mevluda još uvijek se čuva po tekijama. Na turskom jeziku se uči do bejta

Dogdu ol saatte ol sultani din,
Nuru garkoldu semavati zemin.

A onda na bosanskom jeziku, nekog od poznatih autora. Također I završnica mevluda je na turskom jeziku od bejta:

Ya ilahi ol Muhammed hakkičun,
Ol šefa'at kani Ahmed hakičun.

²⁷ više o ovom hanikahu pogledati, nav. djelo, str.227-228.

²⁸ Šejh Sulejman Čelebi, rođen u Bursi oko 1351., sa velikim obrazovanjem bio je imam carskog divana sultan Bajazita I (Jildirim-munja), da bi na preporuku Emir-I Buharije postao imam tek završene Ulu-džamije 1400. godine. Kad je mevlud spjevao bilo mu je oko 60 godina tj. oko 1409/ 10. Navodi Dr. Fehim Nametak u, Tradicija mevluda u Bosni i Hercegovini, Zbornik radova "Mevlud u životu I kulturi Bošnjaka", Sarajevo, 2000, str. 43.

Cijeli mevlud na turskom jeziku jedino se još može čuti u nakšibendijskoj tekiji u Vukeljićima (Živčićima) kod Fojnice. Osim mevluda, praktikuje se učenje i uvodne kaside kao i neke ilahije na turskom jeziku. Uvodna kasida “Ej hodaden “ , prvi i zadnji stih :

Ej hodaden lutfi ihsan istejen
Mevludi pak-i Resulullaha gel
Džennet ičre huri gilman istejen
Mevlud-i pak-i Resulullaha gel

Fkri dup dunjaden elbet gočmegi
Džennete ahir siratden gečmegi
Havzi kevserden dilersen ičmegi
Mevlud-i pak-i Resulullaha gel ²⁹

U rukopisnoj zbirci Arhiva Hercegovine u Mostaru, čuva se šest prepisa Šejh Sulejmanova mevluda , prepisanih u raznim periodima.

Vjekovno učenje mevluda, među Bošnjacima stvorilo je želju da čuju isti i na svom, bosanskom jeziku. Na taj korak odvažio se je hafiz Salih Gašević.³⁰ koji u predgovoru preprijeva Čelebijinog mevluda kaže:

Moliše me kolašinski prviši:
“Nami mevlud daj bosanski napiši!”,
malo dalje, on molbu kolašinskih prvaka (prviša) ovako prenosi:
Što j’u Kur’anu na sve iman imamo,
Bošnjački nam gradi mevlud molimo!” ³¹

Prepjev Čelebijinog mevluda, postoji I na albanskom jeziku, koji je također doživio više izdanja, a imao sam priliku vidjeti I štampani prepjev I na romskom jeziku, objavljen u Skopju.

Mevlud i odlasci na mevlud, za Bošnjake nisu bii samo svečarski, vjerski čin, nego I patriotski. Neznam ni za jednu kućnu svečanost da se je tako živjelo, spremalo I nastojalo da sve bude na svom mjestu kao praksa učenja kućnog mevluda. Vehabijski nastrojeno svećenstvo danas nastoji potpuno zatrti ovu vjekovnu tradiciju Bošnjaka. Koliko je mevlud bitan u našim životima, dr. Safet Bašagić u svom mevludu pjeva:

Bože milosni! I mi u Bosni-
Ko dan radosni- mevlud slavimo!

(ova strofa se u više navrata horski izvodi).

Mada nema organizovanog halvetijskog života, ipak tragovi prošlosti još uvijek su živo prisutni preko pjesnika. Rijetka je međmua naših derviša da u njoj nečete naći poezije Dede Omer Rušenija, Nijaz Misrije, Abdulah Nuri Sivasije, Muzafera Ozaka I mnogih drugih U zikiru naših derviša često se mogu čuti :

Semaden sirri tevhide,
Duyan gelsin bu meydana,
Derun icre bugun Allah,
Diyen gelsin bu meydana.

Gecip bu ab ile gulden,

²⁹ Verziju uvodne mevludske kaside prepisao sam od rahmetli h. šejh Behaaddin ef. Hadžimejlića 1978. godine.u nakšibendijskoj tekiji u Vukeljićima (živčićima) kod Fojnice. Kasida se izvodi horski.

³⁰ Hafiz Salih Gašević, rođen je u Nikšiću 1850., a kad je crnogorska vlast preuzela Nikšić 1876. godine bio je na službi kajmekama u Kolašinu, gdje je na traženje domaćih ljudi odlučio se na prepjev Čelebijinog mevluda sa turskog jezika. Djelo je prvi put objavljeno 1878/ 79. u Skopju arebicom. Drugo izdanje također arebicom izašlo je u Skopju 1897/98. Godine. Do danas je, po nekim procjenama doživjelo oko 30 izdanja , arebicom, ćirilicom I latinicom. Gašević je umro 1898/99 u Bijelom Polju (Crna Gora) i ukopan pored Čaršijske džamije.

³¹ Bursali Sulejman Čelebi, Mevlud, Sarajevo, 1973.

Dahi cumle kal-u-kilden,
Bu dunya naksini dilden,
Yuyan gelsin bu meydana.

Saladir ehl-i irfana,
Getursun cani kurbana,
Basini emr-i yezdana,
Koyan gelsin bu meydana.

Gonul maksudunu buldu,
Cihan envar ile doldu,
Bugun NURI imam oldu,
Uyan gelsin bu meydana. (Abdulahad Nuri-Sivasi) I

Hakkin metin kal'asi,
Nur burdžunun balasi,
Zikrullahin alasi,
Allah dejen dervişler. (Refren)

Dervişlerin maksudu,
Aşiklerin matlubu,
Zikirlerin mahbubu R

Nefsi aşka ševkeyle,
Zikri dile zevkeyle,
Gel diyelim ševkile R

Aşiklerin dermani,
Mu'minlerin fermani,
Hakkin bize ihsani, R

Džebrail'le Mikail,
Tevhid eder iyi bil,
Gedže gunduz soylegil R

Učler yediler krklar,
Baš egdi butun irklar,
Kalkti aradan farklar R

Bašima devlet budur,
Dervişe haslet budur,
AŠKI'ye vuslat budur R

Veliki broj halvetijskih tekija u Bosni i Hercegovini i Makedoniji je nakon Drugog svijetskog rata porušen, dok je na Kosovu situacija sasvim drugačija. Tamo su tekije očuvane i svećenstvo nije uspjelo da promijeni namjenu utemeljitelja tekije (vakifa). Gdje god su tekije došle pod upravu svećenstva i vjerske zajednice, izložene su intenzivnom uništavanju. U Bosni i Hercegovini, Gazi Husrev-begova, halvetijska tekija danas je restoran "Aeroplan", od koje vjerska zajednica ubire kiriju bez imalo štida, ni pred Bogom, ni vakifom, a ni pred strancima, identična je situacija i sa halvetijskom tekijom u Blagaju kod Mostara. Čovjek može da nađe zapušten vjerski obijekat, ali nigdje nisam sreo da vjerska zajednica

je “svoj” objekat pretvorila u ugostiteljski, osim u Bosni i Hercegovini. Nevjerujem da iko u vjerskoj zajednici o tome razmišlja, a o stidu je suvišno I govoriti.

Bez nesmetanog rada tekija I derviških redova , teško da možemo govoriti o postojanju vjerskih sloboda. Sudbinska i historijska povezanost Bošnjačkog I Turskog naroda je neizbrisiva, a nemjeriv doprinos tome dali su derviški redovi posebno halvetije. Stare veze potrebno je obnavljati, kako bi dobile novu snagu. Studenska i kulturna razmijena morala bi biti intenzivnija, a postojeće tekije trebale bi postati mali centri za učenje turskog jezika. To bi bilo zrno koje će dati ploda u budućnosti, kako kaže hz. Mevlana Dželaludin Rumi k.s. : “Koje to zrno bačeno u zemlju neće dati ploda?”.

Mostar, 8. 08. 2003.

Senad Mičijević

Rezime :

Halvetije I halvetizam

Halvetije kao jedan od derviških redova, svojim učenjem rašireni su u mnogim zemljama osmanskog carstva, a savremena ekonomska migracija učinila ih je prisutnim I u zemljama zapadnog svijeta. Red je raširen preko 40 ogranaka (kol ili šube) . Na Balkanu se pojavio veoma rano I kao takav dao je doprinos u obrazovanju preko obrazovnih institucija (halveti hanikasi). Red je još uvijek prisutan na Kosovu I Makedoniji, a u B i H nema organiziranog halvetijskog života osim pojedinaca koji pripadaju ovom redu. Halvetijama u BiH tokom vijekova pripadalo je pravo držanja obrazovnih institucija (hanikaha), koji su omogućavali učenje turskog jezika, a bogatstvo izraza najbolje se vidi iz turcizama u bosanskom jeziku. Svojom interpretacijom vjere dali su prepoznatljivi znak, multikulturalnosti I tolerancije u BiH.

Halvetijama je pripadao najpoznatiji vakif, Gazi Husref-beg, a hanikah koji je podigao je najstarija obrazovna institucija Bošnjaka (1531.) , hanikah šejh Ibrahim Bistrigije (prva polovina 17. Vijeka) u Sarajevu, koski Mehmed-pašin hanikah (prije 1618.) u Mostaru, tu je I hanikah Elči Ibrahim-paše u Travniku s kraja 17. vijeka (vakufnama od 28. 3. 1706. godine). Ovim hanikasima vremenom je promijenjena namjena I pretvorene su u klasične medrese, što se je vremenom negativno odrazilo na bosansku duhovnost . Sramna odluka o zabrani rada tekija u Bosni I Hercegovini , otvorilo je vrata netolerantnoj interpretaciji Islama (vehabizmu) . Posljedica toga vidljiva je u našem vremenu.

Bez nesmetanog rada tekija I derviških redova , teško da možemo govoriti o postojanju vjerskih sloboda. Historijska povezanost Bošnjačkog i Turskog naroda je neizbrisiva, a nemjeriv doprinos tome dali su derviški redovi posebno halvetije. Vijekovima je halvetijama u BiH pripadalo pravo držanja obrazovnih institucija (hanikaha), koji su omogućavali učenje turskog jezika, a bogatstvo izraza najbolje se vidi iz turcizama u bosanskom jeziku. Svojom interpretacijom vjere dali su prepoznatljivi znak, multikulturalnosti I tolerancije u Bosni i Hercegovini.

Česti turistički i trgovački odlasci naših ljudi u Tursku, doprinijelo je ponovnom interesovanju za mnoge vrijednosti koje su baština naše duge zajedničke historije, što doprinosi približavanju naših naroda i pozitivno utiče na dobre odnose između Turske i Bosne i Hercegovine.. Sve što je pozitivno, u službi mira, suživota, razumijevanja I prožimanja, treba njegovati I razvijati. Derviši odgajani kroz tekiju I učeni kroz tesavvuf, naučili su svijet i ljude bez predrasuda gledati kroz ljubav (ašk), ne pitajući za razlike. Jedinstvo u različitosti njihova je vijekovna praksa, a to je onaj minimum koji je danas potreban ovoj civilizaciji. Pustimo ih da to ponude.

Halveti and Halvetism

The Halvetis, as one of dervish orders, with their teachings are wide-spread in many Otoman Empire countries, and modern economic migration has made them present in many Western countries as well. The order is divided into more than 40 branches (*kohl or shoobah*). It appeared in the Balkans very early, and as such contributed greatly in education through educational institutions (*halveti hanikah*). The order is still present in Kosovo and Macedonia, whereas in Bosnia and Herzegovina there is no organised Halveti life, apart from individuals who belong to the order. Through centuries, the Halveti in B&H kept the right of running educational institutions (hanikah), that provided studying Turkish, and the variety of expressions is best seen in words borrowed from Turkish in the Bosnian language. With their interpretation of faith, they gave a recognisable sign of multicultural life and tolerance in B&H.

The most famous *vakif* from Mostar is Gazi-Husref Bey, and the hanikah he established is the oldest educational institution of Bosniacs in Mostar (1531); the hanikah of seyh Ibrahim Bistrigija (the first half of the 17th century) in Sarajevo; the hanikah of Koski-Mehmed Pasha in Mostar (before 1618), the hanikah of Elchi-Ibrahim Pasha in Travnik from the end of the 17th century (vakifname since 28.3.1706). With time these hanikahs were altered into common madrasah, which eventually influenced Bosnian spirituality. The shameful decision on banning tekkes in B&H, opened doors for the intolerant interpretation of Islam (Wahabism). The consequence of that is visible in our time.

Frequent travels of our people to Turkey, resulted in new interest into many values which have been the heritage of our long mutual history, resulting in bringing together our peoples and positively influences the good relationship between Turkey and Bosnia and Herzegovina. Everything positive, serving peace, coexistence, understanding and permeation should be cultivated and developed.

Without free work of tekkes and dervish orders, we can hardly discuss any religious tolerance. The destiny and historical connection between the Turkish and Bosnian people can not be erased, and a great contribution to it was given by the dervish orders, especially the Halveti.

ESKİ YUGOSLAVYA ÜLKELERİNİN TÜRK FOLKLOR ÜRÜNLERİ HAKKINDA TÜRKİYE'DE YAPILAN ÇALIŞMALARLA GENEL BİR BAKIŞ

Dr. Bayram DURBİLMEZ
Türkiye

"Folklor/ Halkbilimi", Türkiye'de yeni bir bilim dalı olmasına rağmen bu alanda çok önemli araştırmalar yapılmaktadır. Bilimsel yöntemlerle yapılan araştırmalar sadece Türkiye Türklerinin halkbilimi ürünlerini değil, aynı zamanda komşu ülkelerin ve akraba toplumların ürünlerini de kapsamaktadır. Bosna-Hersek, Hırvatistan, Karadağ, Makedonya, Sırbistan ve Slovenya Cumhuriyetlerinin birleşiminden oluşan eski Yugoslavya'da da çeşitli milletlerle birlikte, önemli miktarda Türk boyları ve akraba toplumların yaşadıkları bilinmektedir. Eski Yugoslavya ülkelerinin Türk folklor (halkbilimi) ürünleri hakkında Türkiye'de yapılan pek çok çalışma tespit ettik. Kitap, makale ve çeşitli kongre ve bilgi şölenlerinde sunulan bildirilerden oluşan bu çalışmalar incelendiğinde, Türk dünyasının kültür müştereklikleri daha iyi görülmektedir.

Bildirimizde, tespit ve değerlendirmelerimizi şu ana başlıklar altında sunmaya çalışacağız:

- I. Eski Yugoslavya Ülkelerinde Yapılan Çalışmalarla Türkiyeli Araştırmacıların Katkıları (A. Makaleler, B. Bildiriler),
- II. Türkiye- Yugoslavya Kültür Mübadelesi Programı Çerçevesinde Yapılan Çalışmalar,
- III. Türkiye'de Yapılan Çalışmalar (A. Kitaplar/ Tezler, B. Makaleler, C. Bildiriler).

Böylesine kapsamlı bir konunun, bildiri sınırları içinde bütünüyle ele alınması kolay değildir.

Bildirimiz; bibliyografya çalışması yapmaktan çok, konuyla ilgili çalışmaların genel olarak tasnif edilmesi ve yapılması gerekenleri ortaya çıkarmak amacıyla hazırlanmıştır. Kısa sürede elde ettiğimiz bilgiler ışığında hazırlamaya çalıştığımız bildiri ile konuya başka araştırmacıların da dikkatlerini çekmek istedik.

I. ESKİ YUGOSLAVYA ÜLKELERİNDE YAPILAN ÇALIŞMALARLA TÜRKİYELİ ARAŞTIRMACILARIN KATKILARI

A. Makaleler:

Yugoslavya'da yayımlanan "Sesler", "Çevren", "Prilozi za Orijentalnu Filologiju" ve "Makedonski Folklor" gibi yayın organlarında eski Yugoslavya ülkelerindeki Türk folklor ürünleri hakkında çeşitli makaleler yayımlanmıştır (Hasan, 1986: 101-121). Bu makalelerden bir kısmı da Türkiyeli araştırmacılar tarafından yazılmıştır. Acıpayamlı, Alangu, Alpan, Bali, Başgöz, Eren, Nasrattinoğlu, Oy, Toygar gibi Türkiyeli araştırmacılar tarafından yazılarak eski Yugoslavya ülkelerinde yayımlanan makalelerden konumuzla ilgili olanlarını şöyle tasnif edebiliriz:

A. *Genel Konular*: "Balkan Ulusları İle Türkiye Arasında Karşılıklı Folklor İlişkileri Üzerinde Bir Deneme" (Alangu, 1970), "Paraleli od Turskata Narodna Literatura vo Sosegnite Zemji (Komşu Ülkelerde Türk Halk Edebiyatından Paralellikler)" (Bali,1978), "Aeloques Element Similaires le Folklore des Peuples Balkaniques (Balkan Halklarının Benzer Folklor Ürünleri)" (Nasrattinoğlu, 1979b), "XIX. Yüzyılda Yabancıların Türk Folkloru İle İlgili Saptamaları" (Nasrattinoğlu, 1980a), "Makro Çepenkov Folklor Enstitüsü'nün 30. Kuruluş 1. Erciyes Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Görevlisi (e-mail: bavramd@t.erciyes.edu.tr). Kayseri-TÜRKİYE

Yıldönümü ve Bu Münasebetle Düzenlenen Bilimsel Toplantı" (Nasrattinoğlu, 1980b). "Manastır ve Çevresi Folklor ve Etnografyası Seminerinden Notlar" (Nasrattinoğlu, 1980c), "II. Uluslar arası Türk Folklor Kongresi ve Türkiye- Yugoslavya Halkbilim İlişkileri" (Nasrattinoğlu, 1981 a). "Folklor Alanında Türkiye- Yugoslavya İşbirliği" (Toygar, 1984).

B. Halk Edebiyatı;

I. Anonim Şiirler: 1. Maniler: "Manilerimiz", (Başgöz, 1975), 2. Türküler: "Chanson Populaires Satirques Dans la Littérature Populaire Turque (Türk Halk Edebiyatında Yergi Türküleri)" (Nasrattinoğlu, 1978).

II. Kalıplaşmış Sözler (Atasözleri): "Güney Slav Atasözlerinde ve Deyimlerinde Türk Atasözleri" (Eren, 1981), "Cevâhit-i Sankiye ve Atasözleri" (Oy, 1977),

III. Halk Anlatıları: 1. Masalları: "Üç Ohri Masalı" (Nasrattinoğlu, 1980d), 2. Fıkraları: "Nasreddin Hoca et Personalite Üniverselle (Nasreddin Hoca ve Üniversal Kişiliği)" (Alpan, 1978).

IV. Dinî- Tasavvufî Halk Edebiyatı: "Kalkandelen'de Harabati Baba Tekkesi" (Oy, 1980).

C. Gelenek-Görenek-İnamşlar: "La fete du Printemps en Turquie Hiderellez (Türkiye'de Hiderellez İlkbahar Bayramı)" (Acıpayamlı, 1973), "Manastır Türklerinin Evlenme Âdetleri İle Anadolu Düğünleri Arasındaki Benzerlikler" (Nasrattinoğlu, 1980c),

Ç. Maddî Ürünler (El Sanatları); "Radoviş Türk (Yörük) Köylerinin El Sanatları Üzerine Gözlemler" (Toygar, 1984).

B. Bildiriler:

Eski Yugoslav ülkelerine bağlı Manastır, Mostar, Ohri, Priştine, Prizren ve Üsküp şehirlerinde ve Valandova'nın Çalıklı beldesinde düzenlenen bazı bilgi şöleni, seminer ve şenliklere Türkiye'den katılan araştırmacılar bildirimleriyle katkıda bulunmuşlardır. Düzenlendikleri şehirlere göre bunları şöyle sıralayabiliriz:

1. Manastır'da; "Uluslar Arası Manastır ve Çevresi Folklor ve Etnografyası Semineri" (31 Mayıs 1980),

2. Mostar'da; "II. Uluslar arası Balkan Türkolojisi Sempozyumu" (3-6 Eylül 2002),

3. Ohri'de; Üsküp Marko Çepenkov Folklor Enstitüsü tarafından 1969'dan itibaren iki yılda bir düzenlenen "Uluslar arası Balkan Folkloru Sempozyumu" ve 5 Temmuz 1991'de yapılan "Yunus Emre Sempozyumu",

4. Priştine'de; "XXXIII. Yugoslavya Folklorcular Dernekleri Birliği Kongresi" (24-28 Eylül 1986) ve "Uluslar arası Yunus Emre Sempozyumu" (14-15 Kasım 1991),

5. Prizren'de; "I. Uluslar arası Balkan Türkolojisi Sempozyumu" (28-30 Eylül 2001),

6. Üsküp'te; "Marko Çepenkov Folklor Semineri" (15 Kasım 1979), "Folklor Derlemelerinin Tasnifi ve Düzenlemesi Semineri" (2 Ekim 1980), "Makedonya- Türk Kültür İlişkileri Sempozyumu" (23-25 Ekim 1991), "Rumeli Türk Kültürü Sempozyumu" (23 Mart 1998) vd.,

7. Valandova'nın Çalıklı beldesinde; "Rumeli Halk Kültürü Sempozyumu" ve "Uluslar arası Türk Halk Kültürü Sempozyumu".

Bu bilgi şölenlerinden tespit edebildiklerimiz, düzenleniş tarihlerine göre, aşağıda verilecektir. Türkiye'den bu toplantılara katılan araştırmacılar ve sundukları bildirimlerin başlıklarını da, hangi konularda çalışmalar yaptığını göstermek amacıyla vermeye çalışacağız:

1/- Uluslar Arası Balkan Folkloru Sempozyumu: Yugoslavya'nın Ohri şehrinde, Üsküp Marko Çepenkov Folklor Enstitüsü tarafından 1969'dan itibaren iki yılda bir düzenlenen "Uluslar arası Balkan Folkloru Sempozyumu"na Türkiye'den de pek çok bilim adamı/ araştırmacı katılarak çeşitli konularda bildirim sunmuşlardır. Bu bilgi şölenine davet edilen araştırmacılar tabii olarak Yugoslavya Türk folkloruyla ilgili araştırmalar yapmaya yönelmişlerdir. Söz konusu bilgi şöleninde bildiri sunarak katkıda bulunan araştırmacı ve bilginlerden bazıları şunlardır: Tahir Alangu. Yener Altuntaş, Necip P. Alpan, Muhan Ballı, Örçün Banışta, Sevim Çizer. Ferruh Dinçer. Neriman Görgünay-Kırzioğlu, Tuncer Gülensoy,

Beyhan Karamağaralı, Halûk Karamağaralı. İrfan Ünver Nasrattinoğlu, Aydın Oy, Füsün Özpulat, Saim Sakaoğlu, Şerife Sezgin, Kâmil Toygar, Fikret Türkmen vd.

Bunlardan 1979- 1991 yılları arasında tespit edebildiklerimizden bazılarını şöyle sıralayabiliriz:

- 1) 7-8 Temmuz 1979'da, Ohri'de düzenlenen "VI. Uluslar arası Balkan Folkloru Sempozyumu"na Türkiye'den Necip P. Alpan, Kamil Toygar ve İrfan Ünver Nasrattinoğlu katılarak bildiri sunmuşlardır (Nasrattinoğlu, 1981b:163).
- 2) 7-8 Temmuz 1981 tarihlerinde yapılan VII. Uluslar arası Balkan Folklor Sempozyumu'na Türkiye'den Doç.Dr. Tuncer Gülensoy, Doç.Dr. Sadettin Kocatürk ve Dr. Örcün Barışta katılarak sırasıyla; a) "Anadolu ve Balkan Türk Masallarında Müşterek Tipler" (Gülensoy, 1981b), b) "Türk ve Yugoslav Efsanelerindeki Benzer Unsurlar" (Kocatürk, 1981) ve c) "Türk El Sanatları ve Balkanlardaki Benzerlikler" (Barışta, 1981) başlıklı üç bildiri sunmuşlardır (Nasrattinoğlu, 1982:252).
- 3) 7-8 Temmuz 1983 tarihlerinde yapılan VIII. Uluslar arası Balkan Folklor Sempozyumu'na Türkiye'den Prof.Dr. Ferruh Dinçer, Prof.Dr. Neriman Görgünay, Doç.Dr. Tuncer Gülensoy, Doç.Dr. Rüçhan Ank, Dr. Örcün Barışta, Dr. Sevgi Şar, Aydın Oy, Ethem Ruhi Üngör ve Hüsnü Züher katılarak çeşitli konularda bildiriler sunmuşlardır. Konumuzla ilgili bildiriler şunlardır: a) "Türkiye ve Yugoslavya Arasında Bir Türkü: Kâtibim" (Oy, 1983), "Türk Musikîsinin Batıya ve Balkanlara, Balkanlar İçinde Özellikle Yugoslavya'ya Etkileri Arasında 11 Zamanlı Usûl İlişkileri" (Üngör, 1983), c) "Türk Kaşık İle Diğer Balkan Ülkelerinin Kaşıkları Arasındaki Benzerlikler ve Ayrıcalıklar" (Züher), ç) "İzmir Kemalpaşa Tahtacıları ve Yugoslavya'dan İzmir'e Gelen Göçmen Türklerin Gelin Giyimleri" (Görgünay, 1983), d) "Türk ve Balkan Folklorunda İnsan ve Hayvan Hastalıklarının Tedavi Usûlleri" (Dinçer, 1983). (Nasrattinoğlu, 1984:217).
- 4) 7-8 Temmuz 1985 tarihlerinde düzenlenen IX. Uluslar arası Balkan Folklor Sempozyumu'na Türkiye'den Prof.Dr. Rüçhan Ank, Prof.Dr. Beyhan Karamağaralı, Prof.Dr. Halûk Karamağaralı, Doç.Dr. Fikret Türkmen, Doç.Dr. Tuncer Gülensoy, Doç.Dr. H.Örcün Barışta, Sevim Çizer, Füsün Özpulat ve Şerife Sezgin katılarak birer bildiri sunmuşlardır. Bildiri başlıkları şöyledir: a) "Nasreddin Hoca Anektodları" (Türkmen, 1985), b) "Dede Korkud Hikâyelerinden Bey Böğrek Destanının Yugoslavya (Tito Köprüsü) Varyantı" (Gülensoy, 1985), c) "İzmir'de, El Sanatlarında Balkan Ülkeleri Etkisi" (Özpulat, 1985), ç) "Tekstil Sanatları Örneğinde Türk ve Macar Halk Sanatlarında İnsan ve Hayvan Figürleri" (Sezgin, 1985), d) "Orta Asya, Anadolu ve Yugoslavya'da Bulunan Mezar taşları Üzerindeki Müşterek Motifler Hakkında" (Karamağaralı B., 1985), e) "Balkanlar'da Türk Evleri Arasındaki Benzerlikler" (Arık, 1985), f) "Türk El Sanatlarının Balkanlarla Zoomorfik ve Antropomorfik Yankıları" (Barışta, 1985), g) "Yugoslavya'daki Osmanlı Eserlerinde Mahallî Tesirler" (Karamağaralı H., 1985), h) "Ana Tanrıça Kültürünün Anadolu ve Balkan Ülkeleri Halk Sanatlarındaki Motifleri" (Çizer, 1985).
- 5) 5-10 Temmuz 1988 tarihlerinde düzenlenen X. Uluslar arası Balkan Folklor Sempozyumu'na Türkiye'den MİFAD araştırmacısı Yener Altuntaş katılarak "Türkiye'deki Halk Kıyafetleri İle Makedonya'daki Yörük Türklerinin Kıyafetlerinin Karşılaştırmalı İncelenmesi" başlıklı bir bildiri sunmuştur (Çakır, 1989:193). 6) 7-8 Temmuz 1991 tarihlerinde düzenlenen XI. Uluslar arası Balkan Folklor Sempozyumu'na Türkiye'den Prof.Dr. Saim Sakaoğlu katılarak Balkan halklarının halk hikâyeleri ile ilgili "Kazuvantaja so reügjozna Tematika Kaj Balkanskite Narodi i Novniot Obraz Vo Predanijata" (Sakaoğlu, 1991) başlıklı bir bildiri sunmuştur.

2- *Marko Çepenkov Folklor Semineri*: Makedonyalı Folklorcu Marko Çepenkov anısına 15 Kasım 1979'da Üsküp Folklor Enstitüsü tarafından düzenlenen seminere Türkiye'den Prof.Dr. İsmail Kaynak

ve Nail Tan katılarak, sırasıyla; "Marko Çepenkov'un Derlemelerinde Türk Folkloru" (Kaynak, 1979) ve "Türkiye'de Makedonya İle İlgili Eski Bir Araştırma: Makedonya Türk Düğünleri" (Tan, 1979) başlıklı iki bildiri sunmuşlardır (Nasrattinoğlu, 1981b:167).

3- *Uluslar Arası Manastır ve Çevresi Folklor ve Etnografyası Semineri*: 31 Mayıs 1980'de. Makedonya Cumhuriyetine bağlı Manastır (Bitola) şehrinde düzenlenen "Manastır ve Çevresi Folklor ve Etnografyası" konulu uluslar arası seminere Türkiye'den Prof. Dr. İsmail Kaynak, Kâmil Toygar, İrfan Ünver Nasrattinoğlu ve Sevim Güray katılarak, sırasıyla; a) "Manastır ve Çevresinde Düğün Âdetleri" (Kaynak, 1980), b) "Türkiye'de Yaşayan Manastır ve Çevresi Türk Halk Türküleri Üzerine" (Toygar, 1980), c) "Manastır ve Afyonkarahisar Kentleri Evlenme Törenlerindeki Benzer Unsurlar" (Nasrattinoğlu, 1980e) ve ç) "Manastır ve Karaman Düğünleri Arasındaki Benzerlikler" (Güray, 1980) başlıklı dört bildiri sunmuşlardır (Nasrattinoğlu, 1981b:173).

4- *Folklor Derlemelerinin Tasnifi ve Düzenlemesi Semineri*: Marko Çepenkov Folklor Enstitüsünün kuruluşunun 30. yıldönümü dolayısıyla 2 Ekim 1980'de Üsküp'te düzenlenen "Folklor Derlemelerinin Tasnifi ve Düzenlemesi" konulu seminere Türkiye'den Prof.Dr. Ahmet Edip Uysal ve İrfan Ünver Nasrattinoğlu katılmışlar, Nail Tan da bildiri göndermiştir (Nasrattinoğlu, 1981b:175).

S-XXXIII. *Yugoslavya Folklorcular Dernekleri Birliği Kongresi*: 24-28 Eylül 1986 tarihleri arasında Kosova'nın Priştine şehrinde düzenlenen XXXIII. Yugoslavya Folklorcular Dernekleri Birliği Kongresi'ne Türkiye'den Kamil Toygar, Nail Tan, Dr. Kıymet Gençkan, Dr. İlker Alp ve İrfan Ünver Nasrattinoğlu katılarak birer bildiri sunmuşlardır. Konumuzla ilgili bildirimler şunlardır: a) Prizren ve Çevresindeki Kadın Giysilerinde Benzer Motifler" (Gençkan, 1986), b) "Kosova'dan Türkiye'ye Göç Eden Türklerin Evlenme Âdetleri ve Törenleri" (Alp, 1986), c) "Türkiye ve Kosova Folklorunun Birbirlerine Etkileri" (Nasrattinoğlu, 1986).

6- *Yunus Emre Sevgi Semineri*: 5 Temmuz 1991'de, Ohri Belediye Başkanlığı ve Eskişehir Valiliği tarafından ortaklaşa olarak Ohri'de "Yunus Emre Sevgi Semineri" düzenlendi (Nasrattinoğlu, 1992:229).

7. *Makedon- Türk Kültür İlişkileri Sempozyumu*: 23-25 Ekim 1991 tarihlerinde, Makedonya'nın başkenti Üsküp'te "Makedon- Türk Kültür İlişkileri Sempozyumu" düzenlenerek Makedonya'da yaşayan Türk kültürü konusunda bildirimler sunuldu (Nasrattinoğlu, 1992:245).

8- *Uluslar arası Yunus Emre Sempozyumu*: 14-15 Kasım 1991 tarihlerinde Priştine Üniversitesi Türkoloji Bölümü ve Priştine'de yayımlanan Tan Gazetesi tarafından Kosova'nın başkenti Priştine'de düzenlenen "Uluslar arası Yunus Emre Sempozyumuna Türkiye'den Prof.Dr. Umay Günay, Prof.Dr. Saim Sakaoğlu, Prof.Dr. Abdurrahman Güzel ve Kamil Toygar katılarak birer bildiri sundular (Nasrattinoğlu, 1992:247).

9- *Rumeli Türk Halk Kültürü Sempozyumu*: 4-5 Mayıs 1996 tarihlerinde, Makedonya'nın Valandova şehrine bağlı Çalıklı beldesinde düzenlenen "5. Rumeli Türk Halk Kültürü Sempozyumu"na Türkiye'den de İrfan Ünver Nasrattinoğlu, Mehmet Önder, Metin Turan katılarak birer bildiri sundular (Nasrattinoğlu, 1998b:254).

4-5 Mayıs 1997 tarihlerinde, Çalıklı beldesinde düzenlenen "6. Rumeli Türk Halk Kültürü Sempozyumuna Türkiye'den de Doç.Dr. Hüseyin Özbay, Dr. Esen Beyzat ve İrfan Ünver Nasrattinoğlu katılarak birer bildiri sundular (Nasrattinoğlu, 2000:110-111).

6-7 Mayıs 1998 tarihlerinde. Çalıklı beldesinde düzenlenen "7. Hıdrellez- Bahar Şenlikleri Festivali" içinde yapılan "III. Uluslar arası Türk Halk Kültürü Sempozyumu"na Türkiye'den de Doç.Dr. Hüseyin Özbay, İrfan Ünver Nasrattinoğlu, Yaşar Kalafat, Esat Bayram, Metin Turan ve Selahattin Dündar

katılarak birer bildiri sunmuşlardır. Konuyla ilgili bildirimler şunlardır: a) "Balkan ve Anadolu Türk Halk İnançlarında Bereket Motifi" (Kalafat, 1998b), b) "Ohri'de Eskiden Türk Kadınlarının Eğlenceleri" (Bayram, 1998), c) "Balkan Türklerinde Doğum Âdetleri" (Turan, 1998) ve ç) "Rumeli Türklerinin Türk Halk Müziğindeki Yeri" (Dündar, 1998).

10- Rumeli Türk Kültürü Sempozyumu: 23 Mart 1998'de, Yeni Yol Kültür, Güzel Sanatlar Derneğinin (Üsküp) kuruluşunun 50. yıldönümü dolayısıyla Makedonya'nın başkenti Üsküp'te düzenlenen "Rumeli Türk Kültürü Sempozyumu"na Türkiye'den de; Prof.Dr. Şükrü Haluk Akalın, Prof.Dr. Metin Karadağ, Yrd.Doç.Dr. Mehmet Akkaya, Yrd.Doç.Dr. Esen Beyzat, Yrd. Doç. Dr. Mehmet Yardımcı ve Dr. Yaşar Kalafat katılarak birer bildiri sunmuşlardır. Konuyla ilgili bildirimler şunlardır: a) "Bazı Kültür Kodları İtibariyle Rumeli-Anadolu Türkleri Karşılaştırmalı Halk İnançları" (Kalafat, 1998a), b) "Makedonya ve Diğer Türk Yurtlarında Söylenen Ortak Atasözü ve Deyimler" (Yardımcı, 1998), c) "Yeni Yol ve Diğer Türk Derneklerinin T.C. Makedonya Dostluğuna Katkıları" (Nasrattinoğlu, 1998a), ç) Rumeli'de San Saltuk'un İzleri ve Ohri'deki Sveti Naum San Saltuk Ziyaretgâhi" (Akalın, 1998a), d) "Yatır Efsaneleri Üzerinde BİR Araştırma" (Karadağ, 1998).

//- Uluslar arası Balkan Türkolojisi Sempozyumu: Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi tarafından şimdiye kadar iki ayrı ülkede iki bilgi şöleni düzenlenmiş, şölene Türkiye'den de araştırmacılar katılmış, bu araştırmacıların bazıları konumuzla ilgili bildirimler de sunmuşlardır.

Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi tarafından 28-30 Eylül 2001 tarihleri arasında Prizren'de düzenlenen "I. Uluslar arası Balkan Türkolojisi Sempozyumu"na Türkiye'den de; Prof.Dr. Zekeriya Kurşun, Prof. Dr. Taciser Onuk, Doç.Dr. Mehmet İbrahimgil, Dr. Yaşar Kalafat, Dr. Rasim Özyürek, Halit Eren, Nail Tan ve İrfan Ünver Nasrattinoğlu katılarak birer bildiri sunmuşlardır. Konuyla ilgili bildirimler şunlardır: a) "Balkan Araştırmalarında Osmanlı Arşivinin Önemi" (Kurşun, 2001), b) "Kosova'da Türk Eserleri" (İbrahimgil, 2001), c) "Makedonya'da Türkçe Anlatılan Nasreddin Hoca Fıkralarıyla Türkiye'de Yayınlanmış Nasreddin Hoca Fıkralarının Karşılaştırmalı İması" (Tan, 2002: 59-65), ç) "Balkan Türklerinden Örneklemelerle Halk İnançlarımızda Saç" (Kalafat, 2001), d) "Balkan Ülkelerinde El Sanatlarının Korunması, Geliştirilmesi, Tanıtılması, Pazarlanması" (Onuk, 2001).

3-6 Eylül 2002 tarihleri arasında Mostar'da yapılan "II. Uluslararası Balkan Türkolojisi Sempozyumu"na Türkiye'den de 43 araştırmacı katılacağını bildirmiş, katılanlardan Doç. Dr. Erman Artun, Yrd. Doç. Dr. Erdoğan Altmkaynak, Yrd. Doç. Dr. Doğan Kaya, Dr. Rasim Özyürek,

Hayrettin İvgin, Mehmet Süme ve Bahtiyar Sipahioğlu konuyla ilgili birer bildiri sunmuşlardır: a) "Osmanlı'nın İlk Dönemlerinde Türk ve Balkan Kültürlerinde Etkileşim", b) "Balkan Türk Masallarında Yeraltı Dünyası ve Buna Dayalı Mitolojik Varlıklar, c)"Kosova Türklerinin Manzum Ürünlerinde Mısra ve Kelimebaşlı Kafiye" (Kaya, 2002). ç) "Balkan Ülkelerinde Konularına Göre Atasözleri ve Önemi" (Özyürek, 2002), d) "Âşık Bosnevi'nin Şiirleri ve Sözü Ettiği Çağdaş" (İvgin, 2002), e) "Yesevî Dervişlerinden San Saltuk'un Balkanların Türkleşip İslâmlaşmasındaki Yeri" (Süme, 2002), "Mamuşa Türklerinin Mamuşa'ya Yerleşmesi" (Sipahioğlu, 2002).

Bu bildirimimizle katıldığımız bilgi şöleninin üçüncüsü ise 8-12 Eylül 2003 tarihleri arasında Karadağ'ın Kotor şehrinde düzenlenmiştir.

Buraya kadar verdiğimiz bir kaç örnekten de anlaşılacağı gibi; Akalın, Akkaya, Alp, Alpan. Altuntaş, Arık, Artun, Bali, Barışta, Bayram, Beyzat, Çizer, Dinçer. Dündar, Gençkan. Görgünay-Kırzioğlu, Gülensoy, Günay, Güray, Güzel, Kalafat, Karadağ, B.Karamağralı, B.Karamağralı, Kaya, Kaynak, Kırzioğlu, Kocatürk, Nasrattinoğlu, Oy, Önder, Özbay, Özpulat, Sakaoğlu, Sezgin, Şar, Tan, Toygar, Turan, Türkmen, Uysal, Üngör, Yardımcı, Züher vd. gibi Türkiyeli bilim adamları/ araştırmacılar "Uluslar arası Balkan Folkloru Sempozyumu" başta olmak

üzere çeşitli kongre, bilgi şöleni ve seminerlere katılarak şu konularda bildiriler sunmuşlardır: Masallar, efsaneler, destanlar, fıkralar (özellikle Nasreddin Hoca Fıkraları), atasözleri, halk müziği, halk hekimliği, gelenekler-görenekler, İnanışlar, giyim-kuşam, el sanatları, halk mimarisi, halk mutfağı, kültür ilişkileri, ortak motifler, eğlenceler vd.

II. TÜRKİYE-YUGOSLAVYA KÜLTÜR MÜBADELESİ PROGRAM ÇERÇEVESİNDE YAPILAN ÇALIŞMALAR

Türkiye- Yugoslavya Kültür Mübadelesi Programı çerçevesinde T.C. Kültür Bakanlığı Millî Folklor Araştırma Dairesi Başkanlığı İle Makedonya Üsküp Marko Cepenkov Folklor Enstitüsü işbirliği yapmış, ilki 12-25 Aralık 1982 tarihleri arasında gerçekleştirilen Yugoslavya, Makedonya Federal Cumhuriyeti'nde yaşayan Yörük Türklerinin araştırılması çalışmasının ikincisi 28 Eylül-12 Ekim 1986 tarihleri arasında yapılmıştır. Makedonya, Radoviş, Konçe köyü, Usturumca Yüksekmahalle köyü, Pirilep Kanatla köyü, Ohri şehri, Struga kasabası. Debre. Kocacık, Novak köyünde yapılan araştırma ve derleme çalışmaları sonucu halk edebiyatı, halk oyunları, halk müziği, giyim-kuşam, el sanatları, evlenme âdetleri, halk mutfağı konularında malzemeler toplanmıştır (Nahya, 1987:165).

Üsküp'te bulunan adı geçen enstitüden beş kişilik bir araştırma ekibi de, 13-26 Mayıs 1984 ve 29 Mart-12 Nisan 1987 tarihleri arasında, aynı programın 37. maddesi çerçevesinde Türkiye'ye gelerek; İzmir, Manisa ve Akhisar'da yaşayan, Türk asıllı Yugoslav göçmenlerinin folklorunu araştırmışlar, derlemeler yapmışlardır. Aynı anlaşmaya dayanarak yapılan ilk araştırmanın devamı niteliğinde, 17-18 Kasım 1983 tarihlerinde, Makedonya İlimler Akademisi tarafından da Üsküp'te bir "Yuvarlak Masa Toplantısı" düzenlenmiş, Yörüklerin kültür özellikleri araştırmacılar tarafından değerlendirilmiştir. Toplantıya Türkiye'den MİFAD Şube Müdürü Yaşar Doruk katılarak "Makedonya'da Yaşayan Yörüklerin Halk Musikîsinin Yapı Özellikleri" başlıklı bir bildiri sunmuştur (Nasrattinoğlu, 1984:231). 1-5 Ekim 1984 tarihleri arasında, Makedonya'nın Radoviç şehrinde düzenlenen "Yugoslav Folkloristleri Kongresi"ne Türkiye'den MİFAD Başkan Yardımcısı Kâmil Toygar ile Şube Müdürü Yaşar Doruk katılarak birer bildiri sunmuşlardır (Toygar, 1985:127).

III. TÜRKİYE'DE YAPILAN ÇALIŞMALAR

T.C.Kültür ve Turizm Bakanlığı Millî Folklor Araştırma Dairesi Başkanlığı, Yugoslavya'da Türk folkloruyla ilgili kitap ve makaleleri bibliyografya bütünlüğünde hazırlatarak yayımlamak amacıyla "Yugoslavya'da Türk Folkloruyla İlgili Kitap ve Makaleler Bibliyografyası" projesi başlatmış, projeyi Prof.Dr. Nimetullah Hafız sürdürmüştür (Toygar, 1985:117).

X. Vakıf Haftası dolayısıyla 7-10 Aralık tarihlerinde düzenlenen "Bosna-Hersek'deki Vakıf Varlıkları Semineri"ne; Prof.Dr. Abdurrahman Güzel, Prof.Dr. Refet Yinanç, Doç.Dr. Hakkı Acun, Yrd.Doç.Dr. İlter Büyükdığan, Dr. Mehmet İbrahim, Dr. Nafiz Öztürk, İsmet Binark ve Kamil Şahin katılarak birer bildiri sunmuşlardır (Nasrattinoğlu, 1993:275).

A. Kitaplar / Tezler:

Genel konularda sekiz, halk edebiyatı (genel üç, halk şiirlerinden türküler bir, kalıplaşmış sözlerden atasözleri ve deyimler bir olmak üzere) hakkında beş, gelen ek-görenek-inanışlar ile ilgili bir, maddî kültür ürünlerinden bahseden iki kitap olmak üzere toplam on altı kitap Türkiye'de yayımlanmıştır. Bu kitaplardan önemli bir bölümü

eski Yugoslav ülkelerinde yaşayan Türk asıllı araştırmacılar tarafından hazırlanmış, Türkiye'de yayımlanmıştır:

A. *Genel Konular*: Anadolu ve Rumeli Ağızlan Bibliyografyası (Anadolu- Kıbrıs-Suriye-Irak- Bulgaristan- Yunanistan- Yugoslavya ve Romanya Türk Ağızlan) (Gülensoy, 1981a), Atatürk ve Kocacık Türkleri (Kartal, 2002), Avrupa'da Türk İzleri (1991), Balkan Türkleri-Balkanlar'da Türk Varlığı (Türbedar, 2003), Balkan Türklüğü, Araştırmalar, İncelemeler (Makedonya, Sırbistan, Hırvatistan) (Hamzaoğlu, 2000), Kosova'da Türk Kültürü veya Türkçe Düşünmek (Recepoğlu, 2001), Rumeli Ağızlarının Ses Bilgisi Üzerine Bir Deneme (İnceleme-Bibliyografya- Metinler) (Gülensoy, 1993), Üsküpten Kosova'ya (Bakiler, 1996).

B. *Halk Edebiyatı (Genel)*: Makedonya Türk Halk Edebiyatı Metinleri (Hafız, 1989). Makedonya ve Kosova Türklerinin Edebiyatı (Hayber, 2001), Yugoslavya'da Türk Halk Edebiyatı (Kaya, 1993).

I.Halk ŞUH: I.Türküler: Saray-Bosna Kütüphanelerindeki Türkçe Yazmalarda Türküler (Hasan, 1987).

II Kalıplaşmış Sözler (Atasözleri ve Deyimler): Makedonya ve Kosova Türklerince Kullanılan Atasözleri ve Deyimler (Hasan, 1997).

C. *Gelenek-Görenek-İnanışlar*: Makedonya Türkleri (Türkmenler, Torbeşler/ Türkbaş Çenkeriler ve Yörükler) Arasında Yaşayan Halk İnanışları (Kalafat, 1994).

Ç.Maddî Kültür Ürünleri: Kosova'da Osmanlı Mimarîsi (Vırmiça, 1999), Kosova Hamamları (Vırmiça, 2002).

Bu kitaplardan başka *Prizren Türk Halk Edebiyatı Metinleri ve Ağız Hususiyetleri* (Hafız, 1976), *Mamuşa Türk Halk Ağızı üzerinde Dil Araştırması* (Morina, 1985) gibi doktora tezleri de Türkiye'de hazırlanmıştır. Ayrıca kaynakçada gösterilen pek çok bilgi şöleni kitabı ve ansiklopedi Türkiye'de yayımlanan kitaplardan bir kısmını oluşturmaktadır¹. Yine, 1997'de yayımlanan *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi* 'nin 7. cildi de *Makedonya, Yugoslavya (Kosova) Türk Edebiyatı* ile ilgilidir.

B. Türkiye'de Yayımlanan Makaleler:

Türkiye'deki çeşitli dergilerde Eski Yugoslavya'da yaşayan Türklerin ağızları/ genel olarak halk kültürleri, halkbilimi araştırmacıları, atasözleri, manileri, âşık edebiyatı, dinî-tasavvufî halk edebiyatı, halk müziği/ türküler, efsaneleri, masalları, fıkraları, halk tiyatrosu, gelenekleri-görenekleri-inançları ve yemekleri hakkında makaleler yayımlanmıştır. Bunları konularına göre şöyle sıralayabiliriz:

A. *Genel Konular*: "XIX. Asırda Makedonya Yürük Folkloru: Makedonya'nın Coğrafi ve Tarihî Durumu-I" (Gökçen, 1950), "XIX. Asırda Makedonya Yürük Folkloru: Folklorunu Topladığım Köylerin Coğrafi Durumu ve Mayadağ, Karasınan, Alçak Yürüklerinin Menşeleri-IF" (Gökçen, 1951a), "XIX. Asırda Makedonya Yürük Folkloru: Mayadağ, Karasınan, Alçak Yürüklerinin Menşei-III" (Gökçen, 1951b), "XIX. Yüzyılda Makedonya Yürük Folkloru: Orijinal Kelimeler- İsimler- Tâbirler-XV" (Gökçen, 1953ç), "XIX. Yüzyılda Makedonya Yürük Folkloru: Bilmeceler- Soyadları- Mevkiler- Kıyafetler-XVI" (Gökçen, 1953d), "Yugoslavya Gezisinden Notlar: II, Belgrad ve Saraybosna" (Hınçer, 1963b), "Yugoslavya Gezisinden Notlar: III, Saraybosna'da Yapılan Tören" (Hınçer, 1964a), "Poçitej ve Stolaç'ta Gördüklerim" (Hınçer, 1964b), "Yugoslavya Gezisinden Notlar: V, Hersek'in Merkezi Mostar'da" (Hınçer, 1964c), "Yugoslavya

Gezisinde Notlar: VIII, Sarayevoya Dönüş ve Ayrılış" (Hınçer, 1964d), "Yugoslavya Türklerinin Ağız ve Folkloruna Dair Bazı İnceleme ve Kaynaklar" (Eren, 1968b), "Atatürk ve Manastır'da Kocacıklar Ailesi" (Kartal, 1970), "Üsküp (Skopje) Folklor Enstitüsü" (Tan, 1975), "4. Uluslararası Balkan Folklor Sempozyumu" (Hınçer, 1975), "X. Ohrid Uluslararası Balkan Festivali" (Hınçer, 1977), "Nimetullah Hafız'ın Doktora Tezi Dolayısıyla: Prizren Halk Edebiyatı ve Ağız Özellikleri" (Alpan, 1977), "V. Milletlerarası Balkan Folklor Sempozyumunun Ardından" (Tan, 1977), "Yugoslav Yörüklerinin Halkbilim Anlayışı" (Merlan, 1978), "VI. Uluslararası Balkan Folklor Sempozyumu" (Nasrattinoğlu, 1979c), "IV. Güneydoğu Avrupa İncelemeleri Kongresi" (Tan, 1979), "Türk Folkloruna Hizmet Edenler: Nimetullah Hafız ve Tacida Hafız" (Sakaoğlu, 1979), "Yugoslavya'da Yapılan Bir Folklor Sempozyumu" (Tan, 1980a), "Kocacık ve Kocacık Türklerinin Halk Edebiyatı" (Kartal, 1984b), "Rumeli Türk Ağızları Üzerine Türkçe ve Yabancı Dillerdeki Başlıca Araştırmaların Açıklamalı Kaynakçası" (Acaroğlu, 1985), "Yugoslavya'da Yaşayan Türkçe ve Türk Kültürü" (Özçelik, 1988), "Kocacık" (Rusiç, 1988). "Göç Hareketleri ve Yugoslavya Türkleri" (Tufan, 1989), "Yugoslavya'nın Kosova Bölgesi'nde Türk Dili ve Edebiyatı Ders Plan ve Programlarında Türk Halk Edebiyatının Yeri" (Şefikoglu, 1991).

B.Halk Edebiyatı:

Lanonim Şiirler: 1. Maniler: "Prizren'de Türk Mânileri" (Hafız, 1978a,b,c), "Üsküp'te Hıdrellez Âdetleri ve Kiril Harfleriyle Yayınlanmış Üsküp Manileri" (Eren, 1984), "Ohri Türklerinde Martufal Âdetleri ve Martufal Mânileri" (Alp, 1988), "Kocacık'ta Söylenen Manilerden Bir Demet" (Kartal, 1983b), *2.Türküler- Ağıtlar:* "XIX. Yüzyılda Makedonya Yürük Folkloru: Türküler ve Doğu Hikâyeleri- IX" (Gökçen, 1952a), "XIX. Yüzyılda Makedonya Yürük Folkloru: Türküler- Dügün Âdetleri- Kına Gecesi-X" (Gökçen, 1952b), "Prizren'de Türk Halk Türküleri ve Kaynakları" (Hafız, 1976), "Bir Köroğlu Türküsü" (Kartal, 1982a), "Kocacık'ta Söylenen Türküler" (Kartal, 1982c ve 1982ç), "1686 ve 1697'de Yakılan Budin ve Bosna Saray Ağıdaları" (Kırzioğlu, 1974), *3. Destanlar:* "Birinci Sırp Ayaklanmasında Yazılan Sapça'nın Kuşatılmasına Ait Bir Destan" (Baykoviç, 1968), "Birinci Kosova Savaşı Destanı" (Alpan, 1975), "Prizren Kaynaklı Aşığı Bilinmeyen İki Destan" (Hafız, 1976).

//. Kalıplaşmış Sözler (Atasözleri- Bilmeceler): "XIX. Yüzyılda Makedonya Yürük Folkloru: Bilmeceler- Soyadları- Mevkiler- Kıyafetler-XVI" (Gökçen, 1953d), "Boşnak Atasözleri" (Yavuz, 1969), "Kıyaslı Balkan Atasözleri" (Acaroğlu, 1971), "Yugoslavya Türk Folklorundan: Mamuşa Atasözleri" (Morina, 1981a, 1981b ve 1982).

///. Halk Anlatıları: 1. Efsaneler: "XIX. Asırda Makedonya Yürük Folkloru: Menşe, Rivayet ve Menkıbeler-IV" (Gökçen, 1951c), "Kocacık'ta Türk Efsaneleri" (Kartal, 1984a). *2. Masalları:* "Yugoslavya Türkleri'nin Masalları: 1. Köle" (Tan, 1980b), "Yugoslavya Türkleri'nin Masal İlan: 2, 1001 Yalan" (Tan, 1980c), "Yugoslavya Türkleri'nin Masalları:3, Kadı İle Üç Akıllı Kardeş" (Tan, 1980ç), "Anadolu ve Balkan Türk Masallarında Müşterek Tipler" (Gülensoy, 1982), "Kocacık'ta Halk Masalları" (Kartal, 1982d ve 1983a), *3. Fıkralar ve Fıkra Tipleri:* Balkan Ülkelerinde Nasreddin Hoca'ya Mal edilen Bölge Tiplerine Ait Fıkralar" (Sakaoğlu, 1989), "Makedonya'da Türkçe Anlatılan Nasreddin Hoca Fıkralarıyla Türkiye'de Yayınlanmış Nasreddin Hoca Fıkralarının Karşılaştırılması" (Tan, 2002).

IV. *Âşık Edebiyatı*: "Kitaplar Arasında: Bosna-Hersek Müslüman Halk Ozanlarının

Türküleri" (Hınçer, 1967), "Prizren Kaynaklı Âşığı Bilinmeyen İki Destan" (Hafız, 1976), "Âşık

Ferkî'nin Hayatı ve Eserleri" (Hafız, 1984).

V. *Dinî- Tasavvufî Halk Edebiyatı*: "Yugoslavya Gezisinden Notlar: Vî, Balagay ve Sarı Saltuk Tekkesi," (Hınçer, 1964ç), "Yunus Emre Priştine'de" (Sakaoğlu, 1992).

C. *Gelenek-Görenek-İnanışlar*:

I. *Hayatın Dönüm Noktalarıyla İlgili Gelenek ve Görenekler*: "XIX. Yüzyılda Makedonya Yürük Folkloru: Türküler- Dügün Âdetleri- Kına Gecesi-X" (Gökçen, 1952b), "XIX. Yüzyılda Makedonya Yürük Folkloru: Ispap Semîri- Dügün Âdetlerinden Ziyafetler" (Gökçen, 1952c), "XIX. Yüzyılda Makedonya Yürük Folkloru: Doğumla İlgili Âdetler- Bayramlar ve Hıdrellez-XII" (Gökçen, 1953a),

II. *Bayramlar, Törenler, Kutlamalar*: "XIX. Asırda Makedonya Yürük Folkloru: Folklorunu Topladığım Köylerin Coğrafi Durumu ve Mayadağ, Karasınan, Alçak Yürükleri Arasında Dinî Durum-V" (Gökçen, 1951ç), "XIX. Asırda Makedonya Yürük Folkloru: Ziyaret Mahalleri-V!" (Gökçen, 1951d), "XIX. Asırda Makedonya Yürük Folkloru, Ziyaret Mahalleri: Dilektaş- Bakutaş- Hacetlettaş-VII" (Gökçen, 1951e), "XIX. Asırda Makedonya Yürük Folkloru: Cin ve Perilere İnanışlar- Şarkılar- Danslar-VIII" (Gökçen, 19510), "XIX. Yüzyılda Makedonya Yürük Folkloru: Doğumla İlgili Âdetler- Bayramlar ve Hıdrellez-XII" (Gökçen, 1953a), "XIX. Yüzyılda Makedonya Yürük Folkloru: Bağbozumu- Hardaliye- Yaş Üzüm Muhafazası- Cemal-XIU" (Gökçen, 1953b), "Manastır Türklerinin Bazı Hıdrellez Âdetleri" (Eren, 1968a), "Üsküp'te Hıdrellez Âdetleri ve Kiril Harfleriyle Yayımlanmış Üsküp Manileri" (Eren, 1984), "Ohri Türklerinde Martufal Âdetleri ve Martufal Mânileri" (Alp, 1988), "Orta Toroslar ve Makedonya Yürükleri Halk İnançları Karşılaştırılması" (Kalafat, 1995?).

Ç. *Halk Müziği-Oyun- Eğlence-Spor- Tiyatro*: "XIX. Yüzyılda Makedonya Yürük Folkloru: Türküler ve Doğuş Hikâyeleri- IX" (Gökçen, 1952a), "XIX. Yüzyılda Makedonya Yürük Folkloru: Türküler- Dügün Âdetleri- Kına Gecesi-X" (Gökçen, 1952b), "XIX. Yüzyılda Makedonya Yürük Folkloru: Panayırlar- Sapandövüştü- Zıbzık Oyunu-XIV" (Gökçen, 1953c), "Türk Halk Musikisi ve Oyunlarının Yugoslavya'da Görülen Tesirleri-I" (Oğultürk, 1956), "Türk Halk Musikisi ve Oyunlarının Yugoslavya'da Görülen Tesirleri-II" (Oğultürk, 1956), "Türk Folklorunun Yugoslavya'da Görülen Tesirleri-III" (Oğultürk, 1957), "Kitaplar Arasında: Bosna-Hersek Müslüman Halk Ozanlarının Türküleri" (Hınçer, 1967), "Prizren'de Türk Halk Türküleri ve Kaynakları" (Hafız, 1976), "XI. Ohrid Uluslar arası Balkan Festivali ve Türk Folklor Kurumu'nun Başarısı" (Gürtuna, 1978), "Bir Köroğlu Türküsü" (Kartal, 1982a). "Kocacık Halk Oyunları ve Oyun Havalan" (Kartal, 1982b), "Kocacık'ta Söylenen Türküler" (Kartal, 1982c ve 1982ç), "Türk Musikisinin Balkanlara Etkileri Arasında II Zamanlı Usûl İlişkileri" (Üngör, 1985), "Ritüet Kökenli Trakya ve Balkan Köy Seyirlik Oyunlarında 'Ölme-Dirilme, Kız Kaçırma' Motifleri" (Artun, 1994).

D. *Maddi Kültür Ürünleri*:

L. Giyim- Kuşam-Süslenme: "XIX. Yüzyılda Makedonya Yürük Folkloru: Bilmeceler-Soyadlan- Mevkiler- Kıyafetler-XVI" (Gökçen, 1953d), "XIX. Yüzyılda Makedonya Yürük Folkloru: Kadın Kıyafetleri- Evleri ve Yapılışları-XVII" (Gökçen, 1953e).

II. Halk Sanatı ve Zanaatları: "Yugoslav Folklorunda Türk Dili ve Tekerlemelerinin Tesiri: El Yapımı Hırvat Bebeklerinin Adlarının Kaynağı" (İliç 1968).

III. Beslenme, Kiler (Halk Mutfağı): "XIX. Yüzyılda Makedonya Yürük Folkloru: Ispap Semiri- Düğün Âdetlerinden Ziyafetler-XI" (Gökçen, 1952b), "Balkan Mutfağından Bir Yemek: Üsküp'te Ayvar" (Ülker, 1996).

IV. Adbillim: "XIX. Yüzyılda Makedonya Yürük Folkloru: Orijinal Kelimeler-İsimler-Tâbirler-XV" (Gökçen, 1953ç), "XIX. Yüzyılda Makedonya Yürük Folkloru: Bilmeceler-Soyadları- Mevkiler- Kıyafetler-XVI" (Gökçen, 1953d), "Yugoslav Folklorunda Türk Dili ve Tekerlemelerinin Tesiri: El Yapımı Hırvat Bebeklerinin Adlarının Kaynağı" (İliç 1968).

V. Diğerleri: "Yugoslavya Gezisinden Notlar: I, Zemaljikî Muzey'İN 75. Yılı ve Müzecilerimiz" (Hınçer, 1963a), "Balkan Ülkeleri Etnolojisi" (Acaroglu, 1976).

C. Türkiye'de Sunulan Bildiriler:

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkiyat Enstitüsü, Erciyes Üniversitesi, Eskişehir Valiliği, Folklor Araştırmaları Kurumu, Güneydoğu Avrupa İncelemeleri Uluslar arası Derneği (AİESEE), Konya Kültür ve Turizm Derneği, Selçuk Üniversitesi, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Millî Folklor Araştırma Dairesi/ T.C. Kültür Bakanlığı Halk Kültürünü Araştırma Dairesi/ T.C. Kültür Bakanlığı Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü, Türk Tarih Kurumu vd. gibi pek çok kurum ve kuruluş tarafından düzenlenen kongre ve bilgi şölenlerinde konuyla ilgili önemli bildiriler sunulmuştur. Bu bilgi şölenlerinden tespit edebildiklerimizi, tarihleriyle birlikte şöyle sıralayabiliriz: *Balkan Türkleri Sempozyumu* (7 Haziran 1992), *İpek Yolu Uluslar arası Halk Edebiyatı Sempozyumu* (1-7 Temmuz 1993), *Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi / Milletlerarası Türk Folklor Kongresi* (22-28 Haziran 1981, 23-28 Haziran 1986, 6-11 Mayıs 1991, 24-28 Haziran 1996, 18-22 Haziran 2001), *Milletlerarası Türkoloji Kongresi* (23-28 Eylül 1985), *Milletlerarası Nasreddin Hoca Sempozyumu* (15-17 Mayıs 1989), *Milletlerarası Yemek Kongresi* (25-30 Eylül 1986), *Millî Türkoloji Kongresi* (6-8 Şubat 1978), *Uluslar arası Ahilik Kültürü Sempozyumu* (13-15 Ekim 1999), *Uluslar arası Folklor ve Halk Edebiyatı Kongresi* (26-28 Ekim 1984), *Uluslar arası Güneydoğu Avrupa İncelemeleri Kongresi* (13-18 Ağustos 1979), *Uluslar arası Türk Dünyası Eren ve Evliyaları Kongresi* (13-16 Ağustos 1998), *Uluslar arası Türk Halk Edebiyatı Semineri* (7-9 Mayıs 1985, 7-9 Mayıs 1987, 11-13 Mayıs 1989) vd.

Bu bilgi şölenlerinde Türkiyeli araştırmacılar, bilginler tarafından sunulan bildirileri konularına göre tasnifi şöyledir":

A. Genel Konular: "Balkanlardan Gelip Kongrelerimize Katılan Meslektaşlarımızın Folklor ve Halk Edebiyatı Araştırmalarına Katkıları" (Bali, 1985), "Balkanlardan

Türkiye'ye Taşınma Folklor Ürünleri Üzerine" (Oy,1986:221-232), "Kıbrıs İle Yugoslavya Türk Halk Edebiyatı Metinleri Arasındaki Benzerlikler" (Sakaoğlu,1990), "Ülkemizin Yerli Türk Halk Edebiyatı Yugoslav Kaynaklarında" (Karahasan, 1991:215-224).

B. Halk Edebiyatı:

I.Halk Şiiri: "Ortaasya Bozkırlarından Urumeli'ne Türk Sözlü Şiir Sanatının Yayılması Üzerine" (Yıldırım, 1986:441-458), "Türk-İran ve Yugoslav Destanlarında Kadın" (Kocatürk, 1986:183-202).

// *Kalıplaşmış Sözcükler (Atasözleri ve Deyimler):* "Atalar Sözü'nün Araştırma Kaynak ve Metodları: Ebüzziya Tefrik'in Bosna'da Derlediği Atalar Sözü" (Tansei,1986), "Türk ve Sırp Atasözleri Benzerliğine Bakışlar" (Oy, 1982).

/// *Halk Anlatıları; İjEfsaneler:* "Drina Köprüsü Üzerine Anlatılan Efsaneler" (Şimşek, 1997), 2) *Fıkralar ve Fıkra Tipleri:* "Nasrettin Hoca Balkanlarda" (Acaroğlu, 1987), "Nasrettin Hoca'nın İkiz Kardeşleri, Bunlar Arasındaki Benzerlikler ve Ayrılıklar" (Acaroğlu, 1990).

IV. Tekke Tarzı Kültür Geleneği ve Dinî-Tasavvufî Halk Edebiyatı: "San Saltuk'un Türbe ve Makamları Üzerine" (Akalin, 1998b).

C. Halk Bilgisi: I.Halk Hukuku (=Töre): "Osmanlılar Zamanında Türklerle Arnavutlar Arasındaki Geleneksel Hukuk İlişkileri" (Alpan,1987

Ç. Gelenek Görenek ve İnanışlar:

I.Hayatın Dönüm Noktalarıyla İlgili Gelenek ve Görenekler: "Kocacık'ta Dügün Gelenekleri ve Anadoludaki İzleri" (Kartal,1987), "Makedonya'nın Vardarbaşı Türk Dügünlerinde Gelin-Güvey Motifi" (Tufan, 1995).

// *Bayramlar, Törenler, Kutlamalar:* "Kocacık'ta Hidrellez Gelenekleri" (Kartal,1997). "Makedonya Türk Hidrellezi" (Tufan, 1997).

D. Halk Müziği, Oyun, Eğlence, Spor, Tiyatro: "Makedonya Türklerinin ve Göçmenlerinin Türkülerinde Konu, Dizi ve Tartım" (Yaltırık, 2002), "Tekirdağ Ritüelleri ve Balkanlardaki Varyantları" (Artun,1992).

E. Maddî Kültür Ürünleri:

I.Giyim-Kuşam-Süslenme: "Balkanlardaki Bazı Türk Asıllı Gençlerin Halk Dansları Giysileri Üzerine" (Banışta, 2002), "Osmanlı İmparatorluk Dönemi Etkisindeki Makedonya- Türk İslâm Kadın Giyim Kuşamı" (Banışta, 1990).

// *Halk Sanatları ve Zanaatları:* "Kocacık ve Kocacık Türklerinin Etnografyası" (Kartal, 1983c), "Saraybosna Bakırcılığı" (Kayaoğlu,1991).

/// *Beslenme, Kiler (Halk Mutfağı):* "Türk Mutfağının Yugoslavya'daki İzleri: Sırp- Hırvat Diline Türkçe'den Geçen Yemek Adları ve Yemekle İlgili Kelimeler" (Kayaoğlu, 1986).

F. Adbilim: I. Kişi Adları/ Soyadları: "Sarajevo Dil ve Edebiyat Enstitüsü'nün Yeni Çıkardığı

Müslüman Adlarını İçine Alan Bir Kitap Üzerine" (Kaynak, 1978).

G.Başka Milletlerin Ürünleriyle Karşılaştırma: "Balkan Folkloru ve Türk-Arnavut Halk Edebiyatında ve Folklorunda Ödünleşmeler" (Alpan,1979), "Balkan Ülkeleri Folklorunda Benzer Unsurlar" (Nasrattinoğlu, 1979a), "Balkan

Halkbiliminde Türk Etkileri" (Acaroğlu, 1982), "Türk ve Sırp Atasözleri Benzerliğine Bakışlar" (Oy, 1982), "Türk-İran ve Yugoslav Destanlarında Kadın" (Kocatürk,1986).

SONUÇ

Sonuç olarak kısaca şunları söyleyebiliriz: 1)Türkiyeli araştırmacılarından bir kısmı eski Yugoslav ülkelerinde yapılan bilgi şölenlerine katılarak bölgenin halk kültürü ile ilgili yaptıkları araştırmaların sonuçlarını bildiri olarak sunmuşlardır. 2) Bazı araştırmacılar Türkiye-Yugoslavya Kültür Mübadelesi Programı çerçevesinde bu ülkelere giderek sahada derleme yapmışlardır. 3) Eski Yugoslav ülkelerinin ağızlan, halk kültürü, halk edebiyatı metinleri, atasözleri ve deyimleri, türküler, halk inançları, mimarîsi, hamamları vb. gibi konularda yapılan müstakil çalışmaların bir kısmı Türkiye'de yayımlanmıştır. Konuyla ilgili doktora tezleri hazırlanmış, pek çok bilgi şöleni kitabı ve ansiklopedide bildirilere, maddelere yer verilmiştir. 4) Eski Yugoslav ülkelerinin halkbilimi ile ilgili genel konular, halk edebiyatı kapsamına giren anonim şiirler (maniler, türküler), kalıplaşmış sözler (atasözleri ve deyimler), halk anlatıları (masallar, efsaneler, destanlar, fıkralar -özellikle Nasreddin Hoca fıkraları-), âşık edebiyatı, dînî-tasavvufi halk edebiyatı, halk bilgisi (halk hekimliği, halk hukuku), gelenekler-görenekler-inanışlar (hayatın dönüm noktalarıyla ilgili gelenekler ve görenekler, bayramlar-törenler-kutlamalar), halk müziği-oyun-eğlence-tiyatro. maddî kültür ürünleri (giyim-kuşam, el sanatları, halk mimarisi, halk mutfağı), başka milletlerle kültür ilişkileri, ortak motifler vd. gibi konularda makaleler yayımlanmış, bildiriler sunulmuştur. Bunların yapılması büyük bir kazançtır. Ancak yapılması gerekenler de az değildir.

Sözgelimi;

1. Eski Yugoslav ülkelerinde yaşayan halkbilimi araştırmacılarının hayat hikâyeleri ve çalışmaları araştırılarak bu konuda bir kitap hazırlanabilir,
2. Eski Yugoslav ülkelerindeki halkbilimi kuruluşları ve çalışmaları araştırılabilir, Eski Yugoslav ülkelerinin Türk halkbilimi konusunda çalışma yapan Türkiye'deki kurum ve kuruluşlar hakkında araştırmalar yapılabilir,
3. Bu ülkelerin Türk halkbilimi atlasları hazırlanabilir,
4. Bu ülkelerin Türk halkbilimi ürünleri ile yalnızca Türkiye Türklerinin ürünleri değil, aynı zamanda bütün Türk dünyasının halkbilim ürünlerindeki benzerlikler tespit edilebilir, karşılaştırmalı çalışmalar yapılabilir,
5. Bu ülkelerin Türk halkbilimi ürünleri ile birlikte yaşadıkları diğer milletlerin ürünleri arasındaki etkileşimler ortaya konabilir,
6. Balkan Türkolojisi Araştırma Merkezi bünyesinde mikrofilm, kitap, dergi, gazete, fotoğraf, video ve ses bandı vd. gibi arşivler oluşturulabilir,
7. "Balkan Ülkeleri Türk Halkbilimi" ile ilgili bilgilerin, çalışmaların yer aldığı bir websitesi hazırlanabilir,
8. Bütün bunların yapılabilmesi için öncelikle "Balkan Ülkeleri Türk Halkbilimi Kaynakçası" hazırlanarak kitap bütünlüğünde yayımlanabilir.

NOTLAR

1. Eski Yugoslav ülkeleri hakkında yayımlanan kitaplar bunlardan ibaret değildir. Halkbilimi İle doğrudan ilişkisi olmayan konularda yayımlanmış kitaplar da vardır: Deliorman 1975, Gökbilgin 1957, Hafız 1989b, İsen-İsen 1983, Kaya 1992, Popoviç 1995, Özfatura 1998, Gürbüz 2002, Mercan 2002a, Mercan 2002b vd.
2. Eski Yugoslav ülkelerinden gelerek konumuzla ilgili bildiri sunanlar ayrı bir çalışma konusu yapılacaktır.

KAYNAKLAR

- Acaroğlu, Türker (1971). "Kıyaslı Balkan Atasözleri", *Türk Dili*, c.XXIV, S.239 (Ağustos), s.386-389.
- Acaroğlu (1976), Türker. "Balkan Ülkeleri Etnolojisi", *Türk Folklor Araştırmaları*, c.!6, S.320(Mart 1976), Ankara, s.7601.
- Acaroğlu, M.Türker (1982). "Balkan Halkbiliminde Türk Etkileri", // *Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, I.cilt, Genel Konular*, Ankara, s. 1-26.
- Acaroğlu, Türker (1985). "Rumeli Türk Ağızlan Üzerine Türkçe ve Yabancı Dillerdeki Başlıca Araştırmaların Açıklamalı Kaynakçası", *Halk Kültürü 1984/4*, İstanbul, s. 13-40.
- Acaroğlu, M.Türker (1987). "Nasrettin Hoca Balkanlarda". ///. *Uluslar arası Türk Halk Edebiyatı Semineri, 7-9 Mayıs 1985*, Eskişehir, s. 15-40.
- Acaroğlu, M.Türker (1990). "Nasrettin Hoca'nın İkiz Kardeşleri. Bunlar Arasındaki Benzerlikler ve Ayrılıklar", /. *Milletler arası Nasreddin Hoca Sepozyumu Bildirileri, 15-17 Mayıs 1989*, Ankara: Kültür Bakanlığı Halk Kültürünü Araştırma Dairesi yayınları, s. 1-22.
- Acıpayamlı (1973), Orhan. "La fete du Printemps en Turquie Hıderellez (Türkiye'de Hıderellez İlkbahar **Bayramı**" *Makedonski Folklor*, S.12 (1973), Üsküp, s.107-110.
- Akalın, Şükrü Haluk (1998a). "Rumeli'de Sarı Saltuk'un İzleri ve Ohri'deki Sveti Naum San Saltuk Ziyaretgâhı", *Rumeli Türk Kültürü Sempozyumu, 23 Mart 1998*, Üsküp- Makedonya.
- Akalın, Şükrü Halûk (1998b). "Sarı Saltuk'un Türbe ve Makamları Üzerine", /. *Uluslar arası Türk Dünyası Eren ve Evliyaları Kongresi Bildirileri*, Ankara: ERVAK yayınları, s.9-28.
- Atangu (1970), Tahir. "Balkan Ulusları İle Türkiye Arasında Karşılıklı Folklor İlişkileri Üzerinde Bir Deneme", *Sesler.yfr.* 5, S. 48 (Eylül 1970), s. 51-59.
- Alp, İlker (1986). "Kosova'dan Türkiye'ye Göç Eden Türklerin Evlenme Âdetleri ve Törenleri", *XXXIII. Yugoslavya Folklorcular Dernekleri Birliği Kongresi, 24-28 Eylül 1986*, Priştine- Kosova.
- Alp, İlker (1988). "Ohri Türklerinde Martufal Âdetleri ve Martufal Mânileri", *Türk Folkloru Araştırmaları 1988/2*, Ankara, s. 1-26.
- Alpan (1975), Necip P. "Birinci Kosova Savaşı Destanı", *Türk Folklor Araştırmaları*, c.16, S.315 (Ekim 1975), Ankara, s.7463-7466.

Alpan (1977), Necip P. "Nimetullah Hafız'ın Doktora Tezi Dolayısıyla: Prizren Halk Edebiyatı ve Ağız Özellikleri", *Türk Folklor Araştırmaları*, c.17, S.335 (Haziran 1977), Ankara, s.8012-8013.

Alpan (1978), Necip P. "Nasreddin Hoca et Personalite Üniverselle (Nasreddin Hoca ve Üniversal Kişiliği)", *Makedonski Folklor*, S.21-22 (1978), Üsküp, s.143-150.

Alpan, Necip P. (1979). "Balkan Folkloru ve Türk- Arnavut Halk Edebiyatında ve Folklorunda Ödünleşmeler", *Uluslar arası Balkan Folkloru Sempozyumu, 7 Temmuz 1979*, Ohri: Üsküp Folklor Enstitüsü.

Alpan, Necip P. (1987). "Osmanlılar Zamanında Türklerle Arnavutlar Arasındaki Geleneksel Hukuk İlişkileri", *///. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, IV.cilt, Gelenek, Görenek ve İnançlar*, Ankara, s. 19-34.

Arık. Rüçhan (1985). "Balkanlarda Türk Evleri Arasındaki Benzerlikler", *IX. Uluslar arası Balkan Folklor Sempozyumu, 7-8 Temmuz 1985*, Ohri-Yugoslavya.

Altınkaynak, Erdoğan (2002). "Balkan Türk Masallarında Yeraltı Dünyası ve Buna Dayalı Mitolojik Varlıklar", *//. Uluslar arası Balkan Türkolojisi Sempozyumu, 3-6 Eylül 2002*, Mostar-Bosna-Hersek.

Araslı, Atlan (1991). *Avrupa'da Türk İzleri*, 2 cilt, Kültür Bakanlığı yayınları: Ankara.

Artun, Erman (1992). "Tekirdağ Ritüelleri ve Balkanlardaki Varyantları", *IV. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri, II.cilt, Halk Müziği, Oyun, Tiyatro, Eğlence*, Ankara, s.7-18.

Artun, Erman (1994). "Ritüel Kökenli Trakya ve Balkan Köy Seyirlik Oyunlarında 'Ölme-Dirilme, Kız Kaçırma' Motifleri", *Millî Folklor*, c.3, yıl:6, S.22 (Kış), s.25-30.

Artun, Erman (2002). "Osmanlı'nın tük Dönemlerinde Türk ve Balkan Kültürlerinde Etkileşim", *//. Uluslar arası Balkan Türkolojisi Sempozyumu, 3-6 Eylül 2002*, Mostar- Bosna-Hersek.

Bakiler, Yavuz Bülent (1996). *Üsküpten Kosova'ya*, ö.Baskı, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, 203 s.

Bali (1978). Muhan. "Paraleli od Turskata Narodna Literatura vo Sosegnite Zemji (Komşu »Pikelerde Türk Halk Edebiyatından Paralellikler)", *Makedonski Folklor*. S.21-22 (1978), Üsküp. s. 129-134.

Bali, Muhan (1985). "'Balkanlardan Gelip Kongrelerimize Katılan Meslektaşlarımızın Folklor ve Halk Edebiyatı Araştırmalarına Katkıları", *V. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, 23-28 Eylül 1985*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkiyat Enstitüsü.

Balkan Türkleri Sempozyumu (7 Haziran 1992), Tebliğler, 1992, Kayseri: Erciyes Üniversitesi yayınları.

Barışta, H.Örcün (1985). "Türk El Sanatlarının Balkanlarla Zoomorfik ve Antropomorfik Yankılan", *IX. Uluslar arası Balkan Folklor Sempozyumu, 7-8 Temmuz 1985*, Ohri-Yugoslavya.

Barışta Örcün (1981). "Türk El Sanatları ve Balkanlardaki Benzerlikler", *VII. Uluslar arası Balkan Folklor Sempozyumu. 7-8 Temmuz 1981*, Ohri-Yugoslavya.

Başgöz (1975), İlhan. "Manilerimiz", *Çevren*, S.6 (1975), Priştine, s.28-31.

Eren, İsmail (1968a). "Manastır Türklerinin Bazı Hidrellez Âdetleri", *Türk Kültürü*, c.5, S.68 (Haziran), Ankara, s.557-559.

Barışta, Örcün (1990). "Osmanlı İmparatorluk Dönemi Etkisindeki Makedonya- Türk İslâm Kadın Giyim Kuşamı", *Makedonya 'da İslâm Kültürü*, 26 Ekim 1990, Üsküp.

Barışta, H.Örcün (2002). "Balkanlardaki Bazı Türk Asıllı Gençlerin Halk Dansları Giysileri Üzerine". *VI. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Genel Konular Seksiyon Bildirileri*. Ankara, s. 33-44.

Baykoviç (1968), Ljubinka "Birinci Sırp Ayaklanmasında Yazılan Sapça'nın Kuşatılmasına Ait Bir Destan", *Türk Folklor Araştırmaları*, c.15, S.303 (Ekim 1974), Ankara, s.7116-7117.

Bayram, Esat (1998). "Ohri'de Eskiden Türk Kadınlarının Eğlenceleri", *///. Uluslar arası Türk Halk Kültürü Sempozyumu*, 6-7 Mayıs 1998, Valandova- Makedonya.

Çakır (1989), Ahmet. "1988 Yılında Millî Folklor Araştırma Dairesi Faaliyetleri", *Türk Folkloru Araştırmaları 1989*, Ankara, s.188-202.

Çizer, Sevim (1985). "Ana Tanrıça Kültürünün Anadolu ve Balkan Ülkeleri Halk Sanatlarındaki Motifleri", *IX. Uluslar arası Balkan Folklor Sempozyumu*, 7-8 Temmuz 1985, Ohri-Yugoslavya.

Dinçer, Ferruh (1983). "Türk ve Balkan Folklorunda İnsan ve Hayvan Hastalıklarının Tedavi Usûlleri", *VIII. Uluslar arası Balkan Folklor Sempozyumu*, 7-8 Temmuz 1983, Ohri-Yugoslavya.

Dündar, Selahattin (1998). "'Rumeli Türklerinin Türk Halk Müziğindeki Yeri", *İH. Uluslar arası Türk Halk Kültürü Sempozyumu*, 6-7 Mayıs 1998, Valandova-Makedonya.

Eren, İsmail (1968b). "Yugoslavya Türklerinin Ağız ve Folkloruna Dair Bazı İnceleme ve Kaynaklar", *Türk Dili ve Edebiyatı*, c.16, S.68 (1 Ekim), İstanbul, s.73-80.

Eren (1981), İsmail. "Güney Slav Atasözlerinde ve Deyimlerinde Türk Atasözleri", *Sesler*, S.159 (1981), Üsküp, s.89-100.

Eren (1984), İsmail. "Üsküp'te Hidrellez Âdetleri ve Kiril Harfleriyle Yayınlanmış Üsküp Manileri", *HalkKültürü 1984/3*, İstanbul, s.33-43.

Gençkan, Kıymet (1986). "Prizren ve Çevresindeki Kadın Giysilerinde Benzer Motifler", *XXXIII. Yugoslavya Folklorcular Dernekleri Birliği Kongresi*, 24-28 Eylül 1986, Priştine-Kosova.

Gürbüz (2002), Bahadır. *Batıdan Doğuya Uzanan Çizgide Balkanlar ve Türkler*, Konya: Çizgi Kitabevi.

Hafız, Nimetullah (1976). *Prizren Türk Halk Edebiyatı Metinleri ve Ağız Hususiyetleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Doktora tezi.

Hafız (1976), Nimetullah. "Prizren Kaynaklı Âşığı Bilinmeyen İki Destan⁷", *Türk Folklor Araştırmaları*, c.17, S.325 (Ağustos 1976), Ankara, s.7735-7738.

Hafız, Nimetullah (1978a). "Prizren'de Türk Mânileri-!", *Türk Folklor Araştırmaları*, c. 18, 5.351 (Ekim), s.8470-8472.

Hafız, Nimetullah (1978b). "Prizren'de Türk Mânileri-2", *Türk Folklor Araştırmaları*, c.18, 5.352 (Kasım), s.8501-8502.

Hafız, Nimetullah (1978c). "Prizren'de Türk Mânileri-3", *Türk Folklor Araştırmaları*, c.18,

5.353 (Aralık), s.8528.

Hafız, Nimetullah (1984). "Âşık Ferik'in Hayatı ve Eserleri", *Türk Folkloru Araştırmaları 1984*, Ankara, s. 119-139.

Hafız, Nimetullah (1989a). *Makedonya Türk Halk Edebiyatı Metinleri*, İstanbul: Anadolu Sanat yayınları.

Hafız, Nimetullah (1989b). *Yugoslavya'da Çağdaş Türk Edebiyatı Antolojisi*, 3 cilt, Ankara: Kültür Bakanlığı yayınlan.

Hafız, Tacida (1976), "Prizren'de Türk Halk Türküleri ve Kaynakları", *Türk Folklor Araştırmaları Yıllığı 1976*, s.113-140.

Hamzaoğlu, Yusuf (2000). *Balkan Türklüğü. Araştırmalar, İncelemeler (Makedonya, Sırbistan, Hırvatistan)*, Ankara: Kültür Bakanlığı yayınlan, 625 s.

Hasan (1986), Hamdi. "Yugoslavya'da Türk Halk Edebiyatı Üzerinde Yapılan Derleme. Çeviri ve Araştırmalar Üzerinde Bir Bibliyografya Denemesi", *Sesler*, c.22, S.202 (Ocak 1986), s.101-121.

Hasan, Hamdi (1987). *Saray-Bosna Kütüphanesi (erindeki Türkçe Yazmalarda Türküler)*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınlan.

Hasan, Hamdi (1997). *Makedonya ve Kosova Türklerince Kullanılan Atasözleri ve Deyimler*, Ankara: Türk Dil Kurumu yayınlan.

Hayber, Abdulkadir (2001). *Makedonya ve Kosova Türklerinin Edebiyatı*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı yayınları, 464 s.

Hınçer (1963a), İhsan. "Yugoslavya Gezisinden Notlar: I, Zemanjiki Muzey'in 75. Yılı ve Müzecilerimiz", *Türk Folklor Araştırmaları*, c.8, S.172 (Kasım 1963), Ankara, s. 3217.

Hınçer (1963b). İhsan. "Yugoslavya Gezisinden Notlar: II, Belgrad ve Saraybosna", *Türk Folklor Araştırmaları*, c.8, S.173 (Aralık 1963), Ankara, s. 3251-3253.

Hınçer (1964a), İhsan. "Yugoslavya Gezisinden Notlar: III, Saraybosna'da Yapılan Tören", *Türk Folklor Araştırmaları*, c. 8, S.174 (Ocak 1964), Ankara, s. 3286-3288.

Hınçer (1964b), İhsan. "Poçitej ve Stolaç'ta Gördüklerim", *Türk Folklor Araştırmaları*, c.8, S.174 (Ocak 1964), Ankara, s. 3306-3308.

Hınçer (1964c), İhsan. "Yugoslavya Gezisinden Notlar: V, Hersek'in Merkezi Mostarda", *Türk Folklor Araştırmaları*, c.8, S.177 (Nisan 1964), Ankara, s. 3378-3380.

Hınçer (1964ç), İhsan. "Yugoslavya Gezisinden Notlar: VI, Balagay ve San Saltuk Tekkesi", *Türk Folklor Araştırmaları*, c.8, S. 178 (Mayıs 1964), Ankara, s. 3398-3400.

Hınçer (1964d), İhsan. "Yugoslavya Gezisinden Notlar: VIII, Sarayevoya Dönüş ve Ayrılış", *Türk Folklor Araştırmaları*, c. 8, S.180 (Temmuz 1964), Ankara, s. 3462-3463.

Hınçer (1967), İhsan. "Kitaplar Arasında: Bosna-Hersek Müslüman Halk Ozanlarının Türküleri", *Türk Folklor Araştırmaları*, c.10, S.217 (Ağustos 1967), Ankara, s. 4486-4487.

Hınçer (1975), İhsan. "4. Uluslar arası Balkan Folklor Sempozyumu", *Türk Folklor Araştırmaları*, c.16, S.313 (Ağustos 1975), Ankara, s. 7319-7401.

Hınçer (1977), İhsan. "X. Ohrid Uluslar arası Balkan Festivali", *Türk Folklor Araştırmaları*, c.17, S.337 (Ağustos 1977), Ankara, s. 8078-8080.

Brayimgil, Mehmet (2001). "Kosova'da Türk Eserleri" *Uluslar arası Balkan Türkcölojisi sempozyumu, 28-30 Eylül 2001, Prizren-Kosova*.

Rf (1968), Jarko. "Yugoslav Folklorunda Türk Dili ve Tekerlemelerinin Tesiri: El Yapımı i/ıvat Bebeklerinin Adlarının Kaynağı", *Türk Folklor Araştırmaları*, c.11, S.223 (Şubat 1968). İnkara, s. 4669-4670.

İsen, Reyhan- Mustafa İsen (1983). *Yugoslavya Türk Çocuk Şiirlerinden Seçmeler*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları.

İvgin, Hayrettin (2002). "Âşık Bosnevî'nin Şiirleri ve Sözüünü Ettiği Çağdaş", // *Uluslar arası Balkan Türkolojisi Sempozyumu, 3-6 Eylül 2002*, Mostar- Bosna-Hersek.

Gökçen (1950), İbrahim. "XIX. Asırda Makedonya Yürük Folkloru: Makedonya'nın Coğrafi ve Tarihî Durumu-I", *Türk Folklor Araştırmaları*, el, S.17 (Aralık 1950), Ankara, s. 261-263.

Gökçen (1951a), İbrahim. "XIX. Asırda Makedonya Yürük Folkloru: Folklorunu Topladığım Köylerin Coğrafi Durumu ve Mayadağ, Karasınan, Alçak Yürüklerinin Menşeleri-II", *Türk Folklor Araştırmaları*, el, S.18 (Ocak 1951), Ankara, s. 282-284.

Gökçen (1951b), İbrahim. "XIX. Asırda Makedonya Yürük Folkloru: Mayadağ, Karasınan, Alçak Yürüklerinin Menşei-III", *Türk Folklor Araştırmaları*, c.1, S.19 (Şubat 1951), Ankara, s. 297-298.

Gökçen (1951c), İbrahim. "XIX. Asırda Makedonya Yürük Folkloru: Menşe, Rivayet ve Menkıbeler-IV", *Türk Folklor Araştırmaları*, c.1, S.20 (Mart 1951), Ankara, s. 317-319.

Gökçen (1951ç), İbrahim. "XIX. Asırda Makedonya Yürük Folkloru: Folklorunu Topladığım Köylerin Coğrafi Durumu ve Mayadağ, Karasınan, Alçak Yürükleri Arasında Dinî Durum-V", *Türk Folklor Araştırmaları*, c.1, S.22 (Mayıs 1951), Ankara, s. 345-347.

Gökçen (1951d), İbrahim. "XIX. Asırda Makedonya Yürük Folkloru: Ziyaret Mahalleri-VI", *Türk Folklor Araştırmaları*, c.1, S.24 (Temmuz 1951), Ankara, s. 377-378.

Gökçen (1951e), İbrahim. "XIX. Asırda Makedonya Yürük Folkloru, Ziyaret Mahalleri: Dilektaş- Bakutaşı- Hacetlettaş-VII", *Türk Folklor Araştırmaları*, c.2, S.26 (Eylül 1951), Ankara, s. 415-416.

Gökçen (1951f), İbrahim. "XIX. Asırda Makedonya Yürük Folkloru: Cin ve Perilere İnanışlar-Şarkılar- Danslar-VIII", *Türk Folklor Araştırmaları*, c.1, S.28 (Kasım 1951), Ankara, s. 447-448. Gökçen (1952a), İbrahim. "XIX. Yüzyılda Makedonya Yürük Folkloru: Türküler ve Doğuş Hikâyeleri- IX", *Türk Folklor Araştırmaları*, c.2, S.32 (Mart 1952), Ankara, s. 503-505.

Gökçen (1952b), İbrahim. "XIX. Yüzyılda Makedonya Yürük Folkloru: Türküler- Dügün Âdetleri- Kına Gecesi-X", *Türk Folklor Araştırmaları*, c.2, S.39 (Ekim 1952), Ankara, s. 616-617.

Gökçen (1952c), İbrahim. "XIX. Yüzyılda Makedonya Yürük Folkloru: Ispap Semiri- Dügün Âdetlerinden Ziyafetler-XI", *Türk Folklor Araştırmaları*, c.2, S.41 (Aralık 1952), Ankara, s. 648-649.

Gökçen (1953a), İbrahim. "XIX. Yüzyılda Makedonya Yürük Folkloru: Doğumla İlgili Âdetler- Bayramlar ve Hıdrellez-XII", *Türk Folklor Araştırmaları*, c.2, S.42 (Ocak 1953), Ankara, s. 667-669.

Gökçen (1953b), İbrahim. "XIX. Yüzyılda Makedonya Yürük Folkloru: Bağbozumu-Hardaliye- Yaş Üzüm Muhafazası- Cemal-XIII", *Türk Folklor Araştırmaları*, c.2, S.44 (Mart 1953), Ankara, s. 699-700.

Gökçen (1953c), İbrahim. "XIX. Yüzyılda Makedonya Yürük Folkloru: Panayırlar-SapandövüŖü- Zıbzık Oyunu-XIV", *Türk Folklor AraŖtırmaları*, c.2, S.45 (Nisan 1953). Ankara, s. 718-719.

Gökçen (1953ç), İbrahim. "XIX. Yüzyılda Makedonya Yürük Folkloru: Orijinal Kelimeler-İsimler- Tâbirler-XV", *Türk Folklor AraŖtırmaları*, c.2, S.47 (Haziran 1953), Ankara, s. 750-752.

Gökçen (1953d), İbrahim. "XIX. Yüzyılda Makedonya Yürük Folkloru: Bİİmeceler-Soyadları- Mevkiler- KıyafeÜer-XVI", *Türk Folklor AraŖtırmaları*, c.3, S.49 (Ağustos 1953), Ankara, s. 780-782.

Gökçen (1953e), İbrahim. "XIX. Yüzyılda Makedonya Yürük Folkloru: Kadın Kıyafetleri-Evleri ve Yapıl iş!an-XVII", *Türk Folklor AraŖtırmaları*, c.3, S.52 (Kasım 1953), Ankara, s. 829-830.

Görgünay, Neriman (1983). "İzmir KemalpaŖa Tahtacıları ve Yugoslavya'dan İzmir'e Gelen Göçmen Türklerin Gelin Giyimleri", *VIII Uluslar arası Balkan Folklor Sempozyumu, 7-8 Temmuz 1983*, Ohri-Yugoslavya.

Gülensoy, Tuncer (1981a). *Anadolu ve Rumeli Ağızlan Bibliyografyası (Anadolu-Kıbrıs-Suriye-Irak- Bulgaristan- Yunanistan- Yugoslavya ve Romanya Türk Ağızları)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Millî Folklor AraŖtırma Dairesi Başkanlığı yayınları, 144 s.

Gülensoy, Tuncer (1981b). "Anadolu ve Balkan Türk Masallarında MüŖterek Tipler", *VII. Uluslar arası Balkan Folklor Sempozyumu, 7-8 Temmuz 1981*, Ohri-Yugoslavya.

Gülensoy, Tuncer (1982). "Anadolu ve Balkan Türk Masallarında MüŖterek Tipler", *Türk Dünyası AraŖtırmaları Dergisi*, S.17 (Nisan), s.153-158.

Gülensoy, Tuncer (1985). "Dede Korkud Hikâyelerinden Bey Bögrek Destanının Yugoslavya (Tito Köprülüsü) Varyantı", *IX. Uluslar arası Balkan Folklor Sempozyumu, 7-8 Temmuz 1985*, Ohri-Yugoslavya.

Gülensoy, Tuncer (1993). *Rumeli Ağızlarının Ses Bilgisi Üzerine Bir Deneme (İnceleme-Bibliyografya- Metinler)*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi yayımları, 159 s.

Gürtuna (1978), Üstün. "XI. Ohrid Uluslar arası Balkan Festivali ve Türk Folklor Kurumu'nun Başarısı". *Türk Folklor AraŖtırmaları*, c.18, S.350 (Eylül 1978), Ankara, s. 8434-8436.

Kalafat, YaŖar (1994). *Makedonya Türkleri (Türkmenler, TorbeŖler/ TürkbaŖ Çenkeriler ve Yörükler) Arasında YaŖayan Halk İnanışları*, İstanbul: Türk Dünyası AraŖtırmaları Vakfı yayını.

Kalafat, YaŖar (1995?), "Orta Toroslar ve Makedonya Yörükleri Halk İnançları Karşılaştırılması", *Tuncer Gülensoy Armağanı*, (Hzl. Ahmet Buran), s.57-74.

Kalafat, YaŖar (1998a). "Bazı Kültür Kodlan İtibariyle Rumeli-Anadolu Türkleri KarşılaŖtırmalı Halk İnançları", *Rumeli Türk Kültürü Sempozyumu, 23 Mart 1998*, Üsküp-Makedonya.

Kalafat, YaŖar (1998b). "Balkan ve Anadolu Türk Halk İnançlarında Bereket Motifi", *III. Uluslararası Türk Halk Kültürü Sempozyumu, 6-7 Mayıs 1998*, Valandova-Makedonya.

Kalafat, YaŖar (2001). "Balkan Türklerinden Örneklemelemlerle Halk İnançlarımızda Saç", *Uluslar arası Balkan Türkolojisi Sempozyumu, 28-30 Eylül 2001*, Prizren-Kosova.

Karadağ, Metin (1998). "Yatır Efsaneleri Üzerinde Bir AraŖtırma", *Rumeli Türk Kültürü Sempozyumu, 23 Mart 1998*, Üsküp- Makedonya.

Karamağralı, Beyhan (1985). "Orta Asya, Anadolu ve Yugoslavya'da Bulunan Mezar-
taşlan Üzerindeki Müşterek Motifler Hakkında", *IX. Uluslar arası Balkan Folklor
Sempozyumu, 7-8 Temmuz 1985, Ohri-Yugoslavya*.

Kartal (1970), Numan. "Atatürk ve Manastır'da Kocacıklar Ailesi", *Türk
Folklor Araştırmaları*, c.13, S.256 (Kasım 1970), Ankara, s. 5787-5789.

Kartal, Numan (1982a), "Bir Köroğlu Türküsü", *Türk Folkloru*, S.35 (Haziran).

Kartal, Numan (1982b), "Kocacık Halk Oyunları ve Oyun Havalan", *Türk Folkloru*,
S.36 (Temmuz).

Kartal. Numan (1982c), "Kocacık'ta Söylenen Türküler", *Türk Folkloru*, S.37
(Ağustos). Kartal. Numan (1982ç), "Kocacık'ta Söylenen Türküler- 2", *Türk Folkloru*,
S.38 (Eylül). Kartal. Numan (1982d), "Kocacık'ta Halk Masalları", *Türk Folkloru*, S.41
(Aralık). Kartal. Numan (1983a), "Kocacık'ta Halk Masalları- 2", *Türk Folkloru*, S.42
(Ocak). Kartal, Numan (1983b). "Kocacık'ta Söylenen Manilerden Bir Demet", *Türk
Folkloru*, S.46 (Mayıs).

Kartal, Numan (1983c). "Kocacık ve Kocacık Türklerinin Etnografyası", *11.
Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, III.cilt, Halk Müziği-Oyun-Eğlence*,
Ankara, s.125-138.

Kartal. Numan (1984a), "Kocacık'ta Türk Efsaneleri", *Folklor ve Etnografya
Araştırmaları 1984*, İstanbul, s.201-214,

Kartal, Numan (1984b), "Kocacık ve Kocacık Türklerinin Halk Edebiyatı", *Halk
Kültürü 1984/2*, İstanbul, s.31-39,

Kartal, Numan (1987). "Kocacık'ta Düğün Gelenekleri ve Anadoludaki İzleri",
*///. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, IV.cilt, Gelenek, Görenek ve
İnançlar*, Ankara. s.209-220.

Kartal, Numan (1997). "Kocacık'ta Hıdırellez Gelenekleri ", *V. Milletlerarası Türk
Halk Kültürü Kongresi Gelenek, Görenek, İnançlar Sektör Bildirileri*, Ankara, s.272-
281.

Kartal, Numan (2002). *Atatürk ve Kocacık Türkleri*, Ankara: Kültür Bakanlığı yayınları,
436 s. Kaya, Doğan (2002). "Kosova Türklerinin Manzum Ürünlerinde Mısırbaşı ve
Kelimebaşı Kafiyeleri", *//. Uluslar arası Balkan Türkolojisi Sempozyumu, 3-6 Eylül
2002, Mostar- Bosna-Hersek*.

Kaya, Fahri (1993). *Çağdaş Makedon Şiirleri Antolojisi*, Ankara: Kültür Bakanlığı
yayınları, XXVI+113 s.

Kaya, İ.Güven (1993). *Yugoslavya'da Türk Halk Edebiyatı*, İstanbul: Boğaziçi
Üniversitesi yayınları.

Kayaoğlu, İ.Gündağ (1986). "Türk Mutfağının Yugoslavya'daki İzleri: Sırp- Hırvat
Diline Türkçe'den Geçen Yemek Adları ve Yemekle İlgili Kelimeler", *I.Milletlerarası
Yemek Kongresi, 25-30 Eylül 1986*, Konya: Konya Kültür ve Turizm Derneği.

Kayaoğlu, İ.Gündağ (1991). "Saraybosna Bakırcılığı", *XI Sanat Tarihi
Araştırmaları Haberleşme Semineri*, İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesini Sevenler
Derneği.

Kaynak, İsmail (1978), "Sarajevo Dil ve Edebiyat Enstitüsü'nün Yeni Çıkarıldığı
Müslüman Adlarını İçine Alan Bir Kİtap Üzerine", *I. Millî Türkoloji Kongresi, 6-8
Şubat 1978*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkiyat Enstitüsü.

Kaynak İsmail (1979). "Marko Çepenkov'un Derlemelerinde Türk Folkloru", *Makedonyalı Folklorcu Marko Çepenkov Semineri, 15 Kasım 1979, Üsküp-Yugoslavya*.

Kaynak. İsmail (1980). "Manastır ve Çevresinde Dügün Âdetleri", *Uluslar arası Manastır ve Çevresi Folklor ve Etnografyası Semineri, 31 Mayıs 1980, Manastır (Bitoa)- Makedonya Cumhuriyeti*.

Kırzioğlu (1974), M. Fahrettin. "1686 ve 1697'de Yakılan Budin ve Bosna Saray Ağıdlan", *Türk Folklor Araştırmaları*, 15, 304 (Kasım 1974), Ankara, s. 7149-7150.

Kocatürk Sadettin (1981). "Türk ve Yugoslav Efsanelerindeki Benzer Unsurlar" VII, *Uluslar arası Balkan Folklor Sempozyumu, 7-8 Temmuz 1981, Ohri-Yugoslavya*.

Kocatürk, Saadettin (1986). "Türk-İran ve Yugoslav Destanlarında Kadın", *///. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, II.cilt, Halk Edebiyatı*, Ankara, s. 183-202.

Kurşun, Zekeriya (2001). "Balkan Araştırmalarında Osmanlı Arşivinin Önemi" *Uluslar arası Balkan Türkolojisi Sempozyumu, 28-30 Eylül 2001, Prizren-Kosova*

Mercan (2002a), Hasan. *Balkanlarda Çağdaş Türk Çocuk Edebiyatı Antolojisi*.

Ankara. Mercan (2002b). Hasan. *Balkanlarda Çağdaş Türk Hikâyeleri Antolojisi*.

Ankara. Merlan (1978). Hasan. "Yugoslav Yörüklerinin Halkbilim Anlayışı", *Türk Folklor Araştırmaları*, c.18, S.343 (Şubat 1978), Ankara, s. 8246-8247.

Morina, İrfan (1981a). "Yugoslavya Türk Folklorundan: Mamuşa Atasözleri", *Türk Folkloru*,

5.28 (Kasım), s.21-24.

Morina, İrfan (1981b). "Yugoslavya Türk Folklorundan: Mamuşa Atasözleri", *Türk Folkloru*,

5.29 (Aralık), s.21-24.

Morina, İrfan (1982). "Yugoslavya Türk Folklorundan: Mamuşa Atasözleri", *Türk Folkloru*,

5.30 (Ocak), s.23-25.

Morina, İrfan (1985). *Mamuşa Türk Halk Ağzı Üzerinde Dil Araştırması*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Doktora tezi.

Nahya (1987), Zümrüt. "1986 Yılında Millî Folklor Araştırma Dairesi Başkanlığı Faaliyetleri", *Türk Folkloru Araştırmaları 1987*, Ankara, s.161-182.

Nasrattinoğlu (1978), İrfan Ünver. "Chanson Populaires Satırques Dans la Littérature Populaire Turque (Türk Halk Edebiyatında Yergi Türküleri)", *Makedonski Folklor*, S.21-22 (1978), Üsküp, s.113-119.

Nasrattinoğlu, İrfan Ünver (1979a). "Balkan Ülkeleri Folklorunda Benzer Unsurlar", *Uluslar arası Balkan Folkloru Sempozyumu, 7 Temmuz 1979, Ohri: Üsküp Folklor Enstitüsü*.

Nasrattinoğlu (1979b), İrfan Ünver. "Aeloques Element Similaires le Folklore des Peuples Balkaniques (Balkan Halklarının Benzer Folklor Ürünleri)", *Makedonski Folklor*, S.23 (1979), Üsküp, s.171-176.

Nasrattinoğlu (1979c), İrfan Ünver. "VI. Uluslar arası Balkan Folkloru Sempozyumu", *Türk Folklor Araştırmaları*, c.19, S.361 (Ağustos 1979), Ankara, s. 8749-8752.

Nasrattinoğlu (1980a), İrfan Ünver. "XIX. Yüzyılda Yabancıların Türk Folkloru İle İlgili Saptamaları", *Sesler*, S.143 (1980), Üsküp, s.103-113.

Nasrattinoğlu (1980b), İrfan Ünver. "Makro Çepenkov Folklor Enstitüsününün 30. Kuruluş Yıldönümü ve Bu Münasebetle Düzenlenen Bilimsel Toplantı", *Sesler*, S.149, Üsküp, s.129-132.

Nasrattinoğlu (1980c), İrfan Ünver. "Manastır ve Çevresi Folklor ve Etnografyası Seminerinden Notlar", *Sesler*, S.151 (1980), Üsküp, s.109-110.

Nasrattinoğlu (1980ç), İrfan Ünver. "Manastır Türklerinin Evlenme Âdetleri İle Anadolu Düğünleri Arasındaki Benzerlikler", *Sesler*, S.147 (1980), Üsküp, s.25-35.

Nasrattinoğlu (1980d), İrfan Ünver. "Üç Ohri Masalı", *Sesler*, S.149 (1980), Üsküp, s.113-128.

Nasrattinoğlu (1980e), İrfan Ünver. "Manastır ve Afyonkarahisar Kentleri Evlenme Törenlerindeki Benzer Unsurlar", *Uluslar arası Manastır ve Çevresi Folklor ve Etnografyası Semineri, 31 Mayıs 1980*, Manastır (Bitola)- Makedonya Cumhuriyeti.

Nasrattinoğlu (1981a), İrfan Ünver. "II. Uluslar arası Türk Folklor Kongresi ve Türkiye-Yugoslavya Halkbilim İlişkileri", *Sesler*, S.158 (1981), Üsküp, s.49-56.

Nasrattinoğlu (1981b), İrfan Ünver. "1978, 1979 ve 1980 Yıllarındaki Önemli Folklor Olayları", *Türk Folkloru Araştırmaları 1981/1*, s.143-175.

Nasrattinoğlu (1982), İrfan Ünver. "1981 Yılı Folklor Olayları", *Türk Folkloru Araştırmaları 1982*, s.243-263.

Nasrattinoğlu (1984), İrfan Ünver. "1983 Yılı Folklor Olayları", *Türk Folkloru Araştırmaları 1984*, s.195-244.

Nasrattinoğlu(1986), İrfan Ünver. "Türkiye ve Kosova Folklorunun Birbirlerine Etkileri", *XXXIII Yugoslavya Folklorcular Dernekleri Birliği Kongresi, 24-28 Eylül 1986*, Priştine-Kosova

Nasrattinoğlu (1992), İrfan Ünver. "1991 Yılında Halk Kültürü İle İlgili Olaylar". *Türk Folkloru Araştırmaları 1992*. Ankara, s. 197-264.

Nasrattinoğlu (1998a), İrfan Ünver. "Yeni Yol ve Diğer Türk Derneklerinin T.C. Makedonya Dostluğuna Katkıları", *Rumeli Türk Kültürü Sempozyumu, 23 Mart 1998*, Üsküp- Makedonya.

Nasrattinoğlu (1998b), İrfan Ünver. "1996 Yılı Folklor Olayları", *Türk Folkloru Araştırmaları 1997*, Ankara, s.247-287.

Nasrattinoğlu (2000), İrfan Ünver. "1997 Yılı Halk Kültürü Olayları", *Türk Folkloru Araştırmaları 1998*, Ankara, s.107-150.

Oğultürk (1956), Halil Cemal. "Türk Halk Musikisi ve Oyunlarının Yugoslavya'da Görülen Tesirleri-I", *Türk Folklor Araştırmaları*, C.4, S.85 (Ağustos 1956), Ankara, s. 1358.

Oğultürk (1956), Halil Cemal. "Türk Halk Musikisi ve Oyunlarının Yugoslavya'da Görülen Tesirleri-II", *Türk Folklor Araştırmaları*, c.4, S.888 (Kasım 1956), Ankara, s. 1406-1407.

Oğultürk (1957), Halil Cemal. "Türk Folklorunun Yugoslavya'da Görülen Tesirleri-III", *Türk Folklor Araştırmaları*, c.5, S.99 (Ekim 1957), Ankara, s. 1577-1578.

Onuk, Taciser (2001). "Balkan Ülkelerinde El Sanatlarının Korunması, Geliştirilmesi, Tanıtılması, Pazarlanması", *Uluslar arası Balkan Türkolojisi Sempozyumu, 28-30 Eylül 2001*, Prizren-Kosova.

Oy (1977), Aydın. "Cevâhit-i Sank'iye ve Atasözleri", *Çevren*, S.16 (1977), Priştine, s.47-61.

Oy (1980), Aydın. "Kalkandelen'de Harabati Baba Tekkesi", *Çevren*, S.28 (1980), Priştine, s.23-34.

Oy, Aydın (1982). "Türk ve Sırp Atasözleri Benzerliğine Bakışlar", // *Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri. II. cilt. Halk Edebiyatı*, Ankara, s.319-330.

Oy, Aydın (1983). "Türkiye ve Yugoslavya Arasında BİR Türkü: Kâtibim", *VIII. Uluslar arası Balkan Folklor Sempozyumu. 7-8 Temmuz 1983*, Ohri-Yugoslavya.

Oy, Aydın (1986). "Balkanlardan Türkiye'ye Taşınma Folklor Ürünleri Üzerine", // *Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, I.cilt. Genel Konular*, Ankara, s.221-232.

Özçelik, Tahîr (1988). "Yugoslavya'da Yaşayan Türkçe ve Türk Kültürü", *Türk Dili*, el, S.5 (Mart),s.39-41.

Özfatıra, M. Necati (1998). *Hedefteki Ülke Kosova*, İstanbul: tzcı yayınları, 223 s.

Özpulat Füsün (1985). "İzmir'de, El Sanatlarında Balkan Ülkeleri Etkisi", *IX. Uluslar arası Balkan Folklor Sempozyumu, 7-8 Temmuz 1985*, Ohri-Yugoslavya.

Özyürek, Rasîm (2002). "Balkan Ülkelerinde Konularına Göre Atasözleri ve Önemi", // *Uluslar arası Balkan Türkolojisi Sempozyumu, 3-6 Eylül 2002*, Mostar-Bosna-Hersek.

Popoviç, Aleksander(1995). *Balkanlarda İslâm*, İstanbul: İnsan yayınları, 506 s.

Recepoğlu, Altay Suroy (2001). *Kosova da Türk Kültürü veya Türkçe Düşünmek*, Ankara: Kültür Bakanlığı yayınları, XI+ 420 s.

Rusiç, Branislav (1988). "Kocacık", (çev. Numan Kartal), *Türk Folkloru Araştırmaları 1988/2*, Ankara, s. 117-126.

Sakaoğlu, Saim (1979). "Türk Folkloruna Hizmet Edenler: Nîmetullah Hafız ve Tacida Hafız", *Türk Folklor Araştırmaları*, c.18, S.354 (Ocak), s.8548-8549.

Sakaoğlu, Saim (1982). "Kitaplar Arasında: Anadolu ve Rumeli Ağızlan Bibliyografyası", *Türk Folkloru*, c.3, S.30 (Ocak), s.2.

Sakaoğlu, Saim (1989). "Balkan Ülkelerinde Nasreddîn Hoca'ya Mal edilen Bölge Tiplerine Ait Fıkralar", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1985*, Ankara, s.3 31-135.

Sakaoğlu, Saim (1990). "**Kıbrıs** ile Yugoslavya Türk Halk Edebiyatı Metinleri Arasındaki Benzerlikler". *Çeşitli Türk Toplumları Arasında Dil ve Kültür Bağlı Sempozyumu, 5-6 Ekim 1990*, Lefkoşa: Kıbrıs Araştırma ve Yayın Merkezi.

Sakaoğlu Saim (1991). "Kazuvantaja so religiozna Tematika Kaj Balkanskite Narodî Ī Novniot Obraz Vo Predanijata", *XI. Uluslar arası Balkan Folklor Sempozyumu, 7-8 Temmuz 1991*, Ohri-Yugoslavya.

Sakaoğlu, Saim (1992). "Yunus Emre Priştine'de", *Türk Edebiyatı*, S.219 (Ocak), s.4143.

Sipahioğlu, Bahtiyar (2002). "'Mamuşa Türklerinin Mamuşa'ya Yerleşmesi", // *Uluslar arası Balkan Türkolojisi Sempozyumu, 3-6 Eylül 2002*, Mostar- Bosna-Hersek.

Süme, Mehmet (2002). "Yesevî Dervişlerinden San Saltuk'un Balkanların Türkleşip İslâmlaşmasındaki Yeri". // *Uluslar arası Balkan Türkolojisi Sempozyumu, 3-6 Eylül 2002*, Mostar- Bosna-Hersek.

Şefikoğlu, İ. Muzbeg (1991). "Yugoslavya'nın Kosova Bölgesi'nde Türk Dili ve Edebiyatı Ders Plân ve Programlarında Türk Halk Edebiyatının Yeri", *Millî Folklor*, c.2, yıl:3, S.9 (Bahar), s.21-23.

Şimşek, Esmâ (1997). "Drîna Köprüsü Üzerine Anlatılan Efsaneler", V. *Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Halk Edebiyatı Seksiyon Bildirileri II*, Ankara, s.261 -272.

Tan (1975), Nail. "Üsküp (Skopje) Folklor Enstitüsü", *Türk Folklor Araştırmaları*, c.16, S.313 (Ağustos 1975), Ankara, s.7385-7386.

Tan (1977), Nail. "V. Milletlerarası Balkan Folklor Sempozyumunun Ardından", *Millî Kültür*, c.1, S.7 (1977), Ankara, s.74-76.

Tan (1979), Nail. "IV. Güneydoğu Avrupa İncelemeleri Kongresi", *Türk Folklor Araştırmaları*, c.19, S.362 (Eylül 1979), Ankara, s.8768-8769.

Tan, Nail (1979). "Türkiye'de Makedonya İle İlgili Eski BİR Araştırma: Makedonya Türk Düşünleri", *Makedonyalı Folklorcu Marko Çepenkov Semineri, 15 Kasım 1979*, Üsküp-Yugoslavya.

Tan (1980a), Nail. "Yugoslavya'da Yapılan Bir Foklor Sempozyumu", *Türk Folkloru*, c.1, S.6 (1980), s.4-5.

Tan (1980b), Nail. * Yugoslavya Türkleri'nin Masalları:1, Köle", *Çağrı*, c.24, S.265 (1980), s.6-8.

Tan (1980c), Nail. " Yugoslavya Türkleri'nin Masaları:2, 1001 Yalan", *Çağrı*, c.24, S.266 (1980),s.U-12.

Tan (1980ç), Nail. " Yugoslavya Türkleri'nin Masaları:3, Kadı İle Üç Akıllı Kardeş", *Çağrı*, c.24, S.267 (1980), s.14-15.

Tan (2002), Nail. "Makedonya'da Türkçe Anlatılan Nasreddin Hoca Fıkralarıyla Türkiye'de Yayımlanmış Nasreddin Hoca Fıkralarının Karşılaştın İması", *Folklor/ Edebiyat*, S.31 (2002/3), Ankara, s. 5 9-65.

Tansel, Fevziye Abdullah (1986). "Atalar Sözü'nün Araştırma Kaynak ve Metodlan: Ebüzziya Tevfik'in Bosna'da Derlediği Atalar Sözü", *///. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, Ilcilt, Halk Edebiyatı*, Ankara, s.365-387.

Toygar, Kâmil (1980). "Türkiye'de Yaşayan Manastır ve Çevresi Türk Halk Türküleri Üzerine", *Uluslar arası Manastır ve Çevresi Folklor ve Etnografyası Semineri, 31 Mayıs 1980*, Manastır (Bitola)- Makedonya Cumhuriyeti.

Toygar (1984), Kâmil. "Folklor Alanında Türkiye- Yugoslavya İşbirliği", *Sesler*, S. 184 (1984), Üsküp, s. 122-124.

Toygar (1984), Kâmil. "Radoviş Türk (Yörük) Köylerinin El Sanatları Üzerine Gözlemler", *Sesler*, S. 191 (1984), Üsküp, s.87-92.

OSMANSKI KALENDARI SA SLAVENSKIM NAZIVIMA MJESECI IZ RUKOPISNE ZBIRKE GHB BIBLIOTEKE U SARAJEVU

Alena RAMIĆ
Bosna Hersek

Rukopisna djela iz oblasti astronomije i astrologije, nastala na osmanskom turskom jeziku predstavljaju značajne izvore za izučavanje narodnih običaja i načina života u periodu vladavine Osmanskog Carstva na našim prostorima. Poznato je da su se u osmanskom periodu u Bosni i Hercegovini, i šire na području Balkana uz lunarno-hidžretske, koristili i solarni kalendari. Među brojnim solarnim kalendarima, nastalih u 16., 17. i 18.-om vijeku, posebnu pažnju privlače oni u kojima nalazimo upotrebu slavenskih naziva mjeseci u tekstu u potpunosti napisanom na osmansko-turskom jeziku.

Korištenje slavenskih naziva mjeseci, zabilježenih u različitim ortografskim varijantama arapskim pismom, je pojava specifična za naše prostore pod osmanskom upravom i kao takva pobudila je interes nekolicine naučnika iz ove oblasti. Još tridesetih godina prošlog vijeka Fehim Spaho obradio je nekoliko kalendara koji su sadržavali, kako sam kaže, “naše narodne nazive mjeseci”i na osnovu njih pružio dokaze da su slavenski nazivi mjeseci još u 17. stoljeću, ako ne čak i koncem šesnaestog, bili rasprostranjeni u pisanim izvorima. Nekoliko decenija kasnije Enes Kujundžić je u svojoj knjizi *Islamski kalendar i astronomija*, okupio radove različitih autora, koji se, također, dotiču ove problematike.

U dosadašnjem istraživanju na upotrebu slavenskih naziva u opisu mjeseci naišli smo u šest djela iz oblasti astrologije, od čega četiri kalendara (signature: 5633,1074/3, 5617 i 5937/3) iz 16., 17. i 18.-og vijeka, iz rukopisne zbirke Gazi Husrev-begove biblioteke, i u jednoj međžmui nepoznatog autora u rukopisnoj zbirci Bošnjačkog instituta u Sarajevu.³⁹⁵ Slavenski nazivi zabilježeni su na različite načine, često i pogrešno, zavisno od načina bilježenja slavenskih glasova od strane samog zapisivača. Ipak, svima im je zajedničko to što su zapisani na istaknut način, često crvenom tintom, dok su u drugom planu adekvatni nazivi tog mjeseca prema arapskom, turskom i/ili kršćanskom kalendaru. Na primjer, u tablici za mjesec maj kalendara iz 1136. hidžretske, odnosno 1723/4. godine (signatura 5671), ispod naziva “Svibanj” nalazi se objašnjenje: “Mah-i ayar suryanici mayis ahir-i fasl-i bahar”(4b), u značenju “Mjesec maj, na sirskom majis, posljednji dio proljeća”.

Pored ovih podataka, često u kalendarskim tablicama ili pratećem tekstu nailazimo i na objašnjenja koja dovode u vezu vremenske prilike u datom mjesecu i potrebu da se određeni prirodni i socijalni procesi njima prilagode. To potvrđuju i sami slavenski nazivi mjeseci koji očigledno dolaze iz narodnog tumačenja određenih prirodnih i socijalnih pojava.

Među kalendarima zbirke GHB biblioteke u Sarajevu posebnu pažnju nam je privukao jedan kalendar (R 1074/3), koji uz naziv svakog mjeseca sadrži popratni tekst sa bilješkama, što do sada nismo ne susretali kod ostalih kalendara ove vrste. Ovaj kalendar koji sadrži podatak da je prepisan 1142. hidžretske, odnosno 1729. godine, u

³⁹⁵ Ramić, Alena. “Slavenski nazivi mjeseci u rukopisima Gazi Husrev-begove biblioteke”. Anali GHB Biblioteke, Sarajevo 2002.

gornjem dijelu tablice za svaki mjesec donosi podatke o sazvežđu planeta u kojima se nalazi sunce u periodu određenog mjeseca, zatim kako se dati mjesec naziva u arapskom i kršćanskom kalendaru, te koji dio zauzima u kojem godišnjem dobu i koliko ima dana. Ono što ga posebno izdvaja u odnosu na druge kalendare, je to da sadrži rubriku u kojoj se nalaze bilješke sa objašnjenjima kakve se klimatske promjene događaju u određenom mjesecu i savjetima kako se treba ponašati u skladu s njima.

Sadržaj ovih bilješki koje su sačinjene po tačno određenom rasporedu, sa ukalupljenim izrazima koji se ponavljaju kroz cijeli kalendar, zanimljiv je sa aspekta izučavanja folklor, narodnih običaja i vjerovanja. Prema jedinstvenoj sadržajnoj strukturi kojoj je autor kalendara ostao dosljedan opisujući svaki mjesec, na prvom mjestu naći će se napomene koje se odnose na klimatske promjene i njihovo odražavanje na vegetaciju i prirodu uopšte. Pa na primjer za mjesec februar pronalazimo bilješku: «Bu ayda muhtelif yeller eser», u značenju « U ovom mjesecu pušu različiti vjetrovi» , ili za mjesec decembar «Bu ayda gayet soguklar olmaga baslar», odnosno »U ovom mjesecu postaje prilično hladno», dok na primjer u tablici za mjesec maj pronalazimo bilješku «Bu ayda hos yeller eser ve sullar safi olur» tj. «U ovom mjesecu duvaju prijatni vjetrovi i vode se pročiste». Zatim slijede bilješke koje izražavaju narodna vjerovanja o promjenama u ljudskom organizmu sljed smjene godišnjih doba, pa se za mjesec mart kaže «Kan bedende ziyade olur», odnosno »Poveća se krv u tijelu», ili za mjesec septembar «Safra mustegil olur», odnosno «Proradi žuč», dok za mjesec januar nailazimo na bilješku: «Bu ayda balgam bedende ziyade olur», u značenju «U ovom mjesecu poveća se sluz u tijelu». Interesantno je da se u ovom dijelu stanje ljudskog organizma opisuje na osnovu promjena koje sa dešavaju sa četiri tjelesne tečnosti: krv, sluz, žuč i crna žuč, odnosno : kan, balgam, safra, sevda takozvane ahlat koji su se prema narodnom vjerovanju koje nalazimo još kod starih arapskih, odnosno grčkih ljekara, smatrale osnovnim supstancama ljudskog organizma, odgovornim za različite bolesti i raspoloženja. Tako je na primjer melanholično raspoloženje i razdraženost povezivano sa «crnom žući», odnosno «sevda» pa je i «ljubav» koja je često uzrok istog raspoloženja u turskom jeziku dobila naziv «sevda», a u naš jezik stigla je u obliku «sevdah».

U ovom odjeljku također su prisutne i druge preporuke koje nam govore o tadašnjim narodnim vjerovanjima i praksi liječenja. Pa ćemo tako često naići na savjet kako je dobro “olakšati se povraćanjem” (24 b) ili pak “pustiti krv” (22 a). Ovakva vjerovanja mogu se smatrati uobičajenim za to vrijeme, osobito je postupak puštanja krvi bio dosta raširen. Različiti historijski izvori, a prije svega ljekaruše nastale na širem prostoru Balkana, pokazuju da je puštanje krvi bilo veoma zastupljeno u narodnoj medicini, a osobito se koristilo kod liječenja uboja i prišteva.³⁹⁶

Kada govorimo o odjeljku koji je posvećen prehrani, mnogi savjeti i preporuke koje ovdje pronalazimo, poput onih koji govore o konzumiranju lagane hrane i mnogo tečnosti u ljetnim mjesecima ili o izbjegavanju mirisanja biljaka u junu, mogu naći uporište i u današnjoj medicini.

I ove upute imaju ustaljenu strukturu, odnosno uvijek počinju prepoznatljivom uvodnom sintagmom "Prehrana u ovom mjesecu" ("Gıda bu ayda"), odnosno rečenicom:

³⁹⁶ M. Medić. "Tri ljekaruše". *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* XVI, 1904. Str. 1-32, 195-224.

“Treba uzdržavati/čuvati...” (“İhtirâz lâzımdır...”). Ovaj jasno uspostavljeni redosljed samo je na ponegdje narušen kraćim napomenama autora, ali to ipak značajno ne narušava jednobraznost forme samih bilješki. Odjeljak koji se odnosi na prehranu daje zanimljive informacije o namirnicama koje su se konzumirale u to vrijeme. Na osnovu sadržaja ovog odjeljka uočava se razolikost vrsta mesa koje su se koristile u ishrani, od onog domaćih životinja (jaretina, janjetina), divljači (jarebica, samur/kuna), pa o različitim jela od dijelova životinjskog mesa (ćevap, glavuša, džigarica) kao i ribe. Pažnja koja je posvećena jelima od mesa govori o njihovoj važnosti u prehrani, te se može stvoriti pretpostavka o prisutnosti i razvijenosti stočarstva i lova.

U prilog pretpostavci o razvijenosti stočarstva ide i prisustvo mliječnih proizvoda, odnosno mlijeka i jogurta koji se spominju u tablicama gotovo svakog mjeseca. Dosta je zastupljeno i svježe voće, posebno košpičasto, te slatki i kiseli nar. Za razliku od voća, povrće, sa izuzetkom luka i tikve nikako se ne spominje. Samo na dva mjesta nailazimo na preporuku o tome da treba jesti kalju, odnosno jelo koje se priprema od povrća. Od vrsta slatka nailazimo samo na halvu i pekmez, slatkiše orijentalnog porijekla, što nam govori o osmanskome utjecaju na kuhinju koja je u to vrijeme vjerovatno bila dosta zastupljena, imajući u vidu da je autor baš ova jela odlučio uvrstiti u svoje bilješke. O orijentalnim uticajima govori i prisutnost različitih vrsta bilja i trava, koje se koriste u prehrani (celer, zmijina trava), ali i kao izvori prijatnog mirisa (jasmin, mošus, amber).

Pored ovog ustaljenog sadržaja povremeno se može naići i na neke napomene koje se odnose na različita društvena zbivanja, posebno ona koja su vezana za širi prostor Osmanskog Carstva. Na primjer, među bilješkama koje se odnose na mjesec novembar pronalazimo kraći podatak da “ U Siriji počinje sjetva” (25 b), što nam ukazuje ne samo na autorovo poznavanje prostora daleko izvan Bosne, već i na to da je smatrao važnim dati mjesto u kalendaru i ovakvim saznanjima.

Pored ovih konkretnih podataka koji se tiču određenih aspekata ljudskog života, sve ovo nam govori i o tadašnjem konceptu življenja izravno podređenom vremenskim prilikama. Upravo se ovdje može uočiti kako su klimatske promjene koje su se javljale u različitim dobima godine prožimale svaki segment životne aktivnosti. Možda je upravo to što su sve aktivnosti, kao i običaji i određeni oblici ponašanja direktno diktirani aktuelnim periodom u godini uzrok tome da je solarni kalendar i računanje vremena prema njemu, uz zvanično korištenje hidžreškog-lunarnog, nikada nije zamro. Prisutnost određivanja toka vremena prema kretanju sunca i nije posebno neobično ukoliko se uzme u obzir da čovjeku, naseljenom na Balkanu, području umjerenog klimatskog pojasa, čija se privreda prije svega oslanjala na poljoprivredu bilo iznimno važno pratiti vremenske prilike kojima je uslovljen njegov o godišnji urod. O tome svjedoči i činjenica da ovaj kalendar kao i drugi slični, započinje računanje vremena sa mjesecom ožujkom, što i jeste početak sjetve, odnosno poljoprivredne sezone.

Obilježavanje početka godine, sa početkom proljeća prisutno je i u drugim kulturama Osmanskog Carstva. Poznato je da su Osmanlije proslavljale početak godine 21. ožujka, takozvani Nevruz, poznat kao Iranska nova godina (praznik koji se i danas slavi u Iranu, Turskoj i brojnim drugim zajednicama u Centralnoj Aziji, a potiče još iz predislamskog perioda). Preferiranje slavenskih naziva mjeseci u kalendarima koji su bili

predmet naše analize, upravo ukazuje na autorov koncept računanja vremena ili pak opšti pogled na vremenske promjene.

Obzirom da smo do sada pronašli nekoliko solarnih kalendara sa slavenskim nazivima mjeseci i da su se brojni autori pisali o ovoj temi, na što smo se osvrnuli u samom uvodu, možemo zaključiti da je ovaj princip izrade solarnih kalendara na osmanskome jeziku bio dosta raširen. S druge strane ostali solarni kalendari iz tog perioda, nastali na slavenskim jezicima pokazuju određene sličnosti sa osmanskim. Tako se nameće pitanje da li je postojao jedinstven pogled na računanje vremena i uobičajen način izrade kalendara na širem području Balkana?

Među izvorima koji govore u prilog tome je i jedan srpski kalendar nastao u 17. vijeku, koji se nalazi u Rukopisu srpskih despota i čuva u muzeju u Bolonji. Ovaj kalendar napisan na staroslavenskom jeziku, koga je autorica Mara Harisijandis predstavila u svom radu³⁹⁷, pokazuje veliku sličnost sa osmanskim kalendarima u pogledu izrade tablica za pojedine mjesece, kao i samog sadržaja.

Ako se prvo osvrnemo na izgled tablica za pojedine mjesece, uočićemo da i ovdje naziv mjeseca zauzima centralnu poziciju u vrhu same tablice, s razlikom da su umjesto slavenskih korišteni izvorno latinski nazivi mjeseci koji se danas koriste u srpskom jeziku. Interesanto je da u gornjem lijevom uglu, gdje je u osmanskome kalendaru bila naznačena planeta u čijem se sazvježđu nalazi sunce u datom mjesecu, prikazan crtež i ispisan naziv zodiakog znaka predstavnika te planete.

Pored sličnosti u samom izgledu tablica, sadržaj srpskog kalendara se ne razlikuje mnogo od osmanskog. Tako ćemo i ovdje naići na preporuke o čuvanju zdravlja shodno vremenskim promjenama. Slično kao i u osmanskome kalendaru i u ovim bilješkama će se preporučivati da ne treba piti hladnu vodu i kupati se u avgustu.³⁹⁸

Ipak našu pažnju najviše su privukli podatci koje pruža ovaj srpski kalendar, a koji su u direktnoj vezi sa osmanskome kulturom. To je prije svega podatak iznesen pod datumom 28. juni gdje se navodi da je tada umro turski Sultan Sulejman pod Sigetom, ali i izvjestan broj leksike orijentalnog porijekla koji je autorica Harisijandis posebno izdvojila.

Leksika orijentalnog porijekla koja je prisutna u ovom kalendaru isključivo se odnosi na termine vezane za određene vremenske intervale. Za nas su posebno su značajne sintagme na turskom jeziku zapisane staroslavenskim u značenju “sredina proljeća” ili pak “početak ljeta” koje su izravan prijevod osmanskih. Sintagme na osmanskome turskom jeziku u ovom značenju pratile su naziv svakog mjeseca i davale objašnjenje o periodu godine koji zauzima određeni mjesec (npr. za mjesec ožujak “evvel-i fasl-i bahar” u značenju “prvi dio proljeća”).

³⁹⁷ Harisijandis, Mara. “Astronomski, astrološki i drugi podaci i njihove ilustracije u Studenačkom zborniku Univerzitetske biblioteke u Bolonji”. Srpska akademija nauka i umetnosti, Zbornik istorije književnosti, Odeljenje jezika i književnosti, knj.10, Beograd 1976. Str. 283-96.

Ovom prilikom zahvaljujem Josipu Raosu, višem lektoru na Odsjeku za bhs jezik Filozofskog fakulteta u Sarajevu koji mi je ukazao na ovaj rad i dao mi ga na uvid.

³⁹⁸ Harisijandis, str. 292.

Sve ovo jasno govori o tome da je u periodu 17. i 18.-og svijeka postojala izvjesna povezanost meğu onima koji su izrağivali kalendare na Balkanu, i da je srpski autor kalendara svakako imao uvid u solarne kalendare na osmanskome jeziku te da ih i uzimo kao model za izradu vlastitog kalendara.

Na žalost do sada nismo imali uvid u ostale kalendare i djela iz astronomije, nastala na drugim slavenskim jezicima, što bi nam omogućilo formiranje oćeg suda o fenomenu solarnih kalendara na širem području Balkana, premda autorica Harisijandis govori o postojanju sličnih djela na staroslavenskom jeziku.

Sve ovo nam daje osnova za pretpostavku o postojanju korespondencije među sastavljaćima kalendara na širem prostoru Balkana i donekle usklaćenom postupku izrade kalendara. A to je svakao rezultat jedinstvenog pristupa računanju vremena, zasnovanom na praćenju kretanja sunca, odnosno klimatskih promjena i smjene godišnjih doba tokom sunćeve godine. Iz teksta pratećih bilješki u kalendarskim tablicama mogli smo vidjeti koliko su sve životne aktivnosti bile podređene vremenskim prilikama i fiksirane za određeni period u godini. Osim toga ove bilješke pružile su nam i podatke o prehranbenim navikama, obićajima i vjerovanjima stanovništva Balkana u 18. stojeću, te njihovim saznanjima iz medicine, metrologije, geografije i dr. oblasti. Pa iako ne možemo tvrditi da svi ovi podaci pouzdano oslikavaju životne prilike u to vrijeme, oni svakako upotpunjavaju našu predstavu o konceptu računanja vremena i načinu života na ovim prostorima u osmanskome periodu, a korištenje slavenskih naziva u osmanskim kalendarima predstavlja kulturološki fenomen koji ukazuje na interaktivan odnos kultura na širem prostoru Balkana.

Literatura

- Develioglu, Ferit. *Osmanlica-Turkce Ansiklopedik Lugat*. Akcag. Ankara, 1996.
- Harisijandis, Mara. "Astronomski, astrološki i drugi podaci i njihove ilustracije u Studenaćkom zborniku Univerzitetke biblioteke u Bolonji". *Srpska akademija nauka i umetnosti, Zbornik istorije književnosti, Odelenje jezika i književnosti*, knj.10, Beograd 1976. Str. 283-96.
- Kujundić, Enes. *Islamski kalendar i astronomija*. El-Kalem. Sarajevo, 1991.
- Medić, M. "Tri ljekaruše". *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* XVI, 1904. Str. 1-32, 195-224.
- Muftić, Teufik. *Arapsko-srpskohrvatski rječnik*. Starješinstvo Islamske zajednice u SR BiH, Hrvatskoj i Sloveniji. Sarajevo, 1984. Str. 916.
- Spaho, Fehim. «Narodni nazivi mjeseci». Hrvatsko kulturno društvo «Napredak». Sarajevo, 1934.
- Spaho, Fehim. «Naši narodni nazivi mjeseci u turskim kalendarima iz sedamnaestog vijeka». *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo, 1930. Str. 185-204

م

اوزیاق

تغییر صورت و بونده اولور

بواجده زمین مهور و بیغم مقهور و کان بدنده زیاده اولور قصد و جهات و تنقیه دماغ و فی غرضه جماع التماس ایودر
غدا بواجده لطیفه اثر و نیم برشت برده لرنگ اعلایه در صحت از لازم رسیدن بیازدن غلیظ شیلاردن استماع

روز	روز	روز	روز	روز	روز	ماه آذربایجان و اول باقی یونانیان					حده العصر	حده الف
						روز	روز	روز	روز	روز		
۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱	۱
۲	۲	۲	۲	۲	۲	۲	۲	۲	۲	۲	۲	۲
۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳	۳
۴	۴	۴	۴	۴	۴	۴	۴	۴	۴	۴	۴	۴
۵	۵	۵	۵	۵	۵	۵	۵	۵	۵	۵	۵	۵
۶	۶	۶	۶	۶	۶	۶	۶	۶	۶	۶	۶	۶
۷	۷	۷	۷	۷	۷	۷	۷	۷	۷	۷	۷	۷
۸	۸	۸	۸	۸	۸	۸	۸	۸	۸	۸	۸	۸
۹	۹	۹	۹	۹	۹	۹	۹	۹	۹	۹	۹	۹
۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰	۱۰
۱۱	۱۱	۱۱	۱۱	۱۱	۱۱	۱۱	۱۱	۱۱	۱۱	۱۱	۱۱	۱۱
۱۲	۱۲	۱۲	۱۲	۱۲	۱۲	۱۲	۱۲	۱۲	۱۲	۱۲	۱۲	۱۲
۱۳	۱۳	۱۳	۱۳	۱۳	۱۳	۱۳	۱۳	۱۳	۱۳	۱۳	۱۳	۱۳
۱۴	۱۴	۱۴	۱۴	۱۴	۱۴	۱۴	۱۴	۱۴	۱۴	۱۴	۱۴	۱۴
۱۵	۱۵	۱۵	۱۵	۱۵	۱۵	۱۵	۱۵	۱۵	۱۵	۱۵	۱۵	۱۵
۱۶	۱۶	۱۶	۱۶	۱۶	۱۶	۱۶	۱۶	۱۶	۱۶	۱۶	۱۶	۱۶
۱۷	۱۷	۱۷	۱۷	۱۷	۱۷	۱۷	۱۷	۱۷	۱۷	۱۷	۱۷	۱۷
۱۸	۱۸	۱۸	۱۸	۱۸	۱۸	۱۸	۱۸	۱۸	۱۸	۱۸	۱۸	۱۸
۱۹	۱۹	۱۹	۱۹	۱۹	۱۹	۱۹	۱۹	۱۹	۱۹	۱۹	۱۹	۱۹
۲۰	۲۰	۲۰	۲۰	۲۰	۲۰	۲۰	۲۰	۲۰	۲۰	۲۰	۲۰	۲۰
۲۱	۲۱	۲۱	۲۱	۲۱	۲۱	۲۱	۲۱	۲۱	۲۱	۲۱	۲۱	۲۱
۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲	۲۲
۲۳	۲۳	۲۳	۲۳	۲۳	۲۳	۲۳	۲۳	۲۳	۲۳	۲۳	۲۳	۲۳
۲۴	۲۴	۲۴	۲۴	۲۴	۲۴	۲۴	۲۴	۲۴	۲۴	۲۴	۲۴	۲۴
۲۵	۲۵	۲۵	۲۵	۲۵	۲۵	۲۵	۲۵	۲۵	۲۵	۲۵	۲۵	۲۵
۲۶	۲۶	۲۶	۲۶	۲۶	۲۶	۲۶	۲۶	۲۶	۲۶	۲۶	۲۶	۲۶
۲۷	۲۷	۲۷	۲۷	۲۷	۲۷	۲۷	۲۷	۲۷	۲۷	۲۷	۲۷	۲۷
۲۸	۲۸	۲۸	۲۸	۲۸	۲۸	۲۸	۲۸	۲۸	۲۸	۲۸	۲۸	۲۸
۲۹	۲۹	۲۹	۲۹	۲۹	۲۹	۲۹	۲۹	۲۹	۲۹	۲۹	۲۹	۲۹
۳۰	۳۰	۳۰	۳۰	۳۰	۳۰	۳۰	۳۰	۳۰	۳۰	۳۰	۳۰	۳۰
۳۱	۳۱	۳۱	۳۱	۳۱	۳۱	۳۱	۳۱	۳۱	۳۱	۳۱	۳۱	۳۱

قائده همیشه صبح هار شنبه و اربع اولان هه نره تویشدن کبری شش عدداید و باندن کیه فواص اولان الکی ک شنبه عید نصاری در
اوستی لانه

تکرار

اوزیاق

تغییر صرف بونده اولور

تاریخ

بوایده زمین معور و بقیع مقهور و کان بدنده زیاده اولور قصد و جهات و تنقیح دماغ و فی غرضه جماع التماس ایودر
غدا بوایده لطیف اثر و نیم برشت برده لرینک اعلاد در صرازا لزمه رسیدن پیازدن غلیظا شیردن آساعلم

روز	حده العصر	حده العشا	ماه آذرین				تغییر صرف
			ب	ز	د	ج	
۱	۱	۱	ب	ز	د	ج	۱
۲	۲	۲	ب	ز	د	ج	۲
۳	۳	۳	ب	ز	د	ج	۳
۴	۴	۴	ب	ز	د	ج	۴
۵	۵	۵	ب	ز	د	ج	۵
۶	۶	۶	ب	ز	د	ج	۶
۷	۷	۷	ب	ز	د	ج	۷
۸	۸	۸	ب	ز	د	ج	۸
۹	۹	۹	ب	ز	د	ج	۹
۱۰	۱۰	۱۰	ب	ز	د	ج	۱۰
۱۱	۱۱	۱۱	ب	ز	د	ج	۱۱
۱۲	۱۲	۱۲	ب	ز	د	ج	۱۲
۱۳	۱۳	۱۳	ب	ز	د	ج	۱۳
۱۴	۱۴	۱۴	ب	ز	د	ج	۱۴
۱۵	۱۵	۱۵	ب	ز	د	ج	۱۵
۱۶	۱۶	۱۶	ب	ز	د	ج	۱۶
۱۷	۱۷	۱۷	ب	ز	د	ج	۱۷
۱۸	۱۸	۱۸	ب	ز	د	ج	۱۸
۱۹	۱۹	۱۹	ب	ز	د	ج	۱۹
۲۰	۲۰	۲۰	ب	ز	د	ج	۲۰
۲۱	۲۱	۲۱	ب	ز	د	ج	۲۱
۲۲	۲۲	۲۲	ب	ز	د	ج	۲۲
۲۳	۲۳	۲۳	ب	ز	د	ج	۲۳
۲۴	۲۴	۲۴	ب	ز	د	ج	۲۴
۲۵	۲۵	۲۵	ب	ز	د	ج	۲۵
۲۶	۲۶	۲۶	ب	ز	د	ج	۲۶
۲۷	۲۷	۲۷	ب	ز	د	ج	۲۷
۲۸	۲۸	۲۸	ب	ز	د	ج	۲۸
۲۹	۲۹	۲۹	ب	ز	د	ج	۲۹
۳۰	۳۰	۳۰	ب	ز	د	ج	۳۰
۳۱	۳۱	۳۱	ب	ز	د	ج	۳۱

قائده بیضا مسج کمارت بجنده واقع اولان ماه غره غره شدن کبرنی رشتن عتداید و سب اندن کبر فواج اولان ایلیک کشنده عید نصاری در
ایستایانده

تاریخ

مخ

اوژیاق

تغییر صرفه بونده اولور

بوانده زمین معمور و بیغم مقهور و کان بدنده زیاده اولور قصد و جهات و تنقیه دماغ و فی غرضه جماع التماس ایلور
غدا بوآیده لطیفه و نیم برشت برده لرستک اعلی در صحترا لازم رسیردن بیازدن غلیظ شیاردن آسما علم

حده العصر حده الف	ماه آذربایجان				فی مصر حده العصر حده الف	تغییر صرفه بونده اولور	تغییر صرفه بونده اولور
	ب	ز	د	ج			
۱	ب	ز	د	ج	۱	۱	۱
۲	ب	ز	د	ج	۲	۲	۲
۳	ب	ز	د	ج	۳	۳	۳
۴	ب	ز	د	ج	۴	۴	۴
۵	ب	ز	د	ج	۵	۵	۵
۶	ب	ز	د	ج	۶	۶	۶
۷	ب	ز	د	ج	۷	۷	۷
۸	ب	ز	د	ج	۸	۸	۸
۹	ب	ز	د	ج	۹	۹	۹
۱۰	ب	ز	د	ج	۱۰	۱۰	۱۰
۱۱	ب	ز	د	ج	۱۱	۱۱	۱۱
۱۲	ب	ز	د	ج	۱۲	۱۲	۱۲
۱۳	ب	ز	د	ج	۱۳	۱۳	۱۳
۱۴	ب	ز	د	ج	۱۴	۱۴	۱۴
۱۵	ب	ز	د	ج	۱۵	۱۵	۱۵
۱۶	ب	ز	د	ج	۱۶	۱۶	۱۶
۱۷	ب	ز	د	ج	۱۷	۱۷	۱۷
۱۸	ب	ز	د	ج	۱۸	۱۸	۱۸
۱۹	ب	ز	د	ج	۱۹	۱۹	۱۹
۲۰	ب	ز	د	ج	۲۰	۲۰	۲۰
۲۱	ب	ز	د	ج	۲۱	۲۱	۲۱
۲۲	ب	ز	د	ج	۲۲	۲۲	۲۲
۲۳	ب	ز	د	ج	۲۳	۲۳	۲۳
۲۴	ب	ز	د	ج	۲۴	۲۴	۲۴
۲۵	ب	ز	د	ج	۲۵	۲۵	۲۵
۲۶	ب	ز	د	ج	۲۶	۲۶	۲۶
۲۷	ب	ز	د	ج	۲۷	۲۷	۲۷
۲۸	ب	ز	د	ج	۲۸	۲۸	۲۸
۲۹	ب	ز	د	ج	۲۹	۲۹	۲۹
۳۰	ب	ز	د	ج	۳۰	۳۰	۳۰
۳۱	ب	ز	د	ج	۳۱	۳۱	۳۱

قائده همیشه صح مارتا بجنده و مانع اولان ۵۵ نوره نویشدن کیرنیش عتداید و باندن کیر و مانع اولان الکی کیشنبده عید نصاری در
اوستی بائنده

تراوان

EDEBIYAT

TRAGOVÍ NEKIH MITOVA, PREDANJA I VJEROVANJA, TURSKO-MONGOLSKIH NARODA IZ PREDOSMANSKOG PERIODA U TRADICIJI BOŠNJAKA

Alija DŽOGOVIĆ
Kosova

U naučnoj literaturi (istorijskoj, književnoj, onomastičkoj) potvrđena je teza o uticajima starih azijskih kultura na kulture i tradiciju balkanskih naroda, i dalje na kulture stare Evrope. U ovom kontekstu, afirmativno je indikativan odraz prototurskih i protomongolskih mitova, predanja, legendi i vjerovanja, kao i poetskih oblika i poetske tradicije na kulture balkanskih naroda, s osobitim sadržajima na usmenu tradiciju i kulturu svih Bošnjaka, a u alternaciji ove teme i njenom Kay words-u (Ključnim riječima) prvenstveno na Bošnjake Kosova i Sandžaka, i onih u jezičko-geografskim kontaktima. U tom smjeru i cilju, tema ovoga rada su zasvjedočeni tursko-mongolski uticaji, odnosno njihovi stari mitski slojevi, u kulturi i usmenoj tradiciji kosovsko-sandžačkih Bošnjaka, kao i drugih njihovih balkanskih susjeda. Ovi se uticaji, i dalja kulturološka simbioza, uglavnom posmatraju kao istorijski refleksi iz vjekova i još mnogo prije Kosovskog boja (1389), koji se u dosadašnjoj historiografiji uzimao kao formalni vremenski "graničnik" za "dolazak" Turaka na Balkan, odnosno u Evropu, što je nenaučno, anahrono i subjektivno gledanje na ovu istorijsku tematiku. Tursko-mongolsko prisustvo i njihove kulture evidentni su i u ranijoj tradiciji balkanskih naroda, a kod nekih i osobito eksponentne i afirmativne, kao na primjer kod bošnjačkog stanovništva u oblasti Šar-planine (u kosovskom dijelu, makedonskom i albanskom – koje istorijski čini jedinstven etničko-kulturni i jezički korpus).

Najnovijim istorijsko-lingvističkim (paleonomastičkim) argumentima i istraživanjima u oblasti ovih naučnih disciplina, potvrđuju se teze o predosmanskom prisustvu brojnih prototurskih i prototatarskih plemena na Balkanu, osobito u njegovom središnjem dijelu (Makedonija, Kosovo, dijelovi Sandžaka, jugoistočna Srbija, Trakija, Podunavlje, dijelovi Rumunije i Bugarske...). Potvrđeno je prisustvo **Kumana**, **Ujgura**, **Tatara**, **Basmila** (nedovoljno identifikovanih), **Heftalita (Belih Huna)**, **Žuan-žuan (Avara)**, **Bugara sa Volge**, **Hazara**, **Ojrata** (up. narodni izraz: **Orjatine jedan** – onaj koji se koristi snagom, koji osvaja), a hipotetično i **Tučua i Kipčaka**. U nedovoljno izučenim istorijskim i drugim pisanim izvorima, kao i u toponomastici (vrlo stabilnim makro i mikro toponimima), te u starim balkanskim antropnimskim sistemima – zasvjedočeni su tragovi ovih plemena na Balkanu, kao na primjer: **Kumanovo** (grad u Makedoniji), **Kumanovo** (veći predio na Kosovu polju; nekada je ovdje bilo selo – tako nazvano po **Kumanima** koji su naseljeni za vrijeme kralja Milutina, možda i ranije, kao plaćeni vojnici), **Kumanica** (veći potes kod Plava, u Crnoj Gori; prigradsko naselje više jezera; po predanju ovdje je živio neki stari narod), **Kumanička klisura** (veći predio niže Bijelog Polja, u Sandžaku), **Komina** (predio i selo kod Pljevalja, u Crnoj Gori; morfološki lik najvjerovatnije dobijen vokalskom supstitucijom **u:o**, kao i daljom vokalskom metatezom u finalnoj sekvenci), **Komarnica** (predio u Hercegovini;

morfološki lik s hipotetičnom supstitucijom vokala **u:o**), **Komarani** (veći predio niže Bijelog Polja), **Kuman**, x 3 (antroponimi, zabilježeni u Žičkom natpisu, iz 13. stoljeća); **Sracin**, x 2 (antroponimi, zabilježeni u Žičkom natpisu iz 13. stoljeća; hipotetičan lik dobijen metatezom i supstitucijom od **Saracen // Saracin**); **Juručke grobišta** (potesi sa starim grobljima na predjelima sela u oblasti Šar-planine – na više mjesta); **Tatari**, **Tatarce** (toponimi vrlo česti u onomastici na predjelima oko Južne Morave, Timoka, Pčinje – u oblastima koje su u doba Nemanjića bile u opoziciji prema hrišćanstvu i, u ono vrijeme – 12. i 13. vijek, afirmisalo se kao stanovništvo bogumilske kulture i bogumilskog učenja, dakle one tradicije koja je nastajala u centralnoj Aziji, kao manihejstvo – dualističko učenje, koje se širilo prema balkanskom zapadu, tj. prema šar-planinskim oblastima, prema Sandžaku i sjevernim krajevima Crne Gore, prema Bosni i Hercegovini, ali i dalje prema zapadu – pravcima mediteranske Evrope.

Vrlo je karakteristično **predanje o porijeklu dalekih predaka** stanovnika **Gore i Župe**, i onog drugog dijela u široj oblasti ove planinske zone. U ovom narodnom predanju čuva se pretpostavka da su njihovi preci došli u ove krajeve prolazeći kroz **Sjeverna vrata Balkana**. Po jednom drugom predanju, govori se da su došli **iz Sirije ili preko Sirije**, te da su u selu **Mlike kod Dragaša** podigli onu staru džamiju, možda najstariju na Balkanu, mnogo prije Kosovskog boja (po tvrđenju najstarijih mještana, ali i po zapisima o njenoj gradnji i kasnijoj adaptaciji, natpisima na arapskom jeziku i pismu – sagrađena 1353, obnovljena 1751. godine). Ovi najstariji goransko-župski preci kretali su se, navodno, preko Bugarske i Makedonije, gdje su se, kasnije, među njih smještala neka slovenska plemena, u vrijeme slabljenja Vizantije, namjećući se svojim jezikom i slovenskom mitološkom svijetom – slovenskim mitovima i kultovima. Jedino je, u ovom smislu jezik slovenskih plemena bio dominantan, dok su stari orijentalni kultovi i predanja ostali stabilni – čak i do današnjih dana.

U Dragašu, u starom naselju **Krakošta**, nalazi se turbe posvećeno **Sari Saltiku**, sa mezarom i orijentalnim sakralnim folklorom. Pripovijedaju da je ovaj popularni junak učestvovao u boju na Kosovu, na strani Turaka, da je tamo bio ranjen, te da se vratio u Krakošte i tu umro. Kult ovoga junaka je vrlo raširen u Gori, zatim oko Đakovice i Peći, gdje takođe postoje turbeta posvećena njemu. Vrlo je indikativan sadržaj predanja. Navodno, na dan Kosovske bitke, on je u Krakoštu vijao žito na gumnu, pa kada je čuo zveket mačeva, zgrabio je drvenu lopatu, za tren odletio na Kosovo i tom lopatom pobio dušmane. U Krakošte je doletio ranjen, sa slomljenom lopatom. Ovaj motiv o lopati u komparativnom je odnosu sa tojagom bosansko-ličkog junaka Tala Budaline. Ovi motivi, u epskoj tradiciji Bošnjaka, orijentalnog su porijekla. Identifikovani su još od sumerskog Gilgameša, ali i kod nekih prototurskih i protomongolskih junaka. U balkansku usmenu tradiciju svakako su transformisani preko staroturskih predanja i mitova o junacima osobite fizičke i duhovne snage.

U kontekstu prototurskih i protomongolskih seoba, i prelaska nekih njihovih grupacija na Balkan, sem potvrđenih **Kumana i Juruka**, bilo je, svakako, i drugih centralno-azijskih plemena iz korpusa **altajske lingvističke porodice**. Međutim, o daljoj identifikaciji ovih plemena i tragova njihove kulture na Balkanu (**mitski elementi i kultovi, lingvistički i toponomastički slojevi, usmena poetska tradicija**) ključ je u naučnim istraživanjima i aktivnostima. Dosadašnja, naglašeno euforična i

uskonacionalna, pseudonaučna istorija mora biti revidirana i rasterećena subjektivnih teza i epskih hiperbola.

Mnoga azijska plemena, ili njihove grupacije, koje su stizale na Balkan, utapale su se u sociokulture autohtonog balkanskog stanovništva, ili se dalje kretale po Evropi i nestajale sa istorijske pozornice po već poznatoj socioetničkoj i sociolingvističkoj metamorfozi.

Može se pretpostaviti, da je staro ime **Balkan** (kao onomastički supstrat) svojevrsan relikv, odnosno toponomastički sloj iz predosmanskog perioda i da su ovaj balkanski planinski sistem tako imenovala prototurska plemena koja su ovdje stizala mnogo ranije nego što se to do sada mislilo.

Tumačenje da ime ovih planina sadrži odrednice koje znače **med i krv (bal – kan)** je narodna etimologija. Međutim, toponomastička struktura **Balkan** u jeziku prototorskog plemena **Tučua** imala je značenje **visok, uspravan, uspravan kamen** – što je najbliže **semiotici imena** ovog planinskog reljefa. U ovom kontekstu može biti i toponomastička sintagma **Kodža Balkan** – ime najvišeg vrha na sjevernom kraju Šar-planine, više Prizrena; kao i ime sela **Balotiće** više Rožaja, odnosno formant **Bal-** u početnoj poziciji ove toponimske strukture. U ovom diskursu mogli bi se posmatrati i mađarski antroponimi **Bala, Balaš**, i sl.

Opreznom lingvističkom analizom, može se posmatrati i albanski naziv za planinu **bjeshka** (u toponimskoj sintagmi **Bjeshka e Nemna**). Etimološka pretpostavka morfološkom liku **bjeshka** može se komparirati sa **ujgurskim Baj Ulgen** – odnosno u množinskoj strukturi **Bajan Khanghaj**, a analogno ovome i u morfološkoj strukturi **Bai Köl** (Bajkal, Bajkalsko jezero – Veliko jezero // Bogato jezero). Naravno, ovo je tema za osobiti etimološki oprez, a njen ključ je u **indoevropistici i njenoj protolingistici**, odnosno u **metalingistici**.

Vrlo je indikativno, da je morfološki lik **Bjeshka** (u našoj transkripciji Bješka) evidentan i kao ime planine u Poljskoj. O ovoj temi napisano je više radova, a neki su prezentirani kao saopštenja na kongresima onomastičara i geografa bivše jugoslovenske zajednice (v. Zbornik VI jugoslovenske onomastičke konferencije, SANU, Beograd, 1987).

Drugi lik sintagme **Bjeshka e Nemna** (derivati: **Nemna, Nemen, Nemun**) može imati **morfološko i semantičko praporijeklo** u nekom od centralno-azijskih (altajskih) mitova. U narodnoj tradiciji Bošnjaka, i drugih naroda koji gravitiraju Prokletijama, čuva se vjerovanje da je Neman neko **zlo božanstvo**, odnosno **bog prokletstva**. Otuda bi naziv **Prokletije** (proklete planine) mogao biti **kalk teonima Neman**.

Tragovi prototorskih mitova, predanja, legendi i drugih oblika centralnoazijske protokulture u tradiciji Bošnjaka, i drugih naroda na Balkanu, vrlo su evidentni i prepoznatljivi. Postali su čak homogen sloj njihove ukupne sociokulture – osobito one literarno-usmene (**mit, legenda, bajka, folklor, obred, pagansko nasljeđe**) i sociolingvističke (**onomastika, leksika, azijski paganski panteon**, i sl.).

Jedan od vrlo stabilnih, i komparativnih, mitova je onaj **o kultu ognjišta (kuće, praga)** – u **metaforičnoj semiotici i porodičnog integriteta**, koji je u prototorskoj zajednici bio temelj egzistencije, tradicije i etnokulture, eksponentan je i kod Bošnjaka u svim oblastima života i usmene baštine (**u poetici, religiji, narodnoj retorici, lingvistici**,

etnosociologiji, zatim u latentnom **folklornom politeizmu** koji se temeljio na prirodnim iskustvima i saznanjima).

Kod svih Bošnjaka (a osobito onih u **Gori i Župi**, na Kosovu), **kult ognjišta** je u središtu narodnoga života, **narodne tradicije i poetske kreacije**. Identičnost egzistencijalnih sadržaja ovoga kulta, kao komponenta protomitova afirmisana je u svim oblicima tursko-bošnjačkih vjerovanja i predanja, te obreda vezanih za promene u prirodi i **profilaktične radnje i sadržaje formulisane u poetskom praiskustvu da "u riječima lijeka ima"**.

Kult vatre je osobito mitologiziran i afirmativan u tradiciji i **folklornoj sociokulturi Bošnjaka** i refleksi je centralnoazijskih kultova (tursko-mongolskih, altajskih).

Kod Bošnjaka su vrlo žive obredne manifestacije posvećene kultu vatre: paljenje lila i njihovo nošenje kroz selo, preskakanje vatre s inicijacijom hrabrosti i fizičke snage, poštovanje i čuvanje vatre ("zapretanje u pepio"). U narodnoj tradiciji sačuvane su mnoge **klauze gnomske semiotike**, kao na primjer: "Ne valja mokriti niti pljuvati u vatru", "Ne psuj vatru", "Ne udaraj po vatri" ili "Dim, dim, karadim, tamo su ti vrata, tamo ti je majka"...Ne valja vatru ložiti na "sugrebnom" i prljavom mjestu. Vatrom se "gone" zli duhovi. Vatrom se, bacajući ugljevlje u vodu i izgovarajući "tajne" riječi, liječe razne bolesti. Vatre se lože ispred torova – sa profilaktičkom funkcijom. O kultu vatre u narodu postoje stihovane strukture (**brojalice, sintagme magijske semiotike**). U komparativnom diskursu, ove usmene tvorevine rezultiraju iz starih azijskih kultova i usmenog tursko-mongolskog folklora i politeističke tradicije.

Lunarni i solarni mit u potpunosti je adekvatan u tradiciji Bošnjaka sa onima u paleo tradiciji tursko-mongolskih naroda (**Tučua, Kipčaka, Ujgura, Oguza, Sjungnua, Kumana, Džigila, Heftalita**, i dr.). To je karakteristično ne samo za sloj paganskih vjerovanja, latentnih u bošnjačkoj tradiciji, već i za korpus bošnjačke lirike i epike, kao na primjer u pjesmama: Djevojka je suncu govorila, Mjesec kara zvijezdu Danicu, Sjaj mjeseca do zore, i sl. Elementi ovoga mita prisutni su i u leksičkoj i sintaksičkoj semiotici: djevojačko lice je kao sunce // mjesec, kao mlad mjesec, kao pun mjesec, djevojci iz oka sunce sija, sunčeva majka prati sunce na put, žena nosi sunce pod pazuhom (dijete), sunce se rađa svakog jutra, sunca mi (zakletva osobitog uvažavanja i uvjerenja), Sunčica (ž. ime; up. istoimenu ličnost u epu "Osman" I. Gundulića), suncokret // sunčogled (naziv biljke – bionim), simboli sunca i mjeseca u ornamentici orijentalnog porijekla i na predmetima narodne radinosti, i sl.

U Gori i Župi – na Šar-planini, kult sunca je osobito izražen. Sunce se ne smije psovati. Najveći je grijeh suncu opsovati majku. Naravno, u ovom diskursu je i kult mjeseca. Kod Bošnjaka se pjeva da je "mjesec fesčić nakrivio" – da je on momak vragolan i sl.

Kosmogonija, i kultovi vezani za njen sistem, identični su kod Bošnjaka sa onim kod tursko-mongolskih plemena. Kultovi sunca, mjeseca, zvijezda, izvori svjetlosti – sve je u identičnim oblicima zastupljeno i u tradiciji Bošnjaka, sa specifičnim karakteristikama kod Bošnjaka u oblasti Šar-planine (u prirodnom ambijentu sličnom altajskom). Kosmičke sile i drugi kosmički fenomeni zastupljeni su u bajkama i drugim pričama, epici i lirici, što potvrđuje da su uticaji poetsko-mitološkog karaktera na bošnjačku poetsku tradiciju bili fleksibilni i ostali stabilni do današnjih vremena,

privlačni po svojim mitskim sadržajima, kao i po poetskim strukturama (bajke, epovi; up. bošnjačke narodne pjesme i priče, epove Avda Međedovića sa, na primjer, **Knjigom Dede Korkuta, Manassom**, i dr.).

Svjetlost, i izvori svjetlosti, kao predmet kulta i religijskih shvatanja Bošnjaka imaju uzore u kosmogonijskim kultovima tursko-mongolskih naroda. U mitovima ovih naroda **nur** kao kosmogonijski fenomen ima osobito značenje u egzistenciji, što se odrazilo i na ukupnu tradiciju i mišljenja – kulturu, vjerovanje, usmenu nadgradnju, dakle, na kolektivnu usmenu tradiciju. Tako je i kod Bošnjaka, ali i kod drugih balkanskih naroda, što uključuje pretpostavku da su uticaji u prošlosti bili vrlo snažni i da je centralnoazijska kultura proticala prema Balkanu kao mitski slojevi, a mogli su ih donositi Kumani, Ujguri, Tatari i druga tursko-mongolska plemena.

Kult drveta je osobito stabilan i kod Bošnjaka, posebno u visokogorskim oblastima i rustikalnim sredinama, ali i u urbanim. Drvo se ne smije posjeći bez razloga, ne smije se lomiti (jer ono je živo, vidi, čuje, osjeća, od agresivne osobe povlači lišće i grane), ne smije se ružiti (psovati). Posebno se gaji kult prema drvetu na groblju, prema usamljenom drvetu pored puta ili na brdu – ono je "**obilježeno**", prema velikom drvetu u šumi – jer u njemu žive duhovi, divovi, vile, duše umrlih. Grane sa ovoga drveta se ne nose kući – jer "ne valja", "neće poslije beričet u kuću". U Župi i Gori, na Šar-planini, osobito se njeguje kult prema tzv. "**samodrvu**" (nominativ: "**samodrvo**"). Na atarima sela može ih biti više. Po vrlo živom predanju, u ovom drveću žive samovile, pirke, kondžolisi, razni šumski duhovi. U usmenom folkloru Župe i Gore (u pričama, bajkama, legendama) ova stara vjerovanja su zastupljena u velikoj mjeri. Mještani ih i danas pripovijedaju i pokazuju mjesta gdje se nalazi "**samodrvo**". Hrabriji mještani su tamo "odlazili, da slušaju šta vile ili kondžolosi zборе", da čuju priče o zakopanom blagu, da saznaju nešto o ljekovitom bilju, ili nešto o umrlima. Obično su ti najhrabriji neki čobanin, neki putnik, neka žena (koja poslije postaje vidovita). Kao i kod prototurskih i protomongolskih plemena, tako i kod Bošnjaka, drvo je često jedan od roditelja, najčešće majka. **Žena-drvo** je rodila dijete, ili odgajila ("podnjivila") napušteno dijete, kao u priči kako je nastalo bošnjačko prezime **Dupljak** (dijete nađeno u duplji drveta), ili još nejasnoj priči o prezimenu **Hrastoder**. Vrlo često će majka reći svojem djetetu "rodila te trešnja". Za lijepu djevojku će se reći da ju je "rodila ruža". Ovaj motiv nalazimo u bošnjačkom usmenom folkloru (priče, pjesme, retorični oblici).

Mnoga drveta se smatraju svetim i njima se pripisuju natprirodne moći (uticaj gornjeazijskog šamanizma), kao na primjer **drijenu** (ispod drijena je "čucao onaj"), **boru i jeli** (momak i djevojka su bor i jela), **jabuci, trešnji, orahu, kleki, glogu** (osobito) i sl. Jabuka, šeftelija i dunja su simboli ljubavi (čest motiv u sevdalinkama). Drijen je simbol zdravlja, glogom se tjeraju zli dusi od kuće i stoke (potvrđeno kod Bošnjaka u Gori). Drvo koje rađa ne smije se posjeći, niti psovati. Neke vrste drveta imaju profilaktičnu funkciju, pa se od njih prave **amajlice** koje majke svojoj djeci ušivaju u dijelove odjeće (najčešće na lijevom ramenu ili ispod pazuha, a često i kao kićanke na kapici). Ove amajlice ponekad nose i odrasli.

U ovom kontekstu su i tazne **trave** (ljekovite i čarobne moći), **cvijeće** (sa različitim simboličnim i obrednim funkcijama). Njime se mogu neutralisati zle sile (zli duhovi), bolesti i mađije, može se uticati na nekoga. Cvijeće i trave se prinose i kao žrtva (ostatak paganskog, ili šamanskog, vjerovanja). Travom se pčele mame da se vrate u

košnicu. Uz ovo, i riječima: "mat mato, mat mato"... Trave se takođe uživaju djeci u odjeću (kao talisman), protiv zlih očiju, i sl.

Kult vode je vrlo stabilan i višefunkcionalan kod svih Bošnjaka, u svim krajevima. Vodom se "skidaju" bolesti i razne čini. Voda se ne zagađuje, po vodi se "ne udara prutom". Izvori, rijeke, česme, potoci su mjesta gdje se sakupljaju ili žive mitološka bića (dobročudna i zločudna), voda je lijek (osobito ona iscijeđena iz drveta ili trave). Cijeđenjem vode iz drveta mjeri se snaga. Voda se prinosi umrlima, ostavlja na skrovita mjesta, "u vodu se uči", vodi su posvećene mnoge molitve. Kod izvora i jezera, osobito onim u šumi, ostavljaju se razni predmeti, dijelovi odjeće, šarene krpice. Sve to ima magijsku funkciju.

Voda je motiv i sadržaj raznih bajki i vjerovanja (kao u goransko-župskim bajkama: **Voden ovan, Usenj i Vatima**, i dr.).

Česme i izvori su hajrati. Bošnjaci ih grade kao zadužbine umrlima. U Gori i Župi na Šar-planini, zabilježili smo da su sve vode i izvori uređeni (izgrađene su česme i šadrvani).

Izvori, česme i rijeke su motiv u pjesmama svih vrsta i oblika. Tu se začinju sevdah i ašik, tu eglenišu djevojke.

Kod Bošnjaka vrlo je izražen i **kult zemlje**. Ona se ne smije ružiti (psovati). Ne smije se "tući". U narodu postoji izraz: "Ne udaraj motkom // prutom po zemlji, umrijeće ti majka". Ovaj mitološki relikv je iz najstarijih vremena i vjerovanja o zemlji kao **Majci – Majci života**, boginji zemlje (up. terakote **Majka zemlje**), i sl.).

Kod starih tursko-mongolskih naroda **Žena-zemlja** je, u opštem mitološkom sistemu, bila jedan od središnjih kultova. Kod Bošnjaka, kad neko umre, kaže se "Zemlja ide u zemlju". Zemlja se nosi u zavežljaju, kao simbol zavičaja.

U Poibarju, kod sandžačkih Bošnjaka, tokom onomastičkih istraživanja, zabilježio sam da se dio zemljišta koji se koristi kao **gumno**, ne otuđuje, ne prodaje. Ne otuđuju se temelji starih (srušenih) kuća, niti jurtine (zajedničko seosko zemljište), niti putevi, izvori, vakufsko zemljište, i sl. i sama leksema **jurta** (derivativ: **jurtina**) ima izvor u tursko-mongolskom glosariju altajske linvističke zone.

U pjesništvu Bošnjaka **zemlja** je zavičaj, majka, očevina, svetinja. Ona je tema i motiv i usmene i pisane tradicije (poetike).

Kult puta (i putovanja) kod Bošnjaka je afirmativno tursko-mongolskog porijekla. **Božanstvo puta** je latentno. Javlja se i u iskazima retoričnog karaktera: "Srećan ti put", "Hairli ti put", "Neka te Bog // Allah prati na putu", "Bog te čuvao na putu", "Da se zdravo i dobro vratiš s puta". Za putovanje se sprema poseban **hljeb** (brašnjenik) – **putni hljeb**. Graditi put je "sevap". Put je carski – carski drum (kod Bošnjaka v. u djelima Ćamila Sijarića i Ragipa Sijarića). Put je narodni. Voće pokraj puta je svačije – putnici mogu da ga beru. Sintagma "put na putu" (vrlo česta u djelima Ragipa Sijarića) ima širi smisao – metafora je, mudrost, pretskazivanje... O putu i putovanjima postoje mnoge priče (bajke i realistične priče), kao i o događajima na putovanjima. Put se nagovještava u gatanjima i snovima. Na putu su rijeke, mostovi, savladive prepreke, čardaci ni na nebu ni na zemlji, divovi, vile, zmajevi, orlovi... Putevi i mostovi su zadužbine (hajrati). Sakralni objekti (groblja, turbeta, džamije) su pokraj puta.

Putovi i putovanja česta su tema bošnjačke lirike i epike.

Mit o bijelom labudu takođe je prepoznatljiv u usmenoj tradiciji Bošnjaka, onoj pripovijednoj i onoj u strukturama epskog i lirskog stiha – u literarnim sadržajima, metaforama i komparacijama, kao i drugim vrstama stilema u bošnjačkoj poetici.

Kod tursko-mongolskih plemena ovaj mit je bio vrlo rasprostranjen i popularan – kod svih altajskih plemena i njihovih susjeda. **Čajkovski** je na tu temu napisao poznatu kompoziciju "**Labudovo jezero**". Postojao je i kult drugih ptica, što se odražavalo i na tradiciju Bošnjaka, osobito onih u oblasti

Šar-planine, ali i ostalih – u korpusu poetike i onomastike, na primjer u antroponimiji. Prilikom terenskih onomastičkih istraživanja za potrebe jedne akademije, zabilježili smo žensko ime **Guska** (Plav, Gora kod Dragaša), što može biti zoonimska zamjena za ime **Labudica**. Za djevojku se često, u pjesmama, kaže da "šeće kano labudica". Međutim, apelativ **guska** u narodnoj retorici ima pežorativno značenje. Nekada je, najvjerojatnije, imao profilaktičnu funkciju.

Kod nekih balkanskih naroda postoje muška imena **Labud, Golub, Soko // Sokol, Orle // Orlo**; ženska imena **Vrana, Tica**; nadimci i hipokoristici **Kreja, Žuna, Šotka**; prezimena **Labudović, Golubović, Sokolović, Orlović, Ždrale**; ime konja **Ždral (in)**. U ovim mitološkim antropološkim semantemama prepoznatljiva je profilaktična i komparativna funkcija iz korpusa centrlanoazijskih vjerovanja (šamanizam) – kao elementi religijskih sistema i starih kultova **Gornje Azije**. U bošnjačkim narodnim pjesmama, kao apelativi u funkciji metafore i metonimije, evidentne su zoonimske semanteme "utva zlatokrila", "soko", "sokolove oči", "od sokola gnijezdo", i sl.

Takođe je, u porodičnim odnosima, i kod Bošnjaka prisutno prvenstvo **glavne žene** u društvenoj sredini (selo, pleme), i ranije u braku sa više žena (poligamija).

U bošnjačkoj poetskoj tradiciji, sem **motiva o glavnoj ženi**, evidentan je i **motiv o djevojci-majci** (nominativna sintagma **djevojka-majka**), u istom retoričnom kontekstu kao kod prototurskih i protomongolskih plemena. Svakako, u bošnjačku usmenu tradiciju ovi motivi dospjeli su iz starih tursko-mongolskih mitova i predanja.

Kod starih tursko-mongolskih plemena bio je vrlo raširen **kult o Kamenu za kišu**. U oblasti Gore i Župe, na Šar-planini, zabilježili smo adekvatan objekat i lokalitet. To je veći kamen na istaknutom mjestu u selu ili na predjelu sela koji mještani nazivaju **Plaćen kamen**. Saopštili su da do ovog mjesta rodbina ispraća svoje pečalbare kada odlaze daleko – na rad. Međutim, ovo mjesto sa kamenom "vidikovcem" je, u stvari, metafora za **Kamen za kišu**, odnosno mjesto za molitvu. Odavde su se upućivale molitve božanstvima za blagoslov i naklonost putnicima i radnicima, i molbe za kišu – kada ona ljeti duže ne bi padala. Ponekad se na ovo mjesto ili na vidno i čisto mjesto ispred kuće, iznosila sofa sa kašikama i drugim priborom, pa se sa ovog mjesta upućivala molitva da kiša padne ili da oluja "prođe" (zabilježeno u selu Laholo, kod Bijelog Polja, u Sandžaku).

Leksema **plaćen** u sintagmi **Plaćen kamen** ima mitsku semiotiku, jer u Gori i Župi za onoga koji plače kaže se **on žela** (u ovom dijalektu rijedak je infinitiv kao oblik konjugacije).

Kult o kamenu za kišu, kao dio mitološkog sistema, mogao je svakako doći na Balkan vrlo davno – sa Ujgurima, Tatarima, Kumanima i drugim tursko-

-mongolskim plemenima, koja su na Balkan dolazila tokom predosmanskog perioda, i mnogo ranije, što svjedoče neki **arhitoponimi i mitološki relikti**. Za ovaj diskurs vrlo je indikativan mikrotoponim **Bogaz** evidentiran na više mjesta na Balkanu, i to na pravcima mogućih kretanja starih tursko-mongolskih plemena. Ovaj toponimski lik zabilježen je dva puta kod Bijelog Polja, u Sandžaku (jednom na predjelu sela Laholo i jednom na predjelu sela Boljhanina). Evidentiran je i na predjelima srednje Rumunije. Toponimi sa bazom **Bog-** evidentirani su i u oblasti prokletija: **Bogaje** (selo kod Rožaja), **Boge (Bogë)**, selo u Gornjoj Rugovi), **Bogajiće** (selo više Plava), **Bogdaš** (predio na Prokletijama), **Bogićevica** (šuma sjeveroistočno od Plava), **Bogë, -a** (planinska regija u sjevernoj Albaniji). Karakteristično je da se svi ovi predjeli i naselja nalaze u visokim šumama i u istoj geografskoj zoni kojom su se kretala vlaško-arumunska plemena u ranom Srednjem vijeku, a sa njima možda i neka, još neidentifikovana, azijska grupacija. Ove toponimske strukture moraju se posmatrati komparativno – u kontekstu turskog, rumunsko-vlaškog i albanskog jezika (odnosno ilirskog supstrata; up. Staropersijsko **bog** – bogatstvo).

Sve se više stabilizuje teza da je stanovništvo u široj oblasti Šar-planine porijeklom arumunsko (vlaško), a moguće i etnički konglomerat sa Ujgurima i drugim prototurskim plemenima. Oni su se mogli doseljavati na Balkan u vrijeme ranih seoba naroda, pa su sa sobom donosili i svoje kultove, i svoje mitološke sadržaje, a tamo gdje su se nastanjivali **ostavljali su svoje tragove u onomastici (toponimiji i antroponimiji)**. Ove pretpostavke se poklapaju sa predanjima da su dalji preci šarplaninske populacije dolazili na Balkan na tzv. "sjeverna vrata", ili preko Sirije, i dalje preko Trakije. Takođe, ovo bi se moglo dovesti u vezu sa **tezom o bogumilima** (Manihejcima) u čijoj je tradiciji (kulturi, religiji) bilo vjerovanja iz centralne Azije, odnosno Gornje Azije, s obzirom da je **manihejstvo** tamo i nastalo i da se iz njega razvilo bogumilstvo – njihovo duolističko učenje i njihova (bogumilska) vjera.

Veliki je broj **znakova** u oblasti Šar-planine, Sandžaka, Bosne i Hercegovine, te sjeverne Crne Gore, jugoistočne i zapadne Srbije – koji upućuju na **bogumile** i njihova staništa (humke, stećci, toponimi, grobišta, sadržaji u usmenoj kulturi i tradiciji – pjesme, priče, predanja, leksika).

Obred uz Plačen kamen najočuvaniji je sadržaj i metonimija za **kult o Kamenu za kišu**. U ovom kontekstu su svakako i obredni sadržaji **ojlije-bojlije, džambalo, sredzima**, pa čak i ona **doda** i obredni ceremonijal **Đuren** – koji u **Gori i Župi** i dana imaju pagansku funkciju. U oblasti Gornje Azije, kod tursko-mongolskih plemena, **kult o junaku koji ubija zmaja** bio je vrlo raširen i **utemeljen u mitološkoj svijesti i praksi**. **Mitološka priča o zčaju** "koji izlazi iz zemlje i penje se na nebo, prispela je sa Dalekog istoka, proširila se do Anadolije, gdje živi i danas. Po **bektaškim predanjima**, lično ga je **Hadži Bektaš** istjerao iz pećine i poslao na nebo... Često se sukobljava sa ljudima i u toj borbi pobjeđuje ga **Hizir, simbol proljeća**, koji bi se mogao vezati za altajska predanja, ali i za priče **o svetom Đorđu**. **Anadolske legende**, koje ga dovode u vezu s Plejadama i pričaju **da ga je rodila košuta ili gazela**, veoma su stare i bliske nekim **sibirskim temama**: rođen od biljojeda, zmaj se penje na nebo... i odlazi pod oblake. Zatim se vraća na zemlju i zimu provodi u dubokim pećinama... A u proleće, u vidu oblaka, opet se uspinje do zenita"...

U ovom kontekstu može biti i goransko-župsko žensko ime **Đuriša**, kao i obredi vezani za **Alidun, Mitrovdan (mitraistički kult)**, i sl.

Ovi kultovi su, prolazeći preko hrišćanske Vizantije, hristijanizirani i osmišljeni kao ceremonijali o hrišćanskim svecima (neistorijskim ličnostima) i stavljeni u funkciju hrišćanske ideologije. Tokom hristijanizacije izmijenjeni su njihovi obredni sadržaji. Međutim, kod Bošnjaka, osobito onih u Gori i Župi, i danas su u staroj paganskoj funkciji, posvećeni prirodi i njenim promjenama tokom godine.

Kult vuka (osobito sivog vuka) prisutan je i u tradiciji Bošnjaka, kao što je i u tradiciji tursko-mongolskih plemena. Iako se tretira kao zvijer, prema vuku se gaji posebno poštovanje, koje doseže iz gornjeazijskih mitoloških sistema. Vuk je **progonitelj zlih demona** (vještica, đavola, bića koja donose bolesti i vremenske nepogode). Kod Bošnjaka dijelovi vukovog tijela upotrebljavaju se kao talismani i amajlije (zub, šapa, čeljust, rep kao **tuf**, kapa od vučje kože, čak i drugi dijelovi vučje kože uz odjeću. Kroz vučju čeljust provlače djecu koja su bolesna, koja su uplašena od nečega, koja ne govore... Leksema **tuf (a)** svakako je u morfološkoj i semantičkoj vezi sa prototurskom leksemom **tug** ("čuveni tug otomanskih 'paša s devet repova' " a upotrebljavali su ga i Huni, i proto-Bugari kojima je "papa, prilikom pokrštanja, naredio da ga zamene krstom".

Bošnjaci na Šar-planini ubijenog vuka nose kroz selo, pjevaju **vučarske pjesme**, igraju oko njega, a čitav ceremonijal ima paganski karakter. Ovdje, i u mnogim drugim balkanskim krajevima vuka ne zovu ovim imenom, već kažu: on, nepomenik, onaj – kamen mu u usta, divina, i sl. U Gori i Župi, na Šar-planini, vučarske pjesme su poseban folklor (o ovom folklornom ceremonijalu pisala je Fehmija Murati u kosovskoj reviji "Alem" tokom 2002 / 3. godine).

Junake i hrabre ljude, u tradiciji Bošnjaka, upoređuju sa vukom. **Vuk je simbol borbe**, hrabrosti, izdržljivosti, ponekad i naivnosti, ali nikad lisičjeg lukavstva. Vučicu često nazivaju **kujom**, djecu **vučićima**. Pripovijedaju da je neko dijete "zadvojila i podnjivila vučica", te da ono ima neke osobine vuka (fizičke i psihičke – vučje oči, vučje zube, ljutito je).

Osobito je raširen i **kult medvjeda**, kao kod tursko-mongolskih plemena. Kod Bošnjaka se pripovijeda, da je neka medvjedica, u nekoj pećini "podnjivila izgubljeno dijete".

U tradiciji Bošnjaka prisutne su i druge zoonimske mitološke semanteme čiji se izvori prepoznaju u prototurskim i protomongolskim mitološkim sistemima. U rustikalnim sredinama bilo je uobičajeno postavljanje bikovih lobanja sa velikim rogovima na dovratnike torova, kao i presjecanje mrtvorodenog jagnjeta ili jareta i zakopavanje njihovih djelova sa obe strane vratnica (struge) torova. Svakako, ovaj mitološki supstrat imao je pagansko-profilaktičnu funkciju – da zaštiti stada, i kuću, od zlih duhova. Ovaj mitološki semantem bio je prisutan i u građevinarstvu. Na kuće, staje i druge objekte postavljani su drveni rogovi – sa istom profilaktičnom funkcijom.

Ove teme su, takođe, predmet bošnjačke retorike i tradicije.

Semantika lekseme **bajrak** i funkcija ovoga simbola kao heraldičnog znaka, ima ista značenja kod tursko-mongolskih naroda i Bošnjaka. Bajrak je mogao nositi samo junak, ili odabrani pojedinac, kako je to i danas kod Bošnjaka. Selo Donje Ljubinje, više Prizrena, još je nosilac "bajraka" dobijenog davno od nekog sultana.

Uticao tursko-mongolske tradicije i kultova odražavao se i u oblasti **antroponimije**. U prilog ovoj tezi idu još vrlo frekventna imena: **Džingis, Azar, Bajazit, Bejzat, Arzu**

(ž. ime), **Bajkal** (m. ime), **Ural** (m. ime); i prezimena **Taraniš // Tarhaniš (tar han)**, **Kurtiši**, **Kurtagić**, **Tatari**, **Tatarević**, **Altaj**, i sl. Imena i prezimena ovoga tipa osobito su frekventna u antroponimskom sistemu Bošnjaka Gore i Župe, na Šar-planini, ali i kod sandžačko-bosanskih Bošnjaka. U prvim turskim popisima (1455. godine, a i kasnije) u balkanskim antroponimskim sistemima, osobito onim u Gori i Župi, prepoznatljive su i stare tursko-mongolske imenske strukture, koje su rezultat predosmanskih uticaja gornjeazijskih kultura i tradicije.

U iskazu, zapisanom kod Bošnjaka, da su "prije Adema i Have bili **1001 Adem i Hava**" prepoznajemo stara orijentalna vjerovanja o dužini ljudskih civilizacija.

U značenju lekseme **kuvet** (u tursko-mongolskom **kutu**), u funkciji mitskog mišljenja, nalazimo stabilne reflekske i u bošnjačkoj tradiciji, kao i u svakodnevnoj životnoj praksi.

Na **bošnjačku epiku**, na **epske pjesme i na epove Avda Mededovića** mogla je uticati i **Knjiga Dede Korkuta**, ali i druge epske strukture tursko-mongolskog porijekla. Taj se uticaj osobito odražavao na strukturu epskog pjesništva, kompoziciju (dužina epske strukture, istoričnost teme i detaljisanje tokom pjevanja, deskripcija, slikanje događaja i junaka (njihovog porijekla, komparacije sa divovima i zmajevima), stilsko-jezička konkretnost, hiperbolisanje, opisi ljepote žena ili djevojaka (komparacije sa suncem i mjesecom), viteška čast, neobično rođenje junaka i njegova mladost, opis oružja glavnog junaka i sl.

Mitološki supstrati i njihova semiotika prepoznatljivi su i u frekventno zastupljenoj **leksici orijentalnog porijekla u jeziku Bošnjaka**, u usmenoj i pisanoj literarnoj tradiciji.

U bogatoj bošnjačkoj tradiciji, evidentni su i drugi oblici mitova i kultova koji su porijeklom iz prototurskog i protomongolskog mitološkog sistema.

Selektivna literatura

1. **Žan-Pol Ru**, *Religija Turaka i Mongola, Izdavačka knjižarnica ZS, Sremski Karlovci – Novi Sad, 2002, 1-379.*
2. **Hakija Zoranić**, *Prilog geneze Bošnjaka i narodni kontinuitet Sandžaka – dijelova naroda Bosne i Hercegovine (Prilog etnogenezi Bošnjaka Sandžaka), Tutinski zbornik 3, Tutin, 2003, 207-239.*
3. **Alija Džogović**, *Nam i um u knjigama Ragipa Sijarića, Udruženje bošnjačkih pisaca u skandinavskim zemljama, Prizren, 2003, 1-124.*
4. **H. S. Robinson i N. Vilson**, *Mitovi i legende svih naroda, IP "Rad", Beograd, 1976, 1-414.*
5. **Bâl Gangâdhar Tilak**, *Arktička pradomovina veda, NIRO "Književne novine", Beograd, 1987, 1-403.*
6. **Mirča Elijade**, *Istorija verovanja i religijskih ideja, I, II, III knjiga, Prosveta, Beograd, 1991.*
7. **Zdeslav Dukat**, *Homersko pitanje, Ljubljana, 1988, 1-299.*

Traces of some myths on Bosniac traditions, teaching and belief of Turkish-Mongolian nations during pre-ottoman era

Alija Džogović

Summary

Myths and cults of prototurkish and protomongolian affected Bosniac tradition also like it happened with other Balkan countries. These effects are present in all the fields of activities, people deal with – epics, lyrics, variours poetries, popular rhetorics and onomastics. Especially, lunar and solar myths are very affirmative, like mythic cult of fire and hearth, cult off wood and grass, cult of water, cult of motherland, cult of white cob, cult of stone for rain, cult about wolf and bear and lot of other mythic reflex from the belief system of the Upper Asia.

These myths and cult had been transmitted by ancient Turkish – mongolian tribes at the early medieval century, even earlier. Such myths and cults are still very present at Bosnian traditions.

Fusnote

1. Žan-Pol Ru, Religija Turaka i Mongola, Izdavačka knjižarnica ZS, Sremski Karlovci – Novi Sad, 2002, 1-379.
2. Hakija Zoranić, Prilog genezi Bošnjaka i narodni kontinuitet Sandžaka – dijela naroda Bosne i Hercegovine (Prilog etnogenezi Bošnjaka Sandžaka), Tutinski zbornik 3, Tutin, 2003, 207-239.
3. Žan-Pol Ru, n.d.
4. Žan-Pol Ru, n.d.
5. Žan-Pol Ru, n.d.
6. Alija Džogović, Nam i um u knjigama Ragipa Sijarića, Udruženje bošnjačkih pisaca u skandinavskim zemljama, Prizren, 2003, 1-124.
7. Alija Džogović, n.d.
8. Alija Džogović, n.d.
9. Žan-Pol Ru, n.d.
10. Žan-Pol Ru, n.d.
11. Žan-Pol Ru, n.d.
12. Žan-Pol Ru, n.d.
13. Žan Pol Ru, n.d.
14. Žan Pol Ru, n.d.
15. Žan Pol Ru, n.d.
16. Žan Pol Ru, n.d.
17. Žan Pol Ru, n.d.
18. Žan Pol Ru, n.d.
19. Žan Pol Ru, n.d.
20. Žan Pol Ru, n.d.
21. Žan Pol Ru, n.d.
22. Žan Pol Ru, n.d.
23. Žan Pol Ru, n.d.
24. Žan Pol Ru, n.d.
25. Žan Pol Ru, n.d.
26. Žan Pol Ru, n.d.
27. Žan Pol Ru, n.d.
28. Žan Pol Ru, n.d.
29. Žan Pol Ru, n.d.
30. Žan Pol Ru, n.d.
31. Žan Pol Ru, n.d.
32. Žan Pol Ru, n.d.

BOSNALI AHMET VAHDETÎ BABA

Nail TAN*
Türkiye

Türk Halk Edebiyatında Bosnalı şairlerin, âşıkların, saz şairlerinin önemli bir yeri vardır. Bunların içinde en tanınmışları Bosnavî ile Bosnalı Vahdetî Baba'dır. Bosnavî, Mostar'da BAL-TAM'ın düzenlediği II. Sempozyum'da (03-06 Eylül 2002) meslektaşım Hayrettin İvgin tarafından ele alınmıştı. Balkanlarda Bektaşîliğin sevilerek yayılması sonucu, bu şairler Bektaşîliği benimsemişler ve diğer Bektaşî saz şairlerinin şiir geleneğine uygun eserler vermişlerdir. Bu şairlerin ortak başka bir özelliği de İstanbul ve Anadolu'ya gelmeleri ve ünlerini bu topraklarda yapmalarındır.

Tespitlerimize göre; Türk Âşık-Tekke Edebiyatında Vahdetî adını taşıyan üç şair vardır:¹ *Kırşehirli Âşık Vahdetî* (1834-1894), *Bosnalı Ahmet Vahdetî Baba* (?-1598), *Vahdetî Osman Efendi* (Mutasavvıf şair Üsküp?- Edirne 1722).

Divan Edebiyatımızda ise yine birden çok Vahdetî karşımıza çıkar.²

Vahdetî (?- Ereğli 1598): "Mülhid (dinsiz) Vahdetî" diye tanınmıştır. Riyazî tezkiresine göre Bursa'da doğdu. Bu şairin ölüm tarihi ve dinsizlikle itham edildiği göz önüne alınarak Hurûfi-Bektaşî Şair Bosnalı Vahdetî'yle aynı kişi olduğu sanılıyor.(Doğum yeri Bursa'da diye okunmuş olabilir. Saraybosnalı meslektaşlar Bosna'da olarak okumuşlardır.)

Vahdetî: Sipahi. XVI. yüzyıl divan şairi.

Vahdetî: Yenipazarlı. XVI. yüzyıl divan şairi.

Vahdetî Mir Mehmed: Kazvinli. XVII. yüzyıl divan şairi. IV. Murat tarafından Bağdat'tan İstanbul'a getirildi.

Vahdetî: Bağdat'ta doğdu.

Vahdetî: İstanbul'da doğdu. "Hüsâmzâde" sanıyla tanındı.

Bosnalı Ahmet Vahdetî Baba: Hayatı hakkında, ne yazık ki geniş bilgiye sahip değiliz. Saraybosna'da doğduğu ve Boşnak olduğu için "Bosnalı" dendiği açıktır. XVI. yüzyıl Hurûfi şairlerindedir. Bilindiği gibi Hurûfilik, Bektaşîlikle çok iyi uyuşan bir tarikattır. Hurûfi düşüncesinin esası, Bektaşîlerde olduğu gibi insana en yüce mertebeyi vermektir. XIV. yüzyılın sonunda Fazlullâh-i Estarâbâdî tarafından kurulmuş ve İran'a, Anadolu'ya, Balkanlara yayılmıştır. Şiirlerinden, Balım Sultan müridlerinden Sersem Ali Baba'yı intisap ettiği anlaşılmaktadır.

Sersem Ali Baba, Balım Sultan'dan sonra Hacı Bektaş Velî dergâhında postnîşin oldu (1520). O tarihten itibaren posta oturanlara "Dede-Baba" dendi. İlk "Dede-Baba" odur. Aynı zamanda Kanunî'nin eşi Mâhıdevrân'ın da ağabeyi idi. Hürrem Sultan'ın entrikalarıyla Mâhıdevrân gözden düşünce ağabeyi de dergâhtan uzaklaştırıldı. Makedonya Kalkandelen'deki Harabâtî Tekkesine gitti. Tahminimize göre, Ahmet Vahdetî Baba, bu dergâhta Sersem Ali Baba'yı tanıyıp müridi oldu. Anadolu'da Celâlî isyanları çıkınca Kanunî, bir yandan İbrahim Paşayı isyanları bastırmakta görevlendirirken diğer yandan da Sersem Ali Baba'nın Hacı Bektaş Dergâhına dönmesi

* Kültür Bakanlığı Emekli HAGEM Genel Müdürü, Halk Bilimci

için ferman çıkardı. Sersem Ali Baba, önce Hac'ca gitti. Kerbelâ üzerinden Hacıbektaş'a dönüp tekrar posta oturdu (1551). 1569'da Hakk'a yürüdü. Kabri Hacıbektaş'ta Kırklar Meydanı'nın sol tarafındadır. Harabâtî Tekkesinde de bir makamı (mezarı) vardır.³ Sadettin Nüzhet Ergun, 1930 yılında yayımlanan *Bektaşî Şairleri* kitabında bu şairi Dimetokalı olarak göstermişse de⁴ 1944'te yayımlanan *Bektaşî Şairleri ve Nefesleri*⁵ kitabında Bosnalı olduğunu belirtmiştir. Süleymaniye Kütüphanesi Haşim Paşa Kitapları No: 85/2'de kayıtlı divanın bu şaire ait olduğunu tahmin edilmektedir.⁶ Nitekim Saraybosna'da yapılan araştırmalar bu tahminin doğru olduğunu ortaya koymuştur.

Vahdetî'nin elimizde çok az şiiri vardır. Bu bakımdan Süleymaniye Kütüphanesindeki yazmanın bir an önce bir doktora tezi olarak ele alınıp gün ışığına çıkarılmasında fayda vardır. Türkiye'de yayımlanmış Terci-i Bend ve Müsebbâ biçimindeki iki şiirine bakarak çok iyi eğitim görmüş bir şair olduğu anlaşılmaktadır. Divan şiirine vakıftır. Dili, zaman zaman oldukça ağdalıdır. Şehir şairidir. Kırsal alanda ünü yoktur. Diğer Bektaşî şairleri gibi halk şiiri geleneğinde yazılmış nefesleri elimizde yoktur. Saraybosna'daki kaynaklarda mevcut şiirlerinin de divan şiiri tarzında olduğunu öğreniyoruz.

Üstad Abdülbaki Gölpınarlı; Vahdetî Baba'yla ilgili olarak değişik bir kimlik ileri sürmektedir. Ona göre; Halil Vahdetî Baba, 1628-29'da Hacı Bektaş Tekkesinde şeyh olup 1650'de ölmüştür ve Dimetokalıdır. 1569-70'te ölen Sersem Ali Baba hayattayken Bektaşîliğe girmiştir. Terci-i Bend'den bunu öğreniyoruz. Divan Edebiyatı teknik ve estetiğini benimsemiş olmakla beraber mensup olduğu zümrenin görüş ve düşüncelerini şiirlerine yansıtmış olan kuvvetli bir şairdir.⁷

Vahdetî'nin elimizdeki yayımlanmış iki şiirinde ana tema insandır. Ona göre insan, birtakım gizemli yazılardan, harflerden oluşan bir bütündür. Özünde Allah'ı yansıtır.. Allah'ı ve insanı anlayabilmek için bu gizemli yazıları iyi okumak gerekir.⁸

Vahdetî'de derin bir Allah, Muhammed, Ali ve Hacı Bektaş Velî sevgisi vardır. Hacı Bektaş Velî Dergâhı, Ali gizlerinin toplandığı yerdir. Muhammed ışığının da görünüş alanıdır.⁹

Yukarıda verilen bilgilere göre; Bektaşî şairi Vahdetî'nin memleketiyle ilgili olarak iki iddia vardır. Bosna ve Dimetoka. Yaşadıkları varsayılan yüzyıllar (XVI ve XVII) da farklıdır. Şiirleri ise ortaktır. Elimizde mevcut iki şiir (biri Müsebbâ diğeri Terci-i Bend) ikisi için de örnek olarak verilmektedir.¹⁰

Yukarıda verilen bilgilerden iki Bektaşî Vahdetî olduğu anlaşılmaktadır. Biri Dimetokalı Halil Vahdetî, diğeri Bosnalı Ahmet Vahdetî. Bosnalı Ahmet Vahdetî hakkında Saraybosna'da yapılmış araştırmalar ve yayınlar bu varsayımı doğrulamaktadır. Dimetokalı Vahdetî'yle ilgili olarak, yazmalara dayanan şiirler yok. Prof. Dr. Tacide ve Nimetullah Hafız vasıtasıyla temin ettiğim Hazım Şabanoviç'in 1973 yılında yayımlanmış Bosnalı Ahmet Vahdetî adlı incelemesine göre; Bosnalı Ahmet Vahdetî Vişegrad yakınlarındaki Dobruna'da doğmuş, Ereğli'de (Konya), 1598 yılında ölmüştür. Hurûfî görüşleri dolayısıyla dinsizlikle suçlanmış ve "Mülhid" lâkabıyla anılmıştır. Bosnalı araştırmacılar Başagiç ve M. Hanciç hayatı ve eserleriyle ilgili, Türkiye'deki bilgilere göre daha geniş araştırma yaparak, Sarajevo'daki el yazması divanındaki şiirlerini yayımlamışlardır. Hanciç'in yayımladığı el yazması divanın bir kopyası da

Süleymaniye Kütüphanesi Haşim Paşa Kitapları arasındadır. Ayrıca birkaç şiiri İstanbul Millet Kütüphanesi Ali Emirî Kitapları bölümünde 285 numaralı yazmaktadır. Nât-ı Ali adlı şiiri İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinde T-801 Divân-ı Hudâî adlı eserin sonundadır.¹¹

Vahdetî hakkında Saraybosna'da yapılan araştırmalardan onun Konya'yı ve Mevlevîleri öven bir şiirinin de bulunduğunu öğreniyoruz. Ancak, Anadolu'ya nasıl geldiği Sersem Ali Baba'nın nasıl müridi olduğu aydınlatılmamıştır.

Sonuç: Yeni bilgilerle desteklenene veya red edilene kadar kanaatime göre; Bosnalı ve Dimetokalı Vahdetîler ayrı kişilerdir. Bosna'da doğan Vahdetî, dervişliğin gereği gezginci bir hayatı benimsemiş, Kalkandelen'de Sersem Ali Baba'yı tanımış, Bektaşîlik yoluna da girmiş ve Anadolu'ya gelmiştir. Hurûfî görüşleri dolayısıyla “mülhid (dinsiz)” olarak vasıflandırılmıştır. Konya'da Mevlevîleri tanımış, onlara da sevgi duymuş ve 1598 yılında Ereğli'de ölmüştür. Dimetokalı Halil Vahdetî ise, Abdülbaki Gölpınarlı'nın tanımladığı ancak şiirlerine örnek olarak Bosnalı Vahdetî'nin şiirlerini verdiği Vahdetî olup Hacı Bektaş Dergâhında postnîşinlik yapmış ve orada 1650'de ölmüştür. Şiirleri henüz yoktur.

ÂŞIK-ŞAİR SÂDİK BABALAR VE BUNLARIN YAZIYA GEÇEN ŞİİRLERİ

Hayrettin İVGİN
Türkiye

Alevî-Bektaşî edebiyatımızda epeyce Sâdık adlı âşık ve şairimiz bulunuyor. Bu yazımda "Sâdık" adını taşıyan, az bilinen âşık ve şairlerin beşinden söz edeceğim. Bu altı âşık-şairin hepsi Bektaşî'dir. Tabi ki mahlası (adı) Sâdık olan âşık ve şairlerin hepsi bu kadar değildir.

A. Dimetokalı Sâdık Abdal

Bektaşî şairi olan Sâdık Abdal XV. yüzyılda yaşamıştır. Dimetokalı olan bu Bektaşî şairi Sâdık Abdal, şiirlerinde Sâdık mahlasını kullanmıştır.

Kızıl Deli Sultan adıyla bilinen Seyyid Ali Sultan'dan yirmi iki yaşında el almıştır. Doğum ve ölüm tarihlerini kesin olarak bilemiyoruz. Divanı, Ankara Millî Kütüphane'de bulunmaktadır (nr. A 1-5/35). Bu el yazması divan, Rüstem Abdal adlı bir derviş tarafından 1742 (1155) yılında (Sâdık Abdal'dan üç yüzyıl sonra) Balkanlar'da kopya edilmiştir. Divandaki şiirlerden anlaşıldığına göre Sâdık Abdal, son yıllarım Fâtiş Sultan Mehmed'in döneminde geçirmiştir. Şiirlerinde Otman Baba (ö. 1478), Kızıl Deli Sultan (ö. 1401), Kaygusuz Abdal (ö. 1417), Ganî Şah, Kara Baba, Hüsâmeddin Şah gibi şahsiyetlerden söz ettiği göz önünde tutulursa. Sâdık Abdal'ın Balım Sultan'ın Hacı Bektâş-ı Velî Dergâhı postuna oturmadan önce yaşadığı anlaşılabilir. Çünkü Balım Sultan'ın dönemine yetişmemiştir, şiirlerinde Balım Sultan'dan hiç söz etmemiştir. Balım Sultan, Seyyid Ali Sultan'dan sonra postnişinliğe (1457) yılında gelmiştir. Hacı Bektâş-ı Velî Dergâhı postuna oturduğu tarih ise 1499 yılıdır.

Buna göre Sâdık Abdal, son günlerini Fâtiş Sultan Mehmed'in (1451-1481) döneminde geçirmiş, ölüm tarihi bilinmemekle birlikte 1457 yılından önceki bir yılda ölmüştür. Kesin olarak XV. yüzyılın birinci yarısında yaşamıştır.

Şiirleri:

- 1 -

Dahi ol Hacı Bektâş-ı Velî bil keman kod şâh
Eğer bildinse bu sırrı bilirsin şâh-ı idâli

Dahi Abdal Musa Sultan anın simanın aynı
Îlâh-i nûr-i rahmânî idi ol şâhın ahvali

Hem anın simdir Kızıl Deli Sultan cemâl issi
Kemâl ü kudret issi hem ki sabit cümle ef'âli

Mükemmel oldu anınla tarikin cümle erkânı
Anınçün şimdi kâmiller anınla buldu ikmâli

Dilimden söyledi ol şâh tamam dîvân-ı pür rehber

Tamam mürşid mükemmeldir eğer fehmeylesen kaali

Bu divânın eyâ **Sâdık** ki altmış altı gün içre
Tamam oldu bihamâillâh serâser buldu ikmâli

- 2 -

Mustafâdır rehber-i burhanımız
Dilde mutlûb ol Ali pinhânımız

Ol Hasatı'dır râz-ı dilde gün gibi
Hem Hüseyin aşkına döktük kanımız

Rahm ü lutfunda o Zeynelâbidin
Serbeser kıldı müzeyyen canımız

Tâlib ü tilmizi olduk Bâkır'ın
Ol bize keşf eyledi Kur'ân'ımız

Cân ile hem Ca'fer'e olduk mürid
Cümle irşâd eyledi irfânımız

Kıldı hem Mûsâ-î Kâzım keşf-i râz
Cümle sim hildirüb burhânımız

Hem Ali Musa Rızâ'nın aşkına
Tâc-ı ulvi giydi dervîşânımız

Hem Tâki aşkına kıldı içtinâb
Mâsivâdan dâimâ insanımız

Hem Nâki kıldı bizi bilcümle pâk
Aşk-ı Hakk'dır dilde her mihmânımız

Askerî'ye asker olduk cân ile
Nâci oldu cümle ol merdânımız

Çok hidâyet eyledi Mehdî bize
Hem küşâde eyledi erkânımız

Sâdıka bu fırka-i nâcilerin
Ol imamlar şâhımız sultânımız

- 3 -

- **Hacı Bektâş-ı Velî Hakkında-**

Cihanın nâzın ol kutb-i âlem şahı bihemta
Fuad-ı kalb-i insânı eder ma'mur u hem ihyâ

Kani bir bülbül-i kudsî ki ya'ni şâir-i ekmel
Anın deryâ-yi vâsfından cihanı pür kıla esdâ

Cihanda nâtüvan mürde dil ânı kılmağa zinde
Heman oldur kamu dillerde destan zât-ı bihemtâ

Eğerci mürde-i nemle nazar kusa hemen hod şah
Eder sîmürg-i ankadan cihan içre anı anka

Rehinde can ü serdâde olanlar buldular Hak'kı
Müheyyadır verilmiştir onlara devlet-i ukbâ

Cihanda cümle usşâka hatâdır dedi kâmiller
Tarîk-ı bâb-ı lütfundan ki gayrı kılsalar melcâ

Mükemmel arife asla gerekmez gayrî vaslından
Anın cün şimdi kâmiller geçüb ladan dedi illâ

Hakk'ın esrârını bilen anı fehm eyledi anlar
Murâd üzre cemâl-i zülcelâle oldular ilka

Ki ya'ni evvel ü âhır velîler ins-i kâmiller
Anın sırrıdürür tahkik akıl ermez buna lâ lâ

Hem oldur mü'mine dâim bilürsen fâil-i eltâf
Murâd üzre eder sâlik olan mü'minleri ihyâ

Gel imdi münkir ü mel'un kerâmâtın anın seyret
Yeri belli nice cansız yürüdüğü hacir hâlâ

Hezâran münkirin erzakım ol eyledi ihzâr
Akıttı yerden ol âb-ı mutahhar sâfu hem sermâ

Buyurdu ol köğerci nahl-i yâbis dâne verdi hem
Hacerler söyledi emrine ânın kurde-i kübrâ

Dahi lutf-i raûfundan tenezzül eyledi emtâr
Velî fehm etmedi zâhid dahi fehm eylemez lâ lâ

Şecâatle nazar kılmış yeniçer kullarına ol
Sezâ oldu ana anın için fırsat-ı kübrâ

Hem oldur katil-i ifrit sefî-i yâr-ı Süleyman
Verir sâdıklara her derd-i müşkilden necât ibka

Der-i pâkinde anın her hudâmı çâkeri tahkik
Şerif ü hem saîd oldu dahi a'lâ ile a'lâ

Cihanda kılmamış kimse kılmayiser anın gibi
Kamu esrâr-ı Hakk'ı âşık-ı sâdıklara ifşâ

Hakîkat sırr-ı Hakk'ı hem tamâmen eyledi izhâr
Kezablardır beyanâtından aynı her suhan gûyâ

Kelâmı cümle kudrettir ki her lâfzında bin hikmet
Dahi lâfz-ı ulûhîsi makalât-ı şerîf a'lâ
Hakk'ın ayn-ı kelâmıdır anın buyurduğu erkân
Ol erkâna olan mâhir olardır bil şerîf a'lâ

Murâd etse kamu âlem anın evsafını yazmaz
Adedsiz bî hezârân ol kerâmât eyledi ifşâ

Anın bisyar kerâmâtın taakkul edemez kimse
Cihân içre tehayyürden niceler oldular şeydâ

Elîf-i tâc-ı dal olmuş başında nûr-i yektâdan
Beyân-ı sırr-ı hikmettir eder tefhim kamu dânâ

Niyâz-ı hâh-ı maksûdu uşâkın rûz ü şeb oldur
Anın lûtf-i kerâmâtı mukadder cümleden efzâ

Anın evsâf-ı eşrâfın ki iş'âr eylemek olmaz
Eğer şâir olursa cümle ahlâkı semâ gabrâ

Fedâ-yi cihan ü ser kılmış rehinde şükr ile **Sâdıık**
Anın eltâf-ı sun'undan zebânı oldu hem gûyâ

- 4 -

- **Otman Baba Hakkında-**

Velîlerden sakın sen olma gafil
Olardır âleme lûtf ıssı vâhib

Velîler cümlesi hakdır muhakkak
Cihanda hâzır u nâzır u gaib

Cihâna serbeser sultân idi bil

Hüsâmeddin Şah ol kutb-i galib

Elinde zerre idi san cihan hem
Kamuya azl ü nasb u hükm-i sâhib

Dahi mahlâs dediler ana Otman
Anın sen bâtın ismin anla talib

Ki ârifler dediler bil Ganî Şah
Ganîdir bî zeval ol kutb-i galib

Serâpâ nâr idi ol şâh-ı zinnûr
Hak'kı buldu erisen ana tâlib

Anın sırrı idi Hızır Baba bil
Ki kendüsi idi ol şâh-ı galib

Kara Baba ana mahlâs dediler
Ki bâtın ol Ganî Şah idi vâcib

Serinde tâc-ı Bektaşî idi hem
Tamâm ol nûr idi hem kevne sahib

Gelüb Kızıl Deli tekyesine ol
Tamam erkân idüb icra esâlib

Ki sofrâ hem çırağ istedi ol şâh
Dil ü candan verildi ana vâhib

Olub meskûn kenâr-ı Akdeniz'de
Ki ol Taşlık köyü kurbinde sâib

Eyâ **Sâdık** rehinde can veren er
Naîmi lutfuna erdi o tâlib

- 5 -

Dem bu demdir gel taleb kıl vuslatı
Tâ eresin menzile kıl sür'atı

Âşık isen râh-ı Bektaşî'ye gel
Cân ile kıl bu tarîka rağbeti

Hem mürîd ol mürşidân-ı sâdika
Tâ bulasın izz ü câh-ı devleti

Lutf-i Hak'dır ehl-i İrfan tekyesi
Rehnümâ bil çekme asla gurbeti

Kaim olub tekyelerde sen müdâm
Can vere gör eyleme hiç avdeti

Mülkin ahsen eyle anda sen türâb
Tâ bulasın zülcemâle kurbeti

Hâdim olub hem emîn ol anda sen
Cümleye kıl sâdıkanе ülfeti

Kil ü kalın fi'l ü hâlin kıl dürüst
Bî tekellüf eyleme sen illeti

Ol emmâre hem levvâme ile mahv
Merd-i râh ol öldüre gör hayyeti

Âşık-ı hüşyâr isen ger aç gözün
Aşk ile yan eyleme hiç fikreti

Va'delenmiş saltanat sâdıklara
Hak kerimdir can ile kıl sür'ati

Sanma düşvar râh-ı Hakk'ı sen bugün
Cümle âsan terk edince gafleti

Hacı Bektâş-ı Velî'yi anla bil
Bendesini ol tâ bulasın rif'ati

Ger perişan olsa gönlün nâs için
Fâriğ olub cümleden kıl uzleti

Bâr-ı giran bâr-ı dünyâ bî sebat
Ana yetmez dervişin bil tâkati

Ehl-i dünyâdan berî ol sen müdâm
Bî niyâza eyle dâim minneti

Sanma ni'met erişe hiç gayrıdan
Kanda olsan lutf-ı Hak bil ni'meti

Cânib-i Hak'dan bilâ rayb **Sâdıka**
Sâdıkanın saltanattır kısmeti

- 6 -

Çün nazar kılmış Keremden şahımız Kızıl Deli
Bulmuşam ulvî makamın kalmadı süflî mizaç

Dediler ism-i bülendine anın Seyyid Ali
Dahi mahlâsına Kızıl Deli denildi güzîn

Akribâdır ana Sultan Hacı Bektâş-ı Velî
Ya'ni evlâd-ı Ali asl-ı şerîf ile saîd

Çâkeri **Sâdık**'a o şâlî-ı velî kıldı nazar
Ber murâd etti beni kılmadı mahrûm-ı ümîd

- 7 -

O Seyyid Ali'nin makamında bul
Visali tamâmen murâd üzre hep

Ali'dir hemen kendisi bil ol şah
Denildi Kızıl Deli hemçün lâkab

Bu **Sâdık** kulunu eden var hem ol
Veriser ne kim kusa Sâdık taleb

Kaynakça

Saadettin Nüzhet Ergun, *Bektaşî Şiirleri ve Nefesleri*, İstanbul 1955.

Saadettin Nüzhet Ergun, *Bektaşî-Kızılbaş-Alevî Şairleri ve Nefesleri III*, İstanbul 1956.

Turgut Koca, *Bektaşî Nefesleri ve Şairleri (13. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Kadar)*, Naci Kasım, İstanbul Maarif Kitaphanesi, İstanbul 1990, s. 40-45.

İsmail Özmen, *Alevî-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, I, 13-14 s., 15. Yüzyıl, Ankara 1995, s. 427-434.

B. Sâdıkî

İki Sâdıkî biliyoruz: Birincisi IV. Murad döneminde (1623-1640) yaşamış olan Sâdıkî; diğeri-XIX. yüzyılda yaşamış tekke şairi Sâdıkî.

IV. Murad döneminde yaşayan Sâdıkî bir halk şâiridir. Belki de bir yeniçeri âşıktır. Hayatı hakkında bilgimiz yok. Hatta bir şiiri dışında şiirlerini dahi bilmiyoruz. Cönklerden IV. Murad'ın atını öven bir şiirine rastlanmıştır.

Bilindiği gibi IV. Murad, ata çok meraklı bir padişahı. Binicilikte bile usta biriydi. Çok güzel cins ve yiğit atları vardı. Savaşlara arabayla değil hep atların üzerinde giderdi. O dönemin şairleri Sultan Murad'ın atlarını öven şiirler yazmışlardı. Şair Nefî (1582-1635), IV. Murad'ın atlarını öven uzun bir "*Rahşiyye*" yazmıştır. Yeniçeri şairler ve halk şairleri de belli ki bu anlayışa göre; Sultan Murad'ın atlarını öven şiirler

yazmışlar. Hayatını bilmediğimiz Aşık Sâdıkî'nin IV. Murad'ın "yağız" adlı atına söylediği şiiri şöyledir:

YAĞIZIM

Gaza uğruna niyyet edinecek
Koç yiğide her dem yârdır Yağız'ım
Murad içim suvar olup gidincek
Tut bir yavru şahin, perdir Yağız'ım

Hep görenler "bârekellâh" dediler
Girer meydan içre hasmını diler
Ana yardım etsin üçler, yediler
Kırkların himmeti, sırdır Yağız'ım

Üzerine suvar olunca bir er
Bâd-ı sabâ gibi kovduğun erer
Düldül-i sânidir, yerleri dürer
Ana dağlar, beller birdir Yağız'ım

Akranı bulunmaz yağızdır donu
Yaradan saklasun hatadan anı
Üzerine binen Yûsuf-ı sâni
Gehd-i muradına erdir Yağız'ım

Sâdıkî medh edüp dolsun içer
Üstüne binende aynasın açar
Ağır gemin gevip köpüğün saçar
Heman bir esirik nurdur Yağız'ım

İkinci Sâdıkî ise 1892-1948 yılları arasında Artvin'in Aşağı Hod (yeni adı Aşağı Maden) köyünde yaşamış Aşık Sâdıkî'dir. Asıl adı Ahmed'dir. Yörede ona Kürdoğlu Molla Ahmed denilirdi. Doğuştan görme özürlüydü. Bektaşî olmayan bu Sâdıkî'nin bir şiiri şöyledir.

DÜŞER

Bir güzel girende on beş yaşına
Ağ göğsün üstüne cim cime düşer
Açılır veçhinde gülü nergisi
Al yanak üstüne simsime düşer

Bu benim bahtımı zay eyleseler
Akan gözyaşlarını çay eyleseler
Bugün güzelleri pay eyleseler
Bari bir anlasak kim kime düşer

Bu benim çektiğim ah u zar ise
Yüreğimde yanan aşkın nar ise
Der **Sâdıkî** nerede güzel var ise
Ya burunsuz ya da hımhıma düşer

Kaynakça

Cahit Öztelli, *Uyan Padişahım*, Milliyet Yayınları, Türk Klasikleri Dizisi: 15, Baha Matbaası, İstanbul 1976 (Mart), s. 60.

M. Adil Özder-Abdullah Aydın, *Yazı ve Resimlerle Çevre İncelemeleri Artvin İli I*, Ankara 1969, s. 79.

Bekir Karadeniz, *Artvinli Halk Şairleri*, Ankara Artvin Kültür ve Yardımlaşma Derneği (AKYD) Yayınları: 1, Ankara 2002, s. 475-476.

C. Âşık Sâdık

III. Mustafa döneminde (1757-1774) yaşamış bir Âşık Sâdık vardır ki bunun da hayatını bilemiyoruz. Şiirleri de bizce malum değildir. Yalnız elimizde "*Bil Padişahım*" döner ayaklı bir destanı bulunuyor. Bu destan Babadağ Kışlası'ndaki Osmanlı ordusunun vaziyetini anlattığına göre; bu âşığımız da muhtemelen bir yeniçeridir.

M. Fuad Köprülü, *Türk Saz Şairleri* adlı eserinde âşık ile ilgili şunları söylemektedir:

"*Âşık edebiyatının içtimaî muhiti ve tarihî vakıaları daima aksettirmek husûsiyetini. Âşık Sâdık'ın bir destanında çok iyi görüyoruz: Galiba III. Mustafa devrindeki Türk-Rus harbi esnasında, ordunun Babadağ'ı Kışlağı'ndaki vaz'iyetini hikâye eden bu destanın hakikate uygun olduğu, tarihî kaynaklarla da teyyüd etmektedir.*"

Bu yeniçeri şairi olan Âşık Sâdık'ın destanı şöyledir:

DESTAN

Gör şu felek bize âhır n'eyledi
Danacı Vezîr'i zebûn eyledi
Yedibin dana salyane eyledi
Kalmadı danamız, bil pâdişâhım

Bir yanı Babadağ, bir yanı ister
Yâ Rab bize bunun vüs'atin göster
Sabah kahvaltısı dört dana ister
Aç kaldık elinden, bil pâdişâhım

Kudretten yaratmış anı Bârî'si
Gelmemiş cihâna bunun sânisî
Sabah kahvaltısı dana yahnisi,
İk(i) okka kimyonla, bil pâdişâhım

Bölük sipahileri otluk satar

Ordû-yı hümâyün mandaya bakar
Paşalılar çadırda yahni kapar
Yahn(i) kapma kârımız, bil Pâdişâhım

Orduyu seyrettim: Bir çarşı pazar
Serdengeç(i) ağaları ormanda gezer
Lût kavmi döğüşür, put kavmi bozar
Askerin lûtîdir, bil pâdişâhım

Poşu'nun saçağı topuğun döver
Oturmuş kahvede, kendini över
Taburu görünce dağlara iver
Asker pestilcidir, bil pâdişâhım

Orduda kurmuşlar bir döner dolap
Nâmımız çağrışır Şam ile Haleb
Kulların çağrışır şerbetle salep
Asker pestilcidir, bil pâdişâhım

Başına sarınır Bağdad poşusu
Sırtına yüklenmiş Mısır çarşısı
Elinde gezdire biber turşusu
Asker yoğurtçudur, bil pâdişâhım

Esir ettik biz askerin gencini
Bize atar misket ile zinciri
Kulların çağrışır taban inciri
Kulların bakkaldır, bil pâdişâhım

Okundu ezanlar, gelmedi imam
Tevarihler yazar, vakitler tamam
Orduda yapmışlar keçeden hamam
Askerin tellaktır, bil pâdişâhım

Bunu böyle diyen **Sâdık** kulundur
Dilersen afveyle, dilersen öldür
İnanmazsan orduya casusun gönder
Sözüm yalan değildir, bil, pâdişâhım

Kaynakça

M. Fuad Köprülü, *Türk Saz Şairleri I*, Millî Kültür Yayınları Türk Dili ve Edebiyatı, seri nr. 01-3, Güven Basımevi, Ankara 1962, s. 401, 455-456.

D. Âşık Sâdık Baba

Asıl adı Hüseyin'dir. Malatya ili Hekimhan ilçesine bağlı Güvenç köyünde 1 Mart 1771'de (rûmî 1187) dünyaya geldi. Babasının adı Kurada Ali'dir.

Genç yaşta şöhrete erişmiştir. Ancak hiçbir öğrenim görmemiş, ümmî bir âşıktır. Şiirlerinde "Sâdık" mahlasını kullanmıştır. O sebeple halk arasında "Sâdık Baba" olarak sevilip sayılmıştır.

Küçük yaşta Sivas'ın Karaözü köyüne göç etmiş, 25 yaşına kadar bu köyde kalmıştır. Daha sonra Hekimhan'ın Basak (Başak) köyüne yerleşmiştir. Şiirlerini bu köyden Molla Bektaş adlı birisi deftere geçirerek toplamıştır. Şiirlerinin günümüze intikali bu defter sayesinde olmuştur.

Sâdık Baba daha sonra 35 yaşında kendi köyü Güvenç'e gelip yerleşmiştir. Köyünde iken evlenmiş ve çocukluğa kavuşmuştur. Köyünde çiftçilik yaparak hayatını devam ettirmiştir. 8 Mart 1837 tarihinde ölen Sâdık Baba'nın mezarı, bugün kendi köylüleri ve çevre köylülerince kutsal bir mekân olarak ziyaret edilmektedir.

Sâdık Baba, tarikat meclislerinde kendini yetiştirmiş, vahdet-i vücûd anlayışını benimsemiş bir tasavvuf ehlidir.

Kumrala yakın sarı saçlı, uzunca bıyıklı, sarı sakallı, orta boylu, sakin tabiatlı, kendi hâlinde sessiz bir insan olarak tarif edilmektedir.

Şiirlerinde dinî, tasavvufî ve didaktik unsurları kullanmış, din ve tarikat ulularını övmüştür.

Bugün bile Güvenç köyünde Sâdık Baba'nın torunları yaşamaktadır.

Şiirleri ve hayatı Avukat Cemal Özbey tarafından derlenerek 1957 yılında 4100 dörtlük olarak yayımlanmıştır.

Bazı Şiirleri:

GÖNÜLE ÖĞÜT

Gönül selâmını kâmile söyle
Aha olmayınca açma dükkânı
Ariflik manâsın sor sual eyle
Muhterisiz yerde olma lisanı

Cahil ikrar eder ehlinde durmaz
Burda ağlamayan o demde gülmez
Yalan ile iman bir yerde olmaz
Neden mâruf yalancının imanı.

Cümle âlem gezer arar Hak deyi
Arif ifşâ eder kula bak deyi
Nehi münkir inkâr eder, yok deyi
Men ademde gördüm Hakk'ın ihsanı

Yerde değil, gökte değil ya kande
Acep Hak mihman mı ola bu tende?
Velâkat kerremna beni ademde
Kimse bilmez kimde mihman cananı

Almayana değil sözüm alana
Gerçekler yuf dedi kalbi yalana
Canım kurban olsun halden bilene
Sâdık'a bildirdi küll-i noksanı

GÖNÜL SEYYAH OLMUŞ

Gönül seyyah olmuş şu âlem için
Hûblar perde çekmiş sultanı gördüm
Götüren pîr amma kendi nevcivan
Selmanın çığninde oğlanı gördüm

Günde bin bir kulun ismini yazar
Kimisi pinhanda kimisi gezer
Cebrâil sorucu Ali'den nazar
Derde şifa veren Lokman'ı gördüm

Zeynelâbidîn'dir erkânı çalan
Bakırdır önünde kılavuz olan
Ca'fer-i Sâdık'tır meydana gelen
Hakikat babında mihmanı gördüm

Hasan ile Hüseyin'in atası
Cümle evliyanın gerçek palası
Dört kapının kırk makamın ortası
Hakikat babında dehmanı gördüm

Hasan Ali Askeri çekti bayrağı
Mehdi Ali Resûl erenler beği
On ikidir yerin, göçün direği
Sâdık'a ders veren şapkanı gördüm

SİNE DAĞLAMA

Nar-ı fırgat ile hasret eyyamı
Sineler dağlamak bana mı düştü?
Çekip bülbül gibi zâr-ı figânı
Karalar bağlamak bana mı düştü?

Geçti gurbet elde ömrüm yel gibi
Eyvah ben de gülemedim el gibi
Mâh-ı martta akan coşkun sel gibi
Cûş edip çağlamak bana mı düştü?

Sâdık intizarım gözüm yollarda

Âhım kaldı bülbül gün güllerde
Gâhı sahralarda gâhı çöllerde
Ah edip ağlamak bana mı düştü?

Kaynakça

Cemal Özbey, *Sadık Baba Hayatı ve Deyişleri*, Ankara 1957, 176 sayfa
Osman Kazancı-Mehmet Yardımcı, *Hekimhan Folkloru ve Hekimhanlı Halk Şairleri*, Açıksöz Yayınları, Malatya 1993, s. 77-100.
Ahmet Şentürk-Mehmet Gülseren, *Malatyalı Şairler Antolojisi*, Malatya 1990, s. 105.

E. Sâdık Baba

XIX. yüzyılın son yıllarına kadar yaşamış bir şairdir. Çamlıca Tekkesi'ne bağlı bir Bektaşî'dir. Deniz subaylığından (bahriye zabıtlığı) emekli olduktan sonra İstanbul beytülmâl sermünâdîsi (mal müdürü) olmuştur. Çamlıca Bektaşî Tekkesi babası Ali Nutkî Efendi'nin kayınpederidir.

1899 yılında (Hicrî 1315) öldüğü sanılıyor. Hayatı hakkında fazla bilgimiz bulunmuyor.

Sâdık Baba şiirlerinde zamanında yaşayan tarikat önderlerini anlatmaktadır. Yaşadığı bazı konu ve durumları aydınlatmaktadır. Dili sade olup akıcı bir üslûbu vardır. Şiirlerinde "Sâdık", "Sefil Sâdık" mahlasını kullanmaktadır.

Şiirleri:

- 1 -

Anka meydân alamaz uçmak ile
Meydân alan türâb olur hâk olur
Her can âşık olamaz içmek ile
Âşıkların sinesi de çâk olur

Âşıklık bir ilim her can fark etmez
Farketmiyen kişi menzile yetmez
Câhile söylesem bin söz kâr etmez
Kâmilin sohbeti yeke yek olur

Mü'min ol duvara kılma secdeyi
Rabbim ayırd eder yoksulu bayı
Bir gönüle iki yapma sarayı
Hemi mamur hemi viran tek olur

Divâneler hoş seyr-eder âlemi
Hak sana çalmıştır levh ü kalemi
Eğer ârif isen dinle kelâmı
Kızıoğlan kız olan süttten pâk olur

Karaçalıya aşu ursoran gül olmaz
Sarrafin elinde altın, kül olmaz
Sâdık der bu dünya bîvefâ kalmaz
Gerçek olan don değişir pâk olur

- 2 -

Tarikatın binâsını kurunca
İptida şânına yektâ dediler
Ali ile Muhamed'in şânına
Çar anâsır noktasını kodular

Evvel ismi yektâ idi çâr oldu
Hadîs-i Lahmüke lâhmî var oldu
Hazret-i Fâtıma anda sırır oldu
İkisi bir nurdan elma dediler

Hak emreyledi dört melek geldi
Hakk'ın emri ile nûrlar halk oldu
Azrail İsrâfil bir hamle saldı
Anda gözcü oldu kırklar yediler

Kudret kalemi kâf ü nundan yazar
Müminler aynına kılmışlar nazar
Herkesine uzaktan benim der gezer
Hamdülillâh bize indi bâdeler

Er odur ki yetmiş ikiden çıka
İptidâ farz olan benliğin yıka
Sâdık der niyazım gül yüzlü şaha
Mümin için sağ elinde bâdeler

- 3 -

Ol Arş-ı rahman bu arşta yok iken
Ezelî kandili tutandır Hayder
Cihan derya iken yer gök su iken
Arşın binasını çatandır Hayder

Muhammed'i yarattı öz nurundan
Bir Zühre yıldızı doğdu alnından
Eridi halloldu hem gevherinden
Katresin ummana katandır Hayder

Kudret tarafından üç melek geldi
Cebrâil emretti eflâke saldı

Anda coşan nuru ikiye böldü
Can hasret kalemin çalandır Hayder

Nur ile keffeyni hisar eyliyen
Fetahnâ suresin beşâr eyliyen
Mağribden maşrika nazar eyliyen
Mu'cizâtın topun tutandır Hayder

Adem' ata ayrılmazdı zâtından
Bir bağ halkeyledi kendi katından
İşâret eyledi hurma çöpünden
Boz divin bendini çatandır Hayder

Hak sevdi severdi koymadı gamda
Cebrâil ulaştı çile tamamda
Muhammed mi'râca vardığı anda
Aslan olup yola yetendir Hayder

Sefil Sâdıık Hak'tan dile çâreyi
Lutfeyle tabîbin sarsın yâreyi
Aman şâhım ıssız koyma sâreyi
Çağırınca ulaşır yetendir Hayder

- 4 -

Nurunu nurundan halketmiş hudâ
İsmile müsemma genç Ali Baba
Cemâlin görenler bakmaz mir'ata
İsmile müsemma genç Ali Baba

Saklama cemâlin gel bize göster
Cemâlini gören canlar ne ister
Müyesser olmıyan kapunu bekler
İsmile müsemma genç Ali Baba

Hem sıfâtu zatı nur ile tenvir
Kendin bilen âşık hemen gel can ver
Aşkına içelim saki bir dem ver
İsmile müsemma genç Ali Baba

Bu fakir **Sâdıık** hem kemter gedâdır
Kapında kul olmak cana sefâdır
Vallahi billâhi medhe sezâdır
İsmile müsemma genç Ali Baba

- 5 -

Biz esrâra olduk aşna
Durmuşuz adû taşına
Belâsı kendi başına
Biz Bektaş fukarâsıyız

Nuri Baba Hakk'a gitti
Şübhesiz dîdâra yetti
Nutkî'yi bize bahş etti
Balım'ın budalasıyız

Câlis oldu Nutkî Baba
Döndü yüzün bizden yana
Niyâz eyleriz hep ana
Biz Bektaş fukarâsıyız

Şereflendi dergâhımız
Bu bizim iftiharımız
Terketmişiz hep varımız
Biz Bektaş fukarâsıyız

Aşk olsun bu kemâline
Yüz sürdü pîrin hâkine
Nur yazılmış cemâline
Biz Bektaş fukarâsıyız

Her kime eylese nazar
Yüreği ol anda yanar
Elinden içenler kanar
Biz Bektaş fukarâsıyız

Dede Baba'nın bir gülü
Oldu Çamlıca bülbülü
Muhibbâna pek sevgili
Biz Bektaş fukarâsıyız

Medhin eyler dâim **Sâdık**
Dür olsun münkir münâfık
Nutkî Baba doğru nâtık
Balım'ın budalasıyız

Kaynakça

Turgut Koca, *Bektaşî Nefesleri ve Şairleri (13. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Kadar)*, Naci Kasım, İstanbul Maarif Kitaphanesi, İstanbul 1990, s. 568-569, 903-906.

Abdülbaki Gölpınarlı, *Alevî-Bektaşî Nefesleri*, Remzi Kitapevi, İstanbul 1963, s. 231-211.

Saadettin Nüzhet Ergun, *Bektaşî Şairleri*, İstanbul 1930, s. 322-336.

Saadettin Nüzhet Ergun, *Bektaşî-Kızılbaş-Alevî Şairleri ve Nefesleri*, (I, II), İstanbul 1955, (III) İstanbul 1956, s. 17.

Cahit ztelli, *Bektaşî Glleri, Alevî-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, İstanbul 1973 (Şubat), s. 43-44, 132, 386.

İsmail zmen, *Alevî-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, IV, XIX. Yüzyıl, Ankara 1995, s. 261-263.

F. Zileli Sâdık Baba

Aslında Zile'den üç "Sâdık" yetişmiştir. Bunlardan biri XIX. yüzyılda Zile'de yaşamış Bektaşî bir âşık olan ve "Sâdık" mahlaslı şiirlerine rastladığımız şairdir. Bir şiirinde 1273 tarihi geçmektedir ki milâdî 1858 yılında hayatta olduğunu öğreniyoruz. Cnklerde şiirlerine rastlanmaktadır. ğreniminin az olduğunu tahmin ettiğimiz bu âşıkın şiirleri orta derecede başarılıdır.

Yalnızca bir şiirini örnek olarak vermekteyim:

ÇEVİRİLİR

İptida eliftir Hakk'ın kelâmı
Lâmdan irşad olan bire çevrilir
Doğruyu söyleyen çekmez elini
Üstad meydanında kâre çevrilir

Özünü kaynatıp coş eylemeyen
Kahrını lutfunu nş eylemeyen
Tuttuğu demanı baş eylemeyen
Döner ikrarından boşa çevrilir

Her kim fehmetse üç ile beşi
Gönül zebn eyler nefsin ateşi
Kimisi yaz ister kimisi kışı
Kimi goncayım der hâre çevrilir

Halis âşık gevher alır dr satar
Âşıklar ariften ykn tutar
Ahmak dünya için kaygıya batar
Sofraların simi zâre çevrilir

Sâdık gonca için okşar dikenini
Mümin olan ne'yler benliğı kını
Duru pak sanar ya herkes kalbini
Temiz tutsa bir ikrara çevrilir

Zileli ikinci âşık "Sefil Sâdık" olarak tapşırın şairdir ki 1917 yılında Damıderesi köyünde doğmuş yine aynı köyde 1952 yılında ölmüştür. Asıl adı Sadık Karadağ olan âşık bir Alevî-Bektaşî'dir. Bir şiiri şöyledir:

UYMUŞ

Düşüne düşünce fikir eyledim
Duman da dağlara ne güzel uymuş
El bağlayıp Hakk'a ziyaret ettim
Lânetlik şeytana ne güzel uymuş

Erenler cemine sererler halı
Ben deli değilim sen ettin deli
Dünyanın ışığı Hazreti Ali
Zülfikâr Düldül'e ne güzel uymuş

Sefil Sâdık söyler kendi kendine
Esme rüzgâr esme yârin pendine
Kurdu kuşu bendeylemiş kendine
Mühür Süleyman'a ne güzel uymuş

Zileli Sâdıklardan üçüncüsü Âşık Sâdık Baba'dır. Asıl adı Sadık Doğanay'dır. 1933 yılında Yücepınar köyünde doğmuştur. Zileli Kemter Baba'nın torunu, Âşık Sefil Ednâ (Abuzer Doğanay)'nın yeğenidir. İki gözü de doğuştan görme engelliydi. Ustası, amcası Âşık Sefil Ednâ'dır. 23 Ocak 1979 tarihinde Yücepınar köyünde ölen âşığımız güzel saz ve keman çalıyordu. Alevî-Bektaşî olan Sâdık Baba radyoda mahallî sanatçısı olarak çalışmıştı.

"Vay dünya dünya fanisin dünya/Aşk ile pervane dönensin dünya" nakaratı ile Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu repertuvarlarına girmiş türküsü şöyledir:

VİRANELER VAR

El vurup yâremi incitme tabip
Bilmem sıhhat bulmaz hicraneler var
Dert vurup yâremi eylersin derman
Her can kabul etmez viraneler var.

Teşebbüs yâreler figane başlar
Bilmem ki Cenâb-ı Mevlâ ne işler
Ol adûler bize meyhur demişler
Daha bizden özge mestâneler var.

Dert ehli olanlar dergâha gelir
Elbette arayan dermanın bulur
Sâdık der ki kimde ne var kim bilir?
Geşt ü güzar ettik, elde neler var?

Kaynakça

Mehmet Yardımcı, *Yüzyıllar Boyu Zileli Halk Ozanları*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1983, s. 32-38, 70, 76-81.

Emir Kalkan, *XX. Yüzyıl Türk Halk Şairleri Antolojisi*, Kültür Bakanlığı Yayınları: 1295, Ankara 1991, s. 412-413.

JUNACKA SLAVA TURAKA U POEZIJI CRNOGORSKOG KRALJA NIKOLE

Prof. Dr. Novak KILIBARDA
Karadağ

Knjaz Nikola I Petrović (1842-1921) iskazao je dva svoja stava prema Osmanskom carstvu, odnosno Turcima. Prvi njegov stav značio je beskompromisni prkos prema turskoj sili koja je takoreći stalno kretala na Crnu Goru od Karlovačkog mira 1699. godine pa nadalje. Upravo, povlačenjem Osmanlija iz srednje Evrope Rusija je potražila svoje interese i u Crnoj Gori što je značilo da počinje, kako bi pjesnik rekao, crnogorska borba neprestana protiv Osmanskog carstva kojemu je Crna Gora oficijelno pripadala sve do Berlinskog kongresa 1878. godine. Knjaz Nikola se svojim antiturskim, što je značilo i antiislamskim stavom uklapao u takav stav hrišćanske Evrope koji je neprekidno trajao od Prvog krstaškog rata pa nadalje. Taj jako naglašeni antiislamski i antiturski naboj posebno je uobličen u Njegoševom Gorskom vijencu. Mnogo više u "Gorskom vijencu" nego u usmenoj deseteračkoj poeziji koja je prethodila Njegošu kao prirodna lektira iz koje, po prirodi stvari, izrasta "Gorski vijenac" kao ep što stoji na homerskom prelazu usmene u pisanu književnost. Prema tome, postojali su svi uslovi da knjaz Nikola, kao pjesnik, bude na istoj antiislamskoj i antiturskoj visini koju je uspostavio njegov prethodnik i genijalni pjesnik Njegoš. Međutim, moglo bi se reći da je antiislamski i antiturski napon u poeziji knjaza Nikole smanjen u onoj mjeri koliko je Njegoševa pjesnička snaga bila nedostižna za knjaza Nikolu. Ali, ta proporcionalnost nije posljedica razlike u pjesničkim temperamentima Njegoša i Nikole I, nego je posljedica razlike između njihovih viđenja Crne Gore i njene budućnosti. Njegoš je bio u prilici da ne pretpostavlja razlamanje Turskog carstva koje bi značilo povratak izgubljene državnosti Crne Gore, pa je sva njegova aktivnost kao državnika, političara i pjesnika bila usmjerena pravcem koji znači borbu neprestanu za očuvanje nepriznate crnogorske samostalnosti. Njegoševo zdušno pozdravljanje autonomističkog pokreta Husein - kapetana Gradaševića više je znak solidarnosti sa poislamljenim Slovenima Bosne koji nastoje da očuvaju svoju prepoznatljivost u okvirima Osmanskog carstva nego što je poklič podrške da se ruši to carstvo. Potezi Osman-paše Skopljaka koji su značili grabljenje ostrva na Skadarskom jezeru što su od vitalnog značaja za Crnu Goru i njegova propaganda u obliku mita simbolično predstavljaju takvu politiku Turskih vlasti kako onih u Travniku i Mostaru tako i drugih u drugim okolnim crnogorskim mjestima. Prvi Omer-pašin pohod na Crnu Goru više je Njegošu sugerirao uvjerenjem da Porta hoće, već definitivno, da se obračuna sa Crnom Gorom, nego što je otvarao prostore da bi Njegoš sagledao oslabljenu moć Turskog carstva koja se pokazuje u činjenici da se samo krajnje rigoroznom egzekutivom može održati anahroni organizam prestarjele carevine. Dakle, u prilikama stalne odbrane Crne Gore i u prilikama stalne podrške od strane Ruskog carstva da se vodi borba neprestana s Turcima Njegoš je do krajnje isključivosti doveo svoj antiturski i antiislamski stav. Jednostavno rečeno, u Njegoševoj svijesti nije se zasnivala misao

o kakvoj multietičnosti i viševjerskoj zajednici Crne Gore, on je svega sebe posvetio isključivo ortodoksnoj, odnosno pravoslavnoj Crnoj Gori. Baš zbog toga on će Kosovski mit dovesti do svetog kulta, njegov Crnogorac "krstu služi, a Milošem živi". Ništa manje Njegoš nije isključiv ni kada su u pitanju katolici. Čak bi se moglo reći da u Gorskom vijencu Crnogorci jednako mrze Turke i Latine s tom razlikom što ove potonje i preziru. To osobito pokazuje vojvoda Draško svojim viđenjem Mletaka, kao i neki drugi glavari svojim viđenjem mletačkog Kotora. Možda, u krajnjoj konsekvenci, veliki pjesnik odaje svoju intimu, odnosno svoje služenje ljepoti, kroz apoteoznu pjesmu Mustaj-kadije o Stambolu. S druge strane, ta apoteozna pjesma, koja je odista pjesnički savršena oda ljepotama Stambola, upućuje na činjenicu da je, kult žrtvovanja ovozemaljskih ugodnosti za postizanje nebeske astralne postojanosti, Njegoš isticao kao ideal njegovih Crnogoraca koji ih i obdržava između orijentalnih hedonista i zapadnog licemjerja. No, kako bilo da bilo, Njegoš je bio u prilici da se i kao državnik i kao pjesnik čitav uklopi u kanon hrišćanske Evrope da islam treba protjerati u Aziju odakle je i došao. Često isticanje Njegoševa genocidnog stava, koji je evidentan u Gorskom vijencu, rizikuje jednostranoat zaključivanja ako se Njegoševa skromna državnička i epohalna pjesnička pojava ne osmotri u kontekstu istorijskih i političkih prilika kako njegova vremena tako i neprekinutog nastojanja hrišćanske Evrope da se obračuna s Osmanskim carstvom što je značilo i sa islamom na svojim teritorijama.

Knjaz Nikola pripada drugačijim prilikama u Crnoj Gori. Njegov prethodnik, knjaz Danilo prekinuo je teokratsku vladavinu u Crnoj Gori što svakako nije urađeno bez ruskog upliva, a prelazak na svetovnu vlast više je pretpostavljao samostalnost Crne Gore nego što je pretpostavljala teokratija. Uostalom, Danilo je direktno iz Rusije došao na knjaževski prijesto što nije prošlo bez otpora kako od strane drugih pretedenata na nasljedstvo tako i od kolektivnog uvjerenja koje osobito definiše izjava narodnog mudraca Sule Radova – da je Crna Gora s knjazom što i brod u kamenici. Ta izjava narodnog mudraca i plemenskog prvaka tokom Njegoševe vladavine ima značajnije konotacije nego što bi se na prvi pogled moglo zaključiti. Naime, Sula Radov izražava kolektivnu pamet pravoslavnih Crnogoraca koja je značila održavanje vjere i moralnih uzusa bez pretpostavljanja mogućnosti da Crna Gora ode onim putem kojim će odista otići poslije Berlinskog kongresa. Mladi knjaz Danilo razglavarao je narodnog mudraca Sulu i čak će na njegov račun kasnije praviti podsmješljiv viceve. Naime, kad je jednom prilikom knjaz okružen pratnjom srio Sulu Radova sa pohabanim džemadanom i u šupljim opancima podsmjehnuo se i nešto dobacio na njegov račun. Sula je odgovorio: "Gospodaru, jednu riječ rekoh te ovakav džemadan stekoh". Dakle, knjaz Danilo okreće kormilo Crne Gore na nov pravac činjenicom da je mitropolita poslao u manastir da se bavi crkvenim poslovima bez upliva u vlast koju predstavlja svemoćni knjaz. Knjaz Danilo će donijeti i zakone koji sabijaju plemenski i bratstvenički separatizam i partikularizam. Izdavaće i rigorozne naredbe da se kažnjavaju postupci s prostora narodnog fanatizma koji su upravo predhrišćansko nasljeđe. Knjaz Danilo se okreće zapadu pa će doći do pariškog sastanka sa francuskim carem Napoleonom III. Kaznena ekspedicija koju je, pod komandom

svoga brata vojvode Mirka, poslao na Kuče, posebno naglašava karakter svetovne vlasti koju je knjaz Danilo utemeljio u Crnoj Gori. Ovdje je karakteristično podsjetiti se jednog detalja iz knjige Vuka Karadžića "Crna Gora i Boka Kotorska" opisujući krvnu osvetu u Crnoj Gori i karakter plemenskih i bratstveničkih raskola napominje kako je Crnogorac u stanju da kaže da se ne boji ni gospodara ni osvjetnika dok mu je Skadra, Spuža i Nikšića. Iz ovoga se može izvući sljedeći zaključak. Odbjeg crnogorskog građanina koji bježi od kazne ili osвете u turski grad i stavljanje sebe u službu Turaka, nije smatrano sramotom nego oblikom egzistencijalne politike. Poznati su slučajevi istaknutih lica koja traže spas u turskim gradovima, takvi su bjelopavlički vojvoda Risto Bošković i crmnički kapetan Markiša Plamenac. Ispred surova egzekucije koju je na Bjelopavliće poslao knjaz Danilo, vojvoda Bošković, koji je inače bio zet knjažev bježi u Skadar. Pejo Nikčević, plemenski prvak iz Pješivaca, izmiče rođačkoj krvničkoj osveti i bježi u Nikšić. On će se tamo uključiti u boračke buljoke Nikšića koji su, takoreći, u stalnim okršajima s Crnogorcima. Zaslužiće Pejo visok junački rang u Nikšiću što će preći u njegovu epsku slavu. Uvidjevši opasnost koju takav Pejo nanosi njegovom plemenu, vladika Petar I učinio je da se peju sve oprosti i da se vrati u svoje Pješivce. I Pejo se vratio, kao što će se vratiti i vojvoda Bošković iz Skadra. Na njihove likove, na njihova brtastva i na njihove potomke nije pala ni sjenka izdaje i sramote. Što znači da postupci ljudi koje smo pomenuli nijesu poprimali oblik izdaje, nego kao što rekosmo, to su bili gestovi nužnosti. Na tom prostoru ipak je najkarakterističniji slučaj Markiše Plamenca. On svoj postignuti ugled Crmničkog kapetana i značajno povjerenje koje je imao kod vladike Rada, zamjenjuje prebjegom kod skadarskog vezira koji će mu dati cijenjeni položaj na graničnim utverdama prema Crnoj Gori. Iz svega ovoga može se izvući zaključak da su Crnogorci tokom dvjestagodišnjeg otpora Osmanskom carstvu branili svoje teritorije od haračlija i učvršćivali svoju odlučnost da ostanu u vjeri u kojoj su, više nego što su, čak na najudaljenijem horizontu, mogli pretpostavljati osamostaljenje Crne Gore. I sa političke i sa socijalne i sa psihološke strane to je bilo normalno. Ni najmoćnije sile, kakve su bile Venecija, Austrija i Rusija, s kojima je crna Gora, takoreći, u svakodnevnom dodiru nijesu se odnosile prema turskom carstvu kao privremenom okupatoru evropskih teritorija nego kao prema svjetskoj sili koja se ustalila na tim teritorijama. E pa, Crna Gora, koju je Ruska carska i pravoslavna propaganda podstakla na otpor prema Turcima, nije valjda mogla imati profetsku pamet koja nostradamusno sagledava budućnost. Uostalom, i u "Gorskom vijencu", na osnovu koga sagledavamo sve suštinske istine o Crnoj Gori, kao što u "Ilijadi" čitamo sve suštinske istine o kritsko-mitenskoj civilizaciji, nema ni traga od kakve primisli da se Osmanskom carstvu može vidjeti kraj na evropskim prostorima. "Gorski vijenac" je slika akcija za održanje pravoavslavnog entiteta u Crnoj Gori i suštinski ništa drugo.

Razgraničenjem, pa iako je bio relativnog značenja, Crne Gore i Turske poslije Grahovačke bitke ukazali su se prvi znaci mogućnosti da Crna Gora povrati svoju kompletnu državnost. S toga polazišta kretaće nov odnos kako kolektivne svijesti crnogorske, tako i crnogorskog gospodara prema Osmanskom carstvu, i posebno

prema islamskom življu na prostorima na koje reflektuje Crna Gora. Umjesto Njegoševih uzdaha, koji se mogu pročitati u njegovoj prepisci sa Osman-pašom Skopljakom i u izjavama povodom autonomnog pokreta Husein-bega Gradaševića, umjesto uzdaha što "poturčena braća" kao potomci slavni srpskih porodica ne pretpostave svoju etničku pripadnost vjeri, knjaz Nikola će toj "poturčenoj braći" pristupiti iz onog ugla koji se oformio pomenutim postignućima knjaza Danila. Naime, Nikola je već mogao pretpostaviti da treba računati na Muslimane s teritorija koje će pripasti crnoj Gori kao na građane Crne Gore što će se i stvarno desiti poslije Berlinskog kongresa i poslije prvog balkanskog rata . može se reći da je knjaz Nikola imao jedan tajni i drugi javni odnos prema islamskom življu teritorija koje će pripasti Crnoj Gori. Poznata su njegova pisma i proglasi svojoj "braći muhamedanskog zakona" koje poziva da se ne suprotstavljaju crnogorskoj oslobodilačkoj vojsci. Da se manu Turaka Osmanlija, obećava im sva prava građanska i vjerska, u svojoj državi. Tajno je međutim, knjaz propagirao iseljavanje Muslimana s rečenih prostora, pa je kao što se to uvijek radilo u historiji makjavelistički planirao poteze koji siju strah kod tog življa kao sredstvo za bjekstvo i iseljavanje. Ipak, više je on računao na javnu propagandu koja je upravo realističnije pretpostavljala rezultate nego drugi vid njegove propagande.

Prvi vid svoje političke propagande knjaz Nikola je jako potpomogao svojim pjesmama u slavu turskog junaštva u kojemu su Bošnjaci imali svoje elitne iskaze. Ne treba zaboraviti da je knjaz Nikola bio obrazovan čovjek, ne treba zaboraviti ni njegovu visprenost da sagledava društvene i historijske neminovnosti. Parlamentarne monarhije već su bile ustaljena stvarnost u značajnim evropskim državama, Nikola je znao da svoje ambicije – da vrati Crnoj Gori ne samo teritorijalna prostranstva nego i kraljevsko dostojanstvo, može postići ako svoju vladavinu bude usaglašavao sa zakonskim normama evropskih monarhija. Jeste, ruski car kao crnogorski poočim i svjetlost sa istoka, bio samodržac, ali kao što rekosmo, knjaz Danilo je već bio proputio crnogorski odlazak na zapad, evropske parlamentarne monarhije upravo su ukazivale na anahronost ruskog samodržavlja. Nikolino krunisanje za kralja 1910. godine nije motivisano ni geostrateškim značenjem Crne Gore ni njenim prirodnim bogatstvima na koja neko računa ni njenom vojnom silom koja bi mogla biti dobar saveznik, nego upravo "evropski tast, kako su Nikolu I nazivali zbog udaje svojih kćeri sa krunisane glave u Evropi, pribrao je impozantne historijske realije Crne Gore i svoju prominentnost da se prilagodi normama parlamentarnog monarhizma te je bez većih problema na svoju glavu stavio krunu koju je još 1077. godine Dukljanskom knezu Mihailu Vojislavljeviću podario papa Honorije VII.

Dakle, od dolaska na knjaževski prijesto 1860. godine knjaz Nikola je, kako je konstatovao Trifun Đukić, bio pjesnik u politici i političar u poeziji. Ta konstatacija odista stoji. Vladati 60 godina u plemesko-bratstveničkoj Crnoj Gori, balansirati između velikih sila Turske, Austrije i Rusije, izvojevati oslobodilačke bojeve u Veljem ratu od 1876-1878. godine zaista naivno povjerovati da će mu velike sile

dozvoliti da zadrži osvojeni Skadar i još naivnije romantičarski upasti u interese Srbije kad je izbio Prvi svjetski rat mogao je da čini državnik i političar od strateške koncepcije, taktičke mudrosti, ali i od pjesničke boemske naivnosti. Zato je on pjesnik u politici. Za razliku od svoga nedostižnog pjesničkog predčasnika Njegoša koji je u široku maticu poezije uvrnuo potoke svoje politike, Nikola je u tanki tok svoje poezije okrenuo nabujale dotoke svoje politike. Niti se u Njegoševoj pjesničkoj vodi primjećuju utoci, a rječicu Nikoline poezije preplavili su dotoci politike.

Dva izoštrena primjera Nikoline političke poezije su pjesme "Ženidba bega Ljubovića" i "Turčin".

Da je knjaz Nikola imao sposobnosti da predviđa budućnost Crne Gore, koja će se ostvariti poslije Berlinskog kongresa 1878. godine, pokazuje osmeračka rimovana balada o ženidbi bega Ljubovića. On je tu pjesmu napisao još 1868. godine, dakle, prije Berlinskog kongresa kojim će teritorije s muslimanskim življem pripasti Crnoj Gori. Muslimanska pjesma o ženidbi tog bega zapisana je mnogo kasnije, nju će Kosta Herman zapisati krajem XIX vijeka. Ovdje se sada otvara pitanje kako je mladi knjaz mogao znati za tu pjesničku legendu. U usmenoj crnogorskoj epici koja je, ipak, bila prva Nikolina lektira, a koja je najzgušnjija u "pjevaniji Sime Milutinovića" i Njegoševom "Ogledalu srpskom" nezaobilaze se junački i moralni podvizi neprijateljske strane. Evo nekoliko primjera. Pjesnik-pjevač Todor Ikov iz Pipera saopštio je više pjesama s tematikom iz crnogorsko-turkse ratničke povjesnice. Jednoj od tih pjesama Vuk Karadžić je dao naslov "Čovjek-paša i Mihai čobanin" zato što u njoj turski paša iskazuje izvanredni moral. U crnogorskim pjesmama postoji takozvano "prebijanje" poslije oružanog okršaja. Naime, procjenjuje se značenje poginulog Crnogorca prema značenju poginulog Turčina, a nekih puta zapaljena crkva mjeri se prema značaju velikih junaka koji su poginuli na drugoj strani. Tako se kaže da prebijaju Jagličića za Mićunovića, a crkvu u Bjelicama za poginule begove Ljuboviće. Onaj humor kojim se Njegoš poslužio kad daje likove hodže Brunčevića i popa Mića vidi se u crnogorskoj usmenoj pjesmi u kojoj prebijaju "iz Foče hodžu Sulejmana / za ćoroga Vranca roganoga". Na fonu takvih odnosa treba pomenuti i bega Čengića koji propusti svoga pobratima Mikca od Rovina da se pokloni Čehaj-paši, odnosno Mikac prevari svoga pobratima te obnovi Obilićevski podvig pod šatorom travničkog vezira Čehaj-paše. Dakle, imao je knjaz Nikola moralnu i pjesničku prethodnost u koju se uklopio obrađujući pjesničku legendu o ženidbi bega Ljubovića. Međutim, Nikola je imao i drugi cilj kad je pjevao ovu pjesmu. No, da nešto vidim o prvom cilju. Kao budući gospodar Crne Gore u kojoj će znatan dio stanovništva činiti Muslimani, Nikola je glorifikativno isticao plemeniti junački soj begova Ljubovića iz Nevesinja. Ti su begovi, kako to pjesma zaokružuje, imali najviši rang ugleda na prostorima mnogobegovite Hercegovine. Pjesma kaže:

Trista bega na Hercegovini,

Trista bega, dvjesta alajbega,
A kad beže Ljuboviću dođe –
Tu ne bješe bega đavoljeg.

Kad su se prorijedili begovi u toj porodici jer su izginuli u mnogim bojevima na širinama Turskog carstva, mladi beg Alija zaprosio i isprosio djevojku na Zagorju, u Čengića koji su po svom ugledu bili odmah uz Ljuboviće. Ali, nabaci se skorojević, beg bez pedigrea, Osman Lakešić iz Mostara te pretprosi isprošenicu mladog Alije. Koristio je Lakešić svoje novonabujale zasluge i bliskost s mostarskim vezinom te nasrnuo na čast njemu nedostižnih begova Ljubovića. Nesuđeni đuveglja, mladi Alija dostojan slavnim precima, sprema se na megdan na jahalcu Lakešiću. Skorojević Lakešić ne samo što je preprosio djevojku nego hoće da unizi Aliju zahtjevom ili da mu svoga Vranca vodi pod djevojkom, ili da mu izađe na megdan. Mladi Ljubović, dostojan svojih predaka izabrao je megdan. Ali majka tajno noću spremala nasrtnome begu Lakešiću i uzima sablju od svoga sina. Zaista, ovo je tematsko čvorište oko koga bi se mogao zabaviti najveći romanopisac. Pjesnik prvo ističe junačke podvige predaka da bi se uvjerljivo pokazalo kako ih nastavlja Alija. Tu je materinska briga koja ne pita za klasu, pravdu i nepravdu, nego za život sina. Noću sluga marijan odvede Vranca begu Lakešiću. Lakešićevi svatovi u eksploziji veselja i šarenila idu na Zagorj, obliveni rujnim vinom skidaju anterije i kabanice sklanjajući ih pored puta dok se ne vrate s djevojkom. A onda kad su se vraćali viša sila izvede pravdu na put. Zametnuo se oblak, ubrzo se stislo nebo, ukrstili su se vjetrovi, sjeverne mećave zamele su staze i bogaze, pijani svatovi su se posmrzavali, sve je prekrila pravedna tama snježne bjeline, samo Vranac Ljubovića s djevojkom kojoj su vjetrovi odnijeli nevjestaćki zar i duvak ide kroz noć putem božje pravde. Njiskom Vranac uz sami cik zore oglasi ispred dvorova bega Ljubovića da je božja pravda pobijedila.

U Nikolinoj pjesmi nema ama baš ni traga od primisli da je to druga strana, da su to Turci, tu nema baš nikakve ograde s pravoslavne strane. Tu se govori o soju i nesoju, o pravdi i nepravdi, govori se o vremenima koja znače strminu, a ne uzvisinu Osmanskog carstva. Nikola je takvom pjesmom jednostavno zadovoljio i agonalni i plemićki afinitet, bolje reći zadovoljio je Muslimane velikim poštovanjem koje ukazuje crnogorski vladar prema njihovim ljudskim vrijednostima. Nikolina pjesma "Ženidba bega Ljubovića" biće toliko popularna da se u Crnoj Gori sve do skorašnjih dana teško mogao zamisliti veseli skup na kome se igra i pjeva a da se ne čuju početni stihovi:

Sitna knjiga na žalosnim
Ljubovića dvor doleće,
Alil-beg je čita, gleda

Pa je na skut majci meće:

Viği majko viği mila

Beg lakešić šta mi piše

Da Hajkuna vjerenica

Ne zove se mojom više...

I ovdje valja učiniti jednu napomenu. Pjesme su bile najznačajnije pomirnice na relaciji pravoslavci-muslimani na našim prostorima. Nije samo autoritet crnogorskog gospodara i za sluh prikladni rimovani osmerac unio u kolektivni sluh pjesmu o ženidbi bega Ljubovića, nego i pjesme "Hasanaginica" i "Omer i Merima" koje su bile bliske pravoslavnom narodu baš ništa manje no "Kosovka djevojka" i "Majka Jugovića". Možda se i apoteozni stihovi o Stambolu i ljepotici Fatimi u "Gorskom vijencu" na neki način ispredaju iz sposobnosti čovjeka da cijeni ljepotu ne pitajući se kome ona pripada. Tako ispada da i političke i pjesničke poteze kralja Nikole treba posmatrati u kompleksu društvenih i istorijskih kretanja Crne Gore tokom tzv borbe neprestane.

Knjaz Nikola je imao svakako i drugi cilj kad je pjevao ovu pjesmu. No, ne rekoh da bi trebalo odgovoriti na pitanje kako je on saznao za pjesmu odnosno za usmenu legendu o ženidbi Alije Ljubovića. To bi zasluživalo posebni osvrt, ali sada ćemo učiniti samo jednu napomenu. Već je u nauci pokazano da su putujući pjesnici-pjevači odnosno guslari pjevali pjesme birajući ih prema prilici u kojoj pjevaju. Filip Višnjić za taj, kako bi rekao Gerhard Gezeman, aed i rapsod u srpskoj poeziji bio rado viđen na begovskim zijafetima u Bosni, posebno na iftarskim svečanostima tokom ramazanskih noći. Nije Višnjić u begovskim sarajima pjevao o Bošku Jugoviću, koji po Kosovu razgoni Turke po buljuke, nego o ratničkoj slavi gazi-begova i preotimanju đavolskih ljepotica od strane krajiških vitezova. Takvi pjesnici – pjevači išli su od mjesta do mjesta kao pčela od cvijeta do cvijeta, svestrano radoznali Nikola imao je prirodne puteve kojim su mogle doći priče i pjesme o begovima Ljubovićima koji su, takoreći, stalna tema crnogorske usmene epike.

Nikolina pjesma "Turčinu" osobit je dokaz da je tačna ona konstatacija kako je knjaz Nikola I bio političar u poeziji. Ali da bi se shvatila ova pjesma treba prvo poznavati povod za njen nastanak.

U veljem ratu 1876-1878. godine, na pravcu crnogorskih oslobodilačkih trupa našao se i Bar, solidna utvrda sa značajnim brojem turske vojske. Odbranom utvrđenog grada komandovao je Selim-beg, domicilni spahija sa značajnim timarom u plodnom barskom polju. Elitne jedinice crnogorske vojske potrošile su i vremena

i municije da osvoje tursku tvrđavu, ali to im nije uspjevalo. Kad su prekinuli dotoke vode turskom garnizonu, Selim-beg je ponudio predaju, ali s uslovom da mu se poštuje vojnička čast. Predaja je ugovorena, došao je lično knjaz Nikola da primi poraženu tursku sablju iz ruku junačkoga Selim-bega. Kad je Selim-beg pristupao knjazu skotrljale su mu se suze niz obraze, a kad je prihvatio za sablju da je preda pobjedniku knjaz je rekao: "Zadrži je, junače, jer si je zaslužio". Taj gest poštovanja pobjednika toliko je ganuo pobjeđenog Selim-bega da će odlučiti da ostane "pod krilom crnogorskog gospodara", kako se tada govorilo. I ostao je Selim-beg na svom feudu u Baru. Do sada niko nije pokušao da egzaktno pretrese ovaj događaj koji odista ima volumen legende. No, kako bilo da bilo, turski feudalac ostao je na svom imanju u novopriznatoj državi Crnoj Gori. Onda događaji sa legendarnom aromom slijede. Ostalo je da se vjeruje da je Selim-beg namjeravao da se naseli na Cetinju, da podigne stanište adekvatno svom imanju i ugledu i da u avliji koja bi opasavala njegove dvore i timare podigne džamiju. Nije došlo do tog preseljenja, ali ostala je priča u koju se ne sumnja. Beg bi dolazio na Cetinje uz kakve knjaževske i državne prigode, što je svakako moglo značiti ne samo vraćanje poštovanja knjazu od strane Selim-bega, nego i političku vještinu crnogorskog gospodara da svoj odnos prema Selim-begu iskoristi kao dokaz da je benevolentan prema muslimanskom življu koji je na svojim imanjima ostao u Crnoj Gori poslije Berlinskog kongresa. U svakom slučaju, nijedan gest knjaza Nikole – ni građanski, ni pjesnički, ni državnički nije bio bez političke zaprške. Tokom jedne Selim-begove posjete knjazu i Cetinju, dogodio se incident koji je indikativan za kontekst društveno-političkih prilika onog vremena. Izgleda alkoholom raskvašeni perjanici dobacivali su nepristojne opaske Turčinu kad ulazi u dvor crnogorskog gospodara. Da je Selim-beg bio budni čuvar svoje časti pokazuje baš onaj trenutak kad je predavao sablju pobjedniku. Za poštovanje svoje časti odgovorio je odlukom da ostane u državi pobjednika. Tako osjetljivog čovjeka mogla se dojmiti i obična nekulturna dobacka livreisanog i vjerovatno nepismenog policajca. Uvrijeđeni ratnik i beg pristupio je gospodaru, požalio mu se da je doživio uvredu i zatražio pasoš da seli za Tursku. Knjaz mu je rekao da je momentalno sprešan no neka dođe po pasoš sutra u isto doba.

Dolazi Selim-beg u knjažev dvor uročenog trenutka. Kad tamo s gospodarom sva glavarska svita koja se zatekla na Cetinju. Beg učini temena, a knjaz mu zapovidi da sjede odmah do njega, do knjaza gospodara. Umjesto bilo kakvog razgovora, knjaz je iz svog džepa izvadio hartiju na kojoj je napisana pjesma "Turčinu". Valja ovdje citirati svu pjesmu:

Što te ruže lafe stari
Istočnoga orle svijeta,
Koji nama u pohode
Ti viteže dolijeta.

Odistu je ova osmeračka rimovana pjesma tekst prave političke vještine, a nije ni bez trenutaka pjesničke iskrenosti. Možda bi je naprikladnije bilo nazvati političkom pjesničkom retorikom. Kao i uvijek, u svakom poslu, političkom i pjesničkom, knjaz Nikola je imao više ciljeva, tako se i u slavopoljci "Turčinu" pokazuju sljedeći ciljevi. Prvo, htio je pjesmom da zadrži bega, čiji bi odlazak zbog uvrede od strane knjaževske kamarile, mogao porazno djelovati na muslimanski živalj koji počinje da se prilagođava na novoga i inovjernoga gospodara. Drugo, ističući nezaustavljivi osvajački elan Osmanlija i ukazujući na strah velikih evropskih sila od tog osvajača, knjaz Nikola je upravo, i to vrlo direktno, ukazao na mitski nedostižnu činjenicu – sposobnost šake Crnogoraca da se odupru takvoj sili koja slama carstva i kraljevstva. Da je knjaz Nikola bio Njegoševske pjesničke snage on ne bi upao u tu direktnost, nego bi pjesničkom snagom opisa osvajačke elitnosti Osmanlija i straha velikih sila od njih upravo indirektno ukazao na jedinstvenu junačko-slobodarsku moć Crnogoraca. Ali, tanušni pjesnik knjaz Nikola bio je dovoljni poeta za poetično iskazivanje svoje političke namjere. Treće, završetkom pjesme knjaz je uzeo u obzir činjenicu da je Osmansko carstvo još prijeteća stvarnost kao i da Crna Gora nije zanaovijek zaokružila svoje teritorije Berlinskim kongresom. Ukazivao je krajem pjesme svojim Crnogorcima da im još ne blijedi sjaj oružja, kao što je ukazivao Turcima da su Crnogorci spremni da nastave svoju viševjekovnu borbu, ako bude potrebno. Ostala je priča da je beg učinio temena gospodaru i vratio se u svoj Bar bez pasoša s kojim je trebalo da seli u Tursku. To tradicija kaže, u to se postojano vjeruje, iako bi, izgleda, egzaktni istoričari mogli dokazati da se ipak Selim-beg odselio "ispod krila crnogorskog gospodara".

Valja napomenuti jednu činjenicu, koja bi, ako je formalno gledamo, bila u suprotnosti sa odnosom knjaza Nikole prema turskom junaštvu, o čemu se govori u ovom radu, a koja, ako se sagleda kompleksnost lika knjaza Nikole, doduše u tješnju vezu baš s njegovim odnosom prema Turcima.

Poslije Berlinskog kongresa, knjaz Nikola svojim posjetama stranim državama i akreditacijom na Cetinju predstavnika stranih država, kao da je htio da nadomjesti izostanak normalnih državničkih formalnosti koje su, iako je Crna Gora bila defakto slobodna, bile ne de jure onemogućene prije međunarodnog priznanja Crne Gore. Tako će doći i do knjaževine posjete sultanu u Istanbulu ... godine. Knjaz će biti primljen sa svim počastima koje slijede stranom državniku, a crnogorska narodna legenda odmah će ispričati kako je sultan ... godine ustao na noge kad je predanj stupio kralj Nikola, što nikad, otkad se pamti turski car, nije uradio pred stranim državnikom. Tako je legenda okrilatila put knjaževine, a okrilatila ga je onako kao da ju je on sam smislio. No, kao i svaka legenda, i ova ima jedno realno osnovište. Turski car poklonio je crnogorskom knjazu jedan dvorac na Bosforu, što je bio dokaz da Porta ne priznaje Crnu Goru samo zato što su je velike sile

natjerale na Berlinskom kongresu, nego i da suštinski i cjelovito turska carevina priznaje crnogorsku knjaževinu. Knjaz Nikola će u svojim memoarima opisati taj svoj put u Carigrad, vojvoda Gavro Vuković upotpuniće opis toga puta svojim zapažanjima, a tekuća periodika u Crnoj Gori popratila je taj put apoteoznim eksklamacijama. Međutim, kralj Nikola će opisati samo ružnoće Osmanskog megapolisa – komunalnu prljavštinu, zatisnute džerize i stambolska smetljišta. Čini mi se da treba prokomentarisati razloge za takav knjažev gest. Kao što je poznato, Njegoš je povjerio Mustaj-kadiji u Gorskom vijencu da istakne uznesene ljepote Carigrada i islama kao svjetlosnu nedostižnost male crnogorske pravoslavne varnice koja se suprotstavlja islamskoj i osmanskoj neodoljivoj sili. Međutim, mimo konteksta djela, u kome uslužnost kadijine glorifikativne tirade ima svoje značenje kako u poretku umjetničke cjeline spjeva, tako i u ideološko-političkoj limfi koja natapa krvotok Gorskog vijenca, umjetnička ljepota Mustaj-kadijine tirade je neosporna. Kao što je već istaknuto, teško bi se našao uspjeliji poetski tekst nego što je ovaj Njegošev o kome je riječ. Više puta je isticano da je knjaz pjesnik bio jednostavno ljubomoran na svoga "velikoga strika" sa Lovćena kako je jednom i nazvao Njegoša u jednoj ispod prosječnoj svojoj pjesmi. U vezu sa tom ljubomorom dovodi se činjenica da je Gorski vijenac objavljen u Crnoj Gori tek 1912. godine dakle, onda kad je knjazu Nikoli već stabilno stajala kraljevska kruna na glavi. Nije objavljeno Njegoševo djelo na Cetinju koje se poslije Berlinskog kongresa po izdavačkoj djelatnosti moglo mjeriti i sa mnogo razvijenijim slovenskim gradovima, bar na Balkanu. Može, odista, u tom neobjavljivanju Gorskog vijenca u Crnoj Gori biti nešto od poznate pizme knjaza Nikole, odnosno od pizme malog pjesnika koju iskazuje prema nedostižnom, ali, ipak, bliža je pamet i činjenica da knjaz Nikola nije bio naklonjen popularnosti Gorskog vijenca iz čisto državničkih razloga. Antiislamski genocidni ton Gorskog vijenca ponajmanje je mogao doprinositi društvenoj harmonizaciji viševjerske Crne gore što je kralju Nikoli, kao državniku, bilo posebno stalo. Poznati su njegovi državnički potezi koji bi i danas mogli poslužiti kao primjer državničke mudrosti kad se govori o harmonizovanju ratom razrušenih odnosa na relaciji pravoslavci-muslimani. Knjaz Nikola je proklamovao punu vjersku slobodu, i muslimana i katolika, u Crnoj Gori. Svi, za vojsku, sposobni mladići bili su jednako vojni obveznici, bez obzira na njihovu vjeru, ali je za muslimanske obveznike bio predviđen izbor: da se regrutuje u vojsku ili da plaća tzv. nizaniju, odnosno odgovarajući novčani iznos koji ide u vojnu stavku državnog budžeta Knjaževine Crne Gore. Ta odluka bila je i moralno elitna, i politički mudra, što je upravo značilo doprinos društvenoj harmonizaciji države. Kralj Nikola je dijelio barjaktarske i druge činove kako Muslimanima, koji su se opredijelili za vojnu obavezu, tako i Albancima, jednako katolicima i muslimanima, koji su takođe prihvatili vojnu obavezu. Iz tih njegovih poteza da se lako izvesti zaključak da ti potezi imaju svoju prethodnost koju smo pominjali da se osvjedočava i u usmenoj crnogorskoj epici, i u Nikolinim pjesmama u slavu turskog junaštva koje na specifičan način produžavaju tu usmenu poeziju. Prema tome, njegov unižavajući tekst o Carigradu, čini mi se, da je jedan od onih njegovih pizmatičnih trenutaka koji su ga stalno pratili. Ostavljajući po strani nabujale butade protiv detronizovanog kralja Nikole koje su i produkovali i

propagirali ujedinitelji, odnosno prosrbijska politika u Crnoj Gori, može se reći da je taj, krajnje negativan, odnos prema ličnosti kralja Nikole imao upravo šlagorte u njegovoj evidentnoj pizmatičnosti. Samo treba pogledati Nikoline opaske na žalbama i molbama građana koji su mu se obraćali pa vidjeti tu njegovu pizmatičnost. Odnos prema politički posrnulim ličnostima, kao što su Marko Miljanov i Jole Piletić, takođe, govore o njegovoj pizmi. Vladika Rade je, na primjer, svoje protivnike lišavao glave, a Nikola je od njih pravio sprdnju. Dakle, na raskršćima njegovih ljudskih kvaliteta i mana možda treba tražiti povod za unižavajući njegov tekst o Carigradu. U svakom slučaju, taj tekst zaslužuje više pažnje kad se donose zaključci o krajnje kompleksnoj ličnosti knjaza, kralja, državnika, političara i pjesnika Nikole I Petrovića.

HAJDANA

Periša je s Ceklina, a Simo Bulajić iz Grahova, uskočili su u Travnik. Periša stoga što nije dobio medalju, a Simo što ga nije zapao barjak. Vezir ih naseljava u Nikšiću. Nikšićani uhvatili Hajdanu Vukotinu i poslali je u Travnik. Vezir se u nju odmah zaljubio. Čak je htio da primi njenu vjeru. Ona ostala hladna. On joj sačuvao čast, a ona njemu glavu kad su ga htjeli posjeći Crnogorci. Rečenoga vezira premjestio je car na Bagdaski vilajet. Dakle, unaprijeđen je pa će ga na putu za Bagdad presresti Crnogorci. I pored tog unapređenja, htio je sredovječni paša da pođe s Hajdanom. Odista, kao u nekom viteškom romanu ili u djelu sentimentalizma. Evo stihova:

U cara je dobra mnogo,
Car od svašta lijek ima,
Nikšić skoro osnovan je
Za naselje Uskocima

Tad je Nikšić punak bio
Od junaka i od ljudi
A Osman-beg Mušoviću
Svoj krajnji s gradom sudi.

Plemenit je vezir bio
Po starini šeriflija,

To je lozi korijen bila
Prorokoova familija.
Kućić neće nako ljudski
Soj strastima uzdu neće
I vlastelin vlastelinski
A drukčije nikad neće.

Crnogorci udaraju sve do Sjenice –

Te pogdje što opljačkaju
Ka grabljive kakve tice.

Hajdana veli:

Vidjela sam dosta ljudi
I glavara poštenije –
Al od paše, ovog čoika
Poštenijeg nigdje nije.

Vezir govori Periši i Simu:

Najbolje je Turčin biti
To mileti već svi znaju –
Da smo narod nad narode
Dušmani nam to priznaju.
Ma opet vi gledajte,
S naše strane sile nije,
S hrišćanima vi ostajte,
Ako vam je to milije.

Srbin paša Sokolović
Toj ćupriji temelj stavi

Da bi boga ublažio
Što rod i krst svoj ostavi.

U putničkim bilješkama "Put u Carigrad 1883. godine" knjaz Nikola kaže: "Da sam tudijen prošao s pokojnim Vladikom, bih mu reka ili bih lagano mu recitirao apostrof kad bih smio na mjesto – O Stamble, zemaljsko veselje / kupo meda goro od šećera, na moj drugi način:

Oj Stamble gade pravi
Nečistoće puna svake
Kad sam tobom proći mora
Držao sam nos u šake.

"Ženidba bega Ljubovića", veli pjesnik ispjevana je "po narodnom kazivanju". Ispjevana je pjesma 1868. godine.

Knjaz Nikola veli za Ljuboviće:

Za čast Bosne živjeli su
I svi pali i umrli.

Kad je krenuo Velji rat 1876. godine knjaz Nikola je izdavao naređenja da se ne ubija nejač i ne sijeku glave (str. 327, 784).

Gavro Vuković dokazuje da je Nikola dao "vojsci odriješene ruke" kad je oslobađao Nikšić. Ne treba od te optužbe braniti knjaza, tradicionalno je bio poznat običaj ratnika da vojsku stimulišu obećanjem da će imati "odriješene ruke" kad zauzmu dato mjesto. Surep u svojoj knjizi "Kad su živi zavidjeli mrtvima" to dobro pokazuje.

Knjaz Nikola je 1883. godine posjetio u Istambul u cara Abdula Hamida.

HAJDANA

Pa vas molim kao braću,
Čast, junaštvo kad mu znate –
Da slobodu tom junaku
Ka junaci odmah date.

TURČINU

Napisana je 1879. godine. Za moto ima stihove Viktora Igoa:

Et moi ne crois pas
On'il soit digne peuple en qui Dien se reylete
De joindre an bras qui tue une main qui soufffiete.

Što te ruže, lave stari,
Istočnoga care svijeta,
Orle koji sred zapada
U pohod nam dolijeta

Što te ruže? – Još da nije
Roda moga spram te bilo,
More tvoje, silno more
Krst ustrašen bi splavilo.

Pa sad kad se dobro znamo,
Ostaje nam jedan drugom
Da junačku poštu damo

Zadime li bojnomo maglom
Naša brda i ravnice...
Mi ćemo se iza toga
Opet štovat ka junaci.

Postavlja se pitanje u kakvom su odnosu političko-državnički odnosi prema Turcima i Osmanskom carstvu i njegovi poetski pogledi na te kategorije. Trifun Đukić je dopadljivo rekao da je knjaz Nikola pjesnik u politici i političar u poeziji, ali to je ipak floskula kojom se konstatuje jedna evidentnost, to je konstatacija bez ulaska u uzroke te evidentnosti. Odista, ima jaku političku osnovu Nikolino isticanje moralnih vrлина koje se osvjedočavaju kod likova islamske vjere i turske pripadnosti. To je Nikoli trebalo da bi oslobađao islamski živalj koji je ostao na terenima njegove države, odnosno da bi se svijetu, a već su parlamentarne monarhije u Evropi bile stvarnost, predstavio kao čovjek koji usvaja demokratske norme. Upravo, imao je on jaku političku motivaciju da ukazuje i na moralne podvige turskih junaka i na snagu osmanske carevine. Isticanjem tih činjenica indirektno je isticao snagu junačkog morala Crnogoraca, čak je isticao crnogorsku superiornost koja se izdvaja od svih ostalih balkanskih naroda. Nikoli je isticanje moralne armature turskog plemstva poslužilo i za dokaz da je i plemstvo kome on pripada od istog moralnog soja.

Međutim, svoditi Nikolin pozitivan odnos prema turskim vrijednostima na golu politiku ne bi ipak bilo smisljeno. U Crnoj Gori dogodila se jedna specifičnost na prostorima islamizacije balkanskih krajeva. Sin Ivan-bega Crnojevića, koji je obitavao kao politički talac na Porti, primivši islam sjeda prvo na sandžakbegovsku stolicu u Skadru, a 1512. godine ide na čelo Crnogorskog sandžakata sa sjedištem u Žabljaku. Crnogorski bi se reklo da on postaje gospodar Crne Gore. Treba pomenuti da je on u svoj pečat stavio dvoglavog orla sa zastave Crnojevića i da se titulisao kao gospodar crnogorske zemlje. Dakle, do juče je njegov otac knez Ivan Crnojević vodio krvave ratove s Turcima, a eto danas njegov ga sin pod imenom Skender-beg zamjenjuje na vladarskoj stolici. Osnovano se pretpostavlja da je i Skender-begov brat, a Ivanov sin i nasljednik, knez Đurđe završio takođe kao Musliman, kao osmanski beg negdje u Anadoliji. Kako je tadašnji građanin Crne Gore mogao gledati na konverziju Staniše alias Skender-bega Crnojevića? Potpuno drukčije nego što se to uobičajeno tumači. Islam, kao religija, nije tom građaninu tada bio pokazao ni jednu manu od koje treba zazirati. Te mane će se tokom vjekova ispoljavati tako što će lokalni moćnici, kadije, paše i veziri, napajati mutnom vodom hrišćansku raj, iako je ta voda bistro potekla i iz Stambola i iz Kur'ana. Posebno pod uticajem Gorskog vijenca, a osobito pod uticajem postnjegoševske guslarsko-narodne epike od Joza prema islamu i Porti hipertrofirano je narastala. Da se nije od samog početka islamizacije balkanskih prostora sasvim negativno mislilo o turskom caru i islamu to je ipak najelitnije iskazao Filip Višnjić kroz lokalni siže svog epa, upravo kroz riječi Starca Foča o nalogu cara Murata da se ne udara ni na crkve ni na poštenje hrišćanske raje. Obični stanovnik tadašnje Crne Gore bio on sebar, pronijar, vlastelinčić, vlastelin ili pak kakav vlaško-nomadski stočar, nije u prevjeravanju Ivanovog sina Staniše mogao vidjeti ništa ružno. Pa pobogu, prevjeravaju se i gospodarice, eto kneza Ivana i žena i majka nijesu bile od njegova roda i plemena ni od njegove vjere.

Često se zaboravlja da na prelomu vjekova, XV i XVI, nije bilo razvijeno nacionalno osjećanje kakvim će se mnogo kasnije raspolagati, stanovnik je značenje gospodara mjerio svojim ekonomskim položajem pod njim. Sve mi se čini da su manji porezi i manje obaveze pod Skender-begom nego što su bile pod knezom Ivanom pridodale Ivanu atribuciju beg – Ivan-beg, kao počasnu titulu, dali mu onu titulu koju je u Crnu Goru donio njegov sin i novi gospodara Skender-beg Crnojević. Hajde da se malo psihološki približimo tom građaninu, tadašnje Zete ili Crne Gore, svejedno je kazati. Kako bi Njegoš rekao, Ivan-beg se borio "kao laf s Turcima". Borio se što nije značilo da je borac njegovih četa imao veliki rodoljubivi i hrišćanski napon da brani domovinu od inovjernika. Ta krvava borba preduzimljivog vladara značila je ekonomsko iscrpljivanje žvlja kojim taj vladar gospodari. Samo se sjetimo utvrda oboda, cetinjskog manastira i drugih objekata koji su podignuti od novca Ivana-bega, a uz napore njegova građanina. Pjesma "Rašta Novak ode u hajduke" zaista je markantan dokaz da najniža klasa u srednjovjekovnim društvima mnogo je manje pitala koje je vjere gospodar nego koliki su nameti koje razrezuje. Novak se nije odmetnuo u hajduke od turskog zuluma nego od nameta "proklete Jerine", a zaista ima mnogo analoških relacija između društveno-državnog stanja Zete iz doba krvavih obračuna s Turcima koji nasrću i despetovinu Đurđa Brankovića koji uz ogromne i novčane i ljudske napore uspijeva da održi u svojim rukama Smederevo, bar za nekoliko godina i poslije pada Konstantinopolja.

Kad se sve ove činjenice uzmu u obzir, još mnoge druge koje bi se mogle prizvati, jasno se pokazuje da hrišćanski građanin u Osmanskoj imperiji, građanin na prostorima Crne Gore, nije osjećao Osmanliju kao okupatora, nego kao novoga gospodara. Posebno, dakle, u takvom kontekstu, ima mjesto činjenica što je novi gospodar sin dojučerašnjeg gospodara Ivana. U vezi sa tim, treba pomenuti sljedeće. Njegoš se u predisloviiju "Ogledala" čudi što nema crnogorskih narodnih pjesama o bojevima s Turcima, takoreći od pada Zete do tzv. istrage poturica. Njegoš čak pominje mjesta tih bitaka i vidljive ostatke okršaja. Međutim, tu čuđenju mjesta nema. za ovu priliku ostavimo po strani pitanje da li se Njegoš stvarno čudio, ili mu je točuđenje bilo potrebno zbog nekih drugih razloga, recimo da kolektivna svijest Crnogoraca nije bila zainteresovana da pjeva o tim bojevima. Naime, to su in modo grosso bili mletačko-turski okršaji, a Crnogorci su mogli biti na ovoj ili na onoj strani shodno svojim datim interesima. Možda bismo mogli povući jednu analogiju činjenicom da se car Dušan Nemanjić tituliše kao car Srbalja, Grka, Bugara, Albanaca i primorskih strana, ali o tim osvajačkim sposobnostima cara i njegovih legija nema ni riječi u usmenoj narodnoj epici kao slici kolektivne svijesti. Metodološka se greška pravi, čak bih rekao ona logička greška – sabiranje krušaka i jabuka, kada se govori o slobodarskom entuzijazmu crnogorskih zažetnika na Fundinom i Vučijem dolu kao produžetku crnogorskog rodoljubivog entuzijazma koji je jako izražen u boračkim podvizima Ivan-bega Crnojevića.

Dakle, običan žitelj Crne Gore, kao pojedinac u kolektivnoj pameti mogao je da cijeni i dobru riječ i dobro djelo čovjeka koji nije njegove vjere, odnosno čovjeka koji čini vlast koji mu je pretpostavljen. U vezi sa tim valja se sjetiti jedne arhivalije iz 1638. godine. Radi se o sljedećem. Podgorički kadija spor između muslimana humaca i kaluđerskog bratstva cetinjskog manastira presudio je u korist ove druge strane. Naime, muslimani su bili uzurpirali crkvenu imovinu, a Vladika Madarije podnio je hrisovulju Ivana Crnojevića kojom se precizno kaže da to zemljište na vjeke vjekova pripada manastiru. Kad je kadija sagledao stvari ovako je kaznio počinioce. Arhivalija veli: "Tade kadija Humce izagna, a crkvi baštinu potvrdi, kako je baština crkovna od kako je crkva sagrađena". No, nije se stvar tu završila: "Humci ne vashoteše poslušati ni kadiju ni ostale dobre ljudi, no počеше manastir krasti i žesti i mnogo zla činiti". Manastirsko osoblje molilo ih je da to ne čine, ali ništa nije pomagalo. Ne samo što nijesu poslušali, "no počoše vikati u paše u Podgoricu i dovedoše na nas čauše od paše i mi vladika (mardarije – N.K.) sa bratijami poslasmu za vlastele od zemlje černe gore. I pridoše knezovi i vlastela od Černe gore, od Njegušah knez Stepan Nikolić, Vuk Bjelošević, od Ceklina Vučić Đurašković, od Cetinja Martin Vladkov s plemenom, od Čeklića Stjepan Vujov, od Dobroga knez Nikas, još mnogo s njima dobrih ljudej i vlastel černogorskih. Ta plemensko-kneževska svita pođe s predstavnicima zvanične turske vlasti "i videše stare granice crkovne". I tada kadija izriče presudu adekvatnu deliktu: "Togda pašini čauši po pravdi Humce pohvataše i velmi svezaše i ljuto bez milosti biše toljagami. I oni umiljeno plakahu i žalostivo napijahu: "Pomilujte me poradi milosti božje". Togda mi umilivši se, moliham čauše da preestanu od jarosti i da ne bijut ih veštše i da razdrešet ih". Onda su, arhivalija govori, Čauši Humce "velmi globiše". Morali su Humci u novcu namiriti svu štetu koju su počinili. Na kraju se zaključuje odnosno precizira se kadijina presuda: "I ako igda Humci kteli bi čto crkvi pritisnut u polje ili u goru, stavi smo zaroka četrdest hiljada globe i da dođe gospodar koji zemljom zapovijeda, ili bude Turčin ili hristjanin, sa vlasteli Črnogorskom da globu uzme, a Humce prežene preko mora ili preko planin. A baština crkvi ostade libera i da bude na vijekih". Ovaj dokumenat potpisali su "semu svjedoci višepisani vlasteli i sudije" datirano je 25. aprilom 7146 što će reći 1638. godine (arhivalija objavljena u knjizi "Crnogorske isprave XVI-XIX vijeka", arhiv SRCG, Cetinje, 1964.)

Ovaj dokumenat izuzetno je indikativna i sadržajan. On mnogo govori. Prvo se vidi kako je lokalna vlast, dakle, hrišćanska i kneževska vlast, takoreći ostala nedirnuta poslije osmanskog osvajanja Crne Gore. Vidi se da se po međunarodnom pravu poštuju dokumenti, jeste, pala je Crna Gora pod Osmansku vlast, ali odluke napisane i pečatom potvrđene te bivše države ostale su na snazi i paša podgorički i kadija podgorički presuđuju spor, a na pisanom dokumentu potpisuju se seoski kneževi i plemenski prvaci. Nije slučajno što se pominju vlastelini. Dakle, osmanske vlasti zaštitiše manastirska prava a oštro kazniše muslimanske izgrednike.

E pa u takvim vremenima, koja se odslikavaju u rečenom dokumentu, nijesu se doimale kolektivne svijesti turske nepravde koje će odista biti evidentne u vremenima atrofije i osipanja turskog carstva. Ne zaboravimo da se suđenje o kojemu je riječ dešava u doba vladavine sultana Sulejmana Veličanstvenog, Osmanskog cara, koji atribuciju "veličanstveni" nije dobio zato što je trusko carstvo proširio na Persiju i Ugarsku, nego što je produkovao zakone – kanune. Dakle, Njegoševom čuđenju što mletačko-turski bojevi iz toga zemana koji su se odvijali na prostorima Crne Gore nijesu opjevai. Odista, tim dalekim vremenima treba se približavati drukčijim putevima od onih kojima se do sada u nauci hodilo. Uostalom, već je u nauci bilo riječi o tome da "Gorski vijenac" koherentnošću svoje umjetničke cjeline ne nudi ama baš ni jedan dokaz da je tzv. istragu poturica u doba vladike Danila uslovalo teško ekonomsko stanje pravoslavnog življa koje se nije moglo podnositi. "Gorski vijenac" je ideološki nerv u antiislamskoj i antiturskoj politici hrišćanske Evrope koja se neprekidno može pratiti od Prvog krstaškog rata, preko genocidne konkviste u Španiji i Siciliji, hrišćanskih alijansi pa sve do formiranja združenih snaga koji su kretale na Carigrad 1916. godine.

Poslije ovoga dužeg eksklusa, a na osnovu njega, može se reći da je knjaz Nikola u svom plemensko-bratstveničkom mentalitetu imao postojane osnove da može govoriti o moralnim i viteškim vrlinama Turaka, upravo mogao je to govoriti zato što se u tradiciji, iz koje je nikao, bila formirala mogućnost za to. Pravednost i čojstvo podgoričkog paše i kadije produžili su se odista u čojstvo vezira iz Nikoline "Hajdane" u pjesmu "Turčinu" i u opise begovske porodice Ljubovića koja je, kako Nikola kaže, ginula za čast Bosne. Sjetimo se ovdje Šantićevog pjesničkog iskaza, odnosno ovog mentaliteta kojeg pominjemo, što je dat u Šantićevom iskazu. Šantić piše svoju klasičnu zamolnu pjesmu "Ostajte ovdje" u vrijeme velikog iseljavanja Muslimana s južnoslovenskih terena. Tačno kao i knjaz Nikola on govori o rodoljubivoj slavi Muslimana Bošnjaka:

Za ovu zemlju oni bjehu di –
Uzori svijetli što je branit znaše,
U ovoj zemlji ostanite i vi
I za nju dajte vrelo krvi vaše

Dakle, odnos pjesnika Nikole I prema Turcima Osmanlijama, islamiziranim Crnogorcima, odnosno Srbima, i posebno prema begovskom sloju muslimana na prostorima s kojima Nikola dijeli jezik kojim govori i piše kompleksniji je i sadržajniji nego što se to obično isticalo. Nadajmo se da će se takvome Nikoli posvećivati u nauci više pažnje.

Napomene:

1. Kao što je poznato, Novica Cerović nije se uvrijedio kad ga je Ivan Mažuranić "poturčio" u svom epu. Dokazano je da je isti Novica spriječio da se oskrnavi grob Smail-age Čengića kad je crnogorska vojska osvojila Hercegovinu odnosno Lipnik.
2. Indikativan je i ovaj slučaj. Kad je uklanjana Njegoševa kapela s Lovćena, koja je imala status crkve, jedan musliman iz Bijelog Polja nije htio da učestvuje u rušenju objekta nego je napustio posao.
3. Kod Svetog Vasilija Ostroškog muslimani su često dolazili da traže milost od čudotvorca.
4. Živko Andrijašević u knjizi "Pokršćavanje Muslimana 1913.", Podgorica 2003. godine kaže da je u pozitivnom odnosu prema "Turcima" (znaci pažnje) "imao i svoje političko uporište". Str. 16: "Glavna ideja crnogorskog nacionalizma "herojskog doba" – srušiti tursko carstvo, teško da je mogla na bilo koji način biti protumačena kao pokrić za istjerivanje autohtonog muslimanskog stanovništva iz okruženja Crne Gore". Str 43: "Posebno se knjaz Nikola, koji je personifikovao Državu, trudio da kod svojih novih podanika islamske vjeroispovijesti stekne povjerenje i naklonost pa je i konkretnim potezima pokušavao da pruži dokaze o uvažavanju svojih inovjernika".
5. U sačuvanim dokumentima iz XV i XVI vijeka uopšte se ne primjećuje nikakva prisutnost turskih vlasti od kojih bi, recimo, Cetinjski manastir odnosno pravoslavna crkva u Crnoj Gori, imali kakvih smetnji. Imovinski ugovori u kojima su najčešće razgraničenja imanja, trampe, potraživanja dugova i posebno prilaganje imovine Cetinjskom manastiru Svete Bogorodice, osjeća se komocija koju niko ne remeti. Svjedoci su na ugovorima pravoslavni knezovi, plemenski prvaci, svještenici i kaluđeri, pominju se i majstori kao druga zanimanja. Interesantno je pomenuti da često prilaganje zemlje na neki način ima ekonomsku osnovu. Skoro uvijek svoju baštinu i imovinu prilažu manastiru stari i samohrani ljudi s ugovorom da ih za to prilaganje manastir doživotno izdržava i da njihova sahrana bude o manastirskom trošku. Razumije se, te ugovore uvijek piše crkveno lice koje već uobičajenim rječnikom prizove najstrašnije kletve odnosno predvidi božje kazne za onoga ko se bude ogriješio o sačinjeni ugovor. U tim pismima nema ama baš ni riječi o kakvoj nevolji zbog osmanske vlasti, nema tu uzdaha hrišćanina što je turčin na vlasti. odista, kao da je Njegoš savjesno čitao te arhivalije prije nego što je u "Gorskom vijencu" pokazao da socijalna problematika nije pretpostavljala istragu poturica nego da je to upravo vjersko-genocidni rat. Kad se pogledaju potpisani svjedoci stekne se utisak da je državna vlast u punom sastavu, posebno se naglašavaju regionalni knezovi.

6. Vrlo je indikativan jedan detalj iz ugovora kojim, episkop Crne Gore i Primorja, Romil, razmjenjuje baštinu sa braćom Radovanovićima. Ugovor je datiran 02. aprila 1551. godine, dakle, u doba najvećeg sjaja Osmanske imperije, na vrhu tog carstva stajao je Sulejman Veličanstveni sa svojim kanunima, a u praktičnom smislu carstvo je i sa spoljne i sa unutrašnje strane sređivao veliki vezir Mehmed-paša Sokolović, kako je to istakao Ivo Andrić u romanu "Na Drini ćuprija". Evo jednog detalja iz ovog ugovora: "I tako rekosmo i u glavi smo crkorna bratija Đuru i njegovoj braći i tko po njih bude, a Đuro i njegova braća crkornoj bratiji da nije ni jedna strana voljna puta dat izme sebe inomu, razve što oni opravljaju, zašto tude ini nitko puta neima, ni seljanin ni drugi čojek. Tako utvrdismo i upisasm". Kao što ćemo vidjeti, druga dokumenta iz tog zemana pokazuju da su pravoslavci i muslimani normalno komšijali kao sugrađani, iz ovog navoda može se izvesti zaključak da nije u bilo kakvoj prednosti, kad se tiče imovinskih i građanskih prava, bio musliman u odnosu na hrišćanina. Kao što se vidi, precizira se ugovorom da nikome "inomu" ne smije bit ustupljen put odnosno prolaz na datom mjestu izuzev ugovorenim stranama. Bilo bi interesantno pitati Obilićevske rodoljube kako se zli turčin osjećao kad crnogorski popovi i seoski knezovi na njega gledaju kao na svakog drugog seljanina i građanina.
7. Interesantno je pomenuti da se u ovim dokumentima pokazuje da je različiti novac u upotrebi: aspre, groši, mletački cekini, mađarije.
8. U dokumentu iz 1569. godine vidi se da braća Vlatkovići prodaju Cetinjskom manastiru baštinu u Piperovini za 880 aspra. Prodadoše je "u vječnu baštinu manastiru". I ovdje su svjedoci knezovi i prvaci.
9. U dokumentu iz 1609. godine vidi se da vladika Ruvim s bratijom Cetinjskog manastira zamjenjuje baštinu sa Igumanom Visaviljonom iz Goljemada. I to manastir zamjenjuje baštinu "koju kupismo u Perhatovića Hasan-bega". Dakle, Cetinjski manstir normalno je trgovao odnosno kupovao zemlje od područnih begova Perhatovića. I tu bi romantičari trebalo da odgovore zašto nije beg čim je čuo za skarednu pomisao vladike da kupuje tursku zemlju naredio da vlašskog popa nabiju na kolac.
10. U dokumentu iz 1627. godine vidi se da Vučeta Vukmanov iz Gornjega Dobroga u dogovoru sa svojom majkom zavještava cjelokupnu svoju imovinu Cetinjskom manastiru, s tim da Vladika Ruvim uzme na sebe obavezu o izdržavanju i sahrani i Vučete i njegove majke. Imena potpisanih svjedoka na ovom dokumentu zaista govore o onoj atmosferi o kojoj u Gorskom vijencu govore "Turci": "Zajedno su u bojovima, na grobljima, u svatovima, u svakodnevnom životu". Evo potpisnika Radonja Vuksanov iz Dobroga, Vujo Sredenov i Jovan Rajović s Cetinja, Sinan Alin s Dubovika i Ferhat Humac iz Bajica Vuksan Miko i Lazo Medojević, s Njeguša Vukosav Đurišin, od kaluđera Iguman vasilije, Mardarije, Petronije i Rafail. Dakle, na ugovoru koji crkva čini sa darodavcem jednako se potpisuju područni uglednici muslimani i pravoslavci.

11. U dokumentu iz 1628. godine odnosno prepisivač tog dokumenta je Jeromonah Teodosije Mrković.
12. U dokumentu iz 1629. godine vladika Ruvim kupuje dio mlina u Ali-bega Hajdarvojvodića za četrdeset groša. Dakle, ne kupuje čitav mlin nego dio mlina, pa će se vladika i beg vjerovatno lijepo pričati kad se utrefe ispred vodenice. Od ovog dokumenta šovenskim rodoljubima trnu zubi. I ovdje su interesantni svjedoci: Mustaj Čelebija i sin mu Usein i sinovci Alibegovi Hajdar Čelebija, Sulejman Bašić i Osman Čelebija Hanović, onda knez Mikac Radoničin s Dobroga, s Ceklina su Todor Bučićev i Vučić Ražunatov, s Vodica Vuksan Jovančev i brat mu Šćepac, s Pridvorka Stanoje Petka Grmuše sin, Vukoslavac Miličić iz Začira i pop Radosav, Iguman Risanion i Petronije.
13. U dokumentu iz 1631. godine Vujo Vučetić prilaže imovinu Cetinjskom manastiru. Kada se nabrajaju menici odnosno granice pokorenog imanja pominje se kao granična imanja jednako pravoslavna i muslimanska. Navedimo doslovno: "Priložiše kuću i potkućnicu, i vinograd, i brod na sić, i od baštine Đurićeve dva dijela, dijelove gore i vode i posinjske njivice, a po Osmanovo krajci, i na Bogdanić podionice, a po Kurtove, a između oba dijela Hasanović Alije šesti dio". Svjedoci na ovom dokumentu su: spahija mirčeta, knez Maro Mahina, knez Stijepo Brčela, knez petro Đuro iz Dupila, knez iz građana Šćepac, knez Vučić Đurašković sa Ceklina, knez Stjepan sa Njeguša, knez Šćepan Čeklić, knez Vuksan Bjelica, knez Đuriša Kokot, Ivanbeg Osman Pelješa, i Alija Hasanović i Šaver alibašić-Piranić, i Sujo Alibašić iz Podgorice, Iguman Vranjinski Ruvim, Iguman Vasilije Njeguš.
14. U najznačajnijem od svih ovih dokumenata onome iz 1638. godine u koje podgorički kadija presuđuje spor oko baštine između Cetinjskog manastira i Humaca, opširno se opisuje kako je došlo do spora i kako su kažnjeni izgređnici. Počinje se tako što se kaže da je Ivan Crnojević naselio Humce na crkvenu baštinu, na Gornje pored Cetinja, da pasu imanje crkovno "oni i njih trag i posljednji na vijeki, i što im crkva da baštine da rabotaju i da daju dohodak četvrtu. I dokle biše gospodari Černovići na ovu zemlju, Humci vjernu crkvu služahu, i po tade do vremena vladike Mardarija na ljeto 7146". Izgleda da su Humci primivši islam povjerovali da se mogu bahato ponašati prema manastiru na čijoj su zemlji živjeli. "A u to vrijeme Humci se nežu s sobom dogovoriše da pritisnu baštovnu crkovnu". Onda vladika Mardavije tuži Humce "kadiji carevom" zato "zašto tade Turci zapovijedahu". Onda se kaže kao je vladika Mardavije s bratijom iznio pred kadiju "hrisovulje" Ivana Černojevića i druge knjige što su nam turska gospoda dala. Iz ovoga se da zaključiti da je turska vlast raspolagala zemljišnim dokumentima koji su značajni za regulisanje imovinskih prava odnosno koji su i legalni i legitimni. I kada je kadija vidio iz hrisovulje da su Humci uzurpirali ono što je hrisovuljom precizirano kadija je izгнаo Humce i dao za pravo vladici. Ali Humci nijesu izvukli dobar zaključak iz te kadijine naklonosti prema njima. Oni "ne vashoteše" poslušati ni kadiju ni ostale dobre ljude, no počеше manastir krasti i žešti i mnoga zla činiti".

Interesantan je ovdje iskaz "ni kadiju ni ostale dobri ljude". Moglo bi se onda zaključiti da je kadija upravo htio da upozorenjem opometi izgrednike, ali novomuslimani nijesu pametno izvukli zaključak. Kad su dalje nastavili nepočinstva vladika ih je upozoravao da to ne čine ali oni "ne hoteše poslušati, no pođoše vikati u paše u Podgoricu i dovedoše na nas čauše od paše". Ovo je zaista interesantan detalj. Humci povjerovali da ih je kadija, njihov istovjerac, samo opomenom ustvari osokolio da se ne obziru na kaluđerske žalbe. S takvom šupljoglavom prepotentnošću dovukli su na manstirsku bratiju i pašine čauše iz Podgorice. I moglo bi se pomisliti da će nastupiti ona atmosfera koju šovenski rodoljubi uvijek vide kad se pomene turčin: nož, krv, kolac i konopac. Međutim, u dokumentu se priča: "I njih vladika zbratijani poslasmo za vlastele ot zemlje černe gore". Dakle, Humci doveli čauše od paše, a vladika poziva prvake od Crne Gore: "I pridoše knezovi i vlasteli ot Černe Gore: ot Njegušah knez Stjepan Nikolić i Vuk Bjelošević, od Ceklina Vučić Đurašković, ot Cetinja Martin Vlatkov s plemenom, ot Čeklića Stjepan Vujo, od Dobroga knez Mikac, i još mnogo s njima dobrih ljudej i vlastel črnogorski". Zaista, sadržajno i indikativno. Paša poslo čauše da pomognu Humcima, a vladika iz Cetinjasmog manastira sjatio oko manastira knezove i prvake crnogorske, martin iz Bajica došao je "s plemenom". I ta zamašita grupa prvaka ode "pomeđah kud jesu bijeleg crkovne". I dodaje se kako pođoše zajedno "i turci i hristjani". I kad tako vjerski mješovita grupa prvaka utvrdi da su Humci uzurpatori "Togda pašini čauši po pravdi Humce pohvataše i velim svezaše i ljuto bez milosti biše toljagama i oni umiljeno plakahu i žalosno vapijahu". Onda vladika i njegovi istovjerci moliše čauše "da prestanu od jarosti i da ne bijut ih veštše i da razdreše ih". Onda su čauši odvezali izgrednike i "velmi globiše". Onda su Humci počeli kumiti i moliti da ih "ne vode k paši i plačušće cjelivahu nas porukah i grljahu po nogah da stavimo kmetove i da plate štetu koju su manastiru učinili". Neobično sadržajno! Humci se ponadali u pašu ali kad su vidjeli kako pašini čauši revnosno kažnjavaju izgrednika koji se ogriješi od dokumenta koja priznaju turske vlasti, e tek im tada dođe naknadna pamet da će tek kod paše proći kao sinji kukavci. E sada se u dokumentu kaže kako su se tužitelji sažalili na molbu. Utvrđeno je sve što su naopkao radili ali budući da su od Čauša mnogo bijeni, vezani i globljeni bili "zato im mnogo zla oprostismo". Određena su bila 24 vlastelina odnosno "kmeta" da procijene štetu i odrede kaznu. Kmetovi su presudili da Humci podmire crkvi 46 groša, 4 lakta pavunaca i da se formiraju dva pobratimstva. I ova pobratimstva su interesantna, ni tu dakle razlike nema između hrišćana i muslimana. kmeti su na kraju zaključili: "I ako igda Humci kteli bi što crkvi pritisnut u polje ili u goru, stavismo zaroka četrdeset hiljada globe i da dođe gospodar koji zemljom uz zapovijeda, ili bude turčin ili hristijanin, sa vasenji vlasteli Černogorski, da globu uzme, a Humce prežene preko mora ili preko planin. A baština crkvi ostade libera i da bude na vijeki". Bezmalu nevjerovatno. U ugovoru koji ima direktne veze sa oficijelnom vlašću, Osmanskom, dakle, daje se

aproksimacija da će propisano važiti jednako bude li turčin ili hrišćanin zemljom upravljao ako izgređnik ponovi što je već uradio. Ovaj iskaz zaslužuje više tumačenja. Možda je crkveno lice usmjereno stilom u kom se uvijek pominju vjekovi i beskraj eto u svom retorstvu reklo da nije važno ko će upravljati zemljom, važna je vječnost pravde koju ovjekovječava propisani dokument. Međutim, teško da bi pod bilo kojom okupacijom u istoriji svih civilizacija neko mogao na ovakav način predviđati prestanak date okupatorske uprave. Ono se obično kaže da je Osmansko carstvo bilo u vjerskom značenju tolerantno. Može Crna Gora biti specifična pod osmanlijama tokom XV i XVI vijeka, sve može to biti, ali je ipak glavna činjenica da iz atmosfere koju slikaju ovi dokumenti izrasta nedvojbena istina da istraga poturica u Crnoj Gori nije imala nikakvog realnog društveno-ekonomskog osnova, imala je samo vjersku genocidnu usmjerenost. I to fenomenalnu usmjerenost, ne u smislu afirmacije nego neobičnosti. Po međunarodnom pravu Crna Gora je pripadala Osmanskom carstvu, Branislav Đurđev ubjedljivo je pokazao da je ona bila pod Turcima, pa zamislimo da su Turci imali doktrinu kujus regio ellius religio, šta bi bilo od onih koji sačinjavaju ugovor o kojemu je riječ. I još nešto o ovom dokumentu. Humci su, dakle, pristojno kažnjeni, a kad se vidjelo da oni na datom ataru ne mogu opstati a da ne čine štete crkvenoj imovini, sami su molili da se izmjestite na drugo mjesto. To je urađeno. Sve je do detalja precizirano, evo jednog detalja "neće im se uzimat ujam od kupusa i od konopljah". Ostaje nejasno da li su svi Humci bili primili islam. Po onom Perhatu odnosno Ferhatu Humcu može se zaključiti da su svi primili islam, ali ne mora ni to da znači. Možda su bratstvenički bili ujedinjeni u pritiskanju manastirskog zemljišta. Sjetimo se da i sam Njegoš, kroz usta vladike Danila, stavlja na prvo mjesto bratstveničko-plemeničku solidarnost pa tek onda vjersku. Vladika zazire od istrage, jer veli da su se bijesna bratstva isturčila, pa kad dođe do borbe "svoj svojega nikad puštat neće". Uglavnom, dokumenat o kome je riječ, a koji je pisan takoreći u predvorju kandijskog rata, jeste kao svjetlost davno nestale zvijezde koju mi i danas vidimo u njenoj cjelovitosti kroz zrake koje kroz vasilijenski beskraj putuju do nas poslije njene smrti. Ovaj dokumenat je freska nabijena sadržajima koji su rijetko kad uzimani u obzir kada se govori o nepokornoj, slobodarskoj, herojskoj, jedino na Balkanu slobodnoj državi Crnoj Gori i kada se govori o Turcima kao osvajačima, divljim azijskim hordama, lomiteljima krsta...

15. Interesantan je dokumenat iz 1667. godine. Žena Ratkova i predstavnik Cetinjskog manastira sporazumjeli se da im spor oko baštine presudi ne turski sud u Podgorici, nego patrijarh Pečki. Odmah recimo, to je vrijeme obnovljene Pečke patrijarhije. Kaže se u dokumentu kako je Ratkova žena pošla, pred bega na Podgoricu, a to je upravo bio Sandžak-beg od Skenderije i potužila se kako joj manastir uzima baštinu. I donijela je od bega dva nišana – jednog od bega drugog od kadije. Na osnovu tih nišana predstavnici manastira pošli su u Podgoricu. Međutim, dok su bili na putu stiže ih Nikola Radićev i sinovi Ratkovi, "moliše i kumiše da se ne premo

- pred bega" i tu se učini dogovor da ne traže pravdu pred bega, "nego da pođemo u Peć K. Patrijarhu da nam on sudi, a da ne idemo na Turke". Taj dokumentat potpisuju kao svjedoci tri popa, od Bajica, od Cuca i jedan nelocirani. I ovaj dokumentat zaslužuje pažnju. Zašto bi se tužioc i plašili od bega kad su kod njega išli da se tuže. Možda je građanski sud bio neumoljiviji nego crkveni. Možda...
16. U dokumentu iz 1698. godine kaže se da vladika Danilo pozajmljuje 65 groša braći Kurti i Hasanu Mustafinima i njihovu brataniću Ahmetu Muškovom, a ovi njemu zastavljaju baštinu "Skandarovinu". Interesantan dokumentat. Priča se kako su pomenuti Turci došli u manastir i "iskašeni da im uzajmim 65 groša vrh Skandarovine, koja je više guvna manastirskoga, da je u ruke moje i onezijek kaluđera koji budu u manastiru, i dokle sam ja živ i po mene, koji budu ondje ostali, dokle mu donesu 65 groša, da nema ot nje nitko ilake, no ovi ljudi koji se ovdje pišu i oni u manastiru". Onda se dodaje: "I ako uzmožu ovi ljudi kad u koje brijeme aspre Manastiru dat, da im je baština libera, da nema nitko reć da im se baština ne da". A sad je ovo osbito značajno: "Ako li je uzećemo mi Turci tu baštinu komu prodat u ime prodano, nitko da je nema uzet no Manastir ako uzmože. I ako bi se što zgodilo te je ne bismo mogli otkupiti, no bi te aspre na nju ostalo, i tako da im je nema nitko iz ruke uzet, no da su je oni dobri deržat". Tu je bio svjedok Staniša s Njogoša koji uzajmi aspre što se dade na tu baštinu. Interesantno. Šta bi rekli šovenski rodoljubi na to da su područni Turci dolazili kod vladike Danila da im pozajmi novac a da oni založe svoju zemlju. I ne samo to, nego ugovor predviđa da tu zemlju ako je slučajno otkupe vraćenim dugom ne mogu nikome prodati prije no je ponude Manastiru. Mnogo indikativno. Taj je dokumentat u punoj suprotnosti sa oficijelnim tumačenjem istrage poturica koju je navodno izveo taj isti vladika Danilo.
17. U dokumentu iz 1701. godine isti vladika Danilo pozajmljuje knezu Vuleti i ostalim pravoslavicima 275 groša, pa oni njemu zalažu imovinu u majstorima. Nema, ama baš nikakve, razlike u preciziranju obaveza dogovornika, pod istim uslovima vladika je zajmao i Turcima i Crnogorcima.

BULGARİSTAN'DA TÜRK EDEBİYATINDAN ÇEVİRİLERİ VE TANITMASI

Doç. Dr. Yordanka BİBİNA
Bulgaristan

Ta 1965'da Sofya'da olduğu sırada Prof. Sabri Siyavuşgil Balkan edebiyatların karşılaştırmalı araştırmaların önemini ve onların Balkan halkların kültürel tanınmasındaki rolüne vurgulamıştır. Bununla ilgili o, her ülkede diğerlerin edebi tarihlerini, antolojilerini ve halk bilimi el kitaplarını yayınlamak tekliflerde bulunmuştu. Ama Balkan edebiyatların çok değişik dillerde yaratılmasını göz önünde bulundurup ilk olarak Balkan ülkelerde Balkana dillerden çevirilerini geliştirmesine öncelik vermişti.³⁹⁹

Kuşkusuz ki, Bulgar-Türk edebi ilişkileri ile Bulgaristan'da Türk edebiyatından çevirileri ve Türk edebiyatının tanıtması, iki halk arasında kültürel etkileşim ve değiş dokusunda önemli unsurdur. Bunun için tebliğimde Türk edebiyatından Bulgaristan'da ne gibi çevirmiştir ve nasıl tanıtılmıştır konusu üzerine dikkatini çekmek istiyorum. Aynı zamanda edebi eleştiri ve akademik araştırmaların katkısını da belirtmeye gerekmektedir.⁴⁰⁰

Türkçe'den ilk çevirileri 18. yy'ın ortasındandır. Onlar genel olarak iki öne gelişmiştir – Türk belgelerin çevirileri ve edebi çeviriler. Bunun ilginç tarafı, ilk çevirileri doğrudan Türkçe'den değildi, Yunanca'dandır. Bu sırada da ilk sözlükleri de yayınlanmıştır. Türkçe-Bulgarca Sözlüğü ilk olarak 1851 tarihinde Karlovo'da Penço Radov tarafından basılmıştır. 1839'den 1877'ye kadar Bulgarca olarak "Türk soruları" üzerine 40 kitap yayınlanmıştır ve onların arasında 3 sözlük, 4 alfabe kitapları, 2 grameri, 5 Osmanlı tarihleri, çok sayıda kanun ve devlet ve hukuk vesikaları ve kanunnameleri, mektup kitapları, hikaye, şarkılar mecmuaları v.s. gibi basılmıştır. Onlardan büyük bir kısmı Ruse'de Mithat Paşa Türk dostları çevreler tarafından yapılmıştır ve "Tuna" gazetesinin sayfalarında yer almıştır.

20. yy başlarında Bulgarca'ya ilk çeviren büyük insan sever ve Türk edebiyatının reformcularından Türk şairi Tefvik Fikret olmuştur. Kendisi de şair olan İvan Andreyçin tarafından yayınlanan *Bütün Bahçelerinden Çiçekleri* başlığı altında 1910 tarihte çıkan şiirsel antolojide Bulgar okuruna tanıtmıştır. Antolojide Abdülhak Hamit, Recaizade Ekrem, Namık Kemal gibi Türk edebiyatının yenileyici ve reformcuların şiirlerini de yer almıştır. Aynı zamanda o zamanın Türk edebiyatında önde gelen Ömer Seyfettin, Halide Edip, Reşat Nuri, Ahmet Haşim, Sadri Ertem, Aka Gündüz, Yakup Kadri gibi diğer Türk yazarların eserlerine de Bulgar edebi ve günlük basınında rastlanmıştır. Bir de 1912'de Bulgar eleştirmen ve yayıncının İvan Arnaudov'un kaleminden *Yeni Türk Edebiyatı* başlığı altında çok ilginç yazısını çıkmıştı.⁴⁰¹ Onun değerlendirmelerine göre, Türk lirik şiiri gayet güçlüdür ve "biz, Bulgarlar, pek az bildiğimiz Türk'ün ruhunu fevkalade bir

³⁹⁹ Siyavuş, Sabri Esat. Bulgar ve Türk Edebiyatlarında At Arabası Motifi. – *Septemvri* (Eylül) Dergisi, 1965. Sayı 11, ss. 161-167.

⁴⁰⁰ Bu alanda ilk ciddi katkıları Bulgar bilgine Stefan Velikov'a aittir. Onun redaktörlüğün altında Mustafa Kemal Atatürk'ün Söylev ve demeçlerinden Seçmeleri Bulgarca'ya ilk ve şimdiye kadar tek ve son çevirileri yayınlanmıştır. - (*Kkemat Atatürk. İzbrani reçi i izkazvaniya*. Sofia, Narodna Prosveta, 1968, 356 s.).

⁴⁰¹ Arnaudov, İvan. Yeni Türk Şiiri. – *Bilgarska sbirka*, XIX, 1912, N 1, ss. 21-23.

şekilde ifade eder”.⁴⁰² Kendisi, Nigar Hanım ile Ayşe Mebruriye gibi tanınmış Türk hanım şairlerin ilk ve belki biricik şiir tercumelerini de verilmişti. Bunun yanısıra Cenap Şehabeddin ve Tevfik Fikret’in şiirlerini çevrilmişti.

İki dünya savaşları arasındaki dönemde bazı Türk yazarların eserlerini Bulgar okuruna verilmişti, genelde basınında ve çok az kitap halinde. 1931 yılında Reşat Nuri Günteki’in ünlü *Çalı kuşu* romanı *Zora* gazetesinde çıkmıştı⁴⁰³ ve Bulgar okurun çok sevdiği bir nevi “bestseller”e dönüşüp 1944’te ilk baskıdan sonra daha 3 baskı olarak yayınlanmıştı. O zamanın periodik basınında bir de Yakup Kadri’nin *Sodom ve Gomor* romanı basılmıştı.

Halbuki Bulgaristan’da Türk çeviri edebiyatının gerçek yükselişi aslında İkinci Dünya Savaşından sonraki dönemde olmuştu. Bir “bum” şeklinde altmışlı yılların ortasından seksenli yılların sonuna kadar devam etmişti. Bu hızlı gelişmenin başlangıcı büyük ihtimalle Bulgaristan’ın dış politikasında Balkan yönün güçlendirmesi ve bloklaşmaya rağmen Balkan ülkelerle, özellikle Türkiye ile her seviyede – siyaset alanından kültür alanına kadar - ikili ilişkilerin iyileşmesiyle bağlanmıştı.⁴⁰⁴ Aynı zamanda Sofya Üniversitesinde Türkolojinin geliştirmesi ve ayrı bir kürsüye yükselmesi iyi çevirmen kadrosu oluşmasında önemli faktörü olmuştu. Bunu da belirtmemiz gerekli – onların bir kısmının ana dili Türkçe. 1964’te bir de Balkanoloji Enstitümüzün kurulmasıyla akademik seviyede Türk ve Balkan edebiyatların araştırmalarına yol açmıştı ve kısa bir zamanda Balkan halkların tarihi, siyasetleri ve kültürlerini önde gelen araştırma merkezini oluşturmuştu.

Yayıncılık alanında da yönetim merkezden yönlendiren kültür politikasının çerçevesinde genel olarak Bulgaristan’da edebi çevirileri sayıca ve kalitece belirli derecede artmıştı. Bu dönemde Türkçe’den çevrilen 100’den fazla eser yayınlanmıştı. Böylece Türk edebiyatı metin olarak , çok sayıda tanıtıcı ve aydınlatıcı nitelikte önsöz ve sonsöz olursa olsun veya periodik basında çıkan Türk yazarların Türk edebiyatının gelişme sürecinde tanıtmaya çabalayan yazıların aracılığıyla Bulgar okuyucu için artık “hiç belinmeyen” savhasından çıkmıştı. Eleştiri ve tanıtımlarında zamanın damgasını taşıyan bazen tek yönlü ve ideolojik nitelikte değerlendirmeleri bir yana bırakırsak en yetenekli Türk yazar ve şairleri Bulgar kültür mekanında yaşamaya başlamıştı. Ne kadar tuhaf görünürse de, o sırada totaliter devletin müdahalesi ve onun yarıncılık politikası sayesinde sadece Türkçe’den değil çok daha dillerden edebi çevirileri meydana çıkmıştı. Bu anda ne devlet, ne de özel yayınevlerin o kadar büyük imkanlarına sahip değildiler, maalesef. 60’lılar ve 80’lilerde ülke çapına göre gayet büyük sayılan tirajlarda Türk romanı, şiiri, öyküsü tanıtılmış oldu. O zamanın üç en büyük yayınevleri – *Milli Kültür* (Sofya), *Hristo Danov* (Plovdiv), *Georgi Bakalov* (Varna), sendika yayınevi *Profizdat* ve *Vatan Cephesi* Milli Konseyi’nin yayınevi yanısıra Türk çeviri edebiyatının en önemli yayıncıları idi. Bunun sayesinde çağdaş Türk edebiyatının portresi nüanslarla değilse de en azından en parlak renkleriyle tanıtmaya imkan verilmişti.

⁴⁰² Aynı eser.

⁴⁰³ *Zora*, sayı 3528 ve sonraları, 11 Nisan 1931.

⁴⁰⁴ Bknz.: Bibina, Y. İkinci Dünya Savaşından Sonra Bulgar - Türk Kültür İlişkileri, 1944-1980. - In: The Second International Symposium on Atatürk, September 1991, Ankara, Turkey. 1996. Vol. II, pp. 1127-1137.

Bu yoğun çeviri çalışmalarda tek eksikliği eski veya Divan edebiyatını tanıtmamasıdır. Şimdiye kadar Baki, Fuzuli, Nedim, Nefi, Şeyh Galip gibi parlak ustaların eserleri tamamıyla Bulgar okurundan gizli kalmaktadır. Bunların çeviri zor bir uğraşı olduğunu ve ek dil uzmanlaşma ve çevirenin çok özel ayarlanma gerektiğini bilinmektedir. Aynı zamanda Osmanlıca bilinenler genelde tarihi kaynakların tercemesiyle uğraşmaktadır. Belki ilerde şiirine de el atabilecekler, ümit edebiliriz. Buna rağmen Bulgar okuru halk veya Aşık - Saz şiiri ile 1998'de yayınlanan Antolojisi aracılığıyla tanıtmış oldu. Önsözü bu şiirin özelliklerini iyi bir dilde Aşık-Saz şiirinin estetiği ve ruhuna fevkalade bir girişidir. Noksanlığı ise, müziksel tabanı orijinalden önemli derecede sapması ve daha çok modernist Fransız şiirine yaklaşmasıdır. Belki de çevirmen-şair işbirliğinden doğan ve hiç istenmiyen ama belirleyen 'yan etkisi'nin örneğidir, bence.

60'larda daha önce çevrilen yazarların yeni eserleri de meydana gelmişti. Onların arasında Orhan Kemal'in üç roman, Aziz Nesin'in üç roman, Reşat Nuri'nin – iki, Melih Cevdet Anday'ın *Aylaklar*, Fakir Baykurt'un iki, Haldun taner'in öykü seşmeleri, Nevzat üstün ve Sait Faik'in öyküleri. 1966'da *Türk Hikayeleri* başlığı altında birinci derlemesi de çıkmıştı. Nesrin yanısıra bir de önemli şiirsel eserleri övülmüştü. 1967'de ilk olarak Tevfik Fikret'in şiirsel mirasının mühim hacmi de birarada toplanmıştı *Ufku ve Ay*⁴⁰⁵. Orhan Veli, Melih Cevdet Anday ve Oktay Rifat'ın *Garip* de çıkıyor.

70'liler de Türk edebiyatından çevirilerle zengindi. Reşat Nuri'nin *Çalı Kuşu*'nun 3. baskı, 1971'de Halide Edip Adıvar'ın *Sinekli Bakka* romanı, Paraşkev Paruşev'in önsözü ile Necati Cumalı'nın *Tütün zamanı* da çıkmıştı. 1977'de Tarık Dursun'un *Deniz'in Kanı* romanı, aynı yıl Aziz Nesin'in *Yaşar ne yaşar, ne yaşamaz* ile *Tanışıyor muyuz?* (1978) Bulgarca'ya çevrilmişti. Yetenekli Donka Melamed çeviriyle Burhan Arpad'ın *Hikayeleri* (1972) на Бурхан Арпад ve *Boğaziçi Sabahı* da onlara ilave edebiliriz. 1973'de prof. İbrahim tatarlı'nın önsözüyle *Tanrıların Mahkemesi* başlığı altında ikinci Türk hikaye derlemesi de yayınlanmıştı. En önemli eserlerinden Bekir Yıldız'ın *Kaçakçı Şahan*, (1976), Halikarnas Balıkcı'nın hikayeleri, (1976) ve Dünya Şairleri Dizinde Nazım Hikmet'in şiirleri (1970) sıralayabiliriz.

80'li yıllarında en yetenekli Türk yazarların eserlerin çevirilerine devam edilmişti. Nobel ödülüne teklif edilen ve Türk köylünün psikanalizi en ince usulle yapmış olan, en derin anlayış ve söz büyüüne usta'nın Yaşar Kemal'in *Ölmez Otu*, rahmetli Rumen Kovaçev tarafından çok canlı Bulgarca'ya çevrilen Fakir Baykurt'un *Irazcanın Dirliği ve Yılanların Öcü* (1983), Yakup Kadri'nin *Yaban'ı*, Orhan Kemal'in *Yalancı Dünya* (1984) göze çarpan başlıklardandır. O zamanın en büyük edebi olayları Nazım Hikmet'in 4 ciltte toplanan *Seşilmiş Eserleri* (1984, 1985) ve Türk şiirsel hazinesine engin görüşüne imkan veren *20. Yüzyılın Türk Şiiri Antolojisi* (1981) idi. Bunlara *Türk Deniz Öykülerini* de ilave edebiliriz. (1980, derleyen İ. Tatarlı)

80'lerde geleneksel seçimi daha çok toplumsal eleştiri ve sosyal problemlerine yönelen yazarların çevrilmesi prensibin yanısıra yeni bir eğilimi belirlenmişti. O da en çok *Milli Kültür* yayınevini politikasıyla Türk edebiyatından çeviri bölümünün yeni editör Roziya Samuilova'nın daha değişik tercihi ve yönlendirmesi ile bağlı idi. Artık sadece yerini belirtilmiş ve 'klasikleşmiş' çağdaş yaratıcıların eserlerini değil, daha genç nesillerinden ve tartışmalı eserlerini veren Türk yazarlarını Bulgar okuruna tanıtmaları

⁴⁰⁵ Tevfik Fikret. Horizont i polumesets. Sofia. 1967.

önemini kazanmaya başlamıştı. Bu da çağdaş Türk edebiyatında yer alan en yeni eğilimlerini ve özelliklerini izlemesini mümkün kılmıştı. Roziya Samuilova, Bulgar-Türk ilişkilerinde belki en zor döneminde – ‘isim değiştirme’ denilen komünist politikası yıllarda cesaretle yeni ve yeni Türk eserlerine dikkatini çekmeye devam etmişti. Böylece çağdaş Türkiye’deki entellektüel ve toplumsal yaşamına ve sorunlara yeni bir yazar yaklaşımı, görüşünü ve stilini temsil eden Aysel Özakin’in *Mavi Kuşları* (1985) ve Türk eleştiri çerçevelerinde sonsuz tartışmalara yol açan Adalet Ağaoğlu’nun *Düğün gecesi*, (1989) Bulgarca yaşamına başlamıştı. Aynı yıl Apostol sariivanov tarafından tercume eden ve tanıtan Çetin Altan’ın *Bir avuç gökyüzü* kitapçılığında bulunmuştu. Bu yıllara ait başka özelliğini de belirtelim – daha genç Türk yazarların daha genç Bulgar çevirmenler tarafından işletilmişti.

Ne yazık ki, 1989’dan sonra piyasa ekonomiye geçiş bir dönemde ve dolayısıyla ağır ekonomik krizi sonucunda yayıncılıkta, çeviri dahil, ciddi ve kronik darılması söz konusu olmuştu. Hazır olduğu bazı çevirileri maddi zorluklardan dolayı piyasaya çıkamamışlar. Artık piyasa yayınevlerin politikasını yönlendirmektedir ve bu, ‘kazançlı’ olmysan başlıkları Türk çeviri edebiyatını dahil, olumsuz etkilemektedir. Yine de dikkatimize değer bazı kitaplarını sayabiliriz, İlk, *Çalı Kuşu*’nun 4. baskı (1991), ve Yeni Türk Edebiyatının kurucularından Namık Kemal’in *İntibah* ve Halit Ziya Uşaklıgil’in *Aşk-ı Memnu* (1992) romanları belirtelim. 1994’te Aziz Nesin’in *Gol Kralı’nın* ikinci baskısı çıktı. O zamandan 2000’e kadar Türk çevirilerinde ciddi bir gerileme söz konusudur. Son eser, çok yetenekli ve tecrübeli tercumanı Gülçin Çeşmedjjeva’dan çevrilen dünya ününe kavuşmuş olan Orhan Pamuk’un *Kara kitabı* romanı oldu. Bu anda bildiğim kadarıyla, onun daha iki kitabı Roziya Samuilova tarafından çevrilmektedir. Bir de Doğu Dilleri ve Kültürleri Merkezi (şimdi Üniversite Türkoloji o merkezde toplanmıştı) *Bilinmeyen Doğu* Derlemesinde birkaç Türk eserleri de yer almıştı.⁴⁰⁶ 1995’de başladığı Bulgar-Avusturya ortak bir proje sonucunda hazırlanmış olan *Avrupa Edebiyatının Bulgaristan’da Çevirileri* son 6. cildinde sınırlı olsa da (10 yazarın çevirilerini detaylı tanıtılmıştı bunun çerçevesinde) diğer Balkan edebiyatlarıyla beraber Türk edebiyatından çevirileri de en yakın zamanda matbağadan çıkar. Bir de Doğu Dilleri merkezi tarafından yeni bir cilt hazırlanmaktadır, o da Cumhuriyet Döneminde Türk Edebiyatından derlemesi şeklinde olmayı planlanmıştır.

İlerde durum nasıl olacağını öngörülmesi hiç de zor değil. Buna rağmen, son 50 yıl içerisinde Bulgaristan’da Türk edebiyatı Bulgarca’ya çeviriler ve tanıtıcı yazıların aracılığıyla gayet iyi tanıtılmış oldu ve Bulgar okuru onun gelişmesini, özellikle Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatının çeviri araçlığıyla izleyebilir. Mevcut olan boşlukları genel olarak kitap yayıncılığa daha elverişli bir ortam yaratmasıyla çözebilir. Pek optimist olamıyorum, ama. Bu koşullarda tek ümidim bizden sonraki gelen çevirmen nesillerin bu görevini yerine getirmesidir.

Son olarak bunu söylemek isterdim – Bulgaristan’da Türk çeviri edebiyatı, en yakın olan ‘Öteki’ nin dünyası, idealleri, duyguları, istekleri, gayelerini daha iyi anlayabilmek için en güçlü kültür araçlarından biri olmu

⁴⁰⁶ Да добавя кои.....

BULGAR YAZARI DİMİTİR PODİRZAÇOV’UN ŞİİRSEL HİKÂYELERİNDE OSMANLI SONRASI TÜRK TİPLERİ

İsmail A. ÇAVUŞEV
Bulgaristan

Dimitir Podvırzaçov, Bulgar edebiyatında az tanınan, fakat adı daima saygıyla anılan yazarlardan biridir. Bu, şüphesiz ki, yazarın yaratıcılığındaki insanseverliği, samimiyeti ve parlak yeteneği yüzündendir. Yazar, kaleme aldığı şiirleri, feyletonları, gazete yazıları ve yaptığı sayısız çevirileri arasında fabllarına en az değer biçmişse de onun bu edebi türü çok yükseklere çıkardığını belirtmek gerekir. Yazarın ölümünden sonra en yakın dostları eserlerini bir araya toplayarak bir kitap halinde yayınlamayı yerinde bulmuşlar; Bulgar edebiyatının en büyük sembolik şairlerinden biri olan Nikolay Liliyev kitaba bir ön söz yazmıştır.

Dimitir Podvırzaçov’un kaleme aldığı 40 dolayında fabiller arasından biz sadece Türklerle ilgili motiflerin işlendiği eserleri seçerek üzerinde durduk. Sayıları 12 olan bu eserlere “şiirsel öyküler” demek daha doğru olacaktır zannediyorum, çünkü ibret verici yönleri, gerçek hayatı tasvir ederek ondan ders alma yanları çok daha güçlüdür. Bu yönleriyle, pek tabii, fable de yaklaşılır.

Podvırzaçov’un şiirsel öykülerini neden seçtim? Bunun bir çok nedenleri var. Bunlardan en başta geleni, bu eserlerde Osmanlı sonrasında Bulgaristanda kalarak hayatlarını idame ettiren Türklerin yaşamının ilginç bir şekilde yansıtılmış olmasıdır. Yıllar geçtikçe bizden biraz daha uzaklaşan bu kuşaklar nasıl yaşıyordu; neler düşünüyor, nelerden ilgileniyordu gibi doğal bir takım sorularla karşılaşırız. Acaba bugün bizler ne denli onlardanız; onlar ne denli bizdendir? Halâ o Osmanlı artıkları mıyız, yoksa değiştik mi?

Dimitir Podvırzaçov, 6 Ekim 1881’de, babasının ölümünden altı ay sonra, Stara Zagora’da dünyaya geliyor. Babası, bir öğretmen ve ciltçi olan Genço Dede’nin en büyük oğludur. Dyado Genço, bir yandan öğretmenlik yaparken bir yandan da altı evladının geçimini sağlayabilmek için ciltçilik yapmaktadır. Şairin annesi hakeza öğretmendir. Bu yüzden evlerinde kitaba olan sevgi bir kutsallık derecesine varmıştır. Genç yaşta dul kalan ana, her ders yılı köy köy gezerek müsait bir yer ararken küçük oğlu Dimitir da daima onunla birlikte.

Gençlik yıllarında bir ara Makedon devrim hareketine katılma hevesi gösterse de az bir zaman sonra bu hevesinden vazgeçer. O : “Ben çok güçlü hislerle yaşarım, fakat bu hislerim kısa sürer” demektedir. Makedon devrimcilerine yazdığı açık mektubunda Bulgaristanın bağımsızlığına kavuştuktan sonraki yılların siyasi tablosunu şöyle çizmektedir: “İşte artık yirmi yıl varki, Bulgarlar bu “özgürlüğün” zevkini tadıyor ve inanıyorum ki, boğazlarına kadar doydular. Onlar, Karavelov’un siyasi kuduzluğunu, Radoslavov’un kum torbalarını ve sinirden kamçılarını; Stambolov’un “iç dünya görüşünü”; Stoilov’un⁴⁰⁷ manevi etkilerini görüp tanıdılar. Şimdi de bu tiksindirici, ikrah edici ve korkunç oyunun tekrar tekrar oynandığını görürken o, halâ hep öyle özgür sayılmaz mı? Zavallı halk, yazıklar oldu sana!” dedikten sonra “Nasıl oldu da esaretin

⁴⁰⁷ Bulgaristan’ın ilk siyaset ve devlet adamları.

bunca büyük düşmanları olan bu gibi kimseler daha sonraları kendileri onun dayanağı, yayıcısı ve yürütücüsü oldular?” diye sormaktadır.

Evet, neden düne kadar başka bir milletin baskısı altında bulunanlar birden böyle büyük zalimler kesildiler? Bu soru, genç Dimitir’ı her zaman düşündürmüş, beynini zorlamıştır. Onun İvan Vazov’un meşhur “*Sönmeyen Şey Söndürülemez*” şiirine yazdığı nazire ne kadar manidardır:

“Zulmü güneşe fırlatın,
Nice kin ve zehir saçacaktır.
Onu Stambolov’tan alıp atın,
Stoilov’ta canlanıp yaşayacaktır.”

Stambolov da, Stoilov da bu savaşçılardandır ve Bulgaristanın bağımsızlığı uğrunda savaşmış Levski, Benkovski, Karaca gibilerin mezarları henüz taptazedir.

Podvırzaçov’un genelde meşhur Bulgar yazarı Vazov’un şiirlerine nazireler yazmış olması bir raslantı değildir, çünkü Vazov sadece devrin en seçkin şairi olmakla kalmayıp aynı zamanda Bulgarlığın olanca emellerini, hayallerini, gücünü kendinde birleştiren bir semboldür. O, Uyanış çağı ile yeni devir arasında canlı bir köprü, bir daha dönmek üzere tarihe karışıp giden o çağın son savaşçısıdır. Bir zamanlar beyinleri alt üst eden parlak hayaller, Uyanış devrinin eski değerleri şimdi alt üst oluyor ve anlamını kaybediyordu. Bulgarların ve Bulgarlığın olanca dünyası âdeta dayanak noktalarını yitirmiş, herşey bir kaos sisi içinde kaybolup gitmiştir. Bir vakitler o eski voyvodalara dair kahramanlık şarkılarında yaşattıkları muhayyel dünya şimdi ancak nazire şiirlerin çarpık aynasında yansıtılmaya mahkumdur. Öyle ki, XIX. yüzyılın 80’li – 90’lı yıllarında Bulgaristanda bir sıra hiciv ve mizah gazetelerinin ve dergilerinin belirmesi bir raslantı değildir. Ancak unutmamalıyız ki, Vazov kendisi de çok geçmeyecek, “*Dyado Nistor*” hikayesinde Bulgaristanın bağımsızlığını elde ettikten sonra memlekette görülen çarpık toplumsal ve siyasal ilişkileri ele alarak yaşlı Nistor Dedenin ağzından 1888’de şöyle diyecektir: “*Kurtulduk da ne fayda bulduk? Türkiye zamanında bari insanlar oğlu uşağı olduğunu bilirlerdi... Şimdi her biri bir tarafa dağıldı... Türkler idaredeyken, gerçi, kötüydü, fakat aman zaman diye yalvarıp yakardın, seccade altına bir şeyler bıraktın mı, insan dahi öldürmüş de olsan, merhamet de bulurdun, af da. Hayır, hayır, ne dersiniz deyin, Türklerde insanlık vardı. Dövüyorlardı ama, okşuyorlardı da... Merhametli insanlardı vesselâm. Bize gelince, biz canavar, zalim, kişileriz, Allahım, beni af eyle.*”⁴⁰⁸ Podvırzaçov’un yazdığı nazireleri Vazov’un yaratıcılığıyla alay etmek gibi değil de daha fazla onunla yürütülen siyasi bir tartışma olarak algılamak gerekir.⁴⁰⁹

Şimdi bunları niçin söylüyoruz? Bulgar halkının kurtuluştan umduğunu bulmadığını, elinden alınan o eski değerleri mum yakıp aradığını anlamak zor değil. Bilindiği gibi halk arasında “Gitti Yunus, gedi domuz” diye halâ çok yaygın bir atalar sözü yaşamaktadır.

Vihren Çernokojev, Dimitir Podvırzaçov’a dair yazdığı kitabında şairin “Çınar Altında” silsilesinde topladığı fabillerden bahsederken şunları kaydediyor:

“*Bu biraz acayip ve alışılmıştın dışında kalan şiirsel hikayelerdeki ibret verici şark masalları hayatta iyi ile kötü, gerçek ile doğru, hayat ile ölüm, insan ihtirasları ve*

⁴⁰⁸ İvan VAZOV, Seçilmiş Eserleri, C. 7, Sofya, 1976, s. 135-148.

⁴⁰⁹ Vihren ÇERNOKOJEV, Bezpoştadniyat meçtatel, s. 8.

kaderinin değişkenliği üzerine yürütölen düşüncelerdir.”⁴¹⁰ Yazar, devamla: “Dimitir Podvırzaçov neden şarkın bu renkli kalıntılarını kendi fabillerine dekor olarak seçmiştir diye düşünmeye değer. Zira o bize “Bin bir gece Masalları” anlatarak hayalimizi şarkın sihirli mucizeleriyle karşılaştırıp hayrete düşürmek istemiyor. O, sadece ince ve bazen mülâyim, bazen de ısırıcı bir istihza ile halâ aramızda yaşamaya devam eden şarkın o eski, uyuşuk ve köhne hikmetleriyle alay ediyor. Onun uzak hedefi, düşüncelerde o zamanki Bulgaristan realitesini donduran şark uyuşukluğuyla alay etmektir”:⁴¹¹

“- Neye dalmışsın böyle? Bir kahrın mı var?

Bırak herşeyleri; gel hasıra uzan!

Birkaç laf edelim şundan bundan,

Kahr zehir gibidir! Kararınca yaşa!

Düşünme kara kara! Ne çıkarsa bahtına

Yaşamak odur; başkaca yazıklar olur sana!”⁴¹²

“Çınar Altında” silsilesine dahil ettiği şiirsel hikayelerinde sezilen bütün o eski şark atmosferi içindeki ufacık kafelerde, ferahlıklarda, berber dükkanlarında, birer kahve içimi sırasında günümüzde artık gülünç denilebilecek bir Türkçe – Bulgarca karışımıyla yürütölen “felsefi” sohbetler gerçek oldukları kadar alegorik sayılmalıdır. Eski Osmanlıların çınar altında anlattıkları bu eğlenceli ve anektodik hikayeler, hiciv yazarı Podvırzaçov’un karşımıza getirip oturttuğu ciddi toplumsal ve genel insani sorunları ört bas edemez. Gerçekler ayaklar altına alınmış, insan haysiyeti çiğnenmişse, bundan öte ne kalır?”⁴¹³

Evet, arka perde, uzak hedef budur, fakat biz bu eserleri daha yakından ele alıp baktığımız zaman onlarda Podvırzaçov’un çok yakından bildiği, tanıdığı bir ortamı, o ortamın kahramanlarını keşfediyor, onların günlük yaşamına iniyoruz. Eminim ki, yazarın eserlerini bu yönden alıp inceleyen olmamıştır. Çünkü bunlar Bulgar edebiyatçıları için geçmişe ait bir takım eski kalıntılarsa da bizim için, bizden olan, bizim insanımızın günümüze kadar yaşaya gelmiş değerli birer siması ve hayat tablosudur. Bu itibarla Podvırzaçov’un fabllerinde adı geçen her kahraman, geçmişimizden bize seslenen bildik, tanıdık kişilerdir.

Dimitir Podvırzaçov’un fabllerinde adı geçen başlıca Osmanlı sonrası Türk simaları Küçük Hasan Nizami Bey, Kara Osman, Abdula Ömer Ağa Hoca, Keleş Osman, Demircioğlu Memiş, kahveci çırağı Rujdi, Deli Molla Keseci, Şerbetçi Mustafa, Kurt Ali, kadı, Cevdet Hoca, Selim Ağa Hoca, Torlak Osman, Kadir Ağa, Kel Mehmet, padişah, vezir, Ayşe, Fatme, vesairedir. Sadece şöyle adlarına dahi baktığımız zaman onların geniş bir yelpaze teşkil ettiklerini görüyoruz. Öyle ki, onları sadece geçmişe ait ölü birer insan portresi olarak gözden geçirmek bence tablonun eksik kalmasına neden olabilir.

Yukarıda yazarın bu fablleri neden yazdığını gördük. Fakat o devirde bir iki istisna dışında herhangi bir Bulgar yazarı artık azınlık durumuna düşürölen Türkleri kendi eserlerine almaya tenezzöl etmiyor, kahraman seçmiyordu. Onların birçokları için yeni Bulgaristanda böyle bir nüfus yoktu, onlara yer bulunmuyordu. Podvırzaçov’un neden bu yolu seçtiği konusu ise elbette ki, ilginç. Bunu açıklayacak herhangi bir ipucu

⁴¹⁰ Aynı yerde, s. 74.

⁴¹¹ Aynı yerde.

⁴¹² Çeviri İsmail A. ÇAVUŞEV.

⁴¹³ Aynı yerde.

bulamadığım için sadece tahminlere baş vurmam kalıyordu. Yazarın doğduğu Eski Zağra gibi o yıllarda bir Türk kasabası olan şehirde bu insanlarla yakından tanışmış, iç içe yaşamış olması, onların adlarından tut da seccadelerine ve diline varıncaya kadar yaşamlarını çok iyi tanıdığını, bu alelâde insanlarda gördüğü temiz ahlakı, hal ve tavırları, onların olumlu yönlerini göz ardı edemediği kanaatine varıyorum. Üstelik yüzyılların deneyimlerini taşıyan bu insanlar, bugün yeni siyaset sahnesine çıkan genç Bulgar burjuvazisinin neler yapmak istediklerini; “Biz, dünyayı doğrultamadık, biraz da siz uğraşın, biraz da siz oyalanın” derce alaylı bir tebessümle seyrettiklerini görüyoruz. Onlar, yana itilmişlerdir ve hala hayallerinde, hatıralarında, hikayelerinde o unutamadıkları geçmişte yaşamaya devam etmektedirler.

Bu “insan manzaralarını” biraz aralayıp araştırdığımız zaman içlerinde aydın geçinen bazı kimseler olduğunu görüyoruz. Bunlar “Dalyan” fablinde âdeta bir yere toplanmış gibidirler: Cevdet Hoca, Selim Ağa Hoca, müftü Sabri Bey ve Sürgünlü Hoca. Bu fablde tek birisinin dalyanın ne olduğunu bilmediğini anlıyoruz. Tabii, her biri ortaya gayet inandırıcı birer fikir atıyor, ama tek birisinin söyledikleri doğru değildir. Birisi, balıktır, diyor; diğeri şehir; üçüncüsü vapurdur; dördüncüsü hamsiyedir. Oysa aralarında ne kesin olarak bir bilen vardır, ne de söyleyebilen. Evet, Türk aydınların şehirlerden boşaltılmasından sonra bizde kala kalan aydınlar tabakasının durumu budur. Yazarımız bu durumla alay ederken asıl sebebini söyleyememektedir. Evet, bu hususu burada bir kere daha belirtmek isterim: Rus diplomasisinin telkinleriyle Bulgaristanın Varna, Stara Zagora, Plovdiv, Pazarcık, Köstendil, Vidin, Pleven, Loveç vs. gibi tipik Türk nüfuslu şehirlerinden Türkler göçe zorlanarak buralara Bulgar nüfus yerleştirilmiştir. Bu suretle Bulgaristan Türklerinin aydınlar tabakası yok edilmek istenmiştir. Bu olay, her göç dalgasıyla yeni yeni tekrarlanırken, tırnak altında can kalır misali, insanımız yine de kendisine yetecek kadar aydınlar yetiştirmeye muvaffak olmuştur. Bu, Bulgaristan Türklerinin özel bir kahramanlık yanıdır. Onyıllar boyunca bu azınlığın arasından, birkaç kişi hariç, tek bir genç ne liselerde, ne de üniversitelerde okuyamamıştır. Bir yolunu bulup Avrupa yüksek okullarında öğrenim gören gençler ise memlekete döner dönmez birkaç gün içinde memleketi terke mecbur edilmişlerdir.

Ta 20’li yıllara gelindiğinde, en nihayet, açılan “Nüvvap” okulu da sadece Türk ahalsinin dini hizmetleri ve ilk okulların öğretmen ihtiyaçlarını karşılayacak kadar kadrolar hazırlamaya başlamıştır. Bu suretle geniş bir sahada kendilerini ortaya koyamayan, ancak dar bir çevrede ezilip kalan aydınlar, birbirlerini kıskanmaya, hor görmeye, lekelemeye başlamışlardır ki, bu da idarecilerin son derece işine gelmiştir.

Rus – Türk savaşı (1877-78) ve Bulgar devletinin yeni baştan kurulmasından sonra ortaya çıkan yeni sosyo-politik şartlarda Türk ahalsinin düşünce, kültür ve yaşama tarzı değişmeye yüz tutmuştur. O güne kadar Osmanlı kültürünün bir parçası olan bu kültüre Bulgar kültür ortamı belli bir şekilde etki göstermeye başlamıştır. Bunun sonucu olarak yerel Türk ahalsinin maddi ve manevi kültüründe bazı özelliklerin daha belli bir şekilde görüldüğü anlaşılmıştır.⁴¹⁴ Bütün bunlara rağmen bu azınlık kendi ata sözleri, türküleri, şarkıları, manileri, masalları, bilmeceleri, örf, adet, ve ananeleriyle kendi kendisine yetmiş; durumunu, kültürünü, özelliğini bugüne kadar korumuş, idame ettirebilmiştir.

⁴¹⁴ İ. YALIMOV, İstoriya na turskata obşnost v Bılgariya, s. 57.

Pek doğaldır ki, bu insanların kahvede, ferahlıkta, sokakta, çeşme başında, berber dükkanlarında birbirlerine anlattıkları hikmet dolu hayat hikayelerinde halâ yakın geçmişin hatıraları, olayları, izleri vardır. Halâ rüyalarda o yıllar canlanır. Örneğin, “Molla Keseci ile Kılıcı” fablını buna bir örnek olarak gösterebiliriz. Molla Keseci, etrafı kasıp kavuran, yıllar yılı kılıcını sağa sola savuran, kelleler vurup, kelleler uçuran bir eşkiyadır. Bilindiği gibi o yıllarda düzeni bozulan devlette eşkiyalık, haydutluk almış yürümüştür. Dağlarda, bellerde yol kesiciler milletin canını yakmaktadır. Bunlardan kimileri hattâ kendilerini özgürlük savaşçıları olarak tanıtmaktadırlar. Molla Keseci dağda taşa, genç yaşlı, zengin yoksul dememiş, vurmuş da vurmuş ve istemez misin bir gün kolu değil de kılıcı yorulmuş, körlenmiş, kesmez olmuştur. Hikâye bu ya, sonra Molla Keseci, kasabada en iyi bıçakçıyı bulur, zira “Kılıcı kesmez, biletmek ister”. Ötesini yazarımızdan dinleyelim:

“Usta almış kılıcı, bakmış mil mil.
Olmayacak değil. “Şöyle biraz bekle” demiş.
Ve tek söz bile söylemeden
Taze zeytin yağı sürmüş yüzüne kılıcın
Ve sarıp eski püskü bir beze
Döşeğin altına koymuş ve oturmuş üstüne.
Sonra kaldırıp eski döşeğin ucunu
Çıkarmış Molla Kesecinin kılıcını.
- Hazır! – demiş. – İşte, kıldan da ince!
Şaşırmış bu işe Deli Molla alığı:
- Yahu, demiş, bu muymuş bunun ustalığı?
Onu ben ayaklarımla yapardım.

Görüldüğü gibi birkaç söz, bir kaç ifadeyle, âdeta usta bir ressamın fırçasıyla vurulan renkler gibi, eşkiyasıyla, bıçakçısıyla, işliğiyle bir çağ gelip gözlerimiz önünde canlanıyor. Elbette dolaydaki insanların canını yakan Molla Keseci, hiç de zannedildiği kadar akıllı biri değildir. Öyle olsaydı, kendi kılıcını kendi bilemeye kalkışmayacaktı. Bir gün o da ustadan gördüğü gibi yapar: Yağlar, sarar, oturur üstüne! Lâkin kalkınca bir de ne görsün: iki parça olmuş kılıcı!

Ve yazarımız o zaman olduğu gibi, günümüzde de geçerli bir sonuca bağlar hikayesini:

- Öyle ki, Memiş, bu hikmeti belle!
Ders olsun sana bizim Deli Molla!
Bu dünya böyle kurulmuş, ahpabım,
Birisi bir işi kıcıyla da olsa yapacak,
Diğeri kılıcını kıracak ancak!
Çünkü her işin vardır bir erbabı!

Evet, bilindiği üzere, emek taksimi dünyamız kadar eskidir ve bunu herkeslerin bilmesi gerekir. Gerçi, yine yazarımızın dediği gibi:

- Her meslek aşılması müşkül bir duvar.
Fakat, efendim, seninki zordan da zor.
Başın belâyaya mı girdi, bir kötülük mü var;
Durma, hemen kaleme sarıl,
Kafayı yor, çalış harıl harıl.

Aç kalmak istemezsen budur sana kâr!

Bu anlatılan hikâyelerde dağda gezen eşkiya da, saraydaki padişah ve sadrazam da vardır. Bunlar hep Osmanlı çağının hikmet eseri olaylardır. Her anlatılarda, her söylenende bir ders, birer hayat sahnesi vardır. Bu dersler sarayda da, samanlıkta da, büyük şehirde de, bir kasaba meclisinde de geçerlidir. O yüzden her haliyle, her sözüyle sevip imrendiğimiz Küçük Hasan'ın "Karga ile Ceviz" hikâyesini de seve seve dinliyoruz. Zira bu Allahın kuşunda beş adam zekası var. Önce en yüksek dallardan bir ceviz düşürüp yutabilecek miyim diye gagasını açıp deniyor. Evet, yutacağım, ama ya sonra? diyerek arkasını dönüp deniyor.

Dimitir Podvırzaçov'un şiirsel hikayelerinde en ilginç simalardan başta geleni Küçük Hasan'dır. Küçük Hasan Nizami Bey, yazarın kaydettiği gibi, filozof ruhlu, görgülü bir adamdır. Elinde çubuğu, başında sarığı, ulu çınar ağacının gölgesinde, çeşme başında, kahvede veya ferahlıkta oturur, ağır ağır sakalını sıvazlar. Artık yaşlanmıştır. Oysa onun gençlik yıllarını bilirler. Yörenin baş hovardasıdır. Atla girer kapıdan meyhaneye. Güzellere doymak bilmeyen bu efenin gözlerinde şimşekler çakar; merakı hep kızlarda, dul kadınlarda; kınalı Ayşelerde, sırma saçlı Fatmalardadır. Şimdi ellisini aşmış olduğu için bu hevesleri küçülmüştür. Öyleki ki, artık hesabını bilmelidir. "*Benim der, yaşlı nine neme lâzım? Hanımla benim yaşımı topladın mı ancak 39 etmelidir. Ona göre hanımın yaşı en çok onsekiz olmalıdır.*"

Kısa yaz aylarının uzun günleri böyle geçer. Bağ bozumu gelip havalar soğudu mu, kar kokusu duyulur; Küçük Hasan da ferahlıktan kahve köşesine çekilir:

Orada ise hep bildik tanıdıkları;
Yaşlı Osmanlılar, sakallı eşraf;
Tatlı sohbet ve keyif erkânı,
Ellerinde tesbihler, uzanmışlar sedire,
Hikmetli olaylar, tatlı hikâyeler
Anlatıyorlar... Keyif getire...

Kahve sohbetleri gece geç vakitlere kadar sürer. Beş altı kahve, bir kaç şurupla bütün müşkül sorunlar çözümlenir, Avrupanın işi, dünyanın gidişi yoluna konulur. Nihayet, kalkışıp dağılacakları sıra gecenin ne kadar ıssız, havanın ne kadar güzel olduğunun farkına varırlar. Çünkü o biraz önceki ortamda bunalmışlardır. Ancak Küçük Hasan'ın bu konuda da söyleyecekleri vardır: "Geceler gebedir!" demiş atalar, deyip nükteli, hikmet dolu bir olay daha anlatır.

Küçük Hasan genelde ağır başlıdır, fakat belediyecekiler onun da canını sıkırlar:

Ne oldu? diyorum. – Neye sıkıldı canın?
Böyle gördüğüm yok seni. Neye bu kızgınlığın.
- Bırak, holan, diyor, bugün gittim hükümete.
Güya haklıydım ben, ama bak ki, işe,
Kızma da dur çocukça alış verişe!

...

Boş yere dememişler: Eğer kadıysa davacın,
Allah olsun yardımcın!

Bu Osmanlı simaları arasında ikinci yere Abdül Ömer Ağa Hocayı koymak gerekir. Dini bütün bir adamdır. Herkesten daha Müslüman, halim salim, uslu, yoksul, hem son derece namuslu. Uzak yakın herkesle dost geçinir, niyeti devleti adaletle idare

etmektir: “İstanbul gidecektir, ondan sonra herkes ödevini bilecek ve bütün memlekette en nihayet adalet, namus ve sulh hüküm sürecek!” Abdül Ömer Ağa Hoca bu işler için kendisini en münasip görür. Fakat aylar yıllar geçer, zavallı yaşlanır. Artık eşi de, mahalleli de kendisiyle alay etmeye başlarlar nice deliler, haymanalar İstanbul çağrılırlar, büyük büyük işlere atanırlar, Abdül Ömer Ağanın ömrü beklemekle geçer ...

Torlak Osman onun bir başka örneğidir. O da kasabaya giderek kaymakam olmak merakıyla yanıp tüter. O yüzden İstanbul bir arzuhal döşenir, başlar beklemeye. Bütün ömrü bekleyişler içinde geçer. Ve bir gün bütün dünyaya küskün bu alemde göçtüğü zaman İstanbuldan haber ulaşır, ama artık geçtir. O yüzden zavallının mezarına bir kitabe düşerler:

“Bu dünyada ümit edenlere,
Ahrette Allah teselli vere!..”

Belirgin Osmanlı simaları arasında Demircioğlu Memiş de vardır. Babadan arda kalma demircilik mesleğini sürdürür. Fakat bir gün elinde çekiç, taka tuk, saatini tamire kalkışır. Küçük Hasan bu işin onun ağzına göre kaşık olmadığını, bu dünyada her için bir erbabı olduğunu kendisine anlatır.

Kahramanlar arasında daha Nalbant Ömer, Berber Sabri, Şerbetçi Mustafa, bıçakçı usta, Berber Lütfi de vardır. Bütün bu kahramanlar “tipik ortamlarda” çalışmakta, yaşamakta, var olmaktadır. Kahvede:

“Uyku bastırса birisini, hasıra iner de,
Tez elden rüya alemine girer,
Usulca uyuklar: “Hır, hır!..” ederdi.

Veya berberde:

“Issız, tatlı bir sükut çöktü içeriye,
Köşede birisinin duyuldu sevimli hırıltısı,
Tekir memnundu bu cevaptan,
Gerindi yine birkaç kez,
Artık tek bir yandan gelmiyordu bir ses ...”

Her iki tablo da Osmanlının son devirdeki uyuşukluğunu gösterir. Oysa dünya artık çok daha dinamik bir ortama girmiştir ve ona ayak uyduramayanlar ezilecektir.

Bu yıllarda devlet nizamını onarıp devleti tekrar o bir zamanki şanlı şerefli çağına çevirmek, hiç olmazsa “hasta adamın” ömrünü biraz olsun daha uzatmak için nice gayretler, emekler sarfedilmiştir. Elbet, bu kimselerin niyetleri samimi ve candandır, ama “hasta adam” artık yaşlanmıştır, dönülmez yolun yolcusudur. O yüzden Abdül Ömer Ağa Hoca gibi yıllarca dövünen, hayıflanalar vardır, fakat onların dilekleri, duaları, gayretleri hasta adamı iyi edemez:

“Abdül Ömer Ağa Hoca, dini bütün bir adam,
Herkesten daha Müslüman
Halim salim bir insan ve uslu
Yoksul, hem son derece namuslu.
Uzak yakın herkesle dost geçinen,
Allah yolunda bir insan diye bilinen”

bu adam en nihayet:

“Padişahım anlamış ki, en sonunda

Namuslu adamlara ihtiyacı var onun da.
O yüzden koskoca ferman çıkarmış,
Uzak yakın her yandan namuslu insan toplayıp
Bundan böyle onlardan danışacakmış!...”

Ve abdül Ömer Ağa Hocanın bağrından kopan o feryadı duyar gibi oluyoruz:
“- Ayşeee! Sen bilirsin ki, ben oldum olası,
Hep bunları anlattım sana!”

Zira genci, yaşlısı yıllar yılı hep bu konuyu tartışmışlardır: acaba devleti nasıl selâmete ulaştırmalı? Nasıl kurtarmalıdır? Fakat eşi Ayşe Hanım dahi artık onun bu hallerine inanmamaktadır:

“- Vay, zavallı! der. – İlle bir kusuru olacak!
At şu boş kağıtları bir yana!
Geç de bak bir aynaya,
Keçi gibi uzamış saçın, sakalın.
Var git komşuların Hamzaya da
Bir tıraş ol bakalım!”

Bunlar: “Adam, biraz ay, kendine gel. Bak dünyanın halini gör. Ona göre ayağını denk al!” gibisinden tenbihlerdir, ama Abdül Ömer Ağa Hoca hep eski günleri arar, eski hayallerle yaşar. Eskiye bağlanmıştır eli ve ayağıyla. Dünyanın değiştiğini ve bu değişimin hiç de onun hayırına olmadığını bilmek bile istemez. Derin taşra uykusundan ne zaman uyanacak ve acap uyanacak mıdır, bilinmez. O yüzden bütün kurduğu hayaller boşa çıkar. Aylar, yıllar geçer, zavallı Abdül Ömer Ağa Hoca yaşlanır, eğilir. Nihayet, mahalleye alay konusu olur. Artık Abdül Ömer Ağa Hoca değil, Abdül Kaşmer Ağa’dır adı. Ve halâ devletin başı bir türlü selâmete ermez. Nedenlerini yazar şöyle açıklar:

“Hep bu yıllarda pis Osmanlılar, Ahmak Ahmetler
Ve daha bir sürü deliler ve haymanalar
İstanbul’a çağrıldılar, büyük büyük işlere,
Abdül Ömer Ağanın geçti ömrü boş yere...”

Bu anlayış âdeta devlet bürokrasisinin her basamağına parmağını basmış, mührünü vurmuştur. Kimse kendisinden daha zeki, daha anlayışlı ve bilgili birisiyle çalışmak, ondan akıl almak istemez. Etrafımıza bir bakalım: Bu anlayış bugün dahi halâ aşılıp değildir. Özellikle totaliter ve monarşi devletlerde bu gayet belirgin bir anlayıştır. Her kuruluş piramidinin en üst kademesine sanki bilerek seçilmiş birer yeteneksiz yerleşmiş, mevziini, mevkiini var gücüyle korur. Böyleleri ne bir gence, ne bir zekâyâ asla meydan vermeden, yıllar ötesinden geleduran bir anlayışla idare etmeye devam ederler. Böyle bir anlayış ise devlet mekanizmasının ve sosyal hayatın vaktinden önce yıpranıp aşınmasına yol açmaktadır.

Benzeri bir olay “Çınar Altında” öyküsünde de anlatılmaktadır. Torlak Osman köyünü bırakıp kasabada kaymakam olmak hevesiyle yanıp tüter. Uzun uzun düşünür, ölçüp biçer, nihayet, kararım karardır deyip İstanbul’a bir arzuhal döşenir, der ki:

“Bir isteğim var büyüklerden:
Devletime helâl olsun hizmetim her dem,
Beni bir yerlere kaymakam tayin edin!”

Torlak Osman hakeza iyi adamdır. Yazdığı dilekçeyi gönderir ve beklemeye başlar. Bugün değilse, inşallah, yarın cevap gelecektir. Onun bekleyişleri mahalleliyi de derde karar, zaman zaman arkadaşları sorar:

- N'oldu, Osman? Ne zaman doğrulacak o senin iş?

Bizi de üzdü uzun zaman bu bekleyiş!..”

Torlak Osman ne yapsın, zavallı, bir başına koskoca devleti nasıl adam etsin? Yine de cevap verir semaya bakarak:

“- İnşallah, der, bir gün elbet olacak,

Allah kerimdir, beklemek gerek ancak!”

O bekleyedursun... Yıllar gelip geçer anlamadan (Tamam dokuz yıl, onbir ay geçer aradan!)

“Torlak, yine de ümidini yitirmemiş, ancak

Bir gün ansızdan döseğe düşmüş

Silinmiş dudaklarından gülüş,

Ve Osman dünyaya küsmüş...”

Anlaşıyor ki, eski, köhne devlet sistemi yeni günün yeni istemlerine ayak uyduramaz. Ataletten silkinip, derin uykulardan uyanmak zamanı gelmişse de bunu kime ve nasıl anlatmalı? Artık Avrupada gürül gürül buhar makineleri çalışmakta, çelik raylarda lokomotifler koşmakta, telgraf telleri haberleri anında dünyanın bir ucundan bir ucuna ulaştırmaktadır. İmparatorluğun düne kadar bağımlı milletleri de birer birer uyanarak ulusal bağımsızlıklarını elde etmekte, ilerleyiş yolunu seçmektedirler. Dünkü gerçekler, evet, gerçektir, ama onlar düne aittir; bugün artık yeni şeyler bilmek lazımdır. O yüzden yazarımız Küçük Hasan'ın anlattığı hikmetleri anlar ama derinden derine esfle ve dudak ucuyla gülümser. Ufuklarda yeni atılımları sezenler birin ikin kendilerini ortaya koyarak becerilerini denemek isteyeceklerdir. Artık yeni günde kimin ne yapabildiğini pazar şartları belirleyecektir. Bu sebepten, kimseye “sen güç belâ ancak bir kahve çırağı olmuşsun, öyle acemi olma, büyük hayaller kurma!” diyemeyeceksin. Öyle ki, Küçük Hasan Rujdi'ye her ne kadar samimi ve içten duygularla tavsiyede bulunsa da Rujdi artık onu dinlemez. O da bin bir işe girip çıkacak, hem gagasını, hem gerisini deneyecek, yeni yeni oluşan ekonomik koşulların dalgalı ve gür denizinde yüzmeyi deneyecektir.

Evet, Torlak Osmanlar, Abdül Ömer Ağa Hocalar devleti yeniden eski, muhteşem halinde görmek isterler, fakat nasıl? Bir kere devlet mekanizmasının dişli tekerleklerini yağlayan ve muntazam çalışmasını sağlayan adalet sistemi bozulmuş, yıkılmıştır. O nedenle artık kimse mahkemeye başvurmamak istemez, kahve önünde boğaz boğaza gelirler, gürültü güklere erer. (“Gerçek”) Barıştırayım şunları, kavgalı olmak Müslümana yakışmaz, diye araya atılanlar da dayağı yer, bin pişman olurlar. Çünkü artık o ilk Müslümanlığın ilkeleri de vaktini yaşamıştır.

Mahkemeye başvursalarda da orda karşılıklarına nasıl hakimler çıkacaktır? Küçük Hasan'ın bu konuda da söyleyecekleri vardır:

“Vaktiyle bir kadı varmış mahkemede;

Başına bir keçi derisi geçirir de

Sorguya çeker, sorup sual edermiş:

- Söyle, dermiş, neyim ben? Ama bileceksin!..”

“Kadınsın” diyene, köpoğlu, yalan yaptın, der, bir altın; yok, “keçisin” diyene de iki altın ceza kesermiş. Böyle böyle adam hepten ortalığı karmış katmış; hiç uğraşmadan,

didinmeden, tek zahmetsiz sermayesini yapmış. Gerçi, en sonunda: “Sen bir püsküllü belâsın başımızda; hak etmişsin dayağı! Fakat sana dayak atacak yok!” diyen yaşlı bir nine çıkagelir, ama ne fayda! Ve Küçük Hasan esefle hikayesini bağlar.

“O gün bugündür bu itoğlu itler
Sefa sürüyor sırtımızda, bizi yiyip bitirdiler.
Sen haklıymışsın, değilmişsin, bilmek istemiyor,
Azdıkça azıyor ve bir tek: “Ver!.. Ver!..” diyor.
Adam iktidar değil mi, ne yapacaksın,
Eşek gibi beş altını basacaksın!”

Ama yıkım sadece mahkemelerde değil, hükümet dairelerinde de böyledir. Bunu yazar “Şerbetçi Mustafa” hikayesinde ne güzel anlatmış! Mustafa, şerbet satar, ama her gün rengini değiştirir şerbetin. Bugün morsa, yarın kehlibar; öbür gün de kan kırmızı yapar. Olay, paşanın kulağına erer. Ama Mustafanın cevabı hazırdır:

“Paşa efendi, der Mustafa o an,
Ne yapabilirim ki, ben? Oyun böyle!
Madem ki öyle istiyorlar, ben de öyle yapıyorum.
Bugün maviyse yarın sarı satıyorum”.

Paşa, gün görmüş adamdır, Mustafanın bu hareketini takdir eder ve:

“- Eh, Mustafa, der sen haklısın kardeş!
Bu dünyada zevk ve sefa sürmek istersen
Boyanı sık sık değiştirmelisin sen!
Ben de aynı şeyi yapıyorum idarede.
Boyamı değiştiriyorum yöneticilere göre,
Ve halimden memnunum, birader.”

Fakat Küçük Hasan’ın söyleyecekleri bununla bitmez. O, yeni idarenin yeni adamlarını da görmüş, denemiştir. O yüzden tavsiyeleri şimdi de geçerlidir:

“- Zaman zaman bizim gazetelere bir
Göz atıyor ve diyorum kendimce: - Bırakın!
Siz de bizim Mustafadan farksız! Yemeye bakın!
Ve keyfiniz bütün olsun isterseniz, bilerek,
Sık sık başka boya da katın şerbetinize,
Zira para sizin için de herşey demek!”

Memleket bu duruma düşmüşse artık ordu ne yapabilir? Bir diyardan bir diyara koşarak isyanları yatıştırmaya çalışan erlerin, subayların durumu kolay mı? Her ne kadar “koşun, getirin, verin” diye çırpınan paşalar durumu kurtarmaya çalışsa da milletin de canına tak demiştir bu hal. Öyle ki, “Koş, onbeş bin mih hazırla; sabah olmadan getir” denilince Demirci Ömer büsbütün şaşırır. Elindeki en ilkel olanaklarla bir iki ocak, bir körükle onbeş bin mih nasıl hazırlanacak? Her ne kadar ölüm varsa da işin sonunda, hanımı Ömere:

“- Aldırma, der, sabaha kadar vakit var.
Üzülme, canım! Neler olur, neler biter!
Hiç kimse bilmez; geceler gebedir, gel yatalım,
Uykusuz durmaya değmez!”

Öyle de yaparlar. Karı koca sarılıp yatarlar. Sabahla bir telaş, çat kapı çalınır:

“- Ömer, kalk! Kalk uyan!
Bu akşam paşamız can teslim etti,
Tabutu çakmaya dört inser ver, ulan!”

Bir dava millete mal edilmemiş, sadece bireylerin üstüne devredilmişse, elbette birileri yatıp rahat rahat uyuyacak, diğerleri millet ve devlet uğruna beyhude can verecektir.

Hayatta hayaller, emeller başkadır, gerçek ise daha başka. Fakat kimse gerçeği görüp bilmek istemez. Çünkü gerçek acıdır ve batar. Her çağda hakikat uğruna savaşanlar olmuş ve er geç doğruluk yerini bulmuştur, fakat bu çabalar nice gayretlere mal olmuştur. Küçük Hasan öteden beri edindiği hayat felsefesini paylaşır:

“- Bu dünyada ezelden böyle gelmiş, Sabri.
Sözde adalet herkesçe aziz ve kutsal.
Güya hepimiz doğruluğu severiz, fakat aptalca
Aldanıp gerçeği söyledin mi, kafadar,
Tetik dur, sille tokat nerden gelir bilinmez.”

* * *

Osmanlı, Rus – Türk Savaşı sonunda Bulgaristan topraklarından çekilirken orduyla birlikte pek çok ve kalabalık bir insan kütlesi de bu yerleri terketmiş, böylece sonsuza dek uzanan bir göçler silsilesi başlamıştır. Bu göçler ve daha sonraki onyıllarda Bulgar idarecilerinin izledikleri siyaset sonucu büyük şehirlerden Türk nüfusu ve özellikle şehir eliti, zanaatçılar ve aydınları göçe zorlanarak Bulgaristan Türklerinin ekonomik, sosyal ve pek tabii, kültürel yaşamına en ağır silleyi indirmişleridir.⁴¹⁵

XX yüzyılın ilk onyıllarında Türk ahalisi artık kendisini sadece Müslüman olarak değil, aynı zamanda Türk olarak da tanımlamakta, diğerleri tarafından da Türk olarak algılanmaktadırlar. Bu ahalide giderek ortak tarihi geçmiş, ortak dil ve kültür, aynı anane ve adetler bilinci doğmuş olup Türk ulusundan koptuğu halde aynı anlayışa sadık kalmaya devam etmiştir.⁴¹⁶

Dimitir Podvırzaçov’un şiirsel hikayelerinin en ilginç özelliklerinden biri yazarın onlarda bol bol Türkçe ifadeler, kelimeler, seslenmeler, nidalar kullanmış olmasıdır. Bu şekilde yazarın anlattığı devir ve ortam daha tam bir şekilde, daha renkli sahnelerle gözler önüne serilmektedir. Şiirsel hikayelerde tam 468 Türkçe söz kullanılmıştır. Bu sözler arasında o zamana has sözler bulunmaktadır ki, bugün artık aktif sözlük terkiplerinden düşmüş veya düşmek üzeredirler. Bu sözler hikâyelere o zamanın atmosferini taşımaktadır. Örneğin: Sultan, saray, sadrazam, vezir, saltanat, ferman, padişah, paşa, konak, lonca, intifa, temenna, fes, ferahlık, kalaycı, haşlaklar gibi. Diğer sözler bugün de aynı anlamda kullanılmaya devam etmekte olup büyük bir kısmı bugünkü edebi Bulgar dilinde artık arhaizm sayılmakta, yeni kuşaklar tarafından bilinmemektedirler. Örneğin, bir zamanlar Bulgarcada yaygın olarak kullanılan saat, hekim, rezil, kayme, zavallı, pencere, ocak, alan, çubuk, kasaba, merak, kalem, oda, hava, cins, hamam, hayvan, bahça, zor, ziyan, belâ, kavga, köşe gibi sözlere zamanla karşılık bulunmuş, yavaş yavaş kullanıştan düşmüşlerdir.

⁴¹⁵ Ulrich BÜKSENŞÜTİ, Bulgaristanda Azınlık Siyaseti (Bulg.) Sofya, 2000.

⁴¹⁶ İ. YALIMOV, Bulgaristanda Türk Toplumunun Tarihi (Bulg.) Sofya, 2002.

Bunlara karşılık fakat kahve, perde, sandık, yumruk, porta, lokum, çinar, çeşme, çorap, çuval, kapak, boya gibi öz Türkçe ve Türkçe yoluyla Bulgarcaya girmiş sözler bugün de edebi dilde kullanılmaya devam etmektedirler.

Şiirsel hikayelerde kelimenin kendisi Türkçe olduğu halde Bulgarca bir ek veya harf-i tarif alarak Bulgarca söyleyişe yakıştırılmış sözler de var. Bunlar arasında örneğin, kızdisal, buyurdisva, kandisal, oturdisal, şaştisal, uydurdisva, yapturdisva, taktisaş, eğlendisva, vazgeçtisa gibi fiiller; hükümata, kaaveta, adeta, davaciya, erifa, altına, müşteriya, sahatya, sahatçıya, demirciya, buçakçıya, düşeçe, mollata, kaymeta, gürültiya, insana, çeşmata, acamiya, osmanlii, eminii, haşlatsi, zurli gibi harf-i tarif ve çokluk eki almış isimler; boyaliya, yok renkliya, düs boyaliya, akılliya, keyfliya, kaymakliya, merakliya, zavalliya, hayırliya, kabahatliya gibi sıfatlar; hepiyce, tez elden, o sahat, zede zede gibi zarflar; vay! Evet! Buyurun! Ya, evet, efendi, yahu, eh, e-hey, ey, tü bre, brak holan, ayol, hazır, helbetya, bre kerata, vay zavallı gibi seslenmeler ve ünlemler de var.

Şiirlerin yapısına girdiğimiz zaman orada birçok uyakların ya her ikisinin de Türkçe sözlerden; kaymaklii – meraklii, kahr – hasır, kalem – gem, tam – tamam; ya iki sözü de bulgarcalılaştırarak: zavalliya – akılliya gibi, ya da sözlerden biri Türkçe, diğeri Bulgarca olarak kullanılıyor: demek – çovek, ölüm – şum, yuvardales – zalez, Brusa – razdrusa, star – ihtiyar, çubuka – zasmuka gibi. Ancak okuyucunun metni algılamasını kolaylaştırmak için hemen her zaman da Türkçe sözlerin ve ifadelerin çevirisini gayet ustaca şiire örgülüyor.

Bunlar dışında mikrop cinsi hayvan, çok büyük balık, büyük büyük vapore, boş laf, cahil insan, olur mu, ayıptır şey, valla billâ, bir parmak, başka çeşit, bırak holan, dinsiz insan, bayağı dayak, sarp akıllı, akşam üstü, onbeş bin, sade bir tane, gece gebedir, birden bire, hemen hemen, ihtiyar adam, uslu millet, çok fena, tatlı kaave, kendine gel, bereket versin, top gibi, kadın göbeği, taze zeytin, bir hikmet gibi söz birleşmeleri; padişahım, bre çocuğum, buyurunuz, çok şey valla, gidi köpoğlu, kendine gel, vay yarabbim, vay zavallı, akşam hayır olsun, bırak holan, olur mu, ayıp şey gibi seslenmeler, uyarılar nidalar hep yazarın yararlandığı dil araçlarıdır.

Edebiyat eleştirmenleri Dimitır Podvırzaçovu her zaman masallardaki en küçük kardeşe benzetmişlerdir. Ancak paradoksal olanı diğer öteki kardeşler, Dimço Debelyanov da, Nikolay Liliyev de, Hristo Yasenov ve Georgi Rayçev de onu daima kendilerinden hesap etmişlerdir. Bütün bu saydığımız yazarlar Penço Slaveykov, Peyu Yavorov ve Kiril Hristov’lardan sonra gelen ikinci dalgaydı ki, başını Podvırzaçov çekiyordu.

Sembolist Bulgar şairlerinin en seçkinlerinden Nikolay Liliyev büyük bir hayranlık ve kardeşçe bir minnettarlıkla şunları kaydetmektedir: “Garip değil midir ki, bir zamanlar şiirimizde görülmüş en yalnız şairimiz birkaç genç yaratıcının manevi atası olmuş, onları tevazu okulunda eğitip yetiştirmişti. Bu “ata” Stara Zagora ve Sofya’da olsun Georgi Rayçev’i yanından uzaklaştırmıyor, Dimço Debelyanov onun nasihatlarını dinliyor; zamanın gençleri K. Konstantinov, N. Yanev’ler onu duyup dinlemek için yanıp tütüyorlardı.”⁴¹⁷

Evet, 30’lu yıllarda böyle idi. Bugün ise D. Podvırzaçovu klasik Rus edebiyatının Gogol, Lermontov, Tolstoy, Griboyedov Dostoyevski gibi seçkin temsilcilerinin en

⁴¹⁷ Nikolay Liliyev, Eserleri, c. 3, Sofya 1964, s. 32.

mükemmel çevirmeni olarak biliniyor ve genelde bununla yetiniliyor.⁴¹⁸ Aynı yazar, bir milletin kültüründen hiç bir şey unutulmamalı, hiç bir kimse unutulmamalıdır, demektedir. Fakat her ne kadar D. Podvırzaçov'un fablleri arasına yerleştirdiği şiirsel hikayeleri seçilmiş eserlerinde yer almışlarsa da bugüne kadar her hangi bir Bulgar edebiyatçısı onların ciddi edebi, tarihi, felsefi vs. değeri üzerinde durup tahlil etmemiştir. K. Konstantinov, şairin mezarı başında söylediği veda nutkunda şöyle sormaktadır: “Dimitır Podvırzaçov kimdir? Hayatımıza giren bu garip konuk, o başka dünyalardan getirdiği büyük değerleri günlük hayatımızın balçığından geçirip kurtararak büyük bir alicenaplıkla saçıp dağıtarak dolayında bir nebze bir sevinç yaratan ve kendi öz kederini susturan kişi nereden geliyor ve nereye gidiyordu?”⁴¹⁹ V. Çernokojev, hayatı boyunca şair olduğunu iddia etmekten çekinen ve sonuna dek yeteneğini bilmek istemeyen bir şair için yazı yazmak hiç de kolay değildir” diyor.⁴²⁰

Dimitır Podvırzaçov, 1937 yılında henüz 56 yaşındayken hayata gözlerini yumuyor. O, Bulgar edebiyatında ince bir lirizim ile satirik şiirler ve fabller, her biri birer zekâ ürünü aforizmler, anektodlar, feyletonlar ve gazete yazıları ile parlak çeviri eserleri bırakıyor. Biz, Bulgaristan Türkleri, ise bütün diğer yaratıcılığıyla birlikte onun o son derece değerli şiirsel hikayelerini okudukça, bizden olan, bizim olan o kişilerin simalarını yaratarak günümüze kadar yaşatan bu yazarı daima minnettarlıkla yad edeceğiz.

Ağustos, 2003

⁴¹⁸ Vihren Çernokojev, Bezpoštadniyat meçtatel, Sofya 1986, s. 7.

⁴¹⁹ K. Konstantinov'un D. Podvırzaçov'un mezarı başında söylediği sözler, Svetoglas, 14 Kasım 1937.

⁴²⁰ Vihren Çernokojev. A.g.e. s. 8.

HİKMET HAFİF MADOLAR'IN PİYESLERİNDE İZLEKLER VE YANLAR

Harid FEDAİ*
KKTC

Giriş:

Yakın tarihimize bakılırsa siyasî, idarî ve ictimai sebepler yüzünden edebiyatımızın beklenen gelişmeyi gösteremediği gözlemlenir. Konu, tiyatro eseri bazında ele alınırsa Ahmed Tevfik Efendi'nin Hicrân-ı Ebedî'si (H.1311/1893), Şişmanyan'ın Akbaba mizah gazetesinde tefrikası yarıda kalan Nâmus İntikamı-yâhûd-Dilenci'si(1) (1897), Kaytaz-zâde Nâzım Efendi'nin Safâ-yâhûd-Netîce-i İbtîlâ'sı(2) (1909) vardır.

Bunları, hiç basılmayan, ancak elden ele dolaşan metinleriyle birçok kez sahnelenmiş olan Fadıl Niyazi Korkut'un Balkan'da Al Kan (1912) ve İstiklâl Savaşı'nı konu alan Yavuklunun Mendili (1923) izler.(3)

1920'li yılların sonu ile 1930'ların başlarına gelindiğinde Nâzım Ali (İleri)'nin Gülzâr (5 perdelik operet, Mayıs 1929), Zehirli Çiçek (5 perdelik melodram, 1929), Metres Belâsı (3 perdelik vodvil, 1930), Feride'nin Aşkî-veyâ-Bir Aşkın Masalı (3 perdelik manzûm piyes, 1930) ve Otel Tercümânı (1 perdelik komedi, 1932) adlı eserlerini görürüz. Bunlardan hiçbiri basılmış olmayıp sonradan bir kitapta(4) toplanmışlardır. Aynı kaynaktan öğrenildiğine göre (9.s.), bu yazarın, metinleri kaybolan Kadın Zengin Olursa (komedi, 1930) ve Yahudinin Dâvâsı (1 perdelik komedi, 1931) adlı iki eseri daha vardır. Yine 1930'lu yılların başlarında Ahmed Saîd (Bafı Saîd Hoca) Efendi'nin Elif Hanım Opereti(5) ile Türkiye'den görevle gelen Lefkoşa Erkek Lisesi'nin Müdürü İsmail Hikmet (Ertaylan) Bey'in hem yazıp hem de sahneye koyduğu Efenin Düğünü(6) (1933) ve Korsanın Gözdesi (1933) operetlerinin yanısıra Sami Tuna'nın kaleminden çıkma Çobanın Yavuklusu(7) (melodram 1935) bu cümledendir.

1940'lı yılların başlarına gelince: Aktör ve yönetici olarak Kıbrıs Türk sahnesine unutulmaz hizmetlerde bulunan Osman Talât (Alkan), bir dolu eserlerden oyunlaştırıp sahnelediklerinin yanısıra bizzat kendisi de Yüksel (1942) adlı bir piyes yazmıştır. Onu Kemal E. Sakarya'nın Döğüşe Hasret (1944) adlı oyunu izler.

(*) Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti.

(1) Harid Fedai, Kıbrıs Türk Yazınında İlk'lerden Bir Oyun: Nâmus İntikamı- yâhûd-Dilenci, Dram 4 perde, Kültür Sanat dergisi, Lefkoşa, Temmuz 1986.

(2) Harid Fedai, Safâ-yâhûd-Netice-i İbtîlâ, Kültür Sanat dergisi, Lefkoşa, Eylül 1991.

(3) Fadıl Niyazi Korkut, Hâtıralar, DAÜ. Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Yayınları: II, Gazimağusa 2000, 48 ve 63. ss.

(4) Servet Sami Dedeçay, Nâzım Ali İleri: Hayatı ve Eserleri, Lefkoşa 1991.

(5) KKTC. Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı Yayınları- 48, Ankara 2001, 109 s.

(6) Harid Fedai, Efenin Düğünü, Kültür Sanat dergisi, Lefkoşa, Ekim 1995.

(7) Harid Fedai, 1930'lardan Bir Oyun: Çobanın Yavuklusu, Halkın Sesi gazetesi, Lefkoşa 29.01-03.02.2001.

1. Mapolar'ın Yazarlık Kimliği: Yazılarında/eserlerinde Muzaffer H. Gökmen, Muzaffer Gökmen adlarını da kullanan Hikmet Afif Mapolar'ın (nüfus kütüğündeki adı Muzaffer Halil'dir.) 1935'de "Duman" adlı bir oyun yayımladığı bazı kaynaklarda varsa bile, biz hiçbir yerde buna rastlamadığımız gibi daha sonraki kitaplarında, eserlerinin adlarını sıralarken bundan söz edilmiyor. Tefrika olunduğuna dair gazete sayfalarında da bir ize rastlamış değiliz. Zaten kendisi de Meş'ale (1942) için kaleme aldığı ithaf yazısında Meş'ale'nin ilk tiyatro eseri olduğunu vurgular. Kim bilir... belki de onu bilerek-isteyerek gözardı etmiş ve Meş'ale'nin "ilk" olmasını yeğ tutmuştur?!

Mapolar (1919-1989), gazeteci ve sanatçı olarak Kıbrıs Türklerinin, söz götürmez, en üretken kişisidir. Gazete/dergi çıkarmış, köşe yazarlığı yapmış, hemen her konuda kalem yürütmüş, başmakalelere imza atıp polemikler yapmış bir kişiliğe sahiptir. Dahası, gazete sayfaları arasında, kimileri bitirilememiş on'larca romanı bulunuyor. Bu bakımdan Mapolar bibliyografyasının ivedilikle hazırlanmasına gereksinim vardır.

1930'lu yıllarda Pusey adlı İngiliz'in Lefkoşa'da çıkarmakta olduğu üç dilli Embros dergisinde arı Türkçe ile hikâyeleri yayımlanır. On yılın sonlarına doğru da kısa oylumlu romanları görülür. 1940'larda "Garip" akımının etkisiyle serbest şiir denemeleri Kıbrıs'a da yansırken bu türün ilk güzel örnekler arasında Mapolar'ın da imzası bulunuyor.(8-9) Ama, daha sonaki yıllarda şiirden kopacak ve kendisini hep düzyazıya verecektir. Aşağıdaki eserden hakkında daha derli-toplu bilgi edinmek mümkündür.(10)

2. Üç Piyes: Meş'ale-Mu'cize-Altın Şehir: Sırasıyla 1942, 43 ve 45 yıllarında, henüz çok genç, 20-25 yaşlarında iken ardı ardına yazmış olduğu bu üç eser hakkında Mapolar, yıllar sonra şunları söyleyecekti: Ek-1

Eserlerin konularını özetlemeye çalışalım:

a.Meş'ale: 3 perde 2 tablolu bir millî piyeste olaylar Çanakkale savaşlarının ardından İstanbul, Ankara ve Anadolu'da geçerek Cumhuriyetin ilanı ve Ata'nın ebediyete intikaline değin sürer.

Perde açıldığında Meş'ale sözcüğünden birer harfin göğüslerinde ışıkladığı altı genç görülür. İhtiyar şair Kemal Tarih, bu kişilerin kimliğinde Türk gençlerini vatani kurtarmağa çağırır. Şairin sözleri şu cümleyle sona erer: "Göğsünüzdeki meş'ale kalbinizde Türk milletinin sönmeyen ebedî bir meş'alesi olsun"- 6.s.

Raşit, İzzet ve Şakir Çanakkale'de savaşmış üç gazidir. Raşid bir kolunu savaşta kaybetmiştir. Onlara Raşid'in nişanlısı Şükran, küçük kardeşi Kenan ve bir başka mukavemetçi Maraşlı öğretmen İhsan Bey de katılır. Bunlar cepheye gönüllüler toplarken bu arada Kenan da savaşa katılmış ve ağır yaralı olarak yanlarına dönmüştür. Kenan'ı getiren trende büyük bir kalabalık vardır ve zafer müjdesi herkesi coşturmuş bulunuyor. Çok geçmeden Kenan daha da ağırlaşır ve ölmeden önce kendisini Çanakkale'ye gömmelerini vasiyet eder.

Üçüncü perde açıldığında Ankara'da zengin döşenmiş büyük bir binanın salonu görülür. Şükran ile Raşid yurdun bu ilk kurtuluş bayramında evleneceklerdir. Düğüne Kemal Paşa da davetlidir. Törende yakın arkadaşlarının tümü de hazır. Öğretmen İhsan Bey çok heyecanlı bir konuşma yapar. Kemal Paşa'nın gönderdiği hediye paketi açılır ve içinden bir atlas üzerine işlenmiş Anavatan'ın haritası çıkar. Yanında da altından

bir taç vardır. Harita Raşid'in boynuna takılırken taç da Şükran'ın altın saçlarına giydirilir.

-
- (8) Bir Efsane: Sibel Antis, Ocak dergisi, Lefkoşa, 1 Nisan 1946.
(9) Balıkçı Güzeli, Hürsöz gazetesi, Lefkoşa, 27 Temmuz 1952.
(10) Kıbrıs Efsaneleri, Galeri Kültür Yayınları, Lefkoşa, 1997.

Kalabalık onları tebrik ederken Meş'aleciler de "Yurda Güneş Doğuyor" marşını okurlar.

Son tabloda altı Meş'aleci içeriye girer. Göğüslerinde elektrikle aydınlatılmış altı harf vardır. Sırasıyla içeri girerek Cumhuriyet'in "Altı Ok"unu tekrarlarlar.

İhtiyar Şair, Meş'alecilere hitaben, bitmiş bir imparatorluktan nasıl bir devlet doğduğunu anlatır ve Kemal Paşa'nın Cumhuriyet'i gençlere emanet ettiğini hatırlatarak Nutuk'tan ilgili bölümü aktarır; ve de İstiklal Marşı okunurken perde yavaş yavaş iner.

b.Mu'cize: 3 perde ve 3 tabloluk millî bir piyes olup konu İstanbul, Anadolu ve Ankara'da geçer. Birinci tabloda, sahnenin sol yanında açık bir pencere, önünde "tarih"i temsil eden 70 lik bir ihtiyar vardır. Şarkı söyleyerek gelen gençlerin sesleri işitilir, sonra da Yüksel, Doğan, Kubilay adlı üç genç sahneye girer.

Günlerden 19 Mayıs'tır. Birinci tabloda Üç genç ile ihtiyar; Kemal Paşa'yı, tarihimizin şanlı mâzisini; Attila, Fatih gibi ad bırakmış kahramanları dile getiren manzumeler okurlar. Sahnede konuya uygun olarak ışıklı dekorlar vardır ve sonuna doğru fon'dan "Dağ Başını Duman Almış" marşı işitilir; bu üç genç, yaşlı "Tarih"i gösterdiği yola doğru koşarlarken tablo kapanır.

Birinci perdede çok iyi döşenmiş bir saray salonu var. Sadrazamlık peşinde olan Sami Paşa ile yaşlı üç kişi Padişah-Mustafa Kemal Paşa tartışması yaparlar. Sami Paşa gibi konuklardan Cevad Bey de Padişah yanlısıyken ileride düşüncesi değişecektir. Sonra Paşa'nın kızı ile nişanlı olan Şeref Bey girer. Şeref Bey katıksız bir Kuvây-ı Milliyeci'dir ve nişanlısını da cepheye götürmek için babasından izin almaya gelmiştir. Paşa ile tartışmaları öfkeye dönüşür ve silahına el atan Şeref Bey Paşa'yı cansız yere serer. Arkasından, kızı Günseli gelip babasının üzerine kapanarak hıçkırığa hıçkırığa ağlar ve bir kez daha bu eve gelmemesi için Şeref'e ihtarda bulunur.

İkinci perdede mekân bir köy kahvehanesidir. Hüsrev Ağa, Durmuş Ağa, İmam Şâdân ve köylüler var. İmam Şâdân dışındakilerin tümü de Kuvây-ı Milliyeci. Bir ara kahvehaneye Muhtar gelir ve halkı, Binbaşı Şeref Bey'i karşılamaya çağırır. Verdiği zafer haberlerinden köylülerin içleri içlerine sığmaz olur. Ancak, Dokuzuncu Fırkanın kumandanı Nezîh Bey'in şehit düşmesi üzerine onun yerini almak için Bnb. Şeref Bey geri çağrılmaktadır. İmam Şâdân hâric, tümü de üzüntüye kapılır; ama dirençlerini ayakta tutarlar.

Köylüler ayrılmış, kahvehanede yalnız Bnb. Şeref Bey, Hüsrev ve Durmuş Ağalar ile Muhtar kalmıştır. Daha önce geleceği haber verilen Cer Hocası, yanında bir kız olduğu halde, içeri girer. Cer Hocası Mustafa Kemal hakkında ileri-geri konuşmaya başlayınca Bnb. Şeref Bey ağzının payını verir ve hemen tutuklanmasını emreder. İşte tam burada bir şaşırta ile karşılaşılır: Meğer Cer Hocası kılığındaki adam Maraşlı bir

yüzbaşı, bir Kuvây-ı Milliyeci imiş. Yüzbaşı Yüksel yanındaki kızı da “nişanlım Günseli” diye takdim eder. İşte bu kız da Bnb. Şeref Bey’in nişanlısı, Paşa kızı Günseli değil miymiş? İşin anlaşılması üzerine Yzb. Yüksel, açık kalblilikle, ikisinden birini tercih etmek hakkını Günseli’ye tanıyınca o da seçimini ilk nişanlısından yana kullanacak ve ayrı ayrı cephelere gitmek üzere Bnb. Şeref Bey ile Günseli ve Yzb. Yüksel oradan ayrılacaklardır.

İkinci tabloda şafak vakti bir dağ manzarası görülür. Günseli ile Kubilay manzumeler okuyarak söyleşirler. Sonra “tarih”i temsil eden yaşlı adam, sağında Yüksel, solunda Doğan olduğu halde oraya gelirler. “Tarih” onlara heyecanlı heyecanlı 30 Ağustos Zaferi’nin destanını anlatmaktadır. Arkasından, Bnb. Şeref Bey, gözlerini kaybettiğinden, bir değneye dayalı olduğu halde, onlara katılır. Günseli deli gibidir, koşup Şeref Bey’e sarılır, ikisi de ağlamaya başlarlar. “Tarih”, Şeref ve Günseli manzumelerle söyleşirlerken perde kapanır.

Üçüncü perde Sami Paşa’dan kalma konağın görkemli bir ordasında başlar. Her yer kitaplarla dolu, karşıda ise Gazi’nin Kocatepe’deki resmi var.

Günseli, Bnb. Şeref Bey’in anlatmakta olduğu destanı yazıya geçirmektedir. Bu arada gazeteleri getirmek için Ahmed Onbaşı girer. Şeref Bey, önemli bir görev için onu ulak olarak Ankara’ya gitmek üzere görevlendirir ve Ahmed yola çıkar.

Pencereden kalabalığın sesleri gelir. Gençler marş okuyarak geçmektedirler. Bnb.Şeref Bey’in pencereden “dügüne mi gidiyorsunuz?” sorusu üzerine “Ankara’ya.... bayrama!...” cevabını verirler.

Sonra Sami Paşa’nın vaktiyle evinde tanıdığı Cevad, Semih ve Rıza Beyler gelirler ve Bnb. Şeref Bey’i Ankara’da yapılacak törene davet ederler. Günseli’nin de gitmeğe pek istekli olduğunun anlaşılması üzerine memnuniyeti son dereceyi bulur ve ağzından şu sözler dökülür: “19 yaşında ay-yıldıza sarılmış bir melek, bir Cumhuriyet Meleği beni îmân kâbeme sürüklüyor.”- 59.s. Ardından, Anadolu’da kazanılan zaferi “Mu’cize” olarak niteler ve perde yavaş yavaş kapanır.

Üçüncü ve son tabloda Zafer Âbidesi var. Önünde Doğan, Yüksel, “Tarih” ve bir de çocuk, manzumelerle, yaratılan destanı, Türk’ün şanlı tarihini dile getirirler. Ardından Günseli ile Şeref Bey de onlara katılır.

Bnb. Şeref Bey, Âbidenin üzerine kapanır. Bütün ışıklar sönmüştür. Karanlıklar içinde, bir hayal gibi, “Tarih” ile çocuk, birbirlerine sarılı halde, ağır ağır uzaklaşırken perde iner.

c. Altın Şehir: 4 perdelik millî piyes.

Türkiye’nin Müttereke Günleri içinde bulunduğu dönemdir. Ege yöresinde Altın Yayla diye bir yer var. Burasının iki aşiret beyi Aslan ile Kartal Beyler arasındaki anlaşmazlığı çekişmeye, savaşıma vesile olmakta. Konu Kuvây-ı Milliye’nin Afyon önlerinden İzmir’e doğru doludizgin gelmekte olduğu günlere değin sürmekte. Bu durum karşısında taraflar birbirleriyle uğraşmayı bırakıp Kuvây-ı Milliye’ye katılırlar ve üzerilerine düşen görevi özverilerle en iyi şekilde yapmayı başarırlar.

Yurda barış gelmiştir. Bu insanlar için gündemde Altın Yayla yok artık. Onun yerini “Altın Şehir” dedikleri Ankara almıştır. Bu yeni yurdun “kâbesine”, başkentine bir an önce varmak için halk çeşitli yönlerden yollara düşer. Artık Anadolu insanı için bütün yollar Roma’da değil, “Altın Şehir”de yani Ankara’da sona erer.

Son perdede halk, nihayet, gelip Ankara kapılarına dayanır ve aralarında şöyle bir konuşma geçer:

Heykeltraş:- Aradığın bu şehrin ismi ne, ihtiyar?

İhtiyar:- Altın Şehir!

Kalabalık:- Biz de Altın Şehir'i arıyoruz!

Heykeltraş: (Bir eliyle orta perdeyi çeker, geride Ankara kalesi ışıklar içinde görünür. Kalenin üzerinde “Ankara” ve alt kısmında da “Altın Şehir” kelimeleri yazılıdır.): - İşte Altın Şehir!

Kalabalık: Altın Şehir!

Aslan: (Sarsılan adımlarla perdeye doğru yürür. Gözlerinden sevinç yaşları yağmur gibi dökülmektedir.): - Bırakınız beni ağlayayım... bu şehrin kapılarında, bu şehrin kapılarında!... (Vecd içinde dekorun üzerine kapanırken perde iner.)- 47-48.ss.

3. İzlekler ve Ortak Yanlar: Lefkoşa'da M. Fikri Matbaası'nda basılmış 13½ x18 ½ cm. boyutlu, sırasıyla 59, 64 ve 48 sayfalık kitapçıklarda yurt sevgisinin her şeyden üstün olduğu, bu uğurda hiçbir özveriden çekinilmeyeceği, yurt için canı feda etmenin en büyük şeref olduğu anlatılmak istenmektedir.

a.Nitekim, Meş'alede Çanakkale savaşından çıkan Raşid, İzzet ve Şahin, Kurtuluş Savaşı'nın başlamasıyla kendilerini bambaşka bir ortamın içinde bulurlar. Raşid, türlü özverilere katlansa da bir kolunun kesik olması yüzünden savaşa katılamadığına hayıflanır. Küçük kardeşi Kenan cepheye koşmaya can atar ve bu uğurda ağır yaralı olarak geri getirildiğinde şehitlik mertebesine ulaşacağına gururu içinde kendisini Çanakkale'ye gömmelerini vasiyet eder. Sakarya'da babasını, Afyon'da kardeşini kaybeden Şükran, İstanbul'da iken nişanlısı Raşid'in kendisiyle birlikte cepheye gelmesine izin vermediğinden erkek kıyafetine girerek ve kimliğini gizleyerek Anadolu'ya geçer ve nişanlısına ulaşmayı başarır. Kendi halkı savaşırken, sırf kadın olduğu için bir köşeye çekilip kalmayı yüreğine sindiremez.

-Mu'cizede Şeref Bey, padişah yanlısıdır diye ileride kayınpederi olacak Sami Paşa'yı yurdun bağımsızlığı konusunda yapılan bir tartışma sonucu tabancasıyla vurup öldürür. En büyük emeli başkent Ankara'ya varmaktır. Savaşlarda gözlerini kaybetse de nişanlısı Günseli ile birlikte “îmân kâbem” dediği Ankara'ya kavuşmanın mutluluğunu yaşar.

- Altın Şehir'de bir parça toprak uğruna kıyasıya çatışan iki ağa, Aslan Bey ile Kartal Bey, Kuvây-ı Milliye'nin Afyon önlerinden İzmir'e varmak üzere doludizgin gelmekte olduğunu gördüklerinde onlar da kişisel kavgalarını unutarak orduya katılırlar. Zafer kazanıldıktan sonra da uğruna çatıştıkları Altın Yayla bir yana itilir, ve onun yerini, “Altın Şehir” dedikleri Ankara'nın sevgisi alır.

b.Mustafa Kemal Paşa'ya güven ve sevgi saygı son derecededir. Bu duyguları, her kitaptan ikişer örnekle aktaralım: İhtiyar şair gençlere onu şu cümlelerle takdim eder: “Damarları ihtilâl için parlayan, damarları zafer için parlayan, damarları hürriyet için parlayan bir adam yaratılıyor: Mustafa Kemal!”- Meş'ale, 5.s.

-Çanakkale’de bir kolunu kaybeden Raşid, arkadaşı İzzet’e Mustafa Kemal’i şöyle anlatır: “Meraklanma İzzet, muhakkak biz kazanacağız. Sen Onu görmedin ama, ben son yaralanıncaya, kolumu kaybedinceye kadar onunla beraberdim. Gök gibi bir adamdı. Alev fişkırان gözlerinde çok defzalar yaşlar gördüm. Fakat siperlerde öyle kahramandı ki, sesinden ateş kıvılcımları boşalıyor, bu kudretli ses karşısında ordu hızlanıyor ve kudurmuşçasına ‘Allah! Allah!’ diyen seslerle yeniden hücûma geçiyordu!”- Meş’ale, 15.s.

-Ünlü adlı bir çocuk, köylerinden geçmekte iken Mustafa Kemal ile arkadaşlarını gördüğünü, kendisine yolu sorduklarını açıkladıktan sonra, köy kahvehanesinde muhalif imam Şadân’a Ondan şöyle söz eder: “Kalın, ok kaşlı, gök gözlü bir adamdır O! Kalın kıllı kolları üzerinde asma boğumu gibi parmakları vardır, Onun! Sesi bir gök gürültüsünü andıran dehşetle, arada bir, heyecana gelir; anladın mı İmam Efendi? İşte küçük Ünlü Onu böyle görüp tanıdı. Ben atının ayaklarına sarıldım, ‘beni de bu şanlı bayrama götür’, dedim, güldü. Hem de görsen bu gülüşünde neler, neler yazılı idi, İmam Efendi. Elini öpmek istedim, ‘hayır!’ dedi ve beni saçlarımdan okşadı.”- Mu’cize, 29.s.

-Binbaşı Şeref Bey de Ankara’ya, dolayısıyla Mustafa Kemal Paşa’ya kavuşmalarını şu cümlelere döker: “Biz sana doğru geliyoruz. Yıldızlar birbirleriyle çarpışıyorlar, bir ateş dalgası içinde senin lâ-yemût gözlerini görüyorum! O zaman ufkumda doğan güneş bir şâhikanın alevi gibi mâverâma şu altın satırları yazıyor: Mu’cize!

“Tarihte Onun kazandığı zaferin adı: Mu’cize!”- Mu’cize, 59.s.

-Sakarya siperlerinde Recep, arkadaşlarına şunları aktarır: “Afyon’dan Dumlupınar’a bir yıldırım gibi akacağını söylemiş. Etrafında sayısız bozkurtlar varmış. Ayakları bir rayın akışını ve gözleri de bir yıldırımın çakışını andırırmış... Başı göklerde, bulutlarda gibi konuşmuş.” –Altın Şehir, 25.s.

-Aslan Bey de efelere şu cümlelerle seslenir: “Efeler, güneş bugün siperlerimize indi! Başlarımızı geriye çevirdiğimiz zaman bin asırlık tarihimizin üzerinde kurulmuş altın bir taht gördük. Bu tahtın üzerinde tunç miğferli bir masal kahramanının..... şeklini gördük. Bir kurdu andıran başında yanan tunç miğfer, bize şarkın güneşini taşıyordu. Onu herkes tanıdı. Ona herkes boyun eğdi. Sırtı bir şövalyeyi andırıyor, bakışları bir cennet güneşinin alevleriyle yanıyordu”- Altın Şehir, 28.s.

c. Kitapçıklar arasındaki paralellikler de dikkat çekicidir:

-Hem Meş’ale’de hem de Mu’cize’de “tarih”i temsil eden iki ihtiyar yer alır.

-Meş’ale’de ve Mu’cize’de sevdiklerine/ arkadaşlarına kavuşabilmek için Kuvây-ı Milliye karşıtı kimliğe bürünen kişiler vardır. Meş’ale’de bu yüzü sarılı, Raşid’i tabancayla tehdit eden kişinin yüzü açılınca Raşid’in nişanlısı Şükran olduğu anlaşılır... 23-28.ss.

-Yanında “nar içi gibi bir kız”-34.s. ile –koyu bir Mustafa Kemal karşıtı- Cer Hocası kimliğinde Bnb. Şeref Bey’in karşısına çıkan kişi eski dost Yzb. Yüksel Bey’den başkası değildi. Yanındaki kız ise Şeref Bey’in nişanlısı Günseli olup artık birbirlerinden hiç ayrılmamak üzere kavuşurlar.- Mu’cize, 36-40.ss.

Sonuç: Sacayağı gibi birbirleriyle uyum içinde bulunan bu üç kitapçığı; İstiklâl Marşı, Dağ Başını Duman Almış Marşı, Yurda Güneş Doğuyor gibi millî marşlarıyla, Atatürk'ün Gençliğe Hitabesi'yle, genç devletin Altı Ok'u ve nihayet kendilerini Kuvây-ı Milliye'ye adanmış insanlarıyla "Cumhuriyet ideolojisi ve bilinci içinden yazılmış eserlerdir" diye tanımlamak yerinde olur.

Gözlerini bir sömürge çocuğu kimliğiyle dünyaya açmış olan Mapolar; millî sınırlar içinde doğmuş bir yurtsever, o günleri sanki yaşamış bir mukavemetçi gibi Anadolu Kurtuluş Savaşı'nı heyecan yüklü satırlara dökmüştür. Ve küçük bir adada yaşamış, düzenli bir öğrenim görmemiş, 22-25 yaşlarında deneyimsiz bir delikanlı yazardan piyes tekniğindeki ustalığı aramak, tabii ki, haksızlık olurdu. Ancak metinlerdeki düzgün anlatım ve o yıllara göre yalın bir dil ilk bakışta dikkat çekicidir.

Bizce bu üç kitapçık, Anadolu ile yazgılarımızın aynı olduğunu, Akdeniz'in iki yakasındaki iki halkın beraber gülüp beraber ağladıklarını büyük bir içtenlikle dile getirmektedir. Mütevazı koşullar içindeki Kıbrıs Türkleri, kasabalardan köylere değin, bu oyunları yıllarca sahneleyerek ayrılık acısını, bir ölçüde olsun, azaltmağa çalışmışlardır. Zaten Mapolar'ın Ek-1'deki metni de burada yazılanları doğruluyor.

Tanrı'nın rahmeti üzerine olsun!

**Köşklüçiftlik-Lefkoşa
08.04.2003**

Ek-1

"1940-45 yılları bizde tiyatronun en yoğun yıllarıdır diyebilirim Gerçi tiyatro çabaları bu kez kulüpler çatısı altında hızla sürdürülüyor ve kulüpler tiyatroyu rekabet haline getiriyordu. Bir yandan "Halk Kulübü", öbür yandan "Kardeş Ocağı", "Kültür Ocağı", "Çetinkaya Türk Spor Kulübü" ve benzeri kulüpler harıl harıl çalışıyorlar ve oyun sergiliyorlardı.

O günlerde ulusal bir ruh egemendi topluma. Bu yüzden de sahnelenen oyunların çoğu ulusaldı. Atatürk'ün yası ruhlarda taptazeydi. Ve çoğu oyunları, ya İstiklâl Savaşlarımızı anlatıyor, yahut da Atatürk'ü anlatıyordu. Türk tarihinden seçilen oyunlar da eksik değildi. Bir kulüp "Cem Sultan"ı oynarsa, öbür kulüp "İzmir'e Girişi" oynardı, "Vatan, Yahut Silistre'yi" oynardı. Ulusal Ruh, her şeyin üstünde, Bayraklaşmış gibiydi.

"Zaman olur, oyunlar yetmez, romanlardan çeviriler, uygulamalar yapılrıdı sahneye. Esat Mahmut Karakurt'un çoğu romanları sahneye uygulanıyordu bugünlerde. Örneğin "Dağları Bekliyen Kız". Örneğin Halide Edip Adıvar'ın "Vurun Kahpeye".

"Ben de bu hamurun içinde yoğrulanlardandım. Ulusal ruh açısından fırtınaya tutulmuş gibiydim. 1942 yılında "Meş"ale"yi yazdım. Fadıl Niyazi Korkut Bey'in rejisörlüğü altında Halk Kulübü gençleri tarafından oynandı "Meş"ale". Ve anımsadığım kadarıyla Halk Kulübü bu oyundan ikiyüz liraya yakın para topladı. O günlerde Kıbrıs için, ikiyüz Kıbrıs Lirası bir servetti ve ilk kez Ahmet Mutallip Bey'in idare kuruluna

yaptığı tavsiye ile bana da on lira telif hakkı veriliyordu. Yazın yaşamımda galiba aldığım ilk paraydı bu.

“Heyecanım sürüyordu. Ardından “Mu’cize”yi yazdım. “Kültür Ocağı” gençleri sahnelendi. Bunun da rejisörlüğünü lisemizin öğretmenlerinden rahmetli Reşat Süleyman Ebeoğlu yapmıştı.

“Aynı heyecanla ardından da “Altın Şehir”i yazdım. Bu oyunlar yalnız Lefkoşa’da değil, Ada’nın diğer kent ve köylerine de defalarca oynanmıştır.

“Yalnız bir noktaya değinmeden geçemeyeceğim. Bu oyunların yerel olduğunu o günlerde halktan gizliyorduk. Çünkü yerel bir oyunun nasıl karşılanacağını önceden kestirmek hiç de kolay olmuyordu. Bu yüzden de oyunların yazarını Necip Orhan Akıncı olarak gösteriyor ve reklamlarda da bu adı kullanıyorduk. Fakat bir oyunda arkadaşımız Nazif Süleyman Ebeoğlu, dayanamıyarak sahneye fırlamış ve kalabalığa şöyle haykırmıştı:

-İnanmıyacaksınız ama, bu akşam seyrettiğiniz bu oyun, arkadaşımız Hikmet Afif Mapolar’ındır. Onun kaleminden çıkmıştır.

“Bu bilgi üzerine TC Kaççılıryası sahneye gelmiş ve beni kutlamıştır.

“1945 yılından sonraki devre, Tiyatromuz için, silik bir devredir diyebiliriz. Ve bu siliklik 1960’lara kadar sürüp gitmiştir. 1960’lardan sonra bir takım kıpırdanışların olduğunu görüyoruz. O günleri de bugünküler yazarlarsa, sanırım ki, hiç de fena olmayacaktır.”

şKıbrıs Postası gazetesinden (Biraz Aydınlık: Bizde Tiyatronun İlk Yılları-6, 19 Temmuz, S.620) aktaran Halkın Sesi, 30 Ocak 2001: Harid Fedai, 1930’lardan Bir Oyun: Çobanın Yavuklusu-2]

ZEKERİYYA NECATİ'NİN YARADİCİLİĞİNDA İNSAN SEVGİSİ

Doch.dr. Tamilla ALİYEVA
Azərbaycam

Yaratılışdan insanın içi sevgi ile doludur. Bunu yalnız insanın insana olan sevgisi ile izah etmək düzgün olmazdı. insanın sevgisi hududsuzdur. insan sevir: sağında, solunda, gözü garşısında ne varsa sevir. Kuchuk garincanı da, neheng fili de... Yemyeshil yaprağı da, mavi denizi de... Doğada gordugu her şey onun kalbini sevgi ile doldurur. Bazan insanlar bu güzelliye bakar, önem vermeden kecherler. Bazıları ise bakar, bu güzellik onların yaddashına hekk olunur, onların beyinlerinden süzülerek ağ kagizlara koher, bu sevgi bütün insanların malıdır. Dünya bergerar olandan, ilk insanlar yaranandan onların kalbi etraf muhite, insanlara sevgi de dolmuşdu. Bunlar ise ilk edebi numunelerde öz aksini tapmışdı. Shumerlerin yaratdikları ilk edebi numune "Gilgamush" dastanındaki insan sevgisi ve yahud eski Misir masalları... Türkoğlu halkların eski edebi numuneleri "Avesta", "Oguzname-ler", "Kitabi Dede Korkut", "Kutadku-bilik" ve s. Türk ve dünya edebiyatının klas-sik yazarlarının yaratıcılığında etraf muhite, canlıya, cansıza olan sevgi... Ele büyük Nizaminin "Yer yuzunun eshrefi insandır" sözü insan sevgisinin ne kadar yüksek olduğunu gösterirmi? Türk dünyasının büyük şairi hümanist Y.Imrenin:

Gelin tanış olalım,
İshi kolay kilalım,
Sevelim, sevilelim
Dünya kimseye kalmaz.

ifadesi altun harflarla yazılmalıdır. Ulu Movlanenin "Yine gel, yine gel, kim olursunsa yine gel, bizim dergahımız hakk kapisidir, her kesin yuzune achiktir" ifadesi sonsuz insan sevgisinden haber vermirmi? Bedii edebiyatda insan sevgisi çok derin gösterilmişdir. Şair ve yazarlar eski folklor numunelerinden istifade ederek Nizami, Fuzuli, Nevahi, Yunus İmre, Movlane deryasından su içerek değerli eserler yaratmışlar. Bunlardan biri de Balkanlarda - Makedoniyada yashayıb-yaratan Zekeriyecatidir. Zekeriyecat beyden konuşmadan önce eski Yugoslaviyada yashayan halklar hakkında bir kaç cümle söylemek isteyirik. Her kese iyi bellidir ki, eski Yugoslaviya bir federasiya altında toplanmış cheshitli halklardan ibaret idi. Bildiyimize göre burada serb, sloven, horvat, arnaut, boshnak, musulmanlar yashayırdı. Federasiya dagilandan sonra kurulan devletlerin içinde Chernogoriya -Karadağ da öz mistekilliğine chatdı. Azərbaycan mediyasi bu olaya lakeyd kalmadı. Chunki bu olay ona çok yakındır. Rusiya dagilandan sonra Azərbaycan halkı kanını sel gibi akıtarak mustakilliğine kavuşdu. Hayla da Azərbaycanın bir parchasi dushmen tapdagında inleyir ve her bir azeri ovladı bu topragda uchrenli Azərbaycan bayragının dalgalanacağı günü sabirsizlikle gözleyir. Bu, Azərbaycanın bash taci Karabag torpagidir. Gec olsa da, kanlar pahasına olsa da Karabag torpagi mustekilliğine kavuşacak. Bes Azərbaycan mediyasi Chernogoriya-Karabag hakkında ne yazır?! Yazı "balkanlar" rubrikasi altında gedir. Makale "Chernogoriya mustaküliye can atir" adlanır. Makalenin yazarı A.Mehdiyevdir. Yazar önce Chernogoriyada kechirilen parlament sechkilerinden danishir. A.Mehdiyev yazır ki, "Chernogoryanın gelebesi bloku 44 faiz, "Yugoslaviya ile birlikde" bloku 39 faiz

ses toplamışdır". Yazıdan belli olur ki, prezident M.Cuganovich heyli zamandır ki, Chernogoriyanın mustekilliyi ideyasını irəli sürür. Cuganovichin fikrincə, "Chernogoriya Avropaya integrasiya həttilə gətürmüşdür. Bunun üçün dövlət meöanizmi lazımdır. A.Mehdiyev yazır ki, Chernogoriya kifayət qədər mustəgil dövlətdir. Chernogoriyanın milli parası dövrüyyədədir. Serbiya ilə gənşü olan Chernogoriyada gümruk xizmeti fealiyyət göstərir ki, Chernogoriya mustəgil dövlət üçün zəruri olan bütün atributların hamısına malikdir. Chernogoriyanın sərbəst olması Serbiyanı demir yollarından məhrum edir. NATO Yugoslaviyaya qarşı hərbi emeliyyat keçirir, Chernogoriyanın mustəgilliyini dəstəkləyir. Bu gün Yugoslaviyada demokratik qüvvələr hakimiyyətə gəlir Avropanın rəsmi Belqradə münasibətini dəyishib, Chernogoriyanın mustəgilliyinə soyuq yanəshir. Gazetə yazır ki, Chernogoriyanın mustəgilliyinə gədən yolun hamar olmayacağı hər kəsə aydındır, amma Chernogoriya chətlin yoldan gəri chəkilməyəcəkdir".

Zekəriyə Necati 1928 yılında Makedoniyada doğulmuşdur. Mələsef Azerbaycan mediasında Zekəriyə Necati bəyin ögrecmisini haqqında bir duyuru əldə edə bilmədik. Onu da dəyək ki, əski Yugoslaviya ədəbiyyatı haqqında Azərbaycan Kitaphanalarında kaynaklar azdır, rus dilində isə var. Z.Necatinin yaradıcılığı ilə baqlı apardığımız arəshdirma shairin bir kəch shəri üzərində bərkərar olub. Zekəriyə bəy bəresində ən ilgicəhəkən yazılardan biri "Yıldız" adlı ədəbiyyat dergisində yayımlanıb. Yazı "Bizim müsahibə" adlanır. Yazıdan belli olur ki, Z.necati 1970-ci ildə Bakiya - Azərbaycan sanatsevənlərinin gürushünə gəlmiş. "Z.Necati ilə sözbət" adlı bir yazı yazmışdır. Shair A.Abdulla bu yazının müəllifidir. "Baki haqqında nə dəyək bilərsiniz" sorusuna Zekəriyə bəy böylə cəvəp verir: "Baku boyk shəhirdir, taniya bilmədim, bu shəhirə bir dəfa yok, on dəfa da gəlsəm də taniya bilməm. Bənim için bu shəhirin gəzəlliyi onun insanların duyğuları ilə baqlıdır. Bakudə chok gəzəl insanlara rast gəldim, onları sevdim".³

"İnsanları sevdim" Zekəriyə bəyin bütün yazı və shiirlərində bu ifadə var. "İnsanları sevmək, amma sonra gərəcəyək ki, bu sevgi hər tərəfi kaplayır, bəlkə də bütün döganı..."

Shair A.Abdulla Zekəriyə bəyə daha bir soru verir: Sanatda chəgdəsh və əski shiir məsələsinə nəcə bəkirsiniz? Shair bu suala da mantıqla, ağılla cəvəp verir. "Shiirdə yeni, əski dəyilən bir mübahisə yoktur. Ola bilməz və olmamalıdır, chunki shiirin əskisi yoktur, shiir köhnəlməz. Shiirdə yaşayan sanətdir, əncək sanət".⁴

Shairin bu fikrini önün əshəgidəki cümlesi daha da qüvvətləndirir: "Shiir səl gibi doğulur, səl gibi də yaşamalıdır".

Shairin fikrincə, shiir danışdıgımız, dərtləshdiyimiz anda ichimizdən dishə vürməli, bir bichimdə dögməli, böylə yaşamalıdır. Shiir nəfəs əlməli, dushundurməli, insanların sorgu-sualına ishiq sachmalıdır.

- Bu gunku shiirin əsas obyektini nədir? - sorusuna cəvəp verərkən Zekəriyə bəy yənə gözümüzdə insan sevgisiylə gəyün yəddinci katına uçaldı. Bu gunku shiirin mərkəzində insan dayanmalıdır. Shair zamanına ishiq tuta bilirsə shairdir. Shiir qədər divarları, sərhedləri yikan guch, qüvvət gərə bilmirəm, inanıram ki, yoktur, olmaz, olmamalıdır. Shiir bu haqqı özü qazanmışdır. Onun pasportu dünya və dünyada yaşayan insanlardır. Dərgidəki yazıdan belli olur ki, Bakudən ayrılan Zekəriyə bəy sonradan bu dergini chok bəyənmiş, orada yayımlanmaq için shiirlər gəndərmışdir. Bu shiirlər yalnız onun özünə deyil, dostları İlhami Əmin, Nusrət Disho Ulku, Hasan Mərcanındır. Özünün isə "Dünya üreyimdə" shiirini gəndərmışdir.

Bu shiir bashdan-basha insana ve doğaya sevgi ile doludur. Shiirin boyuk felsefi anlamı var:

Bir elimde goyerchin, Bir elimde goy yuzu,
dünya urey imde...

"Bir elimde goyerchin" ifadesi insanin kalbini sevine hissi ile doldurur. Goyerchin deyende yada sevgi, barish dushur. Eğer goyerchin varsa, sema sakindir, insanlar rahat yashaya bilerler:

Bir elimde agac, Bir elimde toprak, Dünya ureyimde.⁶

Agac-toprak,.. Ayrilmayan iki kardesh... Agac ve toprak varsa, hayat var, insanlar mutludur. Önceki musahebesinde shair bunu deyir. Shiir insanin ichinden akib gelmelidir, bu shiir kimi

Bir elimde ümit Bir elimde sevgi Varlik iki elimde dünya ureyimde dünya ureyimde.

"Ümit ve sevgi" insanin varligini olushduran iki boyuk guvve. "Umut son anda olur" deyenler ne kadar hakli... insani yashadan, yaradib-gurmaga sesleye de umuttur, shair de bunu deyir. Amma shuar kimi yok, shiirin hezin, titrek dili ile... Dahiline varanda ise müdrik, felsefi anlam... Shair insanlarin kulağına hezin-hezin pichildayir: Her zaman bir elinizde sevgi, birinde umut olsun. Eğer bunlar olmasa, yashamagin anlami yok.

Zekeriye bey 1968 yilinda Bakiya gelmiş, Boyuk Azerbaycan shairi M.P.Vagifin anadan olmasinin 250 yillik yubileyinde ishtirak etmişdir. Onu da deyek ki, beynelhalk seviyeli bu yubiley shenliyyine dunyanin her yerinden konuklar gelmişdi. Zekeriyye bey bu yubileye yalniz gelmemişdi, onunla birge Fahri Kaya, Ilhami Emin de gelmişdi. Onlar Karabaga getmiş, Shushani gezmiş, Cidir düzündü yerleshen Vagifin mezari ustune ter chichekler koymush, Cidir düzündü bütün Karabagi seyr etmişler. Makedoniyali shairleri valeh eden bu gozellik diyari bu gun dushmen elindedir. Isteyirik ki, Makedoniya kimi o da azad olsun, mustegilliyine kavushsun.

Azerbaycanda bu olkenin ismini dashiyan bir edebiyat, sanat dergisi basilir. Azerbaycanin en unlu yazarlari ve shairlerinin eserleri burada yayimlanir. Daha doğrusu, eserler buradan hayata vasika alir. Derginin "Dünya edebiyati" bolumu var. Burada dünya edebiyatından sechilen numuneler okuculara chatdirir.

"Dünya edebiyati" bölümünün bu defaki konuğu Z.Necatidir. Ruslar Azerbaycanin her ishine el sokduklari gibi edebiyat ishine de el sokmushlar. Derginin "Dünya edebiyati" bolumu de onlarin sifarishi ile hazirlanirdi. Bu defa novbe Yugoslav edebiyatinin idi. Bu edebiyatdan olan konugen Zekeriyye beyin olmasi Azerbaycan edebiyatseverlerini chok mutlu etmişdi. Dergide Yugoslav edebiyati hakkında böyle bir duyuru var: "Makedoniyenin Bashkenti Uskupde "Sesler" adli edebi dergi neshr olunur. Bu dergi bizi Yugoslaviyada yashayan yerli turk yazarlarinin eserleri ile tanish edir.

Fahri Kaya, Z.Necati, I.Emin, M.Koca, Nadire Maksud, Hasan Mercan bu shair ve yazarların her birinin ozunemahsus yazi terzi, ferdi yaradicilik üslubu olduğu gibi bütün Yugoslaviya turk edebiyatinin da ozunemahsus tariöi, ferdi eneneleri vardır. Dergi yazir ki, öten yil F.Kaya ve I.Emin Azerbaycana gelmiş, halkimizin maddi-manevi medeniyet abideleri ile tanish olmüşlar. Bu yil Vagifin yubileyinde onlarin kalem dostu Z.Necati de ishtirak etmişdir.

Z.Necatinin shürlerinde necib hissler, saf mehebbet, hayat eshgi ve hakiki gozelliyn terannumu vardır. Shairin lirikasi ince ve menalidir, orijinal zerif obrazlarla, yeni poetik ifade vasiteleriyle, hikmetli fikirlerle zengindir.

Dergide Z.Necatinin resmi verilib, resmin üzerinde "Azerbaycan okucularina en iyi dileklerle" sozu yazilib. Burada shairin dokkuz shiiri verilib. Butun shiirler sevgi üzerinde koklenib. ilk sohbet achacagim shiir iki misradan ibaretdir, "Anlayish" adlanir. Melum oldu — Sevgiden bashka bir shey gelmir elimden chunki yalniz sevgide Alchalan, yükselen yoktur.

Chok derin, felsefi bir deyim: sevgide alchalan, yükselen yoktur. Amma chok sayda var sevenler ichin ne var devlet var, ne onur, ne alchalmak, ne yükselmek var. Sevgi geldende hich neye bakmir. Mehebbet ichin ne zaman, ne yash mehdudiyyeti var. Sevgi bitib-tukennmeyen, sonu olmayan sharkidir. Hayat varsa, sevgi de var. Bu shiirden danisharken yadimiza Azerbaycanin görkemli shairlerinden biri Nusret Kesemenlinin bu misralari dushdu:

Ben ki, gormemishem sevgini susan,
Mehebbet zirvede beslenen karmish,
Kim deyir bir defe sevilir insan
Sen deme, her zaman sevmek olarmish.

Z.Necatinin butun shiirleri sevgiden yogrulub. Shiirler kisadir, amma her satrindan sevgi kokusu gelir. Onun shiirleri en tashkalbli adamin bile kalbi yumshaltir, onlari sevmeye ruhlandirir. Bu yerde bir İfadeni dememek mumkun deyil: Dunyani gozellik deyil, shiir hilas edecek. Zaten shiir de gozellikdir. "Azerbaycan" dergisinde yayinlanmish shiirin biri bile adlanir: "Ben, bir de Siz". Shiirin ilk misrasi sevgi ile bashlanir, son misra derin felsefi anlamla basha chatir.

Shairler seyaheti chok severler. Z.Necati de bele shairlerdendir. Ingilis edebiyyatının en unlu shairi G.H.N.Bayron da seyaheti severdi. Hatta annesine yazdigi bir mektupda böyle yazardi: "insan seyahet etmirse, insanliga hıyanet etmish olur".

Zekeriyye bey seyahetlerinin birinde yolunu Barselonadan salir. Kuchuk bir ushaktan Lorkanın mezarini sorur. Ushak deyir: Onun mezari ushakların oyunlarındadır. Bu suali gene bir kiza verir, o da deyir: - Onun mezari gozellerin kalbindedir. Kordan sorur, o da korların bebeklerinde olduğunu soyleyir. Shair Lorkani chok sevir, onu görmek isteyir, ona göre de butun gunu kapisini achik koyur ki, belke Lorka onun evine gelsin. Shair isteyir ki, Lorka onun royalarına girsin, kitaplarını achik koyur kî, belke lorka imdadına chatar. Shair lorkaya tapinir, onu chok sevir. Lorka onun ilham menbeyidir. Zekeriyye beyin lorka hakkında shiirini okuyarken yadima yine Y.Imre dushdu. Z.Necati de Y.Imreden ilhamlanarak bu shiiri yazmishdir. Turksoylu halkların choku Y.imrenin onlara mahsus olduğunu soyleyirler. Azerbaycanın ve elece de butun turk dunyasının unlu shairi B.Vahabzade onlara Z.Necati kimi cevap verir:

Her gun kazilir chunki konullerde mezari
Otlarda, chicheklerde güllerde mezari

Shair deyir ki, eğer lorkanın mezari ushakların oyunlarında, gozellerin ureklerinde, korların bebeklerindese Yunusun da mezari her gun ureklerde, konullerde, otlarda, chicheklerde kazilir. Bu yerde yadimiza Kibrisin ve turk dunyasının boyuk shairi Ozker Yashinin Ataturke hesr etdiyi shiiri dushdu. Zekeriyye key her yerde lorkani

gorur. O.Yashinin shiirlerinde de bash kahraman Ataturk'dur. Nece lorka, I.Imre her yerde var, Atatürk de her yerdedir.

O chobanların keven ateshini tutushdurur, Ve okul yatakhanelerinde turk çocukların, Shafak alinlarından öper, üstlerini örter."

Z.Necatinm "Sevda" adli bir shiiri var. bu shiir lorka hakkında yazilmish shiirin davami gibidir. Bu shiir de deyilen fikirler lorka, Y.Imre hakkında deyilmish fikirlerle ust-uste dushur. Shair yazir ki, olduyum zaman mezar aramayin, benim mezarim chimenlerde, chicheklerde, ovalarda, tarlalardadir...

Bir gun olduyum zaman, Mezarimi ahtarın, Bir ushag gulushunde, Bir bulbul otushunde.

Shairin kalbi sevgi ile ashib-dashir. Bir gun karshisina bir gene kiz chikir. Aslinda shair baharda yashillik aktarirdi. Bu yashilligi genz kizin gözlerinde gorur. Tarlada heraret arayir. Bu harreti gene kizin sachinda gorur. Sevgini tanrida arayan shair bunu gene kizin ureyinde gorur. Sondan belli olur ki, shairin Tanrısı bu gene kiz imish.

Bir bashka shiir "Sevdi" adlanir. Bu shiiri okudukça gözlerin karshisina genish kalbli, icerisi sevgi ile dolu Zekeriyye bey dayanir. lehindeki sevgi uzune, gozune vurub. Gözlerinden karshisindaki insanin ichine bir sevgi akir. Shair dogani da, insanlari da butun varligi ile sevir. Shair insanlara rengine, irgine, sosyal mensubiyetine göre fark koymur. Shair:

Dostu, dostlari sevdim, Shehirimi, shehirleri sevdim,
Dilimi, dilleri sevdim¹³

deyir.

Seyaheti chok seven shairin biletinde de, evinin tashinda da "Sevgi" sozu yazilib. Shiirin sonu kederli notlarla bitse de insanin ichinde ebedi sevgiden doğan bir nikbinlik var.

Sevdim, sevdim, sevdim,
Bunun ichin ey dostlar,
Olduyum zaman,
Mezar tashima tek bir soz yazin,
Sevda.¹⁴

"Olumle ilgili shiir"i okuyanda sana öyle gelir ki, shiir seni kusselendirecek, mezar havasi seni boğacak. Amma görende ki, shair ölümden deyil, olmezlikden danishir, insan olumu de gule-gule karshilayir. Eğer insan olerken ushak gulushunde, bulbul otushunde yasharsa, artik bu olum deyil, olmezliye yucelmektir.

"Azerbaycan" dergisinde Zekeriye beyle musahibe dere olunub. Dergi yazir ki, Makedoniyenin Bashkenti Uskupde "Sesler" adli dergisi neshr olunur. Bu dergi okuculari eski Yugoslaviyada yashayib-yaratan, shair ve yazarların eserleri ile tanish edir. Onlar Fahri Kaya, Z.Necati, I.Emin, Mehmeteli Koca, Nadire Maksut, Hasan Mercan ve bashkalaridir. Dergi yazir ki, 1968 yilinda Fahri Kaya ve Ilhami Emin Azerbaycana gelmişler. Onlar Azerbaycanin dünyaca unlu shairi M.P.Vagifm yubiley shenliyinde ishtirak etmişler. Bizi en chok kovrelden odur ki, onlar oz mushahidelerinde Karabagin gozeli, bashtaci Shushadan danishir, onun gayri-adi gozelligini done-done vurgulayirlar, Shushaya hayran olduklarını soyleyirler. Cidir duzunun fusunkarligindan sohbet achirlar. Bu gun Shushamiz dushmen elindedir, bu satirlari yazarken ellerim titreyir, barmaklarim kalem tutmur. Ne zaman benim Shusham da böylece azad olacak.

Dergi bu sayında Zekeriyeye beyin resmini vermiş, onun hakkında değerli fikirler soylemişdir. Z.Necati shiirlerinde necib hissler, saf mehebbet, hayat eshgi ve hakiki gozellik tarannum olunub. Shairin lirikasi ince ve manalidir, orijinal ve zerif obrazlarla yeni, poetik ifade vasiteleri ile hikmetli fikirlerle zengindir.

Shiirin biri bele adlanır: "Ben, bir de biz". Shiiri okurken derginin Zekeriyeye bey hakkındaki fikirlerini tasdikleyirik. Shair isteyir ki, o seven zaman her kes sevsin. Chunki o seven zaman otlarin etri bashga cur olur, sharkilar bashka cur seslenir:

Ben gülende sabahın rengi deyishir,
Ben gülende
Siz de gulun.¹⁵

Shair sona kimi bele getmir, shairin etirazi da var, bu etiraz insanların kalbinden haber verir:

Ben öldürende kiymeti bashkadir insanin, Ben öldüren zaman Siz öldürmeyiniz.¹⁶

Shair her zaman İnsanları öldürenlere, onları incidentlere karshi chikir, o, hümanizm adli bir deryadan su ichib.

Bir bashka shiir bele adlanır: "Bu shiiri ben yazmadim". Okucu dushunur: Shiiri Zekeriyeye beyin evezine kim yazib? Belki olur ki, Zekeriyeye beyin sherine sheriyyeti ureyinden o vermişti.

Dodagİndan gulush, gözlerinden reng... Amma shiir hele hazir deyil, ona yangi lazimdir. Onu da kiz vermiş: sevgisinden. Artık Zekeriyeye beyin shiiri hazir. Shiir böyle yaranir: Sevenlerin gulushunden, gözlerinden...

"Hastalıktan sonra" shiirini okuyarken okucuya öyle gelir ki, belki burada bedbin fikirler var, aslında ise tam aksinedir, shiir insani yashamaga, yaratmağa chagirir. Eyvandaki chichekler, gokdeki bulutlar, uzbeuz eyvandan el eyleyen ushag... Shair olum kokusunu atir üstünden, insan yashamaga heveslenir.

Yine her shey evvelki kimidir, Goy mavi, yaprak yeshil, Chichek sari, Ben yine sevirem, ne gozeldir.

Shair bir shiirinde bile bir ifade ishledir. Shiirlerim beni karshiniza chil-chilpak chikartdi. Amma bu shairi hich de narahat etmir. Chunki shair her sheye shiirleriyle vuruldu. Shaire zerbeler vururlar, amma bunlar uzun surmur, chunki bele ishlerin koku olmur. Shair butun hisslerini shiirlerine verir.

Skoplen shehirinde iki çocuk dergisi chikir: "Tumurcuk" ve "Sevine". Bu dergiler bizim çocuk dergimiz olan "Goyerchin" dergisi ile dostluk edir. Zekeriyeye beyin bu dergide yayınlanmış yazilari da onun hümanizminden haber verir. Dergi Zekeriyeye beyin "Niye ağlar soyutler" shiiri var. Shiir okuyucular! duygulandırir. Shiir çocuklar ichin yazilsa da, boyuklere de bazi sheyler soyleyir. Bu yerde boyuk

Amerikan yazari M.Tvenin bir ifadesi yada dushur: Her kes öyle bilir ki, ben eserlerimi kuchukler ichin yaziram. Amma aslında sozumu kuchuklerden chok, höyüklere deyirem. Zekeriyeye bey de öyle edir. Shair deyir ki, soyutler ağlar, onların da derdi var. Nedir bu dert?

Yaz-kish ağlar soyutler,
Sebebini bilen varsa, söylesin,
Ben deyirem ağlarlar.
Bazi ushaklar kimi,

Mektebe gitmediklerinden,
Bazi ağaçlar kimi,
Meyve vermediklerinden.

Shairin soyut hakkında sözleri kalbimizi kederle doldurur: ushaklar soyudun budaklarini kirar, tutek, yay-ok duzelderler. Soyud onlara bakar, ağlar. Melumdur ki, soyut turk dunyasinda kutsal agac sayilir, Tanri ona beher vermediyi ichin onu mukaddes etmish. Bu, Azerbaycanda da eledir. Nevruz gecesi - 22 martda (geceyarisi) soyudler eyilib nehrdan su icerler. Eğer onlara arzularini desen Yuce Tanri eshider. Zekeriyye bey bunlari anlatmak isteyir, amma bir bashka shekilde... Umumi ideya ise budur: cocuklar! Aagclari kirmayin, saf kalbli olun, ağaçlar da canlidir.

Zekeriyye beyin shiirlerinde oradaki saf, temiz hisslerden, hümanizmden günlerle danishsan bitmez. Z.Necatinin shiir dunyasi öyle bir deryadir ki, onun durru bitib-tukenmez. Zekeriyye bey Nizami, Movlane, Yunus, Fuzuli, Nevai, Nesimi kimi insanlari sevmeyi tovsiiye edir.

Z.Necati shiirleri dünya durdukça yashayacak. Z.Necati de lorka gibi gozellerin yüreklerinde, korlarin bebeklerinde yashayacak. Zekeriyye beyi seven biz okucular da geceler kapimizi achik koyacagik, bize misafir gelsin diye... Biz de hayallarimizi achik koyuruk, Zekeriyye bey royalarimize gelsin diye...

DIL

TURCIZMI U CRNOGORSKOM JEZIKU KAO KULTUROLOŠKI I CIVILIZACIJSKI IZRAZ (na primjeru Njegoševa jezika)*

**Prof. Dr. Vojislav P. NIKČEVIĆ
Karadağ**

Uvod

Prof. dr. Novak Kilibarda u odličnom radu o poetskoj funkciji turcizama u narodnoj epici⁴²¹ pojam *turcizam* upotrebljava za sve turske, arapske i persijske riječi koje su u naš jezik prispjele posredstvom Turaka. Pri tom upućuje i na termin *istočnjački elementi* kao odgovarajući naziv za njih poznatog orijentaliste, prof. Fehima Barjaktarovića, što je vjerovao da bi za te riječi bio najprikladniji isti već spomenuti naziv, ostajući za sada pri pojmu *turcizam* u navedenome značenju⁴²². U tome smislu će se upotrebljavati i u ovome referatu, tj. kao termin koji obuhvata lekseme i frazeologizme iz turskog jezika i sve druge orijentalizme preko njega kao najpoznatijeg posrednika dospjele u jezik crnogorski, jer je kao takvi široko ušao u literaturu i udomaćio se u tome jeziku.

Pod pojmom *civilizacija* (od lat. *civilis* - građanski) u leksikologiji podrazumijeva se stepen društvenog razvitka i materijalne kulture (tehnika, znanje, vještine, običaji, shvatanja)⁴²³. A za jezik se tvrdi da vrši i funkciju "fundamentalnog oruđa kulture"⁴²⁴, kao god još i to da je "bez standardnog jezika nezamišljiva suvremena kultura i materijalna i duhovna civilizacija bilo kojeg naroda"⁴²⁵. To se odnosi na turski i crnogorski narod i njihove kulture i civilizacije koje se ovđe obrađuju preko turskoga i crnogorskog jezika.

Dakle, u ovome radu turcizmi⁴²⁶ u pokazanom značenju predstavljaju izraz za

* Održavanje III. međunarodnog skupa balkanske turkologije u Crnoj Gori pored turskoga i engleskog jezika i na crnogorskom kao njegovom službenom jeziku ima istorijski značaj jer mu je to prvo međunarodno priznanje takve vrste.

⁴²¹ Novak Kilibarda, *Poetska funkcija turcizama u narodnoj epici* u knjizi *Legenda i poezija*. Ogleđi o narodnoj epici. Izdavačko preduzeće "Rad", Beograd, 1976, 159-165.

⁴²² Fehim Barjaktarović, *Abdulah Škaljić: Turcizmi u narodnom govoru ...*, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, knj. XXVI, sv. 3-4, Beograd, 335.

⁴²³ Dr Radomir Aleksić, *Rečnik stranih reči i izraza*, Prosveta, Beograd, 1978, 119.

⁴²⁴ Pavle Ivić, *Srpski narod i njegov jezik*, Srpska književna zadruga, kolo LXIV, knjiga 429, Beograd, 1971, 5.

⁴²⁵ Dalibor Brozović, *O ključnim pitanjima hrvatskoga književnog jezika*, Susreti, br. 6. Zbornik radova Susreta hrvatskih studenata u tuđini (1981-1985), Zagreb-Bochum, 1986, 137.

⁴²⁶ Dr. Stjepan Babić, *Jezik*, "Panorama", Zagreb, 1967, 290, *turcizam* definiše kao riječ ili jezičku konstrukciju preuzetu iz turskog jezika ili pak napravljenu prema njemu, a ne slaže se sa sastavom jezika u kojemu je napravljena. U našem jeziku ima veliko mnoštvo turcizama. Jedni su usvojeni: *čamac*, *čarapa*, *ćelav*, *div*, *duhan*, *kalup*, *top*, *torba*, *zulum*, a drugi kao *kapija*, *avlija*, *pendžer* (vrata, dvorište, prozor) nijesu, premda ih katkada iz stilskih razloga pojedini pisci upotrebljavaju (Ivo Andrić na primjer). A Rikard Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, II, P-Ž, Matica hrvatska, Zagreb, 1969, 643,

fiksiranje turske kulture i civilizacije prisutnijeh u Crnoj Gori, odnosno u Njegoševu jeziku kao sastavnom dijelu jezika crnogorskog. S obzirom na karakter teme i ograničeni raspoloživi prostor referata, u njemu ne može biti pobliže zborna o umjetničkim funkcijama turcizama u Njegoševom jeziku. Da bi se to prisustvo valjano obradilo, potrebno je naznačiti: 1. Tursko prisustvo u Crnoj Gori kao historijsko nasljeđe (u interpretaciji povjesničara) i 2. Prisustvo turcizama u Njegoševu jeziku kao izraz kulturološkoga i civilizacijskog nasljeđa. Tek kad se to uradi, moći će se u *Zaključku* sintetizovati turcizmi u crnogorskom jeziku kao ekvivalentni izraz turske kulture i civilizacije u Crnoj Gori.

Tursko prisustvo u Crnoj Gori kao historijsko nasljeğe

U drugoj polovini XIV. vijeka, poslije 1360. godišta, Zetom/Dukljom (prijetodnica Crne Gore) kao samostalnom, nezavisnom i suverom državom upravlja crnogorska dinastija Balšići. Već osamdesetih godišta toga vijeka na njezine južne granice izbijaju Turci, s kojijema Balšići vode rat. Koliko su bili odlučni u borbi za zaustavljanje turskog napredovanja, za očuvanje nezavisnosti i suvereniteta svoje zemlje, najbolje potvrđuje pogibija Balše II. Balšića 18. septembra 1385. godišta na Saur(ij)skom polju kod Berata (Albanija). U nezadrživom napredovanju, Turci postepeno u XV. stoljeću osvajaju Zetu/Duklju, koja se od tridesetih godišta toga stoljeća prozvala Crnom Gorom (tur. Karadağ) a njezini stanovnici umjesto dotadašnjih Zečana/Dukljana nazivaju se Crnogorcima. Balšići i nakon njih u XV. vijeku novi crnogorski dinasti Crnojevići nastavili su aktivnu politiku odbrane zemlje od Turaka i drugih zavojevača sve do kraja toga vijeka, do pada Crne Gore (1499. a po Branislavu Đurđevu 1496.).

Pošto su Turci vojnički osvojili Crnu Goru, njezin severozapadni dio pripojili su Hercegovačkom sandžaku, a jugoistočni dio Skadarskom sandžaku moćne Turske Carevine na trima kontinentima - Aziji, Africi i u Evropi. Nestalo je crnojevićke Crne Gore kao samostalne i suverene države pri kraju XV. stoljeća, a već 1500. godišta održan je na Cetinju kao novosagrađenome prijestonom gradu prvi poznati Opšternogorski zbor - vojnodemokratski parlamenat crnogorskog naroda iz još uvijek nepobijeđenoga, slobodnog podlovcenskoga dijela zemlje, koji se poslije sloma države Crnojevića transformisao u svojevrstu, atipičnu državnu organizaciju, prilagođenu potrebama neprestane borbe protiv Turaka, nezavisno od toga što neće biti međunarodno priznata. Na tome zboru je donešena odluka da se Veneciji ponudi savezništvo u ratu koji je vodila s Turcima kao zajedničkom neprijatelju (1499.-1503.).

U vremenskom rasponu 1499.-1513. godišta, u sklopu nove turske upravno-administrativne podjele novoosvojenih zemalja Balkana, Turska Carevina je Crnu Goru smatrala svojom teritorijom, ali je faktičko stanje ipak bilo drukčije: ravničarske prostore u basenu Skadarskog jezera (Zetsku i Bjelopavličku ravnicu) i Nikšićko polje te doline rijeka Lima i Tare (Polimlje i Potarje), s nizom utvrđenih gradova oko putnih pravaca, zapošeli su Turci, Brda i severozapadna Crna Gora (takođe brdoviti predio) zadržali su nominalnu slobodu, Crnogorsko primorje pak bilo je dijelom pod mletačkom, a

turcizam određuje kao riječ ili izraz turskoga podrijetla u nekome drugom jeziku. Najpotpuniju identifikaciju turcizama izvršio je Abdulah Škaljić u rječniku *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo, 1965.

djelimično pod turskom vlašću te podlovcenski kao slobodni dio nove svojevrstne, atipične države bio je (s Cetinja) podstrekač i koordinator odbranbeno-oslobodilačke borbe Crnogoraca.

Poblize, pred kraj XV. vijeka slobodna teritorija Crne Gore bila se svela na suženo područje od Ostroškog klanca do Sutormana (od severozapada na jugoistok) i od Morače do Kotora (na pravcu od istoka na zapadu). A ostali njezini brdoviti djelovi su manje-više bili pobunjeni. Na prostoru slobodnog dijela zemlje, koji je bio izvanj turske vlasti, živjelo je 15 do 20 000 stanovnika, od kojih je bilo pod oružjem 4 do 5 000 stalno naoružanih boraca⁴²⁷.

⁴²⁷ Djelimični prikaz istorijskog nasljeđa donešen je prema sljedećim radovima povjesničara Dragoja Živkovića: *Istorija crnogorskog naroda*. Tom I (Od starijeg kamenog doba do kraja srednjeg vijeka) i Tom II (Razdoblje crnogorskog Principata/Vladikata od početka XVI do sredine XIX vijeka), Cetinje, 1989, 1992. i *Prilog diskusiji o Crnoj Gori kao suverenoj državi*, Zbornik na temu: *Perspektive Crne Gore u savremenim procesima*, I, Republički savjet za razvoj, Titograd, 1992. Branislav Đurđev, *Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII veku*, Sarajevo, 1953, zastupa tezu da je Crna Gora tada imala autonomiju u Turskom Carstvu. Međutim, za razliku od njega, Bogoljub Petković, *Prilog pitanju turske vlasti nad Crnom Gorom u XVII veku*, Istorijski zapisi, godina XII, knjiga XV, Titograd, 1959, 419-485, na temelju brojnih izvora i literature dokazuje da je Crna Gora bila nezavisna. Uz to, po njemu, "Crna Gora je u XVII veku bila faktička država na bazi saveza plemena, jer je imala i teritoriju i svoje narodno predstavništvo sa vladikom na čelu, svoje zakone i svoje sudstvo, u njoj živi snažna tradicija o srednjovekovnoj državi, koju čuva Cetinjska mitropolija" (440). Potom Branislav M. Nedeljković, *Status Crne Gore u XVI i XVII veku* (Kritički osvrt na knjigu dr B. Đurđeva *Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII veku*, Sarajevo, 1953), isto, 509-547, Đurđeva podvrgava oštroj kritici. Branislav Đurđev, *O nekim problemima istorije Crne Gore u XVI i XVII veku* (Osvrt na kritiku mojih radova), Istorijski zapisi, godina XII, knjiga XVI, 3-4, Titograd, 1959, 193-218, pokušava da se odbrani od kritike B. M. Nedeljkovića. U nastojanju da raspravi pitanje društvene strukture i karaktera autonomije Crne Gore u XVI. i XVII. stoljeću podvlači: "O svojinskim odnosima u Crnoj Gori u XVI veku u stanju smo da kažemo dosta stvari na osnovu turskih deftera iz XVI veka" (213). A G. Stanojević, *Oživljavanje romantičarske koncepcije istorije Crne Gore*, isto, 219-234, priklanja se kritičkoj historiografiji o autonomiji Crne Gore u XVI. i XVII. vijeku, a protiv postavki o njezinoj nezavisnosti B. Petkovića, U vezi s njegovom maločas citiranom tvrdnjom o Crnoj Gori kao državi, izričito veli da je to njegovo mišljenje "neodrživo, jer je u osnovi protivurječno. Poznato je da je savez plemena nespojiv s državom, jer je jedna negacija drugoga. Zbor je izraz plemenskog života, dok su zakoni i sudstvo atributi države. Za Petkovića je dovoljno da postoji teritorija plemena, zbor i glavari pa da to oglasi za državu. Danas je svakome jasno da je država u Crnoj Gori nikla u borbi protiv plemena, plemenske podvojenosti i svih ostalih plemenskih pojava, a ne na bazi plemenskog saveza i opšteg crnogorskog zbora" (220-221). Nemajući dovoljno prostora za šire i dublje raspravljanje sporne problematike, valja znati da se i pristalice autonomije i sljedbenici nezavisnosti slažu u tome da su u XVI. i XVII. stoljeću u Crnoj Gori postojali slobodni seljaci kao najveći društveni stalež, nezavisni i od turske i od crnogorske crkovne feudalne vlasti. A to znači da podlovcenska Crna Gora (Katunska nahija ili provincija) nije bila podvrgnuta turskome timarskom sistemu feudalne vlasti, tj. nije predstavljala feudalni pošed Osmanskog Carstva, određen vojnom službom kao obavezom tih seljaka i prihodom kao haračem u visini od 3 000 do 20 000 akči (turski srebreni novac). Stoga D(ragoje) Ž(ivković), *Cetinje*, Enciklopedija Jugoslavije, 2, Bje-Crn, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1982, 662, naglašava: "Turci su u dugom vremenu svoje vladavine samo 5 puta prodrli na Cetinje (1685, 1692, 1712, 1714. i 1785), ali nikad nijesu uspjeli da zagospodare njime". Bili su izloženi neprekidnijem gerilskim napadima od strane slobodnijih seljaka na terenu koji je zemljopisno bio vrlo pogodan za takvo ratovanje. Pa kad se već Turci na Cetinju nijesu mogli održati, pogotovo im je bilo nemoguće opstati u ljutome katunskom kršu. Osim toga, treba znati još i to da se istina o statusu Crne Gore rečenog vremena ne može utvrđivati samo na osnovu turskih deftera, jer oni polaze s pozicija prava koje su Turci na nju polagali kao osvajači, zapravo tako kao da je ona njihova, već ih valja upoređivati s domaćijem dokumentima pa tek onda donositi konačne zaključke. I, naposljetku, G. Stanojević posve neosnovano kritikuje stav o Crnoj Gori kao državi B. Petkovića zbog njezine plemenske organizacije. To nijesu bila prvobitna plemena kao rodovske

Prema historičaru dr. Nikoli Škeroviću, pojava Osmanlija i pad Vizantije su događaji svjetskog značaja i za politički i za kulturni razvoj čovječanstva. Ti događaji znače sukob dva različita svijeta koji nijesu znali za kompromis. Borba se vodila na život ili smrt. Ona je trajala suviše dugo da bismo je mogli s malo riječi prpratiti. Za nas je važno naglasiti da je veliki sukob Istoka i Zapada, Azije i Evrope, povukao u propast državnu samostalnost svijeh balkanskih naroda osim Crne Gore i Crnogoraca.

Dr. Škerović dalje tvrdi da je zemlju Đurđa Crnojevića, posljednjeg gospodara Zete = Crne Gore, dobio na upravu njegov "poturčeni" brat (1485.) Staniša kao sandžak-beg skenderijski. To su činjenice koje govore da je Crnojevića Crne Gore nestalo kao države, međunarodno priznate cjeline. Ali narod Crne Gore, ni one iz doba Sandžaka Crnojevića niti pak one poslije smrti njegove 1530. godišta, nije mario ni za to međunarodno pravo koje je odricalo njegovu samostalnost, niti slušao sultanova namjesnika "poturčenog" Crnojevića. Zabilježene su borbe Crnogoraca 1503.-1505. Oni očevidno nijesu priznavali vlast turskog sultana, niti njegovijeh namjesnika. Narod nije priznao ni sina Ivana Crnojevića - Skender-bega, koji bi se mogao smatrati kao zakoniti nasljednik. Ali okolnost što je taj Crnojević prevrnuo vjerom - nastavlja dr. Nikola Škerović - i što je dolazio da u ime "velikog gospodara" vlada očevinom dovoljna je bila da ga narod smatra ne za gospodara nego za izdajnika i odmetnika od svojega naroda. On (narod) okupljen oko Ivanova spomenika - Cetinjskog manastira u kojemu je prebivao njihov vjerski vođa i gospodar - mitropolit zetski - nije se mogao pomiriti da mu gospodari "poturica" iz nekadašnje prijestonice Ivanove Žabljaka.

Crnogorci vode rat protiv žabljačkog sandžaka 1520. godišta, koji bi htio da im nametne svoju vlast u ime sultana i prinudi ih na plaćanje danka. Izgleda da su bili uzaludni njegovi pokušaji jer ga i 1523. godišta vidimo u ratu sa svojijem "podanicima". Toga godišta on se žali mletačkoj Sinjoriji da "od kad ni e Bog i čestiti ni Car povratio otačasku i baštinsku zemlju i š njime obladati i gospodovati" - "carski ljudi", bivši podanici Ivana Crnojevića, u borbi sa sultanom, nalaze utočište u mletačkim gradovima: Kotoru, Baru, Ulcinju te Paštrovićima, pa moli dužda da mletački gradovi ne ukazuju Crnogorcima sklonište u slučaju borbe njihove sa njim, odnosno sultanom. Tako je bilo to "obladanje otačaskom i baštinskom zemljom". Ta borba se produžila i poslije nestanka Sandžaka Crnojevića. Za Crnogorce je svaki jednak bio ko je pokušavao da u vidu nametanja danka naturi svoje gospodarenje nad njima. Koliko je bila snažna turska vlast nad Crnom Gorom još za života Sandžaka Crnojevića, najbolje se vidi po tome što su Crnogorci pod vođstvom Ivana Vukotića 1524. učestvovali u zauzimanju grada Jajca u Bosni, pomažući Mađare protiv Turaka.

Prof. Nikola Škerović, u vezi s tom činjenicom, dodaje kako slabašno izgleda ta vlast "poturčenog" Crnojevića koji otačaskom zemljom ima da upravlja i vlada u ime cara turskog - dok njegovi "podanici" prelaze kao vojska čitave zemlje carske da pomognu Mađare, pri zauzimanju Jajca protiv biva svojega cara! Protivurječnost je ovđe tolika da je kao dan jasno kako su se Crnogorci ošćali ne samo potpuno slobodni već i toliko jaki prema turskoj vlasti da su mogli čak u Bosni preduzimati ratne pohode protiv turskijeh

(gentilne), krvnosrodničke zajednice, koje je razorila srednjovjekovana dukljansko-zetska država, nego novovjeka tzv. plemena kao teritorijalne, upravno-administrativne jedinice poput savremenijeh opština ili pak ranijih srezova. Time i po pitanju statusa Crne Gore Petkovićevo stanovište mnogo je bliže savremenome gledanju od Đurđevljeva i Stanojevićeva viđenja.

gradova.

Zabilježene su borbe Crnogoraca i Brđana s Turcima i 1523. i 1544. i 1570., pa 1604, 1612.-1613. godišta. Tu izgleda nije bilo vremena za "pokornost". Uzrok tih borbi je uvijek jedan te isti: nastojanje Turske da pod svaku cijenu nametne svoju vlast koja bi se manifestovala u plaćanju danka od strane Crnogoraca sultanu, odnosno njegovijem sandžacima i pašama. Sva ova nastojanja, izgleda, da su, u najvećemu broju slučajeva, ostajala bezuspješna. Turci su možda i uspijevali da opljačkaju ili zarobe što i koga u pojedinijem selima, naročito po krajevima Crne Gore, ali *o stvarnom priznavanju turske vlasti i podanstvu* Crnogoraca Turskoj ne može biti govora - podvlači Nikola Škerović.

Po Škeroviću, istina međunarodno pravo ne zna za Crnu Goru kao za državu sve do XIX. vijeka. Ali Crnogorci znadu - uprkos međunarodnom pravu - da su oni odvajkada bili i ostali slobodni. Koliko su oni to osjećali i bili svjesni svoje slobode, vidi se i po tome što su čak solila Ivana Crnojevića, kraj Krtolskog polja, u Boki, iskorišćavali za svoje potrebe čak do u XVII. stoljeće. Godišta 1590. kotorski providur predlaže svojoj vladi da Crnogorcima zabrani prijelaz preko mletačkog zemljišta i pristup k solilima. K nekadašnjijem solilima Ivana Crnojevića Crnogorci su mogli dospjeti samo preko mletačkog zemljišta, ali to se providuru ne dopada, pa traži da im se prijelaz zabrani. On za Crnogorce veli da su turski podanici, ali osjeća da stvari, ipak, stoje drukčije, pa predlaže da im se pristup na solila zabrani, ne bojeći se da će se tijekom povrijeđena Turska Carevina, koja bi se po dužnosti morala založiti za interese svojijeh podanika. Očividno ni ona nije vjerovala u "podanstvo" Crnogoraca, kao što ni Crnogorci nijesu priznavali gospodstvo Turaka. Koterski providur osjećao je i vidio da je to upravo najpogodniji odnos koji dozvoljava da se Crnogorcima zabrani prijelaz preko mletačkog zemljišta. A to je značilo isto toliko koliko uzeti ta vodena solila u svoje ruke. Od Turske nije bilo potrebno bojati se, jer konačno to su bila crnogorska solila, a ne njezina - tvrdi Škerović.

Po narodnoj tradiciji, danak Turcima nikad nijesu plaćali: najveći dio Katunske nahije, djelovi Riječke i djelovi Crmničke nahije, te uz to još Lijeva Rijeka, kolijevka Vasojevića, Rovca itd. Ali, iznuđeni oružanom rukom danak, ili pravije rečeno: ratna pljačka, koju su Turci otimali u Crnoj Gori i Brdima prilikom ponekih uspješnih ratnijeh pohoda, ni u kom slučaju ne može se smatrati kao znak podanstva. Činjenica da su Turci samo oružanom silom mogli prikupiti nešto pljačke, koju su nazivali haračom, u Crnoj Gori i Brdima, a i to u vrlo rijetkijem slučajevima, jasno pokazuje s koliko se istine poklapa mišljenje o turskom podanstvu Crnogoraca. Otporna snaga protiv turskijeh nasrtaja stalna je i nepromjenjiva i u XVI. i u XVII. vijeku kako kod crnogorskih, tako i kod brdskih plemena: Kuča, Bratonožića, Vasojevića, Rovčana i Bjelopavlića te kod albanskog plemena Klemenata, koje je tek polovinom XVII. stoljeća prinuđeno na prividnu pokornost Turskoj. Pleme Nikšići bilo je isto tako neobično ratoborno tokom cijelog XVI. vijeka. Nikšići, Drobnjaci i Pivljani 1597. ratuju oko Gacka. Riječju, čitav oni skup plemena od staroga Zetskog primorja, koji su dijelom držali Mlečići a djelimično Turci, pa do Lima, u dolinama Morače, Tare, Zete i Pive, bio je u stalnome živom gibanju. Pri svakom ratnom zapletu Turske Carevine ma s kim bilo ona su otvoreno iskazivala svoje neraspoloženje prema Turskoj i stupala u oružanu borbu protiv nje. Ta živost i borbenost nesumnjivo je imala stalne veze s Cetinjem, đe je šedio, ako ne

svjetovni gospodar, a ono duhovni voğa - vladika cetinjski⁴²⁸.

Dr. Dragoje Živković, na samome kraju XV. stoljeća (1500.) na Cetinju začeti novi oblik crnogorske države, nazvao je Principatom. Ime mu je proizašlo iz oblika ustrojstva najviše državne vlasti. Slobodnijem dijelom zemlje tada su upravljali Opštecrcnogorski zbor i Crnogorski glavarski zbor u svojstvu njegovijeh državnih organa. S obzirom na to da je zasijedanjima tjih organa prešedavao najugledniji i najiskusniji narodni glavlar - prvi među jednakijem - pojam Principat, prema prof. dr. Živkoviću, najadekvatnije izražava i ime i sadržaj tadašnje vrhovne političke vlasti u Crnoj Gori. Vrh vlasti pod tijeim imenom egzistira do pred kraj XVI. vijeka. A od tada najviša vlast u zemlji doživljava korekciju u tom smislu što prerogative prešedavajućeg u Opštecrcnogorskome zboru i Crnogorskom glavarskome zboru preuzima vjerski poglavlar cetinjske eparhije - vladika. Specifičnost te najviše nove vlasti ispoljava se u tome što je vladika kao njezin nosilac lice kojemu je povjerena funkcija vršenja jedanak duhovne i svjetovne vlasti. Od kraja XVII. do sredine XIX. stoljeća tu funkciju vrše vladike iz dinastije Petrović-Njegoš. A od tada do 1910. godišta Crna Gora je Knjaževina i potom Kraljevina, takođe pod Petrovićima-Njegošima kao vladarima. Na Berlinskom kongresu (1878.) priznale su je (3. put u istoriji) kao 27. samostalnu, nezavisnu i suverenu državu u svijetu i one velike sile koje je do tada nijesu priznavale. Među njima je i Turska Carevina. Ta najveća svjetska sila u novome vijeku na Balkanu imala je na Cetinju i svoje (Tursko carsko) poslanstvo (1880.-1912.) kao znak obostranoga priznanja državnog individualiteta i suvereniteta.

Tursko prisustvo u Crnoj Gori trajalo je sve do Prvoga i Drugog balkanskoga rata (1912.-1913.). Za sve to vrlo dugo vrijeme u međusobnijem ratovima između Turaka i Crnogoraca proliveno je mnogo krvi. Po tvrdnjama nekijeh autora, tjih ratova je u XVIII. i XIX. stoljeću bilo čak preko čerdeset. A prema Vuku Karadžiću, Turska je preko sto puta bila jača od Crne Gore, ali ipak nije uspjela da u njoj ugasi gnjijezdo slobode. Kad su Turci bili pod Bečom (1683.), ne računajući Dubrovačku Republiku koja je svoju slobodu kupovala novcem, podlovcenska Crna Gora je bila slobodna⁴²⁹.

Za sve vrijeme svojega veoma dugog prisustva u Crnoj Gori od oko pola milenijuma, Turci su bili glavni akteri i usmjerivači ukupne crnogorske političke i kulturne istorije. U neprestanoj odbranbeno-oslobodilačkoj borbi od kraja XV. stoljeća do konačnog pripojenja zemlji-matici ispod turske vrhovne uprave svijeh osvojenih teritorija u balkanskijem ratovima, kao najveći protivnik dostojan dubokog poštovanja, oni su najviše doprinijeli da Crnogorci postanu ono što jesu - proslavljeni narod i nacija. Iako su između Turaka kao neustrašivijeh junaka i Crnogoraca kao neuporedivo slabijeg protivnika postojala viševjekovna neprijateljstva, među njima je ispoljavano najveće uzajamno uvažavanje. Petar II. Petrović-Njegoš (1813.-1851.), duhovni i svjetovni vladar kojemu su Turci mnogo jada zadali, kao najveći pjesnik crnogorski u spjevu *Gorski vijenac* (1847.), glavnome svojemu djelu, opjevao je crnogorsku slobodu kao najviši ideal

⁴²⁸ Dr. Nik(ola) Škerović, *Pregled istorije Crne Gore od 1500. do 1718. g.*, Cetinje i Crna Gora, Beograd, 1927., 33-36. U poglavlju *Etnoistorijski razvitak moje istorije* (monografije) *Crnogorski jezik*. Geneza, tipologija, razvoj, strukturne osobine, funkcije. Tom II (Od 1360. do 1995. godine), Matica crnogorska, Cetinje, 1997, 7-54, detaljno sam izložio argumentaciju u prilog postojanja slobodnoga dijela Crne Gore u njezinome podlovcenskom području u svojstvu atipične države izvanj turske vrhovne vlasti.

⁴²⁹ Dr Vojislav Nikčević, *Crnogorski jezik*. Geneza, tipologija, razvoj, strukturne osobine, funkcije. Tom II (Od 1360. do 1995. godine), Matica crnogorska, Cetinje, 1997, 22-26.

u krvavijem okršajima s Turcima. No, to mu uopšte nije smetalo da u tome djelu kroz usta Mustaj-kadije ispjeva veličanstvenu odu Stambolu najveće umjetničke evokacije, u stihovima genijalno strukturiranim, čiji turcizmi posjeduju izrazitu ekspresivnu, poetološku funkciju:

"O Stamble, zemaljsko veselje,
kupo meda, goro od šećera,
banjo slatka ljudskoga života,
đe se vile u šerbet kupaju!
O Stamble, Svečeva palato,
istočniče sile i svetinje, -
Bog iz tebe samo begeniše
črez Proroka sa zemljom vladati!
Što će mene od tebe odbiti?
Sto putah sam u mojoj mladosti
iz mindera u zoru hitao
na tvoj potok bistri i čudesni,
nad kojijem ogleduješ lice
ljepše sunca, zore i mjeseca.
U nebu sam, u moru, gledao
tvoje kule i ostre munare,
s kojih su se nebu podizali
u svanuće, u divnu tišinu,
hiljadama svješteni glasovi
glaseć nebu ime svemoguće,
zemlji ime strašnoga Proroka.
Kakva vjera da se s ovom mjeri,
kakav oltar bliže neba stoji?"⁴³⁰

Knjaz/kralj Nikola I. Petrović-Njegoš (1841.-1921.), neposredno nakon Berlinskog kongresa, tj. 1879. godišta, koji je u narodu crnogorskom slovio kao "car junaka", u odi *Turčinu* upućuje mu izraze poštovanja i priznanja, apoteozu kao junaku s kojijem jedino mogu da se mjere Crnogorci, bez obzira na to što su bili stari neprijatelji:

⁴³⁰ Petar II. Petrović Njegoš, *Gorski vijenac*. Jubilarno izdanje povodom 150. godišnjice prvog izdanja s predgovorom priredio Vojislav P. Nikčević, Biblioteka "Njegoševo pero". Izdavač Crnogorski PEN centar, Cetinje, 1997., str. 86-87, st. 911-933. Petar II. Petrović Njegoš, *Ogledalo srpsko*, Celokupna dela Petra II. Petrovića Njegoša, III. izdanje, knjiga peta, 11, u *Predisloviju* podvlači: "Od crnogorskih pjesanah što sad na svijet izlaze, ovo nije ni deseti dio; no glavni bojevi od 1702 svi su gotovo". A u *Primječaniju* na 479. strani iste knjige još konstatuje: "Od 1510-1702. god., od svijuh crnogorskih bojevah koji su (se) u ove gotovo dvije stotine godina događali nikakve pjesme nemamo koja bi od tjih bojevah nama što opjevala; premda se mnoga mjesta i dan današnji u Crnu Goru znaju na koja su Turci gomilama ginuli, kao na pr. Limnjani u Nahiju Crmničku, Vrtijeljka u Nahija Riječka, Progonovići u Nahiju Lješansku, Čevo i Velevstovo nekoliko putah, kojih bi se 20-30 naći moglo koja su sva u narodu crnogorskom dobro poznata i na koja se i dan današnji, koliko su god od njih neka lomna, nalaze znaci pogibše turske vojske: u parama, oružju ili drugim kakvim metalnim stvarima". Iz citiranog jasno sljeduje da je i od 1510. do 1702. godišta bilo dosta bojeva Crnogoraca s Turcima, što se posve slaže s maloprije navedenijem Škerovićevim izlaganjem. O tjem bojevima bilo je i epskih pjesama. Očevidno je da su one nestale jer ih niko nije bilježio (tada su malo i bilježene). U to doba bilo je malo pismenijeh ljudi izvanj svješteničkog staleža, ali svještenici Cetinjske mitropolije kroz čitavo XVI. stoljeće nijesu mogli sastavljati i bilježiti pjesme o bojevima s Turcima jerbo je ta mitropolija s njima paktirala da bi sačuvala feudalne pošede. Od početka XVI. do sredine XIX. vijeka, kada je pečatano *Ogledalo srpsko*, bilo je prošlo 350 godišta, a nauka smatra da se usmena predaja može prenositi najviše do 10 pasova po 30 godišta, tj. ukupno do 300 godina. Sve, dakle, govori u prilog tome da su pjesme iz prva dva stoljeća o kojijema Njegoš piše zaboravljene.

"Pa ža' mi je, što te ruže,
premda si mi krvnik stari,
pitam: u boj ko to može
da se s tobom barabari -

do nas šaka siromaha!?
Pa sad, kad se dobro znamo,
ostaje nam jedan drugom
da junačku poštu damo".

Čojski i junački principi knjaza-pjesnika u odi upućenoj bezimenome Turčinu dolaze do izražaja i u dvjema njezinijem posljednjim najboljijem strofama:

"Borba strašna i velika
nastane li iznovice,
zadime li bojnom maglom
naša brda i ravnice;

kroz tu maglu zasjaju li
sabalja nam bistri zraci ...
mi ćemo se iza toga
opet štovat' ka' junaci"⁴³¹.

Sultan je za takvi odnos prema Turcima i u znak priznanja i poštovanja crnogorskog suverena Nikolu I. svojevremeno bogato darovao vilom u Stambolu, jahtom i sabljom. U stvari, u odi *Turčinu* kao pohvalnoj pjesmi uzvišenog tona i apologetske dikcije sa Selim-begom barskim kao subjektom pjesnikove inspiracije prepoznao je crnogorsko čojstvo. To je uslijedilo kao izraz njihova međusobnog štovanja.

Široko i višestoljetno prisustvo Turske Carevine u Crnoj Gori, koje međusobno kao države nijesu bile razgraničene sve do druge polovine XIX. vijeka, omogućilo je vrlo žive i intenzivne civilizacijske kontakte između Crnogoraca i Turaka u svijem sferama života i rada. Turci su se mogli slobodno kretati širom Crne Gore pod uslovom da se nijesu neprijateljski odnosili prema njezinom pravoslavnom stanovništvu. Ostalo je pisanih dokumenata iz kojijeh se bjelodano vidi da su Turci iz gradova učestvovali čak i u mješovitijem sudovima na Cetinju da bi kao inovjerci i nezainteresovani arbitri obezbijedili ugled i objektivnost suđenja u sporovima među samijem Crnogorcima i da su za te dolaske dobijali putnine. Naravno, pošto su Turci pokorili Crnu Goru, znatan dio domicilnoga slovjenskog stanovništva u ravničarskijem krajevima zemlje, posebno u nekijem perifernim djelovima ševerne Crne Gore, iz društveno-ekonomskih i kulturno-političkih razloga (jer su balkanski pašaluci, zbog svojega graničnog i vojno-strateškog značaja, imali poseban status u okviru osmanske uprave), da bi sačuvali svoje ekonomske pozicije i u svemu se izjednačio u pravima i obavezama s Turcima, priješao je u islam. Na taj način prihvatio je novu kulturu i civilizaciju koje su išle zajedno s muslimanskom vjeroispoviješću. To je povlašćeno, privilegovano i favorizovano stanovništvo bilo glavni nosilac upravno-administrativne vlasti i ekonomskog života Turske Carevine i zakleti neprijatelj Crnogoraca.

Posredstvom toga stanovništva i međusobnijeh kontakata Crnogoraca i Turaka za

⁴³¹ Nikola I Petrović Njegoš, *Pjesme*, Cjelokupna djela Nikole I Petrovića Njegoša, knjiga prva, Cetinje, 1969, 68-69.

svakodnevne životne potrebe, u okolnostima stalne upućenosti jednih na druge po principu sušedstva i suživota, preko turskog jezika dospjeli su mnogi orijentalizmi u jezik crnogorski. Takvi uticaji ponajviše se osećaju u zanatskoj terminologiji, nazivima predmeta za domaćinstvo, imenima jela, djelovima odjeće i naročito u antroponimiji, imenima i djelimično prezimenima. Lična imena crnogorskoga poislamljenog stanovništva su uglavnom arapskoga i turskog podrijetla, a prezimena, u većini slučajeva, zadržala su se iz predislamskog perioda. Islamski uticaji osećaju se i u arhitekturi, oblikovanju naselja, rasporedu prostorija u kući i u drugom. Turcizama je znatno manje u zemljoradničkim i stočarskim poslovima i ostaloj privrednoj terminologiji⁴³². Mjeru prisustva turcizama kao kulturnijeh i civilizacijskih nanosa u crnogorskom jeziku otkriva jezik Petra II. Petrovića-Njegoša kao najvećega crnogorskog pisca i utemeljivača crnogorskoga književnog i standardnoga jezika.

Prisustvo turcizama u Njegoševu jeziku kao izraz kulturološkoga i civilizacijskog nasljeđa

Već je rečeno da izvjesni tuđi jezički elementi koje nalazimo u Njegoševijem djelima, poglavito turski i talijanski, obični su i u govorima u Crnoj Gori⁴³³. Na drugome pak mjestu stoji da u Njegoševom jeziku ima i nešto starijih turcizama, tj. riječi iz turskoga i iz drugih orijentalnih jezika, preko turskog unešenijeh u naš jezik. I ti arhaizmi i "varvarizmi", kao i drugi koji su tijekom putem ulazili u naš jezik, uzeti u cjelini, mahom su prolazili kroz dosta tanano sito puritanstva što je poslije Njegoša vladalo kod nas, ukoliko su odoljeli u našem novijem jeziku, proširili su bazu njegovu i čine ne baš beznačajne elemente njegova bogatstva⁴³⁴.

Turcizmi u Njegoševu jeziku već su leksikološki i leksikografski identifikovani u kontekstualnijem značenjima i kao takvi popisani u dvama rječnicima njegova jezika: u leksikonu Mihaila Stevanovića i Radosava Boškovića⁴³⁵ i u rječniku Mihaila Stevanovića, Milice Vujanić, Miloša Odavića i Milosava Tešića⁴³⁶. Namjera ovoga referata, prema tome, nije da se bavi poetološkom funkcijom turcizama u Njegoševome književnom opusu niti pak da se svi donesu (jer za to nema potrebe), već samo kao primjeri, kako bi se sagledali pojmovi što označavaju u jeziku toga pisca, što će reći stvari, predmeti, pojave, stanja, zbivanja na koje se odnose i koje imentuju, izražavaju. Interesuju ne (nas) njihovi javni oblici u kontekstualnom značenju sa stanovišta iskazivanja kulturnijeh i civilizacijskih tursko-crnogorskih odnosa, o kojijema je već bilo zboru u povijesti. Zato ih je najbolje, zbog ograničenog obima ovog rada, navesti pod slovom A i B kao identifikovane i popisane s primjerima piščeva teksta s naznakom skraćenica djela đe se javljaju. To su *Celokupna dela Petra II Petrovića Njegoša*. U zgradama se nalaze i brojevi stranica samo I. knjige konsultovanog rječnika Njegoševog jezika Stevanovića i troje saradnika.⁴³⁷

⁴³² Viđi: Vojislav P. Nikčević, *Neke osobine jezika muslimanskog naroda u Crnoj Gori*, Kulturni identitet muslimanskog naroda u Crnoj Gori, Matica muslimanska Crne Gore, Podgorica, 2001, 76-85. A o muslimanskom narodu u Crnoj Gori viđi: Dr Ejup Mušović, *Muslimani Crne Gore od pada Zete (1499)*, Muzej "Ras", Novi Pazar, 1997.

⁴³³ Danilo V. Vušović, *Prilozi proučavanju Njegoševa jezika*, Beograd, 1930, 1.

⁴³⁴ M. Stevanović, *Svrha i način izrade ovog dela*, Rečnik jezika Petra II Petrovića Njegoša, knjiga prva, A.-O. Izradili Mihailo Stevanović i saradnici Milica Vujanić, Miloš Odavić i Milosav Tešić, Beograd-Titograd-Cetinje, 1983, IX.

⁴³⁵ *Rečnik uz Celokupna dela Petra II Petrovića Njegoša*, Celokupna dela Petra II. Petrovića Njegoša, III. izdanje, knjiga sedma. Izdavači Izdavačko preduzeće Prosveta Beograd i Izdavačko štamparsko preduzeće Obod Cetinje. Sastavili Mihailo Stevanović (od A do O) i Radosav Bošković (od O do Š) uz saradnju Radovana Lalića, Beograd, 1974.

⁴³⁶ *Rečnik jezika Petra II Petrovića Njegoša*, knjiga prva, A-O, i knjiga druga, P-Š. Izradili Mihailo Stevanović i saradnici Milica Vujanić, Miloš Odavić i Milosav Tešić, Beograd-Titograd-Cetinje, 1983.

⁴³⁷ Ovi rad je napisan prema *Pravopisu crnogorskog jezika* dr. sci. Vojislava Nikčevića, prvo izdanje, Biblioteka "Njegoševo pero". Izdavač Crnogorski PEN centar, Cetinje, 1997.

A

āvāz, -āza m pers.-tur. glas. - Privuče se pred bijelu kulu, / pa zavika grlom i *avazom* (OS XXXVII, 167-168) - (I, A-0, 3); *āvāj* uzv. tur. za izražavanje očaja, duševnog bola: jao, oh! - *Avaj*, care, ranah dopanuo, / živoga te Srbi rasparali (OS I, 82) - (I, A-0, 3); *āvdes* m pers.-tur. ritualno pranje (umivanje) muslimana pred molitvu. - Niti spava nit se razgovara, / niti klanja ni *avdes*, uzima (OS XXXII, 5—6). Čisti *avdes* i čisto klanjanje, / od toga su najpreči ljekovi (ŠM, V, 45-46) - (I, A-O, 3); *āvdesnica* ž peškir, ručnik, ubrus za brisanje poslije umivanja prilikom avdesa. - I navezi tursku *avdesnicu* (Pj. 24, 4) - (I, A-O, 3); *āvlija* ž grč. -tur. a. dvorište. - Uljegli su dvanaest junakah / od valjatne srpske Gore Crne, / pritisnuli tablju i *avliju* (OS LVI, 142-144). b. ograda oko kuće. - On je divan šćar uhodio / tanku kulu Zvizdić Asan-age, / oko kule kamenu *avliju*, / u *avliju* stotinu volovah (OS XVI, 81-83); (I, A-O, 3); *āga* m tur. a. vlasnik pošeda iz redova nižeg plemstva u Turskoj, čitluk-sahibija; odgovarajuća titula u Turaka i ostalijeh pripadnika muslimanske vjere kod nas. - Glete, ljudi, lijepa saruka! / Će ga kupi, *aga*, amanati? (GV, 1030-1031). Ne pogodi *agu* ni labuda, / no pod *agom* hata debeloga (OS XLIX, 72-73). Gordi *age* i kadije / pokupiše odijela / sa Turaka pogipsijeh (Sv. VI, 23-25). b. često kao drugi sastavni dio imena. - Bolji bješe Čengić Smail-*aga* (Pj. 196, 10) - (I, A-O, 3); *agàluk* tur. agin pošed.- *Agaluci* i naši čitluci / što držaše carevu krajinu / - tud se njima raširuju ovce (Pj. 103, 27-29) - (I, A-O, 3); *āgačkī*, - ā, -ō koji se odnosi na age, aginski. - Sve prodaje turske kesimače / i *agačke* hake i dovode (OS XXVIII, 21-22) - (I, A-O, 3); *āgin*, -a, -o koji pripada agi. - Kad begova na selo Kosiću, / tad *agina* na selo Jastrebu (OS LVII, 138-139) - (I, A-O, 3); *āda* ž tur. ostrvo. - Ja ti odmah uhvati patriku / i spremi ga caru u Stambolu. / Car ga baci na nekakvu *adu* (ŠM II, 271-273). Oče Moskov i Nijemac da se vladici povrate ove *ade*, ali je meni jučer rekao engleski konzul ... (Pisma, 113) - (I, A-O, 3); *ādet* m tur. običaj. - Premučni su nastali *adeti* (ŠM V, 268) - (I, A-O, 4); *āždaja* i *āždāja* ž tur. 1. nezasita neman, ala, koja guta ljudska bića i životinje. - Prosta tebi na rameni glava / ... / kad *aždaju* ubiješ jezersku / od Kavaje te proždire Turke (Pj. 50, 51-54). 2. fig. biće ili kolektiv, narod ili grupa naroda koji nemilosrdno uništava druge. - Sedmoglava izide *aždaja* / i satrije Srpstvo svekoliko (GV, 250-251). Tvoje mišce hrabrost tvrda / savi gnj'ezdo od svobode / u *aždaje* ljuta žvala (Sv. I, 436-438) - (I, A-O, 4); *āžder* m aždaja. - I to bilo, tako potrajalo, / dokle god je orla i *aždera* (Pj. 36, 774-775) - (I, A-O, 4); *āzam* arap.-tur. velji, veliki. - Tatarin sam vezira *azama*, / u njegove prebivam saraje, / uprav glavom u Visoku portu (ŠM I, 661-663) - (I, A-O, 4); *aivan*, -āna (stih radi mjesto ajvan) m arap.-tur. v. hajvan, stoka. - Jedan drugom grabe *haivane*; / njine štete, a sijeku vočke (ŠM V, 340-341) - (I, A-O, 4); *ālā bilā* ar. tako mi boga. - *Ala bila*, imaš pravo mula, / svi se poslu ovome čudimo, / što se devlet ovoga ne prođe (ŠM V, 190-192) - (I, A-O, 5); *ālāj*, -āja m grč.-tur. veća jedinica vojske, gomila. - Počeše se okupjati / na *alaje* i na jata / i pričati jedan drugom (Sv. IV, 26-28) - (I, A-O, 3); *ālat* m per.-tur. konj ridocrvene dlake. - Pade Rnjo niz konja *alata* (OS LIX, 103) - (I, A-O, 5); *ālāh*. -āha m pers.-tur. bog. - *Alaha* mi i njegove brade, / baš nam kape lete oko glave (ŠM V, 1-2). Uz svaku se riječ priprijeva / turski *alah* i prorok veliki (ŠM V, 260-261) - (I, A-O, 5); *ālah!* uzvik za izražavanje čuđenja i divljenja. - *Alah*, more mudra razgovora ! (GV, 870). *Alah*, reče, što sam učinio, / od koga se jesam prepanuo! (OS XXXII, 21-22) - (I, A-O, 5); *ālka* ž ar.-tur. v. halka, metalni kolut, beočug. - fig. Ali će nam sindžir ropstva / s vrata vječno oturiti, / ali će nam vječno držat / u gvozdenu svoju *alku* (Sv. VI, 105-108) - (I, A-O, 6); *āl-kālpak* m crven kalpak, vrsta kape s krznenijem obodom. - Mijatova puška ugrabila / te Turčina dobro pogodila / pod *al-kalpak*, u čelo junačko (OS XXXVII, 183-185); *alkōrān*, -āna m ar.-tur. koran, sveta knjiga muslimana, u kojoj je izloženo Muhamedovo učenje. - Šta slijepi, krvožedni / privrženci *alkorana* / staše pitat nenavišču (Sv. I, 47-49). Kako l' sada oni žive / pod nesnosnom ropstva šenkom / protivnoga *alkorana*. (Sv. I, 141-143) - (I, A-O, 6); *ama* vezn. ar.-tur. 1. znak veze pojmova suprotnog smjera: ali. - Bjehu kuće na svijet divota! / *Ama* bješe muke i nevolje: / českota ih nesretnja davljaše (GV, 1424-1426). Žena mlada, *ama* soko sivi, / puni puške svome gospodaru (GV, 2763-2764). Bezimenjak ovo vama piše, / bezimenjak *ama* Srbin pravi (ŠM, I, 570-571). 2. riječca a. za isticanje: naročito, posebno. - Isklala se među sobom vojska, / isklala se i popljačkala se. / *Ama* što je vojska rumenliska, / ona ti je listom izginula (ŠM III, 414-417). b. za skretanje pažnje: kad, ali, u to. - Po srijedi dva sokola siva, / Bučić Luka i Pejović Drago. / *Ama* Drago pali džeferdara, / te pogodi Hadžajlina Muja (OS XXX, 118-1121) - (I, A-O, 6); *āmān* -āna m ar.-tur. 1. vjera. - E tako mi dina i *amana* / i turskoga posta ramazana / ako more kavura ne proždre, / doć mu glave ni kijamet neće (Pj. 20, 275-278). Glete, ljudi, lijepa saruka, / Će ga kupi aga, *amana* ti (GV, 1030-1031). 2. uzv. milost (oproštaj iz velikodušnosti). - *Aman*, care, zemlji gospodare (OS XIII, 7). *Aman*, eman, čestiti većile (Pj. 102, 14). Izr. na zadatu riječ, na vjeru. - A hristijane na *aman* pustiše, / ne kćeše ih

pošec Crnogorci (OS LIX, 117-118). Predaše se na *aman* Turcima (Pj. 185, 305) - (I, A-0, 7); *amānet* m ar.-tur. a. zavjet, preporuka za izvršenje nečesa. - Zakoni su opštega poretka / moj *amanet* a život prirode (LM III, 261-262). Što se ne ne kće u lance vezati, to se zbježa u ove planine / da ginemo i krv prolivamo, / da junački *amanet* čuvamo, / divno ime i svetu slobodu (GV, 264-268). U razlog se malo, *amanet* ti! (ŠM I, 47). b. ostavljanje nečesa na čuvanje uz vjerovanje u čestitost. - Raja hercegovačka jesu vjerni podanici carski na *amanet* tebi dati od Boga i od cara (Pisma, 131). Izraz nač predavati, ostavljati na čuvanje. - Na *amanet* vijek će ga predavati vjekovima (Pj. 214, 42) - (I, A-0, 7); *antišerif* m (mjesto atišerif) ar.-tur. v. hatišerif. - Čest imam priložiti Vam pogodbe koje su između sultanom i našom ljubljenom Serbijom, a to jest ferman carski i *antišerif* (Pisma, 16) - (I, A-0, 8); *arambaša* m ar.-tur. v. harambaša. - Vjera i bog i ja bi(h) *arambaše* od ove čete cucke mušketao pošto stalo da stalo (Pisma, 100). Još suviše toke ubojite / *arambaše* Baja Pivjanina, / koje nosi paša Karamane (ŠM V, 512-514) - (I, A-0, 8); *arač*, *ârča* m ar.-tur. trošak, hrana. - Nestade nam *arča* u torbice / i duhana nesta u toboce (GV, 333-334) - (I, A-0, 8); *ârâč*, *-âča* m ar.—tur. v. harač, porez (za vrijeme Turaka). - Dava paša blaga trista česah / i sve Gacko polje pod *aračem* (OS XIV, 177-178) - (I, A-0, 8); *ârgat* m tur. puškarnica. - Od *argata* trče do *argata*, te mi Turke bije kroz *argate* (OS LVIII, 174-175) - (I, A-0, 9); *afêrîm* riječca pers.-tur. za odobravanje i čestitanje: čestitam! bravo! - Baš *afêrim*, kneže ozrinički! / Ja ću počet kada drugi neće (GV, 717-718). Be *afêrim*, amru seraskjere, / ... / kad zapali vlašku dangubicu (ŠM II, 198-200) - (I, A-0, 10) ; *âdžija* m ar.-tur. v. hadžija, polaznik svetijeh mjesta, Meke, na prvome mjestu. - Dvije gore blizu Meke, koje su dužni pravi *adžije* obilaziti (ŠM I, objašnjenje ispod teksta st. 623). Bog je njima to dopušta samim / sve za hajter staroga *adžije*, / velikoga našega proroka (ŠM II, 961-963) - (I, A-0, 11); *âdžo* v hadžo hip. od adžija. - Hajde, *adžo*, vojskom na Krnovo, / ali ne moj, *adžo*, odocniti (Pj. 199, 97-98). Kada dođe na Krnovo ravno, / ali je *adžo* prvi dohodio (Pj. 199, 108-109) - (I, A-0, 11); *âščija* m pers. - tur. kuvar. - Ali znadem da se tamo bave, / da je Stanko kod cara *aščija* (ŠM V, 534-535) - (I, A-0, 11).

B

bâgljav i *bâgljav*, -a, -o tur. obolio od бага (hronične bolesti praćene kvrgastijem izraslinama), bagljiv. - Čim ćemo se pokazat svijetu? / Čim ćemo se pokazat devletu? / S jednom starom *bagljavom* kljusinom! (ŠM II, 500-502) - (I, A-0, 12); *badáva* pril. tur. uzalud. - Mučenija (bi) ubrzo konac došao! Ali *badava*, Slavjani jednako za ropstvom teže (Pisma, 172). Što ću jezik *badava* tupiti? (ŠM III, 331). *Badava* ti vatreni poete / satvaraju i kliču boginje (LM I, 37-38). Goniš kamen *badava* uz goru (GV, 800) - (I, A-0, 12); *bajâgi* pril. tur. kao, tobože. - Što mi veliš e si razumio da sam po sirotinji podijelio nečesove kremenje, da ih pripravljam *bajagi*; da su gotovi. Što će sirotinji kremenje? (Pisma, 102) - (I, A-0, 13); *bakràčlija* ž tur. stremen, uzengija. - Pade junak niz konja dorata, / zveknuše mu prazne *bakračlije* (OS XLIX, 105-106) - (I, A-0, 13); *bâkšiš* m pers.-tur. poklon, nagrada za kakvu uslugu. - Odniješe delibaši glavu, / te im dava *bakšiš* i čelenke (OS LII, 290-291) - (I, A-0, 13); *bâlija* m ar.-tur. pogrdni naziv za bosansko-hercegovačkog muslimana ili Turčina. - Ovo su ti bosanske *balije* (OS XIV, 248) - (I, A-0, 13); *baljûmez* m tur. dij. starinski dalekometni top velikog kalibra, baljemez. - A ostavi nama *baljumeza* / kojim Stambol veliki poturči (ŠM II, 223-224) - (I, A-0, 13); *bâr* i *bâr* riječca tur. za isticanje isključivanja svega ostalog osim onoga što se kazuje u rečenici ili dijelu rečenice s njom: makar; ako ništa drugo, ako ne što drugo; ako ne drugde i sl.; isp. bare(m). - Živi plamen vaš ulite / u moj razum i pero mi, / da *bar* malo sv'jetu kažem / ovaj danak krvolitni! (Sv. I, 665-668) - (I, A-0, 13-14); *bâre* i *bâre* tur. dij. v. bar. - On se *bare* održa na polje tri četiri sahata a mi ni četvrt od njega (Proza, 221) - (I, A-0, 14); *bârjak* m tur. 1. zastava, steg. - Dorata je konja zakročio, / a u ruke *barjak* dohvatio (OS XLIX, 85-86). Kad *barjake* vidiješe, / svi rekoše da je vojska / Mlečanina i Turčina (Sv. VIII, 1035-1037). Poda nj lađe okupljene đe u dugom stoje redu; / *barjaci* se razni na njih po duvanju vjetra smiju (Pj. 156, 24-25). Neka momci naredi oružje, / barjaktari razvijaju *barjake* (ŠM I, 798-799). 2. vojna jedinica koja je imala svoju zastavu i brojala oko sto ljudi, četa. - A namjera i bog nanijela / od Rovaca vojvodu Savića, / oko njega dva *barjaka* vojske (OS XV, 123-125). Turskoj vojsci dobra pomoć dođe: / dođoše joj šezdeset *barjakah* (Pj. 184, 271-272). Onda svoje vojske brže / na *barjake* razd'jeliše (Sv. II, 635-636). Od Župine Crnci udariše / na *barjake* bega zadrinskoga (Pj. 107, 169-170). 3. fig. a. simbol ideologije. - Kud god naše silne vojske / obratiše polet hitri, / i jarošću *barjak* Turstva / raširiše i digoše, / svud pred njima protivnika / gorda sila nički pade (Sv. VIII, 55-60). Ko iziđe ispod divne šenke / prorokova strašnoga *barjaka*, / sunce će ga spržit kao munja (GV, 1111-1113). b. simbol vođstva. - Spomen'te se djelah viteškijeh ... /pa junaštva kom se svijet divi, / te ste svagda sobom pokazali / pod *barjake* Skenderbega Bura / protiv gadne sile otomanske (ŠM IV, 172-

176). Izraz razviti (nečesa) poći u borbu za nešto. - Razvi *barjak* osmanizma, / a kojega pogled, šenka / pobjeđava soprotivne (Sv. I, 285-287) - (I, A-0, 14),- *barjaktār* -ára m tur. zastavnik, stegonoša. - *Barjaktari* razviše barjake, / četovođe vojsku postaviše (OS XXXII, 172-173). Braniše se sedam danah devet bratah bez prestanka, / sedamdeset i dva više *barjaktara* što ubiše (ŠM III, 487-488). I đe su ti tjelohranitelji, / dva Novaka i *barjaktar* Pima (GV, 2528-2529). 2. starješina barjaka (2). - Onda brže knjige tanke / u svakoje pleme redom / napisashe, otpraviše / na plemenske *barjaktare*, / vojevode i serdare (Sv. IX, 211-215). Već spremajte vojsku u Crmnicu / i pozdravte do dva *barjaktara*, / *barjaktare* od Cetinja ravna, / neka skupe momčad Cetinjane (Pj. 188, 378-381). 3. fig. nosilac, raznosilac ideja, pojedinih učenja (obično neprihvatljivih vjerskih učenja). - *Barjaktaru* darivat Evropu - / grjehota je o tom i misliti (GV, 1137-1138) - (I, A-0, 14); *bārs* m tur. leopard, panter. - A dušom je gori / zlobni i jarosni / od *barsa* i tigra (Pj. 124-, 14-16) - (I, A-0, 14); *bārut* m tur. puščani prah. - Srbi su im ognjem navalili / i sijena mnogo nanijeli, / pa ih žegu zivtom i *barutom* (OS LVI, 469-471) - (I, A-0, 14); *bāša* m tur. janičar. - Nek se mnoštvom Turčin hvata, / neka cio svijet žari; / đe mišice upru naše, / legu u prah turske *baše* (ŠM I, 830-833). O Murate, janičarska majko, pod tobom se *baše* izlegoše (ŠM II, 208-209) - (I, A-0, 16); *bāšča* i *bāšča* ž pers.-tur. vrt. - Poju tice sa carom slavujem, / ljudstvu kažu da u polje ide / i u kitne *bašče* i cvjetnike (Pj. 131, 75-77). fig. Ti, cvijetu dični srpske *bašče* male ... / nam si uvehnuo, od nas se sakrio (Pj. 141, 20-22) - (I, A-0, 16); *bè* uzv. tur. 1. u divljenju, oduševljenju (pojačano s aferim), baš. - Osman-agu Turci pohvališe: / "Be aferim, spuški Osman-aga! (OS XXVIII, 106-107). Tada skoči mostarski vezire, / te poljubi Čengića Ded-agu: / "Be, aferim, pile od sokola!" (Pj. 197, 44-46). 2. za pojačano neodobravanje u obraćanju: haj. - Be, ne luduj, Martinović Đuro! (Pj. 184, 251) - (I, A-0, 16); *bèg* m (mn. begovi i bezi) tur. 1. titula muslimanskog plemića velikopošednika (stoji i iza imena nosioca te titule).- Trideset i šest živih uhvatiše, / sve *begovah*, agah i spahijah ...! (OS IX, 33-34). Za *bezima* (idu) dva brata Krnića (OS LVI, 352). A za njima šezdeset stotinah / Arbanasa ljuta ubojnika, / a pred njima barski Selim-beže (Pj. 184, 273-275). Čujte, paše i *begovi*, i vojvode svi ostali (Sv. II, 285-286). Pošedaše poslanici bez pitanja, a *begovi* i paše svi dube (ŠM II, iz objašnjenja iza stiha 3). 2. titula visokijih dostojanstvenika: zapovjednika, gospodara većijeh oblasti. - Mehmed-beže od Misira glavo ... / žež' na Kipar stotinu topovah (Pj. 26, 450-453). *Beg* Ivan-beg, junačko koljeno, / boraše se kao laf s Turcima (GV, 567-568) - (I, A-0, 16); *begajlija* m tur. čovjek iz ugledne porodice, begović. - Ja sam kućom od starine, / silni vezir *begajlija* (Sv. IX, 62-63) - (I, A-0, 16); *begënisati*, -išem svrš. i nesvrš. tur. 1. imati u volji, šćeti, dopuštati sebi. - O Stamble, svečeva palato ... / bog iz tebe samo *begeniše* / črez Proroka sa zemljom vladati (GV, 915-918). 2. izabrati, odabrati po svojem ukusu. - No okupjaj paše i vezire / od cijela njegovoga carstva / na ogledu mahnitoh Hadidži / koga će mu sestra *begenisat* (ŠM V, 540-543) - (I, A-0, 16); *bèglerbeg* m tur. 1. vrhovni vojni i civilni zapovjednik neke velike oblasti. - *Beglerbeg* će rumenliski doći / baš sa pašom od Skadra bijela (ŠM I, 702-703). Donosi pismo vladici Savi i Crnogorcima od *beglerbega* rumeli-valisa (ŠM IV, ispred st. 568). 2. beg izuzetno velikog ugleda, beg nad svijem begovima. - Evo šutra vojska na Trnjine, / a pred vojskom paša od Trebinja / s *Begler-begom*, svojijem sestrićem...! (OS XI, 66-68). Onda skoči i ustade / Ljuboviću *beglerbeže* (Sv. III, 112-113) - (I, A-0, 16-17); *bèglerbegov* i *Bèglerbegov*, -a, -o koji pripada *beglerbegu* i *Beglerbegu*. - Daje znak poslanicima da pristupe ruci *Beglerbegovoj* (ŠM II, iz objašnjenja iza st. 3). Trče arhiđakon Petar Sivalja (konja) *Beglerbegova* (ŠM III, iz objašnjenja ispred st. 587) - (I, A-0, 17); *bègluk* m tur. begov pošed, begovo imanje. - Još sam dobar šičar uhodio, / uhodio Ljubovića ovce ... / od *begluka* hiljadu ovnovah (OS XIV, 76-79). Dajte nama od ovacah mesa ... ! / "Ne budali, Turo pobratime! Ovo nije *begluk* Ljubovića, / no je ovo sitna trgovina / s Krsca ravna Zvizdić Asan-age ..." (OS XXII, 92-98) - (I, A-0, 17); *bégo* hipokor. od beg (često radi stiha, ali i ironično upotrijebljen). - Na to *bego* ne obraća glave, / jer ga nosi želja prevelika (OS IX, 47-48). Pred četom je Zotoviću *bego* (OS XXV, 4). Četu kupi Lekić Hasan-bego / od krvave šehar-Podgorice (Pj. 9, 1-2). Selo bješe *bego* uminuo (Pj. 106, 127) - (I, A-0, 17); *bègov*, -a, -o koji pripada begu. - Prvi su mi Turci udarili ... / i mojega izgubili sina - bolji bješe od tri *begovijeh* (OS X, 115-118). Jedanak su vojske udarile: / kad *begova* na selo Košiću, / tad agina na selo Jastrebu (OS LVII, 137-139). No *begova* najpre udri vojska / na valjatno selo Đuranovo (Pj. 105, 109-110) - (I, A-0, 17); *bedèviya*. ž ar.-tur. kobila arapske pasmine; snažna kobila lijepog izgleda. - Još kad pustim pomamne Arape / na njihove vitke *bedevije*, / do mora ga hoće dočerati (Pj. 28, 513-515). Ali ni on ne sedi zaludu, / već pojaha vitku *bedeviju* (Pj. 199, 102-103). Pade aga s vitke *bedevije* (Pj. 204, 255) - (I, A-0); *bèdem* i *bèdem* m ar. -tur. debeli gradski, tvrđavski zid. - Gleda jadan bane đenerale / sa *bedema* od Kotora grada ... / al' Trojici pomoći ne može (OS LI, 140-143). Otvoriše od grada kapiju ... / uvedoše (četu), pak je izvedoše / na *bedemu* k topu aberniku (Pj. 99, 80-83). Neprestano od viteza / krv tečaše ... / proz varoši niz *bedeme* (Sv. X, 1132-1135). fig. Bješe ruka hitra srpska / *bedem* tvrdi, neprohodni / od turskih kosti digla

(Sv. V, 10-12) - (I, A-0, 17); *bèkrija* m i ž ar.-tur. pjanac, pjanica. - Tek sultani na koran pljunuše, / staše drijet vino i rakiju, / te postaše bezumne *bekrije* (ŠM V, 232-234) - (I, A-0, 20); *bèlāj*, -ája m tur. nevolja, neprilika. - Vjera i bog, pope, sijaseta! / Kako bi se ovaj *belaj* moga / o manjojzi trsit glavobolji? (ŠM II, 336-338) - (I, A-0, 20); *bèrāt*, -áta m ar.-tur. povelja, diploma. - Skadarski vezir ne prestaje kako bi ovaj narod u tursko podanstvo doveo. Najposlije počeo je potajno našijema pošiljati binjiše i *berate* (Pisma, 40-41). Jedan od ovi *berata* imam u rukama i žao mi je što mi ga ne ima tko istolmačiti (Pisma, 41) - (I, A-0, 20); *bilāh tèsph* uzv. tur. ne daj bože, bože sačuvaj. - *Bilah tèsph*, kavurin nijesam, / nit' bih ovo reka pred kavurom (ŠM V, 176-177) - (I, A-0, 26); *biljūr*, -úra m tur. kristalno staklo. - Kaduni se spavati ne dava, / već dohvati iglu od *biljura*, / poče sitno po đerđevu vesti (OS LVI, 124-126). Opet rano cvili u Putivlju, / na visokom oknu bez *biljura* (Prijevodi SOIP, 147-148) - (I, A-0, 26); *binbaša* m tur. major u turskoj vojsci, komandant tabora, tj. bataljona. - Dopao je jedan *binbaša* s nekoliko oficira (Pisma, 112) - (I, A-0, 26); *binjīs*, -iša m tur. čohani (obično crveni) široki ogrtač dugačijih rukava. - A da *binjiš* crveni prigrne, / ol' prigrne ol' ostavi čapru (OS LVI, 117-118). Najposlije počeo je potajno našijema pošiljati *binjiše* i fermene (Pisma, 40-41). Jednako ih mislim darovati, / darovati crvene *binjiše* (ŠM II, 131-132). fig. Vidi vruga su sedam *binjišah*, / su dva mača a su dvije krune ...! (GV, 1-2) - (I, A-0, 26); *bògaz* m tur. klanac, tjesnac. - Tursku vojsku ustrašenu, / sa ravnoga drumu mnogu / saćeraše i sagnaše, / i u tvrdi neprolazni / krš i *bogaz* učeraše (Sv. III, 298-302). Crnogorci nama dosadiše ... / pres'jecaju na drume karvana; / na Ostrogu *bogaz* zatvoriše, / dočekuju od Skadra trgovce (OS VII, 16-22). Te na *bogaz* naćeraše Turke. / Staše Turci predavat oružje (OS XVI, 173-174) - (I, A-0, 40); *bòj*, boja m tur. sprat. - Pa poleće haremu visoku / na najvišem *boju* i pendžeru, / dohvati šajnu brešakimju (OS LVI, 306-308) - (I, A-0, 43); *bòja* ž tur. vidni ošet koji nastaje djelovanjem svjetlosnijih zraka različitih talasnijih dužina na čulo vida, farba, mast. - Jedinstveno podneblje Neapolja gizdavoga / jednijem se mahom preli u tartarsku smrtnu *boju* (Pj. 22S 10-11). *Boja* cvijeća vječna i prozračna (LM II, 56). Divni šator bješe preopširan / sa visokim svojim idejama / vješta ruka tvorca ukrasila / sa blistanjem svake struke *bojah* (LM II, 241-244). Jedna velika (vrata) i svakolika zlatom izvezena i različnijema *bojama* ... ne mogahu (se) od dike gledat (Proza, 224). Crnogorske bistre šake / sa svakoga kraja Turcma / travnu *boju* njinu mnogu / u crveno omastiše (Sv. V, 492-495) - (I, A-0, 43); *bojanli* prid. nepr. tur. koji je na boj, na sprat. - Već na noge, ago gospodare, / te istrči na *bojanli* kulu (OS LVI, 61-62) - (I, A-0, 43); *bòrija* ž tur. vrsta trube. - Još mu dade vojsku od nizama, / a nizama četiri tabora, / za nizamom ubojne topove, / i za njima zile i *borije* (OS LVII, 24-27) - (I, A-0, 46); *boščàluk* m pers. -tur. dar, pokon (obično u rublju). - Šiljanu mu bule *boščàluke* / da miruje Ramo od Turakah (OS LIX, 23-24) - (I, A-0, 46); *brè* uzv. za pojačano izražavanje prijetnje: more!. - Kad aždaju ubiješ jezersku ..., / tader ću ti oprostiti glavu, / *bre*, kaure i ćesarski sine! (Pj. 50, 54-57) - (I, A-0, 50); *bùzdovān*, -ána m -tur. metalna kugla nabijena na dršku, kao oružje za borbu na kratkom odstojanju, topuz. - Bježi Turčin glavom bez obzira, / bez turbana i bez *buzdovana* (OS XIII, 72-73). fig. Ilderime, svečev *buzdovane*. / malo li ti bi krstove vjere / međ' istokom i među zapadom ...? (GV, 1806-1808) - (I, A-0, 56); *bùljubaša* m (rjeđe ž) tur. starješina veće ili manje jedinice vojne (najčešće buljuka, čete od 100 vojnika u turskoj vojsci). - Otišla je četa od Nikšićah, / a pred četom gradska *buljubaša* / Jusa Ljuca, da ga bog ubije (OS XXXIII, 74-76). Čekajte se, gradske *buljubaše*, evo vama Savić na Torine (OS XXXIV, 6-7). U Ivicu Srbi počinili, / a dobru su stražu postavili, / dobru stražu Jakšu *buljubašu*, / te mi ćuva ravnu Bukovicu, ćuva junak oni dan do podne (OS LXV, 120-124). *Buljubaša* albanski ... muselim podgorički, i kapetan spuški, skupe krijuć 6 do 7 hiljada vojske (Pisma, 73) - (I, A-0, 57); *bùljuk* m tur. manja grupa, gomila. - No skočiše mladi Crnogorci, / razagnaše Turke na *buljuke* (OS IX, 31-32). Neprestano udaraju ... / ka vukovah jato hitro / kad u ovce stado udri, / razžene ga na *buljuke* (Sv. IV, 273-279) - (I, A-0, 57); *bùnār*, -ára m tur. 1. duboko iskopana i obično ozidana rupa iz koje se vadi podzemna, odnosno u nju sakupljana voda. - Skoči mlada i ibrik prihvati / i otrča k duboku *bunaru* (OS LV, 133-134) - (I, A-0, 57); *burùntija* ž tur. pismeno naređenje, zapovijest, pismeno odobrenje, - No kad sitnu *buruntiju* primiš, / hitro đipi na noge lagane (OS L, 69-70). Te im jade oprostiti neću, / već mi podaj sitnu *buruntiju* / da okupim silovitu vojsku, / da udarim na sela uskočka (Pj. 197, 33-36). Evo tebi sitna *buruntija*, / kupi vojske koliko ti drago (Pj. 197, 4-7-48). Čengić ljubi u ruke vezira / i primi mu haznu i džebanu, / iz rukah mu *buruntiju* primi (Pj. 197, 51-53) - (I, A-0, 58); *bùtumom* pril. tur. dijalo. u cjelini, ukupno. - Koliko je *butumom* svijeta, / nemirnoće niti opačila / crnogorskog nigđe ne imade (ŠM V, 111-113) - (I, A-0, 58).

Kao što se iz svega izloženog vidi, u Njegoševu jeziku ne javlja se nešto turcizama, kako tvrdi M. Stevanović, nego mnoštvo njih. Pored toga što su u nj najčešće ušli kao turski likovi iz crnogorskoga narodnog jezika, pojavljuju se i u arapsko-turskoj, persijsko-turskoj i u dvama primjerima grčko-turskoj bilingvinalnoj simbiozi. Uz to su u Njegoševu jeziku poprimili umjetničke, prozodijske, fonološke i druge

odlike crnogorskog jezika, prilagodili su se njegovome duhu i karakteru.

Zaključak

Na temelju upoređivanja turskog prisustva u Crnoj Gori kao istorijskog nasljeđa s prisustvom turcizama u Njegoševu jeziku kao izraza kulturološkoga i civilizacijskog nasljeđa, sa sigurnošću se može zaključiti da među njima postoji ekvivalentna podudarnost. A to znači da su turcizmi, sami i u bilingvalnijem simbiozama s arapskijem, persijskim i dr. jezičkim elementima, vrlo česti, obični i mahom udomaćeni u Njegoševu jeziku za njegove tvoračke i komunikativne potrebe u slučajevima kad se odnose na Tursku i Turke, ali i u drugijem situacijama, isto kao što je Turska Carevina za oko pola milenijuma u Crnoj Gori ostavila široke trajne i neizbrisive tragove u svijem oblastima života crnogorskog naroda. Iako su došli kao posljedica viševjekovnijih nepomirljivih konfrontacija Turaka i Crnogoraca, turcizmi su posredstvom Njegoša kao pisca i vladara kako životno, tako i umjetnički u crnogorskom jeziku ostali kao najilustrativniji izraz i dokaz njihovijeh kulturnih i civilizacijskijeh odnosa. Oni kao takvi predstavljaju pamćenje crnogorskog naroda vremena u kojemu su Turci bili veoma važan činilac njegove povjesnice, kulture i civilizacije. Stoga im je i poklonjena velika pažnja u ovom referatu.

Vojislav P. Nikčević

TURKISH LOANWORDS IN THE MONTENEGRIN LANGUAGE AS CULTURAL AND CIVILIZATIONAL EXPRESSION (BASED ON NJEKOŠ'S LANGUAGE AS AN EXAMPLE)

S u m m a r y

Presence of the Turkish Empire was widely felt in Montenegro in the Modern Age and lasted for almost five hundred years (15-20th century). During this long period of time, very intensive cultural and civilizational contacts were maintained in all spheres of life. Although the Montenegrins and the Turks were two nations in constant armed conflict, the Montenegrin lowlands surrounding the main roads were under the Turkish state administrative government, while the mountainous and north-west part of Montenegro (so called Turkish Herzegovina) were more or less rebelling in a semi-dependent position in respect to the Turkish Empire. The part of Montenegro lying at the foot of mount Lovćen represented the permanently free part of this country/atypical state whose capital Cetinje initiated and coordinated the defense and liberation of all the Montenegrins, but the Turkish five-hundred-year presence was the main creator and regulator of the entire history, culture and civilization of Montenegro.

Turkish presence has influenced the Montenegrin language causing inflow of Turkish loanwords, that is, elements originating in the Turkish, Arabic and other oriental languages inserted into the local language through Turkish. These Turkish loanwords under the circumstances of free flow of people, both Montenegrins and Turks (in times when they were not attacking) in the country without borders up to the second half of the 19th century were largely adopted into the Montenegrin language.

Montenegrin oral and written literature has assimilated many of them. Particularly, this applies to the literary works written by Petar II Petrović Njegoš, the most outstanding Montenegrin writer and the founder of the Montenegrin literary language. For these reasons this paper deals with the contribution of Turkish loanwords to the Montenegrin language, as a cultural and civilizational expression of Montenegrin-Turkish relations in the Modern Age, based on Njegoš's complete works as a representative example. The starting point for this concept is the fact that the civilization (Latin *civilis* – civil) reflects the level of social

development and material culture (knowledge, technique, crafts, customs, beliefs) of the times under the Turkish influence, while the language represents the main instrument of culture, spiritual and material civilization. Among such achievements of human spirit and creation, there is always interdependence, mutual interconnection. The analysis of the Turkish words assimilated in the Montenegrin language using Njegoš's texts as an example, shows the magnificence of Turkey as the largest empire of the aforementioned period of time, extending over three continents – Asia, Africa and Europe.

CRNOGORSKI JEZIK (KARADAĞCA) U JEDNOJ BOSANSKO-OSMANSKOJ GRAMATICI S KRAJA 19. VIJEKA

Adnan KADRIĆ
Bosna Hersek

U vrijeme osmanske uprave u Crnoj Gori korišten je termin "Karadagca" / crnogorski jezik za imenovanje jezika većeg dijela Crne Gore. Zašto ne istaći jedan apsurd: za četiri vijeka dominacije Turaka u Crnoj Gori očuvan je naziv "crnogorski jezik" a za period manji od četrdeset godina pod uticajem južnoslovenskih srpsko-hrvatskih vukovsko-ilirskih integrističkih strujanja gotovo da potpuno izumire jedan stari, viševjekovni jezik, i to u oblasti koja je zadržavala velik stepen autonomije u svim prethodnim burnim prelomnim događajima balkanske povijesti. No, literatura na osmanskom, sasvim jasno ukazuje na historijsku činjenicu - postojanje jezika koji se naziva "crnogorski jezik".

Gramatika *Boşnakça Türkçe Muallimi* – Bosanski turski učitelj, koju smo koristili kao izvor za pisanje našeg rada objavljena je u Carigradu 1893. Autor je Ibrahim Edhem Berbić. Dvojezična je i ima preko 250 strana gusto ispisanih, gdje na svakoj strani imamo približno pedesetak redova. Pisana je arabicom, na bosanskom/ crnogorskom/ hrvatskom/ srpskom/ dalmatinskom i na osmansko-turskom jeziku. Nalazi se u brojnim arhivskim zbirkama u Istanbulu, Ankari i Sarajevu. Ubraja se, također, i u djela tzv. «alhamijado» pismenosti. š1]Po svojoj zanimljivosti gramatika je ušla i u veliku dvanaestotomnu enciklopediju *Osmanlış2*]. O značaju gramatike sa kulturološkoga i stručnog aspekta donekle govori i podatak da je ona bila uvrštena u važnije projekte Instituta za jezik u Sarajevu – *projekt transliteracije i obrade alhamijado tekstova* (1976).

U spomenutom dvojezičnom djelu gramatički opis našeg jezika dat je na turskom jeziku, dok je gramatika turskog jezika data je na našem jeziku. To je jedinstveno djelo takve koncepcije na zapadnom Balkanu, pa i šire. Sa aspekta metode ubraja se u kontrastivna gramatička djela, a s obzirom na jezik, u dvojezične (bilingualne) gramatike. Ubraja se u obimnije gramatike u 19. vijeku. S obzirom na opis promjene jata, više je *deskriptivna* nego *preskriptivna*. No, u ostalim dijelovima gramatičkog opisa ima dosta osobina gramatika koje se ubrajaju u standardne gramatike tog vremena. Dakle, bez obzira na veliku normativnu toleranciju, ona posredno ukazuje i na već poznate razvijene tokove standardiziranih kretanja u našim gramatikama iz tog perioda. Pretpostavka je da je autor pisao gramatiku još za vrijeme boravka osmanske administracije u Bosni i Sandžaku ili za Bošnjake koji su tad već bili u Istanbulu, ali se štampano izdanje gramatike pojavilo tek onda kad je autor gramatike unio reformu u obilježavanju fonema koji ne postoje u turskom jeziku a postoje u južnoslovenskim jezicima, nakon 1886, odnosno kad je u posebnoj štampariji u Istanbulu dao da se naprave posebni kalupi za te arebičke grafeme. Objavljena je, dakle, u austrougarskom periodu. Mnogi socolingvisti i pristrasni

historičari našeg jezika namjerno izostavljaju činjenicu da je nominacija bosanski i crnogorski jezik postojala mnogo prije druge polovine 19. vijeka u osmanskome periodu i žele predstaviti termin „bosanski jezik“ kao „kvazi-državnu“ tvorevinu Kalajevog režima u Bosniš3], a crnogorskom jeziku žele uskratiti bilo kakvu državotvornost. Ilirski pokret je, metaforički rečeno, na kraju rezultirao uništenjem dviju „jezičkih domovina“ – crnogorske i dalmatinske, u korist srpskog i hrvatskog jezika, tako da nimalo ne čudi pristanak i Srba i Hrvata na kasniji termin *srpsko-hrvatski jezik*. S druge strane, jezička domovina bosanskog jezika nastavlja trajati dolaskom austrougarske vlasti i smanjenjem utjecaja ilirskog pokreta kao preteče jugoslovenstva. Kasnije je sudbina crnogorskog i dalmatinskog jezika na isti način pripremljena i bosanskom jeziku. O tome govori i naša gramatika koja je pisana daleko od utjecaja Kalajeve politike zagovaranja „državotvornog bosanskog jezika“. Štaviše, Berbićeva gramatika predstavlja suprotni ideološki pol Kalajevom austrougarskom režimu. U tom kontekstu nas uopće ne čudi činjenica da je u gramatici sačuvana ranija tradicionalna nominacija južnoslavenskih jezika na: bosanski, crnogorski, dalmatinski, srpski i hrvatski. Zapravo, gramatika Ibrahima Berbićaš4] na stanovit način potvrđuje terminološki kontinuitet i crnogorskog jezika koji je, kako se vidi iz samog teksta gramatike, bio prisutan i u literaturi na osmanskome jeziku čak i u udaljenim dijelovima Carstva.

I prije procesa jezičke standardizacije (i unifikacije pravila u gramatikama) u 19. vijeku, u različitim historijskim spisima možemo pronaći osmanske termine za različite jezike južnoslavenskih naroda (*bosanski /Bosnaca/ Bosnali lisani/ Bosna lisani, crnogorski / Karadağca, srpski / Srpça, hrvatski / Hrvatça itd.*). No, našu pažnju privlači ponajprije gramatički opis koji se daje u Berbićevoj gramatici koju analiziramo. Njegovu namjeru da dâ opis više jezika iz skupine južnoslovenskih jezika, među kojima, dakako, svoje posebno mjesto ima i *crnogorski*, potvrđuje i sljedeći završetak gramatičkog dijela koji se odnosi na opis našega jezika koji ćemo dati u transliteriranoj formi:

š... *Cenûbî İslav ya 'ni Boşnâk ve Sırb ve Hırvat ve Kara Dağ ve Dalmaçiya lisânının gramatikası tamâm oldı.*

Ey lisân öğrenmeği arzu eden,

Gayret et kim bu kitâbı elde et! ... 222a].

Prijevod:

*(... Dvršena je gramatika južnih Slovena, odnosno gramatika bosanskog, srpskog, hrvatskog, **crnogorskog** i dalmatinskog jezika.*

O ti što obrazovanju težiš

Učini sve da ovu knjigu u rukama imaš ! ... str. 222a).

Zašto naglašavamo termin «crnogorski jezik» kad je to nešto sasvim prirodno u zadanoj koncepciji opisa gramatičkog sistema našeg jezika u Berbićevoj gramatici? Odgovor je jasan: pošto je gramatika pisana na osmansko-turskom jeziku želimo spomenuti da se crnogorski jezik ravnopravno spominje uz sve spomenute jezike. Dakle, kao poseban jezik onoliko koliko su posebni i svi ostali pobrojani južnoslavenski jezici. Nadalje, činjenica je da se taj termin koristio i u gramatikama na osmanskome jeziku u pretprošlom stoljeću. A da bi se mogao koristiti u djelima takve vrste, logično je da je bio

priznat već duže vremena - da ga je osmanska administracija, koja je bila unificirana na cijelom Balkanu, dugo vremena službeno koristila, ali i da ga je i praksa u narodu ovjerila. Štaviše, i u Bosni je postojala svijest o postojanju posebnog jezika koji se nazivao crnogorskim jezikom a kojim su govorili Crnogorci u Crnoj Gori. Ibrahim Berbić vjerovatno nikad i nije bio na prostoru Crne Gore a znao je da Crnogorci svoj jezik u njegovo vrijeme nazivaju crnogorskim. Drukčije rečeno, opotreba termina crnogorski jezik nikako nije bila lokalna, izolirana pojava, nego široko prihvaćena na širem prostoru zapadnog Balkana.

Pri pažljivom iščitavanju Berbićeve gramatike možemo zaključiti i sljedeće: sam gramatički sistem svih spomenutih jezika – crnogorskog, bosanskog, srpskog, hrvatskog (pa i dalmatinskog u to vrijeme) isti je (ista klasifikacija vrsta riječi, isti broj padeža, isti broj rodova, isto značenje i podjele glagola na vrste i sl.). Međutim, historijska je činjenica da u narodu naprosto žive *terminološki različiti jezici*: i crnogorski i bosanski, i srpski i hrvatski itd. (- *crnogorski* preovladava u Crnoj Gori, *bosanski* preovladava u Bosni iako ga ima i u drugim državama – čak i u današnjoj Republici Turskoj, *srpski* preovladava u Srbiji iako ga ima i u drugim državama, a *hrvatski* preovladava u Hrvatskoj iako ga ima i u drugim državama). I sa aspekta gramatičkog opisa crnogorski jezik je sasvim ravnopravan sa svim ostalim navedenim južnoslavenskim jezicima.

Kada autor gramatike piše o izgovoru jata, on ne propisuje određeni izgovor (ijekavicu, ekavicu ili ikavicu), nego samo opisuje kakva je promjena jata prisutna u određenim krajevima. Berbić u gramatici koristi primjere iz svakodnevnog života, iz junačke epske poezije južnoslovenskih naroda i dijalekata iz različitih krajeva. Ima tu, sasvim prirodno, i ikavice i ekavice i ijekavice.

Gramatika ima vrlo zanimljivu koncepciju. Uspoređuje se osmanski jezik i južnoslovenski jezici: crnogorski, bosanski, srpski, hrvatski, dalmatinski. Da bismo što bolje predstavili narav i sadržaj gramatike, pokušaćemo njezinu koncepciju predstaviti tabelarno, kako slijedi: š5]

BOSANSKI, CRNOGORSKI, DALMATINSKI, SRPSKI, HRVATSKI JEZIK	OSMANSKO-TURSKI JEZIK
<i>‘Ilm-i kavâ‘id; ‘ilm-i sarf, Prilog, podlog, Priglasice (naglasak), Narječja, Suglasnici, samoglasnici, Derivacija, prefiksi, sufiksi, Složeni izrazi Vrste riječi i podjela, Pisanje riječi, ortografske osobitosti (latinica : arebica) Imenice Rod i broj kod imenica Prepoznavanje imenica m.r. Prepoznavanje imenica ž.r.</i>	<i>Etimologija; ‘Ilm-i sarf Samoglasnici, suglasnici, Slova (ortografija) Način spajanja grafema Jednosložne riječi, riječi s hemzetom, riječi s vavom Određeni član Imenice Različite imenice Mjestne imenice Rod kod imenica</i>

<i>Prepoznavnaje imenica s.r.</i>	<i>Broj kod imenica</i>
<i>Objašnjenje padeža kod imenica</i>	<i>Padeži kod imenica</i>
<i>Šest padeža</i>	<i>(deklinacija - jednina: množina)</i>
<i>Padeži množine m.r. imenica koje se završavaju na suglasnik</i>	<i>Padeži jednine</i>
<i>(jednina : množina)</i>	<i>Padeži množine</i>
<i>Gubljenje fonema kod jednosložnih imenica m.r.</i>	
<i>Imenice m.r. u kojima nema gubljenja suglasničkih fonema</i>	
<i>Promjena fonema u množini imenica</i>	
<i>Druga deklinacija - ženski rod</i>	
<i>Padeži imenica ž.r.</i>	
<i>izuzeci</i>	
<i>Treća deklinacija - srednji rod</i>	
<i>Pridjevi</i>	<i>Pridjevi</i>
<i>Rod u pridjeva</i>	<i>Rod u pridjeva</i>
<i>Podjela pridjeva</i>	<i>"Dioba" pridjeva</i>
<i>Opći pridjevi</i>	<i>Priložne imenice</i>
	<i>Umaljeni pridjevi</i>
<i>Poreğenje pridjeva</i>	<i>Potvrđenje i poreğenje kod pridjeva</i>
	<i>Mjestni pridjevi</i>
	<i>Broj kod pridjeva</i>
<i>Brojevi (kao vrsta riječi)</i>	<i>"Narečenici" (kinayat)</i>
<i>Podjela brojeva</i>	<i>Brojevi (kao vrsta riječi)</i>
<i>Prosti brojevi</i>	<i>Dioba brojeva</i>
<i>Redni brojevi</i>	<i>Prosti brojevi</i>
<i>Osnovni brojevi</i>	<i>Redni brojevi</i>
<i>(padeži jednine)</i>	<i>"Oddijelni" brojevi</i>
	<i>"Razbijeni" brojevi</i>
<i>Zamjenice</i>	<i>Zamjenice</i>
<i>Podjela zamjenica</i>	<i>Dioba zamjenica</i>
<i>Deklinacija zamjenica</i>	<i>Rod kod zamjenica</i>
<i>Povratne zamjenice</i>	<i>Padeži zamjenica</i>
<i>Pitajuće zamjenice</i>	<i>(jednina : množina)</i>
<i>(padeži jednine i množine)</i>	<i>Prisvojne zamjenice</i>
<i>Pokazne zamjenice</i>	<i>"Prilučne" zamjenice</i>
<i>Odnosne zamjenice</i>	<i>Ukazne zamjenice</i>
	<i>Družne zamjenice</i>
	<i>Upitne zamjenice</i>

Glagoli (definicija)
Podjela glagola
Konjugacija glagola
Poluprošlo vrijeme
Prošlo vrijeme
Složeno-prošlo vrijeme
Davnoprošlo vrijeme
"Pridežni" vid promjene
(nastavci)
Promjena pomoćnih glagola

Svršeno sadašnje vrijeme
Vrijeme polusvršeno
Vrijeme skoroprošlo
Vrijeme prošlo
Vrijeme buduće
Zapovjedni način
Vrijeme sadašnje
Vrijeme poluprošlo
Vrijeme skoroprošlo
Vrijeme prošlo
Vrijeme davnoprošlo

I. promjena
Prošlo vrijeme od gl. "tonuti"

II. promjena
Glagoli na oblik "dvoriti"

"Neoznačene" zamjenice
Povratne zamjenice
Glagoli
Nalikovac glagola
Prelazni i neprelazni glagoli
Pravilni neprelazni glagoli
Srčani glagoli
"Obrtni neodreğenik"
Imenice neodreğenika
Poznati i trpni neodreğenik
Ječni i niječni neodređenik
Skovane ili proizvedene imenice, Stupni glagol
(kako se skuje ili proizvede),
Primjeri imenice činitelja
Primjeri imenice učinjenika
Promjena glagola
Braniteljna množina
Politični način
Trećeg lica "zapovidnog" jednina
Važni glagoli
Za stanje složeni način
Prošlo vrijeme
Vrijeme skoroprošlo
Sadašnje vrijeme
(jednina : množina)
Buduće vrijeme
Niječno buduće vrijeme
Trpno vrijeme
"Povezivanje"
Složeni glagoli
"Subližni" glagola skoroprošlo vrijeme
"Obšti" ili pomoćni glagoli
(promjena kroz "načine")
Prošlo pripovjedno vrijeme
Pripovjedno sadašnje vrijeme
Pripovjedno buduće vrijeme
Pripovjedno trajno vrijeme
Pričano važno vrijeme
Pričani moralni način
Pričano prošlo vrijeme

III. promjena

Glagoli na oblik "preći (se)" - perem (se); kleti, peti i sl.

(sadašnje, buduće, prošlo vrijeme, imperativ -DI sifati)

Radni glagolski pridjev

Složenice u glagola

Konjugacija glagola: sapeti - sapnem; oteti - otmem; denuti - denem;

"određeni" način infinitiva

promjena gl. "vijeti"

(sadašnje, prošlo buduće vrijeme, imperativ, pridjevi glagolski, upotreba u poeziji)

IV. promjena

promjena glagola na oblike:

1. vid "pjevati - pjevam"

(prošlo, sadašnje, buduće vrijeme, imperativ)

2. vid "orati : orem"

(prošlo i buduće vrijeme, imperativ)

3. vid "držati - držim"

V. promjena

promjena gl. na oblik "njegovati - njegujem"

(prošlo, buduće vrijeme, imperativ)

VI. promjena

1. vid "tresti - tresem"; 2. vid "žeći - žežem";

3. vid "čuti - čujem"

nastavci kod promjene galagola

vrijeme poluprošlo

skoroprošlo vrijeme

zapovjedni način

prošlo pridjev na -VŠI; sprežni pridjev na -L

prošli neprelazni pridjev; (trpni) na -N ili -T

(vrijeme prošlo, davnaprošlo, buduće)

narječice (zarf u hal)

(podjela)

(radi, razma, svrh, sproću, suprot, uvrh)

sveze

Pričano sadašnje vrijeme

Pričano buduće vrijeme

Pričano trajno vrijeme

Pričano pripovjedno trajno vrijeme

Uvjetni moralni način

Uvjetno skoroprošlo vrijeme

Uvjetno prošlo vrijeme

Uvjetno sadašnje vrijeme

Uvjetno trajno vrijeme

Uvjetno buduće vrijeme

Pripovjedni uvjetni prošli način

trajni način

trajni pripovjedni

(buduće, skoroprošlo, davnaprošlo vrijeme)

pripovjedno buduće vrijeme

pričano sadašnje vrijeme

pričano trajno vrijeme

(moralni pripovjedni način, moćni uvjetni i pripovjedni važni način)

neodreğeno vrijeme

prošli neodređenik

imenica činitelja

budući neodređeni pitajući način

spojeni način

(promjena)

poluprošlo vrijeme zamjenice "ben)

spojene izreke ("sila" rečenice)

pitajuće uvjetne rečenice

imenske rečenice

glagolske rečenice

prijedlozi

narječice (zarf u hal)

sveze

usklici

dočetcu ili rečice

za opomenu i prijetnju rečice

uzroka rečice

niječni dočetcu ("dopunjci")

nalikovni dočetcu

sveze

neki predmeti u govoru (kelamu) i izrekama

(podjela)
usklici

(džumletu)
najviše poznati čuveni (glagoli) dvojci
trojaci
četvorci

Kao što se vidi i iz naslova poglavlja u gramatici, iza opisa jezika na fonetsko-fonološkoj razini, slijedi opis na morfonološkoj a potom i na morfološkoj razini. Prvo se opisuju naglasci ("priglasice"), potom izgovor jata, izgled grafema za obilježavanje fonema, definicije vrsta riječi i njihova detaljna, vrlo zanimljiva klasifikacija. Usput se daje opis gramatičkih kategorija roda, broja i padeža kod onih vrsta riječi koje ih posjeduju. Opis nepromjenljivih vrsta riječi (prijedlozi, prilozi, sveze, uzvici, rječce) vrlo je detaljan. Glagoli se dijele na šest osnovnih vrsta, a unutar tih vrsta preciziraju se *razredi*. Najiscrpniji dio opisa jeste opis glagolskog sistema. Gramatička terminologija najčešće je dvojezična: osmanska i domaća, južnoslavenska.

Osim termina *crnogorski jezik*, u gramatici se spominje i etnonim *Crnogorac*, i na našem i na osmanskome turskom.

Radi ilustracije načina opisa jezika u gramatici, dat ćemo kraće isječke iz nje, npr.:

- a) opis vokativa i genitiva množine nekih imenica;
- b) dio opisa prijedloga.

- Primjer (a) iz Gramatike: Opis vokativa i genitiva množine nekih imenica:

š... *Ostale imenice muškog i ženskog roda u «dozivnom» padežu čuvaju oblik nominativa npr:*

<i>Müfred-i</i>	<i>Mücerred</i>	<i>Cem'-i</i>	<i>İzafet</i>	
<i>Nikola!</i>	Nikolâ!	<i>Nikola!</i>		Nikoli!
<i>Stanija!</i>	Stani	<i>Stanija!</i>		Stani!
<i>Andrija!</i>	Andri	<i>Andrija!</i>		Andri!
<i>Jelena!</i>	Yelena	<i>Jelena!</i>		Yelena!

Za član genitiva imenica ženskog roda sa dva-tri suglasnika među sobom spojena prije - A koje se nalazi na kraju, potrebno jeste staviti jedno -A među spomenute suglasnike, npr:

<i>Imeniteljni padež</i>	<i>jednina</i>	<i>Množina</i>	<i>genitiv</i>
<i>kruška</i>	<i>armud</i>	<i>krušaka</i>	<i>armudların</i>
<i>daska</i>	<i>tahta</i>	<i>dasaka</i>	<i>tahtaların</i>
<i>tablja</i>	<i>tepsi</i>	<i>tabalja</i>	<i>tepsilerin</i>
<i>čelenke</i>	<i>tug</i>	<i>čelenaka</i>	<i>tugların</i>
<i>(Crnogorka)</i>	<i>Karadâğlı</i>	<i>(Crnogoraka)</i>	<i>Karadâğlıların ... 44a-46a].</i>

Kao što se vidi, na početku se daje opis vokativa u «crnogorskom jeziku», a u drugom dijelu radi se o objašnjenju morfofonološke alternacije ubacivanja fonema *a* u genitivu množine navedenih imenica.

- Primjer (b) iz Gramatike: Dio opisa prijedloga:

š... *RADI, RAZMA* (*radi vas morim se*) = *sizin için çalışıyorum* (*razma njiha neću učiniti*) = *onların sebebine yapmıyacağım*.

SAVRH, SVRH, SPRAM, SPROČU, SUPROT

(*on radi preko, svrha*) = *aşuri derecede çalışıyor* (*pade svrh drveta*) = *ağacın tepesinden düştü* (*svrh mosta skoči*) = *köprüünün en yüksek yerinden atladı* (*traži spram sebe društva*) = *kendine göre arkadaş ara* (*bul*) (*tvoje bogatstvo spram njegova ništa nije*) = *senin zenginliğin* (*servetin*) *onunkine nisbeten hiç gibidir* (*spram tuđina*) = *yabancıya karşı* (*sproću ljudi*) = *adamlara göre* (*sproću nas dođe*) = *bire doğru geldi* (*suprot vas radi*) ... 217b-218a].

ZAKLJUČAK

Na kraju ovog našeg skromnog priloga želimo istaći i sljedeće: *nema boljih i gorih, odnosno više i manje vrijednih jezika*. Teorije o manje vrijednim jezicima često prerastaju i u teorije o manje vrijednim narodima. Spominjanje termina «crnogorski jezik» u gramatici čovjeka koji čak nije ni teritorijalno bio vezan za Crnu Goru, s kraja 19. vijeka, samo je jedan od primjera poštenog odnosa prema imenovanju jezika jedne jezički samosvjesne etničke skupine u to vrijeme. Nadamo se da smo bar donekle uspjeli ukazati na još jednu potvrdu o postojanju crnogorskog jezika u 19. vijeku u nekim važnijim južnoslovenskim gramatikama i time *implicite* ukazali na još jednu vrstu važnih i nadasve zanimljivih izvora za proučavanje povijesti crnogorskoga «jezikoslovlja» na osmansko-turskom jeziku. Navedena gramatika zaslužuje detaljniju obradu i zbog važnosti koju nesporno ima u okviru kulturološke saradnje na širim prostorima zapadnobalkanskih jezika.

IZVORI I LITERATURA

- Berbić, Ibrahim Edhem (1304 h./1886), *Hatt-ı Osmani ile İmlâyı Cedidesi Hâvi Elifbâ-yi Bosnevi - Sa starom i novom jazijom bosanska elifnica*, İstanbul.
- Berbić, Ibrahim Edhem (1311 h./ 1893), *Boşnakça - Türkçe Muallimi - Bosanski turski učitelj*, İstanbul 267 str. (GHB 538)
- Kadrić Adnan (1999) İlk Karşılaştırmalı Osmanlıca-Boşnakça Grameri, In: *Osmanlı*, Ankara, V:524-529.
- Klajn, Ivan (2000) *Lingvističke studije*, Beograd.

CRNOGORSKI JEZIK (KARADAĞCA) U JEDNOJ BOSANSKO-OSMANSKOJ GRAMATICI S KRAJA 19. VIJEKA

Rezime

U radu smo se bavili pitanjem termina «crnogorski jezik» u jednoj gramatici na turskom i bosanskom jeziku iz 19. vijeka. Radi se o dvojezičnoj gramatici *Boşnakça Türkce Muallimi – Bosanski turski učitelj*, koju smo koristili kao izvor za pisanje našeg rada objavljena je u Carigradu 1893. Autor je Ibrahim Edhem Berbić. Gramatika ima preko 250 strana gusto ispisanih, gdje na svakoj strani imamo približno pedesetak redova. Pisana je arebicom, na bosanskom/ crnogorskom/ hrvatskom/ srpskom/ dalmatinskom i na osmansko-turskom jeziku. Tu se koristi termin «crnogorski jezik» (Karadağca) za imenovanje jezika kojim su govorili Crnogorci u 19. vijeku. Gramatika je zanimljiva i zato što je pisana izvan utjecaja nekih južnoslavenskih naroda koji su nastojali inegrirati u svoj geopolitički i nacionalni teritorij one «jezike» koji su stoljećima čuvali svoje ime. Osim toga, gramatika potvrđuje da se naziv «crnogorski jezik» očuvao u dugom periodu uprave osmanske administracije u Crnoj Gori, što na izravan način svjedoči i o kulturološko-civilizacijskoj otvorenosti i toleranciji multietničkog Osmanskog Carstva po pitanju očuvanja lokalnih kulturnih osobnosti brojnih naroda koji su u njemu živjeli.

MONTENEGRO LANGUAGE (KARADAĞCA) IN ONE BOSNIAN-OTTOMAN GRAMMAR AT THE END OF THE 19TH CENTURY

Summary

In this work we were treating the problems of the term «Montenegro language» in one grammar in Turkish and Bosnian from the 19th century. It's about a bilingual grammar *Boşnakça Türkce Muallimi – Bosnian-Turkish teacher*, that we used as a source for writing our work and which was published in Istanbul 1893. The author is Ibrahim Edhem Berbić. The grammar includes over 250 pages, densely written, where we have on every page nearly fifty lines. It was written in Arabic script, in Bosnian/ Montenegro/ Croatian/ Serbian/ Dalmatian and in Ottoman language. The term «Montenegro language» (Karadağca) is used in this grammar for naming the language which was spoken by the Montenegrans in the 19th century. The grammar is also interesting for the fact that it was written out of influence some southslavic peoples who were trying to integrate into their geopolitic and national territory those «languages» which kept their name for centuries. Beside that, the grammar claims that the name «Montenegro language» was kept during the long period of the rule of the Ottoman administration in the Montenegro, what directly witnesses about cultural and civilized openness and tolerance of the multiethnic Ottoman Empire, regarding preservation of local cultural features of many peoples which lived there.

š1] Na gramatiku je skrenuta pažnja još ranih tridesetih godina 20. vijeka (Handžić 1933:60), a i kasnije je spominjana (Šabanović 1973:604). Spominje je i Ždralović (1988:332), dok se njeno «lingvističko» proučavanje vezuje tek za sedamdesete godine 20. vijeka. Srđan Janković koristi je kao izvor za pisanje rada *Ortografsko usavršavanje naše arebice u štampanim tekstovima* (POF 38; 1989:9-40). M. Karadža-Garić i H. Vajzović-Glibanović u kraćem radu *O gramatičkoj terminologiji u djelu Bosanski turski učitelj* iznose neke osnovne podatke o gramatičkim terminima u gramatici. Karadža i u svojoj objavljenoj doktorskoj tezi (Sarajevo 1983:303-308) također iznosi slične konstatacije. Na osnovu nje urađen je i jedan magistarski rad na Filozofskom fakultetu u Sarajevu "Nagovještaji kontrastivne metode u lingvistici: *Bosanski turski učitelj Ibrahima Berbića*".

š2] Kadrić 1999:524-529

š3] A istovremeno, recimo, Uskufijin bosansko-turski rječnik iz 1631. godine neki slavisti ubrajaju u "srpsko-hrvatske" ili "hrvatsko-srpske" rječnike, a sam autor Mehmed Hevai Uskufija iz Tuzle na nekoliko mjesta spominje da želi dati rječnik bosanskog jezika (*Bosnaca*).

š4] Iz literature saznajemo da je autor gramatike Ibrahim E. Berbić osnovno obrazovanje stekao u Tuzli, a potom je 1863. otišao na više škole u Carigrad, gdje je bio toliko utjecajan da je za samo svoje knjige dao izliti posebna stamparska arebička slova, jer je smislio i neke posebne grafeme za obilježavanje nekih fonema iz slavenskih jezika koji uopće ne postoje u orijentalnim jezicima (npr. za *nj*, *lj*, *c* i sl.).

š5] Tabelu smo sastavili ne samo iz naziva poglavlja, nego i iz naziva manjih tematskih jedinica koje je Berbić obrađivao u svome djelu.

O POJMOVIMA *TURSKI* I *OSMANSKI**

Prof. dr Mirjana TEODOSIJEVIĆ
Srbistan

U srpskom jeziku nema nikakvih naučnih niti pravopisnih pravila koja bi rešavala pitanje kada je uputno upotrebiti termine *turski*, odnosno, *osmanski*, *osmanlijski* ili *otomanski*. U naučnoj literaturi, književnosti, pisanom i govornom jeziku anarhična je situacija u pogledu upotrebe ovih pojmova. Mada su za širu javnost ovi termini istoznačni (kada je reč o periodu do stvaranja republikanske Turske), radi pravilne upotrebe u svakodnevnom jeziku, ipak bi trebalo da se jasno odredi njihov pojmovni sadržaj.

U ovom skupu reči nema mesta za pojam *otomanski* koji je preuzet iz francuskog i engleskog (*Ottoman*, a prema transkripciji arapskog pisma imena *Uṭman*), jer se zna da je osnivač dinastije Osmanovića bio Osman, a ne Otoman. Nažalost, odrednica *otoman* u uglednom *Leksikonu stranih reči i izraza* Milana Vujaklije, za kojim inače najčešće i posežu neupućeni u struku, objašnjena je kao "ime osnivača turske osmanlijske dinastije, tursko nisko kanabe, divan"⁴³⁸ (Vujaklija se u čitavoj koncepciji izrade rečnika rukovodio zapadnoevropskim uzorima. Obuhvatio je samo one pojmove iz sveta islamsko-turske civilizacije koji su bili prihvaćeni u sličnim priručnicima na engleskom, francuskom i italijanskom jeziku). U *Речнику српскохрватскога књижевног језика* takođe je obrađena odrednica *otomanski* (koji se odnosi na Otomane; turski)⁴³⁹. Ovaj arhaizam, iako se ne oseća kao zastarela reč, treba da bude zamenjen oblikom *osmanski* ili *osmanlijski* u zavisnosti od konteksta.

Situacija je mnogo složenija kada je reč o mešanju pojmova *turski*, *osmanski* i *osmanlijski*. U srpskom jeziku je bila raširenija upotreba reči *Turci* i *turski* od *Osmanlija*, *osmanski* i *osmanlijski*, mada se politički trajanje Osmanlijske države, s manjim oscilacijama, smatra vreme od 1299. do 1918. godine.

Odmah možemo da kažemo da se u srpskom jeziku naziv *Osmanlija* kroz vekove upotrebljavao retko, izuzetno, ali uvek u tačnom značenju koje ima i u savremenom turskom jeziku. *Osmanlija* je čovek koji po načinu i shvatanju života pripada eliti nekadašnjeg carstva dinastije Osmanovića. Karakterišu ga moral, poštenje, strpljivost. Te karakteristike za tip *Osmanlije* važe i danas u turskom jeziku i društvu.⁴⁴⁰ U tom značenju

* Bu makale BALTAM'ın Mostar'da düzenlenen İkinci Uluslararası Balkan Türkolojisi Sempozyumunda sunulmuştur. Fakat meydana gelen bir hata nedeniyle geçen sempozyum bildirileri kitabında yazarın Kotor'da (Karadağ'da) düzenlenen sempozyumda sunduğu yazı yayımlanmıştır. Kendisinden ve okuyucularımızdan özür dileriz.

** Prof. Dr. Miryana Teodosiyevič, Belgrat Üniversitesi Filoloji Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi

⁴³⁸ Milan Vujaklija, *Leksikon stranih reči i izraza*, Beograd, 1970, 661

⁴³⁹ *Речник српскохрватскога књижевног језика*, Књига четврта, Нови Сад, 1971, 254

⁴⁴⁰ Ahmed S. Aličić u delu *Pokret za autonomiju Bosne* (Sarajevo 1996, 363) navodi da u Bosni *Osmanlija* znači gospodin, ugledan, pametan, dostojanstven, bogat čovek. Dr Novak Kilibarda

termin se sačuvao u poslovi *Osmanlija zeca lovi kolima* (tur. *Osmanlı tavşanı araba ile avlar*). Ta, u osnovi turska poslovice, sačuvala se i još upotrebljava u istom značenju kao i u turskom. To je u srpskom jeziku jedina poslovice u kojoj se pominje reč *Osmanlija*.

Osnovna definicija *Osmanlije* nije njegova stvarna pripadnost, već odanost dinastiji i carstvu Osmanovića ili želja da toj eliti pripadne (u suštini po poreklu on može biti i Srbin, Bugarin, Albanac i sl). Ne treba zaboraviti da je carstvo po definiciji nadetnička kategorija. Srbin je uvek pravio razliku između Turaka i Osmanlija u čijem je postojanju učestvovao.⁴⁴¹ Čak i u književnim ostvarenjima novijeg datuma, koja se odnose na srpsku prošlost u okviru Osmanlijskog carstva, među Turcima koji se pominju Osmanlija je onaj koji ima državničku mudrost i široko razumevanje za događaje. Po nama, najbolju definiciju *Osmanlije* novijeg datuma dao je istoričar İlber Ortaylı rekavši »Tip Osmanlije je po načinu života, kulturi govora, poznavanju arhitekture i umetnosti i svojim pogledom na svet član vodeće grupe društva ili je kandidat da to postane«⁴⁴².

Prema rastućem nacionalizmu pojedinih grupa u raznim narodima Balkana postojala je nadnacionalna osmanlijska grupa koja je nametala idealne norme ponašanja i shvatanja života. U tom društvenom uređenju sve je bilo programirano i planirano. Tek u 19. veku osmanlijstvo postaje ideologija i cilj države koja je shvatila da se sučeljava sa brojnim nacionalizmima u svojim granicama. Ali, ni u vreme kada je dobio ideološki prizvuk, ovaj termin u srpskom jeziku, to jest među Srbima, nije zaživeo. Osmanlija je uvek bio samo fin, učtiv gospodin, bez potencirane pripadnosti nekoj etničkoj grupi. Osmanlije su se školovale u domaćim i stranim školama u okviru Carstva, ali i u inostranstvu. To je bila elita društva.

Kao što je opštepoznato, s jedne strane su se razvijali nacionalistički pokreti, a s druge su centralistički radili na vezanosti za dinastiju. Pravi Osmanlija postaje tek krajem 19. veka kada sultan iskreno vidi rešenje problema carstva u stvaranju veštačke, neprirodne osmanlijske nacije koju İlber Ortaylı naziva »mrtvorodjenom«⁴⁴³. Na ideju o osmanlijskom pripadništvu državi došlo se suviše kasno da bi zaživela i napravila značajan pomak u istorijskim događajima. U to vreme Srbi su već imali svoju državu i svoje nacionalne ambicije.

Postavlja se pitanje da li u srpskom jeziku valja carstvo u kome smo živeli toliko vekova, nazivati *Osmansko carstvo*, ili treba upotrebljavati termin *Carstvo Osmanovića*. Pošto su Srbi od uvek izjednačavali države i carstva sa dinastijama koje su ih vodile i davali im nazive u skladu s tim, najbolje ga je nazvati *Carstvom Osmanovića* ili *Državom Osmanovića*. Ali, ako o tom carstvu razmišljamo kao o delu određenih društvenih slojeva koji su radili na tome da ono opstane, onda se može reći da je to bilo *Osmanlijsko*

nam je ispričao da je njegova baba u Crnoj Gori za pametnog, dostojanstvenog čoveka takođe govorila „pravi Osmanlija“.

⁴⁴¹ Primera radi, Mehmed Sokolović je bio Osmanlija srpskog porekla, ali su ga srpski autori uvek smatrali Srbinom koji je silom prilika živeo na dvoru Osmanovića i dobar niz godina bio apsolutni zamenik sultana.

⁴⁴² İlber Ortaylı, *İmparatorluğunun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul, 2001, 59

⁴⁴³ İ.Ortaylı, *İbid.*, 154

carstvo, jer su ti ljudi bili iskreno odani i carstvu i njegovoj ideologiji. Oba pomenuta termina su dozvoljena. Prvi označava carstvo dinastije Osmanovića, a drugi carstvo koje je stvorila elita vezana za dinastiju koja je vrbovana iz redova svih naroda koji su živeli u granicama Osmanlijskog carstva.

Ovo razlikovanje značenja, možda se na prvi pogled čini sitničavim, ali reč je zapravo o jednom, u osnovi sociološkom pitanju. Da li je neko carstvo tvorevina jedne dinastije ili svih ljudi koji se za njega zalažu ili su primorani da u njemu žive? Samo ljudi opterećeni nacionalističkim shvatanjima nisu bili u stanju da prihvate ideologiju koja je nadnacionalna, vezana za dinastiju, dvor i vlast. Državni aparat oko dvora i dinastije vrbovan je iz svih etničkih kategorija carstva i moglo bi se reći najmanje iz turskog etnosa. Tek u 19.veku, kada je već bilo kasno, počeli su da se angažuju lokalni predstavnici iz Anadolije i Rumelije, ali njihovo angažovanje nije bitno uticalo na osnovne tokove u državi. Srbija je sa svojim ustankom iz 1804. godine potpuno ispala iz toka osmanizma koji je u drugim delovima Imperije, kao što je Makedonija, postojao decenijama docnije. Mi smo ostali na početnom stavu konfrontiranja Srba i Turaka, dok nam je ideja o nekom zajedničkom carstvu uvek bila strana.

Ovim dolazimo do termina *Turčin* i *turski*. To je osnovni termin koji je srpski jezik široko prihvatio. Od prvih susreta srpski narod je Turke doživljavao kao posebnu naciju. To etničko poimanje Turaka Srbi su vremenom proširili i na sve muslimane koji žive na Balkanu. I Srbi i Turci su imali pogrdne nazive za podanike drugih etnosa koji su živeli u Osmanlijskom carstvu /ismailićani, agarjani, gjavuri, dinsizi/, i u tom svetlu *Turčin* je potpuno etnički naziv za ljude koji govore turskim jezikom. Kao da niko u Srbiji nije bio svestan da se u turskoj vojsci nalaze i neturski narodi /recimo Arapi, Kurdi i drugi/. Jedino objašnjenje za to je da su svi ti narodi u kontaktu sa Srbima upotrebljavali turski jezik. Mislimo da je ta prvobitna razlika ostala kod Srba do kraja: da su ljudi koji govore turskim jezikom Turci, bez obzira na njihovo etničko poreklo. Kod Srba Carstvo Osmanovića najčešće se spominje kao *Tursko carstvo*. Kako je carstvo nadnacionalna kategorija koja ne forsira ni jednu naciju, može se reći da ovaj termin nije adekvatan, mada se u srpskom jeziku kaže Srpsko carstvo, Rusko carstvo i sl. Ispravno bi bilo reći *Osmanlijsko carstvo* (tr. *Osmanlı İmparatorluğu*), jer u turskom jeziku se pod *Turskim carstvom*, odnosno *Turskom imperijom* (*Türk İmparatorluğu*) ne podrazumeva samo Osmanlijsko carstvo već i druga carstva starih Turaka.

Imajući sve ovo u vidu, mogli bismo reći da pri upotrebi ovih termina treba jasno razlikovati sledeće kategorije:

- Etničke Turke koji su činili jezgro Osmanlijskog carstva
- Dinastiju Osmanovića
- Turke Osmanlije, lojalne pripadnike te dinastije
- Turke koji su u našem narodu Turci, a ustvari su samo muslimani, odnosno pripadnici različitih naroda Balkana i Male Azije islamske veroispovesti, kojima je državni, komandni jezik bio turski.

Ako smo u nedoumici za koji od termina (*osmanski*, *osmanlijski*, *turski*) da se opredelimo, treba da imamo uvek u vidu da je naziv *osmanski* ravan po značenju terminima *nemanjički* ili *habsburški*. Ako se kaže *osmansko slikarstvo*, to označava slikarstvo dinastije Osmanovića, što je jako usko. Slikarstvo je

suviše široka umetnost da bismo je sveli na dinastiju. Bolje je reći *osmanlijsko slikarstvo (kuhinja, arhitektura...)*.

A što se tiče *osmanskog jezika*, to je posebna tema. To nije bio jezik dinastije Osmanovića, već jezik elite koja je živela na tri kontinenta, sastavljen od tri jezika i široke mase ga nisu razumevale. Bilo bi pravilnije reći *osmanlijski jezik (Osmanlica)*, a ne *osmanski jezik* kao što je u širokoj upotrebi. Osmanlijski jezik nije jezik jedne nacije već jezik učene/pseudoučene elite koja je i sama teško mogla da ga razume. Taj veštački jezik je svojom specifičnom lepotom i zvučnošću privlačio narod i permanentno ulazio u upotrebu, ali nikada nije postao opšteprihvaćen (kao, uostalom, ni crkvenoslovenski kao jezik učene elite).

Pored ovih osnovnih pojmova u novije vreme u štampi se često provlače termini *osmanizam* i *neoosmanizam*. Svi narodi koji su živeli u granicama Osmanlijskog carstva su njegovi naslednici, ali je neosporna činjenica da su tokom vekova životnu snagu carstva davali turski narod i muslimani carstva, ali i neturski narodi koji su primili islam. *Osmanizam* i *neoosmanizam* su reči koje najmanje odgovaraju duhu našega jezika (kao kada bi se reklo *karadžorđevizam*) i ne beleže ih raspoloživi rečnici. One jedino mogu da se prihvate u političkom kontekstu koji im se daje, iako mi smatramo da nisu adekvatna rešenja. O pravilnoj upotrebi pojmova *otomanski*, *osmanski*, *turski* i *osmanlijski* u srpskom jeziku, svoju reč treba da daju, pre svega, srbisti.

BALKANLARDA TÜRKÇE

Müjdat KAYAYERLİ
Türkiye

Türkçe, dünyanın en çok konuşulan altıncı dilidir ve yayıldığı alan bakımından dünyanın üç büyük dili arasındadır. Türkçe günümüzde resmi dil, devlet dili, azınlık dili ve göçmen dili olarak 12 milyon kilometrekarelik bir coğrafyada varlığını sürdürmektedir. Türkçe yazı ve edebi dil, eğitim ve öğretim dili, sözlü, görüntülü yayın ve basın dili, kültür ve medeniyet dili, gündelik dil, farklı ağız ve lehçe, hatta yabancı dil olarak da Avrasya’da, Asya’da, Batı Avrupa’da ve Balkanlarda kullanılmaktadır. Rumeli ve Balkanlarda Osmanlı Türkçesinin devamı olan Türkiye Türkçesi konuşulmaktadır. Dil ile kültür ilişkisini dile getiren Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu şöyle der: ”Bir milletin varlığı dilinin mevcudiyeti ile anlaşılır. Dilini kaybeden herhangi bir topluluk, millet olmaktan çıkar ve bir daha hatırlanmamak üzere mazinin karanlıklarına gömülür. Çünkü dil gidince, kültür de gider.” Bu bakımdan “Balkanlardaki Türkçe Varlığı” Türk kültürünün yaşaması açısından çok önemlidir.(Bknz:www.aygazete.com Türkçe’nin kullanımı ve dil politikası, 28.07.2003)

Balkan Yarımadası Osmanlıların eline geçtikten sonra Balkanlardaki halkların yaşama biçimleri, gelenek görenekleri, kültürleri, Türk dilinin yaygınlaşması, cami, hamam, medrese, tekke, türbe, çeşme, köprü, kervansaray vb. Osmanlı eserlerinin hızla inşa edilmesiyle değişime uğramıştır. Türklerle, Türk diliyle, Türk kültürüyle iç içe yaşayan Balkan halkları Türk kültüründen etkilenmişlerdir.(1)

Balkanların yüzölçümü ve nüfusu aşağı yukarı Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin nüfusu ve yüzölçümüyle eşittir. Balkanlar Türkiye’nin Trakya Bölgesiyle Bulgaristan, Romanya, Makedonya, Yunanistan, Eski Yugoslavya, Kosova, Arnavutluk, Bosna Hersek, Sancak ve Moldova’yı içine alan ‘sıra dağlar’, ‘dağlık’, ‘ormanlık dağ’ anlamına gelen Türkçe bir sözcüktür. Bu bakımdan ‘Balkanlar’ sözcüğü olduğu gibi korunmalı ve ‘Güney Doğu Avrupa’ ifadesiyle eşdeğer tutulmamalıdır. Çünkü ‘Balkanlar’ kelimesinde kültür ve tarih yüklü derin anlamlar gizlidir.

‘19.yüzyılda Balkanları da etkisi altına alan milliyetçilik ve Batılılaşma akımlarının sonucu olarak Balkanlardaki Türk halk kültürü etkisi yavaş yavaş azalmaya başladı. Buna karşılık şehirlerin yapısında etkin olan Türk Kültürü 20. yüzyılın ikinci yarısında da varlığını hissettiriyordu. Balkan Türk Dünyası 20. yüzyılın ilk yarısında siyasi açıdan büyük bir çözülüşü, dağınlığı ve kopuşu yaşayınca, bütün olumsuzluklar doğal olarak Balkanlardaki Türkçe’yi ve Türk

**21. Donem TBMM Afyon Milletvekili*

halk kültürünü de etkiledi. Osmanlının Balkanlardan çekilmesi üzerine Türkler başka bayraklar altında yaşamak gerçeği ile baş başa kaldılar. Bu sancılı dönemde Türkiye Türkleriyle Balkan Türk Dünyası arasında doğal ve temel bağ olan Türkçe ve Türk halk kültürü de büyük baskılarla karşı karşıya kaldı. Türk kimliğinin reddi ardından Türk dili ve Türk kültürünün de reddedilmesi gündeme getirildi. Bilinçli ve sistemli olarak tatbik edilen uygulamalara rağmen günümüzde Türk Dili, Türk halk kültürü yaşamaktadır. Milli kimlik, milli kültür ve ana dil arasındaki güçlü bağın bilincinde olan Balkan Türkleri değerlerine sahip çıkarak çözülmediler.’(2) Türkçe ile kültür ve kimlik arasındaki güçlü bağların bilincinde olan Balkan Türkleri ve Türkçe konuşan topluluklar kendi öz değerlerine sahip çıktılar. Bugün Balkanlarda tekerlemeler, masallar, halk hikayeleri,

atasözleri, deyimler, bilmece, türküler ve maniler, ninniler, ağıtlar, destanlar Türkçe ve Balkan ülkelerinin dilleriyle birlikte yaşamaktadır. Balkanlarda Türk kültürünün yöre halkına ne denli etki ettiğinin en açık göstergesi onların dillerine girmiş olan anlam yüklü Türkçe kelimelerdir. Abdullah Skaliç'in hazırladığı 'Sıpsko Hırvatstvo Jeziko-Sırp-Hırvat Dilinde Türkçe Kelimeler' adlı kitapta yedi bin civarında Türkçe kelime vardır. Bugün Sırpça'da araştırmalar sonucunda bu sayı 8700'e çıkmıştır. Makedonca'ya sekiz bin, Bulgarca'ya beş bin, Rumca'ya üç bin, Arnavutça'ya sekiz bin, Macarca ve Romence'ye çok sayıda Türkçe kelime girmiştir.(3) Bu bakımdan Türkçe ve Türk halk kültürü yüzyıllar boyunca Balkan kültürünü besleyen en önemli kaynaktır. Türk Dünyası ile benzerlik gösteren bu kültür hazineleri daha uzun yıllar Balkan Türklerinin kimliklerinin belirlenmesinde büyük rol oynamaya devam edecektir.(4)

Eski Yugoslavya'da Priştine, Prizren, Üsküp'te güçlü bir aşıklık geleneği vardı. Anadolu'dan gelen aşıklar şiirlerini, hikayelerini Türkçe söyleyerek Türk kültürünü ve aşıklık geleneğini Balkanlara taşımışlardı, düğün ve törenlere katılarak Türk halk kültürünü yaymışlardı. Dervişler de Balkanları gezerek, tekke ve zaviyeler açarak, dini-tasavvufi şiirler söyleyerek Türk kültürünün Balkanlarda kök salmasında etkin rol oynamışlardır.(5)

Balkanlarda 'şehirli olmak' demek 'Türkçe bilmek' demektir. Bu düşüncenin ortaya çıkmasında Belgrad hariç, Balkanlardaki Selanik, Sofya, Manastır, Saraybosna, Üsküp vb. gibi bütün şehirlerin kurucularının Türkler olmasında etkin bir rol vardır. Romen tarihçisi Beldiceanu günümüzde hala Türk kültürü damgasının yaşadığını şöyle anlatmıştır.(6) "...Gelenekler ve Osmanlı söz hazinesi halkların dillerinde yaşamaya devam ediyor. Arnavutlar, Bulgarlar, Yunanlılar, Makedonyalılar, Boşnaklar, Sırp ve Romenlerin miras aldıkları bu hazineye bir göz atılırsa Osmanlı uygarlığının ne derece kendini kabul ettirmeyi becerdiği ve Balkanlardaki yaşamın bazı yönlerinin şekillendirdiği fark edilir. Bir evin mobilyası, oda eşyası, giyim, yiyecek ve kent çevresine ait en az iki yüz kelimenin Türkçe olması anlamlıdır." Yazarın "Doğu Avrupa halkları üzerine vurulan bu damga, Balkanlarda yeni bir kent uygarlığının ilk temellerini Türklerin attığını ve bu roldeki önemlerini iyi yansıtmaktadır"(7) şeklindeki yargısı bir gerçeğin ifade edilmesidir. Balkanlarda hangi millete gidersek gidelim yemeklerin % 80'e yakını Türkçe isimler taşır. Ev teşrifatı yatak, yorgan, çarşaf, perde vb. Türkçe sözcüklerle ifade edilir. Binalarla ilgili temel kavramlarda Türkçe'dir. Prizren'in, Üsküp'ün, Filibe'nin, Sofya'nın, İskeçe ve Gümülçine'nin çarşılarında pazarlarında Türkçe konuşulur. Bir dönem Bulgar aydınları arasında Türkçe kalıp cümleler ve sözcükler kullanmak moda bile dönüşmüştü. Hatta Balkan toplumları arasında "Türkçe bilmez Allah'tan korkmaz.", "Türkçe konuş ki Allah da işitsin." gibi kalıplaşmış ifadeler yer almaktadır.(8)

Makedonya'da da Türkçe kelimeler, Türkçe kalıplaşmış ifadeler, deyimler daha fazla kullanılmaktadır. Arnavutça'da neredeyse her dört kelimedenden birisi Türkçe'dir. Arnavutlar konuşmaya 'selamün aleyküm, aleyküm selam, hoş gelmişsen, hoş bulmuşuk' diye başlarlar. Bir Torbeşin mezar taşında kiril alfabesiyle fakat Türkçe olarak "Ruhuna Fatih" diye yazar. Saraybosna'nın merkezindeki Osmanlı çarşısının adı merkez çarşısı, şehir merkezi anlamında "Baş çarşı"dır. Bosna'da 'Bayram şerif mübarek olsun' diye bayram kutlanır. Bayram namazında 'niyet ettim...bayram namazını kılmaya' diye niyet edilir. Bir Boşnak 'Akşam hayrola...', 'Haydi buyurun', 'Allah'a emanet' ifadelerini kullanırken, iki Arnavut ayrılırken 'Haydi eyvallah', öteki de 'Selametle' der. Kasabalılardan, hallerini beğenmedikleri bir müslüman topluluk için "Bunlarda Türklerin bedduası var." diyenler çıkabilir.

Üsküpzde Türkçe kullanılan sözcüklerden bazıları şunlardır: Dur bakalım efendi, hepten kurnaz be vb. gibi.

Türk mutfak ürünleri: Kebap, leblebi, boza, sucuk, kahve, lokum, köfte, börek, kadayıf, baklava, tulumba, türlü tava, bülbül yuvası, takım, kırmızı kart, paçe, çorbe, soğan dolma, sarma od yapraka, tahan halva, kaymak, yufka...

Türk kültür ve yaşam biçiminin getirdiği kavram ve nesnelere ait isimler: çeşme, komşu, çorap, saat, çay, zeytin, sofra, peşkir, çarşaf, muhabbet, müşteri kunduraciya, kör sokak, sabun, güğüm, dibek, kale ...

Kat, karşı, rahat, taze, parça, merak, cam, cep, kâiş, bakır, kalay, pamuk, gübre(çöp), kese (poşet), usta, boya, musafir, kurşun, barabar, ılıca, inat, kaldırma (kaldırım), kutiya(kutu), düğme, kara, kira, para, dükkan, esnaf, tavan, lale, karanfil, döşek, yorgan, yastuk, tencere, tepsiya, şekerli, sekerleme, halvaluk(bahşiş), kabadahiya (kabadayı), kalabaluk, karasevdalı, karışık, ortakluk, parajlija (paralı), seftedzija (ilk müşteri), sevdalija (sevdalı), tursija (turşu) vb. (Bknz.: Gürbüz, Bahadır : žBatıždan Doğužya Uzanan Çizgide Balkanlar ve Türklerž, Çizgi Kitap evi, Konya, 2002, s.252-261.) Osmanlı idari tabir ve unvanlar da doğal olarak Balkan dillerine aynen geçmiştir: Padişah, vezir, pasa, paşalık (eyalet), sancak, sancakbeg, kadı, kadiluk (kadilik), sıpahi, vilayet, aga, agaluk, çaus (çavuş), haznedar, teftedar, musellim vb.

Boşnakların bugün taşıdıkları soyadlarından, onların Osmanlı dönemindeki görevlerini çıkartmak mümkündür: Spahiç, Subasiç, Begoviç, Dizdareviç, Haznedaroviç, Bostanciya, Kapiciya, Bayraktareviç vb.

Boşnak, Arnavut, Sırp, Hırvat ve Makedonların Türkçe soyadları da vardır: Çolak, Çutuk (Kutuk), Çakar, Karışık, Karaman, Delibasiç, Bıcakciç, Kasaboviç, Bayramoviç, Demiri, İbişi, Karpuzi, Furunciya, Çerkez, Terziç, Kahrımanovic, Boyaciyev, Fidanova, Çamur, Pelivanov vb.

Bosnažnın, Türklerin sıfırdan inşa ettikleri başkentinin adı Sarajevo, Sebilj, ve başka yerleşim yerlerinin adları da Türkçedir: Soukbunar (Soğukpınar), Kujundziluk (kuyumculuk), İlidza (İlıca); ayrıca Topal Osman Paşe, Gazi Mehmed Paşe, Sunulah Efendiye, İbrahima Peçevija (Pecevi İbrahim), Mehmed-Paşe Sokolovica (Sokollu Mehmed Pasa), Bulevar Mimar Sinana gibi Türkçe adlar Saraybosnažnın sokaklarına Türk-Osmanlı büyüklerinin adları verilmiştir.

Sırpça-Hırvatçažya giren bazı Türkçe sözcükleri de şöyle sıralayabiliriz: aga, ayran, akca, araba, arpacık, badem, bacanak, bayrak, bayram, bakır, baklava, baldız, balta, bıçak, boya, boncuk, bulgur, çadır, çakı, pusu, çanak, çember, çepken, çubuk, çörek, kemer, kerpiç, keser, kömür, köprü, gerdek, yahni, yüzük, kaysı, pekmez, sucuk, tekne, tüfek, törpü, tütün vb.

Bulgarcažya giren Türkçe kelimeler ise şunlardır: Boza, burgu, burçak, börek, güveç, damla, donanma, düdük, dükkan, döşeme, yağlık, ütü, ibrişim, kurşun vb.

Arnavutçažda bulunan Türkçe kelimelerden bazıları da şöyledir: araba, arpacık, astar, bayır, bayrak, bayram, bardak, bacı, boyacı, çakı, cali çanak, çanta, çizme, çomak, dizgin, duvak, etek, inci, kayış, kayık, kalkan, kamcı vb. (Bknz.:Çavuşev, İsmail A.žÇağdaş Türk Dilbilgisiž, Sofya, 2001, s.317-336.)

Türkler Balkanlara coğrafi yer isimleri de bırakmışlardır. Her yer isminin tarihi boyutta derin anlamlarının olması bu isimlerin değerini daha da artırmaktadır. Yer adları genellikle bir hikayeden, olmuş bir olaydan esinlenmiştir ve yer adlarının Türk tarihinde önemi büyüktür. Bunun için anlamlı yer adları mutlaka korunmalıdır. Makedonya'daki Türkçe yer adlarından bazıları şöyledir: Karabınar(Karapınar), Demirhisar, Çitlik, Karaorman, Demir kapıya, Tepe, Bayrak, Kaymakçalan, Kocacık, Çardak, Karamustafa, Devebayır, Baltepe, Hamzalı, Karadağ, Gazibaba, Çayır vb. gibi. Gagavuz Yerinde yerleşim merkezlerinin çoğu Türkçedir: Çadır, Başköy, Beşalma, Bucak, Çeşmeköy, Kazayak, Kıpçak, Kongaz, Tülüköy vb. gibi. Bütün Balkan ülkelerinde Türkçe yer adlarını değiştirme yönünde girişimlerde bulunulmuştur. Bu girişimler örneğin Bulgaristan'da daha güçlü, Sırbistan'da daha zayıftır. Türkçe yer adlarının aynı kalabilmesi için her ülkede platformlar oluşturulmalı ve kamu oyu oluşturulmalıdır.

Bulgaristan'da Türkçe

Atatürk'ün reformcu atılımlarını adım adım izleyen Bulgaristan Türk Öğretmenler Birliği, Türkiye'de harf değişikliğine gidileceğini haber alır almaz girişimde bulundu. Türkiye'de yeni harflerin resmen kabulünü bile beklemeden 1928 yılının Temmuz ayında Lom kasabasında bir kongre yapıldı. Türkiye'de latin harflerine geçilir geçilmez Bulgaristan Türk okullarında da yeni Türk harfleriyle öğretime başlanması kararlaştırıldı. Bu karara göre Filibeli öğretmen Ahmet Şükrü yeni harflerle Bulgaristan Türk mekteplerine mahsus bir Türk Alfabeti hazırlayarak bunu 1928 yılında Haskovo'da yayınladı.(Bknz. Şimşir, Bilal N.: Bulgaristan Türkleri, Bilgi yayın evi, Ankara, 1986, s.129-130).

Bulgaristan'da 1971'de halk oylaması ile kabul edilen Dimitrov Anayasasınının 35. maddesinin 2. bendinde, insan haklarında milliyet, din, köken, cins, ırk, öğretim, toplumsal ve maddi durum ayırımına dayanan hiçbir imtiyaz veya kısıtlamaya meydan verilmeyeceği ifade edilmekteydi.(9) Anayasa'nın açık hükümlerine rağmen Bulgaristan'da 1974'de Türkçe tamamen kaldırılmış, Çingene, Pomak ve Tatar ailelerinin çocuklarının da Türk adları Bulgar adlarıyla değiştirilmiştir. "Haklar ve Özgürlükler Hareketi" meclise girmeyi başararak iktidar ortağı olunca, Bulgaristan Türkleri rahat bir nefes alarak Türkçe konusundaki haklarını geri almışlardır. Bu Özgürlükler Hareketi bütün Balkan ülkelerinde örnek alınması gereken bir harekettir. Siyasi gelişmelerin etkisiyle günümüzde Bulgaristan'da Türkçe olarak Filiz, Kalem, Cır Cır, Güven, Zaman, ilköğretim öğrencileri için Balon, gençler için Gönül, siyasi konuların yer aldığı Hak ve Özgürlük, edebi konuların işlendiği Kaynak, dini ağırlıklı Müslümanlar ve Ümit gibi dergiler çıkmaktadır. Ayrıca Sofya radyosunda her gün üç saat Türkçe haber ve kültür ağırlıklı yayın yapılmakta, devlet televizyonunda da haftada beş gün onar dakikalık Türkçe haber verilmektedir.(10)

Türkiye-Bulgaristan ilişkilerindeki olumlu gelişmeler eser veren şair ve yazarların, edebiyatçıların, sanatçıların diller ve üslupları da olumlu yönde etkilenmiştir. Edebiyat, edebiyatçılar Türkçe ve Türk kültürü için çok önemlidir." Edebiyat, bir ulusun yalnızca dilini değil kültürünü, geleneklerinin, yaşam biçimini, dünya görüşünü, insanların beklentilerini, düşlerini, duygularını, umutlarını ve umutsuzluklarını, acılarını ve sevinçlerini vb. de bizlere gösteren bir sanattır."(11) Edebiyatçı kavramı ise şöyle açıklanmaktadır: "Edebiyatçı,

milletinin dilini, kültürünü en güzel şekilde işleyerek, ona derin bir mana ve güzellik verdiği gibi, onun içindeki değerleri de ebedileştirir.”(12) Bu bakımdan Bulgaristan’daki ve özellikle Kosova’daki edebiyatçıların çalışmaları takdire şayandır.

Bulgaristan’da Müslüman Türklerle birlikte Müslüman Pomaklar ve Hıristiyan Gagavuzlar da yaşamaktadır. Bir milyon civarındaki Pomak Türkleriyle(13) Varna, Şumnu, Razgrad, Dobruca bölgelerinde yaşayan 300 bin Gagavuz Türklerinin(14) Türkçe konuşma tarzları, sosyal hayatları ve sözlü kültürleri Bulgaristan ve Türkiye Türkleriyle benzeşmektedir.

Yunanistan’da Türkçe

Batı Trakya’da yaşayan Türklerin azınlık hakları, 24 Temmuz 1923’te imzalanan Lozan Antlaşması’nın 38-45inci maddelerinde belirlenmiştir. Antlaşmanın 38. maddesi medeni, siyasi hakları ve ana dilini kullanma hakkını; 40. maddesi yasalar önünde eşitliği;41.maddesi Türk ilkokullarında Türkçe’nin kullanılma serbestliğini ve eğitimde Yunanca’nın zorunluluğunu; 43.maddesi din ve inançla ilgili uygulamalardaki özgürlüğü, 44. maddesi bu hükümlerin Uluslar Arası Adalet Divanının teminatı altında olduğunu; 45.maddesi Türkiye’nin gayrimüslim halka verdiği hakları Yunanistan’ın da kendi topraklarında yaşayan azınlıklara vereceği konusundaki teminatı düzenlemektedir.(15) 1951 Türk-Yunan Kültür Protokolü ve 1991de AGİT tarafından kabul edilen Paris Şartı da Batı Trakya Türklerinin azınlık haklarını güvence altına almıştır. Ancak her eğitim kurumunu kurma hakkına sahip olan Türk Azınlığa eğitim kurumları açma imkanı verilmemektedir.Bu durum AB’nin dil politikasıyla da bağdaşmamaktadır.(16)

Yunanistan’da Türk Eğitiminin hukuki temeli, 1952 yılında gerçekleştirilen azınlık okullarında görevlendirilecek kontenjan öğretmenlerle ilgili ‘Nota Teatisine’ ve nihayet 1968 tarihli Türkiye-Yunanistan Ankara ve Atina’daki Kültür Komisyonu Protokollerine de bağlıdır.

Lozan Antlaşması’nın 45. ve 40. maddelerinde belirtilen “Azınlık mensupları, diğer bütün vatandaşların faydalandıkları devlet teminatından ve himayesinden hukuken ve fiilen faydalanacaklardır.” “Azınlık mensupları, masrafları kendilerine ait olmak üzere her türlü hayır kurumları, dini ve sosyal kuruluşları, okul ve benzeri eğitim kurumları açmak, bunları idare etmek ve denetlemek, bu kurumlarda kendi dillerini serbestçe kullanmak ve dini görevlerini serbestçe yerine getirmek hususlarında eşit hakka sahip olacaklardır.” ifadeleri yer almasına rağmen, ayrıca Lozan Antlaşması’nın 37., 38., 39., 40., 41., 42., 43. ve 44 . maddelerinde belirtilen hükümler Yunanistan ve Türkiye tarafından da taahhüt edilmesine rağmen Lozan Yunanistan tarafından hep ihlal edilmiş ve Batı Trakya Türk Azınlığı ürkütülerek sindirilmiştir. 231 ilkokuldaki ve İskeçe ile Gümülcine’deki dokuz bin öğrencinin kitap, öğretmen, bina ve ders araçları sorunları hala çözülememiştir.

2000 yılına kadar 1966 basım tarihli kitaplar okutulmuş ve liselere kura sistemiyle öğrenciler seçilerek Türk Azınlığın Eğitim Hakkı devamlı engellenmiş ne Türk Kültür Merkezinin, ne bir Türk Azınlığı Kütüphanesinin, ne de Araştırma Merkezinin kurulmasına izin verilmiştir. Bakalım AB Üyesi ve eğitim hakkını AB Komisyonlarında savunan Yunanistan “Türk’e Türk’ten başkası Türkçe öğretmez”diyen Dr. Sadık Ahmet adına kurulması düşünülen “Bilim Vakfı”na izin verebilecek midir? Türk gençlerinin “Meslek

Edinmesine” nasıl bir katkıda bulunacaktır? Kaç Türk Türkçe dilekçe yazarak eğitim hakkını alabilmiştir? Yunanistan üniversitelerinde ‘Müslüman Azınlık‘ olan Türklere ait kaç kürsü vardır? Trafik levhalarından yer isimlerine kadar ‘Bölgesel ve Azınlık Dilleri Sözleşmesi’ gereği ne kadar Türkçe adlı yer vardır? Neden Türk çocuklarına ait “Çocuk Yuvaları” ve “Ana Okulları” kurulamamıştır?

1968 yılında Selanik Özel Pedagoji Akademisi olarak kurulan okulda özellikle medrese din okullarından mezun olanlardan olmasına dikkat edilmekte, Türkçe öğretilmeyen, öğretmenlik ve eğitim formasyonu almadan ve kasıtlı yetiştirilen öğrencilerin azınlık okullarına öğretmen olarak tayin edilmeleri Türk ve Müslüman Azınlık Cemaati içerisinde gerginliğe ve rahatsızlığa yol açmakta ve ‘sosyal barış’ yara almaktadır. Türkiye’de ‘Öğretmenlik Formasyonu’ olarak yetişmiş öğretmenlerin yavaş yavaş azaltılması ve üzerlerinde baskı kurulmasına çalışılması da ayrı bir problemdir.

1960’lı yılların sonlarından itibaren öğrenimlerini Türkiye’de tamamlayan Türk Azınlığı mensuplarının azınlık okullarında görev almaları da engellenmiştir. 4-5 yıl sonra Türk Azınlık Eğitiminin ‘Türkçe Müfredatını’ uygulayacak Türkiye’de öğrenim görmüş, öğretmen sertifikalı eğitim kadroları yok olup gidecektir. Özellikle diploma denkliği DİKATSA sürecinin hızlandırılmasında ve okul encümenleri vasıtasıyla tayinlerin kolaylaştırılması daha faydalı olacaktır. (Bknz. www.aygazete.com, Batı Trakya’da Türk azınlığın eğitim hakları, 26/06/2003).

Türkçe olarak okutulması gereken derslerin sayısı zaman içerisinde azaltılmış, bazılarının saatleri kısaltılmıştır. Kültürel kimliğin oluşmasında ve gelişmesinde büyük önem taşıyan ve anlaşmalar uyarınca azınlık öğretmenlerince Türkçe olarak uygulanması gereken Beden Eğitimi ve Müzik derslerinin bazı okullarda hiç işlenmediği ve boş geçtiği de bir gerçektir, hatta bazı okullarda Yunanlı öğretmenlerce ders verilmeye başlanması Türk Azınlığı rahatsız etmektedir. Özellikle Temel Hayat Bilgisi dersini Türkçe öğrenmeden, resmi dilde öğrenmek zorunda bulunan Türk çocuklarının yaşadığı psikolojik duruma, ayrıca psikolojik tedavi uygulanmasına da her öğretmen kendisini hazır hissedebilmelidir. AB projesi çerçevesinde azınlık öğretmenlerine yönelik “ Takviyeli Türkçe dil kursları açılması zorunludur.

Türkçe ve Yunanca eğitim seviyesinin birbirine paralel olarak yükseltilmesine özen gösterilmelidir. Türk çocukları Yunan yasalarını tanımak, üretici gençler olarak yetişerek, topluma yeterli derecede uyum sağlayabilmeleri açısından Yunanca’yı iyi öğrenmeleri konusunda da hiçbir şüphe bulunmamaktadır. Mülkiyet ve yönetimi Türk Azınlığına ait olacak şekilde iki dilde eğitim verecek yeni tip okullar açılmalıdır. Azınlık mensubu işsiz öğretmenlerin okullarda görev almaları sağlanmalıdır. Kontenjan öğretmen sayısı 19dan 36ya çıkarılmalıdır . Ortaokul ve liselerin fiziki altyapıları, eğitim araçları ve kadroları geliştirilmelidir. Okullar himaye edilmeli, Türkiye ile Yunanistan arasında Bakanlıklar seviyesinde azınlık eğitiminin kalite ve şartlarının iyileştirilmesi amacıyla somut diyalog başlatılmalıdır.

Batı Trakya Müslüman Türk Azınlığı Yüksek Tahsilliler Derneği ve sivil toplum örgütlerinin desteklediği “Eğitim Hakkı” projesi bütün dünyaya tanıtılmalı, özellikle AB ülkelerinin desteği alınarak Batı Trakya’da yaşayan Türk Azınlığın Eğitimi standartlara ulaştırılmalıdır. Bu konuda Batı Trakya Türk Azınlığı eğitimle ilgili haklar gibi bütün haklarını alabilecek ve hangi hakkını nasıl geri alabileceği yönünde eğitilmelidir. Azınlığın servetleri korunmalı, servetlerin korunmasına ilişkin hükümler ihlal ettirilmemelidir.

Batı Trakyalı şair ve yazarlar Türkiye Türkçe'sine bağlı kalarak eser yazmaktadırlar. Batı Trakya Türk şairleri milli-dini, toplumcu, ama içe kapanık, sevgi temasını işleyen eserler vermeyi tercih etmektedirler. Türklük bilincini, Atatürk sevgisini, esaret duygusunu şiirlerinde konu yapan şairler isimlerini de gizlemek durumunda kalmaktadırlar.

Yunanistan'da Türkçe, basın-yayın dili ve edebi dil olma yanında, eğitim-öğretim dili olarak da kullanılmaktadır. Ancak Türkçe'yi Türkçe bilmeyen öğretmenler öğretmeye çalıştığı için 'Türkçe Öğretimi' fazla başarılı olamamaktadır. Emekliliği gelmiş olan öğretmenler de emekli olduğu takdirde Batı Trakya'da Türkçe öğreten sınıf öğretmeni sorununun yaşayacağı şimdiden görülmektedir.

Günümüzde İleri, Gündem, Özgür Balkan, Akın, Gerçek, Trakya'nın Sesi gibi gazetelerle birlikte Yuvamız, Sağlık, Şafak, Arkadaş, Çocuk ve Hakka Davet, Mihenk Öğretmenin Sesi, Feza, Gönülden Gönüle, Radar gibi dergiler Türkçe olarak çıkmaktadır. Batı Trakya konusunda çalışmalarıyla yakından tanıdığımız Feyyaz Sağlam 'Batı Trakya Türkleri Basın-Yayın Tarihi' adlı bir araştırma yapmıştır.(17) Batı Trakya'da Türkçe Türklerin yayın dili olarak, ayrıca Türkçe Yunanlıların yayın dili olarak iki şekilde kullanılmaktadır.(18) Batı Trakya'da Türkçe yayın yapan radyoların önemli rolü vardır. Gümülcine'de üç, İskeçe'de iki radyo Türkçe yayın yapmaktadır.(19)

Makedonya'da Türkçe

Balkanlarda en çok Türkçe eser, Makedonya'da basılmıştır. Konuşma dilinde yerel ağızlara rastlanılsa da yazı dili İstanbul Türkçe'sidir. Çağdaş Türkçe'yi kullanma konusunda yöredeki Türkçe konuşma dili ile Türkiye'deki dil devrimini izleyen Türk şiir dili arasında bocalama söz konusudur.(20) Türkçe yabancı dillerin etkisinde olduğundan basın yayında sık sık dil sürçmeleri görülür. Makedonya Türkleri 'devamlı' yerine 'sıralı', 'mesai arkadaşı' yerine 'işbirlikçi', 'görüş alış verişi' yerine 'görüş değiştirmesi', 'viraj' yerine olumlu olarak 'kıvrıntı' vb. gibi sözcükler kullanırlar. Öğretmenler de üniversitelerde Makedonca eğitim aldıklarından Türkçeleri mahalli dillerin etkisi altındadır.

Türkçe özellikle Makedonya'nın batısında canlılığını devam ettirmektedir. 1994 yılındaki nüfus sayımında ana dilleri yanında 22 binden fazla kişinin Türkçe bildiğini belirtmesi, Makedonca ve Arnavutça'dan sonra Türkçe'yi en yaygın dil haline getirmiştir. Makedonya'da eski şehir halkı ve aileler, dinleri ve etnik kökenleri ne olursa olsun Türkçe konuşmayı tercih etmektedir. Makedonya halkı Üsküp ile Bursa'yı özdeşleştirmiştir. Gazete ve dergilerde çalışanların ilk sınıftan başlayarak öğrenimlerini Türkçe görmeleri ve çalışanlardan çoğunun sık sık Türkiye'yi ziyaret etmeleri, hatta bazılarının Yüksek öğrenimlerini Türkiye'de yapmaları düzgün Türkçe kullanmalarını sağlamaktadır. Üsküp Filoloji Fakültesinde Türk Dili ve Edebiyatı kürsüsünün de bulunmasının buradaki gazetecilere katkısının olduğu şüphesizdir. Türkçe'ye hakim olmak için çalışan gazetecilerin çoğaldığını görmek sevindirici bir gerçektir.(21)

Makedonya'da Türk nüfusunun Üsküp, Kalkandelen, Gostivar, Ohri gibi şehirler dışında dağınık olması maalesef bu ülkede Türkçe eğitim ve öğretimini zorlaştırmaktadır. Bundan dolayı 10 bin Türk çocuğunun ancak yarısı ana dili Türkçe ile eğitim yapabilmektedir, diğer yarısı Türkçe öğrenememektedir.

Makedonya devlet radyosunda her gün beş saat, devlet televizyonunda günün belirli saatlerinde Türkçe yayın yapılması ve çanak antenlerle Türkiye televizyonlarının seyredilmesi ailelerde Türkçe'nin kullanılmasına da sebep olmaktadır.

Türkçe diğer Balkan dilleri gibi Boşnakça, Sırpça, Hırvatça, Arnavutça ve Makedonca başta olmak üzere bütün eski Yugoslavya dilleri üzerinde derin etkiler bıraktığı için, Makedonya'daki Türk nüfusu ne kadar azalırsa azalsın Türkçe'nin ve Türk Kültürünün komşu dil ve kültürler üzerindeki etkileri silinemez. Şehircilik, ev döşemesi, yemek, binicilik başta olmak üzere günlük hayatla ilgili alanlarda, masallar, türküler, halk hikayeleri, fıkralar başta olmak üzere anonim halk kültürü ürünlerinde, dini ve askeri terimlerde, resmi yazışma dilinde, hatta çağdaş yazar ve şairlerin yazdığı eserlerde pek çok Türkçe kelimeye rastlanmaktadır. Türkizm adı verilen bu unsurlar bu coğrafyadaki Türk hakimiyetinin izlerini taşımaktadır.(22)

Makedonya'da Uhuvvet, Rehber, Hak Yolu gibi çıkan gazete ve dergilerle, Üsküp'te çıkmaya başlayan Birlik gazetesi, kadınlara yönelik Yeni Kadın dergisi, Sevinç, Tomurcuk, Sesler adındaki kültürel dergiler ile Vardar bağımsız gazetesi Türkçe basın-yayın faaliyetlerinde önemli bir yere sahiptir.

Romanya'da Türkçe

Romanya'da Türkçe genellikle Anadolu Türklerinin ve Kırım-Tatar Türklerinin yaşadığı Dobruca bölgesinde konuşulmaktadır. Bu bölgede Hun, Avar, Hazar, Peçenek, Bulgar, Uz ve Kuman Türklerinin hakimiyetleri yaşanmıştır. Geçmişte uzun dönemler Oğuz Türkçesinin resmi dil olduğu Romanya'da bugün yazı ve konuşma dili olarak Oğuz ve Kırım Tatar Türkçesi kullanılmaktadır.Oğuz Türkçesi Balkan Türk ağızlarının bir devamıdır.Köstence'nin güneyinde kullanılan Kırım Tatar Türkçesi ise 'Dobruca Tatarcası', Köstence'nin kuzeyinde ise 'Dobruca Nogaycası' olarak ikiye ayrılmıştır. Oğuz ve Tatar Türkleri eserlerini Türkiye'de kullanılan Latin alfabesiyle vermektedir. Yazı dili olarak Türkiye Türkçesi tercih edilmekle beraber, Kırım Tatar Türkçe'siyle şiir yazan ve eser veren aydınlar da vardır. Dobruca gazetesiyle başlayan basın hayatı Romanya'da günümüze kadar 30dan fazla Türkçe gazete ve dergi çıkararak kültür hayatına katkıda bulunmuştur. Sadakat, Hareket, Güneş Sahili, Tuna, Çardak, Bora, Türk Birliği, Yıldırım, Emel dergileri bunlardan birkaçıdır.(23)

1991 yılında Köstence Ovidius Üniversitesine bağlı bir Türkoloji bölümü ile 1994de Mecidiye'de Türkiye Romanya işbirliğiyle Mustafa Kemal Atatürk İlahiyat ve Pedagoji Lisesi açılmıştır. Yeni dönemde Türk azınlığa mensup öğrenciler Türkçe derslerini ilk ve orta öğretim seviyesinde Romen okullarında oluşturulan özel sınıflarda alabilmektedir. Bükreş ve Köstence Üniversitelerine bağlı Türk Dili, Edebiyat ve Tarih Bölümlerinde ise, Türkoloji öğretimi ve çalışmaları yapılmaktadır.(24) Romanya'da Köstence ve Bükreş şehirlerinde açılan ve İngilizce, Romence ve Türkçe öğretim yapan Özel Türk Lisesi bulunmaktadır. Bu okulun da Türkçe'nin öğrenilmesine katkıda bulunduğunu söyleyebiliriz.(25)

Devlet televizyonunda haftada bir saat azınlıklara yönelik yapılan programda Türklere 1, 5 ayda bir sıra gelmektedir. İlkokullarda dört, ortaokullarda ve lisede üç saat

Türkçe ders verilmektedir. Öğretmenlerin yetersiz oluşu, programsızlık ve plansızlık nedeniyle derslerin verimli geçtiği söylenemez. Günümüzde Romanya ülkesindeki Türk azınlığı tanımakta ve bu azınlığın dilinin ve kültürünün korunması için fırsatlar sağlamaya çalışmaktadır.

Moldova’da Türkçe

Moldova, Türkçe Bucak adıyla veya Basar Apa adlı bir Türk devlet adamının adına Basarabya şeklinde anılmaktadır. Başkent Kişinev 1436da Türkler tarafından kurulmuştur. Tatar Türkleri buraya kışla adını vermiştir. Moldova Anayasasına ilave edilen 113. maddeyle 1994 yılında Gagavuz Yeri’nin özerkliği kabul edildi. Bu kanuna göre Gagavuzlar, kültür, eğitim, istihdam, konut, mahalli bütçe, maliye alanlarında Moldova Anayasasına ters düşmeyecek kanunlar çıkarma yetkisine sahip oldu. Bu bölgede yaşayan ortadoks hristiyan olan Gokoguz Türklerinin etnik yapısı Balkanlara geçen Hun, Bulgar, Hazar, Kıpçak, Oğuz ve Peçenek Türkleri ile Selçuklu döneminde Sarı Saltuk’un yanında Balkanlara geçen, siyasi ve sosyal şartların etkisiyle Türkçelerini kaybetmeyen, ancak hristiyanlaşan Türklerdir.

Gagavuz Türkçesi Türk lehçe ve şive tasniflerinde yönlere göre güney, güneybatı grubuna, tarihi Türk kavimlerine göre Oğuz grubuna, fonetik ölçülere göre ise dağlı grubunun yev alt bölümüne dahil edilmektedir. Baskakov, Gagavuz Türklerinin konuştuğu ağızların hepsinde Oğuz Türkçesinin özelliklerini tespit etmekle beraber, kullanıldığı ülkeye göre İslav, Romen ve Yunan dillerinden alınan unsurlara da dikkat çeker. Gagavuz Türkçesinde eski Bulgar, Uz, Peçenek Türklerinin şive ve ağızlarından örnekler de bulunmaktadır.(26)

Gagavuz Türkçesi uzun bir süre konuşma dili olarak kullanıldığından, Gagavuzlar, azınlık olarak yaşadıkları ülkelerin dilini eğitim ve kültür dili olarak benimsemişlerdir. Gagavuz Türkçesiyle eser yazma çalışmaları devam etmekte olup, Gagavuz Türkçesiyle yazılan ilk ve tek roman Dionis N.Tanasoğlu’nun ‘Uzun Kervan’ adlı eseridir. Yazılan piyeslerle Gagavuz Türkçesinin ‘sahne dili, tiyatro dili’ olmasına çalışılmaktadır.(27)

Gagavuz Yeri’nde Rusça, Moldovaca ve Gagavuz Türkçesi olmak üzere üç resmi dil kullanılmaktadır. Resmi binalarda, ticari kurumlarda, okullarda yazılar bu üç dille yazılmaktadır. Gagavuz Türkçesi ile çıkan ilk gazete ‘Ana Sözü’dür. 1994den beri Gagavuz Sözü, 1996dan beri Sabaa Yıldızı gazeteleri haber ve kültür ağırlıklı olup kütüphanelere, müzelere, resmi kurumlara dağıtılırken halka fazla ulaştırılamamaktadır.

Kişinev’de Moldova Televizyonunda ayda bir saat, Komrat’da kurulmuş olan resmi Gagavuz Radyo televizyonunda Gagavuz Türkçesiyle yayın yapılmaktadır. Komrat Devlet Üniversitesinin milli kültür fakültesine bağlı bir Gagavuz dili bölümü açılmıştır. Diğer fakülte ve bölümlerde haftada iki saat Gagavuz dili dersi verilmektedir. Türkiye’nin Kongaz’da açtığı S.Demirel Türk Lisesi, İngilizce, Rusça ve Moldovaca öğretmekte, Türkiye Türkçesi ve Gagavuz Türkçesinde eğitim vermektedir.

Yugoslavya'da Türkçe

(Sırbistan, Kosova, Sancak, Karadağ)

Yugoslavya'nın 15.yüzyılın ortalarında Osmanlı hakimiyetine girmesinin ardından Türkçe bu coğrafyanın hem resmi dili, hem de günlük konuşma ve edebiyat dili olmuştur. 1912 yılından sonra Türkçe bu bölgedeki önemini ve gücünü yitirmiş, hatta Yugoslavya hükümetleri 1951 yılına kadar Türkleri ve Türkçe'yi yok farz etmişlerdir. Ancak Yugoslavya'da Süreyya Yusuf, Nimetullah Hafız, Naim Şaban gibi edebiyatçılar yazdıkları eserlerle Türkçe bir edebiyat geliştirmişlerdir. Bu eserlere günümüzde roman alanında Hasan Mercan'ın 'Namus Köprüsü', Reşit Handan'ın 'Sel' adlı eserleri de ilave edilebilir. Son zamanlarda tarihi ve derlemeye dayalı metinler yayınlanmakta ve akademik seviyede eserler hazırlanmaktadır.(28)

Türk basın hayatının merkezi Priştine'dir. 1951 yılından beri Priştine Radyosu günde yedi saat, televizyon günde 50 dakika Türkçe yayın yapmaktadır. 1969da çıkan Tan gazetesini, 1971de Doğru Yol, daha sonra Esin, 1973de Çevren, 1979da Çığ ve Kuş çocuk dergileri, günümüzde ise Sofra, Demokrasi Ufku, Yeni Dönem, Türkçem, Bay gazete ve dergileri takip etmiştir. Türk Demokratik Birliği Partisi'nin yayın organı olan 'Sesimiz' gazeteleriyle, çocuklar için 'Filiz' ve 'İnci' dergileri yayınlanmaktadır.

Kosova Bölgesinde öğretim ve kültür dili olarak Türkiye Türkçesi benimsenmiştir. 1974 Kosova Sosyalist Özerk Bölgesi Anayasa'sının ilgili maddelerine göre Türkçe resmi dillerden biri olarak kabul edilmiştir.(29) 1951 de Türk sınıfları açılmış, zamanla ortaokul ve lise düzeyinde de Türkçe eğitim verilmeye başlanmıştır. Priştine Üniversitesi bünyesinde Türk Dili ve Edebiyatı Kürsüsü de bulunmaktadır. Bazı derslerin Sırpça yapıldığı bu bölümlerde Türk Dili, Türk Edebiyatı, Osmanlı Türkçesi ve Türk Halk Kültürü dersleri verilmektedir. Kürsünün bir görevlisi Almanya'da Aleksander von Humbold Vakfı'nın iki yıllık bursunu almıştır. Aynı kürsüden İstanbul Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünden mezun olan öğrenciler de vardır.(30) Priştine Üniversitesi Filoloji Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Kürsüsü Başkanı Prof.Dr. Nimetullah Hafız ve arkadaşlarının 2000 yılında kurdukları 'Balkan Türkoloji Araştırma Merkezi', düzenlediği uluslar arası sempozyumlarla Türk kültürünün korunmasına ve Türkoloji alanında yaptıkları araştırmalarla da Balkanlarda Türkçe'nin varlığının yaşatılmasına çalışmaktadır.

Yugoslav Anayasası'nın 32. maddesinde azınlıkların kendi ana dillerinde öğrenim görebilecekleri hükme bağlanmış, buna bağlı olarak 22Temmuz 1992'de çıkarılan ilköğretim ve eğitim yasasında da bir okula 15 öğrencinin kayıt yaptırması halinde ana dilinde eğitim veren sınıfların açılacağı veya bu öğrencilere iki dilde eğitim verilebileceği belirtilmiştir.(31)

Kosova'lı şair ve yazar olan Hasan Mercan'ın hassasiyeti, sabrı ve azmiyle hacimli ve kapsamlı hazırlanan "Balkanlarda Çağdaş Türk Hikayeleri, Çağdaş Türk Çocuk Edebiyatı ve Çağdaş Türk Şiiri Antolojileri" Balkan ülkelerinin her birinde kullanılması gereken temel başvuru kitapları ve kalıcı kaynak eserlerdir. Bu eserleri ortaya çıkaran Balkanların yetiştirdiği yazar, şair ve sanatçılar Tolstoy'un "Haklı bir fikrin ürün vermemesi olası değildir." sözünü haklı çıkardılar. Anayurt Türkiye'ye baskı, zulüm, ana dili Türkçe'yi kullanamama, Türk kimliğinin tanınmaması, yalnızlık korkusu, yarınlar endişesiyle ve özgür yaşayamama gibi olgular yüzünden gerçekleşen göçler Balkan Türklüğünü etkilediği kadar, her Balkan ülkesindeki edebiyatı da etkiledi ve sonunda antolojiler yaratıldı(32): 'Balkanlarda

Çağdaş Türk Çocuk Edebiyatı Antolojisi', 'Balkanlarda Çağdaş Türk Hikayeleri Antolojisi', 'Balkanlarda Çağdaş Türk Çocuk Edebiyatı Antolojisi'. Bu eserlerin yayınlanması Balkanlardaki edebiyat hakkında 'güdümlü edebiyat' diyenlerin sözlerini geri almaları için bir neden oluşturmaktadır. Bildirimi 'Balkanlarda Çağdaş Türk Çocuk Edebiyatı Antolojisi'nden "Türkçem'e Dair" şiiriyle bitirmek istiyorum.

TÜRKÇEM'E DAİR(1)

Türkçe'm anın dil ise,
Her milleti sever ise
Hiç kimseyi yermez ise
Mercan soyu oradadır!

Çocuk dendi, çocuk oldu,
Sevinç ile ocak doldu,
Konuşarak dostu buldu,
Mercan boy'u çoğuldadır!

Dilim paktır, dünya dili,
Söyler, süsler her bir ili,
Renkten en çok can yeşili
Sevenlerin yanındadır!

Bir düşündür, bin yüceltir,
Düşündürür, her an merttir,
Zaten o bir ulus demektir,
Diyenlerin canındadır!

Türkçe'm deriz, konuşuruz,
Dost dost diye buluşuruz,
Türk ile, türküyle kavuşuruz,
Sezenlerin kanındadır!

Tüm dünyada harfi yayan,
Mührü tarih, benliği ferman,
Çok büyüktür onu sayan,
Bilenlerin ağzındadır!

Güzel Dil'im, sende bilim,
Dokunmuş bir renkli kilim,
Çağlar çağı leylim leylim,
Yazanların nabzındadır!

TÜRKÇEM'E DAİR (2)

Ana dilim dağ kadardır,
Tırmanana aşk olsun
Dünyamıza kopmaz bağıdır,
Ulaşanlar var olsun!

Çağ demiş, çağlanmıştır.
Ömür verir çocuklara;
Varım demiş varlanmıştır,
Yol gösterir dünyalara!

Doğru dürüst kullanalım,
Yanlışlıktan hiç hoşlanmaz;
Biz onunla varlanalım,
Zaten onsuz yaşanmaz!

Dillerin sultanıdır Türkçem,
Kimliğimiz ondan sorulur,
Bilgilerin kaynağıdır lehçem,
Kendini arayan onda bulur!

SONUÇLAR VE ÖNERİLER

Balkanlar dil, din, etnik yapı ve kültürel farklılıklar bakımından dünyanın en karmaşık bölgelerinden biridir. Doğu-Batı kültür köprüsünün kavşağında bulunan, milletler, diller ve dinler mozayığı olan Balkanlar Avrupa, Akdeniz ve Asya dünyasının Germen/Katolik-Slav/Ortodoks-Türk/Müslüman etkisi altında üç büyük kimlik grubunun buluşma noktasındadır. Sırp-Hırvatça konuşan Boşnaklar, Bulgarca konuşan Pomaklar, Makedonca konuşan Torbeşler, Rumca konuşan Girit Müslümanları da kendilerini Türk/Müslüman kimlik grubunda görmektedirler. Her türlü geçmişe ve olumsuz olaylara rağmen "geleceğin imkanlarından çok geçmişin problemleriyle meşgul olmadan" Osmanlıların çok uluslu, çok dilli ve dinli toplumsal ve kültürel mirasını koruyarak "Balkanlarda Türkçe" BARIŞ DİLİ,

KÜLTÜR VE EDEBİYAT DİLİ, ORTAK KONUŞULAN DİL, İLETİŞİM DİLİ VE MEDENİYET DİLİ olmalıdır.

Balkanlarda, egemenlik ve kimlikler çatışması yerine sevgi sunabilecek, insanları kültürel komplekslerden arındıracak, haklılık duygusuyla tartışmalı konuları ortadan kaldıracak, dostluk köprüsünü kuracak bir Türkçe Varlığı ile basında, radyoda, televizyonda iletişim ağını kuracak bir düşünce tarzını yönlendirecek Türkçe'ye ihtiyaç vardır. Böylece Balkan insanının karakteristik özelliği olan “dostluğunu da, sevincini de, inancını da” belli etmekten çekinmeyecek nezaket ve anlamlı ifadelerin bulunduğu zengin bir Türk Dili bütün Balkanların bütünleşmesine yardımcı olabilir.

Türkçe, Balkanlarda ana dili, bilim dili, yabancı dil olarak öğretilmelidir. Bunun için her Balkan ülkesinde ya “Türkçe Eğitim ve Öğretim Merkezleri” açılmalı veya uzaktan Türkçe eğitim yöntemleri geliştirilerek Balkanlarda her öğrenciye, her aileye Türkçe öğretim stratejisi geliştirilmelidir.

Balkanlarda Türkçe yayınlanan kitap, dergi, gazete ve edebi eserler gezici kütüphanelerle tanıtılmalıdır. Balkanlarda okula gidenlerin öğrenmeleri gereken dillerden birinin de Türkçe olması konusunda uluslar arası diplomasi çarkı çalıştırılmalıdır.

Balkanlarda Türkçe'nin lehçe ve ağızları, Türkçe ile birlikte kullanılmış sözcükler, diyalektler derlenmeli, karşılaştırmalı Türkoloji çalışmalarına önem verilmeli ve her konu hakkında Türkçe arşiv oluşturulmalıdır.

Sonuç olarak Balkanlarda Türk Varlığının ve Türk Kültürünün korunması, geliştirilmesi Balkanlarda Türkçe'nin korunmasına ve geliştirilmesine bağlıdır. Bu nedenle Türkçe'nin korunması için uluslar arası diplomaside Türkçe'nin korunmasına ve geliştirilmesi çabalarına ağırlık verilmelidir. Bu suretle her Balkan ülkesinde Türkçe konuşan topluluklar ve kendilerini Türk-Müslüman kimliğinde gören toplumlar ilişkilerini geliştirerek siyasi bir güç haline gelebilir.

ONERILER

1.Uygulamalı Türkçe eğitim ve öğretimi konusunda her Balkan ülkesinde o ülkenin uzmanları ile birlikte Türkçe başvuru eserleri hazırlanmalıdır.Türkçe, ilk öğretimde de ders dilleri arasında olmalıdır.

2.Ana dili zTürkçe Günlerizyapılarak, Türkçe eserler tanıtılmalıdır.

3.İki üç dille yaşamak zorunda olan Balkan Türkleri ve Balkan halkları için Türkçe öğretim kılavuzları hazırlanmalıdır.

4.Türkçe kelimelerin doğru kullanımı ve zenginleştirilmesi için deyimler, kalıplaşmış ifadeler, nezaket ifadeleri etimolojik, diyalektoloji ve semantik bilim yöntemleri çerçevesinde araştırılarak kamu oyuna basın yoluyla açıklanmalıdır.

5.Balkan ülkelerindeki Dil Merkezi, Bilim Akademileri, Türkoloji ve Dilbilim kurumları ile Türkiye Türk Dil Kurumu arasında ortak çalışmalar ve projeler geliştirilmelidir.

KAYNAKLAR

1. Hafız, Nimetullah: 'Kosova Türk Halk Edebiyatı Metinleri', Priştine, 1985, s.5-10.
2. Artun, Erman: 'Türk Halk Kültürünün Balkanlardaki Rolü', Avrupa'ya İlk Adım, Osmanlı Devleti'in 700. Kuruluş Yıldönümü, Uluslar Arası Sempozyum, 1 Kasım 1999 Gelibolu, Kubbealtı Neşriyatı, No:79, İstanbul, 2001, s.125-133.
3. Genç, İlhan: 'Balkanlarda Türk Divan Edebiyatı ve İzleri', Uluslar arası Kıbrıs ve Balkanlar Türk Edebiyatları Sempozyumu Bildirileri, İzmir, 1999, s.2.
4. Saatçi, Suphi: 'Kerkük ile Kıbrıs ve Balkanlarda Yaşayan Türk Topluluklarının Edebiyatları arasında Varolan Benzerlikler', İkinci Uluslar Arası Kıbrıs ve Balkan Türk Edebiyatı Sempozyumu, İzmir, 1999, s.42-43.

5. Age.1, s.5-10.
6. Koloğlu, Orhan: 'Mostar 2004, s.7.
7. Age1, s.5-10 .
8. İsen, Doç.Dr.Mustafa: 'Balkanlarda Türk Varlığı', Türk Kadınları Kültür Derneği Genel Merkezi Yayınları, Ankara, 1993, s.14-21
9. Kemal, İbrahim: 'Bulgaristan'daki Türklerin Statüsü, İstanbul, 1989, s.83-86.
10. Özkan, Doç.Dr.Nevzat: 'Türk Dilinin Yurtları, Akçağ Yayınları 451, Ankara, s.40-51.
11. Takkaç, Mehmet: 'Yabancı Dil Öğretiminde Temel Becerilerin Geliştirilmesi İçin Edebiyat Metinlerinin Kullanımı', Atatürk Üniv.Türkiyat Arş.Enst.Dergisi, S.8, Erzurum, 1997, s.49.
12. Kerman, Zeynep: 'Kültür, Dil ve Edebiyat, Türk Dilinin Öğretimi Toplantısı(1-3 Ekim 1986), 1988, Ankara, s.13.
13. Memişoğlu, Hüseyin: 'Balkanlarda Pomak Türkleri', TDAV Yay., İstanbul, 1999, s.30-32.
14. Tecemen, Ahmet: 'Bulgaristan Türkleri 1878-1990, Adana, 1991, s.14.
15. Wanstaff, J.M.: 'Yunanistan'ın Türk Dili Konuşan Halkları', Dünyada Türkler, s.129-145
16. Kayayerli, Müjdat: 'AB'nin Dil Politikası ', Türk Yurdu, s.162-163, Şubat-Mart 2001, s.213.
17. Sağlam, Feyyaz: 'Batı Trakya Türkleri Basın-Yayın Tarihi', BEBTAB-Münih Batı Trakya Araştırma Merkezi Yayınları No:5, İzmir, 2002.
18. Sağlam, Feyyaz: 'Batı Trakya'da Türkçe Yayınlar', Balkan Ülkelerinde Türkçe Eğitim ve Yayın Hayatı Bilgi Şöleni, Bildiriler, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1999, s.357-364.
19. Mümin, Mücahit: 'Batı Trakya'da Türkçe Yayın Hayatı, Balkan Ülkelerinde Türkçe Eğitim ve Yayın Hayatı Bilgi Şöleni, Bildiriler, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1999, s.365-375.
20. İsen, Mustafa: 'Makedonya ve Kosova Türkleri Edebiyatı', Türkler, cilt 20, Ankara, 2002, ss.464-469.
21. Kaya, Fahri: 'Makedonya'da Türkçe Yayın Hayatı', Balkan Ülkelerinde Türkçe Eğitim ve Yayın Hayatı Bilgi Şöleni, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1999, ss.251-281.
22. Birinci, Necat: 'Sırp, Hırvat, Arnavut ve Makedon Dilleri Üzerine Türkçe'nin Etkisi', İAD, s.1, İstanbul 1995, s.83-90.
23. Age.10., s.67-71.
24. Horata, Osman: 'Romanya'daki Türkoloji Çalışmaları', TDDDED, s.2.Güz 1996, s.388-398.
25. Mahmut, Prof.Dr.Enver: 'Romanya'da Türkçe Eğitim Hayatı', Balkan Ülkelerinde Türkçe Eğitim ve Yayın Hayatı Bilgi Şöleni, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1999, s.349-357.
26. Age.10., s.139-149.
27. Özkan, Nevzat: 'Gagavuz Yazılı Türk Edebiyatı', Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, c.12, KB Yay., Ankara, 1999, s.351-447.
28. İsen, Mustafa -Engüllü, Suat: 'Yugoslavya Türkleri Edebiyatı', TDEK.IV, s.57-63.
29. Kut, Şule: 'Turks of Kosova: What To Expect'? Perceptions, Eylül-Ekim 2000, cilt V(3).
30. Hafız, Prof.Dr.Nimetullah: 'Yugoslavya'da Türkçe Öğretimi', Balkan Ülkelerinde Türkçe Eğitim ve Yayın Hayatı Bilgi Şöleni, 20-24 Nisan 1998, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999, ss.247
31. Lika, Salih: 'Yugoslavya'da Türkçe Eğitim Hayatı(ilkokul ve ortaokul düzeyinde), Balkan Ülkelerinde Türkçe Eğitim ve Yayın Hayatı Bilgi Şöleni, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1999, s.215-222.
32. Mercan, Hasan: 'Balkanlarda Çağdaş Türk Çocuk Edebiyatı Antolojisi', Ankara, 2002.; 'Balkanlarda Çağdaş Türk Hikayeleri Antolojisi', Ankara, 2002.; 'Balkanlarda Çağdaş Türk Çocuk Edebiyatı Antolojisi', Ankara, 2002.

UTICAJ OSMANSKOG JEZIKA NA JEZIK ADMINISTRACIJE KNEŽEVINE SRBIJE (1815-1839)

Doc. Dr Mirjana MARINKOVIĆ

Srbistan

Tema ovog kratkog saopštenja je želja da ukažem na jedno, koliko mi se čini, nedovoljno uočeno, a kamoli proučeno pitanje iz novije istorije srpskog naroda. Pitanje jezičkih i kulturnih prožimanja između Srba i Turaka zaokupljalo je izvestan broj istraživača, ali ne na način na koji je mene ta tema podstakla na razmišljanje. Jezička preplitanja uglavnom nisu odmakla dalje od tretiranja famoznih turcizama i izvođenja njihovih etimologija i rasprava o tome šta turcizmi u stvari jesu, a šta nisu.

U viševjekovnom istorijskom susretanju, sukobljavanju i zajedničkom životu, srpski i turski narod, nesporno su ostavljali tragove u duhovnoj i materijalnoj kulturi jedan drugog, s tim što je pečat dugotrajnog osmanskog prisustva bio neuporedivo izraženiji i profilisaniji. Ako je jezik krunski pokazatelj duha i karaktera jedne istorijske epohe i jedne etničke grupe, kao i njenog ukupnog ekonomskog, socijalnog i psihološkog stanja, onda se na primeru administrativnog jezika Kneževine Srbije mogu zapaziti složeni procesi nacionalne emancipacije i stvarni preplet dva različita a ipak čvrsto vezana duhovna sveta.

Kao polazište za razmatranje ove teme poslužila mi je građa Knjažeske kancelarije tj. tzv. Turske kancelarije kneza Miloša Obrenovića kroz čiju delatnost se onovremena jezička situacija mogla najbolje sagledati, u razdoblju između 1815. i 1839. godine. Osim neobjavljenih izvora, postoji i nešto objavljene arhivske građe fonda Knjažeske kancelarije, što sam, takođe, uzela u obzir.⁴⁴⁴

Leksički fond srpskog jezika prve polovine XIX veka očuvan je u rječnicima Vuka Stefanovića Karadžića iz 1818. i 1852. godine.⁴⁴⁵ Broj reči orijentalnog porekla u ovim rječnicima iznosi oko jedne devetine, odnosno 2500 u prvom i 3700 u drugom izdanju.⁴⁴⁶ Vuk Karadžić kao veliki poznavalac prirode srpskog jezika i njegov reformator, ukazivao je na to da se veliki broj takvih reči mogu jednostavno izbaciti iz srpskog jezika, ali da ima i onih bez kojih se ne bi moglo, budući da su uhvatile korena i prestale da se doživljavaju kao strane. Ogroman broj turskih odnosno orijentalnih leksema saobrazio se sa pravilima morfologije i derivacije u srpskom jeziku ponašajući se kao autentične srpske reči.

Radom na prvorazrednoj arhivskoj građi konstatovala sam da je prisustvo osmanskog jezika u administrativnom životu bilo daleko izraženije nego što je na to ukazivao Vuk Karadžić. Naime, u njegovim rječnicima nema većine reči iz jezika administracije, koji je bio ograničen na uzak krug pismenih ljudi u Kneževini Srbiji. Kroz prepisku i delatnost savremenika kneza Miloša Obrenovića i njegovih pisara moguće je ustanoviti da je osmanski jezik bio nešto prisutniji u zvaničnoj korespondenciji i da se to prisustvo može sagledati na najmanje tri nivoa.

Prvi nivo ogleda se u prihvatanju osmanskih termina za predstavnike osmanske vlasti kakvih, po logici, nije bilo u srpskom jeziku. Sva zvanja osmanskih činovnika, osmanskih institucija i većina akata koje su izdavale te institucije, zadržana su u svom nepromenjenom, ili delimično promenjenom obliku. Ona su u dokumentima kancelarije kneza Miloša na

⁴⁴⁴ *Knjažeska kancelarija. Nahija požeška 1815-1839*, prir. Danilo Vulović, Beograd 1953; *Knjažeska kancelarija. Kragujevačka nahija 1815-1839 (sveska prva 1815-1827)*, prir. dr Radoslav Marković, Beograd 1954; *Rudnička nahija 1816-1839. Dokumenta Knjaževska kancelarije*, prir. Radoš Ljušić, Ana Samardžić; *Protokol kneza Miloša Obrenovića 1824-1825*, prir. Vasilije Krestić, Nikola Petrović, Beograd 1973.

⁴⁴⁵ Asim Peco, *Turcizmi u Vukovim rječnicima*, Beograd 1987.

⁴⁴⁶ A. Peco, *nav. delo*, 9-10.

srpskom jeziku u potpunosti preuzeta iz osmanskog jezika. To su reči kao što su: sultan (sultan), padišah (padišah), sadrazam (sadr-ı a'zam), paša (paşa), beg (bey), efendija (efendi), kajmakam (kaymakam), vezir (vezir), ćehaja (kethüda, kâhya), reis-efendija (reis efendi), kapućeħaja (kapıkethüdası), kapi-olan (kapı ođlan), devlet-ćehaja (devlet kethüdası), divan (divan), divan-efendija (divan efendisi), muħurdar (mühürdar), mihmandar (mihmandar), mirahor (mirahor, imrahor), mirimiran (mir-i miran), bumbašir (mübašir – reč koja je dođivela delimičnu transformaciju), muteselim (mütesellim), mutesarif (mutasarrıf), odžaćan (haceđân), serasker (serasker), bazrđan-baša (bazırgân başı) i druge. Svi ti termini odavno su odomaćeni i u srpskoj historiografiji.

Slična je situacija i kada su u pitanju isprave koje su izdavale državne institucije. Tako se neretko u aktima Knjažeske kancelarije i u zvaničnoj korespondenciji spominju reči kao što su: hatišerif (hatt-ı şerif), hatihumajun (hatt-ı hümayun), ferman (ferman), berat (berat), irada (irade), bujuruldija (buyruldu) (reč se javlja čak u više različitih oblika: bujurdija, bujruligija, bujruldija, bujrundija, buruntija), udžet (hüccet), temesuć (temessük), ta(h)vil(lj) (tahvil), arz-mazar (arz-i mahzar), ma(h)zar (mahzar), arzoval (arzuhal) (sa svojim brojnim varijantama: argoval, arzoal, arzuval, argajal), murasele (mürasele), tezkera (tezkere) itd. Svi ovi termini javljali su se kada je u dokumentima bilo reči o državnim organima Osmanskog carstva i njihovoj delatnosti.

Drugi nivo ogleđa se u posebno zanimljivoj jezičkoj pojavi koja predstavlja gotovo doslovno prevođenje nekih ustaljenih termina sa osmanskog na srpski jezik, čime je i u srpskom jeziku ustolićen odgovarajući izraz. Osmanski izraz Bab-ı âli prevođen je sa »Visoka porta«, »Porta« ili »Svetla i blistatelna Porta«, što je, zapravo, bukvalan prevod. Rezidencija beogradskog vezira nazivana je »Kapijom« (Kapı): »Ja vam doista ne bih zabranio, niti bi se što zamerili, da potkupljenog svog ćoveka na samoj Kapiji imate, koji bi vas, i vi mene, o svaćemu što se na Kapiji događa, ko odlazi i dolazi i šta onamo govori izveštava(o)«,⁴⁴⁷ pisao je knez Miloš svom povereniku u Beogradu Đorđu Popoviću Ćelešu. Vrlo je interesantno ponašanje reči »devlet« u srpskom jeziku. Prevodeći pismo Mehmeda Rešid-paše, velikog vezira, knežev tumać Aleksa Simić nalazi za shodno da ostavi reč »devlet« u originalu umesto da je zameni rećju »država«, verovatno iz potrebe da poruci da uzvišenije i snažnije znaćenje (»Vaš trud koji za Devlet polazete«). Od prideva »devletlû« koji je ćest u titulaturi osmanskih funkcionera, skovana je srpska imenica »devletlija«, koja oznaćava lice visokog ranga. Inaće, ćini mi se da su paše u Srbiji najćešće oslovljavane sa »ćestiti«, što treba zadržati prilikom prevođenja građe sa osmanskog na srpski jezik. U jednom pismu navodi se da je jedan srpski ćinovnik nazivao beogradskog vezira »ćestitim devletom« umesto »ćestitim vezirom« kako je bilo uobićajeno.⁴⁴⁸ Iz tih razloga, u težnji da se u prevođenju dokumenata sa osmanskog jezika zadrži duh i stil epohe, termin »devlet-i aliyye« treba prevoditi sa »visoćajši devlet« i eventualno ga podrobnije obrazlođiti.

Ćinjenica je da je osmanski jezik bio prisutan u kneževoj okolini. Razlog je taj što je redovna i bogata prepiska učinila da se reči iz osmanskog jezika uvreže u svest ljudi, ali i ćinjenica da su taj jezik donekle svi pomalo govorili. Zbog toga ne treba da ćudi što su u upotrebi nekad bile i reči koje su imale svoje srpske ekvivalente. To je treći nivo uticaja osmanskog jezika na jezik administracije Kneževine Srbije. Tako je bilo ćesto da se umesto reči »granica« upotrebljava reč »sinor« (sınır) ili »udut« (hudut), umesto reči »krivica« - »kabajet« (kabahat), umesto reči »posao« - »maslat« (maslahat), umesto »polođaj, nameštenje« - »mansup«, (mansup), umesto »miran, spokojan« - »rahat« (rahat), umesto »korito« - »tenećka« (teneke), umesto »odgovarajući«, »kako treba« - »munasip« (münasip), umesto »sluđbenik, ćinovnik« - »memur«, umesto »poseta« - »zijaret« (ziyaret), umesto

⁴⁴⁷ V. Krestić, N. Petrović, *Protokol kneza Miloša*, 469.

⁴⁴⁸ Mirjana Marinković, *Turska kancelarija kneza Miloša Obrenovića (1815-1839)*, Beograd 1999, 33.

»sav«, »ceo« - »butun« (bütün), umesto »oblak« - »bulut« (bulut), umesto »bolest« - »astaluk« (hastalık) itd. I ovo su reči koje Vuk Karadžić mahom nije poznavao, odnosno koje nije uneo u svoje rječnike, što ukazuje na to da su bile ograničene uglavnom na administrativni život ili na manji krug ljudi. Očigledno je da se nije radilo o nužnom jezičkom pozajmljivanju, već o ulasku i onih osmanskih reči koje nisu bile neophodne. Interesantno je da su pojedini činovnici nametali osmanske reči, čak čitave konstrukcije: »Za Jusuf-bega lek, ja sam *kastile* (podvukla M.M.) čoveka poslao da traži u Zemunu«,⁴⁴⁹ umesto da kaže: »Poslao sam naročitog čoveka da u Zemunu traži lek za Jusuf-bega«. Jedan od kneževih dragomana ovako prevodi početak pisma koje je Miloš dobio od jednog od susednih vezira: »Za uređivanje kuća i drugi stvari sokolski i podrinski Turaka koji su se iselili, meni je *ihale* (podvukla M.M.) učinjeno«. Ne znamo zašto nije prevedeno: »Na mene su preneti poslovi oko uređivanja kuća i drugih stvari sokolskih i podrinskih Turaka koji su se iselili«. Aleksa Simić, tumač za turski jezik i ugledni političar Kneževine, piše: »Da je vezir stara tikva, a ja mali pletarac u *dubari* (podvukla M.M.) turskoj, to imate pravo«. ⁴⁵⁰ Očigledno je da je za ubedljivost poruke Aleksa našao da je bolje da upotrebi turcizam umesto rasprostranjenih srpskih reči kao što su »prevara«, »smutnja« »spletka« i tome slično. Ugledne ličnosti među Turcima Osmanlijama često su sa srpske strane nazivane »agalarima«, ili »pašalarima« što je zanimljiv primer pozajmljivanja imenice u pluralu sa značenjem u singularu. Iste reči preuzeli su i neki pisci srpske istorije. U prevodu jednog pisma muhafiza Beograda iz 1834. godine prevodilac spominje bosanskog valiju rečju »Bosna valisi«, što je doslovno zadržano iz jezika izvornika, jer je u srpskom jeziku bio odomaćen i sasvim prihvaćen termin valija.⁴⁵¹ U istom dokumentu, pisar zadržava termin »kapidžilar kehajasi«, što je, opet, doslovno preuzimanje naziva za specifičnu titulu (kapıcılar kethüdası).⁴⁵²

Pozajmljenice iz osmanskog jezika prilagođavale su se srpskom izgovoru i padežnom sistemu. Često su se od imenica preuzetih iz osmanskog jezika izvodile nove reči, najčešće glagoli, kao u sledećim slučajevima:

izmećar – izmećil – *hizmetkâr*
 esapiti – *hesap*
 sinor – sinoriti – *sınır*
 binjejemo – *binmek*
 inćariti – *inkâr*
 idimal – *icmal (defteri)*
 indad – *imdat*
 kalauština – *kılavuz*
 murleisati – *mühürlemek*
 omušterečiti – *müşterek*
 odževapiti – *cevap*
 ujdurisati – *uydurmak*
 ukabuliti – *kabul etmek*
 umuaseren – *muasere*
 ćariti – *kâr*, ali, takođe i šićariti, ućariti

ispatiti – *ispat*
 ispat (priređivači daju značenje »svedok«, što je samo jedno od mogućih značenja)
 kabuliti – *kabul etmek*

⁴⁴⁹ *Isto*, 28.

⁴⁵⁰ *Isto*, 33.

⁴⁵¹ *Isto*, 110.

⁴⁵² Radi se o zvanju visokog državnog činovnika koji je prikupljao javno iznete predstavke i žalbe sultanu.

mazariti se (tužiti se) – *mazhar*
(raz)jagmiti – *yağma*
surisati (surgunisati) – *sürgün*
teslimiti - *teslim*

Iz navedenih primera možemo konstatovati da je jezička situacija u Kneževini bila veoma zanimljiva. Čak i ovaj mali broj reči koje sam navela i koje su živele u zvaničnom srpskom jeziku svedoči o snažnom jezičkom preplitanju. Broj reči koje su iz osmanskog prešle u srpski jezik predstavljao je korpus od četiri hiljade što je bilo sasvim dovoljno za uobičajenu komunikaciju. Svakodnevni kontakti između srpskih i osmanskih ustanova stvorili su i specifičan administrativni jezik koji je proizilazio iz specifičnih društvenih odnosa. U jednom trenutku neophodne i neizbežne, ove pozajmljenice su vremenom padale u zaborav zajedno sa nacionalnom emancipacijom srpskog naroda. Nestankom osmanskih institucija i njihovom zamenom srpskim, jezik administracije je prestao da stvara i oseća potrebu za osmanskim terminima. Drugi zaključak je da Vuk Karadžić, veliki srpski leksikograf i jezički reformator, premda je poznavao osnove turskog jezika, nije imao neposrednog dodira sa jezikom srpske birokratije. Otuda se u njegovim rječnicima ne mogu naći mnogi termini i reči pozajmljene iz osmanskog jezika. To donekle može da začudi, budući da je bio blizak srpskoj administraciji i da je morao poznavati jezik kojim se služila.

Obimnije istraživanje arhivske građe iz vremena Kneževine Srbije tek treba snažnije da potvrdi istinsko jezičko prožimanje između osmanskog i drugih jezika sa ondašnjim srpskim jezikom i pruži celovitiju sliku izuzetno zanimljive jezičke stvarnosti.

NEKI TURCIZMI U PUBLIKOVANOJ GRAĐI KNJAŽESKE KANCELARIJE KOJIH NEMA U VUKOVIM RJEČNICIMA

Agalari	Ağalar
Ališ veriš	Aliş veriş
Asna	Hasna
Astaluk	Hastalık
Avaida	Avaide
Bulut	Bulut
Butun	Bütün
Četo-kajik	Çete kayak
Ćatib	Kâtip
Devlet, čestiti devlet	Devlet
Devletlija	Devletlû
Devlet-ćehaja	Devlet kethüdası
Divan-efendija	Divan efendisi
Dubara	Dubara
Emer	Emir
Emlak	Emlâk
Erlija	Yerli

Hatihumajun	Hatt-1 hümayun
Hatišerif	Hatt-1 šerif
Haznadar	Hazinedar
Izmečil	Hizmetkâr
Ihale	İhale
Irada	İrade
Kabajet	Kabahat
Kapi-olan	Kapı oğlan
Kapidžilar-ćehaja	Kapıcılar kethüdası
Kapisuz treba »bez službe«)	Kapısız (D. Vulović daje pogrešno znaćenje »oslobođenik«, a
Kapućehaja	Kapıkethüdası
Kastile	Kast ile
Kačkinluk	Kaçkınlık
Mahsul	Mahsul
Mansup	Mensup
Maslat	Maslahat
Memur	Memur
Mirimiran	Mîr-i mîran
Muvliz	Müflis
Mulk	Mülk
Munasip	Münasip
Muhurdar	Mühürdar
Mutesarif	Mutasarrıf
Mušir	Müşir
Odžacán	Hacegân
Ragabet	Rağbet
Rahat	Rahat
Reis-efendija	Reis efendi
Rušvet	Rüşvet
Sadrazam	Sadrazam
Saraf	Sarraf
Serasker-paša	Serasker (u Vukovim rječnicima »serašćer«)
Sinor	Sınır
Sinoriti	
Suret	Suret
Ša(h,j)it	Şahit
Šalupa	Şalupa
Šei	Şey
Tahmis	Tahmis
Ta(h)vil	Tahvil
Tenećka	Tenekke

Udud	Hudut
Ududžija	Hudutçu
Utija	Ütü
Zijaret	Ziyaret

TURCIZMI NAVEDENI U *PROTOKOLU KNEZA MILOŠA OBRENOVIĆA (1824-1825)* KOJIH NEMA U VUKOVIM RJEČNICIMA

Aklajisati	Aklamak (autori ga pogrešno vezuju za glagol »oklamak« umesto za »aklamak« čije je značenje »opravdati«)
Arčiti	Harcamak (stoji: kupiti harač, što je izvedeno od turske reči »haraç«. Isti glagol, u značenju »trošiti«, izveden je od turskog glagola »harcamak«.)
Asećija	Haseki
Bezir jagd	Bezir yağı
Binjeemo	Binmek
Bostandžibaša	Bostancıbaşı
Bumbašir	Mübaşir
Čair (čajir)	Çayır
Čekija	Çeki
Ćatip	Kâtip (u Vukovim rječnicima daje se samo varijanta »ćata«)
Ćehaja	Kâhya/kethüda
Dulum	Dönüm
Džezija (džizija)	Cizye
Džemen (džehenem)	Cehennem
Emin	Emin
Eminluk	Eminlik
Erlije	Yerli
Iğimal	İcmal
Ikram	İkram
Indže	İnce
Iset	Hisse (oba Vukova rječnika daju varijantu »ise« koja više odgovara izvornoj reči)
Jag	Yağ (priređivači <i>Protokola</i> reč objašnjavaju kao »vrstu mirisavog ulja«, premda »yağ« znači »mast«, »ulje«, »saló«, »mazivo«)
Jasakdžija	Yasakçı
Jedija (hedija)	Hediye
Jelčija (elčija)	Elçi (u Vukovim rječnicima sreće se samo druga varijanta)
Jespap (espap)	Espap (u Vukovim rječnicima postoji samo druga varijanta)
Kabaet	Kabahat

Kina	Kına (autori navode značenje »kinin«. »Kna«, »kina«, kako navodi Vuk u oba izdanja, ima značenje »kana« - sredstvo za bojenje kose)
Koldžija	Kolcu
Kuršum-majdan	
Malićanska zemlja (malićane)	Malikâne
Mamudija (mahmudija)	Mahmudiye
Maslat	Maslahat
Mazar (mahzar)	Mahzar
Mehćema postoji samo druga varijanta)	Mahkeme (mešćema) (u Vukovim rječnicima
Mejana (mehana) varijanta »meana«)	Meyhane (u Vukovim rječnicima sreće se
Mezgraja	Mezra
Miljak	Mülk
Muhafiz	Muhafiz
Muhasil	Muhasil
Mumbašir	Mübašir
Mušterek – Omušterečiti	Müşterek
Nizam	Nizam
Nuzul-emin	Nüzl emini
Odževapiti	Cevap
Odžakćan	Haceğân (priređivači navoda da reč znači »kolenović, čovek od dobre, poznate i ugledne kuće«. Verovatnije je da se radi o iskrivljenom izgovoru reči »haceğân«, tituli starešine pisara Carskog divana.)
Rahat	Rahat
Rahatluk	Rahatlık
Resum	Rüsum
Saraf	Sarraf
Sarafluk	Sarraflık
Sahtijan (poznata koža safijan)	Sahtiyan
Senet	Senet (sened)
Surgunluk	Sürgünlük
Surudžija	Sürücü
Tamin (tahmin)	Tahmin
Tamindžija (tahmindžija)	Tahminci
Tašin	Taşın
Tašindžija	Taşıncı
Tavil (tavilj)	Tahvil
Tefteri sure	Sure-i defter
Tembin	Tembih
Temesuć	Temessük
Terdžoman	Tercüman
Tulbe	Türbe

Udut	Hudut
Udżet	Hüccet
Ujdurisati	Uydurmak
Ukabaliti	Kabul etmek
Ulema	Ulema
Uşur	Öşür (öşr)
Šurut	Şurut

ÖZET

Sunduğum konu Sırp dilinin tarihi için çok önemlidir. On dokuzuncu asrın ilk yarısında Sırp Prenslığı içinde dil durumu pek ilginçti. Siyasal açıdan iktidar hem Osmanlı hem de Sırp temsilcilerinin elindeydi. Bu yüzden iki taraf devamlı ve düzenli ilişkiler ve mektuplaşmalar beslemeye mecburdu. Vuk Stefanoviç Karadziç tarafından yayınlanmış olan Sırpça Sözlüklerde (1818 ve 1852 yılında) Osmanlıca'dan Sırpça'ya geçen kelime sayısı üç bin beş yüze aşkındır. Bu sayının günlük konuşmalar için yeterli olduğu sanılmaktadır.

Osmanlı dilinin Sırp diline etkisi sadece kelime seviyesi değil söz türemesi ve söz yapımında yansımaktadır. Öte yandan, bazı Osmanlı kurumlar ve unvanları değişmeden Sırpça'ya geçmiştir. Sırp memurları ise yazdığı mektup ve vesikalarda gerek olmadığı halde sık sık Osmanlı kelimeleri kullanıyordu.

Sırp ve Osmanlı kurumları arasındaki temaslar özel toplumsal ilişkilerden doğan özel bir idari dil yaratmıştır. Gösterdiğimiz örnekler genellikle zamanla unutulmuş ve yerlerine Sırp sözcükleri gelmiştir.

Bu araştırmayı yaparken vardığım diğer sonuç: Vuk Karadziç, ünlü Sırp dilci ve dil devrimcisi olarak Türkçe bilmekle beraber yaşadığı dönemdeki resmi dili yakından izleyip bilmiyordu. Yukarıda dikkatinizi çekmeye çalıştığım terim ve kelimelerin çoğu sözlüklerinde bulunmamıştır. Sırp Prenslığı'nde yaşayan dil Sırp milli kurtuluş sürecini açıkça göstermektedir. O dönemden kalma vesika ve kaynakların araştırması artık dil durumunu ve sosyal gerçeği daha etraflı bir şekilde canlandırabilir.

TÜRKÇE MESLEK ADLARININ YUNANLILARDA SOYADI OLARAK KULLANILMASI

Mücahit MÜMİN Yunanistan

Yüzyıllar boyu yan yana, bazen iç içe yaşamış ve yaşamakta olan Türk ve Yunan ulusları çeşitli alanlarda birbirlerini etkilemiş, bu etkilenme olayı iki ulusun kültürlerinde bazı benzerlikler yaratmıştır. Bu etkilenmelerin en belirgin örneklerinden biri de, Yunan soyadlarının birçoğunun Türkçe kökenli sözcüklerden oluşmasıdır. Soyadları Türkçe olan birçok Yunanlı vardır. Uzun yıllar Türk kültürü ve Türk dili etkisinde kalan, kendi aralarında da çoğu zaman Türkçe konuşan bu insanların Türkçe lakaplarıyla anılmaları gayet doğaldır. Böyle bir ortamdan gelen bu insanlar bu lakapları daha sonraları kendi vatanlarında "soyadı" olarak kullanmışlardır. Aynı soydan gelenler bugün de aynı soyadlarını kullanmaktadırlar. Herhangi bir bölgenin telefon kataloguna bakmak bile bizi bu konuda aydınlatmaya yeter. Üstelik bunlardan büyük bir bölümünün -Karaman-lılarda ve Gagauzlarda olduğu gibi- Hıristiyan dininden ama Türk soyundan geldikleri de bilinmektedir. Karamanlı (Karamanlides) olarak bilinen kesimin soyadlarında çoğunlukla Türkçe adlar da kullanılmıştır: Hamzas- Hamzadakis-Hamza, Hamitidis-Hamit, Halilidis-Halil, Hıdıroğlu-Hıdıroğlu, Ramadanis-Ramadan, Retzepis-Recep ... gibi.

Türkçe sözcüklerden alınan soyadlarının sonlarına yine Türkçe bir sözcük olan "oğlu" sözcüğünün getirilmesi de Yunan soyadlarında ayrı bir özellik taşır. Sonlarına "oğlu" sözcüğü getirilmiş soyadları çok fazladır. Şu örneklerde olduğu gibi:

Aslanoglu-Aslanoğlu, Arditsoglu-Ardıçoğlu, Bakaloglu-Bakkaloğlu, Bakirtzoglu-Bakırcıoğlu, Baltacoglu-Baltacıoğlu, Boduroglu-Boduroğlu, Tsanaksoglu-Çanakçıoğlu, Dermentzoglu-Değirmencioğlu, Dulgeroglu-Dülgeroğlu, Ekmektsoglu-Ekmekçioğlu, Fermanoglu-Fermanoğlu, Kilitsoğlu-Kılıçoğlu, Kiratzoglu-Kiracıoğlu, Nameoglu-Nameoğlu, Oztaksoglu-Ocakçıoğlu, Tastsoglu-Taşçıoğlu, Tutzoglu-Tuzcuoğlu, Sekertzoglu-Şekercioğlu, Sismanoglu-Şişmanoğlu...

Türkçe sözcüklerden oluşan Yunan soyadlarında göze çarpan bir başka özellik de, bu soyadlarının büyük çoğunluğunun bazı Türkçe meslek adlarından gelmiş olmalarıdır. Bu alanda bir çok örnekler vardır. Buna bağlı bir başka özellik de bu meslek adlarını soyadı olarak kullananların yakın zamanlara kadar (bugün de) aynı mesleğe devam etmiş olmalarıdır. Bugün bile bakır işleriyle uğraşılan işyerlerinde "Bakircis-Bakırcı", ya da "Bakirtzoglu-Bakırcıoğlu", fırıncı tabelalarının bazılarında "Ekmektsoglu-Ekmekçioğlu", "Ekmeksis-Ekmekçi", bazı kömür satan mağazalarda "Oztaksoglu-Ocakçıoğlu", "Oztaksis-Ocakçı", Kiomurcoglu-Kömürçüoğlu" vb. soyadı taşıyan tabelalarla karşılaşmak her an mümkün...

Bilindiği gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda sanayi ve küçük işletmecilik dallarıyla zanaat işleri büyük oranda azınlıkların elindeydi. Bu azınlıklar içinde de Rumlar ilk sırayı tutuyorlardı. Değirmenler, maden işletmeleri, makarna, şeker ve tahin fabrikaları, lokum ve konserve fabrikaları, buz fabrikaları, tuğla ve kiremit fabrikaları, marangoz fabrikası, ipek imalathaneleri, sigara kâğıdı fabrikaları, matbaalar, madeni eşya imalathaneleri, kısacası bütün sanayi dallarında Türk olmayan ögeler hakim durumdaydı. Bunlar arasında daha o zamandan yaptıkları işle ilgili lakaplar kullananlar vardı: "Madencidis Biraderler", "Yağcıoğlu Tahin Fabrikası"... gibi...

Meslek adlarıyla ilgili Türkçe bu soyadlarından bazı örnekler vermek konuya daha bir açıklık getirecektir. Verilen bu soyadları Yunanistan'ın Trakya bölgesini kapsayan telefon katalogundan ve bazı dükkan tabelalarından alınmış örneklerden oluşmaktadır.

Abatzis-Abacı, Ahtaropulos-Aktar, Ambartzidis-Ambarcı, Arabatzis-Arabacı, Baktsevanis-Bahçıvan, Bakalis-Bakkal, Bakirtzis-Bakırcı, Baltatzis-Baltacı, Bozatzis-Bozacı, Boyatzidis-Boyacı, Tzambazis-Cambaz, Tzelepis-Celep, Tsausis-Tsausidis-Çavuş, Tsanaktis-Çanakçı, Tziratzidis-Çıracı, Tsilingiris-Çilingir, Tsobanidis-Çoban, Demirtzis-Demirci, Devetzis-Deveci, Dogramatzis-Doğramacı, Dolaptsoğlu-Dolapçıoğlu, Dulgeris-Dulgeridis-Dulgeraki-Dülger, Ekmektis-Ekmekçi, Gaydatzis-Gaydacı, Giagtzoğlu-Yağcıoğlu, Giarmatzis-Yarmacı, Halvacis-Helvacı, Hamalidis-Hamal, Hantzidis-Hancı, Kafetzis-Kafetzidis-Kahveci, Kalaytzis-Kalaycı, Kalfas-Kalfa, Kandeltzis-Kandilci, Kaymakamis-Kaymakam, Kasapis-Kasap, Kehagias-Kahya, Kigiumtzidis-Kuyumcu, Kibritsis-Kibritçi, Kiomurtzis-Kömürcü, Kiratzis-Kıracı, Kiuptsis-Küpçü, Liratzopulos-Liracı, Marangozis-Marangoz, Minaretzis-Minareci, Muhtaris-Muhtar, Nalbantis-Nalbant, Oztaktis-Ocakçı, Pehlivanis-Pehlivan, Sabuntzis-Sabuncu, Sekertzis-Şekerci, Semertzis-Semerci, Simitsis-Simitçi, Siranetzis-Şıraneci, Surucis-Sürücü, Tavultzis-Davulcu, Terzis-Terzi, Turatzis-Turacı, Ustabasidis-Ustabaşı... gibi soyadları bu türden, sık sık rastlanan soyadlarındandır.

Yunan soyadlarının başlarında Türkçe sıfatlar da kullanılmıştır. Bu sıfatlar daha çok, "kara, sarı, deli, yalancı vb. "sözcüklerdir.

Önlerine "deli" sıfatı getirilmiş birçok soyadı bulunmaktadır: Bu soyadlarından bazı örnekler:

Deligiannidis-Deliyani, Deliargiri-Deliargir, Delivangelis-Delivangel, Delinikola-Delinikola, Deligiorgi-Deliyorgi, Delidimu-Delidimu, Delikanlis-Delikanlı, Delisto-giannidi-Delistyanni, Delibaltas-Delibalta, Delis-Deli,

Önlerine "sarı" sıfatı getirilmiş soyadlarından bazı örnekler:

Sarridis-Sarı, Sarikosta-Sarıkosta, Saripani-Sarıpanu, Sarimihali-Sarımihal, Sari-gianni-Sarıyani...

Önlerine "kara" sıfatı getirilmiş soyadları:

Karagiorgi-Karayorgi, Karamihalis-Karamihal, Karakostas-Karakosta, Karatanasis-Karatanas, Karagiannis-Karayani, Karahristo-Karahristo, Karagunis-Karaguni, Karaveziris-Karavezir, Karagiozidis-Karagöz, Karabatzakis-Karabacak, Karabelas-Karabela, Karabiberis-karabiber, Karagulmezis-Karagülmez, Karakasidu-Karakaş, Karavelis-Karaveli, Karaoglani-Karaoğlu, Karafeyzis-Karafevzi, Karadimitriu-Karadimitri, Karaleleki-Karaleylek...

Bu soyadlarında göze çarpan bir husus da -bazılarının- hem sıfat, hem de isim olarak tamamen Türkçe sözcüklerden oluşmuş olmalarıdır.

Aynı kaynaklardan derlenmiş Türkçe sözcüklerden yapılmış soyadlarına daha başka örnekler de verebiliriz:

Kotzamanis-Kocaman, Zembilis-Zembil, Zeybekis-Zeybek, Sumbuloglu-Sümbü-loğlu, Kabadais-Kabadayı, Kamburidis-Kambur, Kandeltzis-Kandilci, Karabunaryotis-Karapınarlı, Kelesis-Kelesidis-Keleş, Kinalopulos-Kınalıoğlu, Dumanidis-Duman, Pasas-Paşa, Sainidu-Şahin, Simsirikis-Şimşir, Talianci-Talancı, Tzanavaris-Canavar, Tzivelekis-Civelek, Tsitakis-Çıtak, Tsolakidis-Çolak, Tsorbacidis-Çorbacı vb.

"Hacı" sözcüğüyle başlayan bir hayli soyadı da vardır. Hatziathanasiu-Hacıatanas, Hatzikostantinu-Hacıkostantin, Hatzifotini-Hacıfotini, Hatziavramidis-Hacıavram, Hatziannis-Hacıyanni, Hatziorgis-Hacıyorgi, Hatzidimitrios-Hacıdimitri, Hatzianagnostu-Hacıagnosti, Hatzimihali-Hacımihal, Hatzivasilyadis-Hacıvasil, Hatzihristo-Hacıhristo...

Önlerine koca sıfatı getirilmiş bazı soyadlarından örnekler:

Kocakalfas-Kocakalfa, Kocabasis-Kocabaş, Kocakafali-Kocakafalı...

Yeni sıfatı öne getirilerek oluşan soyadlarından örnekler:

Gieniustas-Yeniusta, Gienizenginis-Yenizengin, Gieniçaridis-Yeniçeri...

Bu türlerden daha pek çok soyadları derlemek mümkün. Ancak burada, Yunan soyadlarında, Türkçe kökenli sözcüklerden yapılmış soyadlarına birkaç örnek daha vererek konuyu kapatmak istiyorum. Buraya kadar verilen bu örnekler, öyle sanıyorum, bu konuda genel bir kanı oluşturmuştur. Öyleyse şu son örneklere de bir göz atalım:

Tserkezis-Çerkez, Garipis-Garip, Akbabas-Akbaba, Uzunidis-Uzun, Ayvatzudis-Ayvacı, Atzemidakis-Atzemidu-Acemi, Huvardas-Hovarda, Giokoğlu-Gökoğlu, Giagmuris-Yağmur, Giuzelidis-Güzel, Kiutsukis-Kiutsukidis-Küçük, Kibaridis-Kibar, Sismanidis-Şişman, Laftsis-Lafçı, Dayamas-Dayama, Ortaktsidis-Ortakçı, Sergenlis-Sergenlidis-Sergenli, Surmelis-Surmelidis-Sürmeli, Suitsmezis-Suiçmez, Terlemes-Terleme, Topalidu-Topal, Tsakiridis-Çakır, Tsakmakidu-Çakmak, Tsaparis-Çapar, Tsesmelis-Çeşmeli, Tsavdaris-Çavdar, Tselebis-Çelebi, Tsaprazis-Çapraz, Serbezis-Serbest, Aslanidis-Aslan, Kusurlis-Kusurlu, Kusuris-Kusur, Buyuklis-Bıyıklı, Burazanis-Borazan, Okalidis-Okkalı, Petmezas-Pekmezci, Siskos-Şişko, Tsakalidis-Çakal, Tsemberis-Tsemberidis-Çember, Horozis-Horoz, Aynalis-Aynalı, Kamburis-kamburidis-Kambur, Seytanidis-Şeytan, Tsamuras-Çamurcu

SONUÇ:

Bu konuda bir bildiri hazırlamak nereden aklıma geldi? Şuradan. Gümölcine sokaklarında gezerken bazı dükkan tabelalarına rastlıyor insan. Bir terzi dükkanı örneğin. Yunanca terzi “raptis” demek. “Raptis” yazıyor tabelada tabii. Ama dükkan sahibinin adı, daha doğrusu soyadı, ilginç: Hristos Terzis. Aynı biçimde, bir basmacı dükkanın tabelasında diyelim, dükkan sahibinin soyadının yine Türkçe kökenli olduğunu görüyoruz: Kostas Basmacis. Bir şekerçi dükkanında da buna benzer bir durum: Nikos Şekercioğlu...

Soyadları Türkçe kökenli ve yaptıkları işe uygun...

Öteden beri ilgimi çekiyordu bu durum. Ama pek öyle üstünde durduğum yoktu.

BAL-TAM'ın düzenlediği III. Uluslararası Balkan Türkolojisi Sempozyumu'na çağrıldığımda hazırlayacağım tebliğime konu olarak bunu seçmeyi düşündüm. Ve tebliğ konumu BAL-TAM'a: “**Türkçe Meslek Adlarının Yunanlılarda Soyadı Olarak Kullanılması**” olarak bildirdim.

Ancak tebliğimin bu başlığın dışına çıktığı kesin.

Hatta başlığa uygun bölüm, diğerlerinin yanında biraz gölgede kalmış gibi de...

Bunu bilinçli olarak yapmadım tabii...

Tebliğimi hazırlamak için başvurduğum kaynaklarda o kadar çok Türkçe kökenli Yunanlı soyadlarına rastladım ki, durumu az çok bilen beni bile şaşırttı bu!

Yüzlerce... binlerce denebilecek kadar çoktu bu Türkçe kökenli soyadları. Üstelik ben yalnız Trakya bölgesi kaynaklarına başvurmuştum...

Olayı bir de Yunanistan genelinde düşünecek olursak...

Gerçekten şaşırtıcı bir sayı ortaya çıkabilir...

Türkçe kökenli soyadlarını taşıyanlar daha çok Anadolu'dan gelmiş olan Rumlar. Türk Kurtuluş Savaşı sonrasında, 1923 yılında, Türkiye ile Yunanistan arasında bir nüfus değişimi yapıldığı bilinen bir olay. Karşılıklı olarak, Türkiye'deki Rumlar Yunanistan'a, Yunanistan'daki Türkler de Türkiye'ye gönderildiler. Yalnız, İstanbul'daki Rumlarla Batı Trakya'daki Türkler -yine karşılıklı olarak- bu nüfus değişiminin dışında bırakıldılar.

Türk ve Yunan halkları, özellikle Anadolu'da, yüzyıllar boyu birlikte yaşadılar. Bu birlikte yaşama, yalnız Osmanlılar döneminde değil, daha öncelere dayanan bir olay. 1071 yılında

Malazgirt Savaşından sonra Türklerin Anadolu'ya girmeleriyle, bu iki halkın birlikte yaşama kaderi de başlamış oldu.

Yüzyıllar boyu birlikte yaşamanın elbette karşılıklı bir takım kültürel etkileşimleri olacaktır. Tabii ki oldu da. Ancak böyle durumlarda egemen kültürün, egemen halkın kültürü olduğu da bir gerçek...

Özellikle bu gerçek, dil konusunda daha bir belirgin olarak kendini gösteriyor. Anadolu'dan gelen Rum göçmenlerin pek çoğunun, hiç Yunanca bilmediklerini, yalnız Türkçe konuştuklarını, çocukluğumuzda bizler bile gördük. Sonraki kuşaklarda bu durum ortadan kalktı tabii. Bu insanların -çocukları değil ama- torunları artık Türkçe'yi bilmiyorlar...

Anadolu'daki Rumların, genelde, Türkçe'yi anadilleri gibi kullanmalarının, bazılarının soyadlarının Türkçe kökenli olmasında etkisi olmuş mudur?..

Olabilir...

Ancak Türkçe meslek adlarının Yunanlılarda (Rumlarda) soyadı olarak kullanılması şundan kaynaklanabilir. Bunu daha önce de söyledim gerçi. Osmanlı İmparatorluğu'nda sanayi, ticaret ve küçük işletmecilik dallarıyla zanaat işleri büyük oranda azınlıkların elindeydi. Bu azınlıklar içinde de Rumlar ilk sırayı tutuyorlardı...

Şöyle bir örnek düşünelim şimdi. Birlikte, iç içe yaşanan bir köyde veya bir mahallede bir bakkal dükkanı varsa... o bakkal kesin Rum'du. Kendisini Rum'u Türk'ü "bakkal" diye çağırıyordu. O kişi daha sonraları bunu kendine soyadı almış olabilir. Ya da Ege bölgesindeki zeytinyağı fabrikaları. Bunları işletenler Rum. "Yağcı" soyadını buradan almış olabilirler. Diğer mesleklerden gelen soyadları için de bu varsayım geçerli olabilir...

Varsayım, diyorum, çünkü bu konuda bilimsel bir araştırmaya ulaşamadım. Onun için de bu varsayımıyla yetinmek durumunda kaldım.

Bir de şu gözlemimi söylemek istiyorum burada.

Türkçe meslek adlarının Yunanlılarda soyadı olarak kullanılması çok yaygın. Neredeyse hemen her mesleği kapsıyor bu durum.

Ama böyle bir durum Türklerin soyadlarında yok. Tabii, bizlerin, yani Dış Türklerin soyadlarımız yok. Türkiye Türkleri de ancak -Atatürk devrimlerinden biri olan- "Soyadı Kanunu"nun çıkmasından sonra soyadı aldılar. Ama bunların içinde meslek adlarını kendilerine soyadı seçmiş olanlar çok az. Bu da Osmanlı İmparatorluğu'nda ticaret, sanayi, küçük işletmecilik, el zanaatları gibi mesleklerin daha çok Rumlar tarafından yapıldığının bir göstergesi...

Müslüman'a kantar tutmayı günah kılan bir zihniyetin egemen olduğu bir ortamda başka türlü olamazdı zaten...

TURCIZMI⁴⁵³ U PRAVOPISNOM RJEČNIKU BOSANSKOG JEZIKA

Prof. dr. Hasnija MURATAGIĆ-TUNA
Bosna i Hercegovina

Koliko mi mlitavi izgledaju neki slovenski jezici koji nisu u onolikoj meri kao mi doživeli plodno ukrštanje sa istočnjačkom stihijom sevdaha, ekstaze, meraka, sevapa i mnogih čulnih obasjanja!

Stanislav Vinaver
Predgovor prijevoda *Hiljadu i jedna noć*,
Nolit, Beograd, 1964, 10-11.

Posebni razvoji bosanskoga književnoga jezika (kao i hrvatskog i srpskog) mogu se svesti na dvije konstatacije. Prvo, razvoj ovoga jezika uvjetovan je političkim ujedinjenjem jugoslavenskih naroda na ovim prostorima i formiranjem srpskohrvatskog jezika, "koji se razvijao u okolnostima multinacionalnog mnogoglasja i mnogih nesporazuma, upravo i najpre oko jezika". Drugo, "srpskohrvatski jezik je, i pored dobre osposobljenosti za polifunkcionalnu eksploataciju njegovih lingvističkih i stilskih resursa, bio jezik malog i nedovoljno razvijenog društva u odnosu na evropske narode: bio je jezik kolektiva ekonomski i kulturno zavisnog od inozemlja, i to na različitim stranama različitog inozemlja, upućen na pozajmice iz drugih jezika, na ugledanje u druge jezike, i na održavanje svoje specifične prirode razvojem odbrambenih mehanizama."⁴⁵⁴

Bosanski jezik je od najranijih vremena i iz različitih razloga dolazio u dodir sa drugim jezicima i iz njih posuđivao. Na taj način je popunjavao praznine u fonologiji, morfologiji, sintaksi, semantici, a naročito u leksici. Proučavanjem leksičkog sloja bosanskog jezika može se sa priličnom sigurnošću govoriti o svim dodirima s brojnim nacionalnim zajednicama koji su pripadnici ovoga jezika uspostavljali u svojoj prošlosti. S pravom se tvrdi da je rječnik jednog naroda vjerna slika njegove historije i njegovog cjelokupnog razvoja.⁴⁵⁵

Poznato je da se naša kultura preko pet vjekova prožimala sa kulturama istočnih naroda, prije svega sa kulturom Turaka, što je ostavilo traga i u našem jeziku. Naime, smatra se da u našem jeziku postoji oko desetak hiljada riječi turskoga porijekla. Njihov veliki broj, posebno u pisanoj, ali i u govornoj tradiciji Bošnjaka, i ne samo njih, govori o tome da je orijentalna kultura duboko ukorijenjena na širem balkanskom prostoru. Ovaj leksički sloj "predstavlja najuočljiviju jezičku odliku narodne kulture Bošnjaka", tvrdi Dževad Jahić u svojoj knjizi *Bošnjački narod i njegov jezik*.⁴⁵⁶ U mnogobrojnim pisanim spomenicima turcizmi se javljaju još od XV stoljeća. Ima čak mišljenja da turcizme ne treba smatrati tuđim riječima. Asim Peco kaže da su one poprimile naše gramatičke osobine pa su samim tim prestale da budu potpuno tuđe riječi u našem jeziku.⁴⁵⁷

⁴⁵³ Svjesni činjenice da je za posuđenice iz turskog, arapskog i perzijskog jezika bolje upotrebljavati termin orijentalizmi, mi ćemo se u ovom radu služiti terminom turcizmi, misleći pritom na posuđenice iz turskog jezika i na posuđenice koje su preuzete preko turskog, uglavnom iz arapskog, perzijskog, novogrčkoga i nekih drugih jezika, naprosto zato što se ovaj termin češće upotrebljava.

⁴⁵⁴ R. Simić / J. Jovanović, *Osnovi teorije funkcionalnih stilova*, Jasen, Beograd, 2002, 75.

⁴⁵⁵ S. Stevović, *Jezik Čamila Sijarića sa osvrtom na dijalekatsku osnovu*, Unireks, Podgorica, 1997, 173.

⁴⁵⁶ Liljan, Sarajevo, 1999, 61.

⁴⁵⁷ *Turcizmi u Vukovim rječnicima*, Beograd, 1987, 242.

Turcizmi su na našim prostorima još uvijek aktivan sloj, zato im se poklanja velika pažnja. Zapravo, njima se bave brojni lingvisti⁴⁵⁸, naročito oni koji se zanimaju za balkansko jezičko područje. O značaju ovih istraživanja govorio je G. Hazai, poznati mađarski turkolog, u radu u kojem ocjenjuje važnost rada *Turcizmi u narodnom govoru i narodnoj književnosti Bosne i Hercegovine* Abdulaha Škaljića.⁴⁵⁹ Usljed viševjekovne osmanlijske vladavine na balkanskim prostorima, mnogi turcizmi su uhvatili korijena u više jezika ovog područja, između kojih je komunikacija u nekim sferama donekle olakšana zahvaljujući ovakvim balkanizmima.⁴⁶⁰

Abdulah Škaljić u uvodu svoje knjige *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku* kaže da je "prilično veliki broj istočnjačkih riječi preuzet iz turskog jezika u naš narodni govor, a neke od njih postale su svojina našeg književnog jezika". Zato se odlučio na ispitivanje porijekla i značenja ovog leksičkog sloja "i to ne samo u njihovom prvobitnom obliku nego i u njihovom kasnijem razvoju i preobražaju".⁴⁶¹ Smatrao je da se mnoge naše narodne pjesme, pripovijetke, narodne poslovice i izreke ne mogu pravilno razumjeti i shvatiti ukoliko se ove riječi pravilno ne objasne. Turcizmi su vezani za našu prošlost, ističe Škaljić, ali, dodali bismo, i za našu sadašnjost.

Nas ovom prilikom interesuju turcizmi u *Pravopisu bosanskoga jezika* Senahida Halilovića,⁴⁶² odnosno turcizmi koji se nalaze u *Rječniku* ovoga pravopisa.

Jedna od pobuda koje potiču na opisivanje jezika jeste želja da se utvrdi šta je to pravilna upotreba jezika, šta je jezički ispravno, tj. da se utvrdi jezička norma.

Bosanski, hrvatski i srpski jezički standard široko su otvoreni prema leksičkim utjecajima sa strane. Međutim, Ivan Klajn tvrdi kako turcizmi više nisu aktuelni, a da se germanizmi delimično povlače. "Mnogi od njih stekli su familijarnu, regionalnu ili provincijalnu boju i stoga se nastavlja tendencija, ispoljena već pre rata, k njihovom zamenjivanju domaćim izrazima".⁴⁶³ Mislimo da nije baš tako. Veliki broj turcizama još uvijek je u aktivnoj upotrebi. "Nepobitan je fakat da orijentalizmi čine jezičko bogatstvo brojnih naših dijalekata, sociolekata i standardnojezičkog izraza (...) prisutni su, u manjoj ili većoj mjeri, i u proteklim periodima i u savremenom dobu."⁴⁶⁴

Bosanski pravopisni rječnik sadrži blizu 30 000 riječi, od toga skoro 2 900 turcizama. Znači da turcizama ima oko 10%. To odgovara statističkim podacima koje iznose proučavaoci jezika i stila naših pisaca. Turcizmi su naslijeđe koje je prisutno u jeziku naših pisaca i kada ih ne bi bilo, onda bi nam se njihov jezik činio dalekim od životne istine. Normalno, prisustvo ove leksike u mnogome zavisi od vrste književnog djela, tematike, porijekla i obrazovanosti pisca itd. Proučavajući jezik i stil Ćamila Sijarića utvrdili smo da u prosjeku na svakoj stranici teksta ovaj pisac upotrebljava od 15-18 turskih riječi (mislimo na ukupan broj riječi, a ne na broj odrednica, zasebnih leksema).⁴⁶⁵

Slijedeći Škaljićevu koncepciju pristupu ovoj građi i mi smo u turcizme uvrstili i druge strane riječi koje su iz turskog i preko turskog došle u naš jezik, kao i riječi koje imaju makar jedan element orijentalnoga porijekla, tačnije, izvedene ili složene riječi s nekom od

⁴⁵⁸ Kod nas i u svijetu, kao npr.: A. Škaljić, A. Peco, I. Smailović, B. Dabić, S. Đinđić, E. Fekete, M. Filipović, H. Vajzović, R. Hadžiefendić, T. Muftić, A. Nametak, Z. Resulović, H. Muratagić-Tuna, A. Schmaus, Š. Sikirić, P. Skok O. Blau i dr.

⁴⁵⁹ Institut za proučavanje folkloru u Sarajevu, 1957.

⁴⁶⁰ V. R. Bugarski, *Uvod u opštu lingvistiku*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1995, 134.

⁴⁶¹ Svjetlost, Sarajevo, 1989, 11 (VI izdanje).

⁴⁶² Preporod, Sarajevo, 1995 (u daljem tekstu BP).

⁴⁶³ *Srpski jezik na kraju veka*, Institut za srpski jezik SANU, Službeni glasnik, Beograd, 1996, 42.

⁴⁶⁴ H. Vajzović, *Orijentalizmi u književnom djelu – lingvistička analiza –*, Institut za jezik u Sarajevu, Sarajevo, 1999, 19.

⁴⁶⁵ *Jezik i stil Ćamila Sijarića*, Filozofski fakultet i Damad, Priština, 1993, 133 i dalje.

komponenata orijentalnih jezika, kao i brojne morfološko-neadaptirane izraze koji se upotrebljavaju u bosanskom jeziku.

Rječnik BP ne sadrži upute o porijeklu riječi, kao ni ostali pravopisni rječnici, ali ilustracije radi pokazat ćemo kakvim su sve kombinacijama nastale neke riječi prisutne u bosanskom pravopisnom rječniku, odnosno jeziku. Neke su perzijske (kao *ahar*); neke perzijsko-turske (*ahar-odaja*); tursko-perzijske (*akšam-namaz*); arapsko-turske (*beričetli*); perzijsko-arapsko-turske (*badavadžija*); tursko-arapsko-perzijske (*bešvakat*); sanskrit (*badem*); kineske (*čaj*) itd. Analizirali smo u ovom smislu riječi od A-Č, jer nas je zanimao odnos čisto turskih riječi prema drugim riječima orijentalnog porijekla: turskih je 66, perzijskih 42, perzijsko-turskih i tursko-perzijskih 28, arapskih 26, perzijsko-tursko-arapskih 3 itd. Vidi se da dominiraju turske riječi. Inače, oko utvrđivanja porijekla riječi ima puno problema, odnosno neslaganja. Tako neki smatraju određene riječi turskim, npr. riječ *majmun* (A. Škaljić), neki arapskim (Barjaktarević); riječ *nadžak* turski leksikografi, zatim Zenker i dr., smatraju izvorno turskom, a naš prof. Sikirić tvrdi da ova riječ dolazi iz perzijskog.⁴⁶⁶

Dalje, zanimalo nas je koje to riječi sadrži *Rječnik BP*.

Kao što se i očekuje, dominantna je općeupotrebnna leksika,⁴⁶⁷ ali ima i onih riječi koje pripadaju onomastici. Radi se o leksici koja je prisutna u svim oblastima života. Kao i drugi istraživači, i mi ih možemo objediniti prema semantičkoj srodnosti.

Ima ličnih imena i prezimena izvedenih od njih, kao: *Džemila, Džemail, Džemaludin, Dženana, Dževad, Dževahira, Nurija, Niđara, Rahman, Rejhan, Subhija, Tahir, Tarik, Vehbija; Smailagić, Smailović, Smajlović* itd; zatim riječi za vojsku i vojne izraze: *čauš, čaušbaša*; zanate, zanatlije, zanatski alat i sprave: *abadžija, bostandžija, bozadžija, buhardžija, buregdžija, čarugdžija / burgija, čekić*; riječi za suđe, pokućstvo i ostale stvari domaćinstva: *čanak, činija, čutura / čakmak, čekmedže, čiviluk, čibuk*; puno je riječi koje se odnose na odjeću, obuću, nakit, šminku: *čakšire, čalma, čarapa, čelenka, čizma*; jela, pića i začine: *čimbur, čorba*; cvijeće, voće, bilje, žito: *čam, čokot*; konje i konjsku opremu, imena životinja, trgovinu, novac, građevinarstvo, administraciju, državno uređenje, muziku i igre, građanske titule i staleže, boje, mirise, platna, rodbinske nazive, prirodne pojave, vrijeme, kalendare, astronomiju, apstraktne pojave i druge. Nismo navodili za sve primjere, a iz navedenih se vidi da su u *BP* rječniku zastupljene riječi koje su uglavnom pravopisno interesantne. H. Vajzović tvrdi da nisu registrovane mnoge riječi, čak ni one koje se tiču ortografske norme.⁴⁶⁸ Ali, sve ih nisu naveli ni autori drugih rječnika, čak ni oni koji se isključivo bave turcizmima.

Mislimo da je dobro što *Rječnik BP* nudi veliki broj turcizama, pa i onih pravopisno "neinteresantnih", "neobičnih", "gotovo nestalih iz upotrebe",⁴⁶⁹ jer sama činjenica da su u pravopisnom rječniku znači da pripadaju standardnom bosanskome jeziku, oni su njegova realnost, naročito kada je riječ o književnoumjetničkom stilu.

Moramo napomenuti da je autor *BP* u *Rječnik* unio nekoliko riječi koje se tiču nekih zaboravljenih objekata, kao: *Tašlihan* (poznato je da je u Sarajevu postojao baš s ovim imenom kameni han; "nalazio se između hotela 'Evropa' i starog bezistana. A ovako se nazivao i jedan dio čaršije od kamenog hana do Štrosmajerove ulice"⁴⁷⁰), *hanikah* (u Sarajevu je bio poznat *Gazi Husrev-begov hanikah* - tekija s internatom za dervise⁴⁷¹), kao i imena

⁴⁶⁶ V. A. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo, 1989 (VI izdanje).

⁴⁶⁷ Prema Rječničkoj građi H. Vajzović (*Orijentalizmi u književnom djelu – lingvistička analiza –*, Institut za jezik u Sarajevu, Sarajevo, 1999), u Rječniku *BP* potvrđeno je 1160 orijentalizama (prebrojala HMT), koje je autorica našla u svom korpusu (deset bh pisaca i deset pisaca sa šireg govornog područja izvan BiH), onomastika nije uzeta u obzir.

⁴⁶⁸ *Orijentalizmi u književnom djelu – lingvistička analiza –*, Institut za jezik u Sarajevu, Sarajevo, 1999, 19.

⁴⁶⁹ H. Vajzović, *n. d.*, 61.

⁴⁷⁰ V. A. Škaljić, *n. d.*

⁴⁷¹ V. A. Škaljić, *n. d.*

ulica koje su nekada postojale i u pjesmama opjevane, npr. *musala/musalla*: "Kolika je na Musali jaliya / još je veća Atlagića kapija" (u Sarajevu je nekada postojala ovakva ulica – znači mjesto gdje se pod otvorenim nebom kljanja bajramski namaz),⁴⁷² ali, još i više onih koje i danas postoje u mnogim krajevima Bosne i Hercegovine, naročito Sarajeva: *Soukbunar* (studenac), naselje i ulica u Sarajevu; puno je *čikmi* itd. Dakle, one su prisutne u našoj svakodnevnici.

Turcizme koje smo pronašli u *Bosanskom pravopisnom rječniku* upoređivali smo s turcizmima srpskohrvatskog jezika Abdulaha Škaljića.⁴⁷³

Po riječima autora *Pravopisa bosanskoga jezika*, najveći broj turcizama ekscerpiran je baš iz rječnika Abdulaha Škaljića,⁴⁷⁴ zatim iz *Rječnika karakteristične leksike u bosanskome jeziku* Alije Isakovića. Kada su imena u pitanju, najveći broj ih je uzet iz knjige *Muslimanska imena orijentalnoga porijekla u Bosni i Hercegovini* Ismeta Smajlovića,⁴⁷⁵ ali i iz mnogobrojnih djela bosanskohercegovačkih pisaca. Neke turcizme, kako nam je rekao autor, dopisali su članovi Komisije koja je učestvovala u izradi Bosanskoga pravopisa.

Sasvim je normalno da postoje izvjesne razlike između Škaljićevog rječnika i *Rječnika Pravopisa bosanskoga jezika*. Najprije, postoji razlika u broju turcizama. U Škaljićevom rječniku, prema podacima autora, ima 8 742 turcizma, njima je obuhvaćeno 6 878 raznih pojmova. Kao što smo već rekli, u Halilovićevom pravopisnom rječniku ima ih oko 2 900. S obzirom na namjenu, razlika je sasvim očekivana. A. Škaljić je, kako navodi u uvodu, građu crpio iz živog narodnoga govora i literature sa cijele teritorije koja se smatrala srpskohrvatskom. Iako je broj u Škaljićevom rječniku veći, u njemu nismo pronašli oko 1 600 turcizama koje inače sadrži Halilovićev rječnik. Uglavnom se radi o hibridnim i izvedenim riječima prema turskim (orijentalnim), tipa: *dilberče*, *dilberčić*, *gajtančić*, *hamamdžijski*, *haramijski*, *kaišarati*, *kestenjastosmeđ*, *džabahljebović*, *imrišim-sedžada*, *dini-islam* (islamska vjera, čudoredni zakon), *divan-ćitab*, *čekrkli-čelenka*, *čaušlar-ćehaja*, *farz-namaz*. Neke riječi, kao: *bejat* (savez), *bihuzurli*, *abd*, *muhib* (zaljubljenik) itd., nismo pronašli niti kod Isakovića, niti u *Tursko-srpskom* rječniku koji su pripremili S. Đinđić, M. Teodosijević i D. Tanasković.⁴⁷⁶ Iznenaduje činjenica da Škaljić nema u svom rječniku riječ *buredžik*, toliko prisutnu u bosanskom jeziku, ali i još mnoge druge.

Rječnik BP ne objašnjava etimologiju riječi, što nije slučaj sa Škaljićevim rječnikom. Škaljićev rječnik sadrži, gotovo uvijek, naznaku jezika iz kojeg riječ vodi porijeklo i sve oblike koje je posuđenica imala od jezika izvornika do oblika u našem jeziku. Od autora bilo kojeg pravopisa se i ne očekuje da objašnjava etimologiju riječi, već da da pravila kako posuđenice, u ovom slučaju turcizme, treba pisati.

Uz određeni broj turcizama u BP navedeno je značenje,⁴⁷⁷ što baš i nije obaveza pravopisaca. Prijevod je često dat uz poznate riječi (npr., *ćitab/kıtab* /knjiga/), ali izostaje poslije manje poznatih riječi. Očito iz praktičnih razloga, uz riječi sa više značenja, što se može vidjeti kod Škaljića, autor BP navodi najčešće samo jedno: npr. uz *nur* stoji *svjetlost*, Škaljić objašnjava da ova riječ znači i *svježina* i *svjetlo*, *svjetlost*, *plamen*, koja se, po narodnom vjerovanju, pojavljuje na grobovima pobožnih ljudi; za *marifet* u BP se kaže da

⁴⁷² V. A. Škaljić, *n. d.*

⁴⁷³ *n. d.*

⁴⁷⁴ *n. d.*

⁴⁷⁵ Institut za jezik i književnost u Sarajevu, Sarajevo, 1977.

⁴⁷⁶ *Türkçe – Sırpa Sözlük*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu - Türk Dil Kurumu, Ankara 1997.

⁴⁷⁷ Mislimo da je značenje trebalo navoditi i uz riječi koje samo podsjećaju na naše. Tako smo sa studentima na Odsjeku za bosanski, hrvatski i srpski jezik Filozofskog fakulteta u Sarajevu napravili malu anketu šta misle o značenju nekih riječi iz bosanskog pravopisa. Npr., po njihovom mišljenju *zevk* je mali *zije*, a zapravo znači *uživanje*, *slast*, *blagostanje*, a *burak* su shvatili kao riječ koja znači da malo puše bura. Radi se o riječi koja znači "krilati rajski konj koji je, po islamskom vjerovanju, odnio jedne noći Muhameda najvećom brzinom na nebo i vratio ga". V. A. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo, 1989 (VI izdanje).

znači *znanje*, Škaljić navodi da znači *znanje, umijeće, vještina, majstorija*, ali i *smicalica, ujdurma*. Ova riječ se u bosanskom jeziku češće upotrebljava u ovom drugom značenju; *lenger/lender* znači *veliki sahan*, kaže Halilović, i s tim značenjem se upotrebljava u bosanskom jeziku, ali, kao prvo značenje Škaljić navodi *sidro, kotva*.

Ponekad se događa da se prijevodi razlikuju: *Levha-mahfuz* je *Ploča pomno čuvana*, tumači Halilović, Škaljić kaže da je to "*božja tabla sudbine na kojoj je sve zapisano*", ili, u suštini Halilović je u pravu kad kaže da *mustehab* znači *lijepo*, ali tu ljepotu Škaljić objašnjava, *mustehab* znači "*ono što je po islamskim propisima pohvalno da se čini i za šta se ima sevap*".

Može se vidjeti da je Halilović uglavnom navodio prijevode koji su najbliži osnovnom značenju riječi. *Mašallah* objašnjava da znači *po htijenju božijem*, tako se nekako i prevodi s arapskog i turskog ova interjekcija (*ono što bog hoće, sve zavisi o volji božijoj*), ali, to je i izraz *čuđenja* ili *dopadanja, izraz radosti, i zapis protiv uroka*, piše Škaljić u svom rječniku.

Postoje i neke druge razlike u tumačenju turcizama u Škaljićevom i Halilovićevom rječniku. Razlike postoje u gotovo 500 riječi. Naime, Škaljić je najprije navodio, kako kaže, "pravi izgovor, a iza toga ostale varijante, od kojih neke u zagradama, što znači da se te varijante čuju samo u pojedinim mjestima ili samo kod izvjesnog dijela stanovništva, ili samo u nekim pjesmama. Gdje se radi o iskrivljenim izgovorima, to sam naznačio". (23) Ipak, ima primjera, samo izuzetno, gdje su baš ti "iskrivljeni izgovori" normirani u BP, npr.: *čatkija* (*tanko svileno platno*), umjesto *čatkija*, kako navodi Škaljić. Oblik *čatkija* nalazimo i u *Rječniku* Alije Isakovića, ali i u *Školskom rječniku bosanskog jezika* Dževada Jahića, koji se pojavio tri godine poslije *Pravopisa bosanskog jezika*.⁴⁷⁸

Identična rješenja Škaljić i Halilović imaju za skoro 800 riječi koje su se našle u oba rječnika.

Autoru BP nije bilo lahko. Imao je težak zadatak. Morao se često određivati prema brojnim dubletima, često i tripletima, kako bi maksimalno simplificirao pravopisnu problematiku. Ponekad nam se čini da je hrabro "presijecao" i nudio rješenja koja ne odgovaraju stvarnoj upotrebi nekih turcizama na našim prostorima. Tako, npr., riječ *čajir* piše bez *j* iako ima puno pisaca u kojih se mogu sresti oblici sa *j* (Dizdarević, Mujezinović, Čolaković, Mulabdić i dr). A kako se norma jednoga jezika gradi i na jeziku pisaca (pored građe iz drugih registara i načina odabira), bilo bi dobro da je još uvijek ostalo *čajir* i *čajir*.

U pravopisni rječnik, sasvim opravdano, ne ulaze sve riječi jednoga jezika, već samo one oko kojih ima nedoumica.

Proučavaoci turcizama stalno ističu da su se ove riječi maksimalno adaptirale, da se osjećaju kao domaća leksika, pa su zato u književni jezik ulazile u zavisnosti od potreba samoga jezika, zavisno od konkretnih društvenih, političkih, naučnih, tehničkih i raznoraznih prilika.

Jezička norma nastaje u određenim društvenim uvjetima. "Jezička evolucija, izazvana kako unutrašnjim, tako isto i vanjskim momentima pod dejstvom promenljivih društvenih, političkih, istorijskih i dr. prilika, - uslovljava veće ili manje, brže ili sporije promjene u samoj normi".⁴⁷⁹ U normativistici se prepliću dva aspekta, lingvistički i politički. Mnogi smatraju da je politički nadređen lingvističkome. Kada je u pitanju srpskohrvatski jezik, sada mnogi tvrde da je to bila neka labava srpsko-hrvatska jezička zajednica koja se održavala iz čisto političkih razloga. Mnoga pravopisna rješenja "bila su prije stvar kompromisa nego što su svoje utemeljenje mogli pronaći u lingvističkoj nauci".⁴⁸⁰ Tako je pravopisna problematika godinama bila glavni predmet interesovanja. Formiranjem novih država na prostorima bivše Jugoslavije, već se govori o posebnim standardnim jezicima: bosanskom, hrvatskom i

⁴⁷⁸ Ljiljan, Sarajevo, 1999.

⁴⁷⁹ R. Simić, *Aktuelna jezička pitanja*, Spone, Nikšić, 1994, 105.

⁴⁸⁰ M. Kovačević, *Lingvistički i politički aspekti pravopisa*, Spone, Nikšić, 1994, 31.

srpskom (crnogorski zasad ostavljamo po strani). Napisane su brojne knjige koje se bave ovim jezicima. Svaki već ima novi urađeni pravopis sa rječnikom. Zanimlo nas je kakav je odnos aktuelnih pravopisa prema turcizmima.

Uporedili smo turcizme iz BP sa turcizmima *Hrvatskog pravopisa* trojice autora: Babić, Finka, Moguš⁴⁸¹ i *Pravopisa srpskog jezika* (koji su priredili: Mitar Pešikan, Jovan Jerković i Mate Pižurica),⁴⁸² ali i *Pravopisa srpskohrvatskoga jezika* iz 1960.⁴⁸³ U Srbiji se od 1. januara 1997. godine primjenjuje novi pravopis, ali i ovaj iz 1960. godine. Priređivači novog srpskog pravopisa u uvodnoj riječi daju napomenu da "svrha ovog priručnika nije (...) da opozove pravopisnu normu utvrđenu prvim Matičinim pravopisom (...) koji je 1960. godine Matica srpska zajedno s Maticom hrvatskom objavila kao objedinjeni srpskohrvatski pravopis; on tu normu samo osavremenjuje, doraduje i u potrebnoj meri prilagođava i popravljja, držeći se načela postojanosti i kontinuiteta srpske književnojezičke kulture i norme". (str.9)

Utvdili smo da više od 1 700 turcizama (od ukupno 2 900) koje sadrži *Rječnik BP* ne sadrže HP, SP93 i P60. U BP su se našle mnoge riječi koje su obilježavane kao turske pokrajinske (npr.: P60 riječ *sahadžija* proglašava pokrajinskom, a riječ *sajdžija* zastarjelom). One koje su sadržane u svim ovim pravopisima, autori ovih pravopisa uglavnom preporučuju da se pišu na jedinstven način: *balčak, bambadava, beg, čador, čak, čam, čampara, čarka, džezva* itd. Ni u jednom od ovih pravopisa riječi nisu akcentovane (izuzev nekoliko), a akcenat se inače tiče ortoepije a ne ortografije. Smatrali smo za ovu priliku značajnim samo one riječi koje pravopisci aktuelnih pravopisa bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika normiraju na drugačiji način. Takvih je oko 300.

U uvodnim napomena koje daju autori HP, već se i na prvi pogled da uočiti da su turske riječi u hrvatskom jeziku stilski obilježene. Oni ističu da u rječniku ima dosta turcizama zato što se oni u pravopisnom rječniku ne mogu izbjeći. Te riječi često imaju glasove *č, ć, dž, đ*, dodaju i to da "ima dosta hrvatskih pisaca koji su ih upotrebljavali, kao što su Safvetbeg Bašagić, Musa Ćazim Ćatić, Edhem Mulabdić, Ahmed Muratbegović, Hasan Kikić, Alija Nametak, Mak Dizdar, Jakša Kušan idr." (147) Ovo posljednje ne bismo da komentarišemo.

U HP se kao nepoželjan smatra i turski sufiks *-dži* odnosno *-džija*, što je opravdano s obzirom na historijske prilike, pa se nude riječi bez ovog sufiksa, *mljekar* umjesto *mljekadžija*, *ćevapčićar*, umjesto *ćevabdžija*, *govornik* umjesto *govordžija*.

Ali, činjenica je, pravopisci HP turcizme ne smatraju prijeko potrebnim riječima, umjesto njih nude domaću zamjenu ili neku drugu normativno preporučljiviju riječ. Ipak, dodaju da to ne znači da se te riječi (a to važi i za sve druge koje su obilježavali na poseban način, kao stilski markirane) ne smiju upotrebljavati u hrvatskome književnome jeziku, već da ih je potrebno upotrebljavati s većim oprezom i posebnim znanjem. S pravom smatraju da je u književnom jeziku sve dobro ako se upotrebljava u skladu sa svojom stilskom vrijednošću. Tako, prema onome kako stoji u *Rječniku HP*, umjesto riječi: *adet, ahab, amidža* treba upotrebljavati domaće riječi: *običaj, drug* ili *prijatelj, stric*. Čak se i umjesto riječi *behar, beharati* preporučuje *cvijet, cvasti*. Turcizmi su u HP slabije i jače stilski markirani. Tako je obilježeniija riječ od prethodne *baščovan*, umjesto nje preporučuje se riječ *vrtlar*; umjesto *odžak* treba upotrebljavati *dimnjak*, umjesto *budžak, ugao* ili *kut* itd. Sasvim je uredu kada se preporučuje da se turcizam *čakšire* zamijeni *hlačama*, i još mnogi drugi.

S druge strane, brojne riječi koje su u *Rječniku HP* označene kao stilski markirane, u bosanskom i srpskom jeziku se upotrebljavaju veoma aktivno. Npr. *čaršaf* u bosanskom, *čaršav* u srpskom, ali umjesto nje u hrvatskom je, kažu pravopisci, bolje upotrijebiti *plahta*;

⁴⁸¹ Školska knjiga, Zagreb, 1996 (u daljem tekstu HP).

⁴⁸² Matica srpska, 1993 (u daljem tekstu SP93).

⁴⁸³ Matice srpske i Matice hrvatske (u daljem tekstu P60).

čekrk u bosanskom i srpskom, *kolotar* ili *vitao* u hrvatskim; *džigerica* u bosanskom i srpskom, *jetra* ili *pluća* u hrvatskom.

Moramo napomenuti da na osnovu onoga što stoji u pravopisnim rječnicima ne možemo apsolutno suditi o pravilima upotrebe turcizama. Naprimjer, HP riječ *rahmetli* smatra stilski obilježenom, što je tačno, umjesto nje treba upotrijebiti riječ *pokojnik*. Međutim, u bosanskom i srpskom pravopisu ova se riječ navodi bez dodatnih objašnjenja, što naravno ne znači da se ona ravnopravno upotrebljava u bosanskom i srpskom jeziku.

I u srpskom pravopisnom rječniku postoje određena ograničenja kada su turcizmi u pitanju. Naprimjer, uz riječ *hasna* izričito se naglašava da se radi o barbarizmu. U SP93, kao pravopisno interesantna, navodi se riječ *daidža*, ali zato na banjalučkoj televiziji, u emisiji o srpskom jeziku, jedan profesor, objašnjavajući šta je to svojta a šta rodbina, reče da je u srpskom pravilno *ujak*, ne *daidža*; *stric*, ne *amidža*. Ništa ne reče da se u posebnim uvjetima i *daidža* i *amidža* mogu upotrebljavati. Ili je možda mislio da ni tada ne mogu. Ko bi ga znao?

R. Filipović⁴⁸⁴ naglašava da se posuđenice na fonološkom planu adaptiraju na dva načina: primarno i sekundarno. Prva adaptacija podrazumijeva proces kada riječ preuzeta iz jednog jezika neminovno podliježe procesu transfonemizacije, što znači da se vrši supstitucija fonema jezika iz kojeg se posuđuje, fonemima jezika koji riječ posuđuje. Druga, sekundarna, podrazumijev promjene koje se naknadno vrše u jeziku primaocu. Promjene su uvjetovane jezičkim i izvanjezičkim razlozima.

U bosanskom, hrvatskom i srpskom pravopisnom rječniku razlika najviše ima kada se radi o turcizmima koji imaju suglasnik *h* u svom sastavu, bez obzira na to da li se radi o etimološkom ili sekundarno razvijenom. U principu, u bosanskom jeziku *h* je neizostavno. Stvari idu nekako po ovom sistemu: u bosanskom *hambar*, u hrvatskom *ambar*, u srpskom *ambar* bolje nego *hambar*. Ponekad se i u hrvatskom i u srpskom navode oblici sa *h*, uz napomenu da su oblici bez *h* običniji. Naprimjer, u HP i SP *bahnuti*, običnije *banuti*. Međutim, u bosanskom je jedino pravilan taj "neobični" oblik *bahnuti*.

Poznato je koliko se glasu *h* u našem jeziku posvećivala velika pažnja, pravopisci su nastojali da utvrde neka pravila, ali očito bezuspješno. Danas se nude neki novi prijedlozi za uspostavljanje dosljednijih kriterija u upotrebi ovoga glasa.⁴⁸⁵ Pitanje je koliko se sva ponuđena pravila mogu primijeniti, s obzirom na činjenicu da jedan pisac jednu te istu riječ upotrebljava s glasom *h* ili bez nje. To je stvar ličnog izbora. Pravopisac je taj koji opisuje datosti i propisuje ono što praksa potvrđuje. Mislimo da je autor BP sve činjenice imao u vidu kada je normirao pravila u vezi s ovim glasom, i da je imao u vidu da norma ne smije biti "kruta". Naprotiv, savremeni uvjeti traže tolerantniji odnos kodifikatora prema jezičkim datostima.

Imamo i drugačijih, vrlo interesantnih, neuobičajenih i neočekivanih rješenja. U BP i HP kaže se da je pravilno samo *ajvar*, u srpskom se dopušta i *hajvar*.

Nekada se umjesto suglasnika *h* u HP i SP preporučuje *k*: *baksuz*; u BP *h*: *bahsuz*; ili, u HP i SP preporučuje se *j*, kao *aždaja*, a u BP *h*: *aždaha*. Ponekad je u SP *v*, u BP *h*, kao *vajat*: *hajjat*. Ova riječ ima i različita značenja. U Bosni i Hercegovini znači: *hodnik* ili *trijem*, *nužnik*, *mala šupica*. U Srbiji znači: *izba*, *soba*, *pojata*, *ostava*.⁴⁸⁶ Turcizme sa *h* u BP, HP i SP najbolje ilustruje riječ *kahva*, *kava* i *kafa*. U bosanskom je samo *kahva*, u HP *kava*, *kafa* je stilski obilježena, u SP je *kafa*, *kava* se dopušta s ograničenom upotrebom, ali se izričito kaže ne *kahva*.

U bosanskom, hrvatskom i srpskom jeziku posebno se insistira na razlikovanju afrikata: *đ*, *ć*, *dž*, *č* (mada ima i drugačijih mišljenja, neki smatraju da razlikovanje nije

⁴⁸⁴ Teorija jezika u kontaktu / Uvod u lingvistiku jezičkih dodira, JAZU, Školska knjiga, Zagreb, 1986, 56 i dalje.

⁴⁸⁵ H. Vajzović, n. d., 125.

⁴⁸⁶ V. A. Škaljić, n. d..

neophodno jer se radi o ograničenom broju riječi s ovim glasovima, a za njih se može naći adekvatna zamjena /*džem – pekmez; džak – vreća*/), zbog toga se u pravopisne rječnike unosi veliki broj primjera, što se naročito može reći za BP. U njemu je velika koncentracija turcizama s nekim od afrikata. Najviše je onih sa našim sufiksom *-ić*: *čadorčić, čardačić* itd. Ipak, nalazimo da jednu te istu riječ BP i SP drugačije navode: BP *đulbastija*, SP *đulbastija i ćulbastija* (biftek); BP *iladž, P60 ilač*; u BP *ćerpič i ćerpić*, u HP i SP samo *ćerpič*; ili, u BP i SP *naranča i narandža*, u HP samo *naranča*.

Razlike postoje i kad su drugi glasovi u pitanju, npr. *b* i *p* (u BP *ćevab* i *ćevap*, HP i SP *ćevap*); *f* i *p* (BP *hošaf, P60 hošafi hošap*; P60 samo *kanap* / BP *kanafa*); *f* i *v* (BP *čaršaf*, HP i SP *čaršav*, u BP /kao i u turskom i arapskom/ *fajda, kafez*, u SP *fajda* i *vajda, kavez*). Ima i obrnutih slučajeva (BP *telva*, SP *telfa*); *f* i *t* (u BP *čifluk*, u SP *čitluk*); *d* i *t* (BP *defterdar* i *tefterdar*, P60 *defterdar*), ali u BP ponekad je samo *d*, u HP i SP samo *t*, npr., *inad* : *inat*. Vlastita imena (prezimana, nadimci) geografski pojmovi i ojkonimi uglavnom su definitivno uobličeni, tj. adaptirani na našim prostorima. Za neka imena, ipak, nalazimo različita rješenja u BP, HP i SP. Naprimjer, arapsko ime *Ahmad* (*odveć pohvaljen*) BP normira kao *Ahmet* i *Ahmed*. U P60 stoji *Ahmed*. U SP 93 se kaže "arapski jezik odražava se kao opšti standardni jezik svih Arapa, iako postoje znatne razlike u svim zemljama. One donekle utiču i na transkripciju imena, ali ipak osnovna pravila dolaze od arapskog standarda. U naučnoj upotrebi je latinička fonološka transkripcija (sistem DMG), u kojoj svaki glas (fonema) ima poseban znak, tako da strukturu arapskih reči pokazuje preciznije nego arapsko pismo, u kom se obično izostavljaju kratki samoglanici".(198) Iako je polazište isto, vidimo da nalazimo određene razlike.

Različita rješenja postoje i kod drugih glasova: *j* i *k* (BP *mekteb, P60 mejtef*); *j* i *g* (BP *megdan, HP i SP mejdan*); *j* i *đ* (BP i SP imaju *đ* u nekim riječima, kao *dečerma*, a HP *ječerma*). BP preporučuje riječi u kojima se može pisati *ć* i *k* (*ćefin / kefin; ćitab / kitab; Ćaba / Kaba*), SP i HP *ć* (*ćefin, ćitap, Ćaba / Ćaba*). Ali ima i primjera gdje BP preporučuje oblike samo sa *k* (*kafir*) HP i SP samo sa *ć* (*ćafir*).

U nešto manjem broju primjera nalazimo razlike koje se odnose na upotrebu jednog, odnosno drugog sonanta: *nj / n* (u BP *janjičar*, u SP *janjičar*, ali se dopušta i *janičar*); *l / lj* (u BP *kiler / ćiler*, u HP i SP *kiljer*). Prema turskom, u bosanskom se jeziku upotrebljava *naluna, nalundžija*, ali i *nanula, nanuldžija*, u SP samo *nanuldžija*. Slično je i sa *findžanom*, kako je u BP, ali *fildžan* HP i SP. Međutim, ova riječ ima *l* samo u turskom vulgo jeziku, u arapskom, perzijskom i književnom turskom upotrebljava se oblik sa *n*. Očito je autor BP imao namjeru da normira one turcizme koji su u naš jezik došli iz izvornog književnog jezika. U BP uotrebljava se *n* (*pasvandžija, Istanbul* /: turskom, riječ je grčkog porijekla/), u SP *m* (*pasmandžija. Istambul*).

Povodeći se za izvornim oblikom, autor BP normira neke riječi sa finalnim *z* (*čuvalduz, serbez*), a SP sa *z* i *s* (*čuvalduz / čuvaldus; serbez / serbes*). Ali ima i obrnutih primjera. U BP stoji *z* i *s* (*mahsuz / mahsus*), u P60 samo *z* (*mahsuz*), ili u BP *z* i *s* (*zumbul / sumbul*) u HP (*zumbul*).

Poznata je činjenica da je glas *j* u našem jeziku veoma nestabilan i u pisanju i u govovru. Zato se uzima kao poseban pravopisni problem. Što se tiče turcizama u pravopisnim rječnicima koje analiziramo, bilježimo razlike. Često se događa da u BP imamo oblike sa *j* i bez njega (*hajr / hair; mehana / mejhana*) u P60 bez *j* (*hair; mehana*). Slijedeći izvorne oblike u kojima postoji suglasnik *j*, autor BP normira riječi s ovim suglasnikom, u SP se izričito naglašava da baš ti oblici nisu pravilni i ne treba ih upotrebljavati (BP *čejrek*, SP *čerek* ne *čejrek*; U BP *čejrečiti*, u HP i SP *čerečiti*).

U BP ima riječi koje su obrazovane plus-postupkom, u odnosu na HP i SP, dodavanjem nekog strukturnog elementa primarnom obliku. Dodavanje se vrši na početku, u sredini ili na kraju riječi (upotrijebljene u kontekstu, mogu biti svojevrzne fonometaplazme:

proteze, epenteze, paragoge, uglavnom konsonantske, ali i vokalske): u BP *arabadžija*, u SP *rabadžija*; u BP *mezetluk*, u SP *mezeluk*; u BP *kavurma* u SP *kaurma*; u BP neke riječi imaju po dva oblika: *đulad* i *đunlad*, jedan blizak izvornom, drugi onaj koji se upotrebljavao u našem narodnom stvaralaštvu, u SP jedan – *đulad*; u BP *lodža* i *londža*, u HP i SP samo *lodža*. U turskom i perzijskom jeziku u riječi *sirke*, nema finalnog *t*, ali u BP ima – *sirket*, mada se dopušta i *sirke*, u SP se ova riječ upotrebljava bez finalnog *t* – *sirće*.

Postoje i određene razlike koje se odnose na zamjenu vokala. Naprimjer, u BP se za zapadne arapske zemlje i narode normira riječ *Magrib*, u SP *Magreb*, ali i obrnuto, u BP stoji *e* i *i* (*menđuša* i *mindđuša*), u HP i SP *i* (*mindđuša* /upravo u HP *naušnica*/).

U BP se dopušta samo *ćeif*, u HP *ćef*, ali je stilski markirano, pa ga u neutralnoj upotrebi treba zamijeniti riječju *volja*. Interesantno je riješenje koje nudi SP. U normalnom značenju treba upotrebljavati *ćef*, ali se, doduše, kažu rjeđe, u ekspresivnom izrazu dopušta i *ćeif*.

Konačno, u BP imenica *bajrak* navodi se samo ovako, bez pratećeg *barjak* (s metatezom). Sasvim ispravno, prema izvornom perzijskom i turskom, ali prije svega slijedeći praksu da se i inače ova imenica i druge riječi izvedene od nje gotovo isključivo upotrebljava tako. U SP zapravo smatraju da se oblik *bajrak* u srpskom jeziku rijetko upotrebljava, zato se preporučuje *barjak*. U HP nema ove riječi, ali ima polusloženica *alaj-barjak*. Dakle, isto kao i u SP. Svi pravopisci preporučuju *Bajram*, s tim što srpski ne isključuju ni oblik *Barjam*, mada kažu da je *Bajram* bolje nego *Barjam*.

Izuzetno, u bosanskome jeziku "najčešća je geminacija (udvajanje) sonanata u riječima orijentalnoga porijekla prema izvornom izgovoru u arapskom. Geminacija u bosanskome jeziku ima dugu tradiciju. Ona je postala jedna od tipičnih oblika njegovoga glasovnog sistema. Geminacija se javlja dosljedno u riječima vezanim za islam, muslimanske vjerske obrede i uopće islamski način života. To je zato što se uvažava izvorni izgovor iz arapskog jezika, odnosno jezika Kur'ana".⁴⁸⁷ U BP nalazimo: *mašallah*, *Allah*, *Džehennem*, *Muhammed* / *Muhamed*; u SP *mašala(h)*, HP i SP *Alah*, *džehenem*. Međutim, u BP nalazimo udvojene i neke druge suglasnike: *alejhissem*, *Mekka* / *Meka*, *muezzin* / *mujezin*; u SP *alejhi-selam*, *Meka*, HP *mujezin*.

Leksički spojevi, odnosno spojevi riječi, tj. jedinice nastale od dviju (katkad i više) riječi, pišu se spojeno, s crticom ili odvojeno. Po tome se razlikuju složenice, polusloženice i izrazi ili sintagme. Međutim, neki spojevi ili sprege riječi dobijaju karakter složenice, ali u većoj ili manjoj mjeri zadržavaju karakter posebnih riječi što uvjetuje raznolika kolebanja i neujednačenosti u pravopisnoj praksi i običaju, pa i u samoj pravopisnoj normi. Zato je u svim pravopisima prisutno dvojako pisanje nekih turcizama, neke smatramo opravdanim, a za neke nema dovoljno opravdanja.

Epiteton koji se izgovara i piše iza imena svakog vjerovjesnika (pejgambera) BP normira na dva načina, kao jednu riječ *alejhissem* i kao polusloženicu *aljehis-selam*. Odgovor na pozdrav *selam alejk* BP također normira na dva načina, kao polusloženicu *alejkumus-selam* i kao dvije riječi *alejkumu selam* (*i vama mir!*). U SP to su samo polusloženice: *alejhi-selam*, *alejkum-selam*. Ali, toliko poznata iz narodnih pjesama *čekrkli-čelenka* u BP je polusloženica, u SP to su dvije posebne riječi. Jedna je riječ u BP i HP *rahatlokum*, u SP *ratluk* i *rahat-lokum*. U BP se piše *reisul-ulema*, u HP i SP se rastavlja na tri komponente *reis-ul-ulema*.

Razlike postoje i kod upotrebe velikog slova. Naprimjer, u BP imenica *kijamet*, u prenesenom značenju, piše se malim slovom, a kao vlastita velikim *Kijamet* (*Kijametski dan*). U HP i SP navedeni su samo oblici s malim slovom (u HP u značenju *oluja*).

⁴⁸⁷ Dž. Jahić, S. Halilović i I. Palić, *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica, 2000, 114-115.

Kao što se može vidjeti, autor BP za veliki broj turcizama nudi dubletne fonetsko-fonološke forme. To dolazi otuda što su oba navedena fonemska lika prisutna u bosanskom jeziku još od davnina. Ovo se naročito tiče riječi u kojima su prisutni vokali i konsonanti koji nisu isti u turskom (perzijskom i arapskom) i bosanskom jeziku, i riječi koje su se već razlikovale u samom izvorniku na relaciji dijalekatsko-književno, ili su razlike uvjetovane postojanjem razlika u samim dijalektima jezika izvornika, kao i riječi koje su posuđivane u više navrata.

Riječi preuzete iz jednog jezika pored transfonemizacije podliježu i procesu transmorfemizacije.⁴⁸⁸ Prirodno je očekivati da je proces morfološke adaptacije uglavnom podudaran u bosanskom, hrvatskom i srpskom standardnom jeziku. Međutim, nije baš tako. I na ovom planu bilježimo određene razlike.

Neke turcizme BP normira u jednom rodu, SP u drugom, npr.: *akča* je u BP ž.r., a u SP s.r. - *akče*; imenica *čekmedža* u BP je ž.r. u SP s.r. - *čekmedže*; u BP *karavan* je m.r., u SP također, ali nas SP obavještava da se u hrvatskosrpskom jeziku ova imenica upotrebljava u ž.r., mada je autori hrvatskog pravopisa ne navode (možda će je navesti neki potencijalni autori hrvatskosrpskog); u BP *keča* i *keče* je ž. i s. roda, u SP samo ž. - *keče*; u BP i HP *đuveč* je m.r., ali u HP može biti i s.r. - *đuveče*.

Na gramatičkom planu postoje i razlike kada je broj u pitanju. U BP navodi se jedninski oblik, npr. *dozluk*, u HP i SP množinski - *dozluci* (u HP uobičajena napomena da je bolje *načare*).

Razlike bilježimo i kada se radi o pojedinim padežnim oblicima turskih riječi u našim jezicima. U BP genitiv mn. nekih imenica može imati *nepostojano a*, ali se iste te imenice mogu upotrebjavati i bez *nepostojanog a*: *čikama / čikmi* (: *čikma*). U SP takve imenice obavezno imaju *nepostojano a*: *čikama*.

U nominativu mn. neke imenice se ponašaju sasvim u skladu pravila našega jezika. Tako imenica *ćurak* u BP ima kraći i duži oblik *ćurci* i *ćurkovi*, u SP samo kraći.

Riječi našega jezika izvedene od turskih riječi često imaju različite sufikse, naročito etnici. Tako je u BP *Tuzlak*, u HP *Tuzlak* i *Tuzlanin*, u SP *Tuzlak* (ređe *Tuzlanin*).

Štošta se promijenilo u ovim pravopisima, odnosno jezicima, čak i veoma poznati likovi pretrpjeli su određene promjene: u BP i HP *Alija* je *Đerzelez*, u SP *Đerđelez*; u BP je *Nasrudin-hodža*, u HP *Nasredin-hodža*, u SP *Nasradin-hodža*.

U bosanskom, hrvatskom i srpskom standardu neke razlike su nastale i zbog toga što su se današnji pravopisci jasno odredili prema nekim stranim riječima koje su se različito upotrebljavale na našim prostorima. Naime, poznata je činjenica da su se naša narodna pjesma i mnogi štokavski govori povelili za turskim izgovorom riječi *Madžar*, *Madžarska*, *madžarski* itd. Ali "štokavski govori koji su bliže samim Madžarima usvojili su približno madžarski izgovor, pa se prema tome piše i izgovara Mađar, Mađarska", piše Ljudevit Jonke još 1965. godine u svojoj knjizi *Jezik u teoriji i praksi*,⁴⁸⁹ i zaključuje da su zbog velike proširenosti oba izgovora književna, ali se u jednom tekstu mora upotrebljavati samo jedan. Bosanski i hrvatski pravopis i danas dopuštaju oba oblika, a autori novog srpskog pravopisa u T 88. kažu da je varijanta sa *dž* starija (ne kažu čija je) i da je zastarjela, "dok je lik sa *đ* običniji i bliži izvornom mađarskom izgovoru".(166). U Rječniku uz riječ *Mađarska* stoji u zagradi "(starije *Madžarska*); prednost treba davati mlađoj varijanti sa *đ* jer je običnija i bliža izvornom izgovoru".

Sasvim na kraju dodat ćemo još jednu napomenu. BP, iako ima puno turcizama, često neke ne preporučuje za upotrebu, ali ih zato nalazimo kao sasvim "normalne" u SP. Naprimjer, BP ne preporučuje riječ *ćeten* nego *lan*, ali u SP ova se riječ navodi bez ikakvog

⁴⁸⁸ V. R. Filipović, *Teorija jezika u kontaktu / Uvod u lingvistiku jezičkih dodira*, JAZU, Školska knjiga, Zagreb, 1986.

⁴⁸⁹ Znanje, Zagreb, 267.

ograničenja. No, i jedan i drugi imaju *ćeten–halvu*, odnosno *ćeten–alvu*. Da se ne dobije kriva slika kako BP forsira turcizme, moramo napomenuti da se autor BP ne zalaže po svaku cijenu za turcizam, ponekad ga i zabranjuje, npr., umjesto *parče* preporučuje *komadić*, isto je i u HP. Ali se u srpskom jeziku normalno dopušta upotreba ove riječi, bez ikakvog ograničenja.

Pravopis bosanskoga jezika Senahida Halilovića, odnosno njegov rječnik, sadrži brojne turcizme i razrješava brojne ortografske dileme u vezi sa njima. Lista nije konačna, što ne znači da je neće upotpuniti neki budući pravopisci, i eventualno dati neka druga rješenja. Autor BP dao je za sada svoja rješenja, unatoč veoma složenoj jezičkoj situaciji u nas. U opravdanost, odnosno neopravdanost takvih rješenja teško je zalaziti. Autor(i) pravopisa imao(li) je(su) pravo na izbor.

SUMMARY

TURKISH ORIGINS IN THE ORTHOGRAPHY OF BOSNIAN LANGUAGE

Hasnija Muratagić-Tuna

In the orthography of bosnian language there is a large number of turkish origins. We have also consideret and oriental origins as well. Comparing them to the orthography of serb and croat language we have noticed numerous differences of its number as well as different way of writing techniques

DİL VE KÜLTÜR İLİŞKİSİ (BOSNA'DA TÜRK DİLİ ÖĞRETİMİNDEKİ YERİ)

Prof. Dr. Kerıma FİLAN
Bosna-Hersek

Kültür ve dil kavramlarının birbirleriyle sıkı sıkıya ilişkili ve bağılı olduğu bilinmektedir. Kültür ile dil arasında olan ilişkiler, iki ayrı açıdan düşünülmüştür. Bir görüşe göre bir milletin dili, kültür tarafından tayin edilir, başka bir deyişle dil, kültürü yansıtır. Diğer bir görüşe göre ise, dil kültürü tayin eder veya ona şekil verir.⁴⁹⁰ Bu görüşlerin birini benimseyip benimsememekten çok dil ile kültür arasında karşılıklı ilişkilerin varolmasını kabul etmek önemlidir. Herhangi bir milletin konuştuğu dil, onun kültürünün bir unsurudur. Bir yandan, milletin en ince duygu ve düşüncelerini ifade eden dile topyekün kültürün etki ettiği gibi, öte yandan dil kültürün gelişmesinde önemli rol oynar.

Tarihin seyri içinde farklı milletlerin temasta bulunmasının doğal sonucu, kültürleriyle dillerinin karşılıklı etkileşimidir. Bu tür tarihi gelişimler çerçevesinde Türklerin Balkan halklarıyla geçmiş yüzyıllardaki teması, o dönemlerde o bölgede yaşanan farklı kültürlerin Türk kültürüyle az ya da çok karşılıklı etkileşime yol açmıştır. Türklerin Balkanlara gelmesiyle bu bölgeye yeni bir devlet sistemi, yeni bir kültür, yeni bir din ve yeni bir dil gelmiştir. Bu yenilikler, Balkanlar'da toplum, ekonomi, eğitim, kültür alanlarında büyük değişikliklere yol açmıştır.

Bu makalede Türk kültürünün, Balkanların Bosna bölgesinde bıraktığı bir dil unsuruna dikkat çekmek istiyoruz.

Bilindiği gibi Türk kültürü, Bosna bölgesinde yüzyıllar boyunca hazır bulunmuştur. Bu ise etkilerin sürekli olarak devam etmesini sağlamıştır. Türklerin beraberinde getirdikleri din ve gelenekler, başka bir deyişle Türklerin getirdikleri hayat tarzı, Bosna'da halkın nispeten büyük bir kısmı tarafından kabul edilmiştir. Böylece Türk kültürü, dinî ve eğitim kuruluşları başta olmak üzere hayatın çeşitli alanları yoluyla yerli halk arasında yayılmıştır. Türk kültürü önemli bir ölçüde benimsenmiş olduğu hâlde Türk dilinin, Bosna bölgesinde bir "lingua franca" niteliğini kazanmadığı, yerli halkın, ana dilini korumaya ve gündelik yaşayışta kullanmaya devam ettiği bilinmektedir. Öte yandan, Türk dilinin o dönemde Bosna bölgesinde bir kültür dili niteliğine sahip olduğu şüphesizdir. Osmanlı devletinin diğer bölgelerinde olduğu gibi, İslamî geleneklerle birlikte Bosna'ya Türkçenin yanı sıra Arapça ile Farsça girmiştir. Bunu kanıtlayan birçok yazılı armağanlar günümüze kadar ulaşmıştır. Türk dilinin konumu ise öteki Şark dillerinin konumundan önemli bir bakımdan farklıydı. Arapça ve Farsça din, bilim, eğitim gibi hayatın belli alanlarına sınırlı kalmışken Türkçe, bir yandan devlet kuruluşlarının dili olarak öte yandan zanaat ve ticaret gibi hayatın önemli kesimlerinde kullanılan dil olarak gündelik yaşayışta hazır bulunuyordu ve yerli halk arasında Türkçeye az ya da çok ihtiyaç duyuluyordu. Gerçi, Bosna bölgesinde Türkçenin, gündelik yaşayışta ne derecede kullanıldığı, yani yerli halk arasında ne derecede yaygın olduğu sorusuna bugüne kadar bir bilimsel yanıt ortaya konmuş bulunmamaktadır.⁴⁹¹ Şüphesiz bu soru çok etraflı bir araştırma ister. Burada ele aldığımız konu açısından ileri sürülmesi gereken husus şu ki Türklerle aynı dini, aynı gelenekleri ve belli bir ölçüde aynı hayat tarzını paylaşan yerli halk,

⁴⁹⁰ Peter I. Rose and Myron Glayer, *Sociology*, New York, Harper and Row 1977, s. 62. Nevin Güngör, *Kültür-Eğitim-Dil Görüşleri ile Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu*, Kültür Bakanlığı/1290, Kültür Eserleri/167, Ankara 1991, s. 62'ye göre verilmiştir.

⁴⁹¹ Bu konu ile ilgili farklı görüşler ortaya konulmuştur. Bazı durumlarda Türkçenin o dönemde Bosna'da yaygın olduğu söylenirken, bazı durumlarda ise halkın Türkçeye hakim olmadığı ileri sürülmektedir. Umarız ki bundan böyle bu konuya ilgi gösterilir, bilimsel bir çalışma çerçevesinde değerlendirilecektir.

ana dilini – Boşnakçayı – korumuştur. Yerli halk için Türkçe, bir “ikinci dil” olarak gündelik yaşamda Boşnakçanın yanı sıra varlığını sürdürmüştür.

Öte yandan, Türkçenin etkisi, hayatın her kesiminde hissediliyordu. Bunun en önemli göstergelerinden biri, Türkçe kelimelerin büyük sayıda Boşnak diline geçmiş olmasıdır. Türk kültürüyle birlikte gelen yenilikler, o zamana kadar bilinmeyen kavramları kendisiyle birlikte getirmiştir. Bu yeni kavramları karşılayacak Slav kökenli kelimelerin bulunmaması veya türetilmemiş olması yüzünden Türkçe kelimeler ve terimler Boşnak diline aktarılmıştır. Dilbilimi ifadesiyle, benimsenen yeni bir “gösterilen”le birlikte Bosnalı halkın konuştuğu dile onun “gösteren”i Türkçeden ödünç alınmıştır. Bunun yanı sıra yeni hayat tarzına geçiş, Slav kökenli karşılıkları var olan kelimelerin bile Türkçeden ödünç alınmasına sebep olmuştur. Diğer deyişle, bilinen bir “gösterilen” için “gösteren” ödünç alınmış, ana dilde var olan “gösteren”le birlikte yaşamaya devam etmiştir. Bu durum, ödünçleme işleminin dilbilimsel (lenguistik) sebeplere dayandığı gibi dildışı (extralenguistik) sebeplere de dayandığını göstermektedir.

Bilindiği gibi, Slav dilleri, yapıları bakımından Türkçenin yapı ve işleyişi ile bağdaşmayan dillerdir. Bu yüzden ki Türkçenin, Slav dilleri üzerine olan etkisi, ses, şekil ve cümle alanlarında güçlü bir şekilde kendini göstermemiştir. Türkçenin etkisi, aslında, Slav dillerinin söz varlığında görülmektedir. Ödünçlenen ögeler – kelimeler, terimler ve sınırlı sayıda ekler – Slav dillerinin özünü “zedeleme” tehlikesini taşımıyorlardı. Bunlar, girdiği dilin söz varlığında yerini bulup bu yeni dil sistemi içinde yaşamaya devam etmişlerdir. Bir görüşe göre, bu yüzden ki Türkçe kelimelerin, Slav dillerine, böylece Bosna’da konuşulan dillere büyük sayıda girmesi, genel olarak, hoş görü ile karşılanırdı.⁴⁹² Nihayet Türkçenin, Bosnalı halkların konuştukları dilleri üzerine olan etkisinde zamanın da önemli bir rolü vardı.

Türklerin Balkanlardan çekilmesiyle, Türk kültürünün, dolayısıyla Türk dilinin de, doğrudan etkisi ortadan kalkmıştır. Bu tarihî olayların ardından kalan kültür unsurları ise, Boşnaklarda başta olmak üzere halk arasında az ya da çok yaşamaya devam etmiştir. Boşnaklarla birlikte bir arada yaşayan öteki halklar ise, bu unsurları kendi hayat tarzlarında doğrudan benimsemedikleri hâlde en azından onlara yabancı kalmamışlardır. Belki de Türklerden varis edilen kültür unsurlarından Bosna’da yaşayan halklar arasında en çok ortakça paylaşılanı, Türkçeden ödünç alınmış kelimelerdir.⁴⁹³

Bugün Bosna ve Hersek’te konuşulmakta olan dillerin⁴⁹⁴ söz varlığında Türkçeden ödünç alınmış kelimeler, yerel deyişle “turcizmi”, önemli bir tabakayı oluşturmaktadır.⁴⁹⁵ Bu kelimelerin günümüz dillerindeki kullanımı şu şekilde değerlendirilebilir.

Türkçe kelimelerin bugünkü kullanımı, iletişim sürecini gerçekleştirmekte olan konuşucunun bazı özelliklerine bağlıdır. Etkenler arasında konuşucunun eğitim seviyesi, milliyeti, yaşı, bunun yanı sıra geldiği sosyal kesimi ve coğrafi alanı yer almaktadır.⁴⁹⁶ Sıralanan bu extralenguistik koşullar, Türkçeden alınmış bütün kelimeleri aynı şekilde etkilemez. Bu bakımdan, onları en az dört gruba ayırmak mümkündür.

Bunlardan birinci grupta, Slav kökenli karşılıkları bulunmayan, dolayısıyla Bosna ve Hersek’te konuşulan standart dillerin vazgeçilmez bir parçasını oluşturan Türkçe kelimeler yer almaktadır. Bunlar, ana dili Boşnakça, Hrvatça veya Srpça olan vatandaşlar tarafından bilinip gündelik yaşamda yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu grubu temsil eden birkaç örnek

⁴⁹² Remzija Hadžiefendić, “Turcizmi u funkciji...”, s. 200.

⁴⁹³ Bu kelimelerin büyük bir sayısı Arapça ve Farsça kökenlidir, bir kısmı da Yunanca kökenlidir. Yalnız bunların dilimize Türkçe vasıtasıyla geçmiş olması sebebiyle bölgemizde yayımlanan çalışmalarda ‘turcizmi’ terimi alışkanlık kazanmıştır. Bu yüzden biz de bu makalede ödünçlenen kelimelerin kökünü ikinci planda bırakarak Türkçe kelimeler kavramını kullanmaktayız.

⁴⁹⁴ “Bosna’da konuşulan diller” ifadesiyle Bosna ve Hersek’te yaşamakta olan Boşnak, Hrvat ve Srp halklarının konuştukları ana dillerini, Boşnakça, Hrvatça ve Srpçayı kastetmekteyiz.

⁴⁹⁵ Remzija Hadžiefendić, “Turcizmi u funkciji...”, s. 201.

⁴⁹⁶ Hanka Glibanović-Vajzović, “O turcizmima u...”, s. 143.

verelim: *badem*, *čarapa* (>çorap), *čekić*, *čizme*, *ćup* (>küp), *fenjer* (>fener), *katran*, *kesten* (>kestane), *kreč* (>kireç), *sapun* (>sabun), *top*, *tepsija* (>tepsi), *turpija* (>türpü).

İkinci grupta Slav kökenli karşılığı var olan Türkçe kelimeler yer almaktadır. Konuşucunun, iki eş anlamlı kelimelerden Slav kökenli ya da Türkçe kökenli olanı mı kullanacak, onun geldiği dil topluluğuna bağlıdır. Bu gruptaki Türkçe kelimeler Boşnaklar arasında hâlen yaygın olarak kullanılmaktadır. Bir kaç örnek verelim: *bakšiš* (>bahşış), *bašta* (>bahçe), *čaršaf*, *čoban*, *durbin* (>dürbün), *džigerica* (ciğer), *ekser*, *kajsija* (>kayısı), *kašika* (>kaşık), *kat*, *makaze* (>makas), *mušterija* (>müşteri), *pamuk*, *peškir* (>peşkir), *sanduk* (>sandık), *sirće* (>sirke), *šećer* (>sirke).

Üçüncü gruba, değişen hayat koşulları sebebiyle kullanım sıklığı düşük olan kelimeler alınabilir. Bu grup kelimelerle ilgili olarak iki durumun ileri sürülmesi gerekir. Birincisi: bunların Slav kökenli karşılıkları bulunmamakta. İkincisi: bunlar standart dillere dahil edilmişlerdir. Örnek olarak bugünkü hayat koşulları sebebiyle Boşnakçada olduğu gibi Türkçede de nadir rastlanan ya da sadece belli durumlarda kullanılan *đerđef* (>gergef) veya *mangala* (>mangal) kelimelerini gösterebiliriz. Bu örneklerin yanı sıra Türkiye Türkçesinde yaygın olarak kullanılan *čakšire* (>çakşır), *đugum* (>güğüm), *ibrik*, *saz* gibi kelimeler, Bosna halklarının dillerinde anlam daralmasına uğrayıp bugün kullanımda nadir rastlanmaktadır. Bu gruba alınan kelimeler, standart dillere dahil edildikleri hâlde konuşucunun bilincinde bulunmayabilirler. Diğer deyişle, konuşucu gösterileni bilmediği durumda göstereni de bilemeyecektir.

Dördüncü gruba, kullanımdan çıkıp dilin arkaik öğeleri olarak bilinen Türkçe kelimeleri toplamak mümkün. Bunların Slav kökenli karşılıkları standard dilde yer almaktalar, Türkçe kökenli eş anlamları ise “supstandard”olarak nitelendirilmektedir. Meselâ: *avlija* (>avlu), *baksuzluk* (>bahtsızlık), *bećar* (>bekâr), *bošća* (>bohça), *ćeif* (>keyif), *dembel* (>tembel), *dert*, *dušmanin* (>düşman), *fukara*, *hasta*, *hevta* (>>hafta), *kapija* (>kapı), *kavga*, *mahala* (>mahalle), *mejhana*, *pazar* (>pazar yeri anlamında), *raf*, *sokak*. Yalnız, belli sosyal ve kültür özelliklerine işaret eden bu tür kelimeler, üslûp açısından belirtili (marked) olarak kabul edilir. Bunlar, farklı bir üslûp kalitesi sağlayarak dilin niteliğine olumlu katkıda bulunmaktalar. Bu sebeple onların yazı dilinde önemli bir rolü vardır.

Günümüze kadar yapılan çalışmalarda, Bosna halklarının dillerinde 10.000 kadar Türkçe kelimenin bulunduğu tespit edilmiştir. Bunlardan sekiz bini, bilim dünyasında iyi bilinen Abdulah Škaljić tarafından hazırlanmış *Turcizmi u srpskohrvatskom-hrvatskosrpskom jeziku* (Srpça-Hrvatça dilinde Türkçe kelimeler) başlıklı sözlükte toplanmış bulunmaktadır. Geri kalan iki bini, *Orijentalizmi u književnom djelu – Lingvistička analiza* (Edebî eserlerde Şark dilleri kökenli kelimeler– Dilbilimsel inceleme) başlığı altında 1999 yılında yayımlanmış çalışmada dizilmiş bulunmaktadır.⁴⁹⁷ Bu iki eserle ilgili olarak ileri sürülmesi gereken husus şu ki Škaljić’in Sözlüğünde yer alan kelimeler, genel olarak, Boşnakların sözlü edebiyatından ve kısmen konuşma dilinden derlenmiştir. Buna karşın, ikinci kitapta toplanan Türkçe kelimeler, Bosna ve Hersek’te iki dünya savaşı arasında Boşnak, Hrvat, Srp ve Yahudi yazarları tarafından kaleme alınmış edebî eserlerden derlenmiştir. Bu iki değerli çalışmanın gösterdiği gibi, Bosna ve Hersek sözlü ve yazılı edebî ürünlerde Türkçeden ödünç alınmış kelimelere çok rastlanmaktadır.

⁴⁹⁷ Bu çalışma, 80’li yıllarda Bosna ve Hersek’in Saraybosna şehrinde Dil Enstitüsü tarafından yürütülmüş projelerden birinin çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. (a.g.e., s. 9) Hanka Vajzović tarafından hazırlanan bu çalışmada, edebî eserlerden derlenen Türkçe kelimeler, ses, şekil, cümle ve anlam bilgisi açısından ele alınarak incelenmiştir. Çalışmanın sonunda derlenen bütün kelimeler dizilip anlamlarıyla etimolojileri verilmiştir.

Bu durumu göz önünde bulundurarak makalemizin devamında biz, Türk kültüründen varis edilen bu öğeler (Türkçe kelimeler) ile Bosna ve Hersek'te bugün sürdürülen Türkçe öğretimi arasında nasıl bir ilişki kurulabilir konusuna değinmek istiyoruz.⁴⁹⁸

Türkçe derslerinde geçen Türkiye Türkçesi kelimeleri arasında, doğal olarak, Bosna'da konuşulan dillerin söz varlığında yer alan Türkçe kelimelere de rastlanmaktadır. Fakat işin ilginç yanı, bu tür kelimeleri öğrenciler, genel olarak, zor tanıyabilirler.

Bunun başlıca sebebi, öğrencinin ana dilinde yer alan bu alıntı kelimelerin, Türkiye Türkçesindeki biçimlerine göre bir takım fonetik farklarını göstermesindedir. Daha nadir olsa da anlam bakımından gösterilen farklar da söz konusudur. Slav dillerine yüzyıllar önce giren bu kelimeler, o zamanki biçimleri ve anlamlarıyla alınmıştır. Bunların bir kısmı, o dönemin yazı dili yoluyla girdiği hâlde büyük bir kısmı konuşma dilinden alınmıştır. Konumuz bakımından göz önüne alınması gereken husus, konuşma dili yoluyla ödünçlenen kelimelerin, aslında, bölgede, yani Balkanlar bölgesinde konuşulan Türk ağızlarından alındığıdır. Nitekim bu özelliğe Türkoloji çalışmalarında daha önce dikkat çekilmiştir. Alıntı kelimelerden, girdiği dilin sistemine uygun olanları özgün biçimini korumuştur, uygun olmayanları ise, ufak ya da büyük ses ve şekil değişmelerine uğramıştır. Öte yandan zaman içerisinde Türkçenin bünyesinde, bu dile özel bir takım değişmeler gelişmiştir. Dolayısıyla Slav dillerinde varlığını sürdüren Türkçe kelimelerin, Türkiye Türkçesinde kullanılanlardan biçim bakımından farklı olmaları, dil gelişmelerinin doğal neticesidir. Buna örnek olarak Türkçenin *düğme* kelimesini gösterebiliriz. Öğrenci, Türkçe yazılmış bir metinde bu kelime ile karşılaştığı zaman onun ile ana dilindeki *dugme* biçimi arasında bağlantı kurmayı düşünmüyerek elini hemen sözlüğe uzatıp *düğme* kelimesinin anlamına bakıyor.

Öğrencinin bu tür kelimeleri tanınamamasının ikinci bir sebebi, bunları Boşnakçanın söz varlığı olarak algılanmasındadır. Bu durum, yukarıda verdiğimiz sınıflandırmanın birinci ve ikinci grubunda yer alan bütün kelimeler için geçerlidir. Nitekim, yüzyıllardan beri Boşnakçada, Hrvatchada, Srçada yaşayan ve gündelik hayatta yaygın olarak kullanılan bu öğeler, konuşucunun bilincinde “yabancı” kavramıyla bağdaşmazlar. Bunlar ana dilin söz varlığı olarak algılanır.

Bu durumun karşısında Türkçe okuyan Boşnalı öğrencinin, bu tür kelimeleri tanıması ve onlar hakkında bilgilere sahip olması, genel kültür ve eğitim açısından yararlıdır diye düşünmekteyim. Hemen belirtmeliyim ki öğrenciler, ortak kelimelere ilgi gösteriyorlar, belki de beklediğimden çok.

Bir deneme yapmak amacıyla Boşnakların sözlü edebiyatı Antolojisinden aldığım bir destan ve günümüzün Boşnak yazarlarından Irfan Horozović'in üç kısa öyküsünü öğrencilere verip Türkçe kökenli kelimeleri tespit etmelerini istedim.⁴⁹⁹ Bu sefer öğrenci, ana dilinden hareket ederek ve öğrenebildiği Türkçe söz varlığına dayanarak ana dilindeki Türkçe kelimeleri daha kolay tespit edebilir.

⁴⁹⁸ Sarajevo Üniversitesinde sürdürülen Türkçe öğretimi, Türkiye Türkçesine yönelik olup dil bilimi ilkelerine dayanmaktadır. Esas ders kitabımız sayın Prof. Dr. Ekrem Čaušević'in hazırladığı *Gramatika suvremenoga turskog jezika* (Türkiye Türkçesinin Grameri), Zagreb 1996. Bunun yanı sıra yabancı dillerde yazılmış Türkçe gramer kitaplarından da faydalanıyoruz. Türk dilinde olan gramer kitapları, üçüncü ve dördüncü sınıf öğrencilerine tavsiye edilir. Öğrencilerin büyük çoğunluğunu Türkçe konuşmayan Bosna ve Hersek vatandaşları oluşturmaktadır. Söylemeliyiz ki son bir kaç yıl içinde Türkiye'de bulunup Türkçe öğrenen öğrenciler ve Türkiye'den gelip Bosna ve Hersek'te yaşayan Türk vatandaşların bir sayısı üniversitemize girmiş bulunuyor. Gene de bu Türkçe bilen öğrencilerin sayısı toplam sayının ancak % 10'unu oluşturmaktadır. Bu sebeple, üniversitemizdeki Türkçe öğretimi alfabeden başlayarak dört yıl içinde devam etmektedir. Ülkemizde sürdürülen Türkçe öğretimiyle ilgili bu kısa bilgileri verdikten sonra esas konuya geçmek istiyorum.

⁴⁹⁹ Kullanılan metinler şöyledir: Đenana Buturović, *Antologija bošnjačke usmene epike*, “Gazi Husrev-beg vodi svatove u Stambol”, Alef, Sarajevo 1997, s. 87-111. Esad Duraković, *Antologija bošnjačke pripovijetke XX vijeka*, Alef Sarajevo 1995, s. 419-431.

En kolay tanınanlar arasında Türkiye Türkçesinde ve öğrencinin ana dilinde aynı fonetik özelliklerini gösteren ve aynı anlamları taşıyan kelimeler oldu. Meselâ: *akşam, at, bayrak, cep, demir, haber, hayr, hayvan, hizmet, ibrik, kadifa, kahva, kavga, konak, mavi, padişah, pencere, rezil, sabah, saray, selâm, sokak, sultan, yazıya* (>yazı), *zurna*. Göz ardı edilmemesi gereken bir husus şu ki sayılan bu kelimeler Türkiye Türkçesinde yaygın olarak kullanılır, yani dördüncü sınıf öğrencisinin Türkçe derslerinde öğrenebildiği kelimelerdir. Dolayısıyla ana dilinde sık rastlamadığı hâlde, öğrenci, bu tür kelimeleri tespit etmesinde zorluk çekmiyor. Hatta, *cep, ibrik, kadifa, kahva, sultan* kelimeleri dışında yukarıda verilenlerin çoğu, öğrencinin ana dilinde substandard dilin kelimeleridir.

Kolayca tanınıp tespit edilen kelimeler arasında, bir takım ses değişmelerini gösteren kelimeler var. Bunlar, Bosna'da "supstandart"ta yer aldıkları hâlde bu bölgede bugün bile nispeten sıkça duyulabilirler, meselâ: *avliya* (>avlu), *bakšiš* (>bahşış), *čador* (>çadır), *daidza* (>dayı), *dova* (>dua), *dušek* (>döşek), *dušmanin* (>düşman), *gazija* (>gazi), *kandžija* (>kancı), *kapija* (>kapı), *lakrdija* (>lakırdı), *merdevine* (>merdiven), *mejdan* (>meydan), *odaja* (>oda), *sanduk* (>sandık), *šehar* (>şehir).

Bunların yanı sıra *alaybeg, asker, bayraktar, beg, çauş, dabalhana, ferman, haznadar, mekterhana, paşa, spahiya* (>sıpahi), *telal, timar-tefterdar, topuz, vezir, yamak* gibi aynı ses ve anlam özelliklerini koruyan tarihi terimleri öğrenciler kolayca tespit edebildiler.

Öte yandan Türkiye Türkçesinde yeni anlamlara bürünen fakat Boşnakların sözlü edebiyatında eski anlamlarını taşıyan kelimelerin algılanmasında öğrenci zorluk çekiyor. Böylece *çelenk, ocak, surudzija, tatar, yedek* gibi kelimelerin etimolojik açıdan Türkçe olduklarını bilen öğrenci, bunların metnin içindeki anlam bakımından olan işlevlerini tespit etmekte takılıyor. Kendisi, *sürücü* kelimesinin "motorlu taşıt süren kimse, şöfer" anlamını biliyor, ancak bunun aynı zamanda "hayvan, at arabasını süren kimse" anlamına da geldiğini düşünemiyor. Benzer bir durum *yedek* kelimesinde görülmüştür. *Yedek anahtar, yedek parça* gibi isim tamlamalarından *yedek* kelimesinin anlamı ve kullanımını öğrenen öğrenci, bunun aynı zamanda "hayvanı yedeğe alan ip, yular" anlamına geldiğini bilmiyor.

Nihayet öğrencilerin zor tespit edebildikleri örneklerle işaret edelim. Bunları şu şekilde gruplandırmak mümkün:

- *mahrma, murtat, şevak* gibi Türkiye Türkçesinde ya kullanımdan düşüp ya da eski sayılan kelimeler.

- günümüzün hayat koşulları nedeniyle ya da günümüzün Türkçe metinlerinde yaygın olmayan aynı zamanda ses ve şekil bakımından öğrencinin ana diline uygun olan kelimeler, meselâ: *hurç, raht srma*.

- ses değişmelerine uğramış kelimeler: *buljukbaša* (>bölükbaşı), *čejif* (>keyif), *čuhejlan* (>küheylan), *dorat* (>doru at), *hiyanet* (>ihanet), *kurşum*.

İsim türü bir Türkçe kelimenin, "yapmak/etmek" anlamındaki Slav kökenli *učiniti* fiiliyle bir araya getirilip türetilen fiiller öğrencilere, esasında, yabancı geldiler. Bunların bir kaç örneğini verelim: *asi učiniti, hazur* (>hazır) *učiniti, idaru učiniti, ilum* (>ilm) *nauciti, kayil učiniti, surgun* (>sürgün) *učiniti*. Bu örneklerin arasında Türkçe kelime üzerine bir Slav ekinin getirilmesiyle türetilen fiiller de yer alırlar, meselâ: *harčiti* (>harcamak), *osejriti* (>seyretmek). Nitekim, bu tür türemeler artık öğrencinin ana dilinde kullanılmamakta, sadece yazı dilinde, özellikle sözlü edebiyatta bunlara rastlanmaktadır.

Benzer bir durum, Türkçenin bir yandan *sırça* kelimesi, öte yandan *şık* kelimesi üzerine isimden sıfat yapan *-II* ekinin getirilmesiyle türetilen *srçali* ve *şikli* sıfatlarında da görülmüştür. Bu sıfatlar *srçali durbin* ve *şikli oda* (< şikli odaya) tamlamalarında geçmektedirlerdir.

Bosna'da konuşulan dillere Türkçeden ödünç alınmış kelimelerin özelliklerini öğrencinin anlayabilmesi ve doğru bir şekilde değerlendirebilmesi için Türkçe ile onun ana dili arasındaki etkileşimi öğrencilerin yararına anlatmak gerektiği kanaatindeyim. Böylece

öğrenci, ileride kendi kültürünün bilinçli olarak değerlendirilmesine katkıda bulunabilir. Öte yandan bu konunun Türkçenin tarihiyle doğrudan ilgili olması sebebiyle Türkçe öğretiminde bu dilin tarihine yer vermek gerektiğini de düşünüyorum. Ancak dilin tarihini anlayan öğrenci o dilin mantığını da anlayabilir.

Kaynaklar:

Adamović, Milan: “O poreklu srpskohrvatskih osmanizama”, *Južnoslovenski filolog* 30/1-2/, Beograd 1973, s. 229-236.

Filipović, Rudolf: *Teorija jezika u kontaktu*, Zagreb 1986.

Filan, Kerima: “Turska leksika u rječniku *Makbuli Arif Muhameda Hevaija Uskufija*”. *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke XXIII-XXIV*, Sarajevo 2005, s. 205-217.

Filan, Kerima: „Boşnakçada Türkçe Kelimeler – Fiiller Üzerine”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 2002/I, Ankara 2006, s. 29-39.

Glibanović-Vajzović, Hanka: “O turcizmima u srpskohrvatskom jeziku sa sociolingvističkog stanovišta”, *Književni jezik* 15/2, Sarajevo 1986, s. 141-147.

Güngör, Nevin: *Kültür-Eğitim-Dil Üzerine Görüşleri ile Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu*, Kültür Bakanlığı Yayınları 1290, Kültür Eserleri 167, Ankara 1991.

Hadžiefendić, Remzija: ”Turcizmi u funkciji imenovanja likova u ‘*Dervišu i smrti*’ i ‘*Na Drini ćuprija*’”, *Književni jezik* 13/4, Sarajevo 1984, s. 199-217.

Škaljić, Abdulah: *Turcizmi u srpskohrvatskom-hrvatskosrpskom jeziku*, “Svjetlost” Sarajevo 1985.

Vajzović, Hanka: *Orijentalizmi u književnom djelu – Lingvistička analiza*, Sarajevo 1999.

OSMANLI KIBRIS'INDA DEVRİMLER ÖNCESİ LATİN HARFLERİ

Dr. Mahmut İSLAMOĞLU
KKTC

Sayın başkan, değerli bilim adamları, muhterem konuklar,

Benim burada sizlere sunmaya çalışacağım belgelerin en önemlisi Hicri 1290 ve Miladi takvimle de 1874 yıllarında tersim edilmiş çok değerli bir Kıbrıs haritasıdır. Harita pek çok yönüyle ilginç ve değerlidir.

Her şeyden önce harf devrimlerinden yıllarca önce çizilmiş olmasına rağmen kusursuz bir Latin alfabesiyle yazılmış olması, o dönemin yerleşim birimleri hakkında ayrıntılı bilgiler içermesi ve de diğer özellikleri yanında haritanın günümüz haritaları kadar düzgün çizilmiş olması onun değerini bir o kadar daha artırmaktadır.

'Mühendishane-i Berr-i Hümayun'da (isim okunmuyor) 'nın marifetiyle Arz-u tersim kılınmıştır' ifadesinin yer aldığı bu haritanın bir fiziki harita olmayıp o dönemdeki yerleşim birimlerini, körfezleri ve burunları gösteren bir harita olduğu ilk bakışta anlaşılıyor. İngiliz döneminden günümüze yakın zamanlara kadar altı kazaya (ilçeye) ayrılan Kıbrıs Adasının, ki bunlar Lefkoşa, Mağusa, Leymosun, Baf, İskele (Larnaka) ve Girne'dir, sizlere burada sunduğumuz bu Osmanlı dönemi haritasında tam ondört ilçenin mevcudiyeti göze çarpmaktadır.

Yakın zamanlara kadar derken burada bir açıklama yapmayı uygun bulmaktayım. K.K.T.C yönetimi son yıllarda Güzelyurt ve Karpaz'daki bölgelerini de ilçe yaparak ilçe sayısını üçten beşe çıkarmıştır. Halen mevcut beş ilçe Lefkoşa, Mağusa, Girne, Güzelyurt ve İskele (yeni)'dir. Bunlar size sunduğumuz yeni K.K.T.C haritasında görülebilir.

Güneyde Rum kesiminde kalan toprakların idari bölünümünde herhangi bir değişiklik olmamıştır. Rum yönetimine kalan ilçeler Lefkoşa (güney kesimi), Lamaka (İskele), Leymosun (Limasol) ve Baf'tır.

Burada bahis konusu olan tarihi Osmanlı haritasında mevcut olan on dört ilçe (doğudan batıya) şunlardır:

1) Karpas İlçesi:

Günümüzde Karpaz diye telaffuz ettiğimiz sözcüğün son sesi 'z' değil 's'dir. Yani s-z değişimi göze çarpar.

2) Mağusa İlçesi:

Günümüzde de halkın ismini aynı şekilde söylediği Mağusa'nın o günlerde daha küçük bir alan kapladığı görülüyor.

3) Mesarya İlçesi:

Bu ilçe yukanda bahsedilen iki ilçenin batısında olup kuzey denizinden güney denizine kadar olan toprakları içine almaktaydı.

4) Değirmenlik İlçesi:

Mesarya'nın batısında yer almaktaydı.

5) Girne İlçesi:

Sonraki yıllara göre daha az toprağa sahip bu ilçenin haritada İsmi 'Girne' değil 'Gerinya' olarak Rum telaffuzuna yakın verilmekte.

6)Lefkoşa İlçesi:

Bu ilçe başkent Lefkoşa ve yöresindeki toprakları kapsamaktaydı.

7)Dağ İlçesi:

Adanın ortalarında dağlık yöreleri (Karlıdağ hariç) içine alan Trodos'un doğusunda bir ilçe.

8)Tuzla İlçesi:

Dağ ilçesinin güney doğusunda yer alan ve Osmanlının Larnaka değil de Tuzla ismiyle andığı bir ilçe. Bu haritada sadece ilçenin adı değil körfezin adı da Lamaka Körfezi olmayıp 'Tuzla Körfezi'dir. Tuzla ilçesinin batısında güney sahil şeridinde yer alan diğer önemli bir kent Leymosun veya Limasol diye adlandırdığımız bir yerleşim birimidir. O günlerde birkaç ilçeye ayrılan bu toprakların isimleri şöyledir:

9) Leymesun ve Piskobu İlçesi:

Günümüzdeki Limasol İlçesinin doğu bölümü ile Ağrotur Burnunu da içine alan bir ilçeydi.

10) Gilan ve Evdim İlçesi:

Leymesun ve Piskobu ilçesinin batısında yer alan bu bölge daha sonra İngiliz döneminde Leymosun'un üç nahiye merkezinden ikisini oluşturmaktaydı.

11) Baf ve Kökle (Kukla) İlçesi:

Gilan ve Evdim ilçesinin batısındaki toprakları içine almaktaydı.

12) Hrisofi İlçesi:

Baf ve Kökle ilçesinin kuzeyindeydi.

13) Lefke İlçesi:

Günümüzde Lefke kasabası ile Karlı Dağı içine alan topraklar bu ilçenin alanını oluşturuordu.

14) Omorfe İlçesi (Omorfo değil):

Bu ilçe günümüzde Omorfo veya Güzelyurt olarak anılmaktadır.

Özetleyecek olursak günümüzdeki daha az sayıdaki ilçeye mukabil Osmanlı döneminde ilçe sayısı ondörttür.

İdari taksimat yanında ilgi çeken bir diğer konu da özellikle bir kısım körfez ve burun adlarının günümüzden farklı olmasıdır. Elimizdeki belge eski ve yıpranmış olduğundan tümünü verme olanağımız yok. Okunabilen burun isimleri şöyledir;

Eski Harita

Yeni Harita

gibi

- 4)Aynapa Burnu
- 5)Ayayorgi Burnu
- 6)Eksiktir
- 7)Eksiktir
- 8)Doğan Bumu
- 9)Zevgari Burnu

- 10)Psori Burnu
- 11)Baf Burnu
- 12)Yok

- 1)Eksiktir Zafer Burnu
- 2)Eksiktir Kasa Burnu
- 3)Ayailya Burnu (Kutsal zeytin) Zeytin Burnu

Greco Burnu

Pile Burnu (Pile tek karma köydür)

Kiti Burnu

Dolos Burnu

Gata Burnu

Zevgari (İkiz) Burnu

Aspro Burnu

Yeni haritada yok

Drepanu Burnu (Eski harita bu burnu vermez sadece 'Ayayorgil der ve bir adacığı gösterir)

13)İkame Burnu Arnavut Burnu

(Günümüzde 'Akama Burnu' diye de bilinen bu buruna İkame Burnu1 dendiğı oradaki yanm adaya da Osmanlı 'İkame' adını vermişti.

14)Pomo Burnu Pomos Burnu

15)Kormagit (Kormajit) Bumu Koruçam Burnu

16)Yalusa Burnu Yassı Bumu

Körfezlere gelince Adanın doğusundan başlayarak şu körfezleri görürüz:

1)Mağusa Körfezi*

Günümüze kadar ulaşan 'Mağusa Kalesi' ayyıldızla İşaretlenmiştir.

2)Tuzla Körfezi:

Yeni haritada 'Larnaka Körfezi' olarak adlandırılan bu körfezde ünlü 'Larnaka' veya 'İskele' kenti yer alır. 1974 yılına kadar karma bir kent olan Larnaka kentinin yanıbaşında son derece kutsal bir mekan olan Hala Sultan Türbe ve Tekkesi bulunmaktadır.

Hala Sultan: Peygamberimiz Hz.Muhammed1 in 'Ümmü Haram' yani 'Kutsal Anne' unvanı ile yücelttiğı en ünlü İslam yatırlanndandır (Peygamberimizin süt teyzesi olduğı rivayet edilir). Hz.Osman zamanında Hz.Muaviye deniz aşın ülkelere sefer izni alınca gönüllüler arasında kocası Übadet İbni Samit ile birlikte yaşının hayli ilerlemiş olmasına rağmen Hala Sultan da yer alır. Görevi askerlere moral vermek ve yaralıları tedavi etmek olan bu kutsal hanımın aynı zamanda dünyanın ilk hemşiresi olması gerekir.

Kıbrıs fethi esnasında bindiğı hayvandan düşerek boynu kırılmak suretiyle şahadet mertebesine ulaşan bu hanımın mezarı Adayı fetheden Türkler tarafından tamir edilmiş, 1760 yılında bugünkü türbe yapılmış, 1797 yılında bir tekke ve sonra da 1816 yılında Kıbrıs Muhassıh Seyit Mehmet Emin Efendi tarafından bir cami inşa edilerek tekkeye son şekli verilmiştir.

Ne kadar ilginçdir ki kentin adı da haritaya göre Larnaka değil 'Tuzla İskelesi'dir. Halk arasında İskele sahildeki kenti, Tuzla ise az içeride olan yerleşim birimini anlatırdı. Rumların Larnaka havaalanı Hala Sultan Tekkesi civarındaki Kıbrıs Türk Vakıf arazileri üzerine inşa edilmiştir.

3)Leymosun Körfezi:

K.K.T.C'nin çıkardığı yeni haritada 'Akrotiri Körfezi' diye adlandırılan bu körfeze yerli Türkler 'Ağrotur Körfezi' demektedir. Aynı haritada güney Kıbrıs'ta kalan bölgelerin isimleri maalesef Rum söyleyişine göre verilmekte olup büyük hataya düşülmektedir. Örneğın Osmanlı belgesinde 'Leymesun', günümüze kadar halk dilinde de 'Leymosun' ya da Limasol (ingilizce söyleyiş) diye bilinen kentin adının hiç alışılmamış bir biçimde 'Lemosos' olarak yer alması affedilecek türden hata değildir. Üstelik Leymosun kenti ve yöresinde Türk semtleri ve köyleri oralarının Türk yerleşim yerleri olduğunun kanıtıdır. Hatta günümüzde bir metropol haline gelen Limasol kenti doğuya yayılırken sahil şeridi üzerinde bulunan Esenköy (diğer adıyla 'Armenohor' veya 'Mutluyaka' (Muttayaka)) köyleri ile batıda Aşağı ve Yukarı Binatlı (Polemitya) köyleri ile yeni limana kadar uzanan ve çiftlikler bölgesi diye adlandırılan Türk yerleşim birimlerini adeta yağmalayarak muazzam bir kent haline gelmiştir. K.K.T.C. haritasının iyi yanlarından birisi bugün güney Kıbrıs'ta kalan ve Türklerin de eskiden yerleri

olan bölgelerin hem yabancı hem de Türkçe adlarını vermesidir. Kuzeydeki yer adlarının sadece Türkçe verilmesi de kanımca hatalıdır.

4) Piskobu Körfezi:

Çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu bir köyün ismi olan Piskobu (Rum ağzıyla Episkopi) aynı zamanda körfeze de ismini vermiştir. Türkler bu köye sonradan Yalova ismini vermişlerdir.

5) Hrisofi Körfezi:

Yeni haritada 'Khrysokhou' diye isimlendirilen körfeze halk 'Hrisofu' veya 'Hirsofu' demektedir.

6) Pendaye Körfezi:

Güzelyurt ilçe merkezinin batısında yer alan bu körfeze yeni haritada 'Güzelyurt Körfezi' denmektedir. Osmanlı'nın 'Pendayel' ismini o yöredeki bir köyden almış olduğu görülür.

Değinmek istediğim bir diğer önemli husus yerleşim birimlerinin, bilhassa büyük kentlerin adlarıdır. Başkent Lefkoşa'ya 'Lefkoşe' dendiği açıkça görülmektedir. Mağusa o dönemde de Mağusa olarak geçmektedir. Magosa değildir. Leymosun veya Limasol'un adı Leymesun'dur. Larnaka kentine her zaman Tuzla dendiği görülür. Gime kenti günümüzden farklı bir biçimde ve Rumca telaffuzuna yakın olarak 'Gerinya' diye verilmektedir. Trodos Dağına gelince Trodos olarak değil de Kıbnslı Türklerin son yıllara dek söyledikleri gibi 'Karlı Dağ' olarak verilmesi ilginç (Not: Adada her yıl kar yağan bir dağdır).

Bu haritanın bir diğer ilgi çeken özelliği de köy ve kentlerde yaşayan insanların dinini, milliyetini belirten simgeler kullanmasıdır. Örneğin halkı hep Türk olan yerleşim birimleri hilalle, Rumlarla meskun yerleri haçla ve karma olan köyleri de haçın üzerinde hilal bulunan simge ile vermesi bizlere eski günlerdeki iskan konularında hayli yardımcı olmaktadır. Yine bu işaretler eskiden Türklerle meskun kimi yerlerin sonradan Rum köyleri oluşunu da açıkça göstermesi açısından ilginçtir. Güney Kıbrıs'ta 'Koloş' ve kuzeyde Mutluyaka (İstilloz) ve Çatalköy bunlara örnek gösterilebilir.

Şu hususu da açıklamadan geçmemek lazım. Eski yıllarda Adanın tümünde yan yana ve kimi zaman da içiçe yaşayan Türkler ve Rumlar Kıbrıs olaylarından bilhassa 1974 yılından bu yana iki bölgede toplanmış bulunmaktadırlar. 2003 yılı baharında 29 yıl aradan sonra karşılıklı geçişlerin başlamasıyla Mayıs ayında ziyaret ettiğim güney Kıbrıs'taki Türk köy ve kentlerinde Türk kimliğinin yer yer yok edildiğini, yer yer de ihmalden kendiliğinden kayboldup gittiğini görmek beni son derece üzmüştür.

İkinci sırada yer alan ve Kıbrıs ile Doğu Akdenizdeki kimi toprakları gösteren bu eski Osmanlı haritasının tarihi maalesef belli değildir. Arap harfleriyle hazırlanan bu tarihi haritadaki bir kısım burun ve körfez adlarının latin harfli olan eski Osmanlı haritasına göre farklı olması dikkat çeker. Örneğin latin harflide "Ayailya Burnu" diye isimlendirilen buruna eski yazı ile olanda "Tarla Burnu" dendiği görülür.

Yine benzeri bir örneği de "Aynapa Burnu'nda" görmekteyiz. Latin harfli olanda "Aynapa Burnu" denirken Arap harfli haritamızda bunun adının "Poyraz Burnu" olarak verilmesi son derece ilginç. Latin harfli olan eski haritamızda "Ayayorgi Burnu" olana eski harflide "Keyni Burnu" adı verildiği görülür.

Latin harfli haritada "Tuzla Körfezi" adıyla anılan körfezdeki "Tuzla İskelesi" yerine eski harfli haritada "İskele-Marina" deniyor. Daha o yıllarda "marina" sözcüğünün dilimizde kullanılması hayli enteresan. Zamanımız dar olduğundan eski harfli haritamız Üzerinde fazla durmayacağız.

Son olarak şunları söyleyebiliriz. Esas konumuz olan Osmanlı haritasına baktığımız zaman daha o çağda Latin alfabesinin ne derece kusursuz kullanıldığını açıkça görmekteyiz. Bunu Mustafa Kemal'in 13 Mayıs 1914'te Sofya'dan Madam Corrine'e gönderdiği mektupla karşılaştırsak durum daha iyi ortaya çıkar. Mektup şöyle:

'Dünya insanlar idjin bir dari imtihandır. İmtihan idilene insanın here çuale mutlaka peke mouvafike djevabe vermesti mumqune olmayabilire. Fekat dochunmelidir qu heuquume djevabların heieti oumoumiyessindene hassil olan mouhassalaya gueure virilir...'

Yani günümüz Türkçesiyle aktaracak olursak,

'Dünya insanlar için bir dar-imtihandır. İmtihan edilen insanın her suale mutlaka pek muvafık cevaplar vermesi mümkün olmayabilir. Fakat düşünmelidir ki, bütün cevapların heyet-i umumiyesinden hasıl olan muhassalaya göre verilir.' (Atatürk ve Türk Dili: Belgeler, derleyen Prof. Zeynep Korkmaz)

Beni sabırla dinlemek zahmetine katlandığınız için hepinize teşekkür ederim.

EKLER:

- 1- LATİN HARFLİ ESKİ HARİTA
- 2- ARAP HARFLİ ESKİ HARİTA
- 3- K.K.T.C HARİTASI

BOSNA-HERSEK’TE YAYIMLANAN GAZETELERDE OSMANLI TÜRKÇESİ (1866 - 1902)

Mr. Neira ZACİNOVIÇ
Bosna Hersek

Bosna-Hersek’te beş gazete Osmanlı Türkçesinde çıkmıştır: “Bosna” gazetesi, “Gülşen-i Sarây”-“Sarajevski cvjetnik” gazetesi ve “Neretva” gazetesi Osmanlı döneminde, “Vatan” ve “Rehber” gazeteleri Avusturya - Macaristan İmparatorluğu döneminde çıkmıştır.

“Bosna” gazetesi 1865 yılında ilân edilmiş olan Bosna Vilâyetinin resmî gazetesi idi. Topal Osman Paşa olarak tanınan Şerif Osman Paşa Bosna Vilâyetinin ilk valisiydi ve onun gayreti sayesinde 1866 yılında Saraybosna’da ilk matbaa açılmıştır. Kurucusu İğnyat Sopron’dur ve içinde Bosna-Hersek’te ilk gazete olan “Bosanski vjestnik” adlı gazete bir süre Boşnakça olarak çıkmıştır. Daha sonra bu matbaanın adı “Saraybosna Vilâyet Matbaası” olmuştur. “Bosna” gazetesinin ilk sayısı 12 Muharrem 1293 - 26 Mayıs 1866 tarihinde çıkmıştır. “Bosna” gazetesinin yazarlarından Rifet İmamoviç, Salih Biogradliya, daha sonra Ebüzziya Tefkîr’tir. 1866 yılında bu matbaada “Gülşen-i Sarây” gazetesi özel gazete olarak çıkmaya başlamıştır. Bu gazetesinin sahibi ve yazarı Mehmet Şakir Kurtçehayîç’tir. Biyelo Polye - Ak Ova doğumlu ve Saraybosna devlet görevinde bulunmuş olan Mehmed Şakir Bosna’da eğitim görmüş ve geniş bilgisini kadı olan babasından da kazanmıştır. “Gülşen-i Sarây” gazetesinin son makalesinin altında “Mehmed Şakir” adı yazılmıştır. Bu gazete 1868 - 1872 yılları arasında çıkmıştır.

1876 yılında Hersek bölgesinde “Hersek isyanı” olarak tanınan Hristiyanların isyanı çıkmıştır. Bâb-ı Âlî’nin kararına göre Hersek Vilâyeti ayrı bir vilâyet olarak ilân edilmiştir. Mostar şehri bu vilâyetin merkeziydi. Mostar şehrinde Hersek Vilâyet Matbaası kurulmuş ve “Neretva” gazetesi Hersek Vilâyetinin resmî gazetesi olarak çıkmaya başlamıştır. Neretva Hersek bölgesinden akan ve üzerinde güzel Mostar köprüsü bulunan nehrin adıdır. Hersek Vilâyeti bir sene varlığını sürdürmüş, ardından kaldırılmıştır. Bundan dolayı “Neretva” gazetesi bir sene (1876) çıkmıştır.

“Bosna” gazetesi 1878 yılına kadar çıkmıştır. “Bosna”, “Gülşen-i Sarây”-“Sarajevski cvjetnik” ve “Neretva” gazeteleri büyük boyuttaki dört sayfada iki dilde basılmıştır: dış sayfaları Boşnakça olarak Kiril harfleriyle, iç sayfaları ise Osmanlı Türkçesinde basılmıştır. Gazetelerin başlığında üç tarih yazılmıştır: hicrî tarih, Batı takvimindeki tarih ve Rum takvimindeki tarih. Gazetelerde devamlı köşeler vardır: “Mevâdd-ı Husûsiyye” (Bosna Vilâyetine ait haberler), “Mevâdd-ı Umûmiyye” (Osmanlı Devletine ait haberler), “Havâdis-i Hâriciyye” (yurt dışına ait haberler), “İ’lânât” (İlanlar).

1878 yılı Bosna-Hersek tarihinde dönüm noktasıdır. Aya Stefanos Anlaşması ve Berlin Kongresinin kararlarına göre Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Bosna-Hersek’i işgal etmiştir.

Ancak Avusturya-Macaristan İmparatorluğu hükümeti Bosna-Hersek’te Osmanlı Türkçesindeki gazetelerin yayımlanmasına izin vermiştir. 1884 yılında Saraybosna’da “Vatan” gazetesi Osmanlı Türkçesinde çıkmaya başlamıştır. Bu gazete dört sayfada tümüyle Osmanlı Türkçesinde çıkmıştır. Gazetesinin yazarı Mehmed Hulusi’dir. Gazetenin son makalesinin altında “Mehmed Hulusi” adı yazılmıştır. gazetesinin başlığında üç tarih yazılmıştır: hicrî tarih, Batı takvimindeki tarih ve Rum takvimindeki tarih. “Vatan” gazetesi 1897 yılına kadar çıkmıştır. Bunun ardından “Rehber” gazetesi çıkmaya başlamıştır. “Vatan” gazetesi gibi dört sayfada Osmanlı Türkçesinde çıkmıştır. Bu gazetesinin yazarı da Mehmed Hulusi’dir ve gazetesinin son makalesinin altında “Sâhib-i imtiyâz: Mehmed Hulusi” diye yazılmıştır. Gazetede hicrî tarih ve Batı takvimindeki tarih yazılmıştır. “Rehber” gazetesi 1902 yılına

kadar çıkmıştır. Bundan sonra Bosna-Hersek'te Osmanlı Türkçesindeki gazeteler kesilmiştir. “Vatan” ve “Rehber” gazetelerinde devamlı köşeler vardır: “Havâdis-i Dâhiliyye”, “Havâdis-i Hâriciyye”, “İ'lânât”, “Şettâ”, “Muharrerât”.

Saraybosna doğumlu olan Mehmed Hulusi gazete makalelerinde görüldüğü gibi Vilâyet Vakıflar Komisyonunda müfettiş görevinde bulunuyordu. Bunun yanı sıra Avusturya-Macaristan İmparatorluğu yönetimi sırasında Bosna-Hersek'te Osmanlı Türkçesinde gazeteleri yayımlasıyla İslâm kültürü için hizmetlerinden dolayı İran şahında İran'ın en büyük unvanı olan “şîr ü hurşîd” unvanını kazanmıştır.

Bu gazetelerdeki makaleler çeşitli konularla ilgilidir: siyasî, askerî, hukûkî, iktisadî konular, yerel olaylar, çeşitli atamalar, kültür olayları, yurt dışına ait haberler, Eğitimle ilgili haberler gazetelerde de özellikle yer almıştır. Makaleler arasında okuyucu mektupları da bulunmaktadır. Bu mektuplar da Bosna-Hersek'in çeşitli şehirlerinden gelmiştir. Osmanlı döneminde Bosna Vilayeti yedi sancaktan oluşmaktaydı, bunlar: Sarây Sancağı (Saraybosna Sancağı), Bana Luka Sancağı, Travnik Sancağı, Izvornik Sancağı (merkezi Tuzla şehridir), Bihke Sancağı, Hersek Sancağı (merkezi Mostar'dır) ve Yeni Pazar Sancağı'dır. Bütün sancaklar ve içindeki kazalar gazete makalelerinde geçiyor. Gazetelerin çıkması nedniyle düşürülmüş tarih şiirleri de yayımlanmıştır: “Bosna” gazetesinin ilk sayısında ve “Rehber” gazetesinin ilk sayılarında. Gazete makalelerinde özel adlar geçiyor: yer adları, kişi adları, kurum ve kuruluş adları, eser ve yayın adları ve pek çok yerde bulunmaktadır. Bunlar göz ünün alınarak bu gazeteler Bosna-Hersek tarihi ve kültür tarihinin araştırılması için çok önemli kaynağı oluşturmaktadır.

Bu gazetelerdeki dili çeşitli yönlerden inceleyebiliriz: dili ses ve yazı açısından, yapı bilgisi, cümle bilgisi, söz varlığı ve üslûp açısından incelenebilir. Osmanlı Türkçesinin sınıflandırılmasına göre bu gazetelerdeki dil Yeni Osmanlı Türkçesidir - XIX yüzyılın ikinci yarısına ait dildir. Bundan dolayı makalelerin yeni harflere aktarılmasında günümüz Türkçesinin ses özelliklerini dikkate alıyoruz. Bu durum Arapça kelimeler, Türkçe kelimeler ve Türkçe eklerde açık görülmektedir.

Kelimelerin yapısında Arapça ve Farsça ön ekler ve son ekler, Arapça izafetler kullanılmış ve bunun yanı sıra Farsça tamlamalar ve zincirleme tamlamaları sıkça geçmektedir.

Gazetelerdeki söz varlığına gelince Arapça ve Farsça kelimeler büyük oranda kullanılmıştır. Batı kökenli kelimeler de bulunmaktadır (unvanlar, nişanlar, araçlar, para birimleri vb.). Hatta bazı yerlerde Boşnakça kelimeler kullanılmıştır: işlive - erik, kukuruz - mısır, osmak - bir ölçü birimi, ustruka - silahların takıldığı kuşak . Bazı kelimeler sözlüklere bile girmemiştir: “lâzımü'ş-şükrâniyye”, “kâriîn”, “müzehâne” vb.

Bu gazete makalelerinde uzun cümleler kullanılmıştır. Bir cümle bir paragraftan oluşuyor. Bir makale bir paragraftan oluşuyorsa bir cümleden oluşuyor. Bu uzun cümlelerin yüklemi kalıplaşmış ve sık sık “istimâ” kılınmıştır, “mesmû'dur”, “işitilmiştir” şeklinde ve ilanlarda “i'lân olunur” şeklinde geçmektedir. “dık” sıfat-fiili özne ya da zarf görevinde kullanılmış ve bu şekilde bir makalenin içindeki haberler birbirine bağlanmıştır.

Bu gazetelerdeki makalelerin üslûbu da ilginçtir. Bir takım yerde seci örnekleri kullanılmıştır. Pek çok seci örneğinde izafet-i maklûbe örnekleri bulunmaktadır: “Sarây mekteb-i feyz-mekseb-i Rûdsiyyesi”. Bir çok makalede gazetenin satırlarının güzel ve onur verici bir haberle süslenmiş olduğu ifade edilmiştir.

Gazetelerde çeşitli unvanlar kullanılmıştır: Allah için, Hz. Peygamber için, padişah, vali, sadrazam ve şeyhulislâm için “Cenâb-ı”, “Hazret-i” unvanları Farsça tamlama şeklinde, öteki yüksek makamlardaki kişiler için bu unvanlar isimden sonra “cenâbları”, “hazretleri” şeklinde kullanılmıştır. Pek çok unvanında bazı sıfatlar: “sâadetlü”, “mekremetlü”, “izzetlü” vb. isimden önce bulunmaktadır.

Görüldüğü gibi bu gazetelerdeki makaleler çok zengin bir dille yazılmıştır. Gazetelerdeki orijinal makaleler Osmanlı Türkçesinde dir. Bu gazete makalelerinin çoğu yazarları Boşnaklardır. Bu durum bunların eğitim görmüş kişiler olduğunu ve Osmanlı Türkçesini ne kadar iyi öğrenmiş olduklarını göstermektedir. Bunun yanı sıra okuyucu mektupları da çok zengin bir dille yazılmıştır. Bu mektuplar Boşnak okuyucular tarafından yazılmış olduğuna göre Bosna Vilâyetinde Osmanlı Türkçesini bulunduğunu çıkarabiliriz. Bu gazetelerdeki dil İstanbul'daki gazetelerden, geri kalmamıştır ("Takvim-i Vakâyi", "Tasvîr-i Efkâr", "Tercümân-ı Ahvâl", "Basîret", "Sabah"). Böylelikle bu gazeteler o dönemdeki Bosna'nın kültür seviyesini ortaya koymaktadır.

SUMMARY

THE OTTOMAN TURKISH LANGUAGE IN THE NEWSPAPERS PUBLISHED IN BOSNIA AND HERZEGOVINA (1866 - 1902)

There were five newspapers published in the Ottoman Turkish language in Bosnia and Herzegovina. The three of them were published during the Ottoman period in Bosnia and Herzegovina: "Bosna" ("Bosnia"), "Gülşen-i Saray" - "Sarajevski cvjetnik" ("Sarajevo's Rosen Gardens") and "Neretva".

"Bosna" (1866 - 1878) that was the official newspaper of the Vilayet of Bosnia and "Gülşen-i Sarây" - "Sarajevski cvjetnik" (1868 - 1872) that was the private newspaper of Mehmed Şakir Kurtchayich were printed in the Vilayet's Printing House in Sarajevo. "Neretva" was the official newspaper of the Vilayet of Herzegovina and it was printed in 1876 in the Printing House of Vilayet of Herzegovina in Mostar. These three newspapers were printed on four pages in two languages: the front page and the back page were in Bosnian while the inside pages were in Ottoman Turkish.

During the Austro-Hungarian rule in Bosnia and Herzegovina "Vatan" (1884 -1897) and "Rehber" ("Guide") were published on four pages completely in Ottoman Turkish. The editor of these two newspapers was Mehmed Hulusi.

The articles in these newspapers consider many aspects of life: education, school, economy, culture, promotions of titles, the structure of army, news from abroad and also they consider the letters of the readers from towns of Bosnia.

The Ottoman Turkish language in newspapers in Bosnia and Herzegovina is on a very high level from the aspect of vocabulary, syntax, style etc. These newspapers kept up with the high linguistic and stylistic qualities of newspapers published in Istanbul. As most of the editors of these five newspapers were Bosnians we can conclude that they were educated people who knew Ottoman Turkish. So these publications present the cultural level in Bosnia and Herzegovina in the second half of the 19th century.

SANAT

UTICAJ OSMANSKE UMJETNOSTI NA FRESKOSLIKARSTVO U JUŽNO SLOVENSKIM ZEMLJAMA S POSEBNIM OSVERTOM NA CRNU GORU

Mr. Yusuf ZACINOVIĆ
Bosna Hersek

Za Balkan možemo reći da je to skup naroda geografskih oblasti i, najzad kultura. Svi oni imaju svoje postulate, gledišta i umjetničke potrebe. Tu naravno postoje uticaji i protivuticaji, postoje isprepletene težnje izazvane religijama, seobama naroda i dejstvom trgovine i saobraćaja. Sa ovakvim putokazom možemo proučavati umjetnost balkanskih naruda u cjelini, pojedinačno ili u segmentima koje želimo istaknuti.

Isčitavanjem univerzalnog pisma i jezika to jest slikovnih ili stručnije rečeno likovnih elemenata koji su ponekad stilizirani u simbole, možemo pratiti kretanja nadgradnje ljudske svijesti ovih prostora. Analizom materijala od kojih je sačinjen neki objekat ili predmet iz prošlosti, možemo sa sigurnošću datacije ustanoviti starost odnosno vrijeme nastanka spomenika. Spomenici kulture kao svjedoci prošlosti nedvojbeno su potvrda samo u koliko ih znamo analitički proučiti. Struka kao što je konzervacija i restauracija kulturnog naslijeđa cjelovitim tretmanom od materijalnih fizičko- hemijskih analiza (ultravioletnim infracrvenim rendgenskim snimanjem) do estetsko etičkih postavki daje nam dokumentarno materijal iz kojeg izvlačimo zaključke naučno umjetničkih istraživanja.

U ovom kratkom prikazu osvrnućemo se na uticaj osmansko-turske umjetnosti koji je imala na zidno slikarstvo na balkanskim prostorima pa i šire, uglavnom sumiran iz dugogodišnjeg konzervatorsko-restauratorskog rada u Republičkom zavodu za zaštitu kulturno historijskog i prirodnog naslijeđa Bosne i Hercegovine u Sarajevu i istrajnog terenskog rada na objektima, proširenog na Sloveniju, Hrvatsku Srbiju, Crnu Goru, Kosovo i Makedoniju.

U graditeljstvu osmanskih Turaka nastao je niz sakralnih objekata koji se po opštoj koncepciji, arhitektonskim odlikama, dekorativnoj kamenoj plastici i zidnom slikarstvu svrstavaju u najoriginalnija djela orijentalne umjetnosti. Direktnu genetičku uvezanost iskustava između fresko slikarstva rimskog perioda i onih srednjevjekovnog doba, teško je konstatovati, jer se radi o kulturnim epohama između kojih stoje previranja, migracije stanovništva i mnoge egzistencijalne promjene. Refleksija uticaja vidljiva je i prije stupanja Turaka na ove prostore. Dominantni motivi, koji su kompilirani na arhitektonske elemente; vrata, prozora i dr. kao reljefne dekoracije od kamena i slikane kompozicije figuralnog karaktera su geometrijsko floralnog komponovanja po ugledu na perzijsko-anadolske civilizacije, znatno su pojednostavljeni kako ne bi ugrozili predstave likova značajnih u kršćanskoj religiji. Repertoar motiva možemo reći da je oskudan, više iz razloga da bi se zadržala približnost vizantijskom stilu i dali obilježje ikonografskom izrazu. Stvaranju ovog dojma doprinijeli su u mnogom slikarske radionice primorskih škola jer su imali iskustva sa zapadnjačkim slikarstvom koje je sa više slobode još i ranije unosilo orijentalnu ornamentiku u svoj umjetnički izraz. Na dekorisanim panoima sokla u crkvama; pravoslavne i katoličke provenijencije kao i na oslikanim odeždama gdje je ornamentalni sistem orijenta upotrijebljen za ispunjavanje detalja koji doprinose estetskom jedinstvu figuralnih kompozicija koje su uvijek slikane po šemi kanona. Za ilustraciju činjenica koje iznosimo, navodimo one objekte na kojim su provedeni konzervatorsko- restauratorski radovi.

Slikarstvo rimskog perioda u Bosni i Hercegovini predstavljaju fragmenti rimskih fresaka i mozaika pronađenih u temeljima rimskih građevina na Ilidži kod Sarajeva, datirane

od I do III vijeka, a rimsko provincijsko zidno slikarstvo obuhvataju fragmenti u Višićima kod Čapljinje i Paniku kod Bileće.

Skromni fragmenti fresaka pronađeni na prizemnim zonama temelja crkava grada Bobovca i crkve Sv.Luke u Jajcu (gradovi prestolnice bosanskih kraljeva) su najstariji fragmenti zapadnog slikarstva, dok od vizantijskog stila postoje jedino freske u Dobrunu kod Višegrada, i crkva na Šćepan Polju Hercega Stjepana sa orijentalnom kupolom, dok sve ostale tvorevine graditeljstva i zidnog slikarstva potiču iz turskog perioda. Mnoge specifičnosti pa i odsustvo srednjovjekovnog autohtonog zidnog slikarstva Bosne i Huma redovno su povezane sa jeretičkim učenjem i mahinejsko bogumilskim karakterom bosanske crkve.

Tehničko tehnološka karakteristika navedenog razdoblja vidljiva je u relativno debelom jedinstvenom sloju maltera od kreča i kamena grube granulacije preko kojeg je stavljen tanki sloj krečne preparacije, tonirane sivo plavom bojom, po kojoj su slikali u nedosljednoj fresko tehnici.

Turski period zvanično se bilježi u Bosni od 1463. a Hercegovini 1481.godine. Prvi period označen je brzom izgradnjom objekata orijentalnog stila i islamske religije i vrlo je šarolik po stilskim obilježjima i fragmentaran po sačuvanosti da bi kasnije postao kompaktniji po stilskim određenostima i vrlo bogat, do skora, očuvanim spomenicima među kojim se ističe više objekata.

Pojedine činjenice predstavljaju plod ličnog praktičnog iskustva i otkrića koja smo imali npr.; U Aladža džamija u Foči (za koju predstoji rekonstrukcija) sagrađena je po hidžri 957.godine tj. 1550/51. godine otkriven je najstariji bojeni sloj u potkupolnom prostoru rozeta sa kaligrafskim natpisom, lunetama prozora i unutrašnjoj strani portala, zidne al fresko i seko izvedene dekoracije izvanrednog kolorita sa pozlatom, Izuzetno skladne arhitektonske forme, kameni reljefi i slikana dekoracija ovaj objekat stavljale su na prvo mjesto remek djela na Balkanu.

Ferhadija džamija u Sarajevu je sagrađena 969. godine po hidžri tj. 1561/62 godine. Prilikom konzervatorsko restauratorskih radova 1967/68.godine pronađene su originalni fragmenti prvobitnog sloja slikarstva; u kupoli, na njenom vijencu u svernim trouglovima između trompi, u položaju trompi, lunetama donjeg reda prozora i na mihrabu. Motivi koji ukrašavaju ovaj objekat su geometrijsko floralnog karaktera sa prijatnim kolorističkim odnosima crvene, zelene i oker boje, sa izvučenim crnim konturama kojom je pojačan kontrast i tako na sivkasto-bijeloj površini ovi motivi učinjeni su jasnijim.

Hadži-Alibegova u Travniku kao i Turbeta na Plavoj Vodi i Pod Lipom također u Travniku i Kapetanova kula u Bihaću na sebi posjeduju ili su imale originalne fragmente islamske dekorativne umjetnosti kao produkt domaćih slikara. Sulejman-paša Skopljak u Travniku 1816 godine obnovi staru izgorjelu Gazi-aginu džamiju (Ćamiliju) koja je od tada prozvana Sulejmanijom a zaslugom nepoznatog nakaša koji je fasade objekta oslikao folklornom dekoracijom nazvana je i "Šarenom džamijom". Izgleda da je rukom nepoznatih narodnih majstora i Dizdarev mesdžid u Jajcu i Koski Mehmed-pašina džamija u Mostaru. U džamiji u Počitelju pronađeni su vrlo mali fragmenti originalnog slikanog sloja nastalog u vremenu izgradnje ali dovoljno jasnog da se može vidjeti bogati stil orijentalnog dekora koji je apliciran dosljedno arhitektonskim formama.

Značajna otkrića do kojih smo došli putem sondiranja krečnih i naknadno uljnom tehnikom bojenih slojeva obuhvataju pronađene originalne slikane slojeve fresaka u manastirskoj crkvi Lomnici kod Vlasenice, Trijebnju kod Stoca, Srđevićima kod Gacka, manastirskim crkvama Dobrićevo kod Bileće (objekat je dislociran), Zavali kod Trebinja, koje su pravoslavne provenijencije i sve su nastale u Turskom peridu. Već spomenuta katolička crkva sv.Luka u Jajcu, koja je u turskom periodu služila kao džamija posjedovala je freske zapadnog stila i dekoracije orijentalnog karaktera.

Ekrem Hakki Ayverdi najveći turski historičar umjetnosti arhitekture u svojoj knjizi «Djela osmanske arhitekture u Evropi» govori o osmanskim zdanjima u Bosni, Makedoniji i Srbiji i citirajući naše ime iznosi naša lična iskustva u radu na džamiji Ferhadiji u Sarajevu kada smo otkrili nekoliko slojeva zidnih dekoracija.

Konzervatorsko restauratorski radovi na otkrivanju originalnog sloja zidnog slikanog dekora sa uspješno vidnim rezultatima provedeni su u objektima koje je vrijedno spomenuti a to su: Careva džamija u Sarajevu, koja je i restaurirana, Hadži-Jusufova u Maglaju, a posebno bih istakao dvije džamije u Livnu, Dukatarova na topovima, sa klasičnim stilom motiva i Balagijina džamija interesantno koncipirane kupole sa sedam vijenaca. Da kako u svakom od pomenutih objekata nalazi se bogata kaligrafija ponegdje i sa pozlatom.

Sinan-pašina džamija u Prizrenu iz 1615. godine unutrašnjost džamije je dekorisana geometrijskim i floralnim motivima dok su drugi dijelovi zida obojeni jako svijetlim tinovima. Mustafa-paša džamija u Skoplju (1492) sa kupolom velikog raspona (preko 16 metara) dekorisana je vrlo bogato. U svernim trouglovima tromi i kupoli sondiranjem smo otkrili originalne ornamente posebnog komponovanja sa profinjenim kolorističkim odnosima što je objektu po završetku restauracije dalo impozantan izgled.

Čekrekčijina džamija u Sarajevu iz 1526. godine je najstariji kupolni objekt u ovom gradu. Konzervatorsko restauratorski radovi koji su još u toku pokazali su da se radi o slikarstvu iz vremena neposredne gradnje sa svim karakteristikama komponovanja i izbora motiva kao i tehnike i tehnologije rada svojstvenih za majstore XVI vijeka.

Gazi Husrev-begova džamija u Sarajevu je najinteresantniji spomenik ove vrste na balkanskom prostoru. Uz ostale objekte (mekteb, imaret, hanikah, veliku Kuršumliju medresu, biblioteku, bezistan, turbe i dr.) dao je pečat današnjem gradu i postao uzor urbanističkih rješenja mnogih gradova i kasaba zapadnih provincija Osmanskog carstva. Slikane dekoracije koje su pronađene u fragmentima i dokumentovane ispod slojeva obnove, ukazuju da se radi o anadolsko-rumelijskom izrazu. Novi zahvati u objektu izvedeni u skorije vrijeme ne odgovaraju stilu gradnje čime je objekat izgubio estetsko jedinstvo i umanjio spomeničku reprezentativnost.

Klasični osmansko-turski stil oslanja se na seldžučki period koji je upečatljiv skulptorsko-likovnom izvedbe mihraba u Arslan Hane džamiji u Ankari s kraja XIII vijeka. Kada je zidno slikarstvo u XVI vijeku bilo u punom zamahu u Carigradu (carigradski stil) radio je znatan broj slikara nakaša rodom iz naših krajeva; Mehmed i Husein spominju se među prvim 1545.godine a dvadeset godina kasnije Ferhad, Hasan, Iskender, Kasim i dr. Svi oni su kao imenski dodatak imali su riječ «Bošnjak» pa je logično da su neki od njih posredno ili neposredno učestvovali u izvedbi oslikavanja ovih objekata. pa i nekih dekoracija unutar enterijera gdje su stanovali državni dužnosnici. Sarajevski ljetopisac Mula Mustafa Bašeskija zabilježio je među umrlim i nekoliko imena nakaša: Mustafa basa, sin Mahmutov, Mula Ismail, Mula Mehmed, Mula Husein. Na zidovima Hadži-Sinanove tekije u Sarajevu, kaligraf i slikar Sead Fejzulah upisao je signa turu i datira svoje djelo 1748.godine. Miščina džamija u Sarajevu gdje se naslikane predstave gradova Meke i Medine svoj potpis ostavio je Mustafa Faginović jedan od posljednjih slikara i kaligrafa u Bosni i Hercegovini. Također i u u kupoli mesdžida u Počitelju nalaze se predstave gradova Meke i Medine što je karakteristično za ova dva objekta u Bosni i Hercegovini a možda je i jedinstven slučaj predstavljanja pejzaža.

Autori, zografi, zidnog slikarstva ostali su nepoznati iz raloga što se mali broj njih potpisao na svoja djela. Georgije Mitrofanović, Morača 1616. Dobrićevo 1619. Zavala kao i na nekim ikonama, majstor Longin sa svoja četiri pomoćnika u Lomnici, zograf Vasilije u Mostaćima kod Trebinja 1623. Maksim Tujković 1734. i još po neki ostavili su svoje potpise u objektima koje su radili. U ovim radovima vidimo uticaje osmanske ornamentike npr. u donjem dijelu zida manastira Lomnice, Dobrićeva i dr..

Prenošenje ljudskih iskustava čak i sa velikih geografskih razdaljina poznato je u svim segmentima življena, pa i u materijalnim primjerima i slikovnim prikazima kao što je zidno slikarstvo. Počnimo od materijala čije su fizičko hemijske analize pokazale sličnosti pa čak i istovjetnosti, da su pigmenti, kojim se slikalo fresko tehnikom, razne vrste minerala vađenih i prerađivanih za izradu pigmenata a karakteristični su za Balkan. Tehničko tehnološka izvedba je sa maloazijskog prostora, osmanskog područje i vizantijskog dijela, prenešena u naše krajeve inovirana upotrebom armature tj. rezane slame kudelje lana kozije kostrijeti i dr. u malter čime su zidne površine dobile na svojoj kompaktnosti. Kada su u pitanju likovni elementi uticaji su vidni u proporcionisanju glavnih arhitektonskih elemenata: polulopta kupole, lučni dijelovi prozora i vrata, i dr. na kojim je izvedena skulptorska dekoracija u kamenu ukras koji očitava stil gradnje. Izvedba motiva uglavnom je orijentalnog načina komponovanja, dok kršćanski objekti sadrže više geometrijski izgled.

Iscrpne i precizne konstruktivno kompozicione opise i analize njihovih stilskih, tipoloških, tematskih, tehničko-tehnoloških karakteristika, kao i popis stranih slikara i učešće domaćih autora, zbog karaktera rada Bal-Tam-a nisu obuhvaćeni, ali kao inicijalni referat može pružiti smjernice za produbljeniju obradu teme sagledane sa aspekta konzervacije i restauracije kulturnog naslijeđa. Sažimajući sve što je do sada obrađeno i konzervirano može se zaključiti da je uticaj osmansko turske umjetnosti nezaobilazan i u djelima zidnog; al fresko i fresko seko slikarstva to jest životopisu u mnogim manastirskim crkvama i orijentalnim slikanim dekoracijama džamija koje su ušle u krug našeg razmatranja područja na Balkanu.

* * *

Mr. Yusuf Začinović, Saraybosna Üniversitesi - ressam, restoratör - konesrvatör

OSMANLI SANATININ BALKANLARDAKİ DUVAR RESİMLERİNDE ETKİSİ

Balkanlarda Osmanlı mimarisinin şahane eserleri bulunmaktadır. Bu mimarî eserlerinin arasında camiler, medreseler ve öteki binalardır. Bosna-Hersek Tarihî Eserleri Koruma Enstitüsünde çalışırken yıllar boyunca Bosna-Hersek'te, Hırvatistan, Slovenya, Kara Dağ, Sırbistan, Kosova ve Makedonya'daki bütün tarihî eserleri gezdik ve üzerinde restorasyon çalışmalarını sürdürdük. Osmanlı döneminde yapılmış olan mimarî eserlerinin dış yapısında, iç yapısında ve duvar resimlerinde Osmanlı sanatının bütün özellikleri görülmektedir. Duvar resimlerinin yanında hat sanatının en güzel örnekleri olan yazılar vardır.

Doğu Bosna'daki Foça şehrinde Alaca Cami 957 (1550/51) yılında yapılmıştı ve Balkanlardaki en güzel camilerden birisiydi. Güzel renkli duvar resimlerinden dolayı "Alaca Cami" adlandırılmıştı. Bu rengârenk duvar resimlerinde yıldızlı resimler de vardı. Bosna-Hersek Tarihî Eserleri Koruma Enstitüsünde çalışmalarımız sırasında en fazla Alaca Caminin duvar resimleri üzerinde restorasyon çalışmaları yaptık. Maalesef 1992 yılında bu cami temeline kadar yıkılmış ve onun güzelliği de tamamen ortadan kalkmıştır. Alaca Cami mimari yapısı, iç yapısındaki çeşitli şekilleri ve duvar resimlerinden dolayı Osmanlı sanatının en güzel örneklerinin birisiydi.

Saraybosna'daki Ferhadiye Camii 969 (1561/62) yapılmıştır. Bu caminin içindeki duvar resimleri üzerinde restorasyon çalışmalarını yaparken altında daha önceden yapılmış duvar resimlerinin tabakalarını, hattâ en eski olan ilk tabakasını keşfettik. Bunu bir makalede ortaya koyduk. Türkiye'nin en büyük sanat tarihçisi mimar Ekrem Hakkı Ayverdi. "Avrupa'da Osmanlı Mimarî" adlı kitabında Saraybosna'daki Ferhadiye Camiinden bahsederken makalemizden yararlandı ve Ferhadiye Camiinde duvar resimlerinin beş

tabakasının keşfettiğimizi aktardı. Bu camideki duvar resimlerinin çok renkli geometri şekilleri ve çiçek şekillerinden dolayı özel bir güzelliğe sahiptir. Saraybosna’da Gazi Hüseyin Beg Camiinde eski duvar resimlerinin altında eski duvar resimlerinin tabakaları da vardı.

Selçuk dönemindeki sanatın Osmanlı süsleme sanatına etkilemiş olduğunu ve Osmanlı sanatının Selçuk sanatına dayandığını söylemek gerekir. Bunun için Ankara’daki Arslanhane Camiini örnek olarak verebiliriz. 1299 yılında yapılmış olan Arslanhane Camii Selçuk sanatının örneğidir ve bu caminin içindeki mihrabda Selçuk süsleme sanatının özellikleri görülmektedir.

Osmanlı süsleme sanatının en güzel örnekleri olan duvar resimleri Balkanlardaki pek çok binada vardır: Saraybosna’daki 1526 tarihli olan Muslihuddin Çekrekçi Camiinde, Bosna’da Travnik şehrindeki Hacı Ali Bey Camiinde, Süleymaniye Camiinde ve “Plava voda” ve “Pod lipom” adlı türbelerde, Bihke şehrindeki Kapudan Kulesinde, Yayçe şehrindeki Dizdar Mescidinde, Mostar’daki Koski Mehmed Camiinde, Poçitely şehrindeki Hacı Ali Camiinde, Makedonya’da Üsküp şehrindeki Mustafa Paşa Camiinde, Kosova’da Prizren şehrinde 1615 yılında yapılmış olan Sinan Paşa Camiinde vb. Bu duvar resimlerinde çeşitli geometri şekilleri ve çiçekler şekilleri bulunmaktadır. Bana Luka’daki Ferhadiye Camiinde güzel duvar resimleri vardı. Maalesef, bu cami de 1992 - 95 yılları arasında temeline kadar yıkılmıştır.

Osmanlı döneminde duvar resimleri yapan Boşnak nakkaşlar da vardı: Ferhad, Hasan, İskender, Kasım. Saraybosnalı Molla Mustafa Başeski Rûznamesinde bazı nakkaşlardan bahsediyor, bunlar: Mustafa-başa, Molla İsmail, Molla Mehmed, Molla Hüseyin’dir. Saraybosna’daki Hacı Sinan Tekkesinde duvar resimlerinde Sead Feyzullah adındaki bir nakkaş imzasını bırakmıştır. Saraybosna’daki bir camide ve Poçitely şehrindeki mescitte duvar resimlerinde Mekke ve Medine şehirlerinin resimleri yapılmış ve bunlar İslâm sanatında nadir örneklerdir.

Bunun yanı sıra Bosna-Hersek’te, Kara Dağ’da ve öteki Balkan ülkelerinde Osmanlı döneminde yapılmış Ortodoks Hristiyan manastırlarında duvar resimlerinde Osmanlı süsleme sanatının etkisi görülmektedir. Örneğin Bosna-Hersek’te “Tavna” manastırında duvar resimlerinde ve Jitomisliçi manastırında ahşap içinde oyulmuş süslerde Osmanlı süsleme sanatının etkileri açık görülmektedir.

Osmanlı süsleme sanatının etkisi daha pek çok binada görülebilir. Bunlardan dolayı Balkanlarda ve Türkiye’de Osmanlı döneminden kalma tarihî eserlerin korunmasına daha fazla önem verilmeli.

SUMMARY

THE INFLUENCE OF THE OTTOMAN CULTURE ON THE WALL DECORATIONS IN THE BALKANS

In many buildings that were built during the Ottoman period on the Balkans there are wall decorations. In these wall decorations there are geometric and floral motives and also calligraphic inscriptions in Arabic. In the Institute for the Protection of Cultural Heritage of Bosnia and Herzegovina, we carried out conservation and restoration works on a great number of cultural monuments in Bosnia and Herzegovina, Serbia, Montenegro, Kosovo and Macedonia including also the wall decorations. One of these monuments is Alaca Mosque in Focha in Bosnia and Herzegovina, which was one of the most beautiful mosques in the

Balcans. It was built in 957 of Hijre (1550/51) and was named “Alaca” because of its colourful wall decorations with gilding (“Alaca” in Turkish means colourful). On these decorations we carried out special conservation and restorations works. Unfortunately, this mosque was destroyed to the base in 1992. In Ferhadiya Mosque in Sarajevo during our restoration and conservation works we found several layers of old wall decorations, even the first original (the oldest) layer.

There are wall decorations in Ottoman style in many other buildings: in Haji Sinan’s Tekke in Sarajevo, in Mustafa Pasha’s Mosque in Prizren in Kosovo, in Haji Ali Bey’s Mosque in Travnik in Bosnia and Herzegovina, in Mustafa Pasha’s Mosque Skopye in Macedonia etc. In Ferhadiya Moque in Banya Luka in Bosnia and Herzegovina there were beautiful wall decorations, but this mosque from 1992 till 1995 was destroyed to the base.

In many Orthodox churches and monasteries that were built in the Ottoman period in Bosnia Herzegovina, Montenegro and other countries in the Balcans there are wall decorations on which is evident the influence of the Ottoman style and ornamental motives: for example on wall decorations in monastery “Tavna” and wooden carving in monastery Jitomislichi in Bosnia and Herzegovina we can see ornamental motives.

We want to point out that it is necessary to pay attention to restoration and conservation of wall decorations and all cultural heritage remained from the Ottoman period in the whole Balcans.

L i t e r a t u r a :

Andrej Andrejević: “Islamska monumentalna umetnost XVI veka u Jugoslaviji.” Beograd 1984.

Grupa autora: “Svet Islama” Beograd 1979.

Jusuf Začinović: “Zidne dekoracije Ferhadije džamije u Sarajevu”, Naše starine XIII, Sarajevo 1972, 221-232.

Dr.Ekrem Hakkı Ayverdi: “Avrupa’da Osmanli Mimari Eserleri Yugoslaviya”. Istanbul 1981.

Đoko Mazalić; “Leksikon Umjetnika Bosne i Hercegovine” , Sarajevo 1966.

KTĀTORSKI PORTRET U PĀVSKOM MANASTĀIRU

Tatjana KOPRIVICA
Karadağ

Pivski manastir, sa crkvom posvećenom Uspenju Bogorodice, je podignut iznad izvora rijeke Sinjca, kraj Pivskog oka. Zbog izgradnje hidroelektrane Mratinje, od 1971. do 1982. godine, dislociran je na novu lokaciju, 3 km udaljenu od prvobitne.

Crkva Uspenja Bogorodice sagrađena je od 1573. do 1586. godine⁵⁰⁰. Natpis iznad vrata u naosu crkve govori da je podigao Savatije Sokolović, tadašnji hercegovački mitropolit, kasniji pečki patrijarh (...*”trudom, podvigom i novcem”*)⁵⁰¹.

Osmanske vlasti su zabranjivale izgradnju novih hrišćanskih crkava, dozvoljavajući jedino rekonstruisanje i opravku starijih objekata, uz poštovanje ranijih proporcija⁵⁰².

I Pivski manastir je sagrađen na mjestu gdje je postojao stariji sakralni objekat. Ovo potvrđuju pisani izvori i arheološki ostaci.

Iz 1568. godine je Triod (ranije u Pivi, sada u Cetinjskom manastiru), koji je Savatije poklonio prvobitnoj crkvi na čijem mjestu je podignut manastir. Zapis na njemu glasi: *“I priložih siu knjigu svetej i sveščenej obitelji Uspenija presvete vladičice naše Bogorodice i prisnodjevi Mariji, manastir iže Piva vrelo...ljeta 1568...”*⁵⁰³ Iste godine, Savatije je staroj crkvi priložio jevanđelje, i apostol, i psaltir Crnojevića, i omofor, kao i jedan minej za mjesec april⁵⁰⁴. Kako stoji i u zapisu iz 1572. godine, Visarion, mitropolit raški, novopazarski i starovlaški, poklanja Psaltir Pivskom manastiru⁵⁰⁵. Zapis na Četvoroevadželju iz 1572. godine govori da je *“starac Toma prilažio ranijoj crkvi zemljišni posjed”*⁵⁰⁶.

Što se arheoloških dokaza tiče, u donjim djelovima crkve Uspenja Bogorodice su uzidani sekundarno upotrijebljeni veliki kameni blokovi, ponegdje sa tragovima fresaka, od kojih su neki bili stećci⁵⁰⁷. Sva je prilika da su to spolije sa starog manastira Piva.

Crkva Uspenja Bogorodice manastira Piva je jedna od najvećih hrišćanskih sakralnih građevina iz vremena osmanske vlasti (24 m x 14, 85 m)⁵⁰⁸. Od vjerskih građevina nastalih u ovo doba ističe se ne samo monumentalnošću, već i osobenim arhitektonskim rješenjima.

⁵⁰⁰ O osnivanju manastira, F. Radičević, *Opisi crkava i manastira, Pivski manastir i njegove znamenitosti*, Prosvjeta, sveska IV i V, april i maj, Godina II, (1890), 1891, 111-118.; P. A. Rovinski, *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, IV, Državni život (1851-1907)-Arheologija, Cetinje 1994, 429-433; V. R. Petković, *Pregled crkvenih spomenika kroz povescnicu srpskog naroda*, Beograd 1950, 245; B. Mihailović, *Manastir Piva*, Cetinje 1966, cf., O. Zirojević, *Crkve i manastiri na području Pečke patrijaršije do 1683. godine*, Beograd 1984, 165-166. P. Mijović, *Tipologija crkvenih spomenika Crne Gore*, Podgorica 1996, 99.

⁵⁰¹ Lj. Stojanović, *Stari srpski zapisi i natpisi I*, Beograd 1902, br. 949; B. Šekularac, Piva u zapisima i natpisima, in: *Četiristo godina manastira Piva*, Podgorica 1991, 51-52.

⁵⁰² O. Zirojević, *Crkve i manastiri na području Pečke patrijaršije do 1683. godine*, Beograd 1984, 22.

⁵⁰³ Lj. Stojanović, *op. cit.*, IV, br. 6341 O. Blagojević, *op. cit.*, 501-502.

⁵⁰⁴ A. Skovran, *Umetničko blago manastira Pive*, Beograd-Cetinje 1980, 10, 29.

⁵⁰⁵ Lj. Stojanović, *op. cit.*, br. 6366.

⁵⁰⁶ O. Blagojević, *op. cit.*, 501-502.

⁵⁰⁷ Š. Bešlagić, *Stećci u Pivi*, Starine Crne Gore V, Cetinje 1975, 90; A. Skovran, *op. cit.*, 10.

⁵⁰⁸ O arhitekturi Manastira Piva cf. M. Šuput, *Srpska arhitektura u doba turske vlasti 1459-1690*, Beograd 1984, 65-67; M. Šuput, *Spomenici srpskog crkvenog graditeljstva XVI-XVII vek*, Beograd 1991, 202-208. S. Slovinić, *Koncepcija izrade arhitektonskog projekta preseljenja Pivskog manastira*, in: *Četiristo godina manastira Piva*, Podgorica 1991, 173-187; P. Mijović, *Tipologija crkvenih spomenika Crne Gore*, Podgorica 1996, 99.

Ima oblik pravougaonika čije su duže strane postavljene u pravcu istok-zapad. Prostor crkve je podijeljen na tri broda, središnji širi, i dva uža, iste širine, koji se na istočnoj strani završavaju polukružnim apsidama. Po dva krstolika stubca dijele srednji od bočnih brodova. Na njima su izgrađeni polukružni lukovi, koji nose poluobličaste svodove.

Uz crkvu je priprata, koja je zidom odvojena od naosa i sa njom je spaja portal u sredini zida. Iznad priprate je izgrađena spratna prostorija u koju se ulazi iz naosa kamenim spiralnim stepeništem koje je ugrađeno u zid. Iz ove prostorije se preko malog otvora u sredini zida mogu pratiti zbivanja u naosu. U nju su pivski monasi za vrijeme haranja i paljenja sklanjali dragocjenosti.

Vjerovatno su crkvu zidali majstori iz Primorja. U duhu graditeljstva tog vremena, to je crkva jednostavnih linija, ravnih fasada, gotovo bez ikakvih plastičnih ukrasa, sa malim brojem nejednakih otvora. Fasadu po vertikali raščlanjuju plitki pilastri koji su postavljeni tačno u osovina unutrašnje strukture građevine. Uzdižu se samo do visine potkrovnih vijenaca bočnih brodova, što je rješenje poznato iz naše i apulijske romanike.

Nastao na području gdje su se susretala arhitektonska rješenja čije su komponente poticale iz umjetničkog nasljeđa Istoka i Zapada, Pivski manastir svojim spoljašnjim izgledom podsjeća na monumentalnu romaničku građevinu, dok je unutrašnji raspored karakterističan za vizantijsko rješenje crkve sa upisanim krstom.

U enterijeru crkve nije se ni u čemu odstupilo od običaja i simboličkog rasporeda da bi se dobio oblik trobrodne bazilike. Oltarski prostor je trodjelan, njegov glavni dio je ikonostasom odvojen od naosa, đakonikon i protezis imaju svoje apside. Prostor naosa, svojstven crkvi sa upisanim krstom, ne remeti ni ikonografska rješenja.

Kupola je u Pivi izostala, iako je za nju napravljena odgovarajuća osnova. Ne znamo da li je ktitor zaključio da je sam oblik u strukturi prostora bio dovoljan za simboliku koju nosi kupola ili je ona izostala iz praktičnih razloga. U narodu je sačuvano predanje da je upravo u vrijeme kada je trebalo prekriti crkvu, pokrovitelj manastira ubijen. Olovo, koje je bilo namijenjeno za Pivski manastir, Turci su zadržali za džamiju u Foči.

Freske u crkvi Uspenja Bogorodice Pivskog manastira, koje pokrivaju više od 1260 m² unutrašnjih zidova crkve, svojim ikonografskim rješenjima i stilskim osobenostima predstavljaju najznačajniji segment postvizantijskog slikarstva na našim prostorima⁵⁰⁹. Oštećene u paljenjima i haranjima u više navrata, danas su u solidnom stanju zahvaljući činjenici da su prilikom dislokacije manastira skinute, obrađene, vraćene na zidove Savatijeve zadužbine i retuširane⁵¹⁰.

Naos crkve je oslikan 1604.-1605. godine⁵¹¹, zalaganjem igumana Simeona, o čemu govori natpis koji se nalazi u unutrašnjosti crkve, iznad vrata što iz naosa vode u pripratu. Živopisala ga je grupa grčkih slikara, vjerovatno Krićana.

Priprata je oslikavana u dva navrata- svod priprate 1604., a zidovi 1626. godine. Radovi su počeli za vrijeme igumana Simeona, a nastavljeni za vrijeme igumana Avrama i vojvode Pavla Dragičevića, kako nam govori natpis iznad unutrašnje strane zapadnih vrata.

O Pivi kao o veoma značajnom vjerskom i umjetničkom centru govori i to da su za živopisanje i izradu ikona angažovani najpoznatiji zografi tog vremena, Longin, Strahinja iz Budimlja i kir Kozma.

U fresko ansamblu svojom interesantnošću se posebno izdvaja ktitorska kompozicija, naslikana uz južna vrata naosa crkve⁵¹².

⁵⁰⁹ S. Petković, *Zidno slikarstvo na području Pečke patrijaršije 1557-1614*, Novi Sad 1966, 198-201; A. Skovran, *op. cit.*, ; S. Raičević, *Slikarstvo Crne Gore u novom vijeku*, Podgorica 1966, 93-97.

⁵¹⁰ D. Nonin, *Prenošenje živopisa crkve manastira Pive*, in: *Četiristo godina manastira Piva*, Titograd 1991 189-196.

⁵¹¹ S. Petković, *op. cit.*, 198-201.

Danas je u lošem stanju, pa su za rekonstrukciju njenih likovnih elemenata, dragocjeni opisi koji su ostavili istraživači s kraja XIX i početka XX vijeka, posebno Filip Radičević⁵¹³, Pavel Rovinski⁵¹⁴, Pero Slijepčević⁵¹⁵ i Svetozar Tomić⁵¹⁶.

Istočno od vrata je prikazan Savatije Sokolović, koji na desnoj ruci drži model svoje zadžbine i predaje je Bogorodici sa Hristom u krilu, koja sjedi na tronu. Pored Savatija, zapadno od vrata je naslikana figura turskog velikodostojnika u bogatom krznenom ćurku i zelenoj anteriji, sa okruglom bradom i turbanom (sl. 1). Desna ruka mu je u pola ispružena ka Savatiju i pokazuje na model crkve, a lijeva mu je na grudima.

U crkvama na području Pečke patrijaršije nemamo analognu predstavu, odnosno nigdje u pravoslavnim hramovima nije slikana freska turskog velikodostojnika.

Dok se iznad Savatija uočava jedva čitljiv natpis: "*Sav (atije)...presveta Bogorodice primi...*", druga figura je nesignirana.

U sačuvanoj arhivskoj građi iz ovog perioda do sada nije pronađen ni jedan podatak koji bi nedvosmisleno razriješio koga predstavlja naslikani lik.

Naučnici su iznosili različite pretpostavke. Smatralo se da to mogu biti: iguman Simeon, za čije vrijeme su freske živopisane, neki ugledni Pivljanin u turskoj odjeći, možda vojvoda Pavle Dragičević, neki od bosanskih velikih vezira ili čak Mehmed Sokolović⁵¹⁷?

Još je Svetozar Tomić odbacio mogućnost da je na pomenutoj predstavi lik igumana Simeona. On piše: » ...«*Neki misle, da ova freska u ćurku sa kapom na glavi koja liči na turban može biti slika igumana Simeona, za čije vrijeme se crkva pisala, kao što se u natpisu veli. Ta je pretpostavka nemoguća iz ovih razloga: 1. Kaluđer, iguman ne može se u crkvi zografisati u ćurku i sa kapom na glavi...Srpski kaluđeri nikad nisu nosili okruglo ošišanu bradu. To je manir muslimana kad malo ostare ili dođu do velikog položaja u činovničkoj karijeri...*»⁵¹⁸

Neodrživa je i pretpostavka da naslikana figura predstavlja pivskog vojvoda Pavle Dragičević. Naime, ktitorska kompozicija je naslikana 1604/5. godine i na njoj nema tragova preslikavanja. Vojvoda Pavle Dragičević je materijalno pomogao živopisanje priprate, ali tek 1626. godine, pa je jasno da nije ovdje mogao biti naslikan 1604/5. godine.

Smatramo da najviše argumenata ide u prilog tezi da nesignirani lik u ktitorskoj kompoziciji predstavlja Mehmed-pašu Sokolovića.

Naime, zalaganjem ovog velikog vezira 1557. godine je obnovljena Pečka patrijaršija⁵¹⁹. Prvi patrijarh bio je Makarije, iz porodice Sokolović⁵²⁰. U vrijeme kad je izbor

⁵¹² S. Tomić, *Banjani, Piva i Pivljani, Naselja i poreklo stanovništva*, Beograd 1949, reprint 1998, 43-46, sl. 19. O. Blagojević, *op. cit.*, 503; M. Nišić, *Kulturno nasleđe Pive*, Podgorica 1998, 120-122;

⁵¹³ ... " *Tu se nalazi i slika odnoseća se na narodno predanje, gdje pred svetom Bogorodicom kleči jedan Turčin s fesom na glavi, a drugi sa kamilavkom podnosi joj sliku ove crkve kao žrtvu od dva rođena brata koji po predanju crkvu sagradiše*«..., F. Radičević, *op. cit.*, 113.

⁵¹⁴ ... " *S desne strane stoji čovjek, s takođe pruženim rukama prema Bogorodici. Na glavi ima crvenu kapu (kalpak), opšivenu zlatom. Obučen je u dugački kaftan ili bundu bez rukava, optočen lisičjim krznom. Ispod kaftana vide se na rukama uski rukavi od bijele materije s crnim tufnama. Ti rukavi su samo do lakata, a ispod njih od lakata idu bijeli rukavi košulje, prošrteni kod šaka ruku...* " P. A. Rovinski, *op. cit.*, 431.

⁵¹⁵ ... " *kapa je slična onoj na Savatiju, ali ipak drugačija, ljubičasta, po dnu bela (kao da je omotana tankom čalmom-a možda je to samo obrubljena samurovina)* , P. Slijepčević, *Pivski manastir*, Sarajevo 1934, 6.

⁵¹⁶ S. Tomić, *op. cit.*, 45-46.

⁵¹⁷ O. Blagojević, *op. cit.*, 506.

⁵¹⁸ S. Tomić, *op. cit.*, 45-46.

⁵¹⁹ O ulozi Mehmed-paše Sokolovića u obnavljanju Pečke patrijaršije, cf. *Istorija srpskog naroda* III/2, Beograd 42-50;

patrijarha više zavisio od Porte, nego od pravoslavnih crkvenodostojnika, Mehmed-paši kao velikom veziru nije bilo teško da učvrsti svoje rođake na patrijaršijskom tronu. Porodica Sokolović je dala četiri patrijarha: Makarija, Antonija, Gerasima i Savatija, ktitora Pivskog manastira.

U ovom periodu, jedna grana bratstva Sokolovića dala je više visokih državnih funkcioneri u Turskom carstvu. Među njima su bili i sin Mehmed-paše, Hasan-beg i šurak mu Sinan-beg, koji su upravljali Hercegovačkim sandžakom kome je Piva pripadala. Istovremeno, u Bosni su se smjenjivali veziri Sokolovići: Kara-mustafa paša (1555-1564), Lala Mehmed-paša (1566-1574) i Ferhat-paša (1574-1588).

Nahija Piva je uživala velike povlastice pod Turcima. Spadala je u tzv. vlaške nahije, koje su imale veliki stepen sloboda. Izuzev Crkvice, koje najveći dio vremena nijesu bile u sastavu Pive, Turci sve do hercegovačkih ustanaka nijesu imali svoje posjede, a ni naselja, osim posada u karaulama⁵²¹. Izuzetak su bile ispaše u okolnim planinama.

Prema Pivskom manastiru turske vlasti su iskazivale blagonaklon odnos. O tome svjedoči i sačuvana tapija kojom gatački kadija 1576. godine ustupa baštu Bostani u blizini Tabangrada na sastavcima rijeke Vrbnice i Orašnice, kaluđerima i popovima u Pivi, odnosno pivskom manastiru⁵²².

U godinama nakon obnove Pečke patrijaršije, njena materijalna situacija nije joj dozvoljavala da vlastitim sredstvima realizuje velike građevinske poduhvate. Ona se morala ograničiti na skromnija umjetnička ostvarenja-uglavnom na oslikavanje ranijih, srednjovjekovnih crkava.

Još je manje vjerovatno da je i Savatije, tada hercegovački mitropolit, sam mogao da obezbijedi sredstva za svoju zadužbinu. Pitanje je i da li bi bez moćne protekcije mogao postići adekvatno odobrenje turskih vlasti da podigne građevinu, jer je crkva koja je građena 1573-1586. godine mnogo veća od prvobitne.

Taj moćni protektor i mecena mogao je biti Mehmed-paša Sokolović. Utoliko više što je bio obnovitelj Pečke patrijaršije, srodnik nekoliko patrijarha, pa i Savatija Sokolovića, i ktitor velikog broja građevina širom carstva.

Mišljenje da je Mehmed-paša predstavljen kao ktitor zabilježeno je i u *Ljetopisu manastira Piva*. Naime, iguman manastira Nikifor Simonović između 1921.-1926. godine navodi da Smail aga Čengić:

*“Kad je ranije dodio u manastir Pivu, vazda bi prvo uljegao u crkvu i klanjao bi pred likom Mehmed-paše, pa bi dao u crkvi po nekoliko napoleona i tek tada bi hodio kod kaluđera”*⁵²³

On takođe tvrdi da je Dedaga Čengić: *“Svakog praznika slazio, klanjao pred likom Memed paše, on je to zvao ikona”*⁵²⁴

⁵²⁰ Ne zna se šta su bili Mehmed Sokolović i Savatije. Stefan Gerlah u zapisu u svom Dnevniku od 27. novembra 1575. kaže da je Makarije bio vezirov brat. Mletčki ambasador Marin Kavali, piše da mu je sinovac, cf., R. Samardžić, *Mehmed Sokolović*, Beograd 1971, 107.

⁵²¹ O. Blagojević, *op. cit.*, 101, 115. *Ibid.*, Četiri vijeka Pive, in: *Četiristo godina manastira Piva*, Titograd 1991, 12-13. Lj. Žarković, Zemljišni posjedi manastira Pive, in: *Četiristo godina manastira Piva*, Titograd 1991, 116-119.

⁵²² B. Mihailović, *Manastir Piva*, Cetinje 1966, 42; Lj. Žarković, *Zemljišni posjedi manastira Pive*, in: *Četiristo godina manastira Piva*, Titograd 1991, 116-119.

⁵²³ J. R. Bojović, *Ljetopis manastira Piva*, Podgorica 1992, 242.

⁵²⁴ *Ibid.*, 243.

Među mnoštvom legendi o postanku manastira i o njegovom ktitoru, jedna izričito navodi Mehmed-pašu Sokolovića⁵²⁵.

U svakom slučaju, ktitorski portreti su dragocjeni izvori za istoričare umjetnosti. Oni su i istorijsko i umjetničko svjedočanstvo. Od srednjeg vijeka, na njima se uvijek prepliću dva ključna principa: religiozno-etički i socijalno-politički. U slučaju da zagonetni lik sa razmatrane ktitorske kompozicije predstavlja Mehmed-pašu Sokolovića, onda ova konstatacija nema samo simboličko nego i doslovno značenje.

Sl. 1. Turski velikodostojnik, dio ktitorskog portreta u Pivskom manastiru, zapadni dio južnog zida naosa, 1604-1605. godina

⁵²⁵ Po ovoj legendi, Sokolovići su porijeklom iz Pive, od porodice Gagović. Dva brata Sokolovića su odvedena u Carigrad, pa jedan od njih je postao Mehmed-paša, a drugi Makarije, obnovitelj patrijaršije cf., O. Blagojević, *op. cit.*, 505-506,

Summary

The Church of The Dormition of the Virgin of Piva Monastery has build by Savatije Sokolovic, from 1573. till 1586. year, who was Herzegovian Metropolitan, later Patriar in Pec. The Church was build, on the place where were sacral building, and there are some written documents and archeologic remains.

The Church was paint two times, naos and ceiling of nartex in 1604.-1605. year, and the walls of nartex in 1626. year.

The most interesting was a fresco, which is the topic of this work, and that is donor's composition paint near south door of Church's naos: Savatije Sokolovic, who holds a model of his Endowment on his right hand, brings it to Virgin, and besid him is a figure of Turkish representative who is showing a model of Church. This is unique show in all sacral object on the therithory of Pec's Patriarchy.

It is inpossible to find who was painted on the donor's composition, but some facts says that that is Mehmed Sokolovic.

BALKAN SAVAŞLARININ OSMANLI-TÜRK MUSİKİSİNE ETKİLERİ

Prof. Dr. Gönül PAÇACI
Türkiye

Osmanlı İmparatorluğu'nda mevcut olan müzik birikimi, Türklerin tarihî ve coğrafi şartlarıyla ilişkili olarak zaman içinde oluşmuş bir bileşimdir. Kullandığı ses aralıkları, makam – usul gibi kendine has melodi ve ritm yapıları, türleri ve bu türlerde oluşan formlar ve benzeri pek çok unsur, diğer sanat dallarıyla da etkileşerek bu müziğin özgün yapısını meydana getirmiştir. Bu müziğin kullandığı dil, üslûp, repertuar, enstrüman ve icra ediş biçimleri de belli etkileşimler sonucu oluşmuştur. Bütün bu sonuçlara, baştan itibaren değişen coğrafya, zaman ve kültürel karşılaşmalar faktörlerinin etkisi de unutulmamalıdır.

Çok özet olarak söyleyecek olursak,

- Türk-İslâm tasavvufunun kendine özgü türlerini yaratmasıyla meydana gelen *dinî müzik* şşer'î (cami) musiki ve tasavvufî (tekke) musikisi]
- Geçmiş mehterhaneye dayanan *askerî müzik*
- Ulusun sanat ve eğlence ihtiyacına uygun eserler çerçevesinde *klâsik – dindışı müzik* ile halk müzik ve oyunlarına dayanan *folklorik müzik*

kanallarından günümüze ulaşmış olan geleneksel Türk musikîsi, bütün bu biçimlerin aktarım-öğretim şartlarını ve kurumlarını zaman içinde oluşturmuştur. Bu oluşum her zaman doğal akışında gitmediği gibi, toplumun maruz kaldığı çeşitli siyasal, kültürel, ekonomik etkenlerle değişime uğramıştır. Osmanlı-Türk tarihinin genel hatlarına bir göz atıldığında, bu safhaların müziğe yansımalarının kaçınılmazlığı görülür. Bu açıdan, Türk musikîsi, siyasal ve sosyal tarihimizin tamamlayıcı bir boyutudur.

19'uncu yüzyılın ünlü eleştirmeni Harslich, “Yalnız müzikle uğraşan, müziği de anlamaz!” demişti. Müziğe etrafındaki herşeyle birlikte bakmak, bazan onun estetik işlevinden öte bir fonksiyon üstlendiğini görebilmek demektir. Osmanlı saray ve konaklarındaki meşk takımlarının icra ettiği müzikle, diyelim Mehterhanelerdeki müziğin nasıl anlam ve önemce farklılaştığını; askerî müziğin ve marşların çeşitli dönemlerde ne denli öne çıktığını vb. hatırlayacak olursak, müziğe yalnız müzik gözüyle bakmanın eksikliği ve anlamsızlığı da daha iyi anlaşılır.

Bu tebliğde, Balkan Savaşları yıllarında Osmanlı-Türk müzik ortamı ve savaşın bu ortama yansıyan etkileri konu edilecektir. Osmanlı'nın Avrupa'daki topraklarının ve nüfusunun çok önemli bir bölümünü kaybettiği, bir anlamda Avrupalı kimliğini yitirerek onun yerine Anadolu'luluk ve Müslümanlık vurgusu yapan bir milliyetçiliği ikame etmeye yöneldiği bu süreç, yakın müzik tarihimiz için de önemli sonuçlar doğurmuştur.

Bu sonuçlara geçmeden önce, Balkan uluslarının ve Osmanlı Türklerinin uzun süreli ilişkilerinden hareketle, çok ilgi çekmiş bir etkileşim alanından bazı örnekler vermek, bu konudaki farklı yaklaşımlara ve kaynaklara değinmek istiyorum.

Modern Türk müzikolojisinin kurucu kuşağından Rauf Yekta Bey, Balkan Savaşının hemen öncesinde yayımlanmış bir yazısında özetle, “Osmanlı Türkleri musikî yönünden de

geniş bir inceleme alanıdır. Biz Türklerin kendi musıkîmizin özelliklerini bildiğimiz farzedilse bile, Arap, Kürt, Laz, Ermeni, Rum, Yahudi ve Balkan milletleri musıkîlerinin biribirleriyle münasebetlerinin incelenmesi gerekir”⁵²⁶ demektir. Osmanlı’nın içindeki farklı köken ve dinden pek çok bestekârın, icracının Osmanlı müziğine katkılarının boyutlarını anlamak için, bu musıkîşinasların biyografilerine ve repertuara bakmak kâfi gelecektir. Ünü imparatorluk sınırlarını aşmış olan dâhi bestekâr İsmail Dede Efendinin Rumelili göçmen bir ailenin çocuğu olması ve köçekçe takımlarıyla Rumeli türkülerinin içine onun bestelerinin de karışmış olması gibi bir çok örnek verilebilir. Doğaldır ki, ben etkileşimin bu tarafından bakmaktayım. Kuşkusuz, bu tek-tarafli bir yaklaşımdır, ama müziğe milliyetçilik ideolojini karıştırmadıkça, sağlıklı bir yaklaşımdır.

Balkanlarda Musıkî Hareketleri adlı geniş incelemesiyle, Balkan ülkelerinde daha sonraki müzik kuruluşlarını sözkonusu eden Mahmut Ragıp Gazimihal, Avrupa müzik dairesine girmeyi hedefleyen Cumhuriyet döneminde, bu alanın en önemli yayını yapmıştır.⁵²⁷ Bu kitapta, “Türk musıkîsinin Tuna ötelere varan tesirleri,” “mukayeseli Balkan müzikolojisi” ve “Balkan Musıkî Folklor Kurumu meselesi” gibi önemli çözümler yer almaktadır.

Kitapta, Mahmut Ragıp Bey, yanlı ve yanlı bir kaynaktan hareket ettiği anlaşılan bir örnek de vermektedir: F.Kuhaç, 1910 yılında yayımladığı, “Hırvat, Sırp ve Bulgar musıkîlerindeki Türk unsurları” yazısında, Sarayevo’da bir Türk neyzeninden 1863’te alınmış bir “marş”tan çıkararak, “Türklerin kendi musıkî ameliyelerini Araplardan aldığı” sonucuna varmış ve bunu gerekçelendirmek için bir takım örnekler vermeye çalışmıştır. Arapların ve Türklerin harplerde musıkî âletleri kullandığını doğru olarak belirtmekle birlikte, bunların bir takım zurna, manda boynuzları, davul ve nekkareler-den ibaret olduklarını, yaptıkları müziğin ilkel olduğunu, yeniçerilerin de Slav pandurlarının (başıbozuklarının) taklidinden başka bir şey olmadığını yazmaktadır. Bunu, “Kuhaç’ın taksiratını Tanrı bağışlasın: Türk asker muzıkasının Avrupa’da tanınma tarihi daha öncedir...” diye başlayan ve “Zagrepli yazar, hiç bilmediği meseleler üzerine konuşmuş ve hep hislerine kapılarak indî hükümlere dalmıştır” diye bitirerek eleştiren Gazimihal, bu tek yanlı tavıra karşı 16’ncı asırda İstanbul’a gelen Lehistanlı Striykoboskiy’nin sokaklarda ve eğlence yerlerinde Osmanlı zaferlerini terennüm eden Sırpa şarkılar dinlediğini ve yazdığını eklemektedir.⁵²⁸

Türk müzik çevrelerinde, Osmanlı’nın Balkan ülkelerindeki uzun kalışı nedeniyle, daha çok bu ülke müziklerindeki Türk etkisinden söz eden örnekler gösterilmiştir.

Ünlü müzikolog Saadettin Arel, Cumhuriyetten sonraki Türkçülük ideolojisinin ve homojenlik amacının bir yansıması olarak, 1939-40 yıllarında *Türkçülük* mecmuasında yayımladığı 14 makale ile, “Türk musıkîsi kimindir?” başlıklı bir metin oluşturarak Türk müziğindeki “yabancı” tesirleri reddeden ve köken araştırmalarına radikal bir yaklaşım gösteren bir araştırma ortaya koymuştur.

Tarihçi Yılmaz Öztuna’nın bu konudaki görüşü de, benzer biçimdedir: “Güney Slav kavimleri, Slovenler, Sırlar, Hırvatlar, Makedonlar, Bulgarlar, Karadağlılar, Slavonlar ve Slav olmayan Balkan kavimleri, Romenler, Yunanlılar, Arnavutlar üzerinde zaten Osmanlı öncesi Türk hâkimiyet asırlarının izleri derindi. Bulgar, Slavlaşmış aslen Türk bir kavimdir. Osmanlılar ise 14. Asrın ikinci yarısının ilk yıllarından başlayan, 15. Asırdan itibaren iyice

⁵²⁶ *Şehbal*, 15 Ağustos 1912.

⁵²⁷ İstanbul, 1937.

⁵²⁸ A.g.e., s. 227-28.

yerleşen hâkimiyetleriyle, klasik musıkilerine kadar bu bölge ve kavimlere nüfuz ettiler... Bütün bu kavimler üzerindeki Türk kültür ve bu arada musiki tesirlerinin bakıyyeleri bugün de açık şekilde devam etmektedir.”⁵²⁹

Ben kendi payıma, sanat gibi sınırları belirsiz ve heran değişip gelişebilen bir alanda, somut örneklerle belgelenmesi güç sahiplenmeler yerine, karşılıklı alışverişin söz konusu edildiği anekdot ve bilgilerin daha sağlıklı olacağı kanısındayım. Örneğin, Meşrutiyet dönemlerinin yıldız sanatkârı Tanburî Cemil Beyin hatıraları, o yıllar İstanbul’unun renkli kültürel tablolarıyla bezenmiştir. Cemil Bey bazan Yenikapı ve Langa meyhanelerine gidip, Sakızadalı Rumlarla karşılıklı lavta-kemençe çalar, bazan Yakacık’a Bulgaristan’dan-Yanbolu’dan gelen meşhur pehlivanlara çalan Rumelili zurnacıları dinlemeye koşar.⁵³⁰

Musikî Mecmuası’nda, İstanbul’un kapalı mekân ve kahvelerinde çalınan müzikleri, çalan ve oynayan insanları nakleden Emin Karabey, çeşitli folklorik zenginlikleri kâğıda dökmüş, meselâ Fatih’te Şekerci hanında yeralan Boşnak kahvesindeki müzik ortamını, âletlerini, şarkılarını, oyunlarını ve hatta ikramlarını uzun uzun anlatmıştır.⁵³¹

Kültürlerin ve müziklerin etkileşimiyle ilgili bu bir kaç anekdottan sonra, Balkan Harbinin Osmanlı müziğindeki etkileri konusuna dönmek istiyorum. Osmanlı müziğinin o dönem içinde bulunduğu hızlı değişim evresi, biraz öncesinden ele alınmak gerekir. III.Selim döneminde gerçekleştirilen Nizamı Cedit uygulamalarının devamı olarak II.Mahmud’un Yeniçeri Ocağı’nı yasaklamış olması, bir başlangıç olarak değerlendirilebilir. Osmanlı’nın bir güzel sanatlar eğitim merkezi olan Enderun Mektebi ve Mehterhâne-i Hakânî kapanmış, yerine 1831’de Avrupaî örneklerine uygun olarak “Muzika-i Hümayun” kurularak batı tipi bando teşkilâtlandırılmıştır. Aslında 19.yüzyıl, resim, mimarî, toplum yaşantısı gibi alanlarda da Türkiye’nin yakın tarihinde Avrupalılaşıma temel hedefinin egemen olduğu yüzyıldır. Tipik bir örnek olarak müzik öne çıkmaktadır. Bazı görüşlere bakılırsa, “Türk taklidi olarak yüz yıl önce kurulan Batı bandosu, bin yıllık Mehter’in yerine konmak üzere tekrar ithal edilmiştir.”⁵³²

Sarayda mevcut olan, Enderun’dan yetişmiş ağalardan bazılarıyla başlayan bando eğitimi, Mösyö Manguel’in hocalığı ile sürdürülmüş, kısa bir süre sonra da İtalya’dan Giuseppe Donizetti “Osmanlı Devleti Muzikaları Umumî Mürebbîsi” sıfatıyla getirilmiş ve kendisine paşalık ünvanı verilmiştir.⁵³³ Padişah marşları bestelenmesi, bandonun yeni bir repertuar ve disiplinle çalışmaya başlaması ve Pisani, Guatelli gibi müzikçilerle devam etmesi, Osmanlı sarayında Batı sanatına karşı gösterilen ilginin –zaman zaman değişse de– sürdürdüğü anlamına gelmektedir.

II.Meşrutiyetten sonra yoğunlaşan Osmanlının dağılma süreci Balkan Harbinin yarattığı moral çöküntü ile birleşerek, bu psiko-sosyolojik ortamın etkisinden olduğunu sandığımız bir yan sonuç verir. Harbiye Nâzırı Mahmut Şevket Paşa döneminde Askerî Müze’nin kurulması ve Mehter Muzikası’nın teşkil edilmesi ve bunun tarihî bir dekor içinde sunulmasının moralleri güçlendireceğine kanaat getirilir: Mehmet Baha Bey, bu konuda şunları yazmaktadır:

⁵²⁹ *Büyük Türk Musıkisi Ansiklopedisi* (Ankara, 1990), cilt 2, s. 434.

⁵³⁰ Mesud Cemil, *Tanburî Cemil’in Hayatı* (Ankara, 1947).

⁵³¹ “Elli Sene evvel İstanbul’da Salon Müziği,” *Musikî Mecmuası*, No. 7 (İstanbul, 1 Temmuz 1919).

⁵³² Cinuçen Tanrıkorur, “Teksesli – Çoksesli Kısır Çekişmesi,” *Türkiye’de Sanatın Bugünü ve Yarını Sempozyumu* içinde (Ankara, 1985), s. 313.

⁵³³ Refik Ahmet Sevengil, *Opera Sanatıyla İlk Temaslarımız* (İstanbul, 1959), s. 55.

“Türk musikisinin teşvik ve ihyası maksadıyla Celal Esat Bey tarafından ilk defa olmak üzere 327’de ş1911] Tepebaşı’nda tertip edilmiş olan tarihî mehter müzikası umuma birkaç müsamere vermişti. Bilâhare bu tarihî takım harp senelerinde Topkapı Sarayında da haftada iki gün olmak üzere ihya edildi. Mükellefiyet dahilinde bulunan en güzide sazandeler müddet-i askeriyelerini ifa etmek üzere buraya alındı ve mehter takımı pek cemiyetli olmuştu. Tarihî kıyafetleri ve tarihî sazlarıyla pek muhteşem olan bu mehter takımını dinlemek için erbab-ı takdir ü zevk muayyen günlerinde akın akın dinlemeğe giderlerdi”⁵³⁴

Ancak orijinal repertuarı unutilan ve Batı sazlarıyla, armonize edilmiş peşrevler çalan mehter eleştirilince, yeni mehter marşları bestelenerek ciddi çalışmalar yapan bir yapıya dönülür. Birinci Dünya Savaşı sonunda bu çalışmalar da kesilmiştir.

Muzika-i Hümayun’dan Muallim İsmail Hakkı Bey tarafından bestelenmiş olan ve “Çağırır askere...” sözleriyle başlayan Vatan Marşı, Balkan ve Birinci Dünya Harplarına asker toplamak amacıyla hazırlanmış marşlardandır.⁵³⁵ Bu tip marşlar o dönem yayılmakta olan taş plak kayıtlarına alınarak günümüze kadar kalmıştır. 1912’de bu alanda ülkemizde ilk olarak kurulan Orfeon Records fabrikası ve yapım firmasının geniş bir marş repertuarı vardır.

1914’te Sofya’da ataşemiliter olarak bulunan Mustafa Kemal Beyin (Atatürk) bir baloya yeniçeri kıyafeti ile katılması da ilginçtir. Yine onun Karlsbad’dayken gittiği bir baloda yapılan danslardan çok zevk aldığını, ataşemiliterlik yıllarında birinci valsörlerden addedildiğini ifade etmesi,⁵³⁶ daha sonra kurulacak Cumhuriyetin temel müzik tercihinin filizlendiği zamanlara tekabül eder.

Bahsedeceğimiz ikinci etki, Meşrutiyet yıllarının boşlukta olan geleneksel müzik ortamı ve eğitimidir. Rauf Yekta Bey 1913’te şunları yazıyordu:

“Gerçekten 1908’de Kanun-i Esasî’nin tekrar yürürlüğe konmasından sonra bazı musiki cemiyetleri kuruldu; az çok usta sazandelerden oluşan bu cemiyetlerde Doğu musikisinin nazariyesini ve tarihini bilen ve sanatlarının terakkisi için gerekli tedbirleri düşünüp alacak olan şahıslar mevcut değildi. Bunların meşgaleleri eski ve yeni eserleri az çok ustalıkla bir şekilde yalnızca icrayı hedef alıyordu. Bugünkü durumda Türk musikisinin geleceği üzerine iki fikir hareketi mevcuttur:

Birincisine göre, Batılardan diğer ilimleri ve sanatları aldığımız gibi Avrupa musikisini tampere dizisiyle kabul etmek; majör ve minör dışında bütün makamları resmen atmak. Ve hatta içgüdüsünün sevki ile Doğu makamlarından birini kullanan bir bestekârı kendisine has akor ile ancak majör ve minör makamlarda karar vermeye zorlamak.

İkincisine göre, ne tampere dizinin biçimsiz ve ruhsuz yeknesak seslerine elzem olan aralıkları, ne de Doğu makamlarını feda etmeden lüzumlu değişikliklerle Avrupa çoksesliliğini tatbik usulünü bulmak; o suretle ki, Doğu musikisi ile Batı musikisini ayıran maniyayı ortadan kaldırarak ve her iki sanatın genişçe faydalanacağı yeni bir ufku ses sanatına açmak.”⁵³⁷

⁵³⁴ *Âlem-i Musîkî*, No. 8 (Bursa, 15 Kânunusânî 1335).

⁵³⁵ *Marche Vatan* – Besteci: İsmail Hakkı, Seslendiren: Hafız Yaşar Bey ve Saz Heyeti. Orfeon Record 10201.

⁵³⁶ Gültekin Oransay, *Atatürk ve Küğ* (İzmir, 1985), s. 22.

⁵³⁷ Albert Lavignac’ın kurucusu olduğu *Encyclopedie de la Musique et Dictionnaire du Conservatoire* adlı önemli ansiklopedinin Müzik Tarihi bölümünde yer alan “Türk Musikisi” bölümünü Rauf Yekta Bey yazmıştır. Fransızcadan çeviren: Orhan Nasuhioğlu (İstanbul, 1986), s. 56.

Çeşitli görüşlerin çarpıştığı, bir takım musiki cemiyetlerinin kurularak toplumdaki müzik zevkini karşılamaya çalıştığı bu karmaşık ortamda, Maarif-i Umumiye Nezareti 1330 (1914) yılında ilkokullara mahsus bir musiki eğitim planı hazırlamış ve İstanbul'da Matbaa-i Âmire'de bastırmıştır.⁵³⁸ Genel olarak ne derece uygulandığını bilemediğimiz bu eğitim programı, 1913 tarihli ve rüştiyelerle ilmektepleri birleştiren Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkatı gereğince yapılmış ve özellikle Darüşşafaka ve Darülmualimin'de yer alan musiki derslerinin kökleşmesine vesile olmuştur.

Ancak yine de münhasıran bir müzik eğitiminin bulunmayışı bir eksiklik olarak hissedilmektedir. Bu konuda bir rapor hazırlayıp vermiş olan Abdülkadir (Töre) Beyin görüşleri gözönüne alınarak ve 1913-14 yıllarında Şehremini Cemil (Topuzlu) Paşa tarafından dile getirilmiş olan “halkımızda tiyatro ve müzik zevkinin yerleşmesi” fikri uygulamaya konarak bir konservatuar kurma teşebbüsüne girilmiştir. Bu amaçla Darü'l-bedayi adı verilen ve tiyatro ve musikî kolundan oluşan bir konservatuar açılır. Tiyatro kısmının başına Paris Odeon Tiyatrosu'nun müdürü Mösyö Antoine, Musikî kısmının başına ise bestekâr Ali Rıfat Bey getirilir. Amacı “Musikî-i Osmanîden müzik teatral vücuda getirmek ve klasik musikimizin indiristan vikayesi ile beraber bunun ileride bir tiyatroya da yarayabilecek bir şekle ifrağı esbabını istihsal etmekten ibaret” olarak açıklanan Musikî kolunda başta Tanburî Cemil ve Rauf Yekta Bey olmak üzere dönemin ünlü müzisyenleri yer almıştır.⁵³⁹

Savaş koşullarında fazla varlık gösteremeyen Tiyatro kolu kapanmış, Musikî kolu ise yeni bir talimatname çıkarılarak Darü'l-elhan adıyla yeniden yapılandırılmıştır. Kurulan Musikî Encümeninin başkanı, eski Belgrad ortaelçisi, ikinci Meşrutiyette de Ticaret ve Maarif Nazırlıklarında bulunmuş, bestekâr Vezir Ziya Paşadır. Türkiye'de yakın müzik tarihinin bu önemli kuruluşu, çeşitli faaliyetlerle, nota-plak ve kitap yayınlarıyla hizmet vermiş; İstanbul Belediyesi'ne, sonra da İstanbul Üniversitesi'ne devredilerek günümüze kadar gelmiştir.

Son olarak, Fuat Köprülü'nün folklor müziğiyle ilgili bir saptamasını aktarmak istiyorum. Köprülü, 19. asırdan itibaren imparatorluğun muhtelif köşelerinde yetişen meşhur âşıklar hakkında, asırlarla karşılaştırılmayacak derecede zengin bilgi sahibi olduğumuzu ve bunların 20. yüzyılın başından itibaren yavaş yavaş neşredildiğini belirtmekte ve eklemektedir: “Ancak Balkan Harbi neticesinde imparatorluğun Rumeli'deki topraklarını kaybetmesi Türk kültürünün oradaki büyük merkezlerinde yaşayan mahalli an'aneleri toplamak imkânını ortadan kaldırmış olduğundan, o sahalarda yetişmiş âşıklar hakkındaki bilgilerimiz çok azdır.”⁵⁴⁰

⁵³⁸ M.Nazmi Özalp, *Türk Musikîsi Tarihi – Derleme* (Ankara, 1986), s. 81.

⁵³⁹ Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi* (İstanbul, 1977), cilt 4, s. 1534.

⁵⁴⁰ *Türk Saz Şairleri* (Ankara, 1964), s. 528.

STARA VAROŠ I NASTANAK I RAZVOJ

Mr Mimar Igbala ŠABOVIĆ KEROVIĆ
Karadağ

Na ostacima starog srednjovjekovnog utvrđenja Ribnica, na slivovima riječnih tokova Ribnice i Morače, uspostavom vladavine Osmanlijskog carstva na ovom prostoru, udareni su temelji Staroj Varoši, preteći današnje Podgorice. Uz staro utvrđenje u odbrambene svrhe podignuti su bedemi sa tabijama i gradskim kapijama, krajem 15. i početkom 16. vijeka.;¹ Jedan od prvih značajnih objekata koji je podignut u sklopu bedema, je *Starodoganjska džamija*.

Staru Varoš, u doba Osmanlijskog carstva, kao urbanu cjelinu maksimalno prilagođenu konfiguraciji terena, u prostornom smislu sačinjavala su dva mikrourbana ansambla – jasno formirani **ansambl tvrđave - Varoši i predgrađe Mijećan**.

Okosnicu ansambla tvrđave- Varoši predstavljali su varoški odbrambeni bedemi sa cjelokupnom graditeljskom strukturom orijentalog izraza, u njihovoj kontaktnoj zoni. Gradske bedeme činili su 6 tabija i 4 gradske kapije na najvažnijim pravcima puteva: Zetska, Kučka, Malisorska i Osmanagića kapija. Stambeno naselje 1614 godine, ima oko 900 zgrada i oko 2.200 stanovnika.²

Kasnije, u XVIII vijeku, istočno od varoških bedema nastaje uz Ribnicu predgrađe Mijećan, bez odbrambenih zidova ali sa jakim kamenim kućama, opasanim visokim zidovima od kamena, što je sve takođe služilo odbrani varoši i tvrđave. Ovo naselje se prvo formira duž lijeve obale Ribnice a zatim i duž lijeve obale Morače na pravcu prema Ljuboviću.

U dijelu između ova dva mikrourbana ansambla, tvrđave - Varoši i predgrađa Mijećan, prolazila je, dijelila ih i povezivala, široka saobraćajnica od Tabačkog mosta do Sahat - Kule, u kojoj je bio koncentrisan sav gradski trgovački život. Pazar, odnosno trgovine nalazile su se i između Mijećana i Varoši. Na tom prostoru 1858 g. nalazilo se oko 350 dućana.³ (*Grafički prilog 1*)

Osnovne karakteristike tradicionalne urbane matrice Stare Varoši

Stara Varoš nosi obilježja *orijentalno-istočnjačkih* urbanih cjelina, čiji postanak i razvoj ne polazi od gotove šeme čitavog grada, već podrazumijeva *sukcesivan razvoj naselja*.

Čaršija

Centar urbane strukture čini *čaršija*, koja se sastoji od niza dućana postavljenih duž saobraćajnice. Na nju se zrakasto nadovezuju lokalni pravci ili čisto stambeni sokaci, te se razvitak ovakvih gradskih naselja odvija u vidu koncentričnih krugova, svakako prateći i poštujući topografske odlike terena.

¹ P. Mijović, Tragom drevnih kultura Crne Gore, str.129, Grafički zavod Titograd, 1970.

² DUP Stara Varoš, knjiga I, tekstualni dio dokumentacione osnove za izradu istog radenu u periodu 1986 i 1987 godine, str.22, Zavod za zaštitu spomenika kulture Sarajevo.

³ DUP Stara Varoš, knjiga I, tekstualni dio dokumentacione osnove za izradu istog, radenu u periodu 1986 i 1987 godine, str.17, Zavod za zaštitu spomenika kulture Sarajevo.

U čaršiji se razvijaju razne vrste zanata sa podjelom po djelatnostima koja se izražavala i u prostornom smislu. Trgovina se razvija, sustižu ljudi i robe iz raznih krajeva, a sa njima i razni kulturni uticaji.

Dućani, trgovačko - zanatski objekti su po pravilu prizemni i samo izuzetno jednospratni sa magacinom na spratu, otvoreni prema ulici preko tzv. ćepenka, na koji je kupac obično sjedio. Dućani su drvene konstrukcije, jako isturenih streha – pokrivenih ćeramidom, zbog zaštite ćepenka i robe, koja je bila izložena na fasadnom zidu.

Mahala

Oko čaršije su **mahale** - djelovi grada koji se sastoje iz niza kuća sa okućnicom, uz jedan ili više sokaka. U mahalama se odvija poseban porodični život vezan za prirodu u avlijama i baštama, što je uslovljeno vjerom, tradicijom i običajima, a što se odrazilo i na dispoziciju kuće, te i na urbanu strukturu mahale. U svojoj cjelini, po urbanoj strukturi, svaka gradska sredina predstavlja zbir pojedinih grupacija-mahala, dobro plasiranih u zelenilu i terenu.

Mahale: Tećija, Ašik mahala, Džer Mahala, Alibalića, Vranići, Brijeg Morače, predstavljaju posebnu *organizacionu jedinicu urbane strukture*, ali vremenom su kao i njihova imena, nažalost i same nestale.

U Staroj Varoši podiže se i niz *javnih objekata* kao što je *medresa* – škola, *hamam-kupatilo*, *hastahana*-bolnica i dr., kao i niz *stambenih zgrada* i *zanatsko – trgovačkih objekata*.

Ulična mreža

Ulice Stare Varoši uske i krivudave nosile su obično nazive bratstava koja su živjela u njima – Alibalića, Vranića, Redžovića, Osmanagića i dr. Glavna ulica bila je Tećija⁴, a pružala se od Starodoganjske džamije, paralelno sa Ribnicom, do Tabačkog mosta na istok, dok se u južnom pravcu, sredinom naselja, pružala Ašik – mahala⁵, koja je od Osmanagića džamije prelazila u ulicu Ljubović, odnosno južni dio predgrađa.

Osnovna karakteristika ulica je potpuna nepravilnost. Kratke perspektive ulica rezultat su promjenjivosti uličnih pravaca, različitih širina ulica, krivudavosti graničnih linija. U *tradicionalnoj šemi* može se osjetiti **radijalni sistem**, oformljen glavnim prilaznim i prolaznim putevima iz različitih pravaca ka središnjem trgu i čaršiji.

Više pravaca povezivalo je varoš sa neposrednom okolinom, poljoprivrednim površinama i selima. Ostale ulice su lokalnog karaktera, **stambene u mahalama, poslovne u čaršiji**. U mahalama se pojavljuju *ćorsokaci*, kao kategorija slijepe ulice (krajnji kapilari u uličnom sistemu), nastali naknadnim razvojem i parcelacijom urbanog tkiva.

Ulice pokrivene sitnom kaldrmom, kamenim oblucima susretale su se na proširenjima raskršća, ponekad opremljenih bunarima sa karakterističnom luburom, vidljivi dio bunara od kamenog bloka.

U *stambenim ulicama* preovladava *zidno platno*, oblikovnost ivice, odnosno niskospratni objekti; prizemlje, izuzetno sprat i visoki ogradni zidovi, sa *kapijama* skoro monumentalnih izgleda.

Trgovi

⁴ danas ulica Gojka Radonjića

⁵ danas ulica Spasa Nikolića

Trgovi u funkciji saobraćajnih čvorova ili poslovnih stecišta su sastavni dio ulične mreže, raspoređeni su po cijelom tkivu *nesistematski* – bez pravila, najčešće na raskrsnicama ulica. Bez obzira na svoju površinu trgovi su bili centri javno – društvenog života. Na njima su bili koncentrisani javno – privredni objekti: džamija, sahat kula, bunar ili česma, dućani i dr. trgovinsko zanatski objekti.

Stambeni objekti

Građevinska arhitektura Stare Varoši najviši stepen svog razvoja dostigla je u ***stambenij zgradi***. Stambena zgrada kao elementarna strukturalna jedinica naselja, mahale predstavlja najveću arhitekturno-urbanističku vrijednost Varoši, koja se razvijala više vjekova i dostigla visok nivo stambene kulture.

Stara Varoš, kao i mnoga druga gradska naselja orijentalnog tipa, razvila se prema istim obrascima; u kojima su kod smještaja pojedinih *stambenih objekata*, dominirali zahtjevi islamskog svijeta koji su nalagali posebnu *orijentaciju* – *jugoistok*, i odjeljenost tj. *izolovanost* tih domova.

Oblikovnje stambenog bloka, *dispoziciono* – *funkcionalni karakter* direktno je vezano za ulični sistem, zbog čega su i za njih karakteristične velike nepravilnosti oblika, razne veličine, krivudave i isprelamane granice i izvanredna nepravilnost parcela u bloku.

Unutrašnjost stambene jedinice funkcionalno je dosta izolovana od ulice, što se ogleda u visokim ogradnim zidovima sa kapijom, malim prozorima uz ulicu, vezanosti susjednih stambenih jedinica vratima u zidovima i dr. U unutrašnjosti stambenog bloka nalaze se često i poljoprivredne površine kao okućnice (bašča, voćnjaci) iza dvorišta (avlija), koja su orijentisana na ulicu.

Cjelokupno *tkivo Stare Varoši* oformljeno je u *karakteru stambene arhitekture*, a pojedini objekti monumentalne arhitekture isticali su se kao poente, *džamije*, *sahat-kula* i dr. Prostorna kompozicija stambene jedinice obilježena je malom visinom objekta (P, P+1), zatvorenosću prizemlja kuća na ulicu (*izgrađenost u kamenu*), uskom krovnom konstrukcijom sa pokrovom ćeramide, drvenim konstrukcionim materijalom u spratu oformljenim u bondručnom sistemu.

Glavni ambijentalni elemenat slike grada je tip i način rasporeda kuće. Stambeni fond Stare Varoši čine ***tipovi kuća*** različitih prema planu i masi: ***jednostavni mediteranski tip*** sa dvovodnim krovom, sagrađen od kamena i ***razvijeni tip*** stambenog spratnog objekta – ***stambeni kompleks*** sa okaldrljenim gospodarskim dvorištem.⁶ (*Grafički prilog 2*)

II STARA VAROŠ DANAS

U tradiciji Balkanskih društava, kulturna baština ugrožavana je nerazumnim i primitivnim postupcima pojedinaca i kolektiva, što nije zaobišlo ni Staru Varoš.

Naime, kulturno arhitektonsko nasljeđe Stare Varoši nije adekvatno tretirano u naučno istraživačkom radu, što je uslovalo ignorantan treman u praksi značajnih objekata ove kulture.

Neki od ovih objekata su u smislu pozitivnih propisa dobili status *arhitektonski zaštićenih* objekata, ali nažalost njihovo očuvanje i stručan restauratorsko - sanacioni i tretman konzervacije je izostao.⁷ (*Grafički prilog 4*)

⁶ Stambeni objekti locirani u kontaktnoj zoni prvog odbrambenog bedema, - ul. Petra Prije; Jedan od rijetkih očuvanih stambenih objekata sa doksatom, građen u kamenu sa bondručnom drvenom konstrukcijom na spratu - Kuća Krpuljevića

⁷ Evidentirani i zaštićeni spomenici kulture su: Stari grad Ribnica, Stari most na Ribnici, mlin na Ribnici, Starodoganjska džamija, Krpuljevića kuća, Čubranovića kuća, Sahat kula, Osmanagića džamija, Tabija na Morači. Nažalost Stari grad Ribnica, Mlin na Ribnici i Tabija na Morači su skoro nestali.

Još je teži slučaj sa objektima koji nijesu tretirani kao kulturno – istorijski spomenici ali po svojim graditeljskim karakteristikama su zavređivali i zavređuju adekvatan tretman sa stanovišta očuvanja istih.

Očuvanje kulturnog nasljeđa jasno je definisano međunarodnom pravnom regulativom. Međunarodnim konvencijama, dokumentima, kao aktima javnog prava naglašava se važnost zaštite istorijskih gradova, starih gradskih četvrti, jezgara i aglomeracije iz ranijih graditeljskih epoha, istorijskih ambijenata i pojedinačnih spomenika kulture, u kojima civilizacija dostiže svoj najviši izraz.

Kako je poznato, i kod nas, Zakon o zaštiti spomenika kulture je predvidio preciznije mjere u pogledu sprovođenja odredaba o obavezama i pravima imalaca spomenika kulture, o zaštiti spomenika, o organima zaštite i organizaciji radova u vezi s održavanjem, konzervacijom i restauracijom spomenika kulture.

Naći kompromis između zatečenog, istorijskog i budućeg, uklopiti jednu staru spomeničku aglomeraciju u tkivo novog organizma, kao da nije bitan faktor u planiranju Podgorice. Na ovaj način znatno je osiromašena kulturna baština ovog područja. U pitanju je svjesno ili nesvjesno postavljanje *pogrešnih koncepcija formalističkog urbanističkog planiranja*.⁸

Zaključak

S obzirom da Stara Varoš ima odlike tradicionalne izgradnje, a da se u okviru nje odvijaju procesi gradnje, dogradnje i transformacije tkiva, koji sada već predstavljaju prijetnju arhitektonskom i kulturnom nasljeđu Stare Varoši i da ima njenih dijelova koji se mogu očuvati, to je potrebno cijelu zonu pažljivo istražiti i obraditi u cilju razumijevanja postojećeg stanja individualnih stambenih objekata i njihove neposredne okoline. Stoga prilažem **Polazne osnove za utvrđivanje strategijskog programa očuvanja Stare Varoši** kao sastavni dio ovog rada, u cilju animiranja prvenstveno stručne kao i šire javnosti za očuvanje preostalog kulturnog nasljeđa Crne Gore.

Literatura:

- A. Deroko, *Srednjovjrkovni gradovi u Srbiji i Crnoj Gori, Prosveta, 1950.*
- A. Pašić, *Islamic architecture in Bosnia and Hercegovina, IRCICA, Istanbul, 1994.*
- A. Pašić,
- **Ayverdi, Avrupada Osmanli mimari eserleri, Yugoslavya, Kitap III, Istanbul, 1981.**
- D. Grabrijan, *The Bosnian Oriental Architecture in Sarajevo, Univerzum Ljubljana, Ljubljana, 1984.*
- *Istorija Crne Gore, Knjiga druga, Tom prvi, Redakcija za istoriju Crne Gore Titograd, 1970.*
- *Istorija Crne Gore, Knjiga druga, Tom drugi, Redakcija za istoriju Crne Gore Titograd, 1970.*
- I. Šabović, *Yuksekk Lisans Tezi, Sarayevo Osmanli ve Avusturya mimarilerinin kent dokusunun olusumuna etkileri, F.B.E. Mimarlik Anabilim Dali, Mimari – Tasarim Programi, Istanbul, 1997.*
- P. Mijović, *Ozloglašeno nasljeđe, Cetinje, 1971.*
- P. Mijović, *Ipak, nasljeđe, Cetinje 1992.*
- P. Mijović, *Monodija o kamenu, Kruševac, MCMLXVII*

⁸ Generalni urbanistički plan Podgorice iz 1957. g. integracijom svih gradskih prostora, uspostavom krute ortogonalne šeme, isključujući osvrt na prirodne fenomene rijeka i vrijedno urbano nasljeđe Stare Varoši narušio je jedinstvo, cjelovitost njene teritorije. Čitav građevinski fond Stare Varoši (izuzev tvrđave) je stavljen van regulacije. (*Grafički prilog 5*)

Revizijom plana i GUP-om iz 1964.g. predviđeno je uklanjanje svih nasljeđenih struktura Stare Varoši, čije tkivo je, s izuzetkom tvrđave (predviđne za muzej), tretirano kao praktično neizgrađen prostor.

Tokom 1970. a revizijom Gup-a 1964.g. u tretmanu nasljeđa ovaj Plan odustaje od radikalnih ideja utiranja svakog traga nasljeđa. U planu zona već razbijeni segmenti Stare Varoši, ostaju pošteđeni na širem području uz Moraču, i na Draču.

Revizijom GUP-a iz 1970, po prvi put je sagledana mogućnost Reafirmacije nasljeđa.

- P. Mijović, *Tragom drevnih kultura Crne Gore*, Grafički zavod Titograd, Titograd, 1970.
- H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*,
Planska dokumentacija za zonu Stara Varoš:
- **Regulacioni plan sanacije, restauracije i revitalizacije Sarajevske čaršije**, Skupština grada Sarajevo, 1975.
- **DUP Stara Varoš**, - tekstualni i grafički dio elaborata dokumentacione osnove za izradu istog radenu u periodu 1986 i 1987 godine; Zavod za zaštitu spomenika kulture Sarajevo.
- **Revizija GUP-a, Osnove plana iz 1986. godine**;
- **Studija spomenika kulture i nasljeğa (radena za potrebe revizije GUP-a)**;
- **Publikovani prikaz arheoloških istraživanja Tvrđave Ribnica, Problemi Nemanjinog grada – Stare Ribnice u Titogradu, I, II, III, Titograd 1964.**
- **UP Stara Varoš, 1994 godina.**

POLAZNE OSNOVE ZA UTVRĐIVANJE STRATEGIJSKOG PROGRAMA OČUVANJA STARE VAROŠI

Polazne osnove za utvrđivanje strategijskog programa očuvanja Stare Varoši su:

A. *Stvaranje kvalitetne baze podataka.*

- Izvršiti digitalizaciju i korekciju svih mapa kompletne urbane zone Stara Varoš,
- Prikupiti podatke o zemljištu, objektima i infrastrukturi,
- Izvršiti analizu svih prethodnih planova.

B. *Stvaranje foto arhiva,*

- Foto arhiv bazirati na hronologiji razvoja Stare Varoši i izvršiti terenska snimanja, te rezultate analiza sve relevantne građe pohraniti u kompjutersku bazu podataka.

C. *Definisanje strategije planiranja i upustava za intervencije.* Posebnu pažnju treba posvetiti sljedećim ključnim sektorima:

- * *Transportna infrastruktura*;
- * *Gradska infrastruktura*; ⁵⁴¹
- * *Kontrola bespravne izgradnje*; ²
- * *Stanovanje*; ³

Staru Varoš ovim Programom treba tretirati kao homogenu cjelinu, čija prostorno-funkcionalna i socijalna ravnoteža zavise od sinteze konstitutivnih elemenata, koji podrazumijevaju kako građevine i prostornu strukturu, tako i ljude, njihov način života i njihove aktivnosti.

⁵⁴¹ Ključno pitanje u ovoj oblasti jeste izgradnja ekonomski prihvatljivog sistema gradske kanalizacije, koji treba da ispuni jedan od osnovnih zahtjeva da štiti sredinu od zagađenja.

² Obzirom na način uzurpiranja zemljišta i gradnji koje imaju upitan karakter legalnosti, neophodno je ustanoviti sistem kontrole i organizovanje gradnje u ovom području. Odlaganje donosi nesagledive posljedice za ovu zonu.

³ Izuzetno je važno dati odgovor na pitanje kako dalje razvijati stanovanje, da li graditi nove stambene strukture ili ići u rekonstrukciju postojećih.

Za izradu ovog Programa potrebno je koristiti svu relevantnu postojeću dokumentaciju (DUP Stara Varoš,- tekstualni i grafički dio elaborata dokumentacione osnove za izradu istog rađenu u periodu 1986 i 1987 godine; Revizija GUP-a - Osnove plana iz 1986.godine; Studija spomenika kulture i naslijeđa (rađena za potrebe revizije GUP-a); Publikovani prikaz arheoloških istraživanja Tvrđave Ribnica; UP Stara Varoš 1994 godina.

Program očuvanja trebao bi obuhvatiti zonu Stare Varoši u potpunosti, dajući životna rješenja za probleme koji su postojali ili koji su nastali u posljednjih nekoliko godina. Za svaki pojedinačni objekat, otvorenu površinu, element infrastrukture, ili obalu rijeka, napraviti projekat sa procjenom neophodnih ulaganja. Objekte posmatrati i elaborirati individualno, ali i kao dio zone.

Programom definisati oblike i proceduru za intervencije na objektima i otvorenim prostorima u okvirima zone.

Izraditi Karte analiza koje nude osnovne informacije na kojima je Program baziran, i karte prijedloga koje detaljišu prijedloge u okvirima zone Stara Varoš.

Zona obuhvata Programom, poznata kao STARA VAROŠ, predstavlja nekih 32 hektara lociranih u samom centru grada, unutar granica područja: kanjoni Ribnice i Morače, produžetak Bulevara Revolucije, ul. I. Milačića, ul. Braće Zlatičanina. Predmetna zona je najstariji dio urbanog tkiva zasnovan u 15. Vijeku*. Ovaj dio grada nije očuvao svoju ukupnu tradicionalnu strukturu i ambijentalno jedinstvo, stoga je neophodno da bude podvrgnut najstrožim mjerama zaštite u cilju očuvanja preostalog naslijeđa.

Nekoliko pod-zona izdvajaju se svojim specifičnostima u ovoj zoni i potrebno ih je nakon detaljnije analize posebno precizirati. Kao npr.

- Tvrđava Ribnica;
- Priobalno područje Ribnice i Morače; Neuređeno zemljište uzduž rijeka gdje je neophodno uvesti oštru kontrolu u cilju očuvanja prostora za rekreaciju, isto tako kao i prirodne vrijednosti i kvalitete životne sredine.
- Ulice ambijentalnih vrijednosti i dr.

* Kasnije, u XVIII vijeku, istočno od varoških bedema nastaje uz Ribnicu predgrađe Mijećen, bez odbrambenih zidova ali sa jakim kamenim kućama, opasanim visokim zidovima od kamena, što je sve takođe služilo odbrani varoši i tvrđave. Dio predgrađa nastao je i uz Moraču, na pravcu prema Ljuboviću.

Polovinom XIX vijeka, tvrđava, varoš i predgrađe su u prostornom smislu činili urbanu cjelinu maksimalno prilagođenu konfiguraciji terena. Jasno formirani ansambl tvrđave i Varoši od predgrađa Mijećen dijelila je široka saobraćajnica od Tabačkog mosta do Sahat Kule, u kojoj je bio koncentrisan sav gradski trgovački život.

Varoš (u užem smislu) je, kako je već istaknuto, u početku bila opasana bedemima ojačanim kulama, sa kapijama na najvažnijim pravcima puteva (Zetska, Kučka, Malisorska i Osmanagića).

Glavna ulica je bila Tečija (danas ulica Gojka Radonjića), koja se pružala, paralelno Ribnici, od Starodoganjske džamije do Tabačkog mosta na istoku. Od Starodoganjske džamije u pravcu juga, sredinom Varoši se pružala Ašik-mahala (danas ulica Spasa Nikolića), koja je od Osmanagića džamije prelazila u ulicu Ljubović, odnosno južni dio predgrađa.

Ciljevi Programa su da:

- Odredi autoritete odgovorne za primjenu i kontrolu Programa isto tako kao i buduće detaljno planiranje i periodičnu reviziju;
- Odredi planske dijelove za intervencije, uključujući oboje, objekte i zone, zajedno sa procedurom koju treba slijediti u pribavljanju dozvole za projektovanje i izgradnju;
- Odredi dozvoljenu upotrebu zemljišta i objekata u zoni obuhvata;
- Naznači forme intervencije primjenljive za sve objekte unutar zone obuhvata sa posebnom pažnjom na arhitektonske i tipološke karakteristike svake strukture i nivoa zaštite koji treba dostići u svakom pojedinačnom slučaju.
- Odredi organizaciju motornog saobraćaja, parkiranja i kretanja pješaka unutar zone obuhvata;
- Odredi prioritetne strukture, sa naznakom normi koje treba primjeniti pri rehabilitaciji i reorganizaciji pojedinačnih objekata i pod-zona.

Prijedlog za analizu postojećeg stanja

S obzirom da zona ima odlike tradicionalne izgradnje, a da se u okviru nje odvijaju procesi gradnje, dogradnje i transformacije tkiva, koji sada već predstavljaju prijetnju arhitektonskom i kulturnom naslijeđu Stare Varoši i da ima njenih dijelova koji se mogu očuvati, to je potrebno cijelu zonu obuhvaćenu Programom pažljivo istražiti i obraditi u cilju što boljeg razumijevanja postojećeg stanja individualnih objekata i njihove neposredne okoline. Rezultati treba da pokažu svu raznolikost postojećeg stanja.

- Sve analize potrebno je raditi po sistemu parcela po parcela, i pri tom ispunjavati ankete: o izgledu i značaju objekta, ulice ili okoline, i trenutnom stanju objekta. Informacije treba zapisivati i unositi u digitalizovane mape i u bazu podataka za dalju analizu.

- Baza podataka mora da sadrži zapis o svakoj parceli ili objektu unutar zone. Tu su podaci o upotrebi, vlasništvu, materijalima i konstrukciji, stanju, tipologiji, arhitektonskom značaju, kao i o svim arhitektonskim posebnostima.

Primjenjivi načini intervencija na objekte

- * *Očuvanje i Restauracija;*
- * *Rehabilitacija;*
- * *Rekonstrukcija;*
- * *Novogradnja*

U okviru Strategijskog Programa obnove Stare Varoši pripremiti *Listu značajnih objekata* (oštećenih spomenika i istorijskih spomenika)

U pripremi i razvoju ove komponente preduzeti sljedeće aktivnosti:

- prikupljanje istorijskih i tehničkih informacija;
- definisanje Programa za njihove rehabilitacije i ponovne upotrebe a u skladu sa planovima očuvanja i razvoja zone;

- priprema preliminarnih planova i budžeta za realizaciju prijedloga;
- istraživanje mogućnosti finansiranja projekta u direktnim kontaktima sa donatorima, javnim i privatnim institucijama.

Prioritetna lista treba da uključi najugroženije objekte za koje je potrebno naći sponzore.

Obradila:

Mr Igbala Šabović-Kerović, dipl.ing.arh.

ⁱ O ovom vidi šire u : Basil Connaris Emigration from Macedonia in the Early Twentieth Century Journal of Modern Greek Studies, V.8.1989 /-133; Prof. Stefan Gaber : Nekoi karakteristiki na novovekovnite migracioni dvi`enja vo Makedonija (referat je podnesen na Međunarodnom naučnom skupu koji je održan u Skopju 1995 godine na temu "Migracioni procesi . . .)", rukopis u INI, Skoplje; dr. Rastislav Terzioski: "Diskriminatoriski odnos bugarskog okupatora prema narodnostima u Makedoniju 1941 - 1945 god". Drugi svetski rat - 50 godina kasnije, Podgorica 1997, izdanje CANU, s. 487-499; Mr. Marija Pandeska "Prisilni emigraciji vo Makedonija vo godinite na golemata Istočna kriza (1875 - 1881)" INI Skoplje 1997; Stojan Germanov "Ruskata obštvenost i revolucionoto dvi`enie v Makedonija i Odrinsko 1893 - 1908", Sofija, 1992; Prof. Aleksandar Apostolov "Kolonizacijata na Makedonija vo stara Jugoslavija", "Kultura", Skopje, 1966 (posobno prilog II - IV, posle s.208); Dr. Gligor Todorovski "Kon prašanjeto za migracionite dvi`enje vo vremeto od 1878 do 1912 god" Istorija, Skopje 1968, III, s. 93 - 97; Prof. Trajče Grujovski "Ekonomskite migraciji vo stranstvo na naselenieto od Bitola i Bitolskite sela", GZFF, Skopje, 1970, s. 241 - 254; Todor Simovski "Balkanskite vojni i nivnite reperkusii vrz etničkata polo`ba na Egejska Makedonija", Glasnik na INI, Skopje, 1972 br.3, s. 61-75; vesnik "Pravda", Moskva, 21 mart 1943g.

ⁱⁱ Arhiv vnešnej politiki rossiskoj Imperii (natamu AVPRI), fond Otčetny MID - a - za 1879 godina.

ⁱⁱⁱ Isto - za godinu 1880.

^{iv} AVPRI, fond posolstvo v Konstantinople, opis 517/2, delo 3807 (izveštaj ruskog konzula u Solunu A.Beljajev do N.V. ^arikova iz 24. 03.1911god.

^v Osvobo`denie Bolgarii od tureckogo iga, tom III, Moskva, 1967g. s.341 - 343

^{vi} Isto, vidi i M-r. Marija Pandevska "Prisilnite migraciji ..."s. 63 - 64 i 141.

^{vii} AVPRI, fond Politarhiv, delo 568 Vpiska iz prestavlennom Rossijskim konsulom v Bitoli zapiski po voprosu ob emigraciji Makedoncev v Ameriku; vidi i v. "Novoe vremja", br.11256, 26 iulj 1907 godina; Stojan Germanov, ruskata opštvenost . . . s.182

^{viii} GVIA br. 400, op.4, Ed. hr. 300

^{ix} AVPRI, fond posolstvo v Konstantinople, op. 517/2, delo 3807 (izveštaj Ruskog konzula iz Soluna do N.V.^arikova, Solun 24.03.1911 godine)

^x AVPRI, Politarhiv, 1907god. delo 568, s.27 - 28 vipiska iz donesenija sov.kalь, Bitoli, 6.03.1907 br.58.

^{xi} Teplov B. Solunskaja trgedija i novij kurs Bolgarii-roski vostanik, 1903 god. N-6, s. 750 (citirano kod S. Germanova, Ruskoto opštstvo...., s. 117).

^{xii} AVPRI, fond Posolstvo v Konstantinople, op. 517/2, delo 2645 (izveštaj ruskog konzula do I.A. Zinovljevu od 21.03 1907)

^{xiii} AVPRI, fond Politarhiv, 1907 delo 568, s. 27-28, vidi i v fond Posolstvo v Konstantinople, op. 517, delo 387 (izveštaj ruskog konzula u Solunu 24.03.1911).

^{xiv} Konsulь v Bitoli direktoru pervogo departmenta... Bitoli 17.021904g."reformi v Makedoniji 1903 -1905" (diplomatičeskaja perepiska) Sanktpetersburg 1906g. s. 70-71

^{xv} Iz izveštaja ruskog generalnog agenta u Solunu Demerika direktoru prvog departmenta, Solun 23.02.1904g., "Reformi v Makedoniji..." s. 82

^{xvi} AVPRI, fond Posolstvo v Konstantinople, op. 517/2, delo 2645 (izveštaj ruskog konzula do I.A. Zinovljevu od 21.03 1907)

^{xvii} Koopija izveštaja generalnog ruskog konzula do ruskog ambasadora u Konstintanopolju, AVPRI, fond Posolstvo v Konstantinople d. 5669, s. 61-66

^{xviii} AVPRI, fond kancelarija 1903, delo 25, s. 234 - 236 Ego sijatelstvu Grafu V.A. Lamsdorfu, doveitelьno, Buok Dere 5/18 iionja 1903

^{xix} Pravitelьstvenij vestnik, 9 Nojabrja 1904 g. br.253; reformi v Makedonii... s. 145-146

^{xx} AVPRI, fond Politarhiv, (1907) delo 568, s. 27, Vьpiski iz donesenija nadv. sov. Kal Bitoli 6 marta 1907 g. No 58; Vidi i AVPRI, fond Konsulstvo v Bitoli 1906 g. delo 28, s. 27-28.

-
- xxi AVPRI, fond Konsulstvo v Bitoli 1906 g. delo 28, s. 27-28.
- xxii M-r. Marija Pandevska, "Prisilni Migraciji..." s.34 i s.115-117
- xxiii Ispiska iz izveštaja upravnika konzulata u Skoplju Nadv.sav. Maškov 20. 10. 1898 g. Simon Drakul, "Avtonomijata... Zbornik na dokumenti", Skopje 1995, tom I s.250-251
- xxiv AVPRI, fond Politarhiv 1902, delo 2626, s. 157-159
- xxv AVPRI, fond Politarhiv 1911,op.482 delo 2697, s. 39
- xxvi AVPRI, fond Posolstvo v Konstantinopole, op. 517/2, delo 3807 (Izveštaj ruskog konzula u Solunu Beljajeva do N.V. ^arikovu 24.03.1911).
- xxvii Isto
- xxviii M-r. Marija Pandevska, "Prisilni Migraciji..." s.34 i s. 63-64
- xxix Isto s.64. Vidi i "Francuska dokumenta o istoriji makedonskog naroda"... s. 92-93
- xxx M-r. Marija Pandevska, "Prisilni Migraciji..."s. 57-58
- xxxi AVPRI, fond Politarhiv, delo 1145, s. 157-159 (kopije izveštaja ruskog generalnog konzula u Solunu St. Sov. Girsu ruskom poslanstvu u carigradu od 12.02 1903.
- xxxii Sankt Peterburdske vedomosti, No 265, 28 okt. 1903 g. citirano kod S. Germanova "Ruskoto obštstvo..." s.151-152
- xxxiii CGVIA fond 400, op.4, a.e. 299, l. 9.
- xxxiv Dokumentat je bez bibliografskog podatka. Prepis je sačuvan kod autora ovog teksta-R.T.
- xxxv Stojan Germanov "Ruskoto obštstvo...s.129
- xxxvi AVPRI, fond Politarhiv, delo 565, s. 29-30
- xxxvii Tako u jednom od mnogih slícnihi pa sadr`ini pisama sa kojima su se obrahale izbeglice ruskom Imperatoru, između ostalog se navodi "...Makedonska i Odrinska emigracija koja privremeno `ivi u Varni u rasejanju zbog poslednjih zverstava sultanskih upravljaća klećeći na kolenama moli Vaše Imperatorsko Velićanstvo augostejši gosudar Nikolaj II, zaštitnik i dobroćinitelj celokupnoga slovenskog stanovništva da se smiluje i da nas zakrili nas i ostale u Makedoniji i Odrinskoga kraja brađu sestre i rodbinu našu koji su na velikim mukama...Bili bi sretni da vidimo vašu krunu i da posvedoćimo ispred Vašeg Imperatorskog Velićanstva o našim mukama i stradanjima...Bogu se molimo i Vašoj svetloj kruni se nadamo za spas. (Makedonsko-Odrinske izbeglice u Varni, Varna 29 juni 1901, AVPRI, fond Politarhiv, op. 482 delo 2625, s.391)
- xxxviii Stojan Germanov "Ruskata obštstvenost..." s.160. Za ovaj problem detaljnije vidi kod M-r. Marija Pandevska, "Prisilni Migraciji..." s. 66; AVPRI, fond Posolstvo v Konstantinopole, delo 6395, s.74 i 139; Slavjanske Izvestija 1903, No 4, s.1.
- xxxix Sank petersburgskie vedemosti No-233, 10 okt. 1903 godina (cit. kod S. Germanov, Ruskata obštstvenost...s. 163
- xl AVPRI, fond Posolstvo v Konstantinopole, delo 6395, s. 94-96; u istom delu vidi i izveštaj ruskog civilnog agenta u Solunu Demerika od 28.003.1907, s. 77-80 i demerikov izveštaj od 23.10.1907, s. 81-84.
- xli Isto, s. 140-142.
- xlii Isto, s. 93
- xliii AVPRI, fond Politarhiv, l.2 (cit. kod S. Germanov, Ruskata obštstvenost... s.163)
- ¹ *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*; C. 8, 497-498, Dergâh Yayınları
- 2- İpekten Halûk ve Diğeri; *Tezkirelere Göre Divân Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, Ank. 1988, s. 513-514 "Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 942
- 3- Koca, Turgut; *Bektaşî Nefesleri ve Şairleri*, İst. 1990, s. 199
- 4- Ergun, Sadettin Nüzhet; *Bektaşî Şairleri*, İst.1930, s. 390-392
- 5- Ergun Sadettin Nüzhet; *Bektaşî Şairleri ve Nefesleri*, İst. 1944, s. 391-392
- 6- *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*: C. 8, s. 497
- 7- Gölpınarlı, Abdülbaki; *Alevî Bektaşî Nefesleri*, İst. 1963, s. 19-20
- 8- Özmen, İsmail; *Alevî Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, C. II., Ank. 1998, s. 541, Kültür Bakanlığı Yayınları: 2063
- 9- Özmen; a. g. e., 541-542
- 10- Bu iki şiir için bkz. Noyan, Bedri; *Bütün Yönleriyle Bektaşîlik ve Alevîlik*, Ank. 1998, C. I, s. 542-544. / Koca; a. g. e.; s. 203-207 / Gölpınarlı; a. g. e., s. 117-119 / Özmen; a. g. e., s. 542-545/Ergun; a. g. e.; 390-392

BALKANLARDA (PRİZREN'DE) TÜRKÇE YAZILAN RESİMLİ ÇOCUK KİTAPLARININ ÖNEMİ VE YAPISAL ÖZELLİKLERİ ÜZERİNE

Doç. Dr. Rasim ÖZYÜREK

Türkiye

Sayın Başkan, sayın dinleyiciler, Balkanlarda Türkçe yazılan resimli çocuk kitapları bugün başlı başına bir eğitim sorunu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yazının gelişmesinde resmin çok büyük bir payı vardır. İnsanoğlu ilk çağlardan beri resmi bir anlaşma aracı olarak kullanmıştır. Bugün dünyada yazmayı öğrenmemiş ya da dilleri farklı insanların ilk anlaşma yolunun, resim olduğu görülmektedir. Şu anda eğitimde göze hitabeden materyale büyük önem verilmektedir. Burada vurgulamak istediğim resmin insan belleğindeki etkisinin daha uzun süreli olduğu gerçeğidir

Bilindiği gibi kitle iletişim araçlarının böylesine önem kazandığı şu günlerde böyle bir araştırmaya tarafımdan gerek duyulmuştur

Çalışma evrenim Prizren sınırları içinde son on yılda yayınlanan resimli çocuk kitaplarıdır. Prizrende yayınlanan resimli çocuk kitaplarında tespit edebildiğimiz problemleri aşağıya çıkardık.

1. Balkanlarda yayınlanan resimli çocuk kitaplarında resim ve resimleme çocukların seviyelerine isteklerine göre çizilmediği yazarların kullandıkları dil çocukların seviyelerine göre olmadığı, renklerin metne uygunluğu tartışılır durumdadır. Bazı resimli çocuk kitaplarında çizimler okuyucu ifade edecek güce değildir. Kullanılan kağıdın mat ve kaliteli olmadığı dikkatleri çekmiştir. Resimlemede guldururken düşündürücü özelliğe rastlayamıyoruz.

2. Yazarlar okuyucu ve masallarında sıraladıkları fikirleri olayları ve duygularını mantıklı bir biçimde sıralayamadıkları dikkatimizi çekmiştir. Çocukların dil gelişimleri ve bilgi düzeyleri göz önünde bulundurulmadan kitapların kalem yazıldığı ortaya çıkmıştır. Öte yandan kitaplardaki yasama zevki günümüz dünyasına göre işlendiği söylenemez.

3. Yine bazı resimli çocuk kitaplarında anlatımın açık, duru, akıcı olmadığı görülmüştür.

4. Anlatımda bes duyuya seslenen bir dil ve basit cümleler kullanılmamıştır.

Ülkelerin Eğitim Bakanlıklarının konuyla ilgili birimleri, merkez ve taşra teşkilatlarında çalışan eğitimcileri tarafından ele alınmalıdır. Konuya bu açıdan bakmak son derece önemlidir. Çünkü çocuk edebiyatı ve eğitimi birbirleriyle ilişkilidir. Eğitim, bireyde fiziksel, ruhsal, sosyal ve eğitsel yönden olumlu davranış değişikliği geliştirmek amacıyla güden dinamik bir süreçtir.

Türkçe dersinin amacına ulaşmasında, çocuk kitaplarının özellikle resimli çocuk kitaplarının yeri çok önemlidir. Resimli çocuk kitapları öğretimin en eski ve hiçbir zaman da

birakılmayacak olan temel araç ve gereçleridir. Prizrende bugüne kadar bu boyut ihmal edilegelmiştir.

Eğitmcilerin açık seçik bir biçimde nitelikli resimli çocuk kitaplarından söz edebilmeleri için bilimsel bir araştırmaya gitmelerine gerek vardır. Öncelikle ilköğretim okullarında okuyan öğrencilerin, resimli çocuk kitaplarında neler istedikleri yazarlarca çok iyi bilinmelidir. Onların isteklerine, ilgilerine, zevklerine yanıt verebilecek çocuk kitaplarının nasıl olması gerektiği üzerinde önemle durulmalıdır.

Çocuk kitapları, okulda izlenen eğitim programları ve yaşamın gerekleri ile ilişkili olup, çocuğun bilgi, kültür, hayal gücü ve duygularını geliştirici bir biçimde arı bir dille çocuk kitabı yazarlarınca kaleme alınmalıdır. Kitaplar, çocukla iyi bir iletişim kurmalıdır.

Biz burada resimli çocuk kitaplarında yapısal özelliklerin nasıl olması gerektiğini biçim ve içerik üzerinde durarak açıklamaya çalışacağız.

1) Resimli çocuk kitaplarında biçim (Dış Yapı)

Bilindiği gibi çocuk kitaplarında resim ve resimleme çok önemlidir. İlköğretim okulları öğrencileri, kitapları değerlendirirken önce o kitapların resimlerine bakarlar. Yani önce resim açısından bir değerlendirme yaparlar. Ama bu değerlendirme yetişkinin değerlendirmesinden farklı olur. Çocukların resme yaklaşımları önce gerçekçidir. İlköğretim okullarında okuyan çocukların iyi çizilmiş resimler sayesinde estetik değerler edinmeye başladıklarını da gözardı etmemeliyiz. Çocuk kitapları için yapılan resimler ressamın yeteneklerine ve üsluplarına göre değişebilir. Acaba çocuk kitaplarını yazan yazarlar, ressamlar çocuk gözüyle anlatıma ve resme bakabilmişler midir? Kitaplardaki resimleri ilköğretim okulları öğrencilerinin seviyeleri göz önünde bulundurularak yapmışlar mıdır? Yazarların kullandıkları dil, çocukların seviyesine göre midir? Yazar çocukların dil gelişimlerini göz önünde bulundurarak mı kitabını yazmıştır?

İlköğretim okulları öğrencileri daha çok hareket taşıyan, anlatım gücü olan resimleri severler. Bu arada detayların da metne uygun olması gerekir. Eğer öyküde Nasrettin Hoca'dan bahsediliyorsa, Nasrettin Hoca'nın resmi mutlaka o çocuk kitabında bulunmalıdır. Öyküdeki kişilerin özellikleri de bütün resimlerde devam ettirilmelidir.

Diğer bir husus, renkler metne uygun olmalıdır. Resimli çocuk kitaplarına resimler hazırlanırken parça parça olmamalıdır. Resimler birer bütün olarak ele alınmalıdır. Resimler öğrencilerin dünyasından alınmalıdır. Bu resimler, metinde nerede yer alacaksa oraya, konmalıdır. İyi seçilmemiş bir hurufat tipi veya iyi düzenlenmemiş bir sayfa, o kitaptaki resmin bütün güzelliğini bozabilir. Çocuk kitaplarını resimleyen ressamın baskı sanatının özelliklerini de çok iyi bilmeleri gerekir. Aksi takdirde başarılı olamazlar. Resimli çocuk kitaplarının her sayfasındaki resimlerde yer alan ana karakterlerin, süreklilik göstermeleri gerekmektedir. Kitapta binalar, aksesuarlar detay açısından aslına sadık yapılmalıdır. Çocukların gözlerinden hiçbir şeyin kaçmayacağı ressam ve yazarlar tarafından iyi bilinmelidir.

Öte yandan yazarların ve çocuk kitabı ressamlarının çocukların parlak renklere karşı ilgilerinin olduğunu, çok iyi bilmelidirler. İlköğretim okullarında okuyan öğrencilerin, resimli çocuk kitaplarında ilk aradıkları husus, çizgilerin öyküyü ifade edecek güçte olup olmadığıdır.

Çocuklar kitapları okurlarken, öyküyü veya masalı vb. resimlerden de takip etmek isterler. İlköğretim okulları öğrencileri, bu durum karşısında okudukları kitaplarda, resimlerle metinler arasında bir uygunluk göremedikleri zaman çok şaşıracaklar ve itiraz edeceklerdir. Yazarların çocuk ressamlarının bu işi çok iyi bilmeleri gerekir. Yapıtlarını oluştururlarken bu hususları göz önünde bulundurmalıdırlar. Resimli çocuk kitapları yazılırken: ressamın, yazarların, psikologların, göz doktorlarının, sınıf öğretmenlerinin, çocuk annelerinin, sayfa düzenlenmesi yapacak kişilerin (matbaada çalışanların) bir araya gelip iş birliği yapmaları

önemli bir husustur. Aksi takdirde ilköğretim okulları öğrencilerine yönelik hikaye, masal kitapları sonunda fayda yerine zarar getirebilir.

Resimli çocuk kitaplarında kağıdın mat, dayanıklı, kaliteli birinci hamur olmasına özen gösterilmelidir. Resimli çocuk kitaplarında dikkat edilecek diğer bir konu da sayfa düzenidir. Satırlar arası aralıklar normal olmalıdır. Sayfaların kenarlarında geniş boşluklara yer verilmelidir. Gözü yormayacak biçimde sayfa kenarlarında boşluklar bırakılmalıdır. Sayfalarda yazıların tek sütun üzerine düzenlenmesine dikkat edilmelidir. Resimli çocuk kitaplarında harfler, ilköğretim okulunda okuyan öğrencilere göre 12, 13, 14 punto olmalıdır. Yazımda birlik ve bütünlük sağlamaya özen gösterilmelidir. Resimli çocuk kitaplarında kapaktaki resimler canlı ve kitabın konusuyla ilgili olmalıdır. Bu kitaplar çocuğun ilgisini çekmeli ve onları okumaya davet etmelidir. Kapak için karton, kaliteli ve sağlam olmalıdır. Dahası kitap çocukların elinde çabucak dağılacak yapıda olmamalıdır. Kitapların sayfalarını biraraya getiren dikişler sağlam atılmalıdır. Ciltleme de iyi yapılmalı. Bu kitaplarda resimler, anlatılan konuya uygun açık ve anlaşılır olmalıdır. Kitaplardaki resimler metinlerle birlik ve bütünlük sağlamalıdır. Resimler çocuğa göre yapılmalı, güldürürken düşündürücü olmalıdır. Kitaplardaki bu resimlerin süsleyicilik metni açıklayıcılık özelliklerinin omasına da dikkat edilmelidir.

2) Resimli çocuk kitaplarında içerik (İç Yapı) Sorunu

Kitaplarda: konulara uygun olaylarla açıklayıcı resim, fotoğraf, tablo, grafik, şema, plan, harita ve benzeri öğretime yardımcı unsurlar bulundurulmalıdır. Bunlar metinlerin kolay kavranmasını sağlayacak biçimde uygun yerlere konurken resimlerin altlarına gerekli açıklamalar yapılmalı. Kitaplarda öğrencilerin milli, ahlaki, insani, manevi ve kültürel ve bu değerlerini besleyici ve bu değerlerle ilgili ders konularını sevdirci nitelikte olmalıdır.

Resimli çocuk kitaplarında plan, konu, tema, ana fikir , kahramanlar, üslup ve dil iç yapıyı oluşturur. Çocuk kitaplarında plan düzeni sağladığı için çok önemlidir. Plan çocuk kitaplarındaki öykü ve masalların giriş, gelişme ve sonuç bölümlerini dengelemektedir. Öyküde veya masalda sıralanacak fikirlerin, olayların ve duyguların mantıklı bir biçimde sıralanmasını sağlar. Çocuk kitapları yazarları kitapların yazımında plan yaparlarken, çocukların bilgi düzeylerini çok iyi bilmelidirler. Bu noktalar bilinmezse, iyi bir yapıt ortaya çıkarılamaz. Yazarın anlatımı çocuğa göre olmalıdır. Kısaca plan, yazının iskeletidir. Yazara kolaylık sağlar.

Tema, çocuk kitaplarında çok önemlidir. Çocuk kitabı yazan yazarlar, kitaplarında çocuklara hangi düşünce ve görüşleri vermeyi, onlarda hangi tema ve alışkanlıkları geliştirmeyi amaçladılarsa açık ve seçik bir biçimde belirtmelidirler. Çocuk kitaplarında yazarlar aile, yurt, ulus, doğa sevgisini, güzele iyiye duyarlılığı, kahramanlığa saygıyı, çalışkanlığa önem vermeyi, yaşama zevkini işlemelidirler.

Cocuk kitapları yazarlarının ilköğretim okullarında okuyan çocukların ilgilerini, beğenilerini, okuma eğilimlerini iyi bilmeleri gerekmektedir. Yazarlar, yapıtlarını yazacakları konuların, çocukların öz yaşantılarıyla ilgili olmasına ve gerçeğe uygun düşmesine özen göstermelidirler. Resimli çocuk kitaplarında konular, çocuklarda güven duygusunu artırmalıdır. Sağlam ve geçerli inançlar yerleştirmelidir. Çocukların ulusal değerlere ve demokratik yaşayış biçimine saygınlığını sağlamalıdır. Çocuk

kitaplarının konuları, ilköğretim okullarında okuyan öğrencilerde, güldürü duygusunu geliştirmelidir. Onları eğlendirmeli, dinlendirmeli ve düşündürmelidir. Resimli çocuk kitapları yazarları kitaplarını yazarlarken hareket unsuruna yer vermelidirler. Hareketli olaylar ve yaşam durumlarını anlatan kitaplar çocukların ilgilerini artırır. Bu kitaplarda konuyu oluşturan düşünce, olay, durum gibi öğelerin tema ile ilişkisinin olması gerekmektedir. Kitaplardaki kahramanların gerçeğe yakın ya da gerçek olmasına dikkat edilmelidir. Çocukların bu kitaplarla özdeşim yaptığı gerçeği yazarlarca gözönünde tutulmalı ve asla unutulmamalıdır.

Kahramanların sayıları az olmalı çocuklarda olumlu davranış değişiklikleri geliştirmelidir. Kahramanların fiziksel ve ruhsal portrelerinin önemli rolü olduğu, yazarlarca asla unutulmamalıdır.

Cocuk kitaplarında üslup da çok önemlidir. Anlatımda açıklık, duruluk, akıcılık söz konusu olmalıdır. Cümlelerdeki sözcükler ve bu sözcükler arasındaki anlam ve ses ilişkileri üzerinde titizlikle durulması gerekir. Kitaplarda öğrencilerin gelişim basamakları dikkate alınarak yaş ve olgunluk seviyelerine uygun dil ve ifade kullanılmalıdır. Konular, mümkün olduğu ölçüde günlük hayatla bağlantılı olarak bilimsel, doğal, sosyal, estetik, ekonomik ve kültürel boyutları içinde ele alınmalı, öğrencilerin, sınıf veya dönem seviyelerine göre yazılmalıdır.

Resimli çocuk kitaplarında cümleler edebi sanatlarla süslenmemelidir. Bu kitaplarda duygu, düşünce ve görüşler kısa kısa basit cümlelerle anlatılmalıdır. Bu cümlelerde çocukların anlayamayacakları gereksiz sözcüklere asla yer vermemek gerekir.

Cocuk kitaplarında yaşayan canlı bir dil kullanılmalıdır. Yazarlar yapıtlarında eskimiş, yıpranmış sözcükleri asla kullanmamalıdır.

Bu kitaplardaki sözcükler çocukların dillerini zenginleştirmeli. Yazarlar yapıtlarında deyimlere ve atasözlerine de yer vermeliler. Resimli çocuk kitapları yazan yazarlar anlatımı tek özne ve yüklemden oluşan kısa cümlelerle yapmalıdırlar. Yazarlar beş duyuya seslenen bir dili kullanmalıdırlar. Aynen yazılması gereken yabancı özel isim ve kelimelerin yanlarına ve parantez içinde Türkçe okunuşları da yazılmalıdır.

Resimli çocuk kitaplarında en önemli hususun resimli metnin, tamamlayıcı bir bütün teşkil etmesi olgusudur. Metinleri kısa, puntoların 14, 16 olması gerektiğidir.

Resimli çocuk kitaplarında çocukların yakın çevrelerindeki çeşitli cisimler, hayvanlar, tarlada, fabrikada çalışan insanlar; ulaşım, bayramlar, okul ve evdeki çocukların saçma ve gülünç durumları da konu edilmektedir.

Kitaplarda konu, bir değer taşıyacak kadar güçlü olmalıdır. Bu kitaplarda konular ciddi olanlardan, komik olanlara doğru sıralanmalıdır. Gerçek konulardan hayali olanlara doğru gidilmelidir. Burada asıl önemli olan, fikirlerin ve hislerin çocukların dünyalarına yansıtılmasıdır. Konunun anlama ve sezme yeteneğinin içinde olmasına özellikle dikkat edilmelidir. Konu nasıl olursa olsun bir tema içermelidir. Tema iyi bir konunun ortaya çıkmasına yardımcı olmaktadır. Sonucu da etkili yapmaktadır. Çocuk kitaplarında konu hareket unsuru ihtiva etmelidir.

Çocuk kitaplarında üslup asla kuru olmamalıdır. Çocuklar tekerlemelerden çok hoşlanırlar. Bu arada aşırı tekrarlardan da çok sıkılırlar. Resimli çocuk kitaplarında cümle bozuklukları yapmamak gerekir. Cümle bozukluklarına yol açan esas neden, cümleyi meydana getiren unsurların, söz dizimi kurallarına aykırı olarak kullanılmasıdır. Cümlede herhangi bir unsurun olmaması, cümlede bir eksikliklerdir. Bazı cümlelerde sıra yanlışlığı yapılmaktadır. Bir cümlede önce gelmesi gereken unsurların sonra, sonra gelmesi gerekenlerin ise önce kullanılması da sıra yanlışlığına yol açar. Bu hatalar yapılmamalıdır.

Resimli çocuk kitapları eğitim alanları içerisinde büyük bir önem taşır. Bu kitaplar çocuklarımızın yaşamında yönlendirici özelliklere sahiptirler. Anadili öğretimini kolaylaştırıcı öğretim unsurlarının başında gelen resimli çocuk kitapları bu yönden çok önemlidir.

Resimli çocuk kitaplarının, amaca ve yönetime göre hazırlanması önem taşımaktadır. Çünkü öğrenciler öğrenmeyi bu kitaplar aracılığıyla pekiştireceklerdir. Resimli çocuk kitapları öğrenciyi derse çekme, ilgi-istek uyandırma açısından da önemlidir.

Resimli çocuk kitabı yazarlarının, ilköğretim okullarındaki öğretim programının yöntem ve amaçlarını hep göz önünde tutmaları gereğinin, bir kez daha hatırlatılmasının yararlı olacağı yönüyle de araştırma önemlidir.

*Bilkent Üniversitesi Bölge Ülkeleri Kurs Programları Direktörü

KAYNAKÇA

1. Tough, Joan (1984) Listening To Children Talking 7.bs. Scholls Council Puplicationus Hong Kong.
2. Yetkin, S.Kemal “Güzel Sanatların Eğitimdeki Yeri” Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt 1, No:1 – 4 Ankara 1968. S.125-129
3. San, İnci “Sanatsal Yaratma ve Çocukta Yaratıcılık” Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: Ankara, 1977
4. Tuncer, Nilüfer “Türkiye’de Yayınlanmış Resimli Çocuk Kitapları” Hacettepe Üniversitesi (1960 – 1972) Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1972
5. Kantemir, Enise “Çocuk Edebiyatı Sorunları Doçentlik Tezi, Ankara, 1982
6. Dayıoğlu, Gülten “Yayımcılar Çocuk Kitaplarını Anlatıyor” Göster, Mayıs 1983/30
7. Alpay, Meral ve Anhegger Robert (Haz.) Çocuk Edebiyatı ve Çocuk Kitapları, Cem Yayınevi, İstanbul 1975

**BASIN-YAYINDA III. ULUSLARARASI BALKAN TÜRKOLOJİSİ İLE İLGİLİ
YAZILAR**

Karadağ Kültür Bakanlığı ile Eğitim ve Bilim Bakanlığı himayesinde

III. Uluslararası Balkan Türkolojisi Sempozyumu Kotor'da düzenleniyor

Balkan Türkoloji Araştırmalar Merkezi'nin Karadağ Tarih Enstitüsü işbirliğiyle 08-12 Eylül tarihleri arasında düzenlediği sempozyumda 16 ülkeden toplam 102 katılımcının Osmanlı öncesi, Osmanlı dönemi ve Osmanlı sonrası Türk Uygarlıkları ile Öteki Balkan Uygarlıklarının karşılıklı etkilenmesine ışık tutan bilimsel araştırma tebliğlerinin sunulması bekleniyor.

Taner GÜÇLÜTÜRK

Balkan ülkelerinde Türk kültürünü sistematik şekilde araştırmak, belgelemek ve yayımlayıp tanıtmak amacıyla 30 Mart 2000 yılında Prizren'de kurulan Balkan Türkoloji Araştırmalar Merkezi (BAL-TAM), Balkanlarda bu alanda ilk akademik bir kurum olarak eğitim, yayın ve uluslararası düzeyde seminer, sempozyum ve kongreler gibi bilimsel toplantıların düzenlenmesine, Türkoloji araştırmalarının yapılmasına, var gücüyle Türk kültürünün tanıtılması yönündeki faaliyetlerine harıl harıl devam ediyor.

Geleneksel halini alan Uluslararası Balkan Türkolojisi Sempozyumunun üçüncüsü, Balkan Türkoloji Araştırmalar Merkezi'nin - Karadağ Tarih Enstitüsü işbirliğiyle 08-12 Eylül tarihlerinde Karadağ'ın Kotor kentinde düzenleniyor. Karadağ Kültür Bakanlığı ile Eğitim ve Bilim Bakanlığı himayesinde gerçekleşen sempozyumda Fransa, Rusya, Finlandiya, Hırvatistan, Bosna-Hersek, Karadağ, Sırbistan, Arnavutluk, Bulgaristan, Türkiye, Ukrayna, Azerbaycan, Kosova, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Makedonya ve Romanya'dan toplam 102 bilim adamı ve katılımcı tebliğlerini sunacaklar.

Ana konusu, "Balkanlarda Tarih Boyunca Türk Uygarlıkları ile Öteki Balkan Uygarlıkları Arasında Etkileşim" olan bu sempozyumun diğer seksiyonları yanında, bu yıl Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun 80. yıldönümü dolayısıyla "Çağdaş Türkiye Cumhuriyeti ile Balkan Ülkeleri Arasındaki İlişkiler" konulu özel bir seksiyonda da çalışmalar sürdürülecek.

BAL-TAM Uluslararası Sempozyumları Düzenleme Kurulu Başkanı Prof. Dr. Tacida Hafız, düzenlenen sempozyumların amacıyla ilgili gazetemize verdiği demeçte şunları anlattı:

"Düzenlediğimiz etkinlikler, Balkan ülkelerinde yaşayan Türklerin tarih boyunca bıraktığı kültür mirası (tarih, din, kültür tarihi, sanat tarihi, dil, edebiyat, halk bilimi) ile ilgili özgün bildirimlerin sunulması, onların derlenip kitap halinde basılması ve böylece dünya bilimine sunulması ve mal edinmesi amacıyla her yıl başka bir Balkan ülkesinde düzenlenmesini planladığımız ve bunu geleneksel haline getirmeyi başardığımız Uluslararası Balkan Türkolojisi Sempozyumlarıdır. Birincisini 27-30 Eylül 2001 tarihlerinde T.C. Kültür Bakanlığı ve Kosova Türk Tabur Görev Kuvvet Komutanlığı yardımıyla Prizren'de; İkincisini 03-06 Eylül 2002 tarihinde Bosna-Hersek'in Mostar şehrinde T. C. Tanıtma Fonu yardımıyla düzenledik. Üçüncüsü de 08-12 Eylül tarihleri arasında Karadağ'ın Kotor kentinde düzenleniyor. Faaliyetlerimizden sadece birisi olan sempozyumlar, şimdiye kadar ki diğer

etkinliklerimize kıyasla düzenlediğimiz etkinliklerin en başarılı olanıdır. Üç yıl içerisinde bu sempozyumları geleneksel hale getirmeyi başardık. Amacımız Osmanlı öncesi, Osmanlı dönemi ve Osmanlı sonrası Türk Uygarlıkları ile öteki uygarlıklar arasındaki karşılıklı etkileşimleri araştırmak, belgelemek ve yayımlayıp tanıtmaktır. Türkoloji kaynakları açısından Karadağ çok zengin bir ülke. Ve bu kaynaklar bir tek Karadağ Tarih Araştırmacıları tarafından sadece kendi milli ve çıkarları doğrultusunda kullanılmıştır. Fakat bizim için önemli olan Dünya Türkoloji Bilimine (tarih, kültür tarihi, edebiyat, dil, folklor, gelenek görenek gibi Türkoloji kaynaklarını) dünyaca ünlü Türkologlarımıza da sunmaktır. Bütün gayemiz, amacımız da o zaten.

Bu araştırmalar sayesinde, Balkan uluslarını bilimsel ve somut delillerle birbirine yaklaştırıp, bu uluslar arasındaki dostluk bağlarını daha da güçlendirmek istiyoruz.”

POBJEDA – KULTURA - PETAK 5.SEPTEMBRA 2003

TREĆI MEĐUNARODNI SIMPOZIJUM BALKANSKE TURKOLOGIJE U KOTORU

CIVILIZACIJSKI RAZVOJ NARODA BALKANA

TEMA SIMPOZIJUMA KOJI ĆE OKUPITI VELIKI BROJ STRUČNJAKA IZ SVIH ZEMALJA BALKANA, BIĆE «UZAJAMNI UTICAJI KULTURA TURSKOG I OSTALIH BALKANSKIH NARODA U PREDOSMANSKOM, OSMANSKOM I POSTOSMANSKOM PERIODU»

KOTOR, 4.SEPTEMBRA – Treći međunarodni simpozijum balkanske turkologije biće održan od 8.do 12.septembra u Kotoru, u organizaciji Balkanskog centra za turkološka istraživanja BAL-TAM, sa sjedištem u Prizrenu, a u saradnji sa istorijskim institutom Crne Gore. Tema simpozijuma, koji će okupiti veliki broj stručnjaka iz svih zemalja Balkana, te Turske, Rusije, Ukrajine, Francuske, Finske i Azerbejdžana, biće «Uzajamni uticaji kultura turskog i ostalih balkanskih naroda u predosmanskom, osmanskom i postosmanskom periodu». Predviđeno je da naučni referati na skupu budu iz oblasti istorije, istorije umjetnosti, jezika, književnosti i etnologije, a između ostalih izlagaće: prof.dr. Sibel Turan, prof.dr.Đengiz Hakov, prof.dr. Mustafa Mehmet, prof.dr. Stojan Andrejev, prof.dr. Ljubodrag Dimić, mr. Jasmina Đorđević, prof.dr. Božidar Šekularac, mr. Slavko Burzanović, prof.dr. Šerbo Rastoder, Marijan Miljić, prof.dr. Mirjana Teodosijević, Ismet Zaatov, dr. Dragana Kujović, prof.dr. Penka Danova, Lebiba Nametak i drugi...

Jedina naučna institucija ove vrste na Balkanu Bal-Tam djeluje sa ciljem da se obilje turkološkog materijala (kao svjedočanstva materijalne i duhovne kulture, koja je nesumnjivo ostavila duboki trag u civilizacijskom razvoju svih naroda Balkana) prouči, sistematizira, objavi i pruži na uvid svjetskoj naučnoj javnosti.

Sa ciljem ostvarivanja doprinosa razvoju balkanologije uopšte, a time i boljem razumijevanju društvenih kretanja i ljudi na ovim prostorima, predviđeno je da se simpozijumi svake godine održavaju u drugoj državi Balkana. Podsjetimo, prvi skup održan je 2001. godine u Prizrenu (Kosovo), a drugi prošle godine u Mostaru (BiH). Oba simpozijuma su bila veoma uspješna...

Treći Međunarodni simpozijum balkanske turkologije biće održan pod pokroviteljstvom Ministarstva za kulturu i Ministarstva prosvjete i nauke Crne Gore, uz materijalnu podršku Fonda za prezentaciju Vlade Republike Turske, RUTEV-a , fondacije za solidarnost i kulturu Turaka Rumelije – Istanbul i Fondacije za razvoj turske kulture – Istanbul.

R.M.

* * *

DRUGI DAN RADA TREĆEG MEĐUNARODNOG SIMPOZIJUMA BALKANSKE
TURKOLOGIJE U KOTORU

MODERNA TURSKA I ZEMLJE BALKANA

KOTOR, 9.SEPTEMBRA – Radni dio Trećeg Međunarodnog simpozijuma balkanske turkologije, koji se održava pod pokroviteljstvom Ministarstva kulture Crne Gore, u Kotoru počeo je specijalnom sekcijom posvećenoj odnosima moderne Turske sa balkanskim zemljama, koja je posebno upriličena za ovogodišnji skup povodom 80 godina Republike Turske. Naučnici iz Bugarske, Turske, Makedonije, Srbije i Albanije iznijeli su nove podatke u ekonomskim, vojnim i političkim odnosima Turske i zemalja na Balkanu, kako onoj u prošlosti tako i u novom vremenu.

Na prvoj sjednici sekcije iz oblasti opšte istorije, kojim su predsjedavali prof. dr. Dimitrije Vasiljev i mr. Bedrettin Koro razmatrano je više tema iz osmanskog perioda među kojima je posebno zanimanje pobudio referat prof.dr. Mete Tuncay iz Istanbula o balkanskim ratovima od 1912.do 1913. jer je iznio novu tezu o razlozima poraza turske vojske pod Bečom. Prof.Dr. Svetozar Eldarov govorio je o ulozi bugarskih unijata u stvaranju bugarske države, odnosno bugarskim unijatima u Osmanskoj imperiji krajem 19. i početkom 20.vijeku. Mr. Bedrettin Koro se bavio doprinosom Uroševačke skupštine proglašenju II mešrutijeta – ustava, sa naglaskom na mladoturski pokret.

Više istraživača bavilo se procesima emigracije u Makedoniji, Muslimana iz Jugoslavije, Čerkeza u zapadnoj Rumeliji.

Popodnevna sekcija posvećena je kulturnoj istoriji. Prof.dr. Iskender Pala ima referat pod nazivom «Kotor i njegova okolinakaju je vidio Evlija Čelebija», više autora predočiće temu Balkan, područje kontakata između civilizacija za vrijeme Otomanske imperije od 14.do početka 20.vijeku, a prof.dr. Erman Artun bavi se uticajem turske i ostalih civilizacija na Balkanu. Prof.dr. Šerbo Rastoder ima referat o islamskom nasljeđu u Crnoj Gori, a prof.dr. Đenana Buturović o usmenoj istoriji i bošnjačkom identitetu. Simpozijum sutra nastavlja sa radom, sa isto tematskom oblašću i nastavlja sa književnošću.

L.Đurović

* * *

TREĆI MEĐUNARODNI SIMPOZIJUM BALKANSKE TURKOLOGIJE OTVOREN
JUČE U KOTORU

CRNA GORA KAPIJA BALKANA

Nalazeći se na prostoru sukoba i preplitanja uticaja velikih sila Crna Gora bila je svjedok i saučesnik kako bratskih suživota, tako i zagrljaja bliskih joj susjednih naroda – rekla je ministar kulture Crne Gore Vesna Kilibarda.

KOTOR, 8. AVGUSTA – U ime Ministarstva kulture Crne Gore i uz osjećanje ličnog zadovoljstva pozdravljam učesnike trećeg međunarodnog simpozijuma balkanske turkologije koji se na temu uzajamnih uticaja i prožimanja kultura balkanskih naroda i država i Turske u predosmansko, osmansko i postosmansko doba održava u Kotoru. Današnja Crna Gora kao jadranska kapija Balkana i prostor na kome su se vjekovima susretali Istok i Zapad i na kom se i danas neraskidivo ukrštaju civilizacije tri velika civilizacijska kruga: pravoslavlja, katoličanstva i islama. Hirovima istorijske sudbije Crna Gora, nalazeći se na prostoru sukoba i preplitanja uticaja velikih sila Crna Gora bila je svjedok i saučesnik kako bratskih suživota, tako i zagrljaja bliskih joj susjednih naroda – rekla je u pozdravnoj riječi na svečanom dijelu trećeg međunarodnog simpozijuma balkanske turkologije, koji je danas počeo ukotorskom hotelu “Fjord”, crnogorski ministar kulture Vesna Kilibarda. Ona je ukazala na težnje vladike Petra II Petrovića Njegoša kao državnika da oslobodi Crnu Goru predrasuda prema drugom I drugačijem, kao pjesnik epsku Crnu Goru prepoznao je između dva pola njezinog svijeta Stambola I Venecije, bez koje ne bi bilo u njenom klasičnom I uzornom vidu, rekla je Kilibarda. Široki spektar vaših tema, ocijenila je ona, uvjeravaju me da će nova tumačenja I saznanja iz različitih oblasti dati značajan doprinos daljem multidisciplinarnom razvoju balkanske turkologije. Uz to, nadam se, da će poslužiti vjerodostojnijem I tolerantnijem tumačenju naše zajedničke prošlosti I predstavljati brau zloupotrebi nauke I dnevopolitičke I kvazinaučne svhre, te pomoći uzajamnom razumijevanju balkanskih naroda kojim baštine zajedničko istorijsko I kulturno nasljeđe kao I saradnji institucija – rekla je Vesna Kilibarda. Pomoćnik ministra za prosvjetu I nauku Slobodanka Koprivica je, između ostalog, rekla da se razvoj crnogorskog društva temelji na konkretnoj realnosti – na multietničkom, multinacionalnom I multikofesionalnom, te da danas u crnogorskom društvu postoji kritična masa energije da se afirmišu sve vrijednosti multinacionalnosti I multikulture, zapravo različitost je prepoznata kao prednost I bogatstvo Crne Gore. Orijentacija državne političke Crne Gore u ovom pravcu ima kako istorijsko uporište, dodala je Koprivica, tako I obavezu prema budućim generacijama da im ostavi kvalitetniji ambijent u zadovoljenju svih aspekta života. I vaša istraživanja pokazuju da oni ljudi pozajmljuju civilizaciji svoju misao I kreativnu energiju, te da se samo atako može odgovoriti zahtjevu istorijskih mjena koje su neumoljiva u traženju ovih razvojnih horizonata, rekla je Koprivica.

Dobrodošlicu učesnicima Trećeg međunarodnog simpozijuma balkanske turkologije u ime grada domaćina poželio je gradonačelnik Kotora Nikola Samardić, izrazivši posebno zadovoljstvo što se skup ovakvog značaja održava u Kotoru u Crnoj Gori, ocjenu da su nova

saznanja o osmanskome društvu i državi podjednako važna za sticanje saznanja i o kulturnom identitetu stanovništva u Crnoj Gori.

Direktor Istorijskog instituta Crne Gore Đorđije Borozan je naveo u svom izlaganju da balkanski prostor i svi narodi na njemu očekuju da će mudrost nauke i pragmatičnost politike uskladiti odnos, prema prošlosti ma koliko tegobna bila i ponuditi savremenosti načelo uzajamnog poštovanja, priznavanj nacionalnih identiteta, tolerisanja razlika i državnih suvereniteta. Borozan je podsjećajući na istorijske tokove, rekao da se osmanska a potom i turska vjersko-politička tradicija utkala u sva istorijska zbivanja naroda Mediterana, Balkana i Podunavlja. Sa dubokim tragovima u svim sferama bosansko – turska baština u višeslojnoj civilizaciji paganskog i hrišćanskog Balkana dio je svojevrstnog sekretizma. Upravo u tome, pojasnio je Borozan, vidim smisao ovog naučnog nastojanja da putem ovakvih simpozijuma ukazujemo na okolnosti u kojima je bosansko tursko nasljeđe bilo i ostalo dio istorije svih naroda i država na Balkanu.

Prof. Dr. Nimetullah Hafiz, generalni predsjednik Bal-Tam-a je naveo da je cilj skupa da se turkolozi ne samo Balkan već i svijeta okupe i svojim naučnim radovima dokumentovano izlože jer su poluistine i čak izmišljeni događaji doveli do zategnutosti pa čak i sukoba naroda na Balkanu, a naša želja je istakao je dr. Hafiz, mir i razumijevanje među ljudima. Učesnike skupa pozdravili su predstavnici zemalja učesnica i Fondacije rumelijskih Turaka sa sjedištem u Istanbulu. Treći međunarodni simpozijum otvorila je prof.dr. Tađida Zubčević Hafiz direktor Bal-Tam-a i predsjednik simpozijuma.

Na naučnom simpozijumu u Kotoru okupili su se naučnici i stručnjaci iz pojedinih oblasti iz svih balkanskih zemalja, Turske, Rusije, Francuske, Finske i Azerbejdžana. Simpozijum će raditi plenarno i u sekcijama a tema je «Uzajamni uticaji kulture turskog i ostalih balkanskih naroda u predosmanskom, osmanskome i postosmanskom periodu». Naučni referati su iz oblasti istorije umjetnosti, jezika, književnosti i etnologije.

Nakon svečanog dijela održanog jutros, u toku popodneva na prvoj sjednici kojom predsjedavaju prof. dr. Novak Kilibarda i prof.dr. Ahmet B.Ercilasun na temu «Ataturk i Balkan» izlaže prof.dr. Ibrahim Jalamov, prof.dr.Sibel Turan, prof.dr. Đengiz Hakov, Kalina Paeva i drugi.

L.Đurović

Moja Postojbina

Prva dva simpozijuma održana su u Prizrenu i Mostaru, i to je bio naš izbor, dr.Nimetullah Hafiz i ja smo i u bračnoj i kolegijalnoj vezi – on je Turčin iz Prizrena a ja sam Bosanka. Svake godine skup se održava u drugoj zemlji i Crna Gora je područje bogato materijalnim izvorima turske kulture koji nijesu do danas proučavani a osim toga Crna Gora je kao izbor imala i jedan intimni dio. Porijeklom sam iz Crna Gore sa Zubaca od Zubčevića, ne znam kada su odselili za Trebinje, ali Crnu Goru osjećam svojom postojbinom. Drago mi je što smo u prelijepom Kotoru i Crnoj Gori – rekla je za «Pobjedu» prof.dr.Tađida Zubčević Hafiz

ISLAM, TURCI I BOŠNJACI

Kotor, 10 septembra – Današnji rad Trećeg međunarodnog simpozijuma balkanske turkologije u kotorskom hotelu “Fjord” nastavak je jučerašnje sekcije posvećene kulturnoj istoriji. Dr Bajram Durbilimez dao je kritički osvrt na naučne referate iz etnologije sa područja stare Jugoslavije prezentiranih u Turskoj. Suyan Cakir iz Kulturnog Centra u Sofiji analizirala je interkulturalno i bilingvalno obrazovanje u bugarskim školama. Ona je istakla značaj prvih saznanja o jeziku i principa koje treba poštovati na prvim koracima obrazovanja, prvo učenje turskog kao maternjeg, nakon toga bugarskom zvaničnog jezika. U tom kontekstu navela je kreativne oblike rada, posebno saradnju nastavnika turskog i bugarskog jezika, ističući kao bitan činilac vannastavne aktivnosti u kojima oblik diskusija na oba jezika je jedna metoda koja daje odlične rezultate. Suzan Cakir je zaključila da je važno da maternji turski i zvanični bugarski formiraju bilingvističku cjelinu, čiji model se uspješno primenjuje u bugarskom školstvu. Senad Mičijević imao je referat na temu “Halvetije i halvetizam”. Govoreći o halvetijama, jednom od 12 derviških redova, Mičijević je istakao da nepoznavanje dovodi do pogrešnih predožbi o halvetijama, halvetizmu i dervišima, pridajući im mističnost.

Četvrta sekcija, čijom su prvom sjednicom predsjedavali prof. Dr. Mete Tuncay i prof. Dr.Đengiz Hakov, bavio se književnošću. Prof.Dr. Novak Kilibarda svoj referat “Islam, Turci i Bošnjaci u poeziji Nikole I Petrovića” analizirao je državnički, politički odnos Nikole I prema islamu, Turcima i Bošnjacima, odnosno Muslimanima koji su produženi u njegovoj poeziji s odgovarajućom tematikom. “Muslimane, na prostorima jugoslovenskih zemalja, Nikola I kao i njevi prethodnici dinastije Petrovića, smatra integralnim činionicima Turske Carevine” i podsjeća da je u pisanim proglasima koje je Nikola I saopštavao tokom tzv. Velikog rata i tokom Balkanskih ratova, islamizovane Slovence s prostora na koje je imao oslobodilačke pretenzije, crnogorski vladar naziva braćom muhamedovskog zakona.

U baladi “Ženidba bega Ljubovića”, dr Kilibarda, pored ostalog, kaže “Suptilni političar i okretni stihotvorac, Nikola I, pribrao je ovom pjesmom poštovanje od strane muslimanskog življa koji govori istim jezikom koji i on govori. Istom pjesmom indirektno je uzdigao i crnogorski glavarski sloj i opomenuo skorojeviće koji su takođe bili izvjesni u Crnoj Gori. Kilibarda je na kraju svoje analize ocijenio da bi “poezija knjaza i kralja Nikole”, o kojoj je bila riječ, bila možda umjetnički uspjelija d je pjesnik išao samo za svojim osjećanjima. Ali, njen istorijsko.politički i univerzalno-humanistički smjer ogleda se u pozitivnim posljedicama tog političkog stihotvorstva. Naime, današnja multietnička i multivjerska stvarnost Crne Gore, koju možemo nazvati harmoničnom ako je uporedimo s nekim balkanskim prostorima, ima svoj praiizvor u mudrosti Skender-bega Crnojevića, da poštuje državnu prethodnost Crne Gore i svoj danas tekući izvor u poeziji Nikole I. Poezija koja je namijenjena jednako crnogorskim građanima Hristovog i crnogorskim građanima Muhamedovog zakona. Simpozijum nastavlja rad.

POBJEDA petak, 12. septembar 2003 KULTURA 13

ZAVRŠEN TREĆI MEĐUNARODNI SIMPOZIJUM BALKANSKE TURKOLOGIJE

STARA DOBRA EVROPA

Kotor, 11 septembra - Treći međunarodni simpozijum balkanske turkologije, koji je počeo 8.septembra u kotorskom hotelu „Fjord“, završen je danas sesijom posvećenoj umjetnosti nakon čega je uslijedilo i zvanično zatvaranje. Tema simpozijuma, koji je okupio preko 70 naučnika i stručnjaka iz balkanskih zemalja, Turske, Rusije i još nekoliko država, bila je „Uzajamni uticaj kultura turskog i ostalih balkanskih naroda u predosmanskom, osmanskom i postosmanskom periodu“.

Simpozijum je održan pod pokroviteljstvom Ministarstva za kulturu i Ministarstva prosvjete Crne Gore, a u organizaciji Balkanskog centra za turkološka istraživanja Bal-Tam, sa sjedištem u Prizrenu, u saradnji sa Istorijskim institutom Crne Gore.

Pokroviteljima, suorganizatorima i učesnicima zahvalio se direktor prof.dr. Nimetullah Hafiz. Svi radovi biće štampani u zborniku Bal-Tam-a.

Učesnici simpozijuma sutra će posjetiti Cetinje, Budvu i još neke gradove u Crnoj Gori.

L.Đurović

Balkan Türkolojisi Araştırmaları Merkezi (BALTAM) üçüncü sempozyumu Karadağ'ın Kotor kentinde düzenlendi

KOTOR'DA BALKAN TÜRKOLJİSİ KONU EDİLDİ

Balkan Türkolojisi Araştırmaları Merkezi'nin ilk toplantısı 4 yıl önce Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin Gazi Magosa kentinde yapıldı. Orda alınan karar uyarınca her yıl değişik Balkan ülkelerinde uluslararası düzeyde Türkoloji araştırmaları sempozyumu düzenlenmesi kararlaştırıldı. İlk sempozyum Prizren'de ikincisi Mostar'da üçüncüsü de bu yıl Karadağ'ın Kotor kentinde düzenlendi, konuyla ilgili 70 tebliğ sunuldu.

Merkezi Prizren'de bulunan Balkan Türkolojisi Araştırmaları Merkezi'nin (BALTAM) ilk toplantısı 4 yıl önce Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin Gazi Magosa kentinde düzenlendi. Başkan görevine Kosova'dan Prof. Dr. Nimetullah Hafız seçildi. Gazi Magosa düzenlenen toplantıda alınan karar uyarınca her yıl değişik Balkan ülkelerinde uluslararası düzeyde Türkoloji araştırmaları sempozyumu düzenlenmesi kararlaştırıldı. İlk sempozyum Prizren'de, ikincisi Mostar'da üçüncüsü de bu yıl Karadağ'ın Kotor kentinde düzenlendi.

Ana konusu Balkan Türkolojisi, Balkanlardaki Türk Kültürü olan Kotor'da düzenlenen sempozyuma davet edilen 102 katılımcıdan 70'i tebliğleriyle katıldı. Sempozyumda başta Türkiye Cumhuriyeti'nden olmak üzere Makedonya, Bulgaristan, Kosova, Sırbistan, Hırvatistan, Karadağ, Bosna-Hersek, Arnavutluk, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Romanya'dan katılımcılar yer aldı.

Kotor'da düzenlenen sempozyuma BALTAM'-IN Türkiye temsilcisi ve koordinasyon kurulu üyesi olan Dr. İrfan Ünver Nasrattinoğlu da katıldı. Sempozyum sonrası Üsküp'te görüşme fırsatını yakaladığını İrfan Ünver Nasrattinoğlu'ndan sempozyum, sunmuş olduğu tebliğ ve intibalarıyla ilgili bilgi verilmesini istedik. Kotor'da düzenlenen Balkan Türkolojisi konulu sempozyum ve izlenimleri hakkında işte kendisinin anlattıkları şöyle:

“Kotor'da düzenlenen sempozyum çalışmaları 4 gün sürdü. 2 günümüz de Karadağ'ın özellikle Osmanlı döneminden kalan tarihi ve sanat eserlerinin gezilmesini, görülmesi ve ayınlarnın hakkında bilgilerin alınmasıyla geçti. Bilindiği üzere sempozyumun ana konusu Balkan Türkolojisi, Balkanlarda Türk Kültürüydü. Konuyla ilgili tüm katılımcılar çok değerli tebliğler sundular. Özellikle de Karadağ'dan çok katılım oldu ve Karadağ'lı bilim adamları konuyla ilgili çok güzel tebliğler sundular. Benim sunmuş olduğum tebliğin ana konusu Atatürk'ün Balkanlardan esinlenerek yaptığı işler. Biliyorsunuz Atatürk Balkan kökenli, Balkanlardan aldığı ilhamlarla Türkiye Cumhuriyetini kurduktan sonra yaptığı çok önemli etkinlikler var. Ben bunlara kısa kısa değindikten sonra asıl işlediğim konuya, kooperatifçilik konusuna girdim. Biliyorsunuz kooperatifçilik özel sektörle devlet sektörü arasındaki üçüncü

sektör ve kalkınmada çok önemli bir sektör. Atatürk Türkiye’de daha 1923’te Cumhuriyet kurulur kurulmaz yaptığı işlerden birtanesi kooperatifçiliği teşvik etmekte. Ben tebliğimde bu konuya değindim. Bu konu ilk defa bir bilimsel toplantıda işlendi.

Sempozyum çok başarılı geçti. Ben biliyorsunuz birçok ülkede sempozyumlara katıldım. Bu sempozyum tahminlerim üzerine başarılı geçti. Tartışılan konular da genellikle Osmanlının Balkanlarda bıraktığı izlerin tartışılması şeklinde oldu. Beni sevindiren unsur bazı Sırbistanlı, Karadağlı, Bosnalı bilim adamlarının Türklerle ilgili, Atatürk’le ilgili çok güzel sözler söylemiş olmaları oldu.”

Karadağ ve Kotor’un tarihi ve doğal güzelliklerinden çok etkilenen konuşmacımız, duygularını dile getirirken “Karadağ’ı beni şaşırtacak kadar güzel buldum. Şahane bir manzara, doğal güzellikler, plajlar. Kotor’a gelince çok güzel bir kent. Orada gözümüz, gönlümüz, yüreğimiz doydum. Tabiata doydum, yeşilin her tonuna doydum. Ayrıca Kotor’daki kaleyi gezdik, ordaki hem Osmanlı eserleri hem Osmanlı öncesi ve sonrası eserler gezildi, görüldü. İkinci gün otobüsle Çetinye’den başlayan bir gezi yaptık. Yol üzerindeki işte Osmanlının geldiği geçtiği yerleri gördük. Çetinye’deki Osmanlı devletinin Konsolosluk binasını gördük” şeklinde konuştu.

Kotor’da düzenlenen 3. BAL-TAM Uluslararası Türkoloji Araştırmaları Sempozyumunun 4. toplantısının ya Makedonya’da Ohri’de ya da Romanya’da Köstence’de yapılması düşünülüyor.

L. Selman

Yeni Dönem Gazetesi, 18 Eylül 2003, sayı 187, sayfa 10

Karadağ Kültür Bakanlığı ile Yüksek Eğitim ve Bilim Bakanlığının himayesinde, Adriyatik'in incisi Kotor'da, III. Uluslararası Balkan Türkolojisi Sempozyumu düzenlendi

Karadağ'ın İslam Uygarlığına ait bilim çalışmalarının ilkinde BAL-TAM imza attı

** Balkan Türkoloji Araştırmalar Merkezi'nin Karadağ Tarih Enstitüsü işbirliğiyle 08-12 Eylül tarihleri arasında düzenlediği, bilim alanından da 70'in üzerinde bilim adamı ve katılımcının yer aldığı Türkoloji sempozyumuna Karadağ hükümeti ile Karadağlı bilim adamları da büyük ilgi gösterdi.*

** Karadağlı Tarihçiler, 1878 yılında bağımsızlığının tanındığı Berlin Kongresinden bu yana Karadağ'ın tarihinde ilk defa, bu devletin ikinci yapıcı unsuru olarak kabul edilen Boşnak ve Müslüman halkların kültürüne ait bilim alanındaki bir çalışmaya ev sahipliği yaptığı ve bunun ilk adımının da Türkoloji Sempozyumuyla atıldığını vurguladılar.*

** Türkiye Cumhuriyeti'nin 80. kuruluş yıldönümüne adanan bu sempozyumda, "Çağdaş Türkiye Cumhuriyeti ile Balkan Ülkeleri Arasındaki İlişkiler" konulu özel bir sekiyonda da çalışmalar yürütüldü. Aynı zamanda bu sempozyum Türkiye Cumhuriyeti'nin 80. kuruluş yıldönümüne ait Türkiye dışında gerçekleştirilen ilk bilimsel proje olma özelliğini taşıdı.*

Taner GÜÇLÜTÜRK

Uluslararası Balkan Türkolojisi Sempozyumunun üçüncüsü, 8 Eylül Pazartesi günü Kotor'un "Fjord" Otelinde düzenlenen görkemli açılışla gerçekleşti. Açılışa, Karadağ Kültür Bakanı Vesna Kilibarda, Karadağ Yüksek Eğitim ve Bilim Bakanı Yardımcısı Slobodanka Koprivica, Kotor Valisi Nikola Samarcic, Karadağ Tarih Enstitüsü Başkanı Corce Borozan, RUTEV (Rumeli Türkleri Kültür ve Dayanışma Vakfı) Başkanı Macit Şahin, Dünya İslam Tarih, Kültür ve Sanat Araştırmaları Merkezi (İRCİCA) Başkan Yardımcısı Halit Eren katıldı.

Açılışa ve sempozyum boyunca yürütülen tüm çalışmalara büyük ilgi gösteren Karadağ'ın basın ve yayın organları bu olaya geniş yer verdi. Sempozyumun açılışı konuşmasını yapan BAL-TAM Uluslararası Sempozyumları Düzenleme Kurulu Başkanı Prof. Dr. Tacida Hafız katılımcıları selamlarken, sözü BAL-TAM Genel Başkanı Prof. Dr. Nimetullah Hafız'a verdi.

"Bilime, insanlığa ve dünya barışına katkıda bulunmayı amaçlıyoruz"

Türk tarihinden özetler sunarak konuşmasına başlayan Merkezin Genel Başkanı Prof. Dr. Nimetullah Hafız, yaptığı konuşmada, dünyanın imparatorluklar tarihinde Osmanlı'nın en hoşgörülü unvanını taşıdığını, bu gerçeğin dünya tarihçileri tarafından kabul edildiğini ve bunun en somut örneğinin de 28 Mayıs 1463 tarihinde Fatih Sultan Mehmet'in tüm Balkan ülkelerine gönderdiği fermanının olduğunu vurguladı.

Şimdiye kadar Balkanlarda Türkoloji alanında gerçekleştirilen çalışmaların ancak her ülkenin kendi siyasi ve ulusal amaçları doğrultusunda yürüttüğünü kaydeden Hafız, sahte evraklara dayanarak yürütülen bu araştırmalarla yanlış düşüncelerin doğduğunu, neticesinde Balkan halklarının kanlı çatışmalarla sonuçlanan düşmanlıklar beslediğini ifade etti.

Hafız, bu sempozyumla bilim yoluyla birleştirici, olumlu, yıkıcı değil yapıcı bilimsel sonuçların ortaya atılmasıyla Balkan halkları arasında dostluk ve kardeşliği güçlendirmeyi, dolayısıyla bilime, insanlığa ve dünya barışına katkıda bulunmayı amaçladıklarını söyledi.

Sempozyumun açılışına ne Türkiye Belgrat büyükelçisi, ne de Kosova müsteşarı katıldı

T.C. Belgrat Büyükelçisi Hasan Servet Öktem ve Priştine ile Prizren Eşgüdüm Bürosu Müsteşarı Metin Kılıç tarafından gönderilen telegramda, BAL-TAM'ın bu tür anlamı çalışmaları takdirle karşılanırken, kendilerinin sempozyuma yoğun programları nedeniyle katılamayacakları belirtildi. Karadağ Kültür Bakanlığı ile Yüksek Eğitim ve Bilim Bakanlığının himayesi altına aldığı bu anlamlı sempozyumun açılışına Belgrat Büyükelçiliği ve Kosova Eşgüdüm Bürosundan hiçbir temsilcinin gelmemesi üzüntüyle karşılandı. Diğerleri arasında Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Başkanı Dr. Metin Eriş, Türk Tarih Kurumu Başkanı Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu ve Anadolu Kalkınma Vakfı Başkanı Prof. Dr. Ahmet Akyürek'in de sempozyuma göndermiş olduğu mesajları okundu.

“Nyegoş’un da görüşlerinde İstanbul ve Venedik kültürlerinin izlerini görmek mümkündür”

Karadağ Kültür Bakanı Vesna Kilibarda yaptığı selamlama konuşmada, “Çatımız altında gerçekleşen bu sempozyumu Kültür Bakanlığı ve Karadağ devleti adına ve kendi adıma selamlamak istiyorum, Kotor’da böyle bilimsel bir organizasyonun düzenlenmesinden dolayı Karadağ Cumhuriyeti olarak büyük memnuniyet duyduğumuzu ifade etmek istiyorum. Balkanların Adriyatik denizine çıkış kapısı olan bugünkü Karadağın geçmişinde, yüzyıllarca batı ve doğunun karşılaştığı, bugün ise Slav, Katolik ve İslam uygarlığının kesiştiği önemli ve stratejik bir noktadır. Karadağ da tarih boyunca, büyük güçlerin çatıştığı, aynı zamanda kültürel olarak etkileştiği birçok olayın ortasında kalmış, birçok olaya tanıklık etmiş, yanı başındaki uluslarla da ölümlü kucaklaşmalara ve aynı zamanda kardeşçe yaşama eşlik etmiştir. Karadağ Vladikası ve Yöneticisi İkinci Petar Petroviç Nyegoş’un da görüşlerinde İstanbul ve Venedik kültürlerinin izlerini görmek mümkündür. Değişik alanlardan sunulacak tebliğlerin tarih, edebiyat ve dil etnolojisine yeni bilgilerin ortaya koyacağını, ileriye yönelik Balkan Türkolojisinin multi disiplin gelişimine de önemli bilimsel katıların sunmasını umuyorum. Sizlerin, toplumumuzun geçmişine dair sunacağı tebliğlerin daha inançlı ve hoşgörülü tartışmalarla bilime hizmet edeceğini ümit ederim. Ve bilimin, kötü anlamdaki her günlük siyasi ve bilim dışı olaylara bir baraj oluşturacağına inanıyorum. Bu sempozyumun bilim kurumlarımız arasında iyi bir işbirliği sağlamasına ve aynı kültür, tarih miras bahçesini paylaşan tüm Balkan ulusları arasında daha iyi anlayışa vesile olmasını dilerim. Geleneksel halini alan bu tür toplantıların organizatörü olan Prizren’in Balkan Türkoloji Araştırmalar Merkezi BAL-TAM’ın, ileride de Balkanlarda çok kültürlü ve çok dinli bir işbirliğinin tanıtılması yönündeki bilimsel çalışmalarında başarılı olmasını dilerim” dedi.

“Kotor şehrini seçtiğiniz için memnuniyet duyduk”

Karadağ Yüksek Eğitim ve Bilim Bakanı Yardımcısı Slobodanka Koprivica, yaptığı konuşmada şunları söyledi: “Karadağ Eğitim, Bilim Bakanı Prof. Dr. Slobodan Baskoviç adına sizleri yürekten selamlar, III. Uluslararası Balkan Türkolojisi Sempozyumunun yapılmasında Kotor şehrini seçtiğiniz için memnuniyetimizi dile getirmek istiyoruz. Karadağ’da kaldığınız süre içerisinde sempozyumun verimli ve başarılı geçmesi açısından bu ortamın güzel bir hava yaratacağını umuyorum. Bu fırsatla Karadağ toplumunun çok uluslu, çok kültürlü temeller üzerinde geliştiğini belirtmek istiyorum. Bugün Karadağ toplumunda çok uluslu ve çok kültürlü değerlerin ortaya çıkmasında kritik enerji miktarı vardır. Hatta bu çeşitliliğin Karadağ için bir zenginlik olduğu göz önünde bulundurulmaktadır. Karadağ devletinin bu yönde olan politikası, gelecek nesillere tarihsel olarak her açıdan kaliteli bir yaşam ortamı yaratmak ve bırakmak başlıca görevidir. Sayın araştırmacılar, sizin bu sempozyumunuz da bu açıdan çok önemlidir. Karadağ’a da bir daha hoş geldiniz. Araştırmalarınızda başarılar dilerim.”

“Böyle bir sempozyuma ev sahipliği yapmak Kotor ve Karadağ için büyük bir onurdur”

Ardından kürsüye çıkan Kotor Valisi Nikola Samarçiç: “Kotor halkı adına, III. Uluslararası Balkan Türkolojisi Sempozyumu gibi önemli bir toplantının katılımcılarını selamlamak, benim için ayrıca büyük bir memnuniyet ve ayrıcalıktır. Böyle anlamlı bir olaya ev sahipliği yapmak şehrimiz Kotor ve devletimiz Karadağ için büyük bir onurdur. Yüzyıllardır Avrupa’ya çeşitli şekillerde ulaşan İslam Dünyası, bilhassa 14. yy. itibaren Balkanların kültür ve siyasi kimliğinde derin izler bırakmıştır.

Osmanlı'nın bu bölgelere genişlemesi, yerleşmesi ve en sonunda geri çekilmesi batı Avrupa'nın doğuya yönelik dış siyasetinde bir sistem yaratmıştır. Bir taraftan Avrupa ile Osmanlı arasındaki ilişkiler bu topraklarda dramatik ve trajik bir şekilde bütünleşmiş, diğer taraftan ister entelektüel, ister cahiller olsun Balkanlardaki tüm halklar üzerinde kültürel olarak bir efsane yaratmıştır. Bura halkları, bu dönemi, Türk asıllığından kalan tecrübelerin mirası olarak nitelendirdiler. 19. yy'a kadar Balkan halklarının bir bölümü için devlet ile olan ilişkiler, şehir dışından merkezle ilişki kurma çabaları gibi bir şeydi; kenar mahalleler ise sık aralıklarla devlete huzursuzluk yaratıyordu. Karadağ'daki bu huzursuzluk 15. yy. Cırnoyeviç döneminden bu yana devam etmektedir. Ardından gelen yüzyıllar içerisinde ise bugünkü Karadağ'ın bölgeleri Osmanlı İmparatorluğunun sınır bölgelerini oluşturuyordu. Fakirlik ve tehlike, bölgelere ve kabilelere bölünmüş bir devletin oluşması için zemin yaratmıştır. Tüm bunları göz önünde bulundurursak, Karadağ'ın modern bir toplum oluşturmak için şartlarının olmadığı ortaya çıkıyor. Bu konuda birçok şey söylendiyse de Osmanlı'nın dolaysız etkisi konusunda birçok şey söylenmemiş olarak kalmıştır. Bu yüzden Karadağ halkının kültür kimliğinin oluşması ve tamamlanması açısından tüm gerçeklerin ortaya çıkması önemlidir. Ve bu sempozyumun da bu konuda oldukça yardımcı olacağına inanıyorum” dedi.

“Osmanlı-Türk mirası Pagan ve Hıristiyanlık uygarlığında derin izler bırakmıştır”

Daha sonra konuşma yapan Karadağ Tarih Enstitüsü Başkanı Corce Borozan şunları dedi: “Maddi, manevi, siyasi, etnik, dini, sosyal, kültürel, dil ve ekonomi alanında Balkanların çok düzenli Pagan ve Hıristiyanlık uygarlığında derin izler bırakan Osmanlı-Türk mirası, kendine özgü olan senkronizmin bir parçasıdır. İşte bu bilim toplantısının bu doğrultuda katkıda bulunarak bu değerlerin aydınlatılmasında asıl anlamını görüyorum.”

Karadağ'la ilgili binin üzerinde belge Osmanlı Arşivinde araştırılmayı bekliyor

Rumeli Türkleri Kültür ve Dayanışma Vakfı'nın faaliyetlerinden bahseden RUTEV Başkanı Macit Şahin, Balkan ülkelerinde Türk Kültürünü araştırmak, belgelemek ve tanıtmak amacıyla böyle bir organizasyonla bilim adamlarını buluşturduğu için Balkan Türkoloji Araştırmalar Merkezine teşekkürlerini ilettiler. Başkan Şahin, Türkiye'de Karadağ'la ilgili pek fazla araştırma eserinin olmadığını belirterek, Türkiye Cumhuriyeti'nin Başbakanlık Osmanlı Arşivinde araştırmaya açık konularda binin üzerinde Karadağ'la ilgili arşiv belgesinin araştırılmayı beklediğini vurguladı.

Beş seksiyonda toplam 53 tebliğ sunuldu

Türkiye Cumhuriyeti ve Balkanlar, Tarih, Kültür Tarihi, Edebiyat, Dil ve Sanat Tarihi konulu beş seksiyonda toplam 53 tebliğ sunuldu.

“Türkiye Cumhuriyeti ve Balkanlar” konulu gerçekleşen ilk seksiyonda, Prof. Dr. Cengiz Hakov (Sofya)-“Yeni Yayınlanan Arşiv Belgeleri Işığında Bulgar- Türk İlişkileri”; Prof. Dr. Gazmend Shpuza (Tiran)-“1931-1934 Yıllarında Arnavut-Türk İlişkileri”; Doç. Dr. İbrahim Yalimov (Sofya)-“Atatürk Ulusçuluğu ve Bulgaristan Türklerinin Etnik Bilincinin Gelişmesi”; Dr. İrfan Ünver Nasrattinoğlu (Ankara)-“Atatürk'ün Balkanlardan Kimi Esinmeleri”; Kalina Peeva (Sofya) -“Bakan Rujdi Aras'ın 1925-1933 tarihleri arasında Bulgar-Yunan İlişkilerinin İyileşmesi Yolunda Yaptığı Aracılık”; konulu tebliğlerini sundular.

Tarih seksiyonu çerçevesinde, Prof. Dr. Svetlozar Eldarov (Sofya)-“19. Asrın Sonu ve 20. Asrın Başlangıcında Osmanlı İmparatorluğu'nda Bulgar Uniyatlığı”; Prof. Dr. Mete Tunçay (İstanbul)-“1912-1913 Balkan savaşları Üstüne”; Prof. Dr. Corce Borozan (Cetinye)-“1920-1957 yılları arasında Müslümanların Yugoslavya'dan Göçleri”; Prof. Dr. Rastislav Terziyoski (Üsküp)-“19.yy. sonu 20.yy başında Makedonya'da Göç Süreçleri Üzerine Rus Diplomasisi”; Dr. Maliç Osi (Prizren)-“Osmanlı Türklerinin Balkanlara Gelmeden Önce Topraklarımızda İslam'ın Belirmesi”; Mr. Hatica Çar (Sarayova)-“Hercegnovi'nin Geçmişi 16. yy.”; Mr. Yasmina Corceviç (Podgoriça)-“16. yy. ilk yarısında Draçavica'nın İslama Geçiş Süreci”; Mr. Bedrettin Koro (Prizren)-“II Meşrutiyetin ilan Edilmesine Ferzovik Toplantısının Katkısı”; Mr. Slavko Bursanoviç (Podgoriça)-“Nik Hajdukoviç'in Anılarında Türkiye ve Türkler”; Mr. Recep Şkriyely (Üsküp)-“Batı Rumelide, Sırbistan, Kosova ve Makedonya'da Çerkez Muhacirleri”; Adnan Pepiç (Podgoriça)-“Osmanlı Literatüründe Ayrıca Mehmet Suphi'nin 'Karadağ ve Ordusu' Kitabında Karadağ”; Fahri Kaya (Üsküp)-“Salim Asim'in

Üsküp Tarihi ve Covari”; Alladin Husiç-“15. yy.’da Travnikte İlk İslam Kültür İzleri” konulu tebliğlerini sundular.

Sarayova Şarkiyat Enstitüsünden Mr. Hatica Çar tebliğinde, 16. yy’da Bosna’nın bir şehri olan (bugün Karadağ sınırları içerisinde bulunan) Herceg Novi kalesi içerisindeki kilisede ora halkın dini vecibelerini özgürce gerçekleştirebildiklerini, bunun da Osmanlı ve altında buldukları Hersek sancağının hoşgörüsünü açık bir şekilde ortaya koyduğunu vurguladı.

Slavko Bursanoviç-“Nik Hajdukoviç’in Anılarında Türkiye ve Türkler” başlığı altında sunduğu tebliğde, dini açıdan hoşgörülü olan Türklerin, hükümdarlığı altında yaşayan bütün milletlerin dinlerine olduğu gibi, Karadağ halkının da dinine ve kiliselerine saygı gösterdiğini belirtti. Bursanoviç tebliğinde, Avusturya-Macaristan’ın Bosna’yı yeniden ele geçirmek için Osmanlıya karşı açtığı savaşta Karadağlıların Türklere destek vermek için ayaklandıklarını vurguladı. Bursanoviç tebliğinde, Karadağ Kralı Nikola’nın İstanbul ziyaretinden de pasajlar sundu: “Osmanlı Sultanı, Kral Nikola’nın İstanbul ziyareti için iki defa gemi gönderir, İstanbul’a varınca da Karadağ Kralı Nikola görkemli törenlerle karşılanır. Bu ziyareti sırasında Sultan Kral Nikola’ya Emirgan’da bir yalı armağan ederken, Karadağ’a dönüşünde kendisine gönderdiği hediyelerle birlikte yolladığı mektupta da Karadağlı çocukların İstanbul’da eğitim görebileceğini vurgular.”

Tarih seksiyonunun ilginç ve zengin içerikli tebliğlerinden biri de Prof. Dr. Corce Borozan’ın “1920-1957 yılları arasında Türklerin Yugoslavya’dan Göçleri”ydi. Borozan’ın tebliğinde, Osmanlıdan sonra yapılan sayımlarda Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı, ardından kurulan Yugoslavya döneminde yapılan sayımlarda Müslüman nüfusun istatistikleri sunulurken, 1921, 1931, 1948, 1953 ve 1957 yıllarına kadar Balkan topraklarından art arda yaşanan göç selinde göç eden Türklerin sayısı hakkında rakamlar veriliyor. Tebliğin okunmasından sonra yöneltilen soru ve yorumları değerlendiren Prof. Dr. Corce Borozan, asıl Türkler için bu dönemin en zor dönemlerden biri olduğunu söyledi. Dönemin zor şartları yüzünden ve Türkiye-Yugoslavya arasında varılan anlaşma ardından Balkan Türkleri’nin Türkiye’ye göç etmek zorunda kaldıklarını ifade eden Prof. Dr. Borozan, hiçbir göçün istekle olmadığını kaydetti.

Kültür Tarihi ve Edebiyat seksiyonlarında, Rusya Bilimler Akademisi Moskova Şarkiyat Enstitüsünden Prof. Dr. Dimitriy Vasilyev-“19.yy.-20.yy başlangıcı Osmanlı Devrindeki Uygurluklar Arası Temaslar Bölgesi Balkan Toplulukları”; Prof. Dr. Cenana Buturoviç (Sarayova)-“Sözlü Tarih ve Boşnak Kimliği”; Prof. Dr. Miryana Teodosiyeviç (Belgrat)-“Sırp-Türk İlişkilerinde Türk Dilinin Önemi”; Prof. Dr. Aliya Cogoviç (Kosova)-“Boşnak Geleneğinde Osmanlı Öncesi Dönemden Kalma Bazı Türk Mit, Efsane ve İnançların İzleri”; Prof. Dr. Munib Maglayiç (Sarayova)-“Boşnakça-Türkçe bilingval tecrübelerinin temsilcisi olarak Muhammed Hevai Usrufi’nin şiirleri”; Prof. Dr. Novak Kilibarda (Niş)-“Karadağlı Kral Nikola’nın Şiirlerinde Türklerin Kahramanlıkları”; Doç. Dr. Yordanka Bibina (Sofya)-“Birinci Türk Bayan Yazarlarının Bulgaristan’da Tercüme Resepsiyonu”; Dr. Yaşar Kalafat (Ankara)-“Balkanlarda Türk Kültür Stratejileri”; Doç. Dr. Vekoslav Stankoviç (Niş)-“1912 yılına kadar Osmanlı Döneminde Prizren’de Sırpın Hayatı”; Dr. Bayram Durbilmez (Kayseri)-“Eski Yugoslav Ülkelerinin Türk Folkloru Ürünleri Hakkında Türkiye’de Yapılan Çalışmalara Genel Bakış; Dr. Orlin Sabev (Sofya)-“Bir Hayrat ve Nostalji Eseri: Şumrudaki Tombul Camii Külliyesi ve Banisi Şerif Halil Paşa’nın Vakıf Ettiği Kitapların Listesi”; Rahmi Ali Molla Mustafa (Gümülçine)-“Türk Yunan Uygurluklarının Karşılıklı Etkilenmeleri”; Nazif Dokle (Kuks/Arnavutluk)-“Gora ve Kuks Bölgelerinde Bogumil İzleri”; Yahya Maznikar (Gora/Kosova)-“İstanbul Osmanlı Devlet Arşivlerinde 17.yy. Dönemine Ait Evraklarda Gora Entelektüelleri”; Suzan Çakır(Sofya)-“Bulgaristan Okullarında İnterkültürel ve Bilingval Eğitim ve Bulgarca ile Türkçe Öğretmenler”; Senad Miçiyeviç (Mostar)-“Halvetiye ve Halvetizm”; Fehim Kayeviç (Sarayova)-“Türk Suç Duygusu İfadesi Olarak Aynalar”; Sabri Alagöz (Sofya)-“Bulgaristan Türk Şiirinde Bulgarlaşma Süreci”; Harid Fedai (Lefkoşa)-“Hikmet Hafif Madolar’ın Piyeslerinde İzlekler ve Ortak Yanlar”; konulu tebliğleri sunuldu.

Nazif Dokle’nin, “Gora ve Kuks Bölgelerinde Bogumil İzleri” konulu tebliğine göre: Bu bölgede yaşayan Torbeşlerin kimlerin olduğuna dair yapılan araştırmalarda, onların Bogumiller olduğuna dair Arnavutluğ’un Şiştovac köyünde bir ev yıkımı sırasında ilginç bir izin ortaya çıktığı belirtiliyor. Ortaya çıkan bronz rölyefi üzerinde yer alan oymada, elinde kitapla ayakta duran bir rahip, altında da bir boynuzlu oğlak yer almaktadır. Bu “ikonlar” Bogumil

dualizmini (yani tanrı ile şeytanın mücadelesini) sembolize etmektedir. Aynı semboller bugün Bosna'da Bogumillere ait mezarlıklardaki mezarlarda görülmektedir. Ayrıca bura halkın eski giyimine ait şekiller, Bosna Bogumil mezar taşlarındaki işlemlerde de görülmektedir. "Torbeş" ismi ise, bu halkın çeşitli dönemlerde dinini dört-beş defa değiştirmek zorunda kaldıkları için diğer halklar tarafından bu insanlara dört-beş diye hitap edildiği; zaman sürecinde bunun Torbeş'e dönüştüğü zannedilmektedir. Fakat şimdilik tüm bunlar sadece bir hipotezdir.

Prof. Dr. Vekoslav Stankoviç'in "1912 yılına kadar Osmanlı Döneminde Prizren'de Sırpların Hayatı" tebliğine göre, Osmanlı döneminde Prizren, Sırplar açısından eğitim ve kültür merkeziydi. Hatta Prizren matbaasında basılan Osmanlıca-Sırpça dilindeki "Prizren" gazetesi, inşa edilen birçok kilise, aralıksız çalışmalarını sürdüren Teoloji-"Bogosloviya" lisesi Stankoviçe göre, tüm bunlar Osmanlı'nın adaletini yansıtmakta ve bunun için sadece Sırplar değil, tüm diğer halklar da, Osmanlı'nın hoşgörüsüne ve onun içerisinde yaşayan uluslara olan sonsuz saygısına borçludur.

İmparatorluk kavramı üzerine yürütülen tartışmalar bölümünde sözü alan Prof. Dr. Dimitriy Vasilyev'e göre, imparatorluk ve emperyalizm arasında büyük farklar mevcuttur; Osmanlı İmparatorluğu da denildiğinde bu fark göz önünde bulundurulmalıdır. Prof. Vasilyev konuşmasında, Osmanlı'nın emperyalist bir imparatorluk olmadığına altını çizdi.

Dil ve Sanat Seksiyonlarında ise Prof. Dr. Voyislav P. Nikçeviç (Cetinye)-"Nyegoş'un dilinden alınan örneklere dayanarak Karadağ dilinde uygarlığın ifadesi olarak Türkçe kelimeler"; Prof. Dr. Nazim Hikmet Polat (Niğde)-"Üsküp'ün "Yıldız" veya Balkanlarda Türkçeciliğin Kökleri"; Prof. Dr. Hasniye Muratagiç Tuna (Sarayova)-"Boşnak Dili İmla Kılavuzu sözlüğünde Türkçe Kelimeler"; Prof. Dr. Muhamed Neziroviç (Sarayova)-"16.yy.dan 17.yy.a kadar Boşnak Krayişniklerinin Mektuplarında Rastlanan Türkçe Kelimeler"; Dr. Gönül Paçacı (İstanbul)-"Balkan savaşları yıllarında Türk Musikisi"; Doç. Dr. Rasim Özyürek (Ankara)-"Balkan Ülkelerinde Çıkan Resimli Çocuk Kitapları Önemi ve Yapısal Özellikleri Üzerine"; Doç. Dr. Miryana Marikoviç (Belgrat)-"Sırbistan Knezliği Yazışma Diline Osmanlıca'nın Etkisi"; Mr. Neira Zaçinoviç (Ankara Üniversitesi)-"Bosna ve Hersek'te Yayınlanan Gazetelerde Osmanlı Türkçesi '1866-1902'; Mr. Alena Ramiç (Sarayova)-"16,17,18 yüzyıldan Slav Ay adlarıyla Osmanlı Takvimleri"; Mr. Yusuf Zaçinoviç (Sarayova)-"Güney Slav Ülkelerinde Özellikle Karadağ'daki Fresk Tasarımcılığına Osmanlı Sanatının Etkisinin Etkisi"; Müjdat Kayayerli (Ankara)-"Balkanlarda Türkçe"; Mücahit Mümin (Gümülcine)-"Türkçe Meslek Adlarının Yunanlılarda Soyadı Olarak Kullanılması"; Mahmut İslamoğlu (Lefkoşa)-"Osmanlı Kıbrıs'ında Devrimler Öncesi Latin Harfleri"; Tatyana Koprivica (Podgoriça)-"Piva manastırında Ktitor Portresi"; İgbala Saboviç Keroviç (Podgoriça)- "Podgorica (Stara Varoş) Osmanlı Mimarisi'nin Kent Dokusunun Oluşumuna Etkileri" konulu tebliğleri sunuldu.

Dil ve Sanat seksiyonlarının sonunda yürütülen tartışmalar bölümünde sözü alan Prof. Dr. Voyislav Nikçeviç şu konuşmayı yaptı: "Karadağlılar bağımsızlığını ve kültürünün korunmasını Osmanlıya borçludur. Sırplar da 16. yy. yıkılma tehlikesiyle karşı karşıya kalan İpek Patrikhanesi Kilisesi, Osmanlı Padişahının özel izni ve maddi katkılarıyla onarılmıştır. Eğer bugün bu Sırp kilisesi gibi diğer kiliseler de ayaktaysa bunu Osmanlıya ve Türklere borçludur. Osmanlı, Sırp milliyetinin korunmasında büyük rol oynamıştır. Bu yüzden Sırplar Türklere anıt dikmelidir."

Balkan savaşları yıllarından Türk Musikisi örneklerini dinleten Dr. Gönül Paçacı, 1910 yılında taş plaka kaydedilen gazeli Hafız Burhan'a, sözleri Abdülhak Hamit'e ait olan Makberin Rumcasını da katılımcılara dinletti. Dr. Paçacı, Osmanlıda değişik ulusların kültür alışverişi çerçevesinde musiki alanında da kimi değerli besteleri paylaştığını vurguladı. Makberden esinlenerek konuşma yapan Karadağ Tarih Enstitüsü Başkanı prof. Dr. Corce Borozan, "Balkan ülkelerinin, Roma, Bizans yanı sıra en önemlisi Osmanlı İmparatorluğundan benimsemiş ve özümsemiş değerleri vardır. Ve bugün demokratikleşme yolunda ilerleyen Balkan ülkeleri bu değerleri çok iyi değerlendirmeyi bilmelidir. Balkanlar mı Avrupa Birliğine girmeli yoksa Avrupa Birliği mi Balkanlara? Sorusuna bence, Avrupa Birliği Balkanlara gelmelidir. Çünkü Balkan kültürleri diğer Avrupa ülkelerinin kültürüne kıyasla çok daha eski ve çok daha zengindir" dedi.

“İşgaller altı yada yedi, uygarlıklar ise yüzyıllarca sürer. Osmanlı da öyleydi” diyen Prof. Dr. Novak Kilibarda, Türkiye Cumhuriyeti ve Balkanlar konulu seksiyonun tartışma bölümünde Atatürk’ün kişiliğine değinirken, Atatürk’ü sadece Türkiye’nin değil bütün dünyanın örnek alması gerektiği bir lider olduğunu vurguladı. Kilibarda: **“Atatürk öyle bir lider ki, o, imparatorluktan bir cumhuriyet yaratmış, bunu yaratırken de tek bir damla kan dökmeden kurmayı başarmıştır. Onun için, öyle bir lider ki o, onu sadece bir seksiyona değil, bütün bir bilimsel toplantıya adanması gerekir”** dedi.

Sempozyum çalışmalarının sonunda Kotor Körfezi ve Karadağ gezisi de düzenlenen sempozyum katılımcılarına Karadağ Kültür Bakanlığı tarafından Cetinye’de yemek verildi. Katılımcılar, sempozyumun sonunda düzenlenen eğlence gecesiyle birlikte unutulmaz anlarla Karadağ’dan ayrılırken, geriye, değeri ölçülmez sonuçlar kaldı:

*Osmanlı’nın, diğer Balkan ülkeleriyle birlikte Karadağ halkına da bıraktığı kültür mirasının çok büyük olduğu gözler önüne serildi.

* Avrupa’da Türkiye’nin bu birliğe kabul edilmesine karşı çıkanlara, Türkiye’nin bir Avrupa devleti olduğu, bunun sadece küçük bir toprak parçasıyla ilgili değil, onların asıl Viyana kapılarına kadar dayanan bu bölgedeki halklara bıraktıkları tarihi ve kültürel mirasında da yattığı ve yaşadığı hatırlatıldı.

*Osmanlı’dan sonra Balkanlarda, Balkanların yakın tarihiyle ve Osmanlılarla ilgili yazılan ve okullarda öğrencilere okutulan kin ve nefreti yayan yanlış ve çarpıtılmış bilgilerin siyasi görüşlere kurban olmasından duyulan üzüntü neredeyse tüm bilim adamları tarafından dile getirildi. Umutlarsa, tarih kitaplarında çocuklara okutulan bu yanlışların düzeltilip, yakın zamanda yapılacak bilimsel çalışmalarla gerçeklerin aydınlığa kavuşmasından yanaydı. Sempozyuma katılan bilim adamlarına göre ancak bu şekilde, Balkanlarda Türkler denince, korku ve nefretin önüne geçilebilirdi.

*Osmanlı’dan sonra sürekli çatışmalara sahne olan Balkanların istikrara kavuşması ve Balkan halkları arasında güvenin yeniden güçlendirilmesi için bu ortak tarihi ve kültürel değerlerin ön plana çıkarılmasının çok önemli olduğu, bu yönde araştırmalar yürüten BAL-TAM’ın çalışmaları takdirle karşılanırken; söz konusu Merkeze herkesin destek çıkması gerektiği fikri paylaşıldı.

*Karadağlı bilim adamları ve kimi siyasi çevrelerinin yorumlarına göre, düzenlenen bu sempozyum Karadağ için kültürel ve siyasi açıdan önemi çok büyüktü. Bu sempozyumun bilimsel delillerle ve belgelerle Türklerle birlikte gelen kültürle şekillenen Karadağ ulusçuluğu ve kültürünün geliştiğini ve gelişme sürecinin tamamlandığı vurgulanmıştır. Böyle bir sempozyum, bu bölgedeki İslam Uygarlığına ışık tutan Karadağ tarihinde ilk bilimsel toplantı olma özelliğini taşıırken, bu aynı zamanda Karadağ’ın çok uluslu ve çok kültürlü yapısına gösterdiği özenin bir sembolü olduğu kaydedildi. Karadağ Nikşiç Üniversitesinden Prof.Dr. Novak Kilibarda’ya göre, Prof.Dr. Nimetullah Hafız ve Prof. Dr. Tacida Hafız’ın düzenlediği bu sempozyum Karadağ’ın çok kültürel yöndeki çalışmalarına büyük bir katkısı olmuştur. Karadağ halkını ve bilim çevrelerini bundan sonraki tutum ve araştırmalara yönlendiren Prof. Hafız çifti, Kilibarda’ya göre, Karadağlı Boşnak ve Müslüman halklarının gerçeklerini aydınlatma doğrultusunda Karadağlı bilim adamlarının bu yönde araştırma yapmaya borçlandırmıştır.

* Bilim adamlarına göre, Kotor’da 08-13 Eylül 2003 tarihlerinde düzenlenen III. Uluslararası Balkan Türkolojisi Sempozyumu sayesinde Karadağ, kültürlerinin bütününe kapsayan küçük bir Balkandı.

Prof. Dr. Nimetullah Hafız – “...Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Tanıtma Fonuna, Rumeli Türkleri Kültür ve Dayanışma Vakfına, Türk Kültürüne Hizmet Vakfına, Karadağ Kültür Bakanlığına, Karadağ Yüksek Eğitim-Bilim Bakanlığına ve Karadağ Tarih Enstitüsüne maddi ve manevi katkılarından dolayı teşekkür etmeyi bir borç biliyorum. Sunulan tebliğler sayesinde Kotor’da düzenlemiş olduğumuz bu sempozyum bilim açısından en yüksek seviyesine ulaşmıştır. Düzenlediğimiz üç sempozyumun tebliğlerinin yer aldığı ve bu yılın sonuna kadar kitap halinde yayınlamayı planladığımız üç yada dört ciltten oluşacak bu eserler, asıl gün yüzünü gördüğünde bu sempozyumların bilimsel değeri en iyi şekilde kanıtlanacaktır...”

Prof. Dr. Tacida Hafız – “...Batı, son on, onbeş yıl içerisinde Balkanlar derken onu “barut fıçısı” olarak nitelendiriyor. Bu bir ifade olarak kullanılıyor fakat bu bilhassa son on yıl içerisinde beni

sürekli düşündürüyor ve rahatsız ediyor. Bu tabiri maalesef son dönemlerde Balkanlılar da kabullenmeye başladı. Çünkü Osmanlı döneminin tamamında Balkanlar bir huzur ve güven ortamıydı. İnsanlar, birbirine karşılıklı saygı ve sevgi besliyordu. Çıkarları dolayısıyla Batılıların Balkanlara karışmasıyla Balkanlar barut fıçısı haline gelmiştir. İşte bu noktada kimi gerçekleri gün yüzüne çıkarmak ve Balkan insanının kendisine olan öz saygısını tekrar kazandırmak başlıca amacımızdır...”

“...Osmanlının 1463 yılında Bosna Hersek fethi, ardından 1479 yılında İşkodra'nın alınmasıyla Balkanlarda Türk hakimiyeti ön plana çıkmıştır. Ancak tarih kaynaklarına göre Karadağ'ın tam manasıyla Osmanlının hakimiyeti altında bulunan bir bölge olduğunu söylemek oldukça zordur. Nitekim 1669'a kadar Karadağ için Osmanlı ve Venedik arasında, bu tarihten 1774 Küçük Kaynarca anlaşmasına kadar Osmanlı devleti ile Ruslar arasında, 1774'ten sonra da Osmanlılarla Avusturya-Macaristan devleti arasında bu bölge için devamlı bir çekişme kendini göstermiştir. Yüz ölçümü itibarıyla küçük bir bölge olmasına rağmen bulunduğu konum, stratejik açıdan Karadağ'ı önemli bir mevkiye getirmiştir.”

U KOTORU ODRŽAN III SIMPOZIJUM BALKANSKE TURKOLOGIJE NAUČNIM ISTINAMA DO ZBLIŽAVANJA NARODA BALKANA

Simpozijum je okupio oko stotinak naučnih radnika iz 16 zemalja Balkana i šire koji su izlagali teme iz oblasti historije, kulturne historije, književnosti, jezika, umjetnosti...

Mustafa BALJE

Pod pokroviteljstvom Ministarstva Kulture i Ministarstva za prosvjetu i nauku Crne Gore, u organizaciji Centra za turkološka istraživanja na Balkanu iz Prizrena (BALTAM) te saradnji sa Istorijskim Institutom Crne Gore, od 8. do 12. septembra u kotorskom hotelu "Fjord" održan je treći po redu Međunarodni simpozijum Balkanske turkologije.

Uz finansijsku podršku Fondacije za prezentaciju Vlade Republike Turske, Ruteva, fondacije za solidarnost i kulturu Turaka Rumelije i fondacije za razvoj turske kulture u Istanbulu, ovaj simpozijum okupio je stotinak naučnih radnika iz 16 zemalja Balkana i šire. Skupu su prisustvovali i Vesna Kilibarda, Ministar kulture Crne Gore, gradonačelnik Kotora Nikola Samardžić, te predstavnik Vlade Crne Gore u BiH Novak Kilibarda.

U uvodnoj riječi na svečanoj sjednici povodom početka rada simpozijuma profesor Nimetulah Hafiz, gen. predsjednik Baltama prisutnima je kazao da je cilj skupa da se obilje originalnog i izvornog materijala iz oblasti turkologije prouči, sistematizira i prezentira svjetskoj naučnoj javnosti.

- Simpozijum se održava u vrijeme proslave 80 godina od formiranja moderne Turske, pa smo pored uobičajenih sekcija dodali i specijalnu sekciju sa temom - Odnosi moderne Turske republike i balkanskih zemalja. Kao i na prethodna dva naučna skupa, u Prizrenu i Mostaru, dobra je prilika da se isprave neke greške koje su pravljene u naučnim krugovima, a koje su bile fatalne za skoro sve narode Balkana. Tenzije i ratovi u zadnjih deset godina su to najbolje potvrdili - istakao je profesor Hafiz, koji je napomenuo da su okvirne teme po koncepciji tradicionalne, tretiraju međuuticaje Turske i zatečenih civilizacija na Balkanu u predosmanskom, osmanskome i poslijeosmanskome periodu.

- Ovaj skup istovremeno daje mogućnost boljeg naučnog razumijevanja i komuniciranja. Na osnovu proučavanja izvornog materijala namjera nam je da dođemo do naučnih istina koje bi mogle zbližiti narode na ovim prostorima i pomoći da ovaj svijet bude ljepši - kazala je za "Alem" profesorica Tadžida Zubčević - Hafiz, direktor Bakama i stalni predsjednik organizacionog komiteta Baltamovih međunarodnih simpozijuma balkanske turkologije.

Crnogorski ministar kulture Vesna Kilibarda u svom izlaganju je kazala da je današnja Crna Gora "jadranska kapija Balkana, prostora na kome su se vjekovima susretali Istok i Zapad i na kome se i danas neraskidivo ukrštaju tri velike civilizacije: hrišćanstvo, katoličanstvo i islam".

-Hirovima historijske sudbine Crna Gora, nalazeći se na prostorima sukoba i preplitanja uticaja velikih sila, bila je svjedok i saučesnik kako bratskog suživota, tako i zagrljaja bliskih joj susjednih naroda - kazala je Kilibarda i dodala:

-Vladika Petar II Petrović Njegoš kao državnik imao je težnju da Crnu Goru oslobodi predrasuda prema drugom i drugačijem. Kao pjesnik je on prepoznao Cmu Goru između dva svijeta; Stambola i Venecije.

Pomoćnik ministra za prosvjetu i nauku Crne Gore Slobodanka Koprivica je u svom obraćanju rekla da se "razvoj crnogorskog društva temelji na konkretnoj realnosti; na multietničkom, multikulturnom i mulrikonfesionalnom, te da danas u crnogorskom društvu postoji kritična energija koja će afirmisati te vrijednosti".

-Mi imamo i obavezu da budućim generacijama ostavimo kvalitetniji ambijent u zadovoljenju svih aspekata života. I vaša istraživanja pokazuju da ti ljudi pozajmljuju civilizaciji svoju misao i kreativnu energiju, te se samo tako može odgovoriti zahtjevu historijskih promjena - rekla je Koprivica.

Direktor Istorijiskog instituta Crne Gore Đorđe Borozan je u svom izlaganju naveo da "balkanski prostor i narodi na njemu očekuju da će mudrost nauke i pragmatizma politike uskladiti odnos prema prošlosti ma koliko ona tegobna bila".

-Osmanska a potom i turska vjerskopolitička tradicija utkala se u sva historijska zbivanja naroda Mediterana, Balkana i Podunavlja. Sa dubokim tragovima u svim sferama osmansko-turska baština u višeslojnoj civilizaciji paganskog i hrišćanskog Balkana dio je svojevrsnog sekretizma - istakao je Borozan.

Prof. dr. Nimetullah Hafiz, generalni sekretar Baltama je naveo da je cilj skupa da se turkolozi ne samo Balkana već i svijeta okupe i svojim naučnim priložima dokumentovano izlože događaje iz perioda osmanske vladavine.

- Poluistine i, čak izmišljeni događaji dovodili su do zategnutosti pa i sukoba naroda na Balkanu. Naša je želja mir i razumijevanje - podvukao je profesor Hafiz.

Jedina naučna institucija koja se bavi turkološkim istraživanjima na Balkanu, Baltam, na ovom simpozijumu u Kotoru okupila je naučne radnike iz skoro svih balkanskih zemalja. Stručnjaci iz pojedinih naučnih oblasti iz Turske, Bugarske, Makedonije, Rusije, Kipra, Azerbejdžana, Bosne i Hercegovine, Srbije i Crne Gore, Albanije i drugih zemalja imali su prilike da svoje radove prezentuju na turskom i južnoslavenskim jezicima. Zanimljivo je pomenuti da je jedan od jezika simpozijuma bio i crnogorski. Među učesnicima sa Kosova svojim naučnim priložima predstavili su se Maliq Osi, Alija Džogović, Bedrettin Koro i Jahja Maznikar, dok iz Albanije kulturni radnik iz Kuksa Nazif Dokle.

Simpozijum je radio plenarno i u sekcijama, dok je glavna tema bila "Uzajamni uticaji kulture turskog i ostalih balkanskih naroda u predosmanskom, osmanskom i poslijeosmanskom periodu", dok su naučni referati bili iz oblasti historije, historije umjetnosti, jezika, književnosti, etnologije...

Učesnici šimpozijuma su svojim materijalima i obiljem građe sa osvrtom na prošlost ali i sadašnjost iznijeli su mnoštvo naučnih novina u ekonomskim, vojnim i političkim odnosima Turske i zemalja na Balkanu. Na prvoj sekciji iz oblasti opšte historije razmatrano je više tema iz osmanskog perioda, među kojima je posebnu pažnju posjetilaca pobudio referat prof. dr. Mete Tuncay iz Istanbula, koji je govorio o razlozima poraza turske vojske u balkanskim ratovima, od 1912. do 1913. godine.

Mr. Bedrettin Koro iz Prizrena govorio je o doprinosu Uroševačke skupštine u proglašenju II mešurijeta (ustava), sa naglaskom na mladoturski pokret. Drugi učesnik iz Prizrena, dr. Maliq Osi iznio je rad pod naslovom "Pojava islama u našim krajevima prije dolaska Osmanlija na Balkan", gdje je iznio podatke o prodoru nekih turskih plemena još u XIII stoljeću. Na skupu se 27 temom "Kulturni život Srba u Prizrenu u periodu osmanske

vladavine do 1912. godine" predstavio i profesor Vekoslav Stanković, ispred Niškog Univerziteta.

Direktor Orijentalnog Instituta Ruske akademije nauka i umjetnosti profesor Dmitri Vasiljev u svom referatu je govorio o Balkanu kao području kontakata između civilizacija u vrijeme Osmanske imperije od XIV do početka XX' vijeka.

Više istraživača bavilo se procesima iseljavanja balkanskih naroda, posebno Bošnjaka, Albanaca i Turaka iz Bosne, Albanije, Makedonije. Mr. Redžep Škrijelj iz Novog Pazara je govorio o procesima iseljavanja Čerkeza sa prostora Kosova prema zapadnoj Rumeliji.

O odnosima Turske i Albanije u periodu od 1931. do 1934. godine govorio je profesor Gazmend Shpuza iz Tirane.

Direktor Zemaljskog muzeja BiH Đenana Buturović obratila se skupu sa temom o usmenoj historiji i bošnjačkom identitetu, dok ugledni profesor Romanistike iz Sarajeva Muhamed Nezirović govorio je o bosančici, odnosno, tzv. "ženskom pismu" koje se koristilo U Bosni.

Na skupu su iz oblasti bosanskog jezika, književnosti i publicistike svojim radovima su se predstavili Munib Maglajlić i Hasnija Muratagić - Tuna. Oni su govorili o uticaju riječi iz osmanskog perioda koje se i danas koriste u standardnom jeziku, te njihovom uticaju na usmeno stvaralaštvo Bošnjaka BiH.

O "Helvetijama i Helvetizmu" govorio je Senad Mičijević iz Muzeja u Mostaru, dok o zloupotrebi pisane riječi u novinarstvu i njenog uticaja na raspirivanju međuanacionalne netrpeljivosti govorio je publicista Fehim Kajević iz Novog Pazara, koji živi i radi u Sarajevu.

Posebnu pažnju je privukla profesorica Mirjana Teodosijević iz Beograda, koja se predstavila radom "Značaj upotrebe turskog jezika u srpsko-turskim odnosima".

Prema mnogima, otkriće simpozijuma u Kotoru je bio Nazif Dokle kome je potpisnik ovih redova imao čast da sa albanskog na bosanskom prevede njegov rad "Tragovi bogumila na području Gore". Ovaj rad je izazvao interesovanje naučnih radnika i zbog nekih elemenata kod torbeša, kako drugi pejorativno nazivaju ovu nealbansku populaciju u okruženju Kuksa, vezanim za njihovo bogumilsko učenje te likovnim tragovima na nekim predmetima koje su predstavljene na skupu.

Dokle u svom radu između ostalog kaže "da su torbeši jedno od imena za posljednje bogumile na području Balkana". Nakon toga se za riječ javio profesor Nezirović, čiji su potomci iz Borja kod Kuksa, koji je rekao da "argumente koje je iznio gospodin Dokle su ključ za mnoge nepoznanice koje mogu da posluže daljnim istraživanjima historije Evrope".

Veliku pažnju prisutnih, također, privuklo je i predavanje arhitekta iz Podgorice Igbale Šabović - Kerović, koja je govorila o "Uticaju osmanske arhitekture na gradnju gradskog tkiva Podgorice - Stare Varoši".

Da skup protekne u najboljem redu potrudili su se Neira Začinović, Adnan Pepić i Alena Ramić koji su prevodili sa turskog i bosanskog i obratno.

Na kraju simpozijuma koji je pobudio veliko interesovanje crnogorske ali i šire javnosti, prisutnim gostima su se zahvalili Tadžida Zubčević - Hafiz, Nimetullah Hafiz i Novak Kilibarda uz jedinstvenu ocjenu da je ovaj simpozijum u Kotoru bio između ostalog i veliki znak pomirenja naroda na Balkanu.

Posljednji dan druženja je iskorišćen za posjetu starog Cetinja, nekadašnje prijestonice Crne Gore te razgledavanju kulturno-historijskih spomenika ovog starog grada. Valja istaći i veliku gostoprимljivost grada Kotora i osoblja hotela "Fjord", koje se potrudilo da se gosti simpozijuma osjećaju prijatno uz neizbježni ambijent mora i pejzaža prelijepog zaljeva Boke Kotorske.

Tadžida Zubčević - Hafiz, direktor Baltama iz Prizrena

Balkan nije onakav kakvog ga želi prikazati Evropa

Na zatvaranju šimpozijuma Tadžida Zubčević-Hafiz, iznijela je motive koji su bili presudni da se formira centar koji će se baviti turkološkim istraživanjima na Balkanu.

- Nakon kongresa historičara u Turskoj na kojem smo prisustvovali ja i moj suprug, bili smo pozvani na koncert turske narodne muzike. Iako sam se tada opirala mom odlasku jer sam mislila da će to biti nešto što mi se baš mnogo ne sviđa. Ali sam ipak morala otići. Nisam se pokajala. Ulazeći u salu na velikom platnu razapetom iznad scene redale su se žive Slike iz visokih planinskih predjela u kojima žive Oguzi. Slike bijelih konja, prekrasnih zelenih prostranstava i veselih ljudi pokrivala je predivna muzika koja mi se učinila suviše poznatom. Bilo je tu nekih akorda koje sam dobro od ranije poznavala a koji su me vratili u predjele u kojima sam odrasla - predjeli ispod Trebevića, Bjelašnice i Ćgmana. Odjednom sam shvatila koliko smo u stvari slični u jednom segmentu života, u muzici. Možda je taj doživljaj bio slučajan. Možda isprovociran trenutnom tugom zbog Bosne koja je tada grcala u bijedi i zlu koje donio rat. Ali, bez obzira na emocije to sjećanje na taj događaj me je, u stvari, natjeralo na razmišljanje da ima puno sličnog među ljudima Balkana i turske civilizacije. Pri povratku u Prizren podstaknuta tim doživljajem zajedno sa mojim suprugom formirali smo instituciju koja će pronalaziti niti koje spajaju balkanske narode sa turskom civilizacijom. Mogu da kažem, nakon svega, da Balkan nije onakav kakav ga želi prikazati svijetu Evropa. Nije ni bure baruta. Najgore je to što su sami Balkanci počeli u to da vjeruju. Ono što mi želimo je da vratimo balkanskom čovjeku samopoštovanje i vjeru u samoga sebe. Dakle, da on ponovo postane ono što je uvijek bio - zdrav genetski elemenat kojeg svi žele i zbog čega su nas rasuli po svijetu. Balkan ima vlastitu i prepoznatljivu dušu i treba je sačuvati. To je naša obaveza. Naša druženja, najprije u Prizrenu, pa Mostaru i najzad u Kotoru upravo pokazuju da smo mi jedna velika porodica - kazala je Zubčević - Hafiz.

Novak Kilibarda, predstavnik Vlade CG u BiH

Važan kulturološki događaj

Profesor Novak Kilibarda, predstavnik Vlade Crne Gore u BIH i izlagač teme "Islam, Turci i Bošnjaci u poeziji Nikole I Petrovića", govoreći o značaju skupa kazao je da se radi o "važnom skupu u kulturološkom smislu značajnom za multinacionalnu i multikonfesionalnu harmonizaciju Crne Gore".

-Nikada ne treba zaboraviti da je drugi narod po brojnosti muslimanski, odnosno bošnjački narod i da oni velikim dijelom svog nacionalnog bića pripadaju moćnoj osmanskoj kulturi. Ovo je ujedno i opomena da ovakve simpozijume treba održavati u Crnoj Gori jer je ona kroz historiju bila plato gdje su se ukrštavale sve velike religije i kulture. Nažalost, često se historija predavala jednostrano, često su te imperije bile u sukobima sa našim domicilnim stanovništvom, ali kultura nekad ne pita za ratove. Recimo, islamska kultura se moćno integrisala na razne načine u naš život, u svakodnevni rječnik izražavanja, umjetnosti... Da bismo izbili politikantima, nacionalistima i posebno klerikalistima, koji petljaju ruke tamo gdje nije njihovo, tamo gdje zavadaju narode, treba sve što se u prošlosti događalo tumačiti sa jednog kulturnog i civilizacijskog ugla - podvukao je Novak Kilibarda.

Nimetulah Hafiz, generalni predsjednik Baltama

Prilika da se naučno isprave greške iz historije

-Simpozijum se održava u vrijeme proslave 80 godina od formiranja moderne Turske, pa smo pored uobičajenih sekcija dodali i specijalnu sekciju sa temom "Odnosi moderne Turske republike i balkanskih zemalja. Kao i na prethodna dva naučna skupa, u Prizrenu i Mostaru, dobra je prilika da se isprave neke greške koje su pravljene u naučnim krugovima, a

koje su bile fatalne za skoro sve narode Balkana. Tenzije i ratovi u zadnjih deset godina su to najbolje potvrdili - istakao je profesor Hafiz, koji je napomenuo da su okvirne teme po koncepciji tradicionalne, tretiraju međuticaje Turske i zatečenih civilizacija na Balkanu u predosmanskom, osmanskom i poslijeosmanskom periodu.

Yeni Dönem Gazetesi, sayı 188, 25 Eylül 2003, sayfa 5

Yankılar sürüyor...

Kotor'da düzenlenen 3. Uluslararası Balkan Türkolojisi Sempozyumu'nun yankıları Karadağ'ın yanı sıra Bosna Hersek medyasında da yer aldı.

BAL-TAM tarafından 8 ile 12 Eylül tarihleri arasında Karadağ'ın Kotor kentinde düzenlenen 3. Uluslararası Balkan Türkolojisi Sempozyumu'nun bölge çapında etkisi sürüyor. Balkanlarda Türkoloji ve söz konusu bilimsel konferansın yankıları konulu bir tartışma programı Saraybosna'daki Stüdyo 99'da Pazartesi akşamı yayınlandı.

Canlı yayın programına Kosova'dan da Balkan Uluslararası Türkoloji Sempozyumlarının Başkanı ve BAL-TAM Müdürü Tacida Hafız katılarak, BAL-TAM'ın organizasyonu, faaliyetleri ve sempozyumun hazırlanması konularında bilgi verdi. Bir saatlik canlı yayına telefonla katılıp yaklaşık 15 dakikalık bir konuşma yapan Tacida Hafız, Türkoloji sempozyumlarının Balkanlarda Türkoloji'ye katkılarının çok büyük olduğunu kaydetti. Programda özellikle Türkiye ile ilişkiler konusunun ilgi çektiğini belirten Hafız, 3. Uluslararası Türkoloji sempozyumunda, Türkiye'nin 80. kuruluş yıldönümü nedeniyle bu konuya ayrı bir yer verildiğini bildirdi. Sempozyumun Türkiye'nin Balkan ülkeleri ile ilişkileri seksiyonunda, bu ülkenin kurucusu Atatürk'ün sayılı dünya liderleri arasında yer aldığı ve Balkan Birliği'ne değinen ilk lider olduğu sonucu vurgulandı.

Tartışmacılar arasında Bosna Hersek'te görev yapan Karadağ Misyon Şefi Profesör Novak Kilibarda, Bosna Hersek Devlet Müzesi Müdürü Profesör Cenana Buturoviç ve Saraybosna Felsefe Fakültesi Öğretim Üyesi Profesör Muhammed Neziroviç katıldılar. Türkoloji sempozyumuna da katılan tartışmacılar, televizyon programında da Türkoloji konularını ele aldılar. Profesör Novak Kilibarda, Konferansın Karadağ'da yapılmasının kararlaştırılmasından dolayı BAL-TAM'a tüm Podgorica-Karadağ adına teşekkür etti ve Karadağ bilim çevreleri ile BAL-TAM arasında işbirliğinin devam etmesini diledi.

3. Uluslararası Balkan Türkolojisi Sempozyumu, düzenlendiği tarihten itibaren Karadağ medyasında geniş yer bularak beş gün boyunca gazete sayfalarında ve radyo programlarında ele alınmıştı. Sempozyumun yankıları bu programla Bosna Hersek'e de taşınmış oldu.

Preporod

Islamske Informativne Novine

Godina XXXIV, broj 19/764, 1 Oktobar 2003 – 5 Šaban 1424, Cijena 1 KM

Kotor domaćin turkolozima Balkana

Održan III. međunarodni simpozijum balkanske turkologije u Kotoru

Treći međunarodni simpozijum balkanske turkologije održan je od 8. do 12. septembra u Kotoru u organizaciji Balkanskog centra za turkološka istraživanja BAL-TAM, čije je sjedište u Prizrenu. Pokrovitelj skupa bilo je Ministarstvo za kulturu i Ministarstvo prosvjete i nauke Crne Gore. Materijalnu podršku održavanju simpozija dali su : Fond za prezentaciju Vlade Republike Turske, Fond za solidarnost i kulturu Turaka Rumelije-Istanbul (RUTEV) i Fondacija za razvoj turske kulture-Istanbul. Skup je održan pod motom "Uzajamni utjecaji kultura turskog i ostalih balkanskih naroda u predosmanskom, osmanskom i postosmanskom periodu".

Prof. dr. Nimetullah Hafiz, generalni predsjednik Bal-Tam-a u svom govoru je istakao želju organizatora da naučni radnici dokumentovano izlažu i prezentiraju prošlost i tako potisnu poluistine i izmišljene događaje kojima se prošlost opterećuje, te zloupotrebom i prikrićivanjem činjenica se manipuliše, što je za posljedicu imalo česte sukobe naroda na Balkanu. Prof. dr. Tadžida Zupčević-Hafiz, kao predsjednik organizacionog odbora, govorila je o razlozima izbora grada Kotora za domaćina ovog simpozijuma i zaželjela uspješan rad učesnicima, sa željom i nadom da će jezik nauke i argumenata dominirati skupom.

U ime Ministarstva kulture Crne Gore učesnike skupa pozdravila je Vesna Kilibarda, ministar kulture Crne Gore. "Široki spektar vaših tema, uvjeravaju me da će nova tumačenja i saznanja iz različitih oblasti dati značajan doprinos daljem multi disciplinarnom razvoju balkanske turkologije. 'Nadam se da će poslužiti vjerodostojnijem i tolerantnijem tumačenju naše zajedničke prošlosti i predstavljati branu zloupotrebi nauke u dnevnopolitičke i kvazinaučne svrhe. " Pomoćnik ministra za prosvjetu i nauku Slobodanka' Koprivica, istakla je da "Orijentacija državne politike Crne Gore ima obavezu prema budućim generacijama da im ostavi kvalitetniji ambijent u zadovoljenju svih aspekata života. I vaša istraživanja pokazuju da pozajmljujete civilizaciji svoju misao i kreativnu energiju, te da se samo tako može odgovoriti zahtjevu historijskih mjena koja su neumoljiva u traženju ovih razvojnih horizonata".

Direktor Istorijskog instituta Crne Gore, prof. dr. Đorđe Borozan, istakao je da će mudrost nauke i pragmatičnost politike uskladiti odnos prema prošlosti, ma koliko tegobna bila i ponuditi savremenosti načelo uzajamnog poštovanja, priznanje nacionalnih identiteta,

tolerisa ***** teta. Prof. dr. Borožan istakao je da ovakvi skupovi ukazuju i na okolnosti u kojima je bosansko-tursko nasljeđe, bilo i ostalo dio historije svih naroda i država na Balkanu.

Osim učesnika iz Balkanskih zemalja, bili su prisutni i naučni radnici iz Rusije, Kipra, Francuske, Finske i Azerbejdžana. Na skupu je nastupilo i više Bošnjaka sa Kosova, Crne Gore, Makedonije kao i predstavnik Goranaca iz Kuksa u Albaniji. U nemogućnosti da nabrojimo sve učesnike i teme, donosimo samo neke:

Prof. dr. Gazmend Shpuza -Istorijski institut Tirana "Albansko-turski odnosi u godinama 1931-1934"

Dr. Malić Osi "Pojava Islama u našim krajevima prije dolaska Turaka Osmanlija na Balkan"

Mr. Jasmina Đorđević "Proces prelaženja na Islam u Drčevici u prvoj polovini XVI vijeka"

Prot. dr. Mete Tunčay "O balkanskim ratovima između 1912- 1913"

Prof. dr. Đorđe Borožan, "Iseljavanje Muslimana iz Jugoslavije"

Mr. Redžep Škrijelj "Čerkezi u zapadnoj Rumeliji-Srbiji, Kosovu i Makedoniji"

Prof, dr. Denana Buturović "Usmena historija i bošnjački identitet"

Nazif Dokle "Tragovi bogumilstva na području Gore i Kuksa"

Prof. Dr. Mirjana Teodosijević "Značaj upotrebe turskog jezika u Srpsko-Turskim odnosima"

Yahya Maznikar "Goranski intelektualci (muftije, književnici i kompozitori) u dokumentima XVII vijeka u državnom Osmanskom arhivu u Istanbulu"

Senad Mičijević "Halvetije i halvetizam"

Dr. Alija Dogović "Tragovi nekih staroturskih mitova, predanja i vjerovanja iz predosmanskog perioda u tradiciji Bošnjaka"

Prof. dr. Munib Maglajlić "Poeta Muhamed Hevai Uskufi kao reprezentator bilingvalnog iskustva-bosanskog i turskog"

Prof. dr. Novak Kilibarda "Junačka slava Turaka u poeziji crnogorskog kralja Nikole"

Prof. dr. Hasnija Muratagić Tuna "Turcizmi u riječniku Pravopisa bosanskog jezika"

Prof. Dr. Muhamed Nezirović "Turcizmi koji se sreću u pismima bosanskih Krajišnika od XVI do XVII stoljeća" i dr.

Učesnici skupa posijetili su muzeje na Ćetinju i Budvu, te razgledali Bokokotorski zaljev. Organizatori i pokrovitelji dali su sve od sebe da skup bude na visokom nivou. Svi radovi prezentirani na simpozijumu, biće objavljeni u zborniku radova.

Senad MIČIJEVIĆ

Yeni Dönem Gazetesi, sayı 189, 2 EKİM 2003, sayfa 6

Yankılar sürüyor...

Balkan Türkolojisi Neden Önemli

Müjdat KAYAYERLI

BAL-TAM adıyla Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi Prof.Dr.Tacida-Nimetullah Hafız tarafından 30 Mart 2000 tarihinde Kosova Prizren’de kuruldu. Kısa adı BALTAM olan bu kuruluş Balkan Türkolojisinde atılım yaparak ilk toplantısını KKTC’de düzenledikten sonra, ilk sempozyumunu 27-30 Eylül 2001 tarihlerinde Kosova’nın Prizren şehrinde ve II. Uluslararası Balkan Türkolojisi Sempozyumunu da 03-06 Eylül 2002 tarihlerinde Bosna-Hersek’in Mostar şehrinde düzenledi. Üçüncü sempozyumu ise Karadağ’ın tarihi ve turistik şehrinde, tarihi şehre girerken taştan yapılmış kapı girişinde Tito’nun “**Tudje nećemo, svoje ne damo**”- (**Başkalarınınkini istemeyiz, bizimkilerini de vermeyiz**) sözü yazılı kentte yaptı.

Modern Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşunun 80.yıldönümü münasebetiyle hazırlanan bu sempozyumda elli bir bildiri sunuldu. Türkiye’den çok az Türkolog’un katıldığı bu sempozyuma Rusya dahil bütün Balkan ülkelerindeki Türkologlar katıldılar. Karadağ Kültür Bakanlığı ile Eğitim ve Bilim Bakanlığı himayesinde, T.C. Başbakanlık Tanıtma Fonu, Rumeli Türkleri Kültür ve Dayanışma Vakfı ve Türk Kültürüne Hizmet Vakfının maddi destekleriyle yapılan Balkan Türkolojisi Sempozyumunda Balkanlarla ilgili bir ‘**Bilgi Bankası**’ oluşturulması ve Osmanlı Türk Eserlerinin korunması da gündeme geldi.

‘**Nik Hajdukoviç’in Anılarında Türkiye ve Türkler**’ konulu bildiri sunan Podgoriça Tarih Enstitüsü Başkanı Slavko Bursanoviç ‘**Türklerin Hoşgörülü İnsanlar**’ olduğuna inanıyor. Bursanoviç ‘**Kanuni’nin, Barbaros’un giremediği Karadağ’ın Kotor şehrine ilk defa BAL-TAM sayesinde ilk Türklerin geldiğini**’ çekinmeden söyleyebiliyor. Cetinya’daki Manastır’a girerken bu sözünü teyit ederek ‘**Osmanlı döneminde bile bu kadar fazla Türk’ü bir arada görmemiştik**’ diyor. Karadağ müzesindeki Karadağ relieflerini gösteren Bursanoviç, ‘**Bu haritaya dikkatlice bakarsanız dağlık bölgeler tarihte yine Karadağlılarındı, kıyıları İtalyanların, en güzel ovalarımız da Osmanlı Türklerininindi**’ diyerek en münbit arazilerde Osmanlı Türklerinin bulunduğunu ifade etmek istiyordu.

‘**Karadağlı Kral Nikola’nın Şiirlerinde Türklerin Kahramanlıkları**’ konulu bildiri sunan Niksiç Üniversitesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Novak Kilibarda ise, ‘**Mostar’daki Türkoloji Sempozyumuna katılırken üç koruma görevlisiyle birlikte gittiğini, artık Türklerin düzenlediği toplantılara yalnız gidebildiğini**’ ifade ederek Balkanlarda Atatürk konulu bir sempozyumun ihtiyaç haline dönüştüğünü dile getirdi.

‘Piva Manastırında Ktitor Portresi’ adlı bildiri sunan Tatjana Kopriovića ise 1573-1586 da yapılan bu manastırın inşa edilmesine Sokullu’nun yardım ettiğini iddia ediyor ve duvar resimlerinde Türk kıyafetlerinin bulunduğunu, buradaki resmin de Sokullu Mehmet Paşa olabileceğini ispat ediyor.

Belgrat Üniversitesi Türkoloji Enstitüsü Başkanı Prof. Dr. Mirjana Teodosijević ise Sırp-Türk İlişkilerinde Türk Dili’nin önemini bildiği Türkçe ile ifade ederek, Sırp’ların Türkçe öğrenmeye ve bilmeye ihtiyaçları olduğunu belirtiyor. Resmi görüşmelerde Osmanlı döneminde **‘tercümanların rolünü’** de dile getiren Mirjana, Türk Atasözlerinin Sırpça da çok olduğunu bunlardan bir tanesinin de **‘Herkes der kendine, yine kendi kendine’** diyor. Derslerin bir zamanlar Slovenya’da Türkçe okutulduğunu, burada altı Türkçe-Sırpça sözlük basıldığını söyleyen Mirjana, Türkoloji alanında doktora çalışması yaptırıyor. **‘Çat pat’** Türkçe’sinden, **“Bugün Sırpça’da on bin Türkçe sözcüğe ulaşılmıştır”** diyen Mirjana, Türkçe sözlüklerde bile bulunmayan kelimeler olduğunu belirtiyor.

Cetinye Üniversitesi öğretim üyesi Prof. Dr. Vojislav P. Nikčević de Karadağ’ın

Osmanlı Türkleri sayesinde korunduğunu, bunun için de Osmanlılara teşekkür borçları olduğunu söylerken **‘Türklerle bütün hesaplarımızı temizledik, düşmanlıklar ortadan kalktı, artık biz dostuz’** diyebiliyor.

Makedonya’dan Fahri Kaya Bey’de **‘Atatürk sadece Türkiye için değil, Balkan Devletleri için de çok önemlidir. Atatürk’ü biz de devlet adamı olarak örnek almalıyız. Atatürk öğretmenlerine saygılıydı. Manastır’daki öğretmeni Mehmet Tevfik Bilge O’nun sayesinde yıllarca milletvekili olabilmiştir.’** diyerek Balkanlarda Atatürk Sempozyumu Yapılmasını teşvik etmekteydi.

Türkoloji kongresinde **“Alimler anlaştı ve alem, yani Balkanlar tekrar aydınlandı.”** Balkanlar artık eski dönemdeki gibi **“barut fıçısı”** değil, çok dilli, çok dinli, çok kültürlü halkların korunduğu bir **“barış bölgesi”** olma yolunda. Osmanlı Türk kültür mirası ve Türkçe bütün Balkan halklarının kültürlerinde yaşıyor. Balkanlarda her insan kimliğini arıyor. Belgrat’ta Damat Ali Paşa türbesi önünde dua eden bir Boşnak **‘Türküm, Müslüman’ım elhamdülillah’** diyor. Balkanlarda ortak düşüncelere ve ortak kültürlere önem verilirken, yumuşak ve hoşgörülü bir bakış tarzıyla meselelere çözüm bulmak en önemli tavır olarak gözüküyor. Özellikle Osmanlı kültürünü işlemek en iyisi.

Karadağ’daki arşiv ve müzeler sayısız Osmanlı kaynaklarıyla araştırmacıları bekliyor. Müzelerdeki 49 Osmanlı - Türk Bayrağı ve eski eserler inceleme bekliyor. Saray Bosna Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesinde yanan 67 şeriye sicillerinin Dubronik ve İstanbul’daki nüshaları araştırılmaya değer. Üsküp tarihi incelenecek olursa, Osmanlı Türklerinin hoşgörüsü Balkanlarda daha da önem kazanacak. Kotor’da 1928 yılında Sırpça basılan bir kitapta Osmanlı Türkleri ile Karadağlıların ilişkileri hem savaşlarda, hem de görüşmelerde tek tek anlatılıyor. Bu eserin Türkçe’ye çevrilmesi bazı konuların aydınlanmasına da vesile olabilir. Bu bakımdan Balkan halkları arasındaki ayrılıkları, ortak yönleri araştırırken BALTAM’a büyük görevler düşüyor.

Karadağ’da, Sırbistan’da nereye giderseniz gidin, her yerde Kosova’da, Bosna-Hersek’te, Sancak’ta, Makedonya’da, Hırvatistan’da, Arnavutluk’ta, Batı Trakya’da, Bulgaristan’da, Moldava’da Türkçe sözcüklere, deyim ve atasözlerine, tarihi eserlere rastlayabilirsiniz. Balkanlarda insanlar kendi kimliklerini ararken **‘Türk ulusundanım, yaşadığım devletin tebasıyım, Batı uygarlığındanım’** diyor. Türkler **‘Turtsi-Turç-Turks’** olarak biliniyor ve söyleniyor. Türkler deyince akla **‘İstanbul’** geliyor. Balkanlar için İstanbul’un ayrı bir önemi var. Balkanlarda yavaş yavaş **“bir bölge dili ve kültürü”** oluşuyor. Ortak bir dil aranıyor. Bu ortak dil, adalete, liyakata, sadakata ve yeteneğe önem veren, barış dili, iletişim dili Türkçe olursa, Türkiye kalbimiz kadar sevdiğimiz Balkanlarda istenen, aranan ülke konumuna gelebilir.

Prof. Dr. Nimetullah Hafız sempozyum açılışında yaptığı konuşmada şöyle diyor: “Bunun için M.Kemal Atatürk’ün Ankara’da toplanan ‘Balkan İtilafı’ konferans delegelerine yaptığı şu konuşmayı unutmamak gerekir: “... **Balkan milletleri, içtimai ve siyasi ne çehre arz ederlerse etsinler, onların Orta Asya’dan gelmiş, yakın soylardan müşterek cedleri olduğunu unutmamak lazımdır. Karadeniz kuzey ve güney yollarıyla binlerce seneler deniz dalgaları gibi biri biri ardınca gelip Balkanlarda yerleşmiş olan insan kitleleri, başka başka adlar taşımış olmalarına rağmen, hakikatte tek beşikten çıkan ve kardeş kavimlerden başka bir şey değildirler...**” Bu bakımdan Balkanlarda üçüncü ve dördüncü yüzyılda Hun, Avarlar, Pomak, Yörük ve Türkmen, Kıpçak Türklerinin yerleşik ulus ve halklarla her alanda etkileşiminin ve kazanımların ortaya çıkmasını sağlayacak, Torbeşlerin, Peçenek, Uz ve Kumukların gerçek kimliklerine kavuşacağı Türkoloji araştırmalarına da bir an önce başlanmalıdır.

Bütün Balkanlarda bu faaliyetler yapılırken, 28 Mayıs 1463 yılında Fatih Sultan Mehmet’in Balkan ülkelerine gönderdiği aşağıdaki Ferman devamlı gündemde tutulmalıdır: “...**Ben Fatih Sultan Han, bütün dünyaya ilan ediyorum ki hiç kimse, ne bu adı geçen insanları ne de onların kiliselerini rahatsız etmesin. İmparatorluğumda huzur içerisinde yaşasınlar ve bu göçmen durumuna düşen insanlar özgür ve güvenlik içerisinde yaşasınlar. İmparatorluğumdaki tüm memleketlere dönüp korkusuzca kendi manastırlarına yerleşsinler. Ne padişahlık eşrafından, ne vezirlerden veya memurlardan, ne hizmetkarlarımdan, ne de imparatorluk vatandaşlarından hiç kimse bu insanların onurunu kırmayacak ve onlara zarar vermeyecektir. Hiç kimse bu insanların hayatlarına, mallarına ve kiliselerine saldırmaz, hor görmesin veya tehlikeye atmasın. Hatta bu insanlar başka ülkelerden devlete birisini getirirse, onlar da aynı haklara sahiptir...** ...**Yemin ediyorum ki; emrime uyararak bana sadık kaldıkları sürece tebaamdan hiç kimse bu fermana yazılanların aksini yapmayacaktır...**”

Sonuç olarak Balkan ülkelerinde Türkoloji araştırmalarına ne kadar çok önem verilirse, o kadar çok verim alınabilir. Böylece Balkan halklarının tarih, edebiyat, dil, halk bilimi eserlerinde zenginlikler, etkileşimler, kültürler, yaklaşımlar ve kazanımlar da ortaya çıkacaktır. Bu araştırmalar Balkan halkları arasında dostluk ve kardeşliği güçlendirerek, insanlığa ve dünya barışına katkıda bulunacaktır. Düşmanlıklar ortadan kalkacak işbirliği, ortak kazanım ve değerler ön planda yer alacaktır.”

Balkan insanı Türk kavramını bir ırk olarak değil, dürüstlüğü, hoşgörünün, güçlülüğün, iyiliğin bir sembolü olarak görmeye devam ediyor. Olumsuz tabloların olması da bizleri incitmemeli. Bunun için Türk kültürü Balkanlarda müzikte, dil ve edebiyatta, kentlerde, ilmi bildirilerde, kimliklerde, halk biliminde, günlük dilde, yayınlarda, yayın araçlarında yaşamlı ve yaşatılmalıdır.

Tuna nehri etrafındaki ülkelerde Türkoloji çalışmalarına ağırlık verilmeli, Edirne Trakya Üniversitesi ve İstanbul’daki kuruluşlar Balkanlardaki etkinliklere destek vermelidir. Balkanlarda Kültür Antropolojisi çalışmaları yoğun bir şekilde yapılmalıdır.

GLAS ISLAMA

Broj 83, Godina VII, Redžeb-Ša'ban 1424. /oktobar 2003, cijena 60 din.

Treći međunarodni simpozijum balkanske turkologije u Kotoru, od 8-12. septembra 2003.

Naučni dokazi osmanske civilizacije

Veliki naučni skup u Kotoru, koji je trajao četiri, dana dao je odgovore na značajna pitanja iz šest oblasti turkologije. Prezentirani su mnogi dokazi o doprinosu razvoja kulture, obrazovanja (historije, umjetnosti, književnosti, jezika) iz doba Osmanske imperije na Balkanu. Na skupu u Crnoj Gori bilo je prisutno oko 150 naučnih i kulturnih radnika iz balkanskih zemalja i Rusije

Simpozijum je organizovan u šest posebnih grupa naučnika iz srodnih disciplina, a izloženi radovi su bili predmet zajedničkih divana - diskusija u kojima su suočavana mišljenja i dokazi, ali i razmijenjena znanja o balkanskoj turkologiji. O svemu što se ovdje zbivalo u četverodnevnom zasijedanju svakako će biti izdat zbornik i druga naučna dokumenta.

Veliku pozornost privukli su naučni radovi turkologa i islamologa iz neislamskih zemalja Balkana. Recimo, devet radova na simpozijumu stiglo je iz Bugarske, nekoliko priloga iz Albanije i Grčke, iz Bukurešta i Bakua. Veliki broj istraživača-historičara iz Podgorice i Beograda, naravno, naučni radnici iz Turske bili su najbrojniji (32).

Novi kvalitet su svakako mladi učesnici simpozijuma iz Sandžaka i Bosne. Naučni referat mr. Redžepa Škrijelja, "Čerkezi u zapadnoj Rumeliji - Srbiji, Kosovu i Makedoniji" prvi put se pojavljuje u naučnom istraživanju. Prof. dr. Hasnija Muratagić - Tuna nastupila je sa veoma aktuelnom temom: "Turcizmi u rječniku pravopisa Bosanskog jezika".

(I.M.)

KIBRIS Gazetesi, 14 Ekim 2003, sayfa 8,

BALKAN TÜRKOLOJİ ARAŞTIRMALARI MERKEZİ'NİN KARADAĞ SEMPOZYUMU

Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi (BAL-TAM) tarafından düzenlenen, amacı Balkan Türkolojisi ile ilgili özgün bildirilerin sunulması ve bunların derlenip kitap halinde yayınlanması olan Uluaslararası Balkan Sempozyumu'nun üçüncüsü 8-12 Eylül tarihlerinde Karadağ Cumhuriyeti'nin Kotor (Boka Kotorska) kentinde düzenlendi.

KKTC'den araştırmacı yazarlarımızdan Harid Fedai ve Mahmut İslamoğlu'nun da davetli olarak katıldıkları sempozyuma, Karadağ'da dahil, 15 ülke toplam 102 bildiriyle katıldı. Bunlar birer kişiyle Rusya ve Kırım, ikişer kişiyle Fransa, Yunanistan, Romanya ve KKTC; üçer kişiyle Arnavutluk ve Kosova, dörder kişiyle Makedonya ve Sırbistan, beşer kişiyle Azerbaycan, on üçer kişiyle Bulgaristan ve Karadağ, altı kişiyle Bosna – Hersek ve nihayet otuz bir kişiyle Türkiye idi.

Sempozyuma katılan Harid Fedai gelişmeleri şöyle anlatıyor:

“Sunulan bildirilerde ağırlık, buralardaki Osmanlı kültür kalıtı üzerine toplanmakta olup bu kalıtın günümüzdeki etkileri geniş bir açıdan ale alınıp irdelendi, değerlendirildi. Osmanlı dönemindek Rumeli'de din ve dil farklarına karşın, dünyanın hiçbir yöresinde görülmeyen eşi bulunmayan dostluklar XVIII. Yüzyıldan itibaren Avrupa'daki büyük devletlerin etkisiyle zedelenmiş, huzur ve güven bozulmuştur.

BAL-TAM'ın genel başkanı, merkezin kuruluş nedenini şu cümlelerle açıklamıştı: “III. Uluslararası Balkan Türkoloji Sempozyumu'nun amaçları, önceki iki sempozyumda olduğu gibi bilim yoluyla birleştirici, olumlu; yıkıcı değil, yapıcı, bilimsel sonuçları ortaya atmakla Balkan halkları arasında dostluk ve kardeşliği güçlendirmeye çalışmak; dolayısıyla insanlığa ve dünya barışına katkıda bulunmaktır. Balkanolojinin bir bölümü olan türkolojinin asıl amacı da bu değil midir?”

Karadağ bilim adamları sempozyumda bildiri sunulacak dillerden birinin de kendi dilleri olmasından büyük mutluluk duymuşlar ve ilk kez yer alan bu olgudan dolayı BAL-TAM'ı tebrik etmişlerdir. Bunlar arasında “Karadağlı Kıral Nikola'nın Şiirlerinde Türklerin Kahramanlıkları” adlı bildirinin sahibi Prof. Dr. Novak Kilibarda da vardı.

Aşağıdaki cümleler Karadağlı bilim adamlarının oturumlarda yeri geldikçe söylediklerinden sadece birkaçıdır:

*Atatürk'le ilgili tebliğleri dinledim; çok hoşuma gitti. Düşündüm ki Balkanlar'da Atatürk için niye bir sempozyum düzenlenmesin?

*Osmanlılara teşekkür borçluyuz. Karadağlı gınsanlarımızı ve milli kimliğimizi korudu.

*Karadağ'da dağlar bizim, ovalar Osmanlıların, kıyıları İtalyanların idi. Kışkırtma olmasaydı dağlara sığınır mıydık. Bu yerler bizi bulamayacakları denli sarptır.

Türkiye Cumhuriyeti kuruluşunun 80.yıldönümü dolayısıyla konuyla ilgili çalışmaların sürdürülmesi de sempozyumun kapsamına alınmıştı.

KKTC'den katılan iki kişiden biri olan Mahmut İslamoğlu, Muhendishâne-i Berr-i Humâyun tarafından hazırlanan 1874 tarihli ve Latin harfli bir Kıbrıs haritasının tanıtımını yapmıştır.

Harid Fedai'nin konusu ise Hikmet Afif Mapolar'ın Piyeslerinde İzlekler ve Ortan Yanlar" idi. Mapolar'ın 1942-43 ve 45 yıllarında kaleme aldığı Meş'ale, Mu'cize ve Altın Şehir adlı piyeslerinde, Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki Anadolu halkının kurtuluş savaşından kesintiler sergilenmektedir.

Konuklar, Kotor, Adriyatik kıyılarında etrafı çok yüksek dağlarla çevrili çok şirin bir sahil kentidir. Bu sahilde yer alan Fiyord Otelinin pencerelerinden deniz-dağ karışımı görüntüler eşsizdir. Çok sarp bir yamaca yaslanan kalenin kapısından girildiğinde daracık yolları nefis çaytaşları ile döşeli, taş binalarla karşılaşsınız. Binaların hemen tümüne yakını elden geçirilmiş, özgün durumlarına dönüştürülmüştür. Saat – başı çalan kilise çanlarının eşliğinde halk cafelerde oturmakta, gençler ise aşırılıklara taşkınlıklara kaçmadan eğlence yerlerinde kızlı – erkekli biralarını yudumlamaktadırlar. İki üç katlı evlerin bir ikisinde tiyatro oynanması da ilginçti. Bu yerlere isteyenler parasız girebildiği gibi kendilerin bir kadeh şarap ile kuru incir de ikram olunmaktadır.

Limanda büyük bir yolcu gemisi vardı. Geminin her Perşembe turist getirdiğini öğrendik. Geminin limanda demirlendiği bir haftalık sürede turistler gecelerini yine gemide geçirirlermiş.

Böylelikle de otel külfetinden kurtulmuş oluyorlar.

Sempozyumdan sonra son iki gün çevreyi tanıma gezilerine ayrılmıştı. Bir gün gemiye sahil şeridi gezdirilmiş, ertesi gün de çok sarp dağ yollarından otobüs ve minibüsle geçilerek başkent Çetince'ye gidilmiş, oradaki tarihi yapılar, müzeler gezilmiştir. Daha önce de, bu sempozyumun gerçekleşmesi için katkıda bulunan İstanbul'daki Rumeli Türkleri Kültür ve Dayanışma Vakfı'nın sayın başkanı ve üyeleriyle tanışmak ve onlarla bir deniz gezisinde 4-5 saati birlikte geçirmek bizim için bir mutluluk vesilesi olmuştu. Kökenleri olan Rumeli topraklarına yürekten bağlılıkları yurt sevgisinin en çarpıcı ifadesiydi.

Sempozyumun açılış törenine gelenler arasında yerli protokol mensupları da vardı. Ancak Türkiye Cumhuriyeti'nin Belgrat Büyükelçiliği'nden kimsenin bulunmaması gönül kırıcı idi. Sıradan bahane ileri sürerek toplantıya katılmayıp salt iyi dileklerde bulunma yazısıyla yetindiler.

Programda bildirileri olanlar arasında Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu'nun bazı üst – kademe yöneticileri ile mensupları da vardı. Onlar da hiçbir bilgi vermek ihtiyacını bile duymadan etkinliği katılmamışlardı.

Yine de her şeye karşın sempozyumu başarıya ulaştıram BAL-TAM Genel Başkanı Prof. Dr. Nimetullah Hafız vile Düzenleme Kurulu Başkanı Prof. Dr. Tacida Hafız'ı yürekten kutlar, emekleri sağ olsun deriz.”

Harid FEDAI
20 Eylül 2003

BAL-TAM SEMPOZYUMUNDA TÜRKOLOGLAR BU KEZ KARADAĞ'DA TOPLANDILAR

Dr.İrfan Ünver NASRATTINOĞLU

Merkezi Kosova'nın Prizren kentinde bulunan **Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi'nin** bu yılki bilimsel toplantısı Karadağ'ın Kotor kentinde yapıldı. İlki 2001'de Prizren'de, ikincisi 2002'de Bosna'nın Mostar kentinde yapılan "**Uluslar arası Balkan Türkolojisi Sempozyumu**" geniş bir katılımıla gerçekleştirildi.

Kotor'a Gidiş

Kısaca **BAL-TAM** olarak tanımlanan, Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi, her yıl bir Balkan Ülkesinde yapmayı kararlaştırdığı Türkoloji Sempozyumları için bu kez Karadağ Cumhuriyeti'ni seçerken, bu ülkedeki Osmanlı-Türk mührünü göstermeyi amaçlamıştı. Zira, bu küçük Balkan Ülkesinin her yerinde, Ecdadımızın izlerini görmek mümkündü. Toplantı için seçilen Kotor ise, son derece ilginç bir turizm kentiydi. Bu kente ulaşmak için çeşitli yollar vardı. Belgrad üzerinden, iç hat uçuşuyla Podgoritsa veya Tivat'a gelinebilir, buradan karayolu ile Kotor'a gidilebilirdi. Ya da benim yaptığım gibi, Üsküp'e gidilir; oradan karayolu ile ulaşılabilirdi. Hatta Tiran'a uçulur; oradan karayolu ile Kotor'a varılabilirdi.

Ben, Bölgeye gitmişken, kimi kentlere de uğramayı; o arada Struga Şiir Akşamlarını izlemeyi; Arnavutluk'tan geçerek, Kotor'a ulaşmayı tercih etmiştim... Ankara'dan, İstanbul aktarmalı Üsküp'e uçtum.Burada beni can dostum Dr. Şenol Tahir ile, Strugalı Folklorcu Züber Musai karşıladılar. Üsküp'te fazla kalmayıp, Züber'in otomobili ile doğruca Struga'ya gittik. Geleneksel Struga Şiir Akşamları o gün başlamıştı. Beograd Oteli'ne yerleştikten sonra, bu düzenlemenin yıllardır sekreteryasını yürüten Razme Kumbaroski'yle görüşerek, programı izlemeye başladım. Bu önemli düzenlemeyle ilgili gözlem ve izlenimlerimi ayrı bir yazıda anlatacağım.

Struga'da birkaç gün kaldıktan sonra Arnavutluk'tan benim için gelen Folklorcu dostum Sadi Halili'nin Mercedes'i ile, O'nun yaşadığı Librazhd (Libraj) kentine gittik. Libraj, Tiran ve İşkodra ile ilgili izlenimlerime de ayn bir yazıda yer vereceğim.

İskodra'da bindiğim lüks minibüsle Ulçin ve Bari üzerinden Kotor'a ulaşırken gördüğüm doğa manzaraları, tek kelimeyle muhteşemdi. Sağ yanımda, görkemli kara dağlar ve ormanlar; sol yanımda ise Adriyatik Denizi; denizdeki adalar ve fiyordlar vardı...

Türkologlar Kotor'un deniz kenarındaki Fiyord Otelinde kalacaklar; sempozyum çalışmaları da burada yapılacaktı.

Açılış Töreni

Sempozyuma Karadağ Hükümeti büyük önem verdi. Kültür Bakanı Prof. Dr. Vesna Kilibarda ile Eğitim ve Bilim Bakanı Nikola Samardjiç'in yanısıra Kotor Valisi, Açılış Törenine katılarak açış konuşması yaptılar. Sempozyumu BAL-TAM Başkanı Prof. Dr. Nimetullah Hafız açtı. Düzenleme Kurulu Başkanı Prof.Dr.Tacide Hafız'ın yönettiği törende, BAL-TAM'ın Balkan Ülkeleri temsilcileri de birer selamlama konuşması yaptılar. Burada, Merkezin Türkiye temsilcisi olarak ben de konuştum.

Konuşmalardan sonra kokteyl ve yemek verildi. Öğleden sonra da bildirilerin sunulması başladı. Türkiye'den Prof.Dr.Mete Tuncay, Doç.Dr.Rasim Özyürek, Dr.Yaşar Kalafat, Dr.Bayram Durbilmez, Prof.Dr.Nazım Hikmet Polat, Müjdat Kayayerli Yrd.Doç.Dr.Gönül Paçacı ve benim katıldığım sempozyumda; KKTC'nden Harid Fedai ve Mahmut İslamoğlu; Bulgaristan'dan Prof.Dr.Cengiz Hakov, Doç.Dr.İbrahim Yalimov, Kalina Peeva, Prof.Dr.Svetlovar Eldarov, Dr.Orlin Sabev, Suzan Çakır, Doç.Dr.Yordanka Bibina, İsmail Çavuşev ve Sabri Alagöz; Yunanistan'dan Rahmi Ali ve Mücahit Mümin; Arnavutluk'tan, Prof Dr.Gazmend Shpuza ve Nazif Dokle; Karadağ'dan Prof.Dr.Novak Kilibarda, Prof.Dr.Corce Borozan, Jasmina Djordjevic, Prof.Dr.Bojidar Şekularac, Slavko Bursanoviç, Adnan Pepiç, Prof.Dr. Şerbo Rastoder, Mirijan Miljic, Dr.Dragana Kujoviç, Ak. Hüseyin Başış, Prof.Dr.Vojislav P.Nikçeviç, Tatjana Koprivica ve İgbala Saboviç Keroviç; Sırbistan'dan Prof.Dr.Ljubodrag Dimiç, Doç.Dr.Vekoslav Teodosijeviç, Prof.Dr. Mirjana Teodosijeviç ve Yrd.Doç.Dr.Mirjana Marinkoviç; Kosova'dan Dr.Maliç Osi, Bedrettin Koro, Yahya Maznikar ve Prof.Alija Djogoviç; Rusya'dan Prof.Dr.Dimitrij Vasiljev; Makedonya'dan Prof.Dr.Rastislav Terzijoski, Recep Şkrijelj, Prof.Dr.Novica Veljanoski ve Fahri Kaya; Bosna-Hersek'ten; Prof.Dr.Cenana Buturoviç, Prof.Dr.Munib Maglajliç, Prof.Dr. Ömer Nakiçeviç, Senad Miçijiç, Cemaludin Latiç, Dr.Ayşe Softiç, Prof.Dr.Hasniye Muratagiç Tuna, Doç.Dr.Kerima Filan, Neira Zaçinoviç, Alena Ramiç ve Yusuf Zaçinoviç, Çağdaş Türkiye Cumhuriyeti 'nin Balkan Ülkeleri İle İlişkileri, Tarih ve Kültür Tarihi, Edebiyat, Dil ve Etnoloji konularında bildiriler sundular. Dört gün aralıksız devam eden sempozyum çalışmaları, sabah 09'dan, akşam 20.30'a kadar devam etti. Zira, sunulan bildiriler enine boyuna tartışıldı. Benim bildirim, Cumhuriyetimizin kuruluşunun 80.Yıldönümüne adanan, "Atatürk'ün Balkan Ülkelerinden Esinlenerek Gerçekleştirdiği Devrimler" üzerine idi. Büyük Önder'in, Sofya'da Askeri Ataşe olarak görev yaptığı yıllarda edindiği izlenimlerle, Türk ekonomisini yönlendirdiğine değindim ve örnekler verdim. Atatürk üzerine üç bildiri daha vardı. Benim konuşmam üzerine söz alan Karadağlı Prof.Dr.Novak Kilibarda, aynen şunları söyledi *"Atatürk, dünyanın yetiştirdiği çok büyük bir insandır. Keşke sunulan bildirilerin hepsi de O'nunla ilgili olsaydı..."*

Karadağ'dan İzlenimler

Yugoslavya Federasyonu Sırbistan, Hırvatistan, Makedonya, Bosna-Hersek, Slovenya ve Karadağ'dan oluşuyordu. Sırbistan'a bağlı iki de Özerk Bölge vardı: Kosova ve Voyvodina... Tito'nun ölümünden sonra iş başına gelen faşist-komünist yöneticiler, ülkenin dağılmasına yol açtılar. Sırbistan ve Karadağ dışındaki dört cumhuriyet Sırplar'la savaşıyor, mücadele ederek bağımsızlıklarını ilan ettiler. Sırbistan ise, dağılan Yugoslavya'nın mirasına konmak için, Karadağ'la birlikte Yeni Yugoslavya adıyla yeni bir federasyon oluşturdu. Ancak Karadağlılar, bundan hoşnut kalmadılar ve bu ülkede de bağımsızlık sesleri yükselmeye başladı. 600 bin nüfuslu bu küçük Balkan Ülkesinde yaşayan insanlar, Sırplar'ı

sevmiyorlar. Federasyonun adı "Sırbistan-Karadağ Cumhuriyeti" olarak değiştirilmiş de olsa, yakın bir gelecekte, dünya coğrafyasında, bağımsız bir Karadağ'ın yer alması muhtemeldir. Ancak, halkın yarısının bağımsızlık yanlısı olmasına rağmen, diğer yarısı buna karşı çıkmakta; "biz yalnız nasıl yaşarız?" kuşkusu içindedir. Ama Karadağ, daha şimdiden Avrupa Birliği'ne entegre olmaya başlamış bulunuyor. Bu ülkede kullanılan resmi para Euro ve Dinar geçerli değil. Oysa Sırpların para birimi Dinar...

Karadağ nüfusunun büyük bir bölümü Slavlar'dan; yarısına yakın bir kısmı da Arnavut ve Boşnak Müslümanlardan oluşmaktadır. Bu nedenle Başkent Podgoritsa'dan ülkeyi yönetenler, etnik dengeleri göz önünde tutuyorlar.

Bir gün Adriyatik Denizi'ndeki fiyordların en büyüğü ve güzeli olan Bokakotorska'da motor gezintisi yaptık. Karadağ'ın, Adriyatik'teki 300 Kilometrelik sahil şeridinde böyle dört körfez bulunuyor. 1979 Tarihinde yaşanan büyük depremden sonra UNESCO, Bölgedeki tarihi ve turistik yerleri koruma altına almış. Gezi esnasında Mermer Kayası adlı bir adaya çıkıp, buradaki yapıları ve kiliseyi gördük.

Bir başka gün, Karadağ'ın eski başkenti Çetinye kentine gittik. Burada, Osmanlı Türk Devletinin açmış olduğu Başkonsolosluk binasını gezip gördük. Müze ve başka eski yapılar da ziyaret ettiğimiz yerler oldu. Bu arada bir Sırp Kilisesinde, Papaz ile Karadağlı rehberimiz arasında tartışma yaşandı. Bu da gösterdi ki, Sırp-Karadağlı sorunu her seviyede ve kademedede yaşanmaktadır!..

Adriyatik sahilleri, bizim Karadeniz sahillerine nazaran daha yüksek dağlarla kaplı. Ama Tito Yugoslavya'sı, burada öyle tüneller, köprüler ve yollar yapmış ki, bugün bu yolların bakımı bile güçlüğüle yapılabiliyor. Ama dağların hemen altındaki denizin her noktası ayrı bir güzellik taşıyor ve doğal plajlarla kaplı bulunuyor. Ulçin, Bari, Budva bunlardan sadece birkaçı. Özellikle Budva, turist akımına uğrayan bir sahil kenti. Sveti Stefan adlı bir ada ise yaz aylarında dünyanın birçok şöhretli ismini konuk ediyor. Kimi İtalyan sinema sanatçılarının bu adada malikanelerinin bulunduğunu söylediler. Bu ilginç ada, bir köprü ile karaya bağlanmış.

Kotor kentini bütünüyle anlatmak için, müstakil bir yazı kaleme almak lazım. Bugüne kadar hiçbir yerde görmediğim ihtişamda bir kalesi var. Çok eski olmasına rağmen dim dik ayakta olan bir kale...Şehrin en eski bölgesi ise, cafeler, birahaneler, diskolarla dolu. Özellikle yerli ve yabancı gençler buralara takılıyorlar! Yerleşik nüfusu 15 bin olan kotor, yaz aylarında nüfusunu üçe, dörde kathyor. Otel sayısı fazla değil ama, pansiyonculuk bir hayli gelişmiş durumda.

Sancak Türkleri ve Üsküp'e Dönüş

Sekiz gece konakladığım Fiyord Otelinden, sabahın 05'inde ayrıldık. Novi Pazarlı bir Sancak Türk'ü olan Recep Şkrijelj (Şükreli)'nin otomobilinde benden başka, Nimetullah Hafız'ın oğlu Erhan, gelini ve torunu ile, Ankara'da doktora eğitimi gören Karadağlı Boşnak Adnan Pesiç bulunuyorlar. Sabahın ilk ışıklarında kara dağlara tırmanırken, gözlerimi Adriyatik'in güzelliklerinden ayıramıyor ve son olarak doya doya bir daha seyrediyorum...Çetinye'den geçerken, bu kentin yöneticilerinin, "gelecek yıl sempozyumu burada yapın" dediklerini hatırlıyor, gülümsüyorum. "Türkiye dışında, gerçekten çok büyük bir milletin ferdi olmanın gururunu bir kez daha duyuyorum." Önce başkent Podgoritsa'ya uğrayıp, Türkoloji Sempozyumu hakkında, televizyonun canlı yayınında konuşacak olan Adnan'ı bırakıyoruz. Yıllar önce eşimle birlikte geldiğimiz başkent Podgoritsa (o zamanki adı Titograd idi)'nin, çok güzel ve planlı gelişen bir kent haline gelmiş olduğunu görüyorum.

Tüneller, köprüler geçiyor ve muhteşem kanyonları izleyerek Rojaye Kasabasına varıyoruz. Burası Recep Şükreli ve Adnan Pasiç'in doğdukları bir Müslüman Türk kenti. Recep bir yerlere telefon ederek, yakın dostlarını bir Kafe'de topladı. Gelenler arasında kentin başarılı folklor topluluğunun yöneticileri de vardı. Belge ve fotoğraflarını gördüğüm Rojaye

Folklor Topluluğu'nu gelecek yıl Uluslar arası Silifke Folklor ve Müzik Festivali'ne davet etme sözü vererek ayrıldık.

Ve Sırbistan Cumhuriyeti sınırları içerisindeki Sancak Bölgesi'nin başkenti Novi (Yeni) Pazar'a ulaşıyoruz. Erhan'ın kayın pederi ve biraderi bizi evlerine davet ettiler ve hemen sofraya hazırlandı. Türk gelenek ve göreneklerinin bütünüyle yaşatıldığı Yeni Pazar, bana çocukluğumun Afyonkarahisar'ını hatırlattı. Öylesine benziyor ki...Recep'in çarşı içinde bir Kuyumcu Dükkanı var. Burada bir süre oturduk ve karşıdaki Altın Alim Camiini ziyaret ettik. Kentin her yerinde yükselen minareler, beni duygulandırdı. Ne yazık ki, Sırlar, her yerde yaptıkları gibi, burada da yüksek bir tepenin üzerine, kocaman bir haç dikmişler!..."Yahu, halkının tamamı Müslüman olan bir kentte haçın ne işi var?" demekten kendimi alamadım.

Dönüş yolumuz üzerinde Kosova ve başkent Priştine vardı... Ama durmadık. Sadece Priştine girişinde bir yerde içecek bir şeyler alıp, yolumuza devam ettik. Burada hemen belirtmeliyim ki; bir zaman Yugoslavya bayrağı altında tek bir ülke olan bu topraklarda, bir sürü sınır kapısından geçtik. Mesela Karadağ'dan Sırbistan'a; Sırbistan'dan Kosova'ya, Kosova'dan Makedonya'ya girerken, pasaportlar kontrol edildi.

Kosova, iki yıl önce gördüğüm gibi, birçok ülkenin askerleri tarafından işgal edilmiş durumda. Sorun ne zaman çözülecek, Allah bilir?

MOST

ČASOPIS ZA OBRAZOVANJE, NAUKU I KULTURU

Godina XXVIII, novembar/studeni 2003,

Broj 168 (79 – nova serija)

**ODRŽAN III. MEĐUJARODNI SIMPOZIJUM BALKANSKE TURKOLOGIJE U
KOTORU**

MANIPULISANJE PROŠLOŠĆU

Treći međunarodni simpozijum balkanske turkologije održan je od 8. do 12. septembra 2003. g. u Kotoru u organizaciji Balkanskog centra za turkološka istraživanja BAL-TAM, čije je sjedište u Prizrenu. Pokrovitelj skupa bilo je Ministarstvo za kulturu i Ministarstvo prosvijete i nauke Crne Gore. Materijalnu podršku održavanju simpozija dali su : Fond za prezentaciju Vlade Republike Turske, Fond za solidarnost i kulturu Turaka Rumelije-Istambul (RUTEV) i Fondacija za razvoj turske kulture- Istambul. Skup je održan pod motom: "Uzajamni uticaji kultura turskog i ostalih balkanskih naroda u predosmanskom, osmanskom i postosmanskom periodu".

Prof. dr. Nimetullah Hafiz, generalni predsjednik Bal-Tam-a u svom govoru je istakao želju organizatora da naučni radnici dokumentovano izlažu i prezentiraju prošlost i tako potisnu poluistine i izmišljene događaje kojima se prošlost opterećuje, te zloupotrebom i prikrivanjem činjenica manipuliše, što je za posljedicu imalo česte sukobe naroda na Balkanu. Prof. dr. Tadžida Zupčević-Hafiz, kao predsjednik organizacionog odbora, govorila je o razlozima izbora grada Kotora za domaćina simpozija i zaželjela uspješan rad učesnicima, sa željom i nadom da će jezik nauke i argumenata dominirati skupom.

U ime Ministarstva kulture Crne Gore učesnike skupa pozdravila je Vesna Kilibarda, ministar kulture Crne Gore. "Široki spektar vaših tema, uvjeravaju me da će nova tumačenja i saznanja iz različitih oblasti dati značajan doprinos daljem multidisciplinarnom razvoju balkanske turkologije. Nadam se da će poslužiti vjerodostojnijem i tolerantnijem tumačenju naše zajedničke prošlosti i predstavljati branu zloupotrebi nauke u dnevno-političke i kvazinaučne svrhe." Pomoćnik ministra za prosvjetu i nauku Slobodanka Koprivica, istakla je da "Orijentacija državne politike Crne Gore ima obavezu prema budućim generacijama da im ostavi kvalitetniji ambijent u zadovoljenju svih aspekata života. I vaša istraživanja pokazuju da pozajmljujete civilizaciji svoju misao i kreativnu energiju, te da se samo tako može odgovoriti zahtjevu historijskih mjena koja su neumoljiva u traženju ovih razvojnih horizonata". Direktor Istorijskog instituta Crne Gore, prof. dr. Dorđe Borozan, istakao je da će

mudrost nauke i pragmatičnost politike uskladiti odnos prema prošlosti, ma koliko tegobna bila i ponuditi savremenosti načelo uzajamnog poštovanja, priznanje nacionalnih identiteta, tolerisanja razlika i državnih suvereniteta. Prof. dr. Borozan istakao je da ovakvi skupovi ukazuju i na okolnosti u kojima je bosansko-tursko nasljeđe, bilo i ostalo dio historije svih naroda i država na Balkanu.

Osim učesnika iz balkanskih zemalja, bili su prisutni i naučni radnici iz Rusije, Kipra, Francuske, Finske i Azerbejdžana. Na skupu je nastupilo i više Bošnjaka sa Kosova, Crne Gore, Makedonije kao i predstavnik Goranaca iz Kuksa u Albaniji. U nemogućnosti da nabrojimo sve učesnike i teme, donosimo samo neke:

Prof. dr. Gazmend Shpuza - Istorijski institut Tirana: "Albansko-turski odnosi u godinama 1931-1934"

Dr. Malić Osi: "Pojava Islama u našim krajevima prije dolaska Turaka Osmanlija na Balkan"

Mr. Jasmina Dordević: "Proces prelaženja na Islam u Drčevici u prvoj polovini XVI vijeka"

Prof. dr. Mete Tunçay: "O balkanskim ratovima izmeğu 1912-1913"

Prof. dr. Dorđe Borozan: "Iseljavanje Muslimana iz Jugoslavije"

Mr. Redžep Škrijelj: "Čerkezi u zapadnoj Rumeliji-Srbiji, Kosovu i Makedoniji"

Prof. dr. Denana Buturović: "Usmena historija i bošnjački identitet"

Nazif Dokle: "Tragovi bogumilstva na području Gore i Kuksa"

Prof. dr. Mirjana Teodosijević: "Značaj upotrebe turskog jezika u srpsko-turskim odnosima"

Yahya Maznikar: "Goranski intelektualci (muftije, književnici i kompozitori) u dokumentima XVII vijeka u državnom Osmanskom arhivu u Istambulu" Senad Mičijević: "Halvetije i halvetizam" Dr. Alija Dogović: "Tragovi nekih staroturskih mitova, predanja i vjerovanja iz predosmanskog perioda u tradiciji Bošnjaka"

Prof. dr. Munib Maglajlić: "Poeta Muhamed Hevai Uskufi kao reprezentator bilingvalnog iskustva - bosanskog i turskog"

Prof. dr. Novak Kilibarda: "Junačka slava Turaka u poeziji Crnogorskog kralja Nikole"

Prof. dr. Hasnija Muratagić Tuna: "Turcizmi uriječniku pravopisa bosanskog jezika" Prof. dr. Muhamed Nezirović: "Turcizmi koji se sreću u pismima bosanskih Krajišnika od XVI do XVII stoljeća"

Mr. Nejra Začinović: "Osmansko turski jezik u novinama štampanim u BiH (1866-1902)"

Mr. Alena Ramić: "Osmanski kalendari sa slavenskim imenima u periodu XVI, XVII i XVIII vijeka"

Mr. Jusuf Začinović: "Uticaj Osmanske umjetnosti na freskoslikarstvo u Južno slovenskim zemljama s posebnim osvrtom na Crnu Goru"

Prof. dr. Gonul Pačadži: "Turska muzika u godinama balkanskih ratova"

Igbala Šabović-Kerović: "Uticaj osmanske arhitekture na građenje gradskog tkiva Podgorice-Stara Varoš"

Učesnici skupa posjetili su muzeje na Cetinju i Budvu, te razgledali Boko-kotorski zaljev. Organizatori i pokrovitelji dali su sve od sebe da skup bude na visokom nivou što se i osjetilo na svakom koraku. Svi radovi prezentirani na simpozijumu, biće objavljeni u posebnom zborniku.

Mostar, 25. 9. 2003. SENAD MIČIJEVIĆ

III. ULUSLARARASI BALKAN TÜRKOLOJİSİ BİLGİ ŞÖLENİ (SEMPOZYUMU) YAPILDI 8-12 EYLÜL 2003, KOTOR (KARADAĞ)

Merkezi Kosova'nın Prizren şehrinde bulunan Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi (BAL-TAM)'nin 2001 yılından bu yana düzenlediği uluslararası bilgi şölenlerinin üçüncüsü, Sırbistan - Karadağ Birliği'nin Kotor şehrinde 8-12 Eylül 2003 tarihleri arasında yapıldı. Söz konusu bilgi şölenlerinin ilki Prizren' de, ikincisi Mostar' da düzenlenmişti.

Bilgi şölenine ben de davetliydim ve "Bosnalı Vahdeti Baba" başlıklı bir bildiri hazırlamıştım. Ancak, dört vasıta değiştirme mecburiyeti ve son menzillerdeki biletlerin garanti edilmemesi üzerine, seyahatten vazgeçtim. Benim gibi Türkiye ve Azerbaycan'dan birçok meslektaşım aynı sebepten, çok istemelerine rağmen bilgi şölenine katılamadılar. Kotor'a gidenlerden ve bilgi şöleninin düzenleyicileri Prof. Dr. Nimetullah Hafız ve Prof. Dr. Tacida Hafız' dan aldığım bilgilere göre yazımı yazdım.

Bilgi şölenine Karadağ Hükümeti büyük önem verdi. Salon, taşıt temini gibi bazı hazırlıkları ücretsiz üstlendi. Karadağ Kültür Bakanı Prof. Dr. Vesna Kilibarda, Eğitim ve Bilim Bakanı Nikola Samardjiç ve Kotor Valisi, 8 Eylül günü sabahı düzenlenen açılış töreninde birer konuşma yaptılar. Açılış töreninde ayrıca BAL-TAM Başkanı Prof. Dr. Nimetullah Hafız ile BAL-TAM'in Balkan ülkeleri temsilcileri, birer konuşmayla dinleyicileri selâmladılar. Açılış törenini Prof. Dr. Tacida Hafız yönetti.

8 Eylül 2003 günü öğleden sonra bildirilerin sunulmasına başlandı. Türkiye'den katılanların, şölen boyunca sundukları bildirilerin başlıkları şöyleydi:

Prof. Dr. Nazım Hikmet Polat: Üsküp' ün "Yıldız"ı veya Balkanlarda Türkçeciliğin Kökleri

Prof. Dr. Mete Tuncay: 1912-1913 Balkan Savaşları Üstüne

Dr. Müjdat Kayayerli: Balkanlarda Türkçe

Dr. Yaşar Kalafat: Balkanlarda Türk Kültür Stratejileri.

Yard. Doç. Dr. Bayram Durbilmez: Türkiye' de Sunulan Eski Yugoslavya Halk Bilimi Konulu Bildirilerin Tasnifi.

Yard. Doç. Dr. Gönül Paçacı: Balkan Savaşları Yıllarında Türk Musikisi.

Doç. Dr. Rasim Özyürek: Balkan Ülkelerinde Çıkan Resimli Çocuk Kitaplarının Önemi ve Yapısal Özellikleri Üzerine.

(Dr.) İrfan Ünver Nasrattinoğlu: Atatürk'ün Balkanlardan Esinlenerek Geliştirdiği Devrimler.

Programda yer alan, ancak yukarıda açıkladığım sebeple toplantıya katılamayan bilim adamı ve uzmanlarımız ise şunlardır: Prof. Dr. Reşat Genç, Prof. Dr. Şükrü Halûk Akalın, Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun, Prof. Dr. Zeynep Korkmaz, Prof. Dr. Bilge Ercilasun, Prof. Dr. İsmail Parlatur, Prof. Dr. Taciser Onuk, Prof. Dr. Yaşar Yücel, Prof. Dr. Kemal Çiçek, Prof. Dr. Erman Altun, Prof. Dr. İskender Pala, Prof. Dr. Mustafa Cemiloğlu, Prof. Dr. A. Jale Erzen, Yard. Doç. Dr. Gülseren Akalın, Yard. Doç. Dr. Sibel Turan, Dr. Şenol Kantarcı, Seçil Buket, Yard. Doç. Dr. İbrahim Kâmil, Yard. Doç. Dr. Ömer Turan, Yard. Doç. Dr. Yusuf Sarımay, Mevlud Özhan, Nail Tan, Hayrettin İvgin, M. Sabrı Koz.

Bilgi şölenine Türkiye dışından şu ülkelerden katılım oldu:

Arnavutluk: Prof. Dr. Gazmend Shpuza, Nazif Dokle.

Bosna/Hersek: Prof. Dr. Cenana Buturoviç, Prof. Dr. Munib Maglajliç. Prof. Dr. Ömer Nakiçeviç, Senad Miçjeviç, Demaludin Latiç, Dr. Ayşe Softiç, Prof. Dr. Hasnije Muratagiç Tuna, Prof. Dr. Kerima Filan, Neira Zaçinoviç, Alena Ramiç, Yusuf Zaçinoviç.

Bulgaristan: Prof. Dr. Cengiz Hakov, Doç. Dr. İbrahim Yalamov, Prof. Dr. Svetlozar Eldarov, Dr. Orlin Sabev, Doç. Dr. Yordanka Bibina, İsmail Çavuşev, Sabri Alagöz, Suzan Çakır, Kalina Peeva.

Karadağ: Prof. Dr. Novak Kilibarda, Prof. Dr. Dijordje Borozan, Jasmina Djordjevic, Prof. Dr. Bozidar Şekularac, Slavko Bursanoviç, Adnan Pepiç, Prof. Dr. Şerbo Rastoder, Mirijan Miljic, Dr. Dragana Kuloviç, Akademik Hüseyin Başıç, Prof. Dr. Vojislav P. Nikeviç, Tatjana Koprivica, İgbala Saboviç Keroviç.

Kosova: Dr. Maliç Osi, Bedrettin Koro, Yahya Maznikal, Prof. Dr. Alija Djogoviç.

Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti: Harid Fedai, Mahmut İslâmoğlu.

Makedonya: Prof. Dr. Rastislav Terzijoski, Recep Şkrijelj, Prof. Dr. Novica Veljanoski, Fahri Kaya.

Rusya Federasyonu: Prof. Dr. Dimitrij Vasiljev.

Sırbistan: Prof. Dr. Ljubodrag Dimiç, Doç. Dr. Vekoslav A. Stankoviç, Prof. Dr. Mirjana Teodosijeviç, Yard. Doç. Dr. Mirjana Marinkoviç.

Yunanistan: Rahmi Ali, Mücahit Mümin.

Dört gün süren bildiri sunumlarından sonra beşinci gün Adriyatik Denizinde motor gezintisi yapıldı. Altıncı gün Karadağ'ın eski başkenti Çetinje' ye gidildi. Burada, Osmanlı Devleti' nin vaktiyle açmış olduğu Başkonsolosluk binası ve müzeler gezildi.

BAL-TAM' in birinci ve ikinci bilgi şölenlerine Türkiye Cumhuriyeti'nin para desteği olmuştu. Üçüncü bilgi şöleninde bu destek gelmedi. Prof. Dr. Tacida ve Nimetullah Hafiz borçlanarak bilgi şölenini gerçekleştirdiler. Türkoloji bayrağını Kotor (Karadağ)'da da dalgalandırmayı başardılar.

Nail TAN

Rumeli Kültürü Dergisi, İlbahar 2004, sayı 5

III.ULUSLARARASI BALKAN TÜRKOLJİSİ SEMPOZYUMU

**Karadağ Kültür Bakanlığı ile Eğitim ve Bilim Bakanlığı Himayelerinde
Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi
Karadağ Tarih Enstitüsü
Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Tanıtma Fonu
Rumeli Türkleri Kültür ve Dayanışma Vakfı
Türk Kültürüne Hizmet Vakfı
Katkılarıyla**

Kısa adı BAL-TAM olan, Prizren ve Ankara’da merkezi bulunan Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi tarafından düzenlenen “III.Balkan Türkolojisi Sempozyumu” Karadağ Kotor şehrinde yapıldı. Karadağ Tarih Enstitüsü, TC Başbakanlık Tanıtma Fonu ve Türk Kültürüne Hizmet Vakfı’nın gerçekleşmesi için katkıda bulunduğu sempozyuma Vakfımız düzenleyici kuruluş olarak katıldı.

III. Uluslararası Balkan Türkoloji Sempozyumu, kısa adı “BAL-TAM” olan ve Ankara’da ile Prizren’de merkezi bulunan Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi’nce düzenlenmiştir. Merkez bu sempozyumların ilkinin Prizren’de (Kosova), ikincisini ise Mostar’da (Saraybosna) tertib etmiştir. Bu sene üçüncüsü yapılan bu toplantı Karadağ’ın Adriyatik sahilindeki Kotor şehrinde 6-12 Eylül tarihleri arasında organize edilmiştir. Vakfımız toplantıya düzenleyici kuruluş olarak katılmış ve önemli miktarda maddi destek sağlamıştır. Sempozyuma ayrıca Karadağ Tarih Enstitüsü, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Tanıtma Fonu ve Türk Kültürüne Hizmet Vakfı da katkı sağlamıştır.

Uluslararası Balkan Türkolojisi Sempozyumu, 8 Eylül Pazartesi günü Kotor’un “Fjord” Otelinde düzenlenen görkemli açılışla gerçekleşmiş; açılış konuşmalarını Karadağ Kültür Bakanı Vesna Kilibarda, Karadağ Yüksek Eğitim ve Bilim Bakanı Yardımcısı Slobodanka Koprivica, Kotor Valisi Nikola Samarciç, Karadağ Tarih Enstitüsü Başkanı Corce Borozan, Rumeli Türkleri Kültür ve Dayanışma Vakfı Başkanı Macit Şahinler ile vakıf ikinci başkanı ve aynı zamanda IRCICA temsilcisi olan Dr. Halit Eren yapmışlardır. Sempozyumun resmi açılışını sempozyum düzenleme kurulu başkanı Prof. DR. Tacida Hafiz hanımefendi yapmış ve konuşması sırasında Rumeli Türkleri Kültür ve Dayanışma Vakfı’nın bu önemli katkısı olma, Sempozyumu düzenleyemeyeceklerini bütün katılımcılar önünde ifade etmiştir.

Karadağ’ın basın ve yayın organları açılışa ve sempozyum boyunca yürütülen tüm çalışmalara büyük ilgi göstermiş ve yayın organlarında bu olaya geniş yer vermişlerdir.

Karadağlı tarihçiler, 1878 yılında bağımsızlığının tanındığı Berlin Kongresinden bu yana Karadağ'ın tarihinde ilk defa, Müslüman Boşnakların da içinde bulunduğu kültür, edebiyat e tarih alanındaki bir çalışmaya ev sahipliği yaptığını ve bunun da Türkoloji Sempozyumuyla gerçekleştiğini vurgulamışlardır. Aynı zamanda bu sempozyum Türkiye Cumhuriyetinin 80. kuruluş yıldönümüne tekabül eden ve Türkiye dışında gerçekleştirilen ilk bilimsel proje olma özelliğini taşımıştır.

Sempozyuma başta Türkiye ve Karadağ olmak üzere, Makedonya, Arnavutluk, Bosna-Hersek, Bulgaristan, Yunanistan, Romanya, Sırbistan, Rusya ve Azerbaycan'dan pek çok bilim insanı katılmıştır. "Atatürk ve Balkan Politikaları", "Tarih", "Kültür Tarihi", "Edebiyat", "Dil" ve "Sanat" başlıkların 6 seksiyonda yapılan toplantılar 12 oturumla organize edilmiş ve 53 tebliğ sunulmuştur. Sempozyumda, sunulan tebliğler Vakfımız tarafından kitap olarak yayımlanacaktır.

* * *

Türkler XV. Yüzyıldan başlayarak İslâm dini ile birlikte yüzyıllar boyunca Balkanlar'a ana yurtlarından çok sayıda zanaat, sanat, gelenek ve görenekler taşımış, bunlar bu yerlere büyük bir hıla yayılmıştır. Resmî dil olarak Osmanlı Türkçesinin Balkan Yarımadası ülkelerinde yaşayan tüm halkların dillerinde hâlâ binlerce Türk kelimeleri, tabirleri yaşıtmaktadır.

NİMETULLAH HAFIZ

Sayın davetliler, sayın konuklar; III. Balkan Türkoloji Sempozyumuna katılan ve Balkan Türkolojisi'ne hizmetleri geçen bilim çevrelerinin değerli mensuplarına, merkezimiz adına teşekkürlerimi sunuyorum. Bu Sempozyum'daki katkılarınızın daha yeni çalışma alanları açacağına, yeni veriler ve yeni yorumlar getireceğine inanıyoruz.

Bu vesile ile Balkan Türkoloji Araştırma Merkezimiz BAL-TAM'ın çalışmaları ve Uluslar arası Balkan Türkoloji Sempozyumlarının gerekçeleri ve amaçları hakkında kısaca bilgi vermek istiyorum.

Bilindiği gibi 3. ve 4. yüzyılda Hun ve Avar kabilelerinin ve daha sonraları Pomak, Yörük, Türkmen ve Kıpçaklar'ın Osmanlılar'dan çok önce Balkan Yarımadası'na yerleşmekle Balkanlar'da uygarlıklar kuran ulus ve halklarla her alanda karşılıklı etkilenmelerde bulunmuşlardır.

1385 yılında Meriç Savaşı ve 1389 yılında Kosova Savaşı'ndan sonra, özellikle 1453 yılında İstanbul'un fethedilmesiyle Balkan Yarımadası, Viyana surlarına dek Osmanlı idaresi altına girmişti. Osmanlılar, ilk dünya Türkologları, özellikle tarihçiler tarafından ortaya konulan ve sonradan daha geniş bilimsel çevrelerde kabul edilen teze göre, dünyada en hoşgörülü bir imparatorluk olarak yerli halkın dinlerine, dillerine karışmadan mahallî otoritelerin baskılarından korumuş, yerli asillere, askerî sınıfa karşı tolerans göstermiştir. Bu konuda çok az bilinen somut bir kanıt olarak 28 Mayıs 1463 yılında Fatih Sultan Mehmed'in tüm Balkan ülkelerine gönderdiği Fermanı'ndan birkaç cümle okumayı uygun buluyorum:

"...Ben Fatih Sultan Han, bütün dünyaya ilan ediyorum ki, hiç kimse ne bu adı geçen insanları, ne de onları kiliselerini rahatsız etmesin. İmparatorluğumda huzur içerisinde yaşasınlar ve bu göçmen durumuna düşen insanlar özgür ve güvenlik içerisinde yaşasınlar. İmparatorluğumdaki tüm memleketlere dönüp, korkusuzca kendi manastırlarına yerleşsinler. Ne pâdişahlık eşrâfından, ne vezirlerden veya memurlardan, ne hizmetkârlarımdan, ne de imparatorluk vatandaşlarından hiç kimse bu insanların onurunu kırmayacak ve onlara zarar vermeyecektir. Hiç kimse bu insanların hayatlarına, mallarına ve kiliselerine saldırmayın, hor görmesin veya tehlikeye atmasın. Hattâ bu insanlar başka ülkelerden devletime birisini

getirirse, onlar da aynı haklara sahiptir... Yemin ediyorum ki, emrime uyararak bana sadık kaldıkları sürece tebaamdan hiç kimse bu fermanla yazılanların aksini yapmayacaktır...”

Türkler XV. Yüzyıldan başlayarak İslâm dini ile birlikte yüzyıllar boyunca Balkanlar’a ana yurtlarından çok sayıda zanaat, sanat; gelenek ve görenekler taşımış, bunları bu yerlere büyük bir hızla yaymıştır. Resmî dil olarak Osmanlı Türkçesi’nin Balkan Yarımadası ülkelerinde yaşayan tüm halkların dillerinde hâlâ binlerce Türk kelimeleri, tabirler yaşamaktadır. Bununla birlikte, Balkan uluslarındaki halk edebiyatı, klasik edebiyat ve tarih alanlarındaki metinleri, bir takım siyasi ve dinî ayrılıklarına rağmen, aramızdaki ortak mal bağları günümüze dek çözülememiştir. Bu sorunu, bugünkü Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucusu büyük önder Atatürk, bundan 40 yıl önce Ankara’da toplanan “Balkan İtilafı” (anlaşması) Konferansı delegelerine, Büyük Millet Meclisi kürsüsünden Fransızca olarak yaptığı bir konuşmasında şu sözlerle açıklamıştır:

“...Balkan milletleri, içtimâî ve siyâsî ne çehre arz ederlerse etsinler, onların Orta Asya’dan gelmiş, yakın soylardan müşterek cedleri olduğunu unutmamak lâzımdır. Karadeniz kuzey ve güney yollarıyla binlerce seneler deniz dalgaları gibi biri biri ardınca gelip, Balkanlar’da yerleşmiş olan insan kitleleri, başka başka adlar taşımış olmalarına rağmen, hakikatte tek beşikten çıkan ve kardeş kavimlerden başka bir şey değildirlen...”

XVIII. yüzyıldan başlayarak Avrupa’daki büyük devletlerin etkileriyle Balkan ülkesinden hiçbirinde ve hiçbir döneminde, hiçbir imparatorlukta, hiçbir ülkede Osmanlı döneminde olduğu gibi İslâm ve Hıristiyan halkları arasında eşi bulunmayan dostluklar zedelenmiş, huzur ve güven bozulmuştur. 1699 yılında Karlofça Anlaşması kararıyla Osmanlı Devleti’nin çekildiği bölgelerden Türkler yavaş yavaş Balkan Yarımadası’nın güneyine, daha sonraları da anayurtları olan bugünkü Türkiye Cumhuriyeti’ne göç etmeye başlamışlardır.

Balkan Yarımadası’nda, Türkler’in adlandırdıkları Rumeli’de, büyük bir uygarlığın izleri ve zengin somut belirtileri kalmıştır. Macaristan’dan başlayarak İstanbul’a dek Balkan uygarlık tarihinin incelenmesi, Türkoloji araştırmalarıyla sıkı sıkıya bağlıdır. Bu büyük gereksinmeyi Avrupa ülkeleri, Balkan ülkelerinden yüzyıllar önce sezmiştir.

Avrupa’daki ciddi ve sistematik Türkoloji araştırmaları, bilindiği gibi XVII. Yüzyılın ikinci yarısında başlamış ve o dönem Avrupa aydınlarından büyük ilgi görmüştür. Türk ve doğu dünya araştırmalarının büyük ilgisinden dolayı, o dönemde Göthe “West Ostlicher Divan”ı kalemine almıştır. Burada Victor Hugo’yu da anmamak mümkün değildir. Victor Hugo, o dönemin Avrupa’sında Türk Doğu dünyasına ilgisini şöyle yorumlamıştır: “XIV. Yüzyılda bütün dünya Yunan kültür ile, şimdi ise Doğu Kültürü ile meşguldür”. Osmanlı tarih ve edebiyatlarıyla Avusturyalı Hammer won Porstugall ve İngiliz bilim adamı Gibb, Türk diyalektolojisi ve eski Türk anıtlarıyla Rusya’da tanınmış Radloff, Macaristan’da Nemeth Gyola, eski Türk yazısını çözen Danimarka’lı Thomson gibi değerli Türkologlar yetişmiştir. Ondan sonra, 1924’de İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi’ne bağlı Türkiyat Enstitüsü’nün, Mustafa Kemal Atatürk’ün 1930 yılında kurduğu Türk Tarih Kurumu, Türk Tarih ve Türk Dili çalışmalarına büyük ağırlık kazandırmıştır.

Balkan Türkolojisine gelince; her Balkan ülkesi kendi siyasi ve ulusal amaçlarına göre Türkoloji alanında araştırmalar yapmaya başlamıştır. Sahte evraklara dayanarak düşünceler oluşturmuş, Balkan halkları birbirine karşı düşmanlık beslemeye başlamış, zaman zaman komşular, kardeşler arasında kan dökümüne neden olmuştur. Balkan Yarımadası’ndaki bu son yıllar içerisinde ola gelen gerginlik ve çatışmalar, bunu en iyi kanıtlamaktadır.

İşte bu nedenle, Balkan ülkelerinde Türkoloji araştırmalarına önem vermekle her çeşit tarihi esere özen göstermekle, bir yandan henüz gerektiği kadar, belki de hiç el dokunulmamış Balkan halklarının tarih, edebiyat, dil ve halk biliminin ne kadar zengin oldukları da gösterilecek; diğer yandan, son yıllarda kabaran düşmanlık ortadan kalkmış olacaktır. Beş yüz yıllık bir dönem diliminde iç içe yaşadığımız, kaynaştığımız kardeş milletlerle acı-tatlı

anılarımızı tazelemek, her halde bizi birbirimize daha yakınlaştıracaktır. Bu Balkan ülkelerindeki Türkologların başlıca görevleridir.

Balkan Türkologlarını bir araya getirip, onları bu araştırmalara sevk etmek ve böylece dünyanın ve insanlığın hayatının daha güzel olması için yapılan evrensel mücadelelere katkıda bulunmak amacıyla Prof. Dr. Tacida Hafız ile birlikte Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi'ni kurduk.

Balkan Türkoloji Araştırma Merkezimiz, her ülkeden katılan birer temsilcisi ile ilk toplantısını 2001 tarihinde Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde düzenlendi. Burada önce belli bir dönem içerisinde, başlangıçta yılda bir, daha sonra iki yılda bir uluslar arası Balkan Türkolojisiyle ilgili sempozyum düzenleme kararı alındı. İşte bu karar doğrultusunda 27-30 Eylül 2001'de Prizren'de (Kosova) ilk; 3-6 Eylül 2002'de Mostar'da (Bosna-Hersek) ikinci sempozyumlar yapıldı. Nihayet bu üçüncü sempozyum huzurlarınızda, bugün bu güzel Karadağ Cumhuriyeti'nin güzel ve tarihi Kotor şehrinde başlıyor.

Karadağ Kültür Bakanlığı ile Eğitim ve Bilim Bakanlığı himayelerinde gerçekleştirilecek olan bu bilimsel toplantının ana konusu, geleneksel olarak "Balkanlar'da Tarih Boyunca Türk Uygarlıkları ile Diğer Balkan Uygarlıkları Arasında Karşılıklı Etkilenme"dir. Bu yılki toplantımız modern Türkiye Cumhuriyeti'nin 80.yıldönümüne adanmıştır ve diğer seksiyonlar yanında "Türkiye Cumhuriyeti'nin Balkan Ülkeleriyle İlişkileri" konusu olan özel bir seksiyonda çalışmalar sürdürülecektir.

III. Uluslararası Balkan Türkolojisi Sempozyumu'nun amaçları, önceki iki sempozyumda olduğu gibi, bilim yoluyla birleştirici, olumlu; yıkıcı değil, yapıcı bilimsel sonuçlarını ortaya atmakla, Balkan halkları arasında dostluk ve kardeşliği güçlendirmeyi, dolayısıyla insanlığa ve dünya barışına katkıda bulunmaktır. Balkanolojinin bünyevî bir bölümü olan Türkoloji'nin asıl amaçları bu değil midir?

Sayın meslekdaşlarımıza, bu toplantıya böyle kabarık sayıda katıldıkları için bir daha teşekkür ediyor ve sempozyumun hayırlı ve başarılı olmasını diliyoruz.

* * *

Balkanların Adriyatik denizine çıkış kapısı olan bugünkü Karadağ, geçmişinde yüzyıllarca batı ve doğunun karşılaştığı, bugün ise Slav, Katolik ve İslâm uygarlığının kesiştiği önemli ve stratejik bir noktadır. Karadağ Vladikası ve yöneticisi II.Petar Petroviç Nyegoş'un da görüşlerinde İstanbul ve Venedik kültürlerinin izlerini görmek mümkündür.

VESNA KİLİBARDA

Kotor'da böyle bilimsel bir organizasyonun düzenlenmesinden dolayı Karadağ Cumhuriyeti olarak büyük memnuniyet duyduğumuzu ifade etmek istiyorum. Çatımız altında gerçekleşen bu sempozyumu Kültür Bakanlığı ve Karadağ devleti adına vekendi adıma selamlamak istiyorum.

Balkanların Adriyatik denizine çıkış kapısı olan bugünkü Karadağ, geçmişinde, yüzyıllarca batı ve doğunun karşılaştığı, bugün ise Slav, Katolik ve İslâm uygarlığının kesiştiği önemli ve stratejik bir noktadır. Karadağ da tarih boyunca, büyük güçlerin çatıştığı, aynı zamanda kültürel olarak etkileştiği birçok olayın ortasında kalmış, birçok olaya tanıklık etmiş, yani başındaki uluslarla da ölümle kucaklaşmalara ve aynı zamanda kardeşçe yaşama eşlik etmiştir. Karadağ Vladikası ve yöneticisi II.Petar Petroviç Nyegoş'un da görüşlerinde İstanbul ve Venedik kültürlerinin izlerini görmek mümkündür.

Değişik alanlardan sunulacak tebliğlerin tarih, edebiyat ve dil etnolojisine yeni bilgileri ortaya koyacağını, ileriye yönelik Balkan Türkolojisi'nin multi-disipliner gelişimine de önemli bilimsel katkılar sunmasını umuyorum. Sizlerin, toplumumuzun geçmişine dair

sunacağı tebliğlerin daha inançlı ve hoşgörülü tartışmalarla bilime hizmet edeceğini ümit ederim. Ve bilimin, kötü anlamdaki her günlük siyasi ve bilim dışı olaylara bir baraj oluşturacağına inanıyorum.

Bu sempozyum bilim kurumlarımız arasında iyi bir işbirliği sağlamasına da aynı kültür, tarih miras bahçesini paylaşan tüm Balkan ulusları arasında daha iyi anlayışa vesile olmasını dilerim. Geleneksel halini alan bu tür toplantıların organizatörü olan Balkan Türkoloji Araştırmalar Merkezi'nin ileride de Balkanlarda çok kültürlü ve çok dinli bir işbirliği tanıtılması yönündeki bilimsel çalışmalarında başarılı olmasını dilerim.

* * *

Bugün Karadağ toplumunda çok uluslu ve çok kültürlü değerlerin ortaya çıkmasında kritik enerji miktarı vardır. Hatta bu çeşitliliğin Karadağ için bir zenginlik olduğu göz önünde bulundurulmaktadır. Karadağ devletinin bu yönde olan politikası ve başlıca görevi gelecek nesillere tarihsel olarak her açıdan kaliteli bir yaşam ortamı yaratmak ve bırakmaktır.

SLOBODANKA KOPRIVICA

Karadağ Eğitim, Bilim Bakanı Prof. Dr. Slobodan Baskoviç adına sizleri yürekten selamlıyorum. III. Uluslararası Balkan Türkolojisi Sempozyumunun yapılmasında Kotor şehrini seçtiğiniz için memnuniyetimizi dile getirmek istiyorum. Karadağ'da kaldığımız süre içerisinde sempozyumun verimli ve başarılı geçmesi açısından bu ortamın güzel bir hava yaratacağını umuyorum.

Bu fırsatla Karadağ toplumunun çok uluslu, çok kültürlü temeller üzerinde geliştiğini belirtmek istiyorum. Bugün Karadağ toplumunda çok uluslu ve çok kültürlü değerlerin ortaya çıkmasında kritik enerji miktarı vardır. Hatta bu çeşitliliğin Karadağ için bir zenginlik olduğu göz önünde bulundurulmaktadır. Karadağ devletinin bu yönde olan politikası ve başlıca görevi gelecek nesillere tarihsel olarak her açıdan kaliteli bir yaşam ortamı yaratmak ve bırakmaktır.

Sayın araştırmacılar, sizin bu sempozyumunuz da bu açıdan çok önemlidir. Karadağ'a bir daha hoş geldiniz. Araştırmalarınızda başarılar dilerim.

* * *

Yüzyıllardır Avrupa'ya çeşitli şekillerde ulaşan İslâm dünyası, bilhassa 14.yüzyıldan itibaren Balkanların kültür ve siyasî kimliğinde derin izler bırakmıştır. Osmanlı'nın bu bölgelere genişlemesi, yerleşmesi ve en sonunda geri çekilmesi Batı Avrupa'nın doğuya yönelik dış siyasetinde bir sistem yaratmıştır.

NIKOLA SAMARCIÇ

Kotor halkı adına, III.Uluslararası Balkan Türkolojisi Sempozyumu gibi önemli bir toplantının katılımcılarını selamlamak, benim için ayrıca büyük bir memnuniyet ve ayrıcalıktır. Böyle anlamlı bir olaya ev sahipliği yapmak şehrimiz Kotor ve devletimiz Karadağ için büyük bir onurdur.

Yüzyıllardır Avrupa'ya çeşitli şekillerde ulaşan İslâm dünyası, bilhassa 14.yüzyıldan itibaren Balkanların kültür ve siyasî kimliğinde derin izler bırakmıştır. Osmanlı'nın bu bölgelere genişlemesi, yerleşmesi ve en sonunda geri çekilmesi Batı Avrupa'nın doğuya yönelik dış siyasetinde bir sistem yaratmıştır. Bir taraftan Avrupa ve Osmanlı arasındaki ilişkiler bu topraklarda dramatik ve trajik bir şekilde bütünleşmiş, diğer taraftan ister

entelektüel, ister cahiller olsun Balkanlardaki tüm halklar üzerinde kültürel olarak bir efsane yaratmıştır. Bu bölge halkları, bu dönemi, Türk asilliğinden kalan tecrübelerin mirası olarak nitelendirdiler.

19.yüzyıla kadar Balkan halklarının bir bölümü için devlet ile olan ilişkiler, şehir dışından merkezle ilişki kurma çabaları gibi bir şeydi; kenar mahalleler ise sık aralıklarla devlete huzursuzluk yaratıyordu. Karadağ'daki bu huzursuzluk 15.yüzyıl Crnoyeviç döneminden bu yana devam etmektedir. Ardından gelen yüzyıllar içerisinde ise bugünkü Karadağ'ın bölgeleri Osmanlı İmparatorluğunun sınır bölgelerini oluşturuyordu. Fakirlik ve tehlike, bölgelere ve kabilelere bölünmüş bir devletin oluşması için zemin yaratmıştır. Tüm bunları göz önünde bulundurursak, Karadağ'ın modern bir toplum oluşturmak için şartlarının olmadığı ortaya çıkıyor. Bu konuda birçok şey söylendiyse de Osmanlı'nın dolaysız etkisi konusunda birçok şey söylenmemiş olarak kalmıştır. Bu yüzden Karadağ halkının kültür kimliğinin oluşması ve tamamlanması açısından tüm gerçeklerin ortaya çıkması önemlidir. Ve bu sempozyumun da bu konuda oldukça yardımcı olacağına inanıyorum.

* * *

Maddî, manevî, siyasî, etnik, dinî, sosyal, kültürel, dil ve ekonomi alanında Balkanların çok düzenli Pagan ve Hıristiyanlık uygarlığında derin izler bırakan Osmanlı-Türk mirası, kendine özgü olan senkronizmin bir parçasıdır. İşte bu bilim toplantısının bu doğrultuda katkıda bulunarak bu değerlerin aydınlatılmasında asıl anlamını görüyorum.

GEORGE BOROZAN

“Maddî, manevî, siyasî, etnik, dinî, sosyal, kültürel, dil ve ekonomi alanında Balkanların çok düzenli Pagan ve Hıristiyanlık uygarlığında derin izler bırakan Osmanlı-Türk mirası, kendine özgü olan senkronizmin bir parçasıdır. İşte bu bilim toplantısının bu doğrultuda katkıda bulunarak bu değerlerin aydınlatılmasında asıl anlamını görüyorum.”

Balkan ülkelerinin, Roma, Bizans yanı sıra en önemli Osmanlı İmparatorluğundan benimsemiş ve özümsemiş değerleri vardır. Ve bugün demokratikleşme yolunda ilerleyen Balkan ülkeleri bu değerleri çok iyi değerlendirmeyi bilmelidir. Balkanlar mı Avrupa Birliğine girmeli yoksa Avrupa Birliği mi Balkanlara? Sorusuna bence, Avrupa Birliği Balkanlara gelmelidir. Çünkü Balkan kültürleri diğer Avrupa ülkelerinin kültürüne kıyasla çok daha eski ve çok daha zengindir.

* * *

Kısa adı BAL-TAM olan, Prizren ve Ankara'da merkezi bulunan Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi tarafından düzenlenen “III.Balkan Türkolojisi Sempozyumu” Karadağ Kotor şehrinde yapıldı. Karadağ Tarih Enstitüsü, TC Başbakanlık Tanıtma Fonu ve Türk Kültürüne Hizmet Vakfı'nın gerçekleşmesi için katkıda bulunduğu sempozyuma Vakfımız düzenleyici kuruluş olarak katıldı.

MACİT ŞAHİNLER

Karadağ Hükümetinin Sayın KültürBakanı ve Sayın Eğitim ve Bilim Bakanı; Sayın Kotor Valisi; Sayın Karadağ Tarih Enstitüsü Başkanı, Sayın Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi Başkanı; Bu toplantının organizasyonuna katkı sağlayan kurum ve kuruluşların değerli temsilcileri; Toplantıya değişik ülkelerden gelen ve tebliğ sunacak olan saygıdeğer bilim adamları; Kıymetli misafirler ve sevgili basın mensupları.

Sözlerime, bu organiasyona katkı sağlayan bir kurumun başkanı olarak sizlere hitap etmekten ve aranızda bulunmaktan büyük memnuniyet duyduğumu ifade ederek başlamak

istiyorum. Balkan ülkelerinde Türk kültürünü araştırmak, belgelemek, ve tanıtmak amacıyla kurulan Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezine, böyle bir organizasyonda bizleri buluşturduğu için teşekkür ediyorum.

Başkanı bulunduğum Rumeli Türkleri Kültür ve Dayanışma Vakfı, 1996 senesinde 12 Rumeli Derneği'nin destek ve himayelerinde kurulmuştur. Vakıf merkezimiz İstanbul'un Fatih ilçesindedir. Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi'nin olduğu gibi Vakfımızın da amacı Rumeli kültürünü, tarihini, edebiyatını ve coğrafyasını araştırmak, tanıtmak, yeni nesillere aktarmaktır. Bunun yanı sıra Vakfımızın başta Rumeli kökenliler olmak üzere bakıma muhtaç kimselere yardım etmek, öğrenci bursları vermek gibi hayrî ve sosyal fonksiyonları da vardır. Mesela halen Vakıf merkezimizin Huzur Evi'nde 40'a yakın bakıma muhtaç yaşlıya hizmet verilmekte; yaklaşık 80 üniversite öğrencisine yardım edilmekte ve belli dönemlerde muhtaç kimselere gıda ve giyecek yardımı yapılmaktadır. Bunların yanı sıra bu sene ayrıca şimdilik 30 öğrencinin kalabileceği bir Rumeli yüksek öğrenim öğrenci misafirhanesi de faaliyete başlayacaktır.

Bu güne kadar Vakfımızca iki uluslararası Balkan toplantısı organize edilmiş ve bu toplantılara gerek Balkanlardan, gerekse Türkiye'den çok sayıda ilim adamı katılmıştır. Bu toplantıların üçüncüsü önümüzdeki Bahar aylarında Üsküp'te yapılacaktır. Bir sene kadar önce 27 Eylül 2002 tarihinde Vakfımız ve Türk Dışişleri Bakanlığı işbirliğinde Tiran'da "Tarih Boyunca Türk-Arnavut Beraberliği" konulu bir seminer düzenlenmiştir. Bütün bunların yanısıra Vakıf merkezi binamızın arka bahçesinde bulunan bir kompleksde devamlı ilmî toplantılar düzenlenmektedir. Ayrıca, yine Vakfımız tarafından üç ayda bir Rumeli Kültürü isimli bilimsel ve kültürel bir dergi çıkartılmakta; bu dergide Rumeliyle ilgili tarihi, kültürel, siyasi ve edebi yazılara yer verilmektedir.

Kıymetli misafirler, bu toplantının yapıldığı Karadağ'ın Türk toplumu için önemli bir yeri vardır. Türklerin Balkan topraklarına ilk geçişi daha Hun İmparatorluğu döneminde olmuş, ancak kalıcı ve uzun süreli geçiş Osmanlılar döneminde gerçekteşmiştir. Osmanlılar'ın Karadağ bölgesine ilgisi 1463 senesinde Fatih Sultan Mehmed'in Bosna Hersek'i fethiyle başlamış ve 1479'da İşkodra'nın alınması akabinde bölgede Türk hakimiyeti başlamıştır. Ancak Karadağ'ın tam manasıyla Osmanlı'nın hakimiyeti altında bulunan bir bölge olduğunu söylemek oldukça zordur. Nitekim, 1669'a kadar Karadağ için Osmanlılar'la Venedik arasında, bu tarihten 1774 Küçük Kaynarca Antlaşmasına kadar Osmanlı Devleti ile Ruslar arasında, 1774'ten sonra da yine Osmanlılar'la Avusturya-Macaristan Devleti arasında bölge için devamlı bir çekişme kendini göstermiştir. Yüzölçümü itibariyle küçük bir bölge olmasına rağmen, bulunduğu konum stratejik açıdan Karadağ'ı önemli bir mevkiye getirmiştir.

Şunu açıkça söylemeliyim ki, maalesef Türkiye'de Karadağ'la ilgili pek fazla araştırma eseri yok. Oysa Vakfımızın kültür ve tarih danışmanından edindiğim bilgiye göre TC Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde araştırmaya açık fonlarda Esasen Osmanlı Arşivi bütün Balkan araştırmaları için çok önemli bir kaynaktır. TC Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğu'nün de teşvik ve katkılarıyla, bu pek fazla ilgi gösterilmemiş konular da ön plana çıkacaktır.

Bu gibi toplantılar, Balkan tarihi, kültürü, edebiyatı, sanatı ve coğrafyasının daha iyi anlatılması ve tanıtılmasına; bölgenin komşu devlet ve bölgelerle ilişkilerinin ve etkileşiminin daha sağlıklı bir şekilde ortaya konulmasına vesile olacaktır. Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi'nin organize ettiği bu III. Balkan toplantısının devamının gelmesini ve orijinal araştırmalarla bütün bunların ilmi bir şekilde tartışılmasını temenni ediyorum. Çok yoğun bir oturum programı hazırlanmış ve Balkanların pek çok yerinden gelen ilim adamları var. Bütün ilim adamlarımıza şimdiden başarılar diliyorum. Bu güzel toplantı mekanlarını temin eden Fjord Hotel yetkililerine de huzurlarınızda teşekkür ediyorum.

Sevgili hemşehrilerim, ileriki tarihlerde yine böyel önemli organizasyonlarda buluşmayı temenni ederken, Vakfımızın önümüzdeki Bahar aylarında Üsküp'te düzenleyeceği

“Edebiyatımızda Üsküp” konulu Balkan Toplantısına davet ediyor, hepinize saygılar sunuyorum.

* * *

TEBLİĞLER

“Atatürk ve Balkan Politikaları”, “Tarih”, “Kültür Tarihi”, “Edebiyat”, “Dil” ve “Sanat” başlıkların 6 seksiyonda yapılan toplantılar 12 oturumla organize edilmiş ve 53 tebliğ sunulmuştur. Sempozyuma katılan bilim adamlarının isimleri ve sundukları tebliğ başlıkları şunlardır:

“Türkiye Cumhuriyeti ve Balkanlar” Seksiyonu

Prof.Dr. Cengiz Hakov (Sofya): “Yeni Yayınlanan Arşiv Belgeleri Işığında Bulgar – Türk İlişkileri”

Prof.Dr. Gazmend Shpuza (Tiran): “1931-1934 Yıllarında Arnavut – Türk İlişkileri”

Doç.Dr. İbrahim Yalimov (Sofya): “Atatürk Ulusçuluğu ve Bulgaristan Türklerinin Etnik Bilincinin Gelişmesi”

Dr. İrfan Ünver Nasrattinoğlu (Ankara): “Atatürk’ün Balkanlardan Kimi Esinlenmeleri”

Kalina Peeva (Sofya): “Bakan Rüşdü Aras’ın 1925-1933 tarihleri arasında Bulgar – Yunan İlişkilerinin İyileşmesi Yolunca Yaptığı Aracılık”

“Tarih” Seksiyonu

Prof. Dr. Svetlozar Eldarov (Sofya): “19. Asrın sonu ve 20. Asrın Başlangıcında Osmanlı İmparatorluğu’nda Bulgar Uniyatlığı”

Prof. Dr. Mete Tunçay (İstanbul): “1912-1913 Balkan Savaşları Üstüne”

Prof. Dr. Corce Borozan (Cetinye): “1920 – 1957 yılları arasında Müslümanların Yugoslavya’dan Göçleri”

Prof. Dr. Rastislav Terziyoski (Üsküp): “19. yy. Sonu 20.yy başında Makedonya’da Göç Süreçleri Üzerine Rus Diplomasisi”

Dr.Maliç Osi (Prizren): “Osmanlı Türklerinin Balkanlara Gelmeden Önce Topraklarımızda İslam’ın Belirmesi”

Mr. Hatica Çar (Saraybosna): “Hercegovni’nin Geçmişi 16.yy”

Mr.Yasmina Corceviç (Podgorica): “16.yy ilk yarısında Draçavica’nın İslama Geçiş Süreci”

Mr. Bedrettin Koro (Prizren): “II.Meşrutiyetin İlan Edilmesine Ferzovik Toplantısının Katkısı”

Mr. Slavko Bursanoviç (Podgoriça): “Nik Hajdukoviç’in Anılarında Türkiye ve Türkler”

Mr. Recep Şrkriyely (Üsküp): “Batı Rumelide, Sırbistan, Kosova ve Makedonya’da Çerkez Muhacirler”

Adnan Pepiç (Podgoriça): “Osmanlı Literatüründe Ayrıca Mehmet Suphi’nin “Karadağ ve Ordusu” Kitabında Karadağ”

Fahri Kaya (Üsküp): “Salim Asım’ın Üsküp Tarihi ve Covari”

Alladdin Husiç: “15.yy’da Travnik’te İlk İslam Kültür İzleri”

Kültür Tarih Seksiyonu

Prof. Dr. Dimitri Vasilye (Moskova): “19. yy-20 yy. başlangıcı Osmanlı Devrindeki Uygarlıklar Arası Temaslar Bölgesi Balkan Toplulukları”

Prof. Dr. Cenana Buturoviç (Sarayova): “Sözlü Tarih ve Boşnak Kimliği”

Prof. Dr. Miryana Teodosiyeviç (Belgrat): “Sırp-Türk İlişkilerinde Türk Dilinin Önemi”

Prof. Dr. Aliya Cogoviç (Kosova): “Boşnak Geleneğinde Osmanlı Öncesi Dönemden Kalma Bazı Türk Mit, Efsane ve İnançların İzleri”

Prof. Dr. Munib Maglayiç (Sarayova): “Boşnakça-Türkçe bilingval Tecrübelerin Temsilcisi Olarak Muhammed Hevai Usrufi’nin Şiirleri”

Prof. Dr. Novak Kilibarda (Nikşiç): “Karadağlı Kral Nikola’nın Şiirlerinde Türklerin Kahramanlıkları”

Doç. Dr. Yordanka Bibina (Sofya): “Birinci Türk Bayan Yazarlarının Bulgaristan’da Tercüme Resepsiyonu”

Dr. Yaşar Kalafat (Ankara): “Balkanlarda Türk Kültür Stratejileri”

Doç. Dr. Vekoslav Stankoviç (Niş): “1912 yılına kadar Osmanlı Döneminde Prizren’de Sırların Hayatı”

Edebiyat Seksiyonu

Dr. Bayram Durbilmez (Kayseri): “Eski Yugoslav Ülkelerinin Türk Folkloru Ürünleri Hakkında Türkiye’de Yapılan Çalışmalara Genel Bakış

Dr. Orlin Sabev (Sofya): “Bir Hayrat ve Nostalji Eseri: Şumnu’daki Tombul Camii Külliyesi ve Banisi Şerif Halil Paşa’nın Vakıf Ettiği Kitapların Listesi”

Rahmi Ali Molla Mustafa (Gümülcine): “Türk Yunan Uygarlıklarının Karşılıklı Etkilenmeleri”

Nazif Dokle (Kuks/Arnavutluk): “Gora ve Kuks Bölgelerinde Bogumil İzleri”

Yahya Maznikar (Gora/Kosova): “İstanbul Osmanlı Devlet Arşivlerinde 17.yy Dönemine Ait Evraklarda Gora Entelektüelleri”

Suzan Çakır (Sofya): “Bulgaristan Okullarında İnterkültürel ve Bilingval Eğitim ve Bulgarca ile Türkçe Öğretmenler”

Senad Miçiyeviç (Mostar): “Halvetiye i Halvetizam”

Fehim Kayeviç (Sarayova): Türk Suç Duygusu İfadesi Olarak Aynalar”

Sabri Alagöz (Sofya): Bulgaristan Türk Şiirinde Bulgarlaşma Süreci

Harid Fedai (Lefkoşa): “Hikmet Hafif Madolar’ın Piyeslerinde İzlekler ve Ortak Yanlar”

Dil Seksiyonu

Prof. Dr. Voyislav P.Nikçeviç (Cetinye): “(Nyegoş’un dilinden alınan örneklere dayanarak) “Karadağ dilinde uygarlığın ifadesi olarak Türkçe kelimeler”

Prof. Dr. Nazım Hikmet Polat (Niğde): “Üsküp’ün “Yıldız” veya Balkanlar’da Türkçeciliğin Kökleri”

Prof. Dr. Hasniye Muratagiç Tuna (Sarayova): “16.yy’dan 17.yy’a kadar Boşnak Krayişniklerinin Mektuplarında Rastlanan Türkçe Kelimeler”

Dr. Gönül Paçacı (İstanbul): “Balkan Savaşları Yıllarında Türk Musikisi”

Doç. Dr. Miryana Marikoviç (Belgrat): “Sırbistan Knezliği Yazışma Diline Osmanlıca’nın Etkisi”

Mr. Neira Zaçinoviç (Ankara Üniversitesi): “Bosna ve Hersek’te Yayımlanan Gazetelerde Osmanlı Türkçesi 1866-1902”

Mr. Alena Ramiç (Sarayova): “16.17.18. yüzyıldan Slav Ay adlarıyla Osmanlı Takvimleri”

Müjdat Kayayerli (Ankara): “Balkanlarda Türkçe”

Mücahit Mümin (Gümülçine): “Türkçe Meslek Adlarının Yunanlılarda Soyadı Olarak Kullanılması”

Mahmut İslamoğlu (Lefkoşa): “Osmanlı Kıbrısı’nda Devrimler Öncesi Latin Harfleri”

Sanat Seksiyonu

Mr. Yusuf Zaçinoviç (Sarayova): “Güney Slav Ülkelerinde Özellikle Karadağ’daki Fresk Tasarımcılığına Osmanlı Sanatının Ekisinin Etkisi”

Tatyana Koprivica (Podgoriça): “Piva Manastırında Ktitor Portresi”

İgbala Şaboviç Keroviç (Podgoriça): “Podgorica (Stara Varoş) Osmanlı Mimarisi’nin Kent Dokusunun Oluşumuna Etkileri”

* * *

Karadağlı bilimadamları ve kimi siyasî çevrelerinin yorumlarına göre, düzenlenen bu sempozyum Karadağ için kültürel ve siyasî açıdan önemi çok büyük olmuştur. Bu sempozyumun bilimsel delillerle ve belgelerle Türklerle birlikte gelen kültürle şekillenen Karadağ milliyetçiliği ve kültürünün geliştiğini ve gelişme sürecinin tamamlandığı vurgulanmıştır.

DEĞERLENDİRME

Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi ve Vakfımız işbirliğiyle, bütün Balkan coğrafyasından bilim adamı ve araştırmacıların katılımıyla, Balkan tarihi, kültürü, edebiyat ve sanatının incelendiği böyle bir toplantının yapılması Balkan araştırmaları açısından çok önemli bir gelişmedir. Bu toplantının yapılmasının, Osmanlı döneminde dahi Türk izlerini, fethini çok fazla hissetmeyen Karadağ’da yapılması da ayrı bir önem arz etmektedir. Böyle toplantılar sayesinde Balkanlardaki farklı kültürlerden gelen bilim insanlarının bir araya gelmesiyle Balkan araştırmaları önemli bir ivme kazanacak ve ilim adına çok mühim faydalar hasıl olacaktır.

Karadağlı bilimadamları ve kimi siyasî çevrelerinin yorumlarına göre, düzenlenen bu sempozyum Karadağ için kültürel ve siyasî açıdan önemi çok büyük olmuştur. Bu sempozyumun bilimsel delillerle ve belgelerle Türklerle birlikte gelen kültürle şekillenen Karadağ milliyetçiliği ve kültürünün geliştiğini ve gelişme sürecinin tamamlandığı vurgulanmıştır. Böyle bir sempozyumun, bu bölgedeki İslam Uygarlığına ışık tutan Karadağ tarihinde ilk bilimsel toplantı olma özelliğini taşıırken, bu aynı zamanda Karadağ’ın çok uluslu ve çok kültürlü yapısına gösterdiği özenin bir sembolü olduğu kaydedilmiştir. Karadağ Nikşiç Üniversitesinden Prof.Dr. Novak Kilibarda’ya göre, düzenlen bu sempozyumun Karadağ’daki kültürel yöndeki çalışmalara büyük bir katkısı olmuştur ve Karadağlı Boşnak ve Müslüman halklarının gerçeklerini aydınlatma doğrultusunda Karadağlı bilim adamlarının bu yönde araştırma yapmaya borçlandırmıştır.

Sempozyumda sunulan tebliğlerle Osmanlı’nın, diğer Balkan ülkeleriyle birlikte Karadağ halkına da bıraktığı kültür mirasının çok büyük olduğu gözler önüne serilmiş; Avrupa’da Türkiye’nin bu birliğe kabul edilmesine karşı çıkanlara, Türkiye’nin bir Avrupa devleti olduğu, bunun sadece küçük bir toprak parçasıyla ilgili değil, onların asıl Viyana kapılarına kadar dayanan bu bölgedeki halklara bıraktıkları tarihi ve kültürel mirasında da yattığı ve yaşadığı hatırlatılmıştır.

Osmanlıdan sonra Balkanlarda, Balkanların yakın tarihiyle ve Osmanlılarla ilgili yazılan ve okullarda öğrencilere okutulan kin ve nefreti yayan yanlış ve çarpıtılmış bilgilerin siyasi görüşlere kurban olmasından duyulan üzüntü hemen tüm bilim adamları tarafından dile getirilmiştir.

Osmanlı'dan sonra sürekli çatışmalara sahne olan Balkanların istikrara kavuşması ve Balkan halkları arasında güvenin yeniden güçlendirilmesi için bu ortak tarihi ve kültürel değerlerin ön plana çıkarılmasının çok önemli olduğu, bu yönde araştırmalar yürüten BAL-TAM'ın çalışmaları takdirle karşılanırken; söz konusu Merkeze herkesin destek çıkması gerektiği fikri paylaşılmıştır.

Balkan ahalisi ve devletleri Türk kavramını bir ırk olarak değil, dürüstlüğü, hoşgörünün, güçlülüğün, iyiliğin bir sembolü olarak görmeye devam etmektedir. Balkan ülkelerinde Türkoloji araştırmalarına ne kadar çok önem verilirse, bunun neticesinde Balkan milletlerinin tarih, edebiyat, dil, halk bilimi eserlerinde zenginlikler, etkileşimler, kültürler, yaklaşımlar ve kazanımlar da ortaya çıkacaktır. Bu araştırmalar Balkan ahalisi arasında dostluk ve kardeşliği güçlendirerek insanlığa ve dünya barışına katkıda bulunacaktır. Düşmanlıklar ortadan kalkacak işbirliği, ortak kazanım ve değerler ön planda yer alacaktır.

ÜÇÜNCÜ ULUSLARARASI BALKAN TÜRKOLOJİ SEMPOZYUMU KOTOR – KARADAĞ

Cengiz HAKOV

8-12 Eylül 2003 tarihlerinde Karadağın Adriyatik Denizi kıyısında kurort kenti Kotor’da III Uluslararası Balkan Türkoloji Sempozyumu düzenlendi. Bu ilgi çekici etkinliğin konusu oldukça geniş kapsamlıydı: “Osmanlılardan önce, Osmanlılar döneminde ve Osmanlılardan sonraki dönemlerdeki Balkan uluslarının uygarlığı ile Türk uygarlığı arasındaki etkileşim” sorunlarını içeriyordu. Türkiye Cumhuriyeti’nin 80. Kuruluş yıldönümüne rastlanması nedeniyle sempozyumun gündemine “Çağdaş Türkiye Cumhuriyeti ile Balkan ülkelerinin arasındaki ilişkiler konusu da eklenmiş oldu.

III Uluslararası Balkan Türkoloji Sempozyumu’nun, keza bundan öncekileri de Prizren kentinde bulunan Balkan Türkoloji Araştırma Merkezi /BAL-TAM/ düzenledi. Bu önemli Araştırma Mekezi iki seçkin Türkoloji uzmanı tarafından yönetilmektedir. Prof. Dr. Nimetullah Hafız-Başkan ve Prof.Dr. Tacide Hafız Yürütme Müdürüdür. Sempozyumun başarı ile örgütlenmesine Karadağ yönetici ve bilim çevrelerinin büyük katkısı olmuştur. Önemli bir kültürel etkinlik olarak Sempozyum, Karadağ Kültür Bakanlığı ile Eğitim ve Bilim Bakanlığı’nın değerli yardımı ve desteği sonucu Karadağ Tarih Enstitüsü ile gerçekleştirilen sıkı işbirliği sayesinde düzenlenmiştir.

III Uluslararası Balkan Türkoloji Sempozyumu’na Sırbistan ve Karadağ, Bosna ve Hersek, Hırvatistan, Slovenya, Makedonya, Kosova, Türkiye, Bulgaristan, Romanya, Rusya, Fransa, Kuzey Kıbrıs, Yunanistan ve başka ülkelere yetmişden fazla bilim adamı katılmıştır. Sempozyumun resmi açılışı “Fyord” oteli salonunda yapıldı. Prof. Dr. Tacide Hafız yaptığı kısa açılış konuşmasında Uluslararası Balkan Sempozyumları’nın temel amacına değinerek, Balkan Uluslarının tarih, dil, edebiyat, halk bilimi ve kültürü alanlarında Dünya Teknoloji bilimine katkıda bulunmak olduğunu vurguladı. Bunlarla beraber konuşmacı, bu sempozyumların Balkan Ulusları ile Türk ulusu arasında karşılıklı saygı ve dostluğun daha da pekleşip gelişmesine olan etkisinin altını çizerek belirtti.

Açılış konuşmasından sonra kürsüye gelen Prof.Dr. Nimetullah Hafız, BAL-TAM’ın 2000 yılında kuruluşundan bugüne kadar geçen zaman diliminde yürütülen çalışma raporunu sundu. Uluslararası sempozyum etkinlikleri Merkezin çalışmalarında bir gelenek halini aldığına, birinci Sempozyumun Prizren’de /2001/, ikincisinin Mostar’da /2002/, üçüncüsünün de burada büyük bir kalabalığın katılımı ile yapıldığını ve bu ilgi çekici olayların ileride de devam etmesini vurguladı. Balkanlarda Osmanlı idaresinden söz ederken konuşmacı şu noktayı önemle belirtti: Tarih boyunca gelip geçen imparatorluklar arasında Osmanlı imparatorluğunun en geniş kapsamlı bir hoşgörü sağlaması, Balkan Ulusları, uygarlığı ile Türk uygarlığı arasında karşılıklı etkileşime en elverişli koşulları yaratmıştır dedi. Daha sonra

devamla Prof. Dr. Nimetullah Hafız, Sempozyumlardan elde edilen önemli sonuçların Dünya Teknoloji Bilimine olan büyük katkısının ve dolayısıyla Balkan Ulusları arasında kardaşça, dostane ilişkilerin gelişmesine ve dünya barışının korunması çabalarına olan yardım ve desteğinden söz etti.

Karadağ resmi çevreleri açılış töreninde Sempozyumu selamladılar. Kültür Bakanı Vesna Kilibarda, Karadağ Hükümeti adına, Kültür Bakanlığı adına ve kendi adına Sempozyumu selamlarken şöyle dedi: Geçmiş zamanlarda Karadağ, Adriyatik Denizi'nde Balkanların bir kapısı durumundaydı. Doğudan ve batıdan büyük güçlerin çelişkili çıkarları bu kapıda mekik dokuyordu. Bu gün Karadağ İslav, Katolik ve İslam uygarlıklarının bir kavşak noktası haline gelmiştir. Umarım ki bir bilimsel ve kültürel etkinlik olarak bu Sempozyum Balkan Türkoloji bilimine önemli katkı sağlayacaktır. Eğitim ve Bilim Bakanı Yrd. Slobodan Koprivica, sempozyumun Karadağ'da yapılmasından duyduğu memnuniyeti belirtirken şunları vurguladı: Çok uluslu ve değişik kültürlü Karadağ toplumu ülkemizin paha biçilemez servetidir. Karadağ hükümetinin siyaseti, bu değerli serveti koruma ve yeni nesiller hiç ziyansız teslim etme amacına yöneliktir, dedi. Kotor kenti Valisi Nikola Samardziç ise Sempozyumun burada yapılması Kotor kentine ayrıca bir şeref verdiği ve Karadağlıların uygarlık ve politik özbenliğinin oluşmasında Osmanlı etkisinin ne derece büyük önem taşıdığına tamamiyle açıklık kazandıracağına inandığını belirtti. Prof. Dr. Corce Borozan selamlama konuşmasında, Osmanlıların Balkanlarda, özellikle Karadağ'da maddi, manevi etnik, politik dil ve kültür alanlarında etkisinin bir sıra sorunlarını açıklığa kavuşturma çabalarında, Sempozyumun çok yararlı olacağını belirtti.

“Rumeli Türkleri Yardımlaşma ve Kültür Vakfı” / / başkanı Macid Şahin, “Uluslararası İslam Dünyası Araştırmaları Merkezi” /IRSICA/ Başkan Yardımcısı Halit Eren ve Balkan ülkeleri temsilcilerinden Bulgaristanlı Prof. Dr. Cengiz Hakov sırayla kürsüye gelerek Sempozyumu heyecanlı konuşmalarla selamladılar.

Sempozyum, Tarih, Kültür Tarihi, Dil, Edebiyat, Sanat, Türkiye Cumhuriyeti ve Balkanlar olmak üzere altı seksiyonda çalışmalarını sürdürdü. Bu bölümlerde birçok ilginç tebliğler sunuldu, ünlü bilim adamlarının katıldığı daha ilginç tartışmalar yapıldı. Sunulan tebliğlerin yalnız başlıklarını ve sunucuların adını anmak sözü hayli uzatacağından dolayı burada sadece beni en fazla etkileyenlerden bazılarını kaydetmekle yetinmek zorundayım.

“Tarih” seksiyonunda Dr. Maliç Osi /Prizren/ bildirisinde, Balkanlara İslamın Osmanlılardan önce geldiği konusunu inceledi. Dr. Jasmin Corciyeviç /Podgoriçe/, On altıncı yüzyılın birinci yarısında Draceviç'de İslamın yayılmasını anlattı. Prof. Dr. Rostislav Terziyski /Üsküp/ Rus diplomatik arşiv kaynaklarına dayanarak hazırladığı bildirisinde Makedonya'da XIX.yy. sonlarına ve XX yy. Başlarında göç sürecinden söz etti. Dr. Slavko Borsanoviç (Podgoriçe), Karadağlılar ve diğer Balkan ulusları, dinini ve kiliselerini ancak Osmanlıların dini hoşgörüsü sayesinde korumuş olduklarını anlatan bildirisini sundu. Yazar ve toplumcu Fahri Kaya /Üsküp/, Salim Asım'ın “Üsküp ve Çevresi” başlıklı tarih kitabını inceledi ve bu kitabın Makedonya tarihini yazma çalışmalarındaki önemini belirtti. Prof. Dr. Mete Tunçay /İstanbul/, şimdiye kadar yayımlanmayan arşiv kaynaklarına göre 1912-1913 yıllarında Balkan savaşına dair bilinmeyen bazı olayları açıkladı. Prof. Dr. Corce Borozan /Çetinye/, Yugoslavya'da 1920-1957 yılları döneminde Türk ahalisinin göç olaylarına değindi ve bu göçlerin Türk ahalisinin kendi isteğiyle olmadığını vurguladı. Prof. Dr. Svetozar Eldirov (Sofya), elde ettiği dokümanlar doğrultusunda Osmanlı İmparatorluğundaki Uniat toplumundan söz ederken “Bulgar Katolik Milleti” statüsünden yararlanan bu toplumun XIX yy. In 70'li yıllarında sayısı 100 bini aşacağını bildirdi.

“Kültür Tarihi” seksiyonunda Prof. Dr. Dimitriy Vasilev /Moskova/, sunduğu raporunda, Osmanlılar döneminde Balkanları, değişik uygarlıkların birbiriyle karşılaşma ortamı olarak gördüğünü vurguladı. Dr. Yaşar Kalafat /Ankara/, Türkiye'nin

Balkanlarda kültür siyaseti stratejisini anlattı. Prof. Dr. Denana Buturoviç /Saray Bosna/, Boşnakların yazılışı olmayan /sözlü/ tarihi doğrultusunda Boşnak aslının derin analizini yaptı. Prof. Dr. Velkoslav Stankoviç /Niş/, Balkanların Osmanlı döneminde Prizren Sırplının kültürel yaşamından söz etti. Prof. Dr. Miryana Teodoroviç /Belgrad/, Sırp – Türk ilişkilerinde Türk dilinin önemine değindi. Dr. Penka Danova /Sofya/, Paolo Covio'nun sanat eserlerinde Osmanlı hükümdarlarının Rönesans çığırını portrelerinden söz etti. Dr. Orlin Sibeve /Sofya/, Halim Şerif Paşa'nın 1744 yılında Şumnu'da Tombul Camiye vakfettiği kitapların analitik değerlendirilmesini yaptı.

“Edebiyat”seksiyonunda Prof. Dr. Aliya Cogoviç /Priştine/, Boşnakların Osmanlılar döneminden önceki efsanelerini hurafe ve inançlarını inceledi. Prof. Dr. Munib Maglayiç /Saray Bosna/, Boşnakça- Türkçe bilingvil /iki dil/ temsilcisi olarak Muhammed Hevaî Uşçifi şiirini yorumladı. Prof. Dr. Novak Kilibara /Nikşiç/, Karadağ kralı Nikola'nın şiirinde yansıtılan Türklerin kahramanlıklarını anlattı. Doç.Dr. Yordanka Bibina /Sofya/, XIX yy sonundan günümüze kadar Bulgaristan'da Türkiye yazarlarının 100 den fazla yapıtı Bulgarcaya tercüme edildiğini ve böyle bir rakkama diğer Balkan ülkelerin hiçbirinde ulaşılmadığını vurguladı.

“Dil” seksiyonunda Prof. Dr. Voyislav Nikşeviç /Çetinye/ Türk kültürü etkisinin bir ifadesi olarak Karadağ dilinde kullanılan Türkçe sözcüklerden söz etti. Mücdat Kayaerli /Ankara/, Türk dilinin Balkanlarda rolüne değindi. Prof. Dr. Miryana Marinkoviç /Belgrad/, Türk dilinin Krallık Sırbistan diline etkisini anlattı.

“Sanat” seksiyonunda Dr. Yusuf Zaçinoviç /Saray Bosna/, Dr. İkbale Keroviç /Podgoriçe/, Dr. Tatyana Koprivitsa /Podgoriçe/, Osmanlı mimarisi, sanat ve kültürünün Güney Slavlar ve özellikle Karadağ üzerindeki etkisini anlattılar. Dr. Gönül Paçacı /İstanbul/, Osmanlı devletinde değişik halkların müziğindeki etkileşimlerden söz ederken Balkan Savaşı yıllarında Türk müziğinin yeri konusuna değindi ve anlattıklarını 1910 yılında taş plak üzerine yazılmış Yunanca sözlü Türk müziğini seslendirerek destekledi.

“Türkiye Cumhuriyeti ve Balkanlar” seksiyonunda Prof. Dr. İrfan Nasratiñoğlu /Ankara/, Eski Osmanlı Devletini ıslah yolunda Atatürk'ün görüşlerinin kesinlikle biçimlenmesi yolunda Balkanların etkisi konusunda ilginç deliller sundu. Doç. Dr. İbrahim Yalimov /Sofya/, Atatürk milliyetçiliğinin Bulgaristan Türklerinde etnik özbenliğin gelişmesinde olan etkisinden söz etti. Prof. Dr. Gazmend Spuza /Tiran/, 1931-1934 yıllarında Arnavutluk Türkiye ilişkileri konusunu inceledi. Doç. Dr. İbrahim Kâmil /İstanbul/, XX yy.ın 990-10 yıllarında Balkanlarda Türkiye dış politikasının ana hatlarına değindi. Gen. Prof. Stoyan Andreev /Sofya/, geçen yy'ın 90'lı yıllarında Bulgar – Türk askeri politik işbirliğini anlattı. Prof. Dr. Cengiz Hakov /Sofya/, yeni yayımlanan arşiv dokümanları doğrultusunda 1923 – 1938 yılları döneminde Bulgar – Türk ilişkilerine değindi, iki ülke arasında politik – diplomatik ve ticari – ekonomik ilişkilerin bazı noktalarına yeni açıklamalar sundu.

Sonuncu oturumda Prof. Dr. Tacide Hafız heyecanlı bir konuşma yaptı. Bu ünlü bilgin ve eşi Prof. Dr. Nimetullah Hafız hayatlarını Balkan Türkoloji bilimlerine adanmışlardır. Bilimsel çalışmalarında Türkoloji onların hayatının anlamını oluştururken ve bilim alanında yerlerini belirlemektedir. Prof. Dr. Nimetullah Hafız kapanış konuşmasında Üçüncü Uluslararası Balkan Türkoloji Sempozyumun başarıyla sona ermesinden duyduğu memnuniyetin katılımcılarla paylaştı. Bu başarıyı herşeyden önce Sempozyuma katılan değerli bilim adamlarına borçlu olduğunu belirtirken Bal-Tam'ın her üç Sempozyumunda sunulan tebliğlerin yıl sonuna kadar yayımlanacağı haberini verdi. Daha sonra Prof. Dr. Nimetullah Hafız Karadağ resmi çevrelerine, Karadağ Tarih Enstitüsüne ve Sempozyum sponsorları “Türkiye Başbakanlık Tanıtma Fonu”na, “Rumeli Türkleri Yardımlaşma ve Kültür Vakfı”na sonsuz teşekkürlerini sundu.

Sonunda Sempozyuma katılanlara Kotor körfezinde hoş bir deniz gezisi tertiplendi. Doğanın eşsiz güzellikleri içinde tatlı anlar yaşandı. Karadağ eski başkenti Çetinye ziyaret edildi. “Fiyord” otelinde verilen ziyafette Sempozyum katılımcıları bu çok yararlı ve semereli geçen karşılaşmadan duydukları hoşnutluğu ve dile getirirken Dördüncü Uluslararası Balkan Türkoloji Sempozyumuna da seve seva katılmağa hazır olduklarını saygı ve sevgilerle bildirdiler

BALTAM Türklük Bilgisi, sayı 2, Mart 2005, sayfa 255-266

Karadağ Kültür Bakanlığı ile Yüksek Eğitim ve Bilim Bakanlığının himayesinde, Adriyatik’in incisi Kotor’da, III. Uluslararası Balkan Türkolojisi Sempozyumu düzenlendi

Karadağ’ın İslam Uygarlığına Ait Bilim Çalışmalarının İlkine BAL-TAM İmza Attı

** Balkan Türkoloji Araştırmalar Merkezi’nin Karadağ Tarih Enstitüsü işbirliğiyle 08-12 Eylül tarihleri arasında düzenlediği, bilim alanından da 70’in üzerinde bilim adamı ve katılımcının yer aldığı Türkoloji sempozyumuna Karadağ hükümeti ile Karadağlı bilim adamları da büyük ilgi gösterdi.*

** Karadağlı Tarihçiler, 1878 yılında bağımsızlığının tanındığı Berlin Kongresinden bu yana Karadağ’ın tarihinde ilk defa, bu devletin ikinci yapıcı unsuru olarak kabul edilen Boşnak ve Müslüman halkların kültürüne ait bilim alanındaki bir çalışmaya ev sahipliği yaptığı ve bunun ilk adımının da Türkoloji Sempozyumuyla atıldığını vurguladılar.*

** Türkiye Cumhuriyeti’nin 80. kuruluş yıldönümüne adanan bu sempozyumda, “Çağdaş Türkiye Cumhuriyeti ile Balkan Ülkeleri Arasındaki İlişkiler” konulu özel bir seksiyonda da çalışmalar yürütüldü. Aynı zamanda bu sempozyum Türkiye Cumhuriyetinin 80. kuruluş yıldönümüne ait Türkiye dışında gerçekleştirilen ilk bilimsel proje olma özelliğini taşıdı.*

Taner GÜÇLÜTÜRK

Uluslararası Balkan Türkolojisi Sempozyumunun üçüncüsü, 8 Eylül Pazartesi günü Kotor’un “Fjord” Otelinde düzenlenen görkemli açılışla gerçekleşti. Açılışa, Karadağ Kültür Bakanı Vesna Kilibarda, Karadağ Yüksek Eğitim ve Bilim Bakanı Yardımcısı Slobodanka Koprivica, Kotor Valisi Nikola Samarçiç, Karadağ Tarih Enstitüsü Başkanı Corce Borozan, RUTEV (Rumeli Türkleri Kültür ve Dayanışma Vakfı) Başkanı Macit Şahin, Dünya İslam Tarih, Kültür ve Sanat Araştırmaları Merkezi (İRCİCA) Başkan Yardımcısı Halit Eren katıldı.

Açılışa ve sempozyum boyunca yürütülen tüm çalışmalara büyük ilgi göseteren Karadağ’ın basın ve yayın organları bu olaya geniş yer verdi. Sempozyumun açılışı konuşmasını yapan BAL-TAM Uluslararası Sempozyumları Düzenleme Kurulu Başkanı Prof. Dr. Tacida Hafız katılımcıları selamlarken, sözü BAL-TAM Genel Başkanı Prof. Dr. Nimetullah Hafız’a verdi.

“Bilime, insanlığa ve dünya barışına katkıda bulunmayı amaçlıyoruz”

Türk tarihinden özetler sunarak konuşmasına başlayan Merkezin Genel Başkanı Prof. Dr. Nimetullah Hafız, yaptığı konuşmada, dünyanın imparatorluklar tarihinde Osmanlı’nın en hoşgörülü unvanını taşıdığını, bu gerçeğin dünya tarihçileri tarafından kabul edildiğini ve bunun en somut örneğinin de 28 Mayıs 1463 tarihinde Fatih Sultan Mehmet’in tüm Balkan ülkelerine gönderdiği fermanının olduğunu vurguladı.

Şimdiye kadar Balkanlarda Türkoloji alanında gerçekleştirilen çalışmaların ancak her ülkenin kendi siyasi ve ulusal amaçları doğrultusunda yürüttüğünü kaydeden Hafız, sahte evraklara dayanarak

yürütülen bu araştırmalarla yanlış düşüncelerin doğduğunu, neticesinde Balkan halklarının kanlı çatışmalarla sonuçlanan düşmanlıklar beslediğini ifade etti.

Hafız, bu sempozyumla bilim yoluyla birleştirici, olumlu, yıkıcı değil yapıcı bilimsel sonuçların ortaya atılmasıyla Balkan halkları arasında dostluk ve kardeşliği güçlendirmeyi, dolayısıyla bilime, insanlığa ve dünya barışına katkıda bulunmayı amaçladıklarını söyledi.

Sempozyumun açılışına ne Türkiye Belgrat büyükelçisi, ne de Kosova müsteşarı katıldı

T.C. Belgrat Büyükelçisi Hasan Servet Öktem ve Priştine ile Prizren Eşgüdüm Bürosu Müsteşarı Metin Kılıç tarafından gönderilen telegramda, BAL-TAM'ın bu tür anlamı çalışmaları takdirle karşılanırken, kendilerinin sempozyuma yoğun programları nedeniyle katılamayacakları belirtildi. Karadağ Kültür Bakanlığı ile Yüksek Eğitim ve Bilim Bakanlığının himayesi altına aldığı bu anlamlı sempozyumun açılışına Belgrat Büyükelçiliği ve Kosova Eşgüdüm Bürosundan hiçbir temsilcinin gelmemesi üzüntüyle karşılandı. Diğerleri arasında Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Başkanı Dr. Metin Eriş, Türk Tarih Kurumu Başkanı Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu ve Anadolu Kalkınma Vakfı Başkanı Prof. Dr. Ahmet Akyürek'in de sempozyuma göndermiş olduğu mesajları okundu.

“Nyegoş’un da görüşlerinde İstanbul ve Venedik kültürlerinin izlerini görmek mümkündür”

Karadağ Kültür Bakanı Vesna Kilibarda yaptığı selamlama konuşmada, “Çatımız altında gerçekleşen bu sempozyumu Kültür Bakanlığı ve Karadağ devleti adına ve kendi adıma selamlamak istiyorum, Kotor’da böyle bilimsel bir organizasyonun düzenlenmesinden dolayı Karadağ Cumhuriyeti olarak büyük memnuniyet duyduğumuzu ifade etmek istiyorum. Balkanların Adriyatik denizine çıkış kapısı olan bugünkü Karadağın geçmişinde, yüzyıllarca batı ve doğunun karşılaştığı, bugün ise Slav, Katolik ve İslam uygarlığının kesiştiği önemli ve stratejik bir noktadır. Karadağ da tarih boyunca, büyük güçlerin çatıştığı, aynı zamanda kültürel olarak etkileştiği birçok olayın ortasında kalmış, birçok olaya tanıklık etmiş, yanı başındaki uluslarla da ölümle kucaklaşmalara ve aynı zamanda kardeşçe yaşama eşlik etmiştir. Karadağ Vladikası ve Yöneticisi İkinci Petar Petroviç Nyegoş’un da görüşlerinde İstanbul ve Venedik kültürlerinin izlerini görmek mümkündür. Değişik alanlardan sunulacak tebliğlerin tarih, edebiyat ve dil etnolojisine yeni bilgilerin ortaya koyacağını, ileriye yönelik Balkan Türkolojisinin multi disiplin gelişimine de önemli bilimsel katıların sunmasını umuyorum. Sizlerin, toplumumuzun geçmişine dair sunacağı tebliğlerin daha inançlı ve hoşgörülü tartışmalarla bilime hizmet edeceğini ümit ederim. Ve bilimin, kötü anlamdaki her günlük siyasi ve bilim dışı olaylara bir baraj oluşturacağına inanıyorum. Bu sempozyumun bilim kurumlarımız arasında iyi bir işbirliği sağlamasına ve aynı kültür, tarih miras bahçesini paylaşan tüm Balkan ulusları arasında daha iyi anlayışa vesile olmasını dilerim. Geleneksel halini alan bu tür toplantıların organizatörü olan Prizren’in Balkan Türkoloji Araştırmalar Merkezi BAL-TAM’ın, ileride de Balkanlarda çok kültürlü ve çok dinli bir işbirliğin tanıtılması yönündeki bilimsel çalışmalarında başarılı olmasını dilerim” dedi.

“Kotor şehrini seçtiğiniz için memnuniyet duyduk”

Karadağ Yüksek Eğitim ve Bilim Bakanı Yardımcısı Slobodanka Koprivica, yaptığı konuşmada şunları söyledi: “Karadağ Eğitim, Bilim Bakanı Prof. Dr. Slobodan Baskoviç adına sizleri yürekten selamlar, III. Uluslararası Balkan Türkolojisi Sempozyumunun yapılmasında Kotor şehrini seçtiğiniz için memnuniyetimizi dile getirmek istiyoruz. Karadağ’da kaldığınız süre içerisinde sempozyumun verimli ve başarılı geçmesi açısından bu ortamın güzel bir hava yaratacağını umuyorum. Bu fırsatla Karadağ toplumunun çok uluslu, çok kültürlü temeller üzerinde geliştiğini belirtmek istiyorum. Bugün Karadağ toplumunda çok uluslu ve çok kültürlü değerlerin ortaya çıkmasında kritik enerji miktarı vardır. Hatta bu çeşitliliğin Karadağ için bir zenginlik olduğu göz önünde bulundurulmaktadır. Karadağ devletinin bu yönde olan politikası, gelecek nesillere tarihsel olarak her açıdan kaliteli bir yaşam ortamı yaratmak ve bırakmak başlıca görevidir. Sayın araştırmacılar, sizin bu sempozyumunuz da bu açıdan çok önemlidir. Karadağ’a da bir daha hoş geldiniz. Araştırmalarınızda başarılar dilerim.”

“Böyle bir sempozyuma ev sahipliği yapmak Kotor ve Karadağ için büyük bir onurdur”

Ardından kürsüye çıkan Kotor Valisi Nikola Samarçiç: “Kotor halkı adına, III. Uluslararası Balkan Türkolojisi Sempozyumu gibi önemli bir toplantının katılımcılarını selamlamak, benim için ayrıca büyük bir memnuniyet ve ayrıcalıktır. Böyle anlamlı bir olaya ev sahipliği yapmak şehrimiz Kotor ve

devletimiz Karadağ için büyük bir onurdur. Yüzyıllardır Avrupa'ya çeşitli şekillerde ulaşan İslam Dünyası, bilhassa 14. yy. itibaren Balkanların kültür ve siyasi kimliğinde derin izler bırakmıştır. Osmanlı'nın bu bölgelere genişlemesi, yerleşmesi ve en sonunda geri çekilmesi batı Avrupa'nın doğuya yönelik dış siyasetinde bir sistem yaratmıştır. Bir taraftan Avrupa ile Osmanlı arasındaki ilişkiler bu topraklarda dramatik ve trajik bir şekilde bütünleşmiş, diğer taraftan ister entelektüel, ister cahiller olsun Balkanlardaki tüm halklar üzerinde kültürel olarak bir efsane yaratmıştır. Bura halkları, bu dönemi, Türk asilliğinden kalan tecrübelerin mirası olarak nitelendirdiler. 19. yy'a kadar Balkan halklarının bir bölümü için devlet ile olan ilişkiler, şehir dışından merkezle ilişki kurma çabaları gibi bir şeydi; kenar mahalleler ise sık aralıklarla devlete huzursuzluk yaratıyordu. Karadağ'daki bu huzursuzluk 15. yy. Cırnoyeviç döneminden bu yana devam etmektedir. Ardından gelen yüzyıllar içerisinde ise bugünkü Karadağ'ın bölgeleri Osmanlı İmparatorluğunun sınır bölgelerini oluşturuyordu. Fakirlik ve tehlike, bölgelere ve kabilelere bölünmüş bir devletin oluşması için zemin yaratmıştır. Tüm bunları göz önünde bulundurursak, Karadağ'ın modern bir toplum oluşturmak için şartlarının olmadığı ortaya çıkıyor. Bu konuda birçok şey söylendiyse de Osmanlı'nın dolaysız etkisi konusunda birçok şey söylenmemiş olarak kalmıştır. Bu yüzden Karadağ halkının kültür kimliğinin oluşması ve tamamlanması açısından tüm gerçeklerin ortaya çıkması önemlidir. Ve bu sempozyumun da bu konuda oldukça yardımcı olacağına inanıyorum” dedi.

“Osmanlı-Türk mirası Pagan ve Hıristiyanlık uygarlığında derin izler bırakmıştır”

Daha sonra konuşma yapan Karadağ Tarih Enstitüsü Başkanı Corce Boroza şunları dedi: “Maddi, manevi, siyasi, etnik, dini, sosyal, kültürel, dil ve ekonomi alanında Balkanların çok düzenli Pagan ve Hıristiyanlık uygarlığında derin izler bırakan Osmanlı-Türk mirası, kendine özgü olan senkronizmin bir parçasıdır. İşte bu bilim toplantısının bu doğrultuda katkıda bulunarak bu değerlerin aydınlatılmasında asıl anlamını görüyorum.”

Karadağ'la ilgili binin üzerinde belge Osmanlı Arşivinde araştırılmayı bekliyor

Rumeli Türkleri Kültür ve Dayanışma Vakfı'nın faaliyetlerinden bahseden RUTEV Başkanı Macit Şahin, Balkan ülkelerinde Türk Kültürünü araştırmak, belgelemek ve tanıtmak amacıyla böyle bir organizasyonla bilim adamlarını buluşturduğu için Balkan Türkoloji Araştırmalar Merkezine teşekkürlerini ilettiler. Başkan Şahin, Türkiye'de Karadağ'la ilgili pek fazla araştırma eserinin olmadığını belirterek, Türkiye Cumhuriyeti'nin Başbakanlık Osmanlı Arşivinde araştırmaya açık konularda binin üzerinde Karadağ'la ilgili arşiv belgesinin araştırılmayı beklediğini vurguladı.

Beş seksiyonda toplam 53 tebliğ sunuldu

Türkiye Cumhuriyeti ve Balkanlar, Tarih, Kültür Tarihi, Edebiyat, Dil ve Sanat Tarihi konulu beş seksiyonda toplam 53 tebliğ sunuldu.

“Türkiye Cumhuriyeti ve Balkanlar” konulu gerçekleşen ilk seksiyonda, Prof. Dr. Cengiz Hakov (Sofya)-“Yeni Yayınlanan Arşiv Belgeleri Işığında Bulgar- Türk İlişkileri”; Prof. Dr. Gazmend Shpuza (Tiran)-“1931-1934 Yıllarında Arnavut-Türk İlişkileri”; Doç. Dr. İbrahim Yalimov (Sofya)-“Atatürk Ulusçuluğu ve Bulgaristan Türklerinin Etnik Bilincinin Gelişmesi”; Dr. İrfan Ünver Nasrattinoğlu (Ankara)-“Atatürk'ün Balkanlardan Kimi Esinmeleri”; Kalina Peeva (Sofya) -“Bakan Rujdi Aras'ın 1925-1933 tarihleri arasında Bulgar-Yunan İlişkilerinin İyileşmesi Yolunda Yaptığı Aracılık”; konulu tebliğlerini sundular.

Tarih seksiyonu çerçevesinde, Prof. Dr. Svetlozar Eldarov (Sofya)-“19. Asrın Sonu ve 20. Asrın Başlangıcında Osmanlı İmparatorluğu'nda Bulgar Uniyatlığı”; Prof. Dr. Mete Tunçay (İstanbul)-“1912-1913 Balkan savaşları Üstüne”; Prof. Dr. Corce Boroza (Cetinye)-“1920-1957 yılları arasında Müslümanların Yugoslavya'dan Göçleri”; Prof. Dr. Rastislav Terziyoski (Üsküp)-“19.yy. sonu 20.yy başında Makedonya'da Göç Süreçleri Üzerine Rus Diplomasisi”; Dr. Maliç Osi (Prizren)-“Osmanlı Türklerinin Balkanlara Gelmeden Önce Topraklarımızda İslam'ın Belirmesi”; Mr. Hatice Çar (Sarayova)-“Hercegnovi'nin Geçmişi 16. yy.”; Mr. Yasmina Corceviç (Podgoriça)-“16. yy. ilk yarısında Draçavica'nın İslama Geçiş Süreci”; Mr. Bedrettin Koro (Prizren)-“II Meşrutiyetin ilan Edilmesine Ferzovik Toplantısının Katkısı”; Mr. Slavko Bursanoviç (Podgoriça)-“Nik Hajdukoviç'in Anılarında Türkiye ve Türkler”; Mr. Recep Şkriyely (Üsküp)-“Batı Rumelide, Sırbistan, Kosova ve Makedonya'da Çerkez Muhacirleri”; Adnan Pepiç (Podgoriça)-“Osmanlı Literatüründe Ayrıca

Mehmet Suphi'nin 'Karadağ ve Ordusu' Kitabında Karadağ"; Fahri Kaya (Üsküp)-"Salim Asim'in Üsküp Tarihi ve Covari"; Alladin Husiç-"15. yy.'da Travnikte İlk İslam Kültür İzleri" konulu tebliğlerini sundular.

Sarayova Şarkiyat Enstitüsünden Mr. Hatica Çar tebliğinde, 16. yy'da Bosna'nın bir şehri olan (bugün Karadağ sınırları içerisinde bulunan) Herceg Novi kalesi içerisindeki kilisede ora halkın dini vecibelerini özgürce gerçekleştirebildiklerini, bunun da Osmanlı ve altında buldukları Hersek sancağının hoşgörüsünü açık bir şekilde ortaya koyduğunu vurguladı.

Slavko Bursanoviç-"Nik Hajdukoviç'in Anılarında Türkiye ve Türkler" başlığı altında sunduğu tebliğde, dini açıdan hoşgörülü olan Türklerin, hükümdarlığı altında yaşayan bütün milletlerin dinlerine olduğu gibi, Karadağ halkının da dinine ve kiliselerine saygı gösterdiğini belirtti. Bursanoviç tebliğinde, Avusturya-Macaristan'ın Bosna'yı yeniden ele geçirmek için Osmanlıya karşı açtığı savaşta Karadağlıların Türklere destek vermek için ayaklandıklarını vurguladı. Bursanoviç tebliğinde, Karadağ Kralı Nikola'nın İstanbul ziyaretinden de pasajlar sundu: "Osmanlı Sultanı, Kral Nikola'nın İstanbul ziyareti için iki defa gemi gönderir, İstanbul'a varınca da Karadağ Kralı Nikola görkemli törenlerle karşılanır. Bu ziyareti sırasında Sultan Kral Nikola'ya Emirgan'da bir yalı armağan ederken, Karadağ'a dönüşünde kendisine gönderdiği hediyelerle birlikte yolladığı mektupta da Karadağlı çocukların İstanbul'da eğitim görebileceğini vurgular."

Tarih seksiyonunun ilginç ve zengin içerikli tebliğlerinden biri de Prof. Dr. Corce Borozan'ın "1920-1957 yılları arasında Türklerin Yugoslavya'dan Göçleri"ydi. Borozan'ın tebliğinde, Osmanlıdan sonra yapılan sayımlarda Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı, ardından kurulan Yugoslavya döneminde yapılan sayımlarda Müslüman nüfusun istatistikleri sunulurken, 1921, 1931, 1948, 1953 ve 1957 yıllarına kadar Balkan topraklarından art arda yaşanan göç selinde göç eden Türklerin sayısı hakkında rakamlar veriliyor. Tebliğin okunmasından sonra yöneltilen soru ve yorumları değerlendiren Prof. Dr. Corce Borozan, asıl Türkler için bu dönemin en zor dönemlerden biri olduğunu söyledi. Dönemin zor şartları yüzünden ve Türkiye-Yugoslavya arasında varılan anlaşma ardından Balkan Türkleri'nin Türkiye'ye göç etmek zorunda kaldıklarını ifade eden Prof. Dr. Borozan, hiçbir göçün istekle olmadığını kaydetti.

Kültür Tarihi ve Edebiyat seksiyonlarında, Rusya Bilimler Akademisi Moskova Şarkiyat Enstitüsünden Prof. Dr. Dimitriy Vasilyev-"19.yy.-20.yy başlangıcı Osmanlı Devrindeki Uygurluklar Arası Temaslar Bölgesi Balkan Toplulukları"; Prof. Dr. Cenana Buturoviç (Sarayova)-"Sözlü Tarih ve Boşnak Kimliği"; Prof. Dr. Miryana Teodosiyeviç (Belgrat)-"Sırp-Türk İlişkilerinde Türk Dilinin Önemi"; Prof. Dr. Aliya Cogoviç (Kosova)-"Boşnak Geleneğinde Osmanlı Öncesi Dönemden Kalma Bazı Türk Mit, Efsane ve İnançların İzleri"; Prof. Dr. Munib Maglayiç (Sarayova)-"Boşnakça-Türkçe bilingval tecrübelerinin temsilcisi olarak Muhammed Hevai Usrufi'nin şiirleri"; Prof. Dr. Novak Kilibarda (Nikşiç)-"Karadağlı Kral Nikola'nın Şiirlerinde Türklerin Kahramanlıkları"; Doç. Dr. Yordanka Bibina (Sofya)-"Birinci Türk Bayan Yazarlarının Bulgaristan'da Tercüme Resepsiyonu"; Dr. Yaşar Kalafat (Ankara)-"Balkanlarda Türk Kültür Stratejileri"; Doç.Dr. Vekoslav Stankoviç (Niş)-"1912 yılına kadar Osmanlı Döneminde Prizren'de Sırp'ların Hayatı"; Dr. Bayram Durbilmez (Kayseri)-"Eski Yugoslav Ülkelerinin Türk Folkloru Ürünleri Hakkında Türkiye'de Yapılan Çalışmalara Genel Bakış"; Dr. Orlin Sabev (Sofya)-"Bir Hayrat ve Nostalji Eseri: Şumrudaki Tombul Camii Külliyesi ve Banisi Şerif Halil Paşa'nın Vakıf Ettiği Kitapların Listesi"; Rahmi Ali Molla Mustafa (Gümölcine)-"Türk Yunan Uygurluklarının Karşılıklı Etkilenmeleri"; Nazif Dokle (Kuks/Arnavutluk)-"Gora ve Kuks Bölgelerinde Bogumil İzleri"; Yahya Maznikar (Gora/Kosova)-"İstanbul Osmanlı Devlet Arşivlerinde 17.yy. Dönemine Ait Evraklarda Gora Entelektüelleri"; Suzan Çakır(Sofya)-"Bulgaristan Okullarında İnterkültürel ve Bilingval Eğitim ve Bulgarca ile Türkçe Öğretmenler"; Senad Miçiyeviç (Mostar)-"Halvetiye ve Halvetizm"; Fehim Kayeviç (Sarayova)-"Türk Suç Duygusu İfadesi Olarak Aynalar"; Sabri Alagöz (Sofya)-"Bulgaristan Türk Şiirinde Bulgarlaşma Süreci"; Harid Fedai (Lefkoşa)-"Hikmet Hafif Madolar'ın Piyeslerinde İzlekler ve Ortak Yanlar"; konulu tebliğleri sunuldu.

Nazif Dokle'nin, "Gora ve Kuks Bölgelerinde Bogumil İzleri" konulu tebliğine göre: Bu bölgede yaşayan Torbeşlerin kimlerin olduğuna dair yapılan araştırmalarda, onların Bogumiller olduğuna dair Arnavutluğ'un Şiştovac köyünde bir ev yıkımı sırasında ilginç bir izin ortaya çıktığı belirtiliyor. Ortaya çıkan bronz rölyefi üzerinde yer alan oymada, elinde kitapla ayakta

duran bir rahip, altında da bir boynuzlu oğlak yer almaktadır. Bu “ikonlar” Bogumil dualizmini (yani tanrı ile şeytanın mücadelesini) sembolize etmektedir. Aynı semboller bugün Bosna’da Bogumillere ait mezarlıklardaki mezarlarda görülmektedir. Ayrıca bura halkın eski giyimine ait şekiller, Bosna Bogumil mezar taşlarındaki işlemlerde de görülmektedir. “Torbeş” ismi ise, bu halkın çeşitli dönemlerde dinini dört-beş defa değiştirmek zorunda kaldıkları için diğer halklar tarafından bu insanlara dört-beş diye hitap edildiği; zaman sürecinde bunun Torbeş’e dönüştüğü zanedilmektedir. Fakat şimdilik tüm bunlar sadece bir hipotezdir.

Prof. Dr. Vekoslav Stankoviç’in “1912 yılına kadar Osmanlı Döneminde Prizren’de Sırpaların Hayatı” tebliğine göre, Osmanlı döneminde Prizren, Sırpalar açısından eğitim ve kültür merkeziydi. Hatta Prizren matbaasında basılan Osmanlıca-Sırpça dilindeki “Prizren” gazetesi, inşa edilen birçok kilise, aralıksız çalışmalarını sürdüren Teoloji-“Bogosloviya” lisesi Stankoviç’e göre, tüm bunlar Osmanlı’nın adaletini yansıtmakta ve bunun için sadece Sırpalar değil, tüm diğer halklar da, Osmanlı’nın hoşgörüsüne ve onun içerisinde yaşayan uluslara olan sonsuz saygısına borçludur.

İmparatorluk kavramı üzerine yürütülen tartışmalar bölümünde sözü alan Prof. Dr. Dimitriy Vasilyev’e göre, imparatorluk ve emperyalizm arasında büyük farklar mevcuttur; Osmanlı İmparatorluğu da denildiğinde bu fark göz önünde bulundurulmalıdır. Prof. Vasilyev konuşmasında, Osmanlı’nın emperyalist bir imparatorluk olmadığına altını çizdi.

Dil ve Sanat Seksiyonlarında ise Prof. Dr. Voyislav P. Nikçeviç (Cetinye)-“(Nyegoş’un dilinden alınan örneklerle dayanarak) Karadağ dilinde uygarlığın ifadesi olarak Türkçe kelimeler”; Prof. Dr. Nazim Hikmet Polat (Niğde)-“Üsküp’ün “Yıldız” veya Balkanlarda Türkçeciliğin Kökleri”; Prof. Dr. Hasniye Muratagiç Tuna (Sarayova)-“Boşnak Dili İmla Kılavuzu sözlüğünde Türkçe Kelimeler”; Prof. Dr. Muhamed Neziroviç (Sarayova)-“16.yy.dan 17.yy.a kadar Boşnak Krayişniklerinin Mektuplarında Rastlanan Türkçe Kelimeler”; Dr. Gönül Paçacı (İstanbul)-“Balkan savaşları yıllarında Türk Müzikisi”; Doç. Dr. Rasim Özyürek (Ankara)-“Balkan Ülkelerinde Çıkan Resimli Çocuk Kitapları Önemi ve Yapısal Özellikleri Üzerine”; Doç. Dr. Miryana Marikoviç (Belgrat)-“Sırbistan Knezliği Yazışma Diline Osmanlıca’nın Etkisi”; Mr. Neira Zaçinoviç (Ankara Üniversitesi)-“Bosna ve Hersek’te Yayınlanan Gazetelerde Osmanlı Türkçesi ‘1866-1902’”; Mr. Alena Ramiç (Sarayova)-“16,17,18 yüzyıldan Slav Ay adlarıyla Osmanlı Takvimleri”; Mr. Yusuf Zaçinoviç (Sarayova)-“Güney Slav Ülkelerinde Özellikle Karadağ’daki Fresk Tasarımcılığına Osmanlı Sanatının Etkisinin Etkisi”; Müjdat Kayayerli (Ankara)-“Balkanlarda Türkçe”; Mücahit Mümin (Gümülcine)-“Türkçe Meslek Adlarının Yunanlılarda Soyadı Olarak Kullanılması”; Mahmut İslamoğlu (Lefkoşa)-“Osmanlı Kıbrıs’ında Devrimler Öncesi Latin Harfleri”; Tatyana Koprivica (Podgoriça)-“Piva manastırında Ktitor Portresi”; İgbala Saboviç Keroviç (Podgoriça)-“Podgorica (Stara Varoş) Osmanlı Mimarisi’nin Kent Dokusunun Oluşumuna Etkileri” konulu tebliğleri sunuldu.

Dil ve Sanat seksiyonlarının sonunda yürütülen tartışmalar bölümünde sözü alan Prof. Dr. Voyislav Nikçeviç şu konuşmayı yaptı: “Karadağlılar bağımsızlığını ve kültürünün korunmasını Osmanlıya borçludur. Sırpalar da 16. yy. yıkılma tehlikesiyle karşı karşıya kalan İpek Patrikhanesi Kilisesi, Osmanlı Padişahının özel izni ve maddi katkılarıyla onarılmıştır. Eğer bugün bu Sırp kilisesi gibi diğer kiliseler de ayakta olsa bunu Osmanlıya ve Türklere borçludur. Osmanlı, Sırp milliyetinin korunmasında büyük rol oynamıştır. Bu yüzden Sırpalar Türklere anıt dikmelidir.”

Balkan savaşları yıllarından Türk Müzikisi örneklerini dinleten Dr. Gönül Paçacı, 1910 yılında taş plaka kaydedilen gazeli Hafız Burhan’a, sözleri Abdülhak Hamit’e ait olan Makberin Rumcasını da katılımcılara dinletti. Dr. Paçacı, Osmanlıda değişik ulusların kültür alışverişi çerçevesinde musiki alanında da kimi değerli besteleri paylaştığını vurguladı. Makberden esinlenerek konuşma yapan Karadağ Tarih Enstitüsü Başkanı prof. Dr. Corce Borozan, “Balkan ülkelerinin, Roma, Bizans yanı sıra en önemlisi Osmanlı İmparatorluğundan benimsemiş ve özümsemiş değerleri vardır. Ve bugün demokratikleşme yolunda ilerleyen Balkan ülkeleri bu değerleri çok iyi değerlendirmeyi bilmelidir. Balkanlar mı Avrupa Birliğine girmeli yoksa Avrupa Birliği mi Balkanlara? Sorusuna bence, Avrupa Birliği Balkanlara gelmelidir. Çünkü Balkan kültürleri diğer Avrupa ülkelerinin kültürüne kıyasla çok daha eski ve çok daha zengindir” dedi.

“İşgaller altı yada yedi, uygarlıklar ise yüzyıllarca sürer. Osmanlı da öyleydi” diyen Prof. Dr. Novak Kilibarda, Türkiye Cumhuriyeti ve Balkanlar konulu seksiyonun tartışma bölümünde Atatürk’ün kişiliğine değinirken, Atatürk’ü sadece Türkiye’nin değil bütün dünyanın örnek alması gerektiği bir lider olduğunu vurguladı. Kilibarda: “Atatürk öyle bir lider ki, o, imparatorluktan bir cumhuriyet yaratmış, bunu yaratırken de tek bir damla kan dökmeden kurmayı başarmıştır. Onun için, öyle bir lider ki o, onu sadece bir seksiyona değil, bütün bir bilimsel toplantıya adanması gerekir” dedi.

Sempozyum çalışmalarının sonunda Kotor Körfezi ve Karadağ gezisi de düzenlenen sempozyum katılımcılarına Karadağ Kültür Bakanlığı tarafından Cetinye’de yemek verildi. Katılımcılar, sempozyumun sonunda düzenlenen eğlence gecesiyle birlikte unutulmaz anlarla Karadağ’dan ayrılırken, geriye, değeri ölçülmez sonuçlar kaldı:

*Osmanlı’nın, diğer Balkan ülkeleriyle birlikte Karadağ halkına da bıraktığı kültür mirasının çok büyük olduğu gözler önüne serildi.

* Avrupa’da Türkiye’nin bu birliğe kabul edilmesine karşı çıkanlara, Türkiye’nin bir Avrupa devleti olduğu, bunun sadece küçük bir toprak parçasıyla ilgili değil, onların asıl Viyana kapılarına kadar dayanan bu bölgedeki halklara bıraktıkları tarihi ve kültürel mirasında da yattığı ve yaşadığı hatırlatıldı.

*Osmanlı’dan sonra Balkanlarda, Balkanların yakın tarihiyle ve Osmanlılarla ilgili yazılan ve okullarda öğrencilere okutulan kin ve nefreti yayan yanlış ve çarpıtılmış bilgilerin siyasi görüşlere kurban olmasından duyulan üzüntü neredeyse tüm bilim adamları tarafından dile getirildi. Umutlarsa, tarih kitaplarında çocuklara okutulan bu yanlışların düzeltilip, yakın zamanda yapılacak bilimsel çalışmalarla gerçeklerin aydınlığa kavuşmasından yanaydı. Sempozyuma katılan bilim adamlarına göre ancak bu şekilde, Balkanlarda Türkler denince, korku ve nefretin önüne geçilebilirdi.

*Osmanlı’dan sonra sürekli çatışmalara sahne olan Balkanların istikrara kavuşması ve Balkan halkları arasında güvenin yeniden güçlendirilmesi için bu ortak tarihi ve kültürel değerlerin ön plana çıkarılmasının çok önemli olduğu, bu yönde araştırmalar yürüten BAL-TAM’ın çalışmaları takdirle karşılanırken; söz konusu Merkeze herkesin destek çıkması gerektiği fikri paylaşıldı.

*Karadağlı bilim adamları ve kimi siyasi çevrelerinin yorumlarına göre, düzenlenen bu sempozyum Karadağ için kültürel ve siyasi açıdan önemi çok büyüktü. Bu sempozyumun bilimsel delillerle ve belgelerle Türklerle birlikte gelen kültürle şekillenen Karadağ ulusçuluğu ve kültürünün geliştiğini ve gelişme sürecinin tamamlandığı vurgulanmıştır. Böyle bir sempozyum, bu bölgedeki İslam Uygarlığına ışık tutan Karadağ tarihinde ilk bilimsel toplantı olma özelliğini taşıırken, bu aynı zamanda Karadağ’ın çok uluslu ve çok kültürlü yapısına gösterdiği özenin bir sembolü olduğu kaydedildi. Karadağ Nikşiç Üniversitesinden Prof.Dr. Novak Kilibarda’ya göre, Prof.Dr. Nimetullah Hafız ve Prof. Dr. Tacida Hafız’ın düzenlediği bu sempozyum Karadağ’ın çok kültürel yöndeki çalışmalarına büyük bir katkısı olmuştur. Karadağ halkını ve bilim çevrelerini bundan sonraki tutum ve araştırmalara yönlendiren Prof. Hafız çifti, Kilibarda’ya göre, Karadağlı Boşnak ve Müslüman halklarının gerçeklerini aydınlatma doğrultusunda Karadağlı bilim adamlarının bu yönde araştırma yapmaya borçlandırmıştır.

* Bilim adamlarına göre, Kotor’da 08-13 Eylül 2003 tarihlerinde düzenlenen III. Uluslararası Balkan Türkolojisi Sempozyumu sayesinde Karadağ, kültürlerinin bütününe kapsayan küçük bir Balkandı.

Prof. Dr. Nimetullah Hafız – “...Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Tanıtma Fonuna, Rumeli Türkleri Kültür ve Dayanışma Vakfına, Türk Kültürüne Hizmet Vakfına, Karadağ Kültür Bakanlığına, Karadağ Yüksek Eğitim-Bilim Bakanlığına ve Karadağ Tarih Enstitüsüne maddi ve manevi katkılarından dolayı teşekkür etmeyi bir borç biliyorum. Sunulan tebliğler sayesinde Kotor’da düzenlemiş olduğumuz bu sempozyum bilim açısından en yüksek seviyesine ulaşmıştır. Düzenlediğimiz üç sempozyumun tebliğlerinin yer aldığı ve bu yılın sonuna kadar kitap halinde yayınlamayı planladığımız üç yada dört ciltten oluşacak bu eserler, asıl gün yüzünü gördüğünde bu sempozyumların bilimsel değeri en iyi şekilde kanıtlanacaktır...”

Prof. Dr. Tacida Hafız – “...Batı, son on, onbeş yıl içerisinde Balkanlar derken onu “barut fıçısı” olarak nitelendiriyor. Bu bir ifade olarak kullanılıyor fakat bu bilhassa son on yıl içerisinde beni

sürekli düşündürüyor ve rahatsız ediyor. Bu tabiri maalesef son dönemlerde Balkanlılar da kabullenmeye başladı. Çünkü Osmanlı döneminin tamamında Balkanlar bir huzur ve güven ortamıydı. İnsanlar, birbirine karşılıklı saygı ve sevgi besliyordu. Çıkarları dolayısıyla Batılıların Balkanlara karışmasıyla Balkanlar barut fıçısı haline gelmiştir. İşte bu noktada kimi gerçekleri gün yüzüne çıkarmak ve Balkan insanının kendisine olan öz saygısını tekrar kazandırmak başlıca amacımızdır...”

“...Osmanlının 1463 yılında Bosna Hersek fethi, ardından 1479 yılında İşkodra'nın alınmasıyla Balkanlarda Türk hakimiyeti ön plana çıkmıştır. Ancak tarih kaynaklarına göre Karadağ'ın tam manasıyla Osmanlının hakimiyeti altında bulunan bir bölge olduğunu söylemek oldukça zordur. Nitekim 1669'a kadar Karadağ için Osmanlı ve Venedik arasında, bu tarihten 1774 Küçük Kaynarca anlaşmasına kadar Osmanlı devleti ile Ruslar arasında, 1774'ten sonra da Osmanlılarla Avusturya-Macaristan devleti arasında bu bölge için devamlı bir çekişme kendini göstermiştir. Yüz ölçümü itibarıyla küçük bir bölge olmasına rağmen bulunduğu konum, stratejik açıdan Karadağ'ı önemli bir mevkiye getirmiştir.”

Yankılar sürüyor...

Balkan Türkolojisi Neden Önemli

Müjdat KAYAYERLİ

BAL-TAM adıyla Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi Prof.Dr.Tacida-Nimetullah Hafız tarafından 30 Mart 2000 tarihinde Kosova Prizren’de kuruldu. Kısa adı BALTAM olan bu kuruluş Balkan Türkolojisinde atılım yaparak ilk toplantısını KKTC’de düzenledikten sonra, ilk sempozyumunu 27-30 Eylül 2001 tarihlerinde Kosova’nın Prizren şehrinde ve II. Uluslararası Balkan Türkolojisi Sempozyumunu da 03-06 Eylül 2002 tarihlerinde Bosna-Hersek’in Mostar şehrinde düzenledi. Üçüncü sempozyumu ise Karadağ’ın tarihi ve turistik şehrinde, tarihi şehre girerken taştan yapılmış kapı girişinde Tito’nun **“Tudje nećemo, svoje ne damo”- (Başkalarinkini istemeyiz, bizimkilerini de vermeyiz)** sözü yazılı kentte yaptı.

Modern Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşunun 80.yıldönümü münasebetiyle hazırlanan bu sempozyumda elli bir bildiri sunuldu. Türkiye’den çok az Türkolog’un katıldığı bu sempozyuma Rusya dahil bütün Balkan ülkelerindeki Türkologlar katıldılar. Karadağ Kültür Bakanlığı ile Eğitim ve Bilim Bakanlığı himayesinde, T.C. Başbakanlık Tanıtma Fonu, Rumeli Türkleri Kültür ve Dayanışma Vakfı ve Türk Kültürüne Hizmet Vakfının maddi destekleriyle yapılan Balkan Türkolojisi Sempozyumunda Balkanlarla ilgili bir **‘Bilgi Bankası’** oluşturulması ve Osmanlı Türk Eserlerinin korunması da gündeme geldi.

‘Nik Hajdukoviç’in Anılarında Türkiye ve Türkler’ konulu bildiri sunan Podgoriça Tarih Enstitüsü Başkanı Slavko Bursanoviç **‘Türklerin Hoşgörülü İnsanlar’** olduğuna inanıyor. Bursanoviç **‘Kanuni’nin, Barbaros’un giremediği Karadağ’ın Kotor şehrine ilk defa BAL-TAM sayesinde ilk Türklerin geldiğini’** çekinmeden söyleyebiliyor. Cetinya’daki Manastır’a girerken bu sözünü teyit ederek **‘Osmanlı döneminde bile bu kadar fazla Türk’ü bir arada görmemiştik’** diyor. Karadağ müzesindeki Karadağ relieflerini gösteren Bursanoviç, **‘Bu haritaya dikkatlice bakarsanız dağlık bölgeler tarihte yine Karadağlılarındı, kıyıları İtalyanların, en güzel ovalarımız da Osmanlı Türklerininindi’** diyerek en münbit arazilerde Osmanlı Türklerinin bulunduğunu ifade etmek istiyordu.

‘Karadağlı Kral Nikola’nın Şiirlerinde Türklerin Kahramanlıkları’ konulu bildiri sunan Niksiç Üniversitesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Novak Kilibarda ise, **‘Mostar’daki Türkoloji Sempozyumuna katılırken üç koruma görevlisiyle birlikte gittiğini, artık Türklerin düzenlediği toplantılara yalnız gidebildiğini’** ifade ederek Balkanlarda Atatürk konulu bir sempozyumun ihtiyaç haline dönüştüğünü dile getirdi.

‘Piva Manastırında Ktitor Portresi’ adlı bildiri sunan Tatjana Kopriviça ise 1573-1586 da yapılan bu manastırın inşa edilmesine Sokullu’nun yardım ettiğini iddia ediyor ve duvar

resimlerinde Türk kıyafetlerinin bulunduğunu, buradaki resmin de Sokullu Mehmet Paşa olabileceğini ispat ediyor.

Belgrat Üniversitesi Türkoloji Enstitüsü Başkanı Prof. Dr. Mirjana Teodosijević ise Sırp-Türk İlişkilerinde Türk Dili'nin önemini bildiği Türkçe ile ifade ederek, Sırpçanın Türkçe öğrenmeye ve bilmeye ihtiyaçları olduğunu belirtiyor. Resmi görüşmelerde Osmanlı döneminde **'tercümanların rolünü'** de dile getiren Mirjana, Türk Atasözlerinin Sırpça da çok olduğunu bunlardan bir tanesinin de **'Herkes der kendine, yine kendi kendine'** diyor. Derslerin bir zamanlar Slovenya'da Türkçe okutulduğunu, burada altı Türkçe-Sırpça sözlük basıldığını söyleyen Mirjana, Türkoloji alanında doktora çalışması yapıyor. **'Çat pat'** Türkçe'sinden, **"Bugün Sırpça'da on bin Türkçe sözcüğe ulaşılmıştır"** diyen Mirjana, Türkçe sözlüklerde bile bulunmayan kelimeler olduğunu belirtiyor.

Cetinye Üniversitesi öğretim üyesi Prof. Dr. Vojislav P. Nikčević de Karadağ'ın

Osmanlı Türkleri sayesinde korunduğunu, bunun için de Osmanlılara teşekkür borçları olduğunu söylerken **'Türklerle bütün hesaplarımızı temizledik, düşmanlıklar ortadan kalktı, artık biz dostuz'** diyebiliyor.

Makedonya'dan Fahri Kaya Bey'de **'Atatürk sadece Türkiye için değil, Balkan Devletleri için de çok önemlidir. Atatürk'ü biz de devlet adamı olarak örnek almalıyız. Atatürk öğretmenlerine saygılıydı. Manastır'daki öğretmeni Mehmet Tevfik Bilge O'nun sayesinde yıllarca milletvekili olabilmiştir.'** diyerek Balkanlarda Atatürk Sempozyumu Yapılmasını teşvik etmekteydi.

Türkoloji kongresinde **"Alimler anlaştı ve alem, yani Balkanlar tekrar aydınlandı."** Balkanlar artık eski dönemdeki gibi **"barut fıçısı"** değil, çok dilli, çok dinli, çok kültürlü halkların korunduğu bir **"barış bölgesi"** olma yolunda. Osmanlı Türk kültür mirası ve Türkçe bütün Balkan halklarının kültürlerinde yaşıyor. Balkanlarda her insan kimliğini arıyor. Belgrat'ta Damat Ali Paşa türbesi önünde dua eden bir Boşnak **'Türküm, Müslüman'ım elhamdülillah'** diyor. Balkanlarda ortak düşüncelere ve ortak kültürlere önem verilirken, yumuşak ve hoşgörülü bir bakış tarzıyla meselelere çözüm bulmak en önemli tavır olarak gözükmüyor. Özellikle Osmanlı kültürünü işlemek en iyisi.

Karadağ'daki arşiv ve müzeler sayısız Osmanlı kaynaklarıyla araştırmacıları bekliyor. Müzelerdeki 49 Osmanlı - Türk Bayrağı ve eski eserler inceleme bekliyor. Saray Bosna Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesinde yanan 67 şeriye sicillerinin Dubronik ve İstanbul'daki nüshaları araştırılmaya değer. Üsküp tarihi incelenecek olursa, Osmanlı Türklerinin hoşgörüsü Balkanlarda daha da önem kazanacak. Kotor'da 1928 yılında Sırpça basılan bir kitapta Osmanlı Türkleri ile Karadağlıların ilişkileri hem savaşlarda, hem de görüşmelerde tek tek anlatılıyor. Bu eserin Türkçe'ye çevrilmesi bazı konuların aydınlanmasına da vesile olabilir. Bu bakımdan Balkan halkları arasındaki ayrılıkları, ortak yönleri araştırırken BALTAM'a büyük görevler düşüyor.

Karadağ'da, Sırbistan'da nereye giderseniz gidin, her yerde Kosova'da, Bosna-Hersek'te, Sancak'ta, Makedonya'da, Hırvatistan'da, Arnavutluk'ta, Batı Trakya'da, Bulgaristan'da, Moldava'da Türkçe sözcüklere, deyim ve atasözlerine, tarihi eserlere rastlayabilirsiniz. Balkanlarda insanlar kendi kimliklerini ararken **'Türk ulusundanım, yaşadığım devletin tebasıyım, Batı uygarlığındanım'** diyor. Türkler **'Turtsi-Turç-Turks'** olarak biliniyor ve söyleniyor. Türkler deyince akla **'İstanbul'** geliyor. Balkanlar için İstanbul'un ayrı bir önemi var. Balkanlarda yavaş yavaş **"bir bölge dili ve kültürü"** oluşuyor. Ortak bir dil aranıyor. Bu ortak dil, adalete, liyakata, sadakata ve yeteneğe önem veren, barış dili, iletişim dili Türkçe olursa, Türkiye kalbimiz kadar sevdiğimiz Balkanlarda istenen, aranan ülke konumuna gelebilir.

Prof. Dr. Nimetullah Hafız sempozyum açılışında yaptığı konuşmada şöyle diyor: "Bunun için M.Kemal Atatürk'ün Ankara'da toplanan **'Balkan İtilafı'** konferans delegelerine yaptığı

şu konuşmayı unutmamak gerekir: “... Balkan milletleri, içtimai ve siyasi ne çehre arz ederlerse etsinler, onların Orta Asya’dan gelmiş, yakın soylardan müşterek cedleri olduğunu unutmamak lazımdır. Karadeniz kuzey ve güney yollarıyla binlerce seneler deniz dalgaları gibi biri biri ardınca gelip Balkanlarda yerleşmiş olan insan kitleleri, başka başka adlar taşımış olmalarına rağmen, hakikatte tek beşikten çıkan ve kardeş kavimlerden başka bir şey değildirler...” Bu bakımdan Balkanlarda üçüncü ve dördüncü yüzyılda Hun, Avarlar, Pomak, Yörük ve Türkmen, Kıpçak Türklerinin yerleşik ulus ve halklarla her alanda etkileşmenin ve kazanımların ortaya çıkmasını sağlayacak, Torbeşlerin, Peçenek, Uz ve Kumukların gerçek kimliklerine kavuşacağı Türkoloji araştırmalarına da bir an önce başlanılmalıdır.

Bütün Balkanlarda bu faaliyetler yapılırken, 28 Mayıs 1463 yılında Fatih Sultan Mehmet’in Balkan ülkelerine gönderdiği aşağıdaki Ferman devamlı gündemde tutulmalıdır: “...**Ben Fatih Sultan Han, bütün dünyaya ilan ediyorum ki hiç kimse, ne bu adı geçen insanları ne de onların kiliselerini rahatsız etmesin. İmparatorluğumda huzur içerisinde yaşasınlar ve bu göçmen durumuna düşen insanlar özgür ve güvenlik içerisinde yaşasınlar. İmparatorluğumdaki tüm memleketlere dönüp korkusuzca kendi manastırlarına yerleşsinler. Ne padişahlık eşrafından, ne vezirlerden veya memurlardan, ne hizmetkarlarımdan, ne de imparatorluk vatandaşlarından hiç kimse bu insanların onurunu kırmayacak ve onlara zarar vermeyecektir. Hiç kimse bu insanların hayatlarına, mallarına ve kiliselerine saldırmaz, hor görmesin veya tehlikeye atmasın. Hatta bu insanlar başka ülkelerden devlete birisini getirirse, onlar da aynı haklara sahiptir...** ...Yemin ediyorum ki; emrime uyararak bana sadık kaldıkları sürece tebaamdan hiç kimse bu fermana yazılanların aksini yapmayacaktır...”

Sonuç olarak Balkan ülkelerinde Türkoloji araştırmalarına ne kadar çok önem verilirse, o kadar çok verim alınabilir. Böylece Balkan halklarının tarih, edebiyat, dil, halk bilimi eserlerinde zenginlikler, etkileşimler, kültürler, yaklaşımlar ve kazanımlar da ortaya çıkacaktır. Bu araştırmalar Balkan halkları arasında dostluk ve kardeşliği güçlendirerek, insanlığa ve dünya barışına katkıda bulunacaktır. Düşmanlıklar ortadan kalkacak işbirliği, ortak kazanım ve değerler ön planda yer alacaktır.”

Balkan insanı Türk kavramını bir ırk olarak değil, dürüstlüğü, hoşgörünün, güçlülüğün, iyiliğin bir sembolü olarak görmeye devam ediyor. Olumsuz tabloların olması da bizleri incitmemeli. Bunun için Türk kültürü Balkanlarda müzikte, dil ve edebiyatta, kentlerde, ilmi bildirilerde, kimliklerde, halk biliminde, günlük dilde, yayınlarda, yayın araçlarında yaşamalı ve yaşatılmalıdır.

Tuna nehri etrafındaki ülkelerde Türkoloji çalışmalarına ağırlık verilmeli, Edirne Trakya Üniversitesi ve İstanbul’daki kuruluşlar Balkanlardaki etkinliklere destek vermelidir. Balkanlarda Kültür Antropolojisi çalışmaları yoğun bir şekilde yapılmalıdır.

III. Uluslararası Balkan Türkolojisi Sempozyumundan Fotoğraflar

1. Sempozyum Afişi
2. Karadağ Bayrağı ve Haritası
3. Boka Kotor Körfezi
4. Karadağ Halk Kıyafeti
5. Kotor Şehrine Genel Bir Bakış
6. Körfez'den Kotor'a Bir Bakış
7. Körfez'den Sempozyumun düzenlediği 'Fyord' Oteline Bir Bakış
8. Sempozyumun düzenlendiği Fyord Oteli
9. Eski Kotor Şehrinin Giriş Kapısı
10. Kotor Şehri'nin Tarihi Eserlerine Değişik Açılardan Bakış
11. 2003 yılının Mayıs ayında Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi Genel Başkanı Prof. Dr. Nimettulah Hafız ve Merkez Müdürü Prof. Dr. Tacida Hafız, III. Uluslararası Balkan Türkolojisi Sempozyumunun 08-12 Eylül 2003 tarihinde Kotor'da (Karadağ'da) düzenlenmesi için Karadağ'ın başşehri Podgoriça'da Kültür Bakanlığında, Karadağ Kültür Bakanı Prof. Dr. Vesna Kilibarda (ortada), Bilim ve Yüksek Öğretim Bakanı Bojidar Şekularac (solda) ve Karadağ Devleti Tarihi Enstitüsü Müdürü Prof. Dr. Corce Borozan (sağda) bir arada görüşmelerini sürdürürken
12. Kotor'da 08-12 Eylül 2003 tarihlerinde düzenlenen III. Uluslararası Balkan Türkolojisi Sempozyumu açılış başkanlık divanı, soldan sağa: Sırbistan temsilcisi Prof. Dr. Miryana Teodosiyevic, Bulgaristan temsilcisi Prof. Dr. Cengiz Hakov, Karadağ temsilcisi Prof. Dr. Corce Borozan, Sempozyum Örgütleme Kurulu Başkanı Prof. Dr. Tacida Zubçeviç Hafız, Türkiye temsilcisi (Prof. Dr.) İrfan Ünver Nasrettinoğlu, Bosna Hersek temsilcisi Cenana Buturoviç, Makedonya temsilcisi Fahri Kaya
13. Sempozyum açılışından genel bir görüntü
14. Ayla Hafız ve Mr. Adnan Pepiç kutlama mesajlarını Türkçe ve Karadağca dillerinde okurken
15. BALTAM Sempozyumları Örgütleme Kurulu Başkanı Prof. Dr. Tacida Zubçeviç Hafız açılış konuşmalarını yaparken
16. BALTAM Genel Başkanı Prof. Dr. Nimetullah Hafız açılış konuşmalarını yaparken
17. Karadağ Kültür Bakanı Prof. Dr. Vesna Kilibarda açılış konuşmalarını yaparken
18. Karadağ Yüksek Eğitim ve Bilim Bakanı Yardımcısı Slobdanka Koprivica sempozyum katılımcılarını selamlarken
19. Karadağ Devlet Tarihi Enstitüsü Müdürü Prof. Dr. Corce Borozan sempozyum katılımcılarını selamlarken
20. Kotor Valisi Nikola Samarciç sempozyuma ev sahipliği yapmanın memnuniyetini dile getirirken

-
21. IRCICA Başkanı Dr. Halit Eren sempozyumun amacına ulaşması için çalışmaların başarılı bir şekilde yürütüleceğine dair temennilerini ifade ederken
 22. RUTEV Başkanı Macit Şahin sempozyum katılımcılarını selamlarken
 23. Sempozyum açılış kokteylinden görüntüler
 24. Sempozyum açılış kokteylinden görüntüler
 25. Prof. Dr. Tacida Hafız, Dr. Halit Eren, İrfan Ünver Nasrattinoğlu ve Macit Şahin sempozyum çalışmalarını takip ederken

Sempozyum Başkanlık Divanlıklarından Görüntüler

26. Tercüman Mr. Alena Çatoviç, Prof. Dr. Mete Tuncay ve Akademik Aliya Cogoviç sempozyum başkanlık divanlığında
27. Tercüman Neira Zaçinoviç, Prof. Dr. Hasnija Muratagiç Tuna ve Nazım Hikmet sempozyum başkanlık divanlığında
28. Tercüman Mr. Alena Çatoviç, Prof. Dr. Mirjana Teodosiyeviç ve Dr. Yaşar Kalafat sempozyum başkanlık divanlığında
29. Prof. Dr. Dimtriy Vasilyev ve Mr. Bedrettin Koro başkanlık divanlığında
30. Prof. Dr. Corce Borozan ve Prof. Dr. Nimetullah Hafız başkanlık divanlığında
31. Prof. Dr. Novak Kilibarda ve Prof. Dr. Cengiz Hakov başkanlık divanlığında

Katılımcılar Tebliğlerini Sunarken

32. Prof. Dr. Mete Tuncay - Türkiye
33. Harid Fedai - KKTC
34. Prof. Dr. Dimitriy Vasilyev - Rusya
35. Prof. Dr. Novak Kilibarda - Karadağ
36. Prof. Dr. Gazmend Şpuza - Arnavutluk
37. Prof. Dr. Muhammed Neziroviç – Bosna Hersek
38. Prof. Dr. Rastislav Terzioski - Makedonya
39. Rahmi Ali – Yunanistan
40. Prof. Dr. Cengiz Hakov – Sofya
41. Prof. Dr. Miryana Teodosiyeviç – Sırbistan
42. Prof. Dr. Tacida Zubçeviç Hafız - Kosova
43. Mücahit Mümin – Yunanistan
44. Prof. Dr. Corce Borozan – Karadağ
45. Prof. Dr. Voyislav Nikçeviç – Karadağ
46. Prof. Dr. Munib Maglajliç – Bosna Hersek
47. Nazif Dokle – Arnavutluk
48. Dr. Yaşar Kalafat – Türkiye
49. Mahmud İslamoğlu – KKTC
50. Prof. Dr. Cenana Buturoviç
51. Doç. Dr. Yordanka Bibina – Bulgaristan
52. Dr. Penka Danova - Bulgaristan
53. Dr. Hatice Çar – Bosna Hersek
54. Mr. Adnan Pepiç – Karadağ
55. Doç. Dr. Vekoslav A. Stankoviç – Sırbistan
56. Mr. Senad Miçiyeviç – Bosna Hersek
57. Mr. Recep Şkriyel – Sırbistan
58. Dr. Orlin Sabev – Bulgaristan

-
59. Mr. Aladdin Huusiç – Bosna Hersek
 60. Akademik Aliya Cogoviç – Kosova
 61. Kalina Peeva – Bulgaristan
 62. Prof. Dr. Nazım Hikmet Polat – Türkiye
 63. İsmail Çavuşev – Bulgaristan
 64. Doç. Dr. Miryana Marinkoviç - Sırbistan
 65. Prof. Dr. Hasniya Muratagiç Tuna – Bosna Hersek
 66. Dr. İrfan Ünver Nasrattinoğlu - Türkiye
 67. Sabri Alagöz – Bulgaristan
 68. Mr. İgbala Şaboviç – Karadağ
 69. Doç. Dr. Gönül Paçacı – Türkiye

Sempozyum katılımcı ve dinleyicileri sempozyum çalışmalarını takip ederken

1- 5 foto 69b, 69c, 69d, 69e, 69f

Sempozyum Kapanışı

- 69h. Prof. Dr. Tacida Hafız ve Prof. Dr. Novak Kilibarda sempozyum kapanış konuşmalarını yaparken
- 69g. Prof. Dr. Nimetullah Hafız dördüncü sempozyumun Hırvatistan'da düzenleneceğini bildirirken
- 69j-69k. Sempozyum kapanışından iki hatıra fotoğrafı

III.Uluslararası Balkan Türkolojisi Sempozyumu Veda Gecesi

70. Veda yemeğinde (önde) Dinka Şariç ve sempozyumun örgütlemesinde emeği geçen İsmail Şariç, (soldan sağa) Prof. Dr. Novak Kilibarda, Prof. Dr. Tacida Hafız, Kotor Belediye Başkanı Nikola Samarciç, Prof. Dr. Nimetullah Hafız
71. Veda akşamı yemeğinde KKTC, Sırbistan, Karadağ, Bosna Hersek ve Bulgaristan katılımcıları bir arada
72. Veda akşamı yemeğinde Türkiye, Bulgaristan, Makedonya ve Rusya bilim adamları bir arada
73. Kosova, Karadağ, Türkiye ve Arnavutluk katılımcıları veda akşamı yemeğinde
74. Karadağ, Kosova, Bulgaristan katılımcıları veda akşamında
75. Kosova, Karadağ, Türkiye ve Arnavutluk katılımcıları akşam yemeğinde
76. Karadağ, Sırbistan, Bulgaristan ve Bosna Hersek temsilcileri veda akşamı yemeğinde
77. Veda akşamı yemeğinden sonra düzenlenen eğlenceden görüntüler
78. Veda akşamı yemeğinden sonra düzenlenen eğlencede katılımcılar dans ederken

Bilim Adamları Öğle ve Akşam Yemeği Molasında

79. Prof. Dr. Nimetullah Hafız, Prof. Dr. Tacida Hafız ve Prof. Dr. Novak Kilibarda
80. Prof. Dr. Tacida Hafız ve Prof. Dr. Corce Borozan
81. Yemek molası sırasında Karadağ, Bosna Hersek, Sırbistan katılımcıları
82. Yemek molasında Sırbistan, Karadağ, Kosova, Bulgaristan ve Yunanistan katılımcıları
83. Türkiye ve Yunanistan katılımcıları
84. Makedonya, Yunanistan, Kosova ve Türkiye katılımcıları
85. Bulgaristan, Makedonya, Kosova ve Türkiye katılımcıları
86. Katılımcılar Cetinye ziyareti için otobüs yolculuğu yaparken (önde) Prof. Dr. Gazmend Şpuza - Arnavutluk, İsmail Çavuşev – Bulgaristan, (arkada) Doç. Dr. Maliç Osi, Akademik Alija Cogoviç – Kosova

Sempozyum katılımcıları yatla Kotor Körfezi gezisinde

87. Kotor Körfezi sırasında Kotor Rehberi, tercümanımız Ayla Hafız, Prof. Dr. Tacida Hafız, Prof. Dr. Cenana Buturoviç ve Dr. Slavko Bursanoviç
88. Dr. Müjdat Karayerli, Dr. İrfan Ünver Nasrettinoğlu, Prof. Dr. Rastislav Terzioski, Prof. Dr. Dimitriy Vasilyev, Prof. Dr. Cengiz Hakov ve Dr. Bayram Durbilmez
89. Prof. Dr. Mete Tuncay, Dr. Gönül Paçacı, Rahmi Ali, Dr. Yaşar Kalafat, Mücahit Mümin